

सूत्रस्थानम् ।

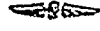
४-राजकीयमन्त्रालय-भट्टाचार्य-
सर्वविद्वत्सिद्धिप्रमुखः संगीधितम् ।

कलिकृतिराख्यानम्

गिरिश-विद्यारत्न-वर्त्मनि चतुर्विंश-संख्यक-सद्गनि
गिरिश-विद्यारत्न-यन्त्रे
श्रीशशिभूषण-कृतिरत्न-भट्टाचार्येण सुद्वितम्
वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीमत्-सुरेशचन्द्र-चक्रवर्तिना
रामपुरबोयालियातः प्रकाशितम् ।

विज्ञप्तिः ।

संशोधनायोपनिनीषितं सुश्रुतसंहिताभाष्यमिदं संशोधयन्त्वार्थ
सदसद्विवेककुशलाः । सुश्रुतसंहिता नामायुर्वेदोदधिमन्थनो-
त्तीव रमणीयं भिषजामभीप्सितार्थप्रत्ययकारं तन्त्रं तज्ज्वान्तरं ^{पञ्चाङ्गः} पञ्चयङ्गः
भूतम् । सम्प्रति च पाश्चात्त्यभाषाप्रचारप्रकर्षेण समं संस्कृत-
विज्ञातीयराजानुवर्तिभिर्वरिष्ठैराख्यतमैश्चातितरां रुक् ४४ ८
रधरोत्तरीकृतत्वाच्च तदालोचनायां भिषजां प्रयत्नशैथिल्यात्
विद्वत्तयो नावाप्यन्त एकान्तेन, यापि चावाप्यते विद्वतिः साप्ति ४६ १
हेतोः पठनपाठनयोर्विरलप्रचारत्वात् विसंछुला सञ्जातेति
पुरुषलक्षणम् ^{ने} नातीव प्रशस्तम् । ^{ज्ञाप्तिः} ज्ञाप्तिः च प्रचलिता ४७ २
साम्प्रतं प्रभवन्ति तत्त्वार्थमनुसन्धातुं निगूढाशयत्वाद् ५० ५
सारात्सारतमत्वेनातिसूक्ष्मणीयमर्थं संक्षेपतो जिज्ञासनां तदर्थप्रका-
काचिद्विद्वतिश्चेद्वर्त्तते तर्हि कियदपि सौकर्यं भवेदिति विस्तृयातिम-
यत्नेन भाष्यमिदमस्माभिर्विरचितम् । तदेतच्चेदेकस्याऽपि कस्यचिद १
यनार्थिनोऽपि साहाय्यं कर्तुमुत्सहते, तर्हि कृतकृत्या भविष्यामः ।
तन्त्रे ह्यस्मिन् सोत्तराणि सूत्रस्थानादीनि षट् प्रकरणानि । तत्र सू-
स्थानमध्यायाः षट्चत्वारिंशत्, निदानं षोडश, शारीरं दश, चिकित्सा
चत्वारिंशत्, कल्पोऽष्टौ, तदुत्तरञ्च षट्षष्टिरित्येवं षड्शीत्यधिकशता ४
ध्यायस्य भाष्यान्वितत्वेन महीयसः खण्डशो विद्वज्जनगणसमीपनयनं १
इत्याविष्कुर्वन्तः प्रार्थयामो वयमेतत्, रजस्तमोऽविरहितत्वेन भ्रमप्रमा १
सहचरैर्यदिह किञ्चन कदर्थीकृतमस्माभिस्तत् सर्व्वमखिलेन विज्ञापयन् १*
भवन्तो मदनुग्रहाय । अलमतिविस्तरेणेति । २

भाष्यकारस्य । ५

सुतसंहिता-सूच्यम्-
सूचीपत्रम् ।

ॐ नमः

विषयः	पृष्ठाः	पंक्तयः	विषयः	पृष्ठाः	पंक्तयः
होत्पत्तिर्नाम			धिकित्तित्तानस्याध्याय-		
प्रथमोऽध्यायः	१	१	नामानि	४४	८
आयुर्वेदस्याष्टौ विभागाः	८	१	कल्पस्थानस्याध्याय-		
गत्यादितत्त्वलक्षणम्	८	४	नामानि	४६	१
आयुर्वेदतिरुक्तिः	१२	१०	उत्तरतन्त्रस्याध्याय-		
पुरुषलक्षणम्	१५	६	नामानि	४७	२
व्याधिलक्षणविभागाः	१८	१	सदसद्वैद्यविवेकः	५०	५
द्रव्यविभागः	२५	१	अध्ययनाध्यापनविधी	५२	१
द्रव्येषु प्रयोजनीयानि	२७	६	प्रभाषणीयो नाम		
अध्ययनप्रशंसा	३४	२	चतुर्थोऽध्यायः	५५	१
शिष्योपनयनीयो नाम			अग्रोपहरणीयो नाम		
द्वितीयोऽध्यायः	३५	१	पञ्चमोऽध्यायः	५८	१
उपनयनविधिः	३६	५	व्रणपरिमोक्षणकाल-		
अनध्यायकांक्षाः	३८	८	नियमाः	६७	४
अध्ययनसम्प्रदानो नाम			ऋतुचर्या नाम षष्ठोऽध्यायः	६८	१
तृतीयोऽध्यायः	४१	१	शिशिरार्धर्तुविभागाः	७३	१
सूत्रस्थानस्याध्यायनामानि	४२	१	वर्षार्धर्तुविभागाः	७७	१
निदानस्थानस्याध्याय-			ऋतूनां स्वलक्षणानि	८४	२
नामानि	४३	३	दोषहरणादिकालनियमाः	८६	५
शरीरस्थानस्याध्याय-			यन्त्रविधिर्नाम		
नामानि	४४	३	सप्तमोऽध्यायः	८७	१

विषयः	पट्टः	पङ्क्तयः	विषयः	पट्टः	पङ्क्तयः
स्वभिक्षादियन्त्रसंख्या			नृजानावुभ्यां शीणित-		
प्रमाणानुसृतः	८८	३	मोक्षणकर्मः	११०	८
गन्तावचरणोद्यो नामा-			सविषाः जलीकमन्त्रादृष्ट-		
दृष्टोऽध्यायः	८६	१	स्निहानि चिकित्सितम् १११		
गन्तव्यानां नामकर्मणि	८६	२	निर्विषा जलीकमः	११२	
अनुगन्तव्यानि	१०१	६	जलीकापनयनोपायः	११३	
योग्यासुक्ष्मीयो नाम			शीणितवर्षनीयो नाम		
नवमोऽध्यायः	१०३	१	चतुर्दशोऽध्यायः	११६	
विशिष्टानुप्रवेशनीयो नाम			वातादिदृष्टशीणितम्	११४	
दशमोऽध्यायः	१०५	१	विशुद्धशीणितम्	११५	६
रोगाणां विज्ञानोपायाः	१०६	२	सन्दर्भित-		
चारपाकविधिर्नामै-			लक्षणानि	११७	५
द्वादशोऽध्यायः	११०	१	शीणितानिप्रवृत्तौ		
चारपाकविधिः	११३	३	कर्त्तव्यम्	११८	१
चारोपयोगविधिः	११७	१	शीणितस्त्रावान्तर-		
अधिकारविधिर्नाम			क्रिया	१२०	१
द्वादशोऽध्यायः	१२०	१	दोषधातुसंज्ञयहृदि-		
दृष्टोदकरणानि	१२०	५	विज्ञानोद्यो नाम		
अग्निदग्धकाराः	१२१	८	पञ्चदशोऽध्यायः	१२१	१
दृष्टोद्यो व्याधयः	१२२	५	वातादीनां रसादीनाञ्च		
दृष्टोपिक्रिया	१२५	१	प्रत्येकशः चयकारण-		
पृथोपकृतलक्षण-			लक्षणप्रतीकाराः	१२४	१
चिकित्सिते	१२६	८	अतिहृत्तानां वातादीनां		
जलीकावचारणीयो नाम			रसादीनाञ्च प्रत्येकशो		
त्रयोदशोऽध्यायः	१२८	१	वचनम् प्रतीकारण	१२६	१०
नृजानानुसृतोक्तसां गुणाः १२०	१२०	२	शीज. वचनवचनम्	१२८	५

विषयः	प्रमाणः	पंक्तयः	विषयः	प्रमाणः	पंक्तयः
बलक्षयलक्षणम्	१६१	१	व्रणितोपासनीयो नामै-		
अतिस्थूललक्षणम्			चोचविंशोऽध्यायः	२०२	१
चिकित्सितश्च	१६२	१	व्रणितस्य दिवान्द्रादौ		
अतिकार्यलक्षणम्			दोषाः	२०३	३
चिकित्सितश्च	१६३	३	परिहारविधिः	२०४	१
कर्णव्याधयन्धविधिर्नाम			हिताहितीयो नाम		
घोडुशोऽध्यायः	१६७	१	विंशतितमोऽध्यायः	२०८	१
विज्ञानासौष्ठ-			एकान्तहितादीनि	२१०	१
चिकित्सितम्	१८०	५	आहारीयो वर्गः	२११	१
आमपक्वणीयो नाम			संयोगादितो विरुद्धानि	२१४	११
सप्तदशोऽध्यायः	१८३	१	व्रणप्रश्नो नामैकविंशति-		
आमादिशोफलच-			तमोऽध्यायः	२१८	१
णानि	१८४	१३	दोषस्थानानि	२२१	६
आमशोफच्छेदे दोषाः	१८६	१२	पित्ताग्निविचारः	२२३	१
पक्वशोफस्योपेक्षायां			प्रथमक्रियाकालः	२२८	६
दोषाः	१८६	१५	वातादिप्रकोपणानि		
शस्त्रकर्षणः प्राग्भोजने			तक्षिणानि च	२२८	७
युक्तिः	१८७	४	हितीयादिक्रियाकालः	२३२	१
व्रणालेपनवन्धविधि-			व्रणास्त्रावविज्ञानीयो नाम		
नामाष्टादशोऽध्यायः	१८०	१	द्वाविंशतितमोऽध्यायः	२३८	१
रात्रौ लेपनिषेधः	१८३	१	दुष्टव्रणलिङ्गानि	२३८	६
व्रणवन्धनद्रव्याणि	१८४	३	दोषविशेषे स्त्रावभेदाः	२४१	८
धनविधिः	१८६	१२	स्त्रावस्यासाधयत्वम्	२४२	१
स्थानविशेषे वन्धभेदेः	१८८	१	क्षत्यक्षत्यविधिर्नाम त्रयो-		
वन्धनप्रशंसा	१८८	५	विंशोऽध्यायः	२४४	१
वन्धनानर्हाः	१८८	८	व्रणानां शुद्धत्वादिलिङ्गानि	२५०	२

विभाग	पृष्ठ	विभाग	पृष्ठ	
व्याधिप्रमाणेर्जीतो नाम		गर्भे परिर्णते दोषः	२८१	
चतुर्विंशोऽध्यायः	२६१	१	विप्रवृत्तानिप्रवृत्तानि-	
नादिवनादिमहत्त्वानां			विप्रवृत्तौ नाम-	
व्याप्तिनां विभागः	२६३	२	चतुर्विंशोऽध्यायः	२८३
रसादिदोषजविचारः			विप्रवृत्तानिप्रवृत्तानिप्रवृत्तानि-	
विभागः	२६७	३	व्यवहृत्यन्तानां नाम-	
पातादीनां चरार्थविचारः			विंशोऽध्यायः	२८५
नित्यानित्यसम्बन्ध-			व्यवहृत्यन्तमर्थविचारम्	२८८
विचारः	२६८	४	पर्यन्तियार्थविप्रतिपत्ति-	
पञ्चविंशोऽध्यायः	२६९	५	नाम विंशोऽध्यायः	२९०
द्विष्यद्विषयविभक्त्यन्त-			छायादिनिपत्तिनाम-	
ईश्याधिबिभागः	२७२	६	विंशोऽध्यायः	२९२
सांख्यिकी मर्याद-			व्यवहृत्यन्तविप्रतिपत्तिनाम	
निष्ठागि	२७८	७	छायादिनिपत्तिनाम-	२९५
सिराच्छेदविज्ञानि	२७०	८	पर्यन्तियार्थविप्रतिपत्ति-	
प्रणष्टशब्दविज्ञानीयो नाम			गुणविंशोऽध्यायः	२९७
पञ्चविंशोऽध्यायः	२७४	९	चतुर्विंशोऽध्यायः	२९८
प्रणष्टशब्दविज्ञानम्	२७८	१०	चिद्विज्ञायाचत्वारः पादः	२९८
निःशब्दशब्दम्	२८०	११	गुणवतां पादानां प्रशङ्का	३००
शब्दापनयनीयो नाम			प्रातुरोपक्रमणीयो नाम	
सप्तविंशोऽध्यायः	२८२	१२	पञ्चविंशोऽध्यायः	३०२
अनवयवशब्दोद्धारणार्थं			दीर्घाद्युदादीनां लिङ्गानि	३०२
पञ्चदश हेतवः	२८२	१३	सत्त्वसारादीनां लिङ्गानि	३०८
सम्बन्धव्यानामुद्धारणार्थ-			व्याधीनामोपसर्गिकत्वादि-	
मपरहेतुद्वयम्	२८४	१४	निरूपणम्	३५०

विषयः	प्रमाणः	पंक्त्यङ्कः	विषयः	प्रमाणः	पंक्त्यङ्कः
मित्रकी नाम षट्-			शारिवाङ्गनपरुषदाद्या		
त्रिंशोऽध्यायः	३६१	१	गणाः	३८१	१
वातादिजगोयहरा लेपाः	३६१	२	प्रियङ्गुस्त्रादिगणौ	३८१	१३
पाचनादिलेपः	३६२	३	न्यग्रोधादिगणः	३८२	७
पीडनादौ लेपादि	३६२	८	गुहूचादिगणः	३८३	१
अवसादनद्रव्याणि	३६६	५	उत्पलमुस्ताद्यौ गणौ	३८३	४
भूमिप्रविभागौयो नाम			त्रिफलात्रिकटुके	३८३	११
सप्तत्रिंशोऽध्यायः	३६७	१	आमलक्यादिगणः	३८४	३
द्रव्यसंग्रहणीयो नामाष्टा-			त्रपुलाक्षाद्यौ गणौ	३८४	६
त्रिंशोऽध्यायः	३७३	१	दशमूलम्	३८५	४
विदारोगन्धादिगणः	३७३	४	वल्लीकाण्डकं टणपत्र-		
आरग्वधादिगणः	३७४	३	मूलानि	३८५	७
शालसारादिगणः	३७४	८	संशोधनसंश्रमनीयो नामै-		
वरुणादिगणः	३७५	५	कोनचत्वारिंशोऽध्यायः	३८७	१
वीरतर्ष्यादिगणः	३७५	१०	ऊर्ध्वधउभयतोभागहराणि	३८७	२
लोभादिगणः	३७६	५	शिरोविरेचनीयानि	३८८	१
अर्कादिगणः	३७६	८	वातादिसंश्रमनीयो वर्गः	३८८	१३
सुरसादिगणः	३७७	१	द्रव्यरसगुणवीर्यविपाक-		
सुष्कादिगणः	३७७	७	विघ्नानीयो नाम चत्वा-		
पिप्पल्यादिगणः	३७८	१	त्रिंशोऽध्यायः	३८९	१
एलादिगणः	३७८	७	द्रव्यादिः प्राधान्याप्राधान्य-		
वचाहरिद्रादिगणौ	३७९	१	विचारः	३९३	३
श्यामावृक्षत्यादिगणौ	३७९	५	द्रव्यलक्षणम्	३९७	२
पटोलकाकोल्यादि-			वीर्यसंख्याभिधानम्	३९८	६
गणौ	३८०	४	वीर्यविशेषतो द्रव्याणां		
ऊपकादिगणः	३८०	१३	क्रियाविशेषः	४००	२

विषयः	प्रमाणः	पक्षः	विषयः	प्रमाणः	पक्षः
तालिकादीनि	५२०	८	लवणवर्गः	५४२	१
द्राक्षादीनि	५२०	१८	क्षारवर्गः	५४३	५
घातामादीनि	५२१	१०	सुवर्णादीनि	५४४	३
शक्तिषु कुष्माण्डादीनि	५२५	१	उक्तेषु धान्यादिषु प्रवराणां		
सपुसादीनि	५२५	१०	ससुद्देशः	५४५	१
पिप्पलीप्रभृतीनि	५२६	५	क्षतान्नवर्गः	५४६	१
सुचूप्रभृतीनि	५३०	११	रसादितो मध्यविशेष-		
गुमर्नवादीनि	५३१	११	गुणविवेकः	५५५	११
तण्डुलीयकादीनि	५३२	३	अनुपानवर्गः	५६०	६
मण्डूकपर्णादीनि	५३३	१	आहारविधिः	५६६	६
लोणिकादीनि	५३५	३	अजीर्णनिदानम्	५७४	८
कौविदारपुष्पादीनि	५३६	५	अजीर्णचिकित्सा	५७६	३
घैवकादीनि	५३७	८	समश्नविषमाश्नाध्यश्न-		
उद्विदानि	५३८	५	परिभाषा	५७७	१
पिण्याकादीनि	५३८	११	गुणानां कर्माणि	५७८	५
कन्देषु विदार्यादीनि	५३९	८	धातूनां मलाभिधानम्	५८१	५
शूराणादीनि	५४१	१	अध्ययनप्रशंसा	५८२	१
तालादिमस्तकमञ्जानः	५४१	७			

समाप्तमिदं सूत्रस्थान-सूचीपत्रम् ।

सुश्रुतसंहिता मन्त्रव्यास-

शुद्धिपत्रम् ।

—८८७७७—

पदम्	पदम्	इष्टादः	पदम्
कुतेः	कृतेः	४	१
यदुक्तं	यच्छति हि	७	८
वाविन्दन्ति	वाऽऽयुर्विन्दन्ति	७	८
यदुक्तं	यतो यच्छति	७	१५
संस्तर	संयस्तरः	८	२४
स्वस्वायुत्तद	स्वस्वायुर्वेद	१२	८
जिह्वाधिष्ठानभूतं तद्विकार-	तद्विकारसमुदायात्मकशुक्ल-		
समुदायात्मकं शुक्लशीणितारुणं	शीणितपरिणामभूतं	१५	१८-२०
तद्व्यवस्थात	तद्व्यवस्थात्	१७	१
धातुवैपस्यात्मकत्वस्य	धातुवैपस्यात्मकत्वस्य	२०	७
जादेशः । एते	निद्राया व्याधित्वन्तु प्राग-		
	सामान्याभावजनकत्वा-		
	लक्षणीयम् । एते	२३	१५
सहं	वच्छति	२३	१६
आयत्तं वशीभूतं	आयत्तो वशीभूतः	२५	४
यदुक्तं	वच्छति हि	२५	४
“हे अहनी सन्धिरार्षः” एत-	तन्निधने सष्टस्यष्टमे हे अहनी		
द्व्यतिरिक्तं “तन्निधने इति	प्रतिपदमावस्था चेत्यर्थः ।		
तस्य” इत्यादि “तिस्र-	अष्टमं निधनमिति ज्योतिः-		
स्त्रिययोऽष्टमी चतुर्दशी	शास्त्रीयस्मरणात् । कस्येतर-		
पञ्चदशी चेत्यर्थः” इत्यन्तम्	ऽप्येवम् अष्टमी तन्निधने हे		
	अहनी प्रतिपत् पूर्णिमा		
	चेत्यर्थः ।	३८	१६-२२

अथर्वम्.	अथर्वम्	पृष्ठाः	पादः
विप्रा	विप्रे	४०	५
नाधीयते	नाधीयते	४०	६
तेषु	स तथोक्तः	४०	१४
दर्शनं तेषु	दर्शनं यत्र तेषु	४०	१६
तदुःखःसंयोगा	तदुःखसंयोगा	४३	१२
यं	ये	५६	५
काष्ठाः	काष्ठा	७१	२
कलाः	कला	७१	२
यत्	ये	७१	२१
वर्षास्त्रित्यादि	तत्रेत्यादि	७७	१८
विष्टव्यन्त्र	विष्टव्यन्त्र	७८	१२
श्लेषिकाणां	श्लेषिकाणां	८१	१
तत्राव्यापनेषु	तत्राव्यापनेषु	८२	१
अध्यवस्यं	अध्यवसेयम्	८३	२३
प्रभावात्	प्रभावात्	१०१	१३
निवेदयिष्यते	निवेदयिष्यन्ते	१०६	१४
अध्यवस्यम्	अध्यवसितव्यम्	११३	२०
अभिष्यन्दी	अविष्यन्दी	११६	६
मूर्च्छीपटुत	मूर्च्छीपटुत	११८	११
तत्साध्यानामपुनर्भावाद्वा तथात्वे	तत्साध्यानामपुनर्भावाद्वा		
च वाक्यभेदप्रसङ्गात् न चानयो-	तत्साध्यानामपुनर्भावाद्वा		
रस्ति कश्चिद्विरोधः	नानुपपत्तिः	१२०	१६-१७
अध्यवस्यम्	अध्यवसितव्यम्	१२३	२८
चिकित्सां	चिकित्सा	१२५	१
हिक्रतीत्यर्थः	चक्रं करोति हिक्रति चेत्यर्थः	१२६	२०
इन्द्रवज्रेणेत्यर्थः	धूमकेतुप्रमुखेणेत्यर्थः	१२८	५

पान्था,	राम	पान्था	पान्था
सम्पृता	सम्पृता	१३४	१५
दिगन्तपिच्छित	सुगन्त	१३५	२१
सदधान्ति	सदधान्ति	१३७	२४
जयद्वि	जयद्वि	१४१	३
तद्वन्	तद्वन्	१४३	२५
दाक्षान्त्यं	दाक्षान्त्यं	१४६	१३
जयसपेक्ष	जयसपेक्ष	१४७	१५
वर्धयित्वा	वर्धयित्वा	१४७	२०
तामामसम्यक् नामः शिवा-	तन्वाः सम्यङ्नाम इवेति		
इतिरोधः	शिवामन्त्रिरोधः	१६०	२४
दीर्घक	दीर्घक	१६८	२३
दीर्घक	दीर्घक	१६८	२४
प्रच्छःनमस्तु	प्रच्छःनमस्तु	१७६	२
सासपिण्ड	सासपिण्ड	१७८	२१
पेदणम्	पेदणम्	१८१	१०
कपादिक	कपायादिक	१८८	६
सञ्जय	सञ्जनन	१८८	७
सुखमाणो	सुखमाण्मायाविधः	१८९	१६
उपयोगं	उपयोगः	१८४	६
विश्रांषाद्	विश्रांषाद्	१८७	५
नैदं	न, एवं	१८८	५
प्रणवन्त्यन्तादनन्तरं	प्रणवन्त्यादनन्तरं	२०२	१२
सुखानि	थोज्यानि	२१०	१७
विशेष्य	विशेष्य	२१४	७
प्रयोति	प्रयोति	२१८	१६
नन्ततीत्यर्थ	नन्ततीत्यर्थः	२२१	१०

पद्यम्	पद्यम्	पद्याः	पद्यम्
ध्याज्येन	ध्याजेन	२२१	११
अतएत	अतएव	२२१	१५
अचेतनानामेते	अचेतना नामैते	२३२	२२
अध्यवसातं	अध्यवसातुं	२३४	२४
सन्निपातिका	सैन्यिका	२४३	१
सैन्यिका	सन्निपातिका	२४३	२
उपक्रान्ता	उपक्रान्ताः	२४४	८
उद्धतौघाः	उद्धतौघाः	२४८	६१२०
ग्रहण्यादयो	ग्रहण्यादयो	२५४	१०
ग्रस्तहता	ग्रस्तहताः	२५४	१८
ग्रहत्तादयः	ग्रहत्तादयः	२५६	११
निपुण	निपुणं	२५८	७
गुडूची	गुडूची	२६७	२
हत्ताङ्गुल	हत्ताङ्गुल	२६७	५
सन्निपुष्ट	सन्निपुष्टे	२६८	२
मन्यस्ताम्भा	मन्यस्ताम्भा	२७०	१३
विप्रतिपत्तिः	विप्रतिपत्तिः	२७२	२२
अभिदक्षमान	अभिदक्षमानं	२८३	२
समागमं	समागमः	२८२	१६
मय्येषु	मय्येषु	३१४	५
प्रयत्तते	प्रयत्तते	३२१	१३
दिष्टेऽपि	दिष्टेऽपि	३३१	४
तन्मूल	तन्मूलमूलक	३३१	१४
पन्थानं	पन्थान	३०७	६
तत्तकः	तत्तकः	३७८	२
अर्धोपस्तर	अर्धोपस्तर	३७०	८

पदम्	पदम्	पृष्ठाः	पङ्क्तयः
संशोधनं	संशोधनं	३६३	११
शरीरं	शरीरं	३६६	७
हृत्वादि	हृत्वादि	३८०	२
कालऽपि	कालऽपि	४०३	१५
अयं	अयं	४०६	११
गुर्वयं	गुर्वयं	४१०	११
स्वस्वाधी	स्वस्वाधी	४१५	१
"चक्रतैलं" इत्यादि, "साहुः"	चक्रतैलसनागतावाधे		
इत्यन्तम्	दध्यमाणम् ।	४४१	१६

सनातनिदं च्चस्वान-शुद्धिपत्रम् ।

—

श्रीश्रीदुर्गा ।

अथ सङ्गताचरणानुविद्धभाष्यकारवंशवर्णनम् ।

शारदा सकलशास्त्रपारदा

शारदास्युजसुखी मतिं मम ।

शारदी शशधरस्य कौसुदी

मोदिनीं कुसुदिनीमिव क्रियात् ॥ १ ॥

क्षेमं जेमकृते प्रयाति शरणं यामिष्टसिद्धिप्रदां

भूकं गीष्यतिमाशु या च कुरुते याऽन्धञ्च सत्तोचनम् ।

पङ्क्तुं लङ्घयते गिरिं गिरिसुते ! या तेऽनुकम्पा शिवे !

खेयं नो विदधातु कल्पलतिका नित्यं शिवं शङ्करी ॥ २ ॥

दृष्ट्वा शास्त्रकृतां विभिन्नमतितां खिन्नोऽसृजद्वयं विभु-

स्तेषामंशसमर्पणेन कुशलस्तत्तत्प्रभावेः स्फुटैः ।

योऽलङ्कारविनिर्णयं विपुलधीर्वैशेषिके गोभिले

गृह्यासंग्रहसंज्ञके च विशदं यः श्राद्धकल्पेऽकरोत् ॥ ३ ॥

भाष्यं, काव्यमनेकशो, विवरणं न्यायप्रसूनान्तले-

चन्द्रालोकमथ स्मृतौ, सविहतिं तत्त्वावलिं, व्यासवत् ।

यच्चैवं बहुतन्त्रकृत् शमनिधिर्वेदायनैकाध्वगः

प्रत्यूहः कलिसम्पदां तमनिशं श्रीचन्द्रकान्तं भजे ॥ ४ ॥

(युग्मेकम् ।)

परमात्मविदो विदस्त्रयी-जलजं यस्य रराज मानसे ।

प्रणतस्तमहं पितामहं “परमानन्द”ममन्दगन्दनम् ॥ ५ ॥

मध्येवङ्ग-“मिळामती”तततटे या “पावना”ख्या पुरी

तां विप्रावलिपल्लिकाऽस्ति निकषा “नाकालिया”नामिका ।

वन्दे तां प्रियजन्मभूमिमतुलां स्वर्गादपि ज्यायसीं

विश्वेशीमिव नौमि “सुन्दरमणिं” देवीं प्रसूतिं सदा ॥ ६ ॥

एते नानसिद्धिर्गमोविद्वन् "मानन्दचन्द्र" परं
 यत्नेनास्तुपागवर्धिततनोरक्षेप मे सद्यसः ।
 शानं दद्रुचयामि नुचुतकते तत्तेऽर्थमन्दीपनं
 जेम्नतत्र दिगन्तु विचहन्ताः मर्त्तेऽप्यगोवाणिप्रः ॥ ७ ॥
 वात्मीनोपननर्गन्धेवहनात्तास्तुक्तो निर्धेन्
 द्वेष्टे दः तंगनाय निन्देनसतिर्न्यायप्रचनाञ्जलिम् ।
 तन्वायस्य सहाकवेन्दयनाचार्यस्य वंजिऽजनि
 श्रीस्तान् गैदपटाङ्गपूजनगतो हारागचन्द्रो दिजः ॥ ८ ॥
 क्षाप्तं सन्दनतिः ज्ञ दा भगवतो धन्वन्तरिर्भरती-
 लीलुक्वात्यरिद्विदितादवगयन्निच्छन् मनानामादम् ।
 सामोक्तीतिरुमुत्पुको जङ्घ इव प्राप्ताग्न्यज्ञं वाच्यतां
 गच्छे नैवसनेकगोऽप्यसदृश भाव्येव नि व्याहृतः ॥ ९ ॥
 यहा भीप्रति नान्ति मे दहकवेः मरञ्जलान्दलुतः
 पारिशान्तचयार्णयस गजनालवैद्यचूडामणिः ।
 यस्याऽद्यापि विवाञ्जरं दिगि दिगि प्रद्योततेऽन्तं यगो
 गीस्तस्य प्रतिभाति सः मनसि यज्ञप्राधरस्यामन्ता ॥ १० ॥
 नोपेक्षं मम किञ्चनान भविता दुर्विधवाक्यन्तु य-
 द्धो वक्तव्यमपीह यच्च सुगमं नैवाप्रमाणं वचः ।
 दिहङ्गिर्मयि रोपतोपनिचयः सन्धीयतां तत्सुखं
 तस्मादेव विमेषि दोषचयनं यस्य व्रतं केवलम् ॥ ११ ॥
 तन्मे वेत्तभजाप्रसोमविमिती चेष्टेयमिष्टाऽस्ति मे
 तथोद्घाटनपाठनार्थमथ सच्छात्रानुवृत्तेरपि ।
 सन्धेऽहं सफलं असं यदि भवेदत्र प्रसक्तिः सतां
 नो चेद्गुह्येनो रोदनमिदं स्वात्मचयार्थं नृषा ॥ १२ ॥

सुश्रुतसंहिता ।

सूचस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अक्षतो वेदोत्पत्तिं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । यथोवाच
भगवान् धन्वन्तरिः सुश्रुताय ॥ १ ॥

ॐ नमो गणेशाय । पुरा किल ब्रह्मणा प्रणीतं त्रिविधशिष्यवृद्धिहित-
संपगतपुनरुक्तदोषं पुष्कलाभिधानमर्थतत्त्वविनिश्चयप्रधानमेवंविधगुणबहुल-
ज्ञानुपधविकमष्टाङ्गमायुर्वेदं परमकारुणिकः प्रजातुजिष्टसुहृषिः सुश्रुतो-
भगवतो धन्वन्तरेरधिगम्य, प्रजाहितहेतोर्वचनसन्दर्भविशेषेण प्रणिप्यन् प्राप्ति-
प्सितग्रन्थस्य प्रत्यूहव्यूहव्यप्रोहहेतुं परमाप्ताचारपरम्परापरिप्राप्तं मङ्गलाचरणं
कर्तुमुचितमिति कायिकवाचनिकमानसिकेषु मङ्गलाचरणेष्वन्त्यस्य मनः-
समाधानपुरःसरत्वेन तत्तददृष्टजननं प्रति श्रेयस्तमत्वे सत्यपि शिष्यशिषिच-
यिषया वाचनिकमेव मङ्गलमाचरन् प्रागथशब्दं प्रायुङ्क्त । अथशब्दोऽयं
मानन्तर्यार्थः न त्वधिकारार्थो वेदोत्पत्तिरनधिकार्यत्वात् । मङ्गलस्य च
वाक्यार्थे समन्वयाभावात् । “कथं सुखिनो भविष्यामः” एवं शिष्य-प्रश्नान-
न्तर्ये प्रयुक्तोऽप्यथशब्दः प्रभावान्मङ्गलाय भवति । तथाच शरीरकभाष्यम्
“अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति” इति । उक्तञ्च
“ॐकारश्चाथशब्दस्य द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ
तन्मात्रामङ्गलिकावुभौ” इति । यद्यप्यताथशब्दस्य “सकलवृत्ते” कृतः
शास्त्रार्थः” इति न्यायात् सकल पाठादेवाशेषविघ्नोपशमः सम्भवति

तथापि “त्रियंलि बहुविद्धानि” इति श्रुतेः प्रदुर्गतरविघ्नमाशङ्कमानेन तद्विवातायले प्रत्यध्यायनग्रन्थः प्रयोज्यते । जैमिनिरपि “फलस्य कर्त्तृनिर्दिष्टेऽपि लोकावत्पनिमागतः फलविशिष्टः स्यात्” इति । यथा लोकावत्पनिमागतीनां बाहुल्येन फलापिबन्धं तथा वैदिकपाठा-सपीत्यर्थः ।

अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् “तस्यायुपः पुस्ततमो वेदो वेदविदां मः” । वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितः” इत्यादिस्मरणादायुर्वेदो नाम ऐहिकमासुजिकञ्च ज्ञेयः साधयतीति प्रतीयते, तस्मात् वेदोत्पत्तिं न मा-ध्यायं व्याख्यास्याम इति योजना । वेदोत्पत्तिमिति वेदग्रन्थेनात्रायुर्वेद-एवोच्यते पूर्वापरयोगात् ; उत्पत्तिरिहाभिव्यक्तिर्नित्यत्वात्, वेदस्य उत्पत्ति-रूपव्याख्यानं तदधिष्ठत्येत्यर्थे “अधिष्ठत्य कृते ग्रन्थे” इति ‘कृ’प्रत्ययः, तस्य पुनः “लुदाख्यायिकाभ्यो बहुलम्” इति लुप् ; सप्तम्यन्तान्यपदार्थबहु-व्रीहिरित्यन्ये । नामेत्ययं प्राकाशे, अधीयते सङ्गतार्थबोधको यो ग्रन्थः सोऽध्यायः तं व्याख्यास्यामः विस्तरेण प्रवक्ष्यामः । “अस्मदो ह्योच” इति बहुवचनम् । भगवानिति “ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः त्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पक्षां भग इतीङ्गना” । ऐश्वर्यं तावत् अग्निमादि-प्रादु-र्भावः । तदाग्निमा अणुभावः ; यतः शिखामपि प्रविशति । लघिमा लघु-भावः ; यतः सूर्यमरीचीनवलम्ब्य सूर्यलोकं याति । महिमा महतो-भावः ; यतो महान् सम्भवति । प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रम् । प्राकाश्यम् इच्छानभिज्ञातः ; यतो भूमावुत्पन्नति निमज्जति यथोदके । वशित्वं भूतभौतिकं वशीभवत्ववश्यम् । ईशित्वं भूतभौतिकानां प्रभवस्थिति-व्यूहानामीष्टे । यच्च कामावसांयित्वं सा सत्यसङ्कल्पता ; यथास्य सङ्कल्पो भवति भूतयु, तथैव भूतानि भवन्तीति ; ततश्चैश्वर्यादिमानित्यर्थः । अन्यत्रा-प्युक्तम् “उत्पत्तिश्च विनाशश्च भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्याम-विद्याश्च स वाचो भगवान्” इति । विशेषणमिदं सर्वज्ञत्वेनास्य वचन-संसंग्यं विश्वसनीयमिति प्रतिपादनार्थम् । धन्वन्तरिरिति धनेः “कृशिवनि-

अथ खलु भगवन्तममरवरऋषिगणपरिहृतमाश्रमस्थं
काशिराजं दिवोदाशं धन्वन्तरिमौपधेनव-वैतरणौरभ-पौष्क-
लावत-करवीर्य-गोपुर-रक्षित-सुश्रुतप्रभृतय ऊचुः—

निधनिवधिसर्जिखर्जिभ्य ऊः” इत्यौणादिकेनोपत्ययेन धनुः शस्त्रं तात्-
पर्यात् शल्यशस्त्रं वा, तस्यान्तमियर्त्तीति पृषोदरादित्वात्साधु ।

अत्र चरकादिवत् प्रतिसंस्कर्तुरश्रुतावपि सुश्रुतायेति पदमभिसमीक्ष्य
क्षेमस्य कर्त्ताऽयमिति वितर्को नोपन्यस्तव्यः । आचार्या हि प्रायेण
स्वाभिप्रायमपि पराभिप्रायवद्दर्शयन्ति । येन स्वयं रघुनन्दनेनैवाष्टाविंशति-
तत्त्वेषु “वक्ति श्रीरघुनन्दनः” इत्युक्तम् ॥ १ ॥

न हि निरभिधेये निष्प्रयोजने च प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरुपलभ्यते । उक्तञ्च—
“अभिधेयफलज्ञान-विरहस्तिमितोद्यमाः । श्रोतुमल्पमपि ग्रन्थं नाद्रियन्ते
हि साधवः” । अन्यत्राप्युक्तं “ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते ।
ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः” इति । अत्र ज्ञातार्थमिति ज्ञातौ
अर्थो अभिधेयप्रयोजने यस्य तत्तथोक्तम् । तेनाभिधेयेन सहेत्यर्थः । तस्मात्
प्रागभिधेयसम्बन्धप्रयोजनानि प्रदर्शयन् वक्तुमुपक्रमते अथेत्यादिना ।
अथेत्ययमप्यानन्तर्यार्थः । शिष्यत्वेन भगवतो धन्वन्तरेः समीपगमना-
दनन्तरमिति निष्कर्षः । खल्विति वाक्यालङ्कारः ; गुरोर्यथार्था सुतिरप्य-
भीष्टसाधनायालमिति प्रथमं तावद्भगवन्तमित्यादिना धन्वन्तरिं स्तौति ।
अमरवरं विष्णोरंशंशसम्भवत्वात् । तथाच श्रीमद्भागवतं “स वै भगवतः
साक्षात् विष्णोरंशंशसम्भवः । धन्वन्तरिरिति ख्यात आयुर्वेददृष्टिगज्यभाक्”
इति । ऋषिगणपरिहृतमिति विष्णोरंशंशसम्भवत्वेनैव ब्रह्मर्षिदेवर्षि-
राजर्षिभिः सर्वतो वेष्टितम् ; अनेन च विशेषणद्वयेनास्य अत्यन्तोपादेय-
त्वाक्यत्वं प्रतिपादितम् । आश्रमस्थमिति वानप्रस्थाश्रमस्थम्, एतेन राज्य-
चिन्तापरित्यागादनाकुलचित्तत्वं दर्शितम् । काशिराजं वाराणसीराजम् ;
“व्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्” इति ऋक्सः । यद्वा काशिराजस्यापत्य-

भनवत् । शरीरमानमागन्तुं क्षामाविकर्ज्याधिसिर्विविध-
वेदनाभिघातोपद्रुतान् सुनाथानप्यनाद्यवहिन्नेष्टलानान् वि-
क्रोशतश्च लानवाननिदनीष्य दनन्ति नः पीडा भवति ।
तेषां सुखैपिणां रोगोपशमार्थलात्तनः प्राणयात्रार्थञ्च प्रजा-

मित्यणि काशिराजप्रौढमित्यर्थः । एतेन पूर्वजन्तुनि य एव विष्णोरंग-
सन्भूतो धन्वन्तरिः स एवायमिति विज्ञापितम् । तथाच विष्णुपुराणं
“काशस्य काशिराजस्ततो दीर्घतमाः पुत्तोऽभवत् । धन्वन्तरिणु दीर्घ-
तमसोऽभूत् । स हि सन्निदकार्यकरणः सक्तसम्भूतिश्चपशानवित्, भग-
वता नारायणेन चातीतसम्भूतावन्तै वरो दत्तः—काशिराजगोत्रेऽवतीर्त्य
सस्यगायुर्वेदं करिष्यति”—इत्यादि । द्विवोदासमिति बुग्येनालोप-
चाराद्विव स्थिता देवा उच्यन्ते । दागन्तु दागन्त्यन्तै इति “दागमोक्षी
सनादाने” इति निपात्यते । ततः समासे पठ्यते अलुगापेन् । एतेनाहं
देवानामपि सम्प्रदानमित्युपलब्धेरतिदूज्यतमत्वेन सर्वथास्य वचनं प्राप्ता-
णिकमिति सूचितम् । कैचित्तु द्विवोदासमिति दन्त्यान्तं पठ्यते, व्याख्या-
यते च संज्ञान्तरमिदमिति । तदयुक्तं, तस्य धन्वन्तरिप्रपौलत्वेनाभिधानात् ।
तथाहि विष्णुपुराणं “धन्वन्तरेः पुत्रः केतुमान् केतुमतो भीमस्यस्तस्यापि
द्विवोदासः” इति । औपधेनवादयोऽष्टौ शिष्याः ।

शरीरमानमागन्तवो व्याधयोऽनन्तरं खयमेव व्याख्यास्यन्ते । तै-
र्विविधवेदनाभिघातोपद्रुतान् नानाविधदुःखसम्बन्धेनातिक्लिष्टान् विच्छे-
सानान् दुःखेनाहं विपरिवर्तयमानान् विक्रोशत उच्चैरार्त्तस्वरं रुदतः ।
सुखैपिणामिति “सुखसंज्ञकमारोग्यम्” इति चरकोक्तेः रोगोपशमनहारिण-
स्वास्थ्यानुवृत्त्या च सुखाभिलाषिणाम् । प्राणयात्रार्थं वृत्त्यर्थम् । एतेन
रोगोपशमनं स्वास्थ्यरक्षणं जीविका च प्रयोजनमिति व्याजेनोपदिष्टम्,
उपदेक्ष्यते चैहिकमासुखिकञ्च त्रयोऽत्र प्रयोजनत्वेन । एवमप्रयोजनबहुत्वे-
ऽपि यद्वन्वन्तरिणा केवलं व्याधिपरिमोक्षः स्वास्थ्यरक्षणञ्च प्रयोजनत्वेनोक्तं,

हितहेतोरायुर्वेदं श्रोतुमिच्छाम इहोपदिश्यमानम् । अत्रा-
यत्तमैहिकमासुष्टिकञ्च श्रेयः । तद्भगवन्तमुपपन्नाः स्नाः
शिष्यत्वेनेति । तानुवाच भगवान् स्वागतं वः । सर्व्व एवा-
मीमांस्या अध्याप्याश्च भवन्तो वत्साः ॥ २ ॥

इह खल्वायुर्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्व्ववेदस्यानुत्पाद्यैव

भविष्यति तन्मुन्यतयेत्यनुसन्धेयम् । आयुर्वेदं श्रोतुमिच्छामः इत्यायु-
र्वेदशब्देन चाभिधानाभिधेयलक्षणः सम्बन्धोऽपि सूचितः । तथाहि
आयुरत्राभिधेयं ; वेदत्रायसभिधायकः । यदुक्तम् आयुरस्मिन् विद्यते अनेन
वा विन्दतीत्यायुर्वेद इति, यद्वा आयुर्लाभोपयगदिकमभिधेयं ग्रन्थस्याभि-
धायक इति । नन्वेवं स्थिते “दीर्घं चिकित्सितस्यैतत्” इत्यादिना वक्ष्यमाण-
वचनेन पुरुषादिचतुष्टयस्याभिधेयत्वेनाभिधानमसङ्गतं स्यादिति न चोच्यम् ;
अत्रायुषः प्राधान्येनोपदेशात् । वक्ष्यति हि “आतुरसुषुप्तममाणेन
भिषजायुरेवादी परीक्ष्येतेत्यादि” । प्रसङ्गादिप्रकृतप्रयोजनमपि दर्शयति
अत्रेत्यादिना । ऐहिकं सम्मानादि ; आसुष्टिकम् इन्द्रलोकगमनादि ;
यदुक्तं—“षष्ठे हि यः काशियतिप्रकाशितं स पुण्यकर्मा भुवि पूजितो नृपैः ।
असुक्षये शक्रसलीकतां व्रजेत्” इति । आयत्तं वशीभूतम् । तत् तस्मात् ।
तानित्यादि । स्वागतं सुखेनागमनम् ; कुशलं वेत्यर्थः । वत्साः पुत्र-
निर्व्विशेषाः ; “वत्सः पुत्रादिवर्षयोः” इति मेदिनी । अमीमांस्याः अग्रमल्प-
बुद्धिरयच्च विपुलबुद्धिरेवम्कारेणाविचारणीयाः । एतेन तुल्योपदेशार्ह-
त्वादध्यापनासीगम्यम् । परस्परसम्भाषासौकर्याच्चाध्ययनाध्यापनासाफल्यञ्च
प्रतिपादितम् । तद्विद्यसम्भाषा हि ज्ञानाभियोगसंहर्षकरौ भवति, वैशद्य-
मपि चाभिनिर्व्वर्त्तयति । अध्याप्याश्चेति वक्ष्यमाणाध्याप्यगुणयोगात्
अध्यापनीयाः ॥ २ ॥

अध्यापने कृतबुद्धिर्भगवान् प्राक् शिष्यप्रवृत्त्यर्थमायुर्वेदस्याथर्व्ववेदोपाङ्ग-
त्वेन प्रामाणिकत्वं प्रतिपादयन् तदभिव्यक्तीराख्यायिकामभिधत्ते इहेत्या-

प्रजाः श्लोकशतसहस्रध्यायसहस्रञ्च कृतवान् स्वयम्भूः ।
ततोऽल्पायुङ्मस्य देवस्य च्छावलोऽयं नराणां भूयोऽष्टधा प्र-
सीतवान् ।

दिना । इह जगति, खलु वाक्यान्तरं, नामित्वव्ययं प्राकाशे, धातु-
र्वेद इति जनिषः । स्वयम्भूः परमात्मा, स्वयं भवति स्वेच्छया मरीर-
परिग्रहं करोति, न त्वितरजीववत् कर्मायत्तदेहः । तथाच श्रुतिः “स
एकधा भवति द्विधा भवति” इति । उपाङ्गमित्युपमितमङ्गेन, उपवनमिति-
वत् समासः । अङ्गोपमितत्वस्य दृष्टप्रधानत्वेऽपि क्वचित् धर्मावृत्तात्
यतो वक्ष्यति—“तदिदं गात्रं पुण्यम्” इत्यादि । अङ्गानि हि धर्मप्रमिति-
प्रधानानि । तथाहि “अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । धर्म-
शास्त्रं पुराणञ्च विद्या होताश्चतुर्दश । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते
तयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थञ्च विद्या ह्यष्टादशैव ताः” इति विष्णुपुराणव्याख्या-
नावसरे विद्यानां चतुर्दशत्वेन चतुष्टेन च द्वैराग्यकरणस्याभिप्रायं दर्शयता
स्मार्त्तेन चतुर्दश धर्मप्रमितिप्रधानानि चतस्रः पुनर्दृष्टप्रधानाः कचिदली-
ङ्गिकमर्थं प्रमापयन्त्यो धर्मोऽपि प्रमाणमित्युक्तम् । श्लोकशतसहस्रं श्लोकानां
शतं सहस्राणि यत्र तत्तथोक्तम् एवमध्यायसहस्रमित्यपि व्याख्येयम् । कृत-
वानाविशकार, न तूत्पादयामास नित्यत्वात् । ततोऽल्पायुष्टमिति ।
हेतुरत धर्महानिः । उक्तं हि “युगे युगे धर्मपादः क्रमेणानेन हीयते ।
गुणपादश्च भूतानामिव लोकः प्रलीयते । संवत्सरश्च पूर्णं याति संवत्सरः
क्षयम् । देहिनामायुषः काले यत्र यन्मानमिष्यते” इति । यत्र युगे
कृतादौ यन्मानं दिव्याष्टशताधिकचतुःसहस्रादिवर्षरूपं प्रमाणमिष्यते
मन्वादिभिरिति शेषः तस्य युगस्य संवत्सरश्च तत्तद्व्युगनियतानां संवत्सराणां
शतांशे पूर्णं देहिनामायुषो मन्वाद्युक्तस्य लौकिकचतुश्शतादिवर्षरूपस्य
संवत्सरञ्च यातीति तदर्थः । अल्पमेधस्त्वञ्च भूतानां गुणपादक्रमेण
बीजदोषादव्यवहृताद्वादिदोषाच्चेति ज्ञातव्यम् । अष्टधेति । वक्ष्यमाणै-
रष्टाभिः प्रकारैः ।

तद्यथा — शल्यं शलाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमार-
भृत्यमगदन्तं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति ॥ ३ ॥

अथाख्यं प्रत्यङ्गलक्षणसमासः ।

तत्र शल्यं नाम विविध-टण-काष्ठ-पाषाण-पांशु-लोह-

तद्व्यथेत्यादि । शल्यम् उपरिष्ठाद्व्यमाणं, शलाकामधिलय कृतं तन्त्रं
शल्यं, तस्याश्च केवलं श्लैष्मिकलिङ्गनाशप्रतिकारोपयोगित्वे सत्यपि
शुक्लप्रयोगत्वेन प्राधान्यादिहाधिकारः । कायचिकित्सेति । काय-
शदेनेह शरीरं शरीराश्रिता व्याधयो वा । यत्तु “जाठरः प्राणिनामग्निः
काय इत्यभिधीयते । यस्तं चिकित्सेत् सीदन्तं स वै कायचिकित्सकः”
इति तत्त्वान्तरवचनमुपन्यस्य इह कायोऽग्निरिति केनचिदुक्तं, तन्न
युक्तम्, अनन्तरं प्रत्यङ्गलक्षणव्याख्यायामस्याः सर्वज्ञसंश्रितानां व्याधीना-
मुपशमनार्थत्वेनाभिधानात् । अत्र चिकित्साशब्दस्य भावसाध्यत्वेऽपि
पदमिदम् उपनिषदादिवत् गौण्या वृत्त्या तन्त्रे प्रवर्तते । भूतविद्येति ।
भूतानां ग्रहसंज्ञकानां देवाद्यात्मकानां विद्या ज्ञानोपायः । स्वयमपि
वक्ष्यते च “ग्रहसंज्ञाभिभूतानि यस्माद्देव्यनया भिषक् । विद्यया
भूतविद्येयमतएव निरुच्यते” इति । कौमारभृत्यमिति । कुमाराणां
भृत्या भरणं तस्येदमित्यण् । अगदन्तमिति । भेषजसामान्यवचनोऽप्यगद-
शब्दोऽत्र विषहरौषध एव प्रवर्तते, सामान्यशब्दस्यापि कचिद्विशेषवृत्ति-
त्वात्, यथा पञ्चमूलीति । रसायनतन्त्रमिति । रसायनलक्षणमाह
वेरकः—“यज्जराव्याधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनम्” इति । वाजीकरण-
तन्त्रमिति । अवाजी सुरतक्षमत्वेन वाजीव क्रियतेऽनेनेति वाजीकरणं शुक्र-
वर्द्धनमित्यर्थः । नेह पूर्वाचार्यप्रसिद्धत्वात् शल्यादिषु पञ्चसु तन्त्रशब्द
उपात्त इत्यनुसन्धेयम् ॥ ३ ॥

अथेत्यादि । अथशब्दोऽयमानन्तर्यार्थः । अस्यायुर्वेदस्य प्रत्यङ्ग-
लक्षणसमासः अङ्गम् अङ्गम् प्रति लक्षणसंक्षेपः । उपदिश्यत इति शेषः ।
तत्र शल्यादिषु मध्ये इत्यर्थः । नाम प्राकाशे शल्यमिति प्रसिद्धम् । एव-

लोटादि-वाक्-नख-पूवास्त्रावाक्-गर्ज-मन्त्रोद्धारणार्थं यन्त्र-शस्त्र-
जारादिप्रणिधान-व्रणविनिश्चयार्थञ्च ॥ ४ ॥

गन्तास्त्रं नाम जड्वृजजुगतानां रोगाणां अवरण-नट
वदन-द्राणादिसंश्रितानां व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥ ५ ॥

कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंश्रितानां व्याधीनां ज्व
तौसार-ग्लान्ति-घोषोन्मादापत्सार-कुष्ठ-मेहादीनामुप-
शमनार्थम् ॥ ६ ॥

भूतविद्या नाम देवासुर-गन्धर्व-यक्ष-रक्षः-पितृ-पिशाच-
नाग-ग्रहाद्युपहृष्टचेतसां शान्तिकर्म-वलिहरणादि ग्रहोप-
शमनार्थम् ॥ ७ ॥

सुत्तरनापि व्याख्येयम् । विविधदणकाष्ठादीनामुपादानमुदाहरणप्रपञ्चार्थं
हिंसार्यानामिहोपलक्षणं बोध्यं, तेन वक्ष्यमाणानां ग्रसणत्यादीनामप्युद्धार-
णार्थत्वमस्य तत्त्वस्य वेदितव्यं भवति । उद्धारणार्थमिति । उद्धारणमत्रोर्द्ध-
मधस्तिर्यक् वाऽपनयनं तदर्थमित्यर्थः । यन्त्रादिप्रणिधानं यन्त्रादिप्रयोगः
ग्रहास्तुत्राऽप्युच्यते भवतीति वाऽध्याहार्यम् ॥ ४ ॥

शालाक्यमित्यादि । - जड्वृजजुगतानामिति । जडुणी कण्ठस्याधी-
भागस्थिते तस्मिन्नी इत्यायुर्वेदविदो भाषन्ते । तथोर्द्धमित्यूर्ध्वजनु राज-
दन्तादिवत् पूर्वनिपातः । प्राणादिसंश्रितानामित्यादिशब्देन शिरो
गृहीतम् ॥ ५ ॥

कायचिकित्सेत्यादि स्पष्टम् । भूतविद्येत्यादि । देवेत्यादौ “देवगणो
ग्रहाख्यः” इत्यनागतावेक्षणत्वे देवादय एव ग्रहाः आदिग्रहणादुन्मादाप-
त्सारणामादेशः । ग्रहोपशमनार्थमित्यत्राप्यजहत्स्वार्थया लक्षणया ग्रहो-
न्मादापत्सारोपशमनार्थमित्यर्थः । शान्तिकर्म होमादि । वलिहरण-

कौमारभृत्यं नाम कुमारभरण-धात्रीक्षीरदोषसंशोध-
 ७ धं दुष्टस्तन्यग्रह-समुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥ ८ ॥
 अगदतन्त्रं नाम सर्प-कौट-लूता-दृष्टिक-मूषिकादिदृष्ट-
 विष्यञ्जनार्थं विविधविष-संयोगविषोपहतोपशमनार्थम् ॥ ९ ॥
 रसायनतन्त्रं नाम वयःस्थापनमायुर्मेधावलकरं रोगाप-
 शाद-
 ह-
 णसमर्थञ्च ॥ १० ॥
 वाजीकरणतन्त्रं नाम अल्प-दुष्ट-विशुष्क-क्षीणरेतसा-

मिति बलिरूपहारः तस्य हरणं दानम्, आदिग्रहणादूपनादीनां ग्रहणम् ।
 कौमारभृत्यमित्यादि । दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्चेति । दुष्टस्तन्येन दुष्टग्रहेण
 च स्कन्दग्रहादिना समुत्थानाञ्चेति, चकाराद्योनि समुत्थानाञ्चेति बोध्यं,
 कौमारतन्त्रे योनिव्यापञ्चिकित्तिताभिधानात् ॥ ६—८ ॥

अगदतन्त्रमित्यादि । दृष्टविषव्यञ्जनार्थमिति । दृष्टपुरुषस्य विषं
 विषविकारः तस्य व्यञ्जनं लक्षणं तदर्थमित्यर्थः । विविधविष-संयोग-
 विषोपहतोपशमनार्थमिति । विविधविषाणि स्थावर-जङ्गमात्मकानि नाना-
 विधानि विषाणि, संयोगविषं गरविषं, “गरं संयोगजं विद्यात्” इत्युक्तेः,
 तैरुपहतानामार्त्तानाम् उपशमनार्थं विकारप्रशमार्थमित्यर्थः । उपहत-
 विषोपशमनार्थमिति पाठे तु उपहतविषं दूषोविषम् । एवं स्थावरविष-
 विज्ञानीयसंवादाद्व्याख्येयम् ॥ ९ ॥

रसायनतन्त्रमित्यादि । वयःस्थापनमिति । प्रशस्ततरुणवयःस्थापनम् ।
 यदुक्तम् “अस्य प्रयोगात् वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठति” इत्यादि । आयुर्मेधा-
 बलकरमिति । अत्रानियतायुषां युगनियतादायुषोऽधिकस्यायुषः सम्पा-
 दकमायुष्करम् ॥ १० ॥

वाजीकरणतन्त्रमित्यादि । अल्पेत्यादौ अल्पं प्रकृत्या एव द्रव्यमात्रं,
 दुष्टं वातादिभिर्विहतं, विशुष्कं ग्रन्थिभूततया विशेषेण शुष्कमिव, क्षीणं

आप्यायन-प्रसादोपचयजनननिमित्तं प्रहर्षजननार्थञ्च ॥ ११ ॥

एवमयमायुर्वेदोऽष्टाङ्ग उपदिश्यते । अत्र कास्मै ि
सुच्यतामिति । त जचुः । अस्माकं सर्वेप्राप्तेव शर
ज्ञानं लूतं दत्त्वा उपदिशतु भगवानिति । स उवाचैवमस्त्विति
ते जचुर्भूयोऽपि भगवन्तम् । अस्माकमेकमतीतां मतम्
सवीक्ष्य सुश्रुतो भगवन्तं प्रक्ष्यति । अस्मै चोपदिश्यम्
वयमप्युपधारविष्यालः । स होवाचैवमस्त्विति । वत्स सुश्रुतः
इह हस्त्वायुर्वेदप्रयोजनं व्याध्युपसृष्टानां व्याधिपरिमोक्षः
स्वस्थस्य रक्षणञ्च ॥ १२ ॥

आयुरस्मिन् विद्यतेऽनेन वा आयुर्विन्दतीत्यायुर्वेदः ।

व्याधादिभिः स्वप्नानाजीनं रेतो येषां तेषां क्रमेण आप्यायनादिनिमित्तम् ।
अत्र दुष्टत्वेनेव जीनविशुद्धयोर्लाभे पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम् । प्रहर्षजननार्थं
स्त्रीपूलाहजननार्थम् ॥ ११ ॥

एवमयमायुर्वेद इत्यादि । शल्यज्ञानं मूलम् आयुम् "मूलमाद्ये शिफा-
मयोः" इत्यमरः ।

सन्मति भगवान् सुश्रुतः प्रानिप्सिते ग्रन्थे स्वशिष्यप्रहृत्यर्थं व्याजिनीपधे-
नवादिभ्य आत्मनः प्रकर्षं प्रतिपादयन्नाह अस्माकमित्यादि । अत्रात्मनः
सर्वसम्पत्तत्वेन प्रशक्तत्वेन च प्रकर्षः सूचितः । स होवाचेति । स
धन्वन्तरिः । हेति निपातो वाक्यान्तङ्गारार्थच्छन्दसि पठ्यते प्रायेण । वत्स
इत्यादि स्पष्टम् ॥ १२ ॥

आयुरित्यादि । आयुः शरीरेन्द्रिय-सत्त्वात्म-संयोगोपलब्धितः कालः, तच्च
हितहित-सुख-दुःखभेदेन चतुर्विधं भवति । तत्र जितेन्द्रियाणां हितमायुः,
अहितं पुनरजितेन्द्रियाणां, तथाऽनातुराणां सुखमायुर्विपरीतं पुनर्विष-

तस्याङ्गवर-माद्यमागमप्रत्यक्षानुमानोपमानैरविरुद्धमुच्यमान-
मुपधारय ॥ १३ ॥

एतद्व्याङ्गं प्रथमं प्रागभिघातव्रणसंरोहाद्यज्ञशिरः-
संन्धानाच्च । श्रूयते हि यथा रुद्रेण यज्ञस्य शिरश्छिन्न-

रितीतानाम् । एतद्विस्तरस्तु चरकेऽर्थे दशमहामूलीये द्रष्टव्यः । तदायुर्माना-
धानाभ्यां विद्यते विचार्यतेऽस्मिन् इत्यधिकरणे घञ् । पक्षान्तरमाह अनेन
येति । अनेनायुर्विन्दति लभते हेयोपादेयज्ञानलाभेन हितानामेवोपयोगा-
दिति भावः । चरकेऽप्युक्तं “हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् ।
मानं च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते” इति । प्रकृतार्थं व्याख्यातु-
मुपक्रमते तस्येत्यादिना । अङ्गवरं शल्याङ्गम् आद्यं प्रथमम्, अस्य
च वरत्वमायत्वज्ञानान्तरमुपपत्त्यते । आगमेत्यादि । आगम्यते ज्ञायते
अनेनेत्यागमः आप्तोपदेशः शब्द इत्यनर्थान्तरम् । आप्तास्तावत् “रज-
स्तमोभ्यां निर्मुक्तास्तपोज्ञानबलेन ये । येषां त्रैकालममलं ज्ञान-
मव्याहतं सदा । आप्ताः शिष्टा विबुधास्ते” इत्युक्तलक्षणाः । प्रत्यक्षं
नाम “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारिव्यवसायात्मकं
प्रत्यक्षम्” इत्युक्तलक्षणं, ज्ञानाकरणकं ज्ञानमिति फलितोऽर्थः । मितेन
लिङ्गेनार्थस्य पञ्चान्मानमनुमानं, तच्च “व्याप्तिज्ञानकरणकं ज्ञानमनुमितिः”
इत्युक्तलक्षणम् । उपमानं पुनः सारूप्यज्ञानं, तच्च “प्रसिद्धसाधर्म्यात्
साध्यसाधनमुपमानम्” इत्युक्तलक्षणम् । अविरुद्धमविपरीतम् । एतेनास्य
विश्वसनीयत्वं प्रतिपादितम् । आगमादीनामेव गौतमादिभिः प्रमाणत्वेना-
भिधानात् । तथाच “प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि” इति ॥ १३ ॥

अङ्गवरत्वेनोपदिष्टस्य शल्याङ्गस्य प्रागुक्तमायत्वं स्थापयति एतदि-
त्यादिना । एतदित्यङ्गवरप्रत्यवमर्शकम् । हिशब्दस्त्वेवार्थः । एतदङ्गवरं
शल्यतन्त्रं नामाङ्गमेव प्रथमम् आद्यमित्यर्थः । कुतः ? प्राक् आदि-
काले अभिघातव्रणसंरोहात् देवासुरसंग्रामे असुरैः कृताभिघातव्रणप्रती-

मिति । ततो देवा अङ्गिनायमिगन्धोन्नुः । यवदन्तो नः श्रेष्ठ-
तनौ युवां भविष्यतः । भवद्भ्यां यज्ञस्य गिरः सन्धातव्यम् ।
तावच्चतुरेवमिति । अथ तयोर्द्वे देवा इन्द्रं यज्ञमा-
नेन प्रासादयन् । ताभ्यां यज्ञस्य गिरः संहितमिति ॥ १४ ॥

अष्टाह्वयि चायुर्वेदतन्त्रेष्वेतदेवाधिकतलभिसतसारुक्ति-
त्याकरणाद् यन्त्र-यन्त्र-चारान्विप्रणिधानात् सर्वतन्त्रसामा-
न्याच्च । तदिदं शास्त्रं पुण्यं स्वर्ग्यं यशस्यसायुष्यं वृत्तिकार-
ण्येति ॥ १५ ॥

ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे । तस्मादश्वि-

कारात्, प्राक् यज्ञगिरःसन्धानाच्चेति नमन्वयः प्रागित्यस्यानुपज्ञात् ।
शान्तप्रतिपन्नोऽयं यज्ञगिरःसन्धानरूपोऽर्थो न विगङ्गनीय इत्याह द्यूत-
इति । अत्र द्यूत इति शान्तप्रासादादुक्तम् । हिरवधारणार्थः । शान्ततः
अवणप्रकारं दर्शयति यथेत्यादिना । यथेति निदर्शनार्थः । शेषमतिरोहि-
तार्थम् ॥ १४ ॥

स्यादेतत्, कथं पुनरस्य वरत्वं जानीमहे इत्याह अष्टास्रपीत्यादि ।
अभिसतम् आहतं सन्ततं वा । सन्ततत्वसामान्यादिति । सर्वतन्त्रेषु यथा
स्नेहादिक्रिया यथासम्भवमुपदिश्यन्ते तथावापीति सामान्यम् । यथा सर्व-
तन्त्रेषु तुल्यतया स्थितिरेवात्र सामान्यं तस्मादित्यर्थः । उक्तञ्च “यत्किञ्चि-
दाबाधकरं तत् सर्वं शल्यसंज्ञितम् । व्याप्तान्विज्ञानतोऽनेन शल्यज्ञानेन
भूरिणा” इति । पुण्यं दरिद्रादीनामुपकारसाधनत्वेन पुण्यहेतुत्वात् ।
वृत्तिकरं सद्यःफलत्वेन सुखं जीविकाकरं शरीरवृत्तिकरं वा ॥ १५ ॥

सम्प्रति आयुर्वेदस्य पारम्पर्योपदेशव्याख्याप्रसङ्गेन राजकार्याणि हित्वा
तपस्तपुसाश्रमसंगतस्यात्मन आयुर्वेदाध्यापनमपि कर्तव्यमिति जिज्ञा-
पयिषुराह ब्रह्मेत्यादि । प्रोवाच प्रथममुक्तवान्, प्रजापतिर्दक्षः, अधिजगे

नावश्विभ्यामिन्द्रः इन्द्रादहं मया त्विह प्रदेयमर्थिभ्यः प्रजा-
हितहेतोः ॥ १६ ॥

भवति चात्र

अहं हि धन्वन्तरिरादिदेवो जरारुजामृत्युहरोऽमराणाम् ।
शल्याङ्गमङ्गैरपरैरुपेतं प्राप्तोऽस्मि गां भूय इहोपदेष्टुम् ॥१७॥
अस्मिन् शास्त्रे पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इत्यु-

अधीतवान्, प्रदेयं प्रकर्षेणोपदेशं, एतेनाप्रतिबन्धेन अध्ययनं भविष्यतीति
प्रतिपाद्य शिष्या अप्युत्साहिताः ॥ १६ ॥

तन्त्रकाराणामियमेव रीतिर्यत् प्राचीनसंवादेन स्वाभिहितमर्थं प्रमाण-
यन्ति संगृह्णन्ति चाधिकमर्थमित्युक्तं भवति चात्रेति । श्लोक इति शेषः ।
अहमित्यादि । आदिदेव इति विष्णुपुराणसंवादादतीतसम्भूतो विष्णो-
रंशांशसम्भव इत्यर्थः । इह मर्त्यलोके, भूयः पुनरपि उपदेष्टुं गां पृथ्वीं
प्राप्तोऽस्मीत्यन्वयः ॥ १७ ॥

सम्प्रति क्रियाधिष्ठानत्वादायुर्वेदौपयोगिकं पुरुषं लक्षणतो निर्दिश-
न्नाह अस्मिन्नित्यादि । वेदान्तादावात्मनो विभुत्वमङ्गीकृतम् ; इह
स्वायुर्वेदशास्त्रेष्वसर्वगतताः क्षेत्रज्ञा नित्याद्येत्यादि-वक्ष्यमाणवचनस्मरणा-
देतत्पुरुषघटकस्यात्मनः परिच्छिन्नत्वमादृतमिति विरोधभयात् शास्त्रा-
न्तरव्यावृत्त्यर्थमस्मिन्नित्युपात्तम् । पञ्चमहाभूतशब्दोऽयं कार्यकारणयो-
रभेदोपचारात्क्षोभितरेतसोः सन्निपातेऽभिव्यज्यन्त इति वक्ष्यमाणत्वाच्च क्षेत्र-
ज्ञाधिष्ठानभूतं तद्विकारसमुदायात्मकं शुक्रशीणितारब्धं शरीरमभिधत्ते ।
शरीरी च क्षेत्रज्ञापरपर्यायो जीवात्मेति यावत्, अनयोः समवायोऽपृथ-
ग्भावो मेलनमित्यनर्थान्तरम् । “कदमिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इति
न्यायान्मिलितमेतदुभयं पुरुष इत्यर्थः । एतेन सामान्यतः शुक्रशीणिता-
रब्धशरीरत्वेन जरायुजानामण्डुजानाञ्च पुरुषत्वेनोपलक्ष्येऽपि सामान्य-

ज्यते । तस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानम् । कस्मात् ? लोकस्य
हैविध्यात् । लोको हि द्विविधः स्यादरो जङ्गमश्च ।

शब्दस्य विशेषपरत्वात् प्रागेव क्रियाणां मनुष्यविषयकायुर्वेदाध्ययनेषुत्वेन
मनुष्याधिकारत्वाद्वा लक्षणमिदं सामान्येनोक्तमपि मनुष्यमेवाधिकरोतीति
त्यवश्यं वक्तव्यमेव । अन्यथा तत्र पुरुषः प्रधानमिति वक्ष्यमाणवचनमनुपपद्यं
स्यात् । न ह्यङ्गसा कात्स्न्येनैते प्राधान्यात् पुरुषो भवितुमर्हन्ति ; शश्व-
देव गवाश्वादीनां कौञ्च-तित्तिरि-कुलिङ्ग-प्रभृतीनाञ्च मनुष्योपकारार्थं प्रयो-
ज्यत्वेनोपकरणतयोपदेशात् । उक्तञ्च “हृदयेऽप्येव तु मनुष्याधिकारत्वात्”
इति ब्रह्मसूत्रभाष्ये भगवता शङ्कराचार्येण । तद्वयथा “सर्वगतस्यापि पर-
मात्मनो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्यङ्गुष्ठमात्रत्वमिदमुच्यते इत्यारभ्य ननु प्रति-
प्राणिमेदं हृदयानामनवस्थितत्वात्तदपेक्षसप्यङ्गुष्ठमात्रत्वं नोपपद्यते इत्यत
उत्तरमुच्यते ; मनुष्याधिकारत्वादिति । शास्त्रं ह्यविशेषप्रवृत्तमपि मनु-
ष्यानेवाधिकरोति ; शक्तत्वादर्थित्वादपर्युदस्तत्वादुपनयनादिशास्त्राच्च” इति ।
सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वन्तु “पञ्चमूल्यादौ तु मूलपञ्चकत्वेनैव मूलविशेषे
तात्पर्यं, न तु मूलविशेषेणापि” इति शब्दशक्तिप्रकाशिकासंवादादूह्यम् ।
चरकेऽपि “तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः । वक्ष्यते यन्मनुष्याणां
लोकयोरुभयोर्हितः” इत्यनेन तस्य तत्त्वस्य मनुष्याभिप्रायिकत्वसभिधाय,
पुनः “सत्त्वमात्मा शरीरञ्च त्रयमेतत्त्रिदण्डवत् । लोकस्तिष्ठति संयोगात्
तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् । स पुमान् चेतनं तच्च तच्चाधिकरणं स्मृतम् । वेद-
स्यास्य तदर्थं हि वेदोऽयं सम्प्रकाशितः” इत्युक्तेरेवमेव समादधते कुशलाः ।
तस्मिन् क्रियेति । तस्मिन् पुरुषे क्रिया चिकित्सा सोऽधिष्ठानं यतः स एव
कर्म्मफलानामाश्रय इत्यर्थः । ननु “सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव च”
इति स्मरणात् सुखदुःखसमन्वितत्वेनोक्तो द्विविध एव लोकोऽधिष्ठानं भवितु-
मर्हति कथं पुनः स एवेत्याशयेन पृच्छति कस्मादित्यादिना । लोकस्य
हैविध्यात् कस्मात् सोऽधिष्ठानमित्यर्थः । मा भूज्जनभुवनोभयार्थवाचिनो
लोकशब्दस्यैव भुवनार्थस्य ग्रहणात् सुखदुःखरहितत्वेन चिकित्सानर्हणा-

द्विविधात्मक एवाग्नेयः सौम्यश्च तद्भयस्त्वात् । पञ्चात्मको
वा ॥ १८ ॥

तत्र चतुर्विधो भूतग्रामः । खेदजाण्डजोद्भिज्जजरा-

मथश्मसृदादीनां चिकित्साप्रसङ्ग इत्यतो विगिनष्टि लोको हीत्यादिना ।
अनन्तरं पार्थिवास्तु सुवर्णरजतेत्यादिना पार्थिवानां स्थावरभ्यः पृथक्
क्षीणोपदेशात् स्थावरजङ्गमशब्दाभ्याश्च पुनर्वनस्पतिवृक्षवीरुधोपधीनामन्तः-
संज्ञानां चतुर्णां, चतुर्णाञ्च जरायुजाण्डजखेदजोद्भिज्जानां वह्निःसंज्ञानां
ग्रहणात् स्थावरो जङ्गमश्चेत्यनेन लोकाशब्दस्येह सुखदुःखसमन्वितेष्वेव वृत्तिः
न त्वश्मसृदादावपीति विज्ञापितम् । स्थावराणामचेतनत्वे सत्यपि
सुखदुःखसमन्वितत्वमाह मनुः “अन्तःसंज्ञा भवत्येते सुखदुःखसमन्विताः”
इति । एते वृक्षादयः । नन्वास्तां लोकस्य द्विविध्यं सौम्यत्वाग्नेयत्व-
विशेषाभ्यां पाञ्चभौतिकत्वविशेषेण वा पुरुषोऽधिष्ठानज्ञेदित्याशङ्क्याह द्वि-
विधात्मक एवेत्यादि । द्विविधात्मकः स्थावरजङ्गमोभयात्मक एव लोक-
इति शेषः । एवकारोऽत्रायोगव्यवच्छेदकः । आग्नेयः सौम्यश्चेति, पञ्चानां
महाभूतानां सान्निध्ये सत्यपि अग्निगुणबहुलः सोमगुणबहुलश्च । तथाच
मार्कण्डेयपुराणम् “अग्नीषोममयं विश्वम्” इति । पञ्चात्मको वेति वा-
शब्दस्य समुच्चयार्थत्वात् द्विविधात्मक एवेत्यनेन सस्वन्वः । पञ्चात्मकः
पञ्चभूतात्मकः, “सर्वं खल्विदं पाञ्चभौतिकम्” इत्युक्तेः ॥ १८ ॥

एवं प्रश्ने दृढीकृते पुरुषस्य श्रेष्ठतमत्वेनोत्तरयन् श्रेष्ठज्ञानादृते श्रेष्ठ-
तमत्वाप्रतीतिः प्राक् तेषु लोकेषु श्रेष्ठानेव लक्षयति तत्रेत्यादिना । तत्र
लोके चतुर्विधो भूतग्रामः जन्तुनिकायः, “क्लादौ जन्तौ च भूतं स्यात्”
इत्यमरमाला । अत्र प्राणित्वात् बुद्धिजीवित्वाद्वा श्रेष्ठं इति तात्पर्यम् ।
एषां श्रेष्ठत्वं मनुरप्याह “भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः”
इति । अत्र स्थावराणां प्राणीतरत्वादबुद्धिजीवित्वाद्वाऽश्रेष्ठत्वं खेदजोद्भिज्जयोस्तु
विशेषबुद्धमार्विऽप्याहारान्वेषणादिवुद्धियोगात्प्राणित्वाद्वा श्रेष्ठत्वमित्यनु-

लुप्तसंज्ञः । तत्र पुत्रस्य प्रधानं ; तस्योपकरणसमन्वितं ।
तस्मात् पुरुषोऽधिष्ठानम् ॥ १८ ॥

सन्नेयम् । तेषु च पुनः पुरुषस्य प्रधानं दर्शयन्नाह तत्रेत्यादि । तत्र चतु-
र्विधे भूतशान्ते पुरुषः पञ्चसहाभूतत्वादिनाऽभिहितो मनुष्यः प्रधानं ।
“बुद्धिमत्पु नराः देहाः” इति सहस्ररणात् श्रेष्ठेषु भूतेषु श्रेष्ठतम इत्यर्थः ।
“प्रधानं स्थान्नाहासावे प्रकृती परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लौवमेकत्वे
सत्तने सदा” इति जेदिनी । सत्तमः श्रेष्ठतमः । नन्वेवं मनुष्यश्चेत् प्रधानं प्रे-
नाधिष्ठानं कथन्तर्हि “तस्योपयोगोऽभिहितश्चिकित्सां प्रति सर्वदा” इति
भूतग्रामस्य चिकित्सार्हत्वाप्यपकं शरीरे वक्ष्यमाणवचनं सङ्गच्छत इत्या-
शङ्काह तस्येत्यादि । अन्यत् पुरुषेतरत् सर्वं वस्तु तस्य पुरुषस्योपकरणम्
आहारौषधरूपतया उपकारकम् । एतेन यथार्थं भुङ्क्ते हृत्युक्ते प्रधानस्य
क्रियासम्बन्धे सत्यपि अप्रधानस्योपकरणस्य भोजनं प्रतीयते, तद्वदेव पुरुषोप-
करणभूतस्येतरस्यापि चिकित्स्यत्वमर्यापन्नं भवतीति नानुपपत्तिरिति भावः ।
अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति शरीरकक्षत्रभाष्ये भगवता शङ्कराचार्येण प्रयुक्तम्
“ब्रह्म हि ज्ञानेनाप्तुमिष्टतमत्वात् प्रधानं, तस्मिन् प्रधाने जिज्ञासाकर्म्मणि
परिणृहीति यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तान्यर्थान्निष्ठमन्वे-
वेति न पृथक् सूचयितव्यानि ; यथा राजासौ गच्छतीत्युक्ते सपरिवारस्यैव
राज्ञो गमनं प्रतीयते तद्वत्” इति । एवञ्च जलौकसासुपकरणत्वे सत्यप्य-
त्राभिहितं पोषणादिरूपं कर्माविरुद्धमिति सुधीभिर्भाव्यम् । एवं प्रकृतार्थे
निश्चिते सुखावबोधार्थं निगमयति तस्मादित्यादिना । यस्मात् पुरुषः
प्रधानं, तस्मात् पुरुषोऽधिष्ठानमिति चरमः सिद्धान्तः ।

यद्वा कस्मादित्यादिग्रन्थ एवं व्याख्येयः । कथं सोऽधिष्ठानमिति
पृच्छति कस्मादिति, उत्तरयति लोकस्य द्वैविध्यादित्यादिना तस्मात्
पुरुषोऽधिष्ठानमित्यन्तेन ग्रन्थेन । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेन
लोकस्य द्वैविध्यादित्यस्य लोकस्य द्विविधमात्रत्वादित्यर्थः । तदेव विवृणोति
लोको हीत्यादिना, हिरवधारणे । अत्रापि पञ्चात्मको वेति वाशब्दः समु-

तद्दुःखसंयोगा व्याधय इत्युच्यन्ते । ते चतुर्विधाः,

चैवैः भूतगुणतरतम्येनाग्नेयः सौम्यश्च, तारतस्यानादरेण च पञ्चात्मको लोकः
द्विविधात्मक एवेत्येवं योजना । भवतु लोकस्य द्विविध्यमात्रत्वं तावताऽपि
वयं पुरुषेऽधिष्ठानमित्याह तत्रेत्यादि । तत्र द्विविधात्मके लोके जरायु-
जादिर्मैदभिन्नश्चतुर्विधो भूतग्रामोऽस्तीति शेषः । इह वने तिलका इति-
वत् समुदायस्य एकदेशापेक्षयाऽधिकारणविवक्षया सप्तमीनिर्देशः । अथवा
पञ्चात्मको वेति बुद्ध्या समाकृष्टं सन्निहितं पदं तच्छब्देन परमस्यते,
यश्चात्मके लोके चतुर्विधो भूतग्राम इत्यर्थः । एवञ्च प्रधानेन व्यपदेशा-
भवन्तीति न्यायात् पुरुषः प्रधानमित्युक्तं, तदेवोपसंहरति तस्मादित्या-
दिना । अत्राऽयमाशयः—मनुष्याधिकारमिदं शास्त्रं, मनुष्यलोके च
चतुर्विध एव भूतग्रामः, तत्र च पञ्चमहाभूतेत्यादिनाऽभिहितो मनुष्य-
संज्ञकः पुरुषः प्रधानं, तस्मादुपपन्नं तस्याधिष्ठानत्वम् । यदि हि स्थावर-
जङ्गमात्मक-द्विविध-लोकातिरिक्ता देवादय इहास्यास्यन्, ततो मनुष्याणां
प्राधान्यं नाभविष्यत् । द्विविधे तु लोके “बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठाः” इति
मनूक्तेः मनुष्याणामेव प्राधान्यमिति तस्याऽधिष्ठानत्वेनोक्तिर्नासङ्गता ; एत-
दभिप्रायेणैव द्विविधात्मक एवाग्नेयः सौम्यश्च तद्भूयस्वात्, पञ्चात्मको वेति
मध्येऽभिहितं देवानां तैजसत्वात् तद्व्यावृत्तिसूचनाय ॥ १८ ॥

व्याधावविज्ञाते क्रिया न कर्तुं शक्यते इत्यतो व्याधिलक्षणमाह
तद्दुःखसंयोगा इत्यादिना । तदिति पुरुषप्रत्यवमर्शकं, दुःखं प्रतिकूलवेद-
नीयात्मगुणः, तत् खलु त्रिविधमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकाश्च, तच्च
पञ्चान्निवेदयिष्यते । तस्य पुरुषस्य दुःखं तद्दुःखं तस्य संयोगः साक्षाज्जनकत्वेन
सम्बन्धो यत्नं ते व्याधयः, इत्यस्मिन् शास्त्रे इत्यर्थः । अत्र दुःखस्य साक्षा-
ज्जनकानामेव व्याधित्वेन व्यख्यानात् मिथ्याहाराचारशस्त्राग्निव्यत्यादीनां
तेषां तेषां विप्रकृष्टकारणानां व्याधित्वेनापरिग्रहः, परिग्रहश्च सन्निवृत्तानो
धातुवैषम्यादीनाम् । तत्र हि मिथ्याहाराचारादीनि धातुवैषम्यं, शस्त्रादीनि
च व्रणादीन्, इष्टवियोगादीनि च दुःखानुगुणचित्तवृत्तिविशेषादीन्, तत्तत्-

आगन्तवः शरीरा वातलाः स्वाभाविकाश्चेति । तेषामाग-
न्तवोऽभिघातनिमित्ताः । शरीरास्त्वन्नपानमूला वात-पित्त-

कालादीनि च कारणानि जुधादीन् जनयन्ति ; ततो दुःखसुखञ्चते ;
इति दुःखं प्रत्येतेषां विप्रलष्टकारणत्वं, नन्विप्रलष्टकारणत्वन्तु धातुवैषम्यादौ-
नाम् । न चैवं स्थिते तिलकालकादीनां नीरुजत्वेन दुःखजनकत्वा-
भावाद्वाधित्वं न स्यादिति वाच्यं, तेषामपि मनोदुःखजनकत्वात् । एवं
वक्ष्यमाणेषु चतुर्विधेषु व्याधिषु धातुवैषम्यालकत्वस्य शरीरत्वेन उप-
देशात् “विकारो धातुवैषम्यं मास्यं प्रकृतिरुच्यते । सुखसंज्ञकमारोग्यं
विकारो दुःखमेव च” इति चरकोक्तव्याधिलक्षणं शरीरव्याध्यभिप्रायि-
णेति बोध्यम् । तत्र दुःखमिति दुःखजनकम् । न च दुःखजनकश्चेद्वाधि-
स्तर्हि सञ्चादिभिर्विमोहितचेतःसु सर्पादिदृष्टेषु दुःखाननुभवात् तेषां तेषां
सर्पादिदृष्टतदिकारणानां नृत्तुसाधनत्वेऽपि व्याधित्वं न स्यादिति चोच्यं, तत्र
तत्र दुःखजननयोग्यतया व्याधित्वमिदं । यथा अपचन्नपि सूपकारः पर्य-
योग्यतया पाचक उच्यते । एवं धातुवैषम्यस्य व्याधित्वे स्थितेऽपि यत्
शरीरास्त्वन्नपानमूला इत्यादौ धातुवैषम्यस्य निमित्तत्वेनाभिधानं तत्
सप्तवायिकारणद्रव्यविकारः कार्यं तदात्मकमेवेति कार्यकारणयोरभेदा-
देव । यद्योक्तं तोयबुद्बुदादयश्चोदकविशेषा एव । अतएवोक्तमालेखेण
“स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये विकारसङ्गा वहवः शरीरे । न ते पृथक्
पित्तकफानिलेभ्य आगन्तवस्त्वेव ततो विशिष्टाः” इति । अत्राभिघात-
निमित्तत्वेनागन्तवः वैशिष्ट्यमनुसन्धेयम् ।

ननु कार्यकारणयोरभेदश्चेदिष्टः कथन्तर्हि वमनलङ्घने कफहरे न
कफगुल्मं हरतः । यदुक्तं “कफो लङ्घनमाभ्य-
तुल्येऽपि श्रेयका-
गन्तवोऽभिघातनिमित्ताः । शरीरास्त्वन्नपानमूला वात-पित्त-
कालादीनि च कारणानि जुधादीन् जनयन्ति ; ततो दुःखसुखञ्चते ;
इति दुःखं प्रत्येतेषां विप्रलष्टकारणत्वं, नन्विप्रलष्टकारणत्वन्तु धातुवैषम्यादौ-
नाम् । न चैवं स्थिते तिलकालकादीनां नीरुजत्वेन दुःखजनकत्वा-
भावाद्वाधित्वं न स्यादिति वाच्यं, तेषामपि मनोदुःखजनकत्वात् । एवं
वक्ष्यमाणेषु चतुर्विधेषु व्याधिषु धातुवैषम्यालकत्वस्य शरीरत्वेन उप-
देशात् “विकारो धातुवैषम्यं मास्यं प्रकृतिरुच्यते । सुखसंज्ञकमारोग्यं
विकारो दुःखमेव च” इति चरकोक्तव्याधिलक्षणं शरीरव्याध्यभिप्रायि-
णेति बोध्यम् । तत्र दुःखमिति दुःखजनकम् । न च दुःखजनकश्चेद्वाधि-
स्तर्हि सञ्चादिभिर्विमोहितचेतःसु सर्पादिदृष्टेषु दुःखाननुभवात् तेषां तेषां
सर्पादिदृष्टतदिकारणानां नृत्तुसाधनत्वेऽपि व्याधित्वं न स्यादिति चोच्यं, तत्र
तत्र दुःखजननयोग्यतया व्याधित्वमिदं । यथा अपचन्नपि सूपकारः पर्य-
योग्यतया पाचक उच्यते । एवं धातुवैषम्यस्य व्याधित्वे स्थितेऽपि यत्
शरीरास्त्वन्नपानमूला इत्यादौ धातुवैषम्यस्य निमित्तत्वेनाभिधानं तत्
सप्तवायिकारणद्रव्यविकारः कार्यं तदात्मकमेवेति कार्यकारणयोरभेदा-
देव । यद्योक्तं तोयबुद्बुदादयश्चोदकविशेषा एव । अतएवोक्तमालेखेण
“स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये विकारसङ्गा वहवः शरीरे । न ते पृथक्
पित्तकफानिलेभ्य आगन्तवस्त्वेव ततो विशिष्टाः” इति । अत्राभिघात-
निमित्तत्वेनागन्तवः वैशिष्ट्यमनुसन्धेयम् ।

शोक-भय-हर्ष-विषादेर्ष्यासूया-दैन्य-नास्त्य-लोभ-कास-
अष्टतय इच्छाद्वेषभैर्भवन्ति । स्वाभाविकाः क्षुत्पिपासा-

निमित्ता इति चेत्, वातादीनां परस्परविरोधित्वे सत्यपि परस्परानुप-
घातकत्वेनोपदेयात् ; तथाहि चरकः “विहैरपि न त्वेते गुणैर्भेद-
परस्परम् । दोषाः सहजसालग्रत्वात् घोरं विषमहीनिव” इति । अत्र
सहजसालग्रत्वादिति सहजतो निसर्गतः सालग्रत्वात्,—आत्मना शरीरेण
सहाविरोधादित्यर्थः, “सालग्रायो ह्युपशयार्थः” । कश्चित्तु तत्त्वमजानन्
“विशेषयेदस्तिमत्तं सशुक्लं नृत्वं सपित्तं पवनः कफं वा । यदा तदाश्लक्ष्ण-
जायते तु” इत्यत्र पवनेन पित्तकफयोः शोषणश्रवणदेवोपघातं सन्ध्यानी
विहैरपीत्यादेर्वचनस्य प्रायिकत्वमाह । तत्र समीचीनं, हन्तेऽत्र दोष-
त्वेन इह च शोषणस्य सतीरेव कफपित्तयोः कठिनीकरणार्थत्वेना-
नयोर्भिन्नविषयत्वात् ।

मानसा इत्यादि । मानसाः रजस्तमोविकारत्वेन मनोऽधिष्ठानाः
इत्यर्थः । उक्तं हि चरके “रजस्तमश्च मानसौ दोषौ, तयोर्विकाराः
कासक्रोधेत्यादयः ।” क्रोधः परापकाराय बुद्धिविशेषः ; शोकः इष्टविद्यो-
जनितदुःखानुगुणचित्तवृत्तिभेदः ; भयं स्वानिष्टसम्भावनात्त्रिधा चित्तवृत्तिः ;
हर्षोऽत्र मनोऽभिघातहेतुरेव बोध्यः, न तु हर्षमात्रं, तस्य रोगत्वानुपपत्तेः ।
हर्षस्य मनोऽभिघातकत्वं चरकेऽप्युक्तं तथाच “उन्नादहेतुर्भयहर्षपूर्वो मनो-
ऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः” इति । विषादो विषण्णता, अवसाद इति यावत् ;
ईर्ष्या अन्यगुणासहिष्णुता ; अभ्यक्षया गुणेषु दोषान्ते-
अहं दरिद्र इत्येवंज्ञान-संज्ञादष्टः कश्चि-
लोभोऽत्र सिद्धः । यदुक्तं “कफे मेति यावत् ; सात्त्विक्यम् अन्यशुभहेतुः ;
निमित्तं च शकटद्रव्यादौ परस्त्री-
पृच्छति-
इति कथ्यते” इति । कामः रिरंसा । प्रभृतिग्रहणाद्विहादीनां ग्रहणम् ।
इच्छाद्वेषभैर्भवन्तीति । इच्छा एवं मे भूयादित्येवमभिलाषः ; द्वेषो-
ऽनिष्टसाधनताज्ञानजन्यानुरागप्रतिबन्धित्वचित्तवृत्तिः । तौ च प्रतिपुरुषं

जरामृत्युनिद्राप्रसृतयः । त एते मनःशरीराधिष्ठानाः ॥२०॥

तेषां संशोधनसंशमनाहाराचाराः सम्यक्प्रयुक्ता निग्रह-
हेतवः ॥ २१ ॥

भियेते इति भेदो विशेषः । यत्र यस्यैच्छा तस्यालाभात् यत्र यस्य द्वेष-
स्तस्य पुनर्लाभात् क्रोधादयो भवन्तीत्यर्थः । चरकोऽप्युक्तं “मानसाः पुन-
रिष्टस्यालाभाह्वाभाच्चानिष्टस्योपजायते” इति ।

स्वभावविकाः स्वभावबलप्रवृत्ता इत्यर्थः । जरा पलितादिः ; मृत्युः
शरीरसत्त्वात्मसंयोगध्वंसः । तस्य पुनस्तदुःखसंयोगत्वानुपपत्त्या भाविनि
भूतवदुपचारात् व्याधित्वमध्यवस्यन्ति कुशलाः । येनोक्तमरिष्टाधिकारे “यो
वा रसान्न संवेत्ति गतासुं तं प्रचक्षते” इति । निद्रा चेतनास्थानस्य हृदयस्य
तमसा संवरणाज्जायते । यदुक्तं “तद्दृढं विशेषेण चेतनास्थानम्, अतस्तस्मिन्
तमसाहते सर्वप्राणिनः स्वपन्ति” इति । चरकस्तु “समनस्केन्द्रियाणां
विषयतो निवृत्तिर्निद्रा” इत्याह । तथाहि “यदा तु मनसि क्लृप्ते कर्मा-
त्मानः क्लृप्तान्विताः । विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः” इति ।
प्रभृतिग्रहणाहन्तपतनादीनामादेशः । एते पुनः कालजाकालजत्वभेदेन
द्वेधा भिद्यन्ते । उक्तं हि “तदपि द्विविधाः कालकृता अकालकृताश्च” इति ।
तत्र कालकृताः शाश्वतिकत्वान्निष्प्रतिक्रियाः ; अकालकृतास्त्वनपानमूलत्वेन
शरीरवत् प्रतिकार्या एव । अतएव भवत्यजीर्णोऽपि तदा बुभुक्षेत्यादिना
व्याख्यातानामकालकृतानां क्षुधादिव्याधीनाम् एकान्ततः प्रतीकारमुप-
दिशन्त्याचार्याः ; कालकृतानां पुनः पित्तादिवैषम्यजलेऽपि-न प्रतिकार्यत्वं,
नित्यानुबन्धिस्वभावपुरःसरादेव धातुवैषम्यात्तेषामुत्पत्तेः । एवञ्च शरीरा-
गन्तुमानसास्त्वयो रोगाश्चिकित्स्या इति सिद्धान्तः । अतएव चरकोऽप्याह
“त्रयो रोगा इति निजागन्तुमानसाः” इति ॥ २० ॥

“रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम्” इत्युक्तेर्व्याध्युपदेशादनन्तर-
मौषधोपदेशस्य प्रसुतत्वादौषधं निर्देष्टुमाह तेषामित्यादि । दोषादीन्
संशोधयति वह्निर्निःसारयतीति संशोधनं ; तद्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरञ्च ; तत्र

प्राणिनां पुनर्जन्तुत्वात्तरो बलवर्णो ज्ञानाच्च स पटुः

वाच्यं वक्तिः प्रयोज्यं शब्दाभिव्यक्तिरिति ; आश्वत्थरज पानादिना प्रयोज्यं वसनादि । संगमनं पुनः “न निर्हरति यद्योषान् सत्तादोद्दीरयत्यपि । समी-
कारोति च क्रुडान् तत् संगमनसुच्यते” इत्युक्तलक्षणम् । तत् पुनर्देवव्यपात्रयं
युक्तिव्यपात्रयं सत्तावजययेति विविधसौपधम् । तत्र देवव्यपात्रयं सत्त्व-
वन्निनियसादि, युक्तिव्यपात्रयं पुनरोपधद्रव्यादीनां योजना, सत्तावजय-
स्त्वहितेभ्य एवार्थेभ्यो मनोनिग्रहः । एवमनयोः कर्त्तृसौपधगमकत्वादेव
वाग्मटेनोक्तं “शोधनं शमनञ्चेति समासादौपधं द्विधा” इति । आहारा-
चारा इति आहरति रसमन्नादित्वाहारयतुर्विधमन्नपानम् ; आचारः
पुनर्वाङ्मनःशरीरचेष्टा । तत्र वाक्चेष्टा सदाक्यादि, मनचेष्टा पुनर्ज्ञान-
विज्ञानादि, शरीरचेष्टा तु व्यायामादि । एवञ्चाहाराचारयोः संगमनत्वे-
नोपलभ्येऽपि पथ्यत्वापरधर्मेतया व्याधिनिग्रहं प्रति प्रधानकारणत्वेन
पृथगुपादानम् । उक्तं हि “विनाऽपि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्तते” इति ।
न चेह पथ्यत्वेनानयोरोपधत्वनुपहन्यते इति वाच्यं, कार्यविशेषैकस्या-
ऽप्यनेकसंज्ञासिद्धेः । ततश्च “पथ्यं पथ्योऽनपेतञ्च” इति चरकोक्तेः स्तोतो-
हितत्वेन पथ्यत्वं, व्याधिहरत्वस्य हितत्वोभ्यामनपलन्तिलनुमन्वेयम् ।
चरकस्याऽप्ययमेवाशयः, येनोक्तं युक्तिव्यपात्रयसौपधं पुनराहारोपधद्रव्या-
दीनां योजनेति । सम्यक् प्रयुक्ताः देशकालप्रभृतीनामिवीक्ष्य हितकारत्वे-
नोपयुक्ताः ॥ २१ ॥

प्राणिनां पुनर्जन्तुत्वात्तरो बलवर्णो ज्ञानाच्च स पटुः
विशेषेणोपदिदिशुराहारमधिकृत्याभिधत्ते प्राणिनामित्यादि । बहुवचनं
प्राणिनामधिकृत्य, पुनःशब्दोऽयमवधारणे, आहार एव मूलमित्यर्थः ।
मूलमिति प्रधानकारणं, प्रधानत्वन्तु स्थित्युत्पत्तिविनाशहेतुत्वात् । यदुक्तं
“ब्रह्मादेरपि च लोकस्याहारः स्थित्युत्पत्तिविनाशहेतुः” इति । बलं
व्यायामशक्तिः ; वर्णं गौरादिरङ्गरागः ; ओजः सर्वधातुसारः । एवं
बलीजसोर्भेदेऽपि तस्खल्लोजः तदेव बलमिति यदुपरिष्ठाद्वच्यति, तत्

रसेष्वायत्तः । रसाः पुनर्द्रव्याश्रयाः । द्रव्याणि पुनरोष-
धयस्ता द्विविधाः स्थावरा जङ्गमाश्च । तासां स्थावरा-

कार्यकारणयोरभेदादेवेत्यदोषः । स इत्यादि । स आहारः षट्सु रसेष्विति
षष्ठौसप्तम्योरर्थं प्रति भेदाभावादुक्तम् । आयत्तं वशीभूतं निपातमात्रं
हि रसा एवोपलभ्यन्तेऽयं मधुरोऽयञ्च कटुक इत्ययमाशयः । अत्र षट्स्विति
संख्यया निर्देशेऽपि मधुरादिभ्योऽनन्यभावात् अव्यक्तरसोऽप्युपदिष्ट एवेति
बोध्यम् । अन्यथा रसानां षट्त्वन्तु नोपपद्यते ; अतएवाभिहितमात्रेण
“अव्यक्तीभावस्तु खलु रसानां प्रकृतौ भवत्यनुरसेऽनुरसमन्विते वा द्रव्ये”
इति । एवञ्चाव्यक्तरसेऽप्याहार आयत्त इत्युपलब्धेरान्तरीचोदकस्याहारत्व-
मुपपन्नम् । नित्यास्वतन्त्राणां रसानां स्वातन्त्र्येणोपयोक्तुमशक्यत्वादाह
रसाः पुनर्द्रव्याश्रया इति । इदमत्रावधेयं रसस्याप्यत्वेऽपि “परस्परसंसर्गात्
परस्परानुग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां सांख्यिकमस्ति
उत्कर्षापकर्षात्तु ग्रहणम्” इत्युक्तेः सर्वेष्वेव पाञ्चभौतिकानि द्रव्याणि
रसवन्तीति प्रतीयते ; तेन द्रव्याणि-विश्वरूपेणावस्थितानि पाञ्चभौतिकानि
वस्तूनि आश्रयो येषामिति वाक्यार्थः । ततश्च द्रव्याणि पत्याख्याय
रसानामनवस्थानात् आहारार्थं तानि ता, तं द्रव्याणि प्रयोज्यानीति
प्रतीतिः, परमार्थतो द्रव्यायत्त आहार इत्युपलब्धावपि यदाचार्येण षट्सु
रसेष्वायत्त इत्युक्तं ; तत्प्रसिद्धरसद्रव्यायत्त आहार इति प्रतिपादनार्थम् ।
तेन सुवर्णरजतादीनां तथाविधरसत्वेनानमुपगमान्नाहारत्वम् । एवमाहार-
द्रव्याणां प्राधान्यमुपदिश्य पुनर्मुख्योपधत्वमुपदिशन्नाह द्रव्याणीत्यादि ।
ओषधिगन्धोऽयमजहत्स्वार्थया लक्षणया वनस्पत्यादिवृष्टसु प्रवर्तते इति
गम्यते, अनन्तरं तेषामेवोपादानात् । द्रव्याणीह प्रसृतत्वादाहारार्थान्येव
पुनःशब्दो विशेषार्थः । आहारद्रव्याणि पुनरोषधित्वेन विशिष्यन्त इति
निष्कर्षः । अत्रोषधित्वेन विशेषणम् आहारद्रव्याणां व्याधिप्रतीकारकत्वे

चतुर्विधाः । वनस्पतयो वृक्षा वीरुध औषधय इति ।

तालपुष्पाः फलवन्तो वनस्पतयः । पुष्पफलवन्तो वृक्षाः ।

औषधत्वमाख्यातुम्, औषधिरेव लज्जातावीषधमिति संज्ञां लभते । तर्क्यं च “औषधो जातिताम्रे क्षुरजातो सर्ज्जमापधम्” इत्यमरः । न सुदृक्कमलरेणौषधानासुपयोः प्रायः लक्षवर्तीत्यनुपदिष्टसम्युदकरूपदिष्टवद्वतीत्याहारेषूदकस्य मुख्यौषधत्वे सत्यस्युपपन्नं भवति ता द्विविधा इति । अन्ये तु द्वेधा विभागश्चायं कपायादिवहुविधकल्पनार्हत्वात्तु द्विविधमात्रत्वादित्याहुदकस्येहासुपदेशात् ।

स्यावरजङ्गमान् विवृणोति तानामित्यादिना । तान्निति ते च वृक्षाः ते च वनस्पतयः तासु वीरुधः तासु औषधयः इति “तदादीनां मियः सहीती यत्परं तच्छिष्यते” इत्येकशेषः वनस्पत्यादिष्वित्यर्थः । न पुष्पा इत्यादि । येषां पुष्पमन्तरेणैव फलजन्यं ते वटोडुम्बरादयो वनस्पतयः ; पुष्पफलवन्त इति पुष्पफलोभयवन्तः आन्नादयो वृक्षाः, चरकोऽप्युक्तं “फलैर्वनस्पतिः पुष्पैर्वनस्पत्यः फलैरपि” इति, अपिरत्र समुच्चयार्थः, पुष्पैः फलैश्च पुष्पाज्जातैः फलैरिति । वनस्पत्या वृक्षाः, तथाच “वनस्पत्यः फलैः पुष्पात् तै-
-स्तथाऽप्यस्यैवाश्रयः, येनोक्तं युक्तमिति । तान्ति ते सर्व्ववृक्षेण दीनां न-
-पुष्पाइनसतिः” इत्यमरः । येभ्यश्च पुष्पाणि जायन्ते ते फलोन्ना-
वन्त्या इत्यवधेयम् । अतएव नैषधं “तव रूपमिदं तथा विना विफलं पुष्प-
मिवावकेशिनः” इति, अवकेशी वन्द्य इत्यनर्थान्तरम्, अत्र विफलमित्यनेन सत्यामपि फलसम्भावनायां तदभावः सूचितः । तेनावकेशिनां व्यापसत्वेन वृक्षत्वमेव गम्यते । एवमपि यत् “उडुम्बरो वटोऽश्वत्यो वेतसः स्रुच एव च । पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षाः संज्ञया परिकीर्त्तिताः” इति वनस्पतिसंज्ञकानामपि वृक्षत्वेनाभिधानं, तन्मन्वादिमतमाश्रित्येति बोद्धव्यम् ।

तथाहि “नपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः । पुष्पिणः फलिन-
श्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः” इति । अत्राह सर्व्वतन्त्रस्वतन्त्रः पूज्यपादः कुल्लूकः,
“ये वनस्पतयस्तेषां पुष्पमन्तरेणैव फलजन्य, इतरेभ्यस्तु पुष्पाणि जायन्ते ;

प्रतानवत्यः स्तम्बिन्यश्च वीरुधः । फलपाकनिष्ठा ओषधय-
इति ॥ २२ ॥

जङ्गमास्त्वपि चतुर्विधा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाः ।
तत्र पशुमनुष्यव्यालादयो जरायुजाः । खगसर्पसरीसृप-
प्रभृतयोऽण्डजाः । कुमिकीटपिपीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः ।
इन्द्रगोपमण्डूकप्रभृतय उद्भिज्जाः । तत्र स्थावरेभ्यस्त्वक्-
पत्रपुष्पफलमूलकन्दनिर्यासस्वरसादयः प्रयोजनवन्तो जङ्ग-
मेभ्यश्चर्मनखरोमसधिरादयः ॥ २३ ॥

तेभ्यः फलानीति एवं वृक्षा उभयरूपाः प्रथमान्तात्तसिल् इति । प्रतान-
वत्यः तन्तुयुक्ताः त्रुपास्तुप्रभृतयः । स्तम्बिन्यः काण्डरहिता मृत्तिकादयो
वीरुधः, एतास्तु बीजकाण्डरुहाणामुपलक्षणं, तेन “शुच्छगुल्मन्तु विविधं
तथैव तृणजातयः । बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वक्ष्य एव च” इति
रुनुना तथात्वेनीक्षानां सर्वेषामेव ग्रहणम् । शुच्छास्त्वत्र स्तम्बिन्यः, गुल्मा
एकमूलाः सङ्घातजाताः शरीरप्रभृतयः, तृणजातयः उलपाद्याः, प्रतानाः
प्रतानवत्यः, वक्ष्यो गुडूचादयः । फलपाकनिष्ठाः फलपाकान्ताः ओषधयो
ग्रीहियवादयः ॥ २२ ॥

जङ्गमास्त्वित्यादि । व्यालाः हिंसाः पशवः, सर्पाः मन्दगामिनोऽज-
मरादयः । वक्रं सर्पन्तीति सरीसृपाः दर्बिकरादयः । इन्द्रगोपो वर्षा-
प्रभवो रक्तवर्णकीटविशेषः । स्थावरजङ्गमेभ्यो यानि यानि अस्मिन्
प्रयोजनवन्ति तान्याह तत्रेत्यादिना । स्थावरेभ्यस्त्वगादयः, आदियह-
णात्सारप्रभृतीनां ग्रहणम् । जङ्गमेभ्यश्चर्मादयः, इह त्वादियहणात् मधु-
गोरसादीनां ग्रहणम् । उक्तं हि चरके “मूलत्वक्सारनिर्यासनाडुस्वरस-
पत्रवाः । क्षाराः चीरं फलं पुष्पं भक्ष तैलानि कण्टकाः । पत्राणि शङ्खाः

पार्थिवाः सुवर्णरजतमणिमुक्तालनःशिलान्दत्तपाशा-
दयः । कालकृतास्तु प्रदाननिदातातपच्छायाज्योत्स्नातमः-
शीतोष्णवर्षाहोरात्रपञ्चमासर्त्यनादयः कालविशेषाः । त-

कान्दाश्च प्ररोहाद्योद्भिदो गणः । सधूनि गौरमाः पित्तं वमा मज्जा-
ऽष्टगामिषम् । विष्णुत्रं चर्म रेतोऽस्थि क्वायुश्चङ्कनखाः क्षुराः । जङ्घनेभ्यः
प्रयुज्यन्ते केशरीमाणि रोचना" इति ॥ २३ ॥

सुवर्णादयः पार्थिवविशेषा अपि स्थावरजङ्गमालकोपधिवत् कक्प्रती-
कारे प्रभवन्तीति पार्थिवानामोपधित्वमध्यास्याभिधत्ते पार्थिवा इत्यादि ।
एवमौषधचैविध्यात् "तत् पुनन्निविध प्रोक्तं जाङ्गमं भौममौद्भिदम्" इति
चरकवचनं सन्वितं भवति । अत्रादिग्रहणात् लोहदानक्षूपगोदन्तप्रभृतीनां
ग्रहणम् । यदुक्तं चरके "सुवर्णं समस्ताः पञ्च लोहाः समिकताः सुधा ।
मनःशिलाश्चैरण्यो लवणं गैरिकाञ्चनं । भौममौषधसुहिष्टम्" इति । न
हि काशिदौषधयः कालविशेषमनाश्रित्य प्रभवन्ति शुणं दोषं वा दर्शयितु-
मित्यौषधिव्याख्यानानन्तरं कालविशेषान् व्याचिख्यासुराह कालेत्यादि ।
तथाऽप्ययन्तुगन्दाशंसितनिषानोपधित्वं निरुणद्धि । प्रवातः प्रकष्टवातः
सुकारणं प्रसृतत्वः । अत्रादिग्रहणात् कालकृतत्वं कालस्य
सूर्यादिक्रियाभिनिर्हेतानां प्रवातादीनां नवानां कालकृतत्वं कालस्य
सूर्यादिक्रियाप्रचयरूपत्वेनाभिधानादेव बोध्यम् । कालविशेषत्वं पुनरेषां
शब्ददेव तदुपाधिकत्वेनाववाधात् । उक्तञ्च "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोहे
यत्र कालो न भाषते" इति । न चैवं जगतामेव कालत्वं प्रसज्यत इति
चोच्यम्, आत्मादीनां द्वादशानां प्रमेयत्ववदेतेषां पारिभाषिककालत्वेनोप-
देशात् । तथाच गीतमसूत्रम् "आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिसनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्य-
भावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्" इति । अत्र "प्रमेयशब्दो हि वादादि-
शब्दवत्परिभाषाविशेषेण द्वादशसु वर्तते" इति वृत्तिः । प्रमाविषयत्वेन
तु संगोगादिष्वपीति भावः । आदिग्रहणप्रतिषेधादीनां ग्रहणम् । त

एते स्वभावतः एव दोषाणां सञ्चय-प्रकोप-प्रशम-प्रतीकार-
हेतवः प्रयोजनवन्तश्च ॥ २४ ॥

भवन्ति चात्र ।

शारीराणां विकाराणामेष वर्गश्चतुर्विधः ।

चये कोपे शमे चैव हेतुरुक्तश्चिकित्सकैः ॥ २५ ॥

एत इत्यादि । ते इति तच्छब्दोऽयं बुद्धिस्थविप्रकृष्टविषयपरामर्शवृत्तितया
उपरिष्ठात् यथास्थानमुपदिष्टान् प्रवातादीन् लक्षयति । त एते स्वभावतः
स्वकीयशीतोष्णादिधर्मतः दोषाणां सञ्चयादिहेतवः प्रयोजनवन्तः प्रती-
कारविधौ वैद्यकर्मानुगुणतया तत्तत्कार्यसाधकाश्चेत्यर्थः । अतएवैते प्रवा-
तादय उपदिश्यन्ते इति भावः । अत्राविशेषेऽपि प्रतीकारविधौ वैद्य-
कर्मानुगुणत्वेन कालविशेषाणां हेतुत्वं “शरदसन्तप्रावृट्सु च कुपितानां
निर्हरणं कर्त्तव्यम्” इत्यादिनागतावेक्षणादुन्नेयम् । वैद्य एव हि तांस्तान्
कालविशेषानासाद्य तत्कालस्वभावकुपितान् दोषान्निर्हर्तुं सुसहते ते चोप-
कुर्वन्ति सम्यग्योगिनेति । प्रवातादीनां प्रयोजनवत्त्वन्तु “लाजोत्पलोशीर-
कुचन्दनानि दक्ष्णा प्रवाते निशि वासयेत्”—तथा “निवाते देशे निचितं
कृत्वा,” तथा “दिवा तेनैव सिद्ध्यन्ति सूर्यरश्मिर्बलार्दिता” इत्यादौ
द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

सम्प्रति पूर्ववत्श्लोकेनाभिहितमधिकञ्चार्थसमिधातुमाह भवन्ति चात्रे-
त्यादि । विकाराणामिति तद्दुःखसंयोगत्वेन दोषाणां ज्वरादिव्याधीनाञ्च
एष पूर्वोक्तः स्थावरजङ्गमपार्थिवकालविशेषरूपो वर्गः समूहः, “वृन्दमेदाः
समैर्वर्गः” इत्यमरः । चयादौ यथासम्भवं हेतुरित्यर्थः । अत्र प्रतीकार-
पदस्थानभिधानात्प्रशम-एवात्सर्भावमाहुः, तेनैषां चतुर्णां यथासम्भवं प्राकृत-
मप्राकृतञ्च । चयप्रकोपप्रशमप्रतीकारहेतुत्वमुन्नेयम् । अत्राभिचाराभि-
शापहोमनियमादीनामपि यथासम्भवं चयादिहेतुत्वाद्ब्रह्मनिर्दिष्टं प्रस्तुतत्वा-

आगन्तव्यं ये रोगान्ते द्विधा निपतन्ति हि ।

सनख्यन्ते शरीरेऽन्ये तेषान्तु द्विविधा क्रिया ।

शरीरप्रतितानान्तु शरीरवद्वृत्तलः ।

मानसानान्तु शब्दादिरिष्टो वर्गः सुखावहः ॥ २६ ॥

एवमेतत्पुनो व्याधिरौषधं क्रियाकाल इति चतुष्टयं

समासेन व्याख्यातम् । तत्र पुनश्च ग्रहणात् तत्सम्बन्धवद्ब्रू-

समूहो भूतादिरुक्तस्तदङ्गप्रत्यङ्गविकल्पाश्च त्वङ्मांसशिरा-

देवोक्तं न तु केवलमेषामेव हेतुत्वादित्यवगन्तव्यम् । येनोक्तं “प्रणाम्यत्वी-
षधैः पूर्वो दैवयुक्तिव्यपात्रवैः” इति । पूर्वोऽत्र शरीरः । त एते
इत्यादिना कालविशेषाणां चयादिहेतुत्वमभिहितमपि स्थूणानिखनन-
न्यायेन दृढप्रतिपत्तये पुनरिहाभिहितमिति न पीनरक्त्यम् । उक्तञ्च चरके
“गद्योक्तो यः पुनः श्लोकैरर्थः समनुगीयते । तद्व्यक्तिव्यवसायार्थं हिरुक्तं तन्न
गच्छते” इति । आगन्तव इत्यादि । उपक्रमश्चिकित्सा, इष्टः अभिलषितः,
शब्दादिवर्गः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मको वर्गः सुखावहः आरोग्यजननः ।
शब्दादिपदमत्र मानसव्याधिसेपजानासुपलक्षणं, तेन ज्ञानादीनामप्यादेः ।
यदुक्तं चरके “मानसो ज्ञानविज्ञानधैर्यंमृतिसमाधिभिः” इति । एवमन्ती-
कारविधावागन्तोः शरीरे मानसे चान्तर्भावः प्रायिकत्वेन बोद्धव्यः । सद्यो-
ज्जणचिकित्सादिषु विशेषतः शीतालेपनादिविधेरुपदेशात् ॥ २५ । २६ ॥

उक्तमर्थमुपसंहरन्नाह एवमित्यादि । एवमिति पञ्चमहाभूतेत्यादिना
लक्षणचतुष्टयेन इत्येतत्पुरुषादिकं चतुष्टयम् । अत्र क्रियाकाल इति
क्रियाणां छेद्यादीनां स्नेहादीनाञ्च प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रत्ययभूतः कालः । सम्प्रति
कर्मपुरुषवटकस्य शरीरिणो निर्गुणत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तथा “वेदनाना-
सधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः” इति चरकवचनाच्छरीरस्य सुखदुःखा-
श्रयत्वेन यच्चिकित्स्यत्वमुपलब्धं तदेव विशदयन्नाह पुरुषग्रहणादित्यादि ।
भूतादिस्तत्सम्बन्धवद्ब्रूयसमूह उक्त इत्यन्वयः ।

सायुप्रभृतयः । व्याधिग्रहणाद्वात-पित्त-कफ-शोणित-सन्नि-
पातवैषम्यनिमित्ताः सर्व्व एव व्याधयो व्याख्याताः । ओषधि-

भूतानि पृथिव्यादीनि आदिर्यस्येति भूतादिः, विशेषणमिदं शरी-
रिणो व्यावृत्त्यर्थं शरीरस्य सुखदुःखमोहात्मकत्वप्रतिपादनार्थञ्च भूतानां
तथात्वात् । ब्रूयति हि “तन्मयान्येव भूतानि तद्गुणान्येव चादिशेत् ।
तैश्च तल्लक्षणः कृत्स्नो भूतग्रामो व्यजन्वत” इति । तत्र प्राणिशरीराणां
प्राकृतिकभूतारब्धत्वादेव सुखदुःखमोहात्मकत्वं प्रतिपादितम् । तत्सम्भव-
द्रव्यसमूह इति । सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः उत्पत्तिकारणमित्यर्थः, द्रव्य-
विशेषणमेतत् । तच्छब्दस्तु पूर्व्वोक्तपुरुषप्रत्यवमर्शकः, ततश्च तत्सम्भवद्रव्य-
समूहः पूर्व्वोक्तपुरुषसम्भवहेतुभूतद्रव्याणीत्यर्थः । पदस्यास्य त्वगाद्युत्पत्ति-
पूर्व्वावस्थे गर्भे तात्पर्य्यम्, अनन्तरं त्वगादीनां पृथक्त्वेनोपदेशात् । तस्य
पुरुषस्य अङ्गप्रत्यङ्गविकल्पाः पुनस्त्वगादय इति यथाश्रुतो वार्थः । सर्व्व-
थैवागर्भसञ्चयान्तरणं यावच्छरीरं चिकित्साधिष्ठानमिति तात्पर्य्यम् ।
व्याधिग्रहणादित्यादि । निमित्तमिह लक्ष्म, लक्षणमित्यनर्थान्तरम् ।
“निमित्तं हेतुलक्षणीः” इत्यमरः । •

आगन्तुकानाम् उत्पत्त्यवस्थायां दोषसम्बन्धाभावेऽपि भाविनि भूत-
वदुपचाराद्वातादिवैषम्यलक्षणत्वं बोध्यम् । यद्वा “आगन्तुर्हि व्यथापूर्व्व-
जायते”, जघन्यं निजैर्हीषैरनुबध्यते” इति चरकोक्तौ व्यथापूर्व्वभागन्तो-
रुत्पत्तिश्रवणादेव तदानीं यथाकथञ्चिद्दोषसम्बन्धोऽस्तीति मन्तव्यं, यदुक्तं
स्वयमेव “नर्त्तेऽनिलाद्भुक्” इति । अतएव वाग्भटेनापि “यथा दुष्टेन दोषेण
यथा चानुविसर्पता । निर्वृत्तिरामयस्यासौ सम्प्राप्तिः” इत्यविशेषेण व्याधि-
सामान्यग्रत्येकमेव सम्प्राप्तिलक्षणमुपदिष्टम् । वातादिवैषम्यलक्षणत्वे-
नोपदेशस्तु सर्व्वेषामेव व्याधीनां यथादोषं प्रतिकर्त्तव्यताप्रतिपादनार्थम् ।
सर्व्व इति तु विशेषणं “न हि सर्व्वविकाराणां नामतोऽस्ति भ्रुवा स्थितिः”
इति श्रुतेर्व्याधीनामपरिसंख्येयत्वादुक्तानुक्तानां ग्रहणार्थम् । पूर्व्वं हि
“द्रव्याणि पुनरोषधय” इत्यादिना द्रव्याणामेवोषधत्वं व्यक्तमुक्तं न तु रसा-

ग्रहणाद्द्रव्यगुणरसदीर्घविपाकप्रभावाणांसादेशः । क्रिया-
ग्रहणाच्छेदादीनि स्नेहादीनि च कर्त्तव्यानि व्याख्यातानि ।
कालग्रहणान् सर्वक्रियाकालानांसादेशः ॥ २७ ॥

भवति चात्र ।

बीजं चिकित्सितस्यैतत् समूहेन प्रकीर्तितम् ।

सविंशसध्यायगतसख्य व्याख्या भविष्यति ॥ २८ ॥

दीनामित्यत आह ओषधिग्रहणादित्यादि । अत्र वीर्याणां पृथगुपादानात्
गुणाः खलु बोध्यव्यतिरिक्ता एव बोध्याः । प्रभावोऽचिन्त्यशक्तिः । ओ-
षधिग्रहणं गुणादानांसादेशः ; गुणादीन् विहाय औषधद्रव्याणामनव-
स्थानात् । एतेन “तद्रव्यमात्मना किञ्चिकिञ्चिद्वोर्येण सेवितम् ।
किञ्चिद्रमविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति वा” इति युक्तं भवति । द्रव्य-
स्वात्स्वत्वाच्च प्रभावः । पारिशिष्यात्कालं व्याचिकीर्षुस्तस्य क्रियार्थत्वेन
प्रथमं तावत्क्रियामेवोपदिशति क्रियेत्यादिना । क्रियाग्रहणादिति क्रिया-
कालशब्दोपात्तात्क्रियाग्रहणात् । कृयादीनीत्यादिशब्देन भेदादीनां
ग्रहणम् । स्नेहादीनीत्यादिशब्देन च स्नेदनादीनाम् । सर्वक्रियाकाला-
नामिति “वाहात्त्राहाच्च धावेत्” इत्यादिना व्याख्यातव्यानां सर्वेषां
चक्षुर्धावनादिरूपक्रियाकालानाम् ॥ २७ ॥

सम्प्रति पुरुषादिचतुष्टयस्य चिकित्सां प्रति प्रसरणहेतुत्वेन निमित्त-
त्वेन वा सर्वतत्त्वव्यापकत्वमुपदिशन्नाह बीजमित्यादि । बीजं यथा
वृक्षस्य प्रसरणहेतुस्तथैतत् पुरुषादिचतुष्टयमपि चिकित्सितस्य चिकि-
त्साया इत्यर्थः । यद्वा बीजं कारणं ; “हेतुर्ना कारणं बीजम्” इत्यमरः ।
तच्च समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदेन त्रिविधमप्यत्र योग्यतया निमित्त-
संज्ञकमेव ग्राह्यम् । “भिप्रग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् । गुण-
वत् कारणं ज्ञेयं विकारव्युपशान्तये” इति चरकवचनेऽपि टीकाकृद्भिः

तच्च सविंशमध्यायशतं पञ्चसु स्थानेषु । तत्र सूत्रस्थान-
निदानशारीर-चिकित्सित-क्रमेष्वर्थवशात् संविभज्योत्तरे
तन्त्रे शेषानर्थान् व्याख्यास्यामः ॥ २६ ॥

पुरुषोपधयोर्निमित्तत्वमेवाष्टम् । ततश्चैतच्चतुष्टयं विहाय चिकित्सानुप-
पत्तेश्चिकित्सार्थस्य खल्वस्य तन्त्रस्य पुरुषादिचतुष्टयव्याख्यार्थत्वं सुखं प्रतीयते
इत्युक्तं सविंशमित्यादि । सविंशमिति विंशत्या सह वर्तते यदिति वाक्ये
“संख्ययाव्ययासन्नदूराधिकसंख्याः संख्येये” इति बहुव्रीहौ “बहुव्रीहौ डज-
बहुगणात्” इति डचि “तिविंशतेर्ङिति” इति तेलीपे सविंशमिति पदम्
अध्यायशतस्य विशेषणं, तत्पुनरनन्तरं तच्च सविंशमध्यायशतं पञ्चसु स्थाने-
ष्वित्युक्तेः वेदोत्पत्तिमारभ्य कल्पस्थानं यावदुक्तमेव प्रतीयते, तेनैदमत्राव-
धेयम् उत्तरतन्त्रे व्याख्यातव्यानामप्यध्यायानां वस्तुतः पुरुषादिचतुष्टयव्या-
ख्यार्थत्वे सत्यपि तन्त्रमिदं शल्यज्ञानप्रधानमित्यष्टविधशस्त्रकर्मण्यत्वेनोक्तानां
व्याधीनामिहैव निदानादिविशेषेण समं प्रतीकारविधानात् प्राधान्येन
सविंशमध्यायशतमित्युपात्तं न तु सर्व्वथेति उत्तरतन्त्रस्यापि पुरुषादिचतु-
ष्टयव्याख्यार्थत्वं नापूहीयते । न चास्मिन् सविंशमध्यायशते शिष्योपनयनीया-
दीनां केषाञ्चिच्छस्त्रकर्मार्हव्याध्यभिधायकत्वाभावात् प्राधान्यतः सविंश-
मध्यायशतमिति वक्तुमसङ्गतं स्यादिति चोद्यं “भूम्ना” इति जैमिनिसूत्रेण
बाहुल्येन सृष्टिव्यपदेशवदुपपत्तेः । तथाचोक्तं भाष्यकृता आचार्येण
शबरस्वामिना “कथन्तु असृष्टिषु सृष्टिषु च सृष्टिशब्द इति भूम्ना बहवस्तत्र
सृष्टिलिङ्गा मन्त्राः अल्पशो विलिङ्गाः” इति । अतएव सविंशमध्याय-
शतावयवभूतेनानेन प्रथमाध्यायेन पुरुषादिचतुष्टयस्य सूत्रेणऽपि भूयसा-
मध्यायानां व्याख्यार्थत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् स्वयमेवात्र व्याख्या भविष्यतीति
निर्दिष्टम् । एवञ्च पुरुषादिचतुष्टयस्य सर्व्वतन्त्राभिधेयत्वेन व्यापकत्वं
स्फुटमेव ॥ २८ ॥

तच्चेत्यादि तत्पूर्व्वोक्तम् । पञ्चस्त्रिति सूत्रादिषु स्थानेषु । अर्थवशादिति
तृतीयाध्याये सूत्रनात् सूत्रादित्यादिना वक्ष्यमाणप्रयोजनवशात् । संवि-

भवति ज्ञान ।

स्वयमुवा प्रोक्तदिदं सनातनं
पठेद्वि द्यः काश्चिपतिप्रकाशितम् ।
तं पुण्ड्रकर्णं भुवि पूजितो नृपै-
रसुजय शक्रसलोकतां जजेत् ॥ ३० ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने वेदोत्पत्ति-
र्नाम प्रथमोऽध्यायः ।

भज्येति तत्त्वस्यास्य शस्त्रकर्त्तृप्राधान्यात् शस्त्रकर्त्तृ प्रदर्पेण विभज्य शेषान्
परिशिष्टानर्थान् उत्तरे तन्त्रे व्याख्यास्याम इति योजना ॥ २८ ॥

इदानीमध्यायपरिसमाप्ती शिष्यप्रोक्ताहार्यमेतत्तदाध्ययनफलसाध स्रय-
शुवेत्यादि । स्रयश्चूर्णज्ञा, सनातनं नित्यं, शक्रसलोकतां इन्द्रसमान-
लोकतां, समानस्य सभावः ॥ ३० ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिदिरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
सूत्रस्थाने वेदोत्पत्तिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यानामन्यतममन्वय-वयः-शील-शौर्य-

पूर्वाध्याये पठेत्तु य इत्यादिना यत् पाठफलमुक्तं, तच्च विधिनैव पठतः
सुष्ठु सम्पद्यते, यदुक्तं “पठेदेतेन विधिना शिष्यः शास्त्रान्तमाप्नुयात्” इत्यादि ।
तेन पाठविधौ वक्तव्ये प्रागतिकर्तव्यतारूपमुपनयनमुपदिशन् शिष्योप-
नयनीयमारभते अथात इत्यादिना । अथेत्यव्ययमानन्तर्ये वेदोत्पत्तेरनन्तर-
मित्यर्थः । अत इति संस्रम्यास्तसिल्, प्रकरणादायुर्वेदग्रन्थपाठारम्भे । शिष्यो-
पनयनीयमिति अध्ययनार्थमाचार्यसमीपं नीयतेऽनेनेत्युपनयनं, तच्च नात्र
गृह्योक्तं विजत्वसम्पादकं कर्म किं तर्हि आयुर्वेदाध्ययनेतिकर्तव्यतारूपो-
ऽसाधारणाङ्गविशेषः, देण्डग्रहणोदीनामनिर्देशात्, अन्यथा “ज्ञातोऽधिकारी
भवति देवे पैत्रे च कर्मणि” इति विष्णुक्तस्य क्रियाङ्गज्ञानस्य यथा,
कर्तृसंस्कारङ्गत्वेन तद्दिनकर्तव्यं शेषकर्तव्यार्थकत्वं तद्वदेव वेदाध्ययनार्थं
विहितस्योपनयनस्य कर्तृसंस्कारकाङ्गत्वेन तन्वतया अशेषाध्ययनार्थकत्वात्
पुनरिहोपनयनविधानमकारणं स्यात् । न च विधिरयमनुपनीतविषय-
इति वाच्यं “न वेदमनघीत्यान्वां विद्यामघीयीतान्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्यः” इति
शङ्खलिखितोक्तेरनुपनीतत्वेनानधिकारादनधीतवेदस्यायुर्वेदाध्ययनाप्रसक्तेः,
तदधिकृत्येति पूर्ववच्छः । प्रत्यध्यायं यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः
सुश्रुतायेति योज्यम् ॥ १ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामिति पदं गृह्योक्तोपनयनार्हणामुपलक्षणं, तेन
सूत्रावसिक्ताम्बुष्ठमाहिष्याणाञ्च ग्रहणात् “अम्बुष्ठानां चिकित्सितम्” इति
मनूक्तमविरुद्धं भवति विषमशिष्टमपि न प्रसज्यते मन्वादिभिः पितृसङ्गत्वे-

गौचाचार-विनय-शक्ति-बल-सेधा-धृति-स्मृति-मति-प्रतिपत्ति-
युक्तं तनु-जिह्वौष्ठ-दन्ताग्रजुवलाजिनासं प्रसन्नचित्तवाक्-
चेष्टं क्लेशसहजं भिषक् गिष्यसुपनयेत् । अतो विपरीत-
गुणं नोपनयेत् ॥ २ ॥

उपनयनीयस्तु ब्राह्मणः प्रशस्तेषु तिथिकरणसुहृत्त-
नक्षत्रेषु प्रशस्तायां दिशि शुचौ समे देशे चतुर्हस्तं चतुरस्रं

नोपदेशेनोत्कृष्टतयोपलब्धान् सृष्टावसिक्तादीन् विहाय ततोऽपकृष्टयोः
क्षत्रियवैश्ययोरिहोपनयनीयत्वेनानुगासनात् । अन्वयः आयुर्वेदविद्यकुलं
चरकसंवादात् । शीलं सदृत्तं, शौचम् अभक्ष्यपरिहारादि, तथाच
स्मृतिः “अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः । स्रधर्म्मं च व्यवस्थानं
शौचमित्यभिधीयते” इति । आचारो मन्वाद्युक्तः स्नानाचमनादिः,
विनयो नम्रता, शक्तिः उत्साहः, “शक्तिरस्त्रान्तरे गौर्यामुत्साहादी”
इति सेदिनी । बलं व्यायामशक्तिः, सेधा धारणावती बुद्धिः, धृतिः
नियमात्मिका बुद्धिः धैर्यं वा, प्रतिपत्तिः प्रागल्भ्यं प्रत्युत्पन्नमतित्वमिति
यावत् । अत इत्यादि अन्वय-वयः-शीलादि-युक्तानामुपनयनविधानादेव
तदितरेषामुपनयनप्रसक्तत्वावेऽपि यद्विपरीतगुणं नोपनयेदित्युक्तं स नित्या-
नुवादः । यथा “सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितो रविः” । तथा
कर्माणि कुर्वीत क्लासहवी न कारणम्” इत्यत्र क्लासहव्यनुसारतः कर्म-
कारणाप्रसक्तावपि क्लासहवी न कारणमित्युक्तं, तथाच जैमिनिः “परो
नित्यानुवादः स्यात्” इति ॥ २ ॥

उपनयनविधिमाह उपनयनीयस्त्वित्यादि । उपनयनीय इति कृत्य-
ल्युटोर्वाहुल्यात् कर्त्तर्यनीयः जुहुयादित्यनेनान्वयः । कारणाः ज्योतिष्प्रोक्ता-
एकादश ववादयः । तिथ्यादिप्राशस्त्यं ज्योतिःशास्त्रात् ज्ञेयम् । प्रश-
स्तायां दिशि प्राच्यामुदीच्यां वा । चतुरस्रं चतुष्कोणम् “अक्षः कोणे

स्थण्डिलमुपलिप्य गोमयेन दर्भैः संस्तीर्य पुष्पैर्लज्जभक्तै-
रत्रैश्च देवताः पूजयित्वा विप्रान् भिषजश्च तलोत्थित्वाभ्युक्ष्य
च दक्षिणतो ब्राह्मणं स्थापयित्वाग्निमुपसमाधाय खदिर-
पलाशदेवदारुविल्वानां समिद्धिश्चतुर्णां वा क्षीरवृक्षाणां
न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थमधूकानां दधिमधुवृताक्ताभिर्दूर्वाह्वै-
मिकेन विधिना श्रुवेणान्याहुतीर्जुहुयात् सप्रणवाभिर्महा-
व्याहृतिभिः ततः प्रतिदेवतमृषींश्च स्वाहाकारञ्च कुर्यात्
शिष्यमपि कारयेत् । ब्राह्मणस्त्रयाणां वर्णानामुपनयनं
कर्त्तुमर्हति राजन्यो द्वयस्य वैश्यो वैश्यस्यैवेति । शूद्रमपि

सूत्रेणैव” इत्यजयः । देवताः गणेशादीन् । भिषजः प्रजापत्यश्वि-
प्रमृतीन् पूजयित्वा । तत्र स्थण्डिले उल्लिख्य रेखियं प्रजापतिदेवताका
पीतवर्णत्वादिक्रमेण रेखां कृत्वा अभ्युक्ष्य हौमिकेन विधिना पूर्वस्थापि-
तेन कुगकुसुमसहितजलेन रेखाभ्युक्षणं कृत्वा दक्षिणतो ब्राह्मणं स्थापयित्वा
अग्निमुपसमाधयेति “अग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य”
इति संस्कारतत्त्ववृत्तकात्यायनवचनस्मरणात् व्युत्क्रमेणान्वयः । सप्रणवाभि-
र्महाव्याहृतिभिरिति ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः इत्येवंरूपाभिः । दूर्वा-
ह्वैमिकेन विधिनेति मीमांसादर्शनस्याष्टमाध्यायस्य चतुर्थपादे लौकिकानां
वैदिकानाञ्च होमानां दूर्वाह्वैमिकेन विधानात् होमसामान्येन विधिने-
त्यर्थः । श्रुवेणान्याहुतीर्जुहुयादिति सम्बन्धः । तत इत्यादि । देवता
एव देवतम् अग्न्यादिकम् ऋषींश्च प्रजापत्यादीन् प्रति लक्ष्मीकृत्य
त्रकारात् सप्रणवाभिर्महाव्याहृतिभिः स्वाहाकारं स्वाहाशब्दञ्च कुर्यादिति
वाक्यार्थः । एतेन प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्री च्छन्दोऽग्निर्देवता महाव्याहृति-

कुल-गु-ग-सम्पन्नं सन्त्रवर्ज्यमनुपनीतमध्यापयेदित्येके ॥ ३ ॥

ततोऽग्निं त्रिः परिणीयात्त्रिसाक्षिकं शिष्यं ब्रूयात्
काय-क्लोध-लोभ-मोह-मानाहङ्कारेर्ष्या-पाशव्य-पैशुन्यानृता-
लस्यावश्यानि हित्वा-नीचनखरोम्णा सुदिना कपाय-
वाससा सत्यब्रह्मचर्याभिवादनतत्परेणावश्यं भवितव्यं सद्गु-
णतत्त्वानगलनक्षयनासनभोजनाध्ययनपरेण भूत्वा सत्प्रिय-

होमे विनियोगः ॐ सृः स्वाहेत्येवंक्रमेण होमं कुर्यादिति बोद्धव्यम् ।
कुलगुणसम्पन्नमिति कुलं सवंशः । गुणाश्च पूर्वोक्ताः ज्ञानवयःप्रभृतयः ।
एतेनायोगवादीनां शूद्रसधर्मत्वेऽपि कुलसम्पदोऽभावादयथोक्तगुणानामप्यन-
ध्याप्यत्वम् अध्याप्यत्वञ्च सम्पन्नकुलत्वेन तथाविधानां ब्राह्मणादीनामिति
सूचितम् । कश्चिदाह “स चाध्येतव्यो ब्राह्मणराजन्यवैश्यैः” इति
चरकवचनविरोधात् वचनमिदमनार्थं, तत्तु न समीचीनं, तस्य समन्त-
कायुर्वेदाध्ययनाद्यत्वेन भिन्नविषयतया समाधानसिद्धेः ॥ ३ ॥

ततोऽग्निं त्रिः परिणीय त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य कामो विषयसुखेच्छा,
क्लोधः परापकारप्रवृत्तिः, मोहः तत्त्वज्ञाननृद्धता, मानः उत्कर्षाभि-
मानात्मिका चित्तवृत्तिः, अहङ्कारः आत्मनि गर्वेणैवोन्नत्यध्यासः, ईष्या
परोत्कर्षाऽसहिष्णुता, पाशव्यं निष्ठुरवाक्यता, पैशुन्यं खलता, अनृतम्
असत्यवचनम्, आलस्यं शक्तस्य कर्मण्यनुत्साहः, अयशस्यम् निन्दितं कर्म,
अनीचनखरोम्णेति छेदनेन नीचानि निम्नानि नखरोमाणि यस्य सः
तथा, पश्चान्नञ्समासः, नखश्मश्रुधारिणेत्यर्थः । नतु नीचनखरोम्णेत्येवं
पाठः चरके श्मश्रुधारिणेत्युक्तेः । व्रतं शास्त्रविहितो नियमः, ब्रह्मचर्यं
वाङ्मनःशरीरेण सैद्युनराहित्यम् आमिषायभक्षणञ्च, अभिवादनं स्वनामो-
च्चारणपूर्वकं प्रणमनं, यदुक्तं गौतमेन “स्वनाम प्रोच्याऽहमभिवादय
इत्यभिवदेत्” इति । तत्परेण तदासक्तेन । स्पष्टमन्यत् ॥ ४ ॥

हितेषु वर्त्तितव्यमतोऽन्यथा ते वर्त्तमानस्याधर्म्मो भवत्यफलं
च विद्या न च प्राकाश्यं प्राप्नोति ॥ ४ ॥

अहं वा त्वयि सम्यग्वर्त्तमाने यदन्यथादर्शी स्यामेनो-
भाग्भवेयमफलविद्यञ्च । द्विजगुरुदरिद्रमित्प्रव्रजितोप-
नतसाध्वनाथानामुपगतानां चात्मवान्धवानामिव स्वभेषजैः
प्रतिकर्त्तव्यमेवं साधु भवति । व्याध-शाकुनिक-पतित-पाप-
कारिणां न च प्रतिकर्त्तव्यमेवं विद्या प्रकाशते मित्प्रयशो-
धर्म्मार्थकामांश्च प्राप्नोति ॥ ५ ॥

कृष्णेऽष्टमी तन्निधनेऽहनी द्वे

कृष्णेतरेऽप्येवमहर्द्विसन्ध्रम् ।

द्विजेत्यादि । प्रव्रजिताः सत्रासिनः, उपनताः अधीनाः, अभ्युपगताः
आश्रयार्थं गृहमागताः । अचिकित्स्यानाह व्याधेत्यादि । व्याधाः मृग-
हिंसकाः, शाकुनिकाः पक्षिघातकाः, पतिताः प्रायश्चित्तेतरवैदिककर्म्ममार्ह-
नरकभागिनः गुरुतल्पगादयः ॥ ५ ॥

इदानीमनध्यायकालमाह कृष्ण इत्यादि । कृष्णे कृष्णपक्षे अष्टमी ।
तन्निधने इति तस्य कृष्णपक्षस्य निधनं नाशो यत्र ते तथोक्ते द्वे अहनी
सन्धिरार्थः, चतुर्दशी पञ्चदशी चेत्यर्थः “अमावस्याचतुर्दश्योः पूर्णमास-
एकादश च” इति मनुवचनैकवाक्यत्वात् । कृष्णपक्षनिधनत्वन्वययोः “अष्ट-
मांशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः । अमावस्याष्टमांशे च ततः किल
भवेदणः” इति कात्यायनेन तयोरुभयोरेव चन्द्रस्य नितरां क्षयोपदेशा-
न्नामुपपन्नम् । कृष्णेतरेऽप्येवमिति तिस्रस्तिथयोऽष्टमी चतुर्दशी पञ्चदशी
चेत्यर्थः । द्वयोः सन्ध्ययोः समाहारो द्विसन्ध्यं ततोऽह्नी द्विसन्ध्यमिति तत्पुरुषे

अकालविद्युत्स्तनयितुघोषे
 स्व-तन्त्र-राष्ट्र-क्षितिप-व्यघासु ॥
 श्लगान-यानाद्गतनाह्वेषु
 सहोत्सवौत्पातिकदर्शनेषु ।
 नाध्येयसन्धेयु च येषु विप्रा-
 नाधीयते नाशुचिना च नित्यम् ॥ ६ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने शिष्योपनयनीयो
 नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

स्नायं प्रातश्चेत्यर्थः । एष्विति शेषः । अकालविद्युत्स्तनयितुघोषे इति
 अकालोऽत्र मार्गाच्चैत्रं यावत्, तथाच मलमानतत्वे नृतिः “मार्गान्मासात्-
 प्रभृति सुनयो व्यासवाल्मीकिगर्गाच्चैत्रं यावत् प्रवर्षणविधौ नेति कालं
 वदन्ति” इति । अकालविद्युत्स्तनयितुघोषी यत्र दिवसे तस्मिन्नित्यर्थः ।
 स्वः आत्मा तन्त्रं परिजनः राष्ट्रं देशः क्षितिपो राजा एषां व्यघासु पीडासु
 सतीषु । अद्यभवोऽद्यतनः आहवो शुद्धं यज्ञो वा यत्र नगरे ग्रामे वा तेषु ।
 सहोत्सवाः कुवेरमहोत्सवादयः । उत्पाता एवोत्पातिकाः भीमदिव्यनाभस-
 भेदात् त्रिविधाः तेषां दर्शनं तेषु अन्येषु येषु शीणास्तनादिषु विप्रा-
 नाधीयते तेष्वपि नाध्येयमित्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 सूत्रस्थाने शिष्योपनयनीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातोऽध्ययनसम्प्रदानोयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

प्रागभिहितं सविंशमध्यायशतं पञ्चसु स्थानेषु । तत्र
सूत्रस्थानमध्यायाः षट्चत्वारिंशत् । षोडश निदानानि ।
दश शारीराणि । चत्वारिंशच्चिकित्सितानि । अष्टौ कल्पाः ।
तदुत्तरं षट्षष्टिः ॥ २ ॥

उपनयनादनन्तरं यथाविधि शिष्येणाध्येतव्यं गुरुणा चोपदेष्टव्यमिति
शिष्योपनयनीयानन्तरम् अध्ययनसम्प्रदानोऽभिधीयते अथातइत्यादिना ।
अध्ययनमत्र नियमपूर्वकविद्याग्रहणं, सम्प्रदानन्तु प्रकरणादुपदेशः । ते
अधिकृत्य क्ततोऽध्याय इति पूर्ववच्छः ॥ १ ॥

अध्ययनसम्प्रदानयोः शास्त्रक्रमाधीनत्वात् प्रथमं तावत् सूत्रितं मूल-
क्रममुपदिशति प्रागित्यादिना । षोडश निदानानीति षोडश अध्यायाः
निदानानीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । चिकित्सितानीति चिकित्-
सितं चिकित्साविधिमाचक्षते इति णिचि पचाद्यच् । चिकित्सत्येभिरिति
व्युत्पत्त्या बाहुलकात् करणे वा क्तः । चिकित्सातन्त्राणीत्यर्थः । अष्टौ कल्पा
इति विषभेप्रजानि कल्पन्ते एभिरिति कल्पाः । तदुत्तरं षट्षष्टिरिति ।
तेभ्यः सूत्रस्थानादिभ्य उत्तरं पञ्चान्निर्दिष्टं तन्त्रं षट्षष्टिरध्यायाः । अतोत्तरं
षट्षष्टिरित्युक्ते सिद्धे पुनस्तद्ग्रहणेन ज्ञापयति, तेषामेव परिशिष्टमिदमिति ।
तथाच सविंशमध्यायशतावशिष्टार्थप्रतिपादनद्वारा तदवयवत्वेनोपलभ्यात्
सविंशमध्यायशतस्य व्याख्या भविष्यतीति पूर्वोक्तमुपपन्नमेव ॥ २ ॥

वेदोत्पत्तिः शिष्यनयस्तथाध्ययनदानिकः ।
 प्रभाषणाग्रहणशृङ्खलाय यान्त्रिकः ॥
 शस्त्रावचारणं योग्या विमिश्रा चारकाल्पनम् ।
 अस्त्रिकर्णजलौकाख्यावध्यायौ रक्तवर्णनम् ॥
 दोषधातुमलाद्यानां विज्ञानाध्याय एव च ।
 कर्णव्यधालपक्षपावालेषो वण्युपासनम् ॥
 हिताहितो व्रणप्रज्ञो व्रणास्त्रावच यः पृथक् ।
 ह्यत्याहृत्यविधिर्व्याधिसमुद्देशीय एव च ॥
 विनिश्चयः शस्त्रविधौ प्रनष्टज्ञानिकस्तथा ।
 शल्योद्भूतिर्व्रणज्ञानं दूतस्त्रमनिदर्शनम् ॥
 पञ्चेन्द्रियं तथा च्छाया स्वभावाद्बैद्यतं तथा —
 श्वारणो युक्तसेनीय आतुरक्रान्तमिश्रकौ ॥
 भूमिभागो द्रव्यगणः संशुद्धौ शसने च यः ।
 द्रव्यादीनाञ्च विज्ञानं विशेषो द्रव्यगोऽपरः ॥
 रसज्ञानं वसनार्थमध्यायो रेचनाय च ।
 द्रवद्रव्यविधिस्तद्वदन्नपानविधिस्तथा ॥

सूत्रस्थानमध्यायाः षट्चत्वारिंशदिति यदुक्तं तदेव सङ्क्षेपेण विवृण्वन्नाह
 वेदोत्पत्तिरित्यादि । तथा वारण इत्यत्राऽकारो लुप्तः । उपरिष्ठात्
 “उपद्रवैश्च ये जुष्टा व्याधयो यान्त्यवार्थताम्” इत्युपक्रम्याऽभिहितस्य
 तस्याध्यायस्याऽवारणीयत्वश्रुतेः । एषाञ्चाध्यायानां सम्बन्ध इह व्याकृतो

सूचनात् सूत्रणाञ्चैव सन्धानाच्चाध्यसन्ततेः ।

षट्चत्वारिंशदध्यायं सूत्रस्थानं प्रचक्षते ॥ ३ ॥

वातव्याधिकमशांसि साश्वसरिञ्च भगन्दरः ।

कुष्ठमेहोदरा मूढविद्रुध्यः परिसर्पणम् ॥

ऽपि दुरधिगमो भवतीति सुखावबोधाय प्रत्यध्यायं व्याकरणीयः । मिलितानां वेदीत्यतिप्रभृतीनां षट्चत्वारिंशदध्यायानां सूत्रस्थानत्वं प्रति हेतुं प्रदर्शयन् निरुक्तयति सूचनादित्यादिना । अर्थसन्ततेः सूचनम् एकदेशे-
नीक्तेनानुक्तार्थग्रहणं, तद्यथा—स्यावरेभ्यस्त्वक्पत्रपुष्पफलमूलकन्दनिर्यास-
स्वरसादयः प्रयोजनवन्त इत्यत्रादिशब्देन कण्टकभस्मादयः सूचितः । अर्थः
सन्ततेः सूत्रणम् “अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवत् सर्व्वतोमुखम् । अस्तीभमन-
वद्यच्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः” इत्युक्तलक्षणस्य सूत्रस्याभिधानम् । तद्यथा
—तदुखःसंयोगा व्याधय इति, एतेन सर्व्वे व्याधयः सूत्रिताः । अर्थसन्ततेः
सन्धानमनुसन्धानमन्वेषणमिति यावत्, तच्च यथा “अत्रौषधग्रहणात् द्रव्यरस-
गुणवीर्य्यविपाकप्रभावाणामादेशः” इति । अत्रौषधशब्दो द्रव्यपरः, द्रव्याणि
पुनारसादीन् प्रत्याख्याय न भवन्तीत्यनुसन्धानादेव रसादीनां लाभः ।
सूत्रस्थानमिति । केचिदत्र सूचनादिहेतुत्रयनिर्देशात् सूचयति-सूत्रयति-
सन्धातिभ्यो यथासम्भवं निपातनेन पचाद्यचा च निष्पन्नानां त्रयाणां सूत्र-
शब्दानां “सरूपाणांमेकशेष” इत्येकशेषसुशन्ति, परमेतेषां परमार्थतोऽर्था-
भेदात् “विरूपाणामपि समानार्थानाम्” एकशेषे न काचिद्वस्तुत्तरिरिति
ध्येयम् । तानि च सूत्राणि—“संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च” इति षड्विधानि भवन्तीति त्रयाणां शिष्योप-
नयनीयादीनां चिकित्सासूत्राभिधायकत्वाभावेऽपि सेतिकर्तव्यताकस्या-
ध्ययनविधेरुपदेशार्थकत्वादेव सूत्रस्थानत्वेन परिग्रहो नायुक्तः ॥ ३ ॥

कसमप्राप्तया षोडश निदानानीति यदुक्तं तदेव विद्वन्तीति वातव्याधि-

अत्य-दृष्टि-क्षुद्र-शूल-भवाच्च सुखरोगिकम् ।
 हेतुलक्षणनिर्द्देशान्निदानानीति षोडश ॥ ४ ॥
 भूतचिन्ता रजःशुद्धिर्गर्भावक्रान्तिरेव च ।
 व्याकरणञ्च गर्भस्य शरीरस्य च यत् स्मृतम् ॥
 प्रत्येकं वर्णनिर्द्देशः शिरावर्णनमेव च ।
 शिरावर्धो धन्वनीनां गर्भस्य व्याघ्रतिष्ठथा ॥
 निर्द्दिष्टानि दग्धेतानि शरीराणि महर्षिणा ।
 विज्ञानार्थं शरीरस्य भिषजां योगिनामपि ॥ ५ ॥
 द्वित्रणीयो व्रणः सदोभङ्गानां वातरोगिकम् ।
 सहावातिकमर्शांसि सांख्यरिच्य भगन्दरः ॥

कमित्यादिना । हेतुलक्षणनिर्द्देशादिति हेतवो रजगीतादयो वातादयश्च
 बाह्याभ्यन्तरभेदात् द्विविधाः । लक्ष्यन्ते ज्ञायन्ते व्याधय एभिरिति लक्षणानि
 पूर्वरूपरूपोपशयसम्प्राप्तयः । हेत्वादीनां पञ्चानामेव व्याधिनिर्द्देशकारि-
 त्वेन लक्षणत्वे सत्यपि हेतोः पृथगुपादानमेकहेतुकानामनेकव्याधीनामनेक-
 हेतुकस्यैकव्याधिर्हेतुतो निर्द्देशव्यभिचारात् व्यभिचाराच्च सन्निकर्षविप्रकर्षा-
 दिना जयपराजयादितो व्याध्युत्पत्तेः । अन्ये तूत्पत्तिप्रसूयभयहेतुत्वेन
 पूर्वरूपादितो वैशिष्ट्यप्रतिपादनार्थं हेतोः पृथगुपादानमित्याहुः । निर्द्दी-
 यन्तेऽभिधीयन्ते निश्चीयन्ते वा व्याधयः एभिरिति व्युत्पत्त्या निदानानीति
 रूपम् । इत्येते वातव्याधिकादयः षोडशाध्यायाः निदानानीत्यर्थः ॥ ४ ॥

दश शरीराणीति पूर्वोक्तं वचनं विवृणोति भूतचिन्तेत्यादिना ।
 शरीराणि शरीरसम्बन्धीनि । महर्षिणा धन्वन्तरिरूपिणा विष्णुनेत्यर्थः ।
 महर्षिः कपिलाचार्य इति विष्णोः सहस्रनामस्तोत्रम् । योगिनां शरीरस्य
 विज्ञानार्थं षट्चक्रादिज्ञानार्थम् ॥ ५ ॥

चत्वारिंशच्चिकित्सितानीति यदुक्तं तदेव व्याकरोति द्वित्रणीय इत्य-

कुष्ठानां महताञ्चापि मैहिकं पैडिकं तथा ।
 मधुमेहचिकित्सा च तथा चोदरिणामपि ॥
 मूढगर्भचिकित्सा च विद्रुघीनां विसर्पिणाम् ।
 ग्रन्थिद्विपदंशानां तथा च क्षुद्ररोगिकम् ॥
 शूलदोषचिकित्सा च तथा च मुखरोगिणाम् ।
 शोफस्थानागतानाञ्च निषेधो मिश्रकं तथा ॥
 वाजीकरञ्च यत्क्षीणे सर्वावाधशमोऽपि च ।
 मेधायुष्करणञ्चापि स्वभावव्याधिवारणम् ॥
 निवृत्तसन्तापकरं कीर्तितञ्च रसायनम् ।
 स्नेहोपयोगिकः स्वेदो वमने सविरेचने ॥
 तयोर्धूपश्चिकित्सा च नेत्रवस्तिविभागिकः ।
 नेत्रवस्तिविपत्सिद्विस्तथा चोत्तरवस्तिकः ॥
 निरूहक्रमसंज्ञश्च तथैवातुरसंज्ञकः ।
 धूमनस्यविधिश्चाग्रग्राह्यत्वारिंशदिति स्मृताः ॥
 प्रायश्चित्तं प्रशमनं चिकित्सा शान्तिकर्षं च ।
 पर्यायास्तस्य निर्हिंटाश्चिकित्सास्थानमुच्यते ॥ ६ ॥

दिना । अग्रग्राः श्रेष्ठाः । अग्रग्रात्वन्तु रुक्प्रतीकाररूपमुख्यकर्म्मार्थकत्वात् ।
 इहापि इतिशब्दः पूर्ववदेव व्याख्येयः । शास्त्रे व्यवहारार्थं चिकित्सित-
 पर्यायानाह प्रायश्चित्तमित्यादि । प्रायश्चित्तं हि पापक्षयमात्रसाधनत्वेन
 विधिवोधितं कर्म्म, चिकित्सा च रुक्प्रतीकार इत्यनयोर्भिन्नार्थबोधकतया
 पर्यायात्वानुपपत्तेः प्रायश्चित्तशब्दोऽत्र आत्मोपकारकत्वसाध्याहोण इत्यवश्यं

अन्नस्य रक्षा विज्ञानं व्यावरत्येतरस्य च ।
 सर्पदृष्टविषज्ञानं तस्यैव च चिकित्सितम् ॥
 दुन्दुभेर्सूपिकाणाञ्च कौटानां कल्प एव च ।
 अष्टौ कल्पाः समाख्याता विषभेषजकल्पनात् ॥ ७ ॥
 अध्यायानां शतं विंशसेवसेतद्दौरितम् ।
 अतः परं खनान्नैव तन्त्रमुत्तरमुच्यते ॥

वक्तव्यमेव, तेन प्रायश्चित्तमिवेति वाक्यार्थः । गौणेन च शब्देन पर्यायत्वं साधटीकायाम् “आवर्त्तिनः शुभफलप्रदशक्तियुक्ताः” इत्यत्र मस्तिनायिनः सुष्ठु प्रदर्शितम् । तथाहि “स्यादावर्त्तोऽम्भसां भ्रमः” इत्यमरः । रोम-संस्थाने तु तत्साभ्यादृश्यपदेशः । तदुक्तम् “आवर्त्तसाभ्यादावर्त्तो रोम-संस्थानमङ्गिनाम्” इत्यारभ्य “आवर्त्तो रोमंजो देवमणिस्त्वेव निगालजः । निगालमु गलीदेशे सकृदिति वैजयन्ती” इति । पर्याया एकार्थबीधकाः शब्दाः । तस्येति पूर्वोक्तस्य चिकित्सितशब्दस्य ॥ ६ ॥

अष्टौ कल्पा इति पूर्वोक्तं व्याकुर्वन्नाह अन्नस्येत्यादि ॥ ७ ॥

इदानीं पञ्चस्थानकं तन्त्रमुपसंहरति अध्यायानामित्यादिना । विंश-मिति विंशतिरधिका यस्मिन्नित्यर्थे ङट्, “ति विंशतेर्ङिति” इति तिलोपः । विंशत्यधिकमित्यर्थः । सविंशमध्यायशतमिति पाठे तु प्रथमाध्यायवत् व्याख्यानम् । सम्प्रति क्रमप्राप्ततया तदुत्तरं षट्पष्टिरिति यदुक्तं तदेव विहखन्नाह अतः परमित्यादि । खनान्ना उत्तरनान्ना एवकारो नामान्तरव्यवच्छेदार्थः । शालाक्यतन्त्रादीनान्वन्त्रैवान्तर्भावः । वक्ष्यति हि “शालाक्यतन्त्रं कौमारं चिकित्सा कायिकी च या । भूतविद्येति चत्वारि तन्त्रे तूत्तरसंज्ञिते” इति । अतएव खनान्ना शालाक्यतन्त्रं कौमारतन्त्रमित्यादिना नान्ना इति केनचिदुक्तं हेयम् । पूर्वं तदुत्तरं षट्पष्टिरित्यत्र तच्छब्देन यदुत्तरतन्त्रस्य परिशिष्टतया सविंशाध्यायशत-

अधिकृत्य कृतं यस्मात् तन्त्रमेतदुपद्रवान् ।
 औपद्रविक इत्येष तस्याग्रत्वान्निरुच्यते ॥ ८ ॥
 सन्धौ वर्त्मनि शुक्ले च कृष्णे सर्व्वत्र दृष्टिषु ।
 संविज्ञानार्थमध्याया गदानान्तु प्रति प्रति ॥

अधिकृत्यं विज्ञापितं, तत् पुनर्दृष्टीकर्तुमौपद्रविकसंज्ञं प्रथमाध्यायं निरु-
 क्तयति अधिकृत्यत्वादिना । यस्मात् उपद्रवान् अणितोपद्रवत्वेनोक्तान्
 ज्वरादिव्याधीन् तदुपलक्षितान् पूर्व्वमनुक्ताञ्च नयनामयादीनाधिकृत्य आरभ्य
 एतदुत्तरं तन्त्रं कृतं, तस्मात् तस्य उत्तरतन्त्रस्य एषोऽधिकारार्थप्रथमा-
 ध्यायः अग्रत्वाद्धिकृतानामुपद्रवाणां नयनामयादीनाञ्च दुःसाध्यतया
 अपरिसंख्येतया च प्राधान्यात् औपद्रविकः औपद्रविकसंज्ञः । इतिशब्द-
 इत्यमर्थे निरुच्यते, प्रकृतिप्रत्ययविभागिनार्थः कथ्यते पूर्वाचार्य्यैरिति शेषः ।
 तन्त्रस्यास्य स्थानपञ्चकानुक्तार्थाधिकृततत्वादेव परिशिष्टत्वसूक्ष्मम् । उप-
 द्रवादीनामग्रत्वख्यापकं दुःसाध्यत्वमपरिसंख्येत्यञ्च “उपद्रवास्तु अणिनः
 कृच्छ्रसाध्या भवन्ति हि,” तथा “एतावन्तरे यथा स्थूलसुक्ष्माङ्गता गदाः”
 इत्याद्यानागतावेक्षणादनुसन्धेयम् ॥ ८ ॥

सन्धावित्यादि । दृष्टिर्विति “जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतर-
 स्याम्” इति बहुवचनम् । प्रति प्रतीति भागे अर्थे नित्यवीप्सयोरिति
 वीप्सायां द्विवचनम् । प्रति प्रति भागे भागे गदानां संविज्ञानार्थम्
 अध्यायाः षड्विंशति शेषः । यो हि यज्ञागाधिकरणः स तद्वत् एवेति सन्धि-
 गतरोगविज्ञानीयो वर्त्मगतरोगविज्ञानीय इत्येवमादिभिर्नामभिः षडध्याया-
 व्याख्याता भविष्यन्ति । आचार्य्यस्याऽप्ययमेवाश्रयो यदुक्तमौपद्रविकाध्याये
 “शुक्लभागे दशैकश्च चत्वारः कृष्णभागजाः” इति । अत्र भागार्थस्य प्रतिः
 कर्मप्रवचनीयत्वेन द्वितीयाप्राप्ती आर्षत्वात् सप्तमी । यद्वा प्रति प्रति
 एकैके अध्याया इति सस्त्वन्धः । उभयथैव फलं समानम् । वातेत्यादि

चिकित्साप्रविभागीयो वाताभिष्यन्दवारणः ।
 पैत्तृस्य हैम्लिकस्यापि रौधिरस्य तथैव च ॥
 लेख्यभेदनिषेधौ च च्छेदनां वर्त्म-दृष्टिषु ।
 क्रियाकल्पोऽभिघातश्च कर्णोत्प्लावश्चिकित्सितम् ॥
 घ्राणोत्पानाञ्च विज्ञानं तद्गदप्रतिषेधनम् ।
 प्रतिश्यायनिषेधश्च शिरोगदविरेचनम् ॥
 चिकित्सा तद्गदानाञ्च शालाक्यं तन्त्रमुच्यते ॥
 नवग्रहाद्यतिज्ञानं स्कान्दस्य च निषेधनम् ।
 अपत्सारशकुन्योश्च रेवत्याश्च पुनः पृथक् ॥
 पूतनायास्तथाध्याया लण्डिका शीतपूतना ।
 नैगमेषचिकित्सा च ग्रहोत्पत्तिः सयोनिजा ।
 कौमारतन्त्रमित्येतच्छारीरेषु च कीर्तितम् ॥ ९ ॥
 ज्वरातिसारशीषाणां शुल्बहृद्रोगिणासपि ।
 पाण्डूनां रक्तपित्तस्य सूच्छायाः पानजाश्च ये ॥
 तृष्णायाश्चर्द्दिहिक्कानां निषेधः श्वासकासयोः ।
 स्वरभेदचिकित्सा च कृष्युदावर्त्तिनोः पृथक् ॥

वाताऽभिष्यन्दवारणो वाताऽभिष्यन्दप्रतिषेधः । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् ।
 उपरिष्ठात्तथैव निर्देशात् । पैत्तृस्येति प्रत्यासत्त्या पैत्तृस्याभिष्यन्दस्य वारण-
 इत्यर्थः । वर्त्म-दृष्टिष्विति वर्त्मसु निषेधः पक्ष्मकोपप्रतिषेधः । दृष्टिषु
 निषेधश्च दृष्टिगतरीगप्रतिषेधः । अभिघात इति प्रकरणात् भीमो भीमसेन-

विसूचिकारोचकयोर्भूत्राघातविच्छेदयोः ।

इति कायचिकित्सायाः शेषमत्र प्रकीर्तितम् ॥ १० ॥

अमानुषनिषेधश्च तथापस्मारिकोऽपरः ।

उन्मादप्रतिषेधश्च भूतविद्या निरुच्यते ॥ ११ ॥

रसभेदाः स्वस्थवृत्तिर्युक्तयस्तान्त्रिकाश्च याः ।

दोषभेदा इति ज्ञेया अध्यायास्तन्त्रभूषणाः ॥ १२ ॥

श्रेष्ठत्वादुत्तरं ह्येतत् तन्त्रमाहुर्महर्षयः ।

बह्वर्थसंग्रहाच्छ्रेष्ठमुत्तरञ्चापि पश्चिमम् ॥ १३ ॥

शालाक्यतन्त्रं कौमारं चिकित्सा कायिकी च या ।

भूतविद्येति चत्वारि तन्त्रे तूत्तरसंज्ञिते ॥

इतिवदेकदेशेन समुदायार्थावगमाद्वा नयनाभिघातप्रतिषेध इत्यवगन्तव्यम् ।

एवमुत्तरत्रापि तत्रोक्तान्यध्यायनामान्यभिसमीच्यार्थयोजना कार्या ॥ ८-१२ ॥

श्रेष्ठत्वादित्यादि । अवधारणार्थोऽयं हिशब्दः । श्रेष्ठत्वादेव एतदन्तिमं

तन्त्रमुत्तरमाहुः, श्रेष्ठापरपर्यायो ह्युत्तरशब्दः इति भावः । “उपर्युदीच-

श्रेष्ठेष्वप्युत्तरः” इत्यमरः । नन्वायुर्वेदवाक्यकुसुमग्रन्थनार्थत्वात् सर्व्वतः

सारभूतत्वाच्च सूत्राणां सूत्रस्थानं नामादिमं तन्त्रमेव श्रेष्ठं पश्यामी

नत्वेवान्तिममेतदित्याह बह्वित्यादि । बहूनां शालाक्यादीनां तन्त्राणामर्थ-

सङ्ग्रहणाद्वह्वर्थसङ्ग्रहात्पश्चिममन्तिममप्येतदुत्तरं नाम तन्त्रं श्रेष्ठमेवेति चका-

रेणाविवक्षितं “चान्वाचये * * अवधारणे” इति मेदिनी । श्रेष्ठत्वादन्ति-

मत्वाचोत्तरमेवं हेधा चेन्निरुच्यते तर्हि श्रेष्ठमित्यन्तं व्याख्याय पश्चिममन्तिम-

मप्युत्तरमुत्तरशब्दवाच्यमनर्थान्तरादतो वा उत्तरमेतदेवं व्याकरणीयम् ॥ १३ ॥

शालाक्येत्यादि । कायिकी चिकित्सा कायचिकित्साविधिः । चिकि-

वाजीकरं चिकित्सास्तु रसायनविधिस्तथा ।
 विषतन्त्रं पुनः कल्पाः शल्यज्ञानं समन्ततः ॥
 इत्यष्टाङ्गमिदं तन्त्रसादिदेवप्रकाशितम् ।
 विधिनाधीत्य युञ्जाना भवन्ति प्राणदा भुवि ॥ १४ ॥
 एतदवश्यमध्येयमधीत्य च कर्त्तव्यवश्यमुपासितव्यमुभ-
 यन्नो हि विषग्रानाहो भवति ॥ १५ ॥
 भवन्ति चात्र ।

यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्म्मस्वपरिनिष्ठितः ।
 स मुह्यत्यातुरं प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाहवम् ॥ १६ ॥
 यस्तु कर्म्मसु निष्णातो धार्ष्ट्याच्छास्त्रवहिष्कृतः ।
 स सत्सु पूजां नाप्नोति वधञ्चार्हति राजतः ॥ १७ ॥
 उभावेतावनिपुणावसमर्थौ स्वकर्म्मणि ।
 अर्द्धवेदधरावेतावेकपद्याविव द्विजौ ॥ १८ ॥

त्वास्तु चिकित्सितस्थानेषु, पुनः शस्त्रीऽयमवधारणार्थः । विषतन्त्रमेव कल्पा-
 विषमेषजकल्पनार्था अष्टावध्याया इत्यर्थः । समन्ततः सर्वतन्त्रेष्वित्यर्थः ।
 इत्येतादि । इत्यमर्योऽयमिति शब्दः । आदिदेवोऽत्र धन्वन्तरिः, “अहं
 हि धन्वन्तरिरादिदेवः” इत्यति तात्तावेक्षणात् । विधिनेति पदं युञ्जाना
 इत्यनेनापि सख्यते ॥ १४ । १५ ॥

यस्त्वित्यादि । धार्ष्ट्यात् केवलकर्म्मोपासनाजनितप्रागल्भ्यात् कर्म्मसु
 निष्णातः नियुक्तः । तावुभावज्ञवैद्यो दृष्टान्तेन न्यक्करोति उभावित्या-
 दिना । अनिपुणो अदक्षौ । एताविति आङ्पूर्वादिणः क्तौ
 समस्यैकवचने च रूपं परितो गतावित्यर्थः । यद्वा उभावेतावनिपुणा-
 वदचावुच्येत इति शेषः । यतः अर्द्धवेदधरावेती एकपक्षौ द्विजाविव

ओषध्योऽल्लतकल्पास्तु शस्त्राग्निविषोपमाः ।

भवन्त्यज्ञैरुपहृतास्तस्मादेतौ विवर्जयेत् ॥ १९ ॥

छेद्यादिष्वनभिज्ञो यः स्नेहादिषु च कर्मसु ।

स निहन्ति जनं लोभात् कुवैद्यो नृपदोषतः ॥ २० ॥

स्वकर्मण्यसमर्थो भवत एव योजना । अर्हवेदधराविति । वेदनं वेदो ज्ञान-
मित्यर्थः । स चात्राध्ययनकर्मदर्शनजन्यत्वेन द्वेषा भिद्यते समप्रविभागे-
नित्युपलभ्यते । तयोरन्यतरस्मिन् निपुणस्याप्यविशेषेण कर्मण्यसामर्थ्यात्,
तदिदमुच्यते अर्हवेदधराविति । अर्हशब्दोऽयं समप्रविभागे प्रवर्तते, तेन वेद-
स्याहम् अर्हवेदस्तस्य धराविति वाक्यार्थः । अमृतकल्पमप्यौषधम् अन्नप्रयुक्तं
सत् शस्त्राग्निविषोपमतया वर्जनीयमित्युपदिशन्नाह ओषध्य इत्यादि ।
तुकारोऽप्यर्थः । शस्त्राग्निविषोपमा इति दृष्टान्तत्रयं प्रकृत्यादिसेदादनेकधा
व्यापत्तिकरत्वप्रतिपादनार्थम् । तत्र शस्त्रोपमत्वेन सद्यःप्राणहरत्वादिकम्
अग्न्युपमत्वेनाकस्मिकमृत्युजनकत्वं विषोपमत्वेन च दूर्वीकारादिविषवद्देश-
विशेषेण दूषोविषवच्च वर्षगणानुबन्धिदोषसञ्ज्ञनेनानिष्टफलसम्पादकत्वमति-
दिष्टमित्यनुसन्धातव्यम् । अज्ञैरिति शास्त्रं कर्मोभयज्ञानवाह्यैः, उपहृताः प्र-
युक्ताः ॥ १६—१८ ॥

ननु दृश्यन्ते ह्यातुराः शास्त्रवाह्यैरप्युपक्रान्ताः सहसा ससुत्तिष्ठमाना-
स्तत् कथं कर्मज्ञस्यापि शास्त्रानभिज्ञतया वर्जनं सङ्गच्छत इत्याह छेद्यादि-
वित्यादि । अनभिज्ञ इति तात्पर्यतः शास्त्राभिमतज्ञानानभिज्ञः । जनमिति
जातावेकवचनं, तेन बहून् मानवान् निहन्तीत्यर्थः । चरकेऽप्युक्तं “यदृ-
च्छया समापन्नमुत्तार्थे नियतायुषम् । भिषज्ज्ञानी निहन्त्याशु शतान्यनियता-
युषाम्” इति । छेद्यादिषु शस्त्रक्षाराग्निकर्मसु, स्नेहादिषु स्नेहस्नेहादिषु ।
कथिदाह निरतिशयव्यापत्तिभयात्पुनरपि कर्मानभिज्ञमात्रनिन्दार्थमिदं
वचनं, तन्न मनोरमम्, अर्हवेदधरावेतावित्यादिना तुल्यमेवोभयोर्निन्दा-
स्मरणात् । कश्चित्तु शास्त्रज्ञानवतोऽपि छेद्यादिस्नेहाद्युभयविधकर्मणोरन्य-

यस्तूभयद्वौ क्षतिमान् स सप्तर्षोऽर्थसाधने ।

आहवे कर्म निर्वोढुं द्विचक्रः खन्दनी यथा ॥ २१ ॥

अथ वत्स तदेतदध्येयं यथा तथोपधारय मया प्रोच्य-
मानम् । अथ युचये कृतोत्तरासङ्गायाव्याकुलायोपस्थि-
तायाध्ययनकाले शिष्याय यथाशक्ति गुरुरूपदिशेत् पदं पादं

तरानभिज्ञत्वे दोषाभिधानार्थं श्लोकोऽयमुपन्यस्त इत्याह, तदपि न समी-
चीनं, चरकादेरपि च्छेद्याद्यनभिज्ञतया निन्दार्हत्वापत्तेः । नृपदोषत इति
राज्ञोऽनवधानात्, उक्तं हि राजानुजातेन विशिखानुप्रवेष्टव्या इति ॥ २० ॥

यस्त्वित्यादि । उभयजः शास्त्रकर्माभिज्ञः कर्म निर्वोढुं कर्म सम्पा-
दयितुम् । अतएव एतदवश्यमध्येयमधीत्य च कर्माऽप्यवश्यमुपासितव्यमिति
भावः ॥ २१ ॥

एवमावश्यकत्वेनोपलब्धयोरध्ययनकर्मापासनयोरध्ययनस्य कर्मज्ञानाभि-
वर्द्धकत्वात् अधिगतशंस्त्रार्थमपि शिष्यं योग्यां कारयेदित्यनागतावेक्षणाच्च
प्रथमं तावदध्ययनक्रममुपदिशन्नाह अथेत्यादि । अथेत्ययमानन्तर्यार्थः
“योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते असम्” तथा “उत्थायावश्यकं कृत्वा
कृतशीचः समाहितः” इत्यादि मनूक्तेः वेदाभ्यासान्नित्यकर्मेण शानन्तर-
मित्यर्थः । द्वितीयस्त्वयशब्दो विशेषार्थवचनः उपदिशेदित्यनेनान्वेति, “अथ
सायं प्रातः सिद्धस्य हवियस्य जुहुयात्” इत्याश्वलायनश्रुत्यास्तगार्ग्यनारा-
यणीयवृत्तावप्युक्तम् “अथशब्दो विशेषप्रक्रियार्थः,” अथ शृङ्गाख्युच्यन्त इति ।
कृतोत्तरासङ्गायेति उत्तरासङ्गः प्रावारः “द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ” इत्यमरः ।
विहितोत्तरौयायेत्यर्थः । अध्ययनकाले “क्षणेऽष्टमी तन्निधनेऽहनी द्वे”
इत्यादिनोक्तानध्यायकालातिरिक्ते प्रातरादौ यथाशक्ति शिष्यशक्तिमनति-
क्रम्य पदं पादं श्लोकं वा उपदिशेत् । एतेन यो यावद्ब्रूहीतुं समर्थस्तस्मै
तावदेवोपदेष्टव्यमित्युपलक्ष्यम् । तत्र पदं सुप्तिङन्तरूपं, पादः श्लोक-

श्लोकं वा । ते च पदपादश्लोका भूयः क्रमेणानुसन्धेयाः ।
 एवमेकैकशो घटयेदौत्सना चानुपठेत् । अद्रुतमविलम्बित
 मविशङ्कितमननुनासिकं व्यक्ताक्षरमपीडितवर्णमक्षिभ्रुवौष्ठ-
 हस्तैरनभिनीतं सुसंस्कृतं नात्युच्चैर्नातिनीचैश्च स्वरैः पठेन्
 चान्तरेण कच्चिद्ब्रजेत् तयोरधीयानयोः ॥ २२ ॥

चतुर्थीशः, श्लोकस्तु मिलिताद्यत्वारः पादाः । एतत्तु मन्दमध्योत्तम-
 बुद्धिशिष्याह्यशास्त्रांगमात्रोपलक्षणं तेन गद्योऽपि नास्य वचनस्याव्याप्तिर्नापि
 च हीनाधिकोपदेशे काचित्क्षतिः । ते च पदपादश्लोकाः भूयः पुनरपि
 क्रमेणानुसन्धेयाः गुरुणेति शेषः । तद्यथा “विवर्तते साध्ववगाहते च शल्यं
 निगृह्योद्धरते च यस्मात् । यन्तेष्वतः कङ्कसुखं प्रधानं स्थानेषु सर्वेष्व-
 विकारि चैव” इति शिष्यशक्तिमभिसमीक्ष्य पदतः पादतः समुदायतो वा
 उपदिशेत् । ततः पुनरपि साधु विवर्तते परिवर्तते साधु चावगाहते अन्तः
 प्रविर्गतीत्यादिक्रमेणानुसन्धेयाः । एवमेकैकशः पदपादश्लोकान् गद्यपद्योक्तान्
 पदसमूहान् घटयेत् अर्थतो योजयेत् आत्मना चानुपठेत्, अनुशब्दो
 लक्षणार्थं कर्मप्रवचनीयः, तेन पठतः शिष्यान् लक्ष्योक्त्यं स्वयमाचार्यः
 पठेच्चेत्यर्थः । अनुक्रमे चेदनुस्तादा यथाक्रमं पठेच्चेत्येवं व्याख्येयम् । अद्रुतम्
 असन्निकृष्टपदम्, अविलम्बितं नातिविस्तृतपदम्, अविशङ्कितम् उच्चारणमस-
 द्रुतचेत्तर्हि उपाध्यायः क्लृप्थतीत्येवं भयेन यो गद्गदत्वादिदोषस्तद्रहि-
 तम्, अननुनासिकं नासिकाननुगतं नानुनासिकमित्यर्थः, अपीडितवर्णं
 गीतवन्न मर्दितवर्णम्, अक्षिभ्रुवौष्ठहस्तैरनभिनीतम् अक्षिप्रभृतिभिरनभि-
 व्यक्तहस्तभावं, सुसंस्कृतम् उच्चारणमात्रार्थबोधकतया श्रुतिमधुरम् । ना-
 त्युच्चैर्नीदात्तैः नातिनीचैः वर्णोच्चारणस्थानेषु कण्ठादिषु नातिनीचोच्चारण-
 प्रयत्नविशेषकतैः स्वरैः, एतेन स्वरितेन स्वरिण पठेदिति सूचितम् । न चान्त-
 रेणेत्यादि । अधीयानयोरिति सरूपाणामेकशेष इत्येकशेषे रूपं, तत्रैकोऽधी-
 यानशब्दः गुरुमुखोच्चारितशब्दश्रोत्रवचनः अपरश्चान्तर्भूतणिजर्थतया उपा-

भवतश्चात्र ।

शुचिर्गुरुपरो दक्षस्तन्द्रानिद्राविवर्जितः ।

पठेदेतेन विधिना शिष्यः शास्त्रान्तमाप्नुयात् ॥ २३ ॥

वाक्सौष्ठवेऽर्थविज्ञाने प्रागल्भ्ये कर्मनैपुणे ।

तदभ्यासे च सिद्धौ च यतेताध्ययनान्तगः ॥ २४ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थानेऽध्ययनसम्प्रदानीयो

नाम तृतीयोऽध्यायः ।

ध्यायमभिधत्ते । किं वाध्ययनश्चाक्षरमात्रपाठ इति वैदिकोक्तेरात्मना चानु-
पठेदित्येतेनोपाध्यायस्याप्यधीयानत्वेनाभ्युपगमादन्तर्भूतं निजयं विनैवात्रैक-
शेषः । अन्तरेणैतद्व्ययं मध्येऽर्थे ॥ २२ ॥

भवतश्चात्रेत्यादि । गुरुपरो गुरुकार्यनिरतः दक्षो निपुणः वाक्सौष्ठवे
इति “सुष्ठु प्रशंसनेऽपि स्यात्” इति मेदिनी, ततः स्वार्थेऽणि सौष्ठवमिति रूपं
तेनान्यूनत्वादिना वाक्यस्याननुयोज्यत्वरूपायां प्रशंसायामित्यर्थः । चरके-
ऽप्युक्तं “वाक्यप्रशंसा नाम यथा खल्वस्मिन्नर्थे अन्यूनमनधिकमर्थवदनपार्थक्य-
मधिगतपदार्थश्चेति यत्तद्वाक्यमननुयोज्यमिति प्रशस्यते” इति । सुष्ठु भद्रं
तस्य भावः सौष्ठवमिति चेत्तदा सुसंस्कृतत्वेन वाङ्माधुर्ये एवं व्याख्येयम् ।
प्रागल्भ्ये प्रत्युत्पन्नमतित्वे प्रतिभान्वितत्वे इति यावत् । कर्मनैपुणे कर्म-
दर्शननैपुण्ये तदभ्यासे कर्मभ्यासे सिद्धौ सीमांसादिशास्त्रानुशीलनेन सम्प-
न्नतायां “सिद्धिः सम्पत्तिः” इति धरणिः । एवं सिद्धिर्भविष्यति नैवमेवं-
ज्ञाननिष्पत्ताविति वार्थः ॥ २३ । २४ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये

सूत्रस्थाने अध्ययनसम्प्रदानीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः प्रभाषणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अधिगतमप्यध्ययनमप्रभाषितमर्थतः खरस्य चन्दनभार-
इव केवलं परिश्रमकरं भवति ॥ २ ॥

भवति चात्र ।

यथा खरश्चन्दनभारवाही

भारस्य वेत्ता न तु चन्दनस्य ।

एवं हि शास्त्राणि वल्लभधीत्य

चार्थेषु सूढाः खरवद्वहन्ति ॥ ३ ॥

तस्मात् सविंशसध्यायशतमनुपदपादश्लोकार्धश्लोकमनुवर्ण-

नल्लज्जसा विधिनाधीतमपि शास्त्रं पुनरर्थाननुसन्धाय बहुशोऽध्ययन-
मन्तरेण यथोक्तेर्गुणैरुपयोजयत्यधीयानमित्यध्ययनसम्प्रदानोपादनन्तरं प्रभा-
षणीयमभिधत्तेऽथात इत्यादिना सर्वं प्राग्वत् । प्रकर्षार्थोऽयं प्रशब्द-
स्तात्पर्याङ्गाप्रणस्य पौनःपुन्यमेव स्थापयति । भाषणत्वेन अर्थानुसन्धान-
पूर्वकमेव बोध्यम् अनन्तरमप्रभाषितमर्थत इत्युक्तेः ॥ १ ॥

अधीत्यादि । अधिगतं गुरोरधीतम् अधीयते यत्तदध्ययनं शास्त्र-
मित्यर्थः । अर्थतः अर्थाननुसन्धायेति ल्यब्लोपे पञ्चम्यास्तसिन् अप्रभाषितं
पौनःपुन्येनाकथितमपठितमिति यावत् ॥ २ । ३ ॥

तस्मादित्यादि । सविंशसध्यायशतमिति प्रथमाध्याये व्याख्यातम् ।
अनुपदेत्यादावनुर्वीप्सार्थे कर्मप्रवचनीयः, अनुवर्णयितव्यम्, अनुश्रोतव्यञ्चेत्यनु-
शब्दस्तु पश्चादर्थे । नन्वधीते शास्त्रे वाक्सीष्टवादिषु यत्नं कुर्वता विदित-
वेदितव्यत्वेनानुवर्णनमनुश्रवणञ्चाकारणं भवति अध्ययनं हि नाम सार्था-

यितव्यमनुश्रोतव्यञ्च । कस्मात् ? सूक्ष्मा हि द्रव्य-रस-गुण-
वीर्य-विपाक-दोष-धातु-सलागयप्रसृष्टशिरास्त्रायुसन्ध्यास्थि-गर्भ-
सन्धवद्रव्यसमूहविभागास्तथा प्रनष्टसंख्योद्वरण-व्रणविनिश्चय-
भग्नविकल्पाः साध्य-याप्य-प्रत्याख्येयता च विकाराणामेवमा-
दयश्चान्ये विशेषाः सहस्रशो यो विचिन्त्यमाना विसलविपुल-
बुद्धेरपि बुद्धिमाकुलीकुर्युः किं पुनरल्पबुद्धेः । तस्मादवश्य-
सनुपदपादलोकाद्वल्लोकमनुवर्णयितव्यमनुश्रोतव्यञ्च ॥ ४ ॥

चरग्रहणमित्याशयेन पृच्छति कस्मादिति । उत्तरयति सूक्ष्मा हीत्या-
दिना । तत्र द्रव्य-रसगुणवीर्यविपाकानां सौक्ष्म्यं भूत-गुणतारतम्यात् दोषा-
दिसौक्ष्म्यन्तु चयवृद्धादिकताद्विशेषादेदितव्यम् । गुणा अत्र रसवीर्यव्यति-
रिक्ता एव बोध्याः पृथक्तेन रसबोद्ध्याणामुपदेशात् । पृथगुपादान्त्वेषां
गुणेषु प्राधान्यात्, प्राधान्यन्तु प्रायेण कर्मसाधनत्वादित्येवं बुद्धिमता
द्रष्टव्यम् । धातवस्तु रसरक्तादयः, सलाः पुरीषादयः, आशया गर्भाशयाष्टमाः
आमाशयादयः, गर्भः सन्धवद्येभ्यो द्रव्येभ्य इति गर्भसन्धवद्रव्याणि रमात्म-
सत्त्वशुक्रशोणितानि, चरके “सर्वेभ्य एभ्यो भावेभ्यः ससुदितेभ्योऽभि-
निवर्तते गर्भः” इत्युक्तेः । एभ्यो रमात्मसत्त्वमातापितृभ्यः । अत्र माता-
पितृपदस्य शुक्रशोणितयोरेव तात्पर्यम् । एवमादयश्चान्ये विशेषाः देश-
कालादिभेदाः । किं पुनरल्पबुद्धेरित्यनेनाल्पबुद्धेरनुवर्णनमनुश्रवणञ्च नितरा-
सुचितमिति गम्यते, तदिदमुच्यते तस्मादित्यादि । अनुश्रोतव्यञ्चेति तद्विद्य-
सम्भाषा विधिनेत्येवं व्याख्येयम्, यदाह चरकः—“भिषक् भिषजा सह
सम्भाषेत तद्विद्यसम्भाषा हि ज्ञानाभियोगसंहर्षकरी भवति वैशारद्यमपि
चाभिनिर्वर्तयति वचनशक्तिमपि चाधत्ते यशश्चादीपयति । पूर्वश्रुते च
सन्देहवतः पुनश्च श्रवणात् संशयमपकर्षति श्रुते चासन्देहवतो भूयोऽध्यव-
सायसभिनिर्वर्तयत्यश्रुतमपि किञ्चिदर्थं श्रोत्रविषयमापादयति” इत्यादि॥४॥

अन्यशास्त्रविषयोपपन्नानाञ्छार्थानासिद्धोपनिपति-
तानामर्थवशात् तेषां तद्विद्येभ्य एव व्याख्यानमनुश्रोतव्यम् ।
कस्मात् ? न ह्येकस्मिन् शास्त्रे शक्यः सर्वशास्त्राणामवबोधः
कर्तुम् ॥ ५ ॥

भवन्ति चात्र ।

एकं शास्त्रमधीयानो न विद्याच्छास्त्रनिश्चयम् ।
तस्माद्वज्रश्रुतः शास्त्रं विजानीयाच्चिकित्सकः ॥ ६ ॥
शास्त्रं गुरुमुखोज्जीर्णमादादोपास्य चासद्वत् ।
यः कर्म कुरुते वैद्यः स वैद्योऽन्ये तु तस्कराः ॥ ७ ॥
श्रीपद्मेनवमौदभं लीयुतं पौष्कलावतम् ।
शेषाणां शल्यतन्त्राणां सूत्रान्येतानि निर्द्दिशेत् ॥ ८ ॥
इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने प्रभाषणीयो
नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

पूर्वोक्तमेवार्थं विशदयति भवन्ति चात्रेत्यादिना । शास्त्रनिश्चयं शास्त्रार्थ-
तत्त्वनिर्णयम् । शास्त्रमित्यादी असह्यारंवारम् उपास्य अर्थतः प्रभाषणेन
तद्विषयसम्भाषयाऽनुश्रवणे च संख्येय अर्थतत्त्वनिश्चयेनाभ्यस्येति यावत् ।
सम्प्रति शास्त्रगूढार्थव्याकरणाय यानि तन्त्राण्युपास्यानि, व्याजेन तान्यभि-
धत्ते श्रीपद्मेनवमित्यादिना ॥ ५—८ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
सूत्रस्थाने प्रभाषणीयो नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातोऽग्नौपहरणीयसध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

त्रिविधं कर्म । पूर्वकर्म प्रधानकर्म पश्चात्कर्मेति ।

प्रभाषणीये शास्त्रं शुक्लसुखीहीर्णमित्यादिना शास्त्राध्यासादनन्तरं कर्म कर्तव्यमिति व्याजेनोपदिष्टम् । नहि तदुपकरणानि विहाय कर्तुं शक्यते ; इतीदानीं कर्मसम्पादनोपायभूतान्युपकरणान्युपदेष्टुम् अग्नौपहरणीयं नामाध्यायमुपक्रमते अथात इत्यादिना । अग्रे कर्मणः पुरस्तात् उपहरणमिति तत्तत्कर्मसम्पादनार्थमासादनं येषां तानि तद्योक्तानि उपकरणानीत्यर्थः, ततः पूर्ववच्चः ॥ १ ॥

उपकरणानि हि कर्मप्रकारभेदेन भिद्यन्ते इत्यत आह त्रिविधमित्यादि । पश्चात्कर्मेति पूर्वकृतप्रधानकर्मफलानुवृत्तिकरं पश्चिमं कर्म ; कर्मणः पूर्वपश्चिमत्वं हि प्रधानकर्मापेक्षं भवति ; तेनासाम् पूर्वोदिसंज्ञानामनियमात् “लङ्घनादि विरेकान्तं पूर्वकर्म व्रणस्य तु । पाटनं रोपणं यच्च प्रधानं कर्म तत् स्मृतम् । बलवर्णाग्निकार्यन्तु पश्चात्कर्म समादिशेत्” इत्यनेन व्रणं प्रति यत्तद्गुणादिकं पूर्वकर्मत्वेनोक्तं तदेव व्रणशोथं प्रति दोषविनयनादिकर्तृतया प्रधानमिति यदुपदेक्ष्यते, तन्नानुपपन्नं, वक्ष्यति च “स्नेदविस्त्रापनादीनां क्रियाणां प्राक् स उच्यते । पश्चात् कर्मसु चादिष्टः स च विस्त्रावणादिषु” इति । स अभ्यङ्गः । इदमत्रावधेयम् । प्रधानकर्मणः पूर्वं कर्तव्ये प्रधाने च कर्मणि यान्युपयोगं गच्छन्ति यानि च सम्यक् योगयुक्ते प्रति भोगाद्यर्थानि व्यापन्ने च व्यापदः परिसंख्याय प्रतीकारसुखानि तानि सर्वाण्येवोपकरणानि अग्नौपहरणसंज्ञकानि, नहि सन्निकष्टे काले सुकरमाश्वाहरणमुपकरणानाम् । तत्त्रिविधं कर्म व्याधिविशेषेण भिद्यत इत्यतिवहुत्वात् नेह सुखेन वक्तुं शक्यम् ; न

तद्व्याधिं प्रति प्रत्युपदेक्ष्यामः । अस्मिन् शास्त्रे शस्त्रकर्म्म-
प्राधान्याच्छस्त्रे तस्मैव तावत् पूर्वमुपदेक्ष्यामस्तत्सम्भारान्च ॥२॥

तच्च शस्त्रकर्म्माष्टविधम् । तद्यथा—छेद्यं भेद्यं लेख्यं
वेध्यमेध्यमाहार्यं विस्त्राव्यं सीव्यमिति । अतोऽन्यतमं कर्म्म
चिक्कीर्षता वैद्येन पूर्वमेवोपकल्पयितव्यानि—तद्यथा यन्त्र-
शस्त्र-क्षारान्नि-शलाका-शङ्ख-जलौकालावु-जाम्बवोष्ठ-पित्तु-
क्षीत-सूत्र-पत्र-पट-मधु-घृत-वसा-पयस्त्रैल-तर्पण-कषायालेपन-

चोक्तमपि कथञ्चित् सुखमवबुध्यत इत्याह तद्व्याधिमित्यादि । सा भूदन्ना-
विशेषादुभयोरेव शस्त्रभेषजव्यपाश्रययोः कर्म्मणोरगोपहरणार्थत्वेनास्योप-
लब्धिरित्याह अस्मिन्नित्यादि । सम्भारान् तच्च तन्नोपयुक्तान् द्रव्यसमू-
हान् ॥ २ ॥

तत् पुनः शस्त्रकर्म्म प्रतिपत्तिसुकरत्वायाष्टधा भिन्दन्नाह तच्चेत्यादि ।
अत्र छेद्यादिपदानां भावसाध्यत्वात् छेद्यं भगन्दरादीनां द्विधाकरणम् ;
भेद्यं विद्रव्यादीनां विदारणं ; लेख्यम् उपजिह्विकादौ रेखाकरणं ; वेध्यं
गिरादौ छिद्रीकरणम् ; एष्यं शलाकाभिर्नाडीव्रणादीनाम् अन्वेषणम् ;
आहार्यं शर्करादीनाम् आहरणम् ; विस्त्राव्यं विद्रव्यादौ जलौकादिभिः
शीणितादीनामास्रावणं ; सीव्यं यथाविध्युत्कर्त्तिते पक्ष्मकोपादौ सीवन-
मित्यर्थः । जाम्बवोष्ठो जम्बूफलाकृतिगुडकानतमुखो लोहमयो यन्त्र-
विशेषः, स खलु दहनार्थमुपयुज्यते । पित्तुः कार्पासतूलं, क्षीतं वस्त्रं,
प्रोतं इति पाठेऽपि स एवार्थः । पटं कौपियवस्त्रम् ; तर्पणं तृप्तिकरमन्त्र-
पानं, तच्चानेकविधं भवति, विस्तरतस्तु चरकसन्तर्पणीये द्रष्टव्यम् । कषायो
व्रणशोधनादिद्रव्यकृतः काष्ठः, आलिप्यन्ते एभिरित्यालेपनानि प्रलेपप्रदेहा-
लेपाः, कस्मिन् चतेषूपयोष्यो लेपः । एतच्च व्रणालेपनविध्यनुशासना-

कलश--अजन-गीतोष्णोदक--काटाहादीनि परिकर्म्मिणश्च
स्निग्धाः स्थिरा वलवन्तः ॥ ३ ॥

ततः प्रसङ्गेषु तिधिकरणसुहृत्तनजनेषु दध्यक्षतान्न-
पान-रत्नैरङ्गिं विप्रान् विप्रजघ्नार्चयित्वा कृतवलि-मङ्गल-
स्वस्तिवाचनं लघुभुक्तवन्तं प्राङ्मुखमातुरसुखवेश्य यन्त्रयित्वा
प्रत्यङ्मुखो वैद्यो मर्माग्निरास्त्रायुसन्धप्रस्थिधलनीः परिहर-
न्नुत्तोलोमं शस्त्रं निदध्यादापूयदर्शनात् सलदेवापहरेच्छस्त्र-

ज्जेयम् । आदिशब्दादुदकोष्ठोदकुम्भपिठराटीनां ग्रहणम् । परिकर्म्मिणः
परिचारकाः ; स्निग्धाः मातुरं प्रति स्नेहयक्ताः ; स्थिराः सततोपस्थिताः
स्थिरमतयो वा ; वलवन्त इति भूक्तिं वतुष् गतिशयबलयुक्ताः, एतेन
सर्वकर्म्मसमर्था इति प्रतिपत्तव्यम् ॥ ३ ॥

तत इत्यादि । तिथ्यादिप्राशस्त्यं ज्योतिःशास्त्राज्जेयम् । अक्षतानि
यवाः, रत्नानि माणिक्यादीनि । कृतवत्यादि । वलिरत्र देवानामुपहारः,
मङ्गलं श्रेयःसाधनं विष्णुपूजादिकं कर्म्म, स्वस्तिवाचनम् ब्राह्मणादिभिः
कर्त्तव्यस्य कर्म्मणः शुभतावाचनं, कृतान्येतानि येनेति बहुव्रीहिः । प्राङ्मु-
खत्वमातुरस्य प्रत्यङ्मुखत्वञ्च वैद्यस्य पूर्वाह्नविषयमित्याहुः, आलीकान्
शस्त्रनिपातार्थस्थाननिरोक्षणसुकरत्वात् । तेनापराह्ये विपर्ययं विद्यात् ।
यन्त्रयित्वा यन्त्रेण नियम्य । अनुत्तोलोमं यथाक्रमं, क्रमस्वचानन्तरमुपदेष्टव्य-
शास्त्रापेक्षो विचारापेक्षश्च, तेषु यथायोगमिति तात्पर्यार्थः । सलदेवे-
त्येवकारेण पीनः पुन्यमेकान्ततः प्रतिषेधितम् । आश्रिति काकाक्षिगोलक-
न्यायेनोभयत्रापि सम्बध्यते ; तेन सलदेवाश्च शस्त्रं निदध्यात् निपातयेत्,
आहु च शस्त्रम् अपहरेदुत्तोलयेदित्यर्थः । अत्र मर्मादिपरिहारादेव तत्-
सङ्गुले मर्मादिरे च व्रणे मर्मादिच्छेदभयात् पूयदर्शनमनाद्य मनाक् शस्त्रं
निपात्य अङ्गुल्या शस्त्रहन्तेन वा पूयाश्रयं भित्त्वा पूयो निर्हर्त्तव्य इत्युप-

माशु च । महत्स्वपि च पाकेषु ह्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा शस्त्र-
पदमुक्तम् ॥ ४ ॥

तत्रायतो विशालः समः सुविभक्त इति व्रणगुणाः ॥५॥

भवतश्चात्र ।

आयतञ्च विशालञ्च सुविभक्तो निराश्रयः ।

प्राप्तकालकृतञ्चापि व्रणः कर्मणि शस्यते ॥ ६ ॥

शौर्यमाशुक्रिया शस्त्रतैक्ष्ण्यमस्वेद्वेषधू ।

असम्भोहञ्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ॥ ७ ॥

दिशन्ति वृद्धाः । महत्स्वपीत्यादि महत्सु विस्तीर्णेषु । शस्त्रपदं शस्त्रावचा-
रणस्थानम् । त्र्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलमेवेति आयतत्वेन पाकप्रमाणापेक्षया विक-
ल्पनीयं, न तु गाम्भीर्येण शस्त्रं निदध्यादापूयदर्शनादित्यनेनैव तदुपलब्धेः ।
आयतो हि व्रणः शीघ्रं न रोहतीति प्रमाणमेतन्निर्दिष्टं ; तेन यथा व्रणो
दुरुद्धो न भवति, यथा च दोषो न तिष्ठति, तथैव विमृश्य धात्वादिवल-
मभिसमीक्ष्य यथायोगं शस्त्रपदं कार्यमाहुर्भिषजो बुद्धिमन्तः ॥ ४ ॥

तत्रेत्यादि । आयतः यथायोगं दीर्घः ; विशालः पूयाश्रयं यावद्विन्नतया
विस्तीर्णः ; समः सम्पक्ततया निम्नोन्नतत्वरहितः ; सुविभक्तः निःशेषेण
भिन्नतया सम्यक्पृथक्कृतः ; तथाविधो हि व्रणः सर्वावयवेन युगपदाश्वेव
समतलो भवतीति प्रशस्यते । अत्रायतादिशब्दानां धर्मपरत्वे व्रणगुणा-
दित्यनेन समन्वयासम्भवादस्य परत्वमङ्गीकर्तव्यम् ॥ ५ ॥

आयतश्चेत्यादि । निराश्रयः अङ्गुल्यावमर्दनेनोन्मूलिताशेषपूयाश्रयः ।
वक्ष्यति हि, “अङ्गुल्या व्रणमभिमृश्य” इति । प्राप्तकालकृत इति, “तत्रा-
मच्छेदे”—इत्याद्यामपक्षेपणीयवचनस्मरणात् नामेनापि चोपेक्षितपाके
कृतः । शौर्यं विक्रमशालित्वं, तेन दुःसाध्यमपि साधयितुमुत्सहते । आशु-
क्रियया शस्त्रतैक्ष्ण्येन च दारुणैरपि क्रियाविशेषैर्नात्यर्थं व्यथा जायन्ते,

एकेन वा व्रणेनाशुध्यमाने नान्तरा बुद्ध्यावेक्ष्यापरान्
कुर्यात् ॥ ८ ॥

भवति चात्र ।

यतो यतो गतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च ।

तत्र तत्र व्रणं कुर्याद्यथा दोषो न तिष्ठति ॥ ९ ॥

याभिर्मूर्च्छादयः सम्भवन्ति ; तच्च परमार्थतः शस्त्रगुणोऽपि वैद्यायत्तत्वा-
द्द्वैद्यगुणत्वेनाध्यस्योक्तमित्यनुमन्येयम् । स्वेदादिविरहे चासादित्तक्षणं विचार्य
यथाकालं यथायोगञ्च कर्म कर्तुं शक्नोतीति युक्तमुक्तं शस्यत इति ।
शस्यत इत्येकवचनस्य सर्व्वतानन्वितत्वात् यथायोगं वचनविपर्य्यासः
कार्य्यः ॥ ६ । ७ ॥

एकेनेत्यादि । प्रकरणप्राप्तौ व्रणशब्दोऽत्र प्रथमान्तत्वेनानन्विततया
“अर्थवशादिभक्तेर्विपरिणामः” इति न्यायात् समस्यन्तत्वेनानुक्तञ्च अशुध्य-
मान इत्यनेनान्वेयः । अशुध्यमाने इति शुभ्य शौचकर्मणीति चौरादिकस्य
कर्मणि रूपम् । तदयमर्थः । एकेन वागच्छादनेकेन वा व्रणेन व्रणमुखेन
कर्तृभूतेन व्रणे अन्तर्गते क्षते अशुध्यमाने सति, नान्तरेति समीपे हि
क्षतो व्रणोऽपार्थको भवतीति ; सध्वार्थनिकटार्थयोर्निकटार्थस्यैवान्तरा-
शब्दस्य नञर्थ-न-गच्चेन समासान्तमध्ये दूरे वैत्यर्थः । “अन्तरा तु विनाथं
स्यात्सध्वार्थनिकटार्थयोः” इति मेदिनी । बुद्ध्या अवेक्ष्य यथा दोषो
न तिष्ठति तथा विचार्य्य अपरान् व्रणान् कुर्यादिति योजना । अत्रापर-
व्रणकरणस्यान्तर्व्रणशुद्ध्यर्थत्वादयावद्भिन्नैः सोऽशेषं शुद्धिमेति तावन्त एक-
व्रणाः कार्य्या इत्याशयेनैव सर्व्वग्रहार्थं बहुवचनमुपात्तम्, न तु नियमेन
बहुव्रणकरणार्थमेवं बुद्धिमता द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

एतदेव विनश्यति यत इत्यादिना । यतो यत इति समस्यास्तसिल् ।
उत्सङ्गः पूयाधिष्ठिततया उन्नतप्रदेशः । दोषोऽत्र पूयः कार्य्यकारणयो-
रभेदोपचारात् ॥ ९ ॥

तत्र भू-गण्ड-शङ्ख-ललाटाक्षिपुटौष्ठ-दन्तवेष्ट-कक्ष-कुक्षि-
वङ्गणेषु तिर्य्यक्च्छेद उक्तः ॥ १० ॥

चन्द्रमण्डलवच्छेदान् पाणिपादेषु कारयेत् ।

अर्द्धचन्द्राक्षतींश्चापि गुदे नेट्रौ च बुद्धिमान् ॥ ११ ॥

अन्यथा तु शिरास्तायुच्छेदनादतिमात्रं वेदना चिराद्-
व्रणसंरोहो मांसकन्दीप्रादुर्भावश्चेति । मूढगर्भोदराऽश्मरी-
मुखरोगेष्वभुक्तवतः कर्म कुर्वीत ॥ १२ ॥

ततः शस्त्रमवचार्यं शीताभिरङ्गिरातुरमाश्लास्य समन्तात्
परिपीड्याङ्गुल्या व्रणमभिमृज्य प्रक्षाल्य कषायेण श्लोतेनो-

तत्रेत्यादि अक्षिपुटमक्षिवर्त्म, दन्तवेष्टो दन्तमूलमांसं, कक्षो बाहुमूलं,
“बाहुमूले उभे कक्षौ” इत्यमरः । कुक्षिरुदरं, वङ्गणमूरुसन्धिः । एतेनान्यत्र
ऋजुच्छेदो बोध्यः ॥ १० ॥

अन्यथेत्यादि । मांसकन्दीप्रादुर्भावश्चेति कन्द एव कन्दी मृणालादी
पाठादल्यत्वादीप् “स्त्री स्यात्काचिमृणालादिर्विवक्षापचये यदि” इत्यमरः ।
यथाहि गर्भाधानादनन्तरं गर्भाशयशैथिल्यात् छर्द्दिरुत्पद्यते, तथैव मूढगर्भा-
श्मर्युदरेषु भुक्तवतः क्रियमाणे कृते वा कर्मणि तत्तदाशय-शैथिल्यान्मुख-
रोगेषु चाङ्गुल्यादिप्रतिमर्शात्, पूर्णकोष्ठतया सुखमुत्पन्नया छर्द्द्या मा भूत्
कर्मोपघातश्चिरेण व्रणसंरोहो मरणं वेति सामान्येन भुक्तवतो यत्कर्मा-
ह्वसुपदिष्टं तस्यापवादमाह मूढेत्यादिना । केनचिद्वार्शभगन्दरा-
वपि पठ्यते ; तदयुक्तं चिकित्सिते तयोः शस्त्रकर्मणः प्राक् भोजन-
विधानादेतदर्थानुवादिना वाग्भटेनाप्यपठितत्वाच्च । तेन हि “न मूर्च्छत्यन्न-
संयोगान्नक्तः शस्त्रं न बुध्यते । अन्यत्र मूढगर्भाश्मसुखरोगोदरातुरात्”
इत्युक्तम् ॥ १२ ॥

तत इत्यादि । ततस्तत्र शस्त्रप्रयोगार्हे देशे शीताभिरङ्गिराश्लास्येति

दक्षमादाय तिलकलङ्कमधुसर्पिःप्रगाढाशौषधयुक्तां नाति-
स्निग्धां नातिरुक्षां वर्त्तिं प्रणिदध्यात् । ततः कल्केनाच्छाद्य
घनां कवलिकां दत्त्वा वस्तूपट्टेन बध्नीयाद्देनारचोमैर्धूपै-
र्धूपयेद्द्रुचोमैश्च सन्त्रैरक्षां कुर्वीत ॥ १३ ॥

प्राणरक्षार्थं समन्तात् परिपीड्येति सर्वतो दोषनिर्हरणार्थम् । अङ्गुल्या
व्रणमुखसमिन्त्येति आसक्तदोषाहरणार्थम् । कपायेण क्षीरिष्ठचादि-
शोधनद्रव्यकृतक्वाथेन, प्रोतेन वस्त्रखण्डेन, उट्कं व्रणान्तर्गतमनिःसृतं प्रचा-
लनोदकम् । तिलकलङ्कमधुसर्पिःप्रगाढां तिलकल्कादिवहुलां, “प्रगाढं
सृशक्तच्छयोः” इत्यमरः । शौषधयुक्तां मिश्रकोक्तं यथास्त्र-संशोधनौषध-
संयुक्तां, वर्त्तिमिति तूलकृतत्वात् वर्त्ति-सदृशीं विकेशिकामिति यावत् ।
नातिस्निग्धां क्लेदभयात्, नातिरुक्षां क्लेदभयात्, वक्ष्यति च “अतिस्नेहात्
क्लेदो रौच्याच्छेदः” इति । प्रणिदध्यात् व्रणान्तः प्रवेशयेत् । तत इत्यादि ।
ततो वर्त्ति-प्रणिधानानन्तरं कल्केन द्विव्रणीयोक्तेन सृष्टमधुकनिम्बपत्रादि-
कल्केनाच्छाद्य, घनां बन्धहेतुकवेदनानुत्पत्त्यर्थं विन्यस्त-कीशियादिवस्त्र-
रचनाविशेषेण सान्द्रां ; कवलिकामिति शौषधद्रव्यं कवलयतीति कवलेः
संज्ञायां कुल्लु, कवलो हि आसस्तेन तात्पर्यात् “गदी” इतिप्रसिद्धमाच्छा-
दनमन्त्रार्थः, सा पुनः सुखसर्गार्थं व्रणानुगुणार्थञ्च निम्बलवस्त्रवस्त्रकृता
मक्षिकायावाधपरिहारार्थञ्च धूपिता एव कार्या ; उक्तञ्च वाग्भटेन “शुचि
सूक्ष्मा दृढाः पट्टाः कवलाः सविकेशिकाः । धूपिता मृदवः श्लक्ष्णा
निर्व्यलीका व्रणे हिताः” इति । दत्त्वेति “दत्तौषधेषु दातव्यं पत्रं वैद्येन
जानता” इत्यनागतावेक्षणात् । कक्षी-कीमलकदल्यादिपत्रेण तदन्तरीकृत्य
पातयित्वेत्यर्थः । कैश्चित्तु नातिस्निग्धां नातिरुक्षां घनां कवलिकां दत्त्वेति
पठ्यते, व्याख्यायते च क्लेदच्छेददोषपरिहारार्थं, नातिस्निग्धां नातिरुक्षा-
मित्युपात्तमिति, तत्तु चिन्त्यमेव कल्कोपरि, विन्यस्तायाः कवलिकाया
व्रणेनासाक्षात्सम्बन्धात् । बध्नीयात् व्रणालेपनबन्धविधौ वक्ष्यमाणं बन्धं
योजयेदित्यर्थः । वेदनारचोमैरित्यादि स्पष्टम् ॥ १३ ॥

ततो गुग्गुलुगुरुसर्ज्जरसवचागौरसर्षपचूर्णैर्लवणनिम्ब-
पत्रव्यामिश्रैराज्ययुक्तैर्धूपैर्धूपयेत् । आज्यशेषेण चास्य
प्राणान् समालभेत । उदकुम्भाच्चापो गृहीत्वा प्रोक्षयन्
रक्षाकर्म्म कुर्यात् तद्वक्ष्यामः ॥ १४ ॥

कृत्यानां प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्य च ।
रक्षाकर्म्म करिव्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥
नागाः पिशाचा गन्धर्व्याः पितरो यक्षराक्षसाः ।
अभिद्रवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्या मन्तु तान् सदा ॥
एधिव्यामन्तरीक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।
दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पान्तु त्वां ते नमस्कृताः ॥
पान्तु त्वां सुनयो ब्राह्मणा दिव्या राजर्षयस्तथा ।
पर्वताश्चैव नद्यश्च सर्वाः सर्वेऽपि सागराः ॥
अग्नी रक्षतु ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च ।
सोमो व्यानमपानं ते पर्जन्यः परिरक्षतु ॥

पूर्वोक्तधूपनरक्षाकर्म्मविधौ क्रमेण विवृण्वन्नाह तत इत्यादि । तत-
स्तत्र व्रणावच्छेदे गुग्गुल्वादिभिर्धूपयेदातुरमिति शेषः । आज्येत्यादि ।
आज्यशेषेण गुग्गुल्वादिधूपनद्रव्यपरिपठिताज्यावशिष्टांशिन । प्राणानिति
प्राणाधिष्ठानत्वात् सर्वमन्मणीत्यर्थः । समालभेति समालभतिः स्पर्शार्थी
विलेपनार्थो वा “अत ऊर्ध्वमसमालम्बनमा दशरात्रात्” इति गोभिल-
सूत्रम् । “समालम्बो विलेपनम्” इति त्रिकाण्डशेषश्च । उदकुम्भात्
यथाविधिस्थापितात् शान्तिकुम्भात् । प्रोक्षयन्निति “कृत्यानामित्यादिना

उदानं विद्युतः पान्तु सन्तानं स्तनयित्तवः ।
 वलमिन्द्रो वलपतिर्लनुर्लन्ये शक्तिं तथा ॥
 कालांस्ते पान्तु गन्धर्व्वाः सत्त्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु ॥
 प्रज्ञां ते वलणो राजा समुद्रो नाभिमण्डलम् ॥
 पक्षुः सूर्यो दिशः श्रोत्रे चन्द्रमाः पातु ते मनः ।
 नक्षत्राणि सदा रूपं छायां पान्तु निशास्तव ॥
 रेतस्त्वाप्याययन्त्वापो रोमाश्वोपधयस्तथा ।
 आकाशं खानि ते पातु देहं तव वसुन्धरा ॥
 वैश्वानरः शिरः पातु विष्णुस्तव पराङ्गमम् ।
 पौरुषं पुनर्मथेष्ठो ब्रह्मात्मानं ध्रुवो भ्रुवौ ॥
 एता देहे विशेषेण तव नित्या हि देवताः ।
 एतास्त्वां सततं पान्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥
 स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्मा स्वस्ति देवाय कुर्वताम् ।
 स्वस्ति ते चन्द्रसूर्यौ च स्वस्ति नारदपर्वतौ ॥
 स्वस्त्यग्निश्चैव वायुश्च स्वस्ति देवा सहेन्द्रगाः ।
 पितामहदत्ता रक्षा स्वस्त्यायुर्वर्द्धतां तव ॥
 ईतयस्ते प्रशास्यन्तु सदा भव गतव्ययः ॥ इति स्वाहा ।
 एतैर्वेदात्मकैर्मन्त्रैः कृत्याव्याधिविनाशनैः ।
 सयैवं कृतरक्षस्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥ १५ ॥

दीर्घमायुरवाप्नुहि” इत्यन्तेन वक्ष्यमाणेन मन्त्रेणेति शेषः । मन्त्रसु
 षष्टः ॥ १४।१५ ॥

ततः क्षेतरक्षमातुरमागारं प्रवेश्याचारिकमादिशेत् ।
ततस्तृतीयेऽहनि विमुच्यैवं वध्नीयाद्वस्त्रपट्टेन न चैनं त्वर-
माणोऽपरेदुर्मोक्षयेत् ॥ १६ ॥

द्वितीयदिवसे परिमोक्षणादिग्रथितो व्रणश्चिरादुपसं-
रोहति तीव्ररजश्च भवति । अत ऊर्ध्वं दोषकालबलादीन्-
वेक्ष्य कपायालेपनवन्धाहाराचारान् विदध्यात् । न चैनं
त्वरमाणः सान्तर्दोषं रोपयेत् स ह्यल्पेनाप्यपचारेणाभ्यन्तर-
मुत्सङ्गं कृत्वा भूयोऽपि विकरोति ॥ १७ ॥

भवन्ति चात्र ।

तस्मादन्तर्वह्निश्चैव सुशुद्धं रोपयेद्व्रणम् ।

रूढेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत् ।

हर्षं क्रोधं भयञ्चापि यावत् स्थैर्योपसम्भवात् ॥ १८ ॥

तत इत्यादि । अपरेद्युरित्यव्ययम्, अपरस्मिन् दिवसे इत्यर्थः ॥ १६ ॥

द्वितीयेत्यादि । विग्रथितो ग्रन्थिभूतः । उपसंरोहति जाताङ्गुरो-
भवति । अत इत्यादि । अतस्तृतीयदिवसादित्यर्थः । दोषकालबलादी-
निति । दोषाः वातादयः कालः शरदादिः बलमातुरस्यातुर्यस्य चेति
बोध्यम् । आदिग्रहणात् प्रकृत्यादीनामादेशः । अत्राजहत्स्वार्थया लक्षणया
कपायादिशब्देनैव धूपनादयोऽप्यभिधीयन्ते ते च द्वित्रणीये व्रणालेपनादौ
च वक्ष्यन्ते । न चेत्यादि । नैवं रोपयेत् कुतः ? हि यस्मात् स सान्तर्दोषं
रोपितो व्रणः उत्सङ्गं पाकावदरणादिभिः क्रोड्वन्निम्नं कृत्वा । विकरोति
विकृतत्वेन परिणमतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

इदानीमुक्तमर्थं द्रष्टव्यम् । प्रसङ्गसङ्गत्याधिकमप्यर्थं वक्तुमभिप्रेति भवन्ति
चात्रेत्यादिना । अन्तःशुद्धत्वं स्यादवेदनाद्यभावेन, वहिःशुद्धत्वं श्यावीष्ठत्वा-

हेमन्ते शिशिरे चैव वसन्ते चापि मोक्षयेत् ।

अत्रहाद्ब्रह्मच्छरद्भूषणवर्षास्वपि च बुद्धिमान् ॥ १९ ॥

अतिपातिषु रोगेषु नेच्छेद्विधिमिमं भिषक् ।

प्रदीप्तागारवच्छीघ्रं तच्च क्षुत्प्राप्तिक्रियाः ॥ २० ॥

या वेदना शूलनिपातजाता तीव्रा शरीरं प्रदुनोति जन्तोः ।

इतेन सा शान्तिमुपैति सिक्ता कोष्णेन यष्टीमधुकान्वितेन ॥ २१ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थानेऽग्नौपहरणीयो

नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

दिना विज्ञेयम् । रुद्धेऽप्यजीर्णादिवर्जनं पुनरावृत्तिभयात् । अत्रादित्यह-
णाद्विवाहप्रादीनां ग्रहणम् । हेमन्त इत्यादि । पूर्वमतं ऊर्ध्वमित्यादिना
प्रथमसोक्षणादनन्तरं प्रयोज्यानां कषायालेपनवन्त्यादीनां दोषकालाद्य-
पेक्षत्वेनाभिधानात् कालापेक्षोऽयं बन्धप्रतियोगी सोक्षणाविधिर्द्वितीयादि-
सोक्षणेवाधिकरोति न त्वन्यत् । अत्रहादिति । व्यवलोपे पञ्चमी, अत्रहं
अत्रहमतीत्येत्यर्थः । अत्र वीष्मामन्तरेणाऽपि वीष्मार्थस्य लाभो गमकत्वात्
भाष्ये सङ्ग्राह्यस्य वृत्तौ वीष्मार्थस्याभ्युपगमाद्वा । एवमुत्तरत्राऽपि द्रष्ट-
व्यम् । हेमन्तादिषु तिषु शीतत्वेन पाकभयं नास्तीति अत्रहादितरेषु च
तद्विपरीतत्वेन अत्रहान्सोक्षणाभिधानं युक्तमेव । एतदपि व्रणदोषविशेषा-
पेक्षमेवेति बोद्धव्यम् । अतिपातिष्विति । पाकादिना अति अत्यर्थं
पातयितुं शीलं येषां तेषु आत्ययिकेष्वित्यर्थः । येत्यादौ प्रदुनोति उपताप-
यति, सुगममन्यत् ॥ १८।१९।२०।२१ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये

सूत्रस्थानेऽग्नौपहरणीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

कालो हि नाम भगवान् स्वयम्भूरनादिमध्यनिधनोऽत्र
रसव्यापत्सम्पत्ती जीवितमरणे च मनुष्याणामायत्ते । स

अग्रोपहरणीये हेमन्ते शिशिरे चैवेत्यादिना नाममात्रेणाभिहिता-
ऋतवो न तु स्वरूपतस्तेन तस्वरूपज्ञापनार्थम् ऋतुचर्याध्यायम् आरभते
अथात इति । ऋतुचर्यमिति गदमदचरेत्यादिना चर्येत् ; ततश्चर्यमाच-
रणम्, ऋतूनां शिशिरादीनां वर्षादीनाञ्च रसवलोत्कर्षादिजनकत्वं दोषोप-
चयादिकारकत्वञ्च । ऋतुचर्या इति पाठे तु ऋतुषु चर्या नियमतः शर-
दादिषु निर्हरणं तद्विषयकोऽध्यायः ऋतुचर्याध्यायः, ऋतुचर्येति प्रसिद्धा
वा संज्ञा अस्याध्यायस्य ॥ १ ॥

प्रतिज्ञातमर्थं व्याचिख्यासुः ऋतूनां कालविशेषत्वात् प्रथमं तावत्
काललक्षणमाह काल इत्यादिना । कालो महाकालः, नाम प्राकाशे,
काल इति प्रसिद्धः, भगवान् स्वयम्भूः स्वयम् भवति न केनाप्युत्पाद्यते ।
भवतेः सत्तामात्रमर्थो न तूत्पत्तिरिति भावः । कुत इत्याह अनादिमध्य-
निधन इति । अनादिमध्यनिधनो नित्य इत्यर्थः । प्रसिद्धस्यायमर्थो न वि-
शङ्कनीय इत्यवधारणार्थो हि शब्दः । तथाच विष्णुपुराणं “कालस्वरूपं रूपं
तद्विष्णोर्मैत्रेय वर्तते” इति । जगतामेव कालाधीनत्वे सत्यपि इहोपयोगि-
तया रसव्यापदादेस्तदधीनत्वमाह अत्रेत्यादिना । अत्र काले, रसव्यापत्-
सम्पत्ती रसशब्देनात्र रसवद्भव्यमुच्यते तदाश्रयत्वात् ; द्रव्याणि पुनर्गुर्वादिकं
विहाय व्यापन्नानि सम्पन्नानि वा न भवितुमर्हन्तीति गुर्वादयोऽप्युच्यन्ते ;
यतो वक्ष्यति “ता एवौषधयः कालपरिणामात् परिणतवीर्याः” इत्यादि ।
रसानां व्यापद्वापत्तिः, सम्पत्तिस्तु यथास्वभावः । अत्र मनुष्याणामिति मनु-

सूक्ष्मासपि कलां लीयत इति कालः, सङ्कलयति काल-
यति वा भूतानीति कालः ॥ २ ॥

तस्य संवत्सरात्मनो भगवानादित्यो गतिविशेषेणाक्षि-
निमेष-काठा-कला-नुहर्त्ताहोरात्र-पक्ष-आसर्त्तव्यन-संवत्सर-
युग-प्रविभागं करोति ॥ ३ ॥

आधिकारादेवोक्तमित्यनुमन्येयम्, जननमरणधर्माणां सर्वेषामेव तथात्वात् ।
कालस्य निर्वचनेन स्वरूपं दर्शयन्नाह स इत्यादि । सूक्ष्मासपि
कलां कालांशविशेषं लीयते क्षिप्यति कालस्य सर्वभूतसंयोगित्वात् ।
कालाशब्दस्य ककाराकारौ लीधातोश्च लकारमादाय कालाशब्दनिष्पत्तिः ।
अत्र कलां लीयत इति दैवादिकस्याकर्म्मकस्य लीधातोः प्रयोगे अधिकरणे
“कालाध्वभावदेशानाम्” इत्यादिना कर्म्मत्वं, तेन सूक्ष्मायामपि कलायां
लीयत इत्यर्थः । कश्चित्तु न लीयत इति पठित्वा गतिमत्त्वात् सूक्ष्मासपि
कलां न क्षिप्यतीत्याचष्टे ; तन्न समीचीनं विधुत्वात्, विभोर्हि गतिर्नोप-
पद्यते । निर्वचनान्तराभ्यां सर्वभूतोत्पत्तिविनाशकर्त्तृत्वं प्रतिपादयति
सङ्कलयतीत्यादिना । भूतानि सङ्कलयति उत्पादयति जन्यमात्रं प्रति
कालस्य हेतुत्वात् । कालयति लीनानि करोति संहरतीति यावत् ॥ २ ॥

सम्प्रति चिकित्सोपयोगितया आदित्यगतिभेदभिन्नं महाकालमुदाहर्तु-
माह तस्येत्यादि । निमेषादिरूपाणां कालावयवानां महाकालभेदकत्वे
सत्यपि तेषां परस्परवैलक्षण्यात् संवत्सरस्य तु संवत्सरावृत्त्या पुनस्तादृश-
संवत्सरप्रवृत्तेरवैलक्षण्यात् संवत्सरातिरिक्तकालस्याभावाच्चीकृतं संवत्सरात्मन-
इति । संवत्सरः आत्मा स्वरूपं यस्य तस्य महाकालस्य संवत्सररूपेण व्यव-
हारपथसारूप्येत्यर्थः, भगवानादित्यो गतिविशेषेण शीघ्रमन्दगतिभ्यां
कर्कटादिषु मकरादिषु च राशिषु सञ्चरणेन निमेषादिप्रविभागं करोतीति
योजना । एवं संवत्सरात्मकत्वं सृष्टेः परस्ताज्ज्ञेयम् । तथाच बृहदार-
ण्यकश्रुतिः—“न ह पुरा ततः संवत्सर आस” इत्यादि । अत्र शाङ्करभाष्यं—

तत्र लघुचरोच्चारणमात्रोऽक्षिनिमेषः । पञ्चदशाक्षि-
निमेषाः काष्ठाः । त्रिंशत्काष्ठाः कलाः । विंशतिकलो
मुहूर्त्तः कलादशभागश्च त्रिंशन्मुहूर्त्तमहोराचः । पञ्च-

“न ह पुरा पूर्वं ततस्त्रास्मात् संवत्सरकालनिर्मातुः प्रजापतेः संवत्सरः कालो
नाम न भ्रास न बभूव ह” । अस्यानन्दगिरिकृता व्याख्या “पूर्वमिति
प्रजापतेरादित्यात्मकत्वात्तदधीनत्वाच्च संवत्सरव्यवहारस्य आदित्यात् पूर्वं
तदव्यवहारो नासीदेव इत्यर्थः” । यद्यपि निमेषादयो लघुचरोच्चारणा-
दिना भिद्यन्ते तथाप्यादित्यस्यैव शीतोष्णादिप्रविभागकर्तृत्वेन मुख्यत्वात्
सुष्ठूक्तं भगवानादित्य इति ॥ ३ ॥

लक्षित्यादि लघुचरोच्चारणमात्रोऽक्षिनिमेष इति, उच्चार्यते अस्मिन्नित्यु-
च्चारणम् उच्चारणकालः, मात्राचप्रत्ययोऽत्राविशेषे । यावति सूर्यगत्युप-
लक्षिते काले, लघुरकारादिवर्ण उच्चार्यते स निमेषमात्रः कालः, सूर्यगत्यु-
परोक्षा तदुपलक्षितः कालो लघुचरोच्चारणादिना लक्ष्यते । निमेषस्योप-
योगस्तु “स्नेहं मात्रासहस्रान्तु धारयेत्तु प्रयोगतः” इत्यादौ ; अत्र मात्रा-
शब्दो निमेषार्थः । उक्तञ्च तन्त्रान्तरे “निमेषोन्मेषणं पुंसां स्फोटनं वा
तथाङ्गुलेः । अक्षरस्य लघोर्वापि मात्रा तूच्चारणं भवेत्” इति । अत्रासत्यपि
साक्षात्काष्ठाप्रयोजने कलोपदेशार्थमागमसिद्धत्वात् काष्ठोपदेशः । कला-
प्रयोजनन्तु “त्रीणि त्रीणि कलासहस्राणि पञ्चदश च कलाः एकैकस्मिन्
धाताववतिष्ठते” इत्यादौ । विंशतिकलो मुहूर्त्तः । कलादशभागश्चेति
कलाया दशभागैकभागः काष्ठात्रयमित्यर्थः । ततश्चायमर्थः—विंशतिकलः
कालः काष्ठात्रयञ्च मिलित्वा मुहूर्त्तः । यत् पुनः “त्रिंशत्काष्ठाः कला विद्यात्
मुहूर्त्तं विंशतिः कलाः,” तथा “विंशतिकलो मुहूर्त्तस्तु विज्ञेयः कुशलेनरैः”
इति भोजबालुकीतन्त्रयोर्वचने दृश्यते ; ते अनार्षे ज्ञेये, पारिभाषिकत्वा-
द्वाऽविरोधः । अत्र कलादशभागश्चेत्युपादानात् शोणितवर्णनीये कलाभि-
रूपदेक्षमाणं मासप्रमाणं नानुपपन्नं भविष्यति, तस्य काष्ठात्रयाधिकविंशति-
कलाकमुहूर्त्तस्त्रिंशता निष्पादितानाम् अहोरात्राणां त्रिंशदात्मकत्वात् ।

दशाहोरात्राः पक्षः । स च द्विविधः शुक्लः कृष्णश्च ।
तौ मासः ॥ ४ ॥

सुहृत्प्रयोजनन्तु “अनायान्तं सुहृत्तात्तु निरुहं शोधनैर्हरेत्” इत्यादौ ।
“त्रिंशन्सुहृत्सहोरात्र” इति “रात्राङ्गाहाः पुंसि” इति पुंस्त्वम् । केचिदत्र
“ज्येयं विमिश्रन्तु सनुषमानं सानैश्चतुर्भिर्व्यवहारवृत्तेः । वर्षायनर्तुयुगपूर्वक-
मत्र सौरान्नासास्तथाच तिथयस्तुहिनां शुमानात् । यत् कच्छसूतकचिकि-
त्स्तिवसासराद्यं तत् सावनपक्षे घटिकादिकं मार्चमानात्” इति भास्करा-
चार्याभिहितं सिद्धान्तशिरोमणिवचनमनुसृत्य पञ्चदशाहोरात्रपदेन पञ्च-
दशतिथीराहुः । तत्र मनोरमम्—अहोरात्राणां तिथिपरत्वे कल्पनागौर-
वात्, सावनपक्षस्याप्यत्रोपयोगाच्च । इदन्तु ब्रूमः अत्र पञ्चदशाहोरात्रा
इति सावनपक्षस्य तदारभ्यकत्रिंशद्दिनात्मकमासस्य च प्राय उपयोगितया
निर्दिष्टम् । वस्तुतस्तु मासार्धं पक्षः, तेन सावनमासार्धं चान्द्रमासार्धं सौर-
मासार्धञ्च पक्षश्चेदुच्यते । तथाच विष्णुपुराणे—“त्रिंशन्सुहृत् कथितसहो-
रात्रन्तु यन्मया । तानि पञ्चदश ब्रह्मन् पक्ष इत्यभिधीयते ॥ मासः पक्ष-
द्वयेनोक्तो हौ मासावर्कजाहृतः । ऋतुत्रयञ्चाप्ययनं हेऽयने वर्षसंज्ञिते” इति ।
हेऽयने इति सन्धिरार्षः ।

संप्रति तेषु त्रिविधेषु पक्षेषु चान्द्रपक्षस्यैव शुक्लकृष्णालकत्वात्तेनैव
विशेषयन्नाह स चेत्यादि । स चेति तच्छब्दस्य बुद्धिस्य परामर्शकत्वात् त्रिवि-
धेषु पक्षेषु चान्द्रमेव पक्षं परानुश्रुति, अतश्चान्द्रः पक्षः शुक्लः कृष्णश्च द्विविधो
ज्येयः । तत्र प्रतिपदादिपूर्णिमान्तः शुक्लः । प्रतिपदादिदर्शान्तश्च कृष्णः ।
सौरसावनौ तु शुक्लकृष्णव्याप्तिश्चावपि भवतः । चान्द्रपक्षस्योपयोगस्तु
“कृष्णपक्षत्रये चापि लता भवति केवला” इत्यादौ ; सावनपक्षस्य च “पक्षा-
दूर्द्ध्वं ञ्जिन्मिः पेयसेतत्” इत्यादौ ; तत्र हि स्थापनदिनमारभ्य पञ्चदशाहो-
रात्रेभ्य ऊर्द्धमित्यर्थः । सौरपक्षस्य पुनरिहासत्यपि साक्षादुपयोगे ऋत्वा-
रभ्यकसौरमासादिमासोपदेशेनोपयोगो वक्तव्यः । तौ मास इति । मास-
स्योपयोगस्तु “मासादूर्द्ध्वं जातरसमासवं मधुगन्धिकम्” इत्यादौ ॥ ४ ॥

तत्र माघादयो द्वादश मासा हिमासिकण्डतुं कृत्वा षड्व-
 षट्तवो भवन्ति । ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः ।
 तेषां तपस्तपस्थौ शिशिरः । मधुमाधवौ वसन्तः । शुचि-
 शुक्लौ ग्रीष्मः । नभोनभस्यौ वर्षाः । हूपोज्ज्वौ शरत् ।
 सहसहस्यौ हेमन्त इति ॥ ५ ॥

त एते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः कालविभाग-
 करत्वादयने हे भवतो दक्षिणसुत्तरञ्च । तयोर्दक्षिणं

इदानीं तेषु त्रिविधेषु मासेषु आदित्यस्यैवायनकर्तृत्वात् सौरमासेनाय-
 नावयवभूतान् ऋतूनभिधातुं सौरं पृथक्पूर्वज्ञात् तत्रेत्यादि । तत्र त्रिविधेषु
 मासेषु मध्ये माघादयो द्वादशमासा इति संख्यया निर्देशसु पुनस्तदाहृत्या
 द्वादशमासप्रवृत्तिप्रतिपादनार्थं प्रत्यनुसन्धेयम् ।

तपाः माघः, तपस्यः फाल्गुनः, मधुसूतः, माधवी वैशाखः, शुक्लो ज्यैष्ठ्यः,
 शुचिराषाढः, शुचैर्लघुशरत्वादिकारान्तात्वाद्वा पूर्वनिपातः, नभः आश्विनः,
 नभस्यो भाद्रः, इषः आश्विनः, जर्जः कार्तिकः, सङ्गाः अग्रहायणः, सहस्यः
 धौमः । त एत इत्यादि । चन्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वात् क्लेदन-
 शोषणादिना चन्द्रादित्ययोः शीतोष्णादिप्रभेदकरत्वात् । शीतोष्णवर्ष-
 लक्षणाः अतिशीतोष्णवर्षलक्षणास्तयो मन्दशीतोष्णवर्षलक्षणाश्च त्रय इति
 षड्वतवो दक्षिणसुत्तरञ्च हे अयने भवत इति योजना । न तु चन्द्रा-
 दित्ययोः कालविभागकरत्वादयने हे भवत्यन्द्रस्यायनकर्तृत्वेनानभि-
 धानात् । तथाच सूर्यसिद्धान्तः “भानोर्मकरसंक्रान्तेः षण्मासा उत्तरा-
 यणम् । कर्कादेस्तु तथैव स्यात् षण्मासा दक्षिणायनम्” इति । एव-
 कारादन्यग्रहानिरासः । दक्षिणमयनं गमनं रवेरिति दक्षिणायनम् । एव-
 सुत्तरायणमपि बोध्यम् । इदमत्रावधीयं द्वादशराश्यात्मकस्य राशिचक्रस्यार्ध-
 कर्षादिधनुःपर्यन्तं राशिषट्कं क्रमेण दक्षिणावन्तं, तत्र स्थित आदित्यो

वर्षाप्रारम्भे मन्तास्तेषु भगवान्नाप्यायते सोमोऽन्तर्लवणमधुराश्च

यदा जगत्वा प्राचीं गच्छन्नपि किञ्चित्किञ्चित्तिर्यग्गत्वा दक्षिणामयते ;
स कालो दक्षिणमयनम् ।

तथा सक्तादिसिधुनपर्यन्तं राशिषट्कं क्रमेणोत्तरायनतं, तत्र स्थित-
आदित्यो यदा प्राग्बहुत्तरायनयते स काल उत्तरमयनम् । वस्तुतस्त्ययनद्वयमेद-
मपि ज्योतिषे सौरैः षड्भिः षड्भिर्मासैः प्रसिद्धं यदयने तदेवेहाधि-
ष्ठतशुपदेशसौकर्यम् । तयोर्दक्षिणं विसर्गः सौम्यः सोमस्याप्यायनात् ;
उत्तरं पुनरादानसाग्नियन् अर्कस्याप्यायनात्—एतत्तु चरकसंवादाज्ज्ञेयम् ।
आषाढिक्रमेण प्रागुत्तरायणोपदेशस्वीचित्वेऽपि दक्षिणायनस्य वलकारत्वेन
क्षिप्तत्वात्पूर्वोपदेशः । यत्पुनर्माषाढिक्रमेण प्रागुत्तरायणनिर्देशः स स
पूर्वाचार्यरीत्यैवेत्यदोषः । तेषु भगवान् सोमः आप्यायते क्रमशः
आदित्यस्य दक्षिणावनतकर्कटादिराशिसञ्चरणेन दूरवर्तित्वात् क्रमशः प्रवर्त्तो
भवति ; नतु सोमः स्वभावेन, ज्योतिषे आदित्यविप्रकर्षसन्निकर्षाभ्यामेव
शीतोष्णप्रवृत्त्यभिधानात् । तथाच सूर्यसिद्धान्तः “अत्यासन्नतया तेन ग्रीष्मे
तीव्रकरा रवेः । देवभागेऽसुराणान्तु हेमन्ते मन्दता तथा” इति । देवभागे
उदगयने । “तदेतदुदगयनां दिशम्” इति श्रुतेः । यद्वा देवभागे जम्बुद्वीपे,
ग्रीष्मेऽत्यासन्नतया असुराणान्तु भागे समुद्रादिदक्षिणप्रदेशे हेमन्तेऽत्यासन्न-
तया रवेः किरणास्तीक्ष्णाः, तथा—देवभागे तु हेमन्तर्तौ, ग्रीष्मे च दैत्यभागे
कराणां मन्दता शीताधिक्यञ्चेत्यर्थः । एवमादित्यविप्रकर्षसन्निकर्षयोः
शीतोष्णकर्तृत्वेन वक्ष्यमाणर्तुस्वलक्षणं मध्यदेशाभिप्रायेणैव बोद्धव्यम् ।
अतएव काश्यपीयेऽप्युक्तं “भूयो वर्षति पर्जन्यो गङ्गाया दक्षिणे सदा ।
तत्र वर्षाप्रारम्भदाख्यातृ तेषां प्रकल्पितौ ॥ तस्या एवोत्तरे देशे हिम-
वद्दिगमसङ्कुले । सूर्यः शीतमतस्तेषां वसन्तशिशिरावृत्” इति ।

अन्तर्लवणमधुराश्चेति क्रमशोऽर्कक्रासात् सोमवृत्ते च यदाक्रमं वर्षादिषु

रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्वप्राणिनां बलमभि-
वर्द्धते । उत्तरञ्च शिगिरवसन्तग्रीष्मास्तेषु भगवानाप्याय्यते-
ऽर्कस्तिक्तकपायकटुकाश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च
सर्वप्राणिनां बलमपह्रीयते ॥ ६ ॥

त्रिषु क्षिग्धा अस्तादयो रसा बलवन्तो भवन्ति, उत्तरोत्तरं वर्षाभ्योऽधिकं
शरदि, ततश्चाधिकतरं हेमन्ते सर्वप्राणिनाम् अस्त्रलवणमधुररसदेहानां
क्रमेणास्त्रलवणमधुर-रसद्रव्योपसेविनामन्तःसंज्ञ-वहिःसंज्ञानां सर्वभूतानाश्च
बलमभिवर्द्धते, बलचयकराणां तिक्तकपायकटुकानां ह्रासाच्चेति बोध्यम् ।
उत्तरायणे उत्तरावनतमकरादिराशिसञ्चरणेन सन्निकृष्टतया अर्कं आप्याय्यते
अधिकबलो भवति; तिक्तकपायकटुकाश्च रसा यथाक्रमं बलवन्तो भवन्ति,
रुचभावात् उत्तरोत्तरञ्च सर्वप्राणिनां बलमपह्रीयते तिक्तकपायकटुकरस-
देहत्वात् क्रमेण हृदयतिक्तकपायकटुकरसद्रव्योपसेवनेन बलकराणामस्त्र-
लवणमधुराणां ह्रासाच्चेत्यनुसन्धेयम् । अत्र दक्षिणायनादौ वर्षासु
सौम्यत्वेऽपि आदानप्रकर्षाहितोष्णतायाः क्षीयमाणाया अपि महत्त्वात्
मध्यक्षिग्धोष्णस्यान्तस्य, तथा शरदि सौम्यस्य मध्यवले सत्यपि प्रविरलमेवे
वियत्यर्कतेजसोऽभिहृष्टेरत्युष्णावरक्षिग्धगुरोर्लवणस्य, तथा हेमन्ते विसर्ग-
प्रकर्षादेवातिक्षिग्धशीतगुरोर्मधुरस्य बलवत्त्वं यथा युक्तियुक्तं भवति, न
तथा शिशिरे विसर्गप्रकर्षाहितसौम्यतायाः क्षीयमाणाया अपि महत्त्वा-
दतिरूपवररुचशीतस्य तिक्तस्य, तथा वसन्ते सौमसूर्ययोर्मध्यवलयोः सती-
रुतिरुचमध्यमशीतस्य कपायस्य बलवत्त्वं युक्तियुक्तमिति रसयलोत्पादाधि-
कारे कालप्रभावमेव कारणत्वेनाध्यवस्यन्ति कुशलाः । रसानां तैस्त्रैर्गुणै-
र्मध्यमावरोक्तमन्तु चरकाज्ञेयभद्रकाप्यीयानुशासनाज्ञातव्यम् । एतेन
वर्षादिषु त्रिषु क्रमशो हीनं मध्यमसुत्तमञ्च बलं तथा शिशिसादिषु बलाप-
चयश्च । चरकेऽपि “आदावन्ते च दीर्घव्यं विसर्गदानयोर्नृणाम् । मध्ये
मध्यबलवन्ते श्रेष्ठमग्रे च निर्दिशेत्” इत्युक्तम् ॥ ५ । ६ ॥

भवति चाच ।

शीतांशुः क्षेदयत्युर्वीं विवस्वान् शोषयत्यपि ।
तावुभावपि संश्रित्य वायुः पालयति प्रजाः ॥ ७ ॥
अथ खल्वयने द्वे युगपत् संवत्सरो भवति ॥ ८ ॥
ते तु पञ्च युगमिति संज्ञां लभन्ते । स एष निमेष-
मादियुगपर्यन्तः कालचक्रवत्परिवर्त्तमानः कालचक्रमुच्यते
इत्येके ॥ ९ ॥

सम्प्रत्युक्तमेवार्थमुपसंहरन्नेतावान्नित्य वायोः प्रजापालकत्वरूपमधि-
काशार्थं शीकेन वक्तुमभिप्रेति शीतेत्यादिना । एतेन क्षेदनं शोषणं वा
न प्रजापालकम् अपि तु वायुना मिलितं सद्यजापालकं भवति । चरकेऽपि
“तावेवाकवायू सोमश्च कालस्वभावसार्गपरिगृहीताः कालचक्रसदोष्-
निर्वृत्तिप्रत्ययभृताः समुपलभ्यन्ते” इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

क्रमप्राप्तं संवत्सरमभिधातुमाह अथेत्यादि । संवत्सरस्योपयोगः पुनः
“क्षेत्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च” इत्यादौ ॥ ८ ॥

इत्थं स्वमतकालचक्रमभिधाय प्रसङ्गादिहानुपयुक्तमप्यन्येषां कालचक्र-
वादिनां सतानुवर्णनार्थं पूर्वोक्तं युगं क्रमप्राप्ततया व्याख्यातुमाह त
इत्यादि । ते पञ्च संवत्सरा युगमिति संज्ञां लभन्ते । इयन्तु युगस्य पारि-
भाषिकी संज्ञा पञ्चवर्षालककालचक्रवादिभिरभिहिता । यदुक्तं काश्यपीये
“कालचक्रान्तु वर्षाणां पञ्चानां सम्भवर्त्तते । युगसंज्ञा च देवज्ञैस्तत्र स-
म्परिकीर्त्तिता” इति ।

स एष इत्यादि । चक्रवत्परिवर्त्तमानः ब्रह्मव्यसोऽयं चक्रं यथा पुनः
पुनरेकविधमेव परिवर्त्तते, तद्वत्परिवर्त्तमानो निमेषादियुगपर्यन्तः कालः ।
एकः कालचक्रवादिनाः, एक इत्यनेन रसवलाङ्गं कालचक्रवादिना व्य-
ञ्जयन्ते ॥

इह तु वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्राष्टपः षड्ऋतवो
भवन्ति दोषोपचयप्रकोपोपशमनिमित्तम् । ते तु भाद्रपदा-
द्येन द्विमासिकेन व्याख्याताः । तद्यथा—भाद्रपदाश्वयुजौ
वर्षाः । कार्तिकमार्गशीर्षौ शरत् । पौषमाघौ हेमन्तः ।
फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः । वैशाखज्येष्ठौ ग्रीष्मः । आषाढ-
श्रावणौ प्राष्टिङिति ॥ १० ॥

तत्र वर्षास्त्रयोपधयस्तरुण्योऽल्पवीर्या अपञ्चाप्रसन्नाः
क्षितिमलप्रायास्ता उपयुज्यमाना नभसि मेघावतते जल-

भाद्रादिकेषु चतुर्षु मासेषु द्वौ हावेकैकेषां पित्तश्लेष्मवातानां
यथाक्रमं सञ्चयप्रकोपहेतु भवतः, प्रत्येकशः प्रशमे चैषां पौषमाघवैशाख-
ज्येष्ठकार्तिकायहायणेषु द्वौ हाविति दोषोपचयादिक्रमोपदेशार्थं वर्षादीन्
ऋतून् परिकल्पयन्नाह इहेत्यादि । तुकारो भिन्नक्रमे, वर्षादयः षड्ऋतवो
दोषोपचयादिनिमित्तं भवन्तीति वचनभेदेऽपि वेदाः प्रमाणसितिवदुद्देश्य-
विधेयभावेनान्वयः । निमित्तं कारणमित्यनर्थान्तरं, तत्र दोषाणामुप-
चयो व्रणप्रश्ने वक्ष्यमाणः स्वल्पपूर्णकोष्ठतादिलक्षणः, प्रकोपस्तु कोष्ठतोद-
सञ्चरणादिरूपः ॥ १० ॥

सम्प्रति रसमूलकेषु चयादिषु वर्षादिकानामृतूनां यथा हेतुत्वं भवति,
तदेवोपदिशन्नाह वर्षास्त्रित्यादि । ओषधयोऽत्र पूर्वमनाहता वनसत्यादयः
एव तरुण्योऽभिनवाः अजातसारा इति यावत् । न त्वन्तःप्रवेशिवातानु-
गतसूक्ष्मजलसम्पर्कात् पूर्वमाहता गोधूमादयोऽपि, तेषां प्राहृष्टित्वेनोप-
देक्ष्यमाणत्वादेव वर्षाहितत्वेनाप्यभ्युपगमात्, वर्षा हि प्रायेण प्राहृष्टिव
प्रतिभान्ति । अपञ्चाप्रसन्ना इति कीटादिदुष्टतया ; वक्ष्यति च “कीट-
मूत्रपुरीषाण्डश्वकोथप्रदूषितम्” इत्युपक्रम्य “योऽवगाहेत वर्षासु” इत्यादि ।
क्षितिमलप्राया इति मलशब्देनात्र मलिनीकरणात्कुथितत्वादिदोषदुष्टा

प्रक्षिन्नायां भूमौ क्षिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातविष्ट-
आग्नीनां विदहन्ते विदाहात् पित्तसञ्चयमापादयन्ति ।
स सञ्चयः शरदि प्रविरलसेधे वियत्युपशुष्यति पङ्क्तेऽर्ककिरण-
प्रविक्षापितः पैत्तिकान् व्याधीन् जनयति ॥ ११ ॥

ता एवौषधयः कालपरिणामात् परिणतवीर्या वलवत्यो
हेमन्ते भवन्त्यापञ्च प्रसन्नाः स्निग्धा अत्यर्धं गुर्व्वस्ता उप-
युज्यमाना मन्दकिरणत्वात् धानोः सतुषारपवनोपस्तम्भित-

वनसत्यादयो मलमूत्रादयश्च । क्षिन्नदेहानामार्द्रदेहानाम् । हेतुरवा-
तपाभावोऽग्नीभूतजलप्रक्षिन्ना भूमिस्तज्जलोपयोगश्च । अग्नीभूतं हि जलं
कफोत्क्षेदीति स्रयसेव निवेदयिष्यते । शीतवातविष्टआग्नीनामिति वातस्य
शैत्यमत्र तोयानुगतत्वादेव ज्ञेयम् । उक्तञ्च “तोयानुगतसारतोपहतेषु” इति ।
तादृशेन वातेन विष्टओऽग्निर्येषामिति वाक्यार्थः । विष्टव्यन्त्रं तथाविध-
वाताहततया अकर्मस्वत्वं मन्दत्वमिति यावत् । न तु शीतगुणेन वातेन
विष्टश्चः पिण्डीकृतोऽग्निर्यस्येति व्याख्यानं युक्तं, तथाविधस्याग्निर्हेमन्तर्तु-
विषयत्वात् वर्षासु मन्दस्यैवाग्नेर्नियतत्वेनोपदेशाच्च ।

विदहन्ते अन्नं पचन्ते । स सञ्चय इत्यादि । पैत्तिकान् व्याधीन्
अस्तीकापिपासापरिदाहादीन् जनयति, अन्तर्लवणरसदेहानाम् अन्त-
र्लवणरसद्रव्योपसेविनां प्राणिनामिति शेषः ॥ ११ ॥

ता एवेत्यादि । औषधीनामपाञ्च स्निग्धत्वं गुरुत्वं सधुररसस्य वल-
वत्त्वादेव । सधुरो हि रसः इतरेभ्यो रसेभ्यः स्निग्धत्वेन गुरुत्वेन च प्रधानः,
तथाहि चरकः “स्निग्धानां सधुरः परः । मध्योऽस्त्रः कटुकद्यान्यो रसः
क्षिहान्निश्च्यते ।” तथा, “स्वादुर्गुरुत्वादधिकः कषायाक्षवणोऽवरः” इति ।
तेनार्थमिति पदं काकाचिगोलकन्यायेनोभयत्रापि सम्बध्यत इति

देहानां देहिनामविदग्धाः स्नेहाच्छैत्याङ्गौरवादुपलेपाच्च
स्नेहणः सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयो वसन्तेऽर्करश्मि-
प्रविलापित ईषत्स्तब्धदेहानां देहिनां श्लेष्मिकान् व्याधीन्
जनयति ॥ १२ ॥

ता एवौषधयो निदाघे निःसारा रुक्षा अतिमात्रं लघ्वी-
भवन्त्यापञ्च ता उपयुज्यमानाः सूर्यप्रतापोपशोषितदेहानां
देहिनां रौक्ष्याल्लघुत्वाद्वैश्याच्च वायोः सञ्चयमापादयन्ति
स सञ्चयः प्राटपि चात्यर्थं जलोपक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्न-
देहानां प्राणिनां शीतवातवर्षैरितो वातिकान् व्याधीन् जन-
यति । एवमेव दोषाणां सञ्चयप्रकोपहेतुरुक्तः ॥ १३ ॥

वक्तव्यमेव । सतुषारपवनोपस्तम्भितदेहानां हिमार्द्रदातेन स्तब्धीभूत-
देहानाम्, अविदग्धाः मधुरपाकमागताः । अर्करश्मिप्रविलापितः सूर्य-
किरणेन द्रवीकृतः श्लेष्मिकान् व्याधीन् अन्नद्वेषहृदयोत्क्रेशादीन् ॥ १२ ॥

ता एवेत्यादि । निःसारा अत्युष्णातपोपशोषिततया जलीयांशरहिताः ।
“सरो वले स्थिरांशे च मज्जि पुंसि जले” इति मेदिनी । रुक्षाः रुच-
वहुलवातातपक्षयितस्नेहभागाः । अतिमात्रमित्यनेन वातोपचये अत्र्या-
हतसामर्थ्यं दर्शितम् । रौक्ष्याल्लघुत्वाद्वैश्याच्चेति हेतुत्रयोपन्यासेन वात-
विरुद्धसंक्रस्य निदाघोऽग्न्यावजितत्वं सूचितं भवति “विरुद्धगुणसन्निपाते
हि भूयसाल्पमवजीयते” इति न्यायात् । स सञ्चय इत्यादि । वातिकान्
व्याधीन् कोष्ठतोदादीन् । सा भूत्कुपितानां वक्ष्यमाणक्रमेण प्रसरादिक-
मिति निर्हरणं विधितुः क्रमप्राप्तोपशमव्याख्यानाप्राग्वीक्तमर्थमुपसंहरन्नाह
एवमित्यादि ॥ १३ ॥

तच्च वर्षाहेमन्तग्रीष्मेषु सञ्चितानां दोषाणां शरद्-
वसन्तप्राष्टर्यु च प्रकुपितानां निर्हरणं कर्त्तव्यम् ॥ १४ ॥

संशोधनकालानुपदिशन्नाह, तत्रेत्यादि । अत्र सञ्चितानामिति विशेषणं
सहस्यपि सञ्चये प्रकोपावस्थायामेव निर्हरणार्थं, सञ्चये निर्हृता हि दोषाः
पुनः सञ्चीयन्ते कालप्रकर्षेण । यत्तु “सञ्चयेऽपहृता दोषा लभन्ते
नोत्तरा गतीः” इति वक्ष्यति, तत्पुनर्हेत्वन्तरकुपितदोषविषयमिति नानुप-
पत्तिः । उत्तरा गतीः प्रकोपलक्षणा गतीः । अतएव चरकेशापि
यमनविरेचनव्यापत्तिद्वौ स्वस्थवृत्तसमिप्रेत्य एवमेव निर्हरणं विहितम् ।
निर्हरणस्यास्य स्वस्थवृत्ताभिप्रायिकत्वम् ऋतुस्वभावसञ्चितप्रकुपितदोषा-
धिहतत्वादेव बोध्यम् । स्वस्थवृत्तं हि नाम प्राधान्यादार्त्तवदोषा-
ननुवर्त्तनमिति स्वस्थवृत्तवचनाद्भवति । अत्र विशेषयति चरकः—“माधव-
प्रथमे नासि नभस्यप्रथमे तथा । सहस्यप्रथमे चैव हारयेद्दोषसञ्चयम्”
इति । माधवो वैशाखस्तस्य प्रथमश्चैत्रः ; नभस्यो भाद्रपदस्तस्य प्रथमः
श्रावणः ; सहस्यः पौषस्तस्य प्रथमोऽग्रहायणः ; तस्मिंस्तस्मिन् दोष-
सञ्चयं हारयेदिति तदर्थः । आचार्येण तु प्रकुपितानामिति प्रशब्द-
द्वारा त एव त्रयो मासा निर्हरणाय सूचिताः, क्रमशः कोपाभिहृता
तत्रैव प्रकर्षेण कुपितत्वात् । प्रकुपितानां निर्हरणन्तु दोषाणामनववृत्तया
क्रियासौकर्यार्थं निःशेषतो दोषापनयनेन एकान्ततः पुनरावृत्तिशङ्कानिरा-
सार्थं साधारणत्वेन व्यापद्भ्यनिरासार्थञ्चेति बोध्यं, “साधारणेषु वमनादीनां
प्रवृत्तिर्विधीयते निवृत्तिः पुनरितरेषु” इति चरकानुशासनात् । तस्य
पुनर्निर्हरणस्य कर्त्तव्याकर्त्तव्यत्वे ऋतूक्ताहाराचारादितारतस्येन दोषवलावलं
शरीरव्याभिसमीचीव निर्णेये, यदुक्तं “प्रभृतश्लेष्पित्तास्रमलाः संसृष्ट-
मासताः । वृहच्छरीरा बलिनो लङ्घनीया विशुद्धिभिः” इत्युपक्रमस्य “अतएव
यद्योद्दिष्टा दोषामल्पवला गदाः । पिपासानिग्रहेऽस्तीषामुपवासेच तान्
जयेत्” इति ॥ १४ ॥

तत्र पैत्तिकानां व्याधीनामुपशमो हेमन्ते क्लृप्तिकाणां
निदाघे वातिकानां घनात्यये स्वभावत एव त एते सञ्चय-
प्रकोपोपशमा व्याख्याताः ॥ १५ ॥

तत्र पूर्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्गं मध्याह्णे ग्रीष्मस्यापराह्णे
प्राट्षः प्रदोषे वार्षिकं शारदमर्द्धरात्रे प्रत्युषसि हेमन्त-
मुपलक्षयेत् । एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षलक्षणं
दोषोपचयप्रकोपोपशमैर्जानीयात् ॥ १६ ॥

सम्प्रति क्रमप्राप्तं कालतो दोषोपशमं निर्दिदिच्छुः कार्यकारणयोरभेदात्
तांस्तान् व्याधीनिवाञ्छित्वाभिधत्ते तत्रेत्यादिना । तत्र प्रागुक्तेषु पैत्तिकादिषु
व्याधिषु मध्ये इत्यर्थः । पैत्तिकानां व्याधीनाम् अस्त्रीकापिपासादीनाम् ।
एवमुत्तरत्रापि व्रणप्रश्नमभिसमीच्य व्याख्येयम् । अत्र वर्षाप्रादुषोस्तुत्यस्त-
शीतगुणतया सम्यक् वातकोपस्तिष्ठतीत्युक्तं घनात्यये इति । घनात्यये
शरदीत्यर्थः ॥ १५ ॥

इदानीमहोरात्रस्यापि दोषोपचयादिभिः संवत्सरसाम्यं विजिज्ञाप-
यिषुः शीतोष्णादेर्दोषोपचयादीन् प्रति हेतुत्वादहोरात्रमपि शीतोष्णवर्ष-
लक्षणत्वेनातिदिशति तत्रेत्यादिना । अत्र रजनीमुखनिशीथप्रभाता-
परपर्याया अपि प्रदोषार्द्धरात्रप्रत्युषःशब्दास्त्रिधा विभक्ताया रात्रेर्यथा-
क्रमं प्रथममध्यमापरानिवांशान् लक्षयन्ति पूर्वाह्णादिसाहचर्यादित्यनु-
सन्धेयम् । तथाच पूर्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्गं कफप्रकोपः, तथा मध्याह्णे
ग्रीष्मस्य लिङ्गं कफोपशमो वातचयश्च, अपराह्णे पुनः प्रादुषो लिङ्गं
वातकोपः, प्रदोषे तु वार्षिकं लिङ्गं पित्तचयो वातकोपानुवृत्तिश्च ।
येन प्रदोषेऽपि वातशूलादयो वर्द्धन्ते । उक्तञ्चान्यत्र वातशूले “जीर्णे
प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढम्” इति । एवमर्द्धरात्रे
शारदं लिङ्गं पित्तप्रकोपः, तथा प्रत्युषसि हेमन्तं लिङ्गं पित्तोपशमः

तत्राव्यापन्नं चतुष्पदव्यापन्ना ओषधयो अवत्यापच्च ता
उपयुज्यमानाः प्राणायुर्वलवीर्यौजस्कृत्यो अवन्ति । तेषां
पुनर्यापदोऽदृष्टकारिताः । शीतोष्णवातवर्षाणि खलु विप-
रीतान्वोषधीर्यापादयन्त्यप्यत्र तासामुपयोगाद्विविधरोगप्रादु-
र्भावो सरको वा भवेदिति । तत्राव्यापन्नानामोषधीना-
मप्याचोपयोगः ॥ १७ ॥

कफसञ्चयश्चेत्यर्थः । एवमनेन प्रकारेण दोषोपचयप्रकोपोपगमैर्जानी-
यान्न तु स्वरूपत इति भावः । अत्राप्रयोजकतया सध्याह्नप्रदोषप्रत्युषःसु
यथाक्रमं पित्तकफवातप्रकोपा अनुपदिष्टा अप्युपदेष्टव्या एव तन्त्रान्त-
रीयवचनात् । तथाच वाग्भटः “ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्व-
संश्रयाः । वयोऽहीरात्रशुक्लानामन्तमध्यादिगाः क्रमात्” इति । ते वातादय
इत्यर्थः ॥ १६ ॥

इदानीं पूर्वोक्तौ दोषचयप्रकोपो यथा न भवतः संक्षेपेण तद्व-
्याचिख्यासुराह तत्रेत्यादि । ओषधयोऽत्र चतुर्विधाहारद्रव्याणि उप-
युज्यमानाः स्वस्थवृत्तानागताबाधयोरुपदेक्ष्यमाणेन विधिनेति शेषः ।
प्राणा इन्द्रियादयः, आयुर्जीवितकालः, बलं कर्मशक्तिः, वीर्यसुक्ताह-
हेतुर्मानसबलम्, ओजः सर्वधातूनां परं तेजः । अत्र ओषधीनामपाञ्च
प्राणादिकर्तृकत्वेन दोषचयादिप्रबाधकत्वं सूचितं भवति । नन्वेषां
व्यापदः कुतः ? इत्याह तेषामित्यादि । तेषामृतूनामदृष्टकारिताः ऐहिक-
प्राप्ताश्रयाधर्मकारिताः । अत्र विशदमुक्तमात्रेयेण तथाहि “सर्वेषां-
मध्यग्निवेश वाय्वादीनां वैगुण्यमुत्पद्यते यत्तस्य मूलमधर्मस्तन्मूलज्ञासत्कर्म
पूर्वकतम्” इत्युपक्रमस्य “तेषां तथान्तर्हितधर्मणाम् अधर्मप्रधानानामप-
क्रान्तदेवतानाम् ऋतवो व्यापद्यन्ते” इति । ऋतूनां व्यापदः पुनः शीता-
दीनामयोगातियोगमिध्यायोगरूपा इति परमती अतीभविष्यति ॥ १७ ॥

कदाचिदप्यापन्नेष्वपि ऋतुषु कृत्याभिशापरक्षः क्रोधाधर्मै-
रुपध्वस्यन्ते जनपदाः । विषौषधीपुष्पगन्धेन वायुनोप-
नीतेनाक्रम्यते यो देशस्तत्र दोषप्रकृत्यविशेषेण कासश्वास-
वमधुप्रतिश्यायशिरोरुग्ज्वरैरुपतप्यन्ते ग्रहनक्षत्रचरितैर्वा
गृहदारशयनासनयानवाहन-मणिरत्नोपकरण-गर्हितलक्षण-
निमित्तप्रादुर्भावेर्वा ॥ १८ ॥

तत्र स्थानपरित्यागशान्तिकर्मप्रायश्चित्तमङ्गलजपहोमो-
पहारेज्या ज्वलिनमस्कार-तपोनियम-दयादानदीक्षाश्रुपगम-

प्रसङ्गादपरमपि मरककारणमाह कदाचिदित्यादिना । कृत्या-
ऽत्राभिचारः । “तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः” इति मनुः ।
कृत्याहतानि अभिचारहतानीति तदर्थः । विषौषधीपुष्पगन्धेनेति । विषौ-
षधः कल्पोक्ता वेदाद्यस्तासां पुष्पगन्धेन । दोषप्रकृत्यविशेषेण वातादि-
प्रकृत्यभेदेन वातादिप्रकृतयः सर्व्व एवेत्यर्थः । ग्रहाणामादित्यादीनां
नक्षत्राणामश्विन्यादीनां चरितैः सञ्चारविशेषैः । उक्तञ्च भीष्मपर्व्वणि “श्वेतो
ग्रहस्तथा चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति । अभावं हि विशेषेण कुरूणां
तत्र पश्यति” इत्यादि । गृहादीनां गर्हितलक्षणानि निन्दितलक्षणानि
अकस्मात् भ्रष्टादिस्त्रलक्षणानीति यावत् । निमित्तमिहानिष्टसूचकं चिह्नम्
अभीष्टं भूमिकम्पादि, श्वशृगालादीनां विजातीयसन्तानोत्पादित्वादि
च । उक्तं हि महाभारते “गोवत्सं बद्ध्वा सूते श्वा शृगालं महीपते !
कुङ्कुरान् करभास्यैव शुकाश्चाशुभवादिनः” इत्यादि ॥ १८ ॥

एवमुद्धंसे चिकित्सामाह तत्रेत्यादिना । उपहारी बलिः दीक्षा
सोमयागादौ सङ्कल्प्य नियमधारणं, “दीयते विमलं ज्ञानं क्षीयते कर्म-
वासना । तेन दीक्षेति सा प्रोक्ता” इत्युक्तलक्षणमन्त्रग्रहणञ्च । अश्रुपगमः
मणिरत्नादीनां स्वीकारो धारणमिति यावत्, गुरुसमीपगमनं वा ॥ १८ ॥

देवतान्नाद्याण्युत्तरैर्भवितव्यमेवं साधु भवति ॥ १९ ॥

ऋतूनामत ऊर्ध्वमव्यापन्नानां लक्षणान्युपदेक्ष्यामः ॥ २० ॥

वायुर्वीत्युत्तरः शीतो रजोधूमाकुला दिशः ।

कृत्स्नुपारैः सविता हिमसाह्वयः ॥

दर्पिता ध्वाङ्गखड्गाह्व-सहिषोरश्वकुञ्जराः ।

रोध्रप्रियङ्गुपुन्नागाः पुष्पिता हिमसाह्वये ॥ २१ ॥

शिशिरे शीतमधिकं वातवृष्ट्याकुला दिशः ।

शेषं हैमन्तवत् सर्वं विज्ञेयं लक्षणं बुधैः ॥ २२ ॥

सिद्धविद्याधरवधूचरणालक्तकाङ्क्षिते ।

ललये चन्दनलतापरिषङ्गाधिवासिते ॥

वाति कासिजनानन्दजननोऽनङ्गदीपनः ।

दम्पत्योर्मानभिदूरो वसन्ते दक्षिणोऽनिलः ॥

दिशो वसन्ते विमलाः काननैरुपशोभिताः ।

किंशुक्लाश्लोजवकुलचूताशोकादिपुष्पितैः ॥

कीकिलापट्पद्मणैरुपगीता मनोहराः ।

दक्षिणानिलसंव्रीताः सुसुखाः पल्लवोज्ज्वलाः ॥ २३ ॥

ग्रीष्मे तीक्ष्णांशुरादित्यो ज्वरतो नैर्ऋतोऽसुखः ।

शूरासौ सखितस्तन्वयो दिशः प्रज्वलिता इव ॥

... ननु कथमव्यापन्ना व्यापन्नाश्च ऋतवो विज्ञास्यन्ते एवं विवक्षूणामवसरं
सुष्णनाह ऋतूनामित्यादि । कीकिलेति “अंजायतष्टाप्” इति जाती स्त्रियां

भ्रान्तपक्राह्वयुगलाः पयःपानाकुला मृगाः ।
 ध्वस्तवीरुत्तृणलता विपरीक्षितपादपाः ॥ २४ ॥
 प्राट्प्यस्वरमानद्वं पश्चिमानिलकर्षितैः ।
 अम्बुदैर्विद्युदुद्योतप्रसृतैस्तुमुलखनैः ॥
 कोमलश्यामशस्याद्या शक्रगोपोज्ज्वला मही ।
 कदम्बनीपकुटजसर्ज्जकेतकिम्पूषिता ॥ २५ ॥
 तत्र वर्षासु नद्यम्बुच्छन्नोत्खाततटद्रुमाः ।
 वाप्यः प्रोत्फुल्लकुसुदनीलोत्पलविराजिताः ॥
 भूरव्यक्तस्थलशुभा वज्रशस्योपशोभिता ।
 नातिगर्ज्जत्स्ववन्धेनिरुद्धार्कग्रहं नभः ॥ २६ ॥
 वभ्रुरुष्णः शरद्वर्कः श्वेताभविमलं नभः ।
 तथा सरांस्वम्बुरुहैर्भान्ति हंसांसघट्टितैः ॥

टाप् । ननूत्तरायणान्तिमे आपादे अत्यासन्नतया तीक्ष्णतमो रवि-
 र्दक्षिणायनाद्ये आवणेऽपि प्रायस्तथैवागुवर्तते ; तत्कथं तदुभयात्मिकायां
 प्राहपि साधारणत्वेन निर्हरणं वर्षासमत्वेन च वातकोपानुवृत्तिः सङ्गच्छत
 इत्याशङ्क्य स्वाभाविकवर्षानुबन्धेन तस्याः साधारणत्वं वर्षासमत्वज्ञोप-
 दिशन्नाह प्राहपीत्यादि । स्पष्टम् । चरकेऽप्युक्तं “प्राहङ्गिति प्रथमः प्रहृष्टेः
 कालः तस्यानुबन्धो वर्षा” इति । अत्राह जल्पकल्पतरुः “नन्वत्र साधारणत्वं
 किमित्याह तस्येत्यादि” इति । तत्वेत्यादि । मा भूत् प्राहङ्गानन्तर्यात्
 वर्षाद्यर्चुपठितवर्षालक्षणमिदमिति प्रतीतिरित्युक्तं तत्रेति । अत्र बुद्ध्या
 समाकृष्टतया प्रसृतानां शिशिरादीनामेवर्चूनां तदा परामर्शः । वभ्रुरग्निः
 स इवोष्णोऽर्कः, वभ्रुः पिङ्गलो वा । संकुले संकुले विष्णो वभ्रुर्ना

यङ्गुष्काद्रुसाकीर्णा निन्नोन्नतसमेष्टु भूः ।
 वाणसप्ताह्ववन्धूककाशासनविराजिता ॥ २७ ॥
 स्वगुणैरतियुक्तेषु विपरीतेषु वा पुनः ।
 विषमेष्वपि वा दोषाः कुप्यन्त्युतुषु देहिनाम् ॥ २८ ॥
 हरेद्वसन्ते क्षेप्याणं पित्तं शरदि निर्हरेत् ।
 वर्षासु शमयेद्वायुं प्राग्विकारसमुच्छ्रयात् ॥ २९ ॥
 इति सुश्रुतसंहितायाऽष्टतुचर्या नाम षष्ठोऽध्यायः ।

पिङ्गले त्रिषु” इति कोपान्तरात् । स्वगुणैरित्यादि । स्वगुणैः गीता-
 दिभिरतियुक्तेषु, विपरीतेषु होनस्तलचणेष्वन्यर्त्तुलचणेषु अलचणेषु च,
 विषमेष्वनियतस्तलचणेष्वित्यर्थः । पूर्वोक्तं शिशिरादिक्रमं हित्वा हेम-
 त्तादिक्रमेणैहाभिधानं ग्रीतोष्णवर्षलक्षणत्वात् ऋतूनामित्यवधेयम् । सन्नाति
 ऋतुस्वभावक्षुपितानां चैत्रश्रावणाग्रहायणेषु तथा मिथ्याहारविहारादिभि-
 र्ऋतुव्यापदादिभिश्च क्षुपितानामनात्ययिकानां दोषाणां साधारणलक्षणेषु
 षट्षपि साधेषु व्यवस्थितमपि निर्हरणं व्याध्युत्पत्तेः प्रागेव कर्त्तव्यमित्ये-
 वोपदिशन्नाह हरेदित्यादि । वर्षास्त्रिति वर्षन्ति मेघा अनेति व्युत्पत्त्या
 वर्षाशब्देन वर्षाप्राहृषोरभिधानेऽपि प्राहृदेवात्राभिधीयते, तस्यामेक
 निर्हरणविधानात् ॥ २०—२९ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 स्रष्टस्याने ऋतुचर्या नाम षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो यन्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यन्त्रशतमेकोत्तरमत्र हस्तमेव प्रधानतमं यन्त्राणामव-
गच्छ । किं कारणम् ? यस्माद्वस्तादृते यन्त्राणामप्रवृत्ति-
रेव तदधीनत्वादयन्त्रकर्माणाम् ॥ २ ॥

तत्र मनःशरीराबाधकराणि शल्यानि तेषामाहरणोपायो
यन्त्राणि । तानि षट्प्रकाराणि । तद्यथा । स्वस्तिक-

अवबुद्धकालस्वभावास्तु खलु भिषजो नियमेन कर्माणि सम्यक्
सम्पादयितुं प्रभवन्ति कालायत्तत्वात्कर्मासम्पत्तेरित्येवं मन्यमानो भगवान्
ऋतुचर्याध्यायादनन्तरं प्राक् प्रकृते कर्माण्युपयोगित्वेन व्याचिख्या-
सितेषूद्दिष्टेष्वगोपहरणीयेषु मध्ये यन्त्राणामेव कार्यसाधनसुगमोपायत्वात्
यन्त्रादिना कर्माणां प्रायेणाप्रवृत्तिश्च प्रथमं तावत् यन्त्रविधिमधिकरोति
अथात इत्यादिना । यन्त्राणां विधिः संख्यानामाकारादिभिर्विधानं यन्त्र
तं तथोक्तम् ॥ १ ॥

यन्त्रशब्दोऽयं स्वस्तिकादिवत् रज्ज्वादावपि प्रवर्तते पारिभाषिकत्वात्,
यतो वक्ष्यति “तेषामाहरणोपायो यन्त्राणि” इति । तेनोपपन्नं भवति
यन्त्रशतमेकोत्तरमिति । अत्र शल्यतन्त्रे, यन्त्राणां स्वस्तिकादीनां रज्ज्वादी-
नाञ्च मध्ये इत्यर्थः । हस्तमिति जातावेकवचनम् । नन्वनन्तरमुपयन्त्रेषु
प्रतिष्ठमाणां हस्तः कथं प्रधानतम इति पृच्छति किं कारणमिति ।
उत्तरयति यस्मादिति । यस्मात्, यन्त्रकर्माणां तदधीनत्वात् हस्ताधीनत्वात्,
हस्तादृते हस्तमन्तरेण यन्त्राणामप्रवृत्तिरेव नियमेनानुपयोगस्तस्मात्
यन्त्राणां मध्ये हस्तमेव प्रधानतममवगच्छ जानीहि इति समन्वयः ॥ २ ॥

यन्त्राणि । सन्दंशयन्त्राणि । तालयन्त्राणि । नाडीयन्त्राणि ।
शलाकायन्त्राणि । उपयन्त्राणि चेति ॥ ३ ॥

तत्र चतुर्विंशतिः खलिकायन्त्राणि । द्वे सन्दंशयन्त्रे ।
द्वे एव तालयन्त्रे । विंशतिर्नाड्यः । अष्टाविंशतिः शलाकाः ।
पञ्चविंशतिरुपयन्त्राणि । तानि प्रायशो लौहानि भवन्ति
तत्प्रतिरूपकाणि वा तद्वत्प्रकारेण । तत्र नानाप्रकाराणां
व्यालानां ळगपक्षिणां मुखैर्मुखानि यन्त्राणां प्रायशः सट्ट-
शानि तस्मात् तत्प्राकृत्यादागमादुपदेशादन्ययन्त्रदर्शनाद्-
युक्तितश्च कारयेत् ॥ ४ ॥

तत्रेत्यादि । द्वे एव तालयन्त्रे इत्येवकारेणास्य द्वित्वायोगव्यवच्छेदात्
तत्सन्निधावनियमेन द्वित्वेनोपदिष्टस्य सन्दंशयन्त्रस्य बहुत्वमप्युरीकुर्वन्ति ।
अतएव शास्त्रमिदमनुवदता वाग्भटेन “कीलबद्धविमुक्ताग्रौ” इत्यादिनां
चत्वारि सन्दंशयन्त्राण्युपदिष्टानि । एवञ्चोद्दिष्टे सन्दंशयन्त्राणीति नानुपपन्नं
तद्वत्तत्वेन बहुत्वात्, तालयन्त्राणीति बहुवचनन्तु नचत्रेषु फलगुनीप्रोष्ठपदा-
नामिवान्यतरस्यां भूत्वा विषयत्वादित्यवश्यं वक्तव्यम् । तानीत्यादि । लौहानि
तैजसानि सुवर्णरजतादिज्ञतानीति यावत् । “सर्वं स्यात्तैजसं लौहम्” इत्य-
सरः । प्रायशः ग्रहणसूचितं लौहत्वव्यभिचारं दर्शयति तत्प्रतिरूपकाणि
चेति । तत्प्रतिरूपकाणि तत्सट्टशानि दान्तशार्ङ्गवार्त्ताणीति यावत् ।
तत्रेत्यादि । तत्र यन्त्रेषु मध्ये यन्त्राणां मुखानि नानाप्रकाराणां व्यालानां
हिंसाणां ळगपक्षिणां सिंहश्वेतादीनां मुखैः प्रायशः सट्टशानि, भवन्तीति
शेषः । अत्र नानाप्रकाराणीति सामान्येनोक्तमप्याशुग्रहणाहरणसमर्था-
नामित्यनेन विशेषणीयम् औपयोगिकत्वात् सामान्यशब्दस्यापि क्वचिद्दिशेष-
वृत्तित्वादेत्याहुः । अत्र प्रायशः इत्यनेन नाडीयन्त्रादीनि व्यवच्छिद्यन्ते ।

समाहितानि यन्त्राणि खरक्ष्णमुखानि च ।

सुदृढानि सुरूपाणि सुग्रहाणि च कारयेत् ॥ ५ ॥

तत्र खस्तिशयन्त्राण्यष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि सिंह-व्याघ्र-
वृक-तरक्ष्ण-द्वीपि-माज्जीर-शृगाल-सृगैर्वाक-काक-काङ्क-
कुरर-चाप-भास-शशघातुलूक-चिक्षि-श्वेन-शृध-क्रौञ्च-भृङ्ग-
राजाञ्जलिकर्णवभञ्जन-नन्दिमुखमुखानि ससूराकृतिभिः
कीलैरववद्धानि मूलेऽङ्गुशवदाष्टतवाराङ्गाण्यस्थिविनष्टशूलो-
द्धरणार्थमुपदिश्यन्ते ॥ ६ ॥

तत्कारुष्यात् व्यालमुखसादृश्यात्, आगमात् “मसूराकृतिभिः कीलैरव-
वद्धानि” इत्यादि शास्त्रात्, उपदेशात् विदितवेदितव्यानां भिषजासु-
शासनात् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ३ । ४ ॥

पुनर्विंशिनष्टि समाहितानीत्यादिना । समाहितानि सुनिविष्टावयवानि,
सुग्रहाणि धार्यप्रदेशसौष्ठवादनायासग्राह्याणीत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रमाणादिभिर्यन्त्राणि वर्णयति तत्रेत्यादिना । अष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि
अष्टादशाङ्गुलदीर्घाणि । सिंहेत्यादौ वृकः कुकुराकारो हरिणघातको व्याघ्र-
भेदः, तरक्षुः क्षुद्रव्याघ्रविशेषः, द्वीपी चित्रव्याघ्रः, एर्वारुर्हरिणसदृशो
व्यालः, काङ्कः “काक” इति विज्ञायते, कुररः उत्क्रोशः, चापभासौ स्वनाम-
ख्यातौ, शशघातौ शशदः पीनः श्वेन इति यावत्, श्वेनसु ततो ह्रीनः,
तावुभौ भेदेन “वाज” इत्याख्यायेते, क्रौञ्चो वकभेदः, भृङ्गराजः “फिङ्गा”
इत्यभिधीयते, अञ्जलिकर्णवभञ्जनौ जिज्ञासितव्यौ । नन्दिमुखः पत्राटी ।
सिंहादीनां नन्दिमुखान्तानां मुखानीव मुखानि येषां तानि तद्योक्तानि ।
मसूरेत्यादौ कीलैः शङ्कुभिः अववद्धानीति कण्ठदेश एव ; यदुक्तं “मसूरा-
कारपथ्यन्तैः कण्ठे बद्धानि कीलकैः” इति । मूलेऽङ्गुशवदाष्टतवाराङ्गा-
णीति । वराङ्गं गुह्यं, “वराङ्गं मूलेऽङ्गुह्ययोः” इत्यमरः, ग्रहणावकाश इति

सनिग्रहोऽनिग्रहश्च सन्दंशौ षोडशाङ्गुली अवतस्त्वङ्ग्यांस-
धिरास्त्रायुगतश्लथोद्वरणार्थमुपदिश्येते ॥ ७ ॥

तालयन्त्रे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालुवदेकतालद्वितालके
कर्णनासानाडीशल्यानामाहरणार्थम् ॥ ८ ॥

नाडीयन्त्राख्येनेकप्रकाराख्येनेकप्रयोजनान्येकतोमुखान्यु-
भयतोमुखानि च, तानि स्त्रोतोगतश्लथोद्वरणार्थं रोग-
दर्शनार्थमाचूषणार्थं क्रियासौकर्यार्थञ्चेति । तानि स्त्रोतो-

तालार्थं, वराङ्गमेव वाराङ्गं, मूलेऽङ्गुलवदावृत्तानि सुष्टिवन्धनार्थमानतानि
वाराङ्गाणि येषां तानि तथोक्तानि ॥ ६ ॥

सेत्वादि । निरुद्धते हिंसनान्निवार्यतेऽनेनेति निग्रहोऽग्रवर्त्तिकीलः
तेन सह वर्त्तमानः सनिग्रहः, अनिग्रहस्तु तद्विपरीतः ॥ ७ ॥

तालेत्यादि । मत्स्यतालुवदेकतालद्वितालके इति । तालः कारताली
नाम वाद्ययन्त्रविशेषः । “तालः—वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य” इति मेदिनी ।
स इवेति तालः एकस्ताली यत्र तथा द्वौ तालौ यत्र ते एकतालद्वितालके ।
अत्र मत्स्यतालुवदिति विशेषणेन तालमृदुत्वमेवाऽभिप्रेयते, तैजसत्वेऽपि
तालानां मृदुत्वम् अतितनुत्वात्तत्तत्तत्तत् ॥ ८ ॥

नाडीत्यादि । नाडीवान्तःशुषिराणि यन्त्राणि नाडीयन्त्राणि । अनेक-
प्रकाराणि नानाविधानि । कुतः ? अनेकप्रयोजनानि वक्ष्यमाणानेक-
कार्याणि । अत्रैकतोमुखत्वमलाव्यादीनाम् अनेकतोमुखत्वञ्चाशी-
यन्त्रादीनामित्युपदिष्टादुपपत्त्यति । किमर्थं तानि प्रयुज्यन्त इत्याह तानी-
त्यादि । स्त्रोतोगतश्लथोद्वरणार्थमिति स्त्रोतांस्त्रय कण्ठादीनि, वक्ष्यति हि
“जातुपे कण्ठासक्ते कण्ठे नाडीं प्रवेश्य” इत्यादि । रोगदर्शनार्थं भगन्दरार्शः-
प्रश्रुतिलोतोगतरोगदर्शननिमित्तम् । आचूषणार्थमिति “नाडीं दत्त्वा-
ऽस्थनि मिषक् चूषयेत् पवनं वली” इत्याद्यनागतावेक्षणात् अस्थ्यादिगत-

द्वारपरिणाहानि यथायोगपरिणाहदीर्घाणि च । भग-
न्दरार्शोऽर्बुद-व्रण-व्रक्ष्युत्तरवस्ति-मूत्रवृद्धि-दकोदर-धूसनिरुद्ध-
प्रकश-सन्निरुद्धशुद-यन्त्राण्यन्ताबु-शृङ्ग-यन्त्राणि चोपरिष्ठाद्-
वक्ष्यामः ॥ ६ ॥

वायुदेराचूषणनिमित्तमित्यर्थः । क्रियासौकर्यार्थं सुखं शस्त्रचाराद्युप-
योगार्थम् । उक्तमर्थं पुनर्विशदयति तानीत्यादिना । स्त्रोतोद्वारपरि-
णाहानि येषां स्त्रोतसां यावद्विस्ताराणि द्वाराणि, तत्र तावद्विस्ताराणि
नाडीयन्त्राणीत्यर्थः । यथा निरुद्धप्रकशे द्वारवर्द्धनार्थं स्त्रोतःप्रमाणं नाडी-
यन्त्रमुपदेक्ष्यते ; यथायोगपरिणाहदीर्घाणि चेति येषु स्त्रोतःसु यावत्
परिणाहदीर्घाणि नाडीयन्त्राणि युज्यन्ते, तत्र तावत्प्रमाणानि चेत्यर्थः ।
यथा महत्यपि शुदस्त्रोतसि कनिष्ठिकानामिकामध्यसाङ्गुलिपरिणाहानि
वस्तिनेत्राण्युपदेक्ष्यन्ते । एवं नाडीयन्त्राणि सामान्यत उपदिश्य प्राय उप-
योगितया प्राक्सङ्ख्यातानि विंशतिर्नासतोऽभिधीयन्ते भगन्दरेत्यादिना ।
अर्बुदगन्दोऽयं कर्णनासावर्बुद एव प्रवर्तते सामान्यशब्दस्यापि विशेषवृत्ति-
त्वात् । अत्र भगन्दरार्बुद-व्रण मूत्रवृद्धि-सन्निरुद्धशुदयन्त्राणां अर्थं आदि-
यन्त्रातिदिष्टत्वादेवोपदेशो न तु पृथक्त्वात् । उपरिष्ठाच्च भगन्दरार्बुदयन्त्रे
अर्शोयन्त्रवदितराणि च यथाक्रमं वस्तिदकोदरनिरुद्धप्रकशयन्त्राणीवित्युप-
पत्स्यते । तथाच अर्शोयन्त्रे द्वे स्त्रोतपुंसावधिकृत्य, वस्तियन्त्राणि प्राधान्येन
चत्वारि षड्दश-द्वादशाङ्गुलप्रमाणमेदात्, उत्तरवस्तियन्त्राणि पुसां द्वे
मेढ्रायाम-चतुर्दशाङ्गुलत्वमेदात्, स्त्रीणां द्वे सूत्रापत्यमार्गोपयोगित्वमेदात्,
कन्यानाञ्चैकमिति पञ्च ; दकोदरयन्त्रमेकं ; धूसयन्त्राणि पञ्च, तत्र त्रीणि
प्रायोगिक-सैहिक-वैरेचनिकत्वमेदात्, एकं कासप्लवामनीययोरविशेषात्,
एकञ्च व्रणधूपनार्थं ; निरुद्धप्रकशयन्त्रम् अलातुयन्त्रं शृङ्गयन्त्रञ्चैकैकमिति
विंशतिर्नाडीयन्त्राणि । नन्वयसन्वायो यदिह “अङ्गुलित्राणकं दान्तं वार्धं
वा चतुरङ्गुलम् । द्विच्छिद्रं गोस्तनाकारं तद्वत्तद्विहृतौ सुखम् ॥” तथा
“योनित्रणेक्षणं मध्ये शुषिरं षोडशाङ्गुलम् । सुद्रावहं चतुर्भित्तमभोज-

शलाकायन्त्राण्यपि नानाप्रकाराणि नानाप्रयोजनानि
यथायोगपरिणाहदीर्घाणि च । तेषां गण्डूपद-शरपुङ्ख-सर्प-
प्लव-वडिहसुखे द्वे द्वे एषण-व्यूहन-चालनाहरणार्थमुप-
दिष्येते । मसूरदलमानसुखे द्वे किञ्चिदानताये खोतीगत-
खल्योद्धरणार्थम् । षट् कार्पासकृतोष्णीषाणि प्रमाज्जन-
क्रियास्तु । त्रीणि दर्व्याद्यतीनि खल्लसुखानि क्षारौषध-
प्रणिधानार्थम् । त्रीण्यन्यानि जाम्बव-वदनानि त्रीण्यङ्गु-
वदनानि षडेवाग्निकर्षस्त्रभिमेतानि । नासार्वुदहरणार्थ-

सुकुलाननम् । चतुःशलाकमाक्रान्तं मूले तद्विकसेत्युखे ॥” एवंक्रमेण
तन्त्रान्तरवदुपयोगीत्यपि यन्त्राणि नेहोपदिश्यन्ते, नैष दोषः ; अनेकप्रकार-
त्वेनापरिसङ्ख्येयानां यन्त्राणां निःशेषतो व्याख्यानानुपपत्तेः, यतोऽभिहितम्
“उपदेशात् युक्तितच्च कारयेत्” इति ॥ ८ ॥

क्रमागतत्वात् शलाकायन्त्राणि व्याचिख्यासुराह शलाकेत्यादि । शर-
पुङ्खो वाणमूलम् । नानाप्रकारेष्वप्येतेषु प्रायेण गण्डूपदाद्याकाराभ्यां
द्वाभ्यां द्वाभ्यामेव कर्ष्याणि निष्पाद्यन्ते तदिदमुक्तं द्वे द्वे इति । एषणादि-
कर्ष्यैषां यथायोगमेव बोध्यं न तु यथासंख्यं ; निपुणमतिना वाग्मटेन ;—
“शङ्खवः षड्भौ तेषां षोडश-द्वादशाङ्गुलौ । व्यूहनेऽहिफणावक्तौ द्वौ दश-
नादशाङ्गुलौ । चालने शरपुङ्खास्यावाहार्ये वडिशकती ॥” इत्युक्तेः ।
अत्र षोडशाङ्गुलादिप्रमाणनिर्देशादिहाऽपि द्वे द्वे इति तत्तन्त्रानेनेत्याहुः ।
वस्तुतस्तु प्रमाणसिद्धसत्यायतेऽपि व्याधायुपयोगायेति बुद्धिमता द्रष्टव्यं, तेन
किञ्चिद्वीनेष्वपि विशिष्टा नानुपपत्तिः । एषणं नाडीव्रणादीनामन्वेषणं ;
व्यूहनस्तु चूर्णिताश्मर्यादीनां सङ्ग्रहणम् । कार्पासकृतोष्णीषाणि तूल-
वेष्टिताग्राणि । खल्लसुखानि खल्लसौषधसर्दनपात्रमिव सुखं येषां तानि
तथोक्तानि । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । जाम्बवं जम्बूफलम् । नासे-

मेकं कीलास्थिदलमात्रमुखं खल्लतीक्ष्णोष्ठम्, अञ्जनार्थमेकं
कलायपरिमण्डलमुभयतो सुकुलाग्रं, सूत्रमार्गविशोधनार्थ-
मेकं मालतीपुष्पटन्ताग्रप्रमाणपरिमण्डलमिति ॥ १० ॥

उपयन्त्राण्यपि रज्जुवेणिका-प्रट्ट-चर्मन्तर्वल्कल-लता-
वस्त्राष्टीलाश्म-मुद्गर-पाणि-पाद-तलाङ्गुलि-जिह्वा-दन्त-नख-
वालाश्व-कटक-शाखा-ठीवन-प्रवाहण-हर्षायस्कान्तभयानि
क्षारान्नि-भेषजानि चेति ॥ ११ ॥

एतानि देहे सर्वस्मिन्देहस्यावयवे तथा ।

सन्धौ कोष्ठे धमन्याञ्च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥ १२ ॥

त्यादिनोक्तमप्यग्निकर्मस्वभिप्रेयते, यदुक्तं “कीलास्थिदलतुल्यास्या नासाशी-
र्ष्वुददाहकत्” इति । खल्लं खल्लवन्मुखं तीक्ष्णश्चीष्ठोऽस्येति खल्लतीक्ष्णोष्ठम् ।
अञ्जनार्थन्वष्टाङ्गुलं वक्ष्यति । सुकुलमीपदिकाशितकलिकेवाग्रमस्येति
सुकुलाग्रम् ॥ १० ॥

उपयन्त्राणीत्यादि । उपमितानि यन्त्रैरित्युपयन्त्राणि तानि च रज्जु-
वेणिकादीनि पञ्चविंशतिः, अत्र वेणिका रचनाविशेषरचिता केशावली-
वेति वेणिका रज्जुकता वेणिका रज्जुवेणिका, अन्तर्वल्कलस्येत्यन्तर्वल्कलं
भग्नवन्धनार्थं वक्ष्यमाणमौडुम्बरादिवल्कलमिति यावत् । वस्त्रं कार्पास-
वसनम् । अष्टीलाश्म वर्तुलपाषाणविशेषः, अश्वकटकोऽश्वसुखाकर्षणं
यन्त्रम् । अयस्कान्तो लौहाकर्षकः पाषाणभेदः, “सुम्बक” इति विज्ञायते ।
भेषजमत्र त्रयोपयोगिशण्वीजाद्येवेति शल्यापनयनीयमभिसमीक्ष्य निर्णे-
यम् । एषु पुष्टवस्त्रयोस्तथा पाणिपादतलाङ्गुलिदन्तनखानाञ्च वस्त्रत्व-
पाषाणदिवसामान्यात् पञ्चविंशतिरुपयन्त्राणीति नानुपपन्नम् । यन्त्रत्वन्वेषां
शल्यापनयनीयादिकमभिसमीक्ष्य निपुणं विभाव्य चाध्ववस्यम् । एतानी-
त्यादि स्पष्टम् ॥ ११।१२ ॥

यन्त्रकर्माणि तु निर्घातन-पूरण-बन्धन-व्यूहन-वर्त्तन-
चालन-विवर्त्तन-विवरण-पीडन-सार्गविशोधन-विकर्षणाहर-
णाञ्जनोन्नमन-विनमन-भञ्जनोत्थयनाचूषणैः प्रण-दारणार्ज-
करण-प्रक्षालन-प्रधमन-प्रमार्जनानि चतुर्विंशतिः ॥ १३ ॥

स्वबुद्ध्या चापि विभजेद्यन्त्रकर्माणि बुद्धिमान् ।

असंख्येयविकल्पत्वाच्छ्रुत्यानामिति निश्चयः ॥ १४ ॥

यन्त्रकर्माणीत्यादि । निर्घातनं सुहृदाद्यभिघातेनेतस्तत्तच्चालनम् ।
पूरणं वस्तिनेत्रादिभिर्गुदादौ ज्ञेहाद्युपयोगः । बन्धनं रज्जुवेणिकादिभिः
संयमनम् । वर्त्तनं भग्नाख्यादीनां यथावयं स्थापनम् । चालनं गला-
दावववडास्थिशल्यादीनामपनयनम् । विवर्त्तनं पराङ्मुखीभूतस्याख्यादे-
रपवर्त्तनम् । विवरणम् अङ्गुल्यावपीडनादिना शल्यानां प्रकाशनम् ।
पीडनं पूयनिर्हरणाद्यर्थमङ्गुल्यादिभिरवमर्दनम् । सार्गविशोधनं सूत्र-
सङ्गादावुत्तरवस्याद्युपयोगेन सूत्रादिनिर्हरणम् । विकर्षणं विष्टह्याकर्षणम् ।
आहरणम् अन्तःस्थितस्य शल्यस्य वहिरानयनम् । आञ्जनमतिक्षिप्त-
स्यास्यः कुञ्चितस्य वाङ्गुल्यादेरायमनम् । उन्नमनम् अधोगतस्योपवर्त्तन-
यनम् । विनमनम् उन्नतस्याधोनयनम् । भञ्जनं शल्यकर्णादेरापोथनम्
खण्डनं वा । उत्थयनं प्रणष्टशल्यविज्ञानार्थं विलोडनम् । आचूषणं सुखेन
शृङ्गादिना च दुष्टशोणितादेश्चूषणम् । व्यूहनमेषणञ्च प्राग्ब्याहृतम् । दारणं
विषमसंहितानामस्यां द्विधाकरणम् । ऋजूकरणं कुञ्चितस्य गात्रस्य
बन्धनादिना सरलीकरणम् । प्रक्षालनं वस्तिनेत्रादिना क्वाथाद्यवसेचनेन
पूयाद्यपनयनम् । प्रधमनं नाडीयन्त्रेण नासिकायां चूर्णादिप्रयोगः ।
प्रमार्जनं तूलवेष्टिताग्रया शलाकया वस्त्रादिभिर्वा कर्णादीनां निम्नली-
करणम् । इति चतुर्विंशतिर्यन्त्रकर्माणि व्याख्यातानि भवन्ति ॥ १३।१४ ॥

तत्रातिस्थूलमसारमतिदीर्घमतिक्षुद्रमग्राहि विषमग्राहि
वक्रं शिथिलमत्युन्नतं ऋदुकीलं ऋदुमुखं ऋदुपाशमिति
द्वादश यन्त्रदोषाः ॥ १५ ॥

एतैर्दोषैर्विनिर्मुक्तं यन्त्रमष्टादशाङ्गुलम् ।

प्रशस्तं भिषजा ज्ञेयं तद्वि कर्म्मसु योजयेत् ॥ १६ ॥

दृश्यं सिंहमुखाद्यैस्तु गूढं कङ्कसुखादिभिः ।

निर्हरेत्तु शनैः शल्यं शस्त्रयुक्तिव्यपेक्षया ॥ १७ ॥

विवर्त्तते साध्ववगाहते च

शल्यं निगृह्योद्धरते च यस्मात् ।

यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं

स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि चैव ॥ १८ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां यन्त्रविधिर्नाम

सप्तमोऽध्यायः ।

यन्त्राणां दोषमाह तत्रेत्यादिना । असारं कालेन जीर्णं दुरुपादानञ्च ।
विषमग्राहि एकदेशग्राहि । वक्रम् अयथाऽवनतम् । शिथिलं शिथिलकीलं
पीडनाक्षमं वा ॥ १५ ॥

प्रशस्तलक्षणान्वाचष्टे एतैरित्यादिना । अष्टादशाङ्गुलमिति स्वस्तिक-
यन्त्रविषयमनुक्तप्रमाणविषयं वा ॥ १६—१८ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
सूत्रस्थाने यन्त्रविधिर्नाम सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातः शस्त्रावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

विंशतिः शस्त्राणि । तद्यथा—मण्डलाग्र-करपत्र-वृद्धि-
पत्र-नखशस्त्र-मुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्वधार-सूची-कुशपत्राटीमुख-
शरारिसुखान्तर्मुख-त्रिकूर्चक-कुठारिका-व्रीहिमुखारा-वेतस-
पत्रक-वडिश दन्तशङ्खे प्रणत्र इति ॥ २ ॥

तत्र मण्डलाग्रकरपत्रे स्यातां क्छेदने लेखने च । वृद्धि-

प्रायेण हि शस्त्रं निर्जिहीर्षुणा यन्त्रणादनन्तरं शस्त्रमवचार्यं भवतीति
यन्त्रविधेरनन्तरं शस्त्रावचारणीयमधिकरोति अथात इत्यादिना । अव-
चारणसुपयोगः । न ह्यलमनभिन्नः खलु शस्त्राणां प्रभवति तान्यवचार-
यितुमिति कृत्वा प्रथमं तावत् शस्त्रदुपयोगित्वेनैकान्ततो जिज्ञासितव्यानि
शस्त्राणि व्याचिख्यासुराह विंशतिरित्यादि ॥ १।२ ॥

तानि पुनः कर्मतो विशिनष्टि तत्रेत्यादिना । तत्र मण्डलाग्रादिषु
मध्ये इत्यर्थः । मण्डलमग्रे यस्येति व्युत्पत्त्या मण्डलाग्रं, तत् द्विविधं भवति
“द्वे मण्डलाग्रे ये प्रोक्ते एकं वृत्तमुखं तयोः । तीक्ष्णधारं दृढं कार्यमेकं
तच्च क्षुराकृति ॥” इति भोजानुशासनात् । कण्टकैराचितत्वात् करात्
पततीति करपत्रम् । अत्र विशेषयति भोजः “द्वादशाङ्गुलदीर्घं स्यात्तनु
चाचितकण्टकम् । करपत्रं विजानीयात् भिषगाकृतिनामतः ॥” इति ।
अनयोऽच्छेदने लेखने च यथासम्भवसुपयोगो बोद्धव्यः । तेन क्छेदने लेखने
च मण्डलाग्रमस्थिच्छेदन एव करपत्रमवचार्यम् ; उक्तञ्च “मण्डलाग्रं फले
तेषां तर्जन्यन्तर्नखाकृति । लेखने क्छेदने योज्यं पोथकीशृण्ठिकादिषु ।
भेदेऽस्यां करपत्रन्तु खरधारम्” इत्यादि । इहोक्तं स्यातामिति पदं यथायोग-
सुत्तरत्र वचनव्यत्यासेनान्वेयम् । एवमेषां कर्मभेदेनोपदेश उपयोगसुखाये-

पत्र-नखशस्त्र-मुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्वधाराणि छेदने भेदने च ।
सूची-कुशपत्राटीमुख-शरारिमुखान्तर्मुखलिकूर्चकानि विस्त्रा-

त्याहुः, तेन विहितानामलाभे यदेव यत्रोपयोगं गच्छति तदेव तत्रावचार्य-
मित्युपदेशः । वृद्धिपत्रमिति वृद्धिः आयतत्वेन समृद्धिः पत्रे पत्राकारे
फले यस्य तत्तथोक्तम् । तदपि द्वेधा ऋजुकुटिलाग्रत्वभेदात् । यदुक्तं “वृद्धिपत्रं
चुराकारं छेदभेदनपाटने । ऋज्वग्रमुन्नते शोफे गन्भीरे तु तदन्यथा ॥”
इति । नखच्छेदनार्थं शस्त्रमिवेति नखशस्त्रम् । तदपि द्वेधा भिद्यते,
यदाह “पृष्ठाङ्गुलं वक्रधारमृजुधारं नवाङ्गुलम् । सूक्ष्मशल्बोद्धृतिच्छेदभेद-
प्रच्छानत्वेन ॥ नखशस्त्रम्” इति । यत्तस्याष्टाङ्गुलत्वमात्रं वक्ष्यति तदीप-
द्भेदस्याविवक्षितत्वादित्यदोषः । मुद्रिका च “वृङ्गुलं मुद्रिकाशस्त्रं चुर-
संस्थानमेव च” इत्युक्तलक्षणा । उत्पलपत्रमिव पत्रमस्येत्युत्पलपत्रकं नाम
“तुल्यमुत्पलपत्रेण तीक्ष्णधारं समाहितम् । षड्ङ्गुलम्” इत्याद्युक्तलक्षणम् ।
अर्धे धारा यस्येत्यर्धधारं चक्रधारमित्यभिधीयते । अत्रानुशास्ति भोजः—
“अर्धधारन्तु कर्तव्यं शस्त्रमष्टाङ्गुलायतम् । उरस्यङ्गुलविस्तारं फलं तत्
वृङ्गुलं भवेत् ॥” इति । उरसि क्रोडे इत्यर्थः । सूचीत्यादि । सूचीऽग्रे
वक्ष्यन्ते । कुशपत्रमिवेति कुशपत्रम् नाम “तीक्ष्णाग्रं कुशपत्रार्धमङ्गुलं
दैर्घ्यतः फलम् । वृन्तं स्याच्चङ्गुलं यस्य कुशपत्रं तदुच्यते ॥” इत्युक्त-
लक्षणम् । आटी जलवर्द्धनी नाम पची तन्मुखमिव मुखं यस्य तदाटीमुखं
नाम “वृन्तं सप्ताङ्गुलं विद्यात्तस्याग्रे फलमुच्यते । आटीमुखप्रकारं हि
फलमङ्गुलमायतम् ॥” इत्युक्तलक्षणम् । शरारिर्नाम पची “सरल” इति
विज्ञायते । तन्मुखमिव मुखमस्येति शरारिमुखम् । शरारिमुखसादृश्य-
स्यात्र ऋजुत्वे तात्पर्यम् न त्वायामे, “शेषाणि षड्ङ्गुलानि” इत्यनन्तरोक्तेः ।
अन्तर्मध्ये मुखमस्येत्यन्तर्मुखम् तच्च “सप्ताङ्गुलप्रमाणेन जिह्वाधारेण वा
युतम् । शस्त्रमन्तर्मुखं नाम चन्द्रार्धमिव चोदितम् ॥” इत्युक्तलक्षणम् ।
त्रयः कूर्चाः ऋद्धिः कूर्चिका यत्र तत्त्रिकूर्चकम्, अत्र स्फुटयति तन्वान्तरं—
“वृङ्गुलानि तथाष्टौ च शस्त्रं कार्यं त्रिकूर्चकम् । फलेरन्तर्मुखाकारैरङ्गुलै-

व्रणे । कुठारिका-व्रीहिमुखारा-वेतसपत्रकाणि व्यधने सूची
च । वडिशं दन्तशङ्कुच्चाहरणे । एषण्य एषणे आनुलोम्ये
च । सूच्यः सेवने । इत्यष्टविधे कर्म्मण्युपयोगः शस्त्राणां
व्याख्यातः ॥ ३ ॥

तेषामथ यथायोगग्रहणसमासोपायः कर्म्मसु वक्ष्यते ।
तत्र वृद्धिपत्रं वृन्तफलसाधारणे भागे वृद्धीयाद्भेदनान्येवं
स्वर्वाणि । वृद्धिपत्रं अण्डलाग्रञ्च किञ्चिदुत्तानाणिना
रन्वितं त्रिभिः ॥ एकैकस्य फलस्यैषामन्तरं व्रीहिसम्मितम् । वृन्तं पञ्चा-
ङ्गुलायामं कार्यं रुचकभूपितम् ॥” इति । कुठारिका च्चननामप्रसिद्धा ।
अत्राह तन्त्रान्तरं—“कुठारिकाया वृन्तं स्यात्तादेसमाङ्गुलायतम् । फल-
मर्द्धाङ्गुलायामं गोदन्तसदृशं समम् ॥” इति । व्रीहिविस्तारं मुखमस्येति
व्रीहिमुखम् । अत्र विशदमुक्तं भोजन—“ग्रस्तं व्रीहिमुखं कार्यमङ्गुलानि
धृज्जायतम् । द्वाङ्गुलं तस्य वृन्तं स्यात् फलन्तु चतुरङ्गुलम् । तन्मुखं
व्रीहिविस्तारम्” इत्यादि । आरा चर्म्मभेदकास्त्रमिवेत्यारा, सापि द्वेधा
यदुक्तम्—“आरा छष्टाङ्गुलायामा कर्त्तव्या तु विशाम्यते । तिलप्रमाणन्तु
मुखं तस्याः कार्यं समाहितम् । दूर्वाङ्गुरपरीणाहं वृन्तं गोपुच्छसन्निभम् ॥”
तथा—“आराऽर्द्धाङ्गुलवृत्ता स्यात् तद्वेशा तयोर्द्वितः । चतुरस्ता तथा
विध्येच्छीपं पक्वामसंगये ॥” इति । वेतसपत्रमिवेति वेतसपत्रम् । अत्र
विशदयति भोजः—“तीक्ष्णमङ्गुलविस्तारं चतुरङ्गुलमायतम् । अङ्गुलानि
च चत्वारि वृन्तं कार्यं विजानता ॥” इति । सूचीवडिशदन्तशङ्कुषण्यः
परमतो व्याख्यास्यन्ते स्वलक्षणेन । एषणे भगन्दरादीनां गत्यन्वेषणे । आनु-
लोम्ये तेषामेव च्छेदानुक्रमे । त एव छेपण्यनुसारिणा शस्त्रेण यथाक्रममा-
मूलं छिद्यन्ते । वक्ष्यति च “एषणीं दत्त्वा ग्रस्तं पातयेत्” इति ॥ ३ ॥

तेषामित्यादि । अध्यानन्तरं, कर्म्मसु छेदनादिषु, तेषां शस्त्राणां यथा-
योगग्रहणसमासोपायो वक्ष्यत इति प्रतिजानीते । वृन्तफलसाधारणे वृन्त-

लेखने वङ्गमोऽवचार्यम् । दन्ताग्रे विस्त्रावणानि । विशेषे-
पेण बाल-दृढ-सुकुमार-भीरु-नारीणां राज्ञां राजपुत्राणाञ्च
त्रिकूर्चकेन विस्त्रावयेत् । तलप्रच्छादितदन्तमङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां
ब्रीहिमुखम् । कुठारिकां वामहस्तन्यस्तामितरहस्तमध्य-
माङ्गुल्याङ्गुष्ठविष्टव्याभिहन्यात् । आरा-करपत्रैषण्यो
मूले । शेषाणि तु यथायोगं गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः । तत्र
नखशैत्रैषण्यावष्टाङ्गुले, प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रमाणा मुद्रिका सूच्यो
वक्ष्यन्ते । शेषाणि तु षडङ्गुलानि ॥ ५ ॥

तानि सुग्रहाणि सुलोहानि सुधाराणि सुरूपाणि
सुसमाहितमुखाग्राण्यकरालानि चेति शस्त्रसम्पत् ॥ ६ ॥

तत्र धारा भेदनानां मासूरी, लेखनानामर्द्धमासूरी,
व्यधनानां विस्त्रावणानाञ्च कैशिकी, छेदनानामर्द्धकैशिकीति ।

फलसामान्ये इत्यर्थः । बहुश इति सकृदेवापहरेदित्यस्यापवादः । विशेषे-
षेणेत्यादि । बालादीनां पञ्चानामविश्राव्यत्वेऽपीह तदुपदेशो विषोप-
सर्गादिश्रव्ययिकेषु विस्त्राव्यत्वादित्यनुसन्धेयम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ४ ॥

तेषामित्यादि । अत्र सूच्यादीनामाकृतिव्यवच्छेदार्थं प्रायेणेत्युपात्तम् ।
शेषाणि एतदप्रतिरिक्तानि मण्डलाग्रादीनीत्यर्थः । स्वयं कतिनो हि भिषजः
शस्त्रप्रमाणं प्रति भिन्नरुचयो भवन्तीति तन्वान्तरविरोधो नाशङ्कनीयः ॥ ५ ॥

तानीत्यादि । सुग्रहाणीति गृह्यतेऽस्मिन्निति ग्रही ग्रहणावकाशः ।
सुधाराणीति विशेषणमिदम् एषणा गण्डूपदाकारमुखत्वेऽपि नानुपपन्नं
बाहुल्येन व्यपदेशात् । सुसमाहितमुखाग्राणि सुनिष्पन्नमुखाग्राणि, अकरा-
लानि अदन्तुराणि, सुधाराणीत्यनेनैवाकरालत्वे लब्धे पुनर्विशेषणमिदं

वडिशं दन्तशङ्कुश्चानताग्र्ये तीक्ष्णकण्टकप्रथमयवपत्रसुखे
एषणी गण्डूपदाकारमुखी । दशाङ्गुला शरारिमुखी सा
च कर्त्तरीति कथ्यते ॥ ७ ॥

तत्र वक्त्रं क्षण्डं खण्डं खरधारमतिस्थूलमत्यल्पमतिदीर्घ-
मतिह्रस्वमित्यष्टौ शस्त्रदोषाः । अतो विपरीतगुणमाददी-
तान्यत्र करपत्रात् तद्वि खरधारमस्थिच्छेदनार्थम् ॥ ८ ॥

तेषां पायना त्रिविधा चारोदकतैलेषु । तत्र चार-
पायितं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु । उदकपायितं मांसच्छेदन-
क्षेदनपाटनेषु । तैलपायितं शिराव्यधनस्नायुच्छेदनेषु । तेषां

करालानां सर्वथा परिहार्यत्वमाख्यातुम् । वडिशं दन्तशङ्कुश्चेति । शङ्कुः
कौलक इवेति शङ्कुः दन्तशोधनः शङ्कुर्दन्तशङ्कुरिति शाकपार्थिवादित्वादूप-
सिद्धिः । आनताग्रश्च वडिशमानताग्रश्च दन्तशङ्कुरित्यानताग्र्ये “नपुंसक-
मनपुंसकेन—” इति लौवशेषः । ते पुनस्तीक्ष्णकण्टकप्रथमयवपत्रसुखे इत्य-
न्वयः । तथाच तीक्ष्णकण्टकसुखं वडिशं प्रथमयवपत्रसुखश्च दन्तशङ्कुरित्यर्थः ।
गण्डूपदाकारमुखीति गण्डूपदमुखाकारं सुखमस्या इत्यर्थः । गण्डूपदः
किञ्चिलुको महीलतेत्यनर्थान्तरम् । एवं वडिशदन्तशङ्कुपण्यो व्याख्याता
भवन्ति । अत्र गण्डूपदाकारमुखत्वेन शस्त्रत्वाभावेऽप्येषणाः शस्त्रत्वेन व्यप-
देशः प्रणिधानदोषात् शस्त्रवक्तार्यकरी भवतीत्याख्यातुम्, अतोऽवहितेनैषा
। शिष्येति भिषजो भाषन्ते । प्रसृतानि शस्त्राणि व्याख्याय अनन्तरमुप-
योगित्वेनानुपेक्ष्यत्वात् शरारिसुखावान्तरमेदभिन्नं शस्त्रान्तरमुपदिशति दशे-
त्यादिना । कर्त्तरी रोमादिच्छेदार्थः शस्त्रविशेषः “कातारी” इत्याख्या-
यते ॥ ६।७ ॥

तत्रेत्यादि । शस्त्रसम्पदुपदेशेनैव शस्त्रदोषाणामर्थोपपन्नत्वेऽपि पुनरभि-
धानं स्पष्टार्थं सर्वथा परिहारार्थं वा । निर्वृत्तानां शस्त्राणां तत्त्वज्ञानं

निशाणार्थं लक्ष्णशिला मापवर्णी, धारासंस्थापनार्थं
शाल्मलीफलकमिति ॥ ६ ॥

भवति चात्र ।

यदा सुनिश्चितं शस्त्रं रोमच्छेदि सुसंस्थितम् ।

सुगृहीतं प्रमाणेन तदा कर्ममु योजयेत् ॥ १० ॥

अनुशस्त्राणि तु त्वक्सार-स्फटिक-काच-कुरुविन्द-जलौ-
काग्नि-क्षार-नख-गोजी-शेफालिका-शाकपत्र-करीर-बालाङ्गु-
लय इति ॥ ११ ॥

शिश्नानां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् ।

त्वक्सारादिचतुर्वर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान् ॥

आहार्यच्छेद्यभेद्येषु नखं शक्येषु योजयेत् ।

विधिः प्रवक्ष्यते पञ्चात् क्षारवह्निजलौकसाम् ॥

द्रवद्रव्येषु निर्व्वापणं पायना, सा च तत्तद्रवप्रभवात् कर्मविशेषोत्कर्षकरी
भवति तदिदमुच्यते तेषामित्यादि ॥ ८।८।१० ॥

सम्प्रति शस्त्रानर्हणां बालादीनां शस्त्रालाभे चीपयोक्तुमनुशस्त्राण्युप-
दिशति अन्वित्यादिना । अनुशस्त्राणीति सादृश्येऽव्ययीभावः ततोऽर्श-
आद्यच्, शस्त्रसदृशानीत्यर्थः । त्वक्सारो वंशस्तस्य त्वक् ग्राह्या, कुरुविन्दो
लोहिताश्मरत्नभेदः, करीरो मरुभूमिजः कण्टकिवृक्षविशेषः तस्य कण्टक-
मत्र ग्राह्यम् । अत्राग्निक्षारयोरनुशस्त्रत्वं छेद्यभेद्यादिकरणात् प्रागुक्तमुप-
यन्तत्वं तत्तज्जातुषादिशल्याहरणोपायत्वादित्येकेनापरं नोपहन्यते, भिन्न-
विषयत्वादित्यवधेयम् । शिश्नानामित्यादि । त्वक्सारादिचतुर्वर्गमिति त्वक्-
सारादिभिश्चतुर्भिः कृतो वर्गस्तम् “वृन्दभेदाः समैर्वर्गः” इत्यमरः । ततश्च

ये स्युर्मुखगता रोगा नेत्रवर्त्मगताश्च ये ।
 गोजी-शेफालिका-शाकपत्रैर्विस्त्रावयेत्तु तान् ।
 एष्येष्वेप्रण्यलाभे तु बालाङ्गुल्यङ्कुरा हिताः ॥ १२ ॥
 शस्त्राण्येतानि मतिमान् शुद्धशैक्यायसानि तु ।
 कारयेत्करणप्राप्तं कर्म्मरं कर्म्मकोविदम् ॥ १३ ॥
 प्रयोगज्ञस्य वैद्यस्य सिद्धिर्भवति नित्यशः ।
 तस्मात्परिचयः कार्यः शस्त्राणां ग्रहणे सदा ॥ १४ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां शस्त्रावचारणीयो
 नामाष्टमोऽध्यायः ।

छेद्ये भेद्ये त्वक्कारादीनि चत्वार्यनुशस्त्राणि योजयेदित्यर्थः । गोजी दाव्णी
 शाखोटको वा वृक्षास्तु गोजीति कर्कशपत्राणामुपलक्षणमित्याहुः । शस्त्रा-
 णीत्यादि । शुद्धशक्यायसानौति गद्योक्तानुवादः । शुद्धं निर्मलं शक्यं
 समर्थं, करणानि यन्त्रशस्त्राणि, कर्म्मरं लोहकारम्, प्रयोगीत्यादि । परिचयः
 सामान्येन ज्ञातस्यापि पौनःपुन्येन ज्ञानम् ॥ ११—१४ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 सूत्रस्थाने शस्त्रावचारणीयो नामाष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

अथातो योग्यासूत्रायमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अधिगतसर्वशास्त्रार्थमपि शिष्यं योग्यां कारयेत् ।
छेद्यादिषु स्नेहादिषु च कर्मपथमुपदिशेत् । सुबहुश्रुती-
ऽप्यकृतयोग्यः कर्मस्वयोग्यो भवति ॥ २ ॥

तङ्गः पुष्पफलालावू-कालिन्दक-चपुष्पैर्वीरक-कर्करीरक-
प्रभृतिषु छेद्यविशेषान् दर्शयेदुत्कर्त्तन-परिकर्त्तनानि चोप-
दिशेत् । दृति-वस्ति-प्रसेवकप्रभृतिषूदक-पङ्कपूर्णेषु भेद्य-
योग्याम् । सरोम्णि चर्मण्यातते लेख्यस्य । मृतपशुशिरासू-
त्पलनालेषु च वेध्यस्य । घृणोपहतकाष्ठ-वेणु-नल-नालीशुष्का-

पूर्वाध्याये शास्त्राणां ग्रहणे परिचयः कार्य इत्यनुशासनात् सङ्क्षेपेण
तदुपायमुपदिदिक्षुर्योग्यासूत्रायमधिकरोति अथात इत्यादिना । योग्या
कर्मभाष्यस इत्यनर्थान्तरम् । तस्याः सूत्रं स्वल्पाक्षरमसन्दिग्धमित्याद्युक्त-
लक्षणं शास्त्रं तदधिकृत्येति समानं पूर्व्वेण ॥ १ ॥

अधीत्यादि । अपिशब्देन योग्याया अवश्यकर्त्तव्यत्वं प्रतिपादितम् ।
छेद्यादिष्वित्यादि । कर्मपथं कर्मक्रममित्यर्थः । स तथोपदिष्टो योग्यां कुर्या-
दिति भावः । कुतः ? सुबहुश्रुत इत्यादि, कर्मस्वयोग्यः कर्मस्वनिपुणः ॥ २ ॥

तत्रेत्यादि । तत्र छेद्यादिषु मध्ये इत्यर्थः । पुष्पफलस्य कपित्थस्य
फलं पुष्पफलम् । “फले लुक्” इति तद्धितलुक् । एवमेव कालिन्दकादावपि
व्याख्येयम् । अलाव्विति “अप्राणिजातेद्यारज्ज्वादीनाम्” इत्यूङ् । अलावू-
फलमित्यर्थः । कालिन्दकं कुशाण्डविशेषः, चपुष्पादीनि कर्कटीभेदाः, कर्करीर-
कुशाण्डम्, दृतिः चर्मनिर्मितोदकपात्रम्, प्रसेवकः चर्मभाण्डम् । सरो-
म्णीत्यनेन लेख्यस्यानुलोमकर्त्तव्यतां सूचयति ; प्रतिलोमे हि लेख्ये रुजा-

लावूमुखेष्वेप्यस्य । पनसविम्बीविल्वफलमज्जलतपशुदन्तेष्वा-
हार्यस्य । मधूच्छिष्टोपलिप्ते शात्मलीफलके विस्त्राव्यस्य ।
सूक्ष्मघनवस्त्रान्तयोर्मृदुचर्मान्तयोश्च सीव्यस्य । पुस्तमय-
पुरुषाङ्गप्रत्यङ्गविशेषेषु वन्धयोग्याम् । शृङ्गमांसदेशीपूतल-
नालेषु च कर्णसन्धिवन्धयोग्याम् । शृङ्गेषु मांसखण्डेष्वग्नि-
चारयोग्याम् । उदकपूर्णघटपार्श्वस्रोतस्य लावूमुखादिषु च
नेत्रप्रणिधानवस्त्रिषण्वस्त्रिपीडनयोग्यामिति ॥ ३ ॥

भवतञ्चात्र ।

एवमादिषु सेधावो योग्यार्हेषु यथाविधि ।

द्रव्येषु योग्यां कुर्वाणो न प्रमुह्यति कर्म्मसु ॥ ४ ॥

तस्मात्कौशलसन्विच्छन् शस्त्रक्षाराग्निकर्म्मसु ।

यस्य यत्रेह साधर्म्यं तत्र योग्यां समाचरेत् ॥ ५ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां योग्यासूत्रीयो

नाम नवमोऽध्यायः ।

प्रादुर्भावो रक्तातिप्रवृत्तिश्च । पुस्तमयपुरुषो नृदादिहृतः पुरुषः ; तथाच
“नृदा वा दारुणा वाय वस्त्रेणाप्यथ चर्म्मणा । लौहरजैः कृतं वापि
पुस्तमित्यभिधीयते ॥” इति ॥ ३ ॥

योग्यार्हद्रव्याणामपरिसंख्येतया नातिसङ्क्षेपविस्तरेणाल्पबुद्धीनां व्यव-
हाराय यान्यभिहितानि, तान्येव सुविमलविपुलबुद्धीनामनुक्तज्ञानाय
दृष्टान्तत्वेनोपन्यस्यन्ते एवमित्यादिना । सेधावो विपुलमतिः ॥ ४—५ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये

सूत्रस्थाने योग्यासूत्रीयो नाम नवमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः ।

अथातो विशिखानुप्रवेशनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अधिगततन्त्रेणोपासिततन्त्रार्थेन दृष्टकर्मणा कृतयोग्येन
शास्त्रार्थं निगदता राजानुज्ञातेन नीचनखरोम्णा शुचिना
शुक्लवस्त्रपरिहितेन च्छत्रवता दण्डहस्तेन सोपानत्केनानु-
द्धतवेशेन सुमनसा कल्याणाभिव्याहारेणाकुहकेन बन्धुदूतेन
भूतायां सुसहायवता वैद्येन विशिखानुप्रवेष्टव्या ॥ २ ॥

योग्यानिष्पत्तेरनन्तरं कर्माणि चिकीर्षता भिषजा विशिखा प्रवेष्टव्येति
योग्यासूचीयादनन्तरं विशिखानुप्रवेशनीयमधिकरोति अथात इत्यादिना ।
प्रशस्तवर्त्तापरपर्यायोऽपि विशिखाशब्दोऽत्रातुरावासवर्त्मसात्रे प्रवर्त्तते गम-
कत्वात् ॥ १ ॥

केन विशिखानुप्रवेष्टव्येत्याह अधीत्यादि । अधिगततन्त्रेण प्रागुक्तेन
विधिना अधीततन्त्रेण, उपासिततन्त्रार्थेन प्रभाषणीयोक्तविधानेनानु-
वर्णितानुश्रुततन्त्रार्थेन, कृतयोग्येन योग्यासूचीयविधानेनाभ्यस्तकर्मणेत्यर्थः ।
अत्राधिगतसर्वशास्त्रार्थस्यैव योग्यायां विहितायामप्यधिगततन्त्रेणेति
विशेषणमवदातश्रुतत्वमाख्यातुम् अत उच्यते शास्त्रार्थं निगदतेति ;
नह्यनवदातश्रुतोऽर्हति शास्त्रार्थं निगदितुम् । राजानुज्ञातेन क्लेदादिषु
स्नेहादिषु शास्त्रेषु च परीक्ष्यानुमतेनेत्यर्थः । यतोऽभिहितं “क्लेदादिष्वन-
भिज्ञो यः”—इत्यादि । नीचनखरोम्णा कृत्तनखरोम्णा विशेषणमिदमङ्गु-
ल्युपयोगेऽनावधार्यं सम्प्रसादार्थञ्चेति बोध्यम् । शुचिना शुद्धाचारेण ।
अनुद्धतवेशेन विनीतवेशेन, उद्धतो हि वेशः सतामुद्देजनाय ; सुमनसा
कारुण्यादिगुणयोगाद्दुदारचेतसा भव्याकुलचित्तेन वा “दीर्घमनस्य च वैद्यस्य
यात्रायां न प्रशस्यते” इत्यनुशासनात् । कल्याणाभिव्याहारेण हितमित-

ततो दूतनिमित्तशकुनमङ्गलानुलोभ्येनातुरगृहसन्धि-
गल्योपविष्ट्यातुरमधिपश्येत् स्पृशेत् पृच्छेच्च । त्रिभिरेते-
र्विज्ञानोपाय रोगाः प्रायशो वेदितव्या इत्येके । तत्तु न
सख्यक् षड्विधो हि रोगाणां विज्ञानोपायः । तद्यथा
पञ्चभिः श्रोत्रादिभिः प्रश्नेन चेति ॥ ३ ॥

सधुराभिभाषिणा । अकुहकेनावक्षकेन, उल्लालक्षणे हि भिषक् सहसा
शुविमलदिपुलदुषिं परिदृष्टकर्मणमवदातन्तुतं स्वकर्मकुशलमन्यं सुखमै-
र्भिषग्गुणैरन्वितमपि भिषजमनायासेन सहता यशसा तिरस्करोतीति युक्त-
शुक्तां शुचिनेत्यादि ॥ २ ॥

तत इत्यादि । ततो विशिखातः दूतनिमित्तशकुनमङ्गलानुलोभ्येन
आनुलोभ्यमनुक्रमः । “आनुलोभ्येन सम्भूता” इति मनुः । दूतादीनां
क्रमगतमङ्गलेनोपलक्षितो भिषगित्यर्थः । दूतो वार्त्तावहः, निमित्तं शुभा-
शुभसूचकं चिह्नं, शकुनः पक्षिमात्रं, एषां मङ्गलामङ्गललक्षणानि तूपरिष्टान्नि-
वेदयिष्यते । वस्तुतो दूतशकुनयोर्निमित्तत्वे सत्यपीह पृथगुपादानं प्रपञ्चा-
र्थम् । आतुरकुलप्रवेशमधिकृत्य विशेषयति चरकः—“न चातुरकुलप्रवृत्तयो
वहिर्निर्धारयितव्याः । क्लृप्तश्चायुषः प्रमाणमातुरस्य न वर्णयितव्यं जानता-
ऽपि च तत्र यतोच्यमानमातुरस्यान्यस्य वाऽप्युपघाताय सम्प्रव्यते । ज्ञान-
वताऽपि च नात्यर्थमात्मनो ज्ञानेन विकल्पितव्यम् । आप्तादपि हि
विकल्पनादत्यर्थमुद्दिजन्त्येके” इति । त्रिभिरित्यादि । अनेन्द्रियजन्यज्ञा-
नाधीनत्वादनुमानस्याऽप्युपदेशो ज्ञेयस्तस्याऽपि विज्ञानोपायत्वात् । वक्ष्यति
हि “स्थानघृतसृचन्दनकल्कैर्वा प्रदिग्धायां त्वचि शल्योपणाशु विस-
रति घृतमुपश्लिष्यति वा लेपो यत्र तत्र शल्यं विजानीयात्” इति ।
न ह्यनुपदिष्टं पूर्वं कश्चित् प्रत्यक्षादिभिर्विज्ञातुमुत्सहते इत्यागमस्यापि
विज्ञानोपायत्वे सत्यपि यदपुनः षड्विध इत्युक्तं तत्पूर्वमागमेनोप-
लक्ष्यानां रोगाणां पुनः प्रतीकारकाले प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रश्नेन च तत्त्वतो

तत्र श्रोत्रेन्द्रियविज्ञेया विशेषा रोगेषु व्रणास्त्रावविज्ञा-
नीयादिषु वक्ष्यन्ते सफेनं रक्तमीरयन्तनिलः सशब्दो निर्ग-
च्छतीत्येवमादयः । स्पर्शनेन्द्रियविज्ञेयाः शीतोष्ण-क्षुत्त-
कर्कश-मृदु-कठिनत्वादयः स्पर्शविशेषा ज्वर-शोषादिषु ।
चक्षुरिन्द्रियविज्ञेयाः शरीरोपचयापचयायुर्लक्षण-बल-वर्ण-
विकारादयः । रसनेन्द्रियविज्ञेयाः प्रमेहादिषु रसविशेषाः ।
घ्राणेन्द्रियविज्ञेया अरिष्टलिङ्गादिषु व्रणानामव्रणानाम्
गन्धविशेषाः । प्रश्नेन च विजानीयाद्देशं कालं जातिं सात्व्य-
मातङ्गसमुत्पत्तिं वेदनासमुच्छ्रायं बलं दीप्ताग्नितां वात-
मूत्रपुरीषाणां प्रवृत्तप्रवृत्ती कालप्रकर्षादींश्च विशेषान् ।

विज्ञानार्थमित्यनुसन्धेयम् । चरकेऽपि “त्रिविधे त्वस्मिन् ज्ञानसमुदाये
पूर्वमाप्तोपदेशाज्ज्ञानं ततः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परीक्षोपपद्यते” इत्युपक्रम्य
“तस्माद्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानञ्च त्रिविधा वा सहोप-
देशेन” इत्युक्तम् । पृष्टा हि श्रोत्रेन्द्रियेणार्था विज्ञायन्ते इति प्रश्नस्य प्रत्यक्षे-
ऽन्तर्भावान्नेह पृथगभिधानमित्यविरोधः ॥ ३ ॥

सुखप्रतिपत्तये तांस्तान् विज्ञानोपायानुदाहरति तत्रेत्यादिना । तत्र
वेदितव्येषु रोगेषु मध्ये इत्यर्थः । सफेनमित्यादावेवमादय इत्यनेन सशब्द-
वातवाहिनश्च शिरःकण्ठस्था इत्यादयो लक्ष्यन्ते । व्रणास्त्रावविज्ञानीया-
दिष्विति व्रणास्त्रावविज्ञानीय आदिर्येषां तेषु तथोक्तेषु कृत्याकृत्यादि-
ष्वित्यर्थः ।

प्रश्नेनेत्यादि । देशो भूमिः, कालः प्रातरादिः, जातिः रोगाणां
सम्प्राप्तिर्नाशकत्वादिवर्णः, सात्व्यम् “यो रसः कल्पते यस्य सुखायैव निवे-
दितः । व्यायामजातमन्यद्वा तत्सात्व्यम्” इत्युक्तलक्षणम्, आतङ्गः ससु-
पद्यतेऽस्मादिति व्युत्पत्त्या आतङ्गसमुत्पत्तिर्निर्दानम्, वेदनासमुच्छ्रायो व्याधिः

आत्मासदृशेषु विज्ञानाभ्युपायेषु तत्स्थानीयैर्जानीयात् ॥ ४ ॥

भवति चान्न ।

मिथ्यादृष्टा विकारा हि दुराख्यातास्तथैव च ।

तथा दुःपरिच्छिन्नाश्च मोहयेयुश्चिकित्सकम् ॥ ५ ॥

एवमभिसंख्येयं साध्यान् साधयेद्याप्यान् यापयेद्साध्यान् नोपक्रमेत् । परिसंवत्सरोत्थितांश्च विकारान् प्रायशो वर्जयेत् ॥ ६ ॥

रत्युन्नतिः, बलं व्यायामशक्त्यनुमेयं, कालप्रकर्षो व्याधेः कालसन्ततिः यावन्तं कालं व्याधिरुत्पन्न इति यावत्, आदिना निद्रादीनामवरोधः । एतानि ग्रन्थेन कस्मिन्नयं जातः संवत्सरो व्याधितो वेत्तेवं पृच्छया जानीयादित्यर्थः । नन्वात्मनो हीनेन्द्रियत्वे का गतिरित्याह आत्मेत्यादि । उचितापरपर्यायोऽयं सदृशशब्दः । “सदृशं समे उचितं” इति मेदिनी । ततश्चात्मासदृशेषु आत्मनोऽनुचितेष्वयुक्तेषु हीनेष्विति यावत् विज्ञानाभ्युपायेषु विज्ञानोपायेष्विन्द्रियेषु सत्स्वित्यर्थः—“तत्स्वीकृतव्यतिकरे क इहाभ्युपायः” इति काव्यप्रकाशः । कोऽभ्युपायः क उपायः इति तदर्थः । तत्स्थानीयैः आतुरावासस्थैः पुरुषैर्जानीयात् तांस्तानिन्द्रियविज्ञेयान् विषयान् ; भिषगिति शेषः । आत्मसदृशेष्विति प्रामादिकः पाठः ॥ ४ ॥

अवहितेन भिषजा रोगा विज्ञेयाः नाऽपि चातुरेण क्लीमत्त्वादन्वस्माद्वा कारणात् कश्चिद्वाह्यो वाभ्यन्तरो वा भावो गोप्य इत्येव व्याजेन व्याचिख्यासुराह मिथ्येत्यादि । दृशिरत्र प्रत्यक्षपरः पञ्चेन्द्रियविज्ञानाधिकारात् । तदयमर्थः मिथ्यादृष्टा याथातथ्येनाविज्ञाताः, दुराख्याताः सम्यङ्दुराख्याताः दुःपरिच्छिन्नाः दुष्पृष्टाः । पूर्व्वेणैवोपलब्धे पुनर्दुःपरिच्छिन्नेति विशेषणं क्रिया जुगुप्सेया वा अतीयसोऽप्यवयवस्य परिच्छिन्नत्वेऽपरिहार्यत्वमाविष्कर्तुमित्याहुः “सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय” इति न्यायात् । एवमित्यादि । अत्र प्रायश इति रक्तगुल्मादीनां दुर्बलव्याधीनाञ्च व्याहृत्यर्थम् ॥ ५ । ६ ॥

तत्र साध्या अपि व्याधयः प्रायेणैषां दुश्चिकित्स्यतमा-
भवन्ति । तद्यथा—श्रोत्रिय-नृपति-स्त्री-बाल-वृद्ध-भीरु-
राजसेवक-कितव-दुर्वल-वैद्यविदग्ध-आधिगोपक-दरिद्र-
अपण-क्रोध-व्रतामनात्मव्रतामनाधानाञ्चैवं निरूप्य चिकित्सां
कुर्वन् धर्म्मार्थकामयशांसि प्राप्नोति ॥ ७ ॥

भवति चात्र ।

स्त्रीभिः सहास्यां संवासं परिहासञ्च वर्जयेत् ।

दत्तञ्च ताभ्यो नादेयमन्नादन्यद्विषग्वरैः ॥ ८ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने विशिखानुप्रवेशनीयो
नाम दशमोऽध्यायः ।

तत्रेत्यादि । श्रोत्रियादीनां व्रताध्ययनादिभिस्त्रैस्त्रैर्हेतुभिर्दोषप्रको-
पात् सर्वक्रियानर्हत्वादित्य व्याधयोऽसाध्या भवन्ति तद्विपरीतत्वे च
साध्यतामुपयान्तीत्युच्यते प्रायेणेति । कितवस्त्वत्र द्यूतकारः, वैद्यविदग्धो
वैद्यग्नयः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ७ ॥

परीवादभयात्परिहर्त्तव्यान्याह स्त्रीभिरित्यादिना । सहास्या सहासनं,
अन्नमोदनं, यत्तु चरके “न कदाचित् स्त्रीदत्तमामिषमादातव्यमननुज्ञातञ्च
भर्त्ताऽथवाध्यक्षेण” इत्युक्तं तदन्नेतरभोग्यवस्तुविषयमित्यविरोधः । “आमिषं
भोग्यवस्तुनि” इति रभसः ॥ ८ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
सूत्रस्थाने विशिखानुप्रवेशनीयो नाम दशमोऽध्यायः ।

एकादशीऽध्यायः ।

अथातः चारपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

शस्त्रानुशस्त्रेभ्यः चारः प्रधानतमश्छेद्य-धेद्य-लेख्य-कर-
णात् त्रिदोषमत्वाद्विशेषक्रियावचाराणाञ्च ॥ २ ॥

तत्र चरणात् क्षणनाम्ना चारः । नानौपधिसमवायात्

पूर्वाध्यायोक्तेन विधिना परीक्षणादनन्तरं भेषजानुपयुज्यन्त इतीदानीं
व्याचिख्यासितेषु भेषजेषु मध्ये प्रथमं तावत् “विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात् चार-
वह्निजलीकसाम्” इत्यतिक्रान्तावेक्षणात् पाकीपयोगक्रमतः चारमेवाधि-
करोति अथात इत्यादिना । चारपाकविधिमिति । पाकः पाकक्रमः
विधिद्वीपयोगक्रमः । चारस्य पाकविधी यत्र तं तथोक्तम् ॥ १ ॥

वैद्यातुरप्रवृत्त्यर्थं सहेतुकं चारं स्तीति शस्त्रानुशस्त्रेत्यादिना । शस्त्राणि
मण्डलाद्यादीनि अनुशस्त्राणि चेह चारेतराणि त्वक्तारादीनि, शस्त्रानु-
शस्त्रेभ्यः इति “पञ्चमी विभक्ते” इति निर्धारणे पञ्चमी । छेद्यमेद्य-
लेख्यकरणादिति नाडीव्रणादीनां छेदनात्, मर्मजव्रणशोथादीनां भेदनात्,
कठिनोत्सन्नमांसादीनाञ्च व्रणानां लेखनादित्यर्थः । विशेषक्रियावचाराणा-
दिति त्रिदोषघ्नत्वे सौम्यत्वे च सत्यपि दहनादिकर्मकरणात्, तथैवाग्नेयी-
षधिभूयिष्ठतया पित्तरक्तदूषकत्वे सत्यपि पित्तरक्तार्शसः प्रत्यनीकत्वा-
दित्यर्थः । वक्ष्यति हि “चारेणैव सृदुना पित्तरक्तनिमित्तानि” इति ।
एवं प्रभावतोऽनेकविधकर्मकरणाच्छस्त्रानुशस्त्रेभ्यः प्रधानतमः चारो न-
तु छेद्याद्यष्टविधकर्मकरणादाशुक्रियाकरणादित्यनुशस्त्रेषु पठ्यते, अनुशस्त्रं
हि नाम गौणं शस्त्रमित्यवोचाम ॥ २ ॥

सम्प्रति छेद्यादिकर्मार्हत्वं प्रतिपादयन् निर्वृत्ति चरणादित्यादिना ।
चरणादुष्टमांसादीनां शतनक्ष्ण क्षणनात् त्वक्मांसादीनां हिंसनात् । क्षणे

त्रिदोषघ्नः, शुक्लत्वात् सौम्यस्तस्य सौम्यस्यापि सतो दहन-
पचन-दारणादिशक्तिरविरुद्धा, स खल्वग्नेयौषधिगणभूयिष्ठ-
त्वात् कटुक उष्णस्तीक्ष्णः पाचनो विलयनः शोधनो रोपणः
शोषणः स्तम्भनो लेखनः कृम्याम-कफ-कुष्ठ-विष-मेदसामुप-
हन्ता पुंस्त्वस्य चातिसेवितः ॥ ३ ॥

चारः । पृषोदरादिः । नानौषधिसमवायात् वातपित्तकफहरौषधिसमु-
दायात्कक्षादित्यर्थः । न च दग्धतया गुणान्तराधानेन नानौषधिसमवा-
यत्वेऽपि त्रिदोषघ्नत्वं नोपपद्यते इति वाच्यं, दग्धस्यापि प्रकृतिगुणदर्शनात् ।
वक्ष्यति हि रक्तपित्तं प्रतीकर्तुं “सचौद्रमिन्दीवरभस्मवारि” इति । नन्वाग्ने-
यौषधिभूयिष्ठत्वादेकान्ततः पित्तकरस्यास्य त्रिदोषघ्नत्वं कुतः ? इत्याशङ्क्याह
शुक्लत्वात् सौम्य इति । शुक्लत्वं हि कफधर्म्मः, उक्तं हि “श्लेष्मा श्वेतो
गुरुः स्निग्धः” तथा “ओजः सोमात्मकं स्निग्धं शुक्लं ग्रीतं स्थिरं सरम्”
इत्यादि तस्मात्सौम्यत्वेन पित्तहरतया युक्तमेव त्रिदोषघ्नत्वमिति भावः ।
तत्पुनस्त्रिदोषघ्नत्वमनुबन्धभूतपित्तहरणादेव द्रष्टव्यं ; रक्तपित्त-पित्तप्रकृति-
प्रभृतिष्वहितत्वेनोपदेशात् । नन्वत्र कथं सौम्यतया दहनादिशक्तिर्दह-
नादिशक्त्या वा सौम्यत्वं नोपहन्यते, “विरुद्धगुणसन्निपाते हि भूयसाल्प-
मवजीयते” इति न्यायादित्याह तस्येत्यादि । अविरुद्धा अप्रतिहता, चित्र-
कसमाया अपि दन्त्या विरेचकत्ववत् स्वभावसंसिद्धत्वादिति भावः । अस्तु
तावत्कथं पुनर्वातपित्तकफहरौषधिसमुदायात्कक्षस्य तस्याग्नेयी दहनादि-
शक्तिः कटुकादयो गुणाश्चोत्पद्यन्ते, इत्युच्यते स खल्वित्यादि । पाचनो
व्रणशोथस्याजीर्णस्य च, विलयनो गुल्मादेः, शोधनो दुष्टव्रणादेः, रोपण-
इति परम्परासम्बन्धेन, रोपणमर्थं हि चारो न प्रयुज्यते, अपि तु शोधना-
देव रोपयति । शोषणो व्रणक्षेदस्य, स्तम्भनः शिराच्छेदादतिप्रवृत्तस्य
शोणितस्य, चारो हि च्छिन्नं शिरासुखं पाचयित्वा शोणितगतिं निरुणद्धि ।
लेखनः कठिनोत्तन्नमांसानां व्रणानां, पाचनत्वादयो गुणाः यथायोगं

स द्विविधः प्रतिसारणीयः पानीयश्च । तत्र प्रतिसार-
णीयः कुष्ठ-किटिस-दद्रु-किलास-मण्डल-भगन्दरावृद्ध-दुष्ट-
व्रण-नाडी-चर्षणील-तिलकालक-न्यच्छ-व्यङ्ग-मशक-वाह्य-
विद्रधि-कृमि-विषादिषु उपदिश्यते सप्तसु च मुखरोगेषुप-
जिह्वाधिजिह्वोपकुश-दन्तवैदर्भेषु तिसृषु च रोहिणीष्वेतेषु
चैवानुशस्तप्रणिधानमुक्तम् । पानीयस्तु गर-गुल्मोदराग्नि
सङ्गाजीर्णारोचकानाह-शर्कराश्लथ्याभ्यन्तरविद्रि-कृमि-
विषार्शःसूपयुज्यते ॥ ४ ॥

अहितस्तु रक्तपित्त-ज्वरित-पित्तप्रकृति-वाल-दृढ-दुर्बल-

पानीयस्य प्रतिसारणीयस्य च ज्ञेयाः । अतिसेवित इति गुल्मादौ सातत्ये-
नातिमात्रया वोपयुक्तः पानीयः चारः ॥ ३ ॥

स द्विविध इत्यादि । अत्र कुष्ठत्वेन किटिसादीनां लाभे पृथगुपादानं
विशेषतः चारसाध्यताप्रतिपादनार्थम् । आदिना जतुमणिप्रसृतीनामा-
देशः । उपजिह्वादिषु चतुर्षु तिसृषु रोहिणीष्विति सप्तसु च मुखरोगेषु
प्रतिसारणीय उपदिश्यत इत्यन्वयः । अत्र रोहिणीनां त्रित्वं शोणितसन्नि-
पातजयोरसाध्यत्वादसाध्यत्वेऽपि शोणितजायाः पित्तजरोहिणीचिकित्सिते-
ऽन्तर्भावाद्वा वक्ष्यति हि “पित्तवत्साधयेद्देवो रोहिणीं रक्तसम्भवाम्” इति ।
अत्र सप्तस्त्रिति सङ्ख्या निर्देशो विशेषोपयोगितयेति बोध्यं संशो-
धनार्हेषु सर्वेष्वेवोपयोगात् । चारो हि शोणितेन सह सम्भूय तानि तानि
कर्माणि करोतीत्याह एतेष्वित्यादि । एतेषु कुष्ठादिषु चकारात्कठिना-
श्रयत्वेन तादृशेषु कठिनोत्सन्नव्रणमांसादिषु चैवानुशस्तप्रणिधानं यथा-
योगं शस्तानुशस्तप्रयोगानन्तरं चारप्रणिधानमुक्तं पूर्वाचार्यैरिति शेषः ।
एवकारेणोत्सन्नमृदुमांसव्रणादयो व्यवच्छिद्यन्ते । पानीय इत्यादि गरं
संयोगजं विषम्, अग्निः सज्यते अत्रेत्यग्निसङ्गा ग्रहण्यादयः । पानीयचार-

अम-मद-सूच्छी-तिमिर-परीतेभ्योऽन्येभ्यश्चैवंविधेभ्यः । तच्चे-
तरच्चारवद्गङ्गा परिस्त्रावयेत् । तस्य विस्तारोऽन्यत्र ॥ ५ ॥

अथेतरो मृदुर्मध्यस्तीक्ष्णश्च । तं चिकीर्षुः शरदि
गिरिसानुजं शुचिरुपोष्य प्रशस्तेऽहनि प्रशस्तदेशजातमनुप-
हतं मध्यमवयसं महान्तमसितमुष्ककमधिवास्यापरेद्युः पाट-
यित्वा खण्डशः प्रकल्प्यावपाय्य निवाते देशे निचितं कृत्वा

विधिमाह तस्मै पानीयचारम् इतरच्चारवद्व्यमाणप्रतिसारणीयचारवद्गङ्गा
परिस्त्रावयोदित्यनेनोभयत्र दाहस्त्रावयोस्तुल्यत्वमुक्तम् । विस्तारोऽन्यत्रेति
शुल्कादावित्यर्थः ॥ ४ । ५ ॥

अथेत्यादि । कार्त्स्न्यापरपर्यायोऽयमथशब्दः, “अथ—कार्त्स्न्यारम्भ-
समुच्चये” इति मेदिनी । तदयमर्थः, इतरः प्रतिसारणीयः चारो सुष्काका-
द्रीनां तारतम्येन यावान् भवितुमर्हति तावानेव मृदादिभेदेन त्रिविध-
इति । यथा च त्रैविध्यमुपपद्यते तच्च परमतो व्यक्तीभविष्यति । गिरि-
सानुजं पर्वतस्यसमभूमिजम्, अत्र सानुजमिति सिद्धे गिरिशब्दो गो-
वल्लीवर्धन्यायात् भटितिबोधार्थः । विशेषणमिदमग्निगुणभूयस्त्वादुपात्त-
मिति गम्यते तेन तथाविधजाङ्गलदेशजातमप्यादेयं भवत्यविशेषात् ।
शुचिरुपोष्येति अशुचेर्भुक्तवतश्चाधिवासानधिकारान्नानुपपन्नम् । अङ्गः
प्राशस्त्यमत्र शुभकरणादिकत्वेन मेघप्रवातादिविरहितत्वेन च कल्पनीयम् ।
प्रशस्तदेशजातमिति देशो भूमिस्तत्प्राशस्त्यन्तु भूमिप्रविभागीये वक्ष्यमाण-
मभिसमीच्याध्यवस्यम् । अनुपहतं क्रिमिविषादिसम्बाधमार्गैरप्रनष्टवीर्यम् ।
मध्यमवयसमित्यस्य परिपूर्णवीर्यत्वे तात्पर्यम् । असितमुष्ककं “घण्टा-
पारुलि” इति समाख्यातम् ; अत्रासितत्वेन विशेषणं “मुष्ककः काल-
पुष्पस्तु वरः श्वेतादिपुष्पतः” इत्यनुशासनात् । अधिवासेत्यधिवासनं भूताप-
सारणार्थम् ; यदाह भोजः “प्राञ्जुखोपगतं इत्युपक्रम्य—निवसन्तीह
भूतानि यान्यस्मिन् कानिचित् दुमे । अपक्रामन्त्वर्तन्केचः परार्थे श्वो

सुधाशर्कराश्च प्रक्षिप्य तिलनालैरादीपयेत् । अथोपशान्ते-
ऽन्नौ तद्भस्म पृथग्वृत्तौ याद्भस्मशर्कराश्च ॥ ६ ॥

अथानेनैव विधानेन कुटज-पलाशाश्वकर्ण-पारिभद्रक-
विभीतकारवध-तिल्लकार्क-सुह्यपासार्य-पाटला-नक्तमाल-
वृष-कदली-चित्रक-पूतीकेन्द्रवृक्षास्फोताश्वमारक-सप्तच्छदा-
ग्निसन्य-गुञ्जाम्बतखञ्ज कोशातकीः समूल-फल-पत्र-शाखा
दहेत् ॥ ७ ॥

ततः चारद्वीणमुदकद्वीणैः षड्भिरालोच्य, सूत्रैर्वा यद्यो-
क्तैरेकविंशतिकृत्वो विस्त्राय, सहति कटाहे शनैर्द्व्यवघट्ट-
यन् विपचेत् । स यदा भवत्यच्छो रक्तस्तौक्ष्णः पिच्छिलश्च

ह्रयं द्रुमः” इति । निश्चितं कृत्वा राशीकृत्य, सुधा पाषाणभेदः “सुटीम्”
इति विज्ञायते । शर्करा क्षुद्रतरपाषाणविशेषः । तिलनालैरादीपनं
वीर्योत्कर्षार्थम् । भस्मशर्करा भस्मीभूताः शर्कराः चकारात् भस्मीभूताः
सुधाश्चेत्यर्थः । अन्ये तु “सुष्ककाद्वृक्षमानात्तु रसः प्रच्यवते यदा । भस्मना
सह संयुक्तः काठिन्यमुपगच्छति । तां भस्मशर्करामाहुः” इत्युक्तभस्मशर्करा
एवेह शब्देनोदिता इत्याहुः ॥ ६ ॥

अथेत्यादि । अत्र तद्भस्मभस्मशर्कराग्रहणानन्तरम्, अनेनैव पूर्वोक्तेना-
धिवासपूर्वकेणैवेत्यर्थः । अश्वकर्णः शालभेदः इन्द्रवज्रो वृहत्फलः कुटजः,
कुटजस्तु क्षुद्रफल इत्यनयोर्विशेषः । कोशातकी नाम “घोषा” इति
विज्ञायते । सा च फलपुष्पभेदाच्चतुर्धा भिद्यत इत्युच्यते चतस्रश्चेति ॥ ७ ॥

तत इत्यादि । चारद्वीणमिति, अत्राविशेषेऽपि समुदितकुटजादिचार-
समं सुष्ककचारमुपदिशन्ति भिषजो सुष्ककस्य पृथग्दाहात् “सुष्ककोत्तर-
सादाय” इति वाग्भटसंवादाच्च । सूत्रैर्वा यद्योक्तैरिति भाविनि भूतवदुप-
चारादुक्तं वक्ष्यमाणैर्मूर्धैरित्यर्थः । एकविंशतिकृत्व एकविंशतिवारान् ।

तमादाय महति वस्त्रे परिखाव्येतरं विभज्य च पुनरग्नावधि-
श्रयेत् । तत एव च चारोदकात् कुङ्कुममध्यर्द्धं वापनयेत् ॥ ८ ॥

ततः कटशर्करा-भस्मशर्करा-क्षीरपाकशङ्खनाभौरग्निवर्णाः
कृत्वायसे पात्रे तस्मिन्नेव चारोदके निपिच्य पिष्ट्वा तेनैव
द्विट्रोणेऽष्टपलसंमितं शङ्खनाभ्यादीनां प्रमाणं प्रतिवाप्य
सततमप्रमत्तचैतनमवघट्टयन् विपचेत् । स यथा नातिसान्द्रो
नूततिद्रव्यं भवति तथा प्रयतेत । अथैनमागतपाकमवता-
प्यनुगुह्यमायसे कुम्भे संघृतमुखे निदध्यादेष्ट मध्यमः । एष
एवाप्रतीवापः पक्वः संव्यूहिमो ज्वहुः ॥ ९ ॥

प्रतीवापे यथात्ताभं दन्ती-द्रवन्ती-चित्रक-लाङ्गलकी-पूतिक-

स पचमानः चारः, अच्छो निर्मलः, तीक्ष्णः उग्रगन्धः, इतरं भस्मांशम् ।
अधिकमर्द्धं यजेत्यध्यर्द्धम् । अत्र कुङ्कुमेऽपि द्वैगुण्यमिच्छन्ति कटशर्करादीनां
नितेकानुपपत्तिभयात् । तथाच द्वादशपलान्यपनयेदिति निष्कर्षः ॥ ८ ॥

तत इत्यादि । कटशर्करानामीषधिः “नटा” इत्याख्यायते, तदभावे
तु खटिका देयेति चारविदो भाषन्ते । भस्मशर्करा प्राग्व्याहता, क्षीरपाकः
शुक्तिका, शङ्खनाभिः शङ्खगन्धिः, न तु तदाख्यो वसुमेद इति प्राञ्चः ।
तस्मिन्निति पूर्वोद्धृतेऽध्यर्द्धकुङ्कुमे इत्यर्थः । तेनैव निर्व्वापणार्थेन चारोदके-
नैव पिष्ट्वा द्विट्रोणे द्विट्रोणावशेषे चारोदके, शङ्खनाभिरादिः चारगुणीत्या-
दने प्रथमो येषां ते शङ्खनाभ्यादयः तेषां शङ्खनाभ्यादीनां प्राक् पिष्टानां कट-
शर्कराप्रभृतीनामित्यर्थः । अत्र गुणोत्कर्षार्थमनुक्तान्यपि दक्षशक्तदादीन्या-
याप्यान्याहुः ; “स्लक्ष्णं शक्तदक्षशिखिगुह्यककपोतजम् । चतुष्पात्यक्षि-
पित्तालमनोद्वालवणानि च” इति प्रक्षेपाधिकारे तन्वान्तरानुशासनात् ॥ ९ ॥
मध्यमस्यैव चारस्य प्रतीवापे द्रव्यान्तराणि संयोज्य तीक्ष्णलघुपदिशति

प्रवाल-तालपत्री-विड-सुवर्चिका-कनकक्षीरी-हिङ्गु-वचा-
विषाः समाः क्षणचूर्णाः शक्तिप्रमाणाः प्रतीवापः । स एव
सप्रतीवापः पक्कः पाक्वस्तीक्ष्णस्तेषां यथाव्याधिवत्सुपयोगः।
क्षीणवत्ते तु चारोदकमावपेद्वत्तकरणार्थम् ॥ १० ॥

भवतश्चात्र ।

नैवातितीक्ष्णो न मृदुः शुक्लः क्षणोऽथ पिच्छिलः ।

अभिष्यन्दी शिवः शीघ्रः चारो ह्यष्टगुणः स्मृतः

अतिसार्द्धवशैत्यौष्णप्रतैक्ष्णप्रपैच्छिल्यसर्पिताः ।

सान्द्रताऽपक्वता हीनद्रव्यता दोष उच्यते ॥ ११ ॥

प्रतीवाप इत्यादिना । प्रतीवापे कटशर्करादौ, समाः समांशाः क्षणचूर्णाः
क्षणचूर्णचूर्णाः येषां ते तथोक्ताः, शक्तिप्रमाणाः अर्द्धपलमिताः यथालाभं
दन्त्यादयश्चेत् प्रतीवापस्तर्हि पक्कः स एव सप्रतीवापो मध्यमचारः पाक्व-
स्तीक्ष्णश्चेति संज्ञां लभत इत्यर्थः । सप्रतीवापं पक्क इति पाठे तु सुगमम् ।
पाक्वसंव्यूहिसंज्ञयोऽस्ति होपदेशः प्रसिद्धत्वादित्यवधेयम् । पूतिकप्रवालाः
पूतिकरञ्जपलवाः, तालपत्री तालमूली, विडं लवणमेदः, कनकक्षीरी
मालवदेशे प्रसिद्धा, व्यवहारस्तु कुरुतेनैव, विषा अतिविषा । एवं प्रतिसार-
णीयस्य प्रागुक्तं त्रैविध्यं व्याख्यातं भवति । क्षीणेत्यादि । क्षीणवत्त्वमत्र
द्रवक्षयादेव लक्षणीयम् अन्यत्राऽप्युक्तं “वलार्थं क्षीणपानीये चारास्तु पुन-
रावपेत्” इति ॥ १० ॥

नैवेत्यादि । चारस्यातितीक्ष्णत्वं वाक्शतात् प्रागेरण्डनालदाहात्
मृदुत्वान्वागप्यदाहाल्लक्षणीयम्, यदुक्तम् “यद्येरण्डजनालमेष दहति चारो
वरो वाक्शतात्” इति । वाक्शतात् यदि दहति तर्हि वरः श्रेष्ठोऽन्यथा
त्ववरोऽतितीक्ष्णत्वेन मृदुत्वेन चेति तात्पर्यम् । अविष्यन्दी अविषर्पी, शिवो

तत्र चारसाध्यव्याधिव्याधितमुपवेश्य निर्वातातपे देशे-
ऽसम्बाधेऽग्नौपहरणीयोक्तेन विधानेनोपसम्भृतसम्भारं ततोऽस्य
तमवकाशं निरीक्ष्यावष्ट्यावलित्व्य प्रच्छयित्वा शलाकया
चारं प्रतिसारयेत् । दत्त्वा वाक्शतमात्रमुपेक्षेत ॥ १२ ॥

तस्मिन् निपतिते व्याधौ कृष्णता दग्धलक्षणम् ।

तत्रास्त्ववर्गः शसनः सपिंसंधुकसंयुतः ॥

अथ चेत् स्थिरमूलत्वात् चारदग्धं न शीर्यते ।

इदमालेपनं तत्र समग्रमवचारयेत् ॥

अस्त्वकाञ्जिकबीजानि तिलान्सधुकसेव च ।

प्रपेथ्य समभागानि तेनैवमनुलेपयेत् ।

तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः ॥ १३ ॥

रसेनास्त्वेन तीक्ष्णेन वीर्योष्णेन च योजितः ।

आग्नेयेनाग्निना तुल्यः कथं चारः प्रशाम्यति ॥ १४ ॥

एवं चेत्सम्यसे वत्स प्रोच्यमानं निबोध मे ।

अस्त्ववर्ज्यान्सान्धारैः सर्वानेव विभावयेत् ॥

निरुपद्रवत्वेनेष्टसाधन इत्यर्थः । हि यस्मात् चार उक्तलक्षणी भवति प्राश-
स्येनेति शेषः अतोऽष्टगुणोऽष्टावुत्कर्षहेतवोऽस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

तत्रेत्यादि । तमवकाशं देशं निरीक्ष्य व्याधेराकारादिविज्ञानार्थम्
निपुणं लक्षयित्वा अवष्ट्यावलित्व्य प्रच्छयित्वेति यथाक्रमं पित्तवातकफ-
दुष्टिभेदेनेत्याहुः । दत्त्वा प्रतिसार्य्य चेत्यर्थः । वाक्शतमात्रं लघुचर-
शतोपलक्षितकालमात्रम् उपेक्षेत उदासीनस्तिष्ठेदित्यर्थः ॥ १२ ॥

तस्मिन्नित्यादि । अस्त्ववर्गी रसविशेषविज्ञानीये वक्ष्यमाणः । मधुको

काटुकस्तल भूयिष्ठो लवणोऽनुरसस्तथा ।

अज्ज्ञेन सह संयुक्तः स तीक्ष्णलवणो रसः ॥

साधुर्यं भजतेऽत्यर्थं तीक्ष्णभावं विमुञ्चति ।

साधुर्याच्छसमाप्नोति वक्त्रिर्द्विरिवाप्तुतः ॥ १५ ॥

तत्र सख्यदग्धे विकारोपशमो लाघवसनास्त्रावय । ह्रीन-
दग्धे तोदकण्डूजाड्यानि व्याधिद्विचि । अतिदग्धे दाहपाक-
रागस्त्रावाङ्गमर्द्द-क्लम-पिपासा-सूच्छीः खुर्सरणं वा । चार-
दग्धव्रणन्तु यथादोषं यथाव्याधि चोपक्रमेत् ॥ १६ ॥

अथ नैते चारद्वत्याः । तद्यथा दुर्बल-बाल-स्यविर-
भीरु-सर्वाङ्गशूनोदरि-रक्तपित्ति-गर्भिण्यृतुमती-प्रवृद्धज्वरि-प्र-
लेहोरःक्षत-क्षीण-दृष्ट्या-सच्छोपद्रुत-क्लौवापट्टोद्वृत्त-फल-
योनयः ॥ १७ ॥

तथा मर्म-शिरा-स्नायु-सन्धि-तरुणास्थि-सेवनी-धमनी-
गल-नाभि-नखान्तर-शेफः-खोतः-खल्यमांसेषु च प्रदेशेष्व-
क्षोच्च न दद्यादन्यत्र वर्त्तुरोगात् ॥ १८ ॥

यष्टीमधुकः । तत्रेत्यादि । जाड्यमत्रालघुता । नैत इत्यादि । अप-
हृत्तोहृत्ती यथासम्भवमध जर्द्दगतावण्डयोनी । येषां ते अपहृत्तोहृत्तफल-
योनयः । केचित्तु फलशब्देनेहान्तं ग्राहयन्त्युपचारात् गङ्गायां घोष इति-
वत् ॥ १३—१७ ॥

तथेत्यादि । मर्माणि मर्मनिर्देशशरीरोक्तानि पञ्चविधानि, तरुण-
स्थीनि घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकोपस्थितानि कोमलान्यस्थीनि, सेवन्यः शिरसि
पञ्च, जिह्वाशेफसोरेकैक इति सप्त, धमन्यश्चतुर्विंशतिर्नाभिप्रभवाः । केचित्तु

तत्र चारसाध्येष्वपि व्याधिषु शूनगात्रमस्थिशूलिनमन्त्र-
क्षेपिणं हृदयसन्धिपीडोपद्रुतं चारो न साधयति ॥ १९ ॥

भवति चात्र ।

विषाग्निशस्त्राशनिमृत्युकल्पः

चारो भवत्यल्पमतिप्रयुक्तः ।

स धीमता सम्यगनुप्रयुक्तो

रोगान् निहन्त्यादचिरेण घोरान् ॥ २० ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने चारपाकविधि-
र्नामैकादशोऽध्यायः ।

तरुणास्त्रिमस्वनित्वात् घ्राणार्बुदादिष्वपि चारं नेच्छन्त्येकान्तेन ; तत्तु न
स्मृतीचीनं युक्त्याऽल्पशो व्यवहारदर्शनात् । तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम् । “पद्मपत्र-
तनुधारलेपो घ्राणार्बुदेषु च । प्रत्यादित्यं निषण्णस्य ससुन्नस्याग्रनासिकाम् ॥
मात्रा विधार्थः पञ्चाशत्तद्वर्गसि कर्णजे । चारं प्रमार्ज्जनेनानुपरिमृज्याव-
गम्य च ॥ सुदग्धं घृतमध्वतं तत्परो मसुकाश्लिकैः । निर्व्वापयेत्ततः
साज्यैः” स्वादुशीतैः प्रदेहयेत् ॥ इति ॥ १८ । १९ । २० ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
सूत्रस्थाने चारपाकविधिर्नामैकादशोऽध्यायः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातोऽग्निकर्म्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

चारादग्निर्गरीयान् क्रियासु व्याख्यातः । तद्गन्धानां
रोगाणामपुनर्भावाद्भेषजश्च चारैरसाध्यानां तत्साध्यत्वाच्च
॥ २ ॥

अघेसानि दहनोपकरणानि । तद्यथा — पिप्पल्यजौ-
होदन्त-शर-शलाका-जाम्बवौष्ठेतरलीहाः क्षौद्र-गुड-सेहाद्यः ।

सम्प्रति “विधिः प्रवच्यते पश्चात् चारवह्निजलौकसाम्” इति प्रागुक्त-
क्रमगतत्वात् चारविधेरनन्तरमग्निकर्म्मविधिमधिकरोति अथात इत्या-
दिना ॥ १ ॥

मा भूदृशंसत्वेनाऽत्राप्रवृत्तिरित्यग्निं स्तौति चारादित्यादिना । न
चानेन चारादग्निरित्यादिना प्रागुक्तं चारप्राधान्यं बाध्यते विरोधाभावात्,
विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं बाध्यते । न चानयोरस्ति कश्चिद्विरोधो भिन्न-
विषयत्वात् । तथाहि चारादग्निरित्यादिनाऽग्नेर्भेषजाद्यसाध्यसाधकत्वं
तत्साधितानामपुनर्भावश्च ज्ञाप्यते न तु छेद्यादिकर्त्तृकत्वादीन्यपि तत्र च
चारस्य छेद्यादिकरणात् त्रिदोषघ्नत्वादिगुणयोगाच्च प्रधानतमत्वसुक्तम् न
त्वग्न्यसाध्यानां साधनात् तत्साध्यानामपुनर्भावाद्वा तथात्वे च वाक्यभेदप्रस-
ङ्गात् न चानयोरस्ति कश्चिद्विरोधः ॥ २ ॥

अथेत्यादि । जाम्बवौष्ठः प्राग्वयाख्यातः, इतरलीहा इति, लीहशब्दो
हि मुख्यया वृत्त्याऽयसि प्रवर्तते सुवर्णादौ तु भक्त्येति लोकोपचारादपि
गम्यते इत्यतः सुवर्णशलाकादीनि ग्राहयितुमिदमुच्यते इतरेति । इतरे
निहीना लीहाः सुवर्णादिविकारा इतरलीहाः, सुवर्णशलाकादय इति

तत्र पिप्पल्याजशङ्खोदन्तशरशलाकास्त्वणतानाम् । जास्व-
वौष्ठेतरलौहानि मांसगतानाम् । क्षौद्रशुङ्खेहाञ्च शिरा-
स्त्रायुसन्धग्रस्थिगतानाम् ॥ ३ ॥

तत्राग्निकर्म्म सर्वर्तुषु कुर्यादन्यत्र शरद्ग्रौष्माभ्यां, तत्रा-
प्यात्ययिकेऽग्निकर्म्मसाध्ये व्याधौ तत्प्रत्यनीकं विधिं कृत्वा ॥ ४ ॥

सर्वव्याधिष्वृतुषु च पिच्छिलमन्नं भुक्तवतः कर्म्म कुर्वीत,
अश्वरीश्वरान्द्राशोमुखरोगेष्वभुक्तवतः ॥ ५ ॥

तत्रैव द्विविधमग्निकर्म्माहरेको त्वग्दग्धं मांसदग्धञ्च । इह
तु शिरा-स्त्रायु-सन्धग्रस्थिष्वपि न प्रतिपिद्धोऽग्निः ॥ ६ ॥

तत्र शब्दप्रादुर्भावो दुर्गन्धता त्वक्सङ्कोचश्च त्वग्दग्धे ।
कपोतवर्णतालपश्वययु-वेदना शुष्क-सङ्कुचितव्रणता च मांस-

यावत् । “निहीनोपसदो जालाः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः” इत्यमरः । उपयोग-
क्षेपां ग्रन्थिवीसर्पादौ, यदुक्तमात्रेण “अथास्य दाहः क्षारेण शरीर्हेन्नाऽथवा
हितः” इति ॥ ३ ॥

तत्रेत्यादि । आप्यात्ययिके आश्वपकारिणि, तत्प्रत्यनीकं शरद्वीषविप-
रीतं पित्तप्रतिकूलमिति निष्कर्षः । वक्ष्यति च “उष्णे चोष्णनिवारणं कृत्वा
बुर्व्यात् क्रियां प्राप्ताम्” इति ॥ ४ ॥

सर्वेत्यादि । अत्र पिच्छिलान्नभोजनमग्निजनितवातक्रोपप्रतिषेधार्थम्
अश्वर्यादावभोजनन्तु कर्म्मफलप्रतिबन्धिमलसूत्रच्छर्दिवेगनिरासार्थम् । मूढ-
गर्भाश्वरीत्येवमादिस्त्वनाकरः पाठोऽविवक्षिताग्निकर्म्मकालान्मूढगर्भस्थेत्यव-
धेयम् ॥ ५ ॥

तत्रेत्यादि । एके काश्यपादयः ; यदुक्तं “न सिरास्त्रायुसन्धग्रस्थिमर्म्म-

दग्धे । दृष्णोन्नतव्रणता स्वावसन्निरोधश्च शिरास्त्रायुदग्धे ।
रुक्षास्रणता कर्कश-स्थिरव्रणता च सन्धप्रस्थिदग्धे ॥ ७ ॥

तत्र शिरोरोगाधिमन्ययोर्धू-ललाट-शङ्खप्रदेशेषु दहेत् ।
वर्त्मरोगेष्वार्द्रालक्तकप्रतिच्छन्नां दृष्टिं दत्त्वा वर्त्मरोमकूपान्
दहेत् । त्वङ्मांस-शिरा-स्त्रायु-सन्धप्रस्थिस्थितेत्युग्ररुजे वाया-
बुच्छित-कठिन-सुप्तमांसे व्रणे ग्रन्थप्रशोर्बुद्-भगन्दरापची-
क्षीपद-चर्म्मकील-तिलकालकान्तद्वि-सन्धि-शिराच्छ्रानादिषु
नाडीशोणितातिप्रवृत्तिषु चाग्निकर्म कुर्यात् ॥ ८ ॥

तत्र वलय-विन्दु-विलेखा-प्रतिसारणानीति दहनविशेषाः ॥ ९

भवति पात्र ।

रोगस्य संस्थानसवेक्ष्य सम्यङ्-

नरस्य मर्माणि धत्तावलञ्च ।

व्याधिं तघर्त्तुञ्च समीक्ष्य सम्यक्

ततो व्यवस्थेद्विषग्निकर्म ॥ १० ॥

तत्र सख्यदग्धे मधुसर्पिर्ध्यामभ्यङ्गः । अघेमानग्निना
परिहरेत् पित्तप्रवृत्तिमन्तःशोणितं भिन्नकोष्ठमनुद्धृतशल्यं
दुर्बलं बालं भीरुमनेकव्रणपीडितमस्वेद्यांश्चेति ॥ ११ ॥

स्वपि कथञ्चन । दंशस्योत्कर्तनं कार्यं दाहो वा भिषजाग्निना” इति ।
ब्रह्माऽस्मिन् शास्त्रे, तु-शब्दः परमततो विशेषणार्थः ॥ ६—८ ॥

तत्रेत्यादि ; वलयो गोलः, विलेखा नाताकारा रेखा, प्रतिसारणमिह
त्वगुदरणार्थसवधर्षणम् ; इत्येतानि दहनविशेषाः दहनस्य विशेषकाः ॥ ९-११

अत ऊर्ध्वमितरथादग्धलक्षणं वक्ष्यामः । तत्र स्निग्धं
रुजं वाश्रित्य द्रव्यमग्निर्दहति । अग्निसन्तप्तो हि स्नेहः
सूक्ष्मशिरानुसारित्वात् त्वगादीननुप्रविश्याशु दहति ।
तस्मात् स्नेहदग्धेऽधिका रुजो भवन्ति ॥ १२ ॥

तत्र सुष्टं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धञ्चेति चतुर्विधमग्नि-
दग्धम् । तत्र यद्विवर्णं लुप्यतेऽतिमात्रं तत् सुष्टम् । यत्रो-
त्तिष्ठति स्फोटोस्तीव्राद्योष-दाह-राग-पाक-वेदनाच्चिराच्चोष-
शाभ्यां तद्दुर्दग्धम् । सम्यग्दग्धमनवगाढं तालफलवर्णं सु-
संस्थितं पूर्वलक्षणयुक्तञ्च । अतिदग्धे मांसावलम्बनं गात्र-
विक्षेपः शिरा-स्नायु-सन्ध्रस्थिव्यापादनमतिमात्रं ज्वर-दाह-
पिपासा-मूर्च्छाच्चोषद्रवा भवन्ति, व्रणश्चास्य चिरेण रोहति,

अत इत्यादि । इतरथा वैद्यप्रयत्ननिरपेक्षतया भिन्नप्रकारेण दग्धमित-
रथादग्धमाकस्मिकदग्धमिति निष्कर्षः । तस्य लक्षणमितरथादग्धलक्षणम् ।
तत्रेति बुद्ध्या समाकृततया उपसर्जनस्याऽपि तदा परामर्शः । इतरथा-
दग्धे इत्यर्थः । अत्राग्निर्दहतीति स्वतन्त्रत्वेनोपदेशो वैद्यनिरपेक्षत्वेनाक-
स्मिकत्वमाविष्कर्तुम् । उभययैव स्नेहदग्धे सूक्ष्मशिरानुसारित्वेनापाततो
रुक्ताभ्येऽनुभूतेऽपि दग्धमिदमधिकृत्याधिका रुज इत्यभिधानं दाह्यावकाश-
स्यादुष्टत्वेन रुग्निशेषकरतरत्वादित्यध्यवस्यम् ॥ १२ ॥

तत्रेत्यादि । तत्राग्निकर्मविधावित्यर्थः । अग्निदग्धम् प्रकरणादित-
रथादग्धमित्यर्थः । लुप्यते दह्यते, तालफलवर्णञ्चेति त्वज्जात्रविषयं पूर्व-
लक्षणयुक्तञ्चेति विशेषणात् । पूर्वं हि मांसादिदग्धे वर्णान्यता व्याख्याता ।
विशेषणस्यास्य स्निग्धकृष्णत्वे तात्पर्यम् । व्यापदात्मकेऽप्यस्मिन् दग्धे सम्य-
ग्दग्धत्वं नानुपपन्नं सुणाक्षरन्यायेन कदाचित्त्वगादीनां यथावद्दाहात् ।

रूढञ्च विवर्णो भवति । तदेतच्चतुर्विधमग्निदग्धस्तक्षणमात्म-
कार्त्तप्रसाधकं भवति ॥ १३ ॥

भवन्ति चात्र ।

अग्निना कोपितं रक्तं दृशं जन्तोः प्रकुप्यति ।

ततस्तेनैव वेगेन पित्तमस्याभ्युदीर्यते ॥

तुल्यवीर्ये उभे ह्येते रसतो द्रव्यतस्तथा ।

तेनास्य वेदनास्तीत्राः प्रकृत्या च विदह्यते ।

स्फोटोः शीघ्रं प्रजायन्ते ज्वरस्तृष्णा च वर्द्धन्ते ॥ १४ ॥

तत्तत्क्षणं विदित्वा हि विमुक्तसन्देहा भिषजो वक्ष्यमाणमग्निप्रतपनादिकं
कर्तुमर्हन्ति तदिदमुच्यते आत्मकार्त्तप्रसाधकमिति, आत्मकार्त्तप्रतीकारः ॥ १३ ॥

ननु कथं दग्धेष्ववलीयसोः सुष्टुदुर्दग्धयोस्तीव्राश्चोपादयो वेदनाविशेषाः
प्रादुर्भवन्तीत्याह अग्निनेत्यादि । अग्निना कोपितं “कुप द्युती” इति
धात्वर्थस्मरणात् दीप्तं विदग्धमिति तात्पर्यं रक्तं भृशमत्यर्थं प्रकुप्यति विगुणं
भवति ततः प्रकोपानन्तरं तेन प्रकुपितेनैव रक्तेनेत्यर्थः, वेगेन जवेनास्या-
तुरस्य पित्तमुदीर्यते उद्विक्ततामापाद्यते ; कुतः ? आह तुल्येत्यादि । हि
यस्मात् एते उभे पित्ताग्निकोपितरक्ते तुल्यवीर्ये उष्णवीर्यतया वीर्यतुल्ये
तथा रसतः कटुकरसतया द्रव्यतश्चाग्नेयत्वेन तुल्ये ; रसतस्तथा द्रव्यतश्च
तुल्यवीर्यं तुल्यप्रभावे इति वार्थः, “वीर्यं बले प्रभावे च” इत्यमरानुशास-
नात् । तेनोभयोस्तुल्यत्वेनास्य सुष्टुदुर्दग्धार्त्तस्य प्रकृत्या तीव्रा वेदनास्तोदा-
दयः प्रादुर्भवन्ति, विदह्यते चोपादिभिर्विशेषेण दह्यते चायं ; न त्वतिदग्धे
सद्यद्दग्धे च शोणितस्य भस्मीभावादिति भावः । अगुष्णशीतत्वेन वक्ष-
माणस्याऽपि शोणितस्योष्णवीर्यत्वादयो भावा अग्निसम्बन्धात्तत्क्षणीया दग्ध-
सौक्तिकवत् ॥ १४ ॥

दग्धस्थोपशमार्थाय चिकित्सां सम्प्रवक्ष्यते ।
 लुप्तस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं तद्यौषधम् ॥
 शरीरे स्विन्नभूयिष्ठे स्विन्नं भवति शोणितम् ।
 प्रकृत्या ह्युदकं शीतं स्कन्दयत्यति शोणितम् ।
 तस्मात् सुखयति ह्युष्णं न तु शीतं कथञ्चन ॥ १५ ॥
 शीतामुष्णाञ्च दुर्दग्धे क्रियां कुर्याद्विषक् पुनः ।
 घृत्तलेपनसेकांस्तु शीतानेवास्य कारयेत् ॥ १६ ॥
 स्नेहदग्धे तुगाक्षीरी-स्रक्त-चन्दन-गौरिकैः ।
 समृतैः सर्पिषा स्निग्धैरालेपं कारयेद्विषक् ॥
 ग्राम्यान्पौदकैश्चैनं पिष्टैर्मंसैः प्रलेपयेत् ।
 पित्तविद्रुधिवच्चैनं सन्ततोष्माणमाचरेत् ॥ १७ ॥
 अतिदग्धे विशीर्णानि मांसान्युद्धृत्य शीतलाम् ।
 क्रियां कुर्याद्विषक् पश्चाच्छालितण्डुलकाण्डनैः ॥

उक्तमर्थमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति शरीर इत्यादिना । अतिस्कन्द-
 यति मृशं स्थानीकरोति । स्कन्नेन हि शोणितेन निरुद्धे वायुतेजसी शूल-
 शोफरागादीनापादयतस्तदिदमुच्यते तस्मादित्यादि । सुखयति सुखं सम्पा-
 दयति ॥ १५ ॥

शीतामित्यादि अत्राविशेषणोक्तेऽप्यादावुष्णं पश्चाच्छीतामित्याहुः ॥ १६ ॥

तुगाक्षीरी वंशलोचना, प्लक्षीऽश्वत्थः, चन्दनं रक्तचन्दनम्, अमृतं
 गुडूची । सन्ततोष्माणमविच्छिन्नोष्माणम् ॥ १७ ॥

अतीत्यादि । का नाम सा क्रियेत्याह शालीत्यादि । शालितण्डुल-
 काण्डनैः शालितण्डुलानां सुपलादिना निर्मलीकरणेन निर्गतैः “कुण्डा” इति

तिन्दुकीत्वक्कपायैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत् ।
 व्रणं गुडूचीपत्रैर्वा छादयेदथवौदकैः ।
 क्रियान्च निखिलां कुर्याद्विषक् पित्तविसर्पवत् ॥ १८ ॥
 मधूच्छिष्टं सप्तधुक्तं लोभं सर्ज्जरसं तथा ।
 सञ्जिष्टां चन्दनं सूर्वां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।
 सर्वेषामग्निदग्धानामेतद्रौपणमुत्तमम् ॥ १९ ॥
 स्नेहदग्धे क्रियां रुक्षां विशेषेणावचारयेत् ॥ २० ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूमोपहतलक्षणम् ।
 श्वसिति क्षौति चाल्पमत्याधमति कासते ॥
 चक्षुषोः परिदाहश्च रागश्चैवोपजायते ।
 सधूमकं निश्वासिति घ्रेयमन्यन्न वेत्ति च ।
 तथैव च रसान् सर्वान् श्रुतिश्चाख्योपहन्यते ॥

लौकिकनामधेयैर्गुणैरित्यर्थः । तिन्दुकीत्वक्कपायैरिति तिन्दुकी नामोपधिः
 “गाव” इत्यभिधीयते, तस्यास्त्वचा कपायैर्वटादिभिरेत्यर्थः । घृतमिश्रैरिति
 सर्व्वान्वीयते । औदकैरुदकोद्भवैः पत्रैः पञ्चादिकोमलपत्रैरिति यावत् ॥ १८ ॥

मध्वित्यादि । अत्र मधूच्छिष्टादीनां पादिकः कल्को घृतस्य प्रस्थो जलं
 षतुर्गुणम् ॥ १९ । २० ॥

प्रसङ्गतः प्रतिकर्त्तव्यत्वेन व्याचिख्यासितेष्वर्थेषु मध्येऽग्निसम्बन्धित्वात्
 प्रथमं तावत् धूमोपहतं लक्षणतो व्याकर्त्तुं प्रतिजानीते अत इत्यादिना ।
 धूमेनोपहतो मुखनासानुसरणात् प्रपीडितो धूमोपहतः । क्षौति हिक्कती-
 त्यर्थः । क्षौतिर्हिक्कनार्थी नानुपपन्नः “क्षौति यश्चातिमात्रम्” इति तदर्थे
 प्रयोगदर्शनात् । धूमस्य हिक्काजनकत्वं परमतोऽपि निवेदयिष्यते । अत्याध-

तृष्णादाहज्वरयुतः सीदत्यथ च मूर्च्छति ।
 धूमीपहत इत्येवं शृणु तस्य चिकित्सितम् ॥ २१ ॥
 सर्पिरिक्षुरसं द्राक्षां पयो वा शर्कराम्बु वा ।
 मधुराङ्गौ रसौ वापि वमनाय प्रदापयेत् ॥
 वमतः कोष्ठशुद्धिः स्याद्धूमगन्धश्च नश्यति ।
 विधिनानेन शम्यन्ति सदनक्षवधुज्वराः ॥
 दहमूर्च्छातृडाध्मान-श्वासकासाश्च दारुणाः ।
 मधुरैर्लवणास्त्रैश्च कटुकैः कवलग्रहैः ॥
 सम्यग्गृह्णातीन्द्रियार्थान्मनश्चास्य प्रसीदति ।
 शिरोविरेचनं तस्मै दद्याद्योगेन शास्त्रवित् ॥
 दृष्टिर्विशुध्यते चास्य शिरोग्रीवञ्च देहिनः ।
 अविदाहि लघु स्निग्धमाहारञ्चास्य कल्पयेत् ॥ २२ ॥
 उष्णवातातपैर्दग्धे शीतः कार्यो विधिः सदा ।
 शीतवर्षानिलहते उष्णं स्निग्धञ्च शस्यते ।
 तथातितेजसा दग्धे सिद्धिर्नास्ति कथञ्चन ॥ २३ ॥

अति मृशमाप्नातो भवति एवकारोऽत्रात्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थः परिदाहो
 रागश्चोपजायत एवेत्यन्वयः ॥ २१ ॥

सर्पिरित्यादि । एषु त्रिषु योगेष्वुक्तमपि मदनफलं ग्राहयन्ति कुशला
 वमनायेति विशेषणात् । क्षवधुशब्दस्येह हिक्कायामेव तात्पर्यं जीतीति
 आगुक्तेः ॥ २२ ॥

उष्णेत्यादि । दग्धे दग्धवत् प्रतिभाते इत्यर्थः । शीतवर्षानिलहते

इन्द्रवज्राग्निदग्धे तु जीवति प्रतिकारयेत् ।

स्नेहाध्यङ्गपरौसेकैः प्रदेहैश्च तथा भिषक् ॥ २४ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थानेऽग्निकर्म्मविधि-
र्नाम द्वादशोऽध्यायः ।

शीतवृष्टिवातार्त्ते । अतितेजसा इन्द्रवज्रेणेत्यर्थः । इन्द्रवज्राग्निदेहि इत्य-
ग्निशब्देनेह साक्षात्सम्बन्धं निरुणद्धि, तेन हि स्त्रियत एव । अतिरोहेतार्थ-
सन्धत् ॥ २३ । २४ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
सूत्रस्थानेऽग्निकर्म्मविधिर्नाम द्वादशोऽध्यायः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातो जलौकावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

नृपाक्य-बाल-स्थविर-भीरु-दुर्बल-नारी-सुकुमाराणामनु-
ग्रहाय परमसुकुमारोऽयं शोणितावसेचनोपायोऽभिहितो-
जलौकसः ॥ २ ॥

तं वातपित्तकफदुष्टशोणितं यथासङ्गं शृङ्गजलौका-
ल्लवुभिर्वसेचयेत् स्निग्धशीतरुक्षत्वात् सर्वाणि सर्व्वेर्वा ॥ ३ ॥

व्याकर्त्तव्यत्वेनाभ्युपगतेषु चारादिविधिषु सध्ये जलौकाविधिरेवावशिष्यते
तदिदानीं जलौकावचारणीयमधिकरोति अथात इत्यादिना । अवचार्य्यते-
ऽनेनेत्यवचारणचुनयागावाधः । रणमधिकृत्य कतोऽध्यायो
जलौकावचारणीयोऽध्यायः ॥ १ ॥

नृपेत्यादि । सुकुमारा अतिक्रीमला मृदुप्रकृतय इति यावत् । जल-
सीको वसतिरस्यस्येति मत्वर्थीयोऽच् जलौकसः, बहुवचनच्चेदुद्देश्यविधेय-
भावेनात्वयो वेदाः प्रमाणमिति वत् ॥ २ ॥

नन्वेषां किं वातादिदुष्टिभेदान्निविधमेव शोणितमनेनावसेचयेदित्याह
तत्रेत्यादि । तत्रेति सप्तम्यन्तेन तदा नृपादीनां प्रत्यक्सर्गः क्रियते न च
तेनार्थो भिद्यते “यद्यस्मिन् तत्तस्यैव” इति न्यायात् । सर्वाणि सर्व्वेर्वाति ।
विधिरयमनाम्नादितयश्रोक्तोपायविषय इति गम्यते अनन्तरं तत्र तत्र
शृङ्गादीनां प्रशस्तत्वेनाऽभिधानात् । सर्वाणि वातादिदुष्टिभेदेन त्रिविध-
मेवेत्यर्थः, “सर्व्वं वाक्यं सावधारणम्” इति न्यायात् । सर्व्वेरित्यनियमेन
शृङ्गादिभिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

भवन्ति चान् १

उष्णं सन्धुरं सिग्धं गवां शृङ्गं प्रकीर्तितम् ।

तस्माद्वातोपशृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥ ४ ॥

शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसस्त्रवा ।

तस्मात्पित्तोपशृष्टे तु हिता सा त्ववसेचने ॥ ५ ॥

अलावुं कटुकं रुचं तीक्ष्णञ्च परिकीर्तितम् ।

तस्मात् श्लेष्मोपशृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥ ६ ॥

तत्र प्रच्छित्ते तनुवस्त्रपटलसूत्रावनह्नेन शृङ्गेण शोणित-
जवसेचयेदाचूषणात् । सान्तर्दीपयाऽलाव्वा ॥ ७ ॥

उक्तमर्थं समर्थयति उष्णमित्यादिना । शीतं शीतगुणं जलमसि-
तीति, शीताधिवासा मधुरेति मधुरार्थकारित्वात् । जलमोकः स्नानमस्या-
इति जलौका पृषोदरादिः । अलाव्विति वाष्पावरोधसामर्थ्यादुक्तमित्याहु-
स्तेन काचघटीप्रसृतयोऽपि नानुपपन्नास्तदभावे ॥ ४—६ ॥

तत्रेत्यादि । उपयोगविधावत्र क्रमं हित्वा शृङ्गालाव्योरुपदेशः सूची-
कटाहन्वायादित्यनुसन्धेयम् । अत्र तनुवस्त्रेत्यादिविशेषणं वातप्रचाराव-
रोधार्थम् । कथमपि प्रचरिते हि वाते शोणितं नायाति मुखमाचूषक-
शृङ्गेनानाद्यष्टत्वादित्यतस्त्रिधतुर्वर्त्ताऽऽनहुं खण्डशो वस्त्राणि ग्राहयति पटल-
पद्मेन, पटलं समूहः । अलाव्वा इति “अप्राणिजातीश्चारज्वादीनाम्” इति
त्रितयामूहः । अलावूफलेनेत्यर्थः । अत्र यत्किञ्चिदाग्नेयं सद्यसारं वाऽला-
व्वतः प्रणिधायान्निं प्रज्वाल्य प्रच्छित्ते समे देशे सान्तर्दीपामेव तामलावू-
न्मुत्तरीकृत्य समसाशु निदध्याच्छोणितावसेचनार्थमित्युपदेशं सान्तर्दीपयेति
विशेषणात् ॥ ७ ॥

जलमासामायुरिति जलायुका जलमासामोक इति
जलौकसः । ता द्वादश, तासां सविषाः षट् तावत्य एव
निर्व्विषाः ॥ ८ ॥

तत्र सविषाः—कृष्णा कर्क्वुरा अलगर्ही इन्द्रायुधा
सामुद्रिका गोचन्दना चेति । तास्वञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः
कृष्णा । वर्ष्मिन्मत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्क्वुरा ।
रोमशा महापाश्वरी कृष्णमुख्यलगर्ही । इन्द्रायुधवदूर्ध्व-
राजिभिस्त्रिचिता इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका विचित्र-
पुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका । गोटपणवदधोभागे द्विधा-
भूताकृतिरणमुखी गोचन्दनेति ॥ ९ ॥

ताभिर्दृष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरतिमात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरो
दाहश्छर्द्दिर्मंदः सदनमिति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महा-
गदः पानालेपननस्यकर्मादिषूपयोज्यः । इन्द्रायुधादष्ट-
साध्यमित्येताः सविषाः सचिकित्सिता व्याख्याताः ॥ १० ॥

पारिजिण्यात् प्रकृतार्थमनुसरन् प्रथमं तावत् दृणजलौकापरिहारार्थं
जलौकापर्यायौ निर्व्वक्ति जलमित्यादिना । जलमासामायुरित्यादुःपर्याय
आयुशब्दः “मा वधिष्ठा जटायुं माम्” इति भट्टिः । स चेह गोणः आयुर्ल-
घृतमिति वत् । सविषाणां प्रागिहोपन्यासी नितरामनिष्टतमत्वेनैकाग्रतः
परिहारार्थत्वं, देवात्ताभिर्दृष्टे सद्यः प्रतिकार्यत्वञ्चाख्यातम् ॥ ८ ॥

तत्रेत्यादि ।* वर्ष्मिन्मत्स्यो नाम “वाइस” इति दिज्ञायते । कचि-
च्छिन्न इव छिन्नः सूक्ष्मतरः कचिन्नोन्नतः कुक्षिरस्येति छिन्नोन्नतकुक्षिः ।
महागदः सर्पदष्टकाले वक्ष्यमाणः ॥ ९ । १० ॥

अथ निर्विषाः—कपिला पिङ्गला शङ्खमुखी मूपिका
पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति । तत्र मनःशिलारञ्जिता-
ध्यामिव पाश्चात्यां पृष्ठे स्निग्धमुज्जवर्णा कपिला । किञ्चि-
द्रक्ता दृक्ताकाया पिङ्गलाशुगा च पिङ्गला । यक्षवर्णा शीघ्र-
पायिणी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्खमुखी । मूपिकाकृतिवर्णा-
ऽनिष्टगन्धा च मूपिका । मुज्जवर्णा पुण्डरीकवृत्त्यवक्ता
पुण्डरीकमुखी । स्निग्धा पञ्चपत्रवर्णाष्टादशाङ्गुलप्रमाणा
सावरिका, सा च पञ्चये । इत्येता अविषा व्याख्यातः ॥११॥

तासां यवनपाण्डुरसह्यपौतनादीनि क्षेत्वाणि । ते
महाशरीरा बलवत्यः शीघ्रपायिण्यो सहाशना निर्विषाश्च
विशेषेण भवन्ति ॥ १२ ॥

तत्र सविषमत्स्यकीटदर्दूरमूत्रपुरीषकोषजाताः क्लृप्ते
वृक्षःसु च सविषाः । पद्मोत्पल-नलिन-कुमुद-सौगन्धिक
कुलालय-पुण्डरीक-शैवालकोषजाता विमलेष्वृक्षःसु च नि-
र्विषाः ॥ १३ ॥

भवति चात्र ।

क्षेत्रेषु विचरन्त्येताः सलिलेषु सुगन्धिषु ।

न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्केशयाः सुखाः ॥ १४ ॥

अथेत्यादि । पिङ्गा पिङ्गलवर्णा । मूपिकाकृतिवर्णा मूपिकलाङ्गुला-
कृतिवर्णा इति तात्पर्यम् । पञ्चर्थाया अपि सावरिकाया इहोपदेशो
निर्विषाप्रसङ्गेनेति बोध्यम् । तासामित्यादि । सह्यो नर्मदासमीपवर्ती

तासां ग्रहणमार्द्रचूर्णान्यैर्वा प्रयोगैर्गृहीयात् ।
अथैनानं नवे महति घटे सरस्तङ्गागोदकपङ्कमावाप्य निद-
ध्यात् । भक्ष्यार्थं चासामुपहरेच्छैवालं वल्लूरमौदकांश्च
कन्दान्सूणीकृत्य शय्यार्थं तृणमौदकानि च पत्राणि दद्यात्
चप्रहाद्यान्यज्जलं भक्ष्यञ्च दद्यात् । सप्तरात्रात् सप्तरात्राच्च
घटमन्यं संक्रामयेत् ॥ १५ ॥

भवति चात्र ।

स्थूलमध्याः परिल्लिष्टाः पृथ्व्यो मन्दविचेष्टिताः ।

अग्राहिण्योऽल्पपायिन्यः सविप्राश्च न पूजिताः ॥ १६ ॥

अथ जलौकोऽवसेकसाध्यव्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा
विरुच्य चास्य तमवकाशं मृज्जोमयचूर्णैर्यद्वरुजं स्यात् । गृही-
ताच्च ताः सर्षप-रजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्रीः सलिलमुरक-
मध्ये मुहूर्तस्थिता विगनक्लमा ज्ञात्वा तामीरोगं ग्राह-
येत् । क्लृप्ताशुक्लाद्रूपिचुप्रोतावच्छन्दां कृत्वा सुखमा-
वृणुयात्, अगृह्णन्त्यै चीरविन्दुं शोणितविन्दुं वा दद्याच्छस्त्र-
पदानि वा कुर्वीत । यद्येवमपि न गृहीयात् तदान्वां
ग्राहयेत् ॥ १७ ॥

पर्वतविशेषः, इतरे तु देशभेदाः । वल्लूरं शुष्कमांसम् । अथेत्यादि । संवेश्यं
शाययित्वेत्यर्थः । यद्वरुजं स्यात्तर्हि मृज्जोमयचूर्णैर्विरुच्य निःसृज्येत्येत्यर्थः ।
सरुनञ्च पिचुप्रभृतिनेति तात्पर्यम् ॥ ११—१७ ॥

यदा च निविशतेऽश्वखुरवदाननं कृत्वोन्नम्य च स्क्लं
तदा जानीयाद्गृह्णातीति, गृह्णन्तीष्वाद्रवस्त्रावच्छन्नां धार-
येत् सेचयेच्च । दंष्ट्रे तोदकण्डूप्रादुर्भावेर्जानीयाच्छुद्धसिन्ध-
वादत्त इति, शुद्धमाददानामपनयेत् । अथ शोणितगन्धेन न
मुचेन्मुखमस्याः सैन्धवचूर्णेनावकिरेत् ॥ १८ ॥

अथ पतितां तण्डुलकण्डनप्रदिग्धमात्रीं तैललवणाभ्यक्त-
मुखीं वामहस्ताङ्गुठाङ्गुलीभ्यां गृहीतपुच्छां दक्षिणहस्ता-
ङ्गुठाङ्गुलीभ्यां शनैः शनैरनुलोममनुमार्जयेदामुखाहोमयेत्
तावद्यावत् सव्यग्वान्तलिङ्गानीति । सव्यग्वान्ता सलिल-
सरकन्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत् । या सीदति न चेष्टते
सा दुर्ग्वान्ता तां पुनः सव्यग्वामयेत् । दुर्ग्वान्ताया व्याधि-
रसाध्य इन्द्रमदो नाम भवति । अथ सुवान्तां पूर्ववत् सन्नि-
दध्यात् ॥ १९ ॥

शोणितस्य च योगायोगानवेक्ष्य, जलौकोव्रणान् मधु-
नावघट्टयेच्छीताभिरद्भिश्च परिषेचयेद्बभ्रीत वा व्रणं कषाय-
जधुरस्तिग्धशीतैश्च प्रदेहैः प्रदिह्यादिति ॥ २० ॥

यदेत्यादि । सेचयेदिति सेचनं मुखादध एव बोध्यं, मुचेदिति मुख-
सिक्ता प्रायेण । शुद्धमादत्त इति दुष्टशोणिताभावादेव, उक्तं हि “संपृक्ता-
दुष्टशुद्धास्त्राज्जलौका दुष्टशोणितम् । आदत्ते प्रथमं हंसः चीरं चीरोदक्ता-
दिव” इति ॥ १८ । १९ ॥

शोणितस्येत्यादि । इहातियोगायोगमिथ्यायोगा नामाऽप्रशस्ताः सर्व-
एव योगा अयोगा उच्यन्ते इति गम्यते, मधुनेत्याद्यनन्तरोक्तेः । अवघट्टमेनं

भवति चात्र ।

क्षेत्राणि ग्रहणं जातीः पोषणं सावचारणम् ।

जलौकसाञ्च यो वेत्ति तत्साध्यान् स जयेद्भदान् ॥ २१ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने जलौकावचारणीयो
नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

चालनेन हि मध्ययोगे मिथ्यायोगे च शोणितं प्रवर्त्तयन्तीष्णयात्, इतराणि
क्षातियोगे निरुन्वन्ति स्कन्दनादिस्त्रभावात् । अत्राविशेषेऽपि कर्म चैतत्
बलाद्यपेक्षैव कर्त्तव्यम् । यदाह चरकः “बलदोषप्रमाणाद्वा विशुद्धा रुधि-
रस्य वा । रुधिरं स्नावयेज्जन्तोराशयं प्रसमीक्ष्य वा” इति ॥ २० । २१ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
सूत्रस्थाने जलौकावचारणीयो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

चतुर्दशीऽध्यायः ।

अथातः शोणितवर्णनीयसध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्य-
स्याष्टविधवीर्यस्य वानेकगुणस्योपयुक्तस्याहारस्य सव्यक्
परिणतस्य यस्तेजोभूतः सारः परमसूक्ष्मः स रस इत्युच्यते
॥ २ ॥

न ह्यनवबुद्धदुष्टशोणितस्वलक्षणा भिषजः समीप्य रुडं पालयितुं
दुष्टं वा विस्त्रावयितुं प्रभवन्ति पूर्वोक्तेन विधिनेति स्वलिङ्गतो विलिङ्गतश्च
शोणितं व्याचिकीर्षुरिदानीं शोणितवर्णनीयमधिकरोति अथात इत्या-
दिना । समानं पूर्व्वेण ॥ १ ॥

रस एव हि रञ्जकसमाख्येन पित्तेन मिश्रीभूय शोणितसंज्ञां लभत इति
व्याचिख्यासया प्रथमं तावद्रसोऽधिक्रियते तत्रेत्यादिना । अत्र बुद्ध्या
समाकृततया विप्रकृतस्याऽपि पुरुषस्य तदा परामर्शः । आहारशब्दश्चाजहत्-
स्वार्थया लक्षणया सुवर्णरजतादिष्वपि प्रवर्तते पाञ्चभौतिकस्येति विशे-
षणात्, षड्रसस्येति विशेषणञ्च “सर्व्वरसाभ्यासो बलकाराणां श्रेष्ठ इत्यनु-
शासनादेवोपात्तं न तु तन्मात्रं ग्राहयितुं ततो ह्योनानामप्युपयोगादित्यवश्यं
वक्तव्यम् । तदयमर्थः । तत्र प्रागुक्ते पुरुषे पाञ्चभौतिकस्य पञ्चभूताभि-
निर्व्वृत्तस्य स्वावरजङ्गमपार्थिवात्मकस्येति यावत्, चतुर्विधस्य भक्ष्यभोज्य-
लेह्यपेयेतिचतुर्धा भिन्नस्य, षड्रसस्य षड्रससमन्वितस्य तदसम्पत्तावेकादि-
रसस्य च, द्विविधवीर्यस्याग्नीषोमीयत्वाज्जगतः शीतोष्णवीर्यस्य, अष्टविध-
वीर्यस्य “केचिदष्टविधमाहुः” इत्याद्यनागतावेक्षणात् शीतोष्णस्निग्धरुक्ष-
विशदपिच्छिलमृदुतीक्ष्णवीर्यस्य वा, अनेकगुणस्य यथासम्भवं साग्न्यसूलादि-
गुणानुगतस्य, उपयुक्तस्य प्रकृत्यनुगुणतया न्याय्यस्य यथाविध्यभ्यवहृतस्य वा,

तस्य च हृदयं स्थानं स हृदयाञ्चतुर्विंशतिं धमनीरनु-
प्रविश्योर्ध्वं गा दश दश चाधोगामिन्यञ्चतस्त्रिंशत्यङ्गाः कृत्स्नं
शरीरमहरहस्तर्पयति वर्द्धयति धारयति यापयति जीवयति
चादृष्टहेतुकेन कर्माणा ॥ ३ ॥

तस्य शरीरमनुधावतोऽनुमानाङ्गतिरुपलक्षयितव्या क्षय-

सम्यक् परिणतस्य परिपक्वस्याहारस्य तेजो घृतं शुक्रमिव वा भूतः प्रसा-
दांशेनोत्पन्नस्तेजोभूतः, परमसूक्ष्मोऽणीयान् यन्त्रादिना दुर्निरीक्ष्य इति
तात्पर्यम्, यः सारो निर्मलत्वेन श्रेष्ठोऽंशः स रस इत्युच्यते ॥ २ ॥

स च रसः पित्ताशयमभिप्रपन्नाभिस्ताभिस्ताभिः सूक्ष्माभिर्धमनीभिः
पूर्वोक्तादाहारादिविक्तो यथायोगं शरीरं तर्पयन् पृष्ठवंशमनु नाभिसम-
प्रदेशस्थितं हृन्नामिरसवहस्रोतोमूलसंश्लिष्टं रसाशयं पूरयन् तत्स्रोतः-
प्रसृताभिर्धमनीभिः शरीरतर्पणादिकं करोतीति यदाविष्कृतं भविष्यति
तदेव समासतः प्रसङ्गादिहोपदिशन्निदमुच्यते तस्येत्यादि । नेह हृदयशब्दो
हृदि प्रवर्तते रसस्वरूपेणानभिसम्बन्धात्, हृदयं गच्छन्नेव हि रसः स्वस्रोतो-
ऽनुविद्धां हृदयसंश्रयिणीं धमनीमवाप्य श्यामलत्वमापद्यते हृदये च रक्तत्वं,
किन्तु हि हृदयमिति व्युत्पत्त्या गौण्या वृत्त्या वा परम्पराहृदयसंश्लिष्टे
रसाशये प्रवर्तते तस्य च स्थानत्वेनोपदेशादितरत्र शश्वदेव रसो गतिमान्
भवतीत्यपि सूचितं भवति तिष्ठतेर्गतिनिवृत्त्यर्थत्वात् । तथाच “अहरह-
र्गच्छतीति रसः” इत्यनन्तरोक्तमविरुद्धम् । चतुर्विंशतिर्धमन्यस्तु नाभि-
प्रभवा वक्ष्यन्ते । यथा च ता अनुप्रविश्य रसः शरीरतर्पणादौ प्रभवति तच्च
धमनीव्याकरणे विंशदं व्याकरिष्यामः । अचेतनस्याऽपि सतस्तस्यैवं कर्मा-
ऽभिनिष्पत्तौ किञ्चित्कारणं नोपलभ्यत इत्युक्तमदृष्टेत्यादि ॥ ३ ॥

ननु कथं त्वगाहतत्वेन यन्त्रप्रयोगानर्हे जीववति शरीरे परमसूक्ष्मत्वे-
नोपदिष्टस्य रसस्य गतिमुपलभ्य विमुक्तसन्देहाः सर्वमेतत् ग्रहयामहे एवं-

दृष्टिवैकृतैः । तस्मिन् सर्वशरीरावयवंदोषधातुसत्ताशयानु-
सारिणि रसे जिज्ञासा किमयं सौव्यस्तेजस इति । अत्रो-
च्यते स खलु द्रवानुसारी स्नेहन-जीवन-तर्पण-धारणादिभि-
र्विशेषैः सौव्य इत्यवगम्यते ॥ ४ ॥

स खत्वाप्यो रसो यद्वत्प्लीहानौ प्राप्य रागमुपैति ॥ ५ ॥

भवतश्चात्र ।

रञ्जितास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् ।

अव्यापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥ ६ ॥

वादिनामवसरं सुप्नान्नाह तस्येत्यादि । चयदृष्टिवैकृतैः अनाहारादितः
शरीरचयादिभिस्तस्य रसस्य गतिरूपलक्षयितव्या, यदि हि रसगतिर्ना-
भविष्यत्तर्ह्यहारादयोऽपि नाभविष्यन्तित्ययमाशयः ।
उपलक्षयितव्या बाहुल्येन लक्षणीया । अल्पशक्तु सुखादौ यन्त्रप्रयोगेनेति
भावः । “उपोऽधिके च” इति पाणिनिसूत्रम् । न हि कश्चित् प्रकृतितो
रसमजानन् गतिमत्त्वादेव चीणे वृद्धे वा समानासमानद्रव्याण्युपयोक्तुमुत्सह्य-
इत्याशङ्कते तस्मिन्नित्यादि । द्रवत्वयोगात् द्रवं जलादिकं जलं वाऽनुसर्तुं
सदृशीकर्तुं शीलमस्येति द्रवानुसारी, विशेषैर्विशिष्टैः सोमगुणकृत्यैरित्यर्थः ।
शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ४ ॥

स इत्यादि । रागोऽत्र परमलोहित्यमेव, रसो हि रक्तं बुभूषुः स्थाना-
दुद्गतो हृदयमधिष्ठाय लोहितीभूय एकेनांशेनेतस्ततः सञ्चरत्यपरेण च
यद्वत्प्लीहानावाप्नोति । नन्वेवं हृदयस्थस्याऽपि पित्तस्य रागकारित्वेऽभ्युपगते
यद्वत्प्लीहस्थस्यैव वक्ष्यमाणं रक्तकत्वमनुपपन्नं स्यात्, नैष दोषः ; तत्राऽपि
रक्तेर्विशिष्टलोहित्यापादानार्थपरत्वात् ॥ ५ ॥

उक्तमर्थं विशदीकरोति रञ्जिता इत्यादिना । शरीरस्थेन शरीरैक-
देशस्थेन यद्वत्प्लीहहृदयस्थेनेति यावत् तेजसा पित्तेनेत्यर्थः । आपोऽत्र

रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्तते ।

तद्वर्षाद्द्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ ७ ॥

आर्त्तवं शोणितन्ताग्नेयमग्नीषोमीयत्वाद्गर्भस्य पाञ्च-
भौतिकञ्चापरे जीवरक्तमाहुः राचार्याः ॥ ८ ॥

रसरूपाः । रसादित्यादि । रज आर्त्तवं संज्ञाऽस्येति रजःसंज्ञं, विशेष-
णमिदं धातुशोणितव्यवच्छेदार्थं तेन बालानां वृद्धानां वा तद्व्यवृत्तं
शोणितमभिसमीक्ष्य विज्ञतं धातुशोणितमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः । रसा-
देवेत्येवकारावष्टम्भेनास्य शुक्रवन्मज्जरूपेण परिणताद्रसात् प्रवृत्तिं निरुणद्धि ।
आर्त्तवं हि मासेनाविर्भूय शुक्रं सदृशीकरोतीति शुक्रवन्मज्जत्वेन परिणता-
द्रसात् प्रवृत्तिराशङ्कते । द्वादशानां पूरणो द्वादशस्तं प्राप्येति द्वादशात्,
एवमेव पञ्चाशत इत्यपि व्याख्येयम् । रजःप्रवृत्तिनिवृत्त्योः कालनियमोऽयं
नान्युपश्रितदेशाऽभिप्रायेणेति बोध्यम् । दृश्यते हि रजः शीतबहुले देशे-
ऽर्वागुष्णबहुले च प्राक् प्रवर्तते निवर्तते चेति ॥ ६ । ७ ॥

आर्त्तवमित्यादि । पूर्वोक्तं धातुशोणितं ह्यनुष्णशीतमिति वक्ष्यतीति
ततो विशेषणार्थोऽयं तु शब्दः । आर्त्तवं रजः । गर्भस्याग्नीषोमीयत्वनु
“सौम्यं शुक्रमार्त्तवमाग्नेयम्” इत्यादिशास्त्रात् आग्नेयानां तेषां तेषां
भावानां सत्त्वाच्च लक्षणीयम् । नन्वार्त्तवं शोणितं नास्य गर्भस्य कारणं
किन्तुर्हि गर्भधारणयोग्यावस्थाप्रत्ययकरं, तद्धि बीजं उपचितं धमनीमुखात्
प्रवर्तते, सर्वमेतदुपरिष्ठादुपपादयिष्यामस्तत्कथमुपपन्नं भवति आर्त्तव-
मित्यादीति चेन्न आग्नेयबीजसम्बन्धित्वेनास्याप्याग्नेयत्वेनाभ्युपगमात् ।
तथाचाग्नीषोमीये गर्भे यदाग्नेयं बीजं तत्सम्बन्धित्वादेतच्छोणितमप्याग्नेय-
मित्ययमाशयः । सौम्याग्नेयाद्रसपित्तादुत्पन्नस्यार्त्तवस्याग्नेयत्वं द्रवादृक्ता-
दुत्पन्नस्य मांसस्य स्थिरत्वमिव नानुपपन्नं परिणामशक्तेरचिन्त्यत्वात् ।
रञ्जिता इत्यादिनाऽग्न्यवगुणवहुलत्वेन व्याख्यातं धातुशोणितं प्रति मतान्तरं
दर्शयन्नाह पाञ्चेत्यादि । जीवयतीति जीवं जीवन्मूलं रक्तं जीवरक्तम् ॥ ८ ॥

विस्त्रता द्रवता रागः स्यन्दनं लघुता तथा ।

भूय्यादीनां गुणा ह्येते दृश्यन्ते चात्र शोणिते ॥ ९ ॥

रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्नेदः प्रजायते ।

नेदसोऽस्थि ततो मज्जा लघ्नः शुक्रस्य सन्धवः ॥ १० ॥

तत्रैषां सर्वधातूनामन्नपानरसः प्रीणयिता । तत्र रस
गतौ धातुरहरहर्गच्छतीत्यतो रसः ॥ ११ ॥

स खलु त्रीणि त्रीणि कलासहस्राणि पञ्चदश च कला

पाञ्चभौतिकत्वगमकलञ्चणान्याह विस्त्रतित्यादिना । विस्त्रता आम-
गन्धिता, द्रवता विस्त्राविता, रागो लोहितवर्णता, स्यन्दनं चलता सर्व-
शरीरानुसारितेति तात्पर्यम् । न च स्यन्देच्चलनार्थोऽप्रसिद्धः स्यन्दति
चलतीति व्युत्पत्त्या रघार्थे स्यन्दनशब्ददर्शनात् । लघुता चेह द्रवद्रव्या-
पेक्षयैव कल्पनीया “शोणितं गुरु विस्त्रं स्यात्” इत्यनागतावेक्षणात् । रसा-
दित्यादि । अत्र विशेषयति चरकः—“तेजो रसानाम्” इत्युपक्रम्य
“वायुस्त्वुतेजसा रक्तमुष्णसा चाभिसंयुतम् । स्थिरतां प्राप्य मांसं स्यात्
स्त्रोष्णसा पक्वमेव तत्” इत्यादि । अत्र मांसादीनामुपदेशः प्रासङ्गिक-
इत्यवधेयम् ॥ ९ । १० ॥

रसादित्यादिना रसस्य रक्तादिधातुपोषकत्वमभिहितं न तु रसपोष-
कत्वमित्याह तत्रेत्यादि । तत्र धातुषु मध्ये अन्नपानादुत्पन्नो रसोऽन्नपान-
रसः । सर्वधातूनां रसादीनां, चरकेऽप्युक्तम्—“पुष्पन्ति त्वाहाररसाद्रस-
क्षधिर-मांस-नेदोऽस्थि-मज्जा-शुक्तीजांसि” इत्यादि । रसं निर्वृत्ति गतिसत्त्व-
माख्यातुं तत्रेति ॥ ११ ॥

ननु रसस्तथा तथा परिणमन् कियन्तं कालमेकैकस्मिन् रक्तादावव-
तिष्ठत इत्याह स इत्यादि । त्रीणि त्रीणीति वीप्सा सुखावबोधार्था ।
त्रीणि कलासहस्राणि पञ्चदश च कला मिलित्वा पञ्चदशाहोरात्रा भवन्त्य-

एककस्मिन् धाताववतिष्ठते । एवं मासेन रसः शुक्नीभवति
स्त्रीणाञ्चार्त्तवमिति ॥ १२ ॥

अष्टादश सहस्राणि सङ्ग्राह्यस्मिन् समुच्चये ।

कलानां नवतिः प्रोक्ता स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः ॥ १३ ॥

स शब्दार्चिर्जलसन्तानवद्गुणा विशेषेणानुधावत्येवं प्ररीरं

होरात्रय काष्ठात्रयाधिकविंशतिकलात्मकमुहूर्त्तानां विंशन्वितत्वेनाऽभ्युप-
गमात् तदिदमुच्यते एवमित्यादि । न चानेन “पङ्क्तिः केचिद्द्वयोरात्रे-
रिच्छन्ति परिवर्त्तनम् । सन्तत्या भोज्यधातूनां परिवर्त्तितसु चक्रवत्”
इति तन्त्रान्तरीयं विरुद्धं भवति, पञ्च पञ्च दिनानि पच्यमानस्य रसादेः
पष्ठे पष्ठे परिवर्त्तनमभिप्रेत्योक्तेः । भोज्यधातूनां भोज्यानां धातूनाञ्च
सन्तत्या सातत्वेनेति तदर्थः । स्त्रीणामित्यादि । अत्राविशेषेऽपि धात्व-
न्तरत्वेनापरिणतो रसो मासेनार्त्तव चकारान्मलरूपेण परिणम्य चाल्यं
शुक्रमित्येव व्याख्येयम्, “रसादेव स्त्रिया रक्तं” तथा “एवं मासेन रसः
शुक्नीभवति” इत्यनुशासनात् “शुक्लात्पत्वात् बलं स्त्रीणामल्पम्” इति
शास्त्रान्तराच्च । इतिशब्दो धातूत्पत्तिक्रमव्याख्यापरिसमाप्त्यर्थः ॥ १२ ॥

मासेनेत्यादिनोक्तमर्थं कलापरिसंख्यानेन स्फुटीकरोति अष्टेत्यादिना ।
हि यस्मात् अस्मिन् मासाख्ये समुच्चये कलासमूहे कलानाम् अष्टादशसह-
स्राणि नवतिश्च संख्याः स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः प्रोक्ताः “विंशत्काष्ठाः कला”
इत्यादिना “तौ मासः” इत्यन्तेन एवंविधेन च ग्रन्थेन व्याख्याताः, अतः
स्त्रीणि कलासहस्राणि पञ्चदश च कला एकैकस्मिन् धाताववतिष्ठमानो
रसो रक्तादिरूपेण परिणम्य शुक्नीभवन् मासं पूरयतीत्युक्तं मासेनेत्यादीत्यय-
माशयः ॥ १३ ॥

स इत्यादि । शब्दार्चिर्जलसन्तानवदिति अर्चिर्दीप्तिर्मयूख इति
यावत् । “ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः” इत्यमरः । सन्तानसु विस्तृतिः ।
दृष्टान्तत्रितयमेतद्रसगतेस्तारतम्यप्रदर्शनार्थमिति गम्यते । अर्चिःसन्तानो

केवलम् । वाजीकरण्यस्त्वोपधयः स्ववलगुणोत्कर्षाद्विरेचन-
वदुपयुक्ताः शुक्रं शीघ्रं विरेचयन्ति ॥ १४ ॥

यथा हि पुष्पमुकुलस्थो गन्धो न शक्यमिह्नास्तीति वक्तुं
नैव नास्तीत्यथ वास्ति, सतां आवानामभिव्यक्तिरिति कृत्वा

हि शब्दसन्तानादाशुतरो जलसन्तानाच्चाशुतमः । एवंशब्दधावधारणार्थः,
“स्युवेन्तु पुनर्वै वेत्यवधारणवाचकाः” इत्यमरः । तदयमर्थः । स रसः
शोणितादिरूपेण परिणमन् वातपित्तकफप्रकृतिभेदात् शब्दादिसन्तानवत्
अगुना विशेषेण गतेराश्वाशुतरमन्दत्वरूपेण भेदलेशेनैव केवलं कृत्स्नं शरीर-
मनु लक्ष्यीकृत्य धावति गच्छतीति । अत्र त्रीणि त्रीणीत्यादिनोक्ता गतिरेव
मन्देति बुद्धिमता द्रष्टव्यं पञ्चाहोरात्रेभ्योऽधिके हि काले कचिदपि रस-
परिणामं नोपदिश्यते । अत आश्वाशुतरयोर्गत्योस्तदपेक्षत्वेनोपनम्भात्
“शोणितत्वं तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे मांसतामियात्” इत्यादिवचनान्यप्यविरु-
द्धानि भवन्ति । उक्तापवादमाह वाजीत्यादिना । तुकारो विशेषणार्थः ।
रसः स्वशक्त्या मासेन गतिविशेषात्ततोऽवरेण वा केनचित्कालेन शुक्लो-
भवति । वाजीकरण्यः शुक्रवर्धिन्य ओपधयस्तु उपयुक्ताः प्रयुक्ताः सत्यः
स्ववलम् आत्मवलं प्रभाव इति यावत् गुणाच्च वीर्याद्यास्तेषामुत्कर्षात्
स्ववलगुणोत्कर्षात् वक्ष्यति च “तद्रव्यमात्मना किञ्चित्किञ्चित् वीर्येण”
इत्यादि । विरेचनवत् विरिच्यते एभिरिति विरेचनानि तद्वत्, विरेचनानि
यथा शीघ्रं मलं विरेचयन्ति तथा शुक्रं शीघ्रं विरेचयन्ति आहाररसान्निः-
सारयन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

नन्वेतच्चेत्तत्त्वं तत्त्वमाहारं कुर्वतामपि बालानां शुक्रमार्त्तवच्च न
प्रादुर्भवत इत्याशङ्क्याह यथेत्यादि । हिशब्दो निश्चयार्थः । मुकुलं
कलिका । “मुकुलं कलिका कली” इति साधवः । अस्तीति वक्तुं
न शक्यम् अनुपलब्धेरिति भावः । “नाभाव उपलब्धेः” इति वेदान्त-
सूत्रम् । पक्षान्तरमाह नैवेति । अथेत्ययं समुच्चयार्थः । नास्ती-

केवलं सौक्ष्म्यान्नाभिव्यज्यते, स एव गन्धो विवृतपत्रकेशरैः
कालान्तरेणाभिव्यक्तिं गच्छति ; एवं वालानामपि वयःपरि-
णामान् शुक्रप्रादुर्भावी भवति रोमराज्यादयोऽघातवाद्यच्च
विशेषाः, नारीणां रजसि चोपचीयमाने शनैः शनैः स्तन-
गर्भाशययोन्यभिव्यक्तिर्भवति ॥ १५ ॥

स एवान्नरसो वृद्धानां जरापक्वशरीरत्वादप्रीणो
भवति । त एते शरीरधारणाद्वातवद्व्युच्यन्ते ॥ १६ ॥

त्यपि वक्तुं नैव कथञ्चिदपि न शक्यमित्यर्थः । अवश्यम्भाविनो ह्यर्थाः सन्त-
एव भवन्ति नासदुत्पत्तेरिति भावः । किन्तुर्हि वास्तीति । एवार्थोऽयं
वाच्यः । तदयमर्थः । सतां विद्यमानानां भावानां पदार्थानाम्
अभिव्यक्तिः प्रत्यक्षयोग्यता भवति नासतामिति तात्पर्यम् ; “आदावन्ते
च यत्रास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा” इति न्यायात् । इति कृत्वा इति हेतोः
पुष्पमुकुलस्थो गन्धोऽस्येवेति वक्तुं शक्यं न तु नास्तीत्यनन्तरमभिव्यक्तिरिति
भावः । अतोऽनुपलब्धिः सौक्ष्म्यादेव न त्वभावादिति व्यक्तसुपदेष्टुमाह-
केवलमित्यादि । सौक्ष्म्यात् केवलं नाऽभिव्यज्यते वस्तुतः पुष्पमुकुलस्थो
गन्धोऽस्येवेति निष्कर्षः । यथा स एव पुष्पमुकुलस्थः सौक्ष्म्यादनभिव्यक्त-
एव नान्य इत्येवकारार्थः, विवृतपत्रकेशरैः यथासम्भवं विस्तृतदलकिञ्चल्कैः
क्षारणैः कालान्तरेणाऽभिव्यक्तिं गच्छति, एवं वालानामपि वयःपरिणामात्
वयोऽभिव्यक्त्या शुक्रवहस्रोतोमुखविस्फुटनादित्यर्थः । शुक्रप्रादुर्भावोऽनभि-
व्यक्तस्य शुक्रस्य व्यक्तीभावो भवति न त्वसत उत्पत्तिरिति भावः । रोम-
राज्यादय आर्तवाद्य इत्यादिग्रहणेन पुंसां नारीणाञ्च ते ते आकृतिविशेषा-
न्नादिश्रुन्ते । अत्र शुक्रार्तवेतरेषामादेशः प्रासङ्गिकः ॥ १५ ॥

नन्वहरहस्तर्पयतीति तर्पणोऽयं रसः कथं वृद्धान् न तर्पयतीत्याह स-
इत्यादि । जरया पक्वं विनाशीमुखं शरीरमेषामिति जरापक्वशरीरास्तेषां

तेषां क्षयवृद्धौ शोणितनिमित्ते, तस्मात् तदधिष्ठत्य
वक्ष्यामः । तत्र फेनित्तमरुणं कृष्णं पक्ष्पं तनु शीघ्रगमस्तन्दि-
च वातेन दुष्टम् । नीलं पीतं हरितं श्यावं विस्मयनिष्टं

भावस्तस्मात् । “स्याद्दिनाशोमुखं पक्कम्” इत्यमरः । अप्रीणनो मनाक्
तर्पण इत्यर्थः “वृद्धो याप्यानां श्रेष्ठतम” इत्युक्तेः । शास्त्रे व्यवहारार्थं रसा-
दीनां सामान्या संज्ञा क्रियते तद्व्यादिना । तद्वति बुद्ध्या समाकृष्टानाम्
एतद्वति पुरोवर्त्तित्वेन परामर्शो भटित्यसंशयमवबोधार्थः । तएते रसा-
दयः शुक्रान्ता भावा इत्यर्थः । एतेनैवौजोऽप्यादिष्टं भवत्यन्यभावात् ।
वक्ष्यति हि “धातूनां यत्परं तेजस्तत्खल्वौजः” इति । नेह धातुशब्दः
पङ्कजादिवत् योगरूढत्वेन प्रवर्त्तते किन्तर्हि पाचकादिवत् यौगिकत्वेन
दोषेष्वपि धातुशब्ददर्शनात् । नन्वेवं सिरादिष्वपि धातुशब्दः प्रसज्येत
शरीरधारकत्वसामान्यात्, नैप दोषः ; इह हि गत्या शरीरपोषकत्वे सति
शरीरधारणात् धातुत्वमभिप्रेयते ; सिरादयस्तु न तथेति धातुत्वाप्रसक्तिः ।
अतएवोक्तञ्च “सिरास्त्रायुवसास्तन्यत्वचो गतिविवर्जिताः । धातुभ्यश्चोप-
जायन्ते तस्मात्ता उपधातवः” इति । उपमिता धातुभिरित्युपधातवः ।
इतिशब्दो धातुसप्तकसामान्यव्याख्यापरिसमाप्त्यर्थः ॥ १६ ॥

सम्प्रति प्रसृतं शोणितमधिकुर्वन्नस्य रसान्तरजत्वेऽपि रसादिसर्वधातु-
क्षयवृद्धिनिमित्तत्वं लक्षणीयमित्येव विजिज्ञापयिष्या आह तेषामित्यादि ।
तेषां धातूनां क्षयवृद्धौ शोणितनिमित्ते इति शोणितस्येह निमित्तत्वं रस-
क्षयवृद्धिहेतुत्वाल्लक्षणीयम् । यथाकथञ्चित्क्षीणे हि शोणितेऽग्निमान्द्यं
वातकोपश्चोत्पद्येते वक्ष्यति च “धातुक्षयात् श्रुते रक्ते” इत्यादि । अत-
स्तदात्वे आहारस्यासम्यक्परिणामात् यथावद्गती नोपचीयते धात्वन्तरा-
ण्यभिवर्द्धयितुमिति धातवः क्षीयन्ते । स एव पुनारसः सति प्रमाणवति
शोणिते वायुगन्धोरनुगुणत्वेनाहारस्य सम्यक्परिणामात् तथोपचीयते
प्रभवति यथा धात्वन्तराण्यभिवर्द्धयितुमनायासेनेति धातवो वर्द्धन्ते इति ।
फेनित्तमित्यादि । पक्ष्पं रुक्षम् अस्तन्दि कदाचिदपि न संहतं भवति ।

पिपीलिकामक्षिकाणासस्कन्दि च पित्तदुष्टम् । गैरिको-
दकप्रतीकाशं स्निग्धं शीतलं वहलं पिच्छिलं चिरस्त्रावि-
मांसपेशीप्रभं हृष्टदुष्टञ्च । सर्वलक्षणसंयुक्तं काञ्जिकाभं
विशेषतो दुर्गन्धि च सन्निपातदुष्टं पित्तवद्रह्णेनातिद्विष्यञ्च ।
द्विदोषलिङ्गं संसृष्टं जीवशोणितजन्यञ्च वक्ष्यामः ॥ १७ ॥

इन्द्रगोपप्रतीकाशमसंहतमविवर्णञ्च प्रकृतिस्थं जानी-
यात् ॥ १८ ॥

विस्त्राव्याण्यन्यत्र वक्ष्यामः । अथाविस्त्राव्याः—सर्वाङ्ग-
शोफः क्षीणस्य चास्त्रभोजननिमित्तः, पाण्डुरोग्यर्शसोदरि-
शोषिगर्भिणीनाञ्च प्रवयधवः ॥ १९ ॥

अनुद्भूतरूपस्याऽपि वायोररुणादिवर्णकर्तृत्वमचिन्त्यम् । ननु जीवशोणित-
गमकलक्षणानि पित्तदुष्टे पीते शोणितेऽपि वर्तन्ते तत्कथमनयोर्भेदं जानीम-
इत्याह जीवेत्यादि । अन्यत्रेति वमनादिव्यापच्चिकित्स्वित् जीवशोणितं
जीवशोणितविशिष्टलिङ्गमित्यर्थः ॥ १७ ॥

शुद्धशोणितलक्षणमाह इन्द्रेत्यादिना । इन्द्रगोपी नाम लोहितकीट-
भेदः । अविवर्णमविकृतवर्णं तपनीयादिवर्णमिति यावत्, “तपनीयेन्द्र-
गोपाभं पद्मालक्तकसन्निभम् । शुक्लाफलसवर्णञ्च विशुद्धं विद्धि शोणितम्”
इति चरकैकवाक्यत्वात् । एवं वर्णभेदस्तु प्रकृतिभेदात्तत्तत्तत्तत्तत् ॥ १८ ॥

विस्त्राव्याणीत्यादि । अन्यत्रेत्यष्टविधशस्त्रकर्मण्ये । अधेत्यादौ क्षीण-
स्त्रास्त्रभोजननिमित्तस्य सर्वाङ्गशोफ इति समन्वयः । शोफस्यास्य क्षीण-
विषयत्वेनैव वक्ष्यमाणत्वेऽपि क्षीणस्येति विशेषणं क्षीणावस्थायामेवावि-
स्त्राव्यत्वमाख्यातुमिति पृथगुपादानं नापार्थक्यम् । न च क्षीणस्य नित्या-
विस्त्राव्यशोणितत्वादपार्थक्यमिति वाच्यं व्यवसायाऽभिवृद्धये पीनः पुन्येना-

तत्र शस्त्रविस्त्रावणं द्विविधं प्रच्छानं शिराव्यधनञ्च ।
तत्र ऋज्वसङ्कीर्णं सूक्ष्मं सलसनवगाढसनुत्तानमाशु च शस्त्रं
पातयेन्मर्शशिरास्त्रायुसन्धीनाञ्चानुपघाति ॥ २० ॥

तत्र दुर्हिने दुर्विद्धे शीतवातयोरखिन्नेऽभुक्तावतः स्कन्द-
त्वाच्छोणितं न खवत्यल्पं वा खवति ॥ २१ ॥

खदमूर्च्छाश्रमात्तानां वातविश्लूचसङ्गिनाम् ।

निद्राभिभूतभीतानां वृणां नासृक् प्रवर्त्तते ॥ २२ ॥

तद्दुष्टं शोणितमनिर्ह्रियमाणं कण्डू-शोफ-राग-दाह-पाक-
वेदना जनयेत् । अत्युष्णातिस्निग्घातिविद्वेष्यज्ञैर्विस्त्रावित-
सतिप्रवर्त्तते । तदतिप्रवृत्तं शिरोऽभितापसाध्वप्रसधिसन्धं
तिमिरप्रादुर्भावं धातुक्षयमाक्षेपकं पक्षाघातमेकाङ्गविकारं

त्यधिकार्थस्याऽभिधानदर्शनात् । पाण्डुरोग्यादीनां श्वयथ्वोऽसर्वाङ्गगता
अपीति तात्पर्यम् ॥ १९ ॥

तत्रेत्यादि । तत्रेति वृत्त्या समाकृततया शस्त्रानुशस्त्रविस्त्रावणयोर्मध्ये
प्रत्यर्थः । शस्त्रविस्त्रावणमिति पारिशेष्यादधिकृतं वेदितव्यम्, अनुशस्त्र-
विस्त्रावणं हि प्रागुपदिष्टं जलौकाध्याये । ऋजु सरलम्, असङ्कीर्णं नात्या-
सन्नम्, उत्तानमगन्धीरम्, उद्देशमात्रमेतावत् विस्तरशस्त्रूपरिष्टान्निवेदयि-
ष्यते ॥ २० ॥

तत्रेत्यादि । दुर्विद्धे शिराव्यधविधौ व्याहर्त्तव्येऽनास्त्रावहेतौ सूक्ष्म-
शस्त्रविषादावित्यर्थः । स्कन्दत्वात् दुर्दिनादिदोषेण स्थानीभावादित्यर्थः ।
शिरोऽभितापं शिरोरोगम् । आन्ध्यमत्राकस्मिकं तैमिर्यम्, तिमिरप्रादु-
र्भावस्तु क्रमश इत्यनयोर्भेदः, अधिमन्यः सर्वाङ्गतनेत्ररोगविशेषः । आक्षेप-
कादयस्त्रयो वातव्याधिषु द्रष्टव्याः ॥ २१—२३ ॥

तृष्णादाहौ हिक्कां कासं श्वासं पाण्डुरोगं मरणञ्चापा-
दयति ॥ २३ ॥

तस्मान्न शीते नात्युष्णे नास्विन्ने नातितापिते ।

यवागूप्रतिपीतस्य शोणितं मोक्षयेद्भिषक् ॥ २४ ॥

संभ्यग्गत्वा यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते ।

शुद्धं तदा विजानीयात्सम्यग्विस्त्रावितञ्च तत् ॥ २५ ॥

लाघवं वेदनाशान्तिर्व्याधेर्वैगपरिचयः ।

सम्यग्विस्त्राविते लिङ्गं प्रसादो मनसस्तथा ॥ २६ ॥

त्वग्दोषा ग्रन्थयः शोफा रोगाः शोणितजाश्च ये ।

रक्तमोक्षणशीलानां न भवन्ति कदाचन ॥ २७ ॥

अथ खल्वप्रवर्त्तमाने रक्तो एला-शीतशिव-कुष्ठ-तगर-
पाठा--भद्रदारु-विडङ्ग-चिचक-चिकटुकागारधूस-हरिद्राकी-
चूर-नक्तमालफलेर्यद्यात्लाभं त्रिभिन्नतुर्भिः समस्तैर्वा चूर्णी-
कृतैर्लवणतैलप्रगाढैर्व्रणान्मुखमवघर्षयेद्देवं सम्यक् प्रवर्त्तते ॥ २८ ॥

तस्मादित्यादि । यवागूप्रतिपीतस्येति । किञ्चित् यवागूरिति यवागू-
प्रति “सुप्प्रतिना मात्रार्थे” इत्यव्ययीभावः । यवागूप्रति पीतं येन तस्य
तथोक्तस्य । “वाऽऽहिताग्न्यादिषु” इति परनिपातः । यवागूलेशं पीत-
स्येत्यर्थः । यवागूं प्रतिपीतिपाठे तु प्रतिभागे अर्थे कर्मप्रवचनीयः । पीत-
स्येति चाकारो सत्वर्थीयः, यवागूपादं पीतवत इत्यर्थः । तथाच “लघु-
भुक्तवन्तम्” इति प्राशुक्तं समन्वेति ॥ २४—२७ ॥

अथेत्यादि । शीतशिवं सैन्धवं । यद्यालाभमित्यनेनैव त्रिचतुःप्रयोगे
लब्धेऽपि पुनरुपादानं सति तत्सम्भवे द्वेकप्रयोगपरिहारार्थम् ॥ २८ ॥

अथातिप्रवृत्ते लोध-मधुक-प्रियङ्गु-पत्तङ्ग-गैरिक-सर्ज-
रस-रसाञ्जन-शाल्ललीपुष्प-शङ्ख-शुक्ति-माष-यव-गोधूमचूर्णैः
शनैर्व्रणमुखमवचूर्ण्योद्गुल्यग्रेणावपीडयेत् । शाल्ल-सर्ज-
ज्जुनारिमेद-लेपश्चङ्ग-धन्वनत्वग्भिर्वा चूर्णिताभिः क्षौमेण
वा ध्मापितेन समुद्रफेनलाक्षाचूर्णैर्वा यथोक्तैर्व्रणबन्धनद्रव्यै-
र्गाढं बध्नीयात् । शीताच्छादनभोजनागारैः शीतैः परि-
षेकप्रदेहैश्चोपाचरेत् । क्षारेणाग्निना वा दहेत् । यथोक्त-
व्यधनादनन्तरं वा ताप्तेवातिप्रवृत्तां शिरां विध्येत् ॥ २९ ॥

काकोल्यादिक्वाथं वा शर्करामधुमधुरं पाययेत् । एण-
हरिणोरस्य-शृङ्ग-महिष-वराहाणां वा रुधिरं क्षीरयूपरसैः
सुस्निग्धैश्चाश्लीयादुपद्रवांश्च यथास्वमुपाचरेत् ॥ ३० ॥

धातुक्षयात्क्षुते रक्ते मन्दः सञ्जायतेऽनलः ।

पवनञ्च परं कोपं याति तस्मात्प्रयत्नतः ॥

अथेत्यादि । पत्तङ्गं रक्तचन्दनं, मेषशृङ्गो नामौषधिः “गारोलशिङ्गा”
इत्याख्यायते, धन्वनः स्वनामप्रसिद्धः । ध्मापितेन दाहितेन । लाक्षाचूर्णै-
र्व्वेत्यन्तं व्रणमुखमवचूर्ण्येत्यनेनान्वेयम् । यथोक्तैरिति भूतवदुपचारादुक्तम् ।
व्रणालेपवन्धविधौ वक्ष्यमाणैरित्यर्थः । तच्च बन्धनं सिरागतशोणितातिप्रवृत्तौ
सिरावन्धनपुरस्सरमेव कार्यम् “रक्तं स्रवन्तीमाक्षय्य सन्दंशेन सिरां भिषक् ।
बद्ध्वा स्नाय्वादिभिर्गाढं व्रणं वस्त्रेण वेष्टयेत्” इत्यनुशासनान्तरात् । यथो-
क्तैत्यादि । पूर्व्वव्यधाददूर एव हि पुनर्व्यधेन शोणितवेगक्षयात् सङ्कोच-
सुपगते शस्त्रपदे निरुध्यते शोणितमेकान्तेनेत्युच्यते अनन्तरमिति । अनन्तरं
व्यवधानं तद्विपरीतमनन्तरमदूरमित्येतत् । एणादयोऽग्रे वक्ष्यन्ते ॥ २९।३० ॥
धात्वित्यादि । आहारस्य नातिशीतत्वादिभिः शोणिताद्यनुगुणता

तं नातिशीतैर्लघुभिः स्निग्धैः शोणितवर्द्धनैः ।
 ईषदम्बैरनम्बैर्वा भोजनैः समुपाचरेत् ॥ ३१ ॥
 चतुर्विधं यदेतद्धि रुधिरस्य निवारणम् ।
 सन्धानं स्कन्दनञ्चैव पाचनं दहनं तथा ॥ ३२ ॥
 व्रणं कषायः सन्धत्ते रक्तं स्कन्दयते हिमम् ।
 तथा सम्पाचयेद्भस्म दाहः सङ्कोचयेच्छिराः ॥ ३३ ॥
 अस्कन्दमाने रुधिरे सन्धानानि प्रयोजयेत् ।
 सन्धाने भक्ष्यमाने तु पाचनैः समुपाचरेत् ॥
 कल्पैरेतैस्त्रिभिर्वैद्यः प्रयतेत यथाविधि ।
 असिद्धिमन्सु चैतेषु दाहः परमं दृश्यते ॥ ३४ ॥
 सशेषदोषे रुधिरे न व्याधिरतिवर्त्तते ।
 सावशेषे ततः स्थेयं न तु कुर्व्यादतिक्रमम् ॥ ३५ ॥
 देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरेणैव धार्यते ।
 तस्माद्यत्नेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥ ३६ ॥

व्याचिख्यासितेति गम्यते, शीतेन नातिशीतेर्नातिशीतोष्णैरिति तात्पर्यम्
 शोणितस्य तथात्वात् । उक्तं हि “नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं रक्तेऽपनीते
 हितमन्नपानम्” इति । कषायः सन्धत्ते इति कषायशब्दोऽयमजहत्स्वार्थया
 लक्षणया प्रागुक्तवन्धनव्यधनयोरपि प्रवर्त्तते इत्यवश्यं वक्तव्यम् तयोरपि
 सन्धानकरत्वेनोपलभ्यात् । कल्पैर्विधिभिः । नातिवर्त्तते नातिक्रामति
 संशमनेनोपशमादिति भावः । अतिक्रमं निर्द्दिष्टत्वायातियोगम् । कुतः ?
 आह देहस्येत्यादि । मूलं मूलकारणं मातृशोणितेन व्यक्तीभावादिति

खुतरक्तस्य सेकाद्यैः शीतैः प्रकुपितेऽनिले ।

शोफं सतीढं कौष्ठेन सर्पिषा परिषेचयेत् ॥ ३७ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने शोणितवर्णनीयोः
नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

भावः । धार्यते रसादीनामभिवर्द्धकत्वादिति भावः । जीवयती ५ जीवः ॥
शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ३१—३७ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
सूत्रस्थाने शोणितवर्णनीयो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातो दोषधातुमलक्षयद्विविज्ञानीयमध्यायं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

दोषधातुमलमूलं हि शरीरं, तस्मादेतेषां लक्षणमुच्च-
क्षानमुपधारय ॥ २ ॥

तत्र प्रस्यन्दनोद्वहन-पूरण-विवेक-धारण-लक्षणो वायुः
पञ्चधा प्रविभक्तः शरीरं धारयति ॥ ३ ॥

पूर्वाध्याये “तेषां क्षयवृद्धिशोणितनिमित्ते” इति नाममात्रेणाऽभिहिते
धातूनां क्षयवृद्धौ प्रतिपिक्त्वाः किमपि प्रतिपत्तये न प्रभवतो नाऽपि
चानयोर्विज्ञानादेव दोषादीनां, सर्वे ते क्षयवृद्धिविशेषा विज्ञाता भवन्ति
ये चापेक्ष्यन्ते विस्त्रावणादिषु तेषु तेषु कर्मस्वेकान्तेनेतीदानीं दोषादिक्षय-
वृद्धिविज्ञानीयमधिकरोति अथात इत्यादिना । दोषा वातादयः, धातवो
रसादयः, मलाश्च पुरीषादयः । समानमन्यत् पूर्व्वेण ॥ १ ॥

ते पुनर्दोषादीनां क्षयवृद्धौ अर्सेशयं शरीरमुपतापयतो न चानवबुद्ध-
प्रकृतिकेन प्रतीकर्तुमपि शक्यते, विकारौ हि ते इत्येवं मन्वान आह दोषे-
त्यादि । मूलमिव मूलं, दोषधातुमला मूलमस्येति दोषधातुमलमूलम् ।
वृक्षादीनां मूलं यथा विकृताविकृतं तेषां क्षयोपचयहेतुस्त्वाददेव दोषादयो-
ऽपि शरीरस्येत्युच्यते तस्मादित्यादि । उपधारय एकाग्रमना बुद्धौ स्थाप-
येत्यर्थः । नोपधारिते हि लक्षणे विकृतत्वेनैषां क्षयवृद्धिभ्यां व्याधावुपगते
निर्णेतुमसामर्थ्यान्नाहंस्वेकान्तेन किञ्चन कर्तुमित्ययमाशयः ॥ २ ॥

तच्च लक्षणं द्वेधा स्वरूपं तटस्थचेति । तयोराद्यं व्रणप्रश्नादावुपदेक्ष्यते ।
इह तु कर्मानुमेयत्वात् क्षयवृद्धयोः कर्मात्मकमेवेतरत् यथा स्थूलमुपदिश-
न्नाह तत्रेत्यादि । तत्र दोषादिषु मध्ये इत्यर्थः । पञ्चधा वक्ष्यमाण-

रागपक्षिनेजोमेधोऽग्न्युत् पित्तं पञ्चधा प्रविभक्तमग्नि-
कर्षणानुग्रहं करोति ॥ ४ ॥

सन्धिसंक्षेपण-स्नेहन-रोपण-पूरण-वृंहण-तर्पण-वत्स्यैर्य-
द्यत् स्नेहा पञ्चधा प्रविभक्त उदकर्षणानुग्रहं करोति ॥ ५ ॥

रसः प्रीणयति रक्तपुष्टिञ्च करोति । रक्तं वर्णप्रसादं
मांसपुष्टिं जीवयति च । मांसं शरीरपुष्टिं मेदसञ्च । मेदः
स्नेहस्वेदौ दृढत्वं पुष्टिमस्त्वाञ्च । अस्थि देहधारणं सञ्च-
तिः

प्राणादिपञ्चप्रकारेणेत्यर्थः । प्रकर्षेण सन्दनं प्रसन्दनमाक्षेपादि, जडसुह्यत
इत्युदहनं भापितादि, पूरणमित्याहारेणोदरपरिपूरणं, विवेको रससूत्रा-
दीनां विभजनं, धारणञ्चावेगकाले शक्तदादीनां यथास्थानमवष्टम्भनम्, एतानि
यथाक्रमं व्यानोदानप्राणसमानापानानां कर्माणीति व्यक्तीभविष्यति ॥ ३ ॥

रागीत्यादि । पञ्चधा वक्ष्यमाणरञ्जकादिपञ्चप्रकारेणेत्यर्थः । अत्र
रागो रञ्जनं, पक्षिः पाकः, तेजो दर्शनमुपचारात् “तेजो दृष्टिरितिख्यातम्”
इति कोषान्तराद्वा, उष्मा च शरीरतापः, एतानि हि यथाक्रमं रञ्जक-
पाचकालोचकभ्राजकानां कर्माणीति व्यक्तं व्याहरित्यत्यतः पारिशेष्यात्
मेधा नाम धारणावती बुद्धिरभिप्रार्थितमनोरथसाधनकृत्त्वेन वक्ष्यमाण-
स्याऽपि साधकस्यैव कर्मेति गम्यते । नेह रागपक्ष्यो जस्तेजोमेधोऽग्न्युत्तमिति
पाठो न्याय्य ओजसोऽनास्तेयत्वात् । वक्ष्यति हि “ओजः सोमात्मकम्”
इति ॥ ४ ॥

सन्धीत्यादि । पञ्चधेति वक्ष्यमाणामाशयोरः कण्डशिरःसन्धिस्वत्व-
मेदेन । अत्र सन्धिसंक्षेपणं सन्धिस्वस्य स्नेषणः कर्म, इतराणि त्वविशेषात्
सर्व्वेपासेव । तत्र पूरणं शून्यानामवकाशानां परिपूरणं, बलं व्यायाम-
शक्तिः, स्वेद्यं स्थिरत्वं, येन सर्व्वकर्माणि परिगणय्य विरात् करोति ॥ ५ ॥

रस इत्यादि । प्रीणयति तर्पयति, जीवयति प्राणान् धारयति, मेद-

पुष्टिञ्च । मज्जा प्रीतिं स्नेहं वलं शुक्रपुष्टिं पूरणमस्थानञ्च
करोति । शुक्रं धैर्यच्यवनं प्रीतिं देहवलं हर्षं बीजा-
र्यञ्च ॥ ६ ॥

पुरीषमुपष्टम्भं वायुग्निधारणञ्च । वस्तिपूरणविक्षेद-
हन्मूत्रम् । स्वेदः क्षेदत्वक्शौकुमार्यदात् ॥ ७ ॥

रक्तलक्षणमार्त्तवं गर्भदाञ्च । गर्भो गर्भलक्षणम् । स्तन्यं
स्तनयोरापीनत्वजननं जीवनञ्चेति । तेषां विधिवत् परि-
रक्षणं कुर्वीत ॥ ८ ॥

सद्यः पुष्टिमिति शेषः । कामित्वेन पुरुषात् धैर्यस्य च्युतिर्धैर्यच्यवनं
रिरंसेति यावत् । प्रीतिः प्रमदास्त्रामोदः, हर्षो दुःखेष्वपि तास्त्रानन्दः,
बीजं बीज्यमर्थः कारणमस्येति बीजार्यो गर्भ इत्यर्थः । “अर्थः * * * धन-
कारणवस्तुषु” इति विश्वः ॥ ६ ॥

पुरीषमित्यादि । उपष्टम्भः स्थिरीकरणं बलहेतुत्वात्, यदुक्तं “सर्ज-
धतुक्षयार्त्तस्य बलं भवति विड्वलम्” इति । वायुग्निधारणं वायुग्न्योः
सास्येन परिपालनमित्यर्थः । क्षेदस्य निग्रहो विक्षेदः, क्षेदेनार्द्रतया त्वचा-
मतिकोमलत्वं क्षेदत्वक्शौकुमार्यम् ॥ ७ ॥

प्रसङ्गादार्त्तवादीनां लक्षणमनुसन्धत्ते रक्तेत्यादिना । रक्तस्य लक्षण-
मिव लक्षणमस्येति रक्तलक्षणम् । गर्भलक्षणं स्तनयोः कृष्णसुखतेत्यादिना
वक्ष्यमाणं, करोतीत्यूह्यम्, जीवनं जीवनहेतुर्बालानामिव । तेषामिति
वातादिप्रत्यवमर्शकम् । विधिमर्हतीति विधिवत्, “तदईम्” इति वतिः ।
विध्यनुसारेणेत्यर्थः । विधिस्त्वनागतावाधादौ वक्ष्यमाणः । अगुनाऽप्य-
शेनारचिता. ह्येते दुःखहेतवो भवन्ति तदिदमुच्यते परीत्यादि । परि
सर्व्वतीभावेन रक्षणं परिरक्षणम् ॥ ८ ॥

अत ऊर्ध्वं श्लेष्मां क्षीणलक्षणं वक्ष्यामः । क्षयः पुनरेषा-
 न्तिसंशोधनातिसंश्लवन-वेगविधारणाऽसात्स्यान्न-सनस्ताप-
 व्यायामानशनातिलैद्युनैर्भवति । तत्र वातक्षये सन्देष्टता-
 ऽत्यवाह्यप्रहर्षो ब्रूहसंज्ञता च । पित्तक्षये सन्दोष्माग्निता
 निष्प्रभत्वञ्च । श्लेष्मक्षये रुक्षतान्तर्दीह आमाशयेतरा-
 शयानां शून्यता सन्निधौघिल्यं दृष्ट्वा दौर्बल्यं प्रजाग-
 रणञ्च । तत्र स्वयोनिवर्द्धनद्रव्याणि प्रतीकारः ॥ ६ ॥

सम्प्रति प्रस्तुतमर्थसुपदिदिचन्नाह अत इत्यादि । निदानेन हि
 रोगा विज्ञायन्ते प्रतिक्रियन्ते च तत्त्वेवापरीहारेणेति प्रसङ्गादिद-
 सुच्यते क्षय इत्यादि । सन्देष्टतेति चेष्टा कायकृतव्यापारस्तदल्पतेत्यर्थः ।
 ब्रूहसंज्ञता असस्यग्ज्ञानता । आमाशयेतराशयानामिति इतराशया अपि
 श्लेष्मण एव ते चोरः कण्ठशिरःसन्धयः । आमाशयो हि नाम श्लेष्मणः
 प्रभवं इत्युपदेष्टातेऽतो विकृतत्वेन तत्रानुत्पन्ने क्षीणे वा श्लेष्मणि सर्वे श्लेष्मा-
 शयाः क्रमशः शून्या भवन्तीति प्राधान्यात् पृथक्तेनायसुपदिशते । इहा-
 ऽनुज्ञाऽपि क्षये दोषाणां स्वकर्महानिर्विरोधिकर्मणाच्चाभिवृद्धिरुच्यते,
 “कर्मणः प्राकृताष्टाभिर्हृदिर्वाऽपि विरोधिनाम्” इति चरकानुशासनात् ।
 विरोधिनां वातादिकर्मप्रतियोगिनां तत्रोक्तानामनुज्ञाहादीनामिति
 तदर्थः । न तु वातादिविरोधिनां श्लेष्मादीनां बहुवचनासमन्वयात् युगपत्
 त्रयाणां क्षयानुपपत्तेश्च । अन्यथा श्लेष्मवृद्धिः पित्तक्षयलिङ्गं पित्तवृद्धिश्च
 श्लेष्मक्षयलिङ्गं स्यात्तन्नेष्यते पित्तश्लेष्मणोः क्षये वायोर्हृदिन्तूरीकुर्वन्त्येव
 “वायोर्धातुक्षयात् क्षीपः” इत्युक्तेः । श्लेष्मां वातादीनां योनीन् वातमग्नि-
 सपक्ष वर्धयन्ति यानि द्रव्याणि तानि स्वयोनिवर्द्धनद्रव्याणि सगुणवर्द्ध-
 नानि द्रव्याणीति तात्पर्यम् । द्रव्यशब्दोऽत्र बाहुल्यानुशयादेवोपात्त इत्यव-
 धेयं, तथाविधानां कर्मणामप्युपयोगात् । नातो द्रव्याख्येवेति पाठो

रसक्षये हृत्पीडा कष्यः शून्यता तृष्णा च । शोणित-
क्षये त्वक्पांशुष्यमन्तशीतप्रार्थना शिराशैथिल्यञ्च । मांस-
क्षये स्निग्गण्डौष्ठोपस्थोरु-वक्षः-कक्षापिण्डकोदर-ग्रीवा-
शुष्कता रौक्ष्यतोदौ गात्राणां सदनं धमनीशैथिल्यञ्च ।
मेदःक्षये स्त्रीहाभिष्टब्धिः सन्धिश्चून्यता रौक्ष्यं मेदुरमांस-
प्रार्थना च । अस्थिक्षयेऽस्थितोदो दन्तनखभङ्गो रौक्ष्यञ्च ।
मज्जक्षयेऽल्पशुक्रता पर्व्वभेदोऽस्थिनिस्तोदोऽस्थिश्चून्यता च ।
शुक्रक्षये मेदुदृष्टव्यवेदनाऽशक्तिलैद्युने चिराद्वा प्रसक्ताः प्रसेके
चाल्परक्तशुक्रदर्शनञ्च । तत्रापि स्वयोनिवर्द्धनद्रव्योपयोगः
प्रतीकारः ॥ १० ॥

पुरीषक्षये हृदयपार्श्वपीडा लक्षब्दस्य च वायोहृद्-
गमनं कुक्षौ सञ्चरणञ्च । सूत्रक्षये वक्षितोदोऽल्पसूत्रता च ।

न्यायोऽनन्तरं तत्राऽपि स्वयोनीत्यादाविवकारायोगाच्च । प्रतीकारः प्रती-
कारहेतुः ॥ ८ ॥

रसेत्यादि । चकारः स्वकर्महानिं परपरधातुपचयञ्चाचष्टे । एव-
मुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । शोणितक्षये मेदःक्षये चान्तशीतयोर्मेदुरमांसस्य
त्र यथाक्रमं प्रार्थना स्वयोनिवर्द्धनत्वादिति गम्यते, वक्षति हि “दोषधातु-
मलक्षौणः * * * स्वयोनिवर्द्धनं यत्तदन्नपानं प्रकाङ्क्षति” इति । अत्रान्त-
शीतयोरग्नीषोमीयत्वेन मेदुरमांसस्य चातिसिग्धत्वेन स्वयोनिवर्द्धकत्वं लक्ष-
णीयम् । मेदुरोऽतिसिग्धः । “सान्द्रसिग्धस्तु मेदुरः” इत्यमरः । कटिमांस-
पिण्डापरपथ्यायोऽयं स्निग्गण्डः, पिण्डिका च जानुजङ्घयोरन्तरालमांस-
पिण्डः । मज्जक्षयेऽल्पशुक्रतेति मज्जः शुक्रहेतुत्वात् । प्रसेकः शुक्रच्युतिः ।

अत्रापि खयोनिवर्द्धनद्रव्याणि प्रतीकारः । स्वेदक्षये स्तब्ध-
रोमकूपता त्वक्क्षोणः स्पर्शवैशुण्यं स्वेदनाशश्च । तत्राभ्यङ्गः
स्वेदोपयोगश्च ॥ ११ ॥

आर्तवक्ष्ये यद्योचितकालादर्शनमल्पता वा योनिवेदना-
च्च । तत्र संशोधनसाग्नेयानाञ्च द्रव्याणां विधिवदुपयोगः ।
स्तन्यक्षये स्तनयोत्क्षीनता स्तन्यासम्भवोऽल्पता वा । तत्र
क्षेष्णवर्द्धनद्रव्योपयोगः । गर्भक्षये गर्भास्पन्दनसमुन्नतकुक्षिता-
च्च । तत्र प्राप्तवस्तिकालायाः क्षीरवस्तिप्रयोगो मेधान्नोप-
योगश्चेति ॥ १२ ॥

अत ऊर्ध्वं लतिष्टद्धानां दोषधातुसलानां लक्षणं वक्ष्यामः ।
वृद्धिः पुनरेषां खयोनिवर्द्धनाद्युपसेवनाद्भवति । तत्र वात-
वृद्धौ वाक्पातप्यं काश्यं कार्पाणं गात्रस्फुरणसुष्णकामिता
निद्रानाशोऽल्पवत्त्वं गाढवर्चस्त्वच्च । पित्तवृद्धौ पीताव-
भासता सन्तापः शीतकामित्वमल्पनिद्रता सूक्ष्मी बलहानि-
रिन्द्रियदौर्बल्यं पीतविण्मूलनेत्रत्वच्च । क्षेष्णवृद्धौ शौक्लं
शैल्यं स्त्रैर्यं गौरवमवसादस्तन्द्रा निद्रा सन्धिविक्षेपश्च ॥ १३ ॥

रसोऽतिवृद्धो हृदयोत्क्लेदं प्रसेकच्चापादयति । रक्तां

रक्ताभं रक्तमिश्रं वा शुक्रं रक्तशुक्रम् । आग्नेयानां सुराशुक्तादीनाम् । प्राप्त-
वस्तिकालायाः अवाप्ताष्टममासाया इत्यर्थः । अष्टमो हि मासो गर्भिण्या
वस्तिकाल इति निवेदयिष्यते । मेधाय यज्ञाय हितं मेध्यं तदेवान्नं मेध्यान्नं
क्षीरसर्पिर्म्ह्यागादिकमित्येतत् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ १०—१३ ॥

रक्ताङ्गाक्षतां शिरापूर्णत्वञ्च । मांसं स्फिग्गण्डौष्ठोपस्थोरु-
वाङ्गजङ्घासु वृद्धिं शुरुगात्रताञ्च । मेदः स्निग्धाङ्गतामुदर-
पार्श्ववृद्धिं कासश्वासादीन् दौर्गन्धञ्च । अस्थि अध्यस्थीन्य-
धिदन्तांश्च । मज्जा सर्वाङ्गनेत्रगौरवम् । शुक्रां शुक्रा-
शरीरमतिप्रादुर्भावञ्च ॥ १४ ॥

पुरीषमाटोपं कुक्षौ मूलञ्च । मूत्रं मूत्रवृद्धिं मुज्जसृजः
प्रवृत्तिं वस्त्रितोदमाध्मानञ्च । खेदस्त्वचो दौर्गन्धं काण्डूञ्च
॥ १५ ॥

आर्तवमङ्गमर्द्धमतिप्रवृत्तिं दौर्गन्धञ्च । स्तन्यं स्तनयो-
रापीनत्वं मुज्जसृजः प्रवृत्तिं तोदञ्च । गर्भो जठराभिष्टब्धिं
शोथञ्च । तेषां यथास्वं संशोधनं क्षपणञ्च क्षयादविरुद्धैः
क्रियाविशेषैः प्रतिकुर्वीत ॥ १६ ॥

रस इत्यादि । हृदयोत्केदो हृत्तासः, प्रसेको मुखस्त्रावः, मेदसो-
दरादिवृद्धिः प्रायेण तदाश्रयत्वान्मेदसः । अधिकान्यस्थीनि अध्यस्थीनि, एव-
मधिदन्तानित्यपि व्याख्येयम् । सर्वाङ्गनेत्रगौरवमिति नेत्रयोः पृथगुपादानं
विशेषेण तद्गौरवमाख्यातुम् । अतिप्रादुर्भावमतिप्रवृत्तिं शक्येत्यर्थः ॥ १४ ॥

पुरीषमित्यादि । आटोपं सशब्दमभधानम् । आपीनत्वं स्थूलं सर्वत्र
आपादयतीत्यनुकर्षणीयम् । तेषामित्यादि । क्षयादविरुद्धैः क्षयमपेक्ष्य
नाधिकैर्नाऽपि च न्यूनैरित्यर्थः । न्यूनो ह्यकिञ्चित्करो भवत्यधिकश्चात्यर्थं
वर्धयित्वाऽऽतुर्यमापादयतीति युक्तमुक्तं क्षयादित्यादि । तत्र संशोधनं बल-
वति बहुदोषे, क्षपणं संशमनञ्च दुर्बले स्वल्पदोषे च, मात्रां कालञ्चावेक्ष्येति
बोध्यम् ॥ १५ । १६ ॥

पूर्वः पूर्वोऽतिदृढत्वाद्द्वयेद्वि परं परम् ।

तस्मादतिप्रदृढानां धातूनां ह्यासनं हितम् ॥ १७ ॥

बललक्षणं बलक्षयलक्षणमत ऊर्ध्वं ब्रूयामः । तत्र रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत् परं तेजस्तत्खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते स्वशास्त्रसिद्धान्तात् ॥ १८ ॥

तत्र बलेन स्थिरोपचितमांसता सर्व्वचेष्टास्वप्रतिघातः स्वरवर्णप्रसादो वाच्यानामाभ्यन्तराणाञ्च करणानामात्मकार्य्यप्रतिपत्तिर्भवति ॥ १९ ॥

पूर्वं इत्यादि । एतेनैव क्षीणानां वर्द्धनमप्यवश्यं कार्य्यमित्यपि व्याजिन व्याख्यातं भवति । स्वास्थ्यजनकत्वसाम्यात् ॥ १७ ॥

बलेत्यादि । बलक्षयलक्षणमिति । क्षयो नामापचयः स च त्रेधेति व्यक्तीभविष्यत्येकवचनन्तु तल्लक्षणत्वसामान्यात् । किन्नाम बलमित्याह तत्रेत्यादि । तत्र दांपादिषु मध्ये रसादीनां शुक्रान्तानां यत् परमन्त्यर्थं तेजः सारात् सारतमत्वेनातिदीप्तोऽंशस्तदोजस्तदेव बलं कारणेन कार्य्यस्यानन्यत्वादिति भावः, न त्वन्यदित्येवकारावष्टम्भेनाविष्क्रियते । खल्विति निपातो वाक्यालङ्कारार्थः । कथं तु खल्वेवमुच्यते, सन्ति चेतरेषामपि बलहेतुत्वमाख्यापयन्ति शास्त्राणीत्याह स्वेत्यादि । स्वशास्त्रसिद्धान्तात् स्वस्मिन् शास्त्रे प्रमाणाद्युपन्यासेन निरूपितत्वात् क्षीणे ह्योजसि यथा बलक्षयलक्षणमुपदिश्यते न तथा इतरेष्वित्योजस एव बलं नेदिष्टं कर्मेति मीमांसितत्वादिति यावत् ॥ १८ ॥

जरीकृतमोजसो लक्षणमनुसन्धत्ते तत्रेत्यादि । तत्र रसादिषु बलान्तेषु मध्ये इत्यर्थः । अप्रतिघातोऽप्रतिहतत्वं, वाच्यानां पाय्वादीनाम्, आभ्यन्तराणां चक्षुरादीनाम्, आत्मकार्य्येषु विसर्गादिषु रूपग्रहणादिषु चेत्यर्थः । प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिः, “प्रतिपत्तिः प्रवृत्तौ च” इति मेदिनी ॥ १९ ॥

ओजः सोमात्मकं स्निग्धं शुक्लं शीतं स्थिरं सरम् ।

विविक्तं मृदु मृत्प्लुञ्च प्राणायतनमुत्तमम् ॥ २० ॥

देहः सावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनाम् ।

तदभावाच्च शीर्यन्ते शरीराणि शरीरिणाम् ॥ २१ ॥

अभिधातात्तयात्कोपाच्छोकाद्यानाच्छ्रमात्क्षुधः ।

पुनरभेदादोजः शब्देन विगिनष्टि ओज इत्यादि । सोमात्मकं सौम्यम् । शुक्लमिति सामान्येनोक्तमपि हृदयस्थं सदीपद्रुतपीतं भवति शोणितसम्बन्धादित्युक्तं करोति “हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीपक्षपीतकम् ओजः” इति चरकोक्तेः । स्थिरं सुखदुःखयोरचञ्चलं करोतीति स्थिरं णिचि पचाद्यच् । सरति सर्व्वं शरीरं गच्छतीति सरम् । विविक्तं पूतं निर्मलमिति यावत् । “विविक्तं त्रिव्वसम्पृक्ते रहःपूतविवेकिषु” इति मेदिनी । मृत्प्लुञ्चं पिच्छिलं, प्राणानां वक्ष्यमाणानामग्नीषोमादीनामायतनमाश्रयः प्राणायतनम् ॥ २० ॥

सरत्वं प्राणायतनत्वञ्च स्फुटीकरोति देह इत्यादिना । अत्र तेनेति तदा सामान्येन प्रत्यक्सृष्टमप्योजो हृदयस्थत्वेन विशेषणीयं “हृदि तिष्ठति” इति चरकोक्तेः । अतएव वाग्भटोऽपि “ओजः * * * हृदयस्थमपि व्यापि” इत्याह । न च “प्राणायतनस्योजसोऽष्टौ विन्दवो हृदयस्थिताः” इति तत्त्वान्तरीयेऽष्टविन्दुमात्रत्वेनाऽभिधानादोजसोऽप्यीयस्त्वेन व्यापित्वमनुपपन्नमिति वाच्यं, कर्षापरपर्यायत्वाद्दिन्दुशब्दस्य । वचनमिदमविशेषणोक्तमपि यूनामेवौजोऽधिकरोति प्रायस्तदधिकारादतः “तावदेव श्लेष्मणश्चौजसः” इति चरकवचनं स्वेनाञ्जलिमानेनौजसोऽर्द्धाञ्जलिप्रमाणमुपदिश्याऽप्यविरुद्धं भवति यूनामर्द्धाञ्जलेरष्टकर्षात्मकत्वात् । चकारोऽवधारणार्थः । शीर्यन्ते हिंस्यन्ते विनाशमापद्यन्त एवेत्यर्थः, “तन्नाशान्ना विनश्यति” इति चरकैकवाक्यत्वात् ॥ २१ ॥

क्षुतः खल्विदं क्षीयते येन शरीराणि शीर्यन्ते इत्याह अभीत्यादि । क्षयादतिरमणादिना धात्वपचयात् । नन्वेतच्चेत्तत्त्वं कथन्तर्ह्यभिर्हेतुभि-

ओजः सङ्क्षीयते ह्येभ्यो धातुग्रहणनिःसृतम् ।

तेजः समीरितं तस्माद्विस्त्रंसयति देहिनः ॥ २२ ॥

तस्य विस्त्रंसो व्यापत् क्षय इति लिङ्गानि व्यापन्नस्य
भवन्ति । सन्धिविह्वलो गात्राणां सदनं दोषच्यवनं क्रिया-
सन्निरोधश्च विस्त्रंसे । स्तब्धगुल्मगात्रता वातशोफो वर्ण-
भेदो ग्लानिस्तन्द्रा निद्रा च व्यापन्ने । सूच्छी मांसक्षयो
मोहः प्रलापो मरणसिति क्षये ॥ २३ ॥

क्षयतयाः सर्वक्रियास्रसमर्था अप्यातुराः सद्यो न स्त्रियन्त इत्याशङ्काह
हीत्यादि । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायात् । एभ्योऽभिघातादिभ्य-
एवेत्यर्थः । हि यस्मात् तेजः सर्वधातूनां दीप्तोऽंशः ओज इति निष्कर्षः,
समीरितं वायुना चालितं सत् धातुग्रहणनिःसृतं धातवो गृह्यन्ते एभिरिति
व्युत्पत्त्या धातुग्रहणानि वक्ष्यमाणानि स्त्रीतांसि तेभ्यो निःसृतं निर्गतं भवति
तस्मात् देहिनो विस्त्रंसयति सर्वेभ्य एव कर्मभ्यो वहिष्करोति न तु सद्यो
मारयतीति तात्पर्यम् । धातुग्रहणशब्देन “ओजोवहाः शरीरेऽस्मिन्
विधम्यन्ते समन्ततः” इति चरकानुशासनात् हतता दशसिराश्चेदगृह्यन्ते
तर्हि च्छन्दोऽनुरोधादीकारलोपो वक्तव्यः । एतेन ओजसः क्षये स्त्रियते
मूलस्थानात् प्रचाविते तु सर्वकर्मणामतिपतितो भवतीत्युक्तं भवति ।
वक्ष्यति च “क्रियासन्निरोधश्च विस्त्रंसे” इति ॥ २२ ॥

न हि कश्चित्तत्त्वतः क्षीणं विस्त्रंस्तं विह्वतं वीजोऽनिर्णीय प्रत्याख्यातुं
प्रतिकर्तुं वोक्तव्य इति व्याचिख्यासितत्वेनाभ्युपगतानि क्षयलक्षणान्यभि-
धत्ते तस्येत्यादिना । विस्त्रंसो व्यापन्न क्षयभेदी दोषदुष्टतया गुणपचये-
नोत्पत्तेरित्यप्रसृतप्रस्तावापत्तिर्नाशङ्कनीया, क्षयो हि नाम यथाकथञ्चि-
दपचय इत्यवोचाम । दोषाणां वातादीनां स्वस्थानादपगमो दोष-
च्यवनं, क्रिया वाङ्मनःशरीरचेष्टा, तासामसम्यक् नाशः क्रियाऽसन्निरोधः ।

त्रयो दोषा बलस्योक्ता व्यापद्विस्त्रंसनक्षयाः ॥ २४ ॥

विश्लेषसादौ गात्राणां दोषविस्त्रंसनं यमः ।

अप्राचुर्यं क्रियाणाञ्च बलविस्त्रंसनक्षणम् ॥ २५ ॥

गुप्तत्वं स्तब्धताङ्गेषु ग्लानिर्वर्णस्य भेदनम् ।

तन्द्रा निद्रा वातशोफो बलव्यापदि लक्षणम् ॥ २६ ॥

सूक्ष्मा सांसजयो मोहः प्रलापोऽज्ञानमेव च ।

पूर्वोक्तानि च तिलिङ्गानि सरणञ्च बलक्षये ॥ २७ ॥

तत्र विस्त्रंसे व्यापने च क्रियाविशेषैरविरुद्धैर्बल-

साध्याययेत् । इतरन्तु मूढसंज्ञं वर्जयेत् ॥ २८ ॥

दोषधातुमलक्ष्मीणो बलक्ष्मीणोऽपि वा नरः ।

स्वयोनिवर्द्धनं यत्तदन्नपानं प्रकाङ्क्षति ॥ २९ ॥

यद्यदाहारजातं हि क्षीणः प्रार्थयते नरः ।

तस्य तस्य सत्तामे तु तं तं क्षयमपोहति ॥ ३० ॥

यस्य धातुक्षयाद्वायुः संज्ञां कर्म च नाशयेत् ।

प्रक्षीणञ्च बलं यस्य नासौ शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ ३१ ॥

न निरोधो न चोत्पत्तिः” इत्यादौ नाशार्थं निरोधप्रयोगदर्शनात् । वक्ष्यति-
च “अप्राचुर्यं क्रियाणाञ्च” इति । तत्र इत्यादि । त्रयो तानुवादीऽयं प्राग्बत-
दृष्टप्रतिपत्त्यर्थः । दोषविस्त्रंसनं दोषप्रचयनम् । पूर्वोक्तानि व्यापद्विस्त्रंसोक्ता-
नीत्यर्थः । तत्रेत्यादि । अविरुद्धैरीजोऽनुकूलैः । इतरं क्षीणीजस्तम् । अत्र-
मूढसंज्ञमिति विशेषणं तदवस्थायामेव वर्जनार्थम् । दोषेत्यादि । बलक्ष्मीणः-
श्रीजःक्षीणः ॥ २३—३१ ॥

रसनिमित्तमेव स्थूल्यं कार्यञ्च । तत्र हेषलाहार-
 सेविनोऽध्यशनशीलस्याध्यायामिनो दिवास्वप्नरतस्य चास-
 एदान्तरसो मधुरतरश्च शरीरमनुक्रामन्नतिस्नेहान्नेदो जन-
 यति, तदतिस्थूल्यमापादयति, तसतिस्थूलं क्षुद्रश्वास-पिपासा-
 क्षुत्स्वप्न-स्नेह-गात्रदोर्गन्धप्र-क्रान्त-गात्रसाद-गद्गदत्वानि क्षिप्र-
 लेवाविगन्ति ; सौकुमार्यान्नेदसः सर्वक्रियास्वसमर्थः कफ-
 सेदो निरुद्धमार्गत्वाच्चाल्पव्यवायो भवति, आहतमार्गत्वादेवं
 शेषा घातवो नाप्यायन्ते, अत्यर्थमतोऽल्पप्राणो भवति, प्रमेह-
 पीडका-ज्वर-भगन्दर-विद्रधि-वातविकाराणामन्यतमं प्राप्य
 पञ्चत्वमुपयाति । सर्व एव चास्य रोगा वलवन्तो भवन्त्याहत-
 मार्गत्वात् क्षोतसाम् । अतस्तत्स्थोत्पत्तिहेतुं परिहरेत् ।
 उत्पन्ने तु शिलाजतु-शुग्गुलु-गोमूत्र-त्रिफला-लोहरथोरसा-
 ज्वन-मधु-यव-सुङ्ग-कोरदूषक-श्यामाकोहालकादीनां विरक्षण-

स्यादेतत् कार्यं तु पुनर्दीपघातमलमूलत्वेन समान्यपि शरीराणि स्थूल-
 कार्श्याभ्यां भिद्यन्त इत्याह रसेत्यादि । तवेति प्रकृतत्वान्नराणां मध्ये
 इत्यर्थः । अधिकमशनम्, अध्यशनम् आम एवेति द्वयोर्ऽयमेव शब्दः ।
 रक्तादिरूपेणापरिणततयाऽपक्वा इवेत्यर्थः । मधुरतरश्च मधुरतर एवे-
 त्यर्थः । चकारोऽवधारणार्थः अन्नरस इति सम्बन्धः । शरीरमनुक्राम-
 न्नित्यशुर्भगिऽर्थे दार्ढ्यप्रवचनीयः शरीरस्य तं तं भागविशेषं गच्छन्नित्यर्थः ।
 द्राघनमवाप्साच्छासावरोधः तथाच “श्वासरोधो हि योऽकस्मात् स कायः
 क्षयनञ्च तत्” इति । गद्गदत्वमव्यक्तापरिस्फुटवाक्यत्वम् । निरुद्धमार्गत्वात्
 शून्यमार्गवरोधदित्यर्थः । अल्पप्राणोऽल्पबलः । पञ्चत्वमिति पञ्चभूताव-

क्षेदनीयानाञ्च द्रव्याणां विधिवदुपयोगो व्यायामो
लेखनवस्त्युपयोगश्चेति ॥ ३२ ॥

तत्र पुनर्वातलाहारसेविनोऽतिव्यायाम-व्यवायाध्ययन-भय-
शोक-ध्यान-रात्रिजागरण-पिपासा-क्षुत्कषायात्याशन-प्रभृति-
भिरुपशोपितो रसधातुः शरीरमनुक्रामन्नल्पत्वान्न प्रीणाति,
तस्मादतिकार्ष्यञ्च भवति । सोऽतिद्वयः क्षुत्पिपासा-शीतो-
ष्ण-प्रात-वर्ष-भारादनेष्वसहिष्णुः वातरोगप्रायोऽल्पप्राणश्च
क्रियासु भवति; श्वास-कास-शोष-क्षीहोदराग्निसाद-गुल्म-
रक्तपित्तानामन्यतमं प्राप्य मरणमुपयाति । सर्व एव
श्वास्य रोगा बलवन्तो भवन्त्यल्पप्राणत्वात् । अतस्तस्यो-
त्पत्तिहेतुं परिहरेत् । उत्पन्ने तु पयस्याश्वगन्धा-विदारौ-
विदारिगन्धा-शतावरौ-बलातिबला-नागवलानां मधुराणा-
मन्यासाञ्चौषधीनामुपयोगः क्षीर-दधि-दूत-मांस-शालि-
षट्क-यव-गोधूमानाञ्च दिवास्वप्न-ब्रह्मचर्याव्यायाम-वृंहण-
वस्त्युपयोगश्चेति ॥ ३३ ॥

शेषत्वात् मरणमित्येतत् । कोरदूषकः कोद्रवः “कोदा” इत्याख्यायते ।
उद्दालको वनकोद्रवः । लेखनवस्तिर्निरुहोपक्रमचिकित्स्विते यध्यमाणः ।
निदर्शनमात्रमेतावदित्यतस्वरकादिकमप्यवेक्ष्यम् ॥ ३२ ॥

तथेत्यादि । अत्रोभयोरेव स्थूलक्षयोरविशेषेण रोगाणां बलवत्ता
व्याख्याताऽप्यतितरां स्थूलस्यैव लक्षणीया “स्थूलकार्ष्ण्यं वरं कार्ष्ण्यं समोप-
करणौ हितौ । यदुभौ व्याधिरागच्छेत् स्थूलमेवातिपीडयेत्” इति चर-
कोक्तेः । पयस्या क्षीरकाकोक्षी, विदारिगन्धा मासपर्णी, नागवला

यः पुनरुभयसाधारणान्युपसेवेत तस्यान्नरसः शरीरमनु-
ज्ज्ञासन् ससाम् धातूनुपचिनोति ; समधातुत्वान्मध्यशरीरो
भवति ; सर्वक्रियासु समर्थः, क्षुत्पिपासाशीतोष्णवर्षातप-
सहो बलवान् । स सततमनुपालयितव्य इति ॥ ३४ ॥

अत्यन्तगर्हितावेतौ सदा स्थूलदृशौ नरौ ।

श्लेष्ठो मध्यशरीरस्तु दृशः स्थूलात् तु पूजितः ॥ ३५ ॥

दीपः प्रकुपितो धातून् क्षपयत्यात्मतेजसा ।

इद्वः स्वतेजसा वक्लिष्वखागतमिवोदकम् ॥ ३६ ॥

शरीरक्षतगुणा, अन्वासासमिति रसविशेषविज्ञानीयोक्तानां कांकोल्यादीनाम् ;
दृढवन्तिरपि पूर्ववद्वच्यमाणः ॥ ३३ ॥

स्थूलकार्श्ययोर्न्यक्कारणैव मध्यस्य प्रशस्यत्वेऽर्थापपन्नेऽपि सुखाव-
बोधार्थमिदमुच्यते य इत्यादि । उभयसाधारणानि नातिस्निग्धरुचादीनि ।
बलवानतिबलः । भृशः वतुप् । अनुप्रासयितव्यः । स्वस्वद्वच्यनुवच्येति
शेषः ॥ ३४ । ३५ ॥

कुतः स्वस्वमनुपालयितव्य इत्याह दीप इत्यादि । प्रकुपितः अननु-
पालनेन कोपं यातः । धातूनि धारणपोषणहेतुत्वात् धातुमलोप-
धातूनित्यर्थः, प्राक् सर्वेषामेव तेषां क्षयोपदेशात् । आत्मतेजसा स्वप्रभावेन,
शोषकत्वेन रोधकत्वेन चेति यावत् । रोधकत्वन्वत्र प्राधान्येन कफस्यैव
विज्ञेयम्, यदुक्तं “कफप्रधानैर्दीपैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु * * * जीयन्ते धातवः”
इति । क्षपयति स्वमानादपचिनोति । सम्यङ्निश्चयार्थमर्थमिमं दृष्टान्ते-
नावगमयति इह इत्यादिना । इद्वो दीप्तः, उखागतं स्थालीस्थं, “पिठरः
स्थाल्युखा कुण्डम्” इत्यमरः । अतोऽवश्यमनुपालयितव्य इति भावः ।
कुपितो हि दीपो यथा प्रकोपविशेषेण धातून् क्षपयति तथैव दुष्टिं दृष्टिञ्चा-

वैलक्षण्याच्छरीराणामस्थायित्वात् तथैव च ।
 दोषधातुमलानान्तु परिमाणं न विद्यते ॥ ३७ ॥
 एषां समत्वं यच्चापि भिषग्भिरवधार्यते ।
 न तत् स्वास्थ्यादृते शक्यं वक्तुमन्येन हेतुना ॥ ३८ ॥
 दोषादीनान्तुसमतामनुमानेन लक्षयेत् ।
 अप्रसन्नेन्द्रियं वीक्ष्य पुरुषं कुशलो भिषक् ॥
 रू, स्थिर रक्षणं कुर्यादस्वस्थस्य तु बुद्धिमान् ।
 क्षपयेद्बृहयेच्चापि दोषधातुमलान् भिषक् ।
 तावद्यावदरोगः स्थान्तरो रोगसमन्वितः ॥ ३९ ॥

प्यापादयति दोषस्वभावादित्यवगम्यतेऽनायासेनेति पृथक्तेन दुष्टिहृषी नेह
 व्याख्याति इत्यनुसन्धेयम् ॥ ३६ ॥

नन्वेषां कस्य किं मानमुपदिश्यते यतः समत्वमसमत्वञ्चावधार्यानुपाल-
 यामः साम्यं वा निनीषाम इत्याह वैलक्षण्यादित्यादि । वैलक्षण्यात्
 स्थूलक्षयत्वादिना विसदृशलक्षणत्वादित्यर्थः । अस्थायित्वादिति क्षणभङ्ग-
 मतमाश्रित्योपदिश्यते । अस्थायित्वात् प्रतिक्षणमवयवानां भङ्गेनानवस्थित-
 स्वभावाच्चेत्यर्थः । परेण चेदेतत् सम्बध्यते तर्ह्यस्थायित्वात् प्रातरादितो
 वात्यादितश्च दोषादीनां चयापचयतोऽनियतमानत्वादित्यर्थः । समत्वं
 साधुत्वमविकारित्वेनान्यूनधिकत्वमिति यावत् “सर्वसाधुसमानेषु समम्”
 इति मेदिनी । एवं प्रमातुमशक्यत्वेऽपि यदात्रेयादिभिः “दशोदकास्याञ्जलयः
 स्वेनाञ्जलिप्रमाणेन” इत्येवमुपदिश्यते तत् प्रायो वृत्तित्वादित्यदोषः ।

सप्तदोषः सप्तमग्निश्च सप्तधातुमलक्रियः ।

प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥ ४० ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने दोषधातुमलक्षय-
वृद्धिविज्ञानीयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

अपयेदित्यधिकान् दोषादीन् वृद्धयेत् वर्द्धयेच्च क्षीणानित्यर्थः । अरोग-
लक्षणमाह समेत्यादि । स्वस्थाऽरोगः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ १७—४० ॥

इति श्रीद्वाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
सूत्रस्थाने दोषधातुमलक्षयवृद्धिविज्ञानीयो
नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

षोडशोऽध्यायः ।

अथातः कर्णव्यधवन्धविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

रक्षाभूषणनिमित्तं बालस्य कर्णौ विध्येते । तौ पष्ठे मासि सप्तमे वा शुक्लपक्षे प्रशस्तेऽतिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनं धात्र्यङ्गे कुसारमुपवेश्य बालक्रीड-

पूर्वमिन्द्रस्ये स्वस्वस्य रक्षणं समुद्दिष्टमित्यवेदानीं समय एव तस्मिन् व्याचिख्यासितेऽपि शास्त्रस्यास्य श्रुत्याङ्गमाधान्यात् सुकुमारत्वेन दुष्टग्रह-शङ्कितत्वेन च बालानामतितरां रक्षणीयतमत्वाद्वा कर्णव्यधवन्धसमाख्यातं श्रुत्याङ्गसाध्यं बालविषयं स्वस्वरक्षणमेव विधिनीपदिदिचति श्रुत्यात् इत्यादिना । अत्राविशिष्टेऽपि बन्धानामसाक्षात् स्वस्वरक्षणत्वं ते हि स्वस्यानुवृत्त्यर्थं धार्याणां रक्षानां धारणानुगुणत्वेनोपदिश्यन्ते न तु स्वस्यानुवृत्त्यर्थम्, कर्णव्यधस्तु नैवमित्यनन्तरं व्यक्तीभविष्यति ॥ १ ॥

रक्षेत्यादि । रक्षा वक्ष्यमाणस्कन्दादिग्रहेभ्यो रक्षणं, भूषणन्तु मणि-सुक्तादिभिरलङ्करणं, तन्निमित्तं रक्षाभूषणनिमित्तम् । यदुक्तं “कर्णव्यधे कृते बालो न ग्रहैरभिभूयते । भूयते तु मुखं यस्मात्कार्थ्यस्तत्कर्णयोर्व्यधः” इति । अत्र कर्णयोर्व्यधस्य रक्षार्थत्वेनोपदेशात् साक्षात् स्वस्थहितत्वमाविष्कृतं भवति । कर्णौ विध्येते इति सामान्येनोक्तमर्थं पुनर्विशदयति तावित्यादिना । तौ ऋजु विध्येदिति परेणान्वयः । पष्ठे मासि सप्तमे वेति जन्मतः । एतन्नु प्रशस्तमत्वेनाधिकृतं वेदितव्यं “मासे पष्ठे सप्तमे वाऽप्यष्टमे मासि वत्सरे । कर्णवेधं प्रशंसन्ति” इति ज्योतिर्निबन्धादिष्टतर्गादिवचनेनानेकधा कालस्य निरूपितत्वात् । कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनमिति मङ्गलमभीष्टफलप्रदं शिवपूजादि, स्वस्तिवाचनञ्च ब्राह्मणद्वारा कर्मणः शुभतावाचनम् । कृतं रक्षत्राद्यावाधपरिहारार्थमनुष्ठिते मङ्गलस्वस्तिवाचने

नक्तैः प्रलीब्धाभिसान्त्वयन् भिषग्वा महस्तेनाकृष्य कर्णं देव-
हते छिद्रे आदित्यकरावभासिते, शनैः शनैर्दक्षिणहस्तेन
ऋजु विध्येत् । प्रतनुकं सूच्या वहलमारया पूर्वं दक्षिणं
कुमारस्य वासं कन्यायाः । ततः पिचुवर्त्तिं प्रवेशयेत् ॥ २ ॥

शोणितवज्रत्वेन वेदनया वान्यदेशविद्वमिति जानीयात् ।
निरुपद्रवतया तद्देशविद्वमिति ॥ ३ ॥

तत्राक्षेण यदृच्छया विद्वांसु शिरासु कालिकामर्शरिका-
लोहितिकासूपद्रवा भवन्ति । तत्र कालिकायां ज्वरो दाहः
श्वयथुर्वेदना च भवति । मर्शरिकायां वेदना ज्वरो ग्रन्थ-
यश्च । लोहितिकासूपद्रवं कन्यास्तस्मात्पतानकशिरोग्रहकर्ण-
शूलानि भवन्ति । तेषु यथास्वं प्रतिकुर्वीत । क्लिष्ट-
जिह्वाप्रशस्तसूचीव्यधाद्गाढतरवर्त्तित्वाद्दोषसमुदायादप्रश-
स्तव्यधाद्वा यत्र संरक्षो वेदना वा भवति तत्र वर्त्तिसुपहृत्याशु
लघुकैरण्डमूल-मज्जिष्ठा-यव-तिलकलकैर्मधु-घृत-प्रगाढै-

यस्मै तं तथोक्तम् । अभिसान्त्वयन् प्रियवाक्यादिना स्थिरीकुर्वन् । देवहते
छिद्रे ईश्वराभिप्रेते छिद्रेऽन्तःशपिरे सिरादिविरहितत्वेन प्रतनुके देहे इति
यावत् । आदित्यकरावभासिते सूर्यालोकविकाशिते । सूचीहातिसूक्ष्मा,
जारा च ततः किञ्चित् स्थूला । पिचुवर्त्तिरिह तूलसूत्ररूपेव प्रवेशनाहरण-
सौकर्यादित्याहुः ॥ २—३ ॥

तत्रेत्यादि । स्वमात्मीयं प्रतीकारमनतिक्रम्येति यथास्वम् । संरक्षो
रागशोथवेदनाप्रादुर्भावः । आमतैलमिह सद्यस्त्वमभिनवं वाऽपक्वं तिल-

रालेपयेत् तावद्यावत् सुरूढ इति । सुरूढञ्चैनं पुनर्विध्येत्
विधानन्तु पूर्वोक्तमेव ॥ ४ ॥

तच्च सव्यग्विद्वमामतैलेन परिषेचयेत् । चत्रहात् चत्रहाच्च
वर्त्तिं स्थूलां स्थूलतरां दद्यात् परिषेकञ्च तमेव । अथ
आपगतदोषोपद्रवे कर्णे वर्द्धनार्थं लघुवर्द्धनकं कुर्यात् ॥ ५ ॥

एवं विवर्द्धितः कर्णश्च्छिद्यते तु द्विधा नृणाम् ।

दोषेतो वाभिघाताद्वा सन्धानं तस्य मे शृणु ॥ ६ ॥

तत्र समासेन पञ्चदशकर्णवन्धनाद्यतयः । तद्यथा
नेमिसन्धानक उत्पलभेद्यको वल्लूरक आसङ्गिमो गरुडकर्ण

तैलम् । वर्द्धनकं वृद्धिकारकं दोलाकारेण प्रणिहितं निम्बकाष्ठादिक-
मिति यावत् । सन्धानं शृणु पुनर्वर्द्धनार्थमिति शेषः । शेषमतिरो-
हितार्थम् ॥ ४—६ ॥

न हि बन्धनसन्तरेण कथमपि सन्धानं सम्भवतीति तद्विजिज्ञापयिष्यति
तत्रेत्यादिना । तत्रेति सप्तमीयं निमित्ते “निमित्तमात्रात्तप्तमी मन्तव्या”
इति दुर्गसिंहः । तच्छब्दश्च सन्धानप्रत्यवमर्शकः । सन्धाननिमित्तमित्यर्थः ।
बन्धनाद्यतयो बन्धनाकारा बन्धनप्रकारा इति यावत् । समासेन संक्षेपेण-
प्रसिद्धयेत्येन वक्ष्यमाणत्वात् यथास्थूलमिति तात्पर्यम् । तास्ता आकृती-
बन्धनानामन्वर्थसंज्ञाभिरेवावगमयन्नाह तद्यथेति । नेमी रथचक्रस्यान्तो
भागः तस्य सन्धानमिव सन्धानं येन स नेमिसन्धानको नाम बन्धविकल्पः ।
वक्ष्यति च “दशैते कर्णवन्धविकल्पाः” इति । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् ।
उत्पलेनोत्पलाकारेण मांसेन भेद्यः पूर्वस्मात् बन्धादिशेषणीयो यो बन्धः स
उत्पलभेद्यकः । संज्ञायां कः । वल्लूरं शुक्लमांसमिव पालीं करोतीति
ण्वि अच् कश्चेति वल्लूरकः । अभ्यन्तरदीर्घैकपालेरासङ्गेन संयोगेन
निर्वृत आसङ्गिमः । बाह्यदीर्घैकपाल्या गण्डे संक्षिप्तः कर्णो गण्डकर्णः

आहार्यो निर्व्वेधिमो व्यायोजिमः कपाटसन्धिकोऽर्द्धकपाट-
सन्धिकः संचिप्तो हीनकर्णो वल्लीकर्णो यष्टिकर्णः काकौ-
ष्ठक इति ॥ ७ ॥

तेषु पृथुलायतसमोभयपालिर्नेमिसन्धानकः । वृत्तायत-
समोभयपालिरुत्पलभेद्यकः । ह्रस्ववृत्तसमोभयपालिर्वल्लू-
रकः । अथ्यन्तरदीर्घैकपालिरासङ्गिमः । बाह्यदीर्घैकपालि-
र्गण्डकर्णः । अपालिरुभयतोऽप्याहार्यः । पीठोपमपालि-
रुभयतः क्षीणपुत्रिकाश्रितो निर्व्वेधिलः । अणुस्थूलसम-

तं करोतीति पूर्व्ववदचि, गण्डं कृणोति लिखत्वस्मै इति “कृष्ट” इत्यादि-
नीणादिके वनि वा गण्डकर्णः । पाल्योरन्विष्टत्वेनोभयतो मांसमाङ्गियते
अनेति बाहुलकात् ख्यत् आहार्यः । उभयतः क्षीणपुत्रिकाश्रितायाः
पीठोपमपालिर्निर्व्वेधेन व्यधेन निर्व्वृत्तो निर्व्वेधिमः । स्थूलाणुसमविषमत्वेन
विविधानां पालीनामैकध्वं सम्यग्योगेन निर्व्वृत्तो व्यायोजिमः, पृषोदरादिः ।
कपाटसन्धिको अर्द्धकपाटसन्धिकश्च नेमिसन्धानकवत् व्याख्येयौ । शुष्क-
शष्कुल्यादितः सङ्कुचितो बन्धः संचिप्तः । अनधिष्ठानपालिः क्षीणमांसश्च
कर्णो हीनकर्णस्तत्सन्धित्वा बन्धोऽपि हीनकर्ण उच्यते । वल्लीव वल्ली मांस-
रज्जुस्तदुपलक्षितः कर्णो वल्लीकर्णः ततः पूर्व्ववसिचि अच् । एवमेव
यष्टिकर्णः काकौष्ठकश्च व्याख्येयौ ॥ ७ ॥

नन्वेषां कतमः कतमस्मिन् कर्णे सन्धानार्थमुपदिश्यत इत्यतो विशिनष्टि
तेष्वित्यादिना । पृथुला स्थूला आयता दीर्घा सप्ता चोभयपालिः कर्णलता
यत्र स पृथुलायतसमोभयपालिः कर्णो नेमिसन्धानकः नेमिसन्धानको
नाम बन्धोऽस्यास्तीति अकारो मत्वर्थीयः नेमिसन्धानकबन्धेन बन्धनीय-
इत्यर्थः । “पालिः कर्णलतायां स्यात्” इत्यजयः । एवमुत्तरत्रापि

विषमपालिश्रयोयोजिमः । अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरितराल्प-
पालिः कपाटसन्धिकः । बाह्यदीर्घैकपालिरितराल्पपालि-
रर्द्धैकपाटसन्धिकः । तत्र दशैते कर्णबन्धविकल्पाः साध्याः ।
तेषां नामभिरेवाकृत्यः प्रायेण व्याख्याताः ॥ ८ ॥

संचिप्रादयः पञ्चासाध्याः । तत्र शुष्कशष्कुलिरुन्मन्त-
पालिरितराल्पपालिः संचिप्राः । अनधिष्ठानपालिः पथ्य-

व्याख्येयम् । तत्रेत्यादि । एतेऽर्द्धकपाटसन्धिकान्ता दश साध्याः साध-
नीयाः पालयः सन्त्येषामिति पूर्ववदकारः साध्यवन्त इत्यर्थः । “साध्य-
निर्देशः प्रतिज्ञा” इति न्यायसूत्रञ्च । अत्र “साध्यवत्तया पक्षनिर्देशः”
इति दीधितिकारः । एषां पृथुलेत्यादिना विषयविशेषे व्यवस्थितत्वादेव
साध्यत्वे अनुभूतेऽपि पुनः साध्या इति विशेषणं सुखसाध्यत्वमाख्यातुम् ।
सन्त्येते, कथन्नु खल्वेषामाकृतौर्जानीमो यथावदात्मकर्माऽभिनिष्पादयितु-
मेवंवादिनो निरस्यन्नाह तेषामित्यादि । अत्र सन्निहितत्वादेषामिति
वक्तव्ये प्रागुक्तान् पञ्चदशैव बन्धान् ग्राहयितुमिदमुच्यते तेषामिति, तच्छब्द-
एव हि विप्रकृत्यं बुद्ध्या विषयीकरोति नत्वेतच्छब्दः । तथाच
तेषां पञ्चदशानां बन्धानां नामभिर्नेमिसन्धानकादिभिर्नामधेयैरेवाकृतयः
प्रायेण व्याख्याताः अन्वर्थमनुसन्धाय गोलाद्या आकाराः कथिता इत्यर्थः ।
नेह प्रायेणेति वाक्याल्पत्वादुपात्तं किन्तर्हि दर्शनापेक्षविज्ञानानामासा-
माकृतीनां बाह्यान्नेण सम्यग्व्याख्यातुमशक्यत्वादित्यतो वाक्यदोषो नाशङ्क-
नीयः ॥ ८ ॥

सङ्क्षिप्तेत्यादि । बन्धा ह्येते यथावद्विहिता अप्यायतनदोषात् प्रायो न
सिद्धिमायान्ति तदिदमुच्यते असाध्या इति । ईषत् साध्याः पालयो
येषामित्यसाध्याः । न तु सर्वथा कर्तुमशक्या इति, शुष्कशष्कुलिरित्या-
• द्यनन्तरोक्तेः । तान् पुनर्विषयतो विशिनष्टि तत्रेत्यादिना । शुष्का
शष्कुली कर्णरन्ध्रं यत्र स शुष्कशष्कुलिः कर्ण इत्यर्थः । “अवलम्बित-

न्तयोः क्षीणमांसो हीनकर्णः । तनुविप्रमाल्यपालिर्वल्ली-
कर्णः । ग्रथितमांसगिरासन्ततसूक्ष्मपालिर्यष्टिकर्णः । नि-
र्लससंचिह्नाग्रात्यंशोणितपालिः काकौष्ठक इति । बन्धे-
ष्वपि तु शोफदाहुरागपाकपिडकास्त्रावयुक्ता न सिद्धि-
मुपयान्ति ॥ ९ ॥

भवन्ति चात्र ।

यस्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेदिह ।

कर्णपीठं समे मध्ये तस्य विद्धा विवर्द्धयेत् ॥ १० ॥

वाह्यायामिह दीर्घायां सन्धिराभ्यन्तरो भवेत् ।

आभ्यन्तरायां दीर्घायां वाह्यसन्धिरुदाहृतः ॥ ११ ॥

कर्णशष्कुलि” इति नैपधम् । उत्सन्नपालिर्विनष्टपालिः । इतरा सङ्कु-
चितत्वादिना निहीना “इतरः कातरेऽपि च” इति कोपान्तरात् क्लिष्टा
वा पालिर्यत्र स इतराल्यपालिः संचिह्न इति समानं पूर्वेण । एतेन
शेषा अपि प्रायेण व्याख्याताः । इतिशब्दो बन्धविकल्पानां सविषया-
क्षतिव्याख्यापरिसमाख्यर्थः । अत्र काकौष्ठकपालिरित्यनाकरः पाठः प्रक्रम-
विरोधान्निरन्वयित्वाच्च । माभूत् शुष्कशष्कुल्यादेरितरत्र नियमेन बन्धाः
सिध्यन्तीति प्रतीतिरित्याह बन्धेष्वित्यादि । अपित्विति निपातसमुदायः
किन्त्वर्थः । बन्धेषु मध्ये शोफादियुक्ताः किन्तु न सिद्धिमुपयान्ति यान्ति
चेतर इत्यर्थः ॥ ९ ॥

ईषत्पालेः सन्धानार्थं पुनर्व्यधनार्थं वा वर्धनोपायमुपदिदिक्षति यस्ये-
त्यादिना । अपिरवधारणार्थो मज् चेष्टार्थः । इह चिकित्सितव्येषु
मध्ये यस्यातुरस्य कर्णस्य पालिद्वयमेव न भवेदीषण्मात्रं भवेत् इह
सन्धानार्थं पुनर्व्यधनार्थं वा तस्य कर्णत्यादिना परेणान्वयः ॥ १० ॥

उक्तैर्हि बन्धैः सम्पादितः सन्धिराभ्यन्तरादिभेदेन चतुर्थैवावसीयते

एकैव तु भवेत्पालिः स्थूला पृथ्वी स्थिरा च या ।

तां द्विधा पाटयित्वा तु च्छित्त्वा चोपरि सन्धयेत् ॥१२॥

गण्डादुत्पाद्य मांसेन सानुबन्धेन जीवता ।

कर्णपालिसपालेस्तु कृत्यार्थान्निर्लिख्य शास्त्रवित् ॥ १३ ॥

अतोऽन्यतमं बन्धं चिकीर्षुरग्नोपहरणीयोक्तोपसम्भृत-
सम्भारं विशेषतश्चाग्नोपहरेत्, सुरामण्डं क्षीरमुदकं
धान्यान्तं कपालचूर्णञ्चेति । ततोऽङ्गनां पुरुषं वा ग्रथित-
केशान्तं लघुभुक्तवन्तमाप्तैः सुपरिगृहीतञ्च कृत्वा बन्धमुप-
धार्य केदमेदालेख्यव्यधनैरुपपाद्य कर्णं शोणितमवेक्षेत तद्दृष्ट-

तदिदमुच्यते वाङ्मायामित्यादि । वाङ्मायां गण्डादूर्ववर्तिन्यां पाल्यां
दीर्घायाम् आभ्यन्तरो गण्डसन्निष्कटो गण्डसंययी वेत्यर्थः । एतेनैव शोषार्ह-
मपि व्याख्यातमायम् । सानुबन्धेनावलम्बितेन जीवता जीववता सम्यक्सं-
वर्तेति यावत् । स्पष्टमन्यत् ॥ ११—१३ ॥

अत इत्यादि । अतो नैमिसन्धानकादित इत्यर्थः । उपसम्भृतः
संगृहीतः अग्नोपहरणीयोक्तोपसम्भृत इति स्नातानुलिप्तवत् कर्मधारयः
स एव सम्भार उपकरणम् तमुपहरेत् समीपमानयेत् शस्त्रकर्म्मसामान्या-
दित्यवगम्यते विशेषतयेत्यनन्तरोक्तेः । अत्र सर्वेषामेव हि सम्भाराणां
सम्भारत्वमेकविधं भवतीत्येकवचनं नानुपपन्नम् । कपालो नवमृङ्गाण्ड-
खण्डम् । पुरुषग्रहणेनैवाङ्गनानामुपलम्भेऽपि पृथगुपादानमतितरां बन्ध-
स्वीचित्यमाख्यातम् । यदुक्तं कुण्डलाभ्यां विना नारीवदनं हि न शोभते ।
द्वित्रयोः कर्णयोस्तासां कार्यं तद्वन्धनं ध्रुवम्” इति । ग्रथितकेशान्तमिति
ब्रजे केशसम्बन्धपरिहारार्थम् । बन्धमुपधार्य अयं बन्धोऽत्र न्याय्य इति
सम्प्रधार्य । उपपन्नैर्युक्तैः, केदं केदनमेवं सर्व्वम् । उपपाद्य संयुज्य यथा-

मृष्टञ्चेति । तत्र वातदुष्टे धान्यास्तोष्णोदकाभ्यां पित्तदुष्टे
शीतोदकपयोभ्यां क्षेष्मदुष्टे सुरामण्डोष्णोदकाभ्यां प्रक्षाल्य
कर्णौ पुनरवलिख्यानुन्नतमहीनसविषमञ्च कर्णसन्धिं सन्नि-
वेश्य स्थितरक्तं सन्दध्यात् । ततो मधुघृतेनाभ्यज्य पिचु-
प्रोतयोरन्यतरेणावशुण्ठय सूत्रेणानवगाढमग्निधिलञ्च बद्ध्वा
कपालचूर्णेनावकीर्यार्चारिकमुपदिशेत् द्विवर्णीयोक्तेन च
विधानेनोपचरेत् ॥ १४ ॥

भवतश्चात्र ।

विघट्टनं दिवास्वप्नं व्यायाममतिभोजनम् ।

व्यवायमग्निसन्तापं वाक्श्वसञ्च विवर्जयेत् ॥ १५ ॥

आमतेलपरीषेकं त्रिरात्रमवचारयेत् ।

ततस्त्रैलेन संस्पृष्टं तत्रहादपनयेत् पिचुम् ॥ १६ ॥

नचासंशुद्धरक्तमतिप्रवृत्तरक्तं क्षीणरक्तं वा सन्दध्यात् ।

स हि वातदुष्टे रक्ते रूढोऽपि परिपुटनवान् । पित्तदुष्टे
दाहपाकारागवेदनावान् । क्षेष्मदुष्टे स्तब्धः कण्डूमान् ।
अतिप्रवृत्तरक्ते श्यावशोफवान् । क्षीणोऽल्पमांसो न वृद्धि-
मुपैति । स यदा सुखरूढो निरुपद्रवः सवर्णो भवति तदैव
शनैः शनैरसिर्वर्द्धयेत् ॥ १७ ॥

योगं छेदादिकं कृत्वेत्यर्थः । सन्निवेश्य सुस्थितं स्थापयित्वा । स्थितरक्तं
निवृत्तरक्तं सन्दध्यात् सूचीसूत्रेण बद्धेति शेषः । प्रोतो मृदुवस्त्रखण्डम् ।
शेषमतिरोहितार्थम् ॥ १४-१७ ॥

अतोऽन्यथा संरक्ष-दाह-पाक-राग-वेदनावान् पुनश्चिह्यते
वा । अथास्याप्रदुष्टस्याभिवर्द्धनार्थमभ्यङ्गः । तद्यथा गोधा-
प्रनुद-विष्किरानपौदकवसामज्जानौ पयः सर्पिस्तैलं गौर-
सर्पपजञ्च यथात्मां सन्मृत्याकीर्णक-वलातिवलानन्तापा-
लागीश्वगन्धा-विदारिगन्धा-क्षीरशुक्ता-जलशूक-मधुरवर्ग-
पयस्याप्रतीवापं तैलं वा पाचयित्वा खनुगुप्तं निदध्यात् ॥१८॥

खेदिनोन्मर्दितं कणं स्नेहेनानेन योजयेत् ।

अथानुपद्रवः सव्यग्वलवांश्च विवर्द्धते ॥

यवाश्वगन्धायज्याह्वैस्तिलैश्चोदत्तं हितम् ।

शतावर्यश्वगन्धाभ्यां पयस्यैरण्डजीवनैः ।

तैलं विपक्वं सक्षीरमभ्यङ्गात् पालिवर्द्धनम् ॥ १९ ॥

अत इत्यादि । गोधाप्रभृतयोऽन्नपानाध्याये वक्ष्यन्ते । गौरसर्पपजं
श्वेतसर्पपजं तैलं, सर्पिश्चानवमेव प्रशंसन्ति कुशलाः । अत्र “द्रवान्तरानुक्ती
क्षीरमेव चतुर्गुणम्” तथा “कल्कसु स्नेहपादिकः” इति स्मर्त्तव्यम् । अलर्कः
क्षेतार्कः, विदारिगन्धां शालपर्णी, क्षीरशुक्ता क्षीरविदारी, जलशूकः
शैवालं, मधुरवर्गो रसविशेषविज्ञानीये वक्ष्यमाणः, पयस्या क्षीरकाकीली,
मधुरवर्गत्वेनैव पयस्याभागद्वयलाभे पृथगुपादानं भागत्रयग्रहणार्थम् । तैलं
वेति तिलतैलमप्येवमित्यर्थः ॥ १८ ॥

खेदितेत्यादि । अग्नेनोक्तेन वक्ष्यमाणेन चेत्यर्थः । जीवनं जीवकं
नामीषधिः । इहाऽपि क्षीरं चतुर्गुणमेव ॥ १९ ॥

ये तु कर्णौ न वर्द्धन्ते विधिनानेन योजिताः ।
 तेषामपाङ्गदेशे तु कुर्यात् प्रच्छानमव तु ।
 बाह्यच्छेदं न कुर्वीत व्यापदस्तु ततो ध्रुवाः ॥ २० ॥
 बद्धमाचन्तु यः कर्णं सहसैवाभिवर्द्धयेत् ।
 आसक्कोशीसमाध्मातः क्षिप्रमेव विमुच्यते ॥ २१ ॥
 जातरोमा सुवर्णा च श्लिष्टसन्धिः समः स्थिरः ।
 सुखदोऽवेदनो यस्तु तं कर्णं वर्द्धयेच्छनैः ॥ २२ ॥

ये त्वित्यादि । तेषां कर्णानां वन्धनार्थमिति शेषः । अपाङ्गदेशे
 नेत्रपुच्छान्ते, प्रच्छानं त्वङ्मात्रावकर्तनमेव कुर्यान्न त्वधिकमित्येवकारेणा-
 क्षिप्तमर्थं पुनः स्फुटीकृत्यावगमयति बाह्येत्यादिना । बाह्यच्छेदेनैव प्राय-
 स्त्वङ्मात्रान्तरितत्वेन नातिगम्भीरमपाङ्गाख्यं मर्मैवाऽभिप्रेयत इति गम्यते
 व्यापदस्तु ततो ध्रुवा इत्युक्तेः, तत्र हि तदन्तरेण किञ्चन व्यापत्तिकरं नोप-
 लभामहे । तथाच बाह्यच्छेदं त्वचमतीत्य नातिदूरमवस्थितस्यापाङ्गसमा-
 ख्यस्य मर्मैवच्छेदं न कुर्वीत, यस्मात् ततो बाह्यच्छेदात् व्यापद आन्त्या-
 दयो ध्रुवा निश्चिता इत्यर्थः । वक्ष्यति हि “भ्रूपुच्छयोरधोऽक्षोर्वाह्यतो-
 ऽपाङ्गौ नाम तत्रान्धं दृष्ट्युपघातो वा” इति । अपाङ्गौ नाम द्वे सिरा-
 मर्मैवौ, तत्र शस्त्रोपयोगे आन्धं दृष्ट्युपघातो हीनदृष्टिरेति तदर्थः ॥ २० ॥

वक्षेत्यादि । कोश इव कोशोऽन्तरवयवविशेषः, आम आर्द्रः कोशो-
 ऽस्यास्तीत्यामकोशी । अत्रामकोश इति वक्तव्ये मतर्थीय आमकोशस्याति-
 शय्यमाख्यातुम् । पदस्यास्य तथाविधे मृद्गाण्डे तात्पर्यम् तद्दिदमुच्यते
 समाध्मात इति, समाध्मातो दग्ध आमकोशीव क्षिप्रं विमुच्यते विस्त्रिष्टता-
 सापद्यते विदीर्यत इति यावत् । स्यादेतत्कथं न खलु च्छेदप्रकृतीनां
 ज्ञानात्मकत्वेनापरिसङ्गेयया वन्ध्याः कर्णाः परिसङ्ग्रातेस्तेर्बन्धैर्यथावद्वध्यन्त-

अमिताः कर्णवन्धास्तु विज्ञेयाः कुशलेरिह ।
 यो यथा सुनिविष्टः स्यात् तं तथा विनियोजयेत् ॥२३॥
 कर्णपाल्यामयान् नृणां पुनर्वक्ष्यामि सुश्रुत ! ।
 कर्णपाल्यां प्रकुपिता वात-पित्त-कफास्त्रयः ॥
 द्विधा वायुश्च संसृष्टाः कुर्वन्ति विविधा रजः ।
 विस्फोटः स्तब्धता शोफः पाल्यां दोषे तु वातिके ॥
 दाह-विस्फोटजननं शोफः पाकश्च पैत्तिके ।
 कण्डूः सञ्चयद्युस्तस्मै गुरुत्वञ्च कफात्मके ॥ २४ ॥
 यथादोषञ्च संशोध्य कुर्यात् तेषां चिकित्सितम् ।
 स्वेदाभ्यङ्ग-परीषेकैः प्रलेपास्त्विमोक्षणैः ॥
 मृद्नीं क्रियां वृंहणीयैर्यथास्त्वं भोजनैस्तथा ।
 य एवं वेत्ति दोषाणां चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥ २५ ॥
 अत ऊर्ध्वं नामलिङ्गैर्वक्ष्ये पाल्यामुपद्रवान् ।
 उत्पाटकश्चोत्पटकः श्यावः कण्डूयुतो भृशम् ॥
 अवमन्यः सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा ।
 स्त्रावी च दाहवाञ्छैव शृणु प्रां क्रमशः क्रियाम् ॥ २६ ॥

इत्यत आह अमिता इत्यादि । कुशलेर्दक्षैर्युक्तिज्ञैरिति यावत्, बन्धा-
 अमिता विज्ञेयाः । अकुशलेषु प्राशुक्ताः पञ्चदशैवेति भावः, अत उच्यते
 यो यथेत्यादि । २१—२५ ॥

अत इत्यादि । नामभिराख्यातानि लिङ्गानि नामलिङ्गानि । प्रसुते-

अण्डाभ्यां सज्जं रसः प्राटला-लङ्गुचत्वचौ ।
 उत्पाटके प्रलेपः श्यात् तैलमेभिश्च पाचयेत् ॥
 शम्पाक-शिशु-पूतीक-गोधामेदोऽथ तद्वसा ।
 वाराहं गव्यमैण्ड्यं पित्तं सर्पिश्च संसृजेत् ॥
 लेपमुत्पुटके दद्यात् तैलमेभिश्च साधितम् ।
 गौरीं सुगन्धां श्यामामनन्तां तण्डुलीयकम् ॥
 श्यावे प्रलेपनं दद्यात् तैलमेभिश्च साधितम् ।
 प्राठां रसाञ्जनं क्षौद्रं तथा श्यादुष्णकाञ्जिकम् ॥
 दद्यात्क्षेपं सकण्डके तैलमेभिश्च साधितम् ।
 व्रणीभूतस्य देयं श्यादिदं तैलं विजानता ॥
 मधुकं क्षीरकाकोली जीवकाद्यैर्विपाचितम् ।
 गोधावराहसर्पाणां वसाः श्युः क्षतघ्नहरे ॥

सर्थसवगसयन् नामत उपद्रवानभिधत्ते उत्पाटक इत्यादिना । अत्र उत्-
 पाटयति पाकेन पाक्तीसुखयतीत्युत्पाटकः, उत्पुटं मांसाभिहृत्तरोद्गतसन्धिं
 करोतीत्युत्पुटकः, श्यावी रक्तदुष्ट्या श्याववर्णः, भृशं कण्डूयुतः कण्डूमान्,
 चावमघ्नाति दण्डेनेवेत्यवसन्धकः, कण्डू सह वर्त्तमानोऽवसन्धः सकण्डूकः,
 ग्रन्थिरस्यास्तीति ठन् ग्रन्थिकः । एवमेव जम्बूलः, स्रावी, दाहवांशेत्यपि
 नितयं व्याख्येयमित्युक्तं नासल्लिङ्गैरिति ॥ २६ ॥

अपेत्यादि । लङ्गुचो नामोषधिः डेह्रया इत्यभिधीयते । तद्वसेति । अत्रोप-
 लज्जनस्याऽपि तदा परामर्शो बुद्ध्या समाकृष्टत्वात्, तेन गोधावमेत्यर्थः ।
 एष्याः क्षण्णश्या इदमित्येण्यम् । गौरी हरिद्रा, सुगन्धा रसिना, श्यामा
 श्याममूला चिह्नत्, उष्णवीर्यैः कुलत्वादिभिः कृतं काञ्जिकमुष्णकाञ्जिकम् ।

प्रलेपनमिदं दद्यादवसिच्यावमन्यके ।
 प्रपौण्डरीकं मधुकं समङ्गां धवमेव च ॥
 तैलमेभिश्च सम्पक्वं शृणु कण्डूमतः क्रियाम् ।
 सहदेवा विश्वदेवा अजाचीरं ससैन्धवम् ।
 एतैरालेपनं दद्यात् तैलमेभिश्च साधितम् ॥
 ग्रन्थिके गुटिकां पूर्वं स्नावयेदवपाय्य तु ।
 ततः सैन्धवचूर्णन्तु घृष्टा लेपं प्रदापयेत् ॥
 लिखित्वा तत्सुतं घृष्टा चूर्णे रोधस्य जम्बुले ।
 चीरेण प्रतिसार्थ्येनं शुद्धं संरोपयेत् ततः ॥

व्रणीत्यादि व्रणीभूतस्य सकण्डूकस्येत्यर्थः । इदमित्यनन्तरोक्तम् । जीव-
 कायैः काकोल्यादिगणपरिपठितैः कल्कीकृतैरेवेति प्रत्येतव्यम् । गोर्धे-
 त्यादि, कृतं शास्त्रे विहितं वृंहणं यस्मै तस्मिन् कृतवृंहणे शुक्ल-
 पाल्यादिके कर्णे इति यावत् “कृतं—विहिते हिंसिते त्रिषु” इति मेदिनी ।
 गोधादिवसाः स्युरभ्यङ्गार्थमिति शेषः । वाग्भटेनाऽपि “पालिशोपे” इत्युप-
 क्रमस्य “ततः पुष्टिकरेः स्नेहैरभ्यङ्गं नित्यमाचरेत्” इत्यभिहितम् । प्रले-
 पनमित्यादि । अवसिच्य प्रचात्य । प्रपौण्डरीकं काष्ठविशेषः “पुण्डरिया”
 इति विज्ञायते । समङ्गा वराहकान्ता, धवः स्वनामप्रसिद्धो राट्टीयो
 वृक्षः, सहदेवा शारिवा, विश्वदेवा नागवला । ग्रन्थिक इत्यादि ।
 गुटिकां मांसगुडकं सैन्धवचूर्णं घृष्टा सैन्धवचूर्णेन विष्टयेत्यर्थः । लिखित्वे-
 त्यादि । जम्बुले तदिति पूर्वोक्तग्रन्थिकविधिसाहचर्यात् बुद्धिस्थसुप-
 सर्जनीभूतं जम्बु जम्बुकारं मांसपिण्डमिति यावत्, लिखित्वा सुतं
 स्नावितं सत् चीरेण सह लोधस्य चूर्णघृष्टा तैरेव प्रतिसार्थ्यं प्रलिप्य
 शुद्धं वेदनादिविरहितत्वेन निर्दोषमेनं जम्बुलं, तत इति तृतीयान्ता-
 न्तसिन् तत्र मधुकेत्यादिना प्रागुक्तेन तैलेनेत्यर्थः संरोपयेदिति समन्वयः ।

सधुपर्णीं सधूकञ्च सधुक् सधुना सह ।
 लेपं स्वाविणि दातव्यं तैलमेभिश्च साधितम् ॥
 पञ्चवल्कैः समधुकैः पिष्टैस्तैश्च घृतान्वितैः ।
 जीवकाद्यैः ससर्पिष्कैर्दह्यमानं प्रलेपयेत् ॥ २७ ॥

विश्लेषितायास्त्वथ नासिकाया-
 वक्ष्यामि सन्धानविधिं यथावत् ।
 नासाप्रमाणं पृथिवीरुहाणां
 पत्रं गृहीत्वा त्ववलम्बि तस्य ॥
 तेन प्रमाणेन हि गण्डपार्श्वी-
 दुत्कृत्य वद्वन्तु य नासिकाग्रम् ।

सध्वित्यादि । सधुपर्णीं गुडूची, सधूको नामौषधिः “सौया” इत्याख्यायते ।
 अत्र जलेन पिष्ट्वा सधुना सह लेप इति प्राञ्चः । पञ्चेत्यादि । पञ्चानां
 वटादीनां वल्कैः पञ्चवल्कैः । दह्यमानं नामतो दाहवन्तम् ॥ २७ ॥

प्रसङ्गादर्थान्तरमवतारयति विश्लेषिताया इत्यादिना । अथानन्तरं
 विश्लेषिताया यथाकथञ्चित् त्वज्जासेन वियोजिताया इत्यर्थः । तुकारः
 समुच्चयार्थः । नासाप्रमाणमिति नासाशब्देनेह विश्लेषितांश एवाभिप्रेयते
 तेनेत्याद्यनन्तरोक्तेः । तस्येति तदा, प्रकृतत्वाच्छिन्ननासिकत्वेन पुरुषस्य
 प्रत्यवमर्शः कियते । गण्डपार्श्वीदिति गण्डशब्दश्चाजहत्स्वार्थया लक्षणया
 ललाटेऽपि प्रवर्तते इति वक्तव्यमेव ततोऽपि क्वचिदुल्कर्त्तनोपपत्तेः । तदय-
 मर्थः—नासाप्रमाणं नासाया वियोजितांशपरिमितं पृथिवीरुहाणां पत्रं
 गृहीत्वा तेन प्रमाणेन गण्डपार्श्वीत् ललाटाद्वा अवलम्बि शीणितप्रचारार्थ-
 मेकांशेन शरीरसंश्रयि यथा स्वयत्तया उत्कृत्य विकर्त्तयथायोगं कृत्सेत्यर्थः ।
 तज्जांसमिति शेषः । वद्वं यन्त्रादिना संयतमेव । तुकारोऽवधारणार्थः ।

विलिख्य चाशु प्रतिसन्दधीत
 तत् साधुबन्धैर्भिषगप्रमत्तः ॥
 सुसंहितं सम्यगधो यथाव-
 न्नाडीद्वयेनाभिसमीक्ष्य बद्ध्वा ।
 प्रोन्मस्य चैनामवचूर्णयेच्च
 पत्तङ्गयटीमधुकाञ्चनैश्च ॥
 संछाद्य सम्यक् पिचुना सितेन
 तैलेन सिञ्चेदसकृत्तिलानाम् ।
 दृतञ्च पाय्यः सं नरः सुजीर्णो
 स्निग्धो विरेच्यः स यथोपेक्षम् ॥

नासिकाग्रं नासिकायाः विस्त्रेपितांशोपरिभागं तद्वतत्वज्ञात्रमिति यावत्
 नत्ववगाढभागमिति तात्पर्यम्, “अग्रं पुरस्तादुपरि” इति मेदिनी । अथ
 कात्स्न्येनाशु विलिख्य शस्त्रेण लिखित्वाऽप्रमत्तो भिषक् साधुबन्धैः सूच्यादि-
 प्राशस्त्येनोपपन्नैर्वन्धनैस्तत्प्रागुक्तं त्वज्ञांसं प्रति अभिसुखीकृत्य युक्त्या
 वामतो दक्षिणतो वा आवर्त्तनीयं लिखितावकाशे न्युजीकृत्य स्थापयि-
 त्वेति यावत् । “प्रति प्रतिनिधावित्यभूताख्यानाभिसुखयोः” इति मेदिनी ।
 सन्दधीत सन्दध्यात् । अथो अनन्तरं यथावदभिसमीक्ष्य विमृश्य नाडी-
 द्वयेनेति श्वासप्रचाराहेंशेत्येव एनां नासिकां प्रोन्मस्य किञ्चिदुन्नतां कृत्वा
 सम्यक् सुसंहितं सुमिलितं यथा स्यात्तथा बद्ध्वा नाड्यग्रपार्श्वप्रणिहितया
 पिचुवर्त्त्या संयम्य पत्तङ्गादिभिरवचूर्णयेत् । पत्तङ्गं रक्तचन्दनम् अञ्जनञ्च
 रसाञ्जनम् । सितेन शुभ्रेण निर्मलेनेति यावत् । पिचुना कार्पासतूलकेन ।

हृदञ्च सन्धानमुपगतः स्यात्

तदर्द्धशेषन्तु पुनर्निष्कन्तेत् ।

हीनां पुनर्वर्द्धयितुं यततं

सप्ताञ्च कुर्यादतिष्ठद्दमांसाम् ॥ २८ ॥

नाडीयोगं विनोष्ठस्य नासासन्धानवद्विधिम् ।

य एवमेवं जानीयात् स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ २९ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने कर्णव्यधवन्धविधि-
र्नाम षोडशोऽध्यायः ।

पाय्यः पाययितव्यः । विरेचनविधौ वक्ष्यमाणमुपदेशमनतिक्रम्येति यथोप-
देशम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २८ । २९ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
सूत्रस्थाने कर्णव्यधवन्धविधिर्नाम षोडशोऽध्यायः ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथात आमपक्वैषणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

शोफंसमुत्पाना ग्रन्थिविद्रध्यलजीप्रवृत्तयः प्रायेण व्याधयोऽभिधास्यन्ते अनेकाकृतयस्तैर्विलक्षणः पृथुर्ग्रथितः समो विषमो वा त्वङ्मांसस्थायी दोषसङ्घातः शरीरैकदेशोत्थितः शोफ इत्युच्यते । स षड्विधो वात-पित्त-कफ-शोणित-सन्निपातागन्तुनिमित्तः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये पाकयुक्ता बन्धा न सिद्धिमुपयान्तीत्युपदेशेनार्थाक्षिप्तं भवती-
तरे सिध्यन्तीत्यवोचाम तदिदानीं व्याचिख्यासितान्यामादिलक्षणानि
व्याचिख्यासुरामपक्वैषणीयमधिकरोति अथात इत्यादिना । आमपक्व-
मध्यस्थमपि हि पच्यमानं भावमभिसमीच्यामान्वयादाह आम इति ।
नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारस्तदिहामशब्देनैव पच्यमानस्याऽपि व्यपदेशः
क्रियते, गौणागौणयोर्द्वयोरामशब्दयोरेकशेषादा, गौणो ह्यामशब्दः
सादृश्यात्मकमर्थमनुसन्धाय पच्यमानमभिधत्ते इत्यनन्तरं लक्षणतस्तदुपदेशो
नानुपपन्नः । इष गतौ धातोरेषणेति रूपं विज्ञानञ्चार्थः, “सर्व्वे गत्यर्थाः
प्राप्त्यर्था ज्ञानार्थाश्च” इति न्यायात् । आमपच्यमानपक्वानामेषणा
आमपक्वैषणा । प्रत्ययस्तु समानः ॥ १ ॥

नन्वपरिसङ्केतयेषु रोगेषु कतमं खल्वामादिलक्षणेर्जानीमी येनायमार-
भ्यत इत्याह शोफेत्यादि । समुत्तिष्ठन्त्यनेनेति समुत्पान आकारः, शोफः
समुत्पान एषामिति शोफंसमुत्पानाः, अनेकाकृतय इति कोलामलकादि-
सादृश्येन बह्वाकृतयः प्रायेणाऽभिधास्यन्ते अल्पशस्तु ग्रन्थिकादयोऽभिहिता
इति तात्पर्य्यम् । तैरनेकाकृतिभिर्ग्रन्थ्यादिभिर्विविधं लक्षणमस्येति विल-
क्षणी दोषसङ्घातः शोफो व्रणशोफ इत्युच्यते तस्येत्यादिना लक्षणमुपधारय
इत्यन्तेन परेणान्वयः । अस्य विशेषणं पृथुरित्यादि स्पष्टम् ॥ २ ॥

तस्य दोषरूपव्यञ्जनैर्लक्षणानि व्याख्यास्यामः । तत्र वातशोफोऽरुणः क्षणो वा परुषो ऋदुरनवस्थितास्त्रोदादयश्चात्र वेदनाविशेषा भवन्ति । पित्तशोफः पीतो ऋदुः सरक्तो वा शीघ्रानुसारो ओषादयश्चात्र वेदनाविशेषा भवन्ति । क्लेशशोफः पाण्डुः शुक्लो वा कठिनः शीतः स्निग्धो मन्दानुसारो कण्डूदयश्चात्र वेदनाविशेषा भवन्ति । सर्व्ववर्णवेदनः सन्निपातजः । पित्तवच्छोणितजोऽतिक्षणाश्च । पित्तरक्तलक्षण आगन्तुर्लोहितावभासश्च ॥ ३ ॥

स यदा वाच्याभ्यन्तरैः क्रियाविशेषैर्न सन्नांघतः प्रशस्यितुं क्रियाविपर्य्याद्वज्जत्वाद्वा दोषाणां, तदा पाकाभिसुखो भवति । तस्यामस्य पच्यमानस्य पक्वस्य च लक्षणमुच्यमानमवधारय ॥ ४ ॥

तत्र सन्दोषता त्वक्स्वर्णता शीतशोफता स्थैर्यं मन्दवेदनताल्यशोफता चासलक्षणमुद्दिष्टम् ॥ ५ ॥

सूचिभिरिव निस्तुद्यते, दृश्यत इव पिपीलिकाभिस्ताभिश्च संस्पृश्यत इव, विच्छिद्यत इव शस्त्रेण, भिद्यत इव शक्तिभिः, ताड्यत इव दण्डेन, पीड्यत इव पाणिना, घट्ट्यत इव चाङ्गुल्या, दह्यते पच्यत इव चाग्निक्षाराभ्यामोषचोषपरिदाहाश्च भवन्ति ; दृष्टिकविद्ध इव च स्थानासनशयनेषु

तस्येत्यादि । रूपं चक्षुरिन्द्रियग्राह्यं कृणुत्वादि । व्यञ्जनं तोदादि । दोषकृतानि रूपव्यञ्जनानि दोषरूपव्यञ्जनानि । रूपाणामपि व्यञ्जनत्वे

न शान्तिमुपैति । आध्मातवस्तिरिवाततश्च शोफो भवति
त्वखैवैर्यं शोफाभिष्टद्विज्वरदाहपिपासा भक्तास्त्रिच्य पच्य-
मानलिङ्गम् ॥ ६ ॥

वेदनोपशान्तिः पाण्डुताल्यशोफता वलीप्रादुर्भावस्त्वक्-
परिपोटनं निम्नदर्शनमङ्गुल्यावपीडिते प्रत्युन्नमनं, वस्ताविवो-
दकसञ्चरणं पूयस्य, प्रपीडयत्येकमन्तमन्ते वावपीडिते मुञ्ज-
र्मुञ्ज लोदः कण्डूरनुन्नतता व्याधेः उपद्रवशान्तिर्भक्ताभिकाङ्क्षा
च पक्कलिङ्गम् ॥ ७ ॥

कफजेषु तु रोगेषु गम्भीरगतित्वादभिघातजेषु वा केषु-
चिदसमस्तं पक्कलक्षणं दृष्ट्वा पक्कमपक्कमिति मन्यमानो भिषग्-
मोहमुपैति । यत्र हि त्वक्स्वर्णता शीतशोफता स्थौल्य-
मल्परजताश्शवद्वनता च न तत्र मोहमुपेयादिति ॥ ८ ॥

सत्यपीह पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम् । सम्भावितो योग्यतामागतः । त्वक्-
परिपोटनं त्वगवदारणं, “पुट चूर्णने” इति धात्वर्थस्मरणात् वस्तावुदक-
सञ्चरणमिव पूयस्य सञ्चरणमिति योजना, अन्ते एकस्मिन् पार्श्वेऽवपीडिते
एकमन्तमपरपार्श्वं प्रपीडयत्याक्रामति वेगेन पूरयति पूय इत्यर्थः ॥ ३—७ ॥

कफजेष्वित्यादि । गम्भीरानुसारिणो हि रोगाः प्रायेणाविस्तरां स्वं स्वं
लिङ्गमन्तरेव दर्शयन्ति तदिदमुच्यते गम्भीरगतित्वादिति । एतच्चूभयत्र
ग्रत्यासत्त्वान्वीयते । पक्कापक्कसंशयं निरुणहि यत्रेत्यादिना । विशेष-
वचनोऽयं हि शब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । यत्र तु कफजेष्वभिघातजेषु
वा रोगेषु गम्भीरगतित्वात् प्रपाकप्रतियोगीन्येतानि लिङ्गानि दृश्यन्ते न
तत्र मोहमुपेयात् शेषलक्षणेनैव पक्कं विजानीयादित्यर्थः ॥ ८ ॥

भवन्ति चात्र ।

आमं विपच्यमानञ्च सव्यक्पक्वञ्च यो मिषक् ।

जानीयात् स भवेद्वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः ॥ ९ ॥

वातादृते नास्ति रुजा न पाकः

पित्तादृते नास्ति कफाच्च पूयः ।

तस्मात् समस्ताः परिपाककाले

पचन्ति शोफांस्त्रय एव दोषाः ॥ १० ॥

कालान्तरेणाभ्युदितन्तु पित्तं

कृत्वा वशे वातकफौ प्रसज्य ।

पचत्यतः शोणितमेष पाको

सतोऽपरेषां विदुषां द्वितीयः ॥ ११ ॥

तत्रालच्छेदे लांस-शिरा-स्नायूष्णि-सन्धिव्यापादनसतिनात्रं
शोणिताति-प्रवृत्तिर्वेदना-प्रादुर्भावोऽवदरणमनेकोपद्रव-दर्शनं
क्षतविद्रधिर्वा भवति । स यदा भयमोहाभ्यां पक्वमप्य-
पक्वमिति सन्धमानच्चिरमुपेक्षते व्याधिं वैद्यस्तदा गन्धीरानु-
गतो द्वारललभमानः पूयः स्वमाश्रयमवदीर्योत्सृज्यं महान्त-
मवकाशं कृत्वा नाडीं जनयित्वा कृच्छ्रसाध्यो भवत्यसाध्यो
वेति ॥ १२ ॥

आममित्यादि । तस्करस्य चौरस्य वृत्तिरिव वृत्तिरेषामिति तस्कर-
वृत्तयः । तस्करो यथा बध्निता हत्वा वा वृत्तिं कुर्वन्ति तद्वदेवैते इत्यर्थः ।

भवन्ति चात्र ।

यश्चिन्नत्तग्राममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते ।
 श्वपचाविव मन्तश्चौ तावनिश्चितकारिणौ ॥ १३ ॥
 प्राक् शस्त्रकर्मणश्चेष्टं भोजयेदातुरं भिषक् ।
 मद्यपं प्राययेन्मद्यं तीक्ष्णं यो वेदनासहः ॥ १४ ॥
 न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ।
 तस्मादवश्यं भोक्तव्यं रोगेषूक्तेषु कर्मणि ॥ १५ ॥
 प्राणो ह्याभ्यन्तरो नृणां बाह्यप्राणगुणान्वितः ।
 धारयत्यविरोधेन शरीरं पाञ्चभौतिकम् ॥ १६ ॥

अभ्युदितं प्रवृद्धम् । अत इति पष्ठान्तात्तसिल् । एषां शोफानामित्यर्थः ।
 शोणितं पचतीति समन्वयः । चतस्रो विद्रधिः चतविद्रधिः ॥ ८—१२ ॥
 य इत्यादि । एतौ प्रत्यातुरं विमुखीकर्तुं दृष्टान्तेन न्यक्रोति श्वपचा-
 विवेति । श्वानं पचति भोजनायेति श्वपचश्चण्डालो यथा प्राणिजातं हत्वा-
 ऽमेध्येन शुना वा जिजीविषति तथैवैतावप्यातुरं हत्वाऽन्यायोपार्जिततया-
 ऽमेध्येन धनेन वेति भावः । प्रागित्यादि । शस्त्रकर्मणः प्राग्भोजनं विहित-
 मपि युक्त्या समन्वेतुं पुनरिहोक्तमिति न पौनरुक्त्यम् । मद्यमपि वन्नपीह
 पुरुषो मद्यपानयोग्यतया मद्यप उच्यते न्यायपरिप्राप्तत्वादित्याहुः, तेन
 मद्यसहत्वेन प्रतीतान् सर्वानेव मद्यं प्राययेदिति निष्कर्षः । कुतो नात्र-
 संयोगान्मूर्च्छतीत्याह प्राण इत्यादि । आभ्यन्तरः प्राणः शक्तिर्वलमित्य-
 नर्थान्तरम् “शक्तिः पराक्रमः प्राणः” इत्यमरः । बाह्यप्राणस्त्वनमुच्यते
 “आयुर्वै हृतम्” इतिवत् । तस्य शुणैरन्वितः संयुक्तत्वेन वृद्धतर इत्यर्थः ।
 अविरोधेन पाञ्चभौतिकत्वसाम्येनेत्यर्थः । विरोध एव हि बलीयसा दुर्बलं
 बाध्यते साम्ये त्वाप्याय्यते तदिदमुच्यते शरीरं धारयतीत्येवं प्राग्भोजनं सम-

अल्पो महान् वाऽक्रियया विना यः
 समुच्छ्रितः पाकमुपैति शोफः ।
 विशालमूलो विषमो विदग्धः
 स छच्छ्रतां यात्यवगाढदोषः ॥ १७ ॥
 आलेपविस्त्रावणशोधनैश्च
 सस्यक्प्रयुक्तैर्यदि नोपशम्येत् ।
 पच्येत शीघ्रं सममल्पमूलः
 स पिण्डितश्चोपरि चोन्नतः स्यात् ॥ १८ ॥
 कक्षं समासाद्य यथैव वह्नि-
 र्वायूरितः सन्दहति प्रसह्य ।
 तथैव पूयोऽप्यविनिःसृतो हि
 मांसं शिरास्त्रायु च खादतीह ॥ १९ ॥
 आदौ विस्त्रापनं कुर्व्याद्द्वितीयमवसेचनम् ।
 तृतीयमुपनाहञ्च चतुर्थीं पाटनक्रियाम् ॥

न्वितं भवति । पिण्डितः संहतः “संघातग्रासयोः पिण्ड” इति धरण्यनु-
 शासनात् । कक्षं दणवीरुन्निचयं शुष्कवनं वा “पुंसि कक्षसु दोर्मूले शुष्क-
 काननपापयोः” इति कोषान्तरात् ॥ १३—१९ ॥

आदावित्यादि । आदावाद्यवस्थायाम् अपतर्पणावस्थामधिकृत्यासञ्ज्ञात-
 पच्यमानावस्थां यावदन्तरान्तरेत्यर्थः । नातः “आलेप आद्य उपक्रमः”
 तथा “अपतर्पणन्त्वाद्य उपक्रमः” इति वक्ष्यमाणे द्वे वचने अणुमानेणाऽपि
 विरोधेनाशङ्कितव्ये अवाप्तावसरत्वादित्यनुसन्धेयम् । विस्त्रापनमङ्गुल्याद्यद-
 सर्दनेन विलायनम्, एतत्तु अन्यथादावेवोपदिश्यन्त्येकान्तेन । अवसेचनं

पञ्चमं शोधनं कुर्यात् षष्ठं रोपणमिष्यते ।

एते क्रमा व्रणस्योक्ताः सप्तमं वैद्यतापहम् ॥ २० ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने आमपक्वैषणीयो
नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

शोणितावसेकः, उपनाहस्वालेपः “उपनाहो व्रणालेपपिण्डे” इति मेदिनी-
दर्शनात् । शोधनं रोपणञ्चेति वक्ष्यमाणं कपादिकमेव लक्षयति ।
रोपणन्त्वत्र “रुह वीजजन्मप्रादुर्भावे च” इति धात्वर्थस्मरणात् मांससञ्जन-
मित्येतत् । व्रणस्येति व्रणशब्देनेह व्रणशोफ एवाऽभिप्रेयते भीमो भीमसेन
इतिवदेकदेशेनाऽपि समुदायार्थावगमात् प्रकृतत्वाच्च । अत्र वक्ष्यमाणानां
‘अष्ट्युपक्रमाणां’ मध्ये ‘सप्तानामेवमुपदेशोऽतितरामुपयोगित्वादिति गम्यते
प्रधानतया हि भावाः प्रायेण व्यवसायाऽभिदृश्ये पीनः पुन्येनाऽभिधीयन्ते ।
शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २० ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
सूत्रस्थाने आमपक्वैषणीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातो व्रणालेपनबन्धविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

आलेप आद्य उपक्रम एष सर्वशोफानां सामान्यः
प्रधानतमश्च तच्च प्रतिरोगं वक्ष्यामः । ततो बन्धः प्रधानं
तेन शुद्धिर्ब्रणरोपणस्थिसन्धिर्यञ्च, तच्च प्रतिलोम-

नन्वितः पूर्वं समुद्दिष्टयोः परमतश्च बहुधा व्याकरिष्यमाणयोः शोधन-
रोपणयोः कतमत् कतमत् प्राधान्येनोपदिशन्त्याचार्याः, यदुपयोगमन्तरेण
भिषजां सर्वं प्रयासा अपार्थका भवन्तीत्येवमाशंसूनपाकर्तुमिदानीं व्रणा-
लेपनबन्धविधिमधिकरोति अथात इत्यादिना । इहाऽपि व्रणशब्दः शोफ-
मेव लक्षयति प्रकृतत्वात्, आलेपबन्धयोर्द्वन्द्वे आलेपशब्दस्य पूर्वनिपातश्च
“उलूखलमुपले” इतिवत् ॥ १ ॥

अधिकारो हि प्रायः प्रधानमाश्रयते इत्यत आलेपबन्धविधेः परिग्रहे-
ऽपि तदपेक्षिता इतरे अप्यर्था अधिकृता भवन्ति, प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षि-
तानामर्थाक्षिप्तत्वात् । यथाऽन्नं भुङ्क्ते इत्युक्ते सोपकरणस्यान्नस्य भोजनमुक्तं
भवति तद्वदिति मन्वानो भगवान् शिष्याणां तामाशंसां विनिवारयितुं
प्रथमं तावत्सूचीकटाहन्यायेन विधिं हित्वाऽऽलेपबन्धयोः प्राधान्यमेवोप-
दिदिक्षति आलेप इत्यादिना । अत्राय इत्याद्यत्वं द्रव्यात्मकमेपजान्तरा-
पेक्षयैव कल्पनीयम् । “आदौ विस्त्रापनं कार्यम्” इत्युक्तेः “अपतर्पणन्वाद्य
उपक्रमः” इत्यनागतावेक्षणाच्च । सामान्यः सामान्यवान् । प्रधानतम इति
सर्वावस्थापूययोगित्वात् । स चालेपो व्यासत इहोपदिष्टोऽपि दुरधि-
गमो भवति रुग्णशेषेण विशेषात्तदिदमुच्यते तच्चेत्यादि । तत इत्या-
लेपात् बन्धः प्रधानमिति, प्राधान्यन्तु शोधनत्वेन रोपणत्वेन चोभयोस्तुल्यत्वे-
ऽप्यस्थिसन्धिर्यञ्चकारत्वादि साहुल्यविशेषादित्यनुसन्धेयम् । आलेपविधि-

मालिन्पेन्मानुलोमम् ; प्रतिलोमे हि सव्यगौषधमवतिष्ठते-
ऽनुप्रविशति रोमकूपान् स्वेदवाहिभिः शिरासुखैश्च वीर्यं
प्राप्नोति । न च शुष्यमाणमुपेक्षेतान्यत्र पीडयितव्यात् ।
शुष्को ह्यपार्थकोऽरुष्करश्च ॥ २ ॥

स त्रिविधः प्रलेपः प्रदेह आलेपश्च ; तेषामन्तरं,—प्रलेपः
शीतस्तनुरविशोषी विशोषी च ; प्रदेहस्तूष्णः शीतो वा
वहलोऽवज्जरविशोषी च ; मध्यमोऽत्रालेपः ॥ ३ ॥

मनुसन्वत्ते तत्रेत्यादिना । लोम प्रतीति प्रतिलोमम् “लक्षणेनाऽभिप्रती-
आभिसुखे” इत्यव्ययीभावस्ततः समासान्तोऽच् । लोमाभिसुखमित्यर्थः ।
नानुलोममिति नित्यानुवादो दृढप्रतिपक्षार्थः । न पुनर्लोमानुक्रमेणेत्यर्थः ।
शुष्यमाणं पुनरालेपं पीडनीये शोफे परिहरन् शुष्कं सर्व्वथा परिहरति न
चेत्यादिना । पीडयितव्यात् शोफादन्यत्र संशोधनीये रोपणीये च शोफे
शुष्यमाणं नैवोपेक्षेत्यर्थः । चकारोऽवधारणार्थः । कुतः ? हि यस्मात्
अपार्थकः नीरसतया एकान्ततोऽन्तरनुप्रवेष्टुमसामर्थ्यान्निरर्थकः, अरुष्करः
कर्कशतया रोमकूपानुशायिन्नणकरश्च शुष्क एवेत्यर्थः, “सर्व्वं वाक्यं साव-
धारणम्” इति न्यायात् । न तु शुष्यमाणो रसात्यत्वेन दीपं द्रवीकृत्य
पीडयितुं नाऽलमप्यन्तः प्रविश्य शोधयितुं रोपयितुश्च पर्याप्तत्वादिति
भावः ॥ २ ॥

उपदेशसौष्ठवाय तं पुनस्तेषां विभजते स इत्यादिना । आलेप-
चेत्यालेप आलेपभेदः । किंस्त्रिंशेभेदाः इत्यपेक्षायां विवृणोति तेषा-
मिति । अन्तरं भेदः । विशोषी कट्टादिकृतत्वेन क्लेदोपशोषणः, अवि-
शोषी तद्विपरीतः, तनुः सूक्ष्मोऽवहल इति यावत्, शीतश्च प्रलेप उच्यते
इति शेषः । अन्नदुर्बहलो नातिवहलः आलेपात् किञ्चित् वहल इत्येतत्
तात्पर्यम् । शेषं समानम् । मध्यमो व्यामिश्रलक्षणः ॥ ३ ॥

तत्र रक्तपित्तप्रसादद्वालेपः । प्रदेहो वातक्षेपप्रशमनः
सन्धानः शोथनो रीपणः शोफवेदनापहञ्च, तस्योपयोगः
क्षताक्षतेषु । यस्तु क्षतेषूपयुज्यते स भूयः कल्का इति संज्ञां
लभते निरुद्धालेपनसंज्ञस्तेनास्त्रावसन्निरोधो मृदुता पूति-
मांसापकर्षणमनन्तर्होषता व्रणशुद्धिश्च भवति ॥ ४ ॥

अविदग्धेषु शोफेषु हितमालेपनं भवेत् ।

यथास्त्रं दोषशमनं दाहकण्डूरुजापहम् ॥ ५ ॥

त्वक्प्रसादनसेवाग्रं मांसरक्तप्रसादनम् ।

दाहप्रशमनं श्रेष्ठं तोदकण्डूविनाशनम् ॥ ६ ॥

लक्ष्मणेषु ये रोगा शुद्धेष्वपि तथा नृणाम् ।

संशोधनाय तेषां हि कुर्यादालेपनं भिषक् ॥ ७ ॥

षड्भागं पैत्तिके स्नेहं चतुर्भागन्तु वातिके ।

अष्टभागन्तु कफजे स्नेहमात्रां प्रदापयेत् ॥ ८ ॥

इहानुपयोगितया प्रलेपं हित्वा शिष्टावेव विशिनष्टि तत्रेत्यादिना ।
निरुद्धमिति वाहुलकात् करणे क्तः, तत्करोतीति शिचि अच् वा । तदय-
त्यर्थः । स्त्रावसन्निरोधात् निरुद्धालेपनं संज्ञाऽस्येति निरुद्धालेपनसंज्ञो यः
प्रदेहः क्षतेषूपयुज्यते स भूयः कल्का इति संज्ञां लभते । यतो वक्ष्यति “कल्काः
संरोपणः कार्यस्त्रिलजः” इत्यादि । तेन कल्काख्येन प्रदेहेनेत्यर्थः ।
मृदुतेति दारुणानां व्रणानामेव । व्रणशुद्धिश्चेति चकारात् व्रणरोपणञ्चे-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

अविदग्धेष्वित्यादि । ये रोगा इति रोगशब्दः शोफानेव लक्षयति
प्रकृतत्वात् । ते चावाप्तविदग्धाद्यवस्था एव बोध्या अविदग्धेष्विति प्रागुक्तेः ।

तस्य प्रमाणमार्द्रसाहिषचर्मोन्नेधमुपदिशन्ति । न च लेपं
रात्रौ प्रयुञ्जीत सा भूच्छैत्यपिहितोष्णस्तदनिर्गमाद्विकार-
प्रवृत्तिरिति ॥ ६ ॥

प्रदेहसाध्ये व्याधौ तु हितसालेपनं दिवा ।
पित्तरक्ताऽभिघातोत्प्रे सविषे च विशेषतः ॥
न च पथ्युषितं लेपं कदाचिद्वचारयेत् ।
उपथ्युपरि लेपन्तु न कदाचित्प्रदापयेत् ॥
उष्माणं वेदनां दाहं घनत्वाज्जनयेत्य हि ।

गुह्येषु गुद-भगादिष्वप्रकाशेषु देशेषु, अपिशब्दादितर-देशजानामादेशः ।
तथेति समुच्चयार्थः ॥ ५—८ ॥

तस्येत्यादि । मध्यमत्वेनोपदिष्टो ह्यालेपो रात्रौ सौम्यगुणाऽभिवृद्धो-
ष्माणं पिदधद्विकरोति तदिदमुच्यते न चेत्यादि । शैत्यपिहितोष्णः शैत्या-
च्छादितोष्णः शोफस्येत्यर्थः । तदनिर्गमादुष्मानिर्गमादित्यर्थः । अत्रोप-
सर्जनस्यापि तदा परामर्शो बुद्ध्या समाकृतत्वात् । सा भूत् सा भवतु
विकारप्रवृत्तिरित्यतो रात्रावालेपं नैव युञ्जीतेत्यर्थः । चकारोऽवधारणार्थः ।
प्रयुञ्जीत च प्रदेहं वातश्लेष्मप्रत्यनीकत्वेनातितरामुष्णवीर्यत्वेनाभ्युपगमा-
दिति भावः । नन्वेवं शैत्येनोष्णोऽपिधानभयात् विदाहपरिहारार्थं शत-
धीतघृताद्यालेपा अपि रात्रौ नोपपद्यन्ते ये चोपयुज्यन्ते सद्यः प्रतीकाराय,
नैष दोषः, उष्मा हि तदात्वे स्रग्गुणवलीकृषाद्रोमकूपान् प्रसार्यापाकरोति
तामाशङ्कामेकान्तेन ॥ ८ ॥

यथा रात्रावालेपसाध्ये उष्णतरत्वेन प्रदेहो विहितस्तथैव दिवादी
प्रदेहसाध्ये नात्युष्णत्वेनालेपमुपदिदिशति प्रदेह इत्यादिना । न चेत्यादि ।

न च तेनैव लेपेन प्रदेहं दापयेत्पुनः ।

शुष्कभावान्त्वा निर्वीर्यो युक्तोऽपि स्यादपार्थकः ॥ १० ॥

अत ऊर्ध्वं व्रणवन्धनद्रव्याण्युपदेक्ष्यामः । तद्यथा,—
क्षौम-कार्पासाविक-दुकूल-कौपेय-पत्रोर्ण-चीनपट्ट-चर्मन्त-
र्वल्कलालावू-शकल-खता-विदल-रज्जु-तूलफल-सन्तानिका-
लौहानीति, तेषां व्याधिं कालञ्चावेक्ष्योपयोगः, प्रकरणत-
श्चैषासादेशः ॥ ११ ॥

लेपप्रदेहशब्दावत्र प्रलेपादीन् चीनैव लक्षयत इति गम्यते पर्युपितत्वादौ
फलं प्रत्यविशेषात् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ १० ॥

प्रकृतानुयायित्वात् व्रणवन्धनद्रव्याणि व्याकर्तुं प्रतिजानीते अत इत्या-
दिना । क्षौममतसीसूत्रैः शणसूत्रैर्वा व्युतं वस्त्रम्, कार्पासं कार्पासवस्त्रम्,
आविकं शेषलोमजम्, दुकूलं शृङ्गावस्त्रमेदः, कौपेयं कोषकारकोटकृततन्तु-
मयम् “रेश्मी” इत्याख्यायते । पत्रोर्णं धौतकौपेयम्, चीनपट्टं चीनदेश-
प्रसिद्धो वस्त्रमेदः, अन्तर्वल्कलस्येत्यन्तर्वल्कलं भूर्जोदुस्वरादित्वं ध्य-
मित्येतत् । विदलं वंशादिखण्डम्, तूलफलस्य कार्पासस्य फलं तूलफलं
कार्पासतूलमित्येतत्, “फले लुक्” इति तद्धितलुक् । सन्तानिका क्षीरसरः,
लौहानि च भग्नास्थिसंयमनार्थानि । इतिशब्दो व्रणवन्धनद्रव्यव्याख्या-
परिसमाप्त्यर्थः । नन्विह तूलफलादिवन्धनानुगुणत्वेऽपि वक्ष्यमाणान्येरण्ड-
पत्रादीनि कथं नोपदिश्यन्त इत्याह तेषामित्यादि । व्याधिं वातादिकं
तत्कृतमेदभिन्नं रोगं वा, कालं नित्यगमावस्थिकञ्चावेक्ष्य तेषां पत्रादीना-
मुपयोगः प्रयोगः क्रियते “स्थिराणामल्पमांसानां रौच्यादनुपरोहताम् ।
पत्रदानं भवेत्कार्यं यथा दोषं यद्यर्तुं च” इत्यादिनेति शेषः । एषां क्षौमा-
दीनाञ्च प्रकरणतो व्याधिं कालं वानवेक्ष्य बन्धनाधिकारमात्रमाश्रित्यादेशः
क्रियते “सा तु रज्ज्वादिभिर्वद्धा विषप्रतिकरी मता” इत्यादिना शास्त्रेणेति
बन्धसाक्षादविषयत्वेन मेदात्तेषां नेहोपदेशः क्रियते इति भावः ॥ ११ ॥

तत्र कोश--दास--स्वस्तिकानुवेक्षित--प्रतोली--मण्डल-
स्थगिका-यमक-खटा-चीन-विवन्ध-वितान-गोफणाः पञ्चाङ्गी

ननु किमाकाराः कति नाम वा बन्धविशेषा भवन्ति यत्रैतान्युपयोगं
यान्तीत्याह तत्रेत्यादि । तत्र त्रणेखित्यर्थः । अत्र बुद्ध्या समाकृतया
उपसर्जनस्याऽपि तदा परामर्शः । कोशोऽत्र वह्निर्निर्गन्तुमिच्छुना कोश-
कारेण दष्टैकोपान्तो यः “कोया” इति समाख्यातः किमिकोशस्तदाकारो
बन्धः कोश इति व्यपदिश्यते आवर्त्तसाम्याद्रोमसंस्थाने आवर्त्तव्यपदेशवत् ।
दाम मालेवेति दाम । स्वस्तिकः प्रायेण जिह्वासूनोयलक्षणः किञ्चि-
दानताग्रो जित्वराणां ध्वजचिह्नमेदः । तथाच “वृषो गजोऽश्वः प्लवगः
क्रौञ्चोऽर्धं स्वस्तिकः शशी । * * * * फणी
सिंहोऽर्धं ध्वजाः” इति हेमचन्द्रः । तदाकारो बन्धः स्वस्तिकः ।
वेक्षितं वक्रमनुगतमित्यनुवेक्षितं तदस्यास्तीत्यनुवेक्षितः, अकारो मत्वर्थीयः,
वक्रानुपूर्व्या कृतो बन्धः इत्यर्थः । “वेक्षितं वक्रमित्यपि” इत्यमरः ।
प्रतोली रथेवेति प्रतोली, यथा च सा विस्तृतत्वान्नरगजादीनां प्रचारसुखा
तथैवायमपि बन्धः शैथिल्याद्वातसूत्रयोरिति तात्पर्यम् । अतएव वक्ष्यति
च “ग्रीवामेद्वयोः प्रतोलीम्” इति । गोलो बन्धो मण्डलः । स्थगिका
ताम्बूलकरङ्गः “विडिदानो” इति विज्ञायते तस्यास्योपरिभाग एवेह क्रमाव-
नतत्वेनौपयौगिकतयाऽभिप्रेयत इति प्रतीयते, वक्ष्यति हि “अङ्गुष्ठाङ्गुलि-
मेद्वग्रेषु स्थगिकाम्” इति । बन्धो ह्ययं कोशाख्यादीर्घत्वेन हीयते इति
पृथक्तेनोपदिश्यत इत्यनुसन्धेयम् । द्वयोर्ब्रणयोः संयमनो यमक इति निरुच्यते,
“यमलव्रणयोर्यमकम्” इत्यनन्तरोक्तेः । खडाकारश्चतुष्पादो बन्धः खडा ।
बहुभिधौनांशकैः कृतो बन्धश्चीनः । ऊर्ध्वधस्तिर्यक्परिचितत्वेन विविधा-
कारो बन्धो विवन्धः । शिरस्ताकारेण विस्तारो बन्धो वितानः । “क्रतु-
विस्तारयोरस्त्री वितानम्” इत्यमरः । कौपीनबन्धो नाम गोफणेत्युच्यते
स्वशास्त्रसिद्धान्तादिति गम्यते शुद्धभ्रंशचिकित्सादी तदर्थे गोफणाशब्द-
प्रयोगदर्शनात् । पञ्चानामङ्गानां समाहारः पञ्चाङ्गी, तद्वयोगाद्बन्धोऽयं

चेति चतुर्दश वन्धविशेषाः । तेषां नामभिरेवाहृतयः प्रायेण व्याख्याताः ॥ १२ ॥

तत्र कोशसङ्कुठाङ्गुलिपर्वसु विद्ध्यात् । दास सस्वाधे-
ऽङ्गे । सन्धिकूर्चकध्वस्तनान्तरतलकर्णेषु खस्तिकम् । अनु-
वेष्टितन्तु शाखासु । ग्रीवासेद्वयोः प्रतोलीम् । दृत्तेऽङ्गे
मण्डलम् । अङ्गुठाङ्गुलिसेद्व्याग्रेषु स्थगिकाम् । यमलवण-
योर्यमकम् । हनुशङ्खगण्डेषु खट्वाम् । अपाङ्गयोश्चीनम् ।
एष्टोदरोरसु विवन्धम् । मूर्ध्वनि वितानम् । चिवुक-
नासौष्ठान्त-वस्तिषु गोफणाम् । जत्रुण जङ्घं पञ्चाङ्गीमिति ।
यो वा यस्मिन् शरीरप्रदेशे खुनिविष्टो भवति तं तस्मिन्
विद्ध्यात् । यन्त्रणमत जङ्घं सधस्तिर्यक् च ॥ १३ ॥

तत्र घनां कवलिकां दत्त्वा वासहस्तपरिच्छेयवृजुसना-

पञ्चाङ्गीत्युच्यते । एवमेषां नामव्याकरणेनैवाविस्तराभाक्ततयोऽभिव्यज्यन्ते
तदिदमुच्यते तेषामित्यादि । प्रायेणेति योग्यावगम्यानामेषां वाङ्मात्रेण
व्याकर्तुमशक्यत्वादेवोपात्तमित्यपथ्याप्तत्वेन व्याख्यानमिदं दोषेण नाशङ्कि-
तव्यम् ॥ १२ ॥

तत्रेत्यादि । सस्वाधे वन्धनान्तरानर्हे अक्षकादावित्यर्थः । कूर्चको
सर्माध्याये वक्ष्यमाणः । शाखा हस्तपादम् । अपाङ्गो नेत्रप्रान्तः । अंशो
शुजशिरः । जत्रुणोऽंशवक्षसोः सन्धेरूर्ध्वमित्यव्ययम् उपरीत्यर्थः । बन्धेष्वेषु
नियमनं यथायोगमूर्ध्वादिभेदेन त्रेधा भवतीत्याह यन्त्रणमित्यादि । अत-
इति सप्तम्यन्तात् सार्वविभक्तिकस्तसिल्, एषु बन्धेष्वित्यर्थः ॥ १३ ॥

बन्धनक्रममुपदिदिचति तत्रेत्यादिना । कवलयति प्रच्छादनेन व्रणान्
यसतीवेति कवलिका व्रणप्रच्छादनं निर्मलं सूक्ष्मवस्त्रमिति यावत् । अत्र

विद्वमसङ्कुचितं ऋदुपटुं निवेश्य वध्नीयात् । न च व्रणस्थो-
परि कुर्व्यात् ग्रन्थिमावाधकरं वा । न च विकेशिकौषधे
अतिसिग्धे अतिरुक्षे विषमे वा कुर्वीत । यस्मादतिस्नेहात्
क्लेदो रौक्ष्याच्छेदो दुर्न्यासाद्ब्रणवर्त्मावघर्षणमिति ॥ १४ ॥

तत्र व्रणायतनविशोषाद्वन्धविशेषस्त्रिविधो भवति,
गाढः समः शिथिल इति ।

पौडयन्त रजो गाढः सोच्छ्वासः शिथिलः स्मृतः ।
नैव गाढो न शिथिलः समो बन्धः प्रकीर्तितः ॥

घनामिति विशेषणम् उपर्युपरि विन्यस्ततया दृढामिव तां ग्राहयितुम् ।
“शुचिचूष्मा दृढाः पट्टाः कवला” इति तन्वान्तरञ्च । तथाविधां कवलिकां
दत्त्वा वामहस्तेन परिक्षेप आवर्त्तनं यस्य तद्वामहस्तपरिक्षेपं वामहस्ताव-
र्त्तितमित्येतत् । अनाविद्वमवक्रम् ऋजुरित्यनेनैवार्थस्यास्योपलभ्येऽपि वि-
शेषणमिदमेकान्ततो वक्रं परिहर्त्तुमन्यथायतनविशोषाद्वक्रं कर्त्तव्ये दूरत-
आवर्त्त्यर्ज्जुं कुर्वन्ति कुशलाः । असङ्कुचितं यथावत् प्रसारितत्वेन बलि-
विवर्जितम् । वध्नीयादक्षिणहस्तेनेति शेषः । अत्र वामहस्तेन पट्टावर्त्तनं
दक्षिणेन बन्धनञ्च तथाकृतयोग्यानामेव भिषजां बाहुल्यादधिकृतं वेदितव्यम्,
नातः “वामोऽथवाऽप्यवामश्च पट्टो व्रणंहितः परः । बन्धश्च द्विविधः शूलो
व्रणानां सव्यदक्षिणः” इति चरकवचनं विरुद्धं भवति । विकेशिकाऽश्रोप-
हरणीये व्याहृता, श्रोपधन्तु व्रणभेषजमात्रम्, अत्र विकेशिकायाः पृथगुपा-
दानमतितरासुपयोगित्वादित्यनुसन्धेयम् । यदुक्तम् “सपूतिमांसं सोत्सङ्गं
सगतिं पूयगर्हिणम् । व्रणं विशोधयेत् शीघ्रं स्थिता ह्यन्तर्विकेशिका”
इति । दुर्न्यासाद्विषमं विन्यासात् ॥ १४ ॥

तत्रेत्यादि । उच्छ्वासी नामान्तर्मुखः श्वासस्तेन सह वर्त्तत इवेति

तत्र स्फिक्-कुक्षि-कक्षा-वङ्गणोर-शिरःसु गाढः ।
 शाखा-वदन-कर्ण-कण्ठ-मेढ्र-मुष्क-एष्ठ-पाश्वोर्दरोरःसु समः ।
 अक्षोः सन्धिषु च शिथिल इति ॥ १५ ॥

तत्र पैत्तिकं गाढस्थाने समं वधीयात्, समस्थाने शिथिलं,
 शिथिलस्थाने नैवं, शोणितदुष्टञ्च श्लैष्मिकं शिथिलस्थाने
 समं, समस्थाने गाढं, गाढस्थाने गाढतरमेवं वातदुष्टञ्च ।
 तत्र पैत्तिकं शरदि ग्रीष्मे द्विरङ्गो वधीयाद्रक्तोपद्रुतमध्येवं,
 श्लैष्मिकं हेमन्तवसन्तयोख्यहावातोपद्रुतमध्येवम् । एवमभ्युह्य
 बन्धविपर्ययञ्च कुर्वीत ॥ १६ ॥

तत्र समशिथिलस्थानेषु गाढवद्वे विकेशिकौषधनैर्घृण्यं
 शोफवेदनाप्रादुर्भावञ्च । गाढसमस्थानेषु शिथिलवद्वे विके-
 शिकौषधपतनं पटुसञ्चारद्वणवत्सर्वघर्षणमिति । गाढ-
 शिथिलस्थानेषु समवद्वे च गुणाभाव इति ॥ १७ ॥

सोच्छासोऽसम्यक्प्रपीडितत्वेन सान्तर्वातः स्रथ इति निष्कर्षः ॥ १५ ॥

मा भूद्वन्धविशेषेणोष्माऽभिवृद्ध्या पाकः शैत्यानवजयेन वाऽनुपरोह-
 इत्यतो विशिनाष्टि तत्रेत्यादिना । तत्र व्रणेषु मध्ये पैत्तिकं व्रणमित्यर्थः ।
 समं वधीयादित्युष्मातिवृद्धिभयात्, शिथिलस्थाने सममिति चोष्णसाम-
 न्यस्यायेति बुद्धिमता द्रष्टव्यम् । एतेनैव शेषमपि व्याख्यातप्रायम् । नि-
 दर्शनार्थमेतावदुपदिष्टानुक्तमर्थं ग्राहयन्नाह एवमित्यादि अभ्युह्य पैत्तिकादे-
 रितरत्र शक्तितत्वांस्तान् दोषान् वितर्क्य बन्धविपर्ययं बन्धव्यतिक्रमं गाढा-
 दिस्थानेषु समादिकं नाम बन्धमिति यावत् । चकारात् मोक्षणकालवि-
 पर्ययञ्चेत्यर्थः ॥ १६ ॥

नन्वेवं विशिष्टविषयं हित्वा सामान्यतश्चेद्वन्धविपर्ययः क्रियते तर्हि का

अविप्ररीतवन्धे वेदनोपशान्तिरसृक्प्रसादो मार्हवच्च ।
अवध्यमानो दंश-सशक-दण-काष्ठोपस्त-पांशु-शीत-त्रातातप-
प्रभृतिभिर्विशेषैरभिहन्वते व्रणो विविधवेदनोपद्रुतश्च दुष्टता-
मुपैत्यास्तेपनादीनि चास्य विशेषमुपयान्ति ॥ १८ ॥

चूर्णितं मधितं भण्णं विह्लिष्टमतिपातितम् ।

अस्थि-स्नायु-शिराच्छिन्नमाद्यु बन्धेन रोहति ॥ १९ ॥

सुखमेवं व्रणो ग्रेते सुखं गच्छति तिष्ठति ।

सुखं शय्यासनस्थस्य क्षिप्रं संरोहति व्रणः ॥ २० ॥

अबन्धगाः पित्तरक्ताभिघातविषनिमित्ताः, यदा चौषदाह-
पाकरागवेदनाभिभूताः क्षाराग्निदग्धाः पाकात् प्रकुपिताः
अविशीर्णमांसाश्च भवन्ति ॥ २१ ॥

कुष्ठिनामग्निदग्धानां पिङ्गका सधुमेहिनाम् ।

कर्णिकाश्चोन्दुरविषे विषजुष्टव्रणाश्च ये ।

मांसपाके न बध्यन्ते शुदपाके च दारुणे ॥ २२ ॥

स्वबुद्ध्या चापि विभजेत् कृत्वाकृत्वांश्च बुद्धिमान् ।

पसुचतिरित्याह तत्रेत्यादि । नैरर्थक्यमिति गाढबद्धत्वेनातिसङ्कुचिते सिरा-
दावननुप्रवेगित्वादित्यनुसन्धेयम् । इत्यमर्थोऽयमाद्य इति शब्दः परेणाऽन्वी-
यते अन्यथ बन्धविपर्ययदोषाख्यानपरिसमाख्यर्थः । न चैवं गते पित्तज-
व्रणादावप्येते दोषाः प्रसज्येरन्निति वाच्यम् दोषशक्तेरचिन्त्यत्वात् । येन
ज्वरितानां केशसीमन्तप्रादुर्भावोऽपि नानुपपन्नः ॥ १७—२१ ॥

कुष्ठिनामित्यादि । अत्र कर्णिकाकारो दुष्टमांसाङ्गुरः कर्णिकेति व्यप-
दिश्यते, कर्णिका च पञ्चबीजकोशीत्यभिधीयते । स्वबुद्धेः इत्यादि । कृत्वा-

देशं दोषञ्च विज्ञाय व्रणञ्च व्रणकोविदः ।
 ऋतून् च परिसंख्याय ततो बन्धान् निवेशयेत् ॥ २३ ॥
 जङ्घां तिर्यग्धस्ताञ्च यन्त्रणा विविधा मता ।
 यथा च वध्यते बन्धस्तथा वज्याव्यशेषतः ॥ २४ ॥
 घनां कवलिकां दृष्ट्वा ऋतुं चैवापि पटुकम् ।
 विकेशिकासौषधञ्च नातिस्निग्धं सप्ताचरेत् ॥ २५ ॥
 प्रक्षेदयत्यतिस्निग्धा तथा रुक्षा क्षिणोति च ।
 युक्तस्नेहा रोपयति दुर्न्यस्ता वर्त्म घर्षति ॥ २६ ॥
 विषमञ्च व्रणं कुर्यात् स्तम्भयेत् स्थावयेत्तथा ।
 यथाव्रणं विदित्वा तु योगं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ २७ ॥
 पित्तजे रक्तजे वापि सद्यदेव परिक्षिपेत् ।
 असद्यत्कफजे वापि वातजे च विचक्षणः ॥ २८ ॥
 तलेन प्रतिपीडाय स्थावयेदनुलोमतः ।
 सर्वांश्च बन्धान् गूढांस्तान् सन्धींश्च विनिवेशयेत् ॥ २९ ॥
 ओष्ठस्याप्येष सन्धाने यद्योद्दिष्टो विधिः स्मृतः ।
 बुद्धोत्प्रेक्ष्याभियुक्तेन तथा चास्थिषु जानता ॥

ज्ञातान् कार्याकार्यान् बन्धावन्धानिति यावत् स्वबुद्ध्या विभजेत् दाह-
 पाकापाकादीनभिसमीक्ष्य निश्चिनुयादित्यर्थः ॥ २२।२३ ॥

जङ्घामित्यादि । यन्त्रणा नियमनं पीडनमित्येतत् । गद्योक्तमर्थं प्राग्वत्
 श्लोकीनोपदिदिक्षति यथेत्यादि । परिक्षिपेत् पट्टेन वेष्टयेदित्यर्थः । ओष्ठ-
 स्तेत्यादि । अस्थिषु जानता अस्यभिज्ञेन अभियुक्तेन निपुणेन भिषजा

उत्तिष्ठतो निषण्णस्य शयनञ्चापि गच्छतः ।
 गच्छतो विविधैर्यानेर्नास्य दुष्यति स व्रणः ॥ ३० ॥
 ये च स्युर्मांससंख्या वै त्वग्गताश्च तथा व्रणाः ।
 सन्ध्यास्थिकोष्ठप्राग्नाच्च शिरास्तायुगतास्तथा ॥
 तथावगाढगम्भीराः सर्वतो विषमस्थिताः ।
 नैते साधयितुं शक्या ऋते वन्धाद्भवन्ति हि ॥ ३१ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने व्रणालेपनबन्ध-
 विधिर्नामाष्टादशोऽध्यायः ।

बुद्ध्या उत्प्रेष्य विचार्य ओष्ठस्याऽपि सन्धाने यथोद्दिष्ट एष विधिर्वन्धक्रमः
 स्मृतो दृष्ट इत्यर्थः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २४—३१ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 सूत्रस्थाने व्रणालेपनबन्धविधिर्नामाष्टादशोऽध्यायः ।

एकीनविंशोऽध्यायः ।

अथातो व्रणितोपासनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
व्रणितस्य प्रथममेवागारमन्विच्छेत्, तच्चागारं प्रशस्त-
वास्त्वादिकं कार्यम् ॥ २ ॥
प्रशस्तवास्तुनि गृहे शुचावातपवर्जिते ।
निवाते न च रोगाः स्युः शारीरागन्तुमानसाः ॥ ३ ॥
तस्मिन् शयनमसज्वाधं स्वास्तीर्णं जनोद्धं प्राक्शिरस्कं
सशस्तं कुर्वीत ॥ ४ ॥
सुखचेष्टाप्रचारः स्यात् स्वास्तीर्णं शयने वृत्तौ ।
प्राच्यां दिशि स्थिता देवास्तत्पूजार्थं नतं शिरः ॥ ५ ॥
तस्मिन् सुहृद्भिरनुकूलैः प्रियंवदैरुपाख्यानो यथेष्ट-
मासीत ॥ ६ ॥

न खलु व्रणवन्ध-बन्धादनन्तरं हितोपचारमन्तरेण कथमप्यारोग्यमस्य
सृष्टिवत्सं बध्यते पथ्यापेक्षिणी हि कर्मणि सिद्धिरित्यवोचाम, तदिदानीं
शुश्रूषाप्रकारमुपदिदिच्छुव्रणितोपासनीयमधिकरोति अथात इत्यादिना ।
व्रणो जातोऽस्येति व्रणितः शुश्रूषापरपर्यायस्योपासनाशब्दः ॥ १ ॥

नह्यञ्जसा विगुणमागारमधितिष्ठतस्तस्यारोग्यार्था किमपि प्रवृत्तिरभी-
क्षितमर्थे साधयत्यहरहर्दोषाभिहृष्टेरित्यतः प्रथमं तावदागारमेवावतार-
यति व्रणितस्येत्यादिना । वास्तुप्राशस्त्यन्वत् चरकोक्तकुटागारभूमिसम-
साहुल्यात् वास्तुविद्यातच्च वेदितव्यं भवति । शयनं शय्या असम्बाधं

सुहृदो विक्षिपन्त्याशु कथाभिर्ब्रणवेदनाः ।
 आश्वासयन्तो वज्रशस्त्रनुकूलाः प्रियंवदाः ॥ ७ ॥
 न च दिवानिद्रावशगः स्यात् ॥ ८ ॥
 दिवास्वप्नाद्ब्रणो कण्डूर्गावाणां गौरवं तथा ।
 श्वयधुर्वेदना रागः स्वावद्यैव भृशं भवेत् ॥ ९ ॥
 उत्थान-संवेशन-परिवर्त्तन-चक्रमणोच्चैर्भाषणादिषु चात्म-
 चेष्टास्वप्नमत्तो ब्रणं संरुद्धेत् ॥ १० ॥
 स्थानासनं चक्रमणं दिवास्वप्नं तथैव च ।
 ब्रणितो न निषेवेत शक्तिमानपि मानवः ॥
 उत्थानावासनं स्थानं शय्याञ्चातिनिषेविता ।
 प्राप्नुयान्मासतादङ्गे रुजस्तस्माद्विवर्जयेत् ॥ ११ ॥
 गम्यानाञ्च स्त्रीणां सन्दर्शन-सम्भाषण-संस्पर्शनानि दूरतः
 हरिहरेत् ॥ १२ ॥
 स्त्रीदर्शनादिभिः शुक्रं कदापिञ्चलितं सवेत् ।
 ग्राम्यधर्मकृतान्दोषान् सोऽसंसर्गेऽथवाप्नुयात् ॥ १३ ॥

नतोन्नतत्वादिभिर्मत्कुणादिभिश्च सम्बाधमार्गेरसंस्पृष्टं स्वास्तीर्णं सम्यक्
 कम्बलादिभिराच्छादितम् ॥ २—८ ॥

उत्थानेत्यादि । संवेशनं निद्रा, परिवर्त्तनं पार्श्वोपवर्त्तनं, स्थानं दण्डव-
 दवस्थितिः, आसनमुपविश्यावस्थानम् । ग्राम्यधर्मकता दोषास्तु परमतो-
 निवेदयिष्यन्ते ब्रण इत्यादिना ॥ १०—१३ ॥

नवधान्य-माष-तिल-कलाय-कुलत्य-निष्पाव-हरितक-
शाकान्त-लवण-कटु-शुङ्ग-पिष्ट-विद्धतिवस्त्र-शुष्कशाकाजा-
विकानूपौदकमांस-वसा-शीतोदक-क्षशरा-पायस-दधि-दुग्ध-
तक्रप्रभृतीन् परिहरेत् ॥ १४ ॥

तक्रान्तो नवधान्यादिर्योऽयं वर्गः प्रकीर्तितः ।

दोषसञ्जननो ह्येष विज्ञेयः पूयवर्द्धनः ॥ १५ ॥

मद्यपञ्च सैरेयाऽरिष्टासव-सोधु-सुराविकारान् परि-
हरेत् ॥ १६ ॥

मद्यमस्त्वं तथा वृक्षं तीक्ष्णमुष्णञ्च वीर्यतः ।

आशुकारि च तत्पीतं क्षिप्रं व्यापादयेद्ब्रणम् ॥ १७ ॥

नवेत्यादि । अत्र धान्यग्रहणशीतानामपि माषादीनां पृथगुपादानं
समातीतत्वेऽपि परिहार्यत्वमाख्यातुं शूकधान्यशमीधान्यत्वपुरस्कारेण भेदात्
प्रपञ्चयितुं वा । कलायशब्देनेह “खेशरी” इति समाख्यातानां विपुटानां
ग्रहणात् हरेणुसतीनयोरप्रतिषेध इत्याहुः । हरितको नाम “कुठेर-शगु-
शुरस-सुसुखा-भूति-भूस्तृणाः । चुक्राकशुक्रिका चेति बुधा हरितकं विदुः”
इत्युक्तो वर्गभेदः । प्रभृतिग्रहणात् क्लेदसंजननत्वेन गुर्वादीनामादेशः ।
दोषसञ्जननः प्रभावात् व्रणदोषाऽभिवर्द्धनो न तु वातादिवैगुण्यकरस्तपत्य-
नीकानामपीह परिगणितत्वादित्यनुसन्धेयम् ॥ १४।१५ ॥

मद्यप इत्यादि । मद्यपञ्चेति चकारेणामद्यपस्य समुच्चयः कियते,
तदयमर्थः, मद्यपोऽमद्यपञ्च सैरेयादीन् परिहरेत् । सैरेयादयस्तु द्रवद्रव्य-
विधायुपदेक्ष्यन्ते । पूर्वं प्रभृतिशब्देनैवावष्टव्यानामप्येषां पृथक्नेहाऽभि-
धानं क्षिप्रकारित्वेनातितरां परिहार्यत्वमाविष्कर्तुमिति गम्यते वक्ष्यति हि
मद्यमित्यादि ॥ १६।१७ ॥

वातातप-रजो-धूमावश्यायातिसेवनातिभोजनानिष्टश्रवण-
दर्शनेर्ष्यामर्ष-भय-क्रोध-शोक-ध्यान-रात्रिजागरण-विषमा-
सन-शयनोपवास-वाग्व्यायाम-स्थान-चक्रमण-शीतवात-विरु-
द्धाशनाजीर्ण-मक्षिकावावाधाः परिहरेत् ॥ १८ ॥

व्रणिनः सम्प्रतप्तस्य कारणैरेवमादिभिः ।

क्षीणशोणितमांसस्य भुक्तं सम्यक् न जीर्यति ॥

अजीर्णात्पवनादीनां विभवमोवलवान् भवेत् ।

ततः शोफरुजास्त्रावदाहपाकानवाप्नुयात् ॥ १९ ॥

सदा नीचनखरोमृणा शुचिना शुक्लवाससा शान्तिमङ्गल-
देवताब्राह्मणगुरुपरेण भवितव्यमिति । तत् कस्य हेतोः ?
हिंसाविहाराणि हि महावीर्याणि रक्षांसि पशुपतिकुवेर-
कुमारानुचराणि मांसशोणितप्रियत्वात् क्षतजनिमित्तं व्रणिन-
मुपसर्पन्ति सत्कारार्थं जिघांसूनि वा कदाचित् ॥ २० ॥

भवति चात्र ।

वातेत्यादि । वाचा अमी वाग्व्यायामः उच्चैर्भाषणादिकमित्येतत् ।
स्थानं सन्ततमसन्दित्वेनेवावस्थानं, विविधा गतिर्विभ्रमः “असु अनव-
स्थाने” इति धात्वर्थस्मरणात् । हिंसार्थी विहारो भ्रमणं येषां तानि
हिंसाविहाराणि । रक्षांसीति रक्षःशब्दोऽयमजहत्स्वार्थया लक्षणाया
हिंसाशीलत्वंसाधर्म्यात् पिशाचादिष्वपि प्रवर्त्तत इत्यवश्यं वक्तव्यं प्राक्-
तेभ्योऽपि रक्षाविधानात् । नत्वत्यर्थं दुर्निवारवीर्यत्वेन जिघांसूनि चेदुप-

तेषां संस्कारकामाणां प्रयतेनान्तरात्मना ।

धूपबल्युपहारांश्च भक्ष्यांश्चैवोपहारयेत् ॥ २१ ॥

ते तु सन्तर्पिता आत्मवन्तं न हिंस्युः । तस्मात् सतत-
मतन्द्रितो जनपरिवृतो नित्यदीपोदक-शस्त्र-खादाम-पुष्प-
लाजावलङ्कृते वेश्मनि सस्यन्धङ्गलसनोऽनुकूलाः कथाः शृण्व-
न्नासीत ॥ २२ ॥

सस्यदाद्यनुकूलाभिः कथाभिः प्रीतमानसः ।

आशावान् व्याधिमोक्षाय क्षिप्रं सुखसवाप्नुयात् ॥ २३ ॥
ऋग्यजुःसामाथर्ववेदाभिहितैरपरैश्चाशीर्विधानैरुपा-
ध्याया भिषजश्च सन्धप्रयो रक्षां कुर्युः ॥ २४ ॥

सर्षपारिष्टपत्राभ्यां सर्पिषा लवणेन च ।

द्विरङ्गः कारयेद्भूपं दशरात्रसतन्द्रितः ॥ २५ ॥

कृत्वातिच्छत्रे लाङ्गलीं जटिलां ब्रह्मचारिणीं लक्ष्मीं

सर्पेयुस्तर्हि का गतिरित्याह तेषामित्यादि । अन्तर्वर्त्ती आत्मा अन्तरात्मा
मन इति यावत् । बलिः पूजोपहारः “ददतुस्ती बलिञ्चैव निजगात्रा-
स्तुगुञ्जितम्” इति मार्कण्डेयपुराणम् । उपहारस्तूपायनम् “उपायनमुप-
याह्यमुपहारः” इत्यमरः । उपहारयेत् उपहारं कारयेत् निवेदयेदिति
निष्कर्षः गन्धं जिघ्रतीतिवत् धात्वन्तर्भूतकर्मणोऽविवक्षितत्वात् । स्वक्
पुष्पमाला, दास रज्जुः, कृत्वातिच्छत्रे द्रोणपुष्पीदयं, लाङ्गली नामौषधिः
“द्विषलाङ्गती” इति विज्ञायते, ब्रह्मचारिणी ब्रह्मयष्टिः, जटिला मांसी,

गुहामतिगुहां शतवीर्यां सहस्रवीर्यां सिद्धार्थांश्च शिरसा
धारयेत् ॥ २६ ॥

व्यजेत बालव्यजनैर्ब्रणं न च विघट्टयेत् ।

न सुदेनं च कण्डूयेच्छयानः परिपालयेत् ॥ २७ ॥

अनेन विधिना युक्तमादावेव निशाचराः ।

वनं केशरिणाक्रान्तं वर्ज्जयन्ति ऋगा इव ॥ २८ ॥

जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णं द्रवोत्तरम् ।

भुञ्जानो जाङ्गलैर्मांसैः शीघ्रं ब्रणमपोहति ॥ २९ ॥

तण्डुलीयकजीवन्तीसुनिषण्णकवास्तुकैः ।

बालमूलकवार्त्ताकपटोलैः कारबेल्लकैः ॥

सदाङ्गिमैः सामलकैर्हतभट्टैः ससैन्धवैः ।

अन्यैरेवं गुणैर्वापि मुह्यद्दीनां रसेन वा ।

शक्तून् विलेपीं कुल्माषं जलञ्चापि शृतं पिबेत् ॥ ३० ॥

अङ्गीः लक्षणा, गुहा शालपर्णी, अतिगुहा पृश्निपर्णी, शतवीर्या श्वेतदूर्वा,
सहस्रवीर्या च दूर्वा ॥ १८—२६ ॥

व्यजेतित्यादि । द्रवान्तं हि भुक्तं क्षिप्रं जरां गच्छति वातमनुलोमय-
त्यनुदीर्घश्चाग्निमुदीरयति, वक्ष्यति हि “क्षिप्रं भुक्तं समं पाकं यात्यदीर्घं
द्रवोत्तरम्” इत्यादि तदिदमुक्तं द्रवोत्तरमिति । नेह द्रवोत्तरं द्रवप्रधान-
मिति वक्तुं युक्तम्, “ब्रणोदरास्थापनपीडितानां प्रमेहिनां कुर्यतिसारिणाञ्च ।
द्रवं न दद्यादथवाऽपि कोणमल्पं हितम्” इति भोजानुशासनात् ॥ २७-२९ ॥

तण्डुलीयकेत्यादि । अत्र मुह्यद्दीनामित्यादिशब्देन प्रतिषिद्धतरिषां
वक्ष्यमाणानां वनमुह्यद्दीनामुद्देशः । कुल्माषोऽर्द्धस्त्रिन्नो गोधूमादिः ।

ब्रणे ष्वयधुरायासात्स्व च रागश्च जागरात् ।
 तौ च रुक् च दिवास्वप्नात्ताश्च नृत्युश्च वैद्युनात् ॥
 दिवा न निद्रावशगो निवातगृहगोचरः ।
 ब्रणो वैद्यवशे तिष्ठन् शीघ्रं ब्रणमपोहति ॥ ३१ ॥
 एवं वृत्तसमाचारो ब्रणो सम्पद्यते सुखी ।
 आयुश्च दीर्घमाप्नोति धन्वन्तरिवचो यथा ॥ ३२ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने ब्रणितोपासनीयो
 नामैकोनविंशोऽध्यायः ।

तथाच “अर्द्धस्त्रिनाञ्च गोधूमा अन्ये च चणकादयः । कुल्लमापा इति कथ्यन्ते”
 इति । शेषमतिरोद्धितार्थम् ॥ ३०—३१ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रकवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 सूत्रस्थाने ब्रणितोपासनीयो नाम एकोनविंशोऽध्यायः ।

विंशोऽध्यायः ।

—९९—

अथातो हिताहितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यद्वायोः पथ्यं तत् पित्तस्यापथ्यमित्यनेन हेतुना न किञ्चिद्द्रव्यमेकान्तेन हितमहितं वास्तीति केचिदाचार्या-
ब्रुवते । तत्तु न सम्यक् । इह खलु यस्माद्द्रव्याणि स्वभा-
वतः संयोगतश्चैकान्तहितान्येकान्ताहितानि हिताहितानि
च भवन्ति ॥ २ ॥

नन्वायुर्वेदवाक्येन लिलक्षयिषितं धातुसाम्यं न जातु क्षणिकत्वेनाऽपि
बुद्धिविषयमधितिष्ठति हितोपचारतन्त्रत्वात्, इह हि परितो लक्षयन्तोऽपि
न किञ्चित् द्रव्यं कर्म वैवं लक्षयामो यदेकान्तेन धातुसाम्यमनुवर्तयत्युप-
हन्ति वा तत् कृतमकिञ्चित्करणेन त्रणितोपासनीयोपदेशेनेत्याशङ्कां परि-
जिहोषुर्निदानं हिताहितीयमधिकरोति अथात इत्यादिना । सर्वं
समानम् ॥ १ ॥

अत्र व्याचिख्यासितमर्थं व्याकुर्वन्निदर्शनमात्रेण पूर्वपक्षमवतारयति
यदित्यादिना । निदर्शनमात्रता चास्य केवलं वायुपित्तयोः पथ्यापथ्यो-
पन्यासादेव लक्षणीयम्, दोषधातुमलनिचयविवेकपुरःसर एव हि पथ्या-
पथ्यविवेक इत्यायुर्वेदविदो मन्यन्ते । उत्तरयति तत्त्वित्यादिना । स्वभावः
प्रकृतिरुच्यते । स पुनर्द्रव्याणां नैसर्गिको गुर्वादिगुणयोगः । संयोगस्तु द्वयो-
र्वहनां वा संहतीभावः, स च विशेषमारभते यं पुनर्नैकेकद्रव्याण्यारभन्ते,
तद्वयथा मत्स्यपयसोः संयोगः स्वां स्वां प्रकृतिसुपहत्य विकारीभवति
तच्च परमतो व्यक्तीकरिष्यति न ह्यज्ञसा व्यभिचरतीह प्रकृतिसमसंयोग-
इति चोद्यं तत्राऽपि बलवत्प्रकृतिकाव्येणैव वैशिष्ट्योपलम्भात् । न च

तत्रैकान्तहितानि जातिसात्म्यात् सलिल-वृत्-दुग्धौदम-
प्रभृतीनि । एकान्ताहितानि तु दहन-पचन-मारणादिषु
प्रवृत्तान्यग्निक्षारविषादीनि । संयोगादपराणि विषतुल्यानि
भवन्ति । हिताहितानि तु यद्वायोः पथ्यं तत् पित्तस्यापथ्य-
मिति ॥ ३ ॥

“देहधातुप्रत्यनीकभूतानि द्रव्याणि देहधातुभिर्विरोधमापद्यन्ते इत्युपक्रम्य
* * संस्कारादपराणि देशकालमात्रादिभिश्चापराणि” इति परकमपना-
इचनमिदं न्यूनतया वाक्यदोषेणाऽप्यासज्यते संयोग एव संस्कारादीनामन्त-
र्भावात् । संस्कारस्तत्र तीयाग्निसन्निकर्षशीचमन्यनभावनादिभिर्गुण-
धानमुच्यते देशः पुनर्भूमिरातुरशरीरञ्च भूमिस्तत्र द्रव्याणामुत्पत्तिप्रचारौ
देशसात्म्यञ्चाचष्टे कालस्तु ऋतुसात्म्यपेक्षौ विकारापेक्षेत्यनुसन्धेयम् ॥ २ ॥

उक्तमर्थमुदाहरणेन स्फुटीकरोति तत्रेत्यादिना । जातिसात्म्यात्
जन्मत आत्मना शरीरेण सहैकीभावात् आजन्मनः स्वस्थहितत्वेन शरीरा-
वर्त्तनादिति यावत् । सलिलप्रभृतीन्येकान्तहितानीति सन्ध्वन्यः ; प्रभृति-
ग्रहणात् यवगोधूमादीनामादेशः । ननु “अन्नं विदग्धं हि नरस्यं शीघ्रं
शीतास्वना वै परिपाकमेति,” तथा “पिपासार्तः सदाहो वा पयसा स
सुखी भवेत्” इत्याद्यनागतावेक्षणात् दोषप्रशमनत्वेनोपयुज्यानि सलिला-
दीनि कथमेकान्तहितानि भवितुमर्हन्ति येन हि वृद्धप्रस्थो यो धातुः समो
भवति तेनावश्यं साम्यावस्थः स धातुर्ऋसति क्षीणो येन स समः स्यात्
समस्तेन विवर्द्धत इत्यपरे प्रत्यवतिष्ठन्ते, तत्तु न सम्यक् इह हि दोषधातु-
प्रकोपणप्रशमनानि सन्त्यपि यानि द्रव्याणि प्रभावप्रभावितात् जाति-
सात्म्यात् स्वस्थानुवर्त्तनाय प्रभवन्ति तान्येकान्तहितत्वेनाऽभिप्रेयन्ते, अतो
दोषसञ्जननानामपि सलिलादीनामेकान्तहितत्वमुपपन्नं, न त्वेव त्रिदोष-
हरणामपि दशमूलादीनां तथात्वेनानभ्युपगमात् । एकान्ताहितानी-
त्यादि । वचनमिदं स्वस्थानेव विषयीकरोतीति अर्शआदावग्निक्षारादीनां
हितत्वेनोपदेशो न विरुध्यते सुखानुवन्धित्वादित्यनुसन्धेयम् ॥ ३ ॥

अतः सर्वप्राणिनामयमाहारार्थं वर्ग उपदिश्यते । तद्-
 यथा—रक्तशालि-षट्कि-काङ्गुक-सुकुन्दक-पाण्डुक-पीतक-
 प्रमोदक-कालकाशनक-पुष्पक-कहंसक-शकुनाहृत-सुगन्धक-
 कलम-नीवार-कोद्रवोद्दालक-श्यामाक-गोधूम-वेणवादयः ।
 एण-हरिण-कुरङ्ग-मृगमातृकाश्चदंष्ट्रा-कराल-क्रकर-कपोत-
 लाव-तित्तिरि-कपिञ्जल-वर्त्तीर-वर्त्तिकादीनां मांसानि ।
 सुज्ञ-वनसुज्ञ-सकुष्ठ-कलाय-मसूर-मङ्गल्य-चणक-हरेणवाढकी-
 सतीनाः । चिल्ली-वास्तूक-सुनिषण्ण-जीवन्ती-तण्डुलीयक-
 मण्डूकपर्ण्यः । गव्यं घृतं सैन्धवदाडिमामलकमित्येष वर्गः
 सर्वप्राणिनां सामान्यतः पथ्यतमः ॥ ४ ॥

तथा ब्रह्मचर्या-निवातशवनोष्णोदक-निशाखप्र-व्याया-
 माच्चैकान्ततः पथ्यतमाः ॥ ५ ॥

एकान्तहितान्येकान्तहितानि प्राशुपदिष्टानि । हित-
 हितानि तु, यद्वायोः पथ्य तत्पित्तस्थापथ्यमिति ॥ ६ ॥

संयोगतत्त्वपराणि विप्रतुल्यानि भवन्ति । तद्यथा—
 वल्लीफल-कवक-करीराम्लफल-लवण-कुलत्थ-पिण्याक-दधि-

नन्वेवं गते कतमेनाहारविहारिण वर्त्तितव्यमित्याह अत इत्यादि ।
 रक्तशाल्यादीनि यथोपदेशमन्नपानविधौ व्याकरिष्यामः । प्राशुपदिष्टा-
 नीति सलिलेत्यादिना अग्नौत्यादिना च ग्रन्थसन्दर्भेणेति शेषः । हित-
 हितानि त्विति तुकारेण प्राशुपदिष्टानौति पदमाक्षिप्यते ॥ ४—६ ॥

संयोगत इत्यादि । वल्ली लता तज्जं फलं वल्लीफलं कुमाण्डादि, कवकं

तैल--विरोहि--पिष्ट--शुष्कशाकाजाविकर्मांस--मद्य--जाम्बव-
चिलिचिमलत्स्य-गोधा-वराहंश्च नैकध्यमन्नीयात् पयसा ॥ ७ ॥

रोगं सात्स्यञ्च देशञ्च कालं देहञ्च बुद्धिमान् ।

अवेक्ष्याग्न्यादिकान् भावान् रोगवृत्तेः प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥

अवस्थान्तरवाङ्मत्याद्रोगादीनां व्यवस्थितम् ।

द्रव्यं नेच्छन्ति भिषज इच्छन्ति स्वस्वरक्षणे ॥ ९ ॥

द्वयोरन्यतरादाने वदन्ति विषदग्धयोः ।

दुग्धस्यैकान्तहिततां विषमेकान्ततोऽहितम् ॥ १० ॥

छत्राकं, करीरो वंशाक्षुरः, विरोहि जायमानाङ्गुरं सुहादि, चिलिचिमो
नास प्रायेण भूमिवरो रोहिताकारी मत्स्यभेदः । उक्तञ्चात्रेयेण “ह-
युनः शकली सर्वतो रोहितराजी रोहितप्रकारः प्रायो भूमौ चरति” इति ।
शकलं शक्लं मत्स्यत्वगित्यनर्थान्तरम्, तद्वान् शकली । अत्र मत्स्यग्रहणे-
नैवास्योपलभ्येऽपि पृथगुपादानं दोषातिशयमाख्यातम् । पयसा ऐकध्य-
मेकराशिं कृत्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥

श्रुतमवधारितञ्चेतत् स्वस्ववृत्ताधिकारे, कतरन्तु खलु द्रव्यजातसातुरेभ्य-
एकान्तहितत्वेन प्रयच्छन्ति कुशलास्तदिदानीं विज्ञापयतु भगवन्नित्याह
रोगमित्यादि । रोगाणां वृत्तिरत्रेति रोगवृत्तिस्तस्य रोगवृत्तेरातुरसमूहस्य
रोगादिकमवेक्ष्य प्रयोजयेत् स्वस्वहितमहितं वा रोगप्रशमनाय प्रयच्छेत्
तान् प्रत्येकान्तहितत्वेन द्रव्यविशिषानुपदेशादिति भावः ॥ ८ ॥

ननु कथमेकान्तहितत्वेन व्यवस्थितं द्रव्यजातमेव नियमेनातुरेभ्यो न
प्रयच्छन्ति कुशलाः हितत्वं हि प्रभावस्तच्च यावद्द्रव्यसत्तामनुवर्तत एवे-
त्याशङ्क्याह अवस्थेत्यादि । इच्छन्ति स्वस्वरक्षण इति वयोऽवस्थादिभेदेनाव-
स्थान्तरवाङ्मत्ये सत्यपि जातिसात्म्यादिति शेषः ॥ ९ ॥

न खल्वेवं प्रत्यायितस्य नाऽपि समाऽस्मिन्नर्थे सत्यक् प्रत्ययो जातो

एवं युक्तरसेष्वेष्टे द्रव्येषु सलिलादिषु ।

एकान्तहिततां विद्धि वत्स सुश्रुत नान्यथा ॥ ११ ॥

अतोऽन्यान्यपि संयोगादहितानि वक्ष्यामः । नवविहृद्-
धान्यैर्वसा-मधु-पयोगुड-माषैर्वा ग्रान्यानूपौदकपिशितादीनि
नाभ्यवहरेत् । न पयोमधुभ्यां रोहिणीशकं जातुशकं

दुग्धेतेषां सलिलादीनां जातिसात्म्यानुपपत्त्येः । सात्म्यं हि नाम तत्
यदात्मन्युपप्रेते, न च कस्यचिदप्याजन्मनः सलिलादीनि तान्युपप्रेत इति
श्रूयते जन्मत एवानुपयोगात्, तत्कथमुपपन्नं भवति जातिसात्म्यादित्यनुयुक्तः
युनर्विशदं प्रत्याययति हयोरित्यादिना । नेह हयोर्विषदुग्धयोरन्यतरा-
दान इति समन्वयः, परार्हेनैकस्यादानेऽपरस्याऽपि हितत्वेनाहितत्वेन
वोपदेशप्रसङ्गात्, तरप्प्रत्ययेनैवोक्तार्थत्वात् हयोरित्यसार्थकत्वापत्तेश्च ।
किन्तिर्हि अन्यतरशब्देनेह प्रकृतत्वात् सन्निहितत्वाद्वा स्वस्य एवाऽभिप्रेयत
इति निश्चीयतेऽर्थान्तरासम्भवात् । तथाच हयोर्विषदुग्धयोः स्वस्थेनाभ्यव-
हारोऽन्यतरादानं तस्मिन् दुग्धस्यैकान्तहिततां विषयैकान्ततोऽहितं वदन्ति
जातिसात्म्यादेकान्ताहितत्वाच्चेति शेषः । निर्धारणे चेत् पठ्यते तर्ह्यन्यतरा-
दाने हयोर्विषदुग्धयोर्मध्ये दुग्धस्येत्यादिना परेणान्वयः । सलिलादीना-
मेकान्तहितत्वेन व्यपदेशसु तत्सात्म्यादित्युपदेष्टुमाह एवमित्यादि । एवं
युक्तरसेषु दुग्धषण्णभावसंसिद्धस्वस्थानुवर्तिरसयुक्तेषु नान्यथा नान्यन्न न तद्-
विपरीतेषु विषादिष्वित्यर्थः ॥ १०।११ ॥

प्रासङ्गिकमर्थमुपदिश्य पुनः प्रकृतत्वादवाक्तरमेदभिन्नं संयोगविरुद्धमेवा-
ऽनुसन्वत्ते अत इत्यादिता । अत इति सर्व्वनाम्ना वक्षीफलादीनि प्रत्यव-
सृश्यन्ते । ग्रान्या वक्ष्यमाणा अश्वादयः, आनूपाः कूलचरादयः, औदका
मत्स्यादयः, अप्रानूपग्रहणेनैवौदकानां लाभे पृथगभिधानं प्रपञ्चयितुं दोषाति-
श्रयमाख्यातुं वा । रोहिणी कटुका, जातुशकं वंशतिकाशकं, पौष्करशाक-

वाञ्छीयात् । बलाकां वारुणीकुल्मापाश्याम् । काकमाचीं
 पिप्पलीमरिचास्थ्यां नाडीभङ्गशाककुक्कुटदधीनि च नैकध्यम् ।
 सधु चोष्णोदकानुपानं पित्तेन वा मांसानि । सुराक्षशरा-
 पायसांश्च नैकध्यम् । सौवीरकेण सह तिलशष्कुलीम् ।
 सत्यैः सहेक्षुविकारान्, गुडेन काकमाचीं, सधुना मूलकम्,
 गुडेन वाराहं सधुना सह विरुद्रम् । क्षीरेण मूलकम् ।
 आम्रजाम्बवश्चाविच्छूकरगोधाश्च सर्वांश्च सत्यान् विशेषण
 चिलिचिसं पयसा । कदलीफलं तालफलेन पयसा दध्ना
 तक्रेण वा लकुचफलं पयसा दध्ना मापसूपेन वा प्राक् पयसः
 पयसोऽन्ते वा ॥ १२ ॥

अतः कर्षविरुद्धान् वक्ष्यामः । कपोतान् सर्पपतैल-
 ष्टधान् नाद्यात् । कपिञ्जल-मयूर-लाव-तित्तिरि-गोधा-
 चैरण्डदार्वाग्निसिद्धा एरण्डतैलसिद्धा वा नाद्यात् । कांस्य-

मित्यपरे । बलाका नाम पक्षी “कानावकी” इति विज्ञायते । वारुणी
 सदिरा, कुल्माषोऽर्द्धस्त्रिन्नी गोधूमादिः । नाडीभङ्गशाकं नाडीपक्षवशाकं,
 सौवीरकेण काष्ठीकेन । श्वावित्तु “शजार” इत्याख्यायते । पूर्वमैकध्यं
 सत्यपयसोरभ्यवहारः प्रतिषिद्धः । सम्प्रति च यथाकथञ्चित्स्वयोग एव प्रति-
 षेदुमिदमुच्यते सर्वांश्चेत्यादि । अत्र विशदमुक्तमात्रेण तद्यथा “न
 मस्यान् पयसा सहाऽभ्यवहरेदुभयं ह्येतन्मधुरं मधुरविपाकान्महाऽभिष्यन्दि
 शीतोष्णत्वादिरुद्धवीर्यं विरुद्धवीर्यत्वाच्छोणितदूषणाय महाऽभिष्यन्दित्वा-
 न्मार्गोपरीधाय च” इति । लकुचो डडुः ॥ १२ ॥

अत इत्यादि । कपिञ्जलो गौरतित्तिरिः, एरण्डदार्वरण्डकाष्ठम्, उष्यैः

भाजने दशरात्रपशुपितं सर्पिः । मधु चोष्णैरुष्णै वा । मत्स्य-
परिपचने शृङ्गवेरपरिपचने वा सिद्धां काकमाचीम् । तिल-
कल्कसिद्धसुपोदिकाशाकम् । नारिकेलेन वराहवसापरिवृष्टां
वलाकाम् । भासमङ्गारशूल्यं नाञ्जीयादिति ॥ १३ ॥

अतो मानविरुद्धान् वक्ष्यामः । मध्वस्वनी मधुसर्पिणी
मानतस्तुल्ये नाञ्जीयात् । स्नेहौ मधुस्नेहौ वा विशेषादान्त-
रीक्षोदकानुपानौ ॥ १४ ॥

अत ऊर्ध्वं रसद्वन्द्वानि रसतो वीर्यतो विपाकतश्च वि-
रुद्धानि वक्ष्यामः । तत्र मधुरास्त्वौ रसवीर्यविरुद्घौ मधुर-
लवणौ च मधुरकटुकौ च सर्वतः । मधुरतित्तौ रसविपा-
काभ्यां मधुरकषायौ चास्त्वलवणौ रसतः । अस्त्वकटुकौ रस-
विपाकाभ्यामस्त्वतित्तवस्त्वकषायौ च सर्वतः । लवणकटुकौ
रसविपाकाभ्यां लवणतित्तौ लवणकषायौ च सर्वतः । कटु-
तित्तौ रसवीर्याभ्यां कटुकषायौ तित्तकषायौ च रसतः ॥ १५ ॥

उष्णवीर्यैर्द्रव्यैः सह उष्णार्तैः पुरुषैः सेवितं वा उष्णे उष्णार्तौ, घ्रातपादौ
स्थितं वा । “मधु चोष्णमुष्णार्तेन च” इत्यात्रेयः । वस्तुतस्तु मधु सर्व-
थोष्णविरोधीति बोध्यम् वक्ष्यति च “उष्णैर्विरुध्यते सर्वं विषान्वयतया
मधु” इत्यादि । परिपच्यतेऽनेति परिपचनं स्थाली, भासस्य पक्षिविशेषस्य
मांसं भासम्, अङ्गाराग्नी शूलाकृतमङ्गारशूल्यम् ॥ १३।१४ ॥

अत इत्यादि । मिथुनीकृता रसा रसद्वन्द्वानि संयोगतो मिलितानि
रसयुग्मानीति यावत् ॥ १५ ॥

तरतसयोगयुक्तांश्च भावानतिरुद्धानतिस्त्रिधानत्युष्णा-
नतिशीतानित्येवसादौन् विवर्जयेत् ॥ १६ ॥

भवन्ति चात्र ।

विरुद्धान्येवसादौनि वीर्यतो यानि कानिचित् ।

तान्येकान्ताहितान्येव शेषं विद्याद्विताहितम् ॥ १७ ॥

व्याधिमिन्द्रियदौर्वल्यं मरणञ्चाधिगच्छति ।

विरुद्धरसवीर्याणि भुञ्जानोऽनात्मवान्नरः ॥ १८ ॥

यत्किञ्चिद्दोषमुत्क्लेश्य भुक्तं कायान्न निर्हरेत् ।

रसादिष्वययार्थं वा तद्विकाराय कल्पते ॥ १९ ॥

तरेत्यादि । तरतसयोगयुक्तान् न्यूनाधिकयोगयुक्तान् “तारतम्येन वर्त्तमानः” इति शारीरकभाष्यम् चकारात् समयोगयुक्तांश्च अतिरुच्चादिकान् भावान् पदार्थान् साजिकभृष्टगवेधुकादीन् साहिपष्टतचीरादींश्च वर्जयेद्व्रीच्यादिप्रकर्षभयादिति भावः । अत्रादिग्रहणाद्बुद्ध्यादीनामादेशः स्त्रिधा-दिसाहचर्यादौर्ध्वप्राधान्यादित्यनुसन्धेयम् ॥ १६ ॥

एकान्ताहितान्युपसंहरति विरुद्धेत्यादिना । वीर्यशब्देनेह रसविपाकप्रभावा अपि लक्ष्यन्ते “येन कुर्वन्ति तद्वीर्यम्” इति स्मरणात् प्रायसादिविरुद्धानामादेशाद्वा, नातोऽनन्तरं विरुद्धरसवीर्याणीति रसशब्दोपादानमनुपपन्नम् । अत्रादिना तन्त्वान्तरोक्तानां विरोधिनामवबोधः क्रियते, शेषमेकान्तहितैकान्ताहितादन्यदित्यर्थः ॥ १७ ॥

व्याधिमित्यादि । अत्र विरुद्धरसवीर्याणीत्यनेन मध्वस्वप्रभृतीनामपि ग्रहणात् भुजिरयमभ्यवहारमाने प्रवर्त्तत इति गम्यते, तथाच भुञ्जानो लेहादिनोपयुञ्जान इत्यर्थः । आत्मा बुद्धिस्तद्रहितोऽनात्मवान् । अत्रानात्मेऽति वाचे सत्वधीयो निन्दितत्वमाविष्कर्तुम्, तेन मूर्ख इति निष्कर्षः । अविरुद्धमपि हि विरुद्धवत् कर्माणि सम्पादयद्विरुद्धमिवावभातीति प्रसङ्गा-

विरुद्धाश्नजानोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् ।
 वमनं श्मनं वापि पूर्व्वं वा हितसेवनम् ॥ २० ॥
 सात्त्व्यतोऽल्पतया वापि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च ।
 स्निग्धव्यायामबलिनां विरुद्धं वितथं भवेत् ॥ २१ ॥

अथ वातगुणान् वक्ष्यामः ।

पूर्व्वः समधुरः स्निग्धो लवणश्चैव मारुतः ।
 गुणविदाहजननो रक्तपित्ताभिवर्द्धनः ॥
 क्षतानां विप्रजुष्टानां व्रणिनः हृष्णलाञ्छये ।
 तेषामेव विशेषेण सदा रोगविवर्द्धनः ॥
 वातलानां प्रशस्तश्च थान्तानां कफशोषिणाम् ।
 तेषामेव विशेषेण व्रणक्लेदविवर्द्धनः ।
 मधुरश्चाविदाहो च कषायानुरसो लघुः ॥ २२ ॥
 दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठश्चक्षुष्यो बलवर्द्धनः ।

दिदमुच्यते यदित्यादि । वाशब्दार्थे । यत् किञ्चित् भुक्तमाहारजातं
 दोषसुरिक्तस्य विलुभ्य कायतो न निर्हरति न वहिष्करोति, यच्च किञ्चित्
 भुक्तं रसादिषु रसरक्तादिनिमित्तमयथार्थमकारणम्, यद्वा रसवीर्यादिष्वर्थ-
 मभिधेयं रसं वीर्यं विपाकं प्रभावं वाऽतिक्रान्तम् उभययैव विज्ञतरस-
 वीर्यादिकमित्येतत्, तदिकाराय कल्पत इति समन्वयः । अत्र रूढ्यर्थस्या-
 सम्भवात् दृष्टोऽयमवयवार्थो यथार्थशब्दस्याऽन्नपानविधौ वक्ष्यमाणं तं तं
 वचनसन्दर्भविशेषमनुसन्ध्यायेति नाश्रयेयः । हितसेवनं तत्तद्विरोधिप्रत्यनीक-
 रसायनाद्युपसेवनम् ॥ १८—२१ ॥

हिताहितविशेषत्वेन प्रागेव व्याकार्यमपि चतुर्विधं वातमसङ्गतं रूप-

रक्तपित्तप्रशमनो न च वातप्रकोपणः ।

विशदो रुक्षपरुषः खरः स्नेहवत्तापहः ॥ २३ ॥

पश्चिमो क्षारुतस्तीक्ष्णः कफसेदोविशोपणः ।

सद्यः प्राणक्षयकरः शोषणस्तु शरीरिणाम् ॥ २४ ॥

उत्तरो क्षारुतः स्निग्धो ऋदुर्मधुर एव च ।

कषायानुरसः शीतो दोषाणामप्रकोपणः ॥

तस्माच्च प्रकृतिस्थानां क्लेदनो वलवर्द्धनः ।

क्षीणक्षयविप्रात्तानां विशेषेण तु पूजितः ॥ २५ ॥

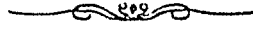
इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने हिताहितीयो

नाम विंशोऽध्यायः ।

तया विजातीयत्वात् पृथक्तेन गुणतो व्याचिकीर्णवसरवशादिदानीमधिकरोति अथेत्यादिना । अथेत्ययमानन्तर्यार्थः । कफशोषिणामतितरां कफक्षीणानाम् ॥ २२—२५ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
सूत्रस्थाने हिताहितीयो नाम विंशोऽध्यायः ।

एकविंशोऽध्यायः ।

अथातो व्रणप्रश्नमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

वातपित्तश्लेष्माण एव देहसम्भवहेतवः । तैरेव अव्याप-

न ह्यक्षसा व्रणितोपासनीयं तत्प्रसङ्गेनोपदिष्टं हिताहितीयञ्च सम्यग्-
विचिन्वाना अणुमात्रेणाप्यवगच्छामः कथं नु खलु “व्रण गात्रविचूर्णने”
इति धातुः तस्य व्रणयति शरीरमुपतापयतीति व्युत्पत्त्या रुक्मात्रे प्रवृत्तोऽयं
व्रणशब्दोऽवदीर्घेषु विद्रव्यादिविवेकप्रयुज्यत एवं विवक्षूनपाचिकीर्षुरिदानीं
व्रणप्रश्नं नामाधिकरोति अथात इत्यादिना । व्रणेष्वानुसृतः प्रश्नो व्रण-
प्रश्नः, शाकंपार्थिवादिषु द्रष्टव्यः । तमधिकृत्य कृतोऽध्यायो व्रणप्रश्नः ।
अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यण् । समानमन्यत् । व्रणं कुर्वन्तीति णिचि पचा-
द्यच्चा निष्पादितत्वेनाभ्युपगमात् कार्यकारणयोरभेदाद्वा व्रणशब्देनैवेह
चेत्तत्कारणभूता वातादयो गृह्यन्ते तर्हि किंकर्म्मगुणप्रभावाः किमाश्रयाः
किंप्रवृत्तयो वा दोषा व्रणानभिनिर्वर्त्तयन्तीत्यनुयोगनिरासार्थोऽयमारम्भ-
इति सम्प्रधार्थ्य दोषेष्वानुसृतः प्रश्नो व्रणप्रश्न इत्येव व्याकरणीयम् । एव-
ञ्चात्र प्रश्नमन्तरेणाऽपि व्रणप्रश्नेति संज्ञा नानुपपन्ना । शेषं प्राग्वत् ॥ १ ॥

यथाऽरुन्धतीं दिदर्शयिषुः प्रथमममुख्यां स्थूलां तारां ग्राहयित्वा तां
प्रत्याख्यायाऽरुन्धतीं दर्शयति, तद्वत् शेषे “व्रणोति यस्मात्” इत्यादिना
याथातथ्येन सिद्धान्तं चिकीर्षुरभिनिवेशार्थं प्रथमं तावत् स्वलिङ्गतो विलिङ्ग-
तश्च तत्कारणभूतान् वातादीनेवानुसन्धत्ते वातेत्यादिना । अध्यायस्यास्य
पक्षान्तरोपलब्धे दोषव्याकरणार्थत्वे चेष्टे, वचनमिदं प्रकृतत्वादधिकृतं
वेदितव्यम्, व्रणोतीत्यादि शेषोक्तं वचनन्तु प्रासङ्गिकमित्युभयथैव नानुप-
पत्तिः । अत्र वातपित्तश्लेष्माण एवेत्येवकारः प्रार्थ एवं धनुर्धर इतिवत्
प्रवृत्तोऽन्येषां प्रश्नस्तदेहसम्भवहेतुत्वमात्रं निरूपणञ्चेति “त्रयो दोषा धातवश्च

नैरधोमध्योर्ध्वसन्निविष्टैः शरीरमिदं धार्यतेऽगारमिव स्थूणा-
भिस्तिष्ठभिरतश्च त्रिस्थूणमाहुरेके । त एव च व्यापन्ताः प्र-
लयहेतवः ; तदेभिरेव शोणितचतुर्थैः सम्भवस्थितिप्रलयेष्वप्य-
विरहितं शरीरं भवति ॥ २ ॥

भवति चात्र ।

पुरीषं सूत्रमेव च । देहं सन्धारयन्त्येते” इत्यादयो नानुपपन्नाः । न चाना-
विशेषादातादीनां प्रशस्तहेतुत्वमश्रदेयमिति वाच्यम्, “शुक्रं सौम्यमार्त्तवसा-
ग्नेयम्” इत्युपक्रम्य “तेजोऽनिलसन्निपातात् शुक्रं च्युतं योनिमुखमभिपति-
पद्यते संसृज्यते चार्त्तवेन,” तथा “द्वितीये गीतोष्मानिलैरभिपच्यमानानां
महाभूतानां सङ्घातो घनः सञ्जायते” इत्याद्यनागतावेक्षणात् । अत्र हि
सौम्यत्वेनाग्नेयत्वेन च शुक्रशोणितयोर्विवरणं कफपित्तयोरुपदर्शनार्थं गीतो-
ष्मतेजःशब्दाद्यासंगमं तदर्थबोधका इति निश्चीयते, परन्त्वेतद्विशदं व्याकरि-
ष्यामः । एभिरेव परिपालिता हि धात्वादयः स्वं स्वं कर्म कुर्वन्तः शरीरं
धारयन्त्युपपन्नं चापालितास्तदिदमुच्यते तैरेवेत्यादि । अधश्चादिसन्नि-
विष्टता चैषां परमतो व्यक्तीभविष्यति “वातः त्रीणोगुदसंश्रयः” इत्या-
दिना ग्रन्थसन्दर्भेण । सामान्यतो गृहस्तन्नापरपर्यावस्यापि स्थूणाशब्द-
स्येह भिन्नो प्रपतिष्यद्गारावष्टम्भके विष्कम्भसमाख्ये कीलके वा तात्पर्यमि-
त्यतः स्थूणात्रितयेनागारावष्टम्भनस्यासामञ्जस्यं नाशङ्कितव्यम् । अतश्चेति-
चकारोऽवधारणार्थः । एक इति “जडमूलमधःशाखं त्रिस्थूणं पञ्चदैवतम्”
इत्येवंवादिनः । उक्तमर्थमुपसंहरति तदित्यादिना । न च शोणितमन्तरेण
वातादयः किमपि कर्तुंमुत्सहन्ते सिरानुसारिणी हि ते इति स्वयमेव निवे-
दयिष्यते सिराधिकारे, सिराश्च नित्यशोणिताः शोणितश्च देहमूलमित्य-
वोचत्तदिदं दोषवदुपचारादुच्यते शोणितचतुर्थैरिति । तत् तस्मात् शोणित-
चतुर्थैरेभिर्वातादिभिरविरहितं कारणतया अपरित्यक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

नर्त्ते देहः कफादस्ति न पित्तान्न च मासतम् ।

शोणितादपि वा नित्यं देह एतैस्तु धार्यते ॥ ३ ॥

तत्र वा गतिगन्धनयोरिति धातुः, तप सन्तापे, श्लिष
आलिङ्गने । एतेषां क्वद्विहितैः प्रत्ययैर्वातः पित्तं श्लेष्मेति
च रूपाणि भवन्ति ॥ ४ ॥

दोषस्थानान्यत्र ऊर्द्ध्वं वक्ष्यामः । तत्र समासेन वातः
ओष्णीगुदसंश्रयः । ओष्णीगुदयोरुपर्यधो नामेः पक्वाशयः,
पक्वामाशययोर्मध्यं पित्तस्य । आमाशयः श्लेष्मणः ॥ ५ ॥

प्राग्बुद्धमर्थं विशदं श्लोकेनऽभिधत्ते नेत्यादिना । कफादृते नास्ति
नश्यतीत्यर्थं, तुकारादुत्पद्यते चेति लक्षणीयम् ॥ ३ ॥

येन येन कर्मणैते वातादयोऽत्र हेतवो भवन्ति व्याज्येन तत्तदुपदेष्टुं
व्युत्पादयति तत्रेत्यादिना । अत्र वातादिषु मध्ये इत्यर्थः । क्वद्विहितैः 'त'-
ग्रन्थतिभिरीणादिकैः प्रत्ययैः वातः पित्तं श्लेष्मेति रूपाणीति, वाति गच्छति
विभागायेति वातः, तपति पचति संस्कारविशेषायेति पित्तं पृषोदरादि,
श्लिष्यति संघातायेति श्लेष्मेत्येवं व्युत्पत्त्येति भावः । अतएव वक्ष्यति च
“तच्चेतनावस्थितं वायुर्विभजति” इत्यादि । दोषेत्यादि । ओष्णीगुदसंश्रय
इति । ओष्णीशब्दोऽत्रोपचारात्तदधिष्ठिते पक्वाशय एव प्रवर्त्तत इति गम्यते
“पक्वाधानगुदालयः” इति वक्ष्यमाणैकवाक्यत्वात् । सगुदश्च तं पुनर्वात-
स्थानेषु प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजस्तद्योनित्वात् । तथाच ओष्णीगुदयोरिहो-
पदेशेनैवाविशेषात् सर्व्वे वातसंश्रया व्याख्याता भवन्ति प्रधानपरिग्रहे
तदनुगतानामर्थापन्नत्वादिति मन्वान आह समासेनेति । समासेन संक्षेपेण
प्राणायामविशेषेणेति यावत् । पित्तस्थानं निर्दिष्टिर्गुणमकत्वात् प्रथमं तावत्
पक्वाशयमनुसन्धत्ते ओष्णीत्यादिना । पक्वाशयो हि ओष्णा उपर्याधेयत्वेन
गुदोपरि च तदूर्ध्वप्रान्तप्रतिबद्धान्तिमांशत्वेनावतिष्ठत इत्युच्यते ओष्णीगुदयो-

अतः परं पञ्चधा विभज्यन्ते । तत्र वातस्य वातव्याधौ
वक्ष्यामः । पित्तस्य यक्ष्मस्त्रीहानौ हृदयं दृष्टिस्त्वक् पूर्वो-
क्तञ्च । श्लेष्मणस्तूरःशिरःकण्ठसन्धय इति पूर्वोक्तञ्च ।
एतानि खलु दोषाणां स्थानान्यव्यापन्नानाम् ॥ ६ ॥

विसर्गादानविक्षेपैः सोमसूर्यानिता यथा ।

धारयन्ति जगद्देहं क्षपित्तानिस्तास्तथा ॥ ७ ॥

रूपरीति । अत्राधौ नाभेरिति विशेषणं करकङ्कणन्यायात् सुखप्रतिपत्त्यर्थम् ।
पक्वामाशययोर्मध्यमित्यनेन ग्रहण्येव निश्चीयते, वक्ष्यति हि “पठौ पित्तधरा
नाम या कला परिकीर्त्तिता । पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता”
इति । साक्षादामानां भुक्तद्रव्याणामाशय आमाशयः ॥ ४।५ ॥

सुखस्थानान्युपदिश्य चिकित्सोपयोगितया गौणान्युपदिशन्नाह अत-
इत्यादि । विभज्यन्ते दोषस्थानानौत्यनुपज्यते । तत्र दोषस्थानेषु मध्ये
वातस्य स्थानानीति शेषः । वातव्याधौ वातव्याधिनिदाने इत्यर्थः । पित्त-
स्येत्यादौ पूर्वोक्तश्लेष्मणेन पित्तामाशययोरनुस्मरणं स्मृतिदार्ढ्यार्थम् । श्लेष्मण-
स्त्वित्यादौ तु स्थिरत्वचलत्वभेदेन सम्बन्धेर्विध्यात् पञ्चधेति प्रागुक्तं मानुष-
पन्नम् । न च “स्वेदो रसो लसीका रुधिरमामाशयचेति पित्तस्थानानि”
तथा “उरःशिराग्रीवापर्वाख्यामाशयो मेदश्च श्लेष्मणः स्थानानि” इति चर-
कानुशासनाद्वचनमिदं न्यूनतया वाक्यदोषेणाशङ्कितव्यम्, प्राधान्येनोपदे-
शात् । अत्र एतानीत्यादिना “पक्वामाशयमध्यादीनामव्यापन्नदोषस्थानत्वे-
नोपदेशेनार्थाक्षिप्तं भवति व्यापन्नानां स्थाननियमो नास्त्यव्यापन्ना अपीत-
रत्र गतागतैर्वर्तन्ते इति तिष्ठतेर्गतिनिवृत्त्यर्थत्वान्नातः सर्वशरीरचरास्तु
वृत्तपित्तश्लेष्माणः कुपिताकुपिताः शुभाशुभानि कुर्वन्ति” इति चरकवचनं
विरुद्धं भवति ॥ ६ ॥

स्यादेतत्, कथं नु खल्वन्तःशरीरेऽचेतना दोषाचेतनवत् प्रवृत्ताः शरीरं
धारयन्तीत्येवमाशंसूनपाचिकीर्षुरर्थमिमं दृष्टान्तेनावगमयति विसर्गेत्या-

तत्र जिज्ञास्यं किं पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निः, आहो-
स्वित् पित्तमेवाग्निः ? इति । अत्रोच्यते,—न खलु पित्त-
व्यतिरेकादन्योऽग्निरपलभ्यते, आग्नेयत्वात् पित्ते दहन-
पचनादिष्वभिवर्त्तमानेऽग्निवदुपचारः क्रियतेऽन्तराग्निरिति ।

दिना । विसर्गोऽत्र रसस्य यथाप्रयोजनं सीक्तः, आदानं पुनः पक्त्वा तस्या-
हरणं, विक्षेपणं यथायोगं तदीरणम् । सोमादयो यथा स्त्रप्रभावाद्द्रव्य-
सर्गादिभिः कर्मभिर्जगद्धारयन्ति तथैव कफादयो देहमित्यर्थः ॥ ७ ॥

नन्वायुर्वेदे इदमप्याज्जायते “एवं रसमलायान्नमाशयस्यसधःस्थितः ।
पचत्यग्निः” इति । तत् किं पित्तसुताहो अग्निरेव रसमादत्त इत्येकतरं
निश्चित्योपदिशतु भगवानेवंवादिनामवसरं सुषुण्णं संशयमवतारयति तत्रे-
त्यादिना । तत्र रसादाने इत्यर्थः । पित्तव्यतिरेकादिति पित्तेऽथो यत्तदा-
दिस्थेऽथो वक्ष्यमाणेऽथो रज्जकादिस्थो विशिष्टेणातिरेको मूलत्वेनाधिक्यं
प्राधान्यं वा यस्य तत् पित्तव्यतिरेकं पक्षाभासयमध्यस्थं पाचकं नाम पित्त-
मित्येतत् । तस्मादन्यः किमग्निरिति समन्वयः । आहोस्वित्ययमयवार्थः ।
पित्तमेवेति, पित्तशब्दः साहचर्यात् पित्तव्यतिरेकं पित्तमेवाभिधत्त इति
गम्यते । उत्तरयति अत्रेत्यादिना । खल्विति निपातो वाक्यालङ्कारार्थः ।
पित्तव्यतिरेकात् पाचकात् पित्तादन्योऽग्निर्नोपलभ्यते, प्रत्यक्षतो न ज्ञायते
इत्यर्थः । किन्तर्हि द्रवत्वादधोगामिनि पित्ते ऊर्ध्वोर्ज्वलनमध्यवस्य अग्नि-
स्वमङ्गीकार्यम् ? नेत्याह इति योजना । कथन्तर्ह्युच्यते “न खलु पित्त-
व्यतिरेकादन्योऽग्निः” इत्याह आग्नेयत्वादिति । आग्नेयत्वान् अन्तर्गताग्नि-
कत्वेनाग्निसम्बन्धित्वात् । दहनादिषु प्रवृत्ते पित्ते अन्तराग्निरित्यनया सं-
ज्ञयाऽग्निवदुपचारो व्यवहारः क्रियते, यथाग्निनिमित्तमुदकादेर्हृत्पृथ्व्य-
वस्यते, तद्वत् । वस्तुतस्तु पित्तं नाग्निरिति भावः । अत एवोक्तञ्चात्रेण
“अग्निरेव पित्तान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभांशुभानि करोति” इति । ननु
सन्त्यपि रूपाणि सौक्ष्मादावङ्गणाच्च नोपलभ्यन्ते तत्कथमन्तःशरीरे नास्त्ये-

तच्चादृष्टहेतुकेन विशेषेण पक्वाभाशयमध्यस्थं पित्तं चतु-
विंशतन्नामं पचति विवेचयति च रस-दोष-मूत्र-पुरीषाणि
तत्रस्थमेव चात्मशक्त्या शेषाणां पित्तस्थानानां शरीरस्य चाग्नि-
कर्तृणानुग्रहं करोति तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरिति
संज्ञा ॥ ९ ॥

यत्तु यज्ञत्मीक्योः पित्तं तस्मिन् रज्ज्वकोऽग्निरिति संज्ञा ;
स रसस्य रागजदुक्तः ॥ १० ॥

“कद्वजीर्णविदाह्यन्तजाराद्यैः पित्तसुखणम् । आप्लावयन्ननलम्” इत्या-
दयोऽप्यनुपपन्नाः । आगमा ह्येते नाग्निपित्तयोर्भेदं वक्ष्याम इति प्रवृत्ताः ।
किन्तु हि अग्नेर्द्विज्जामहेतुं वक्ष्याम इति ; तथाच प्रत्यासत्त्या तीक्ष्णेन
पित्तेनोपलक्षितोऽग्निस्तीक्ष्णो बलीयानित्यर्थः । परिपुष्टेन तिलेनोपलक्षितं
तैलं प्रवृद्धमिति वत् । तथा कट्याद्येकत्वं विदग्धत्वेनातितरां द्रवीभाव-
मापन्नं पित्तं तदन्तर्गतमनलम् आप्लावयत् द्रवांशेन परिभवत् हन्ति । यथा
विदग्धं शोणितमुदकसाद्भवत् नात्यौष्णाशैत्येन समं स्वं माधुश्रेष्ठं उपहृत्या-
स्नतामुपैति तद्वदित्येवं व्याख्येयम् ॥ ८ ॥

नन्वेतच्चेत्तत्त्वं कथं तर्हि दग्धत्वेनोपलक्ष्यं पित्तं भस्माऽऽत्वाऽग्न्याप्रसिद्धेन
रसाहरणात्मकेन कर्मणा सूर्यमनुकरोति येनोक्तम् विसर्गेत्यादि, कथं वा
याचकैतरेषां यक्षादादिस्थानां पित्तानां वक्ष्यमाणं तत् पक्वत्वं समन्वितं भव-
तीत्याशङ्क्याह तच्चेत्यादि । चकारोऽवधारणार्थः । तत् पूर्वोक्तमेवेत्यर्थः ।
अदृष्टहेतुकेनालौकिकहेतुकेन विशेषेणाग्नितो भेदेन विवेचयति, रसमा-
जिहीर्षया अन्नपानात् पृथक्करोति, न जातु दहतीति भावः । आल-
शक्त्या स्वप्नभावेन, शेषाणां यक्षादादीनां, शरीरस्य शरीरोपादानभूतस्य रस-
रक्तादिष्वग्नि कर्मणाऽनुग्रहं किदृशसदरूपेण परिणामरूपमानुकूल्यं करोती-
त्यर्थः । तथाच चरकः, “सप्तभिर्हैमधातारो धातवो द्विविधं पुनः । यथास्त्र-

यत् पित्तं हृदयसंस्थितं तस्मिन् साधकोऽग्निरिति
संज्ञा ; सोऽभिप्रार्थितजनोरयसाधनद्वदुक्तः ॥ ११ ॥

यदृच्छां पित्तं तस्मिन्नालोचकोऽग्निरिति संज्ञा ; स
रूपग्रहणेऽधिष्ठितः ॥ १२ ॥

यत्तु त्वचि पित्तं तस्मिन् भ्राजकोऽग्निरिति संज्ञा ;
सोऽभ्यङ्गपरिषेकावगाहावलेपनादीनां क्रियाद्रव्याणां पक्ता-
च्छायानाञ्च प्रकाशकः ॥ १३ ॥

पित्तं तीक्ष्णं द्रवं पूति नीलं पीतं तथैव च ।

उष्णं कटुरसञ्चैव विदग्धञ्चात्सलेव च ॥ १४ ॥

क्षेष्मस्थानान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः । तत्राग्नयः पित्ताग्नय-
स्थोपरिष्ठात् तत्प्रत्यनीकत्वादूर्ध्वगतित्वात् तेजसञ्चन्द्र इवा-

मग्निभिः पाकं यान्ति किष्टप्रसादतः” इति । देहधातारो देहधारका
रसादयो धातवो यथास्वं स्त्रैः सप्तभिरग्निभिः किष्टप्रसादतो द्विविधं पाकं
यान्तीति तदर्थः । क्रियार्थानि द्रव्याणि क्रियाद्रव्याणि, अभ्यङ्गादयः
शब्दा अत्र करणसंख्या, नातः सामानाधिकरण्यं प्रचवते । छाया
कान्तिः चकारात् प्रमेत्यायुर्वेदविदो भाषन्ते । “आसन्ना लक्ष्यते छाया
प्रभा दूराग्रकाशते । वर्णमाक्रामति छाया प्रभा वर्णविकाशिनी” इति
पृथक्तेनाभ्युपगमात् ॥ ८—१४ ॥

न खल्वामाग्नयः क्षेष्मणः स्थानमिति प्रागुक्तेनायं सम्यङ्निश्चीयते, नापि
च पित्ताग्नयोपरिष्ठादवस्थानमस्य सहसा समन्वितं भवति क्षेष्मान्वयात्,
आप्यं हि तत्रस्थं क्षेष्माणं पित्ताग्नयस्थोऽग्निरिक्तान्तेनीच्छेत्तुसुलहते यथा-
ग्निरुखागतं सलिलमित्याह तत्रेत्यादि । तत्र क्षेष्मस्थानेषु मध्ये आमाग्नय-
क्षेजसः पित्ताग्नयस्य आग्नेरूर्ध्वगतित्वादूर्ध्वज्वलनस्रभावादेतोस्तत्प्रत्यनीक-

दित्यस्य, स चतुर्विधस्याहारस्याधारः । स च तत्रौदकैर्गुणै-
राहारः प्रक्लिन्नो भिन्नसङ्घातः सुखजरश्च भवति ॥ १५ ॥

आधुर्यात्पिच्छिलत्वाच्च प्रक्लौदित्वात्तथैव च ।

आमाशये सम्भवति ह्येषा मधुरशीतलः ॥ १६ ॥

स तत्रस्थ एव स्वशक्त्या शेषाणां ह्येषा स्थानानां शरीरस्य

त्वात् जडगतिप्रतिबन्धित्वेन तेजःप्रतिकूलत्वात्, पित्ताशयस्योपरिष्ठादस्तीति
शेषः । अत्र दृष्टान्तः चन्द्र इवेति, चन्द्रो यथा आदित्यस्याऽग्नेयत्वेऽपि
तदुपरिष्ठादक्षुण्णसौम्यत्वेन वर्तते, तद्वदेवायमपि पित्ताशयस्योपरिष्ठादनु-
पहतश्लेष्मत्वेनेति भावः । न च “मन्दासरेज्य-भृशुक्त-सूर्य्य-शक्तेन्दुजेन्दवः ।
परिभ्रमन्त्यधोऽधःस्थाः” तथा “छादको भास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवद्भवेत्”
इति सूर्य्यसिद्धान्तविरोधात् दृष्टान्तोऽयमनुपपन्न इत्याशङ्कितव्यम्, “भूमे-
र्यौजनलक्षे तु सौरं मैत्रेय मण्डलम् । लक्षाद्दिवाकरस्यापि मण्डलं शशिनः
स्थितम्” इति विष्णुपुराणप्रसिद्धत्वात् । नन्वयं किमर्थं तेजस जडगतिं
निरुध्य तथावतिष्ठत इत्याह स इत्यादि । स्यादयं चतुर्विधस्याहारस्या-
धारः क्लिप्तेनेति स्फुटीकरोति स चेत्यादिना, चकारो हेतौ, यद्योक्तं “शान्ता
घोराश्च” इति कारिकाव्याख्यायां वाचस्पतिमिश्रैः । तदयमर्थः यस्मात्
स आहारः तत्रात्माशये औदकैर्गुणैः प्रक्लौदित्वादिभिः प्रक्लिन्नः सम्यगार्द्रः
सन् भिन्नसंघातः सुखजरश्च भवति, तात्पर्यात् प्रतिहतोर्द्ध्वगतिर्न तेजसा,
तस्मात् तथा वर्तते इति भावः । व्यक्तमुक्तञ्चात्रेयेण “एवं रसमलायान्न-
माशयस्थमधःस्थितः । पचत्यग्निर्यथा स्थाल्यामोदनायाम्बुतण्डुलम्” इति ।
एवञ्च पित्ताशयस्थे अग्नीं क्षीणे आमाशयस्थान्याहारद्रव्याणि नैव तथा
परिणमन्त इत्यवगन्तव्यम् । अग्निरेव हि तदात्रे आत्मशक्त्या सुहृर्मुह-
रात्माशयं सङ्कोच्य प्रसार्य्य च तद्गतान्याहारद्रव्याणि मण्डलत्वेन परिणमय-
तीति ॥ १५—१६ ॥

स इत्यादि । स इति श्लेष्मप्रेत्यवमर्शकम् । स्वशक्त्या स्वप्रभावेण ।

चोदककर्मणानुग्रहं करोति । उरःस्थस्त्रिकसन्धारणमात्म-
वीर्येणान्तरससहितेन हृदयःवलम्बनं करोति । जिह्वामूल-
कण्ठस्थो जिह्वेन्द्रियस्य सौम्यत्वात् रुम्यग्रसंज्ञाने वर्तते ।
शिरःस्थः स्नेहसन्तर्पणाधिकतत्त्वादिन्द्रियाणामात्मवीर्येणानु-
ग्रहं करोति । सन्धिस्थस्तु श्लेष्मा सर्वसन्धिसंश्लेषात् सर्व-
सन्धग्रनुग्रहं करोति ॥ १७ ॥

श्लेष्मा श्वेतो गुरुः सिग्धः पिच्छिलः शीत एव च ।

अधुरस्त्वग्निदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्मृतः ॥ १८ ॥

शोणितस्य स्थानं यद्यत्स्नीहानौ, तच्च प्रागभिहितम् ।

तत्रस्यमेव शोणितस्थानानामनुग्रहं करोति ॥ १९ ॥

उदककर्मणा आर्द्रीकरणादिना । त्रिकं पृष्ठवंशस्याधोभागः । आत्म-
वीर्येण स्वप्रभावेण । हृदयसंश्रयं करोति, भोजःशोणितोत्पादनार्थमित्यु-
पपन्नं भविष्यति । पित्तस्थानत्वेनोपदिष्टस्यापि हृदयस्य पुनः श्लेष्मस्थान-
त्वेन व्यपदेशस्त्वोजसोऽधिष्ठानत्वादेवेति लक्षणीयम्, तद्धि श्लेष्मतो नाति-
रिच्यत इत्यवोचाम । “तावच्चैव श्लेष्मण्यौजसः” इति चरकस्मरणात् । न
हि काश्चिदिन्द्रियसन्निकर्षमन्तरेण कामप्यर्थं विज्ञातुमुत्सहते इत्यरुन्धती-
दर्शनन्यायात् प्राक् स्थूलतः श्लेष्मस्थानत्वेनोपदिष्टं कण्ठमिदानीं विशिनष्टि
जिह्वामूलेति विशेषणेन । जिह्वाया मूलं यत्र तथाविधे कण्ठे तिष्ठतीति
जिह्वामूलकण्ठस्थः, तद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिरित्यतो जिह्वामूलेऽपि
श्लेष्मणो वृत्तिमत्त्वेनोपलम्भात् सूक्ष्मपपन्नं भवति जिह्वेन्द्रियस्येति, यद्यदा-
त्मकं होन्द्रियं तत्तदात्मकमेवार्थमनुधावति स्वभावात् । तैलादिना सम्यक्
प्रीणनेऽध्यक्षः स्नेहसन्तर्पणादिकृतः “अव्यक्षाविकृतौ समौ” इत्यमरः ।
शेषमतिरोहितार्थम् ॥ १७ । १८ ॥

क्रमागतत्वाच्छोणितस्य स्थानं निर्दिदिष्यति शोणितस्येत्यादिना । प्र-

अनुष्णशीतं मधुरं स्निग्धं रक्तञ्च वर्णतः ।

शोणितं गुरु विस्त्रं ख्याद्विदाहस्यास्य पित्तवत् ॥ २० ॥

एतानि खलु दोषस्थानानि, एषु सञ्चयीयन्ते दोषाः प्राक् सञ्चयहेतुरुक्तः । तत्र सञ्चितानां दोषाणां स्तब्धपूर्णकोष्ठता पीतावभासता मन्दोष्णता चाङ्गानां गौरवमालस्यं चयकारणद्वेषयेति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र प्रथमः क्रियाक. ल. ॥ २१ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रकोपणानि वक्ष्यामः । तत्र बलवद्विग्रहा-
तिव्यायाम-व्यवायाध्ययन-प्रपतन-प्रधावन-प्रघौड़नाभिघात-
लङ्घन-लवन-तरण-रात्रिजागरण-भारहरण-गज-तुरङ्ग-रथ-
पदातिचर्या-कटु-कषाय-तिक्त-रूक्ष-लघु-शीतवर्त्य-शुष्क-
शाक-वल्लूर-वरकोहलक-कोरदूष-श्यामाक-नीवार-मुद्ग-
मसूराढकी-हरेणु-कलाय-निष्पावानशन-विषमाशनाध्यशन-

गिति शोणितवर्णनीये । अनुष्णशीतत्वमस्य रसपित्तसम्भूतत्वात्तत्त्वचर्णीयम् । सञ्चयहेतुरुक्त इति वर्णास्तोषधय इत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण । किन्तु खलु सञ्चितानामेषां लिङ्गानि भवन्ति यान्यभिसमीक्ष्य प्रतिकर्तुं प्रभविष्याम इत्याह तत्रेत्यादि । तत्र दोषेषु मध्ये इत्यर्थः । अत्र स्तब्धपूर्णकोष्ठता वातस्य, पित्तावभासता पित्तस्य, शेषाणि त्रीणि कफस्य, चयकारणद्वेष-
येति सामान्यमिति केचित् । प्राञ्चस्वविशेषात् सर्वाणि सर्वेषामित्याहुः
॥ १८—२१ ॥

अत इत्यादि । बलवद्विग्रह इति । बलमर्हतीति बलवत्, “तदर्हम्”
इति वतिः, बलेन विग्रह इत्यर्थः । आदिविग्रहात् क्षुब्धघातादीनामादेशः ।
अतिशब्दो व्यायामादिभिस्त्रिभिरेव सम्बध्यते । अतिचर्याऽत्यटनमिति च
मृजादिभिर्यतुभिरेव, वल्लूरादीनि चाक्षयानविधौ व्याकरिष्यामः । आदिना

वात-मूत्र-पुटीप-शुक्र-च्छर्हि क्षवयूङ्गार-वाष्पवेग-विघातादि-
भिविंशेषैर्वायुः प्रकोपसापद्यते ॥ २२ ॥

स शीताभ्रप्रवातेषु घर्मान्ते च विंशेषतः ।

प्रत्यूषस्यपराह्णे तु जीर्णोऽन्ते च प्रकुप्यति ॥ २३ ॥

क्रोध-गोक भयायासोपवास-विदग्धसैद्युनोपगमन कटुस्त-
लवण-तीक्ष्णोष्ण लघु-विदाहि-तिलतैल पिण्डाक-कुलत्प-सर्प-
पातसी-हरितक शक-गोधा-मल्याजाविक्रमांस-दधि-तक्र-
कुर्विका-मस्तु-सौवीरक-सुराविकाराप्लफल-काटूरार्कप्रभृ-
तिभिः पित्तं प्रकोपसापद्यते ॥ २४ ॥

तदुष्णैरुष्णकाले च सेवान्ते च विंशेषतः ।

मध्याह्ने चार्द्धरात्रे च जीर्व्यत्यन्ते च कुप्यति ॥ २५ ॥

द्वास्त्रिभावायासालस-सधुरास्त-लवण-स्निग्ध-शुक्-
पिच्छिलाभिष्यन्दि-हायनक-यवक-नैषधेत्काट-माप-सहामाप-
गोधूम-तिल-पिष्ट-विघ्ननिदधि-दुग्ध-दशरा-पायसेक्षुविकारा-
नूपौदकमांस-वसा-विस-मृणाल-कशेरुक-शृङ्गाटक-मधुरवल्ली-
फल-समग्नाध्यशनप्रभृतिभिः क्लेष्ठा प्रकोपसापद्यते ॥ २६ ॥

कामादयोऽवष्टभ्यन्ते । “कामशोकभयाद्वायुः” इति स्मरणात् । शीताद्युप-
लक्षिताः कालाः शीताभ्रप्रपाताः, घर्मान्तः प्राहट् ॥ २२—२३ ॥

शोकभययोरत्र पुनरुपदेशात् वातपित्तप्रकोपित्वमनुसन्धेयम् । शेषाणि
परमतो द्रवद्रव्यादिविधावर्थतो निवेदयिष्यामः । एतेनैवानन्तरोक्तानि
हायनकादीन्यप्यादिष्टानि । अभिष्यन्दीनि प्रक्लेदीनि नवमस्यादौनीति

स शीतैः शीतकाले च वसन्ते च विशेषतः ।

पूर्वाह्णे च प्रदोषे च भुक्तमात्रे प्रकुप्यति ॥ २७ ॥

पित्तप्रकोपणैरेव चाभीक्ष्णं द्रव-स्निग्ध-गुरुभिश्चाहारै-
र्दिवास्वप्न-क्रोधानलातप-अमाभिघाताजीर्ण-विरुद्धाध्यशना-
दिभिरसृक् प्रकोपमापद्यते ॥ २८ ॥

यस्माद्रक्तं विना दोषैर्न कदाचित्प्रकुप्यति ।

तस्मात्तस्य यथादोषं कालं विद्यात्प्रकोपणे ॥ २९ ॥

तेषां प्रकोपात् कोष्ठतोद-सञ्चरणान्म्लिका-पिपासा-परि-

यावत् । नैषधेत्कटौ जिज्ञासितव्यौ । समशनं हिताहितोपसंयुक्तमन्नम् ।
अध्यशनं अजीर्णं पुनर्भीजनम् ॥ २४—२६ ॥

स इत्यादि । शीतकालो दुर्दिनादिः, न तु हेमन्तः स च यहेतुत्वेन
व्यपदेशात् ; वसन्तशब्दसाहचर्याद्देमन्त एव चेदभिप्रेयते, तर्हि श्लेषप्रकृतिः
प्रकृतिनिष्ठो हेत्वन्तरसञ्चितो वा श्लेषा प्रकोपणकर्तृत्वेन निरूपणीयः ॥ २७ ॥

पित्तित्यादि । प्रकोपणैरेवेत्येवकारः पार्थ एव धनुर्धर इतिवत् प्रवृत्तौ-
ऽन्वेषां प्रकर्षेण पित्तप्रकोपित्वं निरुणद्धि । अभीक्ष्णमत्यर्थमुपयुक्तैरित्यूहम् ।
पित्तप्रकोपणत्वेनैव क्रोधादीनामुपलभ्येऽपि घृथगुपादानमाशुकारित्वमाख्या-
तम् । यस्मादित्यादि । यस्य दोषस्य यः प्रकोपणकालस्तमनतिक्रम्येति
यथादोषं कालमिति तु सामान्येनोक्तमपि शरद्व्यतिरिक्तत्वेन विशेषणी-
यम् । तत्र हि कालस्वभावाहितबलं शोणितं दुष्टत्वेनास्वतन्त्रतया यं
कञ्चिद्दोषमाश्रित्य प्रकोपमापद्यते । आन्नायते च “शरत्कालस्वभावाच्च-
शोणितं संप्रकुप्यति” इति ॥ २८ । २९ ॥

तेषामित्यादि । अत्र कोष्ठतोदसञ्चरणं वातस्य, अन्म्लिका अन्म्लीतीरणं

दाहान्नक्षेप-हृदयोत्क्लेदाच्च जायन्ते । तत्र द्वितीयः क्रिया-
कालः ॥ ३० ॥

अत ऊर्ध्वं प्रसरं वक्ष्यामः । तेषामेभिरातङ्कविशेषैः
प्रकुपितानां पर्युषितकिण्वोदकपिष्टसमवाय इवोद्भूतानां
प्रसरो भवति, तेषां वायुर्गतिसत्त्वात् प्रसरणहेतुः सत्यप्य-
चैतन्ये ; स हि रजोभूयिष्ठो रजश्च प्रवर्त्तकं सर्वभावानाम्
॥ ३१ ॥

पिपासा परिदाहश्च पित्तस्य, शेषं कफस्येत्याहुः । द्वितीयः क्रियाकाल इति
तु “सञ्चयेऽपद्धता दोषाः” इत्याद्यनागतावेक्षणादपेक्षाबुद्धितो व्याधेर्वल-
वत्तामभिसमीक्ष्य प्रथमक्रियाऽसाध्यत्वादेवोपदिश्यत इति गम्यते । नातः
क्रियाकालजिहासाभिनन्दन्ति कुशलाः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ३० ॥

स्थानतो निर्दिष्टा अपि दोषा यथेतरत्रापि व्याधीनमभिनिर्वर्त्तयितुं प्र-
भवन्ति तद्विजिज्ञापयिषति अत इत्यादिना । एभिः कोष्ठतोदादिभिरा-
तङ्कविशेषैर्जनकत्वेनोपलक्षितानां पर्युषितकिण्वादिसमवाय इवोद्भूतानां
आलम्बकपर्पाहितालशक्त्या स्वप्रमाणमतिक्रान्तानां कुपितानां तेषां दोषाणां
प्रसरो यथाकासं सञ्चारो भवत्यतः स्थानतो निर्दिष्टा अप्यलं यत्र तत्र
व्याधीनमभिनिर्वर्त्तयितुमित्ययमाशयः । अतएव वक्ष्यति च “कृत्स्नेऽर्धे-
ऽवयवे वापि” इत्यादि । किण्वमत्र मयवीजम् । पिष्टानि चार्द्धस्त्रिन्ना-
एव तच्छुलादयो न तु चूर्णिताः, मद्याभिषवे प्रायस्तेषामनुपयोगात् ।
सेलनापरपर्यायोऽपि समवायशब्दः “छदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते”
इति न्यायात् समवेतत्वेनैतानि विशिनष्टीत्यनुसन्धेयम् । भगवन् किञ्च खलु
कारणमासाद्याचेतनानामेते चेतनवत् प्रकाशं प्रसरन्तीत्यनुयोगिमासव-
सरं सुष्णन्नाह तेषामित्यादि । तेषां दोषाणां मध्ये वायुरचैतन्ये सत्यपि
गतिसत्त्वात् प्रसरणहेतुः, प्रसारे निमित्तकारणमित्यर्थः । उक्तमर्थं द्रष्ट-
यति स इत्यादिना । हि यस्मात् स वायू रजोभूयिष्ठः, वक्ष्यति च “रजो-

यथा महानुदकसञ्चयोऽतिवृद्धः सेतुमवदाय्यापरेणोद-
केन व्यामिश्रः सर्वतः प्रधावत्येवं दोषाः कदाचिदेकशो द्विशः
समस्ताः शोणितसहिता वानेकधा प्रसरन्ति । तद्यथा—
वातः पित्तं श्लेष्मा शोणितम् । वातपित्ते वातश्लेष्माणौ
पित्तश्लेष्माणौ वातशोणिते पित्तशोणिते श्लेष्मशोणिते । वात-
पित्तशोणितानि वातश्लेष्मशोणितानि पित्तश्लेष्मशोणितानि
वातपित्तकफा वात-पित्त-कफ-शोणितानीत्येवं पञ्चदशधा
प्रसरन्ति ॥ ३२ ॥

कृत्स्नेऽङ्गैर्वयवे वापि यत्राङ्गे कुपितो भृशम् ।

दोषो विकारं नभसि मेघवत्तत्र वर्षति ॥ ३३ ॥

बहुल एव च” इति । अग्नौ रजोभूयिष्ठत्वं वायोः किन्तेनेत्याह रजयेति ।
चकारोऽवधारणार्थः । सर्वभावानां सत्त्वाद्यात्मकानां सर्वेषां पदार्थानां
रज एव प्रवर्तकं, प्रवृत्तिप्रत्ययभूतम् । तथाच “सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्ट-
मुपष्टम्भकं चलश्च रजः” इति सांख्याः । तस्माद्वायोः प्रसरणहेतुत्वे न
काचिद्विप्रतिपत्तिरिति भावः । न च तिर्यग्गत्वाद्वायोः सर्वतः प्रसरणे
निमित्तत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम्, जीववति शरीरे प्राणापानयोरूर्द्धाधोगति-
दर्शनादेव तिर्यग्गत्वमात्रेणानुपपन्नमात् । विकारिणां विस्तृतत्वेनानि-
यतगतित्वाद्वा ॥ ३१ ॥

प्रसरप्रकारं दृष्टान्तेन स्फुटीकृत्य संख्यया निर्दिद्विद्वति यथेत्यादिना ।
अतिवृद्धः पर्याप्तत्वेन मर्यादामतिक्रान्तः । एवमिति तथार्थः । अत्र
एकश इत्यपि दृष्टान्तं सर्वथाऽनुकरोत्येव “न रोगोऽप्येकदोषजः” इति
स्मरणात्, दोषान्तरेण व्यामिश्रा अपि “प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति”
इति न्यायादेकैकत्वेन व्यपदिष्टा इत्यर्थोपपत्तेः ॥ ३२ ॥

यथाप्रसरं व्याधिजन्मानुसन्ध्याभिधत्ते कृत्स्न इत्यादि । भृशमत्यर्थं

नात्यर्थं कुपितश्चापि लीनो मार्गेषु तिष्ठति ।

निष्प्रत्यनीकः कालेन हेतुमासाद्य कुप्यति ॥ ३४ ॥

तत्र वायोः पित्तस्थानगतस्य पित्तवत् प्रतीकारः, पित्तस्य कफस्थानगतस्य कफवत्, कफस्य च वातस्थानगतस्य वातवत्; एष क्रियाविभागः । एवं प्रकुपितानां प्रसरताञ्च वायो-विभार्गगमनाटोपौ । ओषधोषपरिदाहधूमायनानि पित्तस्य । अरोचकाविपाकाङ्गसादाश्चर्द्दिशेति क्लेशाणो लिङ्गानि भवन्ति । तत्र तृतीयः क्रियाकालः ॥ ३५ ॥

अत ऊर्ध्वं स्थानसंश्रयं वक्ष्यामः । एवं कुपितास्तांस्तान्

कुपितो दोषो यत्र कृत्स्ने समस्ते अङ्गे, अङ्गे खण्डे वा अवयवे प्रसरति, तत्र नभसि मेघवत् विकारं वर्षति विकृतिभावं करोतीत्यर्थः । उक्तमर्थं पुनर्विगिनष्टि नेत्यादिना । चकारेण पूर्वस्मादोषपदमाक्षिप्यते । नात्यर्थं कुपितश्च दोषो निष्प्रत्यनीकोऽकृतप्रतिक्रियत्वेन प्रतिबन्धरहितः सन् मार्गेषु स्रोतःसु लीनस्तिष्ठति । स एव पुनः कालेन हेतुं हेत्वन्तरमासाद्य कुप्यति विकारायेति शेषः । नातः स्वल्पेन हेतुना महान्तं विकृतिभावमभिममौच्य कुतोमूलोऽयमिति नाशङ्कितव्यम् ॥ ३३—३५ ॥

ननु प्रसरन्तो दोषाश्चेत् विकुर्वन्ति कथन्तर्हि येन येन पथा प्रसरन्ति सर्वत्रैव तत्र विकारं नाभिनिर्वर्त्तयन्तीत्याशङ्कं परिजिहीर्षुः स्थानसंश्रयं व्याकर्तुं प्रतिजानीते अत इति । स्थानानामाश्रयः स्थानसंश्रयः, स्थानानामिति कस्मैणि पृष्टी न श्रेष्ठे, संश्रयस्य संश्रितव्यापेक्षित्वात् संश्रितव्यानामितरेषामनिर्देशाच्च । अत्रानुक्ता अपि दोषाः कर्तृत्वेन स्मर्यन्ते प्रकृतत्वात् । न च प्रसृत्य स्थानसंश्रयिणी दोषाः क्षणमप्यामयाननुत्पाद्य तूष्णीमासते, विकृता हि ते, नापि चायं स्थानसंश्रयस्तदात्वे तांस्तानुत्पित्पूनामयान् विहायान्येन केनचित्कारणेनाध्यवसातं शक्यते, तस्मान्नलिङ्ग-

शरीरप्रदेशानागत्य तांस्तान् व्याधीन् जनयन्ति । ते यदोदर-
सन्निवेशं कुर्वन्ति तदा गुल्मविद्रुध्युदराग्निसङ्गानाहविसूचि-
कातिसारप्रभृतीन् जनयन्ति । वस्तिगताः प्रमेहाश्लीरामूत्रा-
घातमूत्रदोषप्रभृतीन् । मेढ्रगता निरुद्धप्रकशोपदंशशूलकदोष-
प्रभृतीन् । गुदगता भगन्दरार्शःप्रभृतीन् । वृषणगता वृद्धीः ।
ऊर्ध्वं जत्रुगतास्तूर्द्ध्वजान् । त्वक्कांसशाणितस्थाः क्षुद्ररोगान्
कुष्ठानि त्रिसर्पांश्च । मेदोगता ग्रन्थ्यपच्यव्युदगलगण्डालजी-
प्रभृतीन् । पादगताः क्षौपद-वातशोणित-वातकण्टकप्रभृ-
तीन् । सर्वाङ्गगता ज्वरसर्वाङ्गरोगप्रभृतीन् ॥ ३६ ॥

तेषामेवमभिसन्निविष्टानां पूर्वरूपप्रादुर्भावः, तत् प्रति-
रोगं वक्ष्यामः । तत्र पूर्वरूपपगतेषु चतुर्थः क्रियाकालः ॥ ३७ ॥

अत ऊर्ध्वं व्याधिदर्शनं वक्ष्यामः । शोफाव्युदग्रन्थिविद्रु-
धिविसर्पप्रभृतीनां प्रत्यक्तलक्षणता ज्वरातिसारप्रभृतीनाञ्च ।
तत्र पञ्चमः क्रियाकालः ॥ ३८ ॥

त्वात्, तदिदमुच्यते एवमित्यादि । एवमित्यभूताः प्रसूता इति यावत्,
कुपितास्ते दोषा इति योजना । अत्र व्याधीन् जनयन्तीति सामान्ये-
नोक्तमप्यव्यक्तत्वेन विशेषणीयम् । वक्ष्यति हि “तेषामेवमभिसन्निविष्टानां
पूर्वरूपप्रादुर्भावः” इति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ३६ ॥

तेषामित्यादि । एवमुक्तप्रकारेण उदरादिषु सन्निवेशं कुर्वन्निर्दोषैर्जाय-
मानत्वप्रकारेणेति यावत्, अभिसन्निविष्टानां भविष्यत्त्वलक्षणं कश्चित्प्रकार-
मुररीकृत्य संस्थितानां तेषां गुल्मादीनां व्याधीनामित्यर्थः । अभिरत्र इत्य-
भूतायाः, इत्यभूतश्च कश्चित्प्रकारमापन्न उच्यते । पूर्वरूपप्रादुर्भाव इति

अत ऊर्ध्वमेतेषामवदीर्णानां व्रणभावमापन्नानां षष्ठः
क्रियाकालः । ज्वरातिसारप्रभृतीनाञ्च दीर्घकालानुबन्धः ॥
अत्राप्रतिक्रियमाणत्वेऽसाध्यतामुपयान्ति ॥ ३८ ॥

भवन्ति चात्र ।

सञ्चयञ्च प्रकोपञ्च प्रसरं स्थानसंश्रयम् ।
व्यक्तिं भेदञ्च यो वेत्ति दोषाणां स भवेद्विपक् ॥ ४० ॥
सञ्चयेऽपहृता दोषा लभन्ते नोत्तरा गतीः ।
ते तूत्तरास्तु गतिषु भवन्ति बलवत्तराः ॥ ४१ ॥
सर्व्वेर्भावेऽस्त्रिभिर्वापि द्वाभ्यामेकेन वा पुनः ।
संसर्गे कुपितः क्रुद्धं दोषं दोषोऽनुधावति ॥ ४२ ॥
संसर्गे यो गरीयान् स्यादुपक्रुध्यः स वै भवेत् ।
शेषदोषाविरोधेन सन्निपाते तथैव च ॥ ४३ ॥

पूर्वरूपं नाम “भविष्यद्वाधिख्यापकं लिङ्गम्” इति स्वयमेव निवेदयि-
ष्यते । तच्च पूर्वरूपमिदोपदिष्टमपि न सुखं प्रत्ययकारं भविष्यतीति सम्प्र-
धार्याह तदित्यादि ॥ ३७—३८ ॥

सञ्चयमित्यादि । सर्व्वेरिति सर्व्वशब्दस्यधिकान् भावानुपलक्षयती-
त्यवश्यं वक्तव्यम् । अन्यथा प्रत्येकशब्दतुरादिका भावा नावाप्यन्त एका-
न्तेन । भावास्त्वत्र रुचत्वादयो वातस्य, उष्णत्वादयः पित्तस्य, स्निग्धत्वा-
दयस्तु कफस्येति लक्षणीयम् । संसर्गे इति स्वशास्त्रसिद्धान्ताद्वयोः समवाये-
व्यस्तसमस्तैरेभिर्भावैः कुपितो दोषः क्रुद्धं दोषम् अनुधावति अनुसरति सं-
योगिनात्मीकर्तुमित्यर्थः । तं पुनः प्रतीकारविधौ धर्ममाश्रित्य विशिनष्टि सं-
सर्ग इत्यादिना । संसर्गे यो गरीयान् तत्तद्धर्मद्वारेण बलीयान् स्यात् स एक-
शेषदोषाविरोधेन तदनुगतदोषाभिष्टब्धिभयात् तदविरोधेनोपक्रम्यः प्रति-

वृणोति यस्माद्रूढेऽपि व्रणवस्तु न नश्यति ।

आदेहधारणात्तस्माद्रण इत्युच्यते बुधैः ॥ ४४ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने व्रणप्रश्नो

नामैकविंशोऽध्यायः ।

कर्त्तव्य इति निष्कर्षः । वैशब्दोऽवधारणार्थः । उक्तमर्घ्यद्वयं सन्निपाते-
ऽप्यतिदिदिक्षति सन्निपाते तथैव चेति । अत्र संसर्गे सन्निपाते च गरीयसः
प्रतीकारविधानात् दोषबलसाम्ये यथायोगं सर्व्व एवोपक्रम्या इत्यर्थाक्षिप्ते
सत्यपि सन्निपाते कफानुपूर्व्वैरव पिप्तानिलयोः प्रतिकर्त्तव्यत्वमभिनन्दन्ति
कुशलाः । “सन्निपातज्वरे पूर्वं कुर्यादामकफापहम् । पश्चात् श्लेष्मणि
संक्षीणे शमयेत्पित्तमारुतौ” इति स्मरणात् ॥ ४०—४३ ॥

प्राग्ग्रणप्रश्नेति पदस्यार्थतः समालोचनायां प्रकृतत्वात् प्रसङ्गाद्वा यद्-
ग्रणनिर्व्वचनं व्याचिख्यासितमित्यपश्यं तदेवेदानीमवसरवशाद्वाग्विषयमुप-
स्थापयति भगवांस्तन्वकारो वृणोतीत्यादिना । रूढ इति भावप्रधानोऽयं
निर्देशः । यथा हित्वैकत्वयोरिति वक्तव्ये “द्विकयोर्द्विवचनैकवचने” इति
पाणिनिसूत्रम् । तथाच “त्वक्तवर्णे समतलं सम्यग्रूढं विनिर्द्दिशेत्” इत्यना-
गतावेक्षणात् रूढे सम्यक् प्रशान्तत्वे जाते यस्मात् व्रणवस्तु वक्ष्यमाणं त्वगा-
द्यष्टावयवं व्रणोपादानं वृणोत्याच्छादयति नापि चा देहधारणात् याव-
ज्जीवं नश्यति, अतस्तस्माद्व्योऽयं रोगोऽङ्गमात्रेण परिणम्येति शेषः । तस्मात्
बुधैरयमेव व्रण इत्युच्यते, “व्रण गात्रविचूर्णने” इति धात्वर्थस्मरणात्, नत्वेव
ज्वरादय उपशान्तेरुत्तरकालं गात्रविचूर्णकत्वेनानुमात्रेणानभ्युपगमादिति
भावः । रूढ इति प्रथमान्तपाठे तु सुगमम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
सूत्रस्थाने व्रणप्रश्नो नामैकविंशोऽध्यायः ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातो व्रणास्त्रावविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
त्वङ्मांसशिरास्त्रायस्थिसन्धिकोष्ठमर्माणीत्यष्टौ व्रण-
वस्तूनि ; अत्र सर्व्वव्रणसन्निवेशः ॥ २ ॥
तत्राद्यैकवस्तुसन्निवेशी त्वग्भेदी व्रणः सूपचरः, शेषाः
स्वयमवदीर्य्यमाणा दुरुपचाराः । तत्रायतञ्चतुरस्रो वृत्त-

अविदिते ह्यास्त्रावस्वरूपे “व्रणभावमापन्नानां षष्ठः क्रियाकालः” इति
प्रागुक्तं वाङ्मात्रेण पर्थवस्यति “स्त्रावानेतान् परीच्यादौ ततः कर्म समा-
चरेत्” इत्यनागतावेक्षणादित्येव मन्वानो भगवानिदानीं व्रणास्त्रावविज्ञा-
नीयमधिकरोति अथात इत्यादिना ॥ १ ॥

अत्र व्रणास्त्रावेष्वेव हि विज्ञानेनामुमिष्टतमेष्वपि यैर्विज्ञातैर्विना व्रणा-
स्त्रावा न विज्ञाता भवन्ति तान्यर्थाचिप्तानीति त्वगादीनि व्रणवस्तूनि प्रस्तू-
यन्ते, तदपेक्षा हि त इति परमतो व्यक्तीभविष्यति “वृष्टासु च्छिन्नासु वा
त्वक्षु” इत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण, तदिदमुच्यते त्वगित्यादि । व्रणवस्तूनि
व्रणोपादानभूतानि द्रव्याणि, व्रणवस्तुत्वं स्फोरयति अत्र सर्व्वव्रणसन्निवेश-
इति । अत्रेत्यभिव्यापकलक्षणा सप्तमीयं, तिलेषु तैलमिति वत् ॥ २ ॥

ननु व्यर्थोऽयमारम्भो व्रणप्रतीकारविधावेतद्विज्ञानस्याकिञ्चित्करत्वात्,
दृश्यन्ते हि स्त्रावसाम्येऽपि केचिद्व्रणाः सुखमुपरोहन्ति, केचित् पुनर्दुःखे-
नेत्याह तत्रेत्यादि । तत्र व्रणेषु मध्ये, आद्यैकवस्तुसन्निवेशी त्वङ्मात्रसंश्रयी,
केवलापरपथ्यायो ह्ययमेकशब्दः, “एके मुख्यान्त्यकेवलाः” इत्यमरः । मा भू-
हस्त्वन्तरभेदिनस्त्वङ्मात्रेणासंरोहित्वे सूपचारत्वेनावगम इत्यतो विशिनष्टि
त्वग्भेदीति । त्वङ्मात्रं भेत्तुं शीलमस्येति त्वग्भेदी । सूपचारः सुखसाध्यः,
शेषा मांसादिवस्तुसन्निवेशिनः, स्वयमवदीर्य्यमाणाः वैद्यप्रयत्नं निरपेक्ष

स्त्रिपुटक इति त्रणाकृतिसमासः; शेषास्तु विद्वताकृतयो
दुरुपक्रमा भवन्ति ॥ ३ ॥

सर्व एव त्रणाः क्षिप्रं संरोहन्त्यात्मवतां सुभिषग्भि-
श्चोपक्रान्ताः, अनात्मवतामज्ञैश्चोपक्रान्ताः प्रदुष्यन्ति प्रदुष्य-
त्वाच्च दोषाणाम् ॥ ४ ॥

तत्रातिसंष्टोऽतिकठिनोऽतिच्छदुस्तस्य नोऽवसन्नोऽतिशीतो-

दोषप्रकोपात् स्वयमेव विदोर्ग्रमाणाः दुरुपचाराः स्वभावाद्दुःसाध्या इत्यर्थः ।
वैद्यप्रयत्नज्ञतास्तु सुखसाध्या इति भावः । एतेनैतदेवानुसन्धेयम् । त्रणानां
सूपचारदुरुपचारत्वे प्रति आस्त्रावाणामेवमकिञ्चित्कारत्वेऽप्यनन्तरं दोष-
विशेषेण स्त्रावानुपदिश्य “स्त्रावानेतान् परीक्षादौ ततः कर्त्तुं समाचरेत्”
इत्यनुगामनात् स्त्रावविजृम्भितानेव हि दोषाननुसन्धाय प्रतीकारः कार्य-
इति निश्चीयते, तस्मान्नापार्यकोऽयमारम्भ इति । स्यादेतत् किन्तु खलु
तेषामाकृतिविशेषा भवन्ति यानुपलभ्य विमृक्तसन्देहाः सहसैवाध्व-
स्यामोऽयं सूपचारोऽयच्च दुरुपचार इत्यत आह तत्रेत्यादि । तत्रेति बुद्ध्या
समाकृततया सूपचारेषु त्रणेष्वित्यर्थः । त्रिपुटो नाम कलायमेदः “हेसारी”
इत्याख्यायते । तदाकारो त्रणाकृतिमेदस्त्रिपुटक इत्युच्यते । अत्र तत्रेति
तदा त्रणानां परावृत्तत्वेऽपि त्रणाकृतिसमास इति त्रणशब्दो गोबलीवर्द्ध-
न्यायात् भटित्यवबोधार्थः । शेषाः सूपचारव्यतिरिक्ताः ॥ ३ ॥

नन्वेतच्चेत्तत्त्वं कथन्तर्हि व्यत्यासेनाप्येषां सूपचारत्वं दुरुपचारत्वञ्चोप-
लभामहे एवं विवक्षुनपाचिकीर्षति सर्व इत्यादिना । आत्मवतां बुद्धिमतां
समीक्षाहारविहारं कुर्वतामिति यावत् । सुभिषग्भिः सम्यक् स्त्रावस्त्र-
रूपादिकं जानन्निरूपक्रान्ताः सर्व एव त्रणाः क्षिप्रं संरोहन्तीति ससन्धयः ।
एवकारेणैव सम्यगुपक्रान्तानां चिरेण संरोहित्वमसंरोहित्वञ्चावसन्निकान्ते-
नैति प्रत्येत्यम् । प्रदुष्यन्ति प्रदुष्टतामुपयान्ति दुरुपचारा भवन्तीत्यर्थः ॥४॥

कानि पुनः प्रदुष्टानां त्रणानां लिङ्गानि भवन्ति, कथं वा प्रदुष्टाप्रदुष्टास्ते

इत्युष्णः दृष्ट्वा रक्तपीतशुक्लादीनां वर्णानामन्यतमवर्णो भैरवः
 पूति-पूय-मांस-शिरा-स्नायु-प्रवृत्तिभिः पूर्णः पूतिपूयास्नायु-
 न्नाभ्युत्सङ्गप्रजनोत्तदर्शनगन्धोऽत्यर्थं वेदनावान् दाह-पाक-
 दान-कण्डू-शोफ-पीडकोपद्रुतोऽत्यर्थं दुष्टशोणितस्त्रावी
 दीर्घकालानुबन्धी चेति दुष्टव्रणलिङ्गानि । तस्य दोषोच्छ्रायेण
 षट्त्वं विभज्य यथास्वं प्रतिकारे प्रयत्नेत ॥ ५ ॥

अत ऊर्ध्वं सर्वस्त्रावान् वक्ष्यामः । तत्र दृष्टासु च्छिन्नासु
 वा त्वक्षु स्त्रोत्रेषु भिन्नेषु विदारितेषु वा सलिलप्रकाशो भव-
 त्स्त्रावः किञ्चिद्विह्वलः पीतावभासश्च । मांसगतः सर्पि-
 प्रकाशः सान्द्रः श्वेतः पिच्छिलश्च । शिरागतः सद्यश्छिन्नासु
 शिरासु रक्तातिप्रवृत्तिः पक्षासु च तोयनाडीभिरिव तोया-
 गमनं, पूयस्यास्त्रावश्चात्र तनुर्विच्छिन्नः पिच्छिलोऽवलम्बी
 श्यावोऽवश्यायप्रतिभश्च । स्नायुगतः स्निग्धो घनः सिंहाणक-

प्रतीकार्या इत्याह तत्रेत्यादि । अतिसंहतोऽतिसङ्कुचितमुखः, उत्सन्नो
 मांसाभिहृद्योन्नतः, अवसन्नस्तद्विपरीतः, उन्मार्गी ऊर्ध्वमुखः, उत्सङ्गी कोटर-
 वान् । दुष्टरुधिरस्त्रावित्वन्तु प्रदुष्टरक्तवहसिराच्छेदासङ्गणीयम्, वक्ष्यति हि
 “सद्यश्छिन्नासु” इत्यादि । षट्त्वं त्वत्र शोफवदेव द्रष्टव्यं तन्मूलत्वात् तस्य
 व्रणस्य षट्त्वं, दोषोच्छ्रायेण दोषप्रावत्येन, विभज्य व्रणप्रश्नोक्तक्रमेण प्रसरण-
 सामर्थ्यात् पञ्चदशमेति शेषः, एतच्च द्विव्रणीये व्यक्तीभविष्यति ॥ ५ ॥

सम्प्रत्यर्थान्तरप्रसङ्गेन दूरतरमागतानां शिष्याणां प्रकृतेश्चैवं बुद्धिमा-
 न्निपुणं पुनः प्रतिजानीते अत इत्यादिना । अत्र व्रणवस्तुषु मध्ये त्वल्लिति
 सप्तम्यः । विह्वल इति भाष्ये, विच्छिन्नो भाष्ये विभक्तः, अल्पमल्पं प्रवृत्तः

प्रतिमः सरक्तश्च । अस्थिगतोऽस्थिन्यभिहते स्फुटिते भिन्ने
दोषावधारिते वा दोषभक्षितत्वादस्थि निःसारं शुक्तिधौत-
मिवाभाति । आस्त्रावद्यात्र मज्जमिश्रः सरुधिरः स्निग्धश्च ।
सन्धिगतः पीड्यमानो न प्रवर्तते, आकुञ्चन-प्रसारणोन्मन-
विनमन-प्रधावनोत्काटासन-प्रवाहणैश्च खवति । आस्त्रावद्यात्र
पिच्छिखोऽवलम्बी सफेनपूयरुधिरोन्मथितश्च । कोष्ठगतो-
ऽहृद्भ्रूव-पूरीष-भूयोदकानि खवति । मर्शगतस्त्वगादिष्वव-
रुद्धत्वान्नोच्यते ॥ ६ ॥

तत्र त्वगादिगतानामास्त्रावाणां यथाक्रमं पारुष्य-ध्यावाव-
श्याय-दधिमस्तु-क्षारोदक-मांसधावन-पुलाकोदक-सन्निभ-
त्वानि सारताद्भवन्ति । पित्ताद्-गोमेदक-गोमूत्र-भस्म-शङ्ख-
कषायोदक-माध्वीक-तैल-सन्निभत्वानि । पित्तवद्रक्तादति-
विलत्वञ्च । कफान्धवनौत-कासीस-मज्ज-पिष्ट-तिल-नारि-
कैलोदक-वराहवसा-सन्निभत्वानि । सन्निपातात् तिल-
नारिकेलोदकैर्वीरकरस-काञ्जिकप्रसादारुलोदक-प्रियङ्गु-
फल-यकृन्मुद्गयूषसवर्णत्वानीति ॥ ७ ॥

इति यावत् । क्वचिद्वृण एव ह्यात्मशक्त्या सिरान्धित्वा शोणितं प्रवर्त्त-
यतीत्युच्यते सद्यश्चिन्नास्त्रिति । अवश्यायो नीहारः, नासिकाश्रुतः
पीतामः श्लेष्मा सिंहाणक इत्युच्यते । धौता शक्तिः शुक्तिधौतं, मयूरव्यंसका-
दिषु द्रष्टव्यम् । सफेनपूयरुधिरेणालोदितः सफेनपूयरुधिरोन्मथितः,
प्रधावनं वेगेन नमनम् । उत्कासं मुहुर्मुहुर्वलवत्कासः, प्रवाहणं कुन्यनम् ।
पुलाकसुच्छधान्यम्, “धुसरा” इति विज्ञायते । गोमेदको नाम रक्ताग्नि

लोकौ चात्र भवतः ।

प्रक्षाल्यादसाध्यस्तु पलाकोदकसन्निभः ।

क्षारोदकानिभः स्थावो वर्ज्यो रक्ताशयात्स्ववन् ॥

आलाशयात्कलायात्क्षोनिभश्च त्रिकसन्निभः ।

स्थावनेतान् परीक्ष्यादौ ततः कर्माचरेद्विषक् ॥ ८ ॥

अत आर्द्धं सर्वव्रणवेदना वक्ष्यामः । तोदन-भेदन-ताड़न-
च्छेदनायमन-अव्यन-विक्षेपणं-चुम्बुचुमायन-निर्हहनावभञ्जन-
रुद्धोदन-विदारणोत्थादन-कल्पन-विविधक्षत-विक्षेपण-विकि-
रणं-भूरण-स्पर्शन-स्नानावह्वानाद्गुणिकाः सञ्जायन्ति । अनि-
मित्तविविधवेदनाप्रादुर्भावो वा सुकुसुमैर्व्रणैर्जायन्ते वेदना-
विशेषाश्च वातिकमिति विज्ञातुं ॥ ५ ॥ शोण-क्षोण-परिदाह-धमा-
यनानि प्रयुज्य-
नात्रलङ्कारावलीर्णलिव पच्यते यत्र चोष्णाभि-
वृद्धिः क्षते क्षारावसिक्तवच्च वेदनाविशेषास्तं पैत्तिकमिति
विज्ञातुं । पित्तवद्रक्तसमुत्पन्नं जानीयात् । कण्डूर्गुत्वं सुप्तत्व-

मणिभेदः । गरुडीनां वक्ष्यमाणम्, एर्वाकं कर्कटीफलम्, आरकम् “आर”
इत्याख्यायते । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ६—८ ॥

अत इत्यादि । तोदनं सूच्येव व्ययनम्, भेदनम् आरवेव, ताड़नं
दच्छादिनेव, आयमनमाकृष्यायतीकरणेनेव, चुम्बुचुमायनन्तु सर्पपराजि-
कालेपेनेव, स्पर्शः स्पर्शानवबोधः, स्पर्शः सुप्तिरिति तदर्थे प्रयोगदर्शनात् ।
अद्भुताहतास्त्रेव वेदनाविशेषोऽद्भुतिका । कारणमन्तरेण कार्यास्यासम्भवे-
ऽपि विविधवेदनां प्रत्यनिमित्तमिति विशेषणं तदाले निमित्तान्तररहि-
तत्वमाख्यातुम् । औपादयस्त्वारतस्येन दाहविशेषाः । उष्माभिवृद्धा

सुपदेहोऽल्पवेदनत्वं स्तम्भः शैत्यञ्च यत्र तं सान्निपातिकमिति
विद्यात् । यत्र सर्वासां वेदनानां समुत्पत्तिस्तं श्लेष्मिकमिति
विद्यात् ॥ ६ ॥

अत ऊर्ध्वं व्रणवर्णान् वक्ष्यामः । भस्मकपोतास्थिवर्णः
परुषोऽरुणः क्षण्डा इति मासुतजस्य । नीलः पीता हरितः
श्यावः क्षण्डो रक्तः कपिलः पिङ्गल इति रक्तपित्तसमु-
त्पद्योः । श्वेतः स्निग्धः पाण्डुरिति श्लेष्मजस्य । सर्ववर्णोपेतः
सान्निपातिक इति ॥ १० ॥

भवति चात्र ।

न केवलं व्रणे युक्तो वेदनावर्णसंग्रहः ।

सर्वशोफविकारेषु व्रणवल्लक्षणे द्विषक् ॥ ११ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने व्रणास्त्रावविज्ञानीयो
नाम द्वाविंशोऽध्यायः ।

व्रणात् धूमोद्गिरणमिवेति धूमायनम्, नार्थोऽयमनुपपन्नो “वाष्पोऽपफेन-
धूमादुद्गन्तौ” इति वीपदेवसूत्रेणानुगतत्वात् । उपदेहोऽत्र श्लेष्मोपलिप्त-
तेति प्रतीयते, प्रकृतत्वात् श्लेष्मेति श्लिषधातोर्र्थानुगमात् “लिप्ततित्तास्यता”
इति पित्तश्लेष्मज्वरलिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८ ॥

अत इत्यादि । कपोतोऽत्र धूसर एव प्रत्येतव्यः, परुषो नानावर्णः
“परुषं कर्बुरे रुचे” इति मेदिनी । सर्वे वातजाद्युक्ता वर्णाः सर्ववर्णाः ॥ १० ॥

व्रणोक्ता वर्णवेदनाः शोफोऽप्यतिदिशति नेत्यादिना ॥ ११ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये

* व्रणास्त्रावविज्ञानीयो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ।

चयोविंशोऽध्यायः ।

अथातः कृत्याकृत्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

तत्र वयःस्थानां दृढानां प्राणवतां सत्त्ववताञ्च सु-
चिकित्स्या व्रणा एकस्मिन् वा पुरुषे यत्रैतद्गुणचतुष्टयं तस्य
सुखसाधनीयतमः ॥ २ ॥

तत्र वयःस्थानां प्रत्यग्रधातुत्वादाशु व्रणा रोहन्ति ।
दृढानां स्थिरवज्रमांसत्वाच्छस्त्रमञ्चाप्यन्नाणं शिरास्त्राद्यादि-
विशेषान् न प्राप्नोति । प्राणवतां वेदनाभिघाताहारयन्त्रणा-

भगवन् जिज्ञास्यं पुनरापन्नं, दृश्यन्ते ह्यात्मवतामप्यादित एव सुभेषग्नि-
शोपक्रान्ता केचिद्गुणाः क्षिप्रं संरोहन्ति, केचित् पुनः क्षिप्रतरं, अपिचापरे
तथाविधा एव केचिच्चिरात् संरोहन्ति, व्यापादयन्ति वाऽनियमेन, तत्कथ-
मुपपन्नं भवति “सर्व एव व्रणाः क्षिप्रं संरोहन्त्यात्मवताम्” इत्यादिं यदुक्तं
पूर्वाध्याये, इत्येवमाशंसूनपाचिकीर्णुरिदानीं कृत्याकृत्यविधिमधिकरोति
अथात इत्यादिना । कृत्याकृत्यशब्देनह चिकित्स्याचिकित्स्या एव व्रणा-
लिलक्षयिषिता इति निश्चीयते प्रकृतत्वात्, प्रकारापरपर्यायश्च विधिशब्दो
हेमचन्द्रानुशासनात् । तदेषां प्रकारोऽत्रेति कृत्याकृत्यविधिः । समान-
मन्यत् ॥ १ ॥

व्याचिख्यासितमर्थं क्रमेणोपदिद्विच्छति तत्रेत्यादिना । तत्र पूर्वोद्दिष्टेषु
सुदुरूपचारेषु व्रणेषु मध्ये वयःस्थादीनां व्रणाः सुचिकित्स्या इति समन्वयः ।
तत्र वयःस्थास्तरुणाः, दृढाः सुसंहतावयवाः, प्राणवन्तो बलवन्तः, सत्त्ववन्तश्च
सात्त्विकाः ॥ २ ॥

उक्तमर्थं पुनरुपपादयन् स्फुटीकृत्यावगमयति तत्रेत्यादिना । अभि-
नवा धातवो येषां ते प्रत्यग्रधातवस्तेषां भावस्तस्मात्, विवर्द्धमानधातुत्वह-

दिभिर्न ग्लानिसत्त्वयते । सत्त्ववतां दासुणैरपि क्रियाविशेषैर्न
व्यथा भवति । तस्मादेतेषां सुखसाधनीयतमाः । त एव
विपरीतगुणा वृद्ध-क्षाल्यप्राण-भौरुषु द्रष्टव्याः ॥ ३ ॥

स्फिक्-पायु-प्रजनन-खलाट-गण्डौष्ठ-एष्ठ-कर्णफल-कोषो-
दर-जत्रु-मुखाभ्यन्तरसंस्थाः सुखरोपणीया व्रणाः । अक्षि-
दन्त-नासाऽपाङ्ग-ओत्र-नाभि-जठर-सेवनी-नितम्ब-पार्श्व-कुक्षि-
वक्षः-कक्षा-स्तन-सन्धिभागगताः सफेन-पूय-रक्तानिलवाहिनी-
ऽन्तर्गत्याश्च दुश्चिकित्साः । अधोभागाद्योर्ध्वभागनिर्व्वीहिणो
रोमान्तोपनख-मर्म-जङ्घास्थिसंश्रिताश्च । भगन्दरमपि चान्त-
सुखं सेवनीकुटकास्थिसंश्रितम् ॥ ४ ॥

इति यावत् । सत्त्ववतां व्यथा न भवतीति सर्व्वसहत्वात्, वक्ष्यति हि
“सत्त्ववान् सहते सर्व्वम्” इति । त एवेति तदा व्रणानां प्रत्यवमर्शः क्रियते ।
विपरीतगुणा दुःसाध्यदुःसाधनीयतमत्वेन विपरीतधर्माणो वृद्धादिषु द्रष्टव्याः
तत्तद्वयः स्वादिधर्मविषयसादिति भावः ॥ ३ ॥

नन्वेतच्चेत्तत्त्वं कथन्तर्हि वृद्धादीनामपि केचिद्व्रणाः सुखसुपरोहन्ति,
नोपरोहन्त्युपरोहन्ति वा दुःखेनेतर इतरेषामित्याशङ्क्य तामाशङ्कामपनि-
नीयति स्फिगित्यादिना । स्फिक् कटिप्रोथः कटिमांसपिण्डमित्येतत् ।
अत्राभ्यन्तरशब्दः कर्णादिभिः सम्बध्यते, फलकोषाभ्यन्तरस्थानां व्रणानां
सुखरोपणीयत्वं पाकाभिनिर्व्वर्त्तितवृद्धिचिकित्से बहुशः प्रत्यक्षीकृत-
मन्त्राभिः । शेषाणां सुखरोपणीयत्वन्तु प्रसिद्धमेव । अक्षीत्यादि दन्तशब्द-
स्येह दन्तवेष्टे तात्पर्य्यम् ; ओत्रशब्दस्य च ओत्रपाल्यामिति प्रतीयते, तदभ्य-
न्तरसंस्थानां व्रणानां प्राक् सुखरोपणीयत्वेनाऽभ्युपगमात् । अधोभागाच्चेति
षकारो विशेषणार्थः । ऊर्ध्वभागनिर्व्वीहिन ऊर्ध्वमुखेन विस्त्राविणो ये अधो-

भवति चान्न ।

कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।

व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति वेपाञ्चापि व्रणो व्रणाः ॥ ५ ॥

अवपाटिका-निरुद्धप्रकाश-सन्निरुद्धगुद-जठर-ग्रन्थिजत-
क्लिमयः प्रतिश्यायजाः कोष्ठजाश्च त्वन्दोपिणां प्रमेहिणां वा
ये परिक्षतेषु दृश्यन्ते; शर्करा-सिकनासेह-वातकुण्डलिका-
ष्ठौला-दन्तएकरोपकुश-कण्ठशालूक-निष्कोषणदूषिताश्च दन्त-
वेष्टा विसर्पास्थिजतोरःजतव्रणग्रन्थिप्रक्षतयश्च याप्याः ॥ ६ ॥

भागा अशःसंश्रयिणः, ये च रोमान्तादिसंश्रिताः, सज्जे ते दुश्चिकित्स्या-
इत्यर्थः । रोमान्तास्त्वत्र गिरसि विभक्ता मर्मसु परिगण्याः पञ्चोमान्ता-
एव, न तु केगान्तो देगस्तस्य मर्मोदिविरहितत्वेन तसंश्रितानां दुःसाध्यत्वं
प्रति युक्त्यभावात् । अन्तरभ्यन्तर्मुखं सेवन्यादिसंश्रितञ्च भगन्दरमपि दु-
श्चिकित्स्यं विद्यादिति शेषः । सेवन्युपलक्षितं कव्यास्थि सेवनीकुटकास्थि
सेवनोमन्निहितमस्थीत्येतत्, न तु सेवनी च कुटकास्थि चेति हन्वः, सेवनी-
संश्रितानां कृच्छ्रत्वेनानभ्युपगमात् । “भगन्दरोऽन्तर्वदनस्तथा कव्यास्थि-
संश्रितः” इति वाग्भटानुशासनाच्च । कुष्ठिनामित्यादौ व्रण इति रुद्ध-
व्रणावच्छेदे । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ४—५ ॥

सुखदुःखसाध्यानुपदिश्यासाध्यान् निर्दिदिक्षुस्तेषु प्रतीकार्थत्वेन दुः-
साध्यसाधर्म्यात् प्रथमं तावत् याप्यानिवाधिकरोति अवेत्यादिना । जत-
सूलाः क्लमयः जतक्लमयः, पदमिदं क्लमिशब्दश्च समासस्थमपि तात्पर्य-
वशादयथायोगमुत्तरत्रावसृज्यान्वीयते समन्वयान्तरानुपपत्तेः । तथाचाव-
पाटिकादिजाः प्रतिश्यायजास्त्वन्दोपिणां कुष्ठिनां कोष्ठजाश्च, जतक्लमयो,
ये वा प्रमेहिणां परिक्षतेषु, व्रणीभूतासु पीडकासु क्लिमयो दृश्यन्ते तथा
शर्करादिदूषिता दन्तवेष्टा विसर्पास्थिजत * * * प्रक्षतयः,

साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याद्यासाध्यतां तथा ।

घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम् ॥ ७ ॥

विसर्पदस्त्रिचतुदयस ते याप्या दीपशक्तेरचिन्त्यत्वादिति निष्कर्षः । अत्र सन्निरुद्धशुद्धे व्यक्तं चतुस्रविषयमाणमप्युरीकुर्वन्ति भिषजः पुरीषाभिघातात्, वक्ष्यति हि “मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति” इति । जठरशब्दश्च सामान्येनोक्तोऽपि परिस्त्राव्युदर एव प्रवर्तते, सामान्यशब्दस्य विशेषवृत्तित्वादित्युपपन्नं भवति अवेत्यादि । दन्तवेष्टा इति बहुवचनन्वनेकदीपदूषितत्वेन बहुविधभेदाज्ञापनीयम् । निष्कुप्याति वद्धिर्निःसारयति मलानेभिरिति व्युत्पत्त्या निष्कोपणशब्दस्येह सविष एव दन्तशोधने तात्पर्यं दीपस्वभावात् । केचिदत्र विसर्पः स्वनामप्रसिद्धो रोगोऽस्त्रिचतुश्चेति विसर्पास्त्रिचतमित्याहुस्तत्तु न सम्यक्, विसर्पस्यास्त्रिचतसामान्यस्य चानन्तरं साध्यासाध्यत्वेनैव विवक्षितत्वात् । अत्राविशेषणोक्तमप्युरःचतं परिसंवत्सरत्वेन निरूपयन्ति भिषजश्चरकैकवाक्यत्वात् । व्रणाय ग्रन्थिः व्रणग्रन्थिः, सच मर्मज एवेति प्रत्येतव्यम्, अमर्मजानां साध्यत्वेनोपदेक्ष्यमाणत्वात् । प्रभृतिग्रहणात् संवत्सरोत्थितानां स्फुटितवातरक्तादीनामादेशः ॥ ६ ॥

मा भूत् साध्ययाप्यविभागोऽयं सर्वजनीनविषयत्वेन प्रेक्षावकतिपित्तागोचर इति सम्प्रधार्त्वाह साध्या इत्यादि । अक्रियावतां नराणां साध्या व्याधयो याप्यत्वमायान्ति, तथा याप्याद्यकारात् याप्यत्वमागताः साध्याद्यासाध्यतां यान्तीति समन्वयः । याप्यानामसाध्यत्वे दीपं दर्शयति घ्नन्तीति । तुकारः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः, अतोऽवश्यं क्रियाजिहासा परिहर्तव्येति भावः । केचिदत्र घ्नन्ति प्राणानसाध्याः इत्येकं पक्षं मन्यमाना असाध्येषु कालान्तरप्राणहराः सद्यः प्राणान् घ्नन्तीति व्याचक्षते, तत्तु न सम्यक्, तेषां याप्यत्वेवान्तर्भावात् “असाध्यान्नोपक्रमेत्” इत्याद्यागमविरोधात् । प्रसङ्गा-

यापनीयं विजानीयात् क्रिया धारयते तु यम् ।

क्रियायान्तु निवृत्तायां सद्य एव विनश्यति ॥ ८ ॥

प्राप्ता क्रिया धारयति याप्यव्याधितमाहुरम् ।

प्रपत्तिष्वदिवागारं विष्कम्भः साधुयोजितः ॥ ९ ॥

अत ऊर्ध्वमसाध्यान् वक्ष्यामः । मांसपिण्डवदुज्जताः
प्रक्षेकिनोऽन्तःपूयवेदनावन्तोऽश्वापानवदुद्धृतौष्ठाः । केचित्
कठिना गोष्ठद्वन्द्ववदुन्ततच्छुभ्रमांसप्ररोहाः । अपरे दुष्टसधिरा-
न्नाविणस्तनुपिच्छिलास्त्राविणो वा सध्योन्मताः । केचिद्व-
क्ष्मन्तुपिरपञ्चन्ताः श्वेततूक्षवत् लाघुजालवन्तो दुर्हर्षनाः ।
वसा-मेदे-नज्ज-जम्बुज्ज-लाविणश्च दोषसमुत्थाः । पीतासित-
कृष्ण-पुरीष-वात-वाहिनश्च कोष्ठस्थाः । क्षीण-मांसानाञ्च
सर्वानोन्मताञ्चानुलुहा मांसवदुद्धवन्तः सशब्दवातवाहिनश्च
धिरः-कण्ठस्थाः । क्षीण-मांसानाञ्च पूयरक्तनिर्व्वर्हिणो-

एवमन्तु याप्यव्याधितस्य सिधते यापनीयमित्यादिना । यं हृदादिकं
क्रिया धारयते सत्युक्तो रक्षति, तं यापनीयं विजानीयादित्यन्वयः । न च
क्रियावृत्तत्वाऽविधिमात्रं साध्यसमाख्याता युवादयोऽपि यापनीयत्वेनाध्यव-
हितव्या भवन्त्यन्तु विभिन्नष्टि क्रियायामित्यादिना । उक्तमर्थं दृष्टान्ते-
नावगमयति प्राप्तेत्यादिना । प्राप्ता विधिवोधिता, न्यायेति यावत् ।
दिवागारोऽवष्टभनं कीलकमित्यनर्थान्तरम् । किन्तु खलु कल्याणत्वेऽस्मिन्नेता-
पन्त एवाकल्या ण्याह अत इत्यादि । अश्वापानवदुद्धृतौष्ठाः अश्वगुद-
वदुद्धृतप्रान्ताः । निष्ठाः सच्छिद्राश्च प्रान्तप्रदेशाः येषां ते अवसन्नशुपिर-
ताः । “सखुलुः सखिष्णुः” इति निष्पण्डः । अत्र दोषसमुत्था इति

ऽरोचकाविपाक-कास-श्वासोपद्रवयुक्ताः । भिन्ने वा शिरः-
कपाले यत्र मस्तुलुङ्गदर्शनं त्रिदोषलिङ्गप्रादुर्भावः कासश्वासौ
वा यथेति ॥ १० ॥

भवन्ति चात्र ।

वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गञ्च यः खवेत् ।
आगन्तुस्तु व्रणः सिध्येन्न सिध्येद्दोषसम्भवः ॥ ११ ॥
अमर्म्भोपहिते देशे शिरासन्ध्यास्थिवर्जिते ।
विकारो योऽनुपप्येति तदसाध्यस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥
क्रमेणोपचयं प्राप्नो धातून्नुगतः शनैः ।
न शक्य उन्मूलयितुं दृष्टो दृष्ट इवामयः ॥ १३ ॥
स स्थिरत्वान्महत्त्वाच्च धातून्नुक्रमणेन च ।
निहन्त्यौषधवीर्याणि मन्त्रान् दुष्टग्रहो यथा ॥ १४ ॥
अतो यो विपरीतः स्यात् सुखसाध्यः स उच्यते ।
अवद्वमूलः क्षुपको यद्दुत्पाटने सुखः ॥ १५ ॥

विशेषणेनागन्तून् निरूपयति । सर्वतो गतय ऊर्ध्वधस्तिर्व्यङ्गतय एवाणुसुखा-
इत्यर्थः । चकारोऽवधारणार्थः । एवमुत्तरत्रापि चकारो द्रष्टव्यः । त्रि-
दोषलिङ्गत्वेनैव श्वासकासयोर्लाभे, पृथगुपादानं हास्यामेव ताभ्यामनु-
विहत्वेऽसाध्यत्वमाख्यातम् ॥ ७—१० ॥

वसामित्यादि । अनुपप्येति पीनः पुन्येनाभ्युदेति । धातूनि धातु-
शब्दोऽयमजहत्स्वार्थया लक्षणया शिरादिष्वपि प्रवर्त्तते इति वक्तव्यमेव,
तदनुगतत्वानुपपत्तेः । स्थिरत्वात् बलवत्त्वात् । क्षुपको नाम क्लृप्तशब्दा-
विषयो वृक्षः । अत्रावद्वमूल इति विशेषणेनातितराद्युत्पाटनसुखतामावि-

त्रिलिङ्गैरनाम्नाः पद्यावौष्ठोऽपिङ्गी सप्तः ।
 शवेद्वतो निरास्त्रावो व्रणः शुद्ध इहोच्यते ॥ १६ ॥
 कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ।
 स्त्रिराक्षिपिटिकावन्तो रोहणीति तत्तादिशेत् ॥ १७ ॥
 रुद्धवर्णावल्गुप्रसिद्धवल्गुवल्गु व्रणम् ।
 त्वक्त्वर्णं सप्ततलं सप्तधूढं विनिर्दिशेत् ॥ १८ ॥
 दोषप्रकोपाद्यायालादभिघातादजीर्णतः ।
 हर्षात् क्रोधाद्भयाद्वापि व्रणो रूढोऽपि दीर्यते ॥ १९ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने द्रव्याद्यविधि-
 नील त्रयोविंशोऽध्यायः ।

प्लोति । पिङ्गी स्त्रोटाकारोन्नतसांसोपचितः । कपोत इह धूसर-
 एव गत्येत्यः । स्रक्त्रिपिटकक्षिपिटिका, “स्त्री स्यात् काचिन्मृणाल्यादि-
 विवक्षापक्षे यदि” इत्यमरः । क्षिपिटिकाकारो मांसाङ्गुरक्षिपिटिका,
 यथा काकपक्षाकारा चूडा काकपक्ष उच्यते तद्वत् । रुद्धं जाताङ्गुरं वर्त्त-
 लावायणं यस्तु न रुद्धवर्णा, मांसाङ्गुरप्रपूरितावकाश इति तात्पर्यम् ।
 स्त्रावायणसमुदाय एव हि व्रण इत्यायुर्वेदविदो मन्यन्ते । शेषमतिरोहि-
 तार्थम् ॥ ११—१९ ॥

इति श्रीहाराचन्द्रचक्रवर्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 सूत्रस्थाने द्रव्याद्यविधिर्नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ।

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथातो व्याधिसमुद्देशीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

द्विविधा व्याधयः शस्त्रसाध्याः स्नेहादिक्रियासाध्याश्च ।
तत्र शस्त्रसाध्येषु स्नेहादिक्रिया न प्रतिपिध्यते । स्नेहादि-
क्रियासाध्येषु शस्त्रकर्म्म न क्रियते । अस्मिन् पुनः शास्त्रे

भगवन् ! स्नेहादिक्रियासाध्यत्वेन व्याचिख्यासितेषु, याप्यत्वादिप्रत्यय-
भूतत्वेन याप्यत्वेन च कृत्याकृत्योपदिष्टेष्ववपाटिकादिषु, क्रिमिषु च किं
शल्याङ्गपरिपठितत्वादुन्नवत् शस्त्रमप्यवचार्यमाहोस्त्रिनेति संशयमपा-
चिकीर्षन् हेहा विभज्य व्याधिनिचयान् सङ्क्षेपेणोपदिदित्तुरिदानीं व्याधि-
समुद्देशीयमधिकरोति अथात इत्यादिना । व्याधीनां सङ्क्षेपेणोपदेशो
व्याधिसमुद्देशः, “समासकयनमुद्देशः” इति स्मरणात् ॥ १ ॥

अत्राभिसन्धीयते हि स्नेहादिक्रियासाध्येष्ववपाटिकादिषु शस्त्रकर्म्म-
जिज्ञासापरीहारः, व्यक्तीभविष्यति चायमर्थोऽनन्तरं स्नेहादिक्रियासाध्ये-
ष्वित्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण ; तदलमसाध्यानामिहोपदेशेनेति मन्वानो भग-
वांस्तन्त्कारः शस्त्राशस्त्रसाध्यत्वेनासाध्यत्वेन च व्याधीनां त्रैविध्ये सत्यप्याह
त्रिविधा इत्यादि । शस्त्रशब्देनेहानुशस्त्राणामपि परिग्रहः क्रियते, प्राथः
क्रियैकत्वात् ; “शस्त्रकर्म्म न क्रियते” इति त्वनुपयोगित्वादेवेति विदित-
वेदितव्या भिषजो मन्यन्ते, अचिरकालजत्वादिना भेषजसार्धैर्द्व्यंशश्चादि-
ष्वजस्रं शस्त्रफलदर्शनात् । नेह प्रकृतत्वात् सन्निहितत्वाद्वा शस्त्रसाध्यपदेन
कृत्याकृत्योपदिष्टान् व्रणानेव प्रतीयुर्नापि च स्नेहादिक्रियासाध्यपदेन
केवलमवपाटिकादीनित्येवाभिसन्धाय युक्त्या समन्वीय व्याधिसामान्यं याह-
यितुं विधिनष्टि अस्मिन्नित्यादिना । पुनः शब्दोऽयमवधारणार्थः । शल्या-

सर्वतन्त्रसामान्यात् सर्वेषां व्याधीनां यथास्थूलमवरोधः
क्रियते ॥ २ ॥

प्रागभिहितं तद्दुःखसंयोगा व्याधय इति । तच्च दुःखं
त्रिदिविधमाध्यात्मिकसाधिभौतिकसाधिदैविकमिति ॥ ३ ॥

तत्तु सप्तविधे व्याधावुपनिपतति । ते पुनः सप्तविधा

दीनामष्टानानि च तन्त्राणां रुग्णनिवृत्त्याद्यर्थत्वेन मुख्यत्वात् सर्वतन्त्रसामा-
न्यात्, अस्मिन् शास्त्रे शक्यतन्त्र एव सर्वेषां व्याधीनां यथास्थूलमवरोधः
परिश्रमः क्रियते; तन्त्राणामेषां व्याधिसमुद्देशं प्रति विनिगमनाभावेऽपि
तन्त्रस्यास्य प्राथम्यात् प्राधान्यादिति भावः; अतः सर्वेष्वेव शास्त्रसाध्येषु
स्नेहादिक्रियाः क्रियन्ते, स्नेहादिक्रियासाध्येषु च नैव शस्त्रकर्त्तव्येति निष्कर्षः।
अत्र हि विस्तरः सर्वे व्याधय उपदिष्टा अपि दुरधिगमा भवन्ति निदा-
नाद्यनेकार्थविज्ञेयत्वात्तद्विदमुक्तां यथास्थूलमिति, यथास्थूलं निर्विशेषम् ॥२॥

यथेह सर्वे व्याधयो यथास्थूलमवरोध्यन्ते तदुपदिष्टं श्रोतृणां स्मृति-
विस्मयमाशङ्क्य दूरपरिभ्रष्टं व्याधिलक्षणं पुनः स्मारयति प्रागिति । आध्या-
त्मिकं द्विविधं शारीरं मानसञ्च—तत्र शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्य-
निमित्तं, मानसं पुनः काम-क्रोध-लोभ-मोह-मयेर्ष्या-विषाद-विषयविशेषा-
दर्शननिबन्धनम्; सर्वज्ञैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकमुच्यते । आधि-
भौतिकं पुनर्मातुष-पशु-पक्षि-सरीसृप-व्यावर-निमित्तम् । आधिदैविकस्तु
यज्ञ-राक्षस-विनायक-ग्रहावेशादिनिबन्धनम् ॥ ३ ॥

तदित्यादि । तदेतत् प्रत्याल्लवेदनौघं दुःखत्रिकं सप्तविधे व्याधौ
खल्वेवोपनिपतति, परिलक्षितं भवतीत्यर्थः । तुकारोऽवधारणार्थः । एतेन
व्याधावुपशान्ते दुःखमप्युपशान्त्यतीति सूचितं भवति । दृश्यन्ते हि भगवन्-
बहुविधा व्याधयो ज्वरशुक्लादिभेदेन, येषु सत्तूपनिपतति दुःखत्रयं निय-
मेन, तत् कथमिदमुच्यते सप्तविधे व्याधाविलेखितामाशङ्कां परिहरति त-
द्व्यादिना । ते पूर्वोक्तास्तदुःखसंयोगरूपा व्याधयः सप्तविधा एव, न

व्याधयः । तद्यथादिवलप्रवृत्ताः जन्मवलप्रवृत्ताः दोषवल-
प्रवृत्ताः सङ्घातवलप्रवृत्ताः कालवलप्रवृत्ताः दैववलप्रवृत्ताः
स्वभाववलप्रवृत्ता इति ॥ ४ ॥

तत्रादिवलप्रवृत्ता ये शुक्रशोणितदोषान्वयाः कुष्ठार्शः-
प्रभृतयः । तेषां द्विविधा साहजाः पितृजाश्च । जन्मवल-
प्रवृत्ता ये मातुरपचारात् पङ्गु-जात्यन्ध-वधिर-मूक-मिन्दिन-
वासन-प्रभृतयो जायन्ते । तेषां द्विविधा रसकृता दौर्हृदाप-
चारकृताश्च । दोषवलप्रवृत्ता य आतङ्कसमुत्पन्ना मिथ्या-
हाराचारभवाश्च । तेषां द्विविधा आमाशयसमुत्पन्नाः पक्वा-

त्वविका इत्यवधारणार्थेन पुनःशब्देनावगमयति । यथा च तत्समत्वमुपपद्यते
तद्दर्शयति तदित्यादिना ॥ ४ ॥

प्रागुक्तमर्थं क्रमेण विवृणोति तथेत्यादिना । आदिरादिकारणम्,
जीवावक्रान्तमन्तर्गर्भाशयगतं शुक्रशोणितमित्येतत् ; यत् प्रकरणादप्राप्य-
मिनिर्वर्त्तिनी शक्तिः, तेनोत्पन्ना आदिवलप्रवृत्ताः । प्रभृतिग्रहणात् सहज-
कृत्वादीनामादेशः । जन्मन्या देहधारणात्, या च योनिनिःसरणात् बलं
येषां दोषाणां, तत्प्रवृत्ता जन्मवलप्रवृत्ताः । मिन्दिना अस्पष्टवाचः ।
वासनप्रभृतयो वासनकुलादयः । एषां पुनर्मातुरपचारजत्वमुपरिष्ठान्निवे-
दयिष्यते । तान् पुनर्विभजते त इति । स्वहृदयेन गर्भहृदयेन च हि-
हृदया नारी गर्भिणी, तत्सम्बन्धित्वाद्गर्भी दौर्हृदमुच्यते । “दौर्हृदलक्षणम्”
इति रघुः, दौर्हृदलक्षणं गर्भलक्षणमिति तदर्थः । दौर्हृदार्थोऽपचारो
यस्यमाणोऽकालप्रवाहणादिरूपो दौर्हृदापचारः । दोषा वातादयो रज-
स्तमसो च । आतङ्को रोगक्षतसुत्पन्ना अपि व्याधयो दोषवलाप्रवृत्ता
एवेति प्रत्येतव्यम् ; तदिहोपपन्नं भवति आतङ्कसमुत्पन्ना इति । मिथ्या-
हाराचाराद्यात्मसुप्तिका अपि लक्षणीयास्तेन प्राग्भवौयसुरापाननश्रवणादिः

ज्वरसमुत्पाद्य, पुनश्च द्विविधाः शरीराभाजसाद्यः । त एत-
आध्यात्मिकाः ॥ ५ ॥

सङ्घातबलप्रवृत्ता य आगन्तवो दुर्बलस्य बलवद्विग्रहात् ।
तेऽपि द्विविधाः शूलहता व्यालादिहताश्च । एते आधि-
क्षौनिकाः ॥ ६ ॥

कालबलप्रवृत्ता ये शीतोष्णवातवर्षाप्रवृत्तिनिमित्ताः ।
तेऽपि द्विविधा व्यापन्नर्तुहता अ व्यापन्नर्तुहताश्च । दैवबल-

जनितानां शातातपीयकसंविपाकीकृतानां श्वावदन्तादीनामप्यवरोधः ।
आमाशयशब्देनेह पच्यमानाशयस्यापि परिग्रहः कियते, प्रायेणामान्वयात् ;
तथाच पित्तस्थानसमुद्भवा ग्रहिण्यादयोऽप्यवरोध्यन्ते । तान् पुनोभजते
पुनश्चेति । आमाशयादिमनुत्यत्वेनोपदिष्टानां पुनर्मानसत्वं दोषसम्बन्धा-
न्निरूपणीयम्, एतच्चोक्तादप्रतिषेधे निपुणतरमुपपत्त्यते ॥ ५ ॥

सङ्घातबलप्रवृत्ता इति । सङ्घातोऽत्रात्यधिकः संसर्गः, य इत्यागन्तु-
विशेषणं दैवबलप्रवृत्तागन्तुकव्याधिव्यवच्छेदार्थम् । बलाहो विग्रहो बल-
वद्विग्रहः, “तदहम्” इति वतिः । बलवद्विग्रहादित्यजहत्स्वार्थया लक्षणया
तद्वद्विष्टापातिव्यवच्छिन्नपि भावे प्रवर्तते । शूलहता इति शूलशब्दस्य
पारिभाषिकः, यथाह देवीपुराणम् “पक्षिमल्लसृग्गैर्ये तु दंष्ट्रिभृङ्गिनखै-
र्हताः । पतनानयनप्रायैर्वज्राग्निविषवन्धनैः । सृता जलप्रवेशेन ते वै
शूलहता स्मृताः” इति । अत्र पक्षिमल्ल्यादिभिर्मृतानां शूलहतत्वेनोप-
देगात्, तेषां शूलत्वमध्यस्तमिति प्रतीतं भवति । तथाच वक्ष्यमाणानां
पतनादिनिमित्तानामप्यत्रैवान्तर्भावात् श्रुताधिकृताः सर्वे आगन्तवः परि-
सृहीता भवन्ति । न चात्र शूलशब्दस्य पारिभाषिकशूलपरत्वे व्यालादि-
हतत्वेत्यनर्थकमिति वाच्यम्, परिभाषापरिपठितरेषां व्यालादीनां ग्रहण-
सार्थकत्वात् प्रपञ्चार्पणाद्वा । व्याला हिंस्रजन्तवः ॥ ६ ॥

प्रवृत्ता ये देवद्रोहादभिगस्तका आधर्व्वेदज्ञता उपसर्गज्ञताश्च
तेऽपि द्विविधा विद्युद्गनिज्ञताः पिशाचादिज्ञताश्च, पुनश्च
द्विविधाः संसर्गजा आकस्मिकाश्च । स्वभावबलप्रवृत्ताः क्षुद्-

देवबलप्रवृत्ता इति । देवानां यच्चप्रभृतीनां देवकल्पानां शुर्वादीनाञ्चेद-
मिति दैवम् । द्रोहोऽत्रावमानना, देवानां द्रोही देवद्रोहकृत्तादभिगस्तकाः
पापसूता रोगाः. ये यच्चन्ते नवप्रहाकृतिविद्वाननीयादौ । आधर्व्वेद-
ज्ञता इत्यधर्व्ववेदाभिहितमारणादिज्ञताः ; उपसर्ग इहाशुभसूचक उत्पात-
एव परिगृह्यत आत्ययिकत्वात्, तेन सततोऽज्ञापातादिरिति निष्कर्षः ।
अस्य च सूचकत्वेन कर्तृत्वाभावेऽपि यदैवोत्पात उत्पद्यते, तदैव व्याभ्युत्पत्तेः
कर्तृत्वमध्यस्थीच्यते उपसर्गज्ञताचेति काकतालीयन्यायात् ; यद्योक्तं महा-
भारते “धूमकेतुर्महाघोरः पूषञ्चाक्रम्य तिष्ठति । सेनयोरश्वं वीरं कश्चि-
यति महाग्रहः” इति । अभिगस्तकानां पिशाचादिज्ञतत्वं स्रगस्युक्तं
“कृत्वा-पिशाच-रजः-क्रोधाधर्मैरुपध्वस्यन्ते जनपदाः” इत्यन्तेन ग्रन्थमन्द-
र्भेण । पुनश्चेति । संसर्गजा इति संसर्गोऽयं सामान्येनीतोऽपि क्षुपितानां
देवादीनामेवेति गत्येतद्धं, प्रकृतत्वात् ; तथाचाभिगापाभिप्रज्ञाश्चेति
तात्पर्यम् । तत्राभिपज्ञो देवादीनामावेशः । अभिगापस्तु “इदन्तेऽनिष्टं
भूयात्” इत्येवं देवादिभिराशंसनम् । अत्राभिगापस्य पापसूतत्वात् तज्जा
व्याधयोऽप्यभिगस्तका उच्यन्ते । यदुक्तमात्रेयेण “अभिगापप्रभवस्याप्यधर्म-
एव हेतुर्भवति” इति । आकस्मिका इति निगूढत्वादिप्रकृतत्वाद्वा सूत-
कारणत्वेनोपदिष्टानां देवादिद्रोहाणां तदाले अनुपलब्धात् आकस्मिका
इत्याख्यायते । तदिदं विद्युद्गनिज्ञतत्वेन पिशाचादिज्ञतत्वेन च प्रवि-
भक्ततया सकारणत्वेनाभ्युपगतानामपि पुनराकस्मिकत्वेन विभजनं नागुप-
पन्नम् । यथा “अकस्माद्विज्ञासवत्” इति तन्त्रान्तरीयं वातोदरप्रत्यवकारं
वचनम् । स्वभावबलप्रवृत्ता इति । अत्र शरीराध्यक्षस्थालनः स्त्रीयो भावः
स्वभावा न तु शरीरस्य, अपगते ह्यात्मनि कस्मिंश्चिदपि शरीरे क्षुधादयो न
मादुर्भवन्तीत्यवधेयम् । नन्विदमामनन्ति “न भोऽस्ति मत्पयो लोके यत्र

यिप्रासा-जरा-मृत्यु-निद्रा-प्रवृत्तयः । तेषां द्विविधाः काल-
क्षता अकालक्षताश्च । तत्र परिरक्षणक्षताः कालक्षताः
अपरिरक्षणक्षता अकालक्षताः । एते आधिदैविकाः । तत्र
सर्वव्याध्यवरोधः ॥ ७ ॥

सर्वेषाञ्च व्याधीनां वातपित्तश्लेष्माण एव मूलं तल्लिङ्ग-
त्वाद्दृष्टफलत्वादावशाच्च । यथाहि दृष्टं विकारजातं

कालो न भापते" तथा "कालो हि नाम भगवान् स्वयम्भुरनादिमध्य-
निधनः" इति, तत्राथमिदमुच्यते अकालक्षता इति, न ह्यसम्पृक्तता सञ्चि-
द्रता वा कालस्योपपद्यत इत्यानन्द्य तामाशङ्कतां परिहरत्येकान्तेन तत्रे-
त्यादिना । परिरक्षणक्षताः स्नाय्याद्युपपद्यमानाः, तद्विपरीताद्यापदि-
रक्षणक्षताः । एते कालदलप्रवृत्तादयः । अथ "कालस्वरूपं रूपं तद्विष्णो-
र्मैत्रेयवर्त्तते" इति स्मृत्यात् "आत्मा च ब्रह्म" इति वेदान्तवाक्याच्च,
कालबल-स्वभावबलप्रवृत्तानामाधिदैविकत्वं बोद्धव्यम् । सम्प्रत्युक्तमर्थमुप-
संहरन् प्रागुक्ता या ब्रह्मा सन्मूलसुसूक्ष्मित्वेतिवगमयति तत्रेत्यादिना ।
तदादिवलप्रवृत्तादिषु सर्वव्याध्यवरोधः सर्वव्याधिपरिग्रहः क्रियत इति
शेषः, अतो ज्वरगुल्मादिभेदेन व्याधीनामनेकविधत्वे सत्यपि यथास्थूलमय-
रोधः कर्तुं शक्यत एवेति निगूढो भावः ॥ ७ ॥

आत्मनिर्दिष्टं रक्तप्रतीकारार्थमुपदिश्यते प्रतीकारे चावश्यं दोषा अपेक्षि-
तव्या भवन्तीत्यभिसम्भाय सप्तविधानांसेषां दोषसूत्रत्वमुपदिदिद्यति सर्वेषा-
मित्यादिना । मूलमिति मूलकारणम् । न खलु कारणसामान्ये कार्य-
भेदः सहस्रा समन्वितो भवतीति सम्प्रधार्य पृथग्विधत्वेऽप्येषां यथा दोष-
मूलत्वमवधारितव्यं तदावच्छासो भगवांस्तन्त्रकारो हेतुचितयमुदीरयति
तदित्यादिना । वातादौ वां लिङ्गानि रुक्षशीतादीनीव लिङ्गान्येषामिति
तल्लिङ्गास्तेषां भावस्तस्मात् तल्लिङ्गत्वात् वातपित्तश्लेष्माण एव मूलमिति
रुप्रसङ्गः । एतदेव दृढयन्नाह दृष्ट्यादि । दृष्टफलत्वात् वेतादिहर-

विश्वरूपेणावस्थितं सत्त्वरजस्तमांसि न व्यतिरिच्यन्ते, एव-
मेव कृत्स्नं विकारजातं विश्वरूपेणावस्थितमव्यतिरिच्य वात-
पित्तश्लेष्माणो वर्तन्ते । दोषधातुमलसंसर्गादायतनविशेषा-
न्निमित्ततत्त्वेषां विकल्पा भवन्ति । दोषदूषितेष्वत्यर्थं धातुषु
संज्ञा क्रियते रसजोऽयं शोणितजोऽयं मांसजोऽयं मेदोजो-
ऽयमस्थिजोऽयं मज्जजोऽयं शुक्रजोऽयं व्याधिरिति ॥ ८ ॥

तत्रान्नाश्वारोचकाविपाकाहमर्ह-ज्वर-हृत्प्रास-तृप्ति-
गौरव-हृत्प्राणुरोग-आर्गोपरोध-कार्श्य-वैरस्याहसादाकाल-
प्रवैर्वाताद्युपशमनेन तत्तद्व्याध्युपशमदर्शनात्, आगमात् “नास्ति रोगो
विना दोषैः” इत्यादि शास्त्राच्च वातपित्तश्लेष्माण एव मूलमिति पूर्वोक्ता-
न्वयः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्फुटीकृत्यावगमयति यथाहीति । विकारजातं
विकारसमूहः ; अत्र कृत्स्नमिति विशेषणं महदादिगोवटप्रभृतीनां परि-
ग्रहार्थम् । एतच्च “मूलप्रकृतिरविकृतिः” इति साङ्गकारिकायां वि-
स्तारगो द्रष्टव्यम् । विश्वरूपेण नानाकारेण । न व्यतिरिच्यन्ते न त्यज्यन्ते
कारणेन कार्यस्थानन्यत्वादिति भावः । अर्थोऽयं प्राक् “व्याधिग्रहणात्”
इत्युपक्रम्य “सर्व एव व्याधयो व्याख्याताः” इत्यनेनोपदिष्टोऽपि व्यवसाया-
भिप्राये व्यासतः पुनरिहोपदिष्ट इति न पीनरक्त्यम् । न च व्याधीनां
वातादिमूलत्वेऽभ्युपगते एकैकशस्तैर्वातादिभिः प्रमेहादीनामनेकधाभि-
निर्गत्तिरनुपपन्नेत्याह दोषेत्यादि । नन्वेतच्चेत्तत्त्वं कथं गच्छेत् रसजत्वादिभेदेन
व्याधीनां संज्ञा क्रियते, नहि नीचा अपि स्थलजान् जलजत्वेन व्यपदेष्टु-
मभीष्टन्ति, किं पुनर्विदितवेदितव्या महर्षय इत्यामङ्गां परिहरति दोष-
दूषितेष्वित्यादिना । धातुष्वत्यर्थं दोषदूषितेषु सन्तु “रसजोऽयं व्याधिः”
इत्यादिक्रमेण संज्ञा क्रियते, सर्पिर्दग्धोऽयं व्रण इतिवत् तादात्म्याध्यासेनेति
भावः, अतो व्याधीनां दोषमूलत्वेऽपि तथा तथा संज्ञा नानुपपन्नेत्यसं-
सन्धिः । सम्प्रति दोषादिसंसर्गादायतनविशेषाच्च ये ये व्याधयो जायमाना-

वलि-पक्षित-दर्शनप्रवृत्तयो रसदोषजा विकाराः । कुष्ठ-
 विमर्ष-पिङ्गका-मशक-नीलिका-तिलकालक-न्यच्छ-व्यङ्गेन्द्रलुप्त-
 स्त्रीह-विद्रुधि-शुल्म-वातशोणितार्शोऽर्बुदाङ्गमर्द्दीहृग्दर-रक्त-
 पित्तप्रवृत्तयो रक्तदोषजा शुद-मुख-मेढ्रपाकाश्च । अधि-
 बांनार्बुदार्शोऽधिजिह्वोपकुश-गलशुण्डिकालजी-मांससङ्घा-
 तोष्ठप्रकोप-गलगण्ड-गण्डमालाप्रवृत्तयो मांसदोषजाः । ग्रन्थि-
 दृद्धि-गलगण्डार्बुद-मेदोजौष्ठप्रकोप-सधुमेहातिखौल्याति-
 खेदप्रवृत्तयो मेदोदोषजाः । अध्यस्थप्रधिदन्तास्थितोद-शूल-
 कुनसप्रवृत्तयोऽस्थिदोषजाः । तमोदर्शन-सूच्छा-भ्रम-पर्व-
 स्थूलसूलाकर्जन्म-नेत्राभिव्यन्दप्रवृत्तयो मज्जदोषजाः । क्लैव्या-
 ग्रहर्ष-शुक्लाक्षरी-शुक्लमेह-शुक्लादोषादयश्च तद्दोषजाः । त्वग्-
 दोषाः सङ्गोऽतिप्रवृत्तिर्वा मलावतनदोषाः । इन्द्रियाणामप्र-
 वृत्तिरयथाप्रवृत्तिर्वैन्द्रियावतनदोषाः । इत्येवं समास उक्तो
 विस्तरनिमित्तानि चैषां प्रतिरोगं वक्ष्यामः ॥ ९ ॥

भवति चान्न ।

लपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावताम् ।

यत्र सङ्गः स्वैषु स्याद्वाधिसुत्रोपजायते ॥ १० ॥

स्वातन्त्र्याः सङ्गा आपद्यन्ते तान् पुनर्निर्दिदिच्छति तवेत्यादिना । मार्गोप-
 रोधी भूतसङ्गादिः । पर्वसु स्थूलसूलानामरुपां जगम, पर्वस्थूलसूलार्जन्म
 “यत्र सङ्गां स्थूलसूलानां पर्वजानाञ्च दर्शनम्” इत्यानेयः । अप्रहर्षः स्त्रीष्विति
 शेषः । क्लैव्याशधीयस्त्वेनायं सिध्यते ॥ ८।९ ॥

“नन्विदमासन्ति “सर्वेशरीरचरासु खलु वातपित्तश्लेष्माणः सर्वस्मिन्”

भूयोऽत्र जिज्ञास्यं, किं वातादीनां ज्वरादीनाञ्च नित्यः संश्लेषः परिच्छेदो वा ? इति । यदि नित्यः संश्लेषः स्यात् तर्हि नित्यातुराः सर्व्व एव प्राणिनः स्युः । अथाप्यन्यथा, वातादीनां ज्वरादीनाञ्च “अन्यत्र वत्तमानानासन्यत्र लिङ्गं

शरीरे कुपिताकुपिताः शुभाशुभानि कुर्व्वन्ति” इति, नेह तारतम्येनैषां प्रकोप उपदिश्यते, तत्कथमिदमुपपन्नं भवति. “दोषदूषितेष्वत्यर्थं धातुषु संज्ञा क्रियते” इति, नैतत्तु निपुण विचिन्तयन्तोऽणुमात्रेणाप्यवगच्छाम-स्तदिशदं विज्ञापयतु भगवानित्याह कुपितानामित्यादि । अत्र यत्रेति सर्व्वनाम्ना सन्निहितत्वाद्वासादीनां प्रत्यवमर्शः क्रियते ; शरीरे परिधावतां कुपितानां दोषाणां यत्र रसादिषु सङ्गो मेलनमित्यनर्थान्तरम् ; तत्र खेषां दोषाणां वैगुण्यात् स्ववैगुण्यात् व्याधिरुपजायत आविर्भवतीत्यर्थः, नासदुत्पत्तेरित्यवधेयम् । तथाच यत्र परिधावतां दोषाणां सङ्गस्तत्रैवात्यर्थं दोष-दुष्टिर्निरूप्यत इत्यवगमानानुपपत्तिः । अत्र स्ववैगुण्यादिति स्वशब्दो व्याधु-त्पादनायां रसादीनामकिञ्चित्कारत्वमाख्यातुम्, दोषतत्त्वा हि ते स्वातन्त्र्येण किमपि कर्त्तुं नैव शक्यन्ते, अतएवोक्तञ्च “त एव च व्यापन्नाः प्रलयहेतवः” इति ॥ १० ॥

नन्वयं व्याधिनिचयस्येदोषवैगुण्यादेवाविर्भवति तर्हि सत्त्वेनोपलब्ध्या ज्वरादयः किं नित्यमेव सूक्ष्मतया वातादिष्ववतिष्ठन्ते ? आहोस्तिदन्यत्रेत्येवं संशयमवतारयन्नाह भूय इति । अत्र व्याधुत्पत्तावित्यर्थः । संश्लेषः सम्बन्धः परिच्छेदोऽसम्बन्धः । आस्तां तावद्यथा तथैषां सम्बन्धः का वस्तु-क्षतिरिति विप्रतिप्रत्तिं दर्शयति यदीति । नित्यातुराः स्वाभाविकव्याधि-परिपीडिता इव, नित्यज्वरादिव्याधिप्रपीडिताः स्युर्देनन्दिनाहारविहारतः कालप्रकर्षतश्चावश्यमुपस्थितेन भिषक्सहस्रैरपि प्रतिहन्तुमशक्येन बलवता वातादीनां वैगुण्येन क्षुधादीनामिवान्तर्निहितानां ज्वरादीनामप्युपहंसित-त्वेनावामेरिति भावः । अथेति पक्षान्तरोपन्यासार्थम् । वातादीनां

न भवति” इति कृत्वा यदुच्यते वातादयो ज्वरादीनां मूला-
नीति तन्न । अलोच्यते, दोषान् प्रत्याख्याय ज्वरादयो न
भवन्ति, अथच न नित्यः सखन्धो यथाहि विद्युद्वाताग्नि-
वर्षाण्याकाशं प्रत्याख्याय न भवन्ति । सत्यप्याकाशे कदा-
चिन्न भवन्ति; अथच निमित्ततस्तत एवोत्पत्तिरिति ।
तरङ्गबुद्बुदादयश्चोदकविशेषा एव, वातादीनां ज्वरादीनाञ्च
नाप्येवं संश्लेषो न परिच्छेदः शाश्वतिकः अथच निमित्तत-
एवोत्पत्तिरिति ॥ ११ ॥

ज्वरादीनाञ्चान्यथा परिच्छेदेऽपि, “अन्यत्र वर्तमानानां भावात्सामान्यत्र
लिङ्गं न भवति” इति कृत्वा इति न्यायात् “वातादयो ज्वरादीनां मूलानि”
इति यदुच्यते “सर्वेषाञ्च व्याधीनाम्” इत्यादिना प्रागुक्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण,
तन्नोपपद्यते, प्राणिनां वातादिमत्त्वे सत्यपि निव्यातुरत्वेनालक्ष्यमाणत्वात्,
ज्वरादीनां वातादिलिङ्गत्वेनैवोपलभ्याच्चेति भावः । परिहरति अत्रेति ।
न भवन्ति नाविर्भवन्ति ; अथचेति निपातसमुदायः किन्त्वर्थः । सखन्धो-
ऽत्राभिव्यञ्ज्याभिव्यञ्जकत्वलक्षणो भावो न नित्यो नित्यविकाशी, निमित्त-
विशेषभापेक्षत्वात् वक्ष्यति हि “निमित्तत एवोत्पत्तिः” इति । न चैत-
दप्रसिद्धमिति दृष्टान्तमवतारयति यथाहीति । निमित्ततः सङ्घर्षादिवि-
शेषतः । तत आकाशत एवोत्पत्तिर्विद्युदादीनामिति शेषः । इतिशब्दे
धात्वसमाख्यः । किन्तुर्हीतावता विद्युदादीन् प्रत्याकाशस्येव ज्वरादीन्
ग्रन्थेषां निमित्तत्वमप्यङ्गीकरोषि ? नेत्याह तरङ्गेति । उदकविशेषाः
कारणेन कार्यस्यानन्यत्वादुदकादभिन्ना एव तरङ्गबुद्बुदादयो यथा सत्य-
प्युदके कदाचिन्न भवन्ति, अथच निमित्ततो निमित्तविशेषात् वातादि-
प्रचारविशेषादिति यावत् तत एवोदकादुत्पद्यन्ते ; एवमिति तथार्थः ।
तथा वातादीनां ज्वरादीनाञ्च न शाश्वतिकः सततप्रवृत्तः संश्लेषो नापि च

भवति चात्र ।

विकारपरिमाणञ्च सङ्ख्या चैषां पृथक् पृथक् ।

विस्तरेणोत्तरे तन्त्रे सर्वावाधाश्च वक्ष्यन्ते ॥ १२ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने व्याधिसमुद्देशीयो
नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ।

शास्त्रतिकः परिच्छेदः, अथच निमित्तत इति कार्यसामान्यस्यैव निमित्ता-
येचित्वेऽप्यत्र निमित्तत इति विशेषणं निमित्तविशेषपरिग्रहार्थमिति युक्त-
सुत्पत्त्यामः ; तदयमर्थः निमित्ततो वस्तुशक्तेरचिन्त्यत्वान्निमित्तविशेषात्
मिथ्याहारादितो न तु दैनन्दिनाहारादित इति यावत्, उत्पत्तिज्वरादीनां
तत एव वातादिभ्यो न त्वन्यस्मादित्येवं दृष्टान्तसाम्याद्वाक्यशेषेण व्याख्येयम् ।
एतेन ज्वरादीनामनित्यविकाशित्वादशाश्रितिकः संश्लेषस्तन्निष्ठत्वाच्चापरि-
च्छेदः स्वीक्रियते । वस्तुतस्तु वातादीनां ज्वरादीनाञ्चाविशेष इति निश्ची-
यते, एतच्च प्रथमस्याध्याये विशदं व्याहृतमस्माभिः “स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा
ये” इत्यादिवचनोपन्यासेन ; नातो नित्यातुर्यप्रसङ्गो नापि च ज्वरादीनां
वातादिलिङ्गतानुपपत्तिरिति विप्रतिपत्तिः परिहृता भवति ॥ ११ ॥

नन्विह समुद्दिष्टा व्याधयः स्थूलतो विशेषतश्च कतिधा भवन्तीत्याह
विकारिति । विकारपरिमाणं “व्याधीनाञ्च सहस्रं यत्” इत्यादिना ।
पृथक् पृथक् सङ्ख्या चैषां “षडृशांसि” इत्यादिक्रमेण, वक्ष्यत इत्यन्वयः ।
अर्थोऽयं तन्त्रान्तरेषूक्ते वक्ष्यमाणोऽपीह “उत्तरे तन्त्रे” इति बाहुल्यानुशया-
दुपात्तमित्यनुसन्धेयम्, सर्वा वाधाः सर्वे प्रतीकारक्रमा वक्ष्यन्त इति
वचनव्यत्यासेनान्वयः प्रासङ्गिकमेतत् ॥ १२ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
व्याधिसमुद्देशीयो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

—१५७—

अथातोऽष्टविधशस्त्रकर्म्मण्यमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

छेद्या भगन्दरा ग्रन्थिः श्लैष्मिकस्तिक्तकालकः ।

व्रणवत्सर्ग्वृणान्यर्शश्चर्शकीलोऽस्थिसांसगम् ॥

शल्यं जतुमणिर्मांससङ्घातो गलशुण्डिका ।

स्नायुमांसशिराकोयो वल्लीकं शतपीनकः ।

अध्रुषञ्चोपदंशाश्च मांसकन्यधिसांसकः ॥ २ ॥

न खलु “द्विविधा व्याधयः शस्तसाध्याः” इत्यादि व्याधिसंज्ञेयीयोक्तं प्रतिपिक्तूनां किञ्चन प्रतिपिक्तितमर्थं प्रतिपादयति, मनागपि प्रत्ययगन्धेनाविपयीकरणात्, पूर्वं हि शस्त्रकर्माष्टविधमित्युपदिष्टं, न च तत्सर्वं सर्वस्मिन् व्याधायुपयोगमेति रुग्णश्लेष्मेण विशेषात्तदिदानीमविभक्तं तमर्थं विभज्योपदिदिक्षुरष्टविधशस्त्रकर्म्मण्यं नामाधिकरोति अथात इत्यादिना । कर्म्मणि साधवः कर्म्मण्याः, अष्टविधशस्त्रकर्म्माहान् व्याधीनधिकृत्य कृतो ग्रन्थोऽष्टविधशस्त्रकर्म्मण्यः ॥ १ ॥

छेद्या इति । श्लैष्मिको ग्रन्थिरिति सामान्येनोक्तोऽप्ययमर्थोऽवश्यममर्म्मजत्वादिना विशेषणीयः, वक्ष्यति हि “अमर्म्मजातं समप्रयातमपक्वमेवापहरेद्दिदार्य” इति । तिलकालकस्तिक्तकालकसामान्यं, तिलकालकद्वयमित्येतत्, कश्चित्तु नेह तिलकालकोऽयं शूकदोषोक्तस्तस्यासाध्यत्वात्, किन्तर्हि ? क्षुद्ररोगविशेष इत्याचक्ष्णाणो भिषग्विद्यायां स्वस्यैव क्षुद्रत्वमाख्यापयति, असाध्योऽपि हि स प्रत्याख्यायाचरितव्य इति निवेदयिष्यते, प्रयोगत उपदिश्यते च छेदमात्रप्रतीकार इति । व्रणवत्सर्ग्वृणान्यर्शश्चर्शकीलोऽर्शोभिदः शल्यमित्युत्तुङ्कितमेवेति प्रत्येतद्व्यम् “उत्तुङ्कितं क्लृप्त्वा” इत्यनागतादेक्षणात् । कोयः पूतिभावः, उपदंशस्य क्षेद्यत्वमागतपाक-

भेद्या विद्रुधयोऽन्यत्र सर्वजान्नन्ययस्तयः ।
 आदितो ये विसर्पाश्च वृद्धयः सविदारिकाः ॥
 प्रमेहपीडकाशोफस्तनरोगावसन्यकाः ।
 कुम्भीकानुशयीनाड्यो वृन्दौ पुष्करिकालजी ॥
 प्रायशः क्षुद्ररोगाश्च पुष्पुटौ तालुदन्तजौ ।
 तुण्डिकेरी गिलायुच्च पूर्वं ये च प्रपाकिणः ।
 वस्तिस्तथाऋरीहेतोर्मेदोजा ये च केचन ॥ ३ ॥

विषयं कुथितमेहनविषयश्चेत्युन्नेयम् । शतपीनकशब्देनेह भगन्दरभेद-
 एवाभिप्रेयते, न तु शूकद्रोषविशेषस्तस्य लेख्यत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्, अस्य च
 भगन्दरग्रहणेनैवोपलभ्येऽपि पुनरुपादानं नितरां हेतुत्वमाख्यातुम् । अल्पं
 कन्द्राकारं मांसं मांसकन्दौ, मृणाल्यादिषु पाठादीप्, कठिनो मांसाङ्गुर-
 इति यावत् । हेतुत्वमस्या ग्रन्थिचिकित्सिते व्यक्तीभविष्यति । अत्र जतु-
 मणिर्वस्त्रीकश्च क्षुद्ररोगभेदौ, मांससङ्घातो गलशुण्डिकाऽध्नुषोऽधिमांसकश्च
 मुखरोगेषु द्रष्टव्याः ॥ २ ॥

भेद्या इत्यादि । सर्वजो हि विद्रुधिरसाध्यस्तदिदमुच्यते, अन्यत्रेति ।
 अन्ययस्तय इति प्राथमिकत्वेन वातादिजाः । आदित इत्यादावुपदिष्टाः
 वातपित्तकफजा इति यावत्, अत्रादित इति विशेषणं क्षतजसर्वजयो-
 रसाध्यत्वात्तद्वावच्छेदार्थम् । शोफो व्रणशोफः, स्तनरोगः स्तनविद्रुधिः,
 प्रायशः क्षुद्ररोगाश्चेत्यनुशयीविदारिकयोर्लाभे पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थमेका-
 न्ततो भेद्यत्वप्रतिपादनार्थं वा । अत्र प्रायश इत्यनेनेन्द्रनुसादीन्निरुणद्धि ।
 नाड्यो नाडीव्रणाः, भेद्यावस्था चैषामग्रोपहरणीये विशदं व्याहृता स्वयमेव
 “यतो यतः” इत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण, एतच्च प्रायेण बालनाडीविषयमत्या-
 यतनाडीविषयश्चाहुस्तेन प्रागुक्तं हेतुत्वमेव प्रायेणाभिमतमित्यनुसन्धेयम् ।
 वृन्दाविति द्विवचनं वृन्दैकवृन्दयोः परिग्रहार्थम् । पूर्वं ये चेति, गिलायु-

लेख्याश्चतस्रो रोहिण्यः किलासमुपजिह्विका ।
 मेदोजो दन्तवैदर्भो ग्रन्थिवर्त्माधिजिह्विका ।
 अर्शांसि मण्डलं सांसकन्दौ सांसोन्नतिस्तथा ॥ ४ ॥
 वेध्याः शिरा वङ्गविधा मूत्रद्विर्दकोदरम् ॥ ५ ॥
 एष्या नाद्यः सशल्याश्च त्रणा उन्मार्गिणाश्च ये ॥ ६ ॥
 आहार्य्याः शर्करास्तिष्ठो दन्तकर्णमलाश्मरी ।
 शल्यानि मूढगर्भाश्च वर्चश्च निश्चितं शुदे ॥ ७ ॥

तुष्टिकाव्याः साहचर्यात् सुखरोगेष्वेव ये प्रपांकिणः पांकिणीनाः कण्ठ-
 शालूकादयस्ते पूर्वं पचमानावस्थायां भेद्या इत्यर्थः, तथा अश्मरीहेतो-
 रश्मर्याहरणनिमित्तं वस्तिर्भेद्य इति तात्पर्यम् । अत्रालजीकुम्भिका-
 वसन्यपुष्करिकाः शूकेदोपभेदाः ॥ ३ ॥

लेख्या इत्यादि । चतस्र इति वातपित्तकफशोणितजाः । उपरिष्ठा-
 दमाध्यत्वेन व्याचिख्यासिताया अपि शोणितजाया इह परिगणनं नानुप-
 पन्नं, “पित्तवत्साधयेद्देवो रोहिणीं रक्तसम्भवाम्” इति स्मरणात् । दुष्ट-
 मेदःकतो ग्रन्थ्यादिर्नाम रोगोऽत्र मेदोजशब्देनाभिप्रेयते प्रकृतत्वात्, ग्रन्थि-
 भूतं वर्त्त, नेत्रच्छदो नाडीत्रणो वा ग्रन्थिवर्त्माच्यते, अर्शांसि चेह महामूला-
 न्येव, तान्येव हि समूलमुन्मूलयितुं लिख्यन्त एकान्तेन । मण्डलं दद्रुपुण्ड-
 रीकादीनां, सांसोन्नतिर्त्रणेषु दुष्टसांसाभिबुद्धिः ॥ ४ ॥

वेध्या इत्यादि । सर्वमेव जातोदकमुदरं धर्म्ममाश्रित्य दकोदरशब्देनेह
 आहयन्त्याचार्या वेधेनानुगतत्वात् । एष्या इत्यादि । एष्याः शलाकया
 पन्वेपणीयाः, उन्मार्गी विमार्गी, जङ्घाधस्तिर्यङ्मार्ग इति यावत्, अश्मरी
 शर्करा, दन्तशर्करा, क्षुद्ररोगोक्ता शर्करावृन्दारम्भिका शर्करा चेति तिस्रः
 शर्कराः । दन्तकर्णमलसहिताश्मरी दन्तकर्णमलाश्मरी, शल्यत्वेनैव मूढ-
 गर्भाणां परिग्रहेऽपि मूढगर्भाश्चेति सहात्ययकरत्वादनुपेक्षणीयत्वमाख्या-
 तुम् ॥ ५—७ ॥

स्त्राव्या विद्रुधयः पञ्च भवेद्युः सर्वजादृते ।
 कुष्ठानि वायुः सर्जः शोफो यथैकदेशजः ॥
 पाल्यामयाः क्षीपदानि विषजुष्टञ्च शोणितम् ।
 अर्जुदानि विसर्पाश्च ग्रन्थयश्चादितस्तु ये ॥
 त्रयस्त्रयश्चोपदंशाः स्तनरोगा विदारिका ।
 शौष्मिरो गलग्रास्तूकं कण्टकाः क्षमिदन्तकः ॥
 दन्तवेष्टः सोपकुगः शीतादो दन्तमुष्पुटः ।
 पित्तासृक्कफजाश्चौष्ठराः क्षुद्ररोगाश्च भूयशः ॥ ८ ॥

स्त्राव्या इत्यादि । सर्जो वायुः स्त्राव्यचूषणेन निर्हरणीयः, वक्ष्यति
 हि “निरुद्धेऽस्थनि वा वायो” इत्युपक्रम्य “चूषयेत् पवनं वसी” इति, अत्र
 निरुद्धत्वेन वायोः सर्जत्वमाख्यातमिति गम्यते । न च स्रवतेर्जनादि-
 चरण एव तात्पर्यमिति केनचिदुक्तं युक्तं “वाष्पणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च
 सर्वदा । स्रवत्यनोद्धतं पूर्वम्” इति बहुलं प्रयोगदर्शनात् । एकदेशजः
 शोफ इह अस्तभोजननिमित्तानां तर्षापद्रवभूतानाञ्च शोफानामस्त्राव्यत्वे-
 नाभिधानात्तदितर एव प्रत्येतव्यः । आदित आदावुपदिष्टा ये त्रयो
 वातादिजा ग्रन्थयश्चकाराटादितो ये त्रय उपदंशा इत्यर्थः । अत्र त्रयाणा-
 मुपदंशानां स्त्राव्यत्वेनोपदेशेनैव शोणितसन्निपातजयोरप्युपदंशयोः स्त्राव्यत्व-
 मुपदिष्टं भवति, वक्ष्यति हि “उपदंशद्वयेऽप्येतां प्रत्याख्यायांचरेत् क्रियाम्”
 इति । न चैषां ग्रन्थीनां प्राग्मेयत्वेनोपदेशात् स्त्राव्यत्वमनुपपन्नमिति
 वाच्यम् “कर्मणा कश्चिदेकेन द्वाभ्यां कश्चित्त्रिभिस्तथा । विकारः साधते
 कश्चिच्चतुर्भिरपि कर्मभिः” इत्युक्तेः । एतेनैवंविधाः सर्वे एव व्याख्याताः ।
 विदारिकाशब्देनेह क्षुद्ररोगसुखरोगोक्तयोर्हयोरेव विदारिकयोः परिग्रहः
 क्रियते, प्रायः समक्रियत्वादाकृतिसाम्याद्वा ॥ ८ ॥

सीव्या सेदःसमुत्थाश्च भिन्नाः सुलिखिता गदाः ।

सद्योव्रणाश्च ये चैव चलसन्धिव्यपाययाः ॥ ८ ॥

न क्षाराग्निविषैर्जुष्टा न वा सासृतवाहिनः ।

नान्तर्लोहितशल्याश्च तेषु सव्यविविशोधनम् ॥

पांशुरोमनखादीनि चक्षुमस्थि भवेच्च यत् ।

अहृतानि यतोऽमूनि पाचयेद्युष्टं व्रणम् ।

रुजश्च विविधाः कुर्युस्तस्मादेतान् विशोधयेत् ॥ १० ॥

ततो व्रणं समुन्नम्य स्थापयित्वा यथास्थितम् ।

सीव्येत्सूक्ष्मेण सूत्रेण वल्केनाभ्यान्तकस्य वा ॥

सीव्या इत्यादि । भिन्नाः सुलिखिता सेदःसमुत्था गदा अर्बुदादय-
श्चकारात्तथाविधा सांसादिसमुत्था अपि सीव्याः, ये च सद्योव्रणाश्चल-
सन्धिव्यपाययास्तौ सीव्या एव, अवधारणार्थोऽयमेवशब्दः । अस्यूता हि ते
सम्यनुग्राहकं श्लेष्माणसुपहत्यापाकरोति सन्धिविच्छेदमेकान्तेनेत्ययमभिसन्धिः,
एतेनेतरदेशस्थाः सद्योव्रणा अनात्ययिकतया नावश्यं सीव्या इत्यपि सूचितं
भवति । अवस्थाविशेषे चैषां पुनः सेवनं प्रतिषेधयति नेत्यादिना । क्षारा-
ग्निविषैर्जुष्टाः प्रतीकारार्थं प्रयुक्तक्षाराग्निकाः, दिग्धविद्धत्वेनान्यथा वा
विषजुष्टाश्चेत्यर्थः । सासृतवाहिनः फुप्फुसादिगताः, अन्तर्लोहितशल्या अन्त-
र्दृष्टशोणितशरादिशल्या इत्यर्थः । सम्प्रति शल्यत्वेनैव पांशुप्रभृतीनामुपलब्धे-
ऽप्यतितरां प्रपाकित्वाक्तानि पुनस्त्वरितं निर्हर्तुमुपदिदिच्छति पांश्वित्या-
दिना । रुजसत्यर्थं पाचयेयुः, तस्मादेतान् शल्यविशेषान् निर्हृत्य वि-
शोधयेदाश्वेवेति भावः ॥ ८—१० ॥

तत इत्यादि । व्रणं व्रणीष्ठं समुन्नम्य किञ्चिदुन्नतं कृत्वा यथास्थितं
यथास्थानं स्थापयित्वा ओष्ठेनोष्ठं संयुज्येति यावत्, सीव्येदिति परेणान्वयः ।

शणजक्षौमसूत्राभ्यां स्नाया वात्सेन वा पुनः ।
 मूर्ध्वागुडचीतानैर्वा सीव्येदेक्षितकं शनैः ॥
 सीव्येङ्गोफणिकां वापि सीव्येद्वा तुन्नसेवनीम् ।
 ऋजुग्रन्थिमथो वापि यथायोगमथापि वा ॥
 देशेऽल्पमांसे सन्धौ च सूचीं वृत्ताङ्गलद्वयम् ।
 आयता चरङ्गुला चरुहा मांसले वापि पूजिता ॥
 धनुर्वक्रा हिता मर्मफलकोषोदरोपरि ।
 द्रव्येतास्त्रिविधाः सूचीस्तीक्ष्णाग्राः सुसमाहिताः ।
 कारयेन्मालतीपुष्पवृन्ताग्रपरिमण्डलाः ॥

अश्मान्तकः पापाणभेदस्तदाकारः क्षुपभेद इहाश्मान्तकशब्देनोपदिशते,
 विज्ञायते चान्मल्लोटक इति । कथं सीव्येदित्याशङ्क्याह सीव्येदित्यादि ।
 वेक्षितकं कुटिलं तिर्यक् प्रणिहितया सूच्या सूत्रेणैकेनाविध्य सम्पादित-
 मित्येतत् । उक्तञ्च “अल्पान्तरन्तु कुटिलं सीव्यते बहुवेष्टनम् । यत्तद्व-
 वेक्षितकं नाम शाखादौ युज्यते बुधैः” इति । शलाकोपहिता सेवनी गोफ-
 णिकेत्यायुर्वेदविदो भाषन्ते, तथाच “पाटितं योनिगुदयोरन्तरं वा तथा-
 विधम् । देशं स्यूत्वा यथायोगं पुनस्तच्छेदशङ्कया ॥ नातिस्थूले नाति-
 सूक्ष्मे शलाके हे निपात्य च । तदासक्तेन सूत्रेण संवेद्य सेवनीकृता ।
 नाम्ना गोफणिका प्रोक्ता दुष्करा मन्दबुद्धिभिः” इति । पृथक् पृथक्
 संच्छिन्ना सेवनी तुन्नसेवनी । यदाह “पृथक् पृथक् तु संच्छिन्नं सीव्यते
 तुन्नसेवनी । या योज्या पक्ष्मकोपादौ” इति । प्रायेणौष्ठसन्धानार्थं यत्र
 सेवन्यां सृक्ततः सृक्तपर्यन्तम् ऋजुसूचीं निपात्य तदग्रमूलासक्तेन सूत्रेणाकृष्य
 सन्धेयभागं संयुज्य ग्रन्थिः क्रियते सा ऋजुग्रन्थिर्नाम “पार्श्वीत् पार्श्वान्तरं
 यावत् ऋजुसूचीं निपात्य च । संवेद्याकृष्य सूत्रेण ग्रन्थिर्यः सन्धिहेतवः ।
 क्रियते स ऋजुग्रन्थिरोष्ठादिषु विधीयते” इति तन्वान्तरञ्च । देश इत्यादि ।

नातिदूरे निष्कृष्टे वा सूचीं कर्म्मणि पातयेत् ।
 दूराद्गुजो व्रणोष्ठस्य सन्निष्कृष्टऽवलुञ्चनम् ॥ ११ ॥
 अथ क्षौमपिचुच्छन्नं संख्युतं प्रतिसारयेत् ।
 प्रियङ्गुञ्जनवज्याह्वरोधचूर्णैः सजन्ततः ॥
 शल्लकीफलचूर्णैर्वा क्षौमध्मासेन वा पुनः ।
 ततो व्रणं यथायोगं बद्ध्वाचारिकमादिशेत् ॥ १२ ॥
 एतदष्टविधं कर्म्म समासेन प्रकीर्तितम् ।
 चिकित्सितेषु कात्स्न्येन विस्तरस्तस्य वक्ष्यते ॥ १३ ॥
 ह्रीनातिरिक्तं तिथ्यक् च गात्रच्छेदनमात्मनः ।
 एताश्च तस्योऽष्टविधे कर्म्मणि व्यापदः स्मृताः ॥ १४ ॥

अज्ञानलोभाहितवाक्ययोग-

भयप्रमोहेरपरैश्च भावैः ।

यदा प्रयुञ्जीत भिषक् कुं शस्त्रं

तदा सशेषान् कुरुते विकारान् ॥ १५ ॥

इतिशब्दः प्राग्वक्ष्यमाणत्वेनाभ्युपगतानां सूचीनां व्याख्यापरिसमाख्यर्थः ।
 परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ ११ ॥

अथेत्यादि । प्रतिसारयेदवचूर्णयेत् । शल्लकी नामौषधिः, शिषकीति
 विज्ञायते । क्षौमध्मासेन अतसीवीजचूर्णेन कत्तृणचूर्णेन चेत्यर्थः । अत्रानुक्तो
 ऽपि सूत्रच्छेदो वक्तव्य एव “यदा मन्येत संस्निष्टां पेश्या पेशीं त्वचा त्वचम्
 तदा वत्थनमेकं हेचीणि वा मोचयेत् क्रमात्” इति तन्वान्तरौयस्मरणात्
 तिथ्यगित्यविहिततथाविधच्छेदं विषयौकरोतीति भ्रूगण्डादौ तिथ्यक्छेदं
 न विप्रतिषिद्धः ॥ १२—१४ ॥

तत्र ह्रीनातिच्छेदौ दोषाख्यानैनातितरां न्यक्करोति अज्ञानेत्यादि

तं चारुशस्त्राग्निभिर्गौषधैश्च
 भूयोऽभियुञ्जानमयुक्तियुक्तम् ।
 जिजीविषुर्दूरत एव वैद्यं
 विवर्जयेद्दुग्धविषाग्निबुल्यम् ॥ १६ ॥
 तदेव युक्तान्नुति मर्म्मसन्धीन्
 हिंस्यात् शिराः स्नायुमथास्थि चैव ।
 सूर्खप्रयुक्तं पुरुषं क्षणेन
 प्राणैर्वियुञ्ज्यादथवा कथञ्चित् ॥ १७ ॥
 भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो
 विचेष्टनं संलपनोष्णता च ।
 सुस्ताङ्गता मूर्च्छनमूर्ध्वात-
 स्त्रीत्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः ॥

अज्ञानमनभिज्ञत्वं, अहितवाक्यं बालोऽयं नार्हति यवमात्रादधिकं शस्त्रपद-
 मेवं स्नेहादन्यस्माद्वा 'कारणात् स्वजनादिभिः प्रयुक्तमनिष्टाप्ताति वाक्यं,
 प्रमोहः कर्मकाले ज्ञानवतोऽपि चित्तविभ्रमः, अपरैर्याथातथ्येन व्याप्ति-
 तत्त्वानभिज्ञत्वादिभिर्भावैः, ईषदर्थोऽयं कुशब्दः क्रियाविशेषणम् । यदा
 भिषक् शस्त्रमीषन्मात्रं प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । तदेवेति । अतिशुक्तान् तदेव
 शस्त्रमित्यर्थः, तुकारो विशेषणार्थः । कथञ्चित्जीवेदिति शेषः ॥ १५—१७ ॥

किन्तु खलु मर्म्मादियु च्छिन्नेषु लिङ्गानि भवन्ति, यान्युपलभ्य शस्त्रमति-
 युक्तं जानीम इत्याह भ्रम इत्यादि । भ्रमश्चक्रारुद्धस्येवावधूर्णनम्, अन्यथा-
 भूतस्य वस्तुनोऽन्यथाज्ञानं वा, ईप्सितं जिह्वासितं वाऽर्थमधिकृत्येष्टाजिह्वा-
 साप्रयुक्तस्य तदुपायानुष्ठानलक्षणा समीहा चेष्टा, तन्नाशो विचेष्टनम्,
 संलपनं रहसि भाषणम्, चित्तविभ्रमादस्मृष्टमनन्यापेक्षिभाषणमित्येतत् ।

मांसोदकाभं रुधिरञ्च गच्छेत्
 सर्वेन्द्रियार्थोपरतिस्तथैव ।
 दशार्द्धसंख्येष्वपि हि क्षतेषु
 सामान्यतो मर्म्भसु लिङ्गमुक्तम् ॥ १८ ॥
 सुरेन्द्रगोपप्रतिभं प्रभूतं
 रक्तं खवेद्वै क्षततथ वायुः ।
 करोति रोगान् विविधान् यथोक्तां-
 श्छिन्नासु भिन्नास्त्रयवा शिरासु ॥
 कौञ्जं शरीरावयवावसादः
 क्रियास्त्रशक्तिस्तुमुक्ता रुजश्च ।
 चिराद्गुणो रोहति यस्य चापि
 तं स्नायुविद्धं मनुजं व्यवस्थेत् ॥

ऊर्ध्ववातः श्वासः, वातकृता रुजो मन्यस्तस्मादयश्चरकसंवादात्, मांसोदकाभं
 मांसधावनतीयाकारम्, अत्र रुधिरस्य तदाकारता रज्ज्वात्पत्वात्तक्षणीया,
 अतस्तदवर्णागिव प्रवर्तते इत्यप्यनुसन्धेयम् । रसरज्ज्वात्सम्भूतादि रुधिरा-
 द्रज्ज्वात्कमादौ गच्छत्याग्नेयत्वात्तद्वत्त्वाच्च, नत्वाप्यो रसः । दशार्द्धसङ्केतसु
 शिरास्नायुस्थिसन्धिमांसात्मकतया पञ्चसङ्केतकेषु मर्म्भसु क्षतेषु सामान्यतोः
 ऽविशेषात्लिङ्गमुक्तम्, विशेषतस्तु लिङ्गमनन्तरं निवेदयिष्यते “यथास्त्रमेतानि
 विभावयेयुः” इत्यादिनातिदेशार्थेन ग्रन्थसन्दर्भेण । लिङ्गानामेषां बलतार-
 तम्यन्तु मर्म्भबलमभिसमीक्ष्य जिज्ञासितव्यम् । मर्म्भबलानि च वक्ष्यमाणेन
 सद्यःप्राणहरत्वादिना वेदितव्यानि ॥ १८ ॥

सन्ध्यादिषु मध्ये सिरैव हि सर्वे शरीरमहरहस्तर्पयति, स्नायुश्च तामनुः

शोफातिष्ठद्विस्तुमुला रुजश्च
 चलक्षयः पर्वसु भेदशोफौ ।
 क्षतेषु सन्निध्वंचलाचलेषु
 स्यान्सन्निध्वक्क्षीपरतिश्च लिङ्गम् ॥
 घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु
 सर्वास्ववस्थासु न शान्तिरस्ति ।
 तृष्णाङ्गसादौ श्वयथुश्च रुक् च
 तमस्थिविद्धं मनुजं व्यवस्थेत् ॥ १९ ॥
 यथास्वमेतानि विभावयेयु-
 र्निङ्गानि मर्मास्वभिताडितेषु ।
 स्पर्शं न जानाति विषाण्डुवर्णो
 यो मांसमर्शण्यभिताडितः स्यात् ॥ २० ॥

कूलयतीति परस्मैतो व्यक्तीभविष्यत्यतः प्राधान्यादव्युत्क्रमेण प्राक् सिरास्त्रायु-
 चतलक्षणान्युपदिदिक्षति सुरेन्द्रेत्यादिना श्लोकद्वयेन । सुरेन्द्रगोपो नाम
 कौटभेद इन्द्रगोप इत्याख्यायते । तुमुलास्तीव्राः । शोफेत्यादि । अचला-
 चलेषु स्थिरास्थिरेषु सन्धिषु क्षतेषु, शोफातिष्ठद्विस्तुमुला रुजश्चेति प्रत्यासत्त्या
 तेषु तेषु सन्निध्वेवेति प्रत्येतव्यम् । पर्वस्त्विति पर्वशब्दस्येह सन्धिसन्निहित-
 देशे सन्धी च तात्पर्यमिति ब्रूमः, सन्धिमात्रेषु क्षतेषु तत्र तत्र भेदशोफदर्श-
 नात् । भेदस्त्वं विदारणवहेदनां विशेषः । सन्धिकर्षीपरतिर्यथाक्रम-
 सुन्नमनविनमनादीनां, चालनापवर्त्तनादीनाञ्च कर्मणां विरतिः । उक्ता-
 स्तेतानि सिरादिक्षतलिङ्गानि क्षतेषु तत्तत्सिरादिमर्मास्वतिदिशति यथास्व-

आत्मानमेवाथ जघन्यकारी
 शस्त्रेण यो हन्ति हि कर्त्तुं कुर्वन् ।
 तस्मात्प्रवृत्त्यात्महनं कुर्वन्
 विवर्जयेदायुरभीष्टमानः ॥ २१ ॥
 तिर्य्यक्प्रणिहिते शस्त्रे दोषाः पूर्वमुदाहृताः ।
 तस्मात्परिहरन्दोषान् कुर्याच्छस्त्रनिपातनम् ॥ २२ ॥
 आतरं पितरं पुत्रान् बान्धवानपि चाशुरः ।
 अघैतानभिश्छेत्त वेद्ये विश्वासमेति च ॥
 विसृजत्यात्मनांत्मानं न चैनं परिशङ्कते ।
 तस्मात्सुत्रवदेवैनं पालयेदातुरं भिषक् ॥ २३ ॥

भिति । यथास्त्रं येषां सिरादीनां यान्येतानि लिङ्गानि भवन्ति, तानि
 ताडितेषु तत्तत्सिरादिमन्त्रसु विभावयेयुरित्यर्थः । सम्प्रति सिरादिक्षत-
 वन्नांसक्षते लिङ्गविशेषानुपलब्धात् पृथक्त्वेन तन्मन्त्रक्षतलिङ्गान्यभिधत्ते
 एवमित्यादिना । अष्टम् ॥ १८।२० ॥

स्यादेतत् कथं नु खल्वेतदुरेणानभिसम्बन्धमप्यात्मगात्रच्छेदनमस्यानिष्ट-
 जापादयति, यदभिसम्बाध व्यापदधिकारे “गात्रच्छेदमात्मनः” इत्युक्तं
 नैतत्त्वणुमात्रेणाप्यवगच्छामस्तद्विशदं विज्ञापयतु भगवानित्याह आत्मान-
 मित्यादि । आयुरभीष्टमानो जिजीविषुः । यो हि प्रसादादात्मानमपि
 हन्तुमुत्सहते न च तेनातुरशरीरातिपातनं चिन्तयत्यसमिधः । शेषो-
 ऽप्यर्थस्त्वतिरोहितः ॥ २१ ॥

आ भूत् श्रुतिवैक्यव्यवशान्तिर्यक्च्छेदस्यापि व्यापत्तिकरत्वे काचिद्-
 विपत्तिपत्तिरित्यगोपहरणीयोक्तं पुनः श्लाघयन्नुपसंहरति तिर्य्यगित्यादिना ।

धर्माथौ कीर्त्तिप्रीत्यर्थं सतां ग्रहणसुत्तमम् ।

प्राप्नुयात् स्वर्गवासञ्च हितमारब्ध कर्मणा ॥ २४ ॥

कर्मणा कश्चिदेकेन द्वाभ्यां कश्चित् त्रिभिस्तथा ।

विकारः साध्यते कश्चिच्चतुर्भिरपि कर्मभिः ॥ २५ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थानेऽष्टविधशस्त्रकर्मण्यो
नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ।

सुगमम् । धर्मेत्यादि । कीर्त्तिर्यशः, प्रीतिसुष्टिः, अर्थसंग्रहः वसुजातमन्त्रा-
च्छादनादिः, एषां समाहारः कीर्त्तिप्रीत्यर्थम् । आदरापरपर्यायोऽयं
ग्रहणशब्दः “ग्रहणं स्वीकारादरकरोपरागोपलब्धिवन्दिषु” इति मेदिनी ।
न च ग्रन्थिप्रभृतीनां केषाञ्चिद्व्याधीनां छेदाद्यनेकविधप्रयत्नेनाभिधानमनुप-
यन्नमित्याह कर्मणेति । अतिसंहितार्थमेतत् ॥ २२—२५ ॥

इति शौद्धाराण्यचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
सूत्रस्थानेऽष्टविधशस्त्रकर्मण्यो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ।

षड्विंशोऽध्यायः ।

अथातः प्रनष्टशल्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

शल्यं शल्यं आशुगमने धातुस्तस्य शल्यमिति रूपम् ।

तद्विविधं शरीरलागन्तुकञ्च ॥ २ ॥

सर्व्वं शरीराबाधकरं शल्यं तदिहोपदिश्यत इत्यतः शल्यं

पूर्वाध्याये “नान्तर्लोहितशल्याश्च” इत्यादिना परमार्थतोऽन्तर्नि-
हितानां शल्यानां निर्हरणं कार्यमित्युपदिष्टम्, इदानीन्त्वाहरणसौकर्यार्थं
किंलक्षणानि तानौत्यावेदयन् प्रनष्टशल्यविज्ञानीयमधिकरोति अथात-
इत्यादिना । द्रष्टुमयोग्यानां शल्यानां विज्ञानं प्रनष्टशल्यविज्ञानम् ॥ १ ॥

संशयश्चात्र किं शल्यशब्देनैह शङ्कुर्नाम शल्यविशेषः परिगृह्यते, आहो-
स्त्रित् शरशलाकादय इति । शल्यशब्दो हि मुख्यया वृत्त्या शङ्को प्रवर्त्तते,
इतरत्र भक्त्येति प्रतीयते “वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना” इत्यादि कोपप्रासाध्यात्,
“यत्किञ्चिदाबाधकरं तत्सर्व्वं शल्यसंज्ञितम्” इति परिभाषाविशेषाच्च, न
चानैकतरग्रहणं सुकरं भवति, मुख्ये हि सहसा बुद्धिरारोहति, विज्ञानञ्च
भाक्तानामेव शल्यानामतितरामभीषन्ति कुशलाः प्रायस्तेषामेवाहार्यत्वात्,
किन्तावत् प्राप्तम् ? इत्येवमाशंसूनपाचिकीर्षुः शल्यशब्दस्य योगरूढमर्थं
परिग्राहयन् प्रथमं तावद्भात्वर्थमनुसन्धत्ते शलेत्यादिना । शल्यमिति रूपं
शल्यस्याशुगच्छति वेगेन अन्तःशरीरमनुप्रविशतीति व्युत्पत्त्या “शल्येयत्”
इत्यौणादिकेन यतेति तात्पर्य्यम् ॥ २ ॥

नन्वेतच्चेत्तत्त्वं तर्हीदं तावद्भवान् प्रष्टव्यः, किमाश्वनुप्रवेशित्वान्नित्यं
शरीरानुपालिनामप्यन्तःश्वासान्नपानादीनां शल्यत्वं ब्रवीति ? नेत्याह
सर्व्वेति । सर्व्वं शरीराबाधकरं सर्व्वशरीराबाधकरम् । अत्र शरीरग्रहणे-
नैव मनोऽपि लट्हीतं भवति “चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम्” इति गोतमसूत्र-

शास्त्रम् । तत्र शरीरं रोमनखादि धातवोऽन्नमला दोषाश्च
दुष्टाः । आगन्तूपि शरीरशल्यव्यतिरेकेण यावन्तो भावा-
दुःखमुत्पादयन्ति । अधिकारो हि लोह-वेषु-वृक्ष-तृण-
शृङ्गास्थिमयेषु, तत्रापि विशेषतो लोहमयेष्वेव विशसनार्थो-

स्मरणात् । अयमभिसन्धिः, अस्मिन् शास्त्रे यत्किञ्चिदस्तुजातमाश्वनुप्रवेशि
सत् शरीरं बाधते तत्सर्वं शल्यमुच्यते, नित्यं शरीरानुपालीन्यन्तःश्वासादीनि
तु आश्वनुप्रवेशीन्यपि नैव लवमात्रेणापि शरीराबाधकराणि भवन्तीति न
तेषां शल्यत्वम् एतेन शल्यशब्दस्यावयवशक्त्या समुदायशक्त्या चार्थावबोधक-
त्वेनाभ्युपगमात् योगरूढत्वं सुष्ठु सूचितं भवतीत्यनुसन्धेयम् । न चैत-
दयत्तममित्याह तदिति । तत् शल्यमिहामुषां संहितायाम् उपदिश्यते
प्रतीकारार्थमिति शेषः । इति हेतोरिदं तन्त्रं शल्यशास्त्रमुच्यत इत्यर्थः,
अत इति प्रथमान्तात् सार्वविभक्तिकस्तसिल्, उक्तञ्च “यत्किञ्चिदाबाधकरं
तत्सर्वं शल्यसंज्ञितम् । व्यातान्यङ्गान्यतोऽनेन शल्यज्ञानेन भूरिणा” इति ।
अयमाशयः, यदि हि शरीरानुपालिनामन्तःश्वासादीनां शल्यत्वमिहामि-
मेतमभिव्यक्तं हि शल्यप्रतीकारार्थत्वेन तन्त्रस्यास्य शल्यत्वेनाभिधानं ना-
करिष्यदिति । न चैवं स्थिते प्राक्तन्त्रैकदेशस्य शल्यतन्त्रत्वेन विभजन-
मसाम्प्रतमिति वाच्यम् तस्य तन्त्रविशेषे तात्पर्यात्, यथा आलेपविशेष-
स्यालेपत्वेन विभजनं तद्वत् । स्यादेतत् शल्येषु किं नाम शरीरं, किं वा-
गन्तुकमित्याह तत्रेति । अत्रादिग्रहणादन्तादीनामादेशः । ओदनापर-
पर्यायोऽप्यन्नशब्द इहोपचाराच्चतुर्विध एवाहारे प्रवर्तते इति गम्यते, फलं
प्रत्यविशेषात् । दुष्टा दोषस्वभावा अपकारिण इति यावत्, पदमिदं
वचनव्यत्यासेन यथायोगं सर्वत्रान्वीयते । भावास्तृणकाष्ठादयः, शोक-
मोहादयश्च पदार्थाः । न खल्वतिवहुत्वात् सर्वाणि शल्यानीह व्याकर्तुं
शक्यन्ते, कथञ्चिदप्राक्तान्यपि दुरधिगमानि भवन्त्यायुर्वेदवाक्यनिचयप्रति-
पाद्यत्वात्तदिदानीं प्रकृतत्वाद्गृह्येतत्वेन यानि विशिष्यन्ते तान्येवाधि-
कर्तुमिदमुच्यते अभीति । द्विशब्दो भेदप्रत्ययार्थः । लोहशब्दत्रितयश्च

प्रपन्नलोहस्य लोहानामपि दुर्वारत्वादणुमुखत्वाद्दूर-
प्रयोजनकरत्वाच्च शर एवाधिकृतः ॥ ३ ॥

स द्विविधः कर्णवान् स्रक्षश्च, प्रायेण विविधवृक्षपत्रपुष्प-
फलपुत्र्याकृतयो व्याख्यातो व्यालसृगपक्षिवक्त्रसदृशाच्च ॥ ४ ॥

सर्व्वे शल्यानान्तु सहतामणूनां वा पञ्चविधो गतिविशेष-
जड्वृक्षधोऽर्वाचीनस्तिर्यग्गुञ्जुरिति । तानि यदा वेगक्षयात्
प्रतिघाताद्वा त्वगादिषु व्रणवस्तुष्ववतिष्ठन्ते धमनीस्त्रोतोऽस्थि-
तद्विवरपेशीप्रवृत्तिषु वा शरीरप्रदेशेषु तत्र शल्यलक्षण-
मुच्यमानमुपधारय । तत्तु द्विविधं सामान्यं वैशेषिकञ्च ।
श्यावं पिङ्गकाचितं शोफवेदनावन्तं मुहुर्मुहुः शोणितान्ता-

धातुसामान्यवचनम् । लोहस्येति षष्ठीनिर्दिष्टो लोहशब्दस्वायसपरः ।
लोहादिमयेषु लोहादिविकारेष्वित्यर्थो मयटो विकारार्थत्वात् । पुनर्वि-
शिनष्टि तत्रापीति । कुतः पुनर्लोहमयेष्वेवायमधिकार आह विशसनेति ।
विशसनार्थोपपन्नत्वात् हिंसार्थोपयोगित्वात् । लोहस्यायसः, लोहानं
सुवर्णरजतादीनामपि दुर्वारत्वादप्रतिबन्धेनाश्वन्तःशरीरप्रवेशित्वात् । दूर-
प्रयोजनकरत्वाद्दूरादपि कार्य्यसम्पादकत्वात्, अतएव लोहमयेष्वेव दि-
शेषतोऽयमधिकार इति भावः ॥ ३ ॥

स इत्यादि । कर्णवानिवेति कर्णी, वडिशवत् कण्टकाचितमुख इति
यावत् । स्रक्षोऽकर्णश्च द्विविधः स शरः प्रायेण विविधवृक्षपत्रादितुल्या-
कृतयो व्यालादिवक्त्रसदृशाच्च व्याख्यात इति समन्वयः “एको वृक्षः पञ्च-
लौका भवति” इतिवत् ॥ ४ ॥

सर्व्वेत्यादि । जड्वृक्षपरपर्यायोऽयमूर्ध्वगृध्रोऽव्ययम् खलक्षणाद्वरति-
कान्तो गतिविशेषस्त्वत्राऽर्वाचीन उच्यते, “अर्वाचीनो विपर्य्यस्ते” इति
धरण्यानुशासनात् । शेषास्तु निगदव्याख्याताः । तानीति शल्यप्रत्यवसुर्ग-

विणं बुद्बुदवदुन्नतं नृदुसांसञ्च व्रणं जानीयात् सशल्योऽय-
मिति । सामान्यलक्षणमेतदुक्तम् । वैशेषिकन्तु त्वग्गते
विवर्णः शोफो भवत्यायतः कठिनश्च । मांसगते शोफाभि-
ष्टद्धिः शल्यमार्गानुपसंरोहः प्रीडनासहिष्णुता चोषपाकौ
च । पेश्यन्तरस्थेऽप्येतदेव चोषशोफवर्जम् । शिरागते शिरा-
धमानं शिराशूलं शिराशोफश्च । स्नायुगते स्नायुजालोत्-
क्षेपणं संरम्भश्चोग्रा रुक् च । स्त्रीतोगते स्त्रीतसां स्वकर्म-
गुणहानिः । धमनीस्थे सफेनं रक्तमीरयन्निनिलः सशब्दो
निर्गच्छत्यङ्गमर्हः पिपासा हृल्लासश्च । अस्थिगते विविध-
वेदनाप्रादुर्भावः शोफश्च । अस्थिविवरगतेऽस्थिपूर्णतास्थि-
लोदः संहर्षो बलवांश्च । सन्धिगते अस्थिवच्चेष्टोपरमश्च ।
कोष्ठगते आटोपानाहौ मूत्रपुरीषाहारदर्शनञ्च व्रणमुखात् ।
मर्मगते मर्मविद्ववच्चेष्टे । सूक्ष्मगतिषु शल्येष्वेतान्येव लक्ष-
णान्यस्पष्टानि भवन्ति ॥ ५ ॥

कम् । प्रतीघातादख्यादिप्रतिबन्धात् । चोषः समीपस्थेनेवाग्निना
दाहः । स्नायुजालोत्क्षेपणं स्नायुजालानामुन्नमनम् । संरम्भः सहसाऽत्यर्थं
शोफरागेप्रादुर्भावः । स्त्रीतांसि धमनीव्याकरणे वक्ष्यन्ते । अस्थिपूर्णता
क्लेशोपितप्रपूरितास्थिविवरता । सन्धीत्यादि । अस्थिवदित्यस्थिगते यानि
लिङ्गानि तानीत्यर्थः । चेष्टोपरमः प्रसाराकुचनादीनां विरतिः । आटोपः
सशब्दश्च वायोः क्षीभः । मर्मसु विद्व इवेति मर्मविद्ववत् । चेष्टे ईहते ।
चेष्टाप्रकाराश्च ते परमतो निवेदयिष्यन्ते मर्माधिकारे, परिशिष्टं निगद-
व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

महान्ति खल्यानि वा शुद्धदेहानामनुलोमसन्निविष्टानि
रोहन्ति, विशेषतः कण्ठस्त्रोतः-शिरा-त्वक्-प्रेक्ष्यस्थिविवरेषु
दोषप्रकोपव्यायामाभिघातेभ्यः प्रचलितानि पुनर्वाधन्ते ॥ ६ ॥

तत्र त्वक्प्रनष्टे स्निग्धस्निग्धायां सृन्नाप्र-यव-गोधूंस-गीमय-
ल्लदितायां त्वचि यत्र संरन्ध्रो वेदना वा भवति तत्र शल्यं
जानीयात् । स्यान्घृतल्लञ्चन्दनकल्कैर्वा प्रदिग्धायां शल्योष्ण-
णाशु विसरति घृतमुपशुष्यति वा लेपो यत्र तत्र शल्यं विजा-
नीयात् । सांसप्रनष्टे स्नेहस्नेदादिभिः/क्रियाविशेषैरविरुद्धै-
रातुरमुपपादयेत् । कर्शितस्य तु शिथिलीभूतमनववद्धं क्षुब्ध-
साणं यत्र संरन्ध्रो वेदना वा भवति तत्र च शल्यं विजानीयात् ।

किन्तु खलु सर्वाण्येव शल्यान्येवमावाधकराणि भवन्तीत्यत आहः
सहान्तीत्यादि । अनुलोमसन्निविष्टानि सिरादेर्नातितरामुपघातित्वेन
खल्यावाधं सन्निविष्टानि महान्ति खल्यानि वा शल्यानि रोहन्ति रुद्ध-
व्रणानि भवन्ति वस्तुशक्तेरचिन्त्यत्वादिति भावः । न चैवमपि तान्युपेक्षणी-
यानि भवन्तीत्याह विशेषत इत्यादि । तानि पुनः शल्यानि विशेषतः
कण्ठादिषु दोषप्रकोपादितः प्रचलितानि सन्ति बाधन्ते, अतोऽवश्यं तान्य-
ध्याहरणार्थं विजानीयानीत्ययमाशयः ॥ ६ ॥

स्यादेतत् कथं तु पुनस्तानि जानीम इत्याह तत्रेत्यादि । विसरति
द्वीभावादिसर्पति, अवरुद्धैरनुगुणैः, प्रकृत्यादिविवेकेन, प्रमाणवीर्यसमं
कृत्वोपशुक्तेरिति यावत् । न च सागरं गन्तुकामस्य हिमवद्गमनमिव
व्यर्थोऽयमारम्भ इत्याह कर्शितस्येति । कर्शितस्य स्नेहस्नेदादिभिस्तथा
कृशतामापादितस्यातुरस्य यत्र संरन्ध्रो वेदना वा भवति तत्र शिथिलीभूतं
कर्शनेन शरीरशैथिल्यात् क्षयतामापन्नम् अनववद्धमिव क्षुब्धमाणम् आकु-

कोष्ठास्थिसन्धिपेशीविवरेष्ववस्थितमेवं परीक्षेत । शिरा-
धमनीस्रोतःस्नायुप्रनष्टे खण्डचक्रसंयुक्ते याने व्याधितमारो-
प्याशु विषमेऽध्वनि यायाद्यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र
शल्यं जानीयात् । अस्थिप्रनष्टे स्नेहस्वेदोपपन्नान्यस्थीनि
बन्धनपीडनाभ्यां षट्शमुपचरेद्यत्र संरम्भो वेदना वा भवति
तत्र शल्यं जानीयात् । सन्धिप्रनष्टे स्नेहस्वेदोपपन्नान् सन्धीन्
प्रसारणाकुञ्चन-बन्धन-पीडनैर्षट्शमुपचरेद्यत्र संरम्भो वेदना
वा भवति तत्र शल्यमिति जानीयात् । मर्म्सप्रनष्टे त्वनन्य-
भावान्मर्म्सणामुक्तं परीक्षणं भवति ॥ ७ ॥

सामान्यलक्षणमपि च हस्तिस्कान्धाश्वएठ-पर्वत-द्रुमा-
रोहण-धनुर्व्यायाम-द्रुतयान-नियुद्धाध्वगमन-लङ्घन-प्रतरण-
स्त्रवन-व्यायामैर्जृम्भोज्ञार-कास-क्षवधु-छीवन-हसन-प्राणा-
द्यानैर्वात-मूत्र-पुरीष-शुक्रोत्सर्गैर्वा यत्र संरम्भो वेदना वा
भवति तत्र शल्यं जानीयात् ॥ ८ ॥

भवन्ति चात्र ।

यस्मिंस्तोदादयो देशे सुप्तता शुस्ततापि च ।

घट्टिते वज्रशो यत्र स्रूयते तुद्यतेऽपि च ॥

अनप्रसारणादिभिः सन्ध्यमानं शल्यं विजानीयादिति योजना, अतोऽवश्यं
तथोपपादयेदिति भावः । मर्म्सणां सिरादिपक्षात्मकत्वात्तत्र प्रनष्टेषु शल्येषु
सिरादिप्रनष्टशल्यलक्षणमिति दिशन्नाह मर्म्सेति । सामान्येत्यादि । नियुद्धं
बाहुयुद्धम् । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ७।८ ॥

आतुरश्चापि यं देशमभीक्ष्णं परिरक्षति ।
 संवाह्यमानो बहुशस्तत्र शल्यं विनिर्द्दिशेत् ॥ १० ॥
 अल्पबाधमग्नौ नञ्च नौरजं निरुपद्रवम् ।
 प्रसन्नं हृदुपर्यन्तं निराघट्टमनुन्ततम् ॥
 एषगृया सर्वतो दृष्ट्वा यथासार्गं चिकित्सकः ।
 प्रसारकुञ्चनान्नूनं निःशल्यमिति निर्द्दिशेत् ॥ १० ॥
 अस्थग्रात्सकं भज्यते तु शल्यमन्तश्च शीर्यते ।
 प्रायो निर्भुज्यते शार्ङ्गसायसञ्चेति निश्चयः ॥ ११ ॥
 वार्ध्यवैणवताणीनि निर्द्दियन्ते तु नो यदि ।
 यच्चान्ति रक्तं मांसञ्च क्षिप्रमेतानि देहिनाम् ॥ १२ ॥

यस्मिन्नित्यादि । चट्टिते चान्ति सतीत्यर्थः । संवाह्यमानः स्थानात्
 स्थानान्तरं नीयमान आतुरो यं देशमभीक्ष्णं निरन्तरं बहुशो बाहुल्येन
 परिरक्षति, तत्र शल्यं विनिर्द्दिशेदित्यन्वयः ॥ ८—१० ॥

सम्प्रति कथमप्यनिर्द्दितानां शल्यानां प्रकृतिविशेषेण कालान्तरभाविन-
 यवस्थाविशेषं कर्मविशेषोपदिदिक्षति अस्थीत्यादिः । अस्थीत्येवात्मा
 त्वरूपं यस्येत्यस्यात्मकम् अस्थिदन्तशल्यमित्यर्थः । भज्यत इति कर्म-
 कर्त्तरि लकारः सत्येव काले भङ्गुरि सौकर्यमपेक्ष्य द्रष्टव्यः, यथा लूयते
 कीदारः स्वयमेवेति, सत्येव देवदत्ते लवितरि ; यद्वा कर्मण्येव लकारो-
 ऽर्थाक्षिप्तं तमेव कर्त्तारमपेक्ष्य द्रष्टव्यः, यथा गम्यते ग्राम इत्येवसुभययैव
 कर्त्तृत्वेनोपलब्धं कालं पुनः सुचिरत्वेन विशेषयन्त्याचार्याः, अस्थीं शरीर-
 स्वारत्वेनाश्वविनाशित्वात्, वक्ष्यति हि “तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरि-
 णाम् । अस्थीनि न विनश्यन्ति साराख्येतानि देहिनाम्” इति, तथाच
 अन्तरन्तःशरीरं भज्यते खण्डतामापद्यते, शीर्यते कणशः स्फुट्यते, निर्भुज्यते
 वक्त्रीभवति, चिरैषित्यर्थः ॥ ११—१२ ॥

कानकं राजतं ताम्रं रैतिकं त्र्यम्बु सौसकम् ।
 चिरस्थानाद्विलीयन्ते पित्ततेजःप्रतापनात् ॥
 स्वभावशीता मृदवो ये चान्येऽपीदृशा मताः ।
 द्रवीभूताः शरीरेऽस्मिन्नेकत्वं यान्ति धातुभिः ॥ १३ ॥
 विप्राणदन्तकेशास्थि-वेणुदाहूपलानि तु ।
 शल्यानि न विशीर्यन्ते शरीरे मृत्मयानि च ॥ १४ ॥
 द्विविधं पञ्चगतिकं त्वगादित्रणवस्तुषु ।
 यो वेत्तप्रधिष्ठितं शल्यं स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ १५ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने प्रनष्टशल्यविज्ञानीयो
 नाम षड्विंशोऽध्यायः ।

कानकमित्यादि । रैतिः पित्तलं तस्या इदमिति रैतिकं, त्र्यम्बुं, चिरस्थानाद्विर्विकारित्वेन चिरावस्थानादित्यर्थः । न विशीर्यन्ते विशेषेण शीर्णतया न विनाशमापद्यन्ते इत्येवार्थः, “अस्थ्यात्मकं भज्यते तु शल्यमन्तश्च शीर्यते” इति प्राशुक्तेः ॥ १३—१५ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्तिविरचिते सुश्रुतार्यसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 सूत्रस्थाने प्रनष्टशल्यविज्ञानीयो नाम षड्विंशोऽध्यायः ।

सप्तविंशोऽध्यायः ।

— १२९ —

अथातः शल्यापनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

शल्यं द्विविधमववद्धमनववद्धञ्च । तत्र ससासेनानव-
वद्धशल्योद्धरणार्थं पञ्चदश हेतून् वक्ष्यामः । तद्यथा—
स्वभावः पाचनं भेदनं दारणं पीडनं प्रमार्जनं निर्धर्माणं
वमनं विरेचनं प्रक्षालनं प्रतिमर्शः प्रवाहणमाचूषणमयस्कान्तो
हर्षश्चेति ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये प्रनष्टशल्यानां विज्ञानान्युक्तानि, विज्ञाय च तानि कथ-
मपनेयानि भवन्तीत्यभिसन्धायेदानीं. शल्यापनयनीयं नामाधिकरोति
तथात इत्यादिना । शल्यनिर्हरणप्रकारमधिकृत्य कृतोऽध्यायः शल्यापनय-
नीयः ॥ १ ॥

नहि साधनमन्तरेण भिषजां सहस्रमपि किञ्चन शल्यमपनेतुमीशते
साधनानि च तानि शल्यानां सन्निवेशविशेषेणातितरां भिद्यन्त इत्यतः
शल्यपनयनप्रकारं व्याचिख्यासुः प्रथमं तावत् शल्यं द्वेधा विभजते शल्य-
मिति । अववद्धमस्थग्रादावतीवासत्तं तद्विपरीतमनववद्धम् । अत्रानव-
वद्धं नाम शल्यं सुखमपनीयते, साधनानि चाल्पीयांस्यपेक्षन्त एकान्तेनेत्य-
प्रयासोपदेश्यत्वात् सूचीकटाहन्यायेन क्रमं हित्वा तदपनयनोपायानुप-
दिशन्नाह तच्चेति । स्वभावोऽत्र संसिद्धोऽश्व्रादिर्भाव इति निश्चीयते, अन-
न्तरं तेषामेवोपादानात्, निर्धर्माणशब्देन च वेगविशेषं ग्राहयन्त्याचार्यः
वक्ष्यति हि “श्वसनोक्तासनप्रधमनैर्निर्धमेत्” इति । प्रतिमर्शोऽङ्गुल्यादिना-
वधर्षणम्, प्रवाहनं कुम्भनम्, अयस्कान्तो लौहाकर्षको मणिभेदः । हेतु-
रूपायः साधनमित्यनर्थान्तरम् ॥ २ ॥

तत्राशु-क्ष्वयूङ्गार-कास-मूत्र-पुरीषानिलैः स्वभाववत्-
प्रवृत्तैर्नयनादिभ्यः पतति । मांसावगाढं शल्यमभिदह्यमानं
पाचयित्वा प्रकोपात् तस्य पूयशोणितवेगाद्गौरवाद्वा पतति ।
पक्वमभिदह्यमानं भेदयेद्द्वारयेद्वा भिन्नमनिरस्यमानं पीडनीयैः
पीडयेत् पाणिभिर्वा । अणून्यक्षशल्यानि परिषेचनाध्मापनै-
र्वालवस्त्रपाणिभिः प्रमार्जयेत् । आहारशेषश्लेष्महीनाणु-
शल्यानि श्वसनोत्कासनप्रधमनैर्निर्द्धमेत् । अन्तःशल्यानि
वमनाङ्गुलिप्रतिमर्शप्रभृतिभिः, विरेचनैः पक्वाशयगतानि ।
व्रणदोषाशयगतानि प्रक्षालनैः । वातमूत्रपुरीषगर्भसङ्केषु

स्यादेतत् किमु खलु शल्यं केन हेतुनापनेयमित्यपेक्षायामाह तत्रेत्यादि ।
तत्र स्वभावादिषु मध्ये स्वभाववत्प्रवृत्तैर्विश्वजनीनानिर्व्वचनीयशक्त्याविर्भूतै-
रश्व्वादिभिर्भाविर्नयनादिभ्यः पतति केशादिशल्यमिति शेषः । मांसेत्यादि ।
अभिरत्र भागार्थः “यदत्र समाभि प्यात् तद्दीयताम्” इतिवत्, “अभिरभागे”
इति पाणिनिषूत्रञ्च । तदयमर्थः, मांसावगाढं मांसप्रविष्टं शल्यं कण्ट-
कादि, दह्यमानं वेदनादिभिः पीड्यमानम् अभि भागं, पाचयित्वा स्तोम-
सहायेन वैद्यप्रयुक्तेन क्षारादिनेति शेषः, प्रकोपात् आत्मनः पाकजनित-
सन्निवेशशैथिल्यात् पूयादिवेगाद्गौरवाद्वा पततीति पाचनं हेतुः । एवमुत्तर-
त्रापि द्रष्टव्यम् । पीडनीयैर्मिश्रकै वक्ष्यमाणैः पीडनद्रव्यैः । अक्षशल्यानि
इन्द्रियगतशल्यानि, आध्मापनन्वत्र वायोर्निरोधेनीदरपरिपूरणम्, एतत्सु
कर्णस्त्रीतःप्रविष्टानां पिपीलिकादीनामाहरणार्थमुपदिश्यते, शेषा हेतव-
स्त्वतिरोहितविषयाः । लवमात्रेण कण्ठादावासक्तानि श्लेष्मणाऽरूषिता-
न्यत्रादीनि ताम्बूलादीनि वा आहारशेषश्लेष्महीनाणुशल्यानि । अत्र श्लेष्म-
हीनेति विशेषणं तत्सम्पृक्तानां पैच्छिल्येनानालम्बित्वादित्यनुसन्धेयम् ।
तानि च शल्यानि श्वसनादिभिर्व्वेगविशेषैर्निर्धमेद्दपसारयेदित्यर्थः । प्रधमनञ्च

प्रवाहणमुक्तम् । सारुतोदकसविषरुधिरदुष्टस्तन्येष्वानूषण-
लाभेन विषाणैर्वा । अनुलोमसनववद्वसकर्णमनल्पव्रण-
मुखमयस्कान्तेन । हृद्यवस्थितमनेककारणोत्पन्नं शोकशल्यं
हर्षेणेति ॥ ३ ॥

सर्वशल्यानान्तु सहतामणूनां वा द्वावेवाहरणहेतू भवतः
प्रतिलोमोऽनुलोमश्च । तत्र प्रतिलोमसमर्वाचीनसानयेदनु-
लोमं पराचीनम् । उत्तुण्डितं छित्त्वा निर्घातयेच्छेदनीय-

नस्यभेद इति निवेदयिष्यते । सारुतेत्यादि । सारुतोऽत्र पाणिमन्येन
दारिते अस्थनि निरुद्धो वायुरुदकञ्च कर्णस्त्रीतोगतमिति वातव्याधि-
चिकित्सितं कर्णरोगप्रतिषेधश्चाभिसमीक्ष्य प्रत्येतव्यम् । शृङ्गापरपट्टाद्योऽयं
विषाणशब्दो यथायोगं नाङ्गीयन्तमुपलक्षयतीति गम्यते, यथा कयाचि-
न्नाद्या चूषणोपपत्तेः । अन्वित्यादि । अनुलोमसृजुस्थितम् अकर्णमनु-
त्तुण्डितमनुव्रतकण्टकाचितमुखमित्येतत्, अनल्पव्रणमुखसनववद्वं शल्यमय-
स्कान्तेन निर्धमेदिति पूर्व्वेणान्वयः । अर्थमिममनुवदता वाग्भटेनाप्युक्तम्
“अयस्कान्तेन निष्कर्णं विवृतास्यसृजुस्थितम्” इति । शोकशल्यं हर्षेणेति
सानसशल्यापनयनं प्रति निदर्शनमात्रमेतावदिति गम्यते, कामादिशल्यानां
भयादिना, भयादिशल्यानाञ्च कामादिना निर्हर्तव्यत्वेनोपदेशात् । परि-
शिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ ३ ॥

पारिशेष्यादववद्वशल्योद्धरणहेतूनुपदिशन्नाह सर्वेत्यादि । सर्वशब्देनेह
शक्तिकुन्तादीनां निखिलानामासङ्गिनां शल्यानामादेशः क्रियते, यथा शल्य-
मनुप्रविशति तद्विपर्य्यासेनाकर्पणं प्रतिलोम उच्यते, प्रतिलोमविपरीतस्वनु-
लोमः । अविभक्तमर्थमिमं विभज्य सूत्रतः शल्यापनयनक्रममुपदिदि-
क्षति तत्रेत्यादिना । अर्धन्तमवरमश्नुति, परा बहुलञ्चाद्यतीत्यर्वाचीनं
पराचीनं, “विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्” इति स्वार्थे खः । “निकृष्टप्रति-

मुखम् । केदनीयमुखान्यपि कुक्षि-वक्षः-कक्षा-वङ्गण-पर्शु-
कान्तरपतितानि च हस्तशक्यं यथामार्गं हस्तेनैवापहर्तुं
प्रयतेत । हस्तेनापहर्तुमशक्यं विमृष्य शस्त्रेण वा यन्त्रेणाप-
हरेत् ॥ ४ ॥

कष्टार्थोक्तयाप्यावमसधमाः” तथा “परा विमोक्ष-प्राधान्य-प्रातिलोभ्येपु”
इत्यमरमेदिन्यौ । तदयमर्थः, तत्र शस्त्रेषु सध्ये यदूर्वाचीनमनतिक्रान्त-
पर्यन्तं तत्प्रतिलोममानयेत्, यच्च पुनः शल्यं पराचीनमतिक्रान्तपर्यन्तं
तदनुलोममानयेत्, विपर्यये हि त्रणोऽभिवर्षत, पीड्यते वा शल्यसंघर्षे-
णेत्ययमभिसन्धिः । न ह्यूर्वाचीनं नामोत्तुण्डितं कचिदपि प्रतिलोम-
आहर्तुं युज्यते, नापि चातिदीर्घं तदनुलोमं केदानुबन्धेन सङ्घर्षप्रकर्षेण चाश-
ङ्कितत्वात्, तदिदमुच्यते उत्तुण्डितमिति । उत्तुण्डितम् उन्नतकण्टकाचितसुखं
क्षियते अनेनेति कुल्यटोर्वाहुल्यात् केदनीयं धारा मुखे यस्येति केदनीय-
सुखं तात्पर्यादूर्वाचीनं शल्यं कृत्वा निर्घातयेदानुलोभ्येनाहरणार्थं परा-
चीनं कर्तुमिति शेषः । अत्र कृत्वेति शल्यदैर्घ्यपरिणाहसङ्घर्षकृतीपताप-
शङ्काजिह्वामार्थमिदं केदनं तावत्प्रशे कर्तव्यं यावत्प्रशे कृत्वे सुखं शल्यं
पराचीनं भवितुमर्हतीति सुधियो मन्यन्ते । न च विधिरयं सर्वत्र साम्प्रतं
भवतीत्यत आह केदनीयेत्यादि । अपिशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । हस्त-
शक्यमिति क्रियाविशेषणम् । हस्तशक्यं कुक्ष्याद्यन्तरपतितानि कुक्ष्यादिमध्य-
पतितानि कुक्ष्यादिष्वूर्वाचीनानीति यावत्, चकारादुत्तुण्डितानि शल्यानि
केदनीयमुखानि धारामुखान्यपि, यथामार्गं प्रतिलोमं हस्तेनैवापहर्तुं यती-
तेति समन्वयः । पर्शुका पार्श्वस्थि । पुनर्विशिनष्टि हस्तेनेति । तेषु हस्ते-
नापहर्तुमशक्यं यत् तद्विमृष्य तत्रोपयोगि यत्नं शस्त्रञ्च निरूप्य यन्त्रेण शस्त्रेण
वाशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादुभाभ्यां वाऽपहरेत्, न त्वेव पूर्वोक्तेन विधा-
नेन निर्घातयेदिति तात्पर्यम् । स्यादेतत् कथं न पुनस्तत्र तत्र पतितानि
न्यनुत्तुण्डितशल्यानि केदनीयमुखान्यच्छेदनीयमुखानि चापनयाम इत्याह

भवति चान्न ।

अनुत्तुगिडनशल्यानि छेदनीयसुखानि च ।

अनिर्घात्यानि जानीयाद्भूयश्छेदानुबन्धतः ॥ ५ ॥

शीतलेन चत्तेनैनं सूक्ष्मन्तमवसेचयेत् ।

संरक्षेदस्य मर्माणि सुहृदराष्ट्रासवेच्च तम् ॥ ६ ॥

ततः शल्यमुद्धृत्य निर्लोहितं व्रणं कृत्वा स्वेदार्हमग्नि-
घृतप्रक्षतिभिः संस्वेद्यावदक्ष्य प्रदिक्ष्य सर्पिर्भुश्यां वद्धाचारिक-
सुपदिशेत् । सिरास्नायुविलम्बं शलाकादिभिर्विसुच्यापनयेत् ।

अन्वित्यादि । चकारिणाच्छेदनीयसुखानां समुच्चयः क्रियते, अनुकृष्यते च
कुक्षीत्यादिपदम् । सूयोऽत्यर्थं छेदानुबन्धतश्छेदानुवृत्तिभयादनिर्घात्यानि
अनुलोमसाहरणार्थं पराचीनानि कर्तुं न निर्घातनीयानि जानीयात्,
जानीयाच्च हस्तशक्यं कुक्ष्यादिपतितानि हस्तेन, हस्तेनापहर्तुमशक्यानि च
शस्त्रेण यन्त्रेण वापनीयानीति भावः । वाग्भटेनाप्ययमेवार्थो निवबन्धे,
यदुक्तम् “शल्यं न निर्घात्यमुरःकक्षावङ्गणपार्श्वगम् । प्रतिलोममनु-
त्तुण्डं छेद्यं पृथुमुखञ्च यत्” इति, अत्र शल्यशब्द उत्तुण्डितानुत्तुण्डितशल्य-
परिश्रहार्यः, छेद्यमित्यपि कृत्यल्युटोर्वाहुल्यादेव छेद्यं छेदनीयमुखं, पृथु-
मुखमच्छेदनीयमुखम् । नातो व्याख्यानमिदमनुपपन्नमित्यवधेयम् ॥ ४—६ ॥

पञ्चाङ्गान्माण्युपदिदिक्षति तत इत्यादिना । स्वेदार्हं स्वेद्यत्वेन वक्ष्यमाणं,
अवदक्ष्य विदह्येद्यपि यथायोगसग्न्यादिभिरेव, अत्र विशेषयति भोजः
“अग्निहत्या व्रणा ये तु तेष्वग्निसवचारयेत् । स्वेदयेत् शङ्खुपिण्डीभिः
स्वेदकृत्यान् सप्तततः । तर्पयेत् तर्पणीयन्तु सुखोप्येन तु सर्पिणा” इति ।
न हि सूक्ष्मत्वेनोपदिष्टोऽर्थः सर्वभिषजां प्रतिपत्तिसौकर्याय प्रभवतीति-
निदर्शनार्थं काश्चिदपनयनप्रकारान् प्रपञ्चयति सिरेत्यादिना । गृहीतुं

श्लयधुं ग्रस्तवाराङ्गं समवपीड्य श्लयधुं दुर्बलवाराङ्गं कुशादि-
भिर्वद्ध्वा हृदयमभितो वर्त्तमानं शल्यं शीतजलादिभिरुद्देजित-
स्यापहरेद्यथामार्गम् । दुरपहरमन्यतोऽपवाध्यमानं पाट-
यित्वोद्धरेत् । अस्थिविवरप्रविष्टमस्थिविदष्टं वाऽवगृह्य
पादाभ्यां यन्त्रेणापहरेत् । अशक्यमेवं वा बलवद्भिः सुपरि-
गृहीतस्य यन्त्रेण ग्राहयित्वा शल्यवाराङ्गं प्रविभोज्य धनु-
र्गुणैर्वद्ध्वा कृतश्चास्य पञ्चाङ्गसुपसंयतस्याश्ववक्त्रकविके वा
बभ्रौवादधेनं कश्या ताडयेद्यथोन्नमयन् शिरो वेगेन शल्य-

हस्तेन वारयत्याहणोति यस्मिन्नङ्गे तद्वाराङ्गं ग्रहणयोग्यस्थानं, ग्रस्तं वाराङ्गं
येनेति ग्रस्तवाराङ्गं श्लयधुं समवपीड्य तदुन्नमनार्थं प्रपीड्य, दुर्बलवाराङ्गं
सुद्रव्वादिनाग्राह्यत्वेन निहीनवाराङ्गञ्च शल्यं कुशादिभिर्वद्ध्वा यथामार्गमप-
हरेदिति परेणान्वयः । हृदयमभितो हृदयसमीपे, शीतलजलादिभिरिति
सूक्ष्माप्रतिबन्धार्थम् । अस्थीत्यादि । अस्थि विद्धं येनेत्यस्थिविदष्टम् अस्थि-
विवरप्रविष्टम् अस्थिविदष्टं वा, शल्यमित्यनुपन्यते । यन्त्रेणापहरेत् प्रति-
लोममपनयेदित्यर्थः । कथमित्याह अवगृह्येति । अवगृह्य पादाभ्यामिति
शल्यं मध्ये कृत्वा पादाभ्यां प्रतिवेगेनातुरं प्रपीड्येत्यर्थः । एवमशक्यम् एवं
निर्हर्तुमयोग्यञ्चेत्तर्हि बलवद्भिः सुपरिगृहीतस्य, “त्वक्पत्रकुसुमं मूलं फल-
मेकस्य शाखिनः । एकत्र मिलितञ्चेत्तत् पञ्चाङ्गमिति संज्ञितम्” इति राज-
निर्घण्टानुशासनात् पञ्चानां त्वगादीनामङ्गानां समाहारः पञ्चाङ्गी नाम
सम्पन्नत्वगादिको वृक्षस्तस्यासुपसंयतस्य यथावद्धस्य वा अस्यातुरस्य, शल्य-
वाराङ्गं शल्यस्य ग्रहणावकाशं यन्त्रेण ग्राहयित्वा प्रविभोज्य बन्धनसौकर्यार्थं
कर्मारैर्वक्त्रीकारयित्वा एकत्र एकांशावच्छिन्नेर्धनुर्गुणैर्धनुर्गुणानामेकप्रान्तेनेति
यावत् बद्ध्वा, चकाराटेकतश्च धनुर्गुणैस्तात्पर्यात् धनुर्गुणानामपरप्रान्तेन
च अश्ववक्त्रकविके अश्ववक्त्रखलिने वा अग्रहणरज्जुयोजनार्थमश्वमुखारभ्य-

मुञ्चरति । दृढां वा दृक्षणाखामवनस्य तस्यां पूर्ववद्वद्वो-
द्धरेत् ॥ ७ ॥

अदेगोत्तुण्डितमष्ठीलाभसमुद्गराणामन्यतमस्य प्रहारेण
विचाल्य यथासार्गमेव । यन्त्रेण विष्टदितकर्णानि कर्णवन्त्य-

न्तरप्रणिहितलौहसमयन्त्रसंलग्ने द्वे बलये एव बध्नीयादिति वाशब्दसम-
न्वयान्निष्कर्षः, एका हि वक्त्रा कविका न सम्यक् कार्यकरी भवतीत्यवधार-
णार्थोऽयं वाशब्द इति प्रतीयते । अथ बन्धनानन्तरं एनमश्वं तथा ताड-
येत् यथा वेगेन शिर उग्रमयन् शल्यमुद्धरतीत्यन्वयः । अत्र एनमित्येतदा
उपसर्जनीभूतस्याप्यश्वस्य परामर्शो बुद्ध्या समाकृतत्वात् । पञ्चाङ्गामिति
पञ्चाङ्गीशब्देन चेह हचस्योपदेशो वेगसहत्वाज्जातसारत्वेनैवं ग्राहयितुमिति
निश्चीयते, जात एव हि सारे पुष्पफलागमात् पञ्चान्यङ्गानि पूर्यन्ते, अतः
बालप्रभावापाहतपुष्पादेरपि हचस्य तदयोग्यतायां पञ्चाङ्गीत्वेनाध्यवसाये
नानुपपन्नः । यस्मिन्तस्त्वत्र “अस्त्रिदष्टे नरं पङ्गां पीडयित्वा विनिर्हरेत् ।
इत्यश्वे सुवलिभिः सुष्ठुहीतस्य किङ्करैः ॥ तथाप्यश्वे वाराङ्गं वक्त्री-
कृत्य धनुर्व्यास । सुवर्द्धं वक्त्राकटके बध्नीयात् सुसमाहितः” इत्याह तत्तु
चिन्त्यमेव, स्वयं शल्यापहरणे बलवद्ग्रहणमपेक्ष्य पादप्रपीडन एव प्रकर्षेण
बलस्याधीयमानत्वेनोपलब्धाद् “इत्यश्वे सुवलिभिः” इत्यनुपपत्तेः ।
पञ्चान्तरमाह दृढासिति । अतिरोहितार्थमेतत् ॥ ७ ॥

किन्तु खलु “उत्तुण्डितं छित्त्वा निर्घातयेत् छेदनीयमुखम्” इति स्मरणा-
दनुलोमेनाहर्तुमितिच्छेददोषमविगणय्य मनाग्विद्यमप्युत्तुण्डितं छित्त्वा
निर्घात्यसित्त्वाह अदेशेति । नजोऽन्वेष्टदर्थत्वादणीयसि मांसादौ विद्वन्नु-
ण्डितमुत्ततकर्णिकां शल्यमदेशेत्तुण्डितं, शाकपार्थिवादिषु द्रष्टव्यम् । अष्ठी-
लादीनां प्रहारेण विचाल्य यथासार्गं प्रतिलोममेवोद्धरेदिति पूर्व्वेणान्वयः,
न त्वनुलोमेनापहरणार्थं निर्घात्यमिति निगूढो भावः । न चैतावता सर्व्व-
मेवानल्पविश्वस्युत्तुण्डितं निर्घात्यमिति प्रतीयादित्यतो विशिनष्टि यन्त्रेणेति ।

नावाधकरदेशोत्तुण्डितानि पुरस्तादेव । जातुपे कण्ठासक्ते
कण्ठे नाडीं प्रवेश्याग्निताञ्च शलाकां तथावगृह्य शीता-
भिरङ्गिः परिषिच्य स्थिरीभूतमुद्धरेत् । अजातुषं जतुमक्षू-
च्छिष्टलिप्तया शलाकया पूर्वकल्पेनेत्येके ॥ ८ ॥

अस्थिशल्यमन्यद्वा तिर्थकण्ठासक्तमवेक्ष्य केशोण्डुकं दृढैक-
सूत्रवद्धं द्रवमक्तोपहितं पाययेदाकण्ठाच्च पूर्णकोष्ठं वामये-
द्वमतश्च शल्यैकदेशसक्तं ज्ञात्वा सूत्रं सहसा त्वाक्षिपेत् ॥
मृदुना वा दन्तधावनकूर्चकेनापहरेत् प्रणुदेहान्तः । क्षत-

मर्मादिरहितत्वेन यन्त्रोपयोगार्थं शस्त्रकर्माहं देशे उद्धततुण्डत्वेन परि-
लक्षितानि शल्यान्यनावाधकरदेशोत्तुण्डितानि, कर्णवन्ति कर्णीनि शल्यानि,
यन्त्रेण विमृदितकर्णानि कृत्वा पुरस्तादग्रतः प्रतिलोममेवेत्यर्थः, उद्धरेदिति
पूर्वेणान्वयः । जातुप इत्यादि । जतुः साक्षेति पर्यायौ, तद्विकारो जातु-
पम्, अणि पुगागमः, तस्मिन् कण्ठासक्ते वाक्तादिभिः प्रसादादसम्यग्विलितः,
कण्ठेनाडीमग्निताञ्च शलाकामिति युक्त्या नाशान्तरेव प्रवेश्य, अवगृह्य
जातुषं शल्यां गृहीत्वा, शीताभिरङ्गिः परिषिच्य, स्थिरीभूतं शीतजलाद-
सेकेन दृढीभूतं तच्छल्यां तथा प्रतिलोममेवोद्धरेदिति योजना । जातुषादन्तः-
दजातुषं प्रकृतत्वात् कण्ठासक्तं फलादिशल्यमित्येतत् । अत्र पूर्वकल्पेनेति
विशेषणम् कण्ठे नाडीं प्रवेश्येत्यादिप्रागुक्तक्रममाक्षेप्तमित्यवधेयम् ॥ ८ ॥

अस्थीत्यादि । उण्डुकं नाम विशेषेण प्रसादकिट्टतः परिणामिमला-
श्रयः स्थूलसुद्रान्धयोरन्तरालस्थो गोलः, वक्ष्यति च “उण्डुकस्थं विभजते
मलं मलधरा कला” इति, तथाच केशोऽयमुण्डुकमिवेति केशोण्डुकं
“पुरुषव्याघ्रः” इतिवत् “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगी” इति
पूर्वनिपातः, केशगुडक इति निष्कर्षः । दन्तधावनकूर्चकं पुनः
सच्छिद्रजतादिपत्रेषु विन्यासविशेषेण निबद्धं विन्यस्ता रोमराज्यौ,

कण्ठाय च मधुसर्पिणी लेढुं प्रयच्छेत् त्रिफलाचूर्णं वा मधु-
 शर्करामिश्रम् । उदकपूर्णेदिरमवाक्शिरसमवपीडयेत् धुनी-
 याद्वामयेद्वा भस्मराशौ वा निखनेदामुखात् । आसशल्ये
 तु कण्ठासक्ते निःशङ्कसनवबुद्धं स्कन्धे मुष्टिनाभिह्न्यात् स्नेहं
 तद्वत् पानीयं वा पाययेत् । वाङ्मरज्जुलतापाशशल्ये तु कण्ठ-
 पीडनाद्वायुः प्रकुपितः स्तेष्माणं कोपयित्वा ह्योतो निरुणद्धि
 लालास्रावं फेनागमनं सञ्ज्ञानाशञ्चापादयति । तमभ्यज्य
 संखेद्य शिरोविरेचनं तस्मै तीक्ष्णं दवाद्रसञ्च वातघ्नं वि-
 दध्यादिति ॥ ६ ॥

“कुची” इत्याख्यायते, अन्तर्मध्ये वा प्रणुदेत् प्रेरयेत्, तेनैवेति वाशब्देन
 समन्वयः । अत्र कूर्चकशब्दस्तथाविधशल्यापनयनोपयोगियन्तमात्रोपलक्षण-
 मिति गम्यते, तूलकाद्युपहितेन सृदुवेनाग्रादिना, पृथुकादिग्रासेन च
 तद्वत् कर्चनिष्पत्तेः । उदकपूर्णेदिरम् उदकनिमज्जनादितो बहुपीतोदकम्,
 अवाक्शिरसमधःशिरसम्, अवपीडयेदित्युदर एवेति तात्पर्यम्, धुनीयात्
 दोलयेदित्यप्यवाक्शिरसमेव, वामयेदिति कण्ठादावङ्गुल्यावसर्गेनाऽऽम-
 सल्लस्ररादिना वा, भस्मराशावामुखात् मुखपर्यन्तं निखनेत् खनित्वा
 स्थापयेत् निखननमिदमविशेषणोक्तसंयुदकजनितस्त्रैमित्योन्मूलनार्थमुप-
 दिश्यत इति गम्यते, उदकञ्चोपेक्षितं निमेषमात्रादेव पञ्चत्वमापादयत्यातुरं
 प्राणावरोधेनित्युदकनिर्हरणात् परस्तादेव कार्यमित्यनुसन्धेयम् । निःशङ्क-
 सनवबुद्धेति हे क्रियाविशेषणे, निःशङ्कम् अभिघाते कृते सत्युरात्यधिको
 वा कश्चिद्व्याधिरापतिष्यतीत्येवमाशङ्कापरिरहितम्, अनवबुद्धं स्कन्धे मामं-
 भिहनिष्यतीत्यणुमात्रेणाप्यनालोचिततया एकान्ततोबुद्धिविषयमतिक्रान्तम्,
 खहनेति यावत्, मुष्टिना स्कन्धे अभिह्न्यादित्यन्वयः । तमभ्यज्येत्यादा-
 वयुक्तसपि कलाटे सिराव्यधनमुपदिशन्ति प्राहुः ॥ ६ ॥

भवति चात्र ।

शल्याकृतिविशेषांश्च स्थानान्यावेक्ष्य बुद्धिमान् ।

तथा यन्त्रपथक्त्वञ्च सम्यक् शल्यमथाहरेत् ॥ १० ॥

कर्णवन्ति तु शल्यानि दुःखाहार्याणि यानि च ।

आददौत भिषक् तस्मात्तानि युक्तां समाहितः ॥ ११ ॥

एतैरुपायैः शल्यन्तु नैव निर्घात्यते यदि ।

मत्या निपुण्या वैद्यो यन्त्रयोगैश्च निर्हरेत् ॥ १२ ॥

शोफपाको रुजश्चोग्राः कुर्याच्छल्यमनिर्हृतम् ।

वैकल्यं मरणञ्चापि तस्माद्यत्नाद्विनिर्हरेत् ॥ १३ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने शल्यापनयनीयो

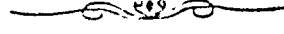
नाम सप्तविंशोऽध्यायः ।

एतावन्तो ह्यलमल्पबुद्धीनां व्यवहाराय, बुद्धिमताञ्चानुष्ठानायेति सम्प्रधार्य शिष्टानि शल्यानि बुद्ध्याऽभिसमीक्ष्य निर्हर्तव्यानीत्युपदिदिक्षति शल्येत्यादिना । नैव निर्घात्यते दृढमववदत्वान्नैव निष्काश्यते, यन्त्रयोगैः यन्त्रविशेषोपयोगैः । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ १०—१३ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
सूत्रस्थाने शल्यापनयनीयो नाम सप्तविंशोऽध्यायः ।

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातो विपरीताविपरीतव्रणविज्ञानीयमध्यायं व्याख्या-
ख्यानः ॥ १ ॥

फलाग्निजलदृष्टीनां पुष्पधूमाल्लुदा यथा ।

ख्यापयन्ति भविष्यत्त्वं तथा रिष्टानि पञ्चताम् ॥ २ ॥

नन्वपनीतेषु शब्देषु व्रणा अवश्यं चिकित्सितव्या भवन्त्यान्नायते च
“असाध्यान्नोपप्लमेत्” इति, तदिदं जिज्ञास्यं पुनरापन्नं किन्तु खलु विशेष-
मभिममौच्य विदितवेदितव्या भिषजः प्रागुक्तैः सुखसाध्यत्वप्रत्ययकरैस्त्री-
लिङ्गैरुपेतानपि कांश्चिद्गणान् कटाक्षमात्रेण मूर्त्तिमन्तं सत्युमिव मत्वा-
ऽऽरादेवापसर्पन्ति ये भवन्त्यनिष्टोदका नियमेन, अपिचापरान् तथाविधा-
नेव कांश्चित् पुनः प्रतिकुर्वन्त्यातुरमुद्यापयितुं नैतत्त्वणुमात्रेणाप्यवगच्छामो-
यनुपलभ्य विमृक्षसन्देहा वयमप्यवधार्य यथावत्तांस्तान् व्रणान् प्रत्याख्यातुं
प्रतिकर्तुं वा प्रभविष्यामोऽनायासेन, तत् सर्वं विगदं विज्ञापयत्वशेषेणे-
त्येवमनुयुक्तो भगवांस्तत्त्वकारः शब्दापनयनीयादनन्तरं विपरीताविपरीत-
व्रणविज्ञानीयं नासाधिकरोति अथात इत्यादिना । अत्र सामान्यशब्दस्य
विशेषवृत्तित्वाद्विपरीतशब्देन व्रणानां नियतमरणाख्यापित्वेनातितरां
वैहतिकत्वम्, अदिपरीतशब्देन च साध्यत्वात् प्राकृतिकत्वमाख्यातमिति
निर्णीयते अनन्तरं तेषामेवोपादानात्, परिशिष्टं समानम् ॥ १ ॥

न खलु व्रणानां विपरीताविपरीतत्वेन सहसा निरूपणमप्रसिद्धमि-
त्यभिसन्धाय दृष्टान्तेनावगमयति फलेत्यादिना । अम्बु ददतीत्यम्बुदाः प्र-
कर्षिणो जेषाद्वत्यर्थः ; पुष्पादयो यथा फलादीनां भविष्यत्त्वं ख्यापयन्ति तथैव
रिष्टानि “क्रियापथमतिक्रान्ताः केवलं देहमाश्रिताः । दोषाः कुर्वन्ति
यस्मिन् तदरिष्टं निरुच्यते” इति स्मरणान्नियमतो मरणख्यापकानि लिङ्गानि

तानि सौक्ष्मात्प्रमादाद्वा तद्यैवाशु व्यतिक्रमात् ।

गृह्यन्ते नोद्गतान्यज्ञैर्मुसूषोर्न त्वसम्भवात् ॥ ३ ॥

ध्रुवन्तु मरणं रिष्टे ब्राह्मणैस्तत्किलामलैः ।

रसायनतपोजप्य-तत्परैर्वी निवार्यते ॥ ४ ॥

पञ्चतां पञ्चभूतमात्रावशेषत्वं मरणमित्येतत्, अरिष्टं रिष्टमित्यनर्थान्तरम् । न च पुण्यमन्तरेणापि फलाभिनिर्वृत्तेर्दृष्टान्तोऽयमसाम्प्रतम् । “कृत्रिणी गच्छन्ति” इतिवद्वाङ्मन्यनुशयेनोपपत्तेः । अत्र रिष्टानां पञ्चताख्यापकत्वेनाभिधानादर्थोक्तिं भवतीतिरपास्यथात्वमित्युभे एव विपरीताऽविपरीतत्वे दृष्टान्तेनैव व्याख्ययते इत्यनुसन्धेयम् ॥ २ ॥

न च कदाचिन्मुसूषुशरीरे रिष्टानामनुपलम्भादेव वचनमिदमश्लेष्यमित्याह तानीत्यादि । सौक्ष्मादणीयस्त्वेन द्रष्टुमयोग्यत्वात्, प्रमादात् स्फीतावयवत्वेऽपि समनस्कोन्द्रियैरविषयीकरणात्, आशुव्यतिक्रमात् दोषशक्तेरचित्यत्वेनाश्वेवान्यथाभावात्, उदगतान्युपस्थितान्यपि तानि रिष्टान्यज्ञैरनिपुणैर्न गृह्यन्ते न ज्ञायन्ते, गृह्यन्ते तु तान्यनुमानादभिनिवेशवशादनुशीलनाच्चाभिज्ञैर्भिषग्भिस्तदिदमुच्यते “मुसूषोर्न त्वसम्भवात्” इति । मुसूषोर्मुसूषुशरीरे असम्भवान्न गृह्यन्त इति नेति योजना । एतेन मुसूषुशरीरे नियमेन रिष्टानि जायन्ते, निवर्तन्तेतराच्चानन्तरं मरणादेवेति निष्कर्षः ; एतदेव विशदमुक्तञ्चात्रेयेण “न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादृते । मरणञ्चापि तन्नास्ति यन्नारिष्टपुरःसरम्” इति ॥ ३ ॥

लौकिकेन वैदिकेन च कर्मविशेषेण रिष्टसंस्मृतिरित्युच्यते नित्योर्व्यभिचारं दर्शयति ध्रुवमित्यादिना । दोषापरपर्यायोऽयं मलशब्दः, अमलैर्मानस-दोषरहितैर्नीरजस्तमैरिति यावत् ; “रजस्तमश्च मानसो दोषी” इत्यवोचाम, रसायनं वक्ष्यमाणम् । रसायनादितत्परैः रसायनाद्यासक्तैरेव निवार्यते नान्यैरित्यर्थः । अवधारणार्थोऽयं वाशब्दः ॥ ४ ॥

नक्षत्रपीडा बहुधा यथा कालाद्विपच्यते ।
 तथैवारिष्टपाकञ्च ब्रुवते बहुधा जनाः ॥ ५ ॥
 असिद्धिस्तुयाल्लोके प्रतिकुर्वन् गतायुषः ।
 अतो रिष्टानि यत्नेन लक्षयेत्कुण्डलो भिषक् ॥ ६ ॥
 गन्धर्वरक्षादीनां विशेषाणां समासतः ।
 वैद्यतं यत्तदाष्टे त्रिणिः पक्षलक्षणम् ॥ ७ ॥
 कटुस्तीक्ष्णश्च तिक्तश्च गन्धस्तु पवनादिभिः ।
 लोहगन्धस्तु रक्तेन व्यासितः सान्निपातिकः ॥ ८ ॥

नन्वनिवारितन्तद्विष्टं कियन्तं कालमातुरमुपतापयत्यनिवार्येण दुःखे-
 नेत्याह नक्षत्रेति । नक्षत्रविशेषे ग्रहावस्थानजन्या पीडा नक्षत्रपीडा यथा-
 कालात् कालविशेषमात्रित्य बहुधा विपच्यते “होरायां नवमे सूर्यः सप्तमे
 च ग्रहैश्चरः । एकादशे गुरुः शक्रो मासमेकं न जीवति ॥” तथा “अशुभे
 लग्नसम्प्राप्ते षष्ठाष्टमे निशाकरः । ग्रहैश्चरस्तु बन्धुस्थो हिमासे मृत्यु-
 ष्टञ्छति” इत्यादि पराशराद्यनुशासनादनेकधा भुज्यते, तथैव कालाद्बहुधा
 अरिष्टपाकम् अरिष्टविपाकम् अरिष्टभोगमिति यावत्, जना ऋषयो
 ब्रुवते । पाको विपाको भोग इत्यनर्थान्तरम्, “सति मूले तद्विपाको
 जात्यायुर्भोगाः” इति पातञ्जलसूत्रम् । मूलं वासनाख्यः संस्कारः ।
 जातिर्जन्मेति पर्यायः ॥ ५—६ ॥

प्रकृतमनुष्यवत्ते गन्धेत्यादिना । आदिना शब्दस्पर्शयोरादेशः कियते,
 विशेषाणां तत्तद्वृणदोषस्वभावसंसिद्धत्वेन विशिष्टानां गन्धादीनां यद्वैकृतं
 समासतः संक्षेपतो त्रिणिस्तत्पक्षलक्षणं विनाशोन्मुखताया लिङ्गं “स्या-
 द्विनाशोन्मुखं पक्षम्” इत्यमरः । सुखप्रतिपत्तये समासोक्तेषु तेषु दुरधि-
 गमसमर्थं प्रपञ्चेनाभिगमयति कटुरित्यादिना । कटुरप्रियः, तिक्तपलाल-
 यु ज्ञान्तर्निहितवाक्पदद्वेजन इति यावत् “अकार्यप्रिययोः कटुः” इति

स्नाजातसीतैलसभाः किञ्चिद्विस्त्राय गन्धतः ।
 ज्ञेयाः प्रकृतिगन्धाः स्युरतोऽन्यङ्गन्धवैद्यतम् ॥ ९८ ॥
 सद्यःशुक्लीज्यसुमनःपद्मचन्दनचम्पकैः ।
 सगन्धा दिव्यगन्धाश्च सुसूक्ष्मां व्रणाः स्मृताः ॥ ९९ ॥
 श्ववाजिसूषिकध्वाङ्गपूतिवङ्कुरमत्कुणैः ।
 सगन्धाः पङ्कगन्धाश्च भूमिगन्धाश्च गर्हिताः ॥ १०० ॥
 कृष्णास्तु ये तनुस्त्रावा वातजा मर्मतापिनः ।
 खल्यामपि न कुर्वन्ति रुजं तान् परिवर्जयेत् ॥ १०१ ॥
 कुङ्कुमध्यामकङ्कुठसवर्णाः पित्तकोपतः ।
 न दह्यन्ते न चूष्यन्ते भिषक् तान् परिवर्जयेत् ॥ १०२ ॥
 कण्डूमन्तः स्थिराः श्वेताः स्निग्धाः कफनिमित्ततः ।
 दूयन्ते च विदह्यन्ते भिषक् तान् परिवर्जयेत् ॥ १०३ ॥

वाचलिङ्गे वीपान्तितः । तीक्ष्ण उग्रः पूतित्वेनासहनीय इति तात्पर्यम्
 “गन्धैः स्नावेद्य पूतिकैः” इति चरकपित्तज्वरणलिङ्गैकवाक्यत्वात् ; विस्त्र-
 इव विस्त्र आमान्वयाच्चिताधूमादिगन्धवदमनोऽज्ञ इत्यर्थः, पवनादिभिर्यथा-
 क्रमं पवनपित्तकफैरित्यर्थः । रक्तस्यैव गन्धोऽस्येति लोहगन्धिर्गन्धविशेषण-
 मेतत् ॥ ७—८ ॥

मद्येत्यादि । सुमना मालती, सगन्धाः समानगन्धाः, दिव्यगन्धा-
 अलौकिकगन्धाः । ध्वाङ्गः काकः, पूतिः दुर्गन्धद्रव्यजातम्, वङ्कुरं शुष्क-
 मांसम्, मत्कुणो नाम शय्याचरो कीटभेदः । क्रमागतत्वादर्णवैद्यतमनुसन्धत्ते
 कृष्णा इत्यादिनां श्लोकवशेन । इह हि कारणानुरूपं कार्यमिति कृत्वा
 कषायतिलसधुरा दीप्यसा एव व्रणेष्वप्यग्निशयन्ते, परीक्ष्यन्ते च पिपी-

क्षेडन्ति घुर्घुरायन्ते ज्वलन्तीव च ये व्रणाः ।
 त्वङ्मांसस्थान् पवनं सशब्दं विवृजन्ति ये ।
 ये च तर्ज्यस्त्वसन्धुता भवन्त्यत्यर्थवेदनाः ॥
 दह्यन्ते चान्तरत्यर्थं वहिः शीताश्च ये व्रणाः ।
 दह्यन्ते वहिरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः ॥
 शक्तिध्वजरघाः कुन्तवाजिवारणगोष्ठ्याः ।
 येषु चाप्यवभासेरन् प्रासादाद्यतयस्तथा ॥
 चूर्णावकीर्णा इव ये भान्ति वा न च चूर्णिताः ।
 प्राणलांसक्षयश्वासकासारोचकपीडिताः ॥
 प्रवृद्धपुण्यधिरा व्रणा येषाञ्च तर्ज्यसु ।
 क्रियाभिः सव्यगारव्या न सिद्ध्यन्ति च ये व्रणाः ।
 वर्ज्यवेत्तान् भिषक् प्राज्ञः संरक्षन्नात्मनो यशः ॥ १५ ॥

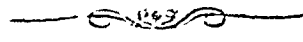
इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने विपरीताविपरीतव्रण-
 विज्ञानीयो नाम अष्टाविंशोऽध्यायः ।

लिङ्गायुपसर्पणालकेनानुमानविशेषेणेति तद्विकृतिविज्ञानं सुकरं भवतीति-
 सन्धधार्म्यं कृमागतमपि रसवैकृतं हित्वा परिशिष्टं शब्दवैकृतं स्पर्शवैकृत-
 क्षोपदिदिनति क्षेडन्तीत्यादिना । क्षेडन्तीति “वंशशल्ये सिंहनादे क्षेडा-
 णा तु ध्वनी विषे” इति रुद्रानुशासनात् ध्वन्यपरपर्यायोऽयं क्षेडशब्द-
 रक्षोपचारात्तद्वति कीचके प्रवर्तत इत्याहुः, तथाच क्षेडा इवाचरन्तीति
 “सर्व्वगतिपद्दिनेभ्यः क्तिच्वा वक्तव्यः” इति क्तिपि वाय्वाश्रयाच्छब्दं कुर्व-
 न्तीत्यर्थः, कीचकानां तथात्वात्, तथाच “कीचका नाम ते वंशा ये सन-

न्यनिलाहताः” इति । घुर्घुरो नाम कीटभेदः “घुरघुरीया” इत्याख्या-
यते, ते इवाचरन्तीति घुर्घुरायन्ते “घुर्घुर” इति शब्दं कुर्वन्त्याविष्कुर्वन्ति
चोर्द्धाधस्तिर्यङ्गार्गविशेषानन्तःशरीरे इत्यर्थः । कुन्तः प्रासः, परिशिष्टं
निगदव्याख्यातम् । निदर्शनमात्रमेतावदनिमित्ततो विस्तरेणैवारिष्टत्वेनो-
च्यदेशात्, उक्तञ्च “अन्येष्वपि च भावेषु प्राकृतैष्वनिमित्ततः । विस्तृतिर्या
समासेन दिष्टं तदिति लक्षयेत्” इति ॥ १०—१५ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
सूत्रस्थाने विपरीताविपरीतव्रणविज्ञानीयो
नाम अष्टाविंशोऽध्यायः ।

ऊनचिंशोऽध्यायः ।

अथातो विपरीताविपरीतदूत-शकुन-स्वप्ननिदर्शनीय-
सध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

दूतदर्शनसत्त्वाभा-वेशाद्येष्टितमेव च ।

ऋक्षं वेत्ता तिथिश्चैव निमित्तं शकुनोऽनितः ॥

देशो वैद्यस्य वाग्देहमनसाञ्च विचेष्टितम् ।

कथयन्त्यातुरगतं शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये विपरीता अविपरीताश्च त्रया निदर्शनेन विज्ञापिता इत्य-
वोचाम इदानीं पुनस्तत्प्रसङ्गेन विपरीताविपरीतदूतादीन् निदर्शनेनोपदिश्या-
मिह । शकुनं निमित्तं चिह्नमित्यनर्थान्तरम्, “निमित्ते च शकुनं स्यान्नपुं-
सकम्” इति मेदिनीस्मरणात् । अत्र दूतस्वप्नयोरपि शकुनत्वेनैव व्याचिख्या-
सितत्वेऽपि, पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थमित्यनुसन्धेयम् । विपरीतानामनिष्टांशसि-
त्वेन प्रतिकूलानाम्, अविपरीतानां तत्प्रतियोगिनाञ्च दूतादीनां निदर्शन-
सुदाहरणमनुक्तार्थज्ञानायैकदेशेन कथनमित्येतत्, परिशिष्टं समानम् ॥ १ ॥

न च तावत् कण्ठासक्तकण्ठकेन मार्जारपादालभनमिवातुरशुभाशुभ-
परिज्ञानार्थिना भिषजा आतुरशरीरेणानभिसम्बन्धिनामपि दूतानां
शकुनानाञ्च विपरीताविपरीतत्वेन विज्ञानमपार्थकमित्यत आह दूतेत्यादि ।
दृश्यत इति दर्शनमाकृतिः, कर्मणि ल्युट्, नपुंसकत्वादिरिति निष्कर्षः ।
सत्त्वाभा रुक्षासत्त्वराक्षरादिविशेषेण सम्यग्भाषणम्, वेशाः पाण्डुरेतरवासः-
प्रभृतयः, चेष्टितं लब्धादिच्छेदनम्, ऋक्षं वैदोपसर्पणकालिकमार्द्रादि-
जघनम्, एवमेव तिथिवैले अपि द्रष्टव्ये वेत्ता तत्र सध्याङ्गादिः, तिथि-

पाषण्डायमवर्णानां सपक्षाः कर्मसिद्धये ॥
 त एव विपरीताः स्युर्दूताः कर्मविपत्तये ॥
 नपुंसकं स्त्रीवहवो नैककार्या असूयकाः ।
 गर्हभोद्धरप्राम्नाः प्राप्ता वा स्युः परम्पराः ।
 वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥ ३ ॥
 पाशदण्डायुधधराः पाण्डुरेतरवाससः ।
 आर्द्रजीर्णपसव्यैकमलिनध्वस्तवाससः ॥
 न्यूनाधिकाङ्गा उद्विग्ना विद्यता रौद्ररूपिणः ।
 रूक्षनिष्ठुरवादाश्चाप्यमाङ्गल्याभिधायिनः ॥

अतुर्थादिः, निमित्तमुदकुम्भादि, शकुनः कौशिकादिः पक्षी, अनिलो
 मृदुशीतादिगुणो वातः ॥ २ ॥

एतदेव प्रपञ्चेन स्फुटीकृत्यावगमयन् निगमयति पाषण्डेत्यादिना
 “भुवं तस्माद्दूतादीन् लक्षयेद्भिषक्” इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण । पाषण्डा वेद-
 बाह्यरक्तपटमौण्ड्यादिचर्या निरताः, आश्रमाः सन्त्येषामित्यचि आश्रमा
 आश्रमस्थाः ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थयतिनः, वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियादयः
 सपक्षाः समानपक्षाः, पाषण्डानां पाषण्डाः, ब्रह्मचारिणाञ्च ब्रह्मचारिण-
 इत्येवमादय इति यावत् । नैककार्या नैकस्मिन् दीत्य एव नियुक्ताः,
 असूयका गुणेष्वपि दोषारोपं कुर्वन्तः । परम्परा परिपाटी अनुक्रम इति
 पर्यायाः, ताः प्राप्ताः, विलम्बनासहत्वेन त्वरितं भिषगानिनीषया क्रमा-
 न्वयिन इत्यर्थः, ये दूता इति परिणान्वयः । अत्र परम्परा इति बहुवचनेन
 तत्त्वामान्यपरिग्रहात् शुभशंसित्वेन व्याचिख्यासितानामपि दूतानामनु-
 क्रमागतत्वेऽसंशयं गर्हितत्वमोख्यातमित्यवधेयम् ॥ ३ ॥

पाशेत्यादि । पाण्डुरं शुक्लम्, आर्द्रेत्यादावपगतो वहिष्कृतः संव्यो
 धामबाहुर्धनेति व्युत्पत्त्याऽपसव्यशब्दो वाससः प्राचीनावीताकारेण न्यस्तत्वं

छिन्दन्तस्तृणकाष्ठानि स्पृशन्तो नासिकां स्तनम् ।
 वस्त्रान्तानासिकाकेशनखरोमदशास्पृशः ॥
 स्त्रोतोऽवरोधहृद्गण्डमूर्ध्नोरःकुक्षिपाणयः ।
 कपालोपलभस्मास्थितुषाङ्गारकराश्च ये ॥
 विलिखन्तो सहीं किञ्चिन्मुञ्चन्तो लोष्टभेदिनः ॥
 तैलकर्हमदिग्धाङ्गा रक्तखगनुलेपनाः ॥
 फलं पक्वमसारं वा गृहीत्वान्यच्च तद्विधम् ।
 नखैर्नखान्तरं वापि करेण चरणं तथा ॥
 उपानच्चर्म्महस्ता वा विद्वतव्याधिपीडिताः ।
 वामाचारा रुदन्तश्च श्वासिनो विद्वतेक्षणाः ॥
 वाय्यां दिशं प्राञ्जलयो विषलैकपदे स्थिताः ।
 वैद्यं च उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥ ४ ॥

प्रतिपादयति, वाक्यार्थस्वतिरोहितः । सृतदग्धविनष्टान्यभिधातं शील-
 क्षेपामित्यमाङ्गल्याभिधायिनः । दशाऽन दीपवर्त्तिरेव, प्राग्वस्त्रान्तानासुप-
 देशात् । स्त्रोतसामवरोधो राजान्तःपुरमिव संहतोऽवकाशः स्त्रोतोऽवरोधो
 नासादिच्छिद्रमिति निष्कर्षः, कपालं मृङ्गाण्डखण्डम्, लोष्टभेदिन इति
 लोष्टमश्त्रोऽजहत्स्वार्थया लक्षणया काष्ठादिष्वपि प्रवर्त्तत इति वक्तव्यमेव
 “काष्ठलोष्टादिसर्द्दिनम्” इति तन्वान्तरीयस्मरणात् । असारं कदली-
 त्वादिवां, तद्विधं तद्वदमाङ्गल्यमन्यत् सूर्पमार्ज्जन्यादिवस्तुजातम् । नखै-
 रित्यादि । नखैर्नखान्तरं गृहीत्वेति पूर्वैणान्वयः । चर्मपादुका चर्म च
 हस्ते येषां त उपानच्चर्महस्ताः । वामाचारा अधमाचाराः । यास्या-
 मित्यादि । सद्य एवातुरस्यानिष्टाशङ्कित्वेन स्थानास्थानविवेकविरहाद्विषमे
 नतोन्नते देशे विलम्बनासहत्वाच्चैकपदे एकपदमात्रगमनयोग्ये काले

दक्षिणाभिमुखं देशे त्वशुचौ वा हताशनम् ।
 ज्वलयन्तं पचन्तं वा क्रूरकर्मणि चोद्यतम् ॥
 नग्नं भूमौ शयानं वा वेगोत्सर्गेषु वाशुचिम् ।
 प्रकीर्णकेशमभ्यक्तं खिन्नं विल्लवमेव च ॥
 वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥ ५ ॥
 वैद्यस्य पैत्रे देवे वा कार्ये चोत्पातदर्शने ।
 मध्याह्ने चार्द्धरात्रे वा सन्ध्ययोः कृतिकासु च ॥
 आर्द्राह्नेषामधामूलपूर्वासु भरणीषु च ।
 चतुर्थ्यां वा नवम्यां वा षष्ठ्यां सन्धिदिनेषु च ।
 वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥ ६ ॥
 खिन्नाभितप्ता मध्याह्ने ज्वलनस्य समीपतः ।
 गर्हिताः पित्तरोगेषु दूता वैद्यमुपागताः ॥
 त एव काफरोगेषु कर्मसिद्धिकराः स्मृताः ।
 एतेन शेषं व्याख्यातं बुद्ध्वा संविभजेत्तु तत् ॥

दण्डायमाना विषमैकपदे स्थिताः, याम्यां दक्षिणां दिशमाश्रित्य प्राञ्चलयी
 वृक्षाञ्चलयी य इत्यादिना परेणान्वयः ॥ ४ ॥

क्रूरकर्मणि पशुवधादौ, प्रकीर्णकेशं विच्छिन्नकेशम्, पैत्रे कार्ये पिण्ड-
 दानादौ, देवे कार्ये होमादौ, उत्पाता भूमिकम्पादयो दृश्यन्ते अत्रेत्यु-
 त्पातदर्शने भूमिकम्पाद्युपलक्षिते काले, पूर्वासु पूर्वभाद्रपदपूर्वाषाढा-
 पूर्वफल्गुनीषु, सन्धिदिने पर्वसन्धी पञ्चदश्याः प्रतिपदधान्तराले चन्द्रसूर्य-
 ग्रहणयोग्ये काले, अमावस्यायाः पूर्णिमाया वा शेषसार्द्धदण्डचतुष्टये, प्रति-
 पदश्च प्रथमसार्द्धदण्डचतुष्टय इति यावत् । एतेन शेषं, विकारसामान्यगुणे

रक्तपित्तातिसारेषु प्रमेहेषु तथैव च ।
 प्रशस्तो जलरोधेषु दूतवैद्यसमागमः ।
 विज्ञायैवं विभागन्तु शेषं बुध्येत पण्डितः ॥ ७ ॥
 शुक्लवासाः शुचिगौरैः श्यामो वा प्रियदर्शनः ।
 स्वस्थां जातौ स्वगोत्रो वा दूतः कार्यकरः स्मृतः ॥ ८ ॥
 गोयानेनागतस्तुष्टः पादाभ्यां शुभचेष्टितः ।
 धृतिमान् बिधिकालज्ञः स्वतन्त्रः प्रतिपत्तिमान् ।
 अलङ्कृतो मङ्गलवान् दूतः कार्यकरः स्मृतः ॥
 स्वस्थं प्राङ्मुखसासीनं समे देशे शुचौ शुचिम् ।
 उपसर्पति यो वैद्यं स च कार्यकरः स्मृतः ॥ ९ ॥
 सांसोदकुम्भातपत्रविप्रवारणगोष्ठ्याः ।
 शुक्लवर्णाश्च पूज्यन्ते प्रस्थाने दर्शनं गताः ॥

देशादौ तत्तद्विकारलिङ्गलिङ्गितानां दूतानामागमनं गर्हितं, वैपरीत्ये च
 प्रशस्तमित्येतत्, परिशिष्टमर्थजातं व्याख्यातम्, तद्वुद्धा संविभजेत् विभ-
 ज्योपदिशेदित्यर्थः । इदानीं पुनर्विकाराणां प्रतीकारानुरूपक्रियोपलक्षिते
 काले देशे वा, प्राशस्त्येनानयोः समागमं प्रस्तूयते रक्तेत्यादिना । एवं
 विभागमेकदेशं विज्ञाय, शेषं सूत्रसङ्गादौ प्रतिकर्तव्ये सेतुविध्वंसनादिष्व-
 नयोः समागममित्यर्थः ॥ ५—८ ॥

गोयानेनेत्यादि । गोयानेन गोवाह्यशकटेन, न तु गौरिव यानं तेन
 “गयान्तु यानं पृष्ठेन सर्वथैव विगर्हितम्” इति मनूक्तेः । एतच्चातिप्रशस्त-
 त्विनोक्तमिति निश्चीयते, “अनुष्टुप्खरयानस्थम्” इति चरकानुशासनात् ।
 स्वतन्त्रः स्वपरिजनः ॥ ९ ॥

सांसित्यादि । सांसमत्र सद्यस्कमेव “सद्योमांसं घृतं वा” इति याज्ञिक-

स्त्री पुत्रिणी सवन्ता गौर्वर्द्धमानाः खलङ्कृताः ।
 कन्या मत्स्याः फलञ्चासं खस्तिकं मोदका दधि ॥
 हिरण्याक्षतपात्रं वा रत्नानि सुमना नृपः ।
 अप्रशान्तोऽनलो वाजी हंसञ्चापः शिखी तथा ॥
 ब्रह्म-दुन्दुभि-जीमूत-शङ्ख-वेणु-रथखनाः ।
 सिंह-गो-वृषनादाश्च हेषितं गजटंहितम् ॥
 शस्तं हंसरतं नृणां कौशिकञ्चैव वामतः ।
 प्रस्थाने यायिनः श्रेष्ठा वाचश्च हृदयङ्गमाः ॥

त्वेनास्योपलब्धात् । उदकार्यं रिक्त उदकेन पूर्णं च कुम्भ उदकुम्भ उच्यते,
 “एकहस्तादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्” इति पूरयितव्यवाचिन्दुदादेशात्,
 तथाच “रत्नानां पूर्णकुम्भानाम्” इति चरकोक्ते “चिकित्सकस्य चौरस्य
 तथैवाध्ययनार्थिनः । प्रशस्तमाहुर्भिषजो जलार्थे रिक्तकं घटम्” इति
 विमित्तोक्तञ्च सन्धतं भवति । वर्द्धमाना अद्भुतयौवनाः, खलङ्कृताश्च
 कन्याः कुमार्यः । चरतेऽप्युक्तं “कन्यानां वर्द्धमानानां वडस्यैकपयोस्तथा”
 इति । वर्द्धमानमलङ्कृता इत्यनाकरः पाठः । न च वर्द्धमानं शराव इति
 केनचिदुक्तेः साकरत्वमुन्नेयम्, मेदिन्यादौ पुंस्त्व एव तत्पर्यायदर्शनात् ।
 खस्तिकं तण्डुलपिष्टम्, “खस्तिकं प्राञ्जुखं यत् स्यादलिन्दानुगतं भवेत्”
 इत्याद्युक्तलक्षणं मण्डलं वा । सुमनाः पुष्पं, न च “बहवः समाः सिकता
 वर्षा सुमनसो जलौकसः” इति वामनोक्ते सत्यप्येकत्वमनुपपन्नम्, “वैश्या
 श्रमशानसुमना इव वर्जनीया” इत्यादि-प्रयोगदर्शनात् । अदन्तपाठे तु
 सुमनो गोधूमः । अप्रशान्तोऽर्चिस्वान्, वायुप्रोक्ते चोक्तम् “अर्चिस्वान्
 पिण्डितशिखः सर्पिः काञ्चनसन्निभः । स्निग्धप्रदक्षिणश्चैव वज्रिः स्यात्
 कार्यसिञ्चये” इति । ब्रह्म वेदः । कौशिकस्येदं कौशिकम्, उलूकरतमित्ये-
 तत् । अत्र वामत एवेति नियमादितरेषां सामान्यत एव प्राशस्त्यं प्रत्ये-

पत्र-पुष्प-फलोपेतान् सक्षीरान् नीरुजो द्रुमान् ।
 आश्रिता वा नभो-वेहस-ध्वज-तोरण-वेदिकाः ॥
 दिक्षु शान्तासु वक्तारो मधुरं पृष्ठतोऽनुगाः ।
 वाता वा दक्षिणा वापि शकुनाः कर्म्मसिद्धये ॥ १० ॥
 ह्युष्कोऽग्निहतेऽपत्रे वल्लीनद्वे सकण्टके ।
 वृक्षेऽथवाह्य-भस्मास्थि-विट्-तुषाङ्गार-पांशुषु ।
 चैत्य-वल्लीक-विषम-स्थिता दीप्तिखरस्वराः ।
 पुरतो दिक्षु दीप्तासु वक्तारो नार्थसाधकाः ॥

तव्यम् । प्रतीकारार्थं गच्छासि किन्न वेत्येवमादौ विचिकित्सितेऽर्थे अना-
 देशिता निश्चयात्मिका अनुकूला वाचः क्वचिदपि नाऽसत्या भवन्तीति
 निश्चीयते “पूर्वं चरति देवेषु पञ्चाङ्गच्छति सांशुषान् । नादेशिता वाग्भवति
 सत्या ह्येषा सरस्वती” इति स्मरणात्, तदिदमुच्यते “वाचश्च हृदयङ्गमाः”
 इति, अर्थसिमं स्फुटीकृत्य निदर्शनेनावगमयति मत्स्यपुराणम्, तदयथा
 “एहीति पुरतः शब्दः शस्यते न तु पृष्ठतः । गच्छेति पञ्चाङ्गुभदः पुरस्ताच्च
 विगर्हितः । विसर्जयति यद्येक एकश्च प्रतिषेधति । सविरोधोऽंशुभो
 वातुर्गर्ह्यो वा बलवत्तरः” इत्यादि । पत्रेत्यादि । शान्तासु शुभदेवततया
 दक्षिणेतरासु, नानाविधकोलाहलध्वनिरहितासु वा दिक्षु पत्रादिसम्पन्नान्
 द्रुमान् नभःप्रवृत्तीन् पदार्थान् वा आश्रिताः वासा दक्षिणा वा, पृष्ठतोऽनुगा-
 वा शकुनाः अपि निश्चितं कर्म्मसिद्धये मधुरं वक्तार इति समन्वयः ॥ १० ॥

शुष्क इत्यादि । अस्मिन् श्लोके “स्थिता” इत्यध्याहार्यम् । चैत्यो
 नाम ग्रामादौ प्रसिद्धो देवावासो वा सभास्थो वा तरुः, विषमो नतीन्नतो
 देशः, दीप्तिखरस्वरा उग्रकर्कशस्वराः । दीप्तासु सूर्यावस्थानेन वङ्गिज्जालया
 वा सप्रकाशासु, कोलाहलध्वनिभिर्व्याकुलासु क्रूरदेवततया दक्षिणासु वा
 दिक्षित्वर्थः । अत्र विशेषयति दीपिका “इन्द्रो गार्हितास्रस्ताः कलहा-

पुन्नामानः खगा वामा स्त्रीसंज्ञा दक्षिणाः शुभाः ।
 दक्षिणाद्वामगमनं प्रशस्तं श्व-शृगालयोः ॥
 वामं नकुल-चाषाणां नोभयं शश-सर्पयोः ।
 भास-कौशिकयोश्चैव न प्रशस्तं किलोभयम् ॥
 दर्शनं वा रतञ्चापि न गोधा-ककलासयोः ।
 दूतैरनिष्टैस्तुल्यानामशस्तं दर्शनं नृणाम् ॥
 कुलत्थ-तिल-कार्पास-तुष-पाषाण-भस्मनाम् ।
 पात्रं नेष्टं तथाङ्गार-तैल-कर्हम-परितम् ॥
 प्रसन्नेतरमद्यानां पूर्णं वा रक्तसर्पपैः ।
 शवकाष्ठपलाशानां शुष्काणां पथि सङ्गमाः ॥

मिषकाङ्क्षिणः । आपगान्तरिता मत्ता न ग्राह्याः शकुनाः कचित्” इति ।
 पुन्नामानः पुमांसः कोकिलसारसप्रभृतयः, स्त्रीसंज्ञाः स्त्रियः वरटा चटका
 प्रभृतयः । नेह दक्षिणादिति “उत्तराधरदक्षिणादातिः” इति पञ्चम्यस्त-
 प्रतिरूपकमव्ययम्, नापि चापादाने पञ्चमी, अनन्तरश्लोकमर्थतोऽनुसन्धा-
 येति निश्चीयते, किन्तर्हि ? ल्यब्लोपे पञ्चमी, दक्षिणगमनमपेक्ष्यत्यर्थः ।
 वाममित्यादि । चापः सुवर्णचातको नाम पक्षी, इहापि दक्षिणादित्यनु-
 श्रव्यते, नकुलचाषाणां दक्षिणमपेक्ष्य वामं गमनं प्रशस्तमित्यर्थः । न तु
 वाममेव “नकुलः सर्वातोभद्रः” तथा “यत्र तत्र कुरुश्रेष्ठ चापं दृष्ट्वा नमस्कुरु ।
 न हि वैदुर्यवर्णस्य दर्शनं विफलं भवेत्” इति ज्योतिषसङ्ग्राहभारतीयस्मर-
 णात् । नोभयं न वामं नापि च दक्षिणम् । भासोऽत्र गृध्रः “भासो
 गृध्रे कुक्कुटे च” इति विश्वः, वाग्मटेन प्रशस्तदर्शनत्वेनोक्तो भासस्तु स्वनाम-
 प्रसिद्ध इत्यविरोधः । कार्पासं कार्पासफलम् । प्रसन्नेतरमद्यानां पात्रमित्य-
 न्वयः । प्रसन्ना वक्ष्यमाणः सुरामेदः । शवार्थानि काष्ठपलाशानि शक-

नैष्यन्ते पतितान्यस्थ-दीनान्ध-रिपवस्तथा ।
 ऋदु-शीतोऽनुकूलश्च सुगन्धिश्चानिलाः शुभः ।
 खरोष्णोऽनिष्टगन्धश्च प्रतिलीलश्च गर्हितः ॥ ११ ॥
 ग्रन्थप्रवृत्तादिषु सदा छेदशब्दश्च पूजितः ।
 विद्रध्युदरगुल्फेषु भेदशब्दस्तथैव च ॥
 रक्तपित्तातिसारेषु रुद्धशब्दः प्रशस्यते ।
 एवं व्याधिविशेषेण निमित्तमुपधारयेत् ॥ १२ ॥
 तथैवाक्रुष्ट-ह्लाकष्टमाक्रन्दरुदित-खनाः ।
 छद्ग्री वातपुरीषाणां शब्दो वै गर्हलोष्टयोः ॥
 प्रतिषिद्धं तथा लङ्गं क्षुतं खलितसाहतम् ।
 दौर्लभ्यं च वैद्यस्य याचायां न प्रशस्यते ॥ १३ ॥

काष्ठपलाशानि, अनन्तरं केशित्वादिना सामान्यतः काष्ठानामशुभशंसित्वेन
 व्याचिख्यासितत्वे सत्यपीह पृथगुपादानं नियमेनानिष्टसूचकत्वमाख्यातम्,
 शृङ्गाणामिति तृणादीनामेव काष्ठादिसाहचर्यात् । अन्यस्याश्चण्डालाः
 ॥ ११ ॥

ग्रन्थीत्यादि । ग्रन्थादिषु प्रतिकर्तव्येषु छेदशब्दः “छिन्धि च्छिन्धि”
 इत्येवमाकास्मिकः शब्दः, एतेनैव भेदशब्दो रुद्धशब्दश्च व्याख्यातप्रायः । अनु-
 स्मार्थसुपसंहरन्नाह एवमिति । व्याधिविशेषेण शर्करादिव्याधिभेदेन निमि-
 त्तमुपलक्षयेत् आहरणादिशब्दमिति शेषः । तथैवेत्यादि । आक्रुष्टम्
 आक्रोश उच्चैर्विवदनमित्येतत् । आक्रन्दः सारावं रोदनम्, रुदितन्तुं ऋदु-
 खरेणेत्ययं विशेषः । प्रतिषिद्धं नैव गन्तव्यमित्येवमाकास्मिकं प्रतिषेधवचनम्,
 लङ्गं कण्टकादिभिरासङ्गः । क्षुतं क्षवयुः, खलितं खलनम्, आहतमाघातः,
 दौर्लभ्यं विमनस्कता, एतदेव विशेषांशुभमांशसतीत्याचक्षते “शुभाशुभानि

प्रवेशेऽप्येतदुद्देशादवेक्ष्यञ्च तयातुरे ।
 प्रतिहारं गृहे वास्य पुनरेतन्न गण्यते ॥
 केश-भस्मास्थि-काष्ठाश्म-तुष-कार्पास-कण्टकाः ।
 खट्वोर्द्ध्वपादा मद्यापो वसा तैलं तिलास्तृणम् ॥
 नपुंसक-व्यङ्ग-भग्न-नग्न-मुण्डासितास्वराः ।
 प्रस्थाने वा प्रवेशे वा नेष्यन्ते दर्शनं गताः ॥
 भाण्डानां सङ्करस्थानां स्थानान्मञ्चरणं तथा ।
 निखातोत्पाटनं भङ्गः पतनं निर्गमस्तथा ॥

सर्वाणि निमित्तानि स्युरेकतः । एकतस्तु मनो यातुः शुद्धिशुद्धं जयाक्-
 हम्” इति भुजबलभीमोक्तोः ॥ १२—१३ ॥

उक्तं निमित्तजातम् आतुरगृहप्रवेशकालादावप्यतिदिगति प्रवेश इत्या-
 दिना । प्रतिहारमिति प्रतिभागे अर्थे कर्मप्रवचनीयः, तदयमर्थः एतदुद्दे-
 शात् एतत् दूतादिनिदर्शनमभिसमीक्ष्य, प्रवेशे प्रवेशकाले, आतुरे तथा
 प्रतिहारं द्वारभागे, अस्यातुरस्य गृहे वा एतन्निमित्तजातमवेक्ष्यम्, चकारो
 हितौ तस्मात् पुनर्न गण्यते न कथ्यत इत्यर्थः । प्रस्थाननिमित्तानि प्रवेशादा-
 वतिदिश्य अन्यदपि किञ्चित् प्रपञ्चेनोपदिदिक्षति केशेत्यादिना । कार्पासः
 कार्पासवृक्षः, खट्वा “अष्टाभिः काष्ठखण्डैश्च कृता खट्वेति कथ्यते” इत्युक्त-
 लक्षणा शय्या । ऊर्ध्वपादः शरभाख्यो गजाकृतिः पशुभेदः । मद्यापो
 मद्यपायी, व्यङ्गा हीनाङ्गाः, नग्ना विवस्त्राः, मुण्डा मुण्डितशिरसः । दूतै-
 रनिष्टैस्तुल्यानामित्यादिनैव नपुंसकादेर्लाभे पृथगुपादानं नितरामातुरस्या-
 शुभशंसित्वमाख्यातुम् । सङ्कीर्यन्ते भाण्डान्यत्रेति सङ्करो भाण्डाधारः, तत्र-
 स्थानां भाण्डानां सञ्चरणं पतनम्, चरकेऽप्युक्तम् “आतुरस्य गृहे यस्य
 भिद्यन्ते वा पतन्ति वा । अतिमात्रममत्राणि दुर्लभं तस्य जीवितम्”
 इति, अमत्राणि पात्राणीत्यनर्थान्तरम् । निखातं भूम्यादेः, खननम्,

वैद्यासनावसादो वा रोगी वा स्यादधोमुखः ।
 वैद्यं सन्भाषमाणोऽङ्गं कुड्यासास्तरणानि वा ॥
 प्रष्टवाद्वा धुनैयाद्वा करौ पृष्ठं शिरस्तथा ।
 हस्तन्वाद्यप्य वैद्यस्य न्यसेच्छिरसि चोरसि ॥
 यो वैद्यमुन्मुखः पृच्छेदुन्माष्टि स्वाङ्गमातुरः ।
 न स सिध्यति वैद्यो वा गृहे यस्य न पूज्यते ॥
 भवने पूज्यते वापि यस्य वैद्यः स सिध्यति ।
 शुभं शुभेषु दूतादिष्वशुभं ह्यशुभेषु च ।
 आतुरस्य ध्रुवं तस्माद्दूतादीन् लक्षयेद्विषक् ॥ १४ ॥
 स्वप्नानतः प्रवक्ष्यामि सरणाय शुभाय च ।
 सुहृदो यांच्च पश्यन्ति व्याधितो वा स्वयं तथा ॥
 स्नेहाभ्यक्तशरीरस्तु करभ-व्याल गर्हभैः ।
 वराहैर्महिषैर्वापि यो यायाहक्षिणामुखः ॥
 रक्ताम्बरधरा छब्बा हसन्ती मुक्तमूर्धजा ।
 यं वा कषेति बद्धा स्त्री नृत्यन्ती दक्षिणामुखम् ॥

उत्पाटनं भङ्गः पतनञ्च यस्य कस्यचित्, निर्गमस्तु पूर्णकुम्भादीनामेव “प्रवेशे
 पूर्णकुम्भाग्निदुर्वीजफलसर्पिषान् । वृषत्राक्षणरत्नानां देवतानाञ्च निर्ग-
 तिम्” इति विपरीतनिमित्ताधिकारे चरकोक्तेः । एतानि दर्शनं गतानि
 नेत्यन्त इति पूर्वेष्वन्वयः । वैद्यासनावसादो यस्यातुरस्य वैद्यासनभङ्गः,
 यो वा रोगी अधोमुखः स्यात् स न सिध्यति इति परेणान्वीयते, परिशिष्टं
 निगदध्याख्यातम् ॥ १४ ॥

स्वप्नानित्यादि । उद्वापरपथ्यायोऽयं करभशब्दो न तु करिगावकस्तस्य

अन्त्यावसायिभिर्यो वा छप्यते दक्षिणामुखः ।
 परिष्वजेरन् यं वापि प्रेताः प्रव्रजितास्तथा ॥
 मूर्ध्न्याघ्रायते यस्तु श्वापदैर्वक्ताननैः ।
 पिवेन्मधु च तैलञ्च यो वा पङ्केऽवसीदति ॥
 पङ्कप्रदिग्धगात्रो वा प्रनृत्येत्प्रहसेत्तथा ।
 निरस्वरश्च यो रक्तां धारयेच्छिरसि खजम् ॥
 यस्य वंशो नल्लो वापि तालौ वीरसि जायते ।
 यं वा मत्स्यो ग्रसेद्यो वा जननीं प्रविशेन्नरः ॥
 पर्वताग्रात्यतेद्यो वा श्वभ्रे वा तमसाहते ।
 ह्रियते स्त्रोतसा यो वा यो वा मौण्ड्यमवाप्नुयात् ॥
 पराजीयेत वध्येत काकाद्यैर्वीभिभूयते ।
 पतनं तारकादीनां प्रणाशं दीप-चक्षुषोः ॥
 यः पश्येद्देवतानां वा प्रकम्पमवनेस्तथा ।
 यस्य च्छर्द्दिर्विरेको वा दशनाः प्रपतन्ति वा ॥
 शाल्मलीं किंशुकं यूपं वल्मीकं पारिभद्रकम् ।
 पुष्पाक्षं कोविदारं वा पित्तां वा योऽधिराहति ॥

शुभशंसित्वेनोपदेशात्, अन्त्यावसायी “निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्रमन्त्या-
 वसायिनम् । श्मशानगोचरं सृते” इति मनूक्तलक्षणः । वंशो नाम वृक्ष-
 भेदो “वाँश” इत्याख्यायते । नल्लताली खनामप्रसिद्धौ । प्रविशेन्मेषुनायेति
 शेषः, मौण्ड्यं मुण्डितशिरस्त्रम्, पराजीयेत पराजीयते, वध्येत वध्यत इति
 युष्मादावेव । यथास्त्रमिति यस्य वातादिप्रकृतेर्यः “विद्यदपि गच्छति सन्ध-

कार्पास-तैल-पिण्याङ्ग-लोहानि लवणं तिलान् ।
 लभेताञ्जीत वा पक्वमन्नं यच्च पिवेत्सुराम् ।
 स्वस्थः स लभते व्याधिं व्याधिनो मृत्युमृच्छति ॥ १५ ॥
 यश्चास्त्रं प्रक्षतिस्वप्नो विस्मृतो विहृतश्च यः ।
 चिन्ताकृतो दिवा दृष्टो भवन्त्यफलदास्तु ते ॥ १६ ॥
 ज्वरितानां शुना सख्यं कपिसख्यन्तु शोषिणाम् ।
 उन्मादे राक्षसैः प्रेतैरपस्मारे प्रवर्त्तनम् ॥
 मेहरतिसारिणां तोयपानं स्नेहस्य कुठिनाम् ।
 गुल्मेषु स्थावरोत्पत्तिः कोष्ठे मूर्द्ध्नि शिरोरुजि ॥

सेण सुप्तः” तथा “सुप्तः सन् कनकपलागकर्णिकारान् सम्पश्येत्” तथा
 “सुप्तः सन् सकमलहंसचक्रवाकान् सम्पश्येत्” इत्यादि वक्ष्यमाणलक्षणः
 स्वप्ननिचय इत्यर्थः । विहृतः किञ्चिद्विस्मृतोऽसम्यग्दृष्टश्च, अन्ये तु “अकल्याण-
 मपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः । पश्येत् सौम्यं शुभाकारं तस्य विद्याच्छुभं
 फलम्” इति चरकस्मरणात् पश्चाद्दृष्टेन विशिष्टस्वप्नेन पराहतप्रभावमपि
 विहृतं मन्यन्ते ; चिन्ताकृतः संस्कारानुवृत्त इति तात्पर्यम् दृष्टश्रुतानुभूत-
 प्रार्थितकल्पितसमाख्य इति यावत्, चकारादतिक्लेशदीर्घयोरप्यादेशः क्रियते
 चरकैकवाक्यत्वात् ॥ १५—१६ ॥

ज्वरितानामित्यादि । विशेषार्थवाचिना तुकारेणाफलदार्थं परिहृत्य
 मुख्यं मरणव्यञ्जकं व्याचिख्यासितमर्थमनुसन्वत्ते, तेन प्रवर्त्तनं मृत्योरेवेति
 निश्चीयते । सख्यमत्र नृत्येनैवोद्भावयन्त्याचार्याः “नृत्येद्रुजोगणैः सार्द्धं यः
 स्वप्नेऽन्यसि मज्जति । स प्राप्य भृशमुन्मादं याति लोकमितः परम्” इत्या-
 द्यनुशासनात् । गुल्मेषु कोष्ठे “स्थानान्वाग्निपक्वानाम्” इत्यादिना वक्ष्य-
 माणे देशे स्थावरोत्पत्तिर्विशलतादीनामुत्पत्तिः, शिरोरुजि च मूर्द्ध्नि तेषां

शष्कुली-भक्षणं छहर्गमध्वा श्वासपिपासयोः ।
 हारिद्रं भोजनं वापि यस्य स्यात्प्राण्डुरोगिणः ।
 रक्तपित्ती पिवेद्यश्च शोणितं स विनश्यति ॥ १७ ॥
 स्वप्नानेवंविधान्दृष्ट्वा प्रातरुत्थाय यत्नवान् ।
 दद्यान्माषांस्तिलां ह्लोहं विप्रेभ्यः कान्चनं तथा ॥
 जपेच्चापि शुभान्मन्त्रान् गायत्रीं त्रिपदां तथा ।
 दृष्ट्वा च प्रथमे यामे सुष्याज्ज्ञात्वा पुनः शुभम् ॥
 जपेद्दान्यतमं वेदं ब्रह्मचारी समाहितः ।
 न चाचक्षीत कस्मैचिद्दृष्ट्वा स्वप्नमशोभनम् ॥
 देवतायतने चैव वसेद्वाचित्रयं तथा ।
 विप्रांश्च पूजयेन्नित्यं दुःस्वप्नात्प्रविमुच्यते ॥ १८ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रशस्तं स्वप्नदर्शनम् ।
 देवान्निदजान् गो-वृषभान् जीवतः सुहृदो नृपान् ॥
 समिद्धमग्निं विप्रांश्च निर्मलानि जलानि च ।
 पश्येत्कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ १९ ॥
 मांसं मत्स्यान् खजः श्वेता वासांसि च फलानि च ।
 लभन्ते धनलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ २० ॥
 महाप्रासाद-सफलवृक्ष-वारण-पर्वतान् ।
 आरोहेद्दुर्व्यलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ २१ ॥

सुत्पत्तिः प्रवर्त्तनमिति समन्वयः । श्वासपिपासयोरध्वा अध्वगमनं प्रवर्त्तन-

नदी-नद-समुद्रांश्च क्षुभितान् कलुषोदकान् ।
 तरेत्कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ २२ ॥
 उरगो वा जलौको वा भ्रतरो वापि यं दृष्टेत् ।
 आरोग्यं निर्दिशेत्तस्य धनलाभञ्च बुद्धिमान् ॥ २३ ॥
 एवंरूपान् शूलान् खण्डान् यः पश्येद्वाधितो नरः ।
 स दीर्घायुरिति ज्ञेयस्तस्मै कर्त्तुं समाचरेत् ॥ २४ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने विपरीताविपरीतदूत-
 शूलन-खण्डनिदर्शनीयो नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

इति पूर्वेष्वन्वयः । जपेत् पठेदित्यर्थः, “जपस्तज्ञापणं ध्येयसमुन्मुखीकरणं
 सुने” इति स्मरणात् । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ १७—२४ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 सूत्रस्थाने विपरीताविपरीतदूतशूलनखण्डनिदर्शनीयो
 नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

विंशोऽध्यायः ॥

अथातः पञ्चेन्द्रियार्थविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

शरीरशीलयोर्यस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् ॥

तत्त्वरिष्टं समासेन व्यासतस्तु निबोध मे ॥ २ ॥

शरीरेऽस्मिन्निन्द्रियाण्यर्थाश्च प्रधानानि भवन्ति, तैरेव हि पुरुषः सुख-
मभीप्सति दुःखञ्च जिहासतीति मन्वानो भगवांस्तन्त्रकारो दूतादिनि-
दर्शनादनन्तरं दूताद्यानुलोम्येनातुरर्यहं प्रविश्य प्रकृतत्वात्तदीया ये ये
इन्द्रियार्थसंश्रया रिष्टसमाख्याता भावाः परीक्षितव्यास्तानिदानीं व्याचि-
ख्यासुः प्रथमं तावत् पञ्चेन्द्रियार्थविप्रतिपत्तिं नामाधिकरोति अथत इत्या-
दिना । अत्र “शब्देऽविप्रतिपत्तिः” इति कात्यायनसूत्रस्मरणात् विकृति-
सामान्ये प्रवृत्तत्वेनोपलब्धोऽपि विप्रतिपत्तिशब्द इह रिष्टसमाख्यातायां
विकृती प्रवर्तत इत्यवश्यं वक्तव्यमनेन्तरं तस्या एवोपादानात् “यदुपक्रमे
मन्दिग्धं तच्छेषान्निर्णीयते” इति न्यायाच्च । अत्रेन्द्रियग्रहणेनैव मनोऽर्थाक्षिप्तं
भवतीत्यवधेयम् मनोऽधिष्ठितानामेव तेषां स्तुत्यविषयेषु प्रवृत्तेः ; तथाच
पञ्चानां सनःपुरःसराणामिन्द्रियाणामर्थानाञ्च विप्रतिपत्तिं रिष्टज्ञातमाचष्टे
इति णिचि क्तिपि चेन्द्रियार्थविप्रतिपत्तिः, अध्यायविशेषणमेतत् ॥ १ ॥

किंलक्षणा सा विप्रतिपत्तिरित्यत इन्द्रियार्थानामेव विप्रतिपत्तौ व्याचि-
ख्यासितायामपि सर्व्वपरिग्रहादाह शरीरेत्यादि । शरीरं चेतनाधिष्ठान-
भूतं पञ्चमहाभूतविकारजातम् अर्थेन्द्रियादिसमुदायात्मकमिति तात्पर्य्यम्,
शीलमुच्यते स्वभावो यस्तु खलु नराणां नैसर्गिको सृष्टादिगुणयोगः, तयोः
शरीरशीलयोस्तुकारात् प्रकृतेर्जातिप्रसक्तादिरूपाया गर्भव्याकरणे वक्ष्य-
माणायाः प्रत्यात्मनियतायाश्च सा विकृतिरन्यथाभावस्तदरिष्टं रिष्टं विप्रति-

शृणोति विविधान् शब्दान् यो दिव्यानामभावतः ।

समुद्र-पुर-लेघाणामसम्पत्तौ च निःस्वनान् ॥

तान् स्वनान् नावगृह्णाति मन्यते चान्यशब्दवत् ।

आत्यारण्यस्वनांश्चापि विपरीतान् शृणोत्यपि ॥

द्विप्रच्छब्देषु रसते सुहृच्छब्देषु कुप्यति ।

न शृणोति च योऽकस्मात्तं ब्रुवन्ति गतायुषम् ॥ ३ ॥

यस्तूष्णमिव गृह्णाति शीतमुष्णञ्च शीतवत् ।

सञ्जातशीतपिङ्को यश्च दाहेन पीड्यते ॥

पत्तिरित्यनर्घान्तरम् । अत्र ह्यविशेषेऽपि विकृतिशब्दस्तामेव लक्षयति, याऽन्तर्गतस्यायुषः प्रमाणज्ञानाय प्रभवति, याच्चाधिकृत्य मुमूर्षतां लिङ्गान्युपदिश्यन्ते एतच्च परमतो व्यक्तीभविष्यति “न शृणोति च योऽकस्मात् तं ब्रुवन्ति गतायुषम्” इत्यादिनाऽनन्तरीक्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण ॥ २ ॥

क्रमेण प्रकृतमनुसन्धत्ते शृणोतीत्यादिना । सम्पत्तिरत्र तपस एव यथा सम्पन्नस्तापसो दिव्यलोचनतासुपैति तदभावे असम्पत्तावित्युपपत्त्यते, यो दिव्यानां दिवि स्थितानां देवादीनां, यश्च अभावतः समीपे अविद्यमानानां समुद्रादीनां निःस्वनान् शृणोति तं गतायुषं ब्रुवन्तीति परेणान्वयः । अभावत इति पृष्टीबहुवचनान्तात् सार्वविभक्तिकस्तसिल् । चरकेऽप्युक्तं “अन्तरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्वकम् । इन्द्रियैरधिकं पश्यन् पञ्चत्वमुपपद्यते,” तथा “अशब्दस्य च यः श्रोता शब्दान् यश्च न बुध्यते । तावुभौ पश्यतः क्षिप्रं यमालयमसंशयम्” इति । अत्र “अन्तरेण तपस्तीव्रम्” इति विशेषणादसम्पत्तावित्यस्य तपोविषयत्वं सहसैव बुद्धिमारोहतीति सम्पत्तिरत्र तपस एवेति यद्व्याहृतमस्माभिस्तन्नानुपपन्नमित्यनुसन्धेयम् ॥ ३ ॥

प्रादेण हि शब्दविप्रतिपत्तिर्न सम्भवतीति श्लोकत्रितयेन श्रोत्रेन्द्रियविप्रतिपत्तिं प्रदर्श्य, स्पर्शविप्रतिपत्तिं रूपविप्रतिपत्तिश्चोपदिदिशति “य

उष्णगात्रोऽतिमात्रञ्च यः शीतेन प्रवेपते ।
 प्रहारान् नाभिजानाति योऽङ्गच्छेदमथापि वा ॥
 पांशुनेवावकीर्णानि यश्च गात्राणि मन्यते ।
 वर्णान्यभावो राज्यो वा यस्य गात्रे भवन्ति हि ॥
 स्नातानुलिप्तं यञ्चापि भजन्ते नीलमक्षिकाः ।
 सुगन्धिर्वीति योऽकस्मात्तं ब्रुवन्ति गतायुषम् ॥ ४ ॥
 विपरीतेन गृह्णाति रसान् यश्चोपयोजितान् ।
 उपयुक्ताः क्रमाद्यस्य रसा दोषाभिष्टब्धये ॥
 यस्य दोषाग्निसाम्यञ्च कुर्युर्मिथ्योपयोजिताः ।
 यो वा रसान्न संवेत्ति गतासुं तं प्रचक्षते ॥ ५ ॥
 सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धस्य सुगन्धिताम् ।

इत्यादिना * * भवन्ति हि" इत्यन्तेन ग्रन्थेन । शीतपिडका हि कफजा
 अतस्तत्र जाड्यादयो वेदनाविशेषाः प्राकृताः, दाहस्वेकान्ततः स्फुटतरानु-
 भवविरुद्ध इति विप्रतिपत्तिरित्येव सञ्जातेत्यादावभिसन्धिः । पांशुनेवावकी-
 र्णानि चूर्णितानि रूपितानीति यावत् । रसविप्रतिपत्तिं गन्धविप्रतिपत्ति-
 शोपयत्यस्यति स्नातेत्यादिना श्लोकेन । अत्र विशेषयति चरकः "अत्यर्थं
 रसिकं कार्यं कालपक्वस्य मक्षिकाः । अपि स्नातानुलिप्तस्य भृशमायान्ति
 मन्त्रतः" इति, रसोऽस्यस्येति ठन्, रसिकं रसवन्तमित्यर्थः । य आतुरः,
 शोभनो गन्धोऽस्येति सुगन्धिरित्वमार्पणम्, "गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम्" इति
 काशिकोक्तेः, वाति गन्धयते सुगन्धेनानुगतो भवतीत्यर्थः, इत्यन्तु गन्धविप्रति-
 पत्तिः ; एषमुत्तरवापि निपुणं विभाव्य विप्रतिपत्तिप्रकाराः परिलक्ष-
 णीयाः । सुगन्धमित्यादि । यश्च मन्यथा मालतीयस्य केतकीयत्वेन केत-

गृह्णीते योऽन्यथा गन्धं शान्ते दीपे च नीरुजः ।
 यो वा गन्धं न जानाति गतासुं तं विनिर्द्दिशेत् ॥ ६ ॥
 हन्धान्युष्णहिमादीनि कालावस्था दिशस्तथा ।
 विपरीतेन गृह्णाति भावानन्यांश्च यो नरः ॥
 दिवा ज्योतींषि यथापि ज्वलितानीव पश्यति ।
 रात्रौ सूर्यं ज्वलन्तं वा दिवा वा चन्द्रवर्चसम् ॥
 अमेघोपप्लवे यश्च शक्रचापतडिङ्गुणान् ।
 तडित्वतोऽसितान् यो वा निर्मले गगने घनान् ॥
 विमान-यान-प्रासादैर्यश्च सङ्कुलमस्वरम् ।
 यश्चानिलं सूर्तिमन्तमन्तरीक्षञ्च पश्यति ॥

कीयस्य पुनर्मालीयत्वेनैवं विजातीयत्वेनेत्यर्थः गन्धं गृह्णीते, यथापि
 नीरुजः पीनसादिरोगविरहितः शान्ते निर्वाणसुपगते दीपे गन्धं न जाना-
 तीति समन्वयः ॥ ४—६ ॥

हन्धानीत्यादि । सप्रतिपक्षौ पदार्थौ हन्तशब्दवाच्यौ, हन्तानि परस्पर-
 विरुद्धानि, उष्णहिमादीनीत्यादिग्रहणात् सुखदुःखादीनामादेशः । काला-
 वस्था प्रातरादिः । दिवेत्यादि । ज्योतींष्यग्निनक्षत्रादीनि, चन्द्रवर्चसं-
 चन्द्रस्य वर्चस्तेज इव वर्चोऽस्येति चन्द्रवर्चसं तथोक्तं, सूर्यविशेषणमेतत् ।
 अमेघेत्यादि । तडितो गुणा इव तडितां गुणा वा तडिद्गुणाः “तडितां
 गुणैरिव” इति साधः । अमेघोपप्लवे मेघोपद्रवरहिते, यः शक्रचापतडिद्-
 गुणान् शक्रचापं तडिद्गुणांश्च ; यो वा निर्मले गगने तडित्वतो विद्युत्वतः,
 असितान् वा घनान् मेघान्, यश्च वा विमानाद्यैः सङ्कुलं निरवकाशमाततं-
 मस्वरसाकाशम्, यश्च अनरनिलं, सूर्तिमन्तं तथाविधमन्तरीक्षञ्च पश्यति तैः

धूम-नीहार-वासोभिरावृतामिव मेदिनीम् ।
 प्रदीप्तमिव लोकञ्च यो वाप्नुतमिवाम्भसा ॥
 भूमिमष्टापदाकारं लेखाभिर्यच्च पश्यति ।
 न पश्यति सनत्तत्रां यच्च देवीमरुन्धतीम् ।
 ध्रुवमाकाशगङ्गां वा तं वदन्ति गतायुषम् ॥ ७ ॥
 ज्योत्स्नादर्शोष्णतोयेषु छायां यच्च न पश्यति ।
 पश्यत्येकाङ्गहीनां वा विद्वतां वाऽन्यसत्त्वजाम् ॥

गतायुषं वदन्तीति परेणान्वयः । धूमेत्यादि । लोकं भुवनम् । यद्येति
 चकारोऽवधारणार्थः । यो लेखाभिः रेखाभिरिव भूमिमष्टापदाकारं सु-
 वर्णाकारं पश्यति, यच्च सनत्तत्रां विद्यमाननत्तत्रां मेघाऽनाच्छन्नवशिष्टादि-
 नत्तत्रसमन्वितमिति यावत् अरुन्धतीं देवीम् अरुन्धतीसमाख्यं नत्तत्रं न
 पश्यति तं गतायुषं वदन्तीत्यन्वयः । अत्र विद्यमानार्थेन सहशब्देन समासः
 सलोमक इतिवत् प्रायिकः । एतेनैतदुक्तं भवति सति सप्तर्षिमण्डलेऽरुन्धत्या
 अदर्शनं विप्रतिपत्तिरित्यतो वचनमिदं प्रायेण “सप्तर्षीणां समीपस्थां यो
 न पश्यत्यरुन्धतीम् । संवत्सरान्तरे जन्तुः स पश्यति महत्तमः” इति
 चरकवचनेनानुगतमभवति । विशेषणमिदं तत्तत्रत्तत्रदर्शनादृते अरुन्धती-
 दर्शनासम्भवादित्यनुसन्धेयम् । आकाशगङ्गा नाम छायापथ इत्यामनन्ति
 ज्योतिर्वेदविदः, या तु खल्वाकाशे उत्तरतो दक्षिणान्तं यावदायता सती
 दूरवर्त्तिनी शुभ्रजला नदीव परिलक्ष्यते ॥ ७ ॥

ज्योत्स्नेत्यादि । आदर्शी दर्पणः, आतपापरपर्यायोऽयमुष्णशब्दः “उष्ण-
 आतपः” इति हेमचन्द्रः, छायात्र स्वप्रतिच्छायैवेति द्रष्टव्या, “ज्योत्स्नाया-
 मातपे” इत्युपक्रम्य “प्रतिच्छाया विगर्हिताः” इत्यात्रेयश्च । अन्यसत्त्वजाम्
 अन्यप्राणिजातामिव छायां यः पश्यति तं गतायुषं वदन्तीति पूर्वोक्तान्वयः ।

श्व-काक-कङ्क-गृध्राणां प्रेतानां यक्ष-रक्षसाम् ।
 पिशाचोरगनागानां भूतानां विहतामपि ॥
 यो वा स्यूक्कण्डाभं विधूयं वङ्गिमीक्षते ।
 आतुरस्य भवेन्मृत्युः स्वस्थो व्याधिमवाप्नुयात् ॥ ८ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने पञ्चेन्द्रियार्थ-
 विप्रतिपत्तिर्नाम त्रिंशोऽध्यायः ।

अन्यसत्त्वनामिति प्रागुक्तं प्रपञ्चयति श्वेत्यादिना । विहतामपीति ।
 वे-कुर्वन्तीति विहृतो व्यालादयस्तेषामपीत्यर्थः ; क्षायामिति सन्वन्धः ।
 परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ ८ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 सूत्रस्थाने पञ्चेन्द्रियार्थविप्रतिपत्तिर्नाम त्रिंशोऽध्यायः ।

एकविंशोऽध्यायः ।

— १११ —

अथातश्छायाविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

श्यावा लोहितिका नीला पीतिका वापि मानवम् ।

अभिद्रवन्ति यं छायाः स परासुरसंशयम् ॥ २ ॥

ह्योरपक्रमते यस्य प्रभास्तृतिष्टतिश्चियः ।

अकस्माद्यं भजन्ते वा स परासुरसंशयम् ॥ ३ ॥

किन्तु खल्वयुर्व्वेदे मरणाभिमुखमभिद्रवन्त्यस्तावत्य एव विप्रतिपत्तयो-
ऽभिधीयन्ते यावन्त्योऽभिहिताः पूर्वाध्याय इत्येवमाशंसूनपाचिकीर्षुरिदानीं
जरीरशीलयोर्यस्येति प्रागुक्तमर्थं पुनः प्रपञ्चयन् छायाविप्रतिपत्तिं नामाधि-
करोति अथात इत्यादिना । छाया कान्तिरिति पर्यायी, अत्र च छाया-
संश्रिता विप्रतिपत्तिश्चावेत्युच्यते उपचारात् तदादिर्विप्रतिपत्तिश्चायाविप्र-
तिपत्तिः शाकंपार्थिवादिस्तामाचष्टे इति समानं पूर्व्वणं ॥ १ ॥

श्यावेत्यादि । श्यावादयश्छाया यमातुरमभिद्रवन्ति स्त्रीं छायां तिर-
स्ताव्य वेगेनोपसर्पन्ति, स परासुरित्यसंशयं विद्यादिति योजनं । न चाभि-
पूर्व्वस्य द्रवतेरर्थोऽयमनुपपन्नः “अभिद्रुद्राव सहसा कर्णमेव सपत्नजित्”
इति महाभारतीयादौ तदर्थं प्रयोगदर्शनात् । चरकेऽप्युक्तं “छाया वि-
वर्त्तते यस्य स्वस्थोऽपि प्रेत एव सः ।” इति । यत्तु तत्र “नाभसी निर्मला
नीला संक्षेप्तं संप्रेमं च ।” इत्यादि श्यावाशङ्गा या तु वायवी सा हतप्रभा ।
विशुद्धरक्ता त्वग्नेयी दीप्ता सा दर्शनप्रिया” इत्युपक्रम्य “वायवी गर्हिता
तासां चतस्रः स्त्रेः शुभोदयाः” इत्युक्तम् तत् श्यावायां सर्व्ववस्थास्त्रितरा-
साश्च स्वच्छायातिरस्कारपुरःसरत्वं एवानिष्टाशंसित्वमाख्यातुमित्यविरोधः ।
ह्रीर्लज्जा, अपक्रमते पलायते अपसरतीति यावत् । प्रभा दीप्तिः, न च

यस्याधरोष्ठः पतितः क्षिप्तश्चोर्ध्वं तद्योत्तरः ।
 उभौ वा जास्त्वभासौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ४ ॥
 आरक्ता दन्तना यस्य घ्रावा वा स्युः पतन्ति च ।
 खञ्जनप्रतिमा वापि तं गतायुषमादिशेत् ॥ ५ ॥
 कृष्णा स्तम्भावलिप्ता वा जिह्वा शूना च यस्य वै ।
 कर्कशा वा भवेद्यस्य सोऽचिराद्विजहात्यसून् ॥ ६ ॥
 कुटिला स्फुटिता वापि शुष्का वा यस्य नासिका ।
 अवस्फूर्जति मग्ना वा न स जीवति मानवः ॥ ७ ॥
 सङ्क्षिप्ते विप्रक्ते स्तब्धे रक्ते दहते च लाञ्छने ।
 स्यातां वा प्रक्षुते यस्य स गतायुर्नरो ध्रुवम् ॥ ८ ॥
 केशाः सीमन्तिनो यस्य सङ्क्षिप्ते विनते भ्रुवौ ।
 लूनन्ति चाक्षिपक्ष्पाणि सोऽचिराद्मृष्यति दृढ्यवे ॥ ९ ॥

छायाप्रभयोरविशेषः प्रत्येतव्यः, “वर्णमाक्रममति च्छाया प्रभा वर्णविका-
 शिनी । आसन्ना लक्ष्यते च्छाया विकृष्टा भाः प्रकाशते” इति चरकोक्तेः ।
 श्रीः शोभा । जास्त्वं पक्वजम्बूफलम् । खञ्जनप्रतिमाः खञ्जन-कण्ठवन्नीलाः
 ॥ २—६ ॥

कुटिलेत्यादि । स्फुटिता स्फूर्तिमती । अवस्फूर्जति दृढं शब्दायत-
 इत्यर्थः “स्फूर्जं वज्रनिष्पेषे” इति धात्वर्थानुगमात्, मग्ना निम्ना । सीम-
 न्तिनो दोषस्वभावात् विन्यासविशेषेण विन्यस्ततया परिलक्षितवर्णानः ।
 केशा इति केशशब्देनेह भ्रुकेशा अपु/दिश्यन्ते “भ्रुवोर्वा यदि वा मूर्ध्नि
 सीमन्तावर्त्तकान् वहन् । अपूर्वार्थकतान् व्यक्तान् दृष्ट्वा मरणमादिशेत्”
 इति चरकैकवाक्यत्वात् । लूनन्ति लूना इवाचरन्तीति “सर्व्वप्रातिपदिकेभ्यः
 क्षिप्” इति क्षिपि अन्तिः, स्वयमेव लूयन्त इति तात्पर्य्यम् । “लूनन्ति”

नाहरत्यन्तमास्यस्थं न धारयति यः शिरः ।
 एकाग्रदृष्टिर्मुदात्ता सद्यः प्राणान् जहाति सः ॥ १० ॥
 बलवान् दुर्व्वलो वापि सम्भीहं योऽधिगच्छति ।
 उत्थाप्यमानो बद्धशस्त्रं धीरः परिवर्ज्येत् ॥ ११ ॥
 उत्तानः सर्व्वदा श्रेते पादौ विकुरुते च यः ।
 विप्रसारणशीलो वा न स जीवति मानवः ॥ १२ ॥
 शीतपादकरोच्छ्वास-श्च्छिन्नश्वासश्च यो भवेत् ।
 काकोच्छ्वासश्च यो मर्त्तप्रस्त्रं धीरः परिवर्ज्येत् ॥ १३ ॥
 निद्रो न च्छिवते यस्य यो वा जागर्त्ति सर्व्वदा ।
 मुच्छेद्वा वक्तुकामस्तु प्रत्याख्येयः स जानता ॥ १४ ॥
 उत्तरौष्ठञ्च यो लिह्यादुङ्गाराञ्च करोति यः ।
 प्रेतैर्वा भाषते सार्द्धं प्रेतरूपं तमादिशेत् ॥ १५ ॥
 खेभ्यः सरोमकूपेभ्यो यस्य रत्नं प्रवर्त्तते ।
 पुरुषसप्राविषार्त्तस्य सद्यो जह्यात्स जीवितम् ॥ १६ ॥

इत्यलं वैयाकरणखसूचिकः पाठः । पादौ विकुरुते शय्याघाताद्यर्थमुत्-
 क्षेपणादिनेति शेषः । विप्रसारणशीलः सङ्कोचनपराङ्मुख इति पादयोरेव ।
 उक्तः श्वास उच्छ्वासः, शीताः पादकरोच्छ्वासा अस्थेति शीतपादकरोच्छ्वासः,
 काकोच्छ्वासः काकवद्व्यादितांस्यत्वेनोच्छसनशीलः ॥ ७—१५ ॥

खेभ्य इत्यादि । खेभ्य ऊर्द्धाधः सर्व्वच्छिद्रेभ्यः, चरकेऽप्युक्तं “छिद्रेभ्य एकं
 सर्व्वेभ्यो रोमकूपेभ्य एव भूः । वर्त्तते तामसहस्रेषां गतिं तस्यां हरन्तिकीम्”

वाताष्ठीला तु हृदये यस्योर्ध्वमनुयायिनी ।
 रुजान्नविद्वेषकरी स परासुरसंशयम् ॥ १७ ॥
 अनन्योपद्रवकृतः शोफः पादसमुत्थितः ।
 पुनः हन्ति नारीन्तु सुखजो शुद्ध्यजो द्वयम् ॥ १८ ॥
 अतिसारो ज्वरो हिक्का क्खर्हिः क्षूनाण्डभेदता ।
 श्वासिनः कासिनो वापि यस्य तं क्षीणत्वादिभेत् ॥ १९ ॥
 खेदो दाहश्च बलवान् हिक्का श्वासश्च लानवम् ।
 बलवन्तसपि प्राणैर्वियुञ्जन्ति न संशयः ॥ २० ॥
 श्वावा जिह्वा भवेद्यस्य सव्यञ्जान्ति निमज्जति ।
 सुखञ्च चायते मृति यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ २१ ॥
 बलमापूर्यतेऽयूषां स्निग्धतश्चरणवुभौ ।
 चक्षुश्चाकुलतां याति वजराष्ट्रं गसिष्यतः ॥ २२ ॥
 अतिलानं लघूनि त्युर्गानाणि शुरुकाणि च ।
 यस्यावस्मात्स्य विज्ञेयो गन्ता वैवस्वतालयम् ॥ २३ ॥

प्रति, अत्र वर्तते प्रवर्तते रक्तमिति शेषः । वातेत्यादि । यस्योर्ध्वमनुया-
 यिनी रुजान्नविद्वेषकरी वाताष्ठीला हृदये वर्तते, स परासुरित्यसंशयं
 विद्यादिति योजना । अनन्योपद्रवकृतो नान्योपद्रवकृतः शोफोपद्रवैव
 कृत इति निष्कर्षः । शोफोपद्रवास्तु वक्ष्यन्ते “श्वासः पिपासा दीर्घ्वलं
 च्खर्हिःपरोचकाः । हिक्कातिसार-कासाश्च शूनं संक्षयन्ति हि” इत्यनेन
 प्रत्यसन्दर्भेण । खेद इत्यादौ विद्युन्तीति कर्तृत्वमध्यस्तं यस्मा “सेनयो-
 रशिवं सौरं करिष्यति महाग्रहः” इति महाभारतीयादौ तद्वदित्यवश्यम्,
 मरणं प्रति नृपकत्वेनाभ्युपगताया विपत्तिपत्तेः कर्तृत्वानुपपत्तेः । वक्त्र-

मङ्गल-सत्य-वसा-तैल-दृतगन्धांश्च ये नराः ।
 मृष्टगन्धांश्च ये वान्ति गन्तारस्ते यमालयम् ॥ २४ ॥
 यूका ललाटमायान्ति बलिं नाञ्जन्ति वायसाः ।
 येषां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयम् ॥ २५ ॥
 ज्वरातिसार-शोफाः स्युर्यस्थान्योऽन्यावसादिनः ।
 प्रक्षीणवल्गुमांसस्य नासौ शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ २६ ॥
 क्षीणस्य यत्र क्षुत्तृष्णे हृद्यैर्भिष्टैर्हितैस्तथा ।
 न शक्यतोऽन्वपानैश्च तत्र मृत्युरुपस्थितः ॥ २७ ॥
 प्रवाहिका शिरःशूलं कोष्ठशूलञ्च दारुणम् ।
 पिपासा बलहानिश्च तत्र मृत्युरुपस्थितः ॥ २८ ॥
 विषमेणोपचारेण कर्मभिश्च पुराकृतैः ।
 अनित्यत्वाच्च जन्तूनां जीवितं निधनं व्रजेत् ॥ २९ ॥

मित्यादि । अश्रूणामिति करणे पष्ठे, “नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम्” इति
 वत् । आपूर्यते आप्लाव्यते दीपैरिति तात्पर्यम् ॥ १६—२३ ॥

पङ्क्त्यादि । मृष्टगन्धो मरिचगन्धः, “मृष्टन्तु मरिचम्” इति राज-
 निर्घण्टः । निर्मलो वा गन्धो मृष्टगन्धः । यूको नाम केशाश्रयी कीटमेदः
 “उकुण्ठ” इत्याख्यायते । बलिं नाञ्जन्तीत्यशरीरमपि प्रसङ्गादिहोक्तमित्यनु-
 सन्धेयम् । ज्वरत्यादि । अन्योऽन्यावसादिनः परस्परवमर्द्दिनः । अत्र
 विशदमुक्तमात्रेण “ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्वयथुर्वा तयोः क्षये । दु-
 र्वलस्य विशेषेण नरस्यान्ताय जायते” इति । नन्वायुर्वेदे मृत्युं प्रति किं
 नाम कारणान्युपदिशन्ते, यान्युपलभ्य परिहर्तुं, शक्येरेवेत् तद्विपर्ययासे-
 नातुरमारोग्येणोपपादयितुश्च प्रभविष्याम इत्येवं विवचनं तूष्णीञ्चिकीर्षति

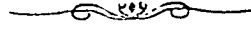
प्रेता भूताः पिशाचाश्च रुक्तांसि विविधानि च ।
 क्षरणाभिसुखं नित्यमुपसर्पन्ति मानवम् ॥ ३० ॥
 तानि भेषजदीव्याणि प्रतिमन्ति जिघांसया ।
 तत्सान्नीध्याः क्रियाः सर्व्वी भवन्त्येव गतायुषः ॥ ३१ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने छायाविप्रति-
 पत्तिर्नामैकत्रिंशोऽध्यायः ।

विप्रमेणेत्यादिना । उपचारो व्यवहारः, स पुनर्द्विविधो दैवयुक्तिव्यपाश्रय-
 भेदात् । अनित्यत्वादुत्पत्तिमत्त्वेन तत्तद्द्वयुगनियतायुः-पर्य्यवसानप्रध्वंसि-
 त्वात् । स्यादेतत् कथं तु खलु प्रत्युपस्थिते मृत्युकाले सहस्रशः परिदृष्ट-
 कर्त्तव्यमपि भेषजान्यकिञ्चित्कराणि भवन्तीत्यत आह प्रेता इत्यादि ।
 अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ २४—३१ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 सूत्रस्थाने छायाविप्रतिपत्तिर्नामैकत्रिंशोऽध्यायः ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातः स्वभाव-विप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स्वभावप्रसिद्धानां शरीरैकदेशानामन्यभावित्वं मरणाय ।

तद्यथा ; —शुक्लानां कृष्णता, कृष्णानां शुक्लता, रक्ताना-
मन्यवर्णत्वं, स्थिराणामस्थिरत्वं, मृदूनां स्थिरता, चलाना-
मचलत्वमचलानां चलता, पृथूनां सङ्क्षिप्तत्वं, सङ्क्षिप्तानां
पृथुता, दीर्घाणां क्षुब्धत्वं, क्षुब्धानां दीर्घताऽपतनधर्माणां
पतनधर्मात्वं, पतनधर्माणामपतनधर्मात्त्वमकस्माच्च शैत्यौष्ण्य-
स्रैग्ध्य-रौद्र्य-प्रस्तम्भ-वैवर्ण्यावसदनञ्चाङ्गानाम् । स्वैभ्यः

पूर्वाध्याये समासेनोपदिष्टाश्च विप्रतिपत्तिं पुनर्विशदं व्याचिख्यासु-
रिदानीं स्वभावविप्रतिपत्तिं नामाधिकरोति अथात इत्यादिना । स्त्रीयो-
ऽङ्गादिर्भावः स्वभावः, शेषं समानम् ॥ १ ॥

स्वभावेत्यादि । प्रकृत्या प्रसिद्धाः स्वभावप्रसिद्धाः । समासेनोक्तमर्थं
पुनर्विशदयति तद्यथेति । शुक्लानां दन्तादीनाम्, कृष्णानां केशादीनाम्,
रक्तानामोष्ठादीनाम्, स्थिराणां कठिनानामस्थ्यादीनामस्थिरत्वं मृदुता,
मृदूनामुदरादीनां स्थिरता कठिनता, चलानां जातुसम्ब्यादीनाम्, अच-
लानां नासादीनाम्, पृथूनां महतांशुरःप्रभृतीनां सङ्क्षिप्तत्वं सङ्क्षुचितत्वम्,
सङ्क्षिप्तानां दृष्टिमण्डलादीनां पृथुता विस्तीर्णता, दीर्घाणां जङ्घादीनाम्,
क्षुब्धानां घ्रीवादीनाम्, अपतनधर्माणां नखादीनाम्, पतनधर्मात्वं प्रभञ्शि-
त्वम्, पतनधर्माणां मूत्रपुरीषादीनाम् ; प्रस्तम्भः स्तम्भता । स्वैभ्य इत्यादि ।

व्युत्पत्तिः। गरीरैकदेमादालपहृत्तोत्तिह-स्वात्तावजिप्त-पतित-
विस्तृत-निर्गतान्तर्गत-गुरु-लघुत्वानि । प्रवालवर्णव्यङ्गप्राद-
र्भाजोऽप्यकल्पात् । गिराणाञ्च दर्शनं ललाटे नासावंशे वा
पिङ्गकोत्पत्तिः । ललाटे प्रसातनाले वा स्वेदः । नेत्ररोगा-
द्भिन्ना वायुप्रवृत्तिः ॥ २ ॥

गोमयचूर्णप्रकाशस्य वा रजसौ दर्शनमुत्तनाङ्गे निलयनं
वा कपोतकङ्कप्रवृत्तीनाम् । सूत्रपुरीषद्विरभुञ्जानानां तत्-

अत्रावलम्ब्यत्वं चक्षुरादीनामधोलब्धित्वम्, अतिप्रसक्तसुहृत्त्वम्, श्रान्तत्वं
चञ्चलत्वम्, अवजितत्वं तिर्यक्त्वमपि च तेषामेव, पतितत्वन्तु शिरो-
श्रीवादीनामेवेति वेदितव्यम् “न विभर्त्ति शिरोऽग्रीवम्” इत्यादि चरकानु-
शासनात् । विस्तृतत्वं रुद्धीनां मोक्षः, निर्गतत्वं जिह्वानेवादीनाम्, अन्त-
र्गतत्वमपि तेषामेव । प्रवालित्यादि । व्यङ्गो हि नाम “नीरुजं तनुकं
ध्यावं सुखे व्यङ्गम्” इति वक्ष्यमाणलक्षणो रोगमेदस्तस्य प्रवालवर्णता-
विद्यतिन्तदिदमुक्तं प्रवासेति । गिराणाञ्चैवपूर्वाणालेव ललाटे दर्शनं
जालत्वेनेत्युक्तम् “धमनीनामपूर्वाणां जालसत्यर्थशोभनम् । ललाटे दृश्यते
यस्य पटुभिर्मांसैर्मरिष्यति” इत्याद्येकवाक्यत्वात् । धमनीनां गिराणा-
मित्यर्थः, गिराधमन्योरविशेषात् । पिङ्गकोत्पत्तिरिति पिङ्गकेह विस्वादि-
वर्णेत्याहुः “विस्वी विद्रुमवर्णाभा शक्रगोपप्रभापि वा । नासावंशे भवेद्-
यस्य पिङ्गका न स सिद्ध्यति” इति स्मरणात् । पूर्वं वक्ष्यमाणार्थत इत्या-
दिना सिद्धान्तरमहकतेऽनुगुणि जाते अरिष्टमित्युक्तम्, घटानीन्तु केवले अशु-
ख्युपदिशति नेत्रेत्यादिना । अतिरोहितार्थमेतत् ॥ २ ॥

गोमयेत्यादि । अत्र विशेषयति चरकः “यस्य गोमयचूर्णसं चूर्णं
सूर्जनि जायते । संज्ञेहं भ्रष्टते चैव मासान्तं तस्य जीवितम्” इति ।
निलयनं पतनमिति तात्पर्यम् । कङ्को लोहपृष्ठः पक्षिसेदः “काँक”

अणाशो भुञ्जानानाम् । स्तनमूल-हृदयोरःसु च शूलोत्-
 यत्तयः । मध्ये शूनत्वमन्तेषु परिस्तायित्वं विपर्ययो वा
 तथाह्वीङ्गे श्वयधुः शोषोऽङ्गपक्षयोर्वा नष्ट-हीन-विकल-
 विवृत-स्वरता । विवर्णपुष्पप्रादुर्भावो वा दन्त-सुख-नख-
 शरीरेषु । यस्य वायु कफ-पुरीष-रेतांसि निमज्जन्ति । यस्य
 वा दृष्टिमण्डले भिन्नविद्यतानि रूपाण्यालोक्यन्ते । स्नेहा-
 व्यक्तकेशाङ्ग इव यो भाति । यच्च दुर्बलो भक्तद्वेषातिसाराभ्यां
 पीड्यते । कासमानच्च तृष्णाभिभूतः । क्षीणच्छर्दि-भक्तद्वेष-
 युक्तः सफेन-पूय-रुधिरोद्दामी हतस्वरः शूलाभिपन्नश्च
 अनुष्यः । शून-कर-चरण-वदनः क्षीणोऽन्नद्वेषी स्वस्तपिण्ड-
 कांसपाणि-पादो ज्वरकासाभिभूतः । यस्तु पूर्वार्धे भुक्तभय-
 राक्षे च्छर्द्दयत्यविदग्धमतिसार्यते वा ज्वरकासाभिभूतः स

इत्याख्यायते । स्तनमूलादिषु युगपदेव शूलोत्पत्तयो विप्रतिप्रतिः । मध्ये
 मध्यावयवे चरुग्रीवाग्रराले इति निष्कर्षः, मन्तेषु पाणिपादसमाख्येषु
 जतुर्वयवेषु । परिस्तायित्वं शुष्कता । अङ्गपक्षयोर्वेति । अङ्गमवयवः,
 यत्तसु ब्राह्मकक्षपाश्वादिविभागेनार्द्धदेहः, पुष्पाणि नेत्ररोगे वक्ष्यमाणा-
 ऽत्रणशुक्रवत् चिह्नमेदाः । यस्येत्यादि । अत्र कफादीनि सर्वाण्येवेति
 विशेषयत्याचर्याः । क्षीण इत्यादि । छर्दिभक्तद्वेषावत्र प्रसक्तौ बल-
 वन्तौ च बोध्यौ । शूनत्वादिति । पिण्डिका नाम जान्वधो जङ्घासंज्ञितो
 सांसपिण्डः, वस्तुवत् व्याप्राप्यमानच्छागवत् विलपन् अव्यक्तध्वनिं कुर्वन्नि-

स्वात्मानं चिन्तये । वस्तुवद्विलपन् यश्च भूमौ पतति ;
 हस्तानुष्णः स्रव्यसैद्यो भग्नग्रीवः प्रनष्टमेहनश्च मनुष्यः ॥
 प्राग्निशुष्यजाणहृदय आर्द्रगरीरो यश्च लोटं लोटेनाभि-
 हन्ति क्राष्टं काष्ठेन तृणानि वा छिनत्ति । अधरोष्ठं दश-
 तुल्यगोष्ठं वा लेदि । आकुञ्चति वा कण्ठीं केशाञ्च । देव-
 द्विजं दुष्ट-उहृद्द्वेष्टाञ्च वेष्टि ॥ ३ ॥

यस्य वक्रानुवक्राणां ग्रहा गर्हितस्थानगताः पीडयन्ति
 जन्मार्त्तं वा ; यस्योत्क्रासनिभ्यामभिहन्यते होरा वा । गृह-

त्यर्थः । हस्तोत्क्रादि । सुष्कोण्डकोपः, सैद्यः शिशः, प्रनष्टमेहनः प्रनष्ट-
 तूङ्गः, “सैहनं नूवशिशयोः” इति सेदिनी । प्रागित्यादि । अर्थसिद्धे
 विशिनष्ट्यादेयः “यस्य ज्ञातानुत्तिष्ठस्य पूर्व्यं शुष्यत्युरो भृगन् । आर्द्रेषु
 सर्वगानेषु सोर्द्धमासं न जीवति” इति ॥ ३ ॥

प्रसङ्गादन्यथापि विप्रतिपत्तिरुपदिदिजति यस्मैत्यादिना । वक्रानु-
 वक्रौ द्वे ग्रहाणां गती, तथाच सूर्यसिद्धान्तः “वक्रानुवक्रा कुटिला मन्त्रा
 सन्दतरा सन्ता । तथा ग्रीवतरा ग्रीवा ग्रहाणामष्टधा गतिः” इति ।
 गर्हितस्थानानि तु “सन्नं धनं सोदरश्च बन्धुः पुत्रो रिपुस्तथा । भार्या च
 जिधनं धर्मः कर्म चायौ व्ययस्तथा” इत्युक्तेषु द्वादशस्थानेषु मध्ये मारक-
 त्वाक्षणाश्चन्द्राष्टमं, तथा अष्टसादष्टमस्थानं तयोर्द्वादशस्थानेष्वेव-
 मादीनि ज्योतिर्वेदविदो भाषन्ते । जन्मार्त्तं जन्मनक्षत्रम्, पीडयन्त्यधि-
 ष्ठानेनेच्छणेन वेत्यनुसन्धेयम् । यस्मैत्यादि । उत्क्रा नाम सूर्याधिष्ठिता-
 नक्षत्रादेकविंशतितमं नक्षत्रम्, अशनिस्तु त्रयोविंशमित्याहुः “सूर्यमात्
 पञ्चमं धिष्णम्” इत्युपक्रम्य “उत्क्रा स्यादेकविंशतिः । द्वविंशतितमं कल्पं

दार-शयनासन-यान-वाहन-मणि-रत्नोपकरणगर्हितलक्षण-
निमित्त-प्रादुर्भावो वेति ॥ ४ ॥

भवन्ति चात्र ।

चिकित्समानः सद्यक् च विकारो योऽभिवर्द्धते ।

प्रक्षीणबलस्य सस्य लक्षणं तद्गतायुषः ॥

निवर्त्तते महाव्याधिः सहसा यस्य देहिनः ।

न चाहारफलं यस्य दृश्यते स विनश्यति ॥

तयोर्विशेषं वञ्चकम् । निर्घातश्च चतुर्विंशसुक्ता दृष्टानुपग्रहाः” इति
ज्योतिस्तत्त्वानुस्मरणात् । आभ्यासुक्ताशनिभ्यां यस्य होरा जन्मलग्नमभि-
हन्ति सर्वतोभद्रवेधक्रमेण विध्यते स क्षियते इति पूर्वोक्तान्वयः । ज्योति-
पेऽप्युक्तम् “क्रूरवेधसमायोगे यस्योपग्रहसंभवः । तस्य मृत्युर्न सन्देहः”
इति । गृहेत्यादि । शयनं खट्वा, आसनं पीठादि, यानं रथादि, वाहन-
मखादि, मणयोः सुक्तादयः, रत्नानि माणिक्यादीनि, उपकरणानि गोघटा-
दीनि । गर्हितलक्षणान्त्र गृहस्य गृहप्राप्तादि, दाराणां पश्वादिप्रसव-
नम्, तथा सद्योऽहसन्तीनां गायन्तीनां वा चतसृणां पञ्चानां वा कन्यानां
युगपत्प्रसवनम्, खट्वासनयोः सहसावसादनम्, यानस्य ध्वजं वायसादिपत-
नम्, वाहनस्य रोदनादि, मणिरत्नादीनां सहसा निष्प्रभत्वादि, उपकरणा-
नाञ्चाकस्माद्विजातीयप्रसवादिस्खलनभङ्गनादि चेति ज्योतिःशास्त्रीयानु-
प्रकरणात् महाभारतीयभीष्मविराटपर्वतश्चानुसन्धेयानि । निमित्तमिहा-
शुभशंसि चिह्नम्, तच्चाग्नेर्नीललोहितत्वादिना लक्षणीयम्, यदाह निमित्ता-
ख्येने महाभारतम् “नीललोहितपीतश्च भवत्यग्निर्हुतो द्विजैः । वामार्चि-
र्दृष्टगन्धश्च मुञ्चन् वै द्यौरुणं खनम्” इत्यादि । अथ गृहादिगर्हित-

एतावद्विष्टरूपाणि सख्यन्बुध्येत यो भिषक् ।
साध्यालब्धपरीक्षायां स राज्ञः सन्ततो भवेत् ॥ ५ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने स्वभावविप्रति-
पत्तिर्नाम द्वाविंशोऽध्यायः ।

लक्षणां निमित्तत्वे न्यपि मृयक्त्वेनोपादानमनिष्टफलत्वेनाव्यभिचारि-
त्वादित्यवधेयम् । परिसिद्धं निगदव्याख्यातम् ॥ ४—५ ॥

इति श्रीहाराण्यद्वन्द्वज्ञवर्तिरिचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
सूत्रस्थाने स्वभावविप्रतिपत्तिर्नाम द्वाविंशोऽध्यायः ।

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातोऽवारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

आयुर्वेदे हि व्याधीनामसाध्यत्वं चतुर्थोपदिदिक्षन्त्याचार्याः काल-
स्रभाव-रिष्टोपद्रवसंश्रयादिति निश्चीयते शास्त्रमिदं सामग्रेणावगाह्य ; तत्र
कालसंश्रितं स्रभावसंश्रितश्चोभे इहोपदिष्टेऽपि दुरधिगमे भवतोऽतिबहुत्वा-
दिति सम्प्रधार्य तत्तद्व्याधिव्याख्यानावसरे उपदेक्ष्येते, रिष्टसंश्रितन्तूपदिष्टं
पूर्वोद्धायेष्वित्यतः पारिशेष्यादुपद्रवसंश्रितमेकविधमेव व्याधीनामसाध्यत्वं
व्याचिख्यासुरिदानीमवारणीयं नामाधिकरोति अथात इत्यादिना । वार्यते
निवार्यते अनेनेति वारणं प्रतीकारः, न विध्यते उपद्रवविशेषजुष्टतया वारणं
प्रतीकारो येषां ते अवारणास्तानधिकृत्येति प्राग्वच्छः । कश्चित्तु रिष्टा-
साध्यप्रपञ्चार्थोऽयमारम्भ इत्याह, तत्तु न सम्यक् रिष्टोपद्रवयोरतितरा-
भेदात्, रिष्टानि हि नियमेनासाध्यैर्हीनैरुपजायन्ते इत्यवोचाम “क्रियापथ-
मतिक्रान्ताः केवलं देहमाश्रिताः” इत्यादिवचनोपन्यासेन, उपद्रवास्तु नैवं
वक्ष्यति हि सामान्येन “यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधि-
रुपसृजति स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञः” इति । स्यादेतत्, नन्वायुर्वेदे इद-
माम्नायते “मरणञ्चापि तन्नास्ति यन्नारिष्टपुरःसरम्” इत्यतः सोऽपद्रवाणा-
मपि व्याधीनामवश्यं रिष्टपुरःसरत्वेनैवानिष्टापातित्वेनाभ्युपगमादिभज्य
व्याख्यानमिदं वाङ्मात्रेण पर्यवस्यतीति व्यर्थोऽयं प्रयासः स्यात्, न
तावद्वर्थः, विदितैतदर्थं हि भिषजः प्रागेव रिष्टोत्पत्तेः प्रत्याख्याय ग-
भवन्त्यात्मानं स्कीतेन यशसा योजयितुम् आसुरमपि च तदात्महितेन कार्य-
णेत्यवधेयम् ॥ १ ॥

उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्याधयो सान्त्वयार्थ्यताम् ।
 रसायनादिना वक्तुं तान् श्मश्वेकसना लक्ष ॥ २ ॥
 वातव्याधिः प्रवेह्य कृच्छ्रसर्पो भगन्दरः ।
 अश्वरी जुह्वर्ध्वं तथैकोदरलटसम् ।
 अष्टावेतै प्रकृत्यैव दुश्चिकित्स्या महागदाः ॥ ३ ॥
 प्राण-सांस-क्षय-श्वास-दृष्ट्या-शोष-वसि-ज्वरैः ।
 लूच्छातिसारहिक्काभिः पुनश्चैतैरुपद्रुताः ।
 वर्जनीया विशेषेण भिषजा सिद्धिसिच्छता ॥ ४ ॥
 शून्यं सुप्तत्वं भूयं कल्याणान-निपीडितम् ।
 नरं रुजार्त्तिलन्तश्च वातव्याधिर्विनाशयेत् ॥ ५ ॥
 यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रच्युतमेव वा ।
 पिङ्गकापीडितं गाढं प्रसेहो हन्ति सानवम् ॥ ६ ॥

प्रकृत्यैव शिष्याणां सन आक्षिपति उपद्रवैरित्यादिना । रसायन-
 शब्दोऽयमजहत्स्वार्थया लक्षणया तपश्चादावपि प्रवर्त्तत इति वक्तव्यम्
 “भुवन्तु मरणं रिष्टे” इत्यादिप्रागुक्तसाहचर्यात् । वातव्याधिः । वलापर-
 पर्यायोऽयं प्राणशब्दः, एतैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा प्राणसांसक्षयादिभिरुपद्रुता-
 अतितरां क्लिष्टा इत्यर्थः ॥ २—४ ॥

उक्तमर्थं पुनः प्रपञ्चयति शून्यमित्यादिना । सुप्तत्वं स्पर्शानभिज्ञ-
 त्वञ्चम् । अत्र शून्यत्वादीनां ससुदितत्वं एवासाध्यत्वमुन्नेयम् “शैत्यशोथगुरु-
 त्वानि तस्मिन्नेव कफावृते” इत्यादिना वक्ष्यमाणानां वातव्याधीनां साध्यत्वे-
 नावगमात् । यथोक्त्यादि । अत्र यथोक्तेति भाविनि भूतवदुपचारा-
 दुक्तम् । वक्ष्यमाणैर्लक्षिकोपसर्पणादिभिरुपद्रवैर्ग्रस्तं यथोक्तोपद्रवाविष्टं वा

प्रभिन्नं प्रसुताङ्गञ्च रक्तानेत्रं हतस्वरम् ॥
 पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम् ॥ ७ ॥
 तृष्णारोचकशूलार्त्तमतिप्रसुतशोणितम् ।
 शोफातीसारसंयुक्तमर्शोव्याधिर्विनाशयेत् ॥ ८ ॥
 वातसूत्रपुरीषाणि क्रिमयः शुक्रमेव च ।
 भगन्दरात्प्रस्रवन्ति यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ ९ ॥
 प्रशूननाभिदृषणं सूक्ष्मं रोगान्वितम् ।
 अश्वरी, क्षपयत्याशु सिकताशर्करान्विता ॥ १० ॥

अतिप्रसुतं धातुमूत्रातिस्त्राविणं वा, पिडिकापीडितं वेति वाशब्दादाविष्क्रि-
 यते, पिडिका वक्ष्यमाणाः शराविकायाः ॥ ५—६ ॥

प्रभिन्नमित्यादि । प्रभिन्नं विदीर्णम्, प्रसुताङ्गत्वादिभिर्धर्मैरन्वितं
 कुष्ठिनं प्रभिन्नं कुष्ठं हन्तीत्यर्थः । पञ्चकर्मगुणीह कुष्ठिनामननुवास्यत्वाद्-
 वमन-विरेचनास्थापन-शिरोविरेचन-शोणितावसेचनान्येव, तेषां गुणो वम-
 नाद्यर्हत्वं फलं वा, तमतिक्रान्तं पञ्चकर्मगुणातीतम् ; पञ्चकर्मगुणि चेत्
 मूर्खरूपक्रियया सह चतुर्णां रसादिधातूनां क्रियाकलापास्तर्हि तेषां गुणान्
 वीर्याण्यतीतं पञ्चकर्मगुणातीतम् अस्थिमज्जशुक्रगतमित्येतत्, वक्ष्यति च
 “पञ्चमं नैवोपक्रमेत” इति । वातेत्यादि । प्रस्रवन्ति वह्निर्निःसरन्ति, परि-
 वर्जयेत् प्रायेणेत्युपदेशः ; वातादीनां पञ्चानां पदव्येषोपदेशोऽनोपद्रवाणां
 त्रैविध्यमाख्यातुम्, एषां निःसरणस्योपद्रवत्वन्तूपरिष्टादुपपादयिष्यामी नि-
 दानोक्तार्थतत्त्वमनुसन्धय । प्रशूनमित्यादि । निःकुष्ठं हि सूत्रं दुष्टतामुपेत्य
 निःस्यन्देन नाभिदृषणयोः सवेदनं शोफं जनयित्वा शोणितं दूषयति येना-
 तुरोऽप्रतिबन्धं मृत्युमाप्तीकरोतीत्युच्यते क्षपयतीति, क्षपयति परलोकाय
 प्रेरयतीत्यर्थः, “क्षप प्रेरणे” इति धात्वर्थस्मरणात् । शर्करान्विता सिकता
 च क्षपयतीति समन्वयः, सिकता तदाख्यो मेहः, शर्करा चाश्वरीमेह इति

गर्भकोषपरसङ्गो लक्ष्णो योनिसंहतिः ।

हन्त्यास्त्रियं सूदृगर्भं दधोक्ताद्याभ्युपद्रवाः ॥ ११ ॥

पार्श्वमङ्गान्द्विद्वेप-शोफातिसारपीडितम् ।

विरिक्तं पूर्व्यलाण्डं वर्जयेद्दुदरार्हितम् ॥ १२ ॥

वक्ष्णात्यति विसंज्ञच शेते निपतितोऽपि वा ।

घीतार्हितोऽन्तरण्यञ्च ज्वरेण त्रियते नरः ॥ १३ ॥

यो हृष्टरोमा रक्षाक्षो हृदि सङ्घातशूलवान् ।

नित्यं वक्ष्णे चोच्छ्रयात्तं ज्वरो हन्ति सानवम् ॥ १४ ॥

हिक्काश्वासपिपासार्तं सूढं विश्रान्तलोचनम् ।

सन्ततोच्छ्वासिनं जीर्णं नरं क्षययति ज्वरः ॥ १५ ॥

व्यक्तीभविष्यति । गर्भेत्यादि । गर्भाशये गर्भस्यात्यर्थं सत्वषता गर्भकोष-
परासङ्गः, लक्ष्णो नाम “प्रजातायाश्च नाख्याः” इत्यादिना गर्भिणीव्या-
करणे वक्ष्यमाणः सशूलो ग्रन्थिः, योनिसंहतियोनिसङ्घीचः, सूदृगर्भं जाते
पृथक् पृथगेतत्तितयं स्त्रियं हन्त्या हन्तीत्यर्थः । दधोक्ता सूदृगर्भनिदाने
वक्ष्यमाणा उपद्रवा विपरीतेन्द्रियार्थाऽऽक्षेपकादयश्च हन्तीति योजना
॥ ७—११ ॥

पार्श्वेत्यादि । प्रादौ विरिक्तं विरेचनेन निर्धृतदोषतया परिस्तानी-
दरं, पूर्व्यमाणं पश्चादाक्षानेन पीड्यमानमित्यर्थः । य इत्यादि । यो विसंज्ञो
विद्वलस्तः स्यति सुहृति, अपिशब्दः समुच्चयार्थः, यश्च निपतितः सन्दि-
तु-
लप्यसमर्थत्वेन निरन्तरं पतित एव शेते स्वपिति ; यश्च वा घीतार्हितो वह्निः
घीतार्तः, अन्तरण्योऽन्तर्द्वाष्टवांच । हृष्टरोमा रोमाश्चिलदेहः, हृदि हृद्य-
जच्छेदे सङ्घातशूलदाजिति, संहन्त्येति तिरां संश्लिष्टत्वेन यीज्यते अनेनेति
लक्षणात् ; कारणे घञ् आत्ययिकशूल इत्यर्थः, अत्र सङ्घातशूल इति वक्तव्ये

आविलाक्षं प्रताप्यन्तं निद्रायुक्तमतीव च ।
 क्षीणशोणितसांसञ्च नरं क्षपयति ज्वरः ॥ १६ ॥
 श्वास-शूल-पिपासात् क्षीणं ज्वरनिपीडितम् ।
 विशेषेण नरं वृद्धमतीसारो विनाशयेत् ॥ १७ ॥
 शुक्लाक्षमन्वेष्टारमूर्ध्नि श्वासनिपीडितम् ।
 क्षौण्ड्रेण बद्धं मेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् ॥ १८ ॥
 श्वासश्च शूलपिपासान्-विद्वेषग्रन्थिलदृताः ।
 भवन्ति दुर्बलत्वञ्च बुद्धिनो मृत्युमेष्यतः ॥ १९ ॥
 अधमातं बद्धनिष्यन्दं कर्हिहिक्काटङ्गितम् ।
 रूजाश्वाससमाविष्टं विद्रधिनीशयेन्नरम् ॥ २० ॥
 पाण्डुदन्तनखो यश्च पाण्डुनेत्रश्च मानवः ।
 पाण्डुसङ्घातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ २१ ॥
 लोहितं कर्हयेद्यश्च बद्धो लोहितेक्षणः ।
 रक्तानाञ्च दिशं द्रष्टा रक्तपित्ती विनश्यति ॥ २२ ॥

अत्वर्थीयः शूलस्य नैरन्तर्यामाख्यातम् । हिक्केत्यादि । हिक्कादिभिः समस्तै-
 र्वलवद्भिर्व्यस्तैर्वा युक्तमित्युन्नेयम् । मूर्ध्नि मोहेनानुगतम्, विभ्रान्तलोचनं
 शश्नदितस्तथलितनेत्रम् । निद्रायुक्तमतीव चेति सामान्येनोक्तमपि सन्दि-
 सामर्थ्यं सतीति विशेषणीयं, पूर्व्वं श्रुते निपतित इत्युक्तेः ॥ १२—१६ ॥

श्वासेत्यादि । अत्र विशेषेण नरं वृद्धमित्यनेनार्थाक्षिप्तं भवत्यवृद्धः
 कदाचिदुत्तिष्ठेदिति । श्वासादिभिर्मिलितं बलवद्भिरेकैकशो वाऽऽत्तं,
 क्षीणं वा, ज्वरनिपीडितं वा ज्वरेणात्यर्थं पीडितं वेत्यर्थः । ग्रन्थिरूपस्य

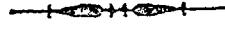
अवाप्नुवत्सूक्ष्मदुष्टो वा क्षीण-सांसवलो नरः ।
 जागरिष्युरसन्देहसुखादेन विनश्यति ॥ २३ ॥
 वक्रघोऽपक्षरन्तन्तु प्रक्षीणं चलितभ्रुवम् ।
 नेत्राभ्याञ्च विक्षुब्धाणामपसारो विनाशयेत् ॥ २४ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थानेऽवारणीयो
 नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

सुखस्याकस्मात्क्षीनता अन्विसृजता । वदनिःसन्दं वदन्तम् । अवाप्नुवो-
 ऽधीमुखः, उन्मुखस्तूर्ध्वमुखः । अपक्षरन्तसिति “स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानसंपद
 परिवर्जने” इत्याद्यनागतावेक्षणात् स्मृतिं त्यजन्तसपसारं नाम रोगसंपद-
 लानसित्यर्थः । चलितभ्रुवं तिर्यगाक्षिप्तभ्रुवम्, नेत्राभ्यां विक्षुब्धाणं तिर्यक्
 दीपणादिरुपां विक्षिपां क्षुब्धाणसित्यर्थः ॥ २३—२४ ॥

इति श्रीदारापचन्द्रचक्रवर्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 सूत्रस्थाने अवारणीयो नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो युक्तसेनीयसध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

नृपतेर्युक्तसेनस्य परानभिजिगीषतः ।

मिषजा रक्षणं कार्यं यथा तदुपदेक्ष्यते ॥ २ ॥

विजिगीषुः सहामात्यैर्यात्रायुक्तः प्रयत्नतः ।

रक्षितव्यो विशेषेण विषादेव नराधिपः ॥ ३ ॥

पन्थानमुदकं छायां भक्तं यवसमिन्वनम् ।

दूषयन्त्यरयस्तच्च जानीयाच्छोधयेत्तथा ।

तस्य लिङ्गं चिकित्सा च कल्पस्थाने प्रवक्ष्यते ॥ ४ ॥

विपरीताविपरीतव्रणविज्ञानीयादारभ्य अवारणोद्यान्तेरध्यायैर्यान्नुदा-
हृतान्यनिष्टप्रत्ययार्थान्यरिष्टादीनि तेभ्यस्त्वतितरां विषादितो राज्ञोऽरक्षणं
विगिष्यते प्रक्रमेण व्याध्यनपेक्ष्यानिष्टफलकत्वात् वक्ष्यति च “प्रजानामपि
चोच्छिन्तिर्नृपव्यसनहेतुतः” इत्यतो राज्ञो रक्षणमवश्यं सूत्रायतव्याप्त्येव
मन्वानो भगवांस्तन्त्रकारोऽवारणोद्यादनन्तरं युक्तसेनीयं नामाधिकरोति
अथात इत्यादिना । युक्ताः संग्रामार्थं नियुक्ता सेना चतुरङ्गं बलमस्येति
युक्तसेनोऽस्यमित्रः शत्रुमभिसामर्थ्येन गन्तेति यावत् ; पदमिदं सामान्येनोक्त-
मपि तथाविधं राजानमेव लक्षयतीति गम्यते अनन्तरं “नृपतेर्युक्तसेनस्य”
इत्युक्तेः, तं तद्रक्षणं वाधिकृत्य कृतोऽध्यायो युक्तसेनीयः ॥ १ ॥

प्रकृतार्थः सूत्रयति नृपतेरित्यादिना । अत्र नृपतेर्युक्तसेनत्वेन विशेषणं
तदवस्थायामेव विशेषेण रक्षणस्यौचित्यादित्यवधेयम् । यात्रेह प्रकृतत्वा-
ज्जयार्थमेव गमनम् । आयुर्वेदवाक्यानि हि सूत्रैरुदाहृत्य व्याख्यायन्ते

एकोत्तरं नृत्युशतस्रध्व्याणः प्रचक्षते ।

तत्रकः कालसंच्छलु शेषास्त्वागन्तवः स्मृताः ॥ ५ ॥

दोषागन्तुजन्तुभ्यो रसमन्त्रविशारदौ ।

रक्षेतां नृपतिं नित्यं यत्नाद्द्वैद्यपुरोहितौ ॥ ६ ॥

ब्रह्मा वेदाङ्गवष्टाङ्गमायुर्वेदसभाषत ।

पुरोहितमते तस्माद्वर्त्तेत भिषगात्त्ववान् ॥ ७ ॥

तदिदमुच्यते यन्मानसित्यादि । दूषयन्ति विप्रेति शेषः, शोधयेन्निर्विषी-
कुर्यात् । प्रवक्षते “राज्ञोऽग्निदेशे” इत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण ॥ २—४ ॥

हन्विदसासनन्ति “नाऽकाले स्त्रियते कश्चित् प्राप्तकालो न जीवति”
इति, नक्तृतमकिञ्चित्करणानेनारम्भेणेत्येवं ये प्रत्यवतिष्ठन्ते तान् पुनः कटा-
क्षयनाह एकैत्यादि । तर्पकोत्तरनृत्युशतमध्ये एको नृत्युः कालसंच्छ-
शेषाः शतसेवागन्तवो विप्रसाध्यवहारादितोऽभिचारादितश्च आगमनशीलाः
अनियतत्वेनाकालक्षता इति यावत् । एतच्चात्रेयेण जनपदोद्भुंसनीये विशदं
निरूपितं नातोऽकिञ्चित्करोऽयमारब्ध इति निगूढो भावः ॥ ५ ॥

तेषामागन्तुसन्नाख्यानां नृत्यूनां प्रतिपेधायोपदिदिक्षति दोषेत्यादि ।
दोषागन्तुजन्तुभ्यो यथाक्रमं प्राक् पश्चाच्च दोषसम्बन्धात् विप्रसाध्यवहार-
निमित्तेभ्योऽभिचारादिनिमित्तेभ्यश्च प्रागुक्तागन्तुसमाख्येभ्यो नृत्युभ्य इत्यर्थः ।
रसमन्त्रविशारदौ द्रव्यमन्त्रविचक्षणौ “रसः * * * तित्तादौ द्रव्यरागयोः”
इति मेदिनी । किन्तु खलु भगवन् भिषग्विद्यायां पुरोहितसामर्थ्यमभि-
समीक्षेदमुच्यते वैद्यपुरोहितावित्यत आह ब्रह्मेत्यादि । वेदाङ्गमिवेति
वेदाङ्गं दृष्टप्रधानत्वेऽपि कचिदलौकिकार्थप्रसापकत्वात् अथर्ववेदस्योपाङ्ग-
नित्येतत् ; न चायसर्षोऽनुपपन्नः, “यदुपाङ्गमथर्ववेदस्य” इत्यतिक्रान्तावे-
क्षणत्, तथाच ब्रह्मा यसष्टाङ्गमायुर्वेदसभाषत स यस्माद्देदाङ्गम् “अङ्गानि
वेदाश्चत्वारः” इत्यादि प्रागुपस्थापितविष्णुपुराणीयस्मरणात् कचिन्नोका-

सङ्करः सर्ववर्णानां प्रणाशो धर्मकर्मणाम् ।
 प्रजानामपि चोच्छिन्तिनृपव्यसनहेतुतः ॥ ८ ॥
 पुरुषाणां नृपाणाञ्च केवलं तुल्यमूर्तिता ।
 आज्ञा त्यागः क्षमा धैर्यं विक्रमश्चाप्यमानुषः ॥ ९ ॥
 तस्माद्देवमिवाभीक्ष्णं वाङ्मनःकर्मभिः शुभैः ।
 चिन्तयेन्नृपतिं नित्यं श्रेयांसीच्छन्विचक्षणः ॥ १० ॥
 स्कन्धावारे च महति राजगेहादनन्तरम् ।
 भवेत्यन्निहितो वैद्यः सर्वोपकरणान्वितः ॥ ११ ॥
 तत्रस्थमेनं ध्वजवद्यशःख्यातिसमुच्छ्रितम् ।
 उपसर्पन्त्यमोहेन विषशल्यामयार्दिताः ॥ १२ ॥
 स्वतन्त्रकुशलोऽन्येषु शास्त्रार्थेष्ववहिष्कृतः ।
 वैद्यो ध्वज इवाभाति नृपतद्विधपूजितः ॥ १३ ॥
 वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भेषजं परिचारकः ।
 एते पादाश्चिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥ १४ ॥

तीतार्थप्रमापकतया धर्मप्रमितिसाधनेन वेदाङ्गेनोपमितः, तस्मात् आयु-
 र्वेदस्य वेदाङ्गेनोपमितत्वादात्तवान् कार्यकुशलो भिषक् पुरोहितस्य मतं
 ज्ञानं यत्र तस्मिन् पुरोहितमते देवार्चनादौ कृते सति प्रवर्त्तते प्रतिकर्तुम्,
 भिषग्विद्यायां विदितवेदितव्यत्वेऽप्यात्मनस्तस्मिन् जपयज्ञादिसाध्ये लोका-
 तीति अर्थे असामर्थ्यादित्युच्यते वैद्यपुरोहितावित्ययमभिसन्धिः ॥ ६—७ ॥

किन्तु खल्वितरान् हित्वा नृपतेरेव रक्षणमभीषन्त्यायुर्वेदविद इत्या-
 शङ्क्य तदरक्षणे दोषं दर्शयन् नृपतिं स्तौति सङ्कर इत्यादिना विचक्षण इत्य-
 न्तेन श्लोकत्रितयेन । स्कन्धेत्यादि । स्कन्धावारे युद्धार्थमुद्युक्तानां सैन्यानां

गुणवद्विस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ।
 व्याधिसह्येन क्वालेन महान्तमपि साधयेत् ॥ १५ ॥
 वैद्यहीनाल्बः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।
 उज्जाहोतृवह्मणो यथाध्वर्युं विनाध्वरे ॥ १६ ॥
 वैवस्वतु गुणवानेकस्त्वारयेदातुरान् सदा ।
 ह्रवं प्रतितरेहीनं कर्णधार इवास्थसि ॥ १७ ॥
 तत्त्वाधिगतशालार्थो दृढकर्णो स्ववद्धृती ।
 लघुहस्तः शुचिः धूरः सज्जोपस्कारभेषजः ॥
 प्रत्युत्पन्नमतिधीमान् व्यवसायी विगारदः ।
 सत्यधर्मापरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥ १८ ॥
 आबुध्नान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्ववानपि ।
 आस्तिको वैववाक्यस्थो व्याधितः पाद उच्यते ॥ १९ ॥

सन्निवेशे, अनन्तरम् अदूरम् । उद्गाता सामवेदवित्, होता ऋग्वेदवित्,
 ब्रह्मा च यज्ञसंसिद्धेर्वाचकः “भापेत यज्ञसंसिद्धिम्” इति गोभिलः, होता
 अन्यथा क्रियमाणे कर्त्तव्ये तत्सिद्ध्यर्थम् एतदेवं कुरु एतत् कृत्वा एतत् कुरु
 इत्यादि ब्रह्मा भापेत इति तदर्थः । अध्वर्युस्तु यजुर्वेदवित् स एव सर्व-
 कर्त्तोपदेशक इति तस्य प्राधान्यम् । ह्रवसुडुपम्, प्रतिस्रोतस्यपि नौका-
 दण्डादिकं निःक्षिप्य नौगुणमाकलय वा तरन्तीति प्रतितराः पीतवाहाः,
 कर्णधारो नाविकः ॥ ८—१७ ॥

स्वयमात्मना ज्ञतमनेनेति स्वयंकृती । सज्जानि उपस्कारभेषजानि यन्त्र-
 शस्त्रादिसमाख्यान्तुपकरणानि भेषजानि च येन स सज्जोपस्कारभेषजः ।
 प्रत्युत्पन्नमतिस्तत्त्वानुचितबुद्धिः । व्यवसायी इहमेवेतदित्येवं निश्चयबुद्धिः

प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।
 युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥
 दोषप्रमग्लानिकरमविकारि विपर्यये ।
 समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥ २० ॥
 स्निग्धोऽजुगुप्सुर्वलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।
 वैद्यवाक्यद्वयान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥ २१ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने युक्तसेनीयो
 नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

उद्यमशीलो वा । विशारदः सदसद्विवेककुशलः, आयुष्मान् वक्ष्यमाण-
 दीर्घायुर्लक्षणान्वितः, सत्त्ववानिति सत्त्वन्तु “व्यसनाभ्युदयक्रियादिस्थाने-
 ष्ववैकल्यकरम्” इति वक्ष्यति, तद्वानित्यर्थः । साध्यो रिष्टोपद्रवरहितत्वेना-
 नतिक्रान्तक्रियापथः, आत्मवान् सर्वास्तु शारीरावस्थास्वभिन्नः, आस्तिकः
 परलोकास्तित्वमतिः, एतेन पापभीरुत्वं सूचितम् । युक्तमात्रं हीनातिमात्रो-
 पयोगदोषविरहितम्, विपर्यये यत्किञ्चिदुपयोगव्यतिक्रमेऽपि अविकारि
 विकारं कर्तुमनर्हम् । समीक्ष्य दोषवलादिकं विमृश्य काल एव दत्तम्,
 चकारोऽवधारणार्थः । निन्दको हि परिचर आतुरविषादमापादयति
 तदिदमुच्यते अजुगुप्सुरिति । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ १८—२१ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 सूत्रस्थाने युक्तसेनीयो नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

पञ्चचिंशोऽध्यायः ।

अथात आतुरोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

आतुरसुपक्रममाणेन भिषजायुरेवादौ परीक्ष्येत । सत्य-
ध्यायुषि व्याध्यृत्वन्नि--वयो--देह--बल--सत्त्व--सांख्य--प्रकृति-
क्षेपज-देशान् परीक्षेत ॥ २ ॥

तत्र जहापाणि--पाद--पाङ्ख--एठ--स्तनाग्र--दशन-वदन-
स्कन्ध-तलाटं दीर्घाङ्गुलिपर्वोच्छ्वासप्रेक्षणवाङ्गं विस्तीर्णश्चु-

भगवन्नुपदिष्टानां चतुर्णां पादानामुपस्थिते समवाये तत्रभवान् प्रती-
काराय ससुलुको भिषक् प्रथमं तावत् कतमानुपायानवलम्बेत नियमेना-
त्मीयं यशः स्तीतीकर्तुमिति वंवादिनामवसरं सुप्यन्नातुरोपक्रमणीयं नामा-
धिकरोति अथात इत्यादिना । उपक्रमणमिहोपायं कृत्वा यथावत् प्रती-
कारार्थमेवारम्भः प्रकृतत्वात्, न चोपपूर्वस्य क्रमेरर्थोऽयमनुपपन्नः “उपाय-
पूर्वं आरम्भ उपधा चाम्युपक्रमः” इत्यादिकोषप्रामाण्यात् । शेषं समानम्
॥ १ ॥

आतुरेत्यादि । उपक्रममाणेन प्रतीकारार्थमारम्भमाणेनेत्यर्थः । अविद्य-
माने ह्यायुषि भिषजः सर्वे प्रयासा व्यर्थाः स्युस्तदिदमुच्यते सतीत्यादि ।
अपिरवधारणार्थः सत्येवायुषीत्यर्थः ॥ २ ॥

न च तावद्विष्टादिरहितत्वं एव पर्याप्तसायुरध्यवस्येयुरित्यत आह तत्रे-
त्यादि । पाण्यादीनां महत्त्वादिकन्वयं वक्ष्यमाणप्रमाणतः किञ्चिदाधि-
व्येनानुमानेन च वेदितव्यम् । पाणिस्तत्र मणिवन्धतोऽङ्गुलीपर्यन्तो
भागः । उच्छ्वासः श्वासः, दीर्घस्यास्यायुष्यलिङ्गता चरकेऽप्युक्ता “ऋज्वी
महोच्छ्वासा वंशसम्पन्नेषदवनताया नासिका” इत्यनेन ग्रन्थेन दीर्घता चास्य

स्तनान्तरोरस्कं हृस्व-जङ्घा-सेढ-ग्रीवं गम्भीर-सत्त्व-स्वर-
नाभिः प्रनुच्चैर्बद्धस्तनमुपचितमहारोमशकर्णं पञ्चान्मस्तिष्कं
स्नातानुलिप्तं मूर्ध्नीनुपूर्वग्रा विशुष्यमाणशरीरं पञ्चाच्च
विशुष्यमाणहृदयं पुरुषं जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति ।
तमेकान्तेनीपक्रमेत् । एभिर्लक्षणैर्विपरीतैरत्प्रायुर्मिश्रैर्मध्य-
मायुरिति ॥ ३ ॥

भवन्ति चात्र ।

गूढसन्धिगिरास्त्रायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः ।

उत्तरोत्तरमुत्तेजो यः स दीर्घायुरुच्यते ॥

गर्भात्प्रभृत्यरोमो यः शनैः समुपचीयते ।

शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः ॥ ४ ॥

सुषुप्त्यवस्थायामेव प्रत्येतव्या विशेषेण । प्रेक्षणं नेत्रम् । सत्त्वं स्रभाव-
इत्यनर्थान्तरम् “सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः” इति मेदिनी ।
उपचितो मांसलो महान्तो रोमशो च कर्णावस्थेति उपचितमहारोमश-
कर्णस्कं तथोक्तम् । पञ्चान्मस्तिष्कं गिरःपञ्चादेशे श्रीनत्या विस्तृततया
चानुमितं प्रचुरतरं मस्तिष्कमस्थेति तात्पर्यम् । स्नातानुलिप्तं पूर्वं स्नातः
पञ्चादनुलिप्तस्कं तथोक्तम्, पदमिदं मूर्ध्नेत्यादिना सम्वध्यते । दीर्घायुश्च
सप्तत्यधिकजीवित्वादेवेति निश्चीयते, सप्ततेरूर्ध्वं हि ब्रह्माचक्षत इति नि-
वेदयिष्यते । एभिरित्यादि । विपरीतैः केनाप्यंशेन प्रतिकूलैरित्यर्थः । तथाच
पूर्वोक्तानां प्रत्यवमर्थार्थमेभिरिति नानुपपन्नम्, “एकदेशविकृतमनन्यवत्”
इति न्यायात् ॥ ३ ॥

गूढेत्यादि । गूढा मांसादिसंहताः सन्ध्यादयोऽस्थेति गूढसन्धिगिरा-

मध्यमस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्ध्वं निबोध मे ।
 अधस्तादक्षयोर्यस्य लेखाः स्युर्व्यक्तामायताः ॥
 द्वे वा तिष्ठोऽधिका वापि पादौ कर्णौ च मांसलौ ॥
 नासाग्रमूर्ध्वं च सवेदूर्ध्वं लेखाश्च पृष्ठतः ।
 जघ्ण्यं स्तुलास्य परममायुर्भवति सप्ततिः ॥ ५ ॥
 जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्ध्वं निबोध मे ।
 हस्तानि यस्य पर्वणि सुमहच्चापि मेहनम् ॥
 तघोरस्यवलीढानि न च स्यात् पृष्ठनायतम् ।
 ऊर्ध्वं च अवलीढानां स्नानान्वासा चोच्चा शरीरिणः ॥
 हस्तौ जलतो वापि दन्तमांसं प्रदृश्यते ।
 रोक्षते यश्च विधान्तं स जीवेत्सञ्चविंशतिम् ॥ ६ ॥

स्नायुः, संयताङ्गो वृद्धशरीरः, उत्तरोत्तरसुखेनः क्रीमारायाभुपूर्वगा क्रमशः
 पञ्चशरीरः । पूर्वं प्राप्त्यं दित्वा क्रमशः स्वस्थस्य दीर्घायुष्टुतम्,
 एदागीत्याजस्रगोऽनातुरस्य दीर्घायुष्टुपदिश्यते गर्भादित्यादिना । ज्ञानं
 बुद्धिः, विज्ञानं शिक्षादिज्ञानम् । मध्यमस्येत्यादि । जघ्ण्योर्ध्वस्तादित्यध-
 स्तादक्षे सन्तासाग्रोऽर्धः, तयोर्ध्वस्तादक्षयोः, चक्षुषोऽधोभानहितय इत्यर्थः ।
 जघ सप्ततिः परममायुरिति नायुक्तं सप्ततिश्चरसमध्यमत्वेन विवक्षितत्वात्
 ॥ ४—५ ॥

जघन्यस्येत्यादि । पर्वणि सन्धयो ऋतानि वक्ष्यमाणप्रमाणतोऽनु-
 वासतश्च णीगत्वेनाभुभूतानीत्यर्थः । अवलीढानि भक्षितानि निम्नानीति
 तात्पर्यम्, पदसिद्धं पर्वणीति पूर्वेण समन्वीयते, तथाच यस्याोरसि पञ्च-
 राशिसन्धयः प्रणता भवन्तीति निष्कर्षः ॥ ६ ॥

अथ पुनरायुषो विज्ञानार्थमङ्ग-प्रत्यङ्ग-प्रमाण-सारानुप-
देक्ष्यामः । तत्राङ्गान्यन्तराधि-सक्थि-वाङ्ग-शिरांसि, तदव-
यवाः प्रत्यङ्गानीति । तत्र खैरङ्गुलैः पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ
छाङ्गुलायते । प्रदेशिन्यास्तु मध्यमाऽनामिका कनिष्ठिका यथो-
त्तरं पञ्चमभागहौना । चतुरङ्गुलायते पञ्चाङ्गुलविस्तृते
प्रपदपादतले । पञ्चचतुरङ्गुलायतविस्तृता पार्श्वी । चतु-
र्दशाङ्गुलायतः पादः । चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहानि पाद-गुल्फ-
जङ्घा-जानुमध्यानि । अष्टादशाङ्गुला जङ्घा, जानूपरिष्ठाश्च
हानिंशदङ्गुलमेकं पञ्चाशत् । जङ्घायामसमावूरु ॥ ७ ॥

छाङ्गुलानि वृषण-चिवुक-दशन-नासापुटभाग-कर्णमूल-
नयनान्तराणि । चतुरङ्गुलानि मेहन-वदनान्तर-नासा-कर्ण-

अथेत्यादि । अन्तरमिह सक्थ्यादीनामवकाश आधीयते अवेति अस्त-
राधिः, शिरसोऽत्र सधीवत्वेनैव परित्यक्तः क्रियते “हो वाह्वे द्वे सक्थिनी
शिरोधीवमन्तराधिरिति पङ्क्तम्” इति चरकाशुशासनात् । प्रपदं पादा-
ग्रम्, अङ्गुष्ठं हित्वा पादस्याग्रे भाग इति निष्कर्षः, तदनन्तरस्त्रुलगतो भागः
प्रपदतलम्, पार्श्वीगुल्फस्याग्रेभागः, अस्याग्रतस्तु गुल्फं प्रत्येव लक्षणीया,
विस्तृतता च पादतलं प्रतीतिः द्रूमः, तथा चाङ्गुष्ठेन समं प्रपदप्रपदतलायामौ
पार्श्वीः परिणाहश्च मिलित्वा चतुर्दशाङ्गुलं भवतीति युक्तमुक्तं चतुर्दशाङ्गुला-
यतः पादः इति, पादप्रमाणमेतत् प्रमाणांतराग्रमेकं वा । अतिरेकित्वाय-
मम्यत् ॥ ७ ॥

द्व्यङ्गुलानीत्यादिः । वृषणमज्जाखण्डं न त्वङ्गुलीयः, चरके तस्य चङ्गुल-
त्वेनाभिधानात् । चिवुकमधरीष्ठादधोभागस्तत्र द्व्यङ्गुलं विस्तारत एव,
दशनान्तराग्रमेकं, द्वयोर्नासापुटयोर्विर्भागे नासापुटभागः, नयनयोस्त-

ललाट-ग्रीवोच्छ्राय-दृष्टान्तराणि, द्वादशाङ्गुलानि भगविस्तार-
लेहन-नासि-हृदय-ग्रीवा-स्तनान्तर-मुखायाम-मणिवन्ध-प्रकोष्ठ-
स्थौल्यानि । इन्द्रवस्तिपरिणाहांसपीठ-कूर्परान्तरायामः
षोडशाङ्गुलः । चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः । द्वात्रिंशदङ्गुल-
परिमाणौ भुजौ, द्वात्रिंशत्परिणाहावूह । मणिवन्धकूर्परान्-
न्तरं षोडशाङ्गुलम् । तलं षट्चतुरङ्गुलायाम-विस्तारम् ।
अङ्गुष्ठमूल-प्रदेशिनी-श्रवणापाङ्गान्तर-मध्यमाङ्गुल्यौ पञ्चा-
ङ्गुले । सार्धचतुरङ्गुले प्रदेशिन्यनासिके, सार्धचतुरङ्गुलौ

रालं नयनान्तरम्, नेहनं मेद्रम्, ग्रीवोच्छ्रायो ग्रीवोन्नतिर्ग्रीवायाम् इति
यावत्, हयोर्दृष्टिमण्डलयोरन्तरं दृष्टान्तरम् । भगं योनिरिति पार्श्वयो,
अस्य विस्तारतो द्वादशाङ्गुलता सगर्भतायामेव लक्षणीया, परीक्षणमेव-
सस्यासुकरमपि पूर्वार्चार्थमसिद्धत्वादेवोपदिष्टमित्यनुसन्धेयम्, नेहननाभ्यो-
र्हृदयग्रीवयोः स्तनयोश्चान्तरं नेहनाद्यन्तरम्, मुखं नाम “ओष्ठौ च दन्त-
जूलानि दन्तजिह्वे च तालु च । गलघोषादिसकलं सप्ताङ्गं मुखमुच्यते”
इत्युक्तलक्षणं सप्तावयवं वदनम्, मणिवन्धः पाणिप्रकोष्ठमध्यस्थो ग्रन्थिः,
प्रकोष्ठशब्दस्तु सामान्यतः कूर्परादधोभागे प्रवृत्तोऽपीह मणिवन्धादूर्ध्वं पञ्चा-
ङ्गुल एव देशे प्रवर्तते इत्याहुः, अनुक्रमेण पीवरस्य हि कूर्परसन्धेरधोदेशस्या-
विभागेन स्थौल्यतो द्वादशाङ्गुलत्वेनाभ्युपगमस्यासामञ्जस्यात् । इन्द्रेत्यादि ।
“पार्श्वे प्रति जङ्घामध्ये इन्द्रवस्तिर्नाम” इति वक्ष्यमाणलक्षणी देश इन्द्र-
वस्तिरुच्यते, तत्परिणाहेन सहितोऽसपीठकूर्परयोरन्तरायाम् इन्द्रवस्तिपरि-
णाहाद्यन्तरायामः । अंसो भुजशिरस्तस्य पीठमासनं बाहुसन्धिरिति
यावत्, कूर्परस्तु भुजमध्यसन्धिः, भुजौ बाहुः कक्षादारभ्य मध्यमाङ्गुल्यग्र-
पर्यन्तो देश इति यावत् । अङ्गुष्ठेत्यादि । अङ्गुष्ठमूलप्रदेशिन्योस्तथा
श्रवणापाङ्गयोश्चान्तरं मध्यमाङ्गुली च ते पञ्चाङ्गुले । प्रदेशिनी तर्जनीति

कनिष्ठाङ्गुष्ठौ । चतुर्विंशत्यङ्गुल-विस्तार-परिणाहं मुखग्रीवं,
 त्रिभागाङ्गुलिविस्तारा नासापुटमर्यादा । नयनत्रिभाग-
 परिणाहा तारका । नवमस्तारकांशो दृष्टिः । केशान्त-
 मस्तकान्तरमेकादशाङ्गुलम् । मस्तकादवटुकेशान्तो दशा-
 ङ्गुलः, कर्णावटुन्तरं चतुर्दशाङ्गुलम् । पुरुषोरःप्रमाणविस्तीर्णं
 स्त्रीयोणिः । अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णमुरः । तत्प्रमाणा
 पुरुषस्य कटौ । सविंशमङ्गुलशतं पुरुषायाम इति ॥ ८ ॥

अनर्थान्तरम् । चतुरङ्गुलविस्तारं मुखं मुखद्वारं विंशत्यङ्गुलपरिणाहा च
 ग्रीवेति चतुर्विंशत्यङ्गुलविस्तारपरिणाहं मुखग्रीवम् । त्रिभागाङ्गुली-
 विस्तारा अङ्गुल्यास्तृतीयभागपरिणाहा नासापुटमर्यादा नासारन्ध्रयोः
 सीमा । नवमस्तारकांशो दृष्टिरित्यायुषः श्रेष्ठतमत्व एवेति निरूपणीयम्
 “कृणात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदाः” इति वक्ष्यमाणाविरोधात् ।
 केशानामन्तो मर्यादा अचेति व्युत्पत्त्या केशसीमायां प्रवृत्तोऽपि केशान्तशब्द-
 इह शङ्कयोरुपर्येव प्रवर्तते इत्याहुः सामान्यशब्दस्य विशेषवृत्तित्वात्,
 तथाच शङ्कोर्द्देशात् मस्तकान्तरं मस्तकमध्यदेशः केशान्तमस्तकान्तरम् ।
 मस्तकान्तमस्तकान्तरादवटुकेशान्तो ग्रीवापद्याङ्गागस्थः केशान्तो देशः ।
 कर्णाभ्यां परिमितमवटुसंज्ञकमन्तरं कर्णावटुन्तरं, शकपार्थिवादिषु
 द्रष्टव्यम् । पुरुषोरःप्रमाणविस्तीर्णत्वष्टादशाङ्गुला, स्त्रीयोणिरित्युपचारात्
 स्त्रियाः श्रोणिफलकमित्येव प्रत्येतव्यम् न तु कटौति, सभावतो विपुल-
 श्रोण्या अपि स्त्रियाः पुरुषेण समं समश्रोणिकत्वापत्तेः यतो वक्ष्यति
 “तत्प्रमाणा पुरुषस्य कटौ” इति, तत्प्रमाणा अष्टादशाङ्गुलप्रमाणा ।
 सविंशमित्यादि विंशत्या सह वर्त्तमानं सविंशं साधितमेतत् प्रथमाध्याये,
 प्रमाणान्तरासम्भवे पुरुषस्य सविंशाङ्गुलशतायामत्वेऽपि दीर्घाशुद्धसुश्रेयमिति
 तात्पर्यम् ॥ ८ ॥

भवन्ति चान्न ।

पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोडशे ।

समत्वागतवीर्यौ तौ जानीयात्कुशलो भिषक् ॥ ९ ॥

देहः खैरङ्गुलैरेष स्यादनुकीर्तितः ।

उक्तप्रमाणेनानेन पुमान् वा यदि वाङ्गना ॥

दीर्घसायुरवाप्नोति वित्तञ्च महदृच्छति ।

मध्यमं मध्यमेरायुर्वित्तं हीनैस्तथावरम् ॥ १० ॥

अथ सारान् वक्ष्यामः । स्मृति-भक्ति-प्रज्ञा-शौर्य-शौचो-
पेतं कल्याणाभिनिवेशं सत्त्वसारं विद्यात् । सिग्ध-संहत-
श्चेतास्थि-दन्त-नखं बल्ललकासप्रजं शुक्लेण । अद्यशसुत्तमबलं

उक्तान्येतान्यङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणानि पुंसां पञ्चविंशत्, नारीणाम् षोडशाद्-
वर्षात् प्रमृत्त्यव परिकल्पितव्यानि भवन्तीति व्याजनापदिशन्नाह पञ्चत्यादि ।
समत्वागतवीर्यौ पर्याप्ताप्यायनशक्तिकावित्यर्थः, कीर्यं प्रभावः शक्तिरित्यन-
र्थान्तरम् । अयमिमं विनश्यति तन्त्रान्तरम् “वर्षेऽथ पञ्चविंशे नरः सम-
न्वितबलः षोडशे नारी अर्हति मानोन्मानं जीवितभागे चतुर्थे वा” इति ।
अथ खैरङ्गुलैः परिमायेति शेषः । दीर्घमित्यादि । चकारेणेह सुखादयो
भावाः समुच्चोयन्ते “तत्रायुर्वलमोजः सुखमैश्वर्यं वित्तानीष्टाद्यापरे
भावाभावा भवत्यायत्ताः प्रमाणवति शरीरे विपर्ययस्ततो हीनेऽधिके
वा” इति चरकैकवाक्यत्वात् ॥ ९१० ॥

अर्थान्तरतः शिष्याणां मन आचेष्टुं पुनः प्रतिजानीते अथेत्यादिना ।
सत्त्वसारं सत्त्वेन मनसोपलक्षितः सारः सत्त्वगुणवेशेयात् बलविशेषो यस्य
तं तथोक्तम्, “सत्त्वसुप्ते मनः” इत्युपक्रम्य “तत्त्वविधं बलमेदेन * * *
तप प्रवरसत्त्वाः सत्त्वसाराः” इत्याधेयः । सिग्धेत्यादि । शुक्लेणीकलसखं

स्निग्ध-गम्भीर-स्वरं सौभाग्योपपन्नं महानेत्रं मण्डला ।
 महेश्वरः-स्वल्प-दृढदन्त-हृन्मस्थि-नखमस्थिमिः । स्निग्ध-
 मूत्र-स्वेद-स्वरं दृढच्छरीरमायाससहिष्णुं मेदसा । अ-
 च्छिद्रगात्रं गूढास्थिसन्धिं मांसोपचितं मांसेन । स्निग्ध-
 ताम्र-नख-नयन-तालु-जिह्वौष्ठ-पाणि-पादतलं रक्तेन । सु-
 प्रसन्न-मृदु-त्वग्रोमाणं त्वक्सारं विद्यादित्येषां पूर्वं पूर्वं प्रधान-
 ज्ञायुःसौभाग्ययोरपि ॥ ११ ॥

विशेषतोऽङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणादथ सारतः ।

परीक्ष्यायुः सुनिपुणो भिषक्विध्यति कर्मसु ॥ १२ ॥

व्याधिविशेषास्तु प्रागुक्ताः सर्व्व एवैते त्रिविधाः साध्या-
 व्याध्याः प्रत्याख्येयाश्च ; तत्रैतान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत कि-
 मसावौषसर्गिकः प्राक्केवलोऽन्यलक्षण इति ॥ १३ ॥

विद्यात् प्रकृतत्वात् सारवस्वेनेति शेषः । एवमुक्तत्वापि यथायोगं
 व्याख्येयम् । अच्छिद्रगात्रमनिन्दितगात्रम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ११।१२॥

पूर्वं हि सत्यप्यायुषि व्याध्यादीन् परीक्षेत्युक्तं तदिदानीं व्याधीन्
 स्मारयन् परीक्षणप्रकारमुपदिदिक्षति व्याधीत्यादिना । तुकारणेह व्याधीनां
 सुनयनव्यतां निरूपयति एते “साध्यान् साधयेत् व्याध्यान् व्यापयेत् असाध्या-
 न्नोपक्रमेत्” इत्यनेन व्याजिनोपदिष्टाः साध्या व्याध्याः प्रत्याख्येयाश्च
 त्रिविधा व्याधिविशेषास्तु सर्व्व एव प्राग्व्याधिसमुद्देशीये उक्ता इति संम-
 न्ययः । तत्रातुरोपक्रमणकाले एतान् प्रागुक्तान् व्याधीन् भूयः विशेषेण
 त्रिधा परीक्षेत । कथम् ? इत्याह किमित्यादि ॥ १३ ॥

तत्रौपसर्गिका नाल यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकाल-
जातौ व्याधिरुपसृजति स तन्मूलमूलको एवोपद्रवसंज्ञः ॥१४॥

प्राक्केवलो यः प्रागेवोत्पन्नो व्याधिरपूर्वरूपोऽनुपद्रवश्च ।
अन्यलक्षणो यो भविष्यद्व्याधिख्यापकः स पूर्वरूपसंज्ञः ॥१५॥

तत्र सोपद्रवसन्धोऽन्याविरोधेनोपक्रमेत बलवन्तमुपद्रवं

किंलक्षणास्त औपसर्गिकादयः ? इत्यत आह तत्रेत्यादि । तत्रौप-
सर्गिकादिषु मध्ये यो जघन्यकालजात उत्तरकालजातस्तस्य पूर्वोत्पन्नस्य
व्याधिमूलं मूलमस्येति तन्मूलमूलको व्याधिः पूर्वोत्पन्नं व्याधिमुपसृजति
गोच्यादाश्रयति स उपद्रवसंज्ञ औपसर्गिका इति प्रसिद्धः । नामेत्यव्ययं
प्राकाशे चरकेऽप्युक्तम् “उपद्रवस्तु रोगोत्तरकालजो रोगाश्रयो रोग एव
स्थूलोऽणुर्वा पञ्चाज्जायत इत्युपद्रवः” इति, अत्र रोग एवेति इवार्थोऽयमेव-
शब्दः, तन्मूलमूलकत्वात् प्रागुत्पन्नो रोग इवेत्यर्थः । अतएव सङ्क्षेपेणोक्त-
श्चान्यत्र “रोगारम्भक-दोषप्रकोपजन्योऽन्यो रोग उपद्रवः” इत्यतः “तन्मूल-
एवोपद्रवसंज्ञः” इत्यनुपपन्नः पाठः ॥ १४ ॥

प्राक्केवलं विवृणोति प्रागित्यादिना । नेह “अपूर्वरूपः पूर्वरूपरहि-
तोऽनुपद्रवश्चोपद्रवरहितः, एतेन मशकतिनकालकान्यच्छब्दव्याज्ञादयः प्राक्के-
वला व्याधयः कल्पन्ते, व्याधिसम्भावात् पूर्वरूपमन्तरेणापि प्रागेवोत्पद्यन्ते”
इति कर्नाचिदुक्तं युक्तं । तथात्वे सपूर्वरूपाणां सोपद्रवाणाञ्च ज्वरादीनामौप-
सर्गिकादिप्रकारत्रयेणापरिग्रहात् “तत्रैतान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत” इत्यादि-
प्रागुक्तस्यासामञ्जस्यात् ; तस्मादेवं ब्रूमः य उत्पन्नो व्याधिः प्रागेव जन्मत-
एवापूर्वरूपः पूर्वरूपेतरः, अनुपद्रव उपद्रवेतरश्च स प्राक्केवल इत्यर्थः ।
अन्यलक्षण इति, अन्ये उत्पत्तिरवो व्याधयो लक्ष्यन्ते अनेनेति ल्युट्, अस्यैव
विग्रहणं य इत्यादि ॥ १५ ॥

तेषां पुनर्व्याधीनां चिकित्साप्रकारमुपदिदिशति तत्रेत्यादिना । सोप-
द्रवं व्याधिसन्धोऽन्याविरोधेन सन्तर्पणादिसाध्यत्वेनापतर्पणादिसाध्यत्वेन च

या । प्राक्केवलं यथास्वं प्रतिकुर्वीत । अन्यलक्षणे त्वादि-
व्याधौ प्रयतेत ॥ १६ ॥

भवति चात्र ।

चास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विषक्षणः ।

अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिसुपाचरेत् ॥ १७ ॥

प्रागभिहिता ऋतवः ।

श्रौते शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम् ।

कृत्वा कुर्व्यात्क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ॥ १८ ॥

अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता क्रिया ।

क्रिया हीनातिरिक्ता वा साध्येष्वपि न सिध्यति ॥ १९ ॥

या ह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च ।

सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् ॥ २० ॥

सप्रतिपक्षत्वे नातिसन्तर्पणेन नात्यपतर्पणेन च लघ्वाहारादिनेत्यर्थः । अथ
सोपद्रवमिति “सहयोगे अप्रधाने” इत्यप्रधाने तृतीयाविधानादुपद्रवसो-
पक्रमं प्रति सहभावमात्रं विवक्षितं भवतीति प्राधान्यतो मूलव्याधिमप्रा-
धान्यतश्चोपद्रवमुपक्रमेतेति निष्कर्षः । यत्तु चरके “तत्र प्रधानं व्याधिर्याधे-
र्गुणभूत उपद्रवस्तस्य प्रायः प्रधानप्रगमात् प्रगमो भवति” इत्युक्तं, तदति-
दुर्बलोपद्रवविषयमितीह उपद्रवोपक्रमणविधिर्नामुपपन्नः । व्याधिरादिः
प्रथमावस्थेत्यादिव्याधौ राजदन्तादिषु द्रष्टव्यः, तस्मिन्नादिव्याधौ प्रयतेत
“स्वरस्य पूर्वरूपेषु वर्त्तमानेषु बुद्धिमान् । पाययेत घृतं स्वच्छम्” इत्यादिना
विधिनेति शेषः ॥ १६—१७ ॥

क्रमागतात्तूनधिकरोति प्रागित्यादिना । प्राक् ऋतुचर्क्याध्याये ।
शीतप्रतीकारमुष्णगृहवासादिना, उष्णनिवारणं शीतगृहवासादिना कृत्वा

प्राग्भिहितोऽग्निरन्नस्य पाचकः । स चतुर्विधो
भवति, दोषानभिपन्न एको विक्रियासापन्नस्त्रिविधो भवति ।
विषमो वातेन, तीक्ष्णः पित्तेन, लब्धः श्लेष्मणा, चतुर्थः सप्तः
सर्वराश्यादिति ॥ २१ ॥

तत्र दो यथाकालमन्नमुपयुक्तं सव्यक् पचति स सप्तः
समैर्दोषैः । यः कदाचित् सव्यक् पचति कदाचिदाध्मान-
शूलोदावर्त्ततिभार-जठर-गौरवान्नलूजन-प्रवाहणानि कृत्वा
स विषमः । यः प्रभूतलघुपयुक्तमन्नमाशु पचति स तीक्ष्णः,
स एवाभिवर्द्धमानोऽत्यग्निरित्याभाष्यते; स सुल्लभुः प्रभूत-
लघुपयुक्तमन्नमाशुतरं पचति प्राज्ञान्ते च गल-ताल्मोष्ठ-
शोष-दाह-सन्तापान् जनयति । यस्तु खल्यलघुपयुक्तमुदर-
शिरोगौरव-कास-ध्वास-प्रसेक-च्छर्दि-गात्रसदनानि कृत्वा
लहता कालेन पचति स लब्धः ॥ २२ ॥

विषमो वातजान् रोगांस्तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ।

कारोत्यग्निरस्य लब्धो विकारान् कफसम्भवान् ॥ २३ ॥

तत्र सप्ते परिरेक्षणं कुर्वीत, विषमे स्निग्धान्नलवणैः
क्षियाविशेषैः प्रतिकुर्वीत, तीक्ष्णे मधुर-स्निग्ध-शीतैर्विरे-

प्राप्तामुचितां क्षियां कुर्यादित्यर्थः । क्षियरकालहापने दोषं दर्शयन्नधिक-
सपि कश्चिदर्थमुपदिदिक्षति अप्राप्त इत्यादिना श्लोकद्वयेन ॥ १८—२० ॥

क्षमागतोऽग्निरधिक्षियते प्रागित्यादिना । प्राग्वत्प्रश्ने अभिहितः

चक्षौश्च, एवमेवात्यग्नीं विशेषेण साहिष्यैश्च क्षीर-दधि-सर्पिर्भिः
मन्दैः कटु-तिक्त-कषायैर्वसनैश्च ॥ २४ ॥

जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः ।

सौक्ष्मग्राद्रसानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते ॥ २५ ॥

प्राणापानसमानैस्तु सर्व्वतः पवनैस्त्रिभिः ।

ध्मायते पाच्यते चापि स्वां स्वां गतिमवस्थितैः ॥ २६ ॥

“पक्तामाशयमध्यस्थं पित्तम्” इत्यादिना मध्यमन्दर्भण । दीपान् अनापन्नो
दीपानभिपन्नोऽदीपदुष्ट इत्यर्थः ॥ २१—२४ ॥

नन्वग्निरयं भूतान्निः कं नाम विशेषमाचयते, येन दाहादिकं
हित्वा “विषर्गादानविक्षेपैः” इत्यादिना प्रागुपदिष्टेऽचिन्त्ये रसादागादौ
प्रवर्त्तते, नैतत्त्वणुभावेणाप्यवगच्छामस्तदिदानीं विशदं विप्रापयतु भग-
वानित्याह जाठर इत्यादि । भगवानिति प्रशंसायां वतुष्, भगं वीर्य्यम् “भगं
यो काम-माहात्म्य-वीर्य्य-यत्नार्क-कीर्त्तिषु” इत्यमरः । तदयमर्थः, “आयु-
र्वर्णो बलं स्वास्थ्यमुत्साहापचयौ प्रभा । ओजस्तेजोऽन्नयः प्राणाचोक्ता
देहाग्निहेतुकाः” इत्यादि स्मरणात्, ईश्वर आयुरादीनां मूलत्वाच्छरीरस्य
नेता भगवान् अचिन्त्यवीर्य्यः, अतएव रसानाददानोऽन्नस्य पाचको जाठरो
नामाग्निः सौक्ष्मग्रात् विवेक्तुं विशेषतो निर्णेतुं नैव शक्यते, केवलम्
“अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तःपुरुषे येनेदमन्नं पचति यदिदमद्यते” इति
बृहदारण्यकयुत्या जाठरोऽग्निरिति संज्ञा क्रियत इति भावः ॥ २५ ॥

नन्वेतच्चेत्तत्त्वं कथन्तर्ह्यन्तःशरीरे सर्वाध्यक्षत्वेनोपलब्धोऽयमग्निर्नियोज्यै-
रिव वातादिभिरन्यथयित्वा विकाराय नियुज्यते, येनोच्यते “विक्रिया-
मापन्नस्त्रिविध” इत्युपक्रम्य “विषमो वातजान् रोगान्” इत्यादि, नाद्यापि
ममास्मिन्नर्थे सम्यक् प्रत्ययो जातस्तद्विशदं विजिज्ञापयस्व भगवानित्याह
प्राणेत्यादि । तुकारो विशेषणार्थः, स्वां स्वां गतिमवस्थितैः प्रकृतिस्यैः
प्राणादिभिस्त्रिभिः पवनैस्त्वयं ध्मायते फुत्कारेणैव प्रज्वालयते, पाच्यते प्रकृतौ

वयस्त्रिविधं, बालं मध्यं वृद्धमिति । तत्रोनपोऽङ्ग-
वर्षा बालास्तेऽपि त्रिविधाः—जीरपाः, जीरान्नादाः, ऽन्नादा
इति । तेषु संवत्सरपराः जीरपाः, द्विसंवत्सरपराः
जीरान्नादाः, भरतोऽन्नादा इति । पोऽङ्गसप्तत्योरन्तरे
मध्यं वयस्त्रयं विद्यत्या वृद्धिर्यौवनं सम्पूर्णता हानिरिति ।
तत्राविंशतेर्द्विराविंशतो यौवनलाघत्वारिङ्गतः सर्वधात्वि-
न्द्रियवत्तदीर्यसम्पूर्णता । अत ऊर्ध्वमीपत्परिहाणिर्यावत्
सप्ततिरिति । सप्ततेऽर्ध्वं जीवमाणधात्विन्द्रियवत्तदीर्योत्-
साहसहृन्वहनि वक्त्री-पलित-खालित्य-गुष्टं कास-श्वास-
प्रवृत्तिभिर्पद्वैरभिसूचयानं सर्वक्रियास्वसमर्थं जीर्णा-
नारमिवामिष्टमवलीदन्तं वृद्धसावचते । तत्रोत्तरोत्तरासु
वयोऽवस्थासूत्तरोत्तरा भेषजमात्राविशेषा भवन्त्यते च परि-
हाणेतत्रावपेक्षया प्रतिबुद्धीति ॥ २७ ॥

व्याप्यते अभ्यवहारादिना दध्यमाणेन तेन तेन कार्यमिति शेषः । अयमभि-
लम्भिः, यस्यादीशरोऽपि हन् प्राणादेरायत्तत्वेनायतिष्ठते, तस्मादेव वि-
द्यतेऽस्त्रीः प्राणादिभिर्विकाराय नियुज्यते इति ॥ २६ ॥

वय इत्यादि । कालप्रमाणापेक्षिणी शरीरावस्था वय इत्युच्यते ।
संवत्सरपराः संवत्सरेण परिच्छिन्नसीमानः । एवमेव द्विसंवत्सरपरा अपि
व्याख्येयाः । “परः स्यादुत्तरे सीमापरिच्छिन्ने” इति कोपान्तरात् ।
विकल्पयन्तीति विद्यत्याः विकल्पका इत्यर्थः । अभिवृष्टं वृष्टिभिराक्लिप्त-
सित्यर्थः । तच्चेत्यादि । उत्तरोत्तरासु परापरासु वयोऽवस्थासु, उत्तरो-
त्तराः दास्यवृद्धा इत्यर्थः । कियन्तं कासमेवं भेषजमात्राविशेषाः कार्याः

भवन्ति चात्र ।

वाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु ।

भूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्दृढे तद्दीक्ष्य योजयेत् ॥ २८ ॥

अग्निचारविरेकैस्तु बालदृढौ विवर्जयेत् ।

तत्साध्येषु विकारेषु दृढीं कुर्वीत् क्रियां शनैः ॥ २९ ॥

देहः स्थूलः कृशो मध्य इति प्रागुपदिष्टः ।

कर्षयेद्दृढं हयेच्चापि सदा स्थूलकृशौ नरौ ।

रक्षणञ्चैव मध्यस्य कुर्वीत सततं भिषक् ॥ ३० ॥

स्युरित्याह ऋत इत्यादि । पर्यतिशयेन हानिर्धात्वेन्द्रियादीनामपचयोऽनेति परिहाणित्वं भावयेति यावत्, तदन्तरेणेत्यर्थः । चकारो विशेषणार्थः । स्यादेतत् परिहाणौ तु किम्मात्रेण भेषजिनातुरमुपपादयिष्याम इत्याह तत्रेत्यादि । आयापेक्षया बाह्यापेक्षया, बाह्यावस्थोपयोगिनीं भेषज-मानामाश्रित्येति तात्पर्यम् । ब्रह्मणां कस्यो धातुचयात् व्यक्तप्रायव्यज्य-मानाव्यक्तधातुन्द्रियबलादीनां बालानामिदं सर्वक्रियासङ्गत्वादित्यय-माशयः, तेन यथा यथा बार्हक्यकृतेन धातुचयेण यावद्वयो बालवत् धात्वादिवलमनुमीयते, तथा तथा बार्हक्ये तावद्वयो बालवदेव प्रतिकुर्वी-तेति सुधियो मन्यन्ते ॥ २७ ॥

सा भूत् “आयापेक्षया प्रतिकुर्वीत” इति प्रागुक्तेन प्रतीकारविधौ बालवदेव ब्रह्मणां दोषोऽप्यवेक्षितव्य इति प्रतीतिरित्यतो विशिनष्टि बाल-इत्यादिना । स च श्लेष्मा तच्च पित्तं स च वायुरिति तत् “नपुंसकमनपुं-सकेन” इति क्लीवशेष एकवचः ; तान् श्लेष्मादीनित्यर्थः । वीक्ष्येति समन्वयः, योजयेत् भेषजमिति शेषः । पुनर्विशिनष्टि अग्नीत्यादिना । देह इत्यादिना । प्रागिति दोषादिविज्ञानीये ॥ २८—३० ॥

वत्तमभिहितगुणं दीर्घल्यन्तं स्वभावदोषजरादिभिः
रवेजितव्यम् । यस्माद्बलवतः सर्वक्रियाप्रवृत्तिस्तस्माद्बल-
मेव प्रधानत्वधिकारणानाम् ॥ ३१ ॥

केचिन् द्रव्याः प्राणवन्तः स्थूलाद्याह्यवन्ता नराः ।
तस्मात् स्थिरत्वव्यावासैर्वन्तं वैद्यः प्रतर्कयेत् ॥ ३२ ॥
रुत्वं तु व्यसनं व्यस्यद्विवादिस्थानेष्ववैकल्यकरम् ।
सत्त्ववान् सङ्गते सर्वं संतुल्यात्मानमात्मना ।
राजसः स्तब्धवानोऽन्यैः सङ्गते नैव तावत्सः ॥ ३३ ॥

वत्तमित्यादि । निन्दितं वत्तमस्येति दुर्जलास्तस्य भागो दीर्घल्यम्,
वत्तापत्रय इति वाच्यं वत्तं दीर्घल्यव्यभिहितगुणं दोषादिविज्ञानीये
“वलेन स्थिरोपचितमांसता” इत्यादिना ग्रन्थमन्दर्भेण । ते च स्वभावादि-
भिर्विना न केनचिदप्युपायेन विज्ञातुं शक्नोते तदिदमुच्यते स्वभावेत्यादि ।
स्त्रीया व्यायामगत्यादिका भावाः स्वभावाः, दोषाः क्षुपिताः क्षुपिता वाता-
दयः, जरा वाङ्मयम्, आदिग्रहणादजरादीनानादेशः । अर्थोऽयं प्रागुप-
दिष्टोऽपि श्लोकेनेह पुनरुपदिश्यत इति न पीनरक्तम् । यदुक्तम् “गद्योक्तो
यः पुनः श्लोकैरर्थः समनुगीयते । तद्व्यक्तिव्यवसायार्थं हिरक्तं तन्न गण्यते”
इति । प्रक्रियायां बलं स्तौति यस्मादित्यादिना । इदानीं पुनः “वलेन
स्थिरोपचितमांसता” इत्यस्य व्यभिचारं प्रदर्शयन् विशिनष्टि केचिदित्या-
दिना । स्थिरत्वं दृढत्वमित्यनर्थान्तरम् ॥ ३१।३२ ॥

सत्त्वमित्यादि । सत्त्व साह्यप्रसिद्धः प्रकाशकः प्रकृत्यवयवभेदः । व्यसनं
विपत्तिः, अभ्युदयोऽभीष्टलाभः, क्रियादिस्थानं छेदन-भेदन-लङ्घनादीनां
स्थित्यधिकारणः कालः । तेषु तथोक्तेषु, अवैकल्यकरमवैकल्यकरम् । सत्त्वं
वैशद्येनावबोधयन् तात्त्विकं व्याचष्टे सत्त्ववानिति । अत्राप्राप्ततावपि राजस-
तामसौ भिषग्भ्यामुपलक्षणत्वेनोपदिश्येते राजस इत्यादिना ॥ ३३ ॥

सात्त्विकानि तु देश-जातप्रतु-रोग-आयामोदक-दिवास्वप्न-
प्रसृतीनि प्रकृतिविरुद्धान्यपि यान्यबाधकराणि भवन्ति ॥३४॥

यो रसः कल्पते यस्य सुखायैव निषेवितः ।

आयामजातमन्यद्वा तत् सात्त्विकमिति निर्दिशेत् ॥

प्रकृतिं भेषजञ्चोपरिष्ठाद्व्यासः ॥ ३५ ॥

देशस्त्वनूपो जाङ्गलः साधारण इति । तत्र वहूदक-
निम्नोन्नतनदीवर्षगहनो ऋदुशीतानिलो वज्रमहापर्वतवृक्षो
ऋदुसुकुमारोपक्षितशरीरमनुष्यप्रायः कफवातरोगभूयिष्ठ-
श्चानूपः । आकाशसमः प्रविरलाल्यकण्टकिष्टप्रयोऽल्प-
वर्षाप्रखवणोदपानोदकप्राय उष्णदारुणवातः प्रविरलाल्य-

सात्त्विकानीत्यादि । जातिशब्दस्यैह जन्मतः शीलिते आहारविहारा-
दावेव तात्पर्यमित्याहुः, सुख्यार्थस्यासम्भवात् “जातिसात्त्व्यात् सलिलवृत्त-
दुग्धौदनप्रसृतीनि” इति प्रागुक्तेनानुगतत्वाच्च । रोगास्त्वर्बुदतिलकालका-
दय एवेति प्रत्येतव्यम् । प्रसृतिग्रहणादहिमेनादीनामनशनादीनाञ्चादेशः ।
तदयमर्थः, देशादीनि यानि प्रकृत्या विरुद्धानि प्रकृतिविरुद्धानि तत्तद-
वातादिप्रकृतेस्तुल्यगुणत्वेनातितरामनिष्ठापातित्वेनोपलब्धानीत्यर्थः, अपे-
क्षमुच्चयार्थत्वात्तद्विपरीतानि वा सन्त्यबाधकराणि भवन्ति, तानि सात्त्व्या-
नीति समन्वयः । न च तावद्वर्बुदादीनां मनस आबाधकरत्वादसात्त्व्यत्व-
मिति वाच्यम्, तथाविधस्याबाधस्याकिञ्चित्कारत्वेनाविवक्षितत्वात् । उक्त-
मर्थं सङ्क्षेपतः श्लोकेन विशदयति य इत्यादिना । स्पष्टम् । एतेन यत्
सात्त्व्येनोपयुज्यमानमुपशेते तत् सात्त्व्यमिति निष्कर्षः । प्रकृतिमित्यादि ।
उपरिष्ठादिति गर्भव्याकरणे शरीरे भूमिप्रविभागीयादिषु च ॥ ३४।३५ ॥
देश इत्यादि । आकाशसमः अल्पवृक्षत्वेन निरावरणो निम्नोन्नतत्व-

शैलः स्थिरद्वयशरीरमनुष्यप्रायो वातपित्तरोगभूयिष्ठश्च
जाङ्गलः । उभयदेशलक्षणः साधारण इति ॥ ३६ ॥

सन्ति चात्र ।

समाः साधारणे वस्त्राच्छीतवर्षोष्णमावताः ।

दोषाणां ससता जलोत्तप्तात् साधारणो मतः ॥ ३७ ॥

न तथा बलवन्तः स्युर्जलजा वा स्थलाहताः ।

स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन् कोपमागताः ॥ ३८ ॥

उचिते वर्तमानस्य नास्ति देशकृतं भयम् ।

आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति ॥ ३९ ॥

रहितचेत्यर्थः । समा इत्यादि । तस्मात् शीतादीनां दोषाणाञ्च साम्ये-
नावस्थानात् साधारणो जाङ्गलानूपव्यामिश्रलिङ्ग इत्यर्थः । स्यादेतत्
कथन्नु खलु देशप्रतिकूलमाहारविहारं कुर्वतामपि नराणाम् ऋतुविपर्य-
यादिभिस्त्रैस्तैर्हेतुभिर्दमेन तुल्यगुणे दोषे सञ्चिते देशविपर्ययासमभीषन्ति
भिषजस्तदाहारादिभिर्गुणवृद्धितवन्तेन तेन तेन शरीरमुपगतेनाभीषित-
देशगुणैर्नाशङ्कितं व्याधिभयमविगण्येत्यत आह नेत्यादिश्लोकद्वयेन ।
आहारादौ तद्देशस्याभीषितदेशस्य, गुण इत्यकारो मत्वर्थीयः, गुणे गुण-
वति सति उचिते परिमिते तस्मिन्नाहारादौ वर्तमानस्य देशकृतं भयं नास्ति
ज्ञातम्यत्वादिति योजना । तस्मात् जलजाः कूर्मादयः स्थलाहताः, वा-
य्वात् स्थलजाश्च गवादयो जलाहताः सन्तो यथा न बलवन्तः स्युस्तर्धेव
स्वदेशे स्वगुणेन तुल्यगुणे देशे निचिताः सञ्चिता दोषाः अन्यस्मिन् स्वप्रति-
कूलगुणे देशे कोपमागताः सन्तो न बलवन्तः स्युरिति कृत्वा देशविपर्ययास-
मभीषन्तौत्ययमाशयः । एतेन जाङ्गले सञ्चिते वातपित्ते, अनूपे च
सञ्चितौ वातकफौ, प्रतिकूले अनूपे जाङ्गले च तत्तद्देशीयशरीरवस्त्रिभ्यश्च

देशप्रकृतिसात्प्रवृत्ति-विपरीतोऽचिरोत्थितः ।
 सम्पत्तौ भिषगादीनां बलसत्त्वायुषां तथा ॥
 केवलः समदेहान्तेः सुखसाध्यतमो गदः ।
 श्वतोऽन्यथा त्वसाध्यः श्वात् कृच्छ्रो व्यामिश्रलक्षणः ॥४०॥
 क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियाजन्यां प्रयोजयेत् ।
 पूर्वस्थानं शान्तवेगाय न क्रियासङ्गरो हितः ॥ ४१ ॥
 गुणालाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया हिता ।
 कर्तव्यैव तदा व्याधिः कृच्छ्रसाध्यतमो यदि ॥ ४२ ॥
 य एवमेनं विधिमेकरूपं
 विभर्त्ति कालादिवशेन धीमान् ।

दिभौ रौच्यत्वाववादिभिश्चापचयात् न यथावत् प्रकुप्यन्तीति फलितम् ।
 अत्र सञ्चितानामयथावत् प्रकुपितत्वेनाभ्युपगमात्, प्रकुपितानामपि प्रकीप-
 लाघवमर्थादाचिष्यत इत्यवधेयम् ॥ ३६—३८ ॥

न तावत् परीक्षितव्यत्वेनोपदिष्टानां व्याध्यादीनां परीक्षितत्वादेव
 सर्वं परीक्षितव्यं परीक्षितुमुत्सहत इत्यप्रकृतमपि कश्चिदर्थमिहोपयोगि-
 तयोपदिक्षति देशेत्यादिना । केवल उपद्रवादिरहितत्वेनैकः । चरके-
 ऽप्युक्तम् “न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत्” इत्यादि । अपवादो
 ह्युत्सर्गं बाधत इति “ज्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता । रक्तगुल्मे
 पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम्” इत्यविरुद्धम् । सङ्क्षेपतः प्रक्रियापरि-
 पाटीमुपदिशन्नाह क्रियाया इत्यादि । व्याजिनोक्तं विधिं स्तौति य इत्या-
 दिना । प्रशस्त एको मुख्य इत्येकरूपः “प्रशंसायां रूपम्” इति रूपम्,
 तं तथोक्तम् “एके मुख्यान्वकेवलाः” इत्यमरः । यो धीमान् एकरूपमति-
 मुख्यम्, एनं “क्रियायाः” इत्यादिना उक्तं विधिम्, कालादिवशेन ऋत्व-

स षट्युपादान् जगतो गद्दौघां-
 स्खिनन्ति भैषज्यपरश्वसेन ॥ ४३ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने आतुरोपक्रमणीयो
 नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

ग्न्यादिविवेकेन एवं विभक्तिं कार्यकाले यथावद्व्यवहरति स इति परेणा-
 न्वयः । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ ४०—४३ ॥

इति श्रीहाराण्वन्द्वचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 सूत्रस्थाने आतुरोपक्रमणीयो नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो मिश्रकमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

मातुलुङ्गाग्निमन्यौ च भद्रदारु महौषधम् ।

अहिंस्ता चैव रास्ता च प्रलेपोऽवातशोफहृत् ॥ २ ॥

दूर्वा च नलमूलञ्च मधुकं चन्दनं तथा ।

शीतलाञ्च गण्डः सर्वे प्रलेपः पित्तशोफहृत् ।

आगन्तुजे रक्तजे च एष एव विधिः स्मृतः ॥ ३ ॥

विधिर्विषमो विप्रजे पित्तमोऽपि हितस्तथा ॥ ४ ॥

अजगन्धाश्वगन्धा च काला सरलया सह ।

एकैषिकाजष्टङ्गी च प्रलेपः श्लेष्मशोफहृत् ॥ ५ ॥

एते वर्गास्त्रयो लोभं पथ्या पिण्डौतकानि च ।

अनन्ता चेति लेपोऽयं सान्निपातिकशोफहृत् ॥ ६ ॥

पूर्वाध्यायोक्तेन विधिना परीक्षितस्यातुरस्य कर्तव्ये प्रतीकारे प्रायेण हि मिश्रं द्रव्यजातमायुर्वेद उपदिश्यत इत्यतः सामान्येन तस्मिन् व्याचि-
ख्यासितं सत्यपि तन्मस्यास्य शल्यज्जप्राधान्यात् व्रणशोफानिवाधिकृत्य
किञ्चिदप्राचिख्यासुरिदानीं मिश्रकं नामाधिकरोति अथात इत्यादिना ।
मिश्रं संयुतमालेपनादिद्रव्यजातमाचष्टे इति णिञि-अच्, स्वार्थिकश्च कः,
शेषं समानम् ॥ १ ॥

मातुलुङ्गैत्यादि । मातुलुङ्गाऽग्निमन्याऽहिंस्ता नामौषधयो यथाक्रमं
“छोलङ्गजम्बीर, गणियांरि, काँटागड़” इत्येतैः प्रसिद्धैर्नामभिरभिधीयन्ते,
एषां मूलत्वयोः ग्राह्यस्यायुर्वेदविदः । वक्ष्यमाणाः काकोल्यादि न्यग्रोधा-

हिम्यास्तृणवर्णो वाते कौष्ठाः शीतः पयोद्युतः ।
 पित्ते चोष्णः कफे चारुद्रव्यास्तृणजन्तवे ॥ ७ ॥
 शूलकदण्डिपृष्ठां कलानि तिलसर्पपाः ।
 घृतवः क्षिप्रजतयौ द्रव्यास्तृणानि पाचनम् ॥ ८ ॥
 चिरविलोऽग्निर्लो दन्ती चिन्तो हयमारकः ।
 कपोत-वृध-कक्षाणां पुरीषानि च दारणम् ॥ ९ ॥
 चारुद्रव्याणि वा यानि चारो वा दारणं परम् ।
 द्रव्याणां पिच्छिलानास्तु त्वष्टून्तानि प्रपीडनम् ।
 यवनोद्भूतलापाणां चूर्णानि च सलासतः ॥ १० ॥
 शङ्खिन्यङ्गोष्ठ-सुलकः-करवीर-सुवर्चलाः ।
 शोधनानि कृपायानि वर्णसारस्यधादिकः ॥ ११ ॥

दुत्पलाया गणाः शीतला गणाः । विषघ्नो विधिः कल्पे वक्ष्यते । अज-
 गन्था यमानी, कालाऽहिंस्रेति पर्थायी, एकैपिका त्रिवत्, अज-
 नृही “गाङ्गुलशिङ्गा” इति प्रसिद्धा, एते मातुलुङ्गेत्यादिनोक्ता इत्यर्थः ।
 पिण्डीतकानि शुक्लहास्यपीतपुष्पमेदात् त्रिविधं सदनफलम्, अनन्ता शारिवा,
 प्रयोगसानुष्ठात् पुनर्विगिनष्टि क्षिप्तेत्यादिना । सन्निपाते हि दोषतार-
 तस्यं दोषसास्ये चोपशयसमिसमीक्ष्य यथायोगमुपयोगसमीक्षन्तीति न-
 किञ्चित् विशेषणोपदिश्यते इत्यनुसन्धेयम् । शणेत्यादि । किण्वं सुरा-
 किट्टम्, उष्णात्युष्णवीर्याणि कुष्ठादीनि ॥ २—८ ॥

चिरेत्यादि । चिरविल्वः करञ्जभेदः “गोकरञ्ज” इत्याख्यायते ।
 अग्निको भक्षातकः, हयमारकः करवीरः, चारुद्रव्याणि पलाश-मुष्कक-
 प्रभृतीनि, चारो वेत्यसुकुमारविषयम् । पिच्छिलानां शास्त्रलीप्रभृतीनाम्,
 शङ्खिनी यवतिक्तोत्थात्रेयः, अङ्गोष्ठः “कैश्रीकरा” इत्यभिधीयते । सुमनाः

अजगन्धजष्टङ्गी च गवाक्षी लाङ्गलाह्वया ।
 मूतीकञ्चिकः पाठा विडङ्गिता हरेणवः ।
 कटुत्रिकं यवक्षारो लवणानि मनःशिला ॥
 कासीसं त्रिष्टता दन्ती हरितालं सुराद्रजा ।
 संशोधनीनां वर्त्तीनां द्रव्याण्येतानि निर्दिशेत् ॥ १२ ॥
 एतैरेवौषधैः कुर्यात्कल्कानपि च शोधनान् ।
 कासीसकटुरोहिण्योर्जातीकन्दहरिद्रयोः ।
 पूर्वोद्दिष्टेषु चाङ्गेषु कुर्यात्तैलघृतानि वै ॥ १३ ॥
 अर्कोत्तमा-सुधाक्षीरं पिष्ट्वा क्षारोत्तमान्यपि ।
 जातीमूलं हरिद्रे द्वे कासीसं कटुरोहिणीम् ।
 पूर्वोद्दिष्टानि चान्यानि कुर्यात्क्षोभनं घृतम् ॥ १४ ॥

भालती, सुवर्चला “सूर्यसुखी” इति प्रसिद्धा, गवाक्षी “राखालशशा”
 इति लोकप्रसिद्धा, हरेणू रेणुका, कासीस सुराद्रजे यथाक्रमं “हिराकप-
 फिट्कारी” इति कथ्यते । संशोधनीनां सम्यक् नाडीव्रणशोधनीनाम् ।
 कटुरोहिणी “कटुकी” इति प्रसिद्धा । पूर्वोद्दिष्टेषु संशोधनार्थमुपदिष्टेषु ।
 अत्राधिकरणनिर्देशादुभयोरेव कायकल्कयोः परिग्रहः क्रियते “यत्राधि-
 करणेनोक्तिर्गणे स्यात् स्नेहसंविधौ । तत्रैव कल्कनिर्यूहाविष्येते” इत्यादि-
 स्मरणात् । कायस्त्वत्र चतुर्गुणः, कल्कस्तु पादिकः ॥ ८—१३ ॥

अर्कोत्तादि । उत्तमा क्षीरिणी “क्षीरूनी” इत्याख्यायते, सुधा सुही,
 आसां क्षीरम् अर्कादिक्षीरम्, क्षारशूर्णादित उत्तमो येषां तानि क्षारो-
 त्तमानि सुष्कक-कुटजादीनि द्रव्याणि, क्षारोत्तमत्वेनैषामुपदेशः क्षारानेव
 ग्राहयितुमित्यनुसन्धेयम् । पूर्वोद्दिष्टानि शोधनकषायादिनिर्दिष्टानि,
 घृतमेतत् कल्कसाध्यमित्येव निश्चीयते पिष्ट्वेति विशेषणात्, तथाचैषां

मयूरको राजवृक्षो निम्बः कोषातकी तिलाः ।
 वृहती कण्टकारी च हरितालं मनःशिला ।
 शोधनानि च योज्यानि तैले द्रव्याणि शोधने ॥ १५ ॥
 कासीसे सैन्धवे क्तिण्वे वचायां रजनीद्वये ।
 शोधनाङ्गे चान्येषु चूर्णं कुर्वीत शोधनम् ॥ १६ ॥
 सालसारादिसारेषु पटोलत्रिफलासु च ।
 रसक्रिया विधातव्या शोधनी शोधनेषु च ॥ १७ ॥
 श्रीवेष्टके सर्जरसे सरले देवदारुणि ।
 सारेष्वपि च कुर्वीत सतिमान् व्रणधूपनम् ॥ १८ ॥
 कषायाणामनुष्णानां वृक्षाणां त्वक्षु साधितः ।
 श्लेश्मीतः कषायो वा रोपणार्थेषु शस्यते ॥ १९ ॥

पादिकः कल्को जलं चतुर्गुणं देयम् । एतेनैवानन्तरोक्तं मयूरकादिसिद्धं
 तैलमपि व्याख्यातमायम् । मयूरकोऽपामार्गः, राजवृक्षः शम्पाकः
 “सैनालु” इत्याख्यायते, कोषातकी “घोषा” इति विज्ञायते, शोधनानि
 प्रागुक्तानि ॥ १४।१५ ॥

कासीस इत्यादि । सप्तस्योऽत्र घटकतासम्बन्धे इति व्याख्येयम्, यथा
 व्याप्तिपञ्चके “नन्वनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः ?” इत्यत्र “घटक-
 त्वार्थकसप्तस्या तत्पुरुषसमासात्” इति व्याख्यातं मथुरानाथेन, तद्वत् ;
 एवमेव यथासम्भवमुत्तरत्रापि सप्तमी व्याख्येया । शोधनार्थानां कषाया-
 दीनामङ्गानि शोधनाङ्गानि तेषु तथोक्तेषु । सालसारादिर्गणो वक्ष्य-
 लाणः, शोधनेषु शोधनाङ्गेषु, रसक्रियाघनीभूतः कायः, श्रीवेष्टकः “नव-
 नीतखोँटी” इति प्रसिद्धः, सारेषु सालसारादिसारेषु, व्रणधूपनमिति
 प्रकरणाच्छोधनमित्येव । कस्मिन् रोपणकषायादिकमभिधत्ते कषायाणाः

सोमामृतारुगन्वासु काकोल्यादौ शणे तथा ।
 क्षीरिप्ररोहेष्वपि च वर्त्तयो रोपणाः स्मृताः ॥ २० ॥
 समङ्गा सोमसरलः सोमवल्कः सचन्दनः ।
 काकोल्यादिश्च कल्कः स्यात्प्रशस्तो व्रणरोपणे ॥ २१ ॥
 पृथक्पर्ण्यैर्मगुग्ना च हरिद्रे मालती सिता ।
 काकोल्यादिश्च योज्यः स्यात्प्रशस्तो रोपणे हते ॥ २२ ॥
 कालानुसार्यैर्गुरुणी हरिद्रे देवदारु च ।
 प्रियङ्गवश्च रोधञ्च तैले योज्यानि रोपणे ॥ २३ ॥
 कङ्गुका त्रिफला रोधं कासीसं श्रवणाह्वया ।
 धवांश्चकर्णयोस्त्वक् च रोपणं चूर्णमिष्यते ॥ २४ ॥
 प्रियङ्गुका सर्ज्जरसः पुष्पं कासीसमेव च ।
 त्वक्चूर्णं धवजञ्चैव रोपणार्थं प्रशस्यते ॥ २५ ॥

मित्वादिना । अनुष्णानामनुष्णवीर्याणाम्, कषायाणां कषायवर्गत्वेन
 व्याचिख्यासितानां न्ययोधादीनां वृक्षाणां त्वक्षु त्वग्घटितः शृतः शीतः
 साधितो घनवस्त्रपरिस्मृतत्वेन शोधितः कषायः “साधितः शोधितोऽपि च”
 इति शब्दरत्नावली, वाशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्तथाभूतः कल्कादिर्वा,
 रोपणार्थेषु रोपणार्हेषु व्रणेषु शस्यत इत्यर्थः ॥ १६—१८ ॥

सोमेत्यादि । सोमो नामीषधिः “वाक्ला” इत्याख्यायते । क्षीरि-
 प्ररोहा वटादीनां शङ्गाः, समङ्गा वराहक्रान्ता, सोमेन सहितः सरलः
 सोमसरलः, सोमवल्कः श्वेतखदिरः, “सोमसरला सोमवल्का सचन्दना”
 इति पाठे लावयोरकारो मत्वर्थीयो द्रष्टव्यः । पृथक्पर्णी पृथ्निपर्णी,
 आत्मगुप्ता “आलकुषी” इति नामतो व्यज्यते, सिता शर्करा, कालानुसार्या
 तगरम्, कङ्गुका “काउन”. इत्यभिहितो धान्यभेदः, श्रवणाह्वया मुण्डितिका

त्वक्षु न्यग्रोधवर्गस्य चिफलायास्तथैव च ।
 रसक्रियां रोपणार्थं विदधीत यथाक्रमम् ॥ २६ ॥
 अपात्तार्गोऽश्वगन्धा च तालपत्री सुवर्चला ।
 उत्सादने प्रशस्यन्ते काकोल्यादिश्च यो गणः ॥ २७ ॥
 कासीसं सैन्धवं क्षिण्वं कुसविन्दो मनःशिला ।
 कुकुटाण्ड-कपालानि सुमनोमुकुलानि च ॥
 फले शरीष-कारञ्जे धातुचूर्णानि यानि च ।
 व्रणेषूत्पन्नमांसेषु प्रशस्तान्यवसादने ॥ २८ ॥
 सलिलं वर्गलद्वं वा यथात्ताभमघापि वा ।
 प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञो यथोद्दिष्टेषु कर्त्तुम् ॥ २९ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने मिश्रको
 नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

“सुखेरी” इति नाम्ना परिचीयते, धवः प्रसिद्धो राट्टीयो वृक्षः, श्वेतं
 कृष्णञ्च कासीसं पुष्पकासौसमुच्यते इति रत्नमालानुशासनात्, द्विव्रणीये
 वक्ष्यमाणं क्रममनतिक्रम्येति यथाक्रमं, शोधनाव्यनन्तरमित्यर्थः । तालपत्री
 तालमूलौ, उत्सादनमवचूर्णनम्, सुमनोमुकुलानि मालतीकलिकाः । यानि
 च धातुचूर्णानि हरिताल-मनःशिला-तुल्यक-कासीसप्रभृतौनि उत्पन्नमांसेषु
 व्रणेषु प्रशस्तानि छेदनीयत्वादुपयोगीनि, तान्यप्यवसादने प्रयोजयेदिति
 शेषः । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ २०—२९ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 सूत्रस्थाने मिश्रको नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथातो भूमिप्रविभागीयसध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

श्वभ्र-शर्कराश्ल-विषम-वल्मीक-श्लयानाऽद्यतन-देवताय-
तन-सिक्ताभिरनुपहतामनूपरामभङ्गुरासदूरोदक्तां स्निग्धां
प्ररोहवतीं सृङ्गीं स्थिरां समां कृष्णां गौरीं लोहितां वा

नन्विदमुक्तं “प्रशस्तदेशसम्भूतम्” इत्युपक्रमस्य “भेषजं पाद उच्यते”
इत्यायुर्वेदवाक्येन च नानाप्रकृतिकानि भेषजान्यभिधीयन्त इति सिद्ध्यती-
क्तानि सम्प्रधार्य निधीयते, तदिदं जिज्ञास्यं पुनरापन्नं कतमः कतमो देशः
कतमत् कतमत् भेषजं प्रत्युपदिश्यते प्राशस्थेनेत्येवंवादिनामवसरं सप्त-
विंशदानां भूमिप्रविभागीयं नामाधिकरोति अथात इत्यादिना । सामा-
न्यतो विशेषतश्च विभागः प्रविभागः ॥ १ ॥

सामान्येन विभक्तो ह्यर्थो विशेषेण विभज्यते न पुनर्विशेषेण विभक्तः
सामान्येनेति प्रथमं तावत् सामान्येनैव विभक्तुमभीष्टति श्वभ्रेत्यादिना ।
श्वभ्रं स्थूलगर्तः, अश्लशब्देनेह नातिक्षुद्राणामुपलानां परिग्रहः क्रियते,
शर्कराशब्दसन्निध्यात् । विषमत्वमत्र विषमम्, अद्यतनत्वञ्चाद्यतनम्,
यथा “अविवेक्यादेः सिद्धिः” इति साङ्ख्यकारिकायाम् “अविवेकित्वमवि-
वेकि” इति वाचस्पतिमिश्राः, तद्वत् । तत्राद्यतनत्वमभिनवत्वं तच्च सद्यो-
ऽपगतोदकत्वादिनाऽनवाप्तस्वभावत्वात्तत्क्षणीयम् । देवानां वन्दनस्थानं देवा-
द्यतनम् । तदयमर्थः, सृङ्गीमकठिनां, स्थिरां कठिनां, समां समसर्ब्भभूतगुणां
साधारणीमिति यावत्, कृष्णां गौरीं लोहितां वा, श्वभ्रादिभिरनुपहता-
मनुपसृष्टाम्, अनूपरां चारमुत्तिकारहिताम्, अभङ्गुरामसन्निहितनद्यादि-
कत्वेनाभञ्जनशीलाम्, भञ्जनशीला ह्यजातसारा भवत्यचिरस्थायित्वा-

भूमिसौषधग्रहणाय परीक्षेत । तस्यां जातमपि क्षमि-
त्रिष-शुक्लातप-मवन-दहन-तोयसंवाध-सार्गैरनुपहतमेकारसं
पुष्टं पृथ्वनादलूलसुदीच्याञ्चौषधमाददीतेत्यौषधभूमिपरी-
क्षाविशेषः सामान्यः ॥ २ ॥

विशेषतस्तु—तत्राश्ववती स्थिरा शुक्ली श्यामा कृष्णा
या खलुलदृक्क्षमाया खगुणभूयिष्ठा । क्षिग्धा शीतला-
सन्नीदका क्षिग्धस्यदृक्क्षमाया शुक्लाऽखगुण-
भूयिष्ठा । नानावर्णी लघ्वृक्षवती प्रविरलात्य-पाण्डु-दृक्क्ष-
प्ररोहा अग्निगुणभूयिष्ठा । रूक्षा अस्मरासभवर्णी तनु-
रूक्षकोटराल्परसदृक्षमाया अनिलगुणभूयिष्ठा । लघ्वी

दित्यतो विशेषणमिदं नानुपपन्नम्, अदूरोदकां क्षिग्धां प्ररोहवतीमिति
भूमि वतुप्, प्रचुरतराङ्गुरेणानुगतां भूमिसौषधग्रहणाय परीक्षेति । किन्तु
खलु भगवन्नुल्लक्षणायां भूमी जातत्वादेवौषधमादेयं भवति ? नेत्याह
तस्यामित्यादि । क्षिग्यादय एव सस्वाधसार्गा वीर्य्यज्यहेतवः, क्षिग्यादि-
सस्वाधसार्गास्त्रैरनुपहतमतएवैकारसं त्रेष्टरसं यथा स्वरसमित्येतत् “एकः
संख्यान्तरं श्रेष्ठे” इति नेदिनी । उदीचां दिशि, खूलमन्तःप्रविष्टञ्च मूल-
मस्येति पृथ्वनादलूलम् औषधमाददीत, न त्वविशेषेण तस्यां जातमिति
तात्पर्य्यम् । उक्तमर्थमुपसंहरति इतीति । इत्येष औषधभूमिपरीक्षाविशेषः
सौषधस्य भूम्याश्च परीक्षाविशेषको भावः सामान्यः सामान्येनोपदिष्टः ॥ २ ॥

सामान्येनोक्तमर्थं पुनर्विशदयन् विभज्योपदिदिक्षति विशेषत इत्या-
दिना । तुकारः पूर्णपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तत्रोक्तासु भूमिषु मध्ये, अश्ववती-
त्यतिशयने वतुप्, बाहुल्येनाश्वनाऽनुगतेत्यर्थः । स्त्रिषां गुणानां वक्ष्यमाणानां
खूलत्वादीनां भूयिष्ठमाधिक्यमत्रेति खगुणभूयिष्ठा । एतेनैवाखगुणभूयिष्ठे-
त्यादयोऽपि व्याख्यातमायाः । खलुखगनलभवेनासन्नमुदकमवैत्यासन्नी-

समा श्वभ्रवत्यव्यक्तसज्जता सर्वतोऽसारवृक्षा महापर्वत-
वृक्षप्राया श्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा ॥ ३ ॥

अत्र केचिदाह्वराचार्याः । प्राट्ठुर्षी-शरद्वेमेन्त-वसन्त-
ग्रीष्मेषु यथासंख्यं सूल-पत्र-त्वक्-क्षीर-सार-फलान्याददी-
तेति । तत्तु न सम्यक्, कस्मात् ? सौम्याग्नेयत्वाज्जगतः ।
सौम्यान्वौपधानि सौम्येष्वृगुष्वाददीताग्नेयान्याग्नेयेष्वेवमग्न्या-
पन्नगुणानि भवन्ति । सौम्यान्वौपधानि सौम्येष्वृगुषु गृही-
तानि सोमगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातान्यतिमधुरस्निग्ध-
शीतानि जायन्ते । एतेन शेषं व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

तत्र पृथिव्यस्वगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातानि विरेचन-
द्रव्याणाददीत, अग्न्याकाशमास्तगुणभूयिष्ठायां वसन-
द्रव्याणि । उभयगुणभूयिष्ठायामुभयतोभागानि । आकाश-
गुणभूयिष्ठायां संशमनान्येवं बलवत्तराणि भवन्ति सर्वाण्येव
चाभिलवनि । अन्यत्र मधु-घृत-गुड-पिप्पली-विडङ्गेभ्यः ॥५॥

दका, लघ्वी अंशुवती चेति लघुश्रवती; रासंभी गृह्भः, कोटरो गृह्भः ।
इदमत्रावधेयम्, इहोक्ताः स्वगुणभूयिष्ठद्वयः संज्ञां अन्यशास्त्रासामान्याः
केवलमनायासेन व्याचिख्यासितार्थव्याकरणाद्योपदिश्यन्त इत्यतः “द्विधा
विधाय चैकैकं चतुर्थं प्रथमं ततः । स्वस्वितरद्वितीयांशैर्योज्येनात् पञ्च पञ्च
ते” इत्येतेषां पञ्चीकृतानां भूम्यादीनां प्रत्येकशः स्वगुणभूयिष्ठत्वं प्रत्यायकं
तात्त्विकं वेदान्तवैविधमेविप्रतिषिद्धम् ॥ ३।४ ॥

न तावदुक्तं विधिनाऽऽदानादेव भेषजद्रव्याणि नियमेन वंस्तवन्ति
अश्लीति पुनर्विनिर्दिष्टं तत्वेत्यादिना । तत्र भूमिषु मध्ये इत्यर्थः ।

भवति चात्र ।

विडङ्गं पिप्पलीं चौरं सर्पिश्चाप्यनवं हितम् ।

शेषलव्यत्वमिनवं गृह्णीयाद्दोषवर्जितम् ॥ ६ ॥

सर्वाण्येव सजीराणि वीर्यवन्ति, तेषामसम्यक्तावनति-
ज्ञान्तसंवेत्सुराद्याददीतेति ॥ ७ ॥

भवन्ति चात्र ।

गोपालास्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः ।

मूलाहाराश्च ये तेभ्यो भेषजव्यक्तिरिष्यते ॥ ८ ॥

सर्वावयवसाध्येषु पलाश-लवणादिषु ।

व्यवस्थितो न कालोऽस्ति तत्र सर्वो विधीयते ॥ ९ ॥

नन्ववर्णरसोपेता षड्विधा भूमिरिष्यते ।

तस्माद्भूमिस्त्वभावेन वीजिनः षड्रसा युताः ॥ १० ॥

वसनविरेचनोभयकर्तृसाधकौ भागावनेत्युभयतो भागानि । विडङ्ग-
सित्यादि । अपिना गुडधन्याकयोरादेशः क्रियते “ऋते गुड-घृत-चौर-
धान्य-क्षणा-विडङ्गतः” इति तन्वान्तरीयेकवाक्यत्वात् । गोपाला
इत्यादि । भेषजानां नामतो रूपतश्च स्फुटतरावबोधो भेषजव्यक्तिः ।
चरकेऽप्युक्तम् “शोषधीर्नासरूपाभ्यां जानन्ति ह्यजपा वने” इत्यादि ।
सम्प्रति “सौम्यान्वीषधानि सौम्येष्वृतुष्वददीत” इत्यादिशास्त्रव्यभिचारं
दर्शयति सर्व्वेत्यादिना । व्यवस्थितो नियत इत्यनर्थान्तरम् ॥ ५—९ ॥

सा भूत् “व्यवस्थितो न कालोऽस्ति” इति प्रागुक्तानुशासनात् सैन्यादि-
भिर्भूमिरुपहृतावस्थोपलक्षितः कालोऽप्यादेय इत्युपलब्धिरिति युक्तिपुरःसरं
विशिनष्टि गन्धेत्यादिना । यस्मात् वीजिनो वृक्षादयो भूमिस्त्वभावेन
युताः सन्तः षड्रसा व्यस्तसमस्तैरव्यापनैः षड्भ्यो रसैरनुगता भवन्ति,

अव्यक्तः किल तोयस्य रसो निश्चयनिश्चितम् ।

रस एव स चाव्यक्तो व्यक्तो भूमिरसाद्भवेत् ॥ ११ ॥

सर्वलक्षणसम्पन्ना भूमिः साधारणी स्मृता ।

द्रव्याणि यत्र तत्रैव तद्गुणानि विशेषतः ॥ १२ ॥

तस्मात् स्वगुणभूयिष्ठादयः पञ्च समा चैकेति षड्विधैव भूमिर्गन्धवर्णरसो-
धेताऽव्यापन्नगन्धवर्णरसेत्वर्यः, इष्यत इति समन्वयः ; नातो भूमेस्तथाविधा-
वस्थोपलक्षितः काल आदेय इति भावः । व्यापन्नलिङ्गानि च तानि
प्रकृतिविपर्ययासेनैवोपलभ्यन्ते इति नेहोक्तान्यप्याविस्तरां जिज्ञासुभिरक-
जनपदोद्भुसनीयोऽवेक्षितव्यः । न चैतदयद्येयं यद्रस आप्योऽपि सन्
भूमिस्वभावेन षोढा विभक्तो वीजिनो रसैः षड्भिरुपपादयतीत्यत आह
अव्यक्त इत्यादि । तोयस्य रसोऽव्यक्त इति निश्चयनिश्चितं सिद्धान्तेन
निर्णीतमित्यर्थः । स एव चाव्यक्तो रसो यस्मात् भूमिरसादव्यक्तो भवेदिति
निवेदयिष्यते तस्मान्नैतदयद्येयमित्ययमाशयः ॥ १०।११ ॥

प्रागुक्तां समां भूमिं लक्षणतः सङ्क्षेपतो निर्दिदिक्षति सर्व्वेत्यादिना ।
सर्व्वशब्देनेह चित्वादयोऽभिधीयन्ते प्रकृतत्वात् वाक्यार्थस्वतिरोहितः ।
सम्प्रति “सौम्यान्वाग्नेयानि” इत्युपक्रम्य “एवमव्यापन्नगुणानि भवन्ति”
इति प्रागुक्तमपरिच्छिन्नमर्थं परिच्छिनत्ति द्रव्याणीत्यादिना । यत्र सौम्ये-
ष्वान्नेयेषु वा ऋतुषु, द्रव्याणि सौम्यान्वाग्नेयानि वा गृह्यन्ते, तानि तत्रैव
विशेषतस्तद्गुणानि सोमगुणभूयिष्ठान्यग्निगुणभूयिष्ठानि वा भवन्ति, न
त्वितरत्राग्नेयेषु सौम्येषु वा ऋतुष्वित्येवकारणाविष्कृतयेत ; तानि हि तत्र
तत्र तत्तद्विजातीयर्तुगुणोपहतस्वभावत्वेनोपलभ्यन्ते । एतेनैवार्थाक्षिप्तं
भवति गुणप्रकर्षादादेयत्वेनोपदिष्टानि विरेचनादिद्रव्याण्यपि तत्र तत्र स्व-
योनिभूतायामेव भूमौ विशेषतो बलवत्तराणि भवन्ति, न त्वेवान्यत्राहता-
नीति तत्तत्प्रतिकूलभूमिगुणापचितस्वगुणत्वेनानुभवात् । अयमभिसन्धिः,
विधिवद्गृहीतानि सौम्यान्वाग्नेयानि वा द्रव्याणि चेदाग्नेयेषु सौम्येषु वा
ऋतुषूपयोज्यानि स्युस्तर्हि तद्विजातीयगुणोपहतगुणाभिप्लवये तान्युपयोग-

विगन्धेनापराष्टमविपन्नं रसादिभिः ।

नवं द्रव्यं पुराणं वा ग्राह्यमेव विनिर्द्दिशेत् ॥ १३ ॥

जङ्गमानां वयःस्थानां रक्त-रोम-नखादिकम् ।

क्षीर-सूत्र-पुरीषाणि जीर्णहारेषु संहरेत् ॥ १४ ॥

क्षीत-वृद्धाण्ड-फलक-शङ्ख-विन्यस्तभेषजम् ।

प्रशस्तायां दिशि शुचौ भेषजागारसिष्यते ॥ १५ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने भूमिप्रविभागीयो

नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

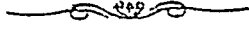
काले संयोगसंस्कारप्रमाणविकल्पेनोपपाद्य प्रमाणवीर्यसमान्यवश्यं कार्या-
पीति । एतेनैव शेषाणि विरेचनादिद्रव्याण्यपि व्याख्यातानीत्यनुसन्धेयम् ॥ १२ ॥

“तेषामसम्यक्तावनतिक्रान्तसंवत्सराख्याददीत” इत्युक्तमर्थं विगिर्नष्टि-
विगन्धेनेत्यादिना । पुराणं संवत्सरातीतम्, एतेन विगन्धं व्यापन्नरसवीर्या-
दिकञ्च नवमष्यग्राह्यमिति निष्कर्षः । प्रायेण हि भेषजद्रव्याणां विगन्ध-
त्वादयो भावा विन्यासदोषादागारस्तैमित्यादितसोपजायन्ते, तदिदमुच्यते
क्षीतेत्यादि । क्षीतमत्र वस्त्रखण्डम्, फलकं काष्ठपटम्, शङ्खश्च विन्यास-
विशेषेण विन्यस्तम्बिन्नशाखो वंशादिप्रकाण्डः, “स्त्राण वा ना ध्रुवः शङ्खः”
इत्यमरः । क्षीतादिषु विन्यस्तानि भेषजान्यत्रेति वाक्यार्थः, भेषजागार-
विशेषणमेतत् । शुचौ जलप्रक्लिन्नत्वादिदोषविरहितत्वेन विशुद्धायां प्र-
शस्तायामिति “प्राच्यां दिशि स्थिता देवाः” इत्यनुशासनाद्देवावासतयः
प्रशंसनीयायां श्रेष्ठायां वा पूर्वस्थां दिशौत्यर्थः । परिशिष्टं निगद-
व्याख्यातम् ॥ १३—१५ ॥

इति श्रीधाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये

सूत्रस्थाने भूमिप्रविभागीयो नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

अष्टात्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो द्रव्यसंग्रहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

समासेन सप्तत्रिंशद्द्रव्यगणा भवन्ति । तद्यथा—
विदारिगन्धा विदारि सहदेवा विश्वदेवा श्वदंष्ट्रा पृथक्पर्णी
शतावरी सारिवा कृष्णसारिवा जीवकर्षभकौ महासहा
क्षुद्रसहा वृहत्यौ पुनर्नवैरण्डौ हंसपादौ वृश्चिकात्पृथग्भी
चेति ।

न ह्यज्ञसाविदिनेषु सौम्येष्वग्नेषु चौषधेषु “सौम्यान्चौषधानि
सौम्येष्वृतृष्वाददीतान्गन्यान्वाग्नेषु” इति पूर्वोऽध्यायोपदिष्टोऽर्थः प्रति-
पित्सूनां मनागपि प्रत्यगन्धेनासन्त्यते, नापि च तान्यौषधानि किञ्चन
शास्त्रमवलम्ब्य वर्षसहस्रैरप्युपदेष्टुमुपधारयितुं वा शक्यन्ते सामग्रेणपरि-
संख्येयत्वात्, न ह्यागमाः सहस्रमप्यपरिच्छिन्नं परिच्छेत्तुमीशते, तदिदानी-
मस्मिन् शास्त्रे प्रायशो यान्युपयुज्यन्ते यथास्थूलं गणशस्तान्येवोपदिदि-
द्रव्यसंग्रहणीयं नामाधिकरोति अथात इत्यादिना । इहौषधीगिकानां
सौम्यानामाग्नेयानाञ्च द्रव्याणां यथास्थूलं सङ्क्षेपेण प्रतिपादनं द्रव्यसंग्रहणम्;
न च सम्पूर्वस्य ग्रहेरर्थोऽयमनुपपन्नः “समाहृतिसु संग्रहः” इति कोषप्राप्ता-
श्यात्, अत्र हि संक्षेपेण गृह्यते प्रतिपाद्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या संग्रहशब्द-
इत्याचार्या ब्रुवते । शेषं समानम् ॥ १ ॥

समासेनेत्यादि । विदारिगन्धा शालपर्णी, सहदेवा विश्वदेवा, च
श्वेतपीतपुष्पसेदाद्वलादयम्, कृष्णसारिवा नामौषधिः “श्यामलता” इत्या-
ख्यायते, जीवकर्षभकयोरभावे शुङ्गुची वंशलोचनयोरुपयोगः क्रियते, महा-
सहा माषपर्णी, क्षुद्रसहा मुद्गपर्णी, हंसपादौ त्रिदलजवापता लताभेदः

विदारिगन्धादिरयं गणः पित्तानिलापहः ।

शोषगुल्माङ्गमर्द्दोर्द्ध्वश्वासकासविनाशनः ॥ २ ॥

आरग्वध-मदन-गोपघण्टा-कण्टकी-कुटज-पाठा-पाटला-
सुव्वेन्द्रयव-सप्तपर्ण-निस्व-कुरुण्टक-दासीकुरुण्टक-गुडूची-
चित्रक-शार्ङ्गठा-करञ्जद्वय-पटोल-किराततिक्तकाः सुषवी
चेति ।

आरग्वधादिरित्येष गणः श्लेष्मविषापहः ।

ऋहकुष्ठज्वरवसीकण्डूघ्नो व्रणशोधनः ॥ ३ ॥

सालसाराजकर्ण-खदिर-कदर-कालस्कन्ध-क्रमुक-भूर्ज-
ऋषष्टङ्गी-तिनिश-चन्दन-कुचन्दन-शिंशपा-शिरौषासन-धवा-

नामतः “गोयालिया” इत्याख्यायते, वृश्चिकाली “विष्ठातु” इति प्रसिद्धा,
ऋषभी शूकशिखा, अस्याः फले तात्पर्यं तद्व्याधान्यात् । गणत्वेनैषामभि-
धानमुपदेशसौकर्यार्थमित्यनुसन्धेयम् ॥ २ ॥

आरग्वधेत्यादि । आरग्वधः “सोनालु” इति प्रसिद्धः, गोपघण्टा
क्षुद्रवदरीभेदः “राखालकुल” इत्याख्यायते, कण्टकी विकङ्कतश्च पर्यायी
“वैची” इति “द्याफल” इति च प्राकृता भाषन्ते, कुरुण्टक-दासीकुरुण्टकी
पीतनीलपुष्पभेदात् भिण्टीद्वयम्, शार्ङ्गठा काकजङ्घा तदभावे “आध्याल”-
इतिसमाख्यस्य क्षुपभेदस्यैव व्यवहारः, किराततिक्तः “चिरता” इति प्रसिद्धः,
सुषवी कारवेक्षिका “करेला” इत्याख्यायते । सालेत्यादि । सालस्य सारः
सालसारः, अजकर्णः सालभेदः, कदरः “वाव्ला” इति प्रसिद्धः, कालस्कन्ध-
स्वमालः, क्रमुकः पूगः, तिनिशो नामौषधिर्मधुराप्रदेशे “तिनाश” इत्या-
ख्यायते, चन्दनशब्देनेह श्वेतं चन्दनमेव गृह्यते न तु रक्तं कुचन्दनेति पृथ-

ज्जुन-ताल-शाक-नक्तमाल-पूतीकाश्चकर्णगुह्यणि कालीयक-
प्चेति ।

सालसारादिरित्येव गणः कुठविनाशनः ।

मेहपाण्डुमयहरः कफभेदोविशोषणः ॥ ४ ॥

वरुणार्त्तगल-शिशु-मधुशिशु-तर्कारी-सेपशृङ्गी-पूतीक-
नक्तमाल-मोरटाम्निमय-सैरीयकद्वय-विश्वी-वसुक-वसिर-
चित्रक-शतावरी-विल्वजशृङ्गी-दर्भा दृहतीद्वयच्चेति ।

वरुणादिर्गणो ह्येष कफभेदोनिवारणः ।

विनिहन्ति शिरःशूलं गुल्माध्यन्तरविद्रुधीन् ॥ ५ ॥

वीरतरु-सहचरद्वय-दर्भा-वृक्षादनी-गुन्द्रा-नल-कुश-

गुपादानात्, शिशपा “शिशु” इति लोकिकाः, असनः पीतमालः, शाकः
“शिशुन” इति प्रसिद्धः, पूतीक-नक्तमालौ करञ्जभेदौ, अश्वकर्णः सालभेदः,
कालीयकं “कालीया” इति प्रसिद्धं कृष्णचन्दनम् ॥ ३।४ ॥

वरुणेत्यादि । वरुणः प्रसिद्धः क्वचित् “वन्धा” इत्याख्यायते, आर्त्त-
गलो नीलभिण्टी, शिशु-मधुशिशू श्वेतरक्तपुष्पभेदादौ शोभाञ्जनौ “शज्ना”
इत्यभिधीयते, तर्कारी जयन्ती, मोरटमङ्कोठपुष्पम्, सैरीयकद्वयं पीतारुण-
पुष्पभेदात् क्षिण्टीद्वयम्, विश्वी “तैलाकुचालता” इति प्रसिद्धा, वसुकी
वक इति प्रसिद्धः पुष्पप्रधानो वृक्षः, वसिरो गंजपिप्पली, अजशृङ्गी
“गारल्शिङ्गा” इति प्रसिद्धस्तत्स्थाने मुष्टितिकाव्यवहारः, दर्भा अत्र
“कुशाः काशा वल्लजाश्च तथान्ये तीक्ष्णरोमशाः । मौञ्जाश्च शाहलाश्चैव
षड् दर्भाः परिकीर्त्तिताः” इति पारिभाषिकाः, दृहती कण्टकारिका चेति
दृहतीद्वयम् । वीरेत्यादि । वीरतरुर्ज्वरवृक्षः, सहचरद्वयं पीतनीलपुष्प-
भेदाज्जिण्टीद्वयम्, वृक्षादनी जीवन्तीवृक्षोपरिजः क्षुपभेद इति यावत् ।

काशाश्लभेदकाग्निमन्य-मोरटा-वसुक-वसिर-भल्लूक-कुरु-
एकैन्द्रीवर-कपोतवङ्गाः श्वदंष्ट्रा चेति ।

वीरतन्वीदिरित्येष गणो वातविकारवृत् ।

अश्वरीशर्करामूत्रद्वयघातवजापहः ॥ ६ ॥

लोध-सावरलोध-पलाश-कुटन्तटाशोक-फल्गु-कट्फलैल-
वालुक-सल्लकी-जिह्विनी-कदम्ब-सालाः कदली चेति ।

एष लोधादिरित्युक्तो मेदःकफहरणो गणः ।

योनिदोषहरः खल्वी वण्यो विषविनाशनः ॥ ७ ॥

अर्कालर्क-करञ्जद्वय-नागदन्ती-मयूरक-भार्गी-रास्नेन्द्र-
पुष्पी-क्षुद्रश्वेता-महाश्वेता-दृष्टिकाल्यलवणास्तापसदृशचेति ।

अर्कादिको गणो ह्येष कफमेदोविषापहः ।

हामिषुष्ठप्रशसनो विशेषाद्गणशोधनः ॥ ८ ॥

सुम्हा एङ्का निर्यन्तिदणभेद इति यावत्, मोरटा नूर्वा, भल्लूकः
श्लोमाकाः, कुचण्टकोऽत्राक्षवर्णा भिण्टी, इन्द्रीवरं नीलोत्पलम्, कपोत-
वङ्गा ब्राह्मी, श्वदंष्ट्रा गोक्षुरा ॥ ५।६ ॥

लोधेत्यादि । सावरलोधो लोधमेदः, बहलत्वग्लोध इति यावत् ।
कुटन्तः श्लोमाकाः, भल्लूकं भार्गी, कट्फलः “कायछाल” इति प्रसिद्धः,
एलवालुकं “नालुका” इति प्रसिद्धम्, शल्लकी शिल्लकी, जिह्विनी भिण्टी,
कदम्बाः पुष्पं कदलीत्याहुः “कदलीमोचकं ह्वयं कफघ्नं किमिनाशनम्”
इति कफहरत्वेनोपदेशात्, “पुष्पमूलेषु बहुलम्” इति बाहुलकात्तद्वि-
स्तृतम् । अर्कैत्यादि । अलर्कः श्वेतार्कः, नागदन्ती बहलमूला दन्तीति
प्राक्तः । इन्द्रपुष्पी लाङ्गलिका, क्षुद्रश्वेता अतिविषा, महाश्वेता श्वेतापरा-
जिता, अलवणा हरीतकी, तापसदृश इन्द्रदोतकः ॥ ७।८ ॥

सुरसा-श्वेतसुरसा-फणिज्जकार्जक-भूस्तृण-सुगन्धक-
सुमुख-कालमाल-कासमर्द-जवक-खरपुष्पा-विडङ्ग-काटफल-
सुरसी-निर्गुण्डी-कुलाहलोन्दुरुकर्णिका-फञ्जी-प्राचीवल-
काकमाच्यो विषमुष्टिकचेति ।

सुरसादिर्गणो ह्येष कफहृत्त्वसिसूदनः ।

प्रतिश्यायस्त्रिष्वसकासघ्नो व्रणशोधनः ॥ ९ ॥

मुष्कक-पलाश-धन-चिन्नक-मदन-टक्क-शिंगपा-वज्जट्ठा-
स्त्रिफला चेति ।

मुष्ककादिर्गणो ह्येष मेदोघ्नः शुक्रदोषहृत् ।

मेहराशःप्राणुरोगघ्नः शर्कराश्रमरिनाशनः ॥ १० ॥

सुरसेत्यादि । सुरसादयश्चत्वारस्तुलसीमेदास्तत्र सुरसा वृहत्पत्रा,
फणिज्जकस्तौत्तगन्धा, अर्जकस्तु “वावर्” इति प्रसिद्धः, भूस्तृणं “कृतिग्या”
इति प्रसिद्धम् “भूस्तृणान्तु भवेच्छत्रा ममलात्तणकमित्यपि” इति कोषपा-
न्तरञ्च, सुगन्धकं कत्तृणम्, सुमुखो वनवर्षरिका “कृष्णवावर्” इत्याख्या-
यते । कालमालः कृष्णतुलसी, कासमर्दः “कालकासन्द्री” इति विज्ञा-
यते, जवकः जवकारकः चुपमेदः “हॉचिया” इति विज्ञायते । खरपुष्पा
वनवर्षरिकाभेदः, सुरसी कपिस्थंपत्रा तुलसी, निर्गुण्डी सिन्धुवारः, कोला-
हलः “कुकुरशृङ्गा” इति प्राकृतेरुपदिश्यते, उन्दुरुकर्णिका दन्तीभेदः, प्राची-
वलः काकजहेति प्राञ्चः, विषमुष्टिकः खनामप्रसिद्धस्तदभावे “कुचिला”
इति प्रसिद्धकीजव्यवहारः ॥ ९ ॥

मुष्ककेत्यादि । मदनः पिण्डीतकः “मयना” इति प्रसिद्धः, टक्कः
कुटजः, शिंगपा “शिशु” इति प्रसिद्धः, वज्जट्ठः कुडी, अश्रमरिनाशन इति

पिप्पली-पिप्पलीसूल-चव्य-चित्रक-शृङ्गवेर-अंरिच-
हस्तिपिप्पली-हरेणुकैलाजसोदेन्द्रयव-पाठा-जीरक-सर्वप-
लहानिम्ब-फल-हिङ्गु-भागी-मधुरसातिविषा-वचा-विडङ्गानि
कटुरोहिणी चेति ।

पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्यायानिलारुचीः ।

निहन्याद्दीपनी गुल्मश्चलघ्नश्चासपाचनः ॥ ११ ॥

एला-तगर-कुष्ठ-मांसी-ध्यामक-त्वक्-पत्र-नागपुष्प-प्रियङ्गु-
हरेणुका-व्याघ्रनख-शुक्ति-चण्डा-स्थौण्यक-श्रीवेष्टक-चोच-
चौरक-बालक-गुग्गुलु-सर्जूरस-तुरष्क-कुन्दुरुकाऽगुरु-स्पृक्षो-
शीर-भद्रदाह-कुङ्कुमाणि पुन्नागकेशरञ्चेति ।

एलादिको वातकफौ निहन्याद्विषसेव च ।

वर्णप्रसादनः कण्डूपिड्जाकोठनाशनः ॥ १२ ॥

बाहुलकादङ्गुलः । पिप्पलीत्यादि । हरेणुका रेणुका, पाठा “आकलति”
इति प्रसिद्धा, महानिम्बः “घोड़ानिम” इत्याख्यायते, मधुरसा सूर्वेति
पर्यायी । एलेत्यादि । तगरं तगरपादिका, मांसी जटामांसी, ध्यामकं
गन्धतण्डुलम्, त्वग् वराङ्गम् “दारुचिनि” इत्यभिधीयते, नागपुष्पं नागकेशरम्,
व्याघ्रनखोऽश्वखुराकारा नखी, शुक्तिस्तु बदरपत्राकारा, चण्डा चौरपुष्पी
व्यवहारस्तु “ढोलकल्ली” इति प्रसिद्धस्यापि दृश्यते, स्थौण्यकं ग्रन्थिपर्णम्,
श्रीवेष्टकः “नवनीतखोटी” इत्याख्यायते, चोचमत्र बहलत्वग्बराङ्गमेव,
चौरकश्चण्डाभेदो वर्तुलाकारग्रन्थिपर्णमिति यावत्, बालकं क्रीवरम्,
तुरष्कः शिलारसः, कुन्दुरुका “कुन्दुरुखोटी” इत्याभाष्यते, स्पृक्षा पिड्का-
पुष्पम्, भद्रदाह देवदारु, पुन्नागः स्त्रनामप्रसिद्धः पार्वतीयो वृक्षस्तस्य पुष्प-
किञ्जल्कः पुन्नागकेशरम् ॥ १०—१२ ॥

वचा-मुक्तातिविषाभया-मद्रदाङ्गि नागकोशरञ्चेति ।
 हरिद्रा-दासहरिद्रा-कलशौ-कुटजवीजानि सधुकञ्चेति ।
 एतौ वचाहरिद्रादौ गणौ स्तान्यविमोघनौ ।
 आमातीसारशमनौ विशेषाहोषपाचनौ ॥ १३ ॥
 श्यामा-सहाश्यामा-चिष्टदन्ती-शङ्खिनी-तिल्वक-कम्पिलक-
 रस्यक-कसुक-पुत्रयेणी-गवाक्षी-राजवृक्ष-करञ्जवय-शुङ्खची-
 सप्तला-च्छगलान्त्री-सुधाः सुवर्णक्षीरी चेति ।
 उक्तः श्यामादिरित्येष गणो गुल्मविषापहः ।
 आनाहोदरविड्भेदी तथोदावर्त्तनाशनः ॥ १४ ॥

वचेत्यादि । अतिविषा “आतङ्ग” इति विज्ञायते, कलशौ पृश्नि-
 पर्णी । श्यामेत्यादि । श्यामा श्याममूला विहत्, महाश्यामा वृद्धदारकः,
 शङ्खिनीह यवतिक्ता “कालमेघ” इत्याख्यायते, वक्ष्यमाणा सप्तला च चर्म-
 साक्षेत्याहुः “सप्तला चर्ममाहा च बहुकेनरसा च सा । शङ्खिनी तिल्लला
 चैव यवतिक्ताक्षिपीडकः । ते गुल्मगरहृद्गणकण्डुहोदरादिषु” इत्या-
 चैयानुगासनसामञ्जस्यात् । सप्तलाभावे तु “कालादाना” इति समाख्य-
 स्यापि व्यवहारो दृश्यते । तिल्वको लोभः, कम्पिलकः “कमलाशुङ्गी”
 इत्याख्यायते, रस्यकं पटोलमूलम्, कसुकं पूगमूलम्, पुत्रयेणी दन्तीभेदः
 “प्रत्यक्षयेणी सुतयेणी दन्ती” इति चरकस्मरणात्, गवाक्षी “शुर्गी”
 इत्यभिधीयते, राजवृक्षः “सोनालु” इति कथ्यते, छगलान्त्री वृद्धदारकभेदः,
 सुधा सुही तस्याः क्षीरमत्र योज्यम्, सुवर्णक्षीरी पीतनिर्व्यासा प्रायेण
 मारिवामदृशी लता मालवे श्रीहृदे च दृश्यते, तदभावे “सोनामाखी” इति
 प्रसिद्धस्यापि व्यवहारः क्रियते ॥ १३।१४ ॥

दृहती-कण्टकारिका-कुटजफल-पाठा मधुकञ्चेति ।

पाचनीयो दृहत्यादिर्गणः पित्तानिलोपहः ।

कफारोचकहृत्पास-मूत्रघृच्छ्रगुल्मप्रणाशनः ॥ १५ ॥

पटोला-चन्दन-कुचन्दन-सूर्वा-गुडूची-पाठाः कटु-
रोहिणी चेति ।

पटोलादिगणः पित्तकफारोचकनाशनः ।

ज्वरोपशमनो व्रणशुद्धिकण्डूविषापहः ॥ १६ ॥

काकोली-क्षीरकाकोली-जीवकर्षभ-मुद्गपर्णी-मेदा-
महामेदा-छिन्नरुहा-कर्कटशृङ्गी-तुगाक्षीरी-पद्मक-प्रपौण्ड-
रीकद्वि-वृद्धि-मृद्वीका-जीवन्ती मधुकञ्चेति ।

काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः ।

जीवनो दृहणो दृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा ॥ १७ ॥

जप्रक-सैन्धव-शिलाजतु-कासीसद्वय-हिङ्गूनि तुत्यकञ्चेति ।

जप्रकादिः कफं हन्ति गणो मेदोविशोषणः ।

अश्वरौशर्करामूत्रघृच्छ्रगुल्मप्रणाशनः ॥ १८ ॥

दृहत्यादिः पटोलादिद्यातिरोहितार्थो । काकोलीत्यादि । काकोली-
क्षीरकाकोली स्तनामप्रसिद्धे, मेदामहामेदयोरभावे यथाक्रममश्वगन्धा-
सारिवा चोपयुज्येते, छिन्नरुहा गुडूची, कर्कटशृङ्गी “काँकड़ाशृङ्गी” इत्या-
ख्यायते, तुगाक्षीरी वंशलोचना, पद्मकं पद्मकाष्ठम्, प्रपौण्डरीकं काष्ठभेदः
“पौण्डरीया” इत्याभाष्यते, वृद्धि-वृद्धयोरभावे बला महाबलयरूपयोगः
क्रियते, मृद्वीका द्राक्षा, जीवन्ती स्तनामप्रसिद्धा वन्दाभेदः । जप्रकेत्यादि ।

सारिवा-मधुक-चन्दन-कुचन्दन-पद्मक-काश्मरीफल-मधूक-
पुष्पाण्युशीरञ्चेति ।

सारिवादिः पिपासाम्नो रक्तपित्तहरो गणः ।

पित्तज्वरप्रशमनो विशेषाद्वाहनाशनः ॥ १९ ॥

अञ्जन-रसाञ्जन-नागपुष्प-प्रियङ्गु-नीलोत्पल-नलद-
नलिनकेशराणि मधुकञ्चेति ।

अञ्जनादिर्गणो ह्येष रक्तपित्तनिवर्हणः ।

विप्रोपशमनो दाहं निहन्त्याभ्यन्तरं तथा ॥ २० ॥

परूषक-द्राक्षा-कटफल-दाडिम-राजादन-कतकफल-
शाकफलानि विफला चेति ।

परूषकादिरित्येष गणोऽनिलविनाशनः ।

मूचदोषहरो हृद्यः पिपासाम्नो रुचिप्रदः ॥ २१ ॥

प्रियङ्गु-समझा-धातकी-पुन्नाग-रक्तचन्दन-कुचन्दन-मोच-

ऊषकः चारमृत्तिका, पुष्पकासीसं धातुकासीसञ्चेति कासीसद्वयम्,
“तुँतीया” इत्याख्यातं तुल्यकमुच्यते ॥ १५—१८ ॥

सारिवेत्यादि । काश्मरीफलं गाम्भारीफलम्, मधूको गाम्भीषधिः
“मौया” इत्याख्यायते । अञ्जनेत्यादि । अञ्जनं सौवीराञ्जनम्, नलद-
मुशीरम्, नलिनकेशरं पद्मकिञ्चल्कः । परूषकेत्यादि । परूषकं “फल्सा”
इति प्रसिद्धस्य फलम्, राजादनं पियालफलम्, कतको “निर्मली” इति
प्रसिद्धः, शाकः “शिशुन” इत्याख्यायते । प्रियङ्गुवेत्यादि । समझा वराह-
कान्ता, धातकी “धातुफल” इति विज्ञायते, कुचन्दनं रक्तचन्दनभेदः, मोच-

रस-रसाञ्जन-कुक्षीक-स्रोतोऽञ्जन-पद्मकेशर-योजनवल्लीप्रो
दीर्घसूता चेति ।

अश्वठा-धातकी-कुसुम-समङ्गा-कटूङ्ग-सधुक-विल्वपेशिका-
रोध-सावररोध-पलाश-नन्दीवृक्ष-पद्मकेशराणि चेति ।

गणौ प्रियङ्गुश्वठादौ पक्षातीसारनाशनौ ।

सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणानाञ्चापि रोपणौ ॥ २२ ॥

न्यग्रोधोऽश्वराष्ट्रत्य-सूक्ष्म-सधुक-कपीतन-ककुभास्र-कोशास्र-
चोरकपत्र-जम्बूद्वय-पियाल-सधुक-रोहिणी-वज्जुल-कदम्ब-
वदरी-तिन्दुकी-सल्लकी-रोध-सावररोध-भल्लातक-पलाश
नन्दीवृक्षचेति ।

न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्यः संग्राही भस्मसाधकः ।

रक्तपित्तहरो दाहमेदोघ्नो योनिदोषहृत् ॥ २३ ॥

रसः शास्त्रलीनिर्यासः, कुक्षीको वारिपणीं “पाना” इत्याख्यायते, स्रोतो-
ऽञ्जनं सौवीराञ्जनम्, योजनवल्ली सञ्चिष्टा, दीर्घसूता शालपणीं । अश्व-
ठेत्यादि । अश्वठा पाठा, कटूङ्गः श्लोणाकः, विल्वपेशिका विल्वशलाटु
रामविल्वमित्यनर्थान्तरम्, नन्दीवृक्षः अश्वत्याकारः चीरिट्टुमविशेषस्तदभावे
“तुँद” इति स्थातस्य व्यवहारः ॥ १८—२२ ॥

न्यग्रोधेत्यादि । न्यग्रोधो वटः, सूक्ष्मोऽश्वत्याकारः “नाकड्ड”
इति प्रसिद्धः, सधुकं “यष्टिमधु” इत्याख्यायते, कपीतनो नामास्त्रातकः
“आम्डा” इत्याभाष्यते, ककुभोऽर्जुनः, कोशास्रः “कोष् आम्” इत्याभा-
ष्यते, व्यवहारस्तु “पियारा” इति समाख्यातस्य नवपल्लवानामपि दृश्यते,
चोरको ग्रन्थिपर्णः, जम्बूद्वयं छुद्रं हृदाकारफलौ द्वौ जम्बूद्वौ, रोहिणी

गुडूची-निम्ब-कुस्तुम्बुरु-चन्दनानि पल्लकञ्चेति ।

एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः ।

हृल्लासारोचकवमौ-पिपासादाहनाशनः ॥ २४ ॥

उत्पल-रक्तोत्पल-कुमुद-सौगन्धिक-कुवलय-पुण्डरीकाणि
अधुकञ्चेति ।

उत्पलादिरयं दाहपित्तरक्तविनाशनः ।

पिपासाविषहृद्रोगच्छर्दिसूर्च्छाहरो गणः ॥ २५ ॥

मुस्ता-हरिद्रा-दासहरिद्रा-हरीतक्यामल-विभीतक-कुष्ठ-
जैमवती-वचा-पाठा-कटुरोहिणी-शार्ङ्गटातिविषा-द्राविडी-
भल्लातकानि चित्रकञ्चेति ।

एष मुस्तादिको नान्ता गणः श्लेष्मनिसूदनः ।

योनिदोषहरः स्तन्यशोधनः पाचनस्तथा ॥ २६ ॥

हरीतक्यामलक-विभीतकानि त्रिफला ।

त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठविनाशनी ।

चक्षुष्या दीपनी चैव विषसज्वरनाशनी ॥ २७ ॥

पिप्पली-मरिच-शृङ्गवेराणि त्रिकटुकम् ।

-कटुकी, वज्रुलोऽशोकः, तिन्दुकी “तुँद” इत्याख्यायते, सलकी सिलकी
-शल्लकद्रव इति यावत् । गुडूचीत्यादि । कुस्तुम्बुरु धन्याकम् । उत्-
-पलेत्यादि । उत्पलं नीलमुत्पलम्, सौगन्धिकं कल्लारं “सुन्धी” इति वि-
-ज्ञायते, कुवलयमीषन्नौलधवलमुत्पलम्, पुण्डरीकं श्वेतपद्मम् ॥ २३—२५ ॥

त्रूषणं कफसेदोघं लेहकुष्ठत्वगामयान् ।

निहन्याद्दीपनं शुल्बपीनशान्तप्रत्यतामपि ॥ २८ ॥

आमलकी-हरीतकी-पिप्पल्यश्चित्रकश्चेति ।

आमलव्यादिरित्येष गणः सर्वज्वरापहः ।

चक्षुष्यो दीपनो दृष्यः कफारोचकनाशनः ॥ २९ ॥

त्रपु-सीस-ताम्र-रजत-द्व्यणलोह-सुवर्गानि लोहमलश्चेति ।

गणस्त्रपादिरित्येष गरक्त्रिसिहरः परः ।

पिपासाविषहृद्रोगपाण्डुमेहहरस्तथा ॥ ३० ॥

लाक्षारेवत-कुटजाश्वमार-कटफल-हरिद्राद्वय-निम्ब-सश-
च्छद-मातुल्यस्त्रायसाणा चेति ।

काषायक्षित्तमधुरः कफपित्तार्तिनाशनः ।

कुष्ठत्रिसिहरश्चैव दृष्टव्यविशोधनः ॥ ३१ ॥

पञ्च पञ्चसूक्तान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः । तत्र त्रिकण्टक-
द्वहतीद्वय-एधक्पण्ड्यो विदारिगन्धा चेति कनीयः ।

काषायक्षित्तमधुरं कनीयः पञ्चसूक्तकम् ।

वातघ्नं पित्तशूलनं टुंहणं बलवर्द्धनम् ॥ ३२ ॥

सुखेत्यादि । हैमवती श्वेतवचा, द्राविडी सूक्ष्मेला । त्रिवित्यादि ।
त्रपु वङ्गम्, द्व्यणलोहं कान्तलोहम्, लोहमलो लोहकिटं, स च गुणप्रकर्ष-
निकर्षतस्त्रेधा भिद्यत इति निश्चीयते “शताब्दमुत्तमं किटं मध्यक्षाशीति-
वार्पिकम् । अधमं षष्टिवर्षीयं ततो हीनं विषोपमम्” इति स्मरणात् ।
लाक्षेत्यादि । आरेवतः शम्पाकः, अश्वमारः करवीरः, त्रायमाणा नामौ-
षधिः “जल्वहला” इत्याख्यायते । पञ्चेत्यादि । त्रिकण्टकी गोक्षुरकः,

वित्वाग्निमन्थ-टुण्डक-पाटला-काष्ठस्यैति महत् ।

सतिक्तं कफवातघ्नं पादो लघ्वग्निदीपनम् ।

मधुरानुरसञ्चैव पञ्चमूलं महत् स्मृतम् ॥ ३३ ॥

अनयोर्दशमूलमुच्यते ।

गणः श्वासहरो ह्येष कफपित्तानिलापहः ।

ग्रामस्य पाचनञ्चैव सर्वज्वरविनाशनः ॥ ३४ ॥

विदारी-सारिवा-रजनी-गुडूच्योऽजशङ्गी चेति वल्ली-
संज्ञः । करमर्ह-त्रिकण्टक-सैरीयक-शतावरी-गृध्रनख इति
कण्टकसंज्ञः ।

रक्तपित्तहरौ ह्येतौ शोफत्रयविनाशनौ ।

सर्वमेहहरौ चैव शुक्रदोषविनाशनौ ॥ ३५ ॥

कुश-काश-नल-दर्भ-काण्डेक्षुका इति तृणसंज्ञकः ।

मूत्रदोषविकारञ्च रक्तपित्तं तथैव च ।

अन्यः प्रयुक्तः क्षीरेण शीघ्रमेव विनाशयेत् ॥ ३६ ॥

वृहती कण्टकारिका चेति वृहतीद्वयम्, कनीयः क्षुद्रम् । विष्णेत्यादि ।
टुण्डकः श्लोणाकः, पाटला “पारली” इति प्रसिद्धा, अनयोः कनीयसो
महतश्च पञ्चमूलयोर्दशमूलमुच्यते समवाय इति शेषः ॥ ३६—३८ ॥

विदारीत्यादि । रजनी हरिद्रा । करमर्हत्यादि । करमर्हः कृष्णपाक-
फलः “करम्वा” इत्याख्यायते, सैरीयको भिण्डी, गृध्रनखी नामौषधिः
“कांटागड़” इति “कालकोड़ा” इति चाभाष्यते । कुशेत्यादि । काण्डे-

एषां वातहरावाद्यावन्यः पित्तविनाशनः ।

पञ्चकौ श्लेष्मश्लननावितरौ परिकीर्तितौ ॥ ३७ ॥

सनासेन गणा ह्येते प्रोक्तास्तेषान्तु विस्तरम् ।

चिकित्सितेषु वक्ष्यामि ज्ञात्वा दोषवत्तावत्तम् ॥ ३८ ॥

एभिर्लेपान् कषायांश्च तैलं सर्पींश्चि पानकान् ।

प्रविभज्य यथान्यायं कुर्वीत सतिमान् भिषक् ॥ ३९ ॥

समीक्ष्य दोषभेदांश्च गणान् भिन्नान् प्रयोजयेत् ।

पृथङ्निश्चान् समस्तान् वा गणं वा व्यस्तसंहतम् ॥ ४० ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने द्रव्यसंग्रहणीयो
नामष्टाविंशोऽध्यायः ।

शुक्रः “खागड़” इति विज्ञायते, व्यवहारस्तु शरस्यैव । अन्यः कुशादिः, चारेण प्रयुक्तः “द्रव्यादष्टगुणं चीरं चीरात्तीयं चतुर्गुणम् । चीरावशेषः कर्तव्यः” इति चीरपाकविधिनोपयुक्त इत्याहुः । एत इति दशमूलस्य, कनीयसो सहतश्च पञ्चमूलतो नातिरेकात् सप्तविंशत् विदारोगन्वादय- इत्यर्थः । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ ३५—४० ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
सूत्रस्थाने द्रव्यसंग्रहणीयो नाम अष्टाविंशोऽध्यायः ।

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथातः संशोधनसंशमनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

मदन-कुटज-जीमूतकोक्षाकु-धामार्गव-कृतवेधन-सर्षप-
विडङ्ग-पिप्पली-करञ्ज-प्रपुन्नाड-कोविदार-कर्बुदारारिष्टा-
श्वगन्धा-विदुल-बन्धुजीवक-श्वेता-शणपुष्पी-विम्बी-वचा-सृगे-
र्व्वास्तु-चित्राञ्चेलूङ्गभागहराणि । तत्र कोविदारपूर्वाणां
फलानि । कोविदारादीनां मूलानि ॥ २ ॥

उपदेशसौकर्यसाम्यात् द्रव्यसङ्ग्रहणीयादनन्तरं संशोधन-संशमनीयं
नामाधिकरोति अथात इत्यादिना । संशोधनशब्देनेह वमन-विरेचन-
शिरोविरेचनद्रव्याणामेव परिग्रहः कियत इति बुभुक्षितव्यम्, अनन्तरं तेषा-
मेवोपादानात् । संशमनञ्च “न शोधयति यद्दीपान्” इत्याद्युक्तलक्षणम् ।
शेषं समानम् ॥ १ ॥

न च विस्तरस्य प्रमाणमस्ति, न चातिसङ्क्षेपः सर्व्वभिषजां प्रतिपत्तये
प्रभवतीति यावद्दालमल्पबुद्धीनां व्यवहाराय, बुद्धिमताञ्चानुक्तज्ञानाय ताव-
देवोपदेष्टुं क्रमशोऽभीप्सति मदनेत्यादिना । जीमूतको घोषकः, इक्ष्वाकुः
कटुकालावुः, धामार्गवः पीतघोषकः, कृतवेधनः श्वेतपुष्पो घोषकः, प्रपु-
न्नाडश्चक्रमर्दः “चाकुन्दा” इत्याख्यायते, कोविदार-कर्बुदारौ रक्त-श्वेतपुष्प-
भेदाद्युपपन्नापरपर्यायी “काञ्चन” इत्यभिधीयते, अरिष्टो निम्बः, विदुलो
वेतसः, बन्धुजीवको बन्धूकः “बान्धुली” इत्याभाष्यते, श्वेता श्वेतवचा,
शणपुष्पी वन्यशणः, सृगेर्व्वारगौरचककर्कटी, विचित्रफला सैव चित्रेतुष्यते,
ऊङ्गभागहराणि वमनकराणि ॥ २ ॥

त्रिवृता-श्यामा-दन्ती-द्रवन्ती-सप्तला-शङ्खिनी-विप्राणिका-
गवाक्षी-छगलान्त्री-सुक्-सुवर्ण-क्षीरी-चित्रक-किणिही-
कुश-काश-तिलक-कस्मिण्णक-रस्यक-पाटला-पूग-हरीतक्या-
ललक-विभीतक-नीलिनी-चतुरङ्गुलैरण्ड-पूतीक-महावृक्ष-
सप्तच्छदार्क-ज्योतिष्मती चेत्यधोभागहराणि । तत्र तिलक-
पूर्वाणां मूलानि । तिलकादौनां पाटलान्तानां त्वचः ।
कस्मिण्णकफलरजः । पूगादौनाखेरण्डान्तानां फलानि ।
पूतीकारवधयोः पत्राणि । शेषाणां क्षीराणीति ॥ ३ ॥

कोशातकी सप्तला शङ्खिनी देवदाली कारवेल्लिका चेत्यु-
भयतोभागहराणि । एषां स्वरसा इति ॥ ४ ॥

त्रिवृतेत्यादि । श्यामा श्याममूला त्रिवृत्, द्रवन्ती दन्तीभेदः, सप्तला-
शङ्खिन्यौ व्याहृते, गवाक्षौ इन्द्रवारुणीभेदः, छगलान्त्री वृद्धदारकः, सुगत्र
सुतीक्ष्णात्पकण्डका सुहीति प्रत्येतव्यमनन्तरं महावृक्षोपदेशात्, किणिही
अपामार्गः, रस्यकं पटोलमूलम्, नीलिनी “वननील” इत्याख्यायते, चतु-
रङ्गुल आरवधः, महावृक्षो बहुकण्डका सुही, पूर्वस्मादयमेव प्रधानमित्यु-
च्येयम् “प्रवरो बहुकण्डकः” इति चरकानुशासनात् । ज्योतिष्मती
“नैफुट्की” इत्याभाष्यते, अधोभागहराणि विरेचनानि । अत्राविशेषेऽपि
तिलकमूलत्वचमेव ग्राहयन्ति “तस्य मूलत्वचं शुष्काम्” इति चरकैकावाक्य-
त्वात् । कोशातकीत्यादि । कोशातकी देवदाली च घोषकभेदौ, फल-
मनयोर्व्यसनमित्युक्तमिह तु स्वरसः प्रतिगृह्यत इत्युभयतोभागहरत्वेनाभि-
धानमविप्रतिषिद्धमित्यनुसन्धेयम् ; कारवेल्लिका “सुद्रकरंला” इत्याख्या-
यते ॥ ३४ ॥

पिप्पली-विडङ्गापामार्ग-शिशु-सिद्धार्धक-शिरै.प-नरिच-
 करवीर-विश्वी-गिरिकर्णिका-किशिही-वचा-ज्योतिष्मती-
 करञ्जाकर्णिक-लशुनातिविषा-शङ्खवेर-तालीश-तसाल-
 सुरसार्ज्जकेडुदी-मेपशङ्गी-मातुलुङ्गी-सुरङ्गी-पीलु-जाती-
 शाल-ताल-मधूक-लाक्षा-हिङ्गु-लवण-मद्य-गोशङ्खद्रस-मूत्रा-
 णीति गिरोविरेचनानि । तत्र करवीरपूर्वाणां मूलानि ।
 करवीरादीनामर्ज्जकान्तानां मूलानि । तालीशपूर्वाणां
 कन्दाः । तालीशादीनामर्ज्जकान्तानां पत्राणि । इडुदी
 मेपशङ्गी त्वचौ । मातुलुङ्गी-सुरङ्गी-पीलु-जातीनां पुष्पाणि ।
 शालतालमधूकानां साराः । हिङ्गुलाक्षे निर्वसौ । लव-
 णानि पार्थिवविशेषाः । मद्यान्वासवसंयोगाः । गोमूत्र-
 शङ्खद्रसौ मलाविति ॥ ५ ॥

संशमनान्यत जङ्घ्वं वक्ष्यामः । तत्र भद्रदारु-कुष्ठ-हरिद्रा-
 वरुण-सेपशङ्गी-वलातिवलात्तंगल-कच्छुरा-सल्लकी-कुवे-

पिप्पलीत्यादि । गिरिकर्णिका अपराजिता, अलकीऽर्कभेदः, सुरसा-
 र्ज्जकी तुलसीभेदो, लुट्रो मातुलुङ्गो मातुलुङ्गी मृणाख्यादित्वादीप्, सुरङ्गी
 रक्तशोभाञ्जनः, पीलुर्व्याहृतः, हिङ्गुादीनान्तसम्भवान्नैवमवयवविशेषाः परि-
 गृह्यन्ते, इत्येव व्याजिनोपदिदिक्षति हिङ्गुत्यादिना । हिङ्गुादयो हि
 निर्य्यासादिरूपा अतस्तेषां सर्वावयवपरिग्रहः क्रियत इति भावः ॥ ५ ॥

संशमनानीत्यादि । भद्रदारु देवदारु, अतिबला गोरक्षतण्डुला,
 आर्तंगली नीलभिण्डी, कच्छुरा शुकशिखी “आलङ्गशी” इत्याख्यायते.

रात्री-वीरतरु--सहचराग्निमन्य--वत्सादन्येरगुहाश्लभेदकाल-
कीर्क--शतावरी--पुनर्नवा--वसुक--वसिर--काञ्चन--भार्गी--
कार्पासी--वृश्चिकाली-पत्तुर-वदर-यव-कोल-कुलत्प्रभृतीनि
विदारिगन्धादिश्च द्वे चाद्ये पञ्चमूल्यौ समासेन वातसंश्लेष्मनो
वर्गः ॥ ६ ॥

चन्दन-कुचन्दन-ह्रीवेरोशीर-मञ्जिष्ठा-पयस्या-विदारी-
शतावरी-गुन्द्रा-शैवल--कल्लार-कुमुदोत्पल-कदली-कन्दली-
दूर्वा-सूर्वाप्रभृतीनि काकोल्यादिः सारिवादिरञ्जनादि-
रुत्पलादिन्यग्रोधादिस्तृणपञ्चमूलमिति समासेन पित्तसंश-
्लेष्मनो वर्गः ॥ ७ ॥

कालेयकाशुरु-तिलपर्णी-कुष्ठ-हरिद्रा-शीतशिव-शतपुष्पा-
सरला--रास्ना-प्रकीर्योदकीर्योद्गुदी-सुमनः--काकादनी-लाङ्ग-

कुवेराक्षी पाटला "पारुल" इत्यभिधीयते, वीरतरुर्जुनः, सहचरः पीत-
भिण्डो, अग्निमन्यो गणकारिका, वत्सादनी गुडूची, वसुको वकवृक्षः,
वसिरं सामुद्रलवणम्, काञ्चनकः "काञ्चन" इति प्रसिद्धः, कार्पासी कार्पास-
वृक्षः, वृश्चिकाली "विच्छाति" इत्याख्यायते, पत्तुरं कुचन्दनम्। चन्दने-
त्यादि। पयस्या चीरकाकोली, विदारी भूमिकुष्माण्डम्, गुन्द्रा एडका
निर्ग्रन्थित्वभेद इति यावत्। कल्लारं "शुन्वी" इति ख्यातम्, कन्दली
पद्मबीजम्। कालेयकं "कालिया" इति प्रसिद्धः
पीतवर्णः सुगन्धिकाष्ठविशेषः, तिलपर्णी रक्तचन्दनम्, शीतशिवं सैन्धवम्,
सरला सरलकाष्ठम्, प्रकीर्योदकीर्यं यष्ठाक्तं नामतः "नाटाकारञ्च गो-

लको-हस्ति-गण-सुञ्जात-क-लासज्जकप्रष्टतीनि वल्लीकण्टक-
पञ्चमूल्यौ पिप्पल्यादिर्दृष्ट्यादिर्मुष्कनादिर्वचादिः सुरसा-
दिरारग्वधादिरिति समासेन श्लेष्मसंशसनो वर्गः ॥ ८ ॥

तत्र सर्वाण्येवौषधानि व्याध्यस्तिपुरुषवत्तान्यभिसमीक्ष्य
विदध्यात् । तत्र व्याधिवलादधिकमौषधमुपयुक्तं तमुपशमय्य
व्याधिं व्याधिसन्धमावहति । अग्निवलादधिकमसजीर्णं विष्टभ्य
वा पच्यते । पुरुषवलादधिकं श्लानिसूक्ष्ममदानावहति
संशसनम् । एवं संशोधनमतिपातयति । हीनमेथ्यो दत्त-
मकिञ्चित्करं भवति । तस्मात् सममेव विदध्यात् ॥ ९ ॥

भवन्ति चान्न ।

रोगे शोधनसाध्ये तु यो भवेद्दोषदुर्बलः ।

तस्मै दद्याद्विषक् प्राज्ञो दीपप्रच्छावनं नृदु ॥

चले दोषे नृदौ कोष्ठे नेक्षेताच्च वलं नृणाम् ।

अव्याधिदुर्बलस्यापि शोधनं हि तदा भवेत् ॥ १० ॥

करञ्ज" इत्यभिधीयते, काकादनी गुञ्जा, सुञ्जातकाभावे तालमस्तकव्यव-
हारः, लामज्जकमुशीरम् । वलप्रादिपञ्चमूल्यौ गणमेदौ ॥ ६—८ ॥

शोधनसाध्ये हि व्याधी दीपदुर्बलस्यापि शोधनमन्तरेण नैव केनचित्
दौर्बल्यमपहीयते, नापि च तत्र वीर्यवद्भेजमुपशेते दौर्बल्येनानुगतत्वात्,
तदिदं विशिनष्टि रोग इत्यादिना । दोषेण दुर्बलो दीपदुर्बलः, नृदिति
वीर्यतो माचातः संस्कारतो वैत्यवधेयम्, दीपप्रच्छावनं दीपनिर्हरणम् ।
न च तावद्दीपचाञ्चल्यमभिसमीक्ष्य नृदुकोष्ठोऽपि दुर्बलो निर्हरणेन परि-
हर्तव्य इत्येवोपदिदिचति चल इत्यादिना । दोषे चले स्थानात् स्थानान्तर्ग

स्त्वयं प्रवृत्तदोषस्य मृदुकोष्ठस्य शोधनम् ।

भवेदल्पवल्गुस्यापि प्रयुक्तं व्याधिनाशनम् ॥

व्याध्यादिषु तु लघ्वेषु क्वाथस्याञ्जलिरिष्यते ।

विडालपदकं चूर्णं देयः कल्पोऽक्षसंज्ञितः ॥ ११ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने संशोधनसंशमनीयो

नामैकीनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

चक्षूर्यमाणे सति कोष्ठे मृदावपि नृषां यत्नं नेचेत्, नायं दुर्बलस्य विरेचनं
लघ्वित इत्येवं विचिन्तयेदित्यर्थः । हि यस्मात् तदा दोषचाक्षणावस्थाया-
मव्याधिदुर्बलस्येति “विकारो धातुवैषम्यम्” इति स्मरणाददोषदुर्बलस्य
काष्ठनादिभिर्दुर्बलस्यापीति यावत् शोधनं भवेदितमिति शेषः । विं-
पुनर्हीनदुर्बलस्य यो निर्हरणेनैवावाप्तवलो भवतीत्ययमाशयः । अतएव
वक्ष्यति च “हरेद्दोषान् चलान् पक्वान् दलिनो दुर्बलस्य च” इति ॥ १० ॥

अर्थान्तरोपन्यासेनार्थभिसं द्रढयन्नाह स्वयमित्यादि । स्वयमित्यादि-
योक्तृलक्षणस्यापि दुर्बलस्य प्रयुक्तं शोधनञ्चेद्वाधिनाशनं तर्हि चलदोषस्य
तस्य कौव कथेत्ययमभिसन्धिः । स्यादेतत् क्वाथाद्यात्मकेषु पृथग्विधेष्वीषधेषु
किं गाम प्रमाणं प्रयोज्यमित्यत आह व्याधीत्यादि । आदिग्रहणा-
द्वत्तादीनामादेशः । अञ्जलिः पलचतुष्टयं, कर्पापरपर्यायी अक्षविडाल-
पदकशब्दौ । अत्र मध्येष्विति विशेषणादुत्तमे अधिकं हीने हीनमित्यर्था-
च्चित्तं भवति । एतच्च यथाकथञ्चिन्मात्राप्रतिपत्त्यर्थमुपदिष्टमिति निश्चीयते
“साधायानास्त्यवस्थानम्” इत्याद्यनुशासनात् ॥ ११ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये

सूत्रस्थाने संशोधनसंशमनीयो नामैकीनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथातो द्रव्य-रस-गुण-वीर्य-विपाक-विज्ञानीयमध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

केचिदाचार्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानम् । कस्मात् ? व्यव-
स्थितत्वात्, इह खलु द्रव्यं व्यवस्थितं न रसादयो यथाऽस्ते
फलं ये रसादयस्ते पक्षे न सन्ति । नित्यत्वाच्च, नित्यं हि

भगवन् ! संगोधनसंशमनाधिकारे सर्वं वाक्यं द्रव्यमात्रित्योपदिष्टसुप-
देक्ष्यते च रसादीनधिकृत्य “मधुरास्त्रलवणा वातघ्नाः” इत्यादिना ग्रन्थसन्द-
र्भेण, तदयं संशयः किन्तु खल्वायुर्वेदे द्रव्यं प्रधानमुताहो रसा अथवा
वीर्याख्याहोस्वित् विपाक इति, वदन्ति हि “प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ति”
इत्येवंवादिनां सुखमुद्रणायेदानीं द्रव्यादिविज्ञानीयं नासाधिकरोति अथात
इत्यादिना । द्रव्यमत्र कार्यभूतं भेषजद्रव्यं न तु कारणभूतं पृथिव्यादि,
अनुपयोगात् । अत्र गुणग्रहणेनैव रसानामुपलभ्येऽपि पृथगुपादानं प्रप-
ञ्चार्थम् । वीर्यं वक्ष्यमाणं द्विविधमष्टविधं वा । विपाकोऽपि वक्ष्यमाणो
मधुरः कटुकश्चेति । शेषं समानम् ॥ १ ॥

अत्राभिमतं द्रव्यप्राधान्यं प्रपञ्चेन दिदर्शयिषुः प्रथमं तावत् पृथक्
पृथक् द्रव्यादिप्राधान्ये हेतून् प्रदर्श्य स्वस्वपक्षं स्थापयतां भिषजां वादमार्ग-
मुत्थापयति केचिदित्यादिना । द्रव्यं प्रधानं रसादित इति तात्पर्यम्,
अत्र हेतुर्व्यवस्थितत्वादिति । व्यवस्थितत्वात् स्वस्वगुणाभावेऽप्यवस्थानात् ।
उक्तमर्थमवगमयति इहेत्यादिना । नन्वेवं द्रव्यप्राधान्यमनुपपन्नम्, य-

द्रव्यमनित्या गुणा यथा कल्कादिप्रविभागः, स एव सम्पन्न-
रसगन्धो व्यापन्नरसगन्धो वा भवति ॥ २ ॥

स्वजात्यवस्थानाच्च, यथा हि पार्थिवं द्रव्यसन्धभावं न

एव हि रसादय आमे फले दृश्यन्ते कालपरिणामात् पक्वे त एवान्यथा-
भावमापद्यन्ते, न तु ते विनश्यन्ति अन्ये च उत्पद्यन्त इति निर्वायते,
“अन्तेन सह संयुक्तः स तीक्ष्णवर्णो रसः । माधुर्यं भजते” इत्यादिना
पररसादेः पूर्व्वरसादिपरिणामसम्भवत्वेनाभ्युपगमात्, ये त्वेवं प्रत्यवतिष्ठन्ते
तान् प्रति हेत्वन्तरमुपन्यस्यति नित्यत्वाच्चेति । द्रव्यं प्रधानमिति पूर्व्व-
णान्वयः । नित्यत्वञ्च द्रव्याणां कालपरिणामेनान्यथाभावेऽपि तदेवेदमिति
प्रत्यभिज्ञायमानत्वादवगन्तव्यम् । नित्यत्वाद्व्यस्य प्राधान्यसंप्राधान्यञ्च रसा-
दीनां दर्शयति नित्यमित्यादिना । परिमाणान्यत्वे द्रव्यान्यत्वमिति येषां
दर्शनं, तेषामामपक्वफलयोर्मात्रया परिमाणभेदात् द्रव्यभेदोऽपीति सत्त्वाऽनु-
रूपं दृष्टान्तमाह कल्कादिप्रविभाग इति । कल्कादिरूपेण प्रविभक्तो द्रव्य-
निचयः कल्कादिप्रविभागः । अत्र पूर्व्वोपरकालावस्थायिन्यभिन्नपरिमाणे
कल्कादिप्रविभागे सत्येव तस्य गन्धरसयोः सत्त्वमसत्त्वञ्चेत्यनियतादस्थायिनी
गुणा अनित्या उच्यन्ते, द्रव्यञ्च तदपेक्षया नियतावस्थायि नित्यमाख्यायते
इति द्रष्टव्यम् । न चायं कल्कादिप्रविभागो रूपादितो व्यापन्नः सहस्र
प्रत्यभिज्ञाविषयो भवतीति सम्प्रधार्य रसगन्धावेवोपात्तायित्यनुसन्धेयम् ॥२॥

ननु चम्पककुसुमादिद्रव्यनाशेऽपि तद्वासनावासिततैलादौ तद्गन्धो-
पलब्धेर्नित्यो गुणो द्रव्यमनित्यमिति वैपरीत्यमापद्यते इति नित्यत्वहेतो-
रनैकान्तिकतेत्याह स्वजात्यवस्थानाच्चेति । स्वजात्यवस्थानत्वं विवर्णोति
यद्येति । शेषाणि परिशिष्टान्याप्यादीनि । रसादयस्तु नैवमिति शेषः, ते
हि स्वां जातिं परित्यज्य जात्यन्तरमाश्रयन्ते । वक्ष्यति हि “भूस्यस्वगुण-
बाहुल्यान्धुरः, भूस्यग्निगुणबाहुल्यादस्त्रः” इत्यादि । नन्विदमप्यत्र ज्ञेयं मांस-
त्वेन परिणतस्याप्यस्यापि शोणितस्य पार्थिवत्वदर्शनादित्येवं विवक्ष्यूनपाच्च-

गच्छत्येवं शेषाणि । पञ्चेन्द्रियग्रहणाच्च, पञ्चभिरिन्द्रियै-
र्गृह्यते द्रव्यं न रसादयः ॥ ३ ॥

आश्रयत्वाच्च, द्रव्यलाश्रिता रसादयो भवन्ति । आ-
रम्भसामर्थ्याच्च, द्रव्याश्रित आरम्भो यथा विदारिगन्धादि-
माहृत्य सङ्गुय विपचेदित्येवमादिषु न रसादिष्वारम्भः ॥ ४ ॥

कीर्तुर्हेतुत्वन्तरमाश्रयते पञ्चेन्द्रियग्रहणाच्चेति । पञ्चेन्द्रियग्राह्यत्वन्तु द्रव्यस्य
पञ्चीकृतत्वात् “भूमौ करकराशब्दो जले तुलुतुलुध्वनिः” इत्यादि वेदान्त-
वाक्यान्यनुसन्धायार्थवसितव्यम् । यदा पञ्चेन्द्रियग्राह्यत्वमिह द्रव्यस्य तत्त-
द्गुणपुरस्कारेण तत्तदिन्द्रियग्रहणविषयत्वम् । तथाच लोकेऽनुभवः, दीर्घा
शृङ्गुली मया श्रुता दृष्टा स्पृष्टा आप्राप्ता आस्तादिता चेति ॥ ३ ॥

नत्वेवं पञ्चेन्द्रियग्राह्यत्वं पञ्चीकृतत्वादेव वेदान्तवाक्येनाङ्गीक्रियते वस्तु-
तस्तु वाग्वस्तुमात्रत्वेनैतत्पर्यवस्यत्यनुभवेनाविषयीकरणात्, गुणपुरस्कारेण
पञ्चेन्द्रियग्राह्यत्वे च गुणानामेव प्राधान्यं स्यात्, किञ्च काणादानां सत्ता-
गुणत्वयोः पञ्चेन्द्रियग्राह्यत्वात्प्राधान्यं स्यादित्यर्थान्तरम् किञ्च गुणा एव
इन्द्रियग्राह्या न गुणवन्ति द्रव्याणीति तेषां दर्शनं तेषां स्वरूपासिद्धौ
हेतुरर्थान्तरच्चेत्यत आह आश्रयत्वाच्चेति । आश्रयत्वात् समवायसम्बन्धेन
रसादीनामधिष्ठानत्वात् । नन्वाश्रयत्वस्य प्राधान्यं प्रत्यकिञ्चित्करत्वमि-
त्युत्पश्यामी युक्त्यभावात्, नियमेन हि रसादीनामेव कार्य्यकरत्वमध्यव-
स्यन्ति कुशलाः ; न हि भिषजः सहस्रमपि सन्धूय प्रनष्टरसादिकेन केन-
चिद्द्रव्येण किञ्चन व्याधिं प्रतिकर्तुमीशते, अतएव गुणप्रकर्षमात्रमभिसमीक्ष्य
नवं पुराणं वा द्रव्यं ग्राहयितुमिदमुक्तञ्च “विगन्धेनापरामृष्टमव्यापञ्चं
रसादिभिः । नवं द्रव्यं पुराणं वा ग्राह्यमेव विनिर्दिशेत्” इति ; यद्यत्र द्रव्यं
परमार्थतः प्रधानमभविष्यत् तर्हि द्रव्यविवेकमप्यकरिष्यदित्येवं विप्रतिप-
न्नानपनुदति आरम्भसामर्थ्याच्चेति । आरम्भसामर्थ्यादाहरणादिकर्माह-
त्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

शास्त्रप्रामाण्याच्च, शास्त्रे हि द्रव्यं प्रधानमुपदेशे हि
योगानां यथा मातुलुङ्गाग्निसन्ध्यौ चेति न रसादय उप-
दिश्यन्ते ॥ ५ ॥

क्रमापेक्षितत्वाच्च रसादीनां, रसादयो हि द्रव्यक्रम-
सपेक्षन्ते यथा तरुणे तरुणाः सस्यूर्णे सस्यूर्णा इति । एकदेश-
साध्यत्वाच्च, द्रव्याणामेकदेशेनापि व्याधयः साध्यन्ते यथा

अस्वारम्भसामर्थ्यं द्रव्यस्य, किन्त्वन “सधुरास्तलवणा वातं शसयन्ति”
इत्याद्यनुशासनात् रसादीनां कर्तृत्वमध्यवस्य तेषामेक प्रधानं पश्यामो
न त्वेव द्रव्यस्येति चेत्तेत्याह शास्त्रप्रामाण्याच्चेति । अन्वयोऽत्र प्राग्वदेव ।
उक्तमर्थमवगमयति शास्त्र इत्यादिना । हिरेको हेतावपर्यावधारणार्थः ।
यस्मादयोगानां मिश्रकायुक्तानां भेषजानामुपदेशे यथा “मातुलुङ्गाग्नि-
सन्ध्यौ च” इत्येवंक्रमेण द्रव्यमुपदिश्यत इति शेषः, न तथा रसादय उप-
दिश्यन्ते ; तस्मात् शास्त्रे द्रव्यमेव प्रधानमिति योजना ॥ ५ ॥

नन्वनया युक्त्या द्रव्यस्य प्रधान्यचेदिष्टं तर्हि रसस्यापि प्रधान्यमनि-
वार्यं स्यात् “लवणानि मनःशिला” इत्यादिना लवणरसद्रव्योपदेशेन पर-
सार्थतो लवणरसस्याप्युपदेशात्, नहि विनष्टरसानि तानि लघ्वीयसामपि
व्याधीनामुपशमार्थं कस्मिंश्चिदपि योग उपदिश्यन्त इत्याह क्रमापेक्षितत्व-
च्चेति । नन्विदमप्यनुपपन्नं परस्वरापेक्षिणामेषां द्रव्यरसादीनां क्रमापेक्षि-
तत्वानुपपत्तेः, वक्ष्यति च “जन्म तु द्रव्यरसयोरन्योन्यापेक्षिकं स्मृतम्” इत्येवं
प्रत्यवस्थामपास्यन्नाह एकदेशसाध्यत्वाच्चेति । रसादीनान्तु निरवयवत्वादेक-
देशसाध्यत्वं नोपपद्यते तस्माद्द्रव्यमेव प्रधानमित्ययमभिसन्धिः । स्यादेतत्,
क्षिन्नाम तद्द्रव्यम् ? इत्यपेक्ष्यायां विनिगमनाविरहात् द्रव्यलक्षणत्रितयमेवो-
पदिशति द्रव्येत्यादिना । अत्र हि त्रयाणामेव लक्षणानां लक्षणत्वमेकविधं

महाष्टचक्षुरेणेति । तस्माद्द्रव्यं प्रधानम् । द्रव्यलक्षणं तु क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति ॥ ६ ॥

नेत्याहु रन्ये । रसास्तु प्रधानम्, कस्मात् ? आगमात्, आगमो हि शास्त्रमुच्यते, शास्त्रे हि रसा अधिकता, यथा रसायत्त आहार इति, तस्मिंश्च प्राणाः । उपदेशाच्च, उपदिश्यन्ते हि रसा यथा मधुरास्त्वत्तवणा वातं शमयन्ति । अनुमानाच्च, रसेन ह्यनुमीयते द्रव्यं यथा मधुरमिति ॥ ७ ॥

भवतीति “द्रव्यलक्षणम्” इत्येकवचनं नानुपपन्नम् ; तथाच, क्रियावत्, गुणवत्, समवायिकारणञ्च द्रव्यमित्यर्थः । क्रियावत्त्वमत्र कर्माववृत्ति-पदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वम् । एवमेव गुणवत्त्वं समवायिकारणत्वञ्च व्याख्येयम् ; तेन गगनादौ, घटादानुत्पत्तिकाले उत्पन्ने च यथाक्रमं क्रिया-गुणसमवायिकारणत्वाभावेऽपि नाव्याप्तिः ॥ ६ ॥

मतान्तरमवतारयति नेत्यादिना । नेति द्रव्यप्राधान्यप्रतिषेधार्थम् । न खलु द्रव्यं प्रधानमित्यर्थः । किन्तुर्हि ? इत्याह रसा इति । तुकारेण रवेतरेषां प्राधान्यं निरुणद्धि, रसा एव प्रधानमित्यर्थः । अधिकताः प्राधान्येनोपदिष्टा इत्यर्थः । उक्तमर्थमुदाहरणेनावगमयति यथेत्यादिना । रसायत्त आहार इत्युक्तानुवादः, इतिशब्दो वाक्यसमाप्त्यर्थः । व्याजेन रसानामेकान्ततः प्राधान्यं प्रदर्शयन्नाहारं स्तौति तस्मिंश्चेति । यस्तु खल्वाहारः प्राणाधिष्ठानमुच्यते सोऽपि यस्माद्रसायत्तस्तस्माद्रसानां प्राधान्यं प्रति मनागपि नाशङ्कितव्यमित्ययमाशयः । नन्विदमयुक्तम्, “रसाः पुनर्द्रव्या-न्याः” इति द्रव्याणामप्यधिकतत्वात्तेषामपि प्राधान्यप्रसङ्गेरिति चेन्नेत्याह उपदेशाच्चेति । किन्तु खल्वेवमुच्यते “जषकादिः कफं हन्ति” इत्यादिना रसादिवद्द्रव्याणामप्यनेकश उपदेशात् ; ये त्वेवं विप्रतिपद्यन्ते तानपास्व-

ऋषिवचनाच्च, ऋषिवचनं वेदो यथा किञ्चिदिज्यार्थं
सधुरमाहरेदिति । तस्माद्रसाः प्रधानं, रसेषु गुणसंज्ञा ।
रसलक्षणमन्यत्रोपदेक्ष्यामः ॥ ८ ॥

ज्ञाह अनुमानाच्चेति, अनुमानादनुमितिसाधनत्वाच्चेत्यर्थः । ननु किमेत-
दुच्यते “रसेन ह्यनुमीयते द्रव्यम्” इति, न हि द्रव्यमनासाद्य निपुणैरपि
कैश्चित् केनचिदप्यंशेन रसः परिगृह्यते तदधीनत्वात्, येनानुमित्तसे द्रव्यम् ;
अथ चेत् प्रागेवासाद्यते द्रव्यं तर्हि ज्ञातमेव तदित्यनुमानमप्रयोजकं स्या-
दिति चेन्न प्रमाणकूटानां निःसंशयकरत्वेनाभ्युपगमात् क्वचित् प्रत्यक्षपरि-
गृह्यतेऽप्यर्थे उत्पन्नाया अनुमित्तायाः प्रयोजकत्वेनोपलब्धेः ; अतएव
शिरोमणिरपि “प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन वुमुत्सन्ते तर्करसिकाः,
न हि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमितेऽनुमातारः, इति वाचस्पतिवचन-
योरविरोधोऽनुमितातद्विरहाभ्यां तदुपपत्तेः” इति ॥ ७ ॥

नन्विदमनुपपन्नं द्रव्येणापि रसस्यानुमानात्तथाह्युपलब्धान्तरसफला-
स्वादस्य पुतपस्य कालान्तरे तज्जातीयं फलं दृष्ट्वा तत्राप्यन्तरसमनुमिमानस्य
तदगर्हिषवर्त्तिती दन्तोदकप्लवो दृश्यते । अपिचानुमितिसाधनत्वादेव चेद्रसः
प्रधानं स्यात्तर्हि इच्छादिभिरात्मनोऽनुमानात् गुणभूतानामिच्छादीना-
मप्यात्मतः प्राधान्यं प्रसज्येतेति वचनावसरं सुदूरं परिक्षिपति ऋषिवचना-
च्चेति । ऋषिवचनं वेद इति ऋषीणां वेदार्थोपनिबन्धत्वाद्देवत् प्रमिति-
साधनं स्मृतिरिति यावत् । अथवा अतौन्द्रियार्थदर्शिन एव ऋषिपदार्थ-
त्वात् परमेश्वरोऽपि ऋषिः, तद्वचनं वेद इति यथाश्रुत एवार्थः । येषामपि
वेदराशयो निज्या इति दर्शनं, तेषामपि मन्त्रद्रष्टृभिरेव वेदाः प्रकाशिता
इति वेदस्य ऋषिवचनत्वं नानुपपन्नम् । तद्वर्णयति यथेति । मधुर-
रसस्यामूर्त्तत्वेनाहरणसम्भवात् द्रव्यमाक्षिप्य तेनाहरणसम्बन्धो वाच्यः । तेन
मधुरं मधुररसप्रधानं द्रव्यमित्यर्थः । अत्र रसप्राधान्येन द्रव्यव्यपदेशाद्रसाः
प्रधानमित्ययमभिसन्धिः । उक्तमर्थं निगमयेति तस्मादिति । रसप्राधान्य-

नेत्याहुरन्ये । वीर्यं प्रधानमिति । कस्मात् ? तद्वशे-
नौषधकर्म्मनिष्पत्तेः । इहौषधकर्म्माण्युद्धोभागोभयभाग-
संगोधन-संशमन-संग्राहकाग्निदीपन-प्रीडन-लेखन-हंरण-
रसायन-वाजीकरण-श्वयथुकर-विलयन-दहन-दारण-सा-
दन-प्राणम-विष-प्रशमनानि दीर्घप्राधान्याद्भवन्ति । तच्च
वीर्यं द्विविधमुष्णं शीतञ्चाग्नीषोमीयत्वाज्जगतः । केचि-
दष्टविधमाहुरणं शीतं स्निग्धं सूक्ष्मं गुरु लघु बृहदु

प्रत्ययकरो हेतुर्गुणप्राधान्येऽपि बुभुक्षितव्यो गुणत्वसाम्यादित्येवोपदिदिच्च
रसस्य गुणसंज्ञां स्मारयति रसेषु गुणसंज्ञा इति । यस्माद्रसानां गुणसंज्ञा,
तस्माद्रसप्राधान्यनिरूपणादेव तदितरेषां गुणानामपि प्राधान्यं निरू-
पितमित्ययमाशयः । न चैतदशङ्केयम्, “अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गुणानां
कर्म्मविस्तरम्” इत्यादिना शीतादीनामधिकारित्यमाणत्वात्, “द्रवः प्रक्लेदनः
सान्द्रः स्थूलः स्यादन्धकारकः” इत्यादिना द्रवादीनामुपदेशात्, “गन्ध-
लक्षणा धितिः” इत्यादीनां गन्धादीनां चित्वादेरनुमानात्, “वायव्यं श्वेत-
मालभेत” इत्यादिवेदप्रामाण्याच्च रसप्राधान्यवदिहापि हेतूपपत्तेः । गुण-
प्राधान्यहेतवस्त्वेव रसप्राधान्यहेतव इव व्याख्येयाः । रसेत्यादि । अन्यत्रेति
रसविशेषविज्ञानीये ॥ ८ ॥

नेत्यादि । न रसाः प्रधानमित्यर्थः । वीर्यं नाम तत् येन रसं
विपाकश्चाभिभूय कर्म्म क्रियते इति निश्चीयते “रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभाव-
स्तान्यपीहति” इत्यात्रेयानुशासनात् तदिदमुच्यते तद्वशेनेति । कानि पुन-
स्तानि कर्म्माणीत्याह इहेत्यादि । संग्राहकमत्र संग्राहित्वम्, यथा “अवि-
वेक्यादेः सिद्धिः” इति सांख्यकारिकायाम् “अविवेकित्वमविवेकि” इति
वाचस्पतिमिश्राः । एवमेव प्राणप्लव्यथुकरशब्दावपि व्याख्येयी । तत्र प्राण-
प्लवं विषादीनां श्वयथुकरत्वञ्च भङ्गातकादीनाम्, विलयनं श्वयथुनाशनं,

तीक्ष्णञ्चेति; एतानि खलु वीर्याणि खलु लघुणीत्कर्षाद्रसम-
भिभूयात्मकर्षं कुर्वन्ति । यथा—तावन्महत् पञ्चमूलं कषायं
तिक्तानुरसं वातं शमयत्युष्णवीर्यत्वात्, तथा कुलत्यः क-
षायः कटुकाः पलाण्डुः स्नेहभावाच्च । मधुरश्चेक्षुरसो वातं
वर्द्धयति शीतवीर्यत्वात् । कटुका पिप्पली पित्तं शमयति
ऋदुशीतवीर्यत्वाद्ग्लानमलकं लवणं सैन्धवञ्च । तिक्ता काक-
लाक्षी पित्तं वर्द्धयत्युष्णवीर्यत्वान्मधुरा मत्स्याश्च । कटुकां
मूलकं श्लेष्माणं वर्द्धयति स्निग्धवीर्यत्वात् । अलं कपिलं
श्लेष्माणं शमयति रूक्षवीर्यत्वान्मधुरं क्षौद्रञ्च । तदेतन्नि-
दर्शनमात्रमुक्तम् ॥ ६ ॥

भवन्ति चात्र ।

ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै ।

रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न ते हन्युः समीरणम् ॥

ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि तेषु वै ।

तैक्ष्णौष्णत्रलघुताश्चैव न ते तत्कर्षकारिणः ॥

तच्च सिध्यकोक्तानां सातुलुङ्गादीनां कर्मेति वेदितव्यम् । परिशिष्टानि
सुखावगम्यानि । केचिदित्यादि । नेह गुरुलघुशब्दापवर्तनेन विशद-
पिच्छिलयोः पाठो न्यायः शास्त्रेऽस्मिन् कचिदपि तयोर्वीर्यत्वेनानुपदेशा-
दुपदेशाच्च गुरुलघुनोः, वक्ष्यति हि “ये रसाः” इत्युपक्रम्य “रौक्ष्यलाघव-
शैत्यानि न ते हन्युः समीरणम्” इत्यादि । उक्तमर्थमुदाहरणेन स्मोरयति
यथेति । कटुका पिप्पलीति पिप्पलीशब्दस्नेह पिप्पलीलतायां तात्पर्य-

ये रसाः ह्येषां रसना भवन्ति यदि तेषु वै ।

स्नेहगौरवशैत्यानि वल्गासं वर्द्धयन्ति ते ॥

तस्माद्दीर्घं प्रधानमिति ॥ १० ॥

नेत्याहुर्न्ये । विपाकः प्रधानमिति । कस्मात् ? सम्य-

मित्याहुः, घ्रात्रेयादिभिरुष्णवीर्यत्वेनाभिहितायाः पिप्पल्या सृद्गुशीतत्वा-
नुपपत्तेः । काकमाची पित्तं वर्द्धयतीति काकमाच्याः पित्तवर्द्धकत्वं स्वतन्त्र-
पित्ताभिप्रायेणेति लक्षणीयम्, वक्ष्यमाणं त्रिदोषहरत्वं त्वगुबन्धभूतपित्त-
हरत्वेनेति नानुपपत्तिः । कटुकं मूलकमिति मूलकशब्देनेह महामूलक-
सेवाभिप्रेयत इति वक्तव्यमेव, क्लृप्तमूलकस्य त्रिदोषहरत्वेन विवक्षितत्वात् ।
न ह्येतावन्त्येव वीर्यप्राधान्यप्रत्ययकाराणि भवन्ति, तित्त्वानामर्कागुग्गुलुची-
नामौष्ण्येन पित्तप्रशमकत्वदर्शनात्, तदिदमुच्यते तदेतन्निदर्शनमात्रसुज्ञा-
मिति । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ ८—१० ॥

वीर्यप्राधान्यवादिमतमवमल्य विपाकः प्रधानमेवंवादिनो मतमनुस-
न्धत्ते नेत्यादिना । विपाको नाम “जाठरेणाग्निना योगादयद्यदेति रसा-
न्तरम् । रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः” इत्युक्तलक्षणः ।
सम्यङ्मिथ्याविपाकत्वादिति । सम्यक् मिथ्या वा विपाको येषां तेषां
भावस्तस्मात् । सम्यङ्मिथ्याविपाकत्वादेव द्रव्याणां कार्यकरत्वात् विपाकः
प्रधानमित्येव स्फुटीकत्वावगमयति इहेत्यादिना । सर्वशब्देनेह वमनादे-
रितरद्रव्याख्येवाभिप्रेयन्ते विपाकमन्तरेणैव कार्यकरत्वात् । अत्र द्रव्य-
गुणानुरूपो निष्ठापाकः सम्यग्विपाक उच्यते, तद्विपरीतसु मिथ्यावि-
पाकः । तयोराद्यः कटुकश्चित्रकः पाकेऽपि कटुक इत्यादौ, द्वितीयसु
कटुका पिप्पली पाके मधुरा इत्येवमादौ वुमुत्तितव्यः । गुणं दोषं वेति
वाशब्दस्यार्थे, सम्यग्विपक्त्वानि मिथ्याविपक्त्वानि वा गुणं दोषश्च जनयन्ती-
त्यर्थः । तद्यथा सम्यग्विपक्वश्चित्रकोऽग्निसन्दीपनादिरूपं गुणं, रुक्म-
त्वादिरूपं दोषश्च जनयति ; मिथ्याविपक्वा पिप्पली च क्षुब्धवर्द्धनादिरूपं
गुणं, प्रक्लेदजननादिरूपं दोषश्च जनयति । यदाह चरकः “पिप्पल्यः क-

क्षिप्याविपाकत्वात् । इह सर्वद्रव्याण्यभ्यवहृतानि सम्य-
क्षिप्याविपक्वानि शुणं दोषं वा जनयन्ति ॥ ११ ॥

तत्राहुरन्ये प्रतिरसं पाक इति । केचित् त्रिविध-
निच्छन्ति मधुरम्लं कटुकञ्चेति । तत्तु न सम्यक्, भूतगुणा-
दागमाज्ज्ञातो विपाको नास्ति । पित्तं हि विदग्धमस्त्यता-

टुकाः सत्यो मधुरविपाका शुक्लो नात्यर्थं क्षिप्धोष्णाः प्रक्षेदिन्यः” इति ।
यदा अग्निसास्यान् हीनं नापि चाधिकं निष्ठापाकः सम्यग्विपाकः, तदन्य-
स्त्वग्निवैषम्यान्निष्याविपाकः । तत्र सम्यग्विपाके यथोक्ता गुणाः, सिध्या-
विपाके चासादिदोषाः सम्भवन्तीत्यायुर्वेदविदो भाषन्ते, तस्माद्दीर्घमपि
विपाकाधीनं भवतीति निर्द्ध्यते विपाकविशेषेण तद्विशेषादित्यतः “रसं
विपाकस्तौ वीर्यम्” इत्यस्यानादरादुपपन्नं भवति “सम्यक्षिप्याविपक्वानि
शुणं दोषं वा जनयन्ति” इति । नातो विपाकप्राधान्यं प्रति न काचिहि-
प्रतिपत्तिरित्ययमभिसन्धिः ॥ ११ ॥

सम्प्रति स्वाभिमतं विपाकप्रकारद्वयमुपदिदिक्षुः प्रथमन्तावत् षड्विध-
विपाकवादिनां त्रिविधविपाकवादिनाञ्च मतसुषुप्तस्य दूषयति तत्राहुरन्य-
इत्यादिना लवणतामुपैति इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण । भूतगुणादिति । सूत-
शब्देनेह प्रत्यासत्त्या भूम्यग्नी अभिधीयेते, वक्ष्यति हि “भूम्यग्निगुणवाहुल्या-
दन्तः” इति ; तथाचास्त्वगता ह्यग्निगुणः विपाचकाग्निगुणैः सामान्यादभि-
द्वष्टा, अल्लानां स्थूलसारसान्द्रादीनां विरुद्धानां तत्रस्थानां भूमिगुणाना-
मवजया भवन्तीत्यस्त्वो रसोऽग्निगुणवाहुल्यात् कटु विपच्यते नैवान्तं, तदिद-
मुपपन्नं भवति भूतगुणादिति । न चैवङ्गते “तोयाग्निगुणवाहुल्याल्लवणः”
इत्यनागतावेक्षणादनयेव युक्त्या कटुविपाकसर्ही लवणो रसः कथं मधुरं वि-
पच्यत इति वाच्यम्, तोयस्यान्यवजयस्त्वभावदर्शनात् । दृढप्रतिपत्तये
हेत्वन्तरमुपन्यस्यति आगमाच्चेति । आगमस्तावत् “द्रव्येषु पचमानेषु” इ-
त्यादिर्वक्ष्यमाणः । नन्वेतच्चेत्तत्त्वं कथन्तर्ह्यहारीतरकालादौ कर्द्द्वयतामस्त-

मुपैति अग्नेर्मन्दत्वात् । यद्येवं लवणोऽप्यन्यः पाको भविष्यति, लेष्मा हि विदग्धो लवणतामुपैतीति ॥ १२ ॥

मधुरो मधुरस्य, अम्लोऽम्लस्य, एवं सर्वेषामिति केचिदाहुः । दृष्टान्तञ्चोपदिशन्ति यथा तावत् क्षीरमुखागत-समिपच्यमानं मधुरमेव स्यात्, तथा शालियवमुद्गादयः प्रकीर्णाः स्वभावमुत्तरकालेऽपि न परित्यजन्ति तद्वदिति । केचिद्वदन्यबलवन्तो बलवतां वशमायान्तीत्येवमनवस्थितिस्तस्मादसिद्धान्त एषः ॥ १३ ॥

आगच्छेदित्याशङ्क्याह पित्तमित्यादि । हिशब्दोऽवधारणार्थः । एतेन प्रति-रसविपाकवादिनस्त्रिविधविपाकवादिनश्च निरस्यन्ते, तथाविधस्याम्लस्य विपाकत्वानुपपत्तेः । नचैतावतापि त्रिविधविपाकवादिनो निरस्यन्त एका-न्तेन यथाकथञ्चित्पाकत्रैविध्यवादिनो हि ते तथाविधामम्लतामादायैव त्रिविधं विपाकमिच्छन्तीत्येवं ये प्रत्यवतिष्ठन्ते तान् निरस्यन्नाह यदीत्यादि । यदीत्युपगमार्थः । एवमुक्तप्रकारेणैव पाक इष्टस्तर्हि लवणोऽपि अन्य-श्चतुर्थः पाको भविष्यतीति त्रैविध्यपरिहानिर्दुरपनेयेत्ययमभिसन्धिः ॥ १२ ॥

मुनरपि मतान्तरद्वितयमुपन्यस्य दूषयति मधुर इत्यादिना । अम्ल-विपाकपरिखण्डनेनैव खण्डिते अप्येते अन्यथा दूषणाय इहोपात्ते इत्यनु-सन्धेयम् । सर्वेषामिति संयुक्तासंयुक्तानाम् । उखागतं स्थालीस्थम् । प्रकीर्णा इत्युक्ताः, उत्तरकाले प्ररोहकाले । अवलवन्तोऽणुत्वेन दुर्बलाः, बलवतां व्यक्तानाम्, वशमायत्ततामायान्तीति “बलीयसा दुर्बलं बाध्यते” इति न्यायादिति भावः । अनवस्थितिरिति रसानुरसकल्पनेन रसानामपरि-संख्येयत्वादित्यवधेयम् । यदाह चरकः “त्रिषष्टिः, स्यादसंख्येया रसानु-रसकल्पनात् । रसास्तरतमाभ्यान्तु संख्यामतिपतन्ति हि” इति । एष द्विविधो विपाकवादमार्गः ॥ १३ ॥

आगमे हि द्विविध एव पाको अधुरः कटुकश्च । तयो-
र्अधुराख्यो गुरुः, कटुकाख्यो लघुरिति । तत्र पृथिव्यप्तेजो-
वायुकाशानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च,
पृथिव्यापञ्च गूर्वः शेषाणि लघूनि । तस्माद्विविध एव
पाक इति ॥ १४ ॥

भवति चाह ।

द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वस्वपृथिवीगुणाः ।

निर्वर्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको अधुर उच्यते ॥

तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु ।

निर्वर्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते ॥ १५ ॥

स्यादेतत्परमार्थतस्तु कतिविधः पाक इत्याह आगम इत्यादि । हि-
शब्दः सिद्धान्तानुसरणार्थः । कुतस्तु खलु गुरुलघुयेति द्विविधो विपाको
भवितुमर्हति, विपाको हि नाम रसपरिणामविशेष इति निश्चीयते “जाठ-
रेणाग्निना योगाद्वयद्वयेति रसान्तरम्” इत्याद्यनुशासनात्, रसस्वाप्य-
आप्यश्च गुरुरिति विश्वजनीनस्फुटतरा प्रतीतिर्न शक्या वचनसहस्रैरप्यव्य-
यितुम्, न ह्यागमाः सहस्रमपि उष्णमग्निं शीतं कर्तुमीशत इत्याह तत्रे-
त्यादि । तत्र विपाकाभिनिर्वृत्तौ पृथिव्यादीनां गुणसाधर्म्याद्गुरुत्वलघुत्व-
धर्मसाभ्याद्गुरुता लघुता चेति द्वैविध्यं भवति । साधर्म्यं भागशो दर्शयति
पृथिव्यापद्येत्यादिना । एतेन पृथिव्यपाङ्गुत्वं साधर्म्यम्, शेषाणान्तु
लघुत्वमित्याविष्कृतं भवति ; तस्मात् पृथिव्यादीनां द्वैविध्याद्विपाकोऽपि
द्विविध एव भवति, कारणानुरूपं कार्यमिति कृत्वेति भावः । उक्तमर्थं
स्फुटीकृत्यावगमयति द्रव्येष्वित्यादिना श्लोकद्वितयेन । अतिदीहितार्थ-
मेतत् ॥ १४—१५ ॥

पृथक्त्वदर्शिनामेष वादिनां वादसङ्ग्रहः ।

चतुर्णांमपि सामर्थ्यमिच्छन्त्यत्र विपश्चितः ॥ १६ ॥

तद्द्रव्यमात्मना किञ्चित् किञ्चिद्वीर्येण सेवितम् ।

किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति वा ॥ १७ ॥

द्रव्यादीनां प्राधान्यमाश्रित्य परस्परं विवदमानानां भिषजां मतान्युप-
संहरन् स्वमतमुपन्यस्यति पृथक्त्वेत्यादिना । एष सप्रतिवादमुपदिष्टो द्रव्या-
दिप्राधान्यव्यापको ग्रन्थः पृथक्त्वदर्शिनां विगृह्यकैकशो द्रव्यादिस्वा-
तन्त्र्यमाचक्षणाणां वादिनां वादानां सङ्ग्रहोऽत्रेति वादसङ्ग्रहः केवलं तर्क-
निचय इत्यर्थः । अत्र प्रतीकारविधौ विपश्चितस्त्वार्थदर्शिनी विद्वांसस्तु
चतुर्णां द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकानामेव सामर्थ्यं योग्यतामिच्छन्ति, अत-
स्तत्त्वार एव प्रधानानीति भावः । अपिशब्दोऽवधारणार्थः ॥ १६ ॥

चतुर्णां प्राधान्यप्रकारं दर्शयति तद्वित्यादिना । तत् पक्षतः प्राधान्ये-
षोपदिष्टं द्रव्यं द्रव्यजातं सेवितमुपयुक्तं सत्, तत्र किञ्चिद्द्रव्यम् आत्मना
सर्वार्थकारिणा भावविशेषेण प्रभावेनेति यावद्दोषं हन्ति करोति वेति परे-
णान्वयः । एदमुत्तरत्राऽपि व्याख्येयम् । न चात्मशब्दस्यार्थोऽयमनुपपन्नः
“गौणश्चेन्नात्मशब्दात्” इति ब्रह्मसूत्रभाष्ये “अचेतनेऽपि प्रधाने भवत्यात्म-
शब्द आत्मनः सर्वार्थकारित्वादयथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि भृत्ये भवत्यात्म-
शब्दो ममात्मा भद्रसेन इति” एवं भगवता शङ्कराचार्येणाप्युक्तेः । नेह
गुणानामनुपादानात् “किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म वीर्येण चापरम् । द्रव्यं गुणेन
पाकेन प्रभावेन च किञ्चन” इति चरकवचनं विप्रतिषिद्धं भवति “रसेषु गुण-
संज्ञा” इति प्रागुक्तेरित्यनुसन्धेयम् । नन्वेतावता “मधुराम्ललवणा वातघ्नाः”
इत्यादिना रसानां कर्तृत्वेन व्यपदेशोऽनुपपन्न इति चेन्न, दात्रं लुनाति
इतिवत् करणे एव कर्तृत्वव्यपदेशात् ॥ १७ ॥

पाको नास्ति विना वीर्यवीर्यं नास्ति विना रसात् ।
 रसो नास्ति विना द्रव्याद्द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम् ॥ १८ ॥
 जन्म तु द्रव्यरसयोरन्योन्यापेक्षिकं स्मृतम् ।
 अन्योन्यापेक्षिकं जन्म यथा स्याद्देहदेहिनोः ॥ १९ ॥
 वीर्यसंज्ञा गुणा येऽपि तेऽपि द्रव्याश्रयाः स्मृताः ।
 रसेषु न वसन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः ॥ २० ॥
 द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्धि विपच्यन्ते न षड्रसाः ।
 श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं शेषा भावास्तदाश्रयाः ॥ २१ ॥

नन्निह किञ्चिन्नैवं भेषजद्रव्यमस्ति यद्रसेन विनाकृतं भवति, तथाच
 द्रव्याहिना रसस्याभावाद्द्रव्यस्यैव श्रेष्ठं स्यात्तर्हि रसाहिनापि द्रव्यस्याभावा-
 द्रसस्यापि श्रेष्ठत्वं प्रसज्येत इत्याशङ्क्य परिहरति जन्मेति । देहदेहिनीर्यथा
 आश्रयाश्रयिभावेनान्योन्यापेक्षिकं जन्म, तथैव द्रव्यरसयोरित्यर्थः । एतेना-
 श्रयत्वाद्द्रव्यस्य प्राधान्यमिति सूचितं भवति । रसाश्रयत्वेन द्रव्यस्य प्रा-
 धान्यं निरूप्य “पाको नास्ति विना वीर्यात्” इत्यादिना वीर्यरसाधीनत्वे-
 नोपदिष्टयोर्विपाकवीर्ययोरपि परमार्थतो द्रव्यमेवाश्रय इति कृत्वा द्रव्यस्य
 प्राधान्यं निरूपयति वीर्येत्यादिना श्लोकद्वयेन । द्रव्ये आहारौषधात्मके
 शालिषष्टिकनागरादौ सम्यगुपशुक्ते सति, द्रव्याणि क्षित्यादीनि विपच्यन्ते
 रसरूपेण परिणम्य स्वयमेव विशिष्टं पाकमापद्यन्त इत्यर्थः । विपाको हि
 नाम सम्यक्परिणतरसपरिणामविशेष इत्यवोचाम । हिशब्दो विशेषणार्थः ।
 रसादयस्तु द्रव्यवत् स्वयमेव न विपच्यन्त इत्यर्थः । कुतः ? आह शेषा
 भावास्तदाश्रया इति शेषा द्रव्यातिरिक्ता रसादय इत्यर्थः । अतो द्रव्यं श्रेष्ठं
 ज्ञेयमिति समन्वयः ॥ १८—२१ ॥

असीमांस्थान्यचित्तानि प्रसिद्धानि स्वभावतः ।

आगमेनोपयोज्यानि शेषजानि विचक्षणैः ॥ २२ ॥

प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रसिद्धान् स्वभावतः ।

नौषधीर्हेतुभिर्विद्वान् परीक्षेत क्षयञ्चन ॥ २३ ॥

सहस्रेणापि हेतूनां नास्वछादिविरेचयेत् ।

तस्मात् तिष्ठेत् तु मतिमानागले न तु हेतुषु ॥ २४ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविज्ञानीयो
नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ।

नन्विदमुक्तम् “तद्द्रव्यमात्मना किञ्चित्किञ्चिद्वीर्येण सेवितम्” इत्यादि,
न चायमस्ति नियमः खल्वेवंजातीयं द्रव्यमेवंजातीयेन साधनेन दीपं हन्ति
करोति वेति, दृश्यते हि सधुरोऽयमिचुरसः पित्तं ग्रसयति तथाविधाश्च
मत्स्याः पुनरेनहर्षयन्तीति, तद्भूयोऽपि युक्त्या समन्वीय विगदं विज्ञापयतु
भगवान्, येन वयं रसवीर्यविपाकप्रभावाननुसन्धाय व्यापदः प्रशमार्थं तं तं
द्रव्यविशेषं यथावदुपयोक्तुं प्रभविष्याम इत्यत आह असीमांस्थानीत्यादि ।
सर्वमिदं निगदव्याख्यातम् ॥ २२—२४ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रवक्त्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
सूत्रस्थाने द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविज्ञानीयो
नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ।

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अघातो द्रव्यविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

पृथिव्यप्तेजोवायुकाशानां समुदायाद्द्रव्याभिनिर्वृत्तिरु-
त्कर्षस्त्वभिव्यञ्जको भवतीदं पार्थिवमिदमाप्यमिदं तैजसमिदं
वायव्यमिदमाकाशीयमिति ॥ २ ॥

तत्र स्थूल-सार-सान्द्र-सूक्ष्म-स्थिर-स्वर-गुरु-कठिनं गन्ध-
वज्रलसीपत्कषायं प्रायशो मधुरमिति पार्थिवम् । तत् सैर्व्य-
वलसङ्घातोपचयकरं विशेषतश्चाधोगतिस्वभावमिति ॥ ३ ॥

शीत-स्तिवित-स्निग्ध-मन्द-गुरु-सर-सान्द्र-मृदु-पिच्छिलं
रसवज्रलसीपत्कषायान्तलवणं मधुररसप्रायमाप्यम् । तत्
स्नेहन-प्रह्लादन-क्लोदन-बन्धन-विष्यन्दनकरमिति ॥ ४ ॥

पूर्वाध्याये अविभज्योपदिष्टस्य द्रव्यस्य विभज्योपदेशार्थमिदानीं द्रव्य-
विशेषविज्ञानीयं नामाधिकरोति अघात इत्यादिना । द्रव्याणां पार्थिव-
त्वादिना प्रभेदा द्रव्यविशेषास्तेषां विज्ञानं द्रव्यविशेषविज्ञानम्, शेषं
समानम् । प्रकृतानुयायित्वाकथनं तावद्द्रव्याभिनिर्वृत्तिप्रकारमुपदिदिशति
पृथिव्यविति । पृथिव्यप्तेजोवायुकाशानां समुदायादिति “द्विधा विधाय
चैकैकं चतुर्धा प्रथमं ततः” इत्यादि वेदान्तवाक्यात् तारतम्येन समुदितेभ्यः
सूक्ष्मेभ्य एभ्यो द्रव्याभिनिर्वृत्तिर्भवतीत्यर्थः, तथाचोपपन्नं भवति “उत्कर्ष-
स्त्वभिव्यञ्जकः” इति ॥ १—२ ॥

उष्ण-तीक्ष्ण-सूक्ष्म-रूक्ष-खर-लघु-विशदं रूपगुणवर्जल-
मीषदन्तलवणं कटुकरसप्रायं विशेषतश्चोर्ध्वगतिस्वभाव-
मिति तैजसम् । तद्दहन-पचन-दारण-तापन-प्रकाशन-
प्रभावर्णकरमिति ॥ ५ ॥

सूक्ष्म-रूक्ष-खर-शिशिर-लघु-विशदं स्पर्शवर्जलमीषतित्तं
विशेषतः कषायमिति वायवीयम् । तद्वैशद्य-लाघव-रूपन-
विरूक्षण-विचारणकरमिति ॥ ६ ॥

क्षुब्ध-सूक्ष्म-मृदु-अवायि-विशद-विविक्तमव्यक्तरसं शब्द-
वर्जलमाकाशीयम् । तन्मार्दव-शौषिर्य-लाघवकरमिति ॥ ७ ॥

अनेन निदर्शनेन नानौषधीभूतं जगति किञ्चिद्द्रव्य-
मस्तीति कृत्वा तं तं युक्तिविशेषमर्घञ्चाभिसमीक्ष्य स्ववीर्य-
गुणयुक्तानि द्रव्याणि कर्मकराणि भवन्ति । तानि यदा

प्रकृतमनुसरति तत्रेति । सारं स्थिरांशं पाकादिभिः क्षयापचयरहित-
मित्येतत्, सान्द्रं नीरन्ध्रम्, मन्दमतीक्ष्णवीर्यम्, स्थिरं स्वभावाद्गूर्हादिगति-
रहितम्, खरं खरस्पर्शम् । शीतित्वादि । स्तिमितमार्द्रम्, क्लादनं तपिः,
त्रिप्यन्दनं विस्त्रावः । उष्णेत्यादि । खरं खरस्पर्शम्, विशदमपिच्छिलम् ।
सूक्ष्मेत्यादि । शिशिरं शीतस्पर्शम्, रूपनमिति स्वार्थिकोऽयं शिचुः हर्षचक्र-
इत्यर्थः, विचारणं मनसोऽनेकधा विकल्पनम्, दोषाणां सञ्चारो वा । क्षुब्ध-
त्वादि । अवायि अखिलं देहं व्याप्य पाकाय वर्तनम्, वक्ष्यति हि “व्यवायी-
चाखिलं देहं व्याप्य पाकाय कल्पते” इति, विविक्तमसंयुक्तं सञ्चिद्रमिति
यावत्, अव्यक्तरसं मधुरादिरसविशेषिणानुपलभ्यमानम् ॥ ३—७ ॥

उत्पत्तिमन्तः सर्व एव हि क्षित्यादयो भावाः सूक्ष्माणां क्षित्यादीना

कुर्वन्ति स कालः, यत्कुर्वन्ति तत्कर्त्तुं, येन कुर्वन्ति तद्-
वीर्यं, यत्र कुर्वन्ति तदधिकरणं, यथा कुर्वन्ति स उपायः,
यन्निष्पादयन्ति तत्फलमिति ॥ ८ ॥

तत्र विरेचनद्रव्याणि पृथिव्यग्निवायुगुणभूयिष्ठानि, पृथि-
व्यापो युष्मदो गुणत्वाद्धो गच्छन्ति, तस्माद्विरेचनमधोगुण-
भूयिष्ठमनुमानात् । वजनद्रव्याण्यग्निवायुगुणभूयिष्ठान्यग्नि-
वायू हि लघू, लघुत्वाच्च तान्यूर्ध्वमुत्तिष्ठन्ति, तस्माद्वजनमप्यूर्ध्व-
गुणभूयिष्ठमुक्ताम् । उभयगुणभूयिष्ठमुभयतोभागम् । अग्नि-
काशगुणभूयिष्ठं संशमनम् । साङ्ग्राहिकमनिलगुणभूयिष्ठ-
मनिलस्य शीघ्रणात्मकत्वात् । दीपनत्वन्निगुणभूयिष्ठम् ।
लेखनमनिलानलगुणभूयिष्ठम् । वृंहणं पृथिव्यगुणभूयि-
ष्ठम् । एवमौषधकर्त्तव्यनुमानात्साधयेत् ॥ ९ ॥

समुदायाभिनिर्हृततयोक्तलक्षणास्तदिदमुच्यते अनेनेति । निदर्शयते
द्रव्याणां स्वभावीऽनेनेति निदर्शनं शास्त्रम् । तदयमर्थः—अनेन निदर्शनेन,
तत्र सूक्ष्मसारेत्यादिना लाघवकरमित्यन्तेन अन्येन, जगत्प्रीतिप्रीतिभूतं न
क्षिप्रिद्रव्यमस्तीति कृत्वा निश्चितमिति शेषः, तं तमिति बुद्ध्या समाकृत-
तया तत्र विरेचनद्रव्याणीत्यादिना अनन्तरं वक्ष्यमाणं युक्तिविशेषम्, तं
तमर्थं विषयं व्याधिविशेषश्चेति यावत्, अभिसमीच्य प्रयुक्तानि स्ववीर्यगुण-
युक्तानि गुणवन्ति द्रव्याणि कर्त्तव्यकराणि भवन्तीति योजना । तानीत्यादि
स्पष्टम् । तं तं युक्तिविशेषं दर्शयति तत्रेत्यादिना साधयेदित्यन्तेन अन्येन ।
अतिरोहितार्थमेतत् ॥ ८—९ ॥

भवन्ति चान्न ।

भूतेजोवारिजैर्द्रव्यैः शमं याति समीरणः ।

भूयस्वुवायुजैः पित्तं क्षिप्रमाप्नोति निर्व्वृतिम् ॥

खतेजोऽनिलजैः श्लेष्मा शममेति शरीरिणाम् ।

वियत्पवनजाताध्यां दृढिसाप्नोति सारुतः ॥

आग्नेयमेव यद्द्रव्यं तेन पित्तमुदीर्यते ।

वसुधाजलजाताध्यां वत्तासः परिवर्द्धते ॥ १० ॥

एवमेतद्गुणाधिक्यं द्रव्ये द्रव्ये विनिश्चितम् ।

द्विशो वा वज्रशो वापि ज्ञात्वा दोषेष्वचारयेत् ॥ ११ ॥

तत्र य इमे गुणा वीर्य्यसंज्ञकाः शीतोष्ण-स्निग्ध-रूक्ष-

गुरु-लघु-ष्टु-तीक्ष्णस्तेषां तीक्ष्णोष्णावाग्नेयौ, गुरुशीतौ पृथि-

व्यस्वु-गुणभूयिष्ठौ, अस्वुगुणभूयिष्ठः श्लेहः, तोयाक्ताश-गुण-

भूयिष्ठं ष्टुत्वम्, वायुगुणभूयिष्ठं रौक्ष्यम्, अग्नप्राक्ताश-

समीरण-गुणभूयिष्ठं लघुत्वम् ; गुरुलघुविपाकावुक्तगुणौ ।

तत्र गुह्येष्ण-स्निग्धा वातघ्नाः, ष्टुशीतौ पित्तघ्नौ, लघु-

तीक्ष्ण-रूक्षाः श्लेष्मघ्नाः ; गुरुपाको वातपित्तघ्नः, लघुपाकः

नन्वेषु पृथिव्यस्वुगुणभूयिष्ठादिषु मध्ये कतमत्कतमत् कं नाम दीपं
प्रगमयति कं वा वर्द्धयति तद्विशदं विज्ञापयतु भगवान्, यदुपलभ्य विमुक्त-
सन्देहा वयमुपस्थितायामापदि यथावदुपयोक्तुं प्रभविष्याम इत्यपेक्षायामाह
भूतेज इत्यादि । निगदव्याख्यातम् । सम्प्रति द्रव्यकर्मण्युपदिश्य प्रसङ्गा-
त्तद्वतवीर्य्यविपाककर्मण्युपदिदिक्षुः प्रथमं तावत् तत्तदभृतगुणान्युपदिशति

क्षेष्मन्तः। तेषां शीतोष्ण-स्निग्धाः क्वादन-पाचन-स्नग्धना-
दिना, रुच-गुरु-लघवो विरुक्ष्णोपलेप-लेखनादिना, तीक्ष्णो
दहन-पचनादिना, स्तुदुस्तु तद्विपर्ययासेनानुमीयते ; गुरुपाकः
स्तुदुस्तु नया कफोत्क्षेपेन च, लघुर्वह्निविशमूत्रतया सारुत-
कोपेन चेति ॥ १२ ॥

तत्र तुल्यगुणेषु भूतेषु रसविशेषमुपलक्षयेत् । तद्-
व्या — सधुरो गुरुश्च पार्थिवः, सधुरः स्निग्धश्चाप्य इति ॥ १३ ॥

तत्रेत्यादिना । गुरुलघुविपाकौ सधुरकटुकविपाकावित्यर्थः, “तयोर्मधु-
राख्यो गुरुः कटुकाख्यो लघुः” इत्युक्तेः । उक्तगुणौ “प्रथिव्यप्तेजोवायु-
काशानां द्वैविध्यं भवति” इत्यादिना ग्रन्थेनोक्तभूतगुणावित्यर्थः । तेषा-
मिति वीर्यविपाकप्रत्यवसर्यकम् । केनचिदनवधानपरेण “स्तुदुशीतोष्णाः
स्पर्शग्राह्याः, पिच्छिलविशदौ चक्षुःस्पर्शाभ्याम्, स्निग्धरुचौ चानुषौ, तीक्ष्णौ
शुखदुःखोत्पादनेन” इति पठ्यते, व्याख्यायते च तथाविधैष्टीकालक्षिरह-
रार्थमात्रसचिवैः ; तच्च न सम्यक् कर्मानुमेयानां वीर्याणामिन्द्रियग्राह्य-
त्वानुपपत्तेः, आयुर्वेदतन्त्रेषु कचिदपि पिच्छिलविशदयोर्वीर्यत्वेनानुप-
देशाच्च ॥ १०—१२ ॥

न खलु सधुररसप्रायत्वेनोपदेशेन पार्थिवमाप्यत्र विशेषतो विज्ञातं
भवति, सधुरो हि रसस्ते प्रति धर्म्यतो विशिष्यते, तदिदानीमवसरस्वशा-
दिशिनष्टि तत्रेत्यादिना । अत्र तुल्यगुणेष्विति गुणशब्दस्य रस एव तात्पर्यं
सामान्यशब्दस्य विशेषवृत्तित्वात् । तदयमर्थः—तत्र पूर्वोक्तेषु तुल्यरसेषु
प्राप्यपार्थिवेषु, भूतेषु भूतारब्धेषु द्रव्येषु, रसविशेषं व्यक्तस्य सधुररसस्य
वीर्यतो भेदमुपलक्षयेत्, तथा तथा शरीर-स्थिति-वृद्धि-क्षयकारित्वमभि-
समीक्ष्य द्रव्यविशेषविज्ञानार्थमिति शेषः । उक्तमर्थं स्फुटीकृत्यावगमयति
तदयमेति । स्यादेतत्कथं न पुनर्जीवति शरीरे निर्जीवं द्रव्यजातं,

भवति चात्र ।

गुणा य उक्ता द्रव्येषु शरीरेष्वपि ते तथा ।

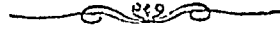
स्थानद्विचयास्तस्माद्देहिनां द्रव्यहेतुकाः ॥ १४ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने द्रव्यविशेषविज्ञानीयो
नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

स्थित्यवदी हेतुर्भवतीत्याह गुणा इत्यादि । द्रव्येषु ये गुणा उक्तास्ते गुणाः
शरीरेष्वपि तथा, उच्यन्ते भिषग्भिरिति शेषः ; तस्माद्देहिनां स्थानद्वि-
चया दोषधात्वग्निसमताद्विचयाः द्रव्यहेतुका निर्जीवद्रव्यमूला भवन्ति,
यथावदुपयोगादुपयोगतारतम्याच्चेति भावः ॥ ११ । १४ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
सूत्रस्थाने द्रव्यविशेषविज्ञानीयो नाम एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

वाचस्वार्थोऽध्यायः ।

अथातो रसविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

आकाश-पवन-दहन-तोय-भूमिषु यथासंख्यसेकोत्तर-
परिवृद्धाः शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धाः, तस्मादाप्यो रसः ।

पूर्वाध्याये “सधुररसप्रायम्” इत्येवं नाममात्रेणोपन्यस्तो रसशब्दः
प्रतिपित्सूनां नैव तद्विशेषप्रत्ययाय प्रभविष्यतीति मन्वानो भगवांस्तन्वकार-
इदानीं रसविशेषविज्ञानीयं नामाधिकरोति अथात इत्यादिना ॥ १ ॥

न खलु कश्चित्त्वतो रसमजानन् केनाप्यंशेन तद्विशेषं विज्ञातुमुत्सहते
तद्विमं प्रकृतानुयायित्वाग्रथमं तावद्भसं निरूपयति आकाशेत्यादिना ।
संख्यांशब्दो हि वीष्मामन्तरेणाप्यर्थवशाद्दीप्सार्थं गमयतीत्याह भगवान्
भाष्यकारः । तथाच उत्तरे भूते परिवृद्धा उत्तरपरिवृद्धाः, एकेन एकैकस्या-
काशादेर्गुणेनोत्तरपरिवृद्धा एकोत्तरपरिवृद्धाः ; एकैकस्मिन् उत्तरे भूते
परिवृद्धाः “आद्याद्यस्य गुणत्वेष्टामवाप्नोति परः परः । यो यो याव-
तिथ्येषां स स तावद्गुणः स्मृतः” इति मनूक्तेः पूर्वपूर्वभूतगुणेन प्रवृद्धा
इति वा वाक्यार्थः । अत्र यावतां पूरणो यावतिथः, वतोरिद्युक् ।
एतेनैतदुक्तं भवति, आकाशे शब्दो गुणः, पवने शब्दस्पर्शौ, दहने शब्द-स्पर्श-
रूपाणि, तोये शब्द-स्पर्श-रूप-रसाः, भूमौ शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धा भवन्ति
पूर्वपूर्वगुणान्वयेन, मुख्यतस्त्वाकाशादीनां शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धा एव गुणा
इत्युच्यते तस्मादिति । अपामयमित्याप्यः, एवमपि यत् “रसनार्थो रसस्तस्य
द्रव्यमापः क्षितिस्तथा” इत्यात्रेयेणोक्तं तत्पूर्वपूर्वभूतगुणानुप्रवेशेन जाय-
मानानां स्थूलानामपां पुनर्गन्धतन्मात्रायां क्षितावनुप्रवेशात्तास्तपि रसो-
ऽभिव्यज्यत इत्यभिप्रायेणेति बोध्यम् । अतएव “षडविधसु रसस्तत्र” इति

परस्परसंसर्गात् परस्परानुग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु
सर्वेषां सान्निध्यमस्ति, उक्तर्षापकर्षात्तु ग्रहणम् ॥ २ ॥

स खल्व्वाथो रसः शेषभूतसंसर्गाद्विदग्धः षोढा विभ-

नेयायिकाः । ननु यद्याप्यो रसस्तत्कथमान्तरीक्षादिषु सर्वेष्वेव द्रव्येषु रस
उपदिश्यत इत्याह परस्परेत्यादि । परस्परसंसर्गादाकाशादीनां भ्रूयन्ता-
नामितरेतरसम्बन्धात्सर्वेषु सर्वेषां सान्निध्यं मियीभावोऽस्तीत्यर्थः, अत
आन्तरीक्षादिष्वपि रस उपदिश्यत इति भावः । ननु परस्परसंसर्गात्सान्नि-
ध्याभ्युपगमे आलोकान्धकारयोरपि परस्परसंसर्गोऽस्ति तयोर्वध्यघातक-
त्वात्, तथाचालोके अन्धकारस्य अन्धकारे आलोकस्य सान्निध्यं स्यादित्यत
आह परस्परानुग्रहादिति । आलोकान्धकारयोस्तु खलु वध्यघातकत्व-
मेव न पुनः परस्परानुग्रह इत्यनयोरसान्निध्यम् । ननु तथापि “देवान्
भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः” इत्यादिस्मरणा-
द्देवानां मानुषाणाञ्च परस्परानुग्रहोऽस्तीति देवेषु मानुषाणां मानुषेषु च
देवानां सान्निध्यं स्यादित्याह परस्परानुप्रवेशादिति । परस्परानुप्रवेशा-
भादान्न तेषामन्वोन्यस्य सान्निध्यमिति भावः ; श्रूतेषु तु पक्षीकरणेन पर-
स्परानुप्रवेशात्सान्निध्यमस्तीति नानुपपत्तिः । पक्षीकरणं हि नामाकाशा-
दीनां पञ्चानामंशविशेषेण तेष्वेव परस्परानुप्रवेश इत्यवोचाम “द्विधा
विधाय चैकैकम्” इत्यादिवेदान्तवाक्यमभिसम्मीक्ष्य । ननु यदि सर्वेषु
सर्वेषां सान्निध्यं स्यात् तत्कथमिदमुच्यते आप्यो रस इत्यत आह उक्तर्षे-
त्यादि । ग्रहणशब्दोऽत्र सविपर्यय एव बोधव्यः, यथा “स्नातन्त्रापर-
तन्त्राभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत्” इत्यत्र प्राधान्यशब्दस्तद्वत् ; तथाच
उक्तर्षादुग्रहणमपकर्षात्त्वग्रहणमित्यर्थः ॥ २ ॥

स इत्यादि । शेषभूतानि तोयव्यतिरिक्तानि चत्वारि भूतानि, तेषां
संसर्गात्पक्षीकरणेन तेषु तोयस्य तोये च तेषामनुप्रवेशकतो यः सम्बन्ध-
स्यात्तत् शेषभूतसंसर्गात्, विदग्धः पादौनावस्थान्तरं गतः, षोढा संयोगशक्ते-

ज्यते । तद्वथा—मधुरोऽस्त्वो लवणः कटुकस्त्रिक्तः कषाय-
इति । ते च भूयः परस्परसंसर्गात् त्रिषष्टिधा भिद्यन्ते ।
तत्र भूयस्त्वगुणवाहुल्यान्मधुरः । तोयाग्निरुणवाहुल्या-
दन्तः । भूयस्त्वगुणवाहुल्यान्लवणः । वायुग्निरुणवाहु-
ल्यात् कटुकः । वायुकाशगुणवाहुल्यात् त्रिक्तः । पृथिव्य-
निलगुणवाहुल्यात् कषाय इति । तत्र मधुरास्त्वलवणा-
वातन्नाः । मधुरत्रिक्तकषायाः पित्तन्नाः । कटुत्रिक्तकषायाः
श्लेष्मन्नाः ॥ ३ ॥

तत्र वायुरात्मैवात्मा, पित्तमाग्नेयं, श्लेष्मा सौम्य इति ।

रचित्वत्वात् षट्प्रकारः सन् विभज्यते विभक्तो भवतीत्यर्थः । एतदेव दर्श-
यति तद्वथेति । त्रिषष्टिधा भिद्यन्त इति भेदप्रकारश्चोपरिष्ठाद्रसभेदीये स्वय-
मेव निवेदयिष्यते । शेषभूतसंसर्गादिदग्धप्रकारं निरूपयति तत्रेत्यादिना ।
भूयस्त्वगुणेत्यादि । पञ्चीकरणेन परस्परानुप्रविष्टेषु पञ्चसु भूतेषु मध्ये
पाकवशादाकाशादीनां त्रयाणां गुणक्रासाद्भूयस्त्वगुणवृद्धेर्वा रसो मधुरः
सम्पद्यते, यथा हरिद्रा-चूर्णसंयोगात्सौहित्यमरु-लवणसंयोगाच्च माधुर्यं, त-
दिदमुच्यते भूयस्त्वगुणवाहुल्यान्मधुर इति । एतेनैव शेषमपि व्याख्यात-
प्रायम् । एवमप्यान्तरीक्षे तोये यदव्यक्तारसो दृश्यते, तत्तथाविधसंसर्गाभावा-
दित्यनुसन्धेयम् ॥ ३ ॥

निखिलमप्यायुर्वेदमधीत्याक्ततार्थ एव भवति, यावदर्थतत्त्वं न जाना-
तीति सन्वानो भगवानिहोक्तं मधुरादीनां वातादिप्रशमनत्वं प्राशुक्तं कट्वा-
दीनां वातादिप्रकोपणत्वञ्च युक्त्या समन्वीयोपदिदिक्षति तत्रेत्यादिना । तत्र
रससूत्रप्रकोपण-प्रशमनेषु वायादिषु मध्ये, आत्मा आत्मोपकारको वायु-
रात्मैव भूतवायुरित्यर्थः । इवार्थोऽयमेवशब्दः । “आत्माः * * * हुतः-

तस्य समानयोनिः कर्षायो रसः, सोऽस्य शैत्याच्छैत्यं
वर्धयति रौच्याद्रौच्यं लाघवाल्लाघवं वैशद्यात् वैशद्यं वैष्ट-
त्वाद्द्वैष्ट्यमिति ॥ ५ ॥

औष्ण्य-तैक्ष्ण्य-रौच्य-लाघव-वैशद्यगुणलक्षणं . पित्तं,
तस्य समानयोनिः कटुको रसः, सोऽस्यौष्ण्यप्रादौष्ण्यं
वर्धयति तैक्ष्ण्यप्रात् तैक्ष्ण्यं रौच्याद्रौच्यं लाघवाल्लाघवं वैश-
द्याद्वैशद्यमिति ॥ ६ ॥

लाघुर्य-स्नेह-गौरव-शैत्य-पैच्छित्यगुणलक्षणः स्नेहा,
तस्य समानयोनिर्लघुरो रसः, सोऽस्य लाघुर्याल्लाघुर्यं
वर्धयति स्नेहात् स्नेहं गौरवाद्गौरवं शैत्याच्छैत्यं पैच्छित्यात्
पैच्छित्यमिति । तस्य पुनरन्ययोनिः कटुको रसः, स्ने-
हेष्णुः प्रत्यनीकत्वात् कटुकत्वात्लाघुर्यमभिभवति रौच्यात्
स्नेहं लाघवाद्गौरवसौष्ण्यप्राच्छैत्यं वैशद्यात् पैच्छित्यमिति ।
तदेतन्निर्द्शनमात्रमुक्तम् ॥ ७ ॥

प्रतीयमानत्वाद्द्रव्यात्मकता गुणस्य” इति वेषां दर्शनं, तस्मात्सर्वलक्ष्यैरदमुच्यते
“सोऽस्य शैत्यात् शैत्यम्” इत्यादि, नातो रसानां गुणत्वेन गुणवत्त्वाभावेऽपि
गुणवत्त्वेनायत्तुपदेशोऽनुपपन्नः ; अतएवोक्तञ्चात्रैवेण . “गुणा गुणाश्च या
नीलास्तस्माद्रसगुणान् भिषक् । विद्याद्द्रव्यगुणान्” इति । तस्य पुन-
रित्यादि । न तावदेकान्तेन सर्वमभिषजः स्वयोनिवर्धनप्रकारपरिज्ञानादे-
वान्ययोनिप्रशसनप्रकारमपि विज्ञास्यन्ति, नापि च यथाकथञ्चिदुपदेशगम्य-

रसलक्षणमत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः । तत्र यः परितोषमुत्पादयति प्रह्लादयति तर्पयति जीवयति सुखोपलेपं जनयति स्नेह्माणञ्चाभिवर्द्धयति स मधुरः । यो दन्तहर्षमुत्पादयति सुखास्त्रावं जनयति अद्वाञ्छोत्पादयति सोऽम्लः । यो भक्तरुचिमुत्पादयति कफप्रसेकं जनयति मार्द्वञ्चापादयति स लवणः । यो जिह्वाग्रं बाधते उर्ध्वगं जनयति शिरो गृह्णीते नासिकाञ्च स्वावयति स कटुकः । यो गले चोषमुत्पादयति सुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिञ्चापादयति हर्षञ्च स तिक्तः । यो वक्त्रं परिशोषयति जिह्वां स्तम्भयति कण्ठं बध्नाति हृदयं कर्षति पीडयति च स कषायः ॥ ८ ॥

रसगुणानत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः । तत्र मधुरो रसो रसरक्त-मांस-मेदो-ऽस्थि-मज्जीजः-शुक्र-स्तन्यवर्द्धनश्चक्षुष्यः कोशयो वर्यो बलकृत् सन्धानः शोणित-रस-प्रसादनो बाल-वृद्ध-क्षत-क्षीणहितः षट्पदपिपीलिकानामिष्टतमस्तृष्णा-मूर्च्छा-दाह-

स्वार्थस्यास्य यथाक्रममुदाहरणचितयेनोपदेशः प्रशस्यत इति सम्प्रधार्य श्लेषः सन्निहितत्वात् क्रमं हित्वेदमुच्यते “तस्य पुनरन्ययोनिः” इति । निदर्शनमुदाहरणम् । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ ५—७ ॥

रसेत्यादि । परितोषं भोजनकाले आनन्दम्, प्रह्लादयति भोजनायोपनीत एव सुखमुत्पादयति, तर्पयति अभ्यवहृतस्तृप्तिमापादयति अन्तेतरेषां भोजनेच्छां निवारयतीति यावत् । चोषं चूषणवहेदनाविशेषम्, हर्षं दाहदृष्ट्याप्रशमनेन सन्तोषम् । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ८ ॥

प्रशसनः प्रङ्गिन्द्रियप्रसादनः कृमिकफकरश्चेति । स एवं-
गुणोऽप्येक एवात्यर्थमासेव्यमानः कास-श्वासासलसक-वमद्यु-
वदनसाधुर्य-स्त्रोपघात-कृमि-गलगरुडानापादयति तथाऽर्बुद-
क्षीपद-वस्ति-गुदोपलेपाभिष्यन्दप्रवृत्तीन् जनयति ॥ ९ ॥

अग्नौ जरणः पाचनः पवननिग्रहणोऽनुलोमनः कोष्ठ-
विदाही वह्निःशीतः क्लेदनः प्रायशो हृद्यश्चेति । स एवं-
गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानो दन्तहर्ष-नयनसन्मीलन-
रोमसंवेजन-कफविलयन-शरीरशैथिल्यान्यापादयति तथा
क्षताभिहत-दग्ध-दष्ट-धन्-शून-रुग्ण-प्रच्युतावमूत्रित-विस-
र्पित-च्छिन्न-भिन्न-विट्कोलिटादीनि पाचयत्याग्नेयस्वभावात्
परिदहति काण्डमुरो हृदयञ्चेति ॥ १० ॥

लवणः संशोधनः पाचनो विक्षेपणः क्लेदनः शैथिल्य-
हृद्दुष्णः सर्वरसप्रत्यनीको मार्गविशोधनः सर्वशरीरावयव-
दार्ढ्यकरश्चेति । स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमासेव्यमानो गात्र-
काण्डू-कोष्ठ-शोफ-वैवर्ण्य-पुंस्त्वोपघातेन्द्रियोपतापान् तथा

रसगुणानित्यादि । प्रसादनो निर्मलीकरणः । अग्न इत्यादौ रोमसं-
वेजनं रोमहर्षः, अभिहतमाहतम्, दष्टं व्याघ्रादिभिः, शूनमभिघातादिना
स्फीतम्, रुग्णं तथैव वक्त्रीभूतम्, “रुग्णं भुग्ने” इत्यमरः । प्रच्युतं विस्रिष्टं
भग्नमेदः । अवमूत्रितं मूत्रविषाणां जन्तूनां मूत्रदुष्टम्, विसर्पितं सर्प-
विषप्राणिसृष्टम्, एतेषां लिङ्गान्यतः जङ्घं निवेदयिष्यन्ते । समोपयोगे हि
लवण एवाऽभिव्यज्यते, तदिदं लवण इत्यादावुपपन्नं भवति सर्वरस-

सुखाक्षिपाकं रक्तपित्त-वातशोणितान्स्त्रीकाप्रभृतीनापादयति
॥ ११ ॥

कटुको दीपनः पाचनो रोचनः शोधनः स्यौल्यालस्य-
कोफ-क्षमि-विष-कुष्ठ-काण्डूप्रशमनः सन्धिवन्धविच्छेदनोऽवसा-
दनः स्तन्य-शुक्र-भेदसामुपहन्ता चेति । स एवंगुणोऽप्येक
एवात्यर्थमुपसेव्यमानो भ्रम-मद-गलताल्लोष्ठशोष-दाह-स-
न्ताप-बलविघात-कम्प-तोद-भेदकृत् कर-चरण-पाश्व-पृष्ठ-
प्रभृतिषु च वातशूलानापादयति ॥ १२ ॥

तिक्तश्छेदनो रोचनो दीपनः शोधनः काण्डू-कोष्ठ-तृष्णा-
मूर्च्छा-ज्वरप्रशमनः स्तन्यशोधनो विण्मूत्र-क्लेद-भेदो-वसा-
पूयोपशीषणश्चेति । स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानो
गात्रमन्यास्तम्भाक्षेपकार्दित-शिरःशूल-भ्रम-तोद-भेद-च्छेदा-
स्यवैरस्यान्यापादयति ॥ १३ ॥

कषायः सङ्ग्राहको रोपणः स्तम्भनः शोधनो लेखनः
शोषणः पीडनः क्लेदोपशोषणश्चेति । स एवंगुणोऽप्येक
एवात्यर्थमुपसेव्यमानो हृत्पीडास्यशोषोदराध्मान-वाक्य-
ग्रह-मन्यास्तम्भ-गात्रस्फुरण-चुसुचुमायनाकुञ्चनाक्षेपणप्रभृ-
तीन् जनयति ॥ १४ ॥

प्रत्येनीक इति । कटुक इत्यादौ भेदो विरेचनम् । कषाय इत्यादौ चुसु-
चुमायनं सर्पपलितस्येव त्वचि-वेदनाविशेषः । आक्षेपणं हस्तपदादेर्विक्षेपः ।

अतः सर्वेषामेव द्रव्याण्युपदेक्ष्यामः । तद्यथा—
 काकोल्यादिः क्षीर-घृत-वसा-सज्ज-शालि-षष्टिक-यव-गोधूम-
 क्षाप-शृङ्गाटक-कशेरुक-चपुसैर्वाणक-कर्कारकालावु-कालिन्द-
 कतक-गिलोय-पियाल-पुष्करवीज-काशस्थ-मधुक-द्राक्षा-
 ख-क्षीर-राजादन-ताल-नारिकेलेषु विकार-बलातिबलात्म-
 युक्ता-विदारो-पयस्या-गोक्षुरक-क्षीरमोरट-मधूलिका-कुष्मा-
 ण्डप्रभृतीनि समासेन मधुरो वर्गः ॥ १५ ॥

दाडिमामलक--मातुलुङ्गाव्यातक--कपित्थ--करमई-वदर-
 कोल-प्राचीनामलक-तिन्त्रिङ्गीक--कोशाख-भव्य-पारावत-वेत्र-
 फल-लक्ष्मिचान्दवेतस--दन्तशठ--दधि-तक्र-सुरा-मुक्ता-सौवीर-
 तुषोदक-धान्यान्तप्रभृतीनि समासेनाल्लो वर्गः ॥ १६ ॥

अत इत्यादि । सर्वेषामिति प्रकृतत्वादिसानाम् । शृङ्गाटं “पानिफल”
 इति प्रसिद्धम्, कशेरुकं “केशइर्” इति विज्ञायते, चपुसं “क्षीरा” इति
 प्रसिद्धम्, एर्वाणकं “तरवुँज” इत्याख्यायते, कर्कारकं कुष्माण्डमेदः उत्-
 कले बहुशो दृश्यते, कालिन्दं भूमिकर्कार, गिलं मधुजम्बीरफलम्, उखं
 जिज्ञासितव्यम्, पियालं खनामप्रसिद्धं फलं, राजादनमत्र बृहत्पियालफलम्,
 मोरटं प्रसूताया गोः सप्तरात्रात्परमप्रसन्नं क्षीरमिक्षुमूलं वा, मधूलिका
 मूर्वा । दाडिम इत्यादि । करमई “करम्जा” इत्याख्यातम्, प्राचीना-
 मलकं पानीयामलकम्, कोशाखं “कोशाम्” इति प्रसिद्धम्, भव्यं
 “चालिता” इत्यभिधीयते, पारावतं तिन्दुकमेदः, लक्ष्मिचं उडुफलम्,
 चान्दवेतसं “चैकार” इति प्रसिद्धम्, दन्तशठं जम्बीरफलं, “काम्राङ्गा”
 इति केचित् ॥ १५—१६ ॥

सैन्धव-सौवर्चल-विड-पाक्व-रोमक-सामुद्रक-पक्लिम-यव-
क्षारोषप्रसूत-सुवर्चिकाप्रवृत्तीनि सलासेन लवणो वर्गः॥१७॥

पिप्पल्यादिः सुरसादिः शिग्रु-सधुशिग्रु-मूलक-लशुन-
सुमुख-शीतशिव-कुष्ठ-देवदार-हरेणुका-ऽवल्लुजफल-चण्डा-
गुग्गुलु-मुस्त-लाङ्गलकी-शुकनासा-पीलुप्रवृत्तीनि सालसा-
रादिश्च प्रायशः कटुको वर्गः ॥ १८ ॥

आरग्वधादिर्गुडुच्यादिर्मण्डूकपर्णी-वेचकरीर-हरिद्राह-
येन्द्रयव-वरुण-खादुकण्टक-सप्तपर्ण-वृहतीद्वय-शङ्खिनी-द्रवन्ती-
त्रिवृत्कृतवेधन-ककीटक-कारवेल्लक-वार्त्ताक-करौर-करवीर-
सुमनः-शङ्खपुष्पप्रपासार-त्रायमाणा-ऽशोक-रोहिणी-वैजयन्ती-

सैन्धवेत्यादि । सौवर्चलं क्षणलवणं, पाक्वं विडलवणमेदः, रोमकं
पांशुलवणम्, सामुद्रं “कर्कच्” इत्याख्यायते, पक्लिमं पाकेन निर्वृत्तं,
पाकिमक्षार इति यावत् ; उपप्रसूतं क्षारवृत्तिकामभवं लवणम्, सुवर्चिका
सर्जिकाक्षारः ; क्षाराणामत्र परिगणनं लवणरसबाहुल्यादित्यनुसन्धेयम् ।
पिप्पलीत्यादि । शिग्रुसधुशिग्रू श्वेतरक्तपुष्पमेदात् द्वौ शोभाञ्जनौ, सुमुखो
नामौषधिः “वावश्चर” इत्याख्यायते, शीतशिवमत्र कर्पूरमिति प्राञ्चः,
अवल्लुजः सीमराजीमेदः, चण्डा शङ्खपुष्पीमेदः, शुकनासा श्लोनाकः
॥ १७—१८ ॥

आरग्वधेत्यादि । मण्डूकपर्णी “थान्कुनी” इत्याख्यायते, वेचकरीरो
वेचकपुरः, खादुकण्टकी विकङ्कतः “वैची” इत्यभिधीयते, शङ्खिनी यव-
तित्तामेदः, द्रवन्ती दन्तीमेदः, कृतवेधनी घोषकः, ककीटकं “कौक्रील्”

सुवर्चला-पुनर्नवा-दृष्टिकाली-ज्योतिष्मतीप्रभृतीनि समा-
सेन तिक्तो वर्गः ॥ १९ ॥

न्यग्रोधादिरस्वष्टादिः प्रियङ्गादीरोधादिस्त्रिफला शल्लकी-
जम्बू-वकुल-तिन्दुकफलानि कतक-शाक-पाषाणभेदक-
वनस्पतिफलानि सालसारादिश्च प्रायशः, कुरवक-कोविदा-
रक-जीवन्ती-चिह्नी-पालङ्गना-सुनिषखकप्रभृतीनि नीवा-
रकादयो सुज्ञादयो वैदलाश्च समासेन कषायो वर्गः ॥ २० ॥

तत्रैषां रसानां संयोगास्त्रिषष्टिर्भवन्ति । तद्यथा
पञ्चदश द्विका त्रिंशतिस्त्रिकाः पञ्चदश चतुष्काः षट् पञ्चका
एकशः षड्भासा एकः षट्क इति । तेषामन्यत्र प्रयोजनानि
वक्ष्यामः ॥ २१ ॥

इत्याभाष्यते, करीरो वंशाङ्कुरः, सुमना जाती, त्रायमाणा “जलवहला”
इति प्रसिद्धा, अशोकरोहिणी कटुरोहिणी, वैजयन्ती जयन्ती, सुवर्चला
ब्राह्मी, दृष्टिकाली “विष्ठातु” इत्यभिधीयते, ज्योतिष्मती “नैफुट्की” इति
प्राकृता भाषन्ते । न्यग्रोधेत्यादि । शल्लकी गजमूले लताभेदः, शाकः
“शेगुण” इत्याख्यायते, कुरवकोऽरुणवर्णा भिण्टी, चिह्नी वासुकम्, पन-
लङ्गा “पालङ्” इति प्रसिद्धा, सुनिषखकः “सूष्णी” इति वाच्यते ॥ १९।२० ॥

तत्रेत्यादि । रसानामेते त्रिषष्टिधा संयोगप्रकाराः कर्माणि चैषां
प्रपञ्चेन रसभेदविकल्पे स्वयमेव निवेदयिष्यन्त इति, नेह विस्तरं व्याख्या-
यते । प्रयोजनानि कर्माणि । श्रुतञ्चैतदिदानीन्त्वेतदेव भवान् प्रष्टव्यः,
कथं नु खल्वेतज्जुं “यवः कषायो मधुरो हिमश्च” इत्येवमनेकरसत्वेन
व्याचिख्यासितानि द्रव्याणोह मधुरादिवर्गसङ्गहेयोपदिश्यन्त इत्येवं ये प्रत्यङ्-

भवति चात्र ।

जग्धाः षडधिगच्छन्ति बलिनी वशतां रसाः ।

यथा प्रकुपिता दोषा वशं यान्ति बलीयसः ॥ २२ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने रसविशेषविज्ञानीयो
नाम द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः ।

तिष्ठन्ते तान् प्रत्याह जग्धा इत्यादि । जग्धा भक्षिता उपयुक्ता इति
तात्पर्यम् । रसाः षडेव बलिनी व्यक्तस्य रसस्य वशतामधिगच्छन्ति ।
अत्र दृष्टान्ती यथेति । तस्मात् बलिनी रसानधिकृत्य तेन तेन वर्गसंग्रहेण
द्रव्याण्युपदिश्यन्ते इति नानुपपत्तिः ॥ २१—२२ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
सूत्रस्थाने रसविशेषविज्ञानीयो नाम द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः ।

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथातो वसनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयमध्यायं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

वसनद्रव्याणां फलदादीनां मदनफलानि श्रेष्ठतमानि
भवन्ति । तत्र मदनपुष्पाणामातपपरिशुष्काणां चूर्णप्रकुञ्चं

न खलु संशोधन-संशमनीयप्रसङ्गादुपदिष्टेन रसविशेषविज्ञानीयान्तेन
ग्रन्थसन्दर्भेण संशोधनार्थाः किञ्चन योगा विज्ञायन्ते, नापि चैते संशमनार्था
योगा इव सर्वाणि तन्त्राणि विपिखन्ति, न चाविदितेषु तेषु पर्यवदात-
श्रुतीऽपि कश्चिद्विषयः प्रभवति सुसूक्ष्मातुरश्रुत्यापयितुम्, आन्नायते हि
“प्रभूतश्लेष्मपित्तास्रमलाः संसृष्टमारुताः । बृहच्छरीरा बलिनो लघुनीया
विशुद्धिभिः” इति, तदिदानीं कल्पतः संशोधनसामान्य एव व्याचिख्यासिते
सत्यपि क्रमागतत्वात् सूचीकटाहन्यायाद्वा प्रथमं तावत् वसनद्रव्यविकल्प-
विज्ञानीयं नामाधिकरोति अथात इत्यादिना । विविधो योगो विकल्पः
॥ १ ॥

वसनेत्यादि । फलशब्दोऽयं वसनाधिकारे सपूर्वरूपं मदनफलमेव
ग्रन्थाययतीत्यायुर्वेदविदो भाषन्ते, अनन्तरं पुष्पादिकल्पक्रमेणोपदेशात्,
न चैतदनुपपन्नम् “यदुपक्रमे सन्दिग्धं तच्छेषान्निर्णीयते” इति भगवता शङ्करा-
चार्येणाप्युक्तं । आदिशब्देन च संशोधन-संशमनीयोक्तानां कुटज-जीसूत-
केच्छाकु-धामार्गव-कृतवेधनानामेव परित्यक्तः क्रियते, अनन्तरं चरके च
तेषामेव कल्पोपनिषदि प्राधान्येनाप्राधान्येन चेतरेषां तत्रोक्तानां पिप्पल्या-
दीनामुपदेशात् । मदनफलानि श्रेष्ठतमानितीति नानुपपन्नमव्यापत्तिकर-
त्वादित्यनुसन्धेयं चरकसंवादात्, यदाह “मदनफलानि श्रेष्ठतमान्याचक्षते
अनपायित्वात्” इति । प्रकृतमर्थं क्रमशो दर्शयति तत्रेत्यादिना । तत्र
सपूर्वरूप-मदनफलादिषु मध्ये इत्यर्थः । प्रकुञ्चं पलम् । इयं हि

प्रत्यक्पुष्पी--सदापुष्पी--निम्बकषायाणामन्यतमेनालोद्य मधु-
सैन्धवयुक्तां पुष्पचूर्णमात्रां पाययित्वा वामयेत् ॥ २ ॥

मदनशलाटुचूर्णान्येवं वा वकुल-रम्यकोपयुक्तानि मधु-
लवणयुक्तान्यभिप्रतप्तानि ; मदनशलाटुचूर्णसिद्धां वा तिल-
तण्डुलयवागूम् । निर्वृत्तानां वा नातिहरितपाण्डूनां कुश-
मूढावबद्धमृजोमयप्रलिप्तानां यव-तुष-मुद्ग-माष-शाल्यादि-
धान्यराशवष्टरात्रोषित-क्लिन्न-भिन्नानां फलानां फल-

मध्यमा मात्रेति दोषादिवलमभिसमीक्षावश्यं विपर्ययः कार्यः, उक्तञ्च
“द्रव्यप्रमाणन्तु यदुक्तमग्रे, मध्येषु तत्कोष्ठवयोवलेषु । तन्मूलसारमभ्य भवे-
द्विकल्पस्तेषां विकल्पो ह्यधिकोनभावः” इति । प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः,
सदापुष्पी शर्कराः । कषायोऽत्र चूर्णापेक्षया चतुर्गुणो देयः “पातव्यस्य चतु-
र्गुणः” इत्यनुशासनात्, मधुसैन्धवे च युक्त्या पादिके देये इत्याहुः ॥ २ ॥

मदनेत्यादि । आमं फलं शलाटुः । एवमिति । पूर्वोक्तान्यतम-
कषायेणालोद्य मधुसैन्धवयुक्तान्यविशेषात् प्रकुञ्चमितान्येवेत्यर्थः । वा-
शब्देन पचान्तरं सूचयति । वकुलरम्यकोपयुक्तानि चतुर्गुणेन वकुलमहा-
निम्बकषायेणालोडितानि मधुसैन्धवयुक्तानि पादिकमधुसैन्धवेन संसृष्टान्यभि-
प्रतप्तान्यग्निसन्तप्तानि, प्रकुञ्चमितानि मदनफलशलाटुचूर्णानि पाययित्वा
वामयेदिति पूर्वेष्वन्वयः । अत्राभिप्रतप्तत्वे मधुनोऽविरोधो बोद्धव्यः “न
चोष्णविरोधो मधुनश्चर्द्धनयोगयुक्तस्यापक्वप्रत्यागमनाद्दोषनिर्हरणञ्च” इति
चरकानुशासनात् । मदनशलाटुचूर्णसिद्धां वेत्यविशेषाच्चूर्णमात्रा प्राग्-
देव । तिलतण्डुलयवागूमित्याकण्डाज्ञोजनोपयोगिमात्रया परिगृहीतैर्नि-
सृष्टैस्तिलैः कृतां यवागूमित्यर्थः । निर्वृत्तानां पक्वानां, नातिहरितपाण्डू-
नामित्यनेनाभिमतपक्वावस्थोपदिश्यते । कुशमूढः कुशपुटः, आत्रेयोऽपि
“कुशपुटे बद्धा” इत्याह । तथोषितत्वेन क्लिन्नानां यत्नतो भिन्नानामिति

पिप्पलीरुद्धृत्यातपे शोषयेत्, तासां दधि-मधु-पल्लविन्दित-
परिशुष्काणां सुभाजनस्थानामन्तर्नखमुष्टिमुष्णे यष्टीमधुक-
कषाये कोविदारादीनामन्यतमे वा कषाये प्रवृत्त्य रात्रि-
पर्युषितं मधु-सैन्धवयुक्तमाशीर्भिरभिमन्त्रितमुदङ्मुखः प्रा-
ङ्मुखमातुरं पाययेदनेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य ॥ ३ ॥

ब्रह्म-दक्षाश्वि-रुद्रेन्द्र-भू-चन्द्राकीर्णलानिलाः ।

ऋषयः सौमधीग्रामा भूतसङ्घास्तु पान्तु ते ॥

रसायनमिवर्षीणां देवानामवृतं यथा ।

सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥

विशेषेण श्लेष्मज्वर-प्रतिश्यायान्तर्विद्रधिषु ॥ ४ ॥

अप्रवर्त्तमाने वा दोषे पिप्पली-वचा-गौरसर्षपकल्को-

क्षिन्नभिन्नानाम्, फलपिप्पलीः फलकणाः । पल्लं तिलचूर्णम्, अन्तर्नखमुष्टिम्
अन्तःस्थितनखेन सुष्टिना यावदुद्वहते तावन्मानमित्यर्थः, एतेन तोलका-
मितमित्येव प्रत्येतव्यम्, तथा परिगृहीतं हि प्रायेण तावदेव भवति । अत्र
“यावद्वा साधु मन्त्रेत” इत्यप्याहुरात्रेयादयो महर्षयः । कोविदारादीनि
संशोधन-संशमनीयोक्तानि । कषायमधुसैन्धवादीनां परिमाणान्तु प्राग्-
देव । आशीर्भिरभिमन्त्रितं विघ्नोपशमार्थं ब्राह्मणद्वारा स्वस्तिवाचनेन सं-
स्क्रतम् । ब्रह्मेत्यादिमन्त्रो ब्राह्मणेनैव वाचनीयः । एवमभिमन्त्रणमनन्य-
फलत्वात्साधारणमपि प्राधान्यादिहीनमित्यसुसन्वायेतरचाप्युक्तमित्याहुः ।
अत्र विशिष्टविशेषेणेत्यादिना । श्लेष्मज्वरादिषु विशेषेण पुनः पुनरा-
पि तांगमांत्माययेदित्येव व्याख्येयं धरकैकवाक्यत्वात् ॥ १-४ ॥

। पुनर्विशिष्टविशेषेणेत्यादिना । वाशब्दो विशेषणार्थः, अप्रवर्त्त-

न्निश्रैः सत्ववणैरुष्णास्त्रुभिः पुनः पुनः प्रवर्त्तयेदासव्यग्वान्त-
लक्षणादिति । मदनफलमज्जचूर्णं वा तत्क्वाथपरिभावितं
मदनफलकषायेण । मदनफलमज्जसिद्धस्य वा पयसः सन्ता-
निकां क्षौद्रयुक्ताम् । मदनफलमज्जसिद्धं वा पयः । मदन-
फलमज्जसिद्धेन वा पयसा यवागूम्, अधोभागासृक्पित्त-
हृद्वाहयोः । मदनफलमज्जसिद्धस्य वा पयसो दधिभावमुप-
गतस्य दध्युत्तरं दधि वा कफप्रसेक-च्छर्दि-मूर्च्छा-तमकेषु ।
मदनफलमज्जरसं भस्मातकस्नेहवदादाय फाणितीभूतं लेहये-
दातपपरिशुष्कं वा तमेव जीवन्तीकषायेण पित्ते कफस्थान-
गते । मदनफलमज्जक्वाथं वा पिप्पल्यादिप्रतीवापं तच्चूर्णं
वा निम्ब-रूपिका-कषाययोरन्यतरेण सन्तर्पणकफजव्याधि-
हरं मदनफलमज्जचूर्णं वा मधुक-काशस्य-द्राक्षाकषायेण ।
मदनफलविधानमुक्तम् ॥ ५ ॥

माने त्वित्यर्थः । तत्क्वाथेति तदा मदनफलानां प्रत्यवमर्शः क्रियते । मदन-
फलकषायेण पाययेदिति पूर्व्वेणान्वयः । सन्तानिका क्षीरसरः । दध्युत्तरं
दधिसरः । भस्मातकस्नेहवदादायेति भस्मातकस्नेहादानविधिः “भस्मातकान्
वासयेत्तु” इत्यादिना द्वित्रणीये वक्ष्यमाणः । फाणितीभूतं पाकेन तन्तुली-
भूतमित्यर्थः “फाणितमातन्तुलीभावात्” इत्यनुशासनात् । तमेवेति मदन-
फलमज्जरसप्रत्यवमर्शार्थम्, वाशब्दः पक्षान्तरसूचनार्थः । पित्ते कफस्थान-
गते जीवन्तीकषायेण पाययेदिति पूर्व्वेणान्वयः । पिप्पल्यादिगणः प्रती-
वापः कल्कीऽनेति पिप्पल्यादिप्रतीवापः । रूपिकेह श्वेतार्कमूलत्वक् ।
सन्तर्पणात्कफाच्च जातः सन्तर्पणकफजः । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ ५ ॥

जीमूतक-कुसुमचूर्णं वा पूर्ववदेव क्षीरेण, निर्वृत्तेषु
क्षीरयवागूं, रोमशेषु सन्तानिकाभरोमशेषु च दध्युत्तरं,
हरितपाण्डुषु दधि, तत्कषायसंस्ृष्टां वा सुरां, कफारोचक-
कास-श्वास-पाण्डुरोग-यक्ष्मासु, पथ्यागतेषु मदनफलमज्जव-
दुपयोगः, तद्वदेव कुटजफलविधानम् । द्रुतवेधनानामप्येष
एव कात्थः । इक्ष्वाकु-कुसुमचूर्णं वा पूर्ववदेव क्षीरेण कास-
श्वास-च्छर्दि-कफरोगेषूपयोगः ॥ ६ ॥

धामार्गवस्यापि मदनफलमज्जवदुपयोगो विशेषतस्तु
गर-शुल्कोदर-कास-श्वास-क्षेष्णामयेषु, वायौ वा कफस्थान-
गते । द्रुतवेधनफलपिप्पलीनां वमनद्रव्यकषायपरिपीतानां

जीमूतकेत्यादि । वाशब्दः पद्धान्तरसूचनार्थः । अत्र क्षीरेणेति वि-
शेषणात् प्रत्यक्पुष्पीप्रभृतीनां कषायं हित्वा पूर्ववदित्यनेन केवलं मदनपुष्प-
वन्मात्रा मधुसैन्धवे च परिगृह्यन्ते । निर्वृत्तेष्वित्यादिषु चतुर्षु सप्तमी-
घट्टकत्वार्थे पश्यामः, यथा “कासीसे सैन्धवे किण्वे” इति मिश्रकोक्ती ;
पथ्यागतेष्विति तु षष्ठ्यर्थे ; तथाच निर्वृत्तेषु परिपक्वेषु परिपक्वजीमूतफल-
घटितामित्यर्थः, क्षीरयवागूमिति समन्वयः । एतेन शेषमपि व्याख्यात-
प्रायम् । अत्र जीमूतकफलानां प्रकृतिलोमशत्वे सत्यपि लोमशेष्विति
विशेषणं नितरां लोमशानां परिग्रहार्थमित्यनुसन्धेयम् । तत्कषायसंस्ृष्टां
जीमूतककषायविमिश्रिताम् सुरां कफारोचकादिषु पाययेदिति पूर्वस्मा-
दाक्षिप्यान्वेयम् । पथ्यागतेषु पाकातिक्रान्तेषु पक्वशुष्काणामिति यावत्,
इदमपि कफारोचकादिष्वेवान्वीयते काकाक्षिगोलकन्यायात् ॥ ६ ॥

धामार्गवस्यादि । वमनद्रव्यकषायपरिपीतानां मदनफलादिकषाय-

वज्रशूर्णमुत्पलादिषु दत्तमाघ्रातं वासयति तत्त्वनववद्ध-
दोषेषु यवागूमाकण्डात् पीतवत्सु च विदध्यात् । वमन-विरे-
चन-शिरोविरेचन-द्रव्याण्येवं वा प्रधानतमानि भवन्ति ॥ ७ ॥

भवतश्चात्र ।

वमनद्रव्ययोगाणां दिगियं सम्प्रकीर्त्तिता ।

तां विभज्य यथाव्याधि कालशक्तिविनिश्चयात् ॥ ८ ॥

कषायैः खरसैः कल्कैश्चूर्णैरपि च बुद्धिमान् ।

पेयलेह्याद्यभोज्येषु वमनान्युपकल्पयेत् ॥ ९ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने वमनद्रव्यविकल्प-

विज्ञानीयो नाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

भावितानाम्, चूर्णमुत्पलादिषु दत्तं विकीर्णमित्यर्थः । नचैतन्मृदुवीर्यत्वात्
शश्वत्कार्यकरं भवतीत्यतो विशिनष्टि तदित्यादिना । तत् उत्पलादिषु
दत्तं चूर्णम्, अनववद्धदोषेषु उत्कृष्टदोषेष्वित्यर्थः । अत्र जिज्ञास्यं किमु
खलु भगवन् ! द्रव्यस्वरूपसंयोगं हित्वा तत्कषायेण भावयितुमभीष्टन्य-
चाख्याः, न हि द्रव्यात्कषायो गुणवत्तर इति वक्तुं युक्तमित्याह वमनेत्यादि ।
वमनादिद्रव्याण्येवं कषायभावनयैव प्रधानतमानि विशेषेण गुणवन्ति भ-
वन्ति, द्रव्यशक्तेरचिन्त्यत्वादिति भावः । वाशब्दोऽवधारणार्थः । तथा-
चाह दृढबलः “भूयश्चैषां बलाधानं कार्यं खरसभावनैः । सुभावितं
हृत्पि द्रव्यं स्याद्बहुकर्मकम् । खरसैस्तुल्यवीर्यैर्वा तस्माद्द्रव्याणि भाव-
येत्” इति । दिक् निदर्शनम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ७—९ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
सूत्रस्थाने वमनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयो नाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अघातो विरेचनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयलध्यायं व्याख्या-
त्यामः ॥ १ ॥

अरुणाभं त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठं मूलविरेचने ।

प्रधानं तिलकान्तु फलेष्वपि हरीतकी ॥

तैलेष्वेरण्डजं तैलं खरसे कारवेक्षिका ।

सुधापयः पयःसूक्तमिति प्राधान्यसंग्रहः ॥

तेषां विधानं वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ २ ॥

वैरेचनद्रव्यरसानुपीतं मूलं सहत् चैष्टतमस्तदोषम् ।

चूर्णीकृतं सैन्धवनागराज्यमस्तैः पिवेन्मासुतरोगजुष्टः ॥

हृत्क्षीरविकारैर्मधुरै रसैस्तत् पित्ते गदे क्षीरयुतं पिवेद्वा ।

शुद्धचूरिष्टत्रिफलारसेन सव्योषमूत्रं कफजे पिवेद्वा ॥ ३ ॥

क्रमागतत्वादिदानीं विरेचनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयं नामाधिकरोति
अथात इत्यादिना । समानं पूर्व्वेण ॥ १ ॥

अरुणाभमित्यादि । मूलविरेचने संशोधनसंशमनीयोक्तमूलालक-
विरेचनभेषजसमूहमध्ये अरुणाभं त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठमित्यर्थः । तिलकं लोभ-
मूलवस्त्रलम्, कारवेक्षिका “करेला” इत्याभाष्यते, सुधापयः सुहीक्षीरम् ।
वैरेचनेत्यादि । वैरेचनद्रव्यरसानुपीतं त्रिवृदादिविरेचनद्रव्यरसपरिभावि-
तम्, सहत् गन्धीरभूमिमनुप्राप्तम्, अस्तदोषं कार्कश्यादिदोषरहितम्
‘गन्धीरानुगतं श्लक्ष्णम्’ इति चरकः । सैन्धवनागराज्यं पादिकसैन्धवनागर-
संयुक्तम्, चूर्णीकृतं चैष्टतं मूलम् अस्तैर्मातुलुङ्गरसादिभिः पिवेत् शानमान-

त्रिवर्णकचूर्णप्रणयुक्तमेतद्गुडेन लिह्यादनवेन चूर्णम् ।
 प्रस्थे च तन्मूलरसस्य दत्त्वा तन्मूलककं कुड्वप्रमाणम् ॥
 कर्षोन्मिमे सैन्धवनागरे च विपाच्य कल्कीकृतमेतदद्यात् ।
 तत्कल्कभागः समहौषधार्द्धः ससैन्धवो सूत्रयुतश्च पेयः ॥ ४ ॥
 समास्त्रिदन्नागरकाभयाः स्थुर्भागार्द्धकं पूगफलं सुपक्वम् ।
 विडङ्गसारो मरिचं सदारु योगः ससिन्धूद्भवसूत्रयुक्तः ॥ ५ ॥
 विरेचनद्रव्यभवन्तु चूर्णं रसेन तेषां कृतिमान् विष्टय ।
 तन्मूलसिद्धेन च सर्पिषाक्तं सेव्यं तदाज्ये गुटिकीकृतञ्च ॥
 गुडे च पाकाभिमुखे निधाय चूर्णीकृतं सस्यगिदं विपाच्य ।
 शीतं त्रिजाताक्तमथो विष्टय योगानुरूपगुटिकाः प्रयोज्याः ॥ ६ ॥

मित्वेवोपदिशन्ति प्राञ्चः । अनेनैव निदर्शनेन परिशिष्टास्त्रिद्वयोगा-
 विष्टय मानतो लक्षणीयाः । इचोरित्यादि । इचोर्विकारेर्गुडादिभिः,
 मधुरै रसैः स्वारसैरसादिभिश्चेत्यर्थः । अरिष्टो निस्त्रः, व्योषं त्रिकटुकम् ।
 सामान्ययोगानुपदिशति त्रिवर्णकं । त्रिवर्णकं त्रिफला, चूर्णप्रणं त्रिकटु-
 फम्, पादिकाभ्यां ताभ्यां युक्तं त्रिवर्णकचूर्णप्रणयुक्तम्, एतत् त्रैवृतं चूर्णं
 गुडेन लेहोपयोगितया द्विगुणेनेत्यनुसन्धेयम् । प्रस्थ इत्यादौ तच्छब्दस्त्रिद्वतः
 मल्यवमर्शकः, कल्कीकृतं कल्कवन्निष्पादितं सदद्यादिति योजना ॥ २—४ ॥

समा इत्यादि । अत्र विडङ्गसारादीनां पादिकं भागं, गोसूत्रस्य च
 समुदितचूर्णपिचया चतुर्गुणं भागमेवाभीषन्ति कुशलाः प्रयोगसाहस्र्यात् ।
 विरेचनद्रव्यभवं त्रिद्वदादिकृतं, तेषां त्रिद्वदादीनां, रसेन विष्टय भाव-
 यित्वा, तन्मूलसिद्धेन त्रिद्वन्मूलकायकल्काभ्यां सिद्धेन सर्पिषा आक्तं गुटिकी-
 कृतञ्च तदाज्ये त्रिद्वन्मूलसिद्धे आज्ये लेहोभूतं कृत्वा सेव्यमिति योजना ।
 अत्र गुटिकीकृतञ्चेति विशेषणं बलवति पुरुषे भान्नातः कर्षं दातुमिति

वैरेकीयद्रव्यचूर्णस्य भागं सिद्धं सार्द्धं कायभागैश्चतुर्भिः ।
 आसृज्जीयात् सर्पिषा तच्छृतेन तत्काथोष्णस्वेदितं सामितञ्च ॥
 पाकप्राप्ते फाणिते चूर्णितं तत् क्षिप्तं पक्वञ्चावतार्यं प्रयत्नात् ।
 शीतीभूतामोदकाह्वयगन्धाः कार्य्यास्त्वेते भक्ष्यकल्पाः समासात् ॥ ७ ॥
 रसेन तेषां परिभाव्य द्रुज्जान् यूपः ससिन्धुर्द्रवसर्पिरिष्टः ।
 वैरेचनेऽन्यैरपि वैदलैः स्यादेवं विदध्याद्वमनौषधैश्च ॥ ८ ॥

गम्यते “कर्षचूर्णस्य कल्कस्य गुटिकानाञ्च सर्वशः” इत्यनुशासनात् । गुड इत्यादि । गुडे मोदकपाकयुक्त्या चूर्णाद्विगुणे, पाकाभिसुखे आसन्नपाके, इदं त्रिहृन्मूलं, शीतमपचितोष्णत्वेन शीतलमिव मत्वा, त्रिजाताक्तं सौगन्ध्यर्थं त्रिहृच्चूर्णादष्टमांशेन त्वगेलापत्र-केसरचूर्णेन मिश्रितम्, अथो अन्यथा अत्रिजाताक्तं वेत्यर्थः । वैरेकीयेत्यादि । वैरेकीयद्रव्यचूर्णस्य त्रिहृदादिचूर्णस्य भागमेकं कायभागैश्चतुर्भिः चतुर्गुणैर्वैरेकीयद्रव्यकषायैः, सार्द्धं सह सिद्धं पाकेन पुनश्चूर्णवत् कृतं, तत्काथोष्णस्वेदितं वैरेकीयकायत्रिभागपरिपूर्णपात्रोपरि सपिधाने पात्रान्तरे संस्थाप्य यथावत् पाचितं, समिता एव सामितं गोधूमचूर्णमित्येतत् “गोधूमा धवला धौताः कुट्टिताः शोधितास्ततः । प्रोक्षिताश्च विनिष्ठष्टाद्यालिताः समिताः स्मृताः” इति राजनिर्घण्टः ; तच्छृतेन त्रिहृत्पक्वेन सर्पिषा आसृज्जीयात् । पाकप्राप्ते आसन्नपाकमागते फाणिते इति मोदकसाधनत्वाच्चूर्णाद्विगुणीभूते, तत्सामितसहितं, चूर्णितं वैरेकीयद्रव्यचूर्णस्य भागं क्षिप्तं पक्वञ्च प्रयत्नादवतार्यं शीतीभूताः ह्वयगन्धा मोदकाः कार्य्याः । एते भक्ष्यकल्पा गुटिकादयो विरेचनयोगास्तु समासादुक्ताः, एतन्निर्दर्शननान्येऽपि कार्य्या इति भावः ॥ ५—७ ॥

रसेनेत्यादि । तेषां त्रिहृदादिविरेचनद्रव्याणाम्, विरेचन इति विरेचनमेव वैरेचनं तस्मिन्नित्यर्थः । अन्यैरपि वैदलैर्मसुरादिभिरेवं यूपः स्यात् । प्रसङ्गात् यूपविधिरयं वमनेऽप्यतिदिश्यते विदध्यादित्यादिना । चकार एवंशब्दप्रत्यवमर्शार्थः । वमनौषधैश्च एवं यूपं विदध्यात् वमने कार-

भित्त्वा द्विधेक्षुं परिलिप्य कल्कैस्त्रिभण्डजातैः प्रतिबध्य रज्ज्वाः ।
पक्वञ्च सम्यक् पुटपाकयुक्तां खादेत्तु तं पित्तगदी सुशीतम् ॥८॥

सिताजगन्धात्वक्क्षीरीविदारौत्रिष्टनः समाः ।

लिह्यान्मधुघृताभ्यान्तु तड्दाहज्वरशान्तये ॥ १० ॥

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं त्रिष्टब्धूर्णवचूर्णितम् ।

रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशकम् ॥ ११ ॥

पचेत्क्षेहं सिताक्षौद्रं पलाह्मकुण्डवान्वितम् ।

त्रिष्टब्धूर्णयुतं शीतं पित्तघ्नं तद्विरेचनम् ॥ १२ ॥

त्रिष्टब्धग्रामाक्षारशुण्डो-पिप्पलीर्भधुनाभुयात् ।

सर्वश्लेष्मविकाराणां श्रेष्ठमेतद्विरेचनम् ॥ १३ ॥

यितव्ये इति शेषः । एतेनैतदुक्तं भवति, यथा विरेचने कारयितव्ये विरेचनिक-
द्रव्यभावितानां वैदलानां सर्पिःसैन्धवसंस्कृतो यूष इष्टस्तथैव वमने कारयि-
तव्ये वमनौषधभावितानां वैदलानामिति । भित्त्वेत्यादि । त्रिभण्डौ त्रिष्टव,
तज्जातैस्त्रिभण्डजातैः “संत्राच्छन्दसोर्वहुलम्” इति ऋक्सः । पुटपाक-
युक्तिरत्र त्रिष्टदादिपत्रवेष्टितस्य घनकर्हमलितस्य गोमयाग्नी ज्वलदङ्गारे
वाऽग्निवर्णतावासेर्यावत्संस्थापनरूपा । सितेत्यादि । सिता शर्करा, अज-
गन्धा वनयसानी, त्वक्क्षीरी वंशलोचना, विदारौ भूमिकुष्माण्डः ॥८—१०॥

शर्करेत्यादि । त्वगादीनांमंशस्त्रिष्टदपेक्षया चतुर्थो भागोऽचेति त्वक्-
पत्रमरिचांशकं, रेचनं विरेचनभेषजम् । त्वगतं गुडत्वक्, पत्रञ्च तेजपत्रम् ।
पचेदित्यादि । सितायाः पलं मधुनश्चाह्मकुण्डवोऽत्र हैगुण्यप्रतिषेधाद्दे
पले एवेति निष्कर्षः । त्रिष्टब्धूलचूर्णन्तु युक्त्या पलं देयम् । अत्र “पचेत्क्षेहं
सिताक्षौद्रम्” इति सामान्येनोक्तेऽपि सितापलं जलेन द्रवीकृत्य पक्वा
तन्तुलीभूते त्रिष्टब्धूर्णे प्रक्षिप्यावतार्य शीते मधुकुण्डवो देय इत्युपदिशन्ति-

वीजाव्यपथ्या-काश्मर्य-धात्रीदाडिमकोलजान् ।
 तैलभृष्टान् रसान्श्लफलैरावाप्य साधयेत् ॥
 घनीभूतं त्रिसौगन्धं त्रिष्टत्त्वौद्रसमन्वितम् ।
 लेह्यमेतत् कफप्रायैः सुकुमारैर्विरेचनम् ॥ १४ ॥
 नीलीतुल्यं त्वगेलञ्च तैस्त्रिष्टत् ससितोपला ।
 चूर्णं सन्तर्पणं चौद्रफलाञ्जं सन्निपातनुत् ॥ १५ ॥
 त्रिष्टच्छासासिताक्षणा-त्रिफलाभाक्षिकैः समैः ।
 मोदकाः सन्निपातोद्ध-रक्तपित्त-ज्वरापहाः ॥ १६ ॥
 त्रिष्टद्वागास्त्रयः प्रोक्तास्त्रिफला तत्समा तथा ।
 क्षारक्षणाविडङ्गानि सञ्चूर्य मधुसर्पिषा ।
 लिह्याङ्गुलेन गुटिकां दत्त्वा वाप्यथ भक्षयेत् ॥

प्राञ्चः, मधुन उष्णविरोधात् । त्रिष्टदित्यादि । श्यामा वृद्धदारकाः, क्षारी
 यवचारः, आप्नुयात् लेह्यार्थं मिश्रीकुर्यात् । वीजेत्यादि । वीजाव्यपथ्या
 प्रवरवोजा हरीतको, काश्मर्यं गाम्भारीफलं, तैलभृष्टानित्यौपयोगिकतया
 भर्जनविधिना एरण्डतैलसंस्कृतान्, रसान् यथासम्भवं स्वरसकषायान्,
 अश्लफलैः कल्कोक्ततैर्दाडिमामलकादिभिः सह आवाप्य स्वात्वां प्रक्षिप्य,
 साधयेत् विपचेत् । अत्र वीजाव्यपथ्यादीनां रसप्रस्थम् अग्निसन्तप्त एरण्ड-
 तैलपलचतुष्टये निक्षिप्य अश्लफलादीनां यथालाभं दाडिमादीनां चतुः-
 पलं कल्कं दत्त्वा पाकेन घनीभूते चूर्णितं त्रिष्टन्मूलं चतुःपलं त्वगेलापल-
 चूर्णञ्च कर्षितं प्रक्षिप्यावतार्य शीते मधुपलद्वयं देयमित्युपदेशः ॥ ११—१४ ॥
 नीलीत्यादि । नीली नीलिनी नामौषधिः “नील” इत्यभिधीयते, तस्या-
 मूलत्वगिह गृह्यते, तत्तुल्यं मिलितं त्वगेलं, तैर्नीलीप्रभृतिभिसुल्यं
 ससितोपला सशर्करा त्रिष्टत्, चौद्रफलाञ्जं मधुदाडिमरसाभ्यां लेहीभूतम् ।

कफवातहतान् गुल्मान् क्षीहोदरहलीमकान् ।
 हल्यन्यानपि चाप्येतन्निरपायं विरेचनम् ॥ १७ ॥
 चूर्णं श्यामाज्जिह्वनीली कट्टी मुस्ता दुरालभा ।
 चव्येन्द्रवीजं त्रिफला सर्पिर्मांसरसास्त्रुभिः ।
 पीतं विरेचनं तद्वि रुक्षाणामपि शस्यते ॥ १८ ॥
 वैरेचनिक-निःक्वाथभागाः शीतास्त्रयो मताः ।
 हौ फाणितस्य तच्चापि पुनरग्नावधिशयेत् ॥
 तन्माधुसिद्धं विज्ञाय शीतं हत्वा निधापयेत् ।
 कलसे हतसंस्कारे विभज्यर्तू हिमाहिमौ ॥
 मासादूर्द्ध्वं जातरसमासवं मधुगन्धिकम् ।
 पिवेदसावेव विधिः चारमूत्रासवेष्वापि ॥ १९ ॥
 वैरेचनिकमूलानां क्वाथे माषान् सुभावितान् ।
 सुधौतांस्तत्कषायेण शालीनाञ्चापि तण्डुलान् ॥

चूर्णमित्यादि । चूर्णमिति श्यामादीनां त्रिफलान्तानामेव । कट्टी कटुरो-
 हिणी । वैरेचनिकेत्यादि । अधिशयेदिपचेत्, साधुसिद्धमिति वृद्धोपदेशादर्धा-
 वशिष्टत्वेन सम्यक्पक्वमित्यर्थः । हतसंस्कारे घृतालेपनादिनाशुरुधूपनादिना
 च संस्क्रते कलसे, हिमाहिमौ ऋतू विभज्य मासादूर्द्ध्वं न्यूनं वेति तात्पर्यम्,
 जातरसमासवं मधुगन्धिकमित्यनन्तरोक्तेः, निधापयेदिति सस्वन्धः । चार-
 मूत्रासवेष्विति वैरेचनिकेष्वित्यर्थः । अनेन विधिना चारमूत्रासवेषु कर्त्त-
 व्येषु फाणितस्थाने चारोदकं मूत्रं वा देयमित्यनुसन्धेयम् ॥ १५—१९ ॥
 वैरेचनिकेत्यादि । वैरेचनिकमूलानां त्रिवृदादिमूलानां क्वाथे सुभा-
 वितान् “दिवा दिवातपे शुष्कं रात्रौ रात्रौ निवासयेत्” इत्याद्युक्तेन विधिना

अवक्षुद्यैकतः पिण्डान् कृत्वा शुष्कान् सुचूर्णितान् ।
 शान्तितण्डुलचूर्णञ्च तत्कषायोष्णसाधितम् ॥
 तस्य पिष्टस्य भागांस्त्रीन् किण्वभागविमिश्रितान् ।
 मण्डोदकार्थं क्वाथञ्च दद्यात् तत्सर्व्वमेकतः ॥
 निदध्यात् कलसे तान्तु सुरां जातरसां प्रिवेत् ।
 एष एव सुराकल्पो वमनेष्वपि कीर्तितः ॥ २० ॥
 मूलानि त्रिहृतादीनां प्रथमस्य गणस्य च ।
 महतः पञ्चमूलस्य सूर्वांशार्द्धद्वयोरपि ॥

सप्तरात्रं वासितान् मापान्, तत्कषायेण वैरेचनिकमूलकाद्येन संघीतान्
 हृदोद्देशात् यामदयं सिक्ता त्रिः प्रक्षालितान् शालीनां तण्डुलाञ्च, एकत-
 ऐकध्यम् अवक्षुद्य उदूखले सम्मिश्र, पिण्डान् आर्द्रत्वेन संघतांस्तान्
 शुष्कान् सुचूर्णितान् कृत्वा, शान्तितण्डुलचूर्णञ्च तत्कषायोष्णसाधितं प्रागुक्त-
 मोदकोपात्तसमितास्त्रेदनविधिना वैरेचनिकमूलकाद्योषणा पृथक् पाचितं,
 कृत्वेति समन्वयः, तस्य पिष्टस्य समापशान्तितण्डुलचूर्णसमूहस्य तत्कषा-
 योष्णसाधितशान्तितण्डुलचूर्णस्य च, त्रीन् भागान् किण्वभागविमिश्रि-
 तान् किण्वैकभागसंयुक्तान्, इहापि कृत्वेति क्रियापदमाक्षिप्यान्वेयम् ।
 किण्वं सुरावीजम् “किण्वादिभ्यो मदशक्तिवत्” इति सांख्याः । मण्डोद-
 कार्थं सुरायामस्यामुदककार्यनिमित्तमित्यर्थः, “निमित्तमात्रे सप्तमी
 सन्तथा” इति कलापचन्द्रः । “मण्डा सुरा” इति हारावली । क्वाथमिति
 प्रकृतत्वाद्वैरेचनिकमूलानामेव चतुर्गुणं कषायम् । एष एवेति प्रास-
 ङ्गिकम्, एष कल्पो विधिर्वमनेषु वमनद्रव्येषु मदनफलादिष्वपि कीर्तितो
 महर्षिभिर्वमने कारयितव्ये इति शेषः ॥ २० ॥

मूलानीत्यादि । त्रिहृतादयः संशोधनीये प्रागुक्ताः, प्रथमो गणो विदा-
 रिगन्वादिः, शार्ङ्गटा मञ्जाकरञ्जः “काँटाकरमृजा” इत्याख्यायते, सुधान्न

सुधा हैमवती चैव त्रिफलातिविधे वच्चा ।
 संहृत्य तानि भागौ द्वौ कारयेदेकमेतयोः ॥
 कुथ्यीनिःक्वाथमेकस्मिन्नेकस्मिंश्चूर्णमेव तु ।
 क्षुषांस्तस्मिंस्तु निःक्वाथे भावयेद्वज्रशो यवान् ॥
 शुष्काणां मृदुमृष्टानां तेषां भागास्तयो मताः ।
 चतुर्थो भाग आवाप्यचूर्णीनामनु कीर्तितम् ॥
 प्रक्षेप्यं कलसे सम्यक् समस्तं तदनन्तरम् ।
 तेषामेव कषायेण शीतलेन सुयोजितम् ॥
 पूर्ववत्सन्निदध्यात् तु क्षेप्यं सौवीरकं हि तत् ॥ २१ ॥
 पूर्वोक्तं वर्गमाहृत्य द्विधा कृत्वैकमेतयोः ।
 भागं सक्षुब्धं संसृज्य यवान् स्यात्स्यामधिश्रमेत् ॥

सुहीवीरम्, हैमवती वच्चा, एतानि शार्ङ्गशान्तानां मूलानि सुधादीनि च
 संहृत्येति “भागेऽप्यनुक्ते समता विधेया” इति स्मरणात् समांशेनाहृत्य द्वौ
 भागौ कारयेत् । तयोरिकं भागम् एकस्मिन् एकत्र निःक्वाथं तुकारा-
 देकश्च भागम् एकस्मिन्नेकत्र चूर्णं कुथ्यादित्यन्वयः । तस्मिन्निःक्वाथे क्षुषान्
 कुट्टितान् यवान् बहुश इति वृद्धोपदेशादेकविंशतिशतलो भावयेत् प्राग्वत्
 वासयेत्, शुष्काणां मृदुमृष्टानां तेषां यवानां त्रयो भागा मता आह्व-
 इत्यर्थः । चूर्णीनान्तु चतुर्थो भाग आवाप्यस्थेषु यवेषु निक्षेप्य इति तात्-
 पर्यम्, अनुपश्चात्, कीर्तितं कथितं चूर्णयवात्मकं तत् समस्तं द्रव्यं, सम्यग्-
 दृढे घृतादिसंस्कृतत्वेन प्रशस्ते वा “सम्यग्दृढप्रशंसयोः” इति मेदिनी,
 कलसे निक्षेप्यम् ; अनन्तरं तेषां त्रिदन्मूलादीनामेव शीतलेन कषायेण
 सुयोजितं यथा स्यात्तथा पूर्ववत् आसववत्कृतसंस्कारे कलसे इति यावत्
 सन्निदध्यादिति निष्कर्षः ॥ २१ ॥

अजष्टङ्गाः कपायेण तानस्थासिच्य साधयेत् ।
 सुसिद्धांश्चावतार्यैतानीपधेभ्यो विवेचयेत् ॥
 विष्टद्य सतुपान् सस्यक् ततस्तान् पूर्ववन्मितान् ।
 पूर्वोक्तौपधभागस्य चूर्णं दत्त्वा तु पूर्ववत् ॥
 तेनैव सह यूपेण कलसे पूर्ववन्नप्रसेत् ।
 ज्ञात्वा जातरसञ्चापि तत् तुपोदकमादिशेत् ॥ २२ ॥
 तुपास्वसौवीरकयोर्विधिरेप प्रकीर्तितः ।
 पङ्ग्रावात्सप्तरात्राद्वा ते च पेये प्रकीर्तिते ॥ २३ ॥
 वैरेचनेषु द्रव्येषु त्रिष्टन्मूलविधिः स्मृतः ॥ २४ ॥
 दन्तीद्रवन्त्योर्भूलानि विशेषान्मृत्कुशान्तरे ।
 पिप्पलीक्षौद्रयुक्तानि खिन्नान्युद्धृत्य शोषयेत् ।
 ततस्त्रिष्टविधानेन योजयेत् क्षेप्तापित्तयोः ॥ २५ ॥

पूर्वोक्तमित्यादि । पूर्वोक्तं वर्गं त्रिष्टन्मूलादिकम्, संक्षुब्धं संकुप्य,
 यवानित्यविशेषात्त्रिष्टन्मूलादिकेनौपधभागेन सन्मितानित्येव, संक्षुब्धं तेनौ-
 पधभागेन संयोज्य, अधिशयेत् स्थापयेत् । कपायेणेत्यष्टगुणेन । औप-
 धेभ्यस्त्रिष्टन्मूलादिभ्यो विवेचयेत् पृथक् कुर्यात् । सतुपान् तुपेणानुगतान्
 यवान्, पूर्ववन्मितानिति पूर्वोक्तसौवीरकयववत् भागत्रयेणान्वितान्, चूर्णं
 पूर्ववत् चतुर्थं भागमिति तात्पर्यम् । तेन सौपधयवपाकावशिष्टेनाज-
 ष्टङ्गीकपायासकेनैव यूपेण पूर्ववत् दृढे प्रशस्ते वा कलसे, न्यसेत् सन्नि-
 दध्यात् । अत्र पङ्ग्रावात् सप्तरात्रादिति यथाक्रमं तुपास्वसौवीरके प्रति
 लक्षणीयम्, एतत्तु प्रायिकत्वादेवोपात्तमित्यनुसन्धेयम्, सर्वेष्वृतुषु तावता
 कालेन जातरसत्वानुपपत्तेः ॥ २२—२४ ॥

दन्तीत्यादि । दन्त्यत्र नागदन्ती, चरकैकवाक्यत्वात् । पिप्पलीक्षौद्र-

तयोः कल्ककषायाभ्यां चक्रतैलं विपाचयेत् ।
 सर्पिश्च पक्वं वीसर्प-कक्षादाहलजीर्जयेत् ॥ २६ ॥
 मेहगुल्मानिलक्ष्मेष्ण-विवन्धांस्तैलमेव च ॥ २७ ॥
 चतुःसेहं शठच्छुक्रं-वातसंरोधजा रुजः ॥ २८ ॥
 दन्तीद्रवन्तीमरिच-कनकाह्वयवासकैः ।
 विश्वभेषजमृद्धीका-चित्रकैर्मूत्रभावितैः ॥
 सप्ताहं सर्पिषा चूर्णं योज्यमेतद्विरेचनम् ।
 जीर्णे सन्तर्पणं चौद्रं पित्तक्षेष्णरुजापहम् ।
 अजीर्णपार्श्वरुक्पाण्डु-क्षीहोदरनिवर्हणम् ॥ २९ ॥
 गुडस्याष्टपले पथ्या विंशतिः स्युः पलं पलम् ।
 दन्तीचित्रकयोः कर्षणैः पिप्पलीचिष्टतोर्दश ॥

युक्तानीति मधुपिष्टपिप्पलीलिप्तानीत्यर्थः ; स्त्रिन्नानि पुटपाकविधिना
 बहिरारक्तवर्णत्वं यावत् पक्त्वानीत्यर्थः । त्रिद्विधानेनेति गुडुचरिष्टेत्या-
 दिना, इक्षोर्विकारैरित्यादिना च प्राशुक्तेन विधिनेति गम्यते श्लेष्मपित्तयो-
 रित्युपादानात् । तयोरित्यादि । अत्र उत्तर्गसिद्धस्तैलात् पादिकः कल्कः
 कषायसु चतुर्गुणो देयः । चक्रतैलं चक्रवाकतैलं “कोकश्चक्रश्चक्रवाकः”
 इत्यमरः । अन्ये तु “चक्रं तैलयन्त्रम्” इत्यमरटीकायां स्वामिसंवादात्
 वक्ष्यमाणाणुतैलविधिना तिलपीडनकाष्ठादाहतं तैलं चक्रतैलमाहुः ।
 सर्पिश्चतुःसेहयोः पाकेऽपि कल्ककषायमानमेवमेव । केचिदत्राशुक्तमपि
 दशमूलकषायं ग्राहयन्ति “तयोः कल्ककषाये च दशमूलरसायुते” इत्यादि
 चरकस्मरणात् ॥ २५—२८ ॥

दन्तीत्यादि । कनकाह्वो नागकेशरः, यवासको दुरालभा, मृद्धीका
 द्राक्षा । मूत्रभावितैरेभिः कृतं चूर्णमिति योजना । चौद्रं सन्तर्पण-

द्वात्रिंशोदकानेकं दशमे दशमेऽष्टनि ।
 ततः खादेदुष्णतोयसेवी निर्यन्त्रणास्त्वमे ॥
 दोषम्ना ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःकुष्ठनाशनाः ॥ ३० ॥
 व्योषं त्रिजातकं सुस्ता विडङ्गाक्षलके तथा ।
 नवैतानि समांशानि त्रिदृष्टगुणानि वै ॥
 क्षूणाक्षूणीद्वतानीह दन्तीभागद्वयं तथा ।
 सर्व्वाणि क्षूणितानीह गालितानि विसिष्येत् ॥
 षड्भिश्च शर्कराभागैरीषत्सैन्धवमाक्षिकैः ।
 पिण्डितं लक्षयित्वा तु ततः प्रीताम्बु पाययेत् ॥
 वस्तिरुक्ताङ्गुज्वरच्छर्दि-शोपमाण्डुभ्रमापहम् ।
 निर्यन्त्रणमिदं सर्व्वं विपन्नन्तु विरेचनम् ॥

मिति नानुपपन्नं “सक्तगो मदिरा चीद्रं शर्करा चेति तर्पणम्” इति चर-
 कोक्तेः । शुद्धस्येत्यादि । पथा विंशतिरित्याहृत्या विंशतिर्हरीतक्यक्षूणी-
 क्षत्व आह्वानः, पलं पलमिति प्रत्येकं पलं दन्तीचित्रकयोः, कर्षाविति
 पिप्पलीत्रिहृतीर्मिञ्जितयोरेव, मोदकान् मोदकाकारान् दशभागान्,
 क्षत्वेत्युक्तमष्टपलं गुडं जलेन संमिश्र्य पाकेन तन्तुलीभूते त्रिहृदन्तानि
 क्षूणीनि प्रक्षिप्येति शेषः । निर्यन्त्रणाः वातातपादिप्रतिषेधनियमरहिता-
 इत्यर्थः । व्योषमित्यादि । व्योषं त्रिकटुकम्, त्रिजातकं त्वगेलापत्रम्,
 सुस्ता सुस्तकं, एकभागापेक्षया त्रिहृदष्टगुणोऽनेति त्रिहृदष्टगुणानि । गालि-
 तानि वस्त्रपूतानि, षड्भिरित्येकभागसपेक्षेति बोध्यम्, ईषत् सैन्धव-
 माक्षिकैरितौषच्छब्दोऽयं भागैकपादं लक्षयन् केवलं सैन्धवशब्देनान्वेती-
 त्यायुर्वेदविदो भाषन्ते, साक्षिकन्तु पिण्डितत्वसम्पादनयोग्यमेव देय-
 मित्यवश्यं पिण्डितमिति विशेषणात् । आतुराणां प्रीतिप्रकर्षमापादयन्

त्रिष्टदृक्कसंज्ञोऽयं प्रशस्तः पित्तरोगिणाम् ।
 भक्ष्यः क्षीरानुपानो वा पित्तक्षेष्मातुरैर्नरैः ॥
 भक्ष्यरूपसधर्मात्वादाज्येष्वेव विधीयते ॥ ३१ ॥
 तिल्वकस्य त्वचं शुष्कामन्तर्वल्कविवर्जिताम् ।
 चूर्णयित्वा तु द्वौ भागौ तत्कषायेण गालयेत् ॥
 तृतीयं भावितं तेन भागं शुष्कन्तु भावितम् ।
 दशमूलकषायेण त्रिष्टदृक् सम्प्रयोजयेत् ॥ ३२ ॥
 विधानं त्वक्षु निर्दिष्टं फलानामथ वक्ष्यते ॥ ३३ ॥
 हरीतक्याः फलन्त्वस्थिवियुक्तं दोषवर्जितम् ।
 योज्यं त्रिष्टद्विधानेन सर्व्वव्याधिनिवर्हणम् ।
 रसायनं परं मेध्यं दुष्टान्तर्वर्णशोधनम् ॥ ३४ ॥
 हरीतकी विडङ्गानि सैन्धवं नागरं त्रिष्टदृक् ।
 मरिचानि च तत्सर्व्वं गोमूत्रेण विरेचनम् ॥ ३५ ॥
 हरीतकी भद्रदारु कुष्ठं पूगफलं तथा ।
 सैन्धवं शृङ्गवेरञ्च गोमूत्रेण विरेचनम् ॥ ३६ ॥

स्तीति भक्ष्यरूपेत्यादिना । भक्ष्यरूपसधर्मात्वात् अपूपपायनुरूपत्वादित्यर्थः
 ॥ २८—३१ ॥

तिल्वकस्येत्यादि । तिल्वकस्य लोभ्रमूलस्य, तत्कषायेण तिल्वकामूल-
 काथेन, गालयेत् काथयेत्, तेन काथेन भावितं तृतीयं भागं शुष्कं सन्तं
 पुनर्दशमूलकषायेण भावितं कृत्वेति शेषः, तुकारः पुनरर्थे, अत्र त्रिष्टदृ-
 वदित्यनेन “सैन्धवनागराज्यमस्त्रैः पिवेत्”, इत्युपक्रमस्य त्रिष्टदधिकरणोक्तो-
 क्तानादिषूपयोगविधिरतिदिश्यते । हरीतक्या इत्यादि । अत्र त्रिष्टद्विधान-

नीलिनीफलवूर्णञ्च नागराभययोस्तथा ।
 लिह्याङ्गुलेन सलिलं पञ्चादुष्णं पिबेन्नरः ॥ ३७ ॥
 पिप्पल्यादिकषायेण पिबेत् पिष्टां हरीतकीम् ।
 सैन्धवोपहितां सद्य एष योगो विरेचयेत् ॥ ३८ ॥
 हरीतकी भक्ष्यमाणा नागरेण गुडेन वा ।
 सैन्धवोपहिता वापि सातत्येनाग्निदीपनी ॥ ३९ ॥
 वातानुलोमनी दृष्ट्या चेन्द्रियाणां प्रसादनी ।
 सन्तर्पणकृतान् रोगान् प्रायो हन्ति हरीतकी ॥ ४० ॥
 शीतमामलकं छूत्तं पित्तसेदःकफापहम् ॥ ४१ ॥
 विभीतकमनुष्णन्तु कफपित्तनिवर्हणम् ॥ ४२ ॥
 क्षीणप्यन्तकषायाणि सतिक्तसधुराणि च ।
 त्रिफला सर्वरोगघ्नी त्रिभागद्वतसूर्चिता ।
 वयसः स्थापनञ्चापि कुर्व्यात् सततसेविता ॥ ४३ ॥
 हरीतकीविधानेन फलान्येवं प्रयोजयेत् ।
 विरेचनानि सर्वाणि विशेषाच्चतुरङ्गलात् ॥ ४४ ॥

नेनेत्यनेन विरेचनद्रव्यरसानुपीतमित्यादिनोक्तो भावनोपयोगविधिरिति-
 दिश्यते । नीलिनी नामौषधिर्नील इति विज्ञायते । पिप्पल्यादिर्गणः प्रा-
 गुक्तः, सैन्धवोपहितां समसैन्धवेन संस्पृष्टाम् । सातत्येन सततोपयोगेन ।
 सन्तर्पणकृतान् दिवास्वप्नादिजनितान् ॥ ३२—४३ ॥

आमलकादिषु हरीतकीविधिरिति दिश्यते हरीतकीत्यादिना । आम-
 लकादीनि सर्वाणि विरेचनानि फलानि एवं हरीतकीवत् प्रयोजये-
 दित्यर्थः । चतुरङ्गुलफले विशेषयति विशेषाच्चिति । चतुरङ्गुलात् शम्भाकात्,

फलं काले समुद्धृत्य सिकतायां निधापयेत् ।
 सप्ताहमातपे शुष्कं ततो मज्जानमुद्धरेत् ॥ ४५ ॥
 तैलं ग्राह्यं जले पक्त्वा तिलवद्वा प्रपीड्य च ।
 तस्योपयोगो बालानां यावद्वर्षाणि द्वादश ॥ ४६ ॥
 लिह्यादेरण्डतैलेन कुष्ठं त्रिकटुकान्वितम् ।
 सुखोदकञ्चानुपिवेदेष योगो विरेचयेत् ॥ ४७ ॥
 एरण्डतैलं त्रिफलाक्वाथेन द्विगुणेन तु ।
 युक्तं पीतं तथा क्षीररसाभ्यान्तु विरेचयेत् ॥ ४८ ॥
 बालदृढक्षतक्षीण-सुकुमारेषु योजितम् ।
 फलानां विधिरुद्धिष्टः क्षीराणां शृणु सुश्रुत ! ॥ ४९ ॥
 विरेचनानां तौक्ष्णानां पयः सौधं परं मतम् ।
 अन्नप्रयुक्तं तद्वन्ति विषवत् कर्मविभ्रमात् ॥ ५० ॥
 विज्ञानता प्रयुक्तान्तु महान्तमपि सञ्चयम् ।
 भिनन्तग्राश्वेव दोषाणां रोगान् हन्ति च दुस्तरान् ॥ ५१ ॥
 महत्याः पञ्चमूल्यास्तु दृहल्योश्चैकशः पृथक् ।

काले परिपक्वावस्थायां, फलं समुद्धृत्य, विशेषात् यन्नतः सिकतायां निधा-
 पयेदित्यर्थः ; अत्र सिकताया आर्द्रत्वादिदोषपरिहारार्थं विशेषादित्यु-
 पात्तमित्यनुसन्धेयम् । एरण्डेत्यादि । रसो मांसरसः । विरेचनाना-
 मित्यादि । सौधं पयः सुहीक्षीरम्, अत्र सौधमिति सामान्येनोक्तेऽपि
 बहुकण्टकसुहीक्षीरमेव ग्राहयन्ति कुशलाः “प्रवरो बहुकण्टकः” इति
 स्मरकानुशासनात् । दृहल्योश्चैकश इति एकैकशो दृहल्योर्दृहत्याः, कण्ट-

कषायैः समभागन्तु तदङ्गारैर्विशोषितम् ॥
 अस्तादिभिः पूर्व्ववत् तु प्रयोज्यं कोलसन्धितम् ॥ ५२ ॥
 महाहृक्षपयःपीतैर्यवागूस्तण्डुलैः कृता ।
 पीता विरेचयत्याशु गुडेनोत्कारिका कृता ॥ ५३ ॥
 लेहो वा साधितः सव्यक् सुहीचीरसिताष्टतैः ।
 आवितास्तु सुहीचीरे पिप्पल्यो लवणान्विताः ।
 चूर्णं काष्पिल्लकं वापि तत् पीतं गुटिकीकृतम् ॥ ५४ ॥
 सप्तला शङ्खिनी दन्ती चिष्टदारुवधं गवाम् ।
 मूत्रेणास्त्राय सप्ताहं सुहीचीरे ततः परम् ॥
 कीर्णं तेनैव चूर्णेन साध्यं वसनमेव च ।
 आम्रायाष्टय वा सव्यङ्गुकोष्ठो विरिच्यते ॥ ५५ ॥
 क्षीरत्वक्फलमूलानां विधानैः परिकीर्तितैः ।
 अवेक्ष्य सव्यग्रोगादीन् यथावदुपयोषयेत् ॥ ५६ ॥

कार्याद्येत्यर्थः । कषायैः पञ्चमूल्यादिद्वैतैरेभिस्त्रिभिः पृथक् समभागन्तु
 तत्क्षीधक्षीरम्, अङ्गारैर्विशोषितं कृत्वा पूर्व्ववत् त्रिहृच्चूर्णवत्, अस्तादिभिः
 कोलसन्धितं शानकद्वयं प्रयोज्यं दोषविशेषमभिसमीक्ष्येति बोध्यम् । अत्र
 कोलसन्धितमिति बलवत्कूरकोष्ठाभिप्रायेणोक्तं, शङ्खद्विरिच्यते हि तस्य
 तिसृभिश्चतसृभिर्व्वा रक्तिकाभिः ॥ ४४—५२ ॥

योगान्तरानुपदिदिक्षति महाहृक्षेत्यादिना । महाहृक्षपयःपीतैः
 सुहीचीरभाषितैः, उत्कारिका “लम्बिका” इति मागधाः । आम्राया-
 ष्टय इति वाशब्दोऽवधारणार्थः । आष्टय सूक्ष्मवस्त्रेण संहृत्य आम्रायैवेत्यर्थः ।

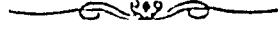
त्रिवृच्छाणा मितास्त्रिस्त्रिस्त्रिस्त्रि फलात्वचः ।
 विडङ्गपिप्पलीक्षार-शाणास्त्रिस्त्रिस्त्रि चूर्णिताः ॥
 लिङ्घ्यात् सर्पिर्मधुभ्याञ्च मोदकं वा गुडं वा ।
 भक्षयेन्निष्परीक्षारमेतत् श्रेष्ठविरेचनम् ॥ ५७ ॥
 गुल्मान् स्त्रीहोदरं कासं हलीमकमरोचकम् ।
 कफवातघ्नांश्चान्यान् व्याधीनेतद्विपोहति ॥ ५८ ॥
 वृतेषु तैलेषु पयःसु चापि मद्येषु सूत्रेषु तथा रसेषु ।
 भक्ष्यावलेह्येषु च तेषु तेषु विरेचनान्यग्रसतिर्विदध्यात् ॥ ५९ ॥
 क्षीरं रसः कल्कमधो कषायः
 शृतञ्च शीतञ्च तथैव चूर्णम् ।
 कल्पाः षडेते खलु भेषजानां
 यथोत्तरं ते लघवः प्रदिष्टाः ॥ ६० ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने विरेचनद्रव्यविकल्प-
 विज्ञानीयो नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

त्रिवृद्धित्यादि । शाणस्यापरपर्यायोऽयं शाणाशब्दः । मिताः परिमिताः
 याथातथ्येन तुलिता इति यावत्, तिस्रस्त्रिवृच्छाणा इत्येवमन्वयः । अनुक्त-
 संग्रहणायान् वृतेष्वित्यादि । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ ५३—६० ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 सूत्रस्थाने विरेचनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयो नाम
 चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

पञ्चचत्वारिंशीऽध्यायः ।

अथातो द्रवद्रव्यविधिसध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

पानीयसान्तरौक्ष्मनिर्द्देश्यरसममृतं जीवनं तर्पणं धारण-
माश्वासजननं अमघ्नं क्लम-पिपासा-मद-मूर्च्छा-तन्द्रा-निद्रा-
दाह-प्रशमनमेकान्ततः पथ्यतमञ्च ॥ २ ॥

श्रुतमेतद्भगवतोक्तं विरेचनद्रव्यविकल्पविज्ञानाधिकारे वाक्यजातम्,
इदानीमिदमेव तावद्भवान् प्रष्टव्यः किन्तु खलु द्रवसामान्यं हित्वा तेन तेन
द्रवविशेषेण तानि तानि विरेचनानि प्रयुञ्जन्ति भिषजः सम्यग्विरेचन-
गुणेनातुरमुपपादयितुमित्येवं वादिनामवसरं सुप्णन् द्रवद्रव्यविधिमधि-
करोति अथात इत्यादिना । रसगुणवीर्यविपाकतो द्रवद्रव्याणां विधिः
प्रकारोपदेशोऽत्रेति द्रवद्रव्यविधिः । “विधिः प्रकारः” इति हेमचन्द्रः ॥१॥

द्रवेषु पानीयमेव हि सर्वप्राणिहितमित्यवोचाम तदिदानीं प्रथमं
तावत् तदेवाधिकरोति पानीयमित्यादिना । अन्तरीक्षात् सूर्यभूलोकयो-
र्मध्यवर्तिन आकाशप्रदेशादागतमान्तरीक्षम्, मधुरादिभेदेन निर्द्देशानर्हो-
दसोऽत्रेति अनिर्द्देश्यरसम् अव्यक्तरसमित्येतत् । नेह “रस-स्पर्शौ जले मधुर-
शीतलौ” इति तर्कविद्याविदुषां मतसम्प्रणुमात्रेण विप्रतिषिद्धं भवत्याविस्तरां
मधुररसस्यानुपलब्धेः ; नचैतदश्लेष्यं ब्रवीत्यपि हि “शुक्लमधुरशीता एव
रूपरसस्पर्शाः” इति भगवत्प्रशस्तपादभाष्ये न्यायकन्दली “गुडादिवदप्रति-
भाषणन्तु माधुर्यातिशयाभावात्” इति । अमृतमित्यमृतमिव, जीवनं
प्राणधारणम्, तर्पणं तृप्तिसञ्जननम्, धारणं शरीरस्थैवेति विज्ञेयम्, आश्वास-
जननं क्लिष्टभीतमूर्च्छितादीनां सुखसञ्जननम् “आश्वासः पुंसि निर्हतौ” इति
मेदिनी, निर्हतिः सुखमित्यनर्थान्तरम्, एकान्ततः पथ्यतममित्येकान्तहितम्
॥ २ ॥

तदेवावनीपतितसम्यतसं रसमुपलभते स्थानविशेषान्नदी-
नद-सरस्तङ्गाग-वापी-कूप-चुण्टी-प्रस्रवणोद्भिद-विकिर-केदार-
पल्लवादिषु स्थानेष्ववस्थितमिति ॥ ३ ॥

तत्र लोहित-कपिल-पाण्डु-पीत-नील-शुक्लेष्वनिप्रदेशेषु
मधुराम्ल-लवण-कटु-तिक्त-कषायाणि यथासङ्गमुदकानि सम्भ-
वन्तीत्येके भाषन्ते, तत् तु न सम्यक् । तत्र पृथिव्यादीनामन्यो-
न्यानुप्रवेशकृतः सलिलरसो भवतुर्लक्षार्पापकर्षेण । तत्र खगुण-
भूयिष्ठायां भूमावम्लं लवणञ्च । अम्बुगुणभूयिष्ठायां मधुरम् ।

उक्तमर्थं पुनर्विशिनष्टि तदेवेत्यादिना । तदेवान्तरीक्षं पानीयमवनी-
पतितं नद्यादिष्ववस्थितञ्च सत्, स्थानगुणविशेषात् स्थानगुणमेदात्, अन्यतमं
मधुराद्येकतमं रसमुपलभत इत्यन्वयः । तङ्गागस्त्वन “प्रशस्तभूमिभागस्थो
बहुसंवत्सरोपितः । जलाशयस्तङ्गागः स्यात्” इत्युक्तलक्षणः, अत्र विशेष-
यति भगवान् वशिष्ठः “शतेन धनुर्भिः पुष्करिणी, त्रिभिर्दीर्घिका, चतुर्भि-
र्द्रीणः पञ्चभिस्तङ्गागः” इति । धनुर्हस्तचतुष्टयमिति जलाशयोत्तर्गतत्व-
मटसन्धायाध्यवसितव्यम् । वापी दीर्घिका, चुण्टी द्रष्टकाचितः कूपः ।
प्रस्रवणं पर्वताद्युन्नतप्रदेशात् शस्वत्स्रवज्जला प्रणाली, जलमुद्भिद्यते अत्रे-
त्युद्भिदः उदमज्जलाशय इति यावत्, सीताकुण्डादिरिति निष्कर्षः ; स्वतो
वालुकोत्क्षेपणेन वा विकीर्यते जलमत्रेति विकिरः फलानुन्यादिरिति तात्-
पर्यम् । केदार आलवालम् “केदारोऽद्वौ शिवे चेने भूमिमेदालवालयोः”
इति मेदिनी, पल्लवं क्षुद्रं सरः ; आदिग्रहणात् ऋदादीनामादेशः ॥ ३ ॥

तत्रेत्यादि । अन्योन्यानुप्रवेशकृतः पञ्चीकरणाभिनिर्वृत्तः, सलिलरसः
सलिलरसमेदो भवत्युल्लर्पापकर्षेण पाकवशाद्व्यक्तविभागेनेत्यर्थः ; एत-
देव त्रिशदयति तत्रेत्यादिना । खगुणभूयिष्ठादयः शब्दाः प्राग्व्राहता-

तेजोगुणभूयिष्ठायां कटुकं तिक्तञ्च । वायुगुणभूयिष्ठायां कषा-
यञ्च । आकाशगुणभूयिष्ठायामव्यक्तरसमव्यक्तं ह्याकाशमित्यत-
स्तत् प्रधानमव्यक्तरसत्वात् ; तत् प्रेयमान्तरीचालाभे ॥ ४ ॥

तत्रान्तरीचं चतुर्विधम् । तद्वयथा—धारं, कारं, तौषारं,
हैममिति । तेषां धारं प्रधानं लघुत्वात् । तत् पुनर्विधं
गाङ्गं सामुद्रञ्चेति । तत्र गाङ्गमाश्रयुजे सासि प्रायशो वर्षति ।
तयोर्वयोरपि परीक्षणं कुर्वीत । शाल्योदनपिण्डमकुथितमवि-
द्रग्धं रजतभाजनोपहितं वर्षति देवे वहिष्कुर्वीत, स यदि
सुहृत्तं स्थितस्तादृश एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यम्;
वर्णान्यत्वे सिक्थक्तेदे च सामुद्रमिति विद्यात्, तन्नोपादेयम् ।
सामुद्रमप्याश्रयुजे सासि गृहीतं गाङ्गवद्भवति । गाङ्गं पुनः

भूमिप्रविभागीये । कथं नु खल्वाकाशगुणभूयिष्ठायां पतितं नान्यतमं
रसमुपलभत इत्यत आह अव्यक्तं ह्याकाशमिति । हि यस्मात् आकाश-
मव्यक्तमव्यक्तरसम्, इत्यत इति हेतोः, आकाशगुणभूयिष्ठायामव्यक्तरसगुण-
भूयिष्ठायां पतितं सलिलमव्यक्तरसं भवत्यव्यक्तरससंसर्गादिति भावः । तत्
आकाशगुणभूयिष्ठायां पतितं सलिलं प्रधानमितरापेक्षया श्रेष्ठम्, कुतः ?
अव्यक्तरसत्वात् अव्यक्तस्य अव्यक्तरसस्यान्तरीचसलिलस्य रस इव रसोऽस्येति
अव्यक्तरसस्तस्य भावस्तस्मात् रसेनान्तरीचसलिलसाम्यादिति निष्कर्षः ॥४॥

तत् पुनर्विधिनष्टि तत्रेत्यादिना । तत्रान्तरीचभूमिपतितेषु सलिलेषु
मध्ये इत्यर्थः । धारं नाम “धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा ।
* * * भाजने नृन्मये वापि स्थापितं धारमुच्यते” इत्युक्तलक्षणम्,
कारं वर्षीपलीङ्गभं करकोज्ज्वमित्येतत् “करो वर्षीपले” इति मेदिनी,

प्रधानं, तदुपाददीताश्वयुजे मासि शुचिशुक्लविततपटैकदेश-
च्युतमथवा हर्म्यतलपरिभ्रष्टमन्यैर्वा शुचिभिर्भाजनैर्गृहीतं
सौवर्णं राजते मृन्मये वा पात्रे निदध्यात्, तत् सर्वकालमुप-
युञ्जीत । तस्यालाभे भौमम् । तच्चाकाशगुणवहुलम् । तत्
पुनः सप्तविधम् । तद्यथा—कौपं नादेयं सारसं ताडगं
प्रास्रवणमौद्भिदं चौष्टमिति । तत्र वर्षास्वान्तरीक्षमौद्भिदं वा
सेवेत महागुणत्वात्, शरदि सर्वं प्रसन्नत्वात्, हेमन्ते सारसं
ताडगं वा, व्रसन्ते कौपं प्रास्रवणं वा, ग्रीष्मेष्वेवं, प्रावृषि
चौष्टमनवमनभिष्टं सर्वञ्चेति ॥ ५ ॥

तौषारमान्तरीक्षजलकणनिचयजातम् “तुषारः शीकरे हिमे” इति त्रि-
काण्डः, शीकरो जलकणा इति पर्यायी; हिमं हिमसम्भूतम्, हिमसत्वं
हिमत्वसामान्यान्नीहारो हिमानी चेत्याहुः, हिमहिमानीसम्भूतं सलिल-
मित्येतत् । गाङ्गं सामुद्रञ्चेति पारिभाषिकमित्येव प्रत्येतव्यम्, शात्यो-
दनेत्यादिना विद्यादित्यन्तेनान्तरोक्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण । रजतभाजनोप-
हितं रजतभाजनघृतम्, सिक्थक्लेदे विभक्तत्वेन सिक्थक्लेदे जाते इत्यर्थः ।
आश्वयुजे आश्विने मासि, हर्म्यप्रमिटकादिरचितं धवलशुक्लमित्यरुणदत्तः,
निर्मलालसत्त्वात् परिभ्रष्टं हर्म्यप्रतलपरिभ्रष्टं, स्वरूपापरपर्यायीऽयं तलशब्दः,
भूतलमितिवत् । अन्यैरित्यसंशयं ताम्रकांस्यादिभाजनसामान्यपरिग्रहा-
र्थम् । नेह सप्तविधमित्युक्तमितरेषामेवेवान्तर्भावात् । महागुणत्वात्
विपजुष्टत्वादिदोषविरहितत्वेन तदात्वे गुणप्रकर्षात् । अनव वर्षोदकेना-
संसृष्टम्, अनभिष्टं दृष्टिभिरनाम्नातम्, परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ ५ ॥

कीटमूत्रपुरीषाण्डशक्कोषप्रदूषितम् ।

तृणपर्णीत्करयुतं कलुषं विषसंयुतम् ॥

योऽवगाहेत वर्षासु पिवेद्वापि नवं जलम् ।

स वाह्याभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात् जिप्रमेव तु ॥ ६ ॥

तत्र यत् शैवालपङ्कहठतृणपद्मपत्रप्रभृतिभिरवच्छन्नं शशि-
सूर्यकिरणानिलैर्नाभिजुष्टं गन्धवर्णरसोपसृष्टञ्च तद्व्यापन्नमिति
विद्यात् ॥ ७ ॥

तस्य स्पर्शरूपरसगन्धवीर्यविपाकदोषाः षट् सन्भवन्ति ॥८॥

तत्र खरता पैच्छिल्यसौषां दन्तग्राहिता च स्पर्शदोषाः ।
पङ्कसिकताशैवालवहुवर्णता रूपदोषाः । व्यक्तरसता रसदोषः ।
अनिष्टगन्धता गन्धदोषः । यदुपयुक्तं तृणागौरवशूलकफप्रसे-
कानापादयति स वीर्यदोषः । यदुपयुक्तं चिराद्विपच्यते वि-
ष्टभाति वा स विपाकदोष इति । त एते आन्तरीक्षे न सन्ति
॥ ९ ॥

कीटेत्यादि । उक्करो नामाल्पशो विभक्तसुलूपादि “कूटा” इति विज्ञा-
यते “उक्करः कूटमस्त्रियाम्” इत्यमरः ; तृणग्रहणेनैवास्योपलभ्येऽपि पृथ-
शुपादानं प्रपञ्चार्थम् । वर्षासु नवं जलं योऽवगाहेत पिवेद्देति समन्वयः ।
तत्रेत्यादि । तत्रेति बुद्ध्या समाकृष्टतया विप्रकृष्टानामपि तत्तद्भूमिपति-
तानां जलानां तदा प्रत्यवमर्शः क्रियते, तत्र स्वगुणभूयिष्ठादिभूमिपतितेषु
जलेषु मध्ये इत्यर्थः । हठः कुम्भिकेति पर्यायी “पाना” इत्याख्यायते,
गन्धवर्णरसोपसृष्टं यथास्वगन्धादिविरहितम् । तत्रेत्यादि । खरता सर्पप-
वाल्क्यत् तिग्मस्पर्शता “तिग्मं तीक्ष्णं खरम्” इत्यमरः, दन्तग्राहितेत्यति-

व्यापन्नानामग्निक्वथनं सूर्यात्तपप्रतापनं तप्तायःपिण्डसिक-
तालौष्ठानां वा निर्व्वापणं प्रसादनञ्च कर्त्तव्यं, नागचम्पकोत्पल-
पाटलापुष्पप्रभृतिभिश्चाधिवासनमिति ॥ १० ॥

सौवर्णे राजते ताम्रे कांस्ये मणिमये तथा ।

पुष्पावतंसं भौमे वा सुगन्धि सलिलं पिवेत् ॥

व्यापन्नं वर्ज्जयेन्नित्यं तोयं यद्वाप्यनार्त्तवम् ।

दोषसञ्जननं ह्येतन्नाददीताहितन्तु तत् ॥

व्यापन्नं सलिलं यस्तु पिवतीहाप्रसाधितम् ।

श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च त्वग्दोषमविपाकताम् ॥

श्वासकासप्रतिश्याय-शूलगुल्मोदराणि च ।

अन्यान् वा विषमान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव च ॥ ११ ॥

तत्र सप्त कलुषस्य प्रसादनानि भवन्ति । तद्वयथा—कतको-
गोमेदकविसग्रन्थिशैवालमूलवस्त्राणि मुक्ता मणिश्चेति । पञ्च
निक्षेपणानि भवन्ति । तद्वयथा—फलकं चाष्टकं मुञ्जवलय-
शीतत्वेनैव बुभुक्षितव्यम् । पङ्कादिसंसर्गेण तद्वर्णता प्रदुष्टत्वेन नीलपीता-
द्यनेकवर्णता चेति पङ्कसिकताशैवालवहुवर्णता । व्यापन्नानामित्यादि
तमेत्यादौ तप्तशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । निर्व्वापणं निक्षेपणं शीतीकरण-
मित्येतत् । प्रसादनं नैर्मल्यम्, अधिवासनं स्थापनं संस्कारो वा । सौवर्ण-
इत्यादि । पुष्पावतंसं पुष्पाधिवासितम्, भौमे मृन्मये ॥ ६—११ ॥

प्राशुक्तप्रसादनद्रव्याण्युपदिदिक्षति तत्रेत्यादिना । प्रसादनानि निर्मली-
करणानि, कतको नामौषधिः “निर्मली” इति विज्ञायते, गोमेदकं मणि-
मेदः, तेजपत्रमित्येके “गोमेदकं पीतमणौ काकोले पत्रकेऽपि च” इति मे-
दिनी । मणिग्रहणेनैवास्त्रोपलभ्येऽपि पृथगुपादानं गुणप्रकर्षादित्युसम्भेयम् ।

उदकमञ्चिका शिष्यञ्चेति सप्त शीतीकरणानि भवन्ति ;—
प्रवातस्थापनमुदकप्रक्षेपणं यष्टिकाभ्रामणं व्यजनं वस्त्रोद्धरणं
वालुकाप्रक्षेपणं शिष्यावलम्बनञ्चेति ॥ १२ ॥

निर्गन्धमव्यक्तारसं तृष्णाघ्नं शुचि शीतलम् ।

अच्छं लघु च हृद्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥ १३ ॥

तत्र नद्यः पश्चिमाभिमुखाः पथ्या लघूदकत्वात् । पूर्वाभि-
मुखास्तु न प्रशस्यन्ते गुरूदकत्वात् । दक्षिणाभिमुखा नाति-
दोषलाः साधारणत्वात् । तत्र सद्यप्रभवाः कुष्ठं जनयन्ति,

सृणालस्य ग्रन्थिर्विसग्रन्थिः । पक्षेत्यादि । निक्षिप्यते स्थाप्यतेऽनेति निक्षेप-
णान्यासनानि । फलकं काष्ठपट्टकं काष्ठपीठमित्येतत् । त्रीणि काष्ठान्यश्रुते
“अशू व्याप्ती संहते च” इति धात्वर्थस्मरणात् तात्पर्याच्च प्रान्ततस्त्रिकोणा-
कारेण संहन्यन्तेऽनेति बाहुलकादधिकरणे क्तः, त्रीणि काष्ठानि अष्टानि
तथैव संहतान्यनेति वा त्र्यष्टकं त्रिकोणाकारेण विन्यस्तनिवद्धं त्रिकाष्टक-
मित्यर्थः । बलयाकारेण सुञ्जविरचितो गोलो सुञ्जबलयः “विडा” इत्य-
भिधीयते । उदकमञ्चिका उदकपातस्थापनार्थं काष्ठादिनिर्मितमुच्चस्थानम्
“माँचा” इति विज्ञायते, शिष्यं रज्जुनिर्मितं दोलायन्तम् “छिँका” इति
प्रसिद्धम् । सप्तेत्यादि । उदकप्रक्षेपणं शीतोदकमध्ये आग्नीवमुदकपात-
स्थापनम्, अपरशोतोदकप्रक्षेपणं वा, एतेनैव वालुकाप्रक्षेपणमपि व्याख्यात-
प्रायम्, यष्टिकाभ्रामणं दण्डेनालीङ्गनम्, व्यजनं तालवृन्तेन संवीजनम्,
वस्त्रोद्धरणं द्विस्त्रिर्व्याऽऽस्तौर्णेनाकृष्टेन च घनवस्त्रेण सलिलप्रपूरितपातमुखं
दृढं रुद्धा तत् पातमधोमुखं कृत्वा वस्त्रान्तरेणावेष्ट्य संदोलनम् । हृद्यं
मनोज्ञम् ॥ १२।१३ ॥

तत्रेत्यादि । नद्यो गङ्गाद्याः, अत्र नदीग्रहणेनैव शोणादीनां नदा-
नामप्यादेशः क्रियते केवलं संज्ञामात्रेण विशेषात् । सद्यो नाम “पुना”

विन्ध्यप्रभवाः कुष्ठं पाण्डुरोगञ्च, मलयप्रभवाः कृमीन्, सहन्द्र-
प्रभवाः श्लेष्मदोदराणि, हिमवत्प्रभवा हृद्रोगप्रलयशुश्रोरोरोग-
श्लेष्मदगलगण्डान् । प्राच्यावन्त्या अपरावन्त्याश्चांशस्युपजन-
यन्ति, पारिपात्रप्रभवाः पथ्या वलारोग्यकार्यं ह्यति ॥ १४ ॥

नद्यः शीघ्रवहा लघ्वः प्रोक्ता याश्चामलोदकाः ।

गुर्व्याः शैवालसञ्चन्नाः कलुषा मन्दगाश्च याः ॥

प्रायेण नद्यो मरुषु सतिक्ता लवणान्विताः ।

ईषत्कषाया मधुरा लघुपाका वले हिताः ॥ १५ ॥

तत्र सर्वेषां भौमानां ग्रहणं प्रत्यूषसि, तत्र ह्यसंलत्वं
शैत्यञ्चाधिकं भवति, स एव चापां परो गुण इति ॥ १६ ॥

दिवाककिरणैर्जुष्टं निशायामिन्दुरक्षिभिः ।

अरुक्षमनभिषगन्दि तत् तुल्यं गगनाम्बुना ॥ १७ ॥

गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत् सुभाजने ।

वल्यं रसायनं मेध्यं पात्रापेक्षि ततः परम् ॥ १८ ॥

रक्षोघ्नं शीतलं क्वादि ज्वरदाहविषापहम् ।

चन्द्रकान्तोद्भवं वारि पित्तघ्नं विमलं स्मृतम् ॥ १९ ॥

इति प्रसिद्धदेशसमीपस्थः पर्वतविशेषः । प्राच्यावन्तात् पूर्वावन्तीप्रदेश-
स्थितपर्वतपादात्प्रभवाः प्राच्यावन्त्याः, तद्विपरीतास्त्वंपरावन्त्याः ; पश्चिमा-
परपर्यायो ह्यपरावन्त्यः । दिवेत्यादि । गुणविशेषं प्रति पात्रविशेषस्येक्षित-
इत्येवं पात्रापेक्षितं लक्षणीयम् । रक्षोघ्नमिति रक्षोघ्नत्वस्य संसिद्धं सर्प-
प्रादिवत्, चन्द्रकान्तो नाम मणिभेदः, यस्तु खलु चन्द्रसम्पर्कात् सलिलं

मूर्च्छापित्तोष्णादाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।
 अमक्तमपरीतेषु तमके वमयौ तथा ।
 ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्लः प्रशस्यते ॥ २० ॥
 पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ।
 आध्माते स्तिमिते कोष्ठे सद्यःशुद्धे नवज्वरे ।
 हिक्कायां स्नेहपीते च शीतासु परिवर्ज्येत् ॥ २१ ॥
 नादेयं वातलं रूक्षं दीपनं लघु लेखनम् ।
 तदभिषान्दि मधुरं सान्द्रं गुरु कफावहम् ॥ २२ ॥
 तृष्णाघ्नं सारसं वल्यं कषायं मधुरं लघु ॥ २३ ॥
 ताड्यागं वातलं खादु कषायं कटुपाकि च ॥ २४ ॥
 वातश्लेष्महरं वाय्वं सचारं कटुपित्तलम् ॥ २५ ॥
 सचारं पित्तलं कौषं श्लेष्मघ्नं दीपनं लघु ॥ २६ ॥
 चौण्ट्यमग्निकारं रूक्षं मधुरं कफहृन्न च ॥ २७ ॥
 कफघ्नं दीपनं हृद्यं लघु प्रस्रवणोद्भवम् ॥ २८ ॥
 मधुरं पित्तशमनमविदाह्यौघिदं स्मृतम् ॥ २९ ॥
 वैकिरं कटु सचारं श्लेष्मघ्नं लघु दीपनम् ॥ ३० ॥
 कैदारं मधुरं प्रोक्तं विपाकि गुरु दोषलम् ॥ ३१ ॥
 तद्वत् पाल्लवमुद्विष्टं विशेषोद्दोषलन्तु तत् ॥ ३२ ॥
 सासुद्रमुदकां विस्रं लवणं सर्व्वदोषकृत् ॥ ३३ ॥

वित्तावयतीति ऋषयो भाषन्ते । उष्ण उष्णसर्ग आतपादिः, मूर्च्छायां

अनेकदोषमानूपं वार्य्यभिष्यन्दि गर्हितम् ॥ ३४ ॥
 एभिर्दोषैरसंयुक्तं निरवद्यन्तु जाङ्गलम् ।
 पाके विदाहि तृष्णाघ्नं प्रशस्तं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ ३५ ॥
 दीपनं स्वादु शीतञ्च तोयं साधारणं लघु ।
 कफमेदोऽनिलामघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥ ३६ ॥
 श्वासकासज्वरहरं पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥ ३७ ॥
 यत् काय्यमानं निर्व्वेगं निष्केनं निर्म्मलं लघु ।
 चतुर्भागावशेषन्तु तत् तोयं गुणवत् स्मृतम् ॥ ३८ ॥
 न च पर्य्युषितं देयं कदाचिद्द्वारि जानता ।
 अस्त्रीभूतं कफोत्क्लेशि न हितं तत् पिपासवे ॥ ३९ ॥
 मद्यपानात् समुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा ।
 सन्निपातसमुत्थे च शृतशीतं प्रशस्यते ॥ ४० ॥
 स्निग्धं स्वादु हिमं हृद्यं दीपनं वस्तिशोधनम् ।
 वृष्यं पित्तपिपासाघ्नं नारिकेलोदकं गुरु ॥ ४१ ॥
 दाहातीसारपित्तासृङ्मूर्च्छामद्यविषार्तिषु ।
 शृतशीतं जलं शस्तं तृष्णाच्छर्दिभ्रमेषु च ॥ ४२ ॥

पित्तादिजन्येषु दाहेषु चेति मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु । अनेकेत्यादि । आनूप-
 मानूपदेशस्थम्, एवमेव जाङ्गलमपि व्याख्येयम्, निरवद्यमनिन्द्यं निर्द्दोष-
 मित्येतत्, जाङ्गलानूपोभयलक्षणं देशः साधारणस्तत्र भवं साधारणम् ।
 यदित्यादि । यत्तोयं काय्यमानं सत् निर्व्वेगमनुज्ञामित्वेन वेग-
 रहितम्, निष्केनं निर्म्मलं च भवति, चतुर्भागावशेषं तत् गुणवत् स्मृतमित्य-

अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके प्रलययौ चये ।

सन्दाग्नावुदरे कुष्ठे ज्वरे वेनासये तथा ।

ब्रणो च सधुसेहे च पानीयं सन्दसाचरेत् ॥ ४३ ॥

इति जलवर्गः ।

गव्यसाजं तथा चौष्टसाविकं साहिषञ्च यत् ।

अश्वामाश्वैव नाग्याश्च करिणूनाञ्च यत् पयः ॥

तत्त्वनेकौषधिरसप्रसादं प्राणदं गुरु ।

सधुरं पिच्छिलं शीतं स्निग्धं श्लक्ष्णं सरं मृदु ॥

सर्वप्राणभृतां तस्मात् सात्त्विकं जीरमिहोच्यते ॥ ४४ ॥

तत्र सर्वमेव जीरं प्राणिनामप्रतिपिबं जातिसात्मात् ।

वात-पित्त-शोणित-खानस-विकारिष्वपि यजम् । जीर्णज्वर-कास-

न्वयः । तीयत्वसाध्यादप्रकृतमपि नारिकेलोदकमधिकरोति स्निग्धमित्यादिना । दाहेत्यादि । पूर्वं मद्यपानीये रोगे शृतशीतं प्रशस्यत इत्युक्तमिदानीन्तु मद्यविप्रार्तिषु इत्यनेन मद्योत्प्रेषणे सदे शक्तमित्युच्यत इति न पीनरुक्त्यम् । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ ४४—४५ ॥

अवसितः पानीयविवेक इदानीन्तु द्रवान्तराख्येव व्याख्यास्याम इत्यभिसन्धाय तेषु प्राधान्यात् प्रथमं तावत् जीरमेवाधिकरोति गव्यमित्यादिना । करिणूहंस्तिनी । अत्रास्नायते हि “सर्वरसाभ्यासो बलकराणां श्रेष्ठतमः” इति, तदिदमुच्यते तत्त्वनेकेत्यादि । औषधिष्वदोऽयमाहारसासान्यसुपन्नचयतीति निश्चीयते गमकत्वात् । तथाच यस्मात् तत् पयोजातमनेकौषधिरसप्रसादं सधुरादिसर्वरसाहारप्रसादात्मकं तस्मादेव प्राणदं बलकरं तदुपयोगिनेव सर्वरसोपयोगसिद्धेरिति भावः । तुकारोऽवधारणार्थः । व्रतं प्राण इति पठ्यायौ । अनन्तरम् आजं पयः संग्रा-

श्वास-शोष-क्षय-गुल्मोन्मादोदर-मूर्च्छा-भ्रस-मद-दाह-पिपासा-
हृवस्ति-प्राण्डुरोग-ग्रहणीदोषार्शः-शूलोदावर्त्तातिसार-प्रवा-
हिका-योनिरोग-गर्भास्त्राव-रक्तपित्त-ग्रस-क्लस-हरं पाण्मापहं
बल्यं वृष्यं वाजीकरणं रसायनं मेध्यं सन्धानमास्थापनं वयः-
स्थापनमायुष्यं जीवनं वृंहणं वसनं विरेचनञ्च तुल्यगुणत्वाच्चै-
जसो वर्द्धनमिति बाल-वृद्ध-जत-जीणानां जुद्धवाय-व्यायाम-
कशितानाञ्च पथ्यतमम् ॥ ४५ ॥

गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुण रसायनम् ।

रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥

जीवनीयं तथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् ॥ ४६ ॥

गव्यतुल्यगुणत्वाजं विशेषाच्छोषिणां हितम् ॥

दीपनं लघु सङ्ग्राहि श्वासकासास्रपित्तनुत् ॥

अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ।

नात्यम्बुपानाद्व्यायामात् सर्व्वव्याधिहरं पथः ॥ ४७ ॥

हीति वक्ष्यमाणे सत्यपि सरमिति नानुपपन्नं “छत्रिणो गच्छन्ति” इति-
वत् बाहुल्यानुशयेनोक्तेः । सरमीषहारेचकमित्यर्थः । तत्रेत्यादि । जाति-
सात्त्वादाजन्मनः शीलितत्वात् । मानसविकाराः प्राशुक्ताः क्रोधादयः,
पाप्मापहं कार्पासजाद्यपहरणजन्यानां पापानां क्षयकरम्, तथाच “कार्पास-
कीटजोर्णानाम्” इत्युपक्रम्य “रज्ज्वाद्यैव परहं पथः” इत्यपहरणप्रायश्चित्ता-
धिकारे स्मृतिः । आस्थापनं पिच्छिलवस्याद्युपयोगित्वेनास्थापनोपग-
मित्यर्थः । वसनं मदनफलमज्जाद्युपयोगानुशयित्वेन वसनोपगम् । विरे-
चनमिति पित्तप्रकृतेरेव, वक्ष्यति हि “बहुपित्तो मृदुः स दुग्धेनापि
विरिच्यते” इति ॥ ४४—४५ ॥

रुक्षीणां लवणं किञ्चिदौघं स्वादुरसं लघु ।
 शोफगुल्मोदराशौघं क्लमिकुष्ठविषापहम् ॥ ४८ ॥
 आविकं मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तकफावहम् ।
 पथ्यं केवलवातेषु कासे चानिलसम्भवे ॥ ४९ ॥
 महाभिष्यन्दि मधुरं माहिषं वक्त्रिनाशनम् ।
 निद्राकरं शीतकरं गव्यात् स्निग्धतरं गुरु ॥ ५० ॥
 उष्णञ्चैकशफं बल्यं शाखावातहरं पथः ।
 मधुरास्तरसं रुक्षं लवणानुरसं लघु ॥ ५१ ॥
 नार्घ्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमम् ।
 नस्याश्चोतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् ॥ ५२ ॥
 हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु ।
 स्निग्धं स्थैर्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ॥ ५३ ॥
 प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
 रात्रौ सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ॥
 दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात् ।
 वातानुलोमि श्रान्तिघ्नं चक्षुष्यञ्चापराक्लिकम् ॥ ५४ ॥

गोक्षीरमित्यादि । एकशफाया अश्यायाः क्षीरमैकशफम्, शाखा
 रक्तादयो धातवस्त्वक् च इत्यात्रेयः, “शाखाश्चतस्रो मध्यं पञ्चमं षष्ठं शिरः”
 इत्यनागतावेक्षणात् शाखाशब्देन द्वौ बाह्वौ द्वौ च सक्थिनी परिगृह्यन्ते
 इत्यन्ये, तद्वतो वातः शाखावातः । आश्चोतनशब्देनेह उभे एवाक्षिपूरण-
 सेचने लक्ष्येते इत्युपदिशन्ति प्राञ्चः । प्रायः प्राभातिकमिति प्रायःशब्दे-
 नेष्टं शैमिकं व्यायामशीलोत्पन्नञ्च प्राभातिकं क्षीरं व्यवच्छिन्नसीति गम्यते

पयोऽभिष्यन्दि गुर्व्वासं प्रायशः परिकीर्तितम् ।

तदेवोक्तं लघुतरमनभिष्यन्दि वै शृतम् ।

वर्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यसाममेव हि तद्धितम् ॥ ५५ ॥

धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा ।

तदेवातिशृतं सर्व्वं गुरु वृंहणमुच्यते ॥ ५६ ॥

वर्ज्यां सलवणं क्षीरं यच्च विग्रथितं भवेत् ॥ ५७ ॥

इति क्षीरवर्गः ।

दधि तु मधुरमम्लमत्यम्लञ्चेति । तत् कषायानुरसं स्निग्ध-
मुष्णं पीनस-विषमज्वरातिसारारोचक-मूत्रकृच्छ्र-काश्यापहं वृष्यं
प्राणकरं मङ्गल्यञ्च ॥ ५८ ॥

महाभिष्यन्दि मधुरं कफमेदोविवर्द्धनम् ।

कफपित्तकृदम्लं स्यादत्यम्लं रक्तदूषणम् ॥ ५९ ॥

विदाहि सृष्टविगमूत्रं मन्दजातं त्रिदोषकृत् ॥ ६० ॥

स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ।

वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं रुचिप्रदम् ॥ ६१ ॥

रात्रावित्याद्यनन्तरोक्तेः । धारोष्णमित्यादि । अत्र गुणवदित्यतिशयने वतुप्,
बहुगुणमित्यर्थः । अत्रातिशृतं शुर्व्विति सामान्येनोक्तेऽपि प्रायः कुक्षि-
शूलार्त्तेषु लघ्विव प्रतिभातीत्युपदेशः । सलवणं लवणेन सम्मिश्रं, तद्धि
शिथिलमांसत्वादिसम्पादनान्नितरां दोषावहमित्याहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
विकृत्या गुम्फितमिवेति विग्रथितं, नष्टमित्यतः ॥ ४६—५७ ॥

दधीत्यादि । विषमज्वरस्त्वत्र वातोत्पन्न एव प्रत्येतव्यः, उष्णत्वेन स्निग्ध-

दध्याजं कफपित्तघ्नं लघु वातक्षयापहम् ।
 दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनम् ॥ ६२ ॥
 विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तप्रसादनम् ।
 वलासवर्द्धनं स्निग्धं विशेषादधि साहिषम् ॥ ६३ ॥
 विपाके कटु सचारं गुरु भेद्यौघ्रिकं दधि ।
 वातमर्शांसि कुष्ठानि कृमीन् हन्युदराणि च ॥ ६४ ॥
 कोपनं कफवातानां दुर्नाम्नाञ्चाविकं दधि ।
 रसे पाके च मधुरमत्यभिष्यन्दि दोषलम् ॥ ६५ ॥
 दीपनीयमचक्षुष्यं वाङ्मवं दधि वातलम् ।
 रुक्षमुष्णं कषायञ्च कफमूत्रापहञ्च तत् ॥ ६६ ॥
 स्निग्धं विपाके मधुरं वल्यं सन्तर्पणं गुरु ।
 चक्षुष्यमग्रं दोषघ्नं दधि नाय्या गुणोत्तरम् ॥ ६७ ॥
 लघु पाके वलासघ्नं वीर्योष्णं पक्तिनाशनम् ।
 कषायानुरसं नाय्या दधि वर्चोविवर्द्धनम् ॥ ६८ ॥
 दधीन्युक्तानि यानीह गव्यादीनि पृथक् पृथक् ।
 विज्ञेयमेषु सर्जेषु गव्यमेव गुणोत्तरम् ॥ ६९ ॥
 वातघ्नं कफघ्नं स्निग्धं वृंहणं न च पित्तघ्नम् ।
 कुर्याद्भिक्षाभिलाषञ्च दधि यत् सुपरिमुतम् ॥ ७० ॥

त्वेन च पित्तक्षेपविरोधात् । मङ्गलाय हितं मङ्गल्यम्, प्रभावादयोक्तायां
 मङ्गलसंस्मृचकमित्येतत् । मन्दजातं न सम्यक् दधिभावमापन्नम्, पवित्रं
 सृष्टविष्णुभक्त्या शरीरविशोधनम् । अर्शांस्परपर्यायोऽयं दुर्नामशब्दः, वाङ्मव-

श्रुतात् क्षीरात् यज्जातं गुणवद्दधि तत् स्मृतम् ।
 वातपित्तहरं रुच्यं धात्वग्निबलवर्द्धनम् ॥ ७१ ॥
 दध्नः सरो गुरुर्वृष्यो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ।
 वज्जेर्विधमनश्चापि कफशुक्रविवर्द्धनः ॥ ७२ ॥
 दधि त्वसारं रुच्यञ्च ग्राहि विष्टम्भि वातलम् ।
 दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् ॥ ७३ ॥
 शरद्व्रीषवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ।
 हिमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ॥ ७४ ॥
 दृष्ट्याक्तमहरं मस्तु लघु स्त्रोतोविशोधनम् ।
 अम्लं कषायं मधुरमवृष्यं कफवातनुत् ॥
 प्रह्लादनं प्रीणनञ्च भिनक्त्याशु मलञ्च तत् ।
 बलमावहते चापि भक्तच्छन्दं करोति च ॥ ७५ ॥

स्वाद्वस्त्रमत्यम्लकमन्दजातं
 तथा श्रुतक्षीरभवं सरञ्च ।
 असारमेवं दधि सप्तधास्मिन्
 वर्गे स्मृता मस्तुगुणास्तथैव ॥ ७६ ॥

इति दधिवर्गः ।

माश्वम् । गुणोत्तरं गुणश्रेष्ठम्, सुपरिस्तुतं सम्यक् वस्त्रपरिस्तुतोदकम्,
 गुणवत्तद्वागुणमतिशायने वतुप्, विधमनो नाशनः, प्रीणनं प्रीतिसञ्जन-
 नम्, भक्तच्छन्दं भक्ताभिप्रायम् “अभिप्रायवशी च्छन्दो” इत्यमरः । सरो
 दध्यग्रम् । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ ५८—७६ ॥

तक्रां सधुरमस्त्रं कषायागुरसमुष्णावीर्यं लघु रुक्षमग्निदीपनं
गर-शोफातीसार-ग्रहणी-पाण्डुरोगार्शः-प्लीह-गुल्मारोचक-विषम-
ज्वर-तृष्णा-च्छर्दि-प्रसेक-शूल-मेदः-श्लेष्मानिलहरं सधुरविपाकं
हृद्यं मूत्रकृच्छ्र-स्नेहव्यापत्प्रशसनमवृणोच्च ॥ ७७ ॥

मन्यनादिपृथग्भूतस्नेहसर्जोदकान्तु यत् ।
नातिसान्द्रद्रवं तक्रां स्वाद्वस्त्रं तुवरं रसे ॥
यत्तु सस्नेहसजलं मथितं घोलमुच्यते ॥
तक्रां नैव क्षते दद्यान्नोष्णाकाले न दुर्बले ।
न मूर्च्छाश्वसदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥
शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफोत्थेष्वामयेषु च ।
भार्गावरोधे दुष्टे च वायौ तक्रां प्रशस्यते ॥ ७८ ॥

तत् पुनर्मधुरं श्लेष्मप्रकोपणं पित्तप्रशसनञ्च, अस्त्रं वातघ्न
पित्तकरञ्च ॥ ७९ ॥

वातेऽस्त्रं सैन्धवीपेतं स्वादु पित्ते सशर्करम् ।
पिबेत् तक्रां कफे चापि व्योषचारसमायुतम् ॥ ८० ॥
ग्राहिणी वातला रुक्षा दुर्जरा तक्राकूर्चिका ।
तक्राल्लघुतरो मण्डः कूर्चिकादधितक्रजः ॥

तक्रमित्यादि । तक्रादयो गव्या एव प्रत्येतव्याः, वक्ष्यति हि “विकल्प-
एष दध्यादिः श्रेष्ठो गव्योऽभिवर्णितः” इति । गरं संयोगजं विषम्, तुवरं
कषायागुरसम् । उष्णे दुग्धे तक्रयोगेन जाता आमिक्षा तक्रकूर्चिका ।
मण्डरूपरिस्थितः स्रक्छो भागः “मातृ” इत्याख्यायते, अस्य विशेषणं

गुरुः किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः ।

मधुरौ वृंहणौ वृष्यौ तद्वत् पीयूषमोरटौ ॥ ८१ ॥

नवनीतं पुनः सद्यस्कं लघु सुकुमारं मधुरं कषायमौष-
दम्नं शीतलं मेध्यं दीपनं हृद्यं संग्राहि पित्तानिलहरं वृष्य-
मविदाहि ज्वर-कास-श्वस-व्रणार्शोऽर्दितापहं गुरु कफमेदोवि-
वर्द्धनं बलकरं वृंहणं शोषघ्नं विशिष्यती वालानां प्रशंस्यते ।
क्षीरोत्थं पुनर्नवनीतमुत्कृष्टस्नेहं साधुर्ययुक्तमतिशीतं सौकु-
मार्यकरं चक्षुषं संग्राहि रक्तपित्तनेत्ररोगहरं प्रसादनञ्च ॥ ८२ ॥

सन्तानिका पुनर्वातघ्नी तर्पणी बल्या वृष्या स्निग्धा रुच्या
मधुरा मधुरविपाका रक्तपित्तप्रसादनी गुर्वी च ॥ ८३ ॥

कूर्चिकादधितक्कज इति, कूर्चिकाशब्देनेह “दध्ना सह च यत्पक्वं क्षीरं सा
दधिकूर्चिका । तन्नेण पक्वं यत्क्षीरं सा भवेत्तत्तत्कूर्चिका” इत्युक्तलक्षणे
हे एव कूर्चिके परिगृह्येते । किलाटस्तु दधितक्ककूर्चिकयोः पिण्ड इत्याहुः,
“नष्टदुग्धस्य पक्कस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः” इति स्मरणात् । सम्प्रति
गुर्वादिगुणसाधर्म्यादुपदेशसौकर्यमभिसमीच्याप्रकृतावपि पीयूषमोरटावुप-
दिश्येते तद्वदित्यादिना, तौ च “क्षीरं सद्यः प्रसूतायाः पीयूषमिति संज्ञि-
तम् । सप्तरात्रात् परं क्षीरमप्रसन्नन्तु मोरटः” इत्युक्तलक्षणौ । नव-
नीतमित्यादि । अत्र सद्यस्कं सद्योभवं लघ्वित्युपदेशेनार्थाचिन्तं भवत्य-
सद्यस्कं गुर्विति, उक्तञ्च “सचारकटुकान्मत्वाच्छर्दशःकोठकारकम् ।
श्लेष्मलं गुरुमेदस्थं नवनीतं चिरन्तनम्” इति । सुकुमारमतिकोमलं, तत्
करोतीति व्युत्पत्त्या णिचि अचि च सौकुमार्यकृदा । पारिशेष्यात् सन्ता-
निकागुणमभिधत्ते सन्तानिकेति । सन्तानिका क्षीरसरः । सम्प्रत्यवि-
भक्तमिदं तत्तद्वर्गं गव्यत्वेन प्रविभज्येतरेषां तत्तद्वर्गाणां यथास्वं क्षीर-

विकल्प एष दध्यादिः श्रेष्ठो गव्योऽभिवर्णितः ।

विकल्पानवशिष्टांस्तु क्षीरवीर्यात् समादिशेत् ॥ ८४ ॥

इति तक्रवर्गः ।

घृतन्तु सौम्यं शीतवीर्यं मृदु-मधुरमल्पाभिषगन्दि-स्नेहन-
मुदावर्तीन्धादापस्मार-शूल-ज्वरानाह-वातपित्तप्रशमनमग्नि-
दीपनं स्मृति-मति-मेधा-कान्ति-स्वर-लावण्य-सौकुमार्यौज-
स्तेजो-बलकरमायुषं वृषं मेघं वयःस्थापनं गुरु चक्षुषं
श्लेष्माभिवर्द्धनं पाप्मालक्ष्मीप्रशमनं विषहरं रक्षोघ्नञ्च ॥ ८५ ॥

गुणविमर्शेण गुणा उपदेष्टव्या इत्युपदिशन्नाह विकल्प इत्यादि । दध्या-
दिरस्येत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिसूक्तप्रसृतिरिति समासार्थः । अत्र
शिष्टान् परिशिष्टानाजतक्राद्यात्मकान् विकल्पान् तत्तत्क्षीरशक्तिमभिसमी-
क्ष्येति क्षीरवीर्यात् समादिशेत् गुरुलघ्वादित उपदिशदित्यर्थः । परिशिष्टं
निगदव्याख्यातम् ॥ ७७—८४ ॥

घृतमित्यादि । सौम्यं सोमगुणबहुलम्, अतएव शीतवीर्यम्, मृदु-
तीक्ष्णं मधुरञ्चेति योजना । अग्निदीपनमित्यग्निशब्दः सामान्येनोक्तोऽपि
वातप्रदुष्टत्वेनावश्यं विशेषणीयः, श्लेष्माभिवर्द्धनत्वेन मन्देऽग्नावेकान्तेनानुप-
योगात्, तीक्ष्णे च “अद्यात्तथोदकानूपपिशितानि घृतानि च” इत्यादिना
निर्व्यापणत्वेनोपदेशाच्च । लावण्यं नाम “सुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वं-
सिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तस्मावण्यमिहोच्यते” इत्युक्तलक्षणः शरीर-
सोन्दर्यभेदः । ओजः शुक्रान्तानां धातूनां यत्परं तेजस्तेजस्तु वसेति
दोषादिविज्ञानीयमभिसमीक्ष्याध्यवसितव्यम् । पाप्मालक्ष्मीप्रशमनमिति
आहारविशेषस्याऽपि घृतस्य पाप्मप्रशमनत्वं नानुपपन्नं “यस्मात्तेजोमयं
ब्रह्म घृते तच्च व्यवस्थितम् । तेजोऽमृतमयं दिव्यं महापातकनाशनम्”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे स्मरणात् । लक्ष्मीः कान्तिस्तद्विपरीता, अलक्ष्मीः,

विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम् ।
 चक्षुषमग्रं वल्यञ्च गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम् ॥ ८६ ॥
 आजं घृतं दीपनीयं चक्षुषं वलवर्द्धनम् ।
 कासे श्वासे क्षये चापि पथ्यं पाके च तल्लघु ॥ ८७ ॥
 मधुरं रक्तपित्तघ्नं गुरु पाके कफावहम् ।
 वातपित्तप्रशमनं सुशीतं माहिषं घृतम् ॥ ८८ ॥
 श्लैष्मि कटुरसं पाके शोफक्रिमिविषापहम् ।
 दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥ ८९ ॥
 पाके लघ्वाविकं सर्पिर्न च पित्तप्रकोपणम् ।
 कफोऽनिले योनिदोषे शोषे कम्पे च तद्धितम् ॥ ९० ॥
 पाके लघूष्णवीर्यञ्च कषायं कफनाशनम् ।
 दीपनं वद्धमूत्रञ्च विद्यादेकशफं घृतम् ॥ ९१ ॥
 चक्षुषमग्रं स्त्रीणान्तु सर्पिः स्यादमृतोपमम् ।
 वृद्धिं करोति देहान्द्योर्लघुपाकं विषापहम् ॥ ९२ ॥
 कषायं वद्धविण्मूत्रं तिक्तमग्निकरं लघु ।
 हन्ति कारेणवं सर्पिः कफकुष्ठविषक्रिमीन् ॥ ९३ ॥
 क्षीरघृतं पुनः संग्राहि रक्तपित्तभ्रममूर्च्छाप्रशमनं नेत्ररोग-
 हितञ्च ॥ ९४ ॥

कान्तिकरत्वेनैवालक्ष्मीप्रशमनत्वस्योपलभ्येऽपि पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम् ।
 विषघ्नत्वं रक्षोघ्नत्वञ्च सांसिद्धिकं कुष्ठसर्पपादिवत् । क्षीरोत्थं घृतं क्षीरघृतम्
 ॥ ८५—९४ ॥

सर्पिर्मण्डस्तु मधुरः सरो योनिश्रोत्राक्षिगिरसां शूलघ्नो
वस्तिनस्याक्षिप्रपूरणेषूपदिश्यते ॥ ८५ ॥

सर्पिः पुराणं सरं कटुविपाकं त्रिदोषापहं सूक्ष्म-मेद-
उन्मादोदर-ज्वर-गर-शोफापक्ष्मार-योनि-श्रोत्राक्षि-गिरःशूलघ्नं
दीपनं वस्तिनस्याक्षिप्रपूरणेषूपदिश्यते ॥ ८६ ॥

भवन्ति चात्र ।

पुराणं तिमिरश्वासं पीनसज्वरकासनुत् ।

सूक्ष्मकुष्ठविषोन्मादग्रहापक्ष्मारनाशनम् ॥ ८७ ॥

एकादशशतञ्चैव वत्सरानुषितं घृतम् ।

रक्षोघ्नं कुक्षसर्पिः स्यात्परतस्तु महाघृतम् ॥

मेयं महाघृतं भूतैः कफघ्नं पवनाधिकैः ।

बल्यं पवित्रं मेध्यञ्च विशेषात् तिमिरापहम् ।

सर्वभूतहरञ्चैव घृतमेतत् प्रशस्यते ॥ ८८ ॥

इति घृतवर्गः ।

तैलन्वाग्नेयमुष्णं तीक्ष्णं मधुरं मधुरविपाकं वृंहणं प्रीणनं

सर्पिरित्यादि । मण्ड उपरिस्थितः स्वच्छो भागः, गरं संयोगजं
विषम् । पुराणमित्यादि । भूतैर्मानवैरिति तात्पर्यम् । पवित्रं पूतं काल-
परिणतत्वेनापगतातिसौम्यांशमित्येतत्, मेधा धारणावती बुद्धिस्तस्यै हितं
मेध्यम्, सर्वभूतहरं पिशाचाद्यावाधप्रत्यनीकम् ॥ ८५—८८ ॥

तैलमित्यादि । तैलशब्दोऽयं “तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तैलमुदा-
हृतम्” इति परिभाषाविशेषेण सर्पपक्षेहादावपि प्रवर्तत इत्ययं वक्तव्यः-

व्यवायि सूक्ष्मं विशदं गुरु सरं विकासि वृषं त्वक्प्रसादनं
 मेधामार्दवमांसस्थैर्यवर्णवलकरं चक्षुषं बद्धमूर्त्रं लेखनं तित्त-
 कषायानुरसं पाचनमनिलवलासक्षयकरं क्रिमिघ्नमशीतपित्त-
 जननं योनिशिरःकर्णशूलप्रशमनं गर्भाशयशोधनञ्च । तत्र
 छिन्न-भिन्न-विद्धोत्पिष्ट-च्युत-मथित-क्षत-पिच्वित-भग्न-स्फुटित-
 चाराग्निदग्ध-विस्लिष्ट-दारिताभिहत-दुर्भग्न-सृग्-व्याल-विदष्ट-
 प्रभृतिषु परिषेकाभ्यङ्गावगाहेषु च तिलतैलं प्रशस्यते ।

तद्वस्तिषु च पाने च नस्ये कर्णाजिपूरणे ।

अन्नपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥ ६६ ॥

सनन्तरं तेषामप्युपादानात् । व्यवायि “व्यवायी वाखिलं देहं व्याप्य
 पाकाय कल्पते” इति वक्ष्यमाणलक्षणम् । सूक्ष्मं सूक्ष्मानुसारि, विकासि
 अपरिणतमेव सर्वशरीरानुपवेशेन धातुबन्धनविश्लेषीत्यर्थः । अनिलवलास-
 क्षयकरं वातक्षयकरं तदनुगतश्लेष्मक्षयकरश्चेत्यर्थः । शीतपित्तोत्पत्तिप्रति-
 वन्धीत्यशीतपित्तजननम्, नजश्चास्य विरोधवाचित्वात् ; एतदभ्यञ्जन-
 शीलानां शीतपित्तं न जायत इति निष्कर्षः । सामान्येनोक्तमर्थं पुनर्यथा-
 प्रधानं विभज्योपदिदिक्षति तत्रेत्यादिना । तत्र तैलसमूहमध्ये, तिलतैलं
 छिन्नादिषु प्रभृतिग्रहणाद्वातविकारिषु च, यथायोगं परिषेकादौ चकारात्
 शिरोवस्त्रादौ च प्रशस्यत इति सम्बन्धः । छिन्नन्त्वत्र हिधाभूतं, भिन्नं
 विदारितं, विद्धं सूच्यादिभिः स्फुटितं, उत्पिष्टं चूर्णितं, च्युतं स्थानादपसृतं,
 मथितं विलोडितं, पिच्वितं पृथुतामागतं चिपिटीकृतमित्येतत्, स्फुटित-
 विस्लिष्ट-दुर्भग्नानि भग्नविशेषाः, तत्र दुश्चिकित्स्यं चूर्णितादि वक्ष्यमाणं भग्नं
 दुर्भग्नम्, भग्नग्रहणेनैषामुपलभ्येऽपि पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम् । अभिहतं
 लघुङादिभिराहतम् । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ ६६ ॥

एरण्डतैलं सधुरमुष्णं तीक्ष्णं दीपनं कटुकप्रायानुरसं सूक्ष्मं
स्त्रोतोविशोधनं त्वच्यं दृष्यं सधुरविपाकं वयःस्थापनं योनिशुक्र-
विशोधनसारोग्य-मेधा-कान्ति-स्मृति-बल-करं वात-कफ-हर-
अधोभागदोषहरञ्च ॥ १०० ॥

निस्वातसी-कुसुम्भ-मूलक-जीमूतक-हृक्षक-कृतवेधनार्क-
काम्पिल्लक-हस्तिकर्ण-पृथ्वीका-पीलु-करञ्जेङ्गुदी-शिशु-सर्षप-सुव-
र्चला-विडङ्ग-ज्योतिष्मतीफलतैलानि तीक्ष्णानि लघून्युष्ण-
वीर्याणि कटूनि कटुविपाकानि सराण्यनिल-कफ-कृमि-कुष्ठ-
प्रमेह-शिरारोगहराणि चेति ॥ १०१ ॥

वातघ्नं सधुरं तेषु क्षौमं तैलं बलावहम् ।

कटुपाकमचक्षुषं स्निग्धोष्णं गुरु पित्तलम् ॥ १०२ ॥

कृमिघ्नं सार्षपं तैलं कण्डूकुष्ठापहं लघु ।

कफमेदोऽनिलहरं लेखनं कटु दीपनम् ॥ १०३ ॥

कृमिघ्नमिङ्गुदीतैलमीषत्तिक्तं तथा लघु ।

कुष्ठामयकृमिहरं दृष्टिशुक्रबलापहम् ॥ १०४ ॥

विपाके कटुकं तैलं कौसुमं सर्वदोषकृत् ।

रक्तपित्तकरं तीक्ष्णमचक्षुष्यं विदाहि च ॥ १०५ ॥

एरण्डेत्यादि । अधोभागदोषहरं विरेचनम् । निस्वेत्यादि । अतसी
नामोषधिः “तिसी” इत्यभिधीयते, कुसुम्भश्च “कुसुम” इति । हृक्षकः
कुटजः, पृथ्वीका कृष्णजीरकम्, सुवर्चला सूर्यावर्तः । वातघ्नमित्यादि ।

किराततिक्तकाऽतिमुक्तक-विभीतक-नारिकेर-कोलाचोड़-
जीवन्ती-पियाल-कर्बुदार-सूर्यवल्ली-त्रपुसैर्व्याक-कर्काश-
कुष्माण्डप्रभृतीनां तैलानि मधुराणि मधुरवीर्यविपाकानि
वातपित्तप्रशसनानि शीतवीर्याग्निभिष्यन्दीनि सृष्टविण्मूत्रा-
ग्निसादनानि चेति ॥ १०६ ॥

मधूककाश्मर्यपलाशतैलानि मधुरकषायाणि कफपित्त-
प्रशसनानि ॥ १०७ ॥

तुवरक-भस्मातक-तैले उष्णे मधुरकषाये तिक्तानुरसे वात-
कफ-कुष्ठ-मेदो-मेह-कृमिहरे उभयतोभागदोषहरे च ॥ १०८ ॥

सरल-देवदारु-गण्डीरी-शिंशपागुरुसार-स्नेहास्तिक-कटु-
कषाया दुष्टव्रणशोधनाः कृमिकफकुष्ठानिलहराश्च ॥ १०९ ॥

अतस्या इदं चौमम् । किरातित्वादि । अतिमुक्तकस्य माधवीलतायाः
मूलमतिमुक्तकं “फले लुक्” इति तद्धितलुक्, आमलकमितिवत् ; एव-
मेवान्यत्रापि यथायोगं व्याख्येयम् । जीवन्तीप्रभृतिषु “हरीतक्यादिभ्यश्च”
इत्येव लुप् स्त्रीप्रत्ययश्चवणे विशेषात् । नारिकेरं नारिकेलफलम्, अचोड़ं
पार्वतीयपौलुफलम् “आख्रोड़” इत्याख्यायते । कर्बुदारं “काञ्चन” इति
प्रसिद्धस्य फलम्, सूर्यवल्ली अर्कपुष्पीफलम् । तुवरकेत्यादि । तुवरको
नामौषधिः “पत्रैस्तु केशराकारैः कलायसदृशैः फलैः । हृत्तुवरको नाम
पश्चिमाण्वतीरजः” इत्याम्नायते, तस्य फलं तुवरकम् । सरलेत्यादि ।
गण्डीरी सेट्टण्डः “सिज” इत्याभाष्यते, शिंशपा च “शिग्रु” इत्याख्यायते,
सारशब्दस्तु सरलादिभिः सर्वैरेव सम्बध्यते ॥ १००—१०९ ॥

तुम्बी-कोशाख-दन्ती-द्रवन्ती-श्यामा-सप्तला-नीलिका-
कम्पिलक-शङ्खिनी-क्षेहास्तिक-कटु-कषाया अधोभागदोषहराः
क्षामिकफकुष्ठानिलहरा दुष्टव्रणविशोधनाश्च ॥ ११० ॥

यवतिक्तातैलं सर्वदोषप्रशमनसीपत्तिक्तमग्निदीपनं लेखनं
मेध्यं पथ्यं रसायनञ्च ॥ १११ ॥

एकैषिकातैलं मधुरमतिशीतं पित्तहरसनिलप्रकोपणं श्लेष्मा-
भिवर्द्धनम् ॥ ११२ ॥

सहकारतैलसीपत्तिक्तमसिगन्धि वातकफहरं रुचं मधुर-
कषायं रसवद्वातिपित्तकरञ्च ॥ ११३ ॥

फलोद्भवानि तैलानि यान्यनुक्तानि कानिचित् ।

गुणान् कर्म्म च विज्ञाय फलवत् तानि निर्दिशेत् ॥

यावन्तः स्यावराः स्नेहाः समासात् परिकीर्त्तिताः ।

सर्वे तैलगुणा ज्ञेयाः सर्वे चानिलनाशनाः ॥ ११४ ॥

तुम्बीत्यादि । तुम्ब्याः फलं तुम्बी तिक्तालावुफलमिति यावत्, श्यामा
वृद्धदारकफलम्, सप्तला सातलाफलं व्यवहारस्त्विह “कालादाना” इति
प्रसिद्धेनैव । नीलिका नीलिनीफलम् । यवेत्यादि । यवतिक्ता “काल-
लेघ” इति प्रसिद्धस्य फलम् । एकैषिका क्षणनिवृताफलम् । सहकार-
सास्त्रफलम् । रसवदुत्कृष्टरसं, प्रशंसायां वतुप् । अनुक्तार्थसङ्ग्रहणायाह
फलोद्भवानीत्यादि । यानि शाम्पाकादीनि । तैलाभावे व्याजेन तत्र तत्र
तैलान्तराणां प्रयोगमाख्यातुमिदमुच्यते यावन्त इत्यादि । तिलोद्भवस्य
स्नेहस्य गुणा इव गुणा एषामिति तैलगुणाः, एतेनैवानिलनाशनत्वे लब्धे-
ऽनिलनाशना इति पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम् । उक्तमर्थं पुनर्विशिनष्टि

सर्वेभ्यस्त्विह तैलेभ्यस्तिलतैलं प्रशस्यते ।

निष्पत्तेस्तद्गुणत्वाच्च तैलत्वमितरेष्वपि ॥ ११५ ॥

ग्राम्यान्पौदकानाञ्च वसामेदोमज्जानो गुरुष्णामधुरा वात-
घ्नाः जाङ्गलैकशफक्रव्यादादीनां लघुशीतकषाया रक्तपित्तघ्नाः,
प्रतुदविष्किराणां श्लेष्मघ्नाः ॥ ११६ ॥

तत्र घृततैलवसामेदोमज्जानो यथोत्तरं गुरुविपाका वात-
हराश्च ॥ ११७ ॥

इति तैलवर्गः ।

मधु तु मधुरं कषायानुरसं रूक्षं शीतमग्निदीपनं वर्ण्यं
बल्यं लघु सुकुमारं लेखनं हृद्यं सन्धानं शोधनं रोपणं वाजी-
करणं संग्राहि चक्षुःप्रसादनं सूक्ष्मसार्गालुसारि पित्त-श्लेष्म-मेह-
हिक्का-श्व्वास-कासातिसारच्छर्दि-दृष्ट्या-क्लान्ति-विषप्रशमनं क्वादि

सर्वेभ्य इत्यादि । तैलेभ्यः सार्षपस्नेहादिभ्यः । तिलानां स्नेहस्तिलतैलम्
“विकारे स्नेहने तैलच्” इति तैलच् । ये तु पुनः “तितादिस्निग्धवस्तूनां
स्नेहस्तेलमुदाहृतम्” इति परिभाषाविशेषसनादृत्य, कथं नु खलु तिलस्य
विकारः स्नेह इति व्युत्पत्त्या तैलशब्दः सार्षपस्नेहादिषु प्रवर्तत इत्येवं
प्रत्यवतिष्ठन्ते, तान् प्रत्याह निष्पत्तेरित्यादि । निष्पत्तेस्तैलकर्मसंसिद्धेः,
तद्गुणत्वात् बाहुल्येन तैलगुणानुगतत्वात्, इतरेषु सार्षपस्नेहादिषु तैलत्व-
मुपदिश्यते “सिंहो माणवकः” इतिवत् । स्निग्धत्वसाम्यात् वसादयोऽभि-
धीयन्ते ग्राम्येत्यादिना । ग्राम्यजाङ्गलप्रतुदादय उपरिष्टान्निवेदयिष्यन्ते ।
अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ११०—११७ ॥

मध्वित्यादि । सुकुमारमतिकोमलम्, विषप्रशमनमिति विशेषाद्-

त्रिदोषप्रशमनञ्च । तत्तु लघुत्वात् कफघ्नं पैच्छिल्यान्माधुर्यात्
कषायभावाच्च वातपित्तघ्नम् ॥ ११८ ॥

पौत्तिकं भ्रामरं चौद्रं सार्चिकं छात्रमेव च ।

आर्य्यसौदालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥ ११९ ॥

विशेषात्पौत्तिकं तेषु रुचोष्णं सविषान्वयात् ।

वातासृक्पित्तहृच्छेदि विदाहि सद्वृन्मधु ॥ १२० ॥

वरटीविषे प्रत्येतव्यम् । पौत्तिकमित्यादि । पुत्तिका नःम “महत्यः
पिङ्गला यासु मच्चिकाः पुत्तिकाः स्मृताः” इत्युक्तलक्षणा मच्चिकाः, तत्सम्भूतं
मधु पौत्तिकमुच्यते । भ्रामरा वृहदाकारा मच्चिकाः, लुद्राकाराश्च लुद्रा
उच्यन्ते, तदुद्भवे हे मधुनी भ्रामरचौद्रे अभिधीयेते । सार्चिकं नाम
“महत्यः पिङ्गलास्तीक्ष्णविषासु मच्चिकाः स्मृताः” इत्युक्तलक्षणा या-
मच्चिकास्तत्सम्भूतम् ; छात्रन्तु “वरटाः पिङ्गलाः पीताः प्रायो हिमवतो
वने । कुर्वन्ति च्छत्रकाकारं तज्जं छात्रं मधु स्मृतम्” इत्युक्तलक्षणम् ;
आर्य्यं पुनः “तीक्ष्णतुण्डासु याः पीतवर्णाः षट्पदसन्निभाः । स्ति
मच्चिका ज्ञेया आर्य्यं तत्कृतमुच्यते” इत्युक्तलक्षणम् ; सौदालकं नाम प्रायो
वल्लीकमध्यस्थाः कपिलाः खल्वकीटकाः । कुर्वन्ति कपिलं खल्वं तत्
स्यादौदालकं मधु” इत्युक्तलक्षणं प्रायः श्रीहृद्देशादौ दृश्यते ; दालञ्च “इन्द्र-
नीलदलाकाराः सूक्ष्मा या मच्चिकाः शुभाः । वृक्षकोटरमध्यस्थास्तज्जं
दालमुदाहृतम्” इत्युक्तलक्षणम्, अत्र इन्द्रनीलदलाकारा इन्द्रनीलवर्णपक्षाः,
इन्द्रनीलसु “क्षीरमध्ये क्षिपेन्नीलं क्षीरक्षेत्रीलतां नयेत् । इन्द्रनील इति
ख्यातः” इत्युक्तलक्षणो वर्णभेदः, पान्ना इत्यभिहितमरकतसन्निवर्ण इति
यावत् । अत्र कानिचित् वर्णतो विशिनष्ट्यात्रेयस्तदुच्यते “सार्चिकं
तैलवर्णं स्यात् घृतवर्णन्तु पौत्तिकम् । चौद्रं कपिलवर्णं स्यात् श्वेतं भ्रामर-
सुच्यते” इति ॥ ११८।११९ ॥

विशेषादित्यादि । सविषान्वयात् सविषमच्चिकासम्बन्धित्वात्

पैच्छिल्यात् स्वादुभूयस्त्वाद्भासरं गुरुसंज्ञितम् ॥ १२१ ॥

क्षौद्रं विशेषतो ज्ञेयं शीतलं लघु लेखनम् ॥ १२२ ॥

तस्मात्तृणतरुं रुचं साचिकं प्रवरं स्मृतम् ।

श्वसादिषु च रोगेषु प्रशस्तं तद्विशेषतः ॥ १२३ ॥

स्वादुपाकं गुरु हिमं पिच्छिलं रक्तपित्तजित् ।

श्वित्रमेहकृमिहरं विद्याच्छात्रं गुणोत्तरम् ॥ १२४ ॥

आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् ।

कषायं कटु पाके च बल्यं तिक्तमवातकृत् ॥ १२५ ॥

श्रीदालकं रुचिकरं स्वर्यं कुष्ठविषाणहम् ।

कषायमुष्णमम्लञ्च पित्तकृत्कटुपाकि च ॥ १२६ ॥

छर्दिमेहप्रशमनं मधु रुचं दलोद्भवम् ॥ १२७ ॥

बृंहणीयं मधु नवं नातिश्लेष्महरं सरम् ॥ १२८ ॥

मेदःस्थौल्यापहं ग्राहि पुराणमंतिलेखनम् ॥ १२९ ॥

दोषत्रयहरं पक्वमाममम्लं त्रिदोषकृत् ॥ १३० ॥

तद्युक्तं विविधैर्योगैर्निहन्त्यादामयान् बहून् ।

नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥ १३१ ॥

अवातकृदित्यल्पवातकृदित्येवार्थः, कषायत्वात् कटुपाकित्वाच्चेत्यनुसन्धेयम् ।
कालपरिणामेन कषायानुरसं मधुरं पक्वमुच्यते, आमन्तु तद्विपरीतम् ।
अम्लमित्यन्तरसं, यत्तु ग्रहणकाले पक्वलक्षणान्वितं सत् कालान्तरेणान्तरा-
मुपैति तदसम्यक् पक्वमित्यध्यवसितव्यम् । तदित्यादि । चकारोऽवधार-
णार्थः । तन्मधु नानाद्रव्यात्मकत्वात् तत्तद्व्याधिप्रत्यनीकनानाविधमुष्णरस-

तत् नानाविधानां रसगुणवीर्यविपाकविरुद्धानां पुष्पाणां
रससम्भवत्वात् सविप्रसक्तिकासम्भवत्वाच्चानुष्णोपचारम् ॥ १३२ ॥
उष्णैर्विरुध्यते सर्वं विषान्वयतया मधु ।

उष्णार्तमुष्णैरुष्णै वा तन्निहन्ति यथा विषम् ॥ १३३ ॥
तत्सौकुमार्याच्च तथैव शैत्यान्नानौषधीनां रससम्भवाच्च ।
उष्णैर्विरुध्येत विशेषतश्च तथान्तरीक्षेण जलेन चापि ॥ १३४ ॥

उष्णेन मधु संयुक्तं वमनेष्ववचारितम् ।

अपाकादनवस्थानान्न विरुध्येत पूर्ववत् ॥ १३५ ॥

सध्वासात् परतस्त्वन्यदासं कष्टं न विद्यते ।

विरुद्धोपक्रमत्वात् तत् सर्वं हन्ति यथा विषम् ॥ १३६ ॥

इति मधुवर्गः ।

सम्भूतत्वादेव विविधैस्त्रैस्त्रैर्व्याधिविपरितैर्नानाविधैर्योगैर्युक्तं योगेनाहितबलं
सत् वह्नामयान् निहन्त्यादित्यतः परमत्यर्थं योगवाहि योगेन वहति वि-
शिष्टानि तानि तानि कर्माणीत्यर्थः । तत्त्वित्यादि । नहि विरुद्धेऽपूष्णसु-
श्रेत इति निश्चीयते, पयसा सह, प्राक् पयसः पयसोऽन्ते वा मात्रावत्स्वपि
पनसफलादिष्वभ्यवहतेषु, तदसात्स्यानासुष्णेनातितरां दुःखागमदर्शना-
त्तदिदमुपपन्नं भवति रसगुणवीर्यविपाकविरुद्धानामिति । तुकारो विशे-
षणार्थः । न तावदेकान्तेनेदं विरुद्धानां पुष्पाणां रसादेव सम्भवतीति वक्तुं
युक्तम्, एकजातीयानामपि पुष्पाणां रसेभ्यः सम्भवदर्शनादित्यतः पुनर्हेत्व-
न्तरमुपन्यस्यति सविषेत्यादिना ॥ १२०—१३२ ॥

प्राग्वदुक्तमर्थं द्रढयितुमधिकञ्च किञ्चिदभिधातुं श्लोकयति उष्णै-
रित्यादि । नानौषधीनां परस्परविरुद्धानां नानौषधिपुष्पाणामित्यर्थः ।
उक्तस्यापवादमाह उष्णेनेत्यादिना । आसं मध्विति मध्वासं राजदन्तादिषु

इक्ष्वो मधुरा मधुरविपाका गुरवः शीताः स्निग्धा वल्या
वृष्या सूचला रक्तपित्तप्रशमनाः क्लमिकाफकराश्चेति ॥ १३७ ॥

ते चानेकविधाः । तद्वयथा—

पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः ।

कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचिपत्रकः ॥

नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत् ।

इत्येता जातयः स्थौल्याद्गुणान् वक्ष्याम्यतः परम् ॥ १३८ ॥

सुशीतो मधुरः स्निग्धो वृंहणः श्लेष्मलः सरः ।

अविदाही गुरुर्वृष्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा ॥

आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित् सक्षारी वंशको मतः ।

वंशवच्छतपोरस्तु किञ्चिदुष्णः स वातहा ॥

कान्तारतापसाविक्षू वंशकानुगुणौ मतौ ।

एवंगुणस्तु काष्ठेक्षुः स तु वातप्रकोपणः ॥

सूचिपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः ।

वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः ।

कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः ॥ १३९ ॥

द्रष्टव्यम् । आमे उष्णमुपचर्यते मधुनि चोष्णं नोपशित इत्युपक्रमविरुद्धत्वं
प्रस्फुटमेवेत्यनुसन्धेयम् । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ १३३—१३६ ॥

इक्ष्व इत्यादि । पौण्ड्रकादयो यथाक्रमं “तुलाभुँडी, तल्लाभुँडी,
खागुँडी, भुँडी, धली, भैन्नासुखी, खाल्या, खेरी, नेपाली, बोम्बाइ,
काँजला, नटा” इत्येतैर्द्वादशभिः प्राकृतैर्नामभिरभिधीयन्ते । स्थौल्याद्

अतीव सधुरो मूले मध्ये सधुर एव तु ।

अग्रेष्वचिषु विज्ञेय द्रूक्षूणां लवणो रसः ॥ १४० ॥

अविदाही कफकरो वातपित्तनिवारणः ।

वक्त्रप्रह्लादनो वृष्यो दन्तनिष्पीडितो रसः ॥ १४१ ॥

गुरुर्विदाही विष्टम्भी यान्त्रिकस्तु प्रकीर्तितः ॥ १४२ ॥

पक्वो गुरुः सरः स्निग्धः सतीक्ष्णः कफवातनुत् ॥ १४३ ॥

फाणितं गुरुसधुरसभिष्यन्दि वृंहणमवृष्यं त्रिदोषहृच्च ॥ १४४ ॥

गुडः सक्षारसधुरो नातिशीतः स्निग्धो मूत्ररक्तशोधनो

नातिपित्तजिह्वातघ्नो मेदःकफकरो वल्यो वृष्यश्च ॥ १४५ ॥

पित्तघ्नो सधुरः शुद्धो वातघ्नोऽष्टक्प्रसादनः ।

स पुराणोऽधिकगुणो गुडः पथ्यतसः स्मृतः ॥ १४६ ॥

मत्स्यगण्डिका-खण्ड-शर्करा-विमलजाता उत्तरोत्तरं शीताः

प्राधान्यादित्येता जातय इत्यन्वयः । कोशकारः कोशकृत् । यान्त्रिके विशदयति वाग्मटः “मूलाग्रे जन्तुजग्धादिपीडनान्मलसङ्गरात् । किञ्चित्-कालं विष्टव्या च विक्षतिं याति यान्त्रिकः । विदाही गुरुविष्टम्भी तेनासौ” इति । पक्वस्त्रिपादावशिष्टः । फाणितमर्द्धावशिष्टतया तन्तुली-भूतम् । त्रिदोषहृदिति वातपित्तानुगतश्लेष्महरत्वेनेति प्रत्येतव्यम् “फाणितं शुर्वभिष्यन्दि वृंहणं कफशुक्रकृत् । वातपित्तशमान् हन्ति मूत्रवस्तिवि-शोधनम्” इति तन्वान्तरीयस्मरणात् ॥ १३७—१४६ ॥

मत्स्यगण्डिकेत्यादि । पाकोत्तरकालं मलापहरणेन विशुद्धाद्गुडाज्जाता मत्स्यगण्डीति बोध्यम् । “धीतस्त्वल्पमलो गुडः । ततो मत्स्यगण्डिका खण्ड-शर्करा विमला परम्” इति चरकानुशासनात् । खण्डं “खाण्ड” इति प्रसिद्धम् । उत्तरोत्तरमित्युभयत्रैव सम्बध्यते काकाचिगोलकन्यायात् ;

स्निग्धा गुरुतरा मधुरतरा वृष्या रक्तपित्तप्रसादनास्तृष्णाप्रशम-
नाश्च ॥ १४७ ॥

यथा यथैषां वैमल्यं मधुरत्वं तथा तथा ।

स्नेहगौरवशैत्यानि सरत्वञ्च तथा तथा ॥ १४८ ॥

यो यो मत्स्यण्डिकाखण्डशर्कराणां स्वको गुणः ।

तेन तेनैव निर्द्देश्यस्तेषां विस्त्रावणे गुणः ॥ १४९ ॥

सारस्थिता सुविमला निःक्षारा च यथा यथा ।

तथा तथा गुणवती विज्ञेया शर्करा बुधैः ॥ १५० ॥

मधुशर्करा पुनश्चूर्द्यतीसारहरी रुक्षा छेदनी प्रह्लादनी
कषायमधुरा मधुरविपाका च ॥ १५१ ॥

यवासशर्करा मधुरकषाया तिक्तानुरसा श्लेष्महरी सरा
चेति ॥ १५२ ॥

यावत्यः शर्कराः प्रोक्ताः सर्वाः स्नाहप्रणाशनाः ।

रक्तपित्तप्रशमनाश्चूर्दिमूर्च्छादृषापहाः ॥ १५३ ॥

रुचं मधूकपुष्पोत्थं फाणितं वातपित्तघ्नम् ।

काफघ्नं मधुरं पाके कषायं वस्तिदूषणम् ॥ १५४ ॥

द्वितीचुवर्गः ।

तदयमर्थः, उत्तरोत्तरं विमलजाता विमलत्वेन सम्पन्ना उत्तरोत्तरं शीतादि-
गुणाश्चेति बुभुक्षितव्यम् । प्राग्वदुक्तमर्थं स्फोरयन्नधिकंमपि किञ्चिदुप-
दिदिच्छति यथेत्यादिना । विस्त्रावणे विस्तृते रसे । सारस्थिता निर्द्दृत-

सर्व्वं पित्तकारं मद्यमम्लं दीपनरोचनम् ।
 भेदनं कफवातघ्नं हृद्यं वस्तिविशोधनम् ॥
 पाके लघु विदाह्युष्णं तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनम् ।
 विकासि सृष्टविण्मूत्रं शृणु तस्य विशेषणम् ॥ १५५ ॥
 सार्द्धीकमविदाहित्वान्मधुरान्वयतस्तथा ।
 रक्तपित्तेऽपि सततं बुधैर्न प्रतिषिध्यते ॥
 मधुरं तद्धि रुक्षञ्च कषायानुरसं लघु ।
 लघुपाकि स्रवं शोषविषमज्वरनाशनम् ॥ १५६ ॥
 सार्द्धीकाल्पान्तरं किञ्चित् खार्जूरं वातकोपनम् ।
 तदेव विशदं रुच्यं कफघ्नं कर्शनं लघु ॥
 कषायमधुरं हृद्यं सुगन्धीन्द्रियबोधनम् ॥ १५७ ॥
 कासार्षीग्रहणीदोषमूत्राघातानिलापहा ।
 स्तन्यरक्तक्षयहिता सुरा वृंहणदीपनी ॥ १५८ ॥

मलत्वेन सारमात्रेणावस्थिता, अतएव सुविमला निःक्षारा चेति । निःक्षारा
 णपद्यतगुडानुगचारभावा । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ १४७—१५४ ॥

सर्व्वमित्यादि । भेदनं पित्तप्रकृतेर्विरेचनम्, अनन्तरोक्तं सृष्टविण्मूत्र-
 त्वन्तु सामान्यम्, वस्तिविशोधनं सृष्टमूत्रत्वेन वस्तिरुशोधनम् । इन्द्रिय-
 बोधनमिन्द्रियप्रसादनम्, आम्नायते च “बुद्धिस्मृतिप्रीतिकरः सुखञ्च”
 इति । विकासि अपरिपक्वावस्थायां धातुबन्धनशैथिल्यकारीत्यर्थः, वक्ष्यति
 हि “विकासी विकसन्नेवं धातुबन्धान् विमोक्षयेत्” इति । मृहीका द्राक्षा
 तत्कृतं मद्यं सार्द्धीकम्, मधुरान्वयतो मृहीकागतमधुररसानुवृत्तेः । सुरा

कासार्षीग्रहणीश्वासप्रतिश्यायविनाशनी ।

श्वेता मूत्रकफस्तन्यरक्तमांसकरी सुरा ॥ १५६ ॥

हृद्यरोचकहृत्कुक्षितोदशूलप्रमर्दिनी ।

प्रसन्ना कफवातार्शोविवन्धानाहनाशनी ॥ १६० ॥

पित्तलाल्पकफा रुक्षा यवैर्वातप्रकोपनी ॥ १६१ ॥

विष्टम्भिनी सुरा गुर्वी श्लेष्मला तु मधूलिका ॥ १६२ ॥

रुक्षा नातिकफा वृष्या पाचनी चाक्षिकी स्मृता ॥ १६३ ॥

त्रिदोषो भेद्यवृष्यश्च कोहलो वदनप्रियः ॥ १६४ ॥

ग्राह्युष्णो जगलः पक्ता रुक्षस्तृट्कफशोफहृत् ।

हृद्यः प्रवाहिकाटोपदुर्गमानिलशोषहृत् ॥ १६५ ॥

वक्त्रसो हृतसारत्वाद्विष्टम्भी वातकोपनः ।

दीपनः सृष्टविण्मूत्रो विशदोऽल्पमदो गुरुः ॥ १६६ ॥

कषायो मधुरः सीधुर्गौडः पाचनदीपनः ॥ १६७ ॥

शार्करो मधुरो रुच्यो दीपनो वस्तिशोधनः ।

वातघ्नो मधुरः पाके हृद्य इन्द्रियबोधनः ॥ १६८ ॥

- “शालिपिष्टकपिष्टादिकृतं मद्यं सुराः स्मृता” इत्युक्तलक्षणा । श्वेता श्वेत-
वर्णा, सुरेत्यन्वयः । प्रसन्ना मद्यभेदः, सुराया उपरितनः स्वच्छो भाग-
इत्यन्वे । यवैः कृतेति शेषः, सुरेति समन्वयः । मधूकफलसम्भूता सुरा
मधूलिका, अक्षं विभीतकफलं तत्सम्भूता सुरा आक्षिकी । त्रिदोषं करो-
तीति त्रिदोषः, णिचि पचाद्यच् । कोहलो मद्यभेदः, यवसक्तुकृतं मद्यमिति
यावत् ॥ १५५—१६४ ॥

ग्राह्युष्ण इत्यादि । सकल्कत्वेन सान्द्रं मद्यं जगल इत्युच्यते, वक्त्रसु

तद्वत्पक्करसः सीधुर्वलवर्णकरः सरः ।
 शोफघ्नो दीपनो हृद्यो रुच्यः श्लेष्मार्णसां हितः ॥ १६६ ॥
 कर्णनः शीतरसिकाः प्रवययूदरनाशनः ।
 वर्णहृज्जरणाः स्वर्ध्नी विवन्धघ्नोऽर्णसां हितः ॥ १७० ॥
 आक्षिकः पाण्डुरोगघ्नो ब्रण्यः संग्राहको लघुः ।
 कषायमधुरः रीधुः पित्तघ्नोऽसृक्प्रसादनः ॥ १७१ ॥
 जास्ववो बद्धनिख्यन्दस्तुवरो वातकोपनः ॥ १७२ ॥
 तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रलः कफवातनुत् ।
 सुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ॥ १७३ ॥
 लघुर्मध्वासवच्छेदी मेहकुष्ठविषाणहः ।
 तिक्तः कषायः शोफघ्नस्तीक्ष्णः स्वादुरवातघ्नः ॥ १७४ ॥
 तीक्ष्णः कषायो मदघ्नदुर्लभकफगुल्महृत् ।
 हृस्मिन्मदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरुः ॥ १७५ ॥

सुराकल्कमात्रम् । कषाय इत्यादि । मद्यापरपर्यायोऽयं सीधुशब्दः ।
 तद्वदित्यादि । पक्करसः पक्वेक्षुरसकृतस्तद्विपरीतसु शीतरसिकाः, तथाच
 “इक्षोः पक्वे रसैः सिद्धः सीधुः पक्करसः स्मृतः । आसैस्त्वैरेव यः सीधुः स
 शीतरसिको मतः” इति । तद्वन्नौडादिवत् ; एतेनैव दीपनत्वादी लब्धे पृथ-
 गुपादानं प्रपञ्चार्थम् । अक्षैर्विभीतकफलैः संस्पृष्ट आक्षिकः सीधुः पक्करसः
 शीतरसिको वा । जम्बूफलकृतः सीधुर्जास्ववः, बद्धं मूत्रं येनेति बद्ध-
 निख्यन्दः, तुवरः कषायः ; सुराकृत आसवः सुरासवः, स्थिरमदश्चिरं मद-
 यतीत्यर्थः, शुद्धं वातमपि नाशयतीत्यनिलनाशनः । मधुकृत आसवो मध्वा-
 सवः, छेदी दोषसंशोधनः । तीक्ष्ण इत्यादि । मैरेयो नाम “आसवस्य

बल्यः पित्तहरो वण्णो मृहीकीक्षुरसासवः ॥ १७६ ॥
 शीधुर्मधूकपुष्पोत्थो विदाह्यग्निबलप्रदः ।
 रुक्षः कषायः कफहृद्वातपित्तप्रकोपणः ॥ १७७ ॥
 निर्दिष्टेद्रसतश्चान्यान् कन्दमूलफलासवान् ॥ १७८ ॥
 नवं मद्यमभिष्यन्दि गुरु वातादिकोपनम् ।
 अनिष्टगन्धं विरसमहृद्यञ्च विदाहि च ॥ १७९ ॥
 सुगन्धि दीपनं हृद्यं रोचिष्णु कृमिनाशनम् ।
 स्फुटस्त्रोतस्करं जीर्णं लघु वातकफापहम् ॥ १८० ॥
 अरिष्टो द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणैः ।
 बहुदोषहरश्चैव दोषाणां शमनश्च सः ॥
 दीपनः कफवातघ्नः सरः पित्तविरोधनः ।
 शूलाक्षानोदरह्नीहज्वराजीर्णार्शसां हितः ॥ १८१ ॥
 पिप्पल्यादिकृतो गुल्मकफरोगहरः स्मृतः ॥ १८२ ॥
 चिकित्सितेषु वक्ष्यन्तेऽरिष्टा रोगहराः पृथक् ॥ १८३ ॥

सुरायाश्च द्वयोरेकत्र भाजने । सन्धानं तद्विजानीयान्मैरेयसुभयाश्रयम्”
 इत्युक्तलक्षणः । मधूको नामौषधिः “मौया” इति विज्ञायते, शीधुशब्दस्येह
 प्रकरणादासवे तात्पर्यम् ॥ १६५—१७८ ॥

नवमित्यादि । स्फुटस्त्रोतस्करं स्त्रोतोविकाशम् । अरिष्ट इत्यादि ।
 द्रव्यसंयोगसंस्कारात् मद्यादिसंस्कारापेक्षया विशिष्टात् तत्तच्चित्रकादिद्रव्य-
 संयोगात्, तैस्त्वैर्धृतभाजनादिभिर्गुणान्तराधानरूपप्रतियक्षाच्च गुणैरधिक-
 इति, मद्यादित इत्येव । पिप्पल्यादिकृतः शर्करामधुसंयोगेन पिप्पल्यादिगण-

अरिष्टासवसीधूनां गुणान् कर्माणि चादिशेत् ।
 बुद्ध्या यथास्वं संस्कारमवेक्ष्य कुशलो भिषक् ॥ १८४ ॥
 सान्द्रं विदाहि दुर्गन्धं विरसं क्लमिलं गुरु ।
 अहृद्यं तरुणं तीक्ष्णसुषां दुर्भाजनस्थितम् ॥
 अल्पौषधं पर्युषितमत्यच्छं पिच्छिलञ्च यत् ।
 तद्वर्ज्यं सर्वदा मद्यं किञ्चिच्छेषन्तु यज्ञवेत् ॥ १८५ ॥
 तत्र यत् स्लोकसम्भारं तरुणं पिच्छिलं गुरु ।
 कफप्रकोपि तन्मद्यं दुर्जरञ्च विशेषतः ॥ १८६ ॥
 पित्तप्रकोपि बहलं तीक्ष्णसुषां विदाहि च ॥ १८७ ॥
 अहृद्यं फेनिलं पूति क्लमिलं विरसं गुरु ॥ १८८ ॥
 तथा पर्युषितञ्चापि विद्यादनिलकोपनम् ॥ १८९ ॥
 सर्वदोषैरुपेतन्तु सर्वदोषप्रकोपणम् ॥ १९० ॥

कायकृतः । सान्द्रमित्यादि । सान्द्रं घनं, विदाहि मधूकपुष्पकृतसीध्वा-
 दीत्यर्थः, क्लमिलं क्लमियुक्तम्, उष्णसुष्णोदकादिसम्बन्धेनोष्णस्पर्शम्, निन्दितं
 भाजनं दुर्भाजनम्, मद्यपात्रत्वेन वक्ष्यमाणेभ्यः काचस्फटिकमृन्मयपात्रेभ्यो-
 ऽन्यन्नलिनत्वादिदूषितत्वेति तात्पर्यम् । तत्र स्थितं दुर्भाजनस्थितं, फेनिल-
 मिति तात्पर्यम्, प्रायस्तस्य तथात्वात् । अल्पौषधं मात्रातः संख्यात-
 खालोपादानम्, पर्युषितमबद्धसुखे पात्रे व्युष्टं परित्यक्तं वा, “पर्युषितः
 * * * प्रत्यक्तवस्तुनि” इति मेदिनी । अत्यच्छं जलवदिति तात्पर्यम्,
 किञ्चिच्छेषं पात्राधःप्रदेशे मनागवस्थितम् । तत्रेत्यादि । तत्र सान्द्रादिषु
 मध्ये, यत् स्लोकसम्भारमल्पौषधम्, तरुणं पिच्छिलं गुरु गुरुत्ववच्च तद्वि-
 शेषतः कफप्रकोपि दुर्जरञ्चेति समन्वयः । बहलं सान्द्रं, पूति दुर्गन्धं, पर्यु-
 षितञ्चेति चकारादिहागुक्तस्यात्यच्छस्य परिग्रहः क्रियत इति गुणतः सान्द्रा-

चिरस्थितं जातरसं दीपनं कफवातजित् ॥ १६१ ॥

रुच्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं मदावहम् ॥ १६२ ॥

तस्यानेकप्रकारस्य मद्यस्य रसवीर्यतः ।

सौक्ष्म्यादौष्ण्याच्च तैक्ष्ण्याच्च विकासित्वाच्च वज्जिना ॥

समेत्य हृदयं प्राप्य धमनीरूर्ध्वमागतम् ।

विक्षोभ्येन्द्रियचेतांसि वीर्यं मद्यतेऽचिरात् ॥ १६३ ॥

चिरेण श्लेष्मिके पुंसि पानतो जायते मदः ।

अचिराद्वातिके दृष्टः पैत्तिके शीघ्रमेव तु ॥ १६४ ॥

दीनि सर्वाण्यशेषतो व्याख्यातानि भवन्तीत्यनुसन्धेयम् । अत्र गुरुणो-
ऽनिलकोपनत्वं द्रव्यशक्तेरचिन्त्यत्वान्नानुपपन्नम् । सर्वदोषैः सान्द्रत्वादिभिः
सर्वैरित्यर्थः ॥ १७६—१८० ॥

चिरेत्यादि । मदश्च मत्तता मंदश्च हर्ष इति मदी “सरूपाणामेक-
शेषः” इत्येकशेषः, तावावहीति मदावहम् “मदी रेतसि कस्तुर्यां गर्वे
हर्षेभदानयोः” इति मेदिनी । सम्प्रत्येवं मिथो विसदृशानामपि मद्याना-
मविशेषात् पच्यमानावस्थायां मदजनकत्वं हेतुना समन्वीयोपदिदिक्षति
तस्येत्यादिना । रसवीर्यतोऽनेकप्रकारस्य तस्य मद्यस्य वीर्यं मदशक्तिः
वज्जिना पाचकेन पित्तेन समेत्य “सर्वं वाक्यं सावधारणम्” इति न्यायात्
सङ्गम्यैव, सौक्ष्म्यात् स्थूलभूक्ष्मस्रोतोऽनुसारित्वात् हृदयं हृदयगतं सिरा-
धमनीस्रोतोजातं प्राप्य, औष्ण्यादाग्नेयत्वादूर्ध्वगतिस्त्रभावादिति यावत्,
ऊर्ध्वमित्यव्ययम्, ऊर्ध्वगता इत्यर्थः, धमनीः शोणितवर्णनोये व्याहृता दश,
आगतं प्राप्तं सत्, तैक्ष्ण्यादिन्द्रियचेतांसि विक्षोभ्य विचाल्य, विकासित्वा-
दपरिणतावस्थायामेव तत्तत्कार्यकारित्वाच्च, अचिरात् पच्यमानावस्थाया-
मेव मद्यते मानवमिति शेषः । प्रायेण ह्यर्थोऽयं परमतो व्यक्तीभविष्यति
पानालयप्रतिषेध इति नाशङ्केयः ॥ १८१—१८४ ॥

सात्त्विके शौचदाक्षिण्यहर्षमण्डनलालसः ।
 गीताध्ययनसौभाग्यसुरतोत्साहकृन्मदः ॥
 राजसे दुःखशीलत्वमात्मत्यागं ससाहसम् ।
 कलहं सानुबन्धन्तु करोति पुरुषे मदः ॥
 अशौचनिद्रासात्त्व्यर्गम्यागसनलीलताः ।
 असत्यभाषणञ्चापि कुर्व्याद्वि तामसे मदः ॥ १८५ ॥
 रक्तपित्तकरं शुक्तं छेदि भुक्तविपाचनम् ।
 वैस्वर्यं जरणं श्लेष्मपाण्डुक्रिमिहरं लघु ॥ १८६ ॥
 तीक्ष्णोष्णं मूत्रलं हृद्यं कफघ्नं कटुपाकि च ।
 तद्वत् तदासुतं सर्व्वं रोचनञ्च विशेषतः ॥ १८७ ॥

सात्त्विक इत्यादि । दाक्षिण्यमनुकूलता सहायतेति यावत्, मण्डनं
 भूषा, शौचादिष्वतिशयेच्छा अस्येति शौचदाक्षिण्यहर्षमण्डनलालसः मदः
 इति परेणान्वयः । सुष्ठु यगसे हितं सौभाग्यम् “भगं कीर्त्तिर्यगः” इति
 पर्यायाः, सुरतं रतिः स्त्रीपुंसयोरेव । साहसं नाम “मनुष्यमारणं स्तेयं
 परदाराभिमर्षणम् । पारुष्यमनृतञ्चैव साहसं पञ्चधा स्मृतम्” इति स्मृत्युक्तम्,
 सहसा अविवेकेन कृतं कर्मसामान्यं वा, तेन सहेति ससाहसम्, आत्मत्याग-
 मित्युद्वन्धनादिनैव बोध्यम्, सानुबन्धं मूलविवादानुयायिना विवादेनानुगतं
 कलहं विवादम् । सात्त्व्यं परगुणवेषः । सन्धानसामान्यात् शुक्तान्यभि-
 धीयन्ते रक्तेत्यादिना । शुक्तं नाम “यन्मस्वादि शुची भाण्डे सगुडचोद्र-
 काञ्जिकम् । धान्यराशौ चिरान्नस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते” इत्युक्तलक्षणम् ।
 वैस्वर्यं स्वरभङ्गकरं तत्करोतीति णिचि अच् । तेन शुक्तेनासुतं कृताभिषवं
 तदासुतं, तद्वत् शुक्तवदित्यर्थः ॥ १८४—१८७ ॥

गौड़ानि रसशुक्तानि मधुशुक्तानि यानि च ।
 यथापूर्वं गुस्ततराण्यभिष्यन्दकराणि च ॥ १६८ ॥
 तुषाम्बु दीपनं हृद्यं हृत्पाण्डुकासिरोगनुत् ।
 ग्रहण्यर्शोविकारघ्नं भेदि सौवीरकं तथा ॥ १६९ ॥
 धान्यास्तं धान्ययोनित्वाद्दीपनं दाहनाशनम् ।
 स्पर्शात् पानात् तु पवनकफाट्पणाहरं लघु ॥
 तैत्त्वाप्राञ्च निर्हरेदाशु कफं गण्डूषधारणात् ।
 मुखवैरस्य-दौर्गन्ध्य-मलशोष-क्षमापहम् ॥

गौड़ानीत्यादि । गौड़ानि गुड़प्रधानानि “गुड़ास्वना सतैलेन संहितं
 काञ्चिकन्तु यत् । कन्दशाकफलैर्युक्तं गुड़शुक्तं तदुच्यते” इत्याद्युक्तलक्षणा-
 नीति यावत् । रसशुक्तानि गुड़शुक्तवदित्तरसादिकृतानीत्युपदिशन्ति
 प्राञ्चः । मधुशुक्तानि तु “जम्बीरस्य फलरसं पिप्पलीमूलसंयुतम् । मधु-
 भाण्डे विनिक्षिप्य धान्यराशौ विनिक्षिपेत् । मासेन तज्जातरसं मधुशुक्त-
 मुदाहृतम्” इत्येवं बहुधासनन्त्यायुर्वेदविदः । प्रायः शुक्तसाम्यादिदानीं
 काञ्चिकविशेषानभिधत्ते तुषाम्बुत्यादिना । तुषाम्बु तुषोदकम् तच्च
 “तुषोदकं यवैरामैः सतुषैः शकलीकृतैः” इत्याद्युक्तलक्षणम्, आमैः पक्कैर्वा
 निसुषैस्तैर्गोधूमैर्वा कृतं सौवीरकमुच्यते “सौवीरकं यवैरामैः पक्कैर्वा निसुषैः
 कृतम् । गोधूमैरपि सौवीरमाचार्याः केचिद्रूचिरे” इत्यनुशासनात् ।
 धान्यास्तन्तु “धान्यास्तं शालिचूर्णैश्च कोट्टवादिकृतञ्च यत्” इत्याद्युक्तलक्षणम् ।
 प्रायेण हि शाल्यादीनि धान्यानि लघुपाकीनि पित्तप्रशमनानि च भव-
 न्तीति परमतो व्यक्तीभविष्यत्त्रयपानाध्याये, आस्नायते च “कारणगुणाः
 कार्येषु वर्तन्ते” इति, तदिदमुच्यते धान्ययोनित्वादिति । धान्यानि
 शाल्यादीनि योनिरस्येति धान्ययोनि तस्य भावस्तस्मात्, स्पर्शात् सिञ्चना-
 दित्यर्थः, आयुर्वेदे इदमामनन्ति “स्नेहपीतस्य वान्तस्य विरिक्तस्य सुतापृजः ।

दीपनं जरणं भेदि हितमास्थापनेषु च ।

समुद्रमाश्रितानाञ्च जनानां सात्त्व्यसुच्यते ॥ २०० ॥

इति मद्यवर्गः ।

गो-महिषाजावि-गज-हय-खरोष्ट्राणां मूत्राणि तीक्ष्णानि
कटून्युष्णानि तिक्तानि लवणानुरसानि लघूनि शोधनानि
कफ-वात-कृमि-मेदो-विष-गुल्मार्श-उदर-कुष्ठ-शोफारोचक-
पाण्डुरोग-हराणि हृद्यानि दीपनानि च सामान्यतः ॥ २०१ ॥

भवन्ति चात्र ।

तत् सर्व्वं कटुतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं लघु ।

शोधनं कफवातघ्नं कृमिमेदोविषापहम् ॥

पर्णजिठरगुल्मघ्नं शोफारोचकनाशनम् ।

पाण्डुरोगहरं भेदि हृद्यं दीपनपाचनम् ॥ २०२ ॥

गोमूत्रं कटु तीक्ष्णोष्णं सक्षारत्वान्न वातलम् ।

लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् ॥

शूलगुल्मोदरानाहविरेकास्थापनादिषु ।

मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥ २०३ ॥

दुर्नामोदरशूलेषु कुष्ठमेहाविशुद्धिषु ।

निरुद्धस्य च कायाग्निर्मन्दो भवति देहिनः” इति, अनेन तु विरिक्तस्य
निरुद्धस्य च कायाग्निर्व्वर्द्धत एवेति व्याजिनावेदयितुमिदमुच्यते दीपन-
मित्यादि । भेदि विरेचकमप्येतत्, दीपनमग्निवर्द्धनं, जरणं दोषपाचनमत-
त्त्वास्थापनेष्वपि हितमित्यर्थः ॥ १८८—२०० ॥

आनाहशोफगुल्मेषु पाण्डुरोगे च माहिषम् ॥ २०४ ॥
 कासश्वासापहं शोषकामलापाण्डुरोगनुत् ।
 कटुतिक्तान्वितं छागमीषन्मारुतकोपनम् ॥ २०५ ॥
 कासप्लीहोदरश्वासशोषवर्चोग्रहे हितम् ।
 सचारं तिक्तकटुकमुष्णं वातघ्नमाविकम् ॥ २०६ ॥
 सतिक्तं लवणं भेदिं वातघ्नं पित्तकोपनम् ।
 तीक्ष्णं चारे किलासे च नागं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥ २०७ ॥
 दीपनं कटुतीक्ष्णोष्णं वातचेतोविकारनुत् ।
 आश्वं कफहरं मूत्रं कृमिदद्रुषु शस्यते ॥ २०८ ॥
 गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् ।
 दीपनं गार्हभं मूत्रं कृमिवातकफापहम् ॥ २०९ ॥
 शोफ-कुष्ठोदरोन्माद-मारुत-क्रिमिनाशनम् ।
 अशीघ्रं कारभं मूत्रं मानुषन्तु विषापहम् ॥ २१० ॥
 द्रवद्रव्याणि सर्वाणि समासात् कीर्तितानि तु ।
 कालदेशविभागज्ञो नृपतेर्दातुमर्हति ॥ २११ ॥
 इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने द्रवद्रव्यविधिर्नाम
 पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

गोमहिषेत्यादि । कारभमौष्टं, मानुषन्तु विषापहमिति तु प्रास-
 ङ्गिकम् । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ २०१—२११ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 सूत्रस्थाने द्रवद्रव्यविधिर्नाम पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथातोऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

धन्वन्तरिसभिवाद्य सुश्रुत उवाच प्रागभिहितं प्राणिनां
पुनर्मूलसाहारो वलवर्णैजिसाञ्च । स षट्सु रसेष्वायत्तः । रसाः
पुनर्द्रव्याश्रयिणः द्रव्य-रस-गुण-वीर्य-विपाकनिमित्ते च जयद्वौ
दोषधातूनां साम्यञ्च । ब्रह्मादेरपि च लोकस्याहारः स्थित्युत्-

पूर्वाध्याये तत्तद्भेदजविशिष्टोपयोगित्वं दर्शयितुं गुणत उपदिष्टान्यपि
हि द्रवद्रव्याणि प्रायेणाहारोपयोगीनि भवन्तीत्याहारद्रव्यत्वसाम्यादिदानीं
जिज्ञासितत्वेनोपस्थितानामन्नपानानां विधिसधिकरोति अथात इत्या-
दिना । अन्नपाने विशिष्टे इत्यनयोर्द्वयोरेव ग्रहणे कृते चतुर्णामप्यगिता-
दीनां ग्रहणं भवति, प्रधानस्य ग्रहणेनाप्रधानस्यापि ग्रहणात्, किञ्चान्नेन
भक्ष्यमवर्द्धमन्नसाधन्यात्, पेयेन लेह्यञ्च द्रवसाधन्यादित्यतोऽगितादीनां
चतुर्णामुपदेष्टव्यत्वे सत्यपीह द्वयोरेव ग्रहणं कृतमित्यनुसन्धेयम् । एवमेव
स्वयमपि निवेदयिष्यते तन्मयुक्त्यध्याये । अन्नपानयोर्विधिर्द्रव्यरसादि-
प्रकारोपदेशोऽनेत्यन्नपानविधिः । “विधिः प्रकारः” इति हेमचन्द्रः ॥ १ ॥

किं पुनरत्र जिज्ञासाकारणम् ? आयुर्वेदे हि चतुर्णां पादानामेव
कर्माभिनिर्वृत्तौ हेतुत्वमासन्ति न त्वाहारस्य, तथाच “वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च
भेषजं परिचारकः । एते पादाधिकित्वायाः कर्मसाधनहेतवः” इति ;
ये त्वेवं प्रत्यवतिष्ठन्ते तान् पुनरेकान्तेनापास्यन्नामूलं शिष्यानुमतजिज्ञासा-
प्रयोजनप्रकारमुत्थापयति धन्वन्तरिमित्यादिना । साम्यञ्च इत्यन्तेनोक्तमर्थं
पुनर्द्रव्यन्नाह ब्रह्मादेरिति । ब्रह्मणः प्रथमो लोको ब्रह्मादिलोकः, जनो
लोक इति निष्कर्षः “पञ्चुणेन तपोलोकात् सत्यलोको विराजते । अपुन-
र्भारका यत्र ब्रह्मलोको हि स भूतः” इत्युपक्रमस्य “जनस्तपस्तथा सत्य-

पत्तिविनाशहेतुः, आहारादेवाभिवृद्धिर्वलमारोग्यं वर्णेन्द्रिय-
प्रसादश्च, तथाहारवैषम्यादस्वास्थ्यम् ॥ २ ॥

तस्याशित-पीत-लीढ-खादितस्य नानाद्रव्यात्मकस्यानेक-
विधविकल्पस्यानेकविधप्रभावस्य पृथक् पृथक् द्रव्य-रस-गुण-
वीर्य-विपाक-प्रभाव-कर्माणीच्छामि ज्ञातुं, न ह्यनवबुद्धस्व-
भावाभिषजः स्वस्थानुवृत्तिं रोगनिग्रहणञ्च कर्तुं समर्थाः ॥ ३ ॥

आहारमूलाश्च सर्व्वप्राणिनो यस्मात् तस्मादन्नपानविधि-
मुपदिशतु मे भगवानित्युक्तः प्रोवाच भगवान् धन्वन्तरिः, अथ
खलु वत्स सुश्रुत यथाप्रश्नमुच्यमानमुपधारयस्व ॥ ४ ॥

मिति चाकृतकं त्रयम्” इति विष्णुपुराणीयस्मरणात् । षड्गुणेन द्वादश-
“कोव्युच्छायेण, अपुनर्मारकाः पुनर्मृत्युशून्याः, अकृतकं प्रतिकल्पमकार्य-
मिति तदर्थः । एवं सर्व्वलोकोत्तमस्यापि जनलोकस्याहारः स्थित्यादि-
हेतुराहारादेव देहाभिवृद्ध्यादयः प्रवर्तन्ते किं पुनरस्य लोकस्थित्ययमभि-
सन्धिः । नेह “भुवनज्ञानं सूर्य्ये संयमात्” इति पातञ्जलसूत्रे “प्रथमे
ब्रह्मणो जनलोके चतुर्विधो देवनिर्कायः” इत्यारभ्य “सर्व्वे ते ध्यानाहाराः”
इति भाष्योक्तं विप्रतिषिद्धं भवति, सुतयो ह्येता आहारस्य, यथा “वन-
स्तयः सत्रमासते” इत्याद्याः श्रुतयः सत्रस्य तददित्यवधेयम् ॥ २ ॥

तस्येत्यादि । अशितं चर्व्वणपुरःसरमभ्यवहृतमोदनादि, पीतं चर्व्व-
णादिना तालुवेगेनाभ्यवहृतमुदकादि, लीढं जिह्वयाकृष्यास्वाद्य चाभ्यवहृतं
मध्वादि, खादितमत्र चूष्यं स्तन्याद्येवेति निश्चीयते पारिशिष्यात् । न च
खादतेचूषणार्थीऽनुपपन्नः “स्तन्यं खादति बालकः” इत्यादिप्रयोगदर्शनात्
॥ ३।४.॥

तत्र लोहितक-शालि-कलम-कईमक-पाण्डुक-सुगन्धक-
शकुनाहत-पुष्पाण्डक-पुण्डरीक-महाशालि-शीतभीरुक-रोध्र-
पुष्पक-दीर्घशूक-काञ्चनक-महिषमस्तक-हायनक-द्रूपक-महा-
द्रूपक-प्रभृतयः शालयः ॥ ५ ॥

मधुरा वीर्य्यतः शीता लघुपाका वलावहाः ।

पित्तघ्नाल्पानिलकफाः स्निग्धा वद्धाल्पवर्चसः ॥ ६ ॥

तेषां लोहितकः श्रेष्ठो दोषघ्नः शुक्रसूचलः ।

चक्षुष्यो वर्णवलक्तात् स्वय्यो हृद्यः श्रमापहः ॥

ब्रण्यो ज्वरहरश्चैव सर्व्वदोषविषापहः ।

तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमशः शालयोऽवराः ॥ ७ ॥

षष्टिक-काङ्गुक-मुकुन्दक-पीतक-प्रसोदक-काकलकासन-
पुष्पक-महाषष्टिक-चूर्णक-कुरवक-केदारक-प्रभृतयः षष्टिकाः ॥ ८ ॥

रसे पाके च मधुराः शमना वातपित्तयोः ।

शालीनाञ्च गुणैस्तुल्या वृंहणाः कफशुक्रालाः ॥ ९ ॥

षष्टिकः प्रवरस्तेषां कषायानुरसो लघुः ।

लृढः स्निग्धस्त्रिदोषघ्नः स्थैर्य्यकृद्बलवर्द्धनः ॥

प्रकृतमनुसरति तत्रेत्यादिना । नानादेशप्रसिद्धा ह्येति शाल्यादयो
धान्यविशेषा नासर्ज्जनेन केनचिदेकेनाकृत्यादिविशेषतः प्रतिपादयितुं
शक्यन्ते, शक्यन्ते च तत्तद्देशीयैस्तदलं पल्लवितेनेति वयमिहोदासहे ।
मधुरा इत्यादि । स्निग्धत्वे सत्यल्पानिलकफत्वाद्बलमलं पुरीषमेभिरिति
सहाल्पवर्चसः । वक्ष्यति हि “बहुवातश्लेष्मा क्रूरः स दुर्व्विरिषः” इति ।

विपाके मधुरो ग्राही तुल्यो लोहितशालिभिः ।
 शेषास्त्वल्पान्तरगुणाः षट्ठिकाः क्रमशो गुणैः ॥ १० ॥
 कृष्णव्रीहि-शालामुख-जतुमुख-नन्दीमुख-लावाक्षक-त्वरि-
 तक-कुक्कुटाण्डक-पारावतक-पाटल-प्रभृतयो व्रीहयः ॥ ११ ॥
 कषायमधुराः पाके मधुरा वीर्यतोऽहिमाः ।
 अल्पाभिष्यन्दिनस्तुल्याः षष्टिकैर्वृद्धवर्चसः ॥
 कृष्णव्रीहिवरस्तेषां कषायानुरसो लघुः ।
 तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमशो व्रीहयोऽपरे ॥ १२ ॥
 दग्धायामवनौ जाताः शालयो लघुपाकिनः ।
 काषाया वृद्धविण्मूत्रा रुक्षाः श्लेष्मापकर्षणाः ॥ १३ ॥
 स्थलजाः कफपित्तघ्नाः कषायाः कटुकान्वयाः ।
 किञ्चित् सतिक्तमधुराः पवनानलवर्द्धनाः ॥ १४ ॥
 कैदारा मधुरा वृष्या बल्याः पित्तनिवर्हणाः ।
 रूषत्कषायाल्पमला गुरवः कफशुक्रलाः ॥ १५ ॥
 रोष्यातिरोष्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः ।
 अदाहिनी दोषहरा बल्या मूत्रविवर्द्धनाः ॥ १६ ॥

तस्मादलोहितकात् क्रमशोऽल्पान्तरगुणा गुणतोऽल्पतारतम्याः शालयः
 शाल्याद्याः क्रमशोऽवरा इति समन्वयः काकाक्षिगोलकन्यायात् । षष्टि-
 क्तेत्यादि । क्रमशो गुणैरवरा इति प्रकरणादूह्यम् ॥ ५—१० ॥
 कृष्णोत्यादि । दग्धायामिति पलालाग्निनैव । कैदाराः सजलभूमि-
 भागप्रभवाः । एकत्रीत्याद्य सकृदेव ये अन्यत्र रोष्यन्ते ते रोष्याः, ये पुन-

शालयश्छिन्न रुढा ये रुक्षास्ते वद्धवर्चसः ।

तिक्ताः कषायाः पित्तघ्ना लघुपाकाः कफावहाः ॥ १७ ॥

विस्तरेणायमुद्दिष्टः शालिवर्गो हिताहितः ।

तद्वत् कुधान्यमुद्गादिसाषादीनाञ्च वक्ष्यते ॥ १८ ॥

इति शालिवर्गः ।

कोरद्रूषक-श्यामाक-नीवार-शान्तनु-वरकोद्दालक-प्रियङ्गु-
मधूलिका-नान्दीमुखी-कुरुविन्द-गवेधुक-वरुक-तोदपणी-सुकु-
न्दक-वेणुयव-प्रभृतयः कुधान्यविशेषाः ॥ १९ ॥

उष्णाः कषायमधुरा रुक्षाः कटुविपाकिनः ।

श्लेष्मघ्ना वद्धनिष्यन्दा वातपित्तप्रकोपणाः ॥ २० ॥

कषायमधुरास्तेषां शीतपित्तापहाः स्मृताः ।

कोद्रवश्च सनीवारः श्यामाकश्च सशान्तनुः ॥ २१ ॥

द्विस्त्रिंश्वी स्थानात् स्थानान्तरं रोप्यन्ते ते अतिरोप्याः । पूर्वं छिन्नाः
पचाद्रूढाश्छिन्नरूढाः । उपसंहरति विस्तरेणेति । शाल्यादिर्वर्गः शालिवर्गः
शाकपार्थिवादिषु द्रष्टव्यः, शालिपट्टिकत्रीहिवर्ग इत्यर्थः । कस्मिंश्चिद्दोषे
हितः कस्मिंश्चिच्चाहित इति हिताहितः, विशेषणमिदमातुराभिप्रायेणोक्त-
मिति स्वस्थानानेकाष्टहितत्वेनैषां प्रागुपदेशो नानुपपन्नः, दृश्यते ह्येको-
ऽप्यनेकशब्दप्रत्ययभागभवति कार्यान्तराणि कुर्वन्निति ॥ ११—१८ ॥

कोरद्रूषकेत्यादि । कोरद्रूषकः कोद्रवः, श्यामाकः “श्यामा” इत्यभि-
धीयते, नीवारो जलजस्थलजमेदाद्विविधः “उरी” इत्याख्यायते । प्रियङ्गुः
“काँउन्” इति प्रसिद्धः, गवेधुकः “गमा” इति वारेन्द्राः, वेणुयवो वंश-
कीजम्, परिशिष्टानि देशान्तरेभ्यो जिघांसितव्यानि । वद्धनिष्यन्दा वद्ध-

कृष्णा रक्ताश्च पीताश्च श्वेताश्चैव प्रियङ्गवः ।

यथोत्तरं प्रधानाः स्यूक्षाः कफहराः स्मृताः ॥ २२ ॥

मधूली मधुरा शीता स्निग्धा नान्दीमुखी तथा ।

विशोषी तत्र भूयिष्ठं वरुणः समुकुन्दकः ॥ २३ ॥

रुक्षा वेणुयज्ञा ज्ञेया वीर्यीष्णाः कटुपाकिनः ।

वद्धसूत्राः कफहराः कषाया वातकोपनाः ॥ २४ ॥

मुद्ग-वनमुद्ग-कलाय-सुकुष्ठ-मसूर-मङ्गल्य-चणक-सतीन-
त्रिपुटक-हरिखवाढकी-प्रभृतयो वैदलाः ॥ २५ ॥

कषायमधुराः शीताः कटुपाका मरुत्कराः ।

वद्धसूत्रपुरीषाश्च पित्तश्लेष्महरास्तथा ॥ २६ ॥

नात्यर्थं वातलास्तेषु मुद्गा दृष्टिप्रसादनाः ।

प्रधाना हरिबास्तत्र वन्या मुद्गसमाः स्मृताः ॥ २७ ॥

विपाके मधुराः प्रोक्ता मसूरा वद्धवर्चसः ।

सुकुष्ठकाः कृमिकराः कलायाः प्रचुरानिलाः ॥ २८ ॥

आढकी कफपित्तघ्नी नातिवातप्रकोपणी ॥ २९ ॥

वातलाः शीतमधुराः सक्षाया विसृजणाः ।

कफशोणितपित्तघ्नाश्चणकाः पुंस्त्वनाशनाः ॥ ३० ॥

सूत्राः । मुद्गेत्यादि । कलायः “मटर” इत्याख्यायते, सुकुष्ठो वनमुद्गभेदः,
मङ्गल्यः क्षुद्रमसूरः, सतीनः क्षुद्रकलायः, त्रिपुटकः “खेशरी” इत्यभि-
धीयते, हरेणुः क्षुद्रतमः कलायः, आढकी “अड़हर” इत्याख्यायते ।
प्रभृतिग्रहणान्नापादीनामादेशः । कषायेत्यादि । हरिता हरिद्वर्णाः,

‘हरेणवः सतीनाश्च विज्ञेया वद्धवर्चसः ॥ ३१ ॥

ऋते मुद्गमसूराभ्यामन्ये त्वाध्यानकारकाः ॥ ३२ ॥

माषो गुरुभिन्नपुरीषसूत्रः स्निग्धोष्णवृष्यो मधुरोऽनिलघ्नः ।

सन्तर्पणः स्तन्यकरो विशेषाद्वलप्रदः शुक्रकफावहश्च ॥

कषायभावान्न पुरीषभेदी न सूत्रलो नैव कफस्य कर्त्ता ।

स्वादुर्विपाके मधुरोऽलसान्द्रः सन्तर्पणः स्तन्यरुचिप्रदश्च ॥ ३३ ॥

माषैः समानं फलमात्मगुप्तमुक्तञ्च काकाण्डफलं तथैव ॥ ३४ ॥

आरण्यमाषा गुणतः प्रदिष्टा रुक्षाः कषाया अविदाहिनश्च ॥ ३५ ॥

उष्णः कुलत्यो रसतः कषायः कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः ।

शुक्राश्लरीगुल्मनिसूदनश्च संग्राहकः पीनसकासहारी ॥ ३६ ॥

आनाहमेदोगुदकीलहिक्काश्वासापहः शोणितपित्तघ्नश्च ।

कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो विष्पतो वन्यकुलत्य उक्तः ॥ ३७ ॥

ईषत्कषायो मधुरः सतिक्तः संग्राहकः पित्तकरस्तथोष्णः ।

तिलो विपाके मधुरो वलिष्ठः स्निग्धो ब्रणालेपन एव पथ्यः ।

दन्योऽग्निमेधाजननोऽल्पसूत्रस्तन्योऽथ केश्योऽनिलहा गुरुश्च ॥ ३८ ॥

तिलेषु सर्वेष्वसितः प्रधानो मध्यः सितो हीनतरास्तथान्ये ॥ ३९ ॥

वन्या वनभवा वनमुद्गा इति यावत् । अत्र मङ्गल्यन्निपुटकयोः पृथगनुप-
देशात् यथाक्रमं मसूरे सतीने चान्तर्भादौ मन्तव्य इत्याहुः ॥ १६—३२ ॥

माष इत्यादि । अलसान्द्रो राजमाषः “वरवटी” इति परिचीयते,
आत्मगुप्तायाः शूकशिख्याः फलमात्मगुप्तम्, काकाण्डायाः कीलशिख्याः
फलं काकाण्डफलम् “संज्ञाच्छन्दसोर्वहुलम्” इति ऋक्सः । कीलशिखी

यवः कषायो मधुरो हिमश्च कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।
 त्रणेषु पथ्यस्तिलवच्च नित्यं प्रवक्षसूत्रो बहुवातवर्त्ताः ॥
 स्थैर्याग्निमेधास्वरवर्णाकच्च स पिच्छिलः स्थूलविलेखनश्च ।
 मेदोमरुतृङ्हरणोऽतिरुजः प्रसादनः शोणितपित्तयोश्च ॥ ४० ॥
 एभिर्गुणैर्हीनतरांस्तु किञ्चिद्विद्याद्यवेस्थोऽतियवान्विशेषैः ॥ ४१ ॥
 गोधूम उक्तो मधुरो गुरुश्च बल्यः स्थिरः शुक्ररुचिप्रदश्च ।
 क्षिग्धोऽतिशीतोऽनिलपित्तहन्ता सन्धानकृत्श्लेष्मकरः सरश्च ॥ ४२ ॥
 रुजः कषायो विष-शोफ-शुक्र-बलास-दृष्टिजयकृद्विदाही ।
 कटुर्विपाके मधुरस्तु शिम्बः प्रभिन्नविण्मासुतपित्तलश्च ॥ ४३ ॥
 सितासिताः पीतकरक्तवर्णा भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिम्बाः ।
 यथोदितास्ते गुणतः प्रधाना ज्ञेया कष्टूणा रसपाकयोश्च ॥ ४४ ॥
 सहाद्वयं मूलकजाश्च शिम्बाः कुशिम्बिवल्लीप्रभवास्तु शिम्बाः ।
 ज्ञेया विपाके मधुरा रसे च बलप्रदाः पित्तनिवर्हणाश्च ॥ ४५ ॥
 विदाहवन्तश्च भृशश्च रुजा विष्टभ्य जीर्यन्त्यनिलादाश्च ।
 रुचिप्रदाश्चैव सुदुर्जराश्च सर्वे स्मृता वैदलिकास्तु शिम्बाः ॥ ४६ ॥

तु कोलास्थिवीजा कृष्णशिम्बीत्यवधेयम् । यव इत्यादि । स्थूलविलेखनः
 स्थूलकर्षणः । निःशूका यवा अतियवा उच्यन्ते, विशेषैर्विशिष्टैः, एभिः
 कषायादिभिः ॥ ३३—४१ ॥

गोधूम इत्यादि । ते सिताद्या यथोदिता यथाक्रमं प्रधाना इत्यर्थः ।
 सहाद्वयं सहमापण्यौ, प्रकरणादनयोः शिम्बा इत्युच्यम् । कुशिम्बिवल्ली-
 प्रभवा आत्मगुणालताप्रभवाः, पूर्वं हि पक्षमात्मगुणफलमुपदिष्टमिदानी-
 न्त्वामत्वेन शिम्बसंज्ञकं पुनरुपदिश्यत इति न यौनरुक्तम् । विदाहवन्तो-

कटुर्विपाके कटुकः कफघ्नो विदाहिभावादहितः कुसुम्भः ॥४७॥
 उष्णातसी स्वादुरसानिलघ्नी पित्तोल्बणा स्यात्कटुका विपाके ॥४८॥
 पाके रसे चापि कटुः प्रदिष्टः सिद्धार्थकः शोणितपित्तकौपी ।
 तीक्ष्णोष्णरुजः कफसारुतघ्नस्तथागुणश्चासितसर्पपोऽपि ॥ ४९ ॥

अनार्त्तवं व्याधिहतमप्यर्थागतमेव च ।

अभूमिजं नवञ्चापि न धान्यं गुणवत् स्मृतम् ॥ ५० ॥

नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोपितम् ।

विदाहि गुरु विष्टम्भि विरूढं दृष्टिदूषणम् ॥ ५१ ॥

शाल्यादेः सर्षपान्तस्य विविधस्यास्य भागशः ।

कालप्रमाणसंस्कारमात्राः सम्परिकीर्तिताः ॥ ५२ ॥

इति कुधान्यवर्गः ।

ऽज्ज्ञपाकिनः । विष्टस्य जीर्यन्ति सवेदनं गुग्गुङ्गाशब्दं कृत्वा पाकं गच्छन्ती-
 त्वर्थः । वैदलिकाः सुज्ञादिसंख्यन्तिनः । कुसुम्भशब्देनेह तात्पर्यात् “कुसुम”
 इति समाख्यातस्य बीजसमिप्रेयते । अतसीनामौषधिः “मसिना” इत्या-
 ख्यायते । सामान्येनोक्तमर्थं पुनर्विशिनष्टि अनार्त्तवमित्यादिना । अनार्त्तवं
 न यथास्वर्तुजम्, व्याधिहतमना दृष्ट्यादिभिरावाधमार्गेर्न सम्यक्परिपुष्टम्,
 अप्यर्थागतमसम्यक्परिणतम्, अभूमिजमशस्तभूमिप्रदेशसम्भूतम्, उपराद-
 भूमिसम्भूतमित्येतत् । धान्यशब्देनेह सुज्ञाद्यन्तानां सर्वेषामेव परिग्रहः
 क्रियते “शाल्यादेः सर्षपान्तस्य” इत्यनन्तरोक्तेः । विरूढमङ्कुरितम्, दृष्टिदूषण-
 मचक्षुष्यम् । स्यादेतदिदानीन्विदमेव तावज्जिज्ञास्यं किन्तु खल्विषाकृतवो-
 ऽवयवप्रमाणानुपयोगार्थाः संस्कारा मात्रा वा येष्वविज्ञातेषु नैव गुण-
 वन्तीति वक्तुं नापि च यथावदुपयोक्तुं प्रभविष्याम एवं विवक्षूनपाकरोति
 शाल्यादेरित्यादिना । भागशः सम्परिकीर्तिता विख्याता लोकेष्विति

अत ऊर्ध्वं मांसवर्गानुपदेक्ष्यामः । तद्यथा—जलेशया
 आनूपा ग्राम्याः क्रव्यभुज एकशफा जाङ्गलाश्चेति षण्मांसवर्गाः ।
 तेषां वर्गाणासुत्तरोत्तरं प्रधानतमाः । ते पुनर्द्विविधा जाङ्गला
 आनूपाश्चेति । तत्र जाङ्गलवर्गीऽष्टविधः । तद्यथा—जङ्गला
 विष्किराः प्रतुदा गुहाशयाः प्रसङ्गाः पर्णमृगा विलेशया ग्राम्या-
 शेति । तेषां जङ्गलविष्किरौ प्रधानतमौ, एण-हरिणार्घ्य-
 कुरङ्ग-कराल-कृतमाल-शरभ-श्वदंष्ट्रा-पृषत-चारुष्कर-मृग-
 मातृका-प्रभृतयो जङ्गला मृगाः कषाया मधुरा लघवो वात-
 पित्तहरास्तीक्ष्णा हृद्या वस्तिशोधनाश्च ॥ ५३ ॥

शेषः । न च कीर्तितशब्दस्यार्थोऽयमनुपपन्नः “भुवनेषु कीर्तितः” इत्यादौ
 तदर्थे प्रयोगदर्शनात् ॥ ४२—५२ ॥

अत इत्यादि । जलेशया मत्स्यादयः, आनूपा जलप्रायदेशवासिनी
 महिषादयः, ग्राम्या ग्रामवासिनश्छागादयः, क्रव्यभुज ग्राममांसभोजिनो
 मृगधादयः, एकशफाः खरादयः पञ्च, तथाच श्रीमद्भागवतम् “खरोऽश्वो-
 ऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा, एते चैकशफाः” इति । जाङ्गला हरिणा-
 दयः, मांसार्था वर्गाः मांसवर्गाः । शास्त्रे व्यवहारार्थं संज्ञान्तरेण पुनर्द्विधा
 विभजते त इत्यादिना । जङ्गल वेगवत्यः सन्त्येषामिति जङ्गलाः, विकीर्त्य
 भक्षयन्तीति विष्किराः, प्रतुद्य भक्षयन्तीति प्रतुदाः, गुहायां शिरत इति
 गुहाशयाः, प्रसङ्ग भक्षयन्तीति प्रसङ्गाः, पर्णे मृगयन्त इति पर्णमृगाः,
 विले गच्छे शिरत इति विलेशयाः, ग्रामे भवा ग्राम्याः । ऋथो हरिणभेदः,
 करालः कस्तुरीमृगः, कृतमालः सङ्घातचारी मृगभेदः, शरभो नाम “अष्ट-
 पादूर्ध्वनयन ऊर्ध्वपादचतुष्टयः” इत्युक्तलक्षणो मृगभेदः, श्वदंष्ट्रा चतुर्दन्तो
 मृगभेदः, पृषतः शुभ्रविन्दुचित्रितो मृगभेदः, चारुष्करः सुसुचिरः क्षुद्रमृग-
 विशेषः, मृगमातृका पृथूदरो गवाक्षतिर्दंष्ट्राकारो हरिणभेदः, एण-

कषायो मधुरो हृद्यः पित्तामृक्प्ररोगहा ।

संग्राही रोचको वल्यस्तेषामेणो ज्वरापहः ॥ ५४ ॥

मधुरो मधुरः पाके दोषघ्नोऽनलदीपनः ।

शीतलो वद्विण्मूत्रः सुगन्धिर्हरिणो लघुः ॥ ५५ ॥

एणः कृष्णस्तयोर्ज्ञेयो हरिणस्ताम्र उच्यते ।

न कृष्णो न च ताम्रश्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते ॥ ५६ ॥

शीतामृक्पित्तशमनी विज्ञेया मृगमातृका ।

सन्निपात-क्षय-श्वास-कास-हिक्काऽरुचिप्रनुत् ॥ ५७ ॥

लाव-तित्तिरि-कपिञ्जल-वर्त्तीरि-वर्त्तिका-वर्त्तक-नमृका-
वातीक-चकोर-कालविङ्क-मयूर-क्रकरोपचक्र-कुक्षुट-सारङ्ग-शत-
पत्रक-कुतित्तिरि-कुरवाहुक-यवलक-प्रभृतयस्त्याहला विष्किरा
लघवः शीतमधुराः कषाया दोषशमनाश्च ॥ ५८ ॥

हरिणकुरङ्गास्त्वनन्तरं निवेदयिष्यन्ते स्वयमेव । प्रभृतिग्रहणात् करभादीना-
मादेशः ; अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ५३—५७ ॥

लावेत्यादि । लावो नाम पक्षी “लाउयाभाँटा” इत्याभाष्यते, तित्ति-
रिश्च “तितोर” इति ; कपिञ्जलो गौरतित्तिरिभेदः, वर्त्तीरो नाम “घर्घरा”
इत्याख्यायते, वर्त्तिकावर्त्तकावाकारतारतम्येन “वारड्” इति “भारड्”
इति च शब्दितौ द्वौ पक्षिणौ, नमृका “घुँघु” इति परिचीयते, वातीको
वर्त्तिचटकः सङ्घातचारी चटकभेदः, चकोरः प्रसिद्धः, कालविङ्कः कालचटकः,
क्रकरः “कयार” इत्यभिधीयते, उपचक्रश्चक्रवाकः, सारङ्गश्चातकः, शतपत्रको
दाव्वाघाटः काष्ठकुट्टक इति यावत्, कुतित्तिरिगौरितित्तिरिः, कुरवाहुकः
कुवरकः, यवलकः यवगुडुकः, प्रभृतिग्रहणात् सजातीयानामादेशः ।
त्रिभिर्नखैराहलन्ति विलिखन्ति भूमिमिति त्रयाहलाः ॥ ५८ ॥

संग्राही दीपनश्चैव कषायसधुरो लघुः ।

लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते च पूजितः ॥ ५६ ॥

ईषद्गुरुष्णसधुरो वृष्यो मेधाग्निवर्द्धनः ।

तित्तिरिः सर्व्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादनः ॥

हिक्काश्वासानिलहरो विशेषाद्गौरतित्तिरिः ।

रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिञ्जलः ।

कफोत्थेषु च रोगेषु मन्दवाते च शस्यते ॥ ६० ॥

वातपित्तहरा वृष्या मेधाग्निलवर्द्धनाः ।

लघवः क्राकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः ॥ ६१ ॥

कषायः स्वादुलवणस्त्वच्यः केश्यो रुचिप्रदः ।

मयूरः स्वरमेधाग्निरुक्श्चोत्रेन्द्रियदार्य्यकृत् ॥ ६२ ॥

स्निग्धोष्णोऽनिलहा वृष्यः स्वेदस्वरवलावहः ।

वृंहणः कुकुटो वन्यस्तद्वद्ग्राम्यो गुरुस्तु सः ।

वातरोगक्षयवमीविषमज्वरनाशनः ॥ ६३ ॥

कपोत-पारावत-भृङ्गराज-परभृत-कोयष्टिक-कुलिङ्ग-गृह-
कुलिङ्ग-गोक्षीरक-डिडिमानक-शतपत्रक-मातनिन्दक-भेदाशि-

कपोतेत्यादि । कपोतपारावती “पायरा” इत्याख्यायते, ती च
रक्ताऽरक्तलोचनती भिद्यते । भृङ्गराजो भ्रमरकः, परभृतः कीकिलः,
कोयष्टिकः “टिटिपची” इति विज्ञायते, कुलिङ्गो वन्यचटकः, ग्राम्यस्तु
गृहकुलिङ्गः, गोक्षीरकः सारसः, डिडिमानक उल्कटडिण्डिमरवः पक्षि-
भेदः, शतपत्रको राजशूकः, मातनिन्दकः पुच्छरक्षकः, भेदाशी भेकाशीति

शुक-सारिकावल्गुली-गिरिशा-लक्षा-लटूपक-सुगृही-खञ्जरी-
टका-हारीत-दात्यूह-प्रभृतयः प्रतुदाः ॥ ६४ ॥

कषायमधुरा रुक्षाः फलाहारा सरुत्कराः ।

पित्तश्लेष्महराः शीता वदसूत्राल्पवर्चसः ॥ ६५ ॥

सर्व्वदोषकरस्तेषां भेदाशी मलद्रूपकः ॥ ६६ ॥

कषायस्त्रादुलवणो गुरुः काणकपोतकः ॥ ६७ ॥

रक्तपित्तप्रशमनः कषायविण्दोऽपि च ।

विपाकी मधुरश्चापि गुरुः पारावतः स्मृतः ॥ ६८ ॥

कुलिङ्गो मधुरः स्निग्धः कफशुक्रविवर्द्धनः ।

रक्तपित्तहरो वेश्मकुलिङ्गस्त्वतिशुक्लः ॥ ६९ ॥

सिंह-व्याघ्र-वृक-तरङ्ग-क्षीपि-मार्जार-शृगाल-मृगैर्व्वारुक्-
प्रभृतयो गुहाशयाः ॥ ७० ॥

मधुरा गुरवः स्निग्धा वल्ग्या सारुतनाशनाः ।

उष्णवीर्या हिता नित्यं नेत्रशुद्ध्यविकारिणास् ॥ ७१ ॥

पर्यायी, शुकसारिके प्रसिद्धे, अवल्गुलीप्रभृतयस्तयो जिज्ञासितव्याः, सुगृही
नाम “मयना” इत्याख्यायते, खञ्जरीटः खञ्जनः, हारीतो हरिद्रावर्णः
पक्षिभेदः, दात्यूहस्तु “डाहुक” इत्यभिधीयते, प्रभृतिग्रहणात् गोपापुच्छादी-
नामादेशः । कषायेत्यादि । काणकपोतः कपोत इत्यनर्थान्तरम् ॥ ५९-६९ ॥

सिंहेत्यादि । वृकः कुकुराकारो व्याघ्रविशेषः, तरङ्गमृगादनः क्षुद्र-
व्याघ्रः, शृको भल्लुकः, क्षीपी चित्रव्याघ्रः, मार्जारीऽयमारण्यविडालः,
मृगैर्व्वारुको हरिणादौ व्याघ्रभेदः, प्रभृतिशब्देन वन्धुप्रभृतीनां परिग्रहः
क्रियते, “वन्धुजम्बुकमार्जारा इत्याद्याः स्युर्गुहाशयाः” इत्युक्तेः, वन्धुर्नकुल-

काक-कङ्क-कुरर-चाप-भास-शशघालुलूक-चिक्षि-श्वेन-गृध्र-
प्रभृतयः प्रसङ्गाः ॥ ७२ ॥

एते सिंहादिभिः सर्वे समाना वायसादयः ।

रसवीर्यविपाकेषु विशेषाच्छोषिणे हिताः ॥ ७३ ॥

मद्गु-मूषिक-वृक्षशायिका-वकुश-पूतिघास-वानरप्रभृतयः
यर्गसृगाः ॥ ७४ ॥

मधुरा गुरवो वृष्याश्चक्षुष्याः शोषिणे हिताः ।

सृष्टमूत्रपुरीषाश्च कासार्षःश्वासनाशनाः ॥ ७५ ॥

श्वाविच्छल्यक-गोधा-शश-वृषदंश-लोपाक-लोमशकर्ण-
कदलीमृग-प्रियकाजगर-सर्प-मूषिक-नकुल-महावभ्रुप्रभृतयो
विलेशयाः ॥ ७६ ॥

भेदः । मधुरा इत्यादि । गुह्यप्रदेशे शिश्रादी जाता विकारा गुह्यविकारा
उपदंशादय इति यावत् । काकित्यादि । कङ्को नाम पक्षी “हाङ्गिला”
इत्याभाष्यते, कुररसु “कुरंया” इति । चापः स्वर्णचातकः, भासः प्रसिद्धः,
शशघाती नाम “पाजी” इत्याख्यायते, उलूकः पेचकः, चिक्षिस्तु “चिल”
इति । श्वेनो नाम “वाज” इति प्रसिद्धः, गृध्रसु शकुनः, प्रभृतियङ्गणात्
धूम्याटादीनामादेशः, धूम्याटो नाम “फिङ्गा” इत्याभाष्यते ॥ ७०—७३ ॥

मद्गुत्वित्यादि । महुर्वृक्षचरः सर्पभेदः, वृक्षशायिका “काठविडाली”
इत्याख्यायते, वकुशो गोलाङ्गुलः, वानरत्वेऽप्यस्य पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम्,
पूतिघासः “खाटास” इति प्रसिद्धः, प्रभृतियङ्गणात् ककलासादीनामादेशः ।
श्वाविच्छल्यकौ लोमाकारभेदेन द्वौ “शेजार” इति
प्रसिद्धौ, गोधा च “गोसाप” इति ; वृषदंशलोपाकौ मार्जाररन्ध्रशालभेदौ,

वर्चीसूत्रं संहतं कुर्युरेते वीर्ये चोष्णाः पूर्व्ववत् स्वादुपाकाः ।

वातं हन्युः श्लेष्मपित्ते च कुर्युः स्निग्धाः कासश्वासकाश्यापहाश्च ॥७७

कषायमधुरस्तेषां शशः पित्तकफापहः ।

नातिशीतलवीर्यत्वाद्वातसाधारणो मतः ॥ ७८ ॥

गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका स्मृता ।

वातपित्तप्रशमनी वृंहणी बलवर्द्धनी ॥ ७९ ॥

लोमशकर्णौ वृहद्दिङ्गलसमो व्याघ्राकारः पशुभेदः, कदलीमृगप्रियकाव-
जिनयोनिशंज्ञौ मृगविशेषौ, अजगरी यसनशौलो महासर्पः, सर्पास्तु दर्व्वि-
करादयः, महावभ्रुर्वृहन्नकुलः, प्रभृतिग्रहणेन मेकादीनामवबोधः क्रियते ।
वर्च इत्यादि । पूर्व्ववत् पर्णमृगवत्, सामान्यतो मधुरादिगुणा इति
निष्कर्षः । कषायेत्यादि । कषायरसप्रधानो मधुरः कषायमधुरः, शाक-
पार्थिवादिः, तथाच कफपित्तापह इत्युपपन्नं भवति, कषायो हि रसः
पित्तं कफश्चोपहन्तीति । स्यादेतत् कथन्तु खलु शशगतः प्रबलः कषायो
रसोऽणोर्मधुरस्य गुरुत्वं स्निग्धत्वञ्चावजित्य वातं नाप्याययत्याहोस्त्रित् कुतो
वा मधुरस्य स्निग्धत्वं गुरुत्वञ्च सम्भूय कषायगतशैत्यावजयेन तं पुनर्नोप-
शमयतीत्याशङ्गाह नातीत्यादि । नातिशीतलवीर्यत्वात् कषायरसस्येति
शेषः । चरकोऽप्याह “तिक्तात् कषायो मधुरः शीताच्छीततरः परः” इति ।
तिक्तात् शीतात् कषायः शीततरो नातिशीतलः, परः शीततमो मधुर इति
तदर्थः । इदमताऽवधेयम्, यदि हि कषायो रसोऽतिशीतलोऽभविष्यत्तर्हि
“स्वादुर्गुरुत्वादधिकः” तथा “स्निग्धानां मधुरः परः” इत्याद्यागमे सत्यपीह
मधुररसस्याणत्वेन मनाक् परिहीने तद्वतगुरुत्वस्निग्धत्वे अवजित्य वाता-
प्यायनमकरिष्यत् ; अथ चेदुत्वं स्निग्धत्वं तथा परिहीनं नाभविष्यत्तर्हि
कषायशैल्यं न्यद्वात्य निरमेन वातावजयमकरिष्यदित्युपपन्नं भवति वात-
साधारण इति । तुल्यबलानि हि तानि नैव सुन्दोपसुन्दवत् परस्परं
ध्वस्यन्ते सहजसात्मजात् । वातसाधारणः वाताभिष्टवी वातोपशमे च

शल्यकः स्वादुपित्तघ्नो लघुः शीतो विषापहः ॥ ८० ॥
 प्रियको मारुते पथ्योऽजगरस्त्वर्गसां हितः ॥ ८१ ॥
 दुर्गामानिलदोषघ्नाः क्लमिदूषीविषापहाः ।
 चक्षुष्या मधुराः पाके सर्पा मेधाग्निवर्द्धनाः ॥ ८२ ॥
 दर्वीकरा दीपकाश्च तेषूक्ताः कटुपाकिनः ।
 मधुरश्चातिचक्षुष्याः सृष्टविगमूत्रमारुताः ॥ ८३ ॥
 अश्वाश्वतर-गो-खरोष्ट्र-वस्तोरक्ष-मेदःपुच्छकप्रसृतयो ग्राम्याः ॥ ८४ ॥
 ग्राम्या वातहराः सर्वे वृंहणाः कफपित्तलाः ।
 मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना बलवर्द्धनाः ॥ ८५ ॥
 नातिशीतो गुरुः स्निग्धो मन्दपित्तकफः स्मृतः ।
 कृगलस्त्वनभिष्यन्दी तेषां पीनसनाशनः ॥ ८६ ॥
 वृंहणं सांसमौरभं पित्तश्लेष्मावहं गुरु ॥ ८७ ॥
 मेदःपुच्छोद्भवं वृष्यमौरभसदृशं गुणैः ॥ ८८ ॥
 श्वासकासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनम् ।
 श्रमात्यग्निहितं गव्यं पवित्रमनिलापहम् ॥ ८९ ॥

समानः । प्रियक इत्यादि । दूषीविषं स्थावरविषविज्ञानीये वक्ष्यमाणम् ।
 व्युत्क्रमस्त्वत्र सृहणीयत्वविशेषांश्चक्षणीयः ॥ ७४—८३ ॥
 अश्वेत्यादि । अश्वायां गर्हमेनोत्पन्नोऽश्वविशेषोऽश्वतरः, खरो गर्हभः,
 वस्तुश्चागः, उरभो मेघः, मेदो बाहुल्येन पुच्छे अस्मेति मेदःपुच्छकः
 “दुम्बा” इत्याख्यायते । प्रसृतिग्रहणात् सृहविडालादीनामवबोधः क्रियते ।
 पीनसो नासारोगमेदः । श्वासेत्यादिना गव्यमित्यस्य सम्बन्धश्चरकसंवादा-

औरक्षवत् सलवणं सांसमेकशफोद्भवम् ॥ ८० ॥

अल्पाभिष्यन्त्ययं वर्गो जाङ्गलः समुदाहृतः ॥ ८१ ॥

दूरे जनान्तनिलयाः दूरे पानीयगोचराः ।

ये सृगाश्च विहङ्गाश्च तैः सल्पाभिष्यन्दिनो सताः ॥ ८२ ॥

अतीवासन्ननिलयाः समीपोदकगोचराः ।

ये सृगाश्च विहङ्गाश्च सहाभिष्यन्दिनस्तु ते ॥ ८३ ॥

आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः । तद्यथा—कूलचराः स्रवाः
कोषस्थाः पादिनो मत्स्याश्चेति । तत्र गज-गवय-सहिष-रु-

दुन्नेयः, पवित्रं प्रायेण निर्दोषं यज्ञोपयोगि वा । एकशफोद्भवमित्येकशफ-
शब्देनेह खराऽश्वाऽश्वतरा एवाभिप्रेयन्ते प्रकृतत्वात् । प्रागुद्दिष्टमष्टविधं
जाङ्गलवर्गमुपसंहरति अल्पेत्यादिना । तं पुनर्जाङ्गलवर्गं विशिनष्टि दूरे
इत्यादिना । विप्रकृष्टे देशे जनपरिपूर्णत्वेन मनोहराणि भवनानि येभ्यस्ते
दूरे जनान्तनिलयाः, अन्तो मनोहर इति पर्यायी, अलुक् छान्दसः । जन-
समीपवर्तिनो हि सृगपक्षिणस्तदुच्छिष्टैरभिष्यन्दिभिराहारैर्गुरुगान्त्रत्वे-
नाभिष्यन्दिनो भवन्तीति वचनमिदं नानुपपन्नमित्यनुसन्धेयम् । एवमेव
दूरे पानीयगोचरा इत्यपि व्याख्येयम्, पानीयगोचरः पानीयविषयो जल-
शय इति यावत् । अतीवासन्ननिलया इति ग्रामादित इत्येव ॥ ८४—८३ ॥

— आनूपेत्यादि । तुकारेण जाङ्गलवर्गं निरूपयति । अनुगता आपो-
यन्नेति अनूपो जलप्रायो देशस्तत्र भवा आनूपाः । कूले नद्यादितटे चर-
न्तीति कूलचराः, स्रवन्ते पानीये तरन्तीति स्रवाः, कोषः सम्पुटस्तत्र तिष्ठन्तीति
कोषस्थाः शङ्खादयः, पादिनः पादवन्तः कच्छपादयः, मत्स्याः प्रसिद्धाः ।
तान् पुनर्भागशो विवृणोति तत्रेत्यादिना । गवयो नाम गोसदृशो
गलकम्बलविहीनः पशुभेदः, रुः “विकटबहुविषाणः शम्बराकारदेहः,
सलिलतटचरत्वात् सञ्चरन्त्यो विशिष्टः । त्वजति शरदि शृङ्गं रौत्वतोऽसौ

चमर-सुमर-रोहित-वराह-खड्गि-गोकर्ण-कालपुच्छकोद्र-न्यङ्कु-
रण्यगवयप्रभृतयः कूलचराः पशवः ॥ ८४ ॥

वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रसपाकयोः ।

शीतला बलिनः स्निग्धा मूललाः कफवर्द्धनाः ॥ ८५ ॥

विरूक्षणी लेखनश्च वीर्य्यीणाः पित्तद्रूषणः ।

स्नाहमूलवणस्तेषां गजः श्लेष्मानिलापहः ॥ ८६ ॥

गवयस्य तु मांसं हि स्निग्धं मधुरकासजित् ।

विपाके मधुरञ्चापि व्यवायस्य तु वर्द्धनम् ॥ ८७ ॥

स्निग्धोष्णमधुरो वृष्यो महिषस्तर्पणो गुरुः ।

निद्रापुंस्त्वबलस्तन्यवर्द्धनो मांसदार्ढ्यकृत् ॥ ८८ ॥

रुक्मांसं समधुरं कषायानुरसं स्मृतम् ।

वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रप्रवर्द्धनम् ॥ ८९ ॥

तथा चमरमांसन्तु स्निग्धं मधुरकासजित् ।

विपाके मधुरञ्चापि वातपित्तप्रणाशनम् ॥ ९० ॥

रुक्मांसं स्यात्, पृथुलसृगविशेषः प्रायशश्चेदिदेशे” इत्युक्तलक्षणो सृगभेदः ;
चमरो महिषाकृतिर्मृगभेदः, सुमरो महाश्लाकारश्चमरवान् सृगभेदः,
रोहितो लोहितवर्णी सृगविशेषः, खड्गी “गण्डार” इति प्रसिद्धः, गोकर्णो
सृगविशेषः, कालपुच्छकः “रूपैरेणसमः कालपुच्छो मुनिभिरीरितः”
इत्युक्तलक्षणो सृगभेदः, उद्रो जलविडालः “उद्” इति प्रसिद्धः, न्यङ्कुर्वह-
श्चङ्गो सृगभेदः, अरण्यगवयो गवयभेदः । प्रभृतिशब्देन शम्भरादीनामादेशः ।
पञ्चमिच्छं निगदव्याख्यातम् ॥ ८४—९० ॥

सुमरस्य तु मांसञ्च कषायानुरसं स्मृतम् ।

वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रविवर्द्धनम् ॥ १०१ ॥

स्नेहनं वृंहणं वृष्यं शीतलं तर्पणं गुरु ।

स्निग्धं अमानिलहरं वाराहं बलवर्द्धनम् ॥ १०२ ॥

कफघ्नं खङ्गिपिशितं कषायमनिलापहम् ।

पित्त्यं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम् ॥ १०३ ॥

गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कषावहम् ।

विपाके मधुरञ्चापि रक्तपित्तविनाशनम् ॥ १०४ ॥

हंस-सारस-क्रौञ्च-चक्रवाक-कुरर-कादम्ब-कारण्डव-जीव-
ज्जीवक-बलाका-पुण्डरीक-प्लव-शरारीमुख-नन्दीमुख-मद्गुल्फो-
काचाक्ष-मल्लिकाक्ष-शुक्लाक्ष-पुष्करशायिका-कोनालकास्त्रुकुटु-
टिका-मेघराव-श्वेतचरणप्रभृतयः । हवाः सङ्घातचारिणः ॥ १०५ ॥

रक्तपित्तहराः शीताः स्निग्धा वृष्या मरुज्जितः ।

सृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः ॥ १०६ ॥

सुमरस्येत्यादि । पित्रं औद्धितम् । हंसेत्यादि । क्रौञ्चो नाम पक्षी
“कौचवक्” इत्याख्यायते, कुररस्तु “कुरुया” इति, कादम्बो राजहंसः,
कारण्डवो हंसभेदः, जीवज्जीवकश्चकोरः, बलाका क्षुद्रवकः, पुण्डरीको
पुण्डरीकनयनो हंसभेदः, प्लवः कारण्डवभेदः, शरारीमुखोऽत्र सरलभेदः,
नन्दीमुखः पत्राटी आटीभेदः, मद्गुर्जलकाकः “पानिकाउर” इत्यभिधीयते,
उल्फोशः कुररभेदः, काचाक्षो बृहद्वकः, मल्लिकाक्षः कृष्णवर्णो लोहितचक्षु-
चरणो हंसभेदः, शुक्लाक्षपुष्करशायिको तङ्गेदो, कोनालको नाम “नाडीयाल”
इत्याख्यायते, अस्त्रुकुटुटिका जलकुटुटी, मेघरावश्चातकः, श्वेतचरणो
चक्रभेदः । प्रभृतिग्रहणात् जलचिंक्षीप्रभृतौनामादेशः ॥ १०१—१०६ ॥

गुरुष्णामधुरः स्निग्धः स्तरवर्णवलप्रदः ।

वृंहणः शुक्रालस्तेषां हंसो मारुतनाशनः ॥ १०७ ॥

शङ्ख-शङ्खनख-शुक्ति-शम्बूक-भल्लूकप्रभृतयः कोशस्थाः ॥ १०८ ॥

कूर्म-कुम्भीर-कर्कटक-कृष्णकर्कटक-शिशुमारप्रभृतयः

पादिनः ॥ १०९ ॥

शङ्खकूर्मादयः स्वादुरसपाका मरुद्भुदः ।

शीताः स्निग्धा हिताः पित्ते वर्द्धस्थाः श्लेष्मवर्द्धनाः ॥ ११० ॥

कृष्णकर्कटकस्तेषां वल्यः कोणोऽनिलापहः ।

शुक्तः सन्धानकृत् सृष्टविण्मूत्रोऽनिलपित्तहा ॥ १११ ॥

मत्स्यास्तु द्विविधा नादेयाः सामुद्राश्च । तत्र रोहित-
पाठीन-पाटला-राजीव-वर्मि-गोमत्स्य-कृष्णमत्स्य-वागुज्जार-
मुरल-सहस्रदंष्ट्रप्रभृतयो नादेयाः ॥ ११२ ॥

गृहेत्यादि । शङ्खनखः क्षुद्रशङ्खः, शुक्तिर्नाम “भित्तुक” इत्याख्यायते, शम्बूकस्तु “शामुक” इति, भल्लूको वराटः, प्रभृतिग्रहणात् क्षुद्रशम्बूकादीनामादेशः । कूर्मेत्यादि । कर्कटको नाम “काकड़ा” इत्यभिधीयते, शिशुमारस्तु “शिशु” इति । प्रभृतिग्रहणात् कच्छपादीनामादेशः । वर्द्धस्था वृथाः “कूर्मी वातहरो वृथः” इत्यादि तन्त्रान्तरञ्च । मत्स्या इत्यादि । नादेयशब्देनैह समुद्रेतरजाः सर्व्व एवाभिप्रेयन्त इति निश्चीयते, अनन्तरं सरस्तङ्गागादिसम्भूतानामप्युपदेशात् । पाठीनो नाम “बोयाल” इति, पाटला “मृका” इति, राजीवः “चितल” इति, वर्मी “वाइम्” इति, गोमत्स्यः “वाघ आइड” इति, कृष्णमत्स्यः “शिल्ली,” वागुज्जारः “माशुर” इति, मुरलश्च “मौरल” इत्याख्यायते, सहस्रदंष्ट्रो महापाठीनः, प्रभृति-

नादेया सधुरा मत्स्या गुरवो मासुतापहाः ।

रक्तपित्तकाराश्चोष्णा वृष्याः स्निग्धाल्पवर्चसः ॥ ११३ ॥

कषायानुरसस्तेषां श्लेष्मशैवालभोजनः ।

रोहितो स्यात्तहरो नात्यर्थं पित्तकोपनः ॥ ११४ ॥

पाठीनः श्लेष्मलो वृष्यो निद्रालुः पिशिताशनः ।

दूषयेदम्बपित्तन्तु कुष्ठरोगं करोत्यसौ ॥ ११५ ॥

सुरलो वृंहणो वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा ॥ ११६ ॥

सरस्तङ्गागसम्भूताः स्निग्धाः स्वादुरसाः स्मृताः ॥ ११७ ॥

महाक्रंदेषु बलिनः स्वल्पेऽस्थस्यवलाः स्मृताः ॥ ११८ ॥

तिमि-तिमिङ्गिल-कुलिश-पाकसत्त्व-निरालक-नन्दिवारलक-
सकर-गर्गरक-चन्द्रक-महासीन-राजीवप्रभृतयः सामुद्राः ॥ ११९ ॥

सामुद्रा गुरवः स्निग्धा सधुरा नातिपित्तलाः ।

उष्णा वातहरा वृष्या वर्चस्याः श्लेष्मवर्जनाः ॥ १२० ॥

ग्रहणात् शफरादीनामादेशः । नादेया इत्यादि । अल्पं वर्चः पुरीषमेध्यं
इत्यल्पवर्चसः । पाठीन इत्यादि । अथ निद्रालुरिति विशेषणैतन्मांस-
श्लेष्मानां व्याजेन तथात्वमाविष्कृतं भवत्वन्नमयत्वाच्छरीरसन्सोरित्यनु-
सन्धेयम् । एतेनैवानन्तरोक्तं बलिनोऽवलाश्चेत्यपि व्याख्यातप्रायम् ।
पिशिताशने मांसाशित्वेन पुष्टिकर इति तात्पर्यम् । परिशिष्टं निगद-
व्याख्यातम् ॥ १०७—११८ ॥

तिमीत्यादि । कुलिशः कण्टाष्टीलश्च पर्यायी, नन्दिवारलकः समुद्र-
शिखाकः, सकरो हिंस्रदंष्ट्रकः, गर्गरो नाम मत्स्यो “गागर” इत्याख्यायते,
चन्द्रकसु “चाँदा” इति, शेषास्तु प्रायेण स्वनामप्रसिद्धाः । किञ्चित्

वलावहा विशेषेण सांसाशित्वात् समुद्रजाः ॥ १२१ ॥
 तेभ्यश्चाप्यनिलघ्नत्वाच्चौष्टकौप्यौ गुणोत्तरौ ॥ १२२ ॥
 स्निग्धत्वात् खादुपाकत्वात् ताभ्यां वाप्या गुणोत्तराः ॥ १२३ ॥
 नादेया गुरवो मध्ये यस्मात् पुच्छास्यचारिणः ।
 सरस्तङ्गागजानान्तु विशेषेण शिरो लघु ॥ १२४ ॥
 अदूरगोचरा यस्मात् तस्मादुत्सोदपानजाः ।
 किञ्चिन्मुक्त्वा शिरोदेशमत्यर्थं गुरवस्तु ते ॥ १२५ ॥
 अधस्ताद्गुरवो ज्ञेया मत्स्याः सरसिजाः स्मृताः ।
 उरोविचरणात् तेषां पूर्वमङ्गं लघु स्मृतम् ॥ १२६ ॥
 ब्रह्मानूपो महाभिष्यन्दिमांसवर्गी व्याख्यातः ॥ १२७ ॥
 तत्र शुष्क-पूति-व्याधित-विष-सर्प-व्याधिहत-दिग्धविद्ध-

पुनर्विभज्योपदिदिचति तेभ्य इत्यादिना । तेभ्यः समुद्रजैर्भ्यः, अपेः
 समुद्रयार्थत्वात् नादेयेभ्यश्चेत्यर्थः । ताभ्यां चौष्टकौप्याभ्याम्, उभयत्र
 “पञ्चमी विभक्ते” इत्यपेक्षार्थे पञ्चमी । उक्तमर्थं पुनर्धनान्तरेण विशिनष्टि
 नादेया इत्यादिना । पुच्छास्यचारिण इति विशेषणेत्यवधेयमतो मध्ये
 गुरव इत्युपपन्नं भवति व्यायामात्यत्वेन तद्देशगतस्य ज्ञेयस्योऽनपचयात् ।
 अदूरगोचरा अदूरविषयाः स्वल्पदेशप्रचारा इति यावत् । उक्ताः प्रसव-
 णम्, उदपानं क्षुद्रजलाशयः, तत्र जाता उत्सोदपानजाः । किञ्चित् शिरो-
 देशं शिरसोऽग्रभागमित्येतत् ॥ १२६—१२७ ॥

पुनर्विशिनष्टि तत्रेत्यादिना । तत्र जाङ्गलानूपेषु मध्ये शङ्खो मारणा-
 नन्तरमातपादिभिर्नीरसीकृतः, पूतिः क्लिप्ततया हुर्मन्थः, विषहतः पान-
 भोजनादावुपयुक्तेन कालजूटादिनोपहतः, सर्पहतश्च दर्वीकरादिदंशोपहतः,
 दिग्धविद्धो विषाक्तवाणविद्धः, प्रदमिदं सामान्येनोक्तमपि सुहृत्तां पर-

जीर्ण-क्षण-बालानामसात्म्यचारिणाञ्च सांस्थान्यभक्ष्याणि यस्मा-
द्विगत--व्यापन्नापहत--परिणताल्पासम्पूर्ण-वीर्यत्वाद्दोषकराणि
भवन्ति ॥ १२८ ॥

अरोचकं प्रतिश्यायं गुरु शुष्कं प्रकीर्तितम् ।

विषव्याधिहतं सृत्तुं बालं छर्दिञ्च कोपयेत् ॥ १२९ ॥

कासश्वासकरं वृद्धं त्रिदोषं व्याधिदूषितम् ।

क्लिन्नमुत्क्लेशजननं क्षणं वातप्रकोपणम् ॥

एथ्योऽन्येषामुपादेयं सांसमिति ॥ १३० ॥

स्त्रियश्चतुष्पादेषु, पुमांसो विहङ्गेषु, महाशरीरेष्वल्पशरीराः,
अल्पशरीरेषु महाशरीराः प्रधानतमाः, एवमेकजातीयानां
महाशरीरेभ्यः क्षणशरीराः प्रधानतमाः ॥ १३१ ॥

मित्येवेति विशेषणीयम्, शास्त्रस्यास्य प्रतिषेधार्थत्वात्, वक्ष्यति हि जङ्गम-
विषविज्ञानीये “सुहृत्तात् तदुपादेयं प्रहारदंशवर्जितम्” इति । जीर्णं वृद्धः,
असात्म्यचारिणामनुचितदेशप्रचारिणाम्, अस्वास्थ्यजननाहारशीलानामिति
तात्पर्यम् । सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थः, अत्र विषहतत्वेनैव सर्पहतस्याप्युपलब्धो-
ऽपि पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम् । कुतस्तु खल्वभक्ष्याणीत्याह यस्मादिति ।
इहोक्ता विगतवीर्यत्वादयो भावा विमृश्य शुष्कादिषु यथायोगं लक्ष-
णीयाः । उक्तमर्थं स्फोरयन्दोषं दर्शयति अरोचकमित्यादिना । अरो-
चकमिति तत् करोतीति णिचि नेयमरोचकजननमित्यर्थः । एतेनैव
प्रतिश्यायं त्रिदोषमित्यपि व्याख्यातप्रायम् । नियमेन हि सर्पहता दिग्ध-
विद्धाश्च विषदुष्टा भवन्ति असात्म्यचारिणश्च व्याधिता इत्येतेषां विषहते
व्याधिदूषितं चान्तभावान्न पृथगुपादानमित्यनुसन्धेयम् । सृत्तुं छर्दिञ्चेति
तदारम्भके दोषे तात्पर्यम् । क्लिन्नं पूति ॥ १२८—१३० ॥

स्थानादिकृतं मांसस्य गुरुलाघवमुपदेक्ष्यामः । तद्यथा—
रक्तादिषु शुक्रान्तेषु धातुषूत्तरोत्तराः गुरुतरास्तथा सक्थि-
स्कन्ध-क्रोड-शिरः-पाद-कर-कटी-पृष्ठ-चर्म-कालियक-यक्त-
दन्ताणि ॥ १३२ ॥

शिरः स्कन्धं कटी पृष्ठं सक्थिनी चात्तपचयोः ।

गुरुपूर्वं विजानीयाद्वातवस्तु यथोत्तरम् ॥ १३३ ॥

सर्वस्य प्राणिनो देहे मध्यो गुरुदाहृतः ।

पूर्वभागो गुरुः पुंसामधोभागस्तु योषिताम् ॥ १३४ ॥

उरोग्रीवं विहङ्गानां विशेषेण गुरु स्मृतम् ।

पक्षोत्क्षेपात् समो दिष्टो मध्यभागस्तु पक्षिणां ॥ १३५ ॥

अतीव रुक्षं मांसन्तु विहङ्गानां फलाशिनाम् ।

वृंहणं मांसमत्यर्थं खगानां पिशिताशिनाम् ॥ १३६ ॥

स्त्रिय इत्यादि । महाशरीरेषु गजगवयादिषु मध्ये अल्पशरीराः
क्षुद्रशरीराः गजगवयादयः ; अन्यशरीरेषु नकुलमृपिकादिषु मध्ये महा-
शरीरा अतितरां परिपुष्टशरीरा इत्यर्थः । एकजातीयानामेकप्रकाराणाम्
“प्रकारवचने जातीयर्” इति जातीयर्, एकवर्गपरिपठितानामिति
निष्कर्षः । स्थानेत्यादि । तथा उत्तरोत्तराणि सक्थ्यादीनि गुरुतराणी-
त्यर्थः । यक्तदपरपर्यायेणैह कालियकशब्देन सन्निहितत्वाद्बुक्कमेवोप-
दिशन्त्याचार्याः । अत्रामुक्तान्यपि गुद-वृषण-मेढ्रान्मूत्रान्तीत्याहुः “मांसा-
हरीयो वृषणो मेढ्र-बुक्क-यक्तदगुदम्” इति तन्वान्तरीयस्मरणात् । पक्षिणः
प्रति पुनर्विशिनष्टि शिर इत्यादिना । आत्तपचयोर्गृहीतपचयोः स्त्री-
पुंसभेदेन द्विविधयोः पक्षिणोरित्यर्थः । गुरुणि च शुर्वी चेति गुरु “नपुं-
सक्रमनपुंसकेन” इति स्त्रीविशेषः एकवच । पूर्वमिति गमकत्वादयथा-

मत्स्याणिनां पित्तकारं वातघ्नं धान्यचारिणाम् ॥ १३७ ॥

जलजानूपजा ग्राम्याः द्राव्यादेकशफास्तथा ।

प्रसह्य विलवासाश्च ये च जङ्गलसंज्ञिताः ॥

प्रतुदा विष्किराश्चैव लघवः स्युर्यथोत्तरम् ।

अल्पाभिष्यन्दिनश्चैव यथापूर्वमतोऽन्यथा ॥ १३८ ॥

प्रमाणाधिकास्तु स्वजातौ चाल्पसारा गुरुवश्च । सर्व-
प्राणिनां सर्वशरीरेषु ये प्रधानतमा भवन्ति यक्ष्णदेशवर्तिन-
स्तानाददीत । प्रधानलाभाभावे मध्यमवयस्कं सद्यस्कमक्लिष्ट-
सुपादेयं मांसमिति ॥ १३९ ॥

भवति चात्र ।

वयःशरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रियाः ।

लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो सात्रा चास्मिन् परीक्षिताः ॥ १४० ॥

इति मांसवर्गः ।

पूर्वमित्यर्थः । धातवो रक्तादयो यथोत्तरं गुरुव इति लिङ्गवचनविपर्यया-
सेनान्वयः । प्रमाणेत्यादि । प्रमाणाधिका अयथोपचितशरीराः ।
यक्ष्णदेशवर्तिनो यक्ष्णदेशवर्तिनः सिरास्त्रायादयो भावा इत्यर्थः । अत्र
यक्ष्णदेशवर्तिसमुदायो हि यक्ष्णदित्वनन्यभावेऽपि यक्ष्णदेशवर्तिन इति
यक्ष्णतं पित्तकोषं प्रत्याख्यातुमित्यामनन्ति भिषजो बुद्धिमन्तः । न ताव-
देकान्तेन यक्ष्णतो गुरुत्वेनोपदेशादिहीनं प्रधानतमत्वमनुपपन्नं गुरुणोऽपि
गवां क्षीरस्यैकान्तहितत्वेन प्रधानतमत्वस्तरणात् । प्रधानलाभाभावे यक्ष्ण-
दभावे, मध्यमवयस्कं तरुणसम्बन्धीयम्, अक्लिष्टं कुण्ठितत्वादिदोषविरहितम्,
परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ १३९—१४० ॥

प्राग्बुद्धासर्थमुपसंहरति वय इत्यादिना । परीक्षिता गुणदोषविद्वे-

अत ऊर्ध्वं फलवर्गानुपदेक्ष्यामः । तद्यथा—दाडिमाम-
लक-वदर-कोल-कर्कन्धु-सौवीर-शिखितिकाफल-कपित्थ-मातु-
लुङ्गाम्नामातक-करमर्द्ध-पियाल-लकुच-भव्य-पारावत-वेत्रफल-
प्राचीनामलक-तिन्तिडीक-नीप-कोशाम्नाम्लीका-नारङ्ग-जम्बीर-
प्रभृतीनि ॥ १४१ ॥

अम्लानि रसतः पाक्ते गुरुख्युष्णानि वीर्यतः ।

पित्तलान्यनिलघ्नानि कफोत्क्लेशकराणि च ॥ १४२ ॥

केन निरूपिताः, पदमिदं यथायोगं लिङ्गवचनव्यत्यासेनान्वेयम् । वयस्त्वत्र
“कासश्वासकरं वृद्धम्” इत्यादिना परीक्षितम् ; शरीराणि “स्त्रियश्चतुष्पा-
टेषु” इत्यादिना, अवयवाः “गिरः स्तन्यम्” इत्यादिना, स्वभावः “कपाया
मधुरा लघवः” इत्यादिना, धातवः “रक्तादिषु शुक्लान्तेषु” इत्यादिना,
क्रिया “वातपित्तहराः” इत्यादिना, लिङ्गं जङ्गलत्वादिना, प्रमाणं शरीर-
परिमाणम् तच्च “महाशरीरेष्वल्पशरीराः” इत्यादिना, संस्कारो नामात-
पादिस्वस्वत्वेन सतो गुणान्तराधानमुच्यते, स च “गुरु शुष्कं प्रकीर्तितम्”
इत्यादिना, मात्रा तु पुनः परिमाणमुच्यते, सा च “जाङ्गलवर्गोऽष्टविधः”
इत्यादिनेत्यनुसन्धेयम् ॥ १४० ॥

अत इत्यादि । कोल-वदर-कर्कन्धु-सौवीर-शिखितिका नाम तार-
तम्येन पञ्च वदरविशेषाः । मातुलुङ्गाम्नातककरमर्द्धाश्च त्रयो वृक्षविशेषा
यथाक्रमं “गोडालेबु-आम्बु-काटाकरम्जा” इत्येतैः प्राकृतैर्नामभिरभि-
धीयन्ते, लकुचभव्यपारावतवेत्राश्च चत्वारः “डौहा-काम्ब्राङ्गा-गाव-वेत”
इत्येतैश्चतुर्भिः । केचिदत्र भव्यशब्देन “चाल्ता” इति समाख्यातमपि ग्राह-
यन्ति । प्राचीनामलकं पानीयामलकम्, नीपं कदम्बम्, कोशाम्नां
“कोशाम्” इति प्रसिद्धं बहुकोटमास्त्रफलमित्येतत् । अम्लीका तिन्तिडी-
भेदः, नारङ्गं नाम “वातापि जामिर” इति परिचीयते । प्रभृतिग्रहणाय्

कषायानुरसं तेषां दाडिमं नातिपित्तलम् ।
 दीपनीयं रुचिकरं हृद्यं वर्चोविवन्धनम् ॥
 द्विविधं तत्तु विज्ञेयं सधुरञ्चास्त्रमेव च ।
 त्रिदोषघ्नञ्च सधुरमस्त्रं वातकफापहम् ॥ १४३ ॥
 अस्त्रं समधुरं तिक्तं कषायं कटुकं सरम् ।
 चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं वृष्यमासलकीफलम् ॥
 हन्ति वातं तदस्त्रत्वात् पित्तं साधुर्यगैत्यतः ।
 कफं रुचकषायत्वात् फलिभ्योऽभ्यधिकञ्च तत् ॥ १४४ ॥
 कर्कन्धुकोलवदरसामं पित्तकफावहम् ।
 पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धं समधुरं सरम् ।
 पुरातनं तट्णमनं असघ्नं दीपनं लघु ॥ १४५ ॥
 सौवीरं वदरं स्निग्धं सधुरं वातपित्तजित् ॥ १४६ ॥
 कषायं खादु संग्राहि शीतं शिखितिकाफलम् ॥ १४७ ॥
 आमं कपित्थसस्त्र्यं कफघ्नं ग्राहि वातलम् ।
 कफानिलहरं पक्वं सधुरास्त्ररसं गुरु ॥ १४८ ॥
 भ्रूवासकासारुचिहरं तृष्णाघ्नं कण्ठशोधनम् ।
 लघ्वस्त्रं दीपनं हृद्यं मातुलुङ्गमुदाहृतम् ॥
 त्वक्तिक्ता दुर्ज्वरा तस्य वातक्रिमिकफापहा ।
 खादु शीतं गुरु स्निग्धं मांसं मासुतपित्तजित् ॥

ऐरावत-दन्तशठयोरादेशः । ऐरावतन्त्रच नारङ्गमेदः, दन्तशठन्तु प्रचुरास्त्रं
 जम्बीरफलम् । अस्त्रानीत्यादि । सर्वमेतदतिरोहितार्थम् ॥ १४१—१४८ ॥

मेध्यं शूलानिलच्छर्दिक्काफारोचकनाशनम् ।
 दीपनं लघु संग्राहि गुल्मार्शोघ्नन्तु केसरम् ॥
 शूलाजीर्णविवन्धेषु मन्दाग्नी कफमारुते ।
 अरुचौ च विशेषेण रसस्तस्योपदिश्यते ॥ १४९ ॥
 पित्तानिलकरं वालं पित्तलं वृद्धकेसरम् ॥ १५० ॥
 हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसवलप्रदम् ।
 कषायानुरसं स्वादु वातघ्नं वृंहणं गुरु ।
 पित्ताविरोधि सम्पक्वमासं शुक्रविवर्द्धनम् ॥ १५१ ॥
 वृंहणं मधुरं वल्यं गुरु विष्टभ्य जीर्यति ।
 आम्नातकफलं हृद्यं सस्नेहं श्लेष्मवर्द्धनम् ॥ १५२ ॥
 अम्लं दृष्णापहं रुच्यं पित्तकृत् करमर्दकम् ॥ १५३ ॥
 वातपित्तहरं हृद्यं पियालं गुरु शीतलम् ॥ १५४ ॥
 त्रिदोषविष्टम्भकरं लक्षुचं शुक्रनाशनम् ॥ १५५ ॥
 हृद्यं स्वादु कषायाम्लं भव्यमास्यविशोधनम् ।
 पित्तश्लेष्महरं ग्राहि गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥ १५६ ॥
 पारावतं ससधुरं रुच्यमत्यग्निवातनुत् ॥ १५७ ॥
 गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलकं तथा ॥ १५८ ॥

खासित्यादि । केसरमत्र रसकोषः “रोया” इत्यभिधीयते, न च केसर-
 शब्दस्यार्थोऽयमनुपपन्नः “मातुलुङ्गफलकेसरो धृतः” इत्यादौ तदर्थे प्रयोग-
 दर्शनात् । वृद्धकेसरमपरिणतत्वेन संश्लिष्टरसकोषम् । वैत्रफलस्य तु
 प्रागुक्तं सामान्यगुणमात्रमुपदेष्टव्यम्, दाडिमादिवत् विशिष्टगुणानुपदे-

वातापहं तिन्त्रिङ्गैकसामं पित्तवलासकम् ।

ग्राह्यं दीपनं रुच्यं सम्पक्कं कफवातनुत् ॥ १५८ ॥

तस्मादल्पान्तरगुणं कोशाम्बफलमुच्यते ॥ १६० ॥

अस्त्रीकायाः फलं पक्कं तद्वद्देदि तु केवलम् ॥ १६१ ॥

अस्त्रं समधुरं हृद्यं विशदं भक्तरोचनम् ।

वातघ्नं दुर्जरं प्रोक्तं नारङ्गस्य फलं शुक् ॥ १६२ ॥

तृष्णाशूलकफोत्क्षेपश्चर्द्धिप्रदासनिवारणम् ।

वातश्लेष्मविवस्त्रं जस्वीरं शुक् पित्तहृत् ॥ १६३ ॥

ऐरावतं दन्तशठमस्त्रं शोणितपित्तहृत् ॥ १६४ ॥

क्षीरवृक्षफल-जाखव-राजादन-तोदन-तिन्दुक-वकुल-धन्व-
नाशमन्तकाश्वकं ँ-फल-परूपक-गाङ्गेरुकी-पुष्करवर्त्ति-वित्त-
विस्वीप्रभृतीनि ॥ १६५ ॥

शात् । एवमेवान्यत्राप्यनुक्तविशिष्टगुण उच्येयम् । परिशिष्टं निगदव्याख्या-
तम् ॥ १४८—१६४ ॥

क्षीरत्यादि । क्षीरवृक्षा नाम “न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थक्षेत्रवेतसा” इत्याद्यु-
र्वेदविदो भाषन्ते परिभाषाविशेषात्, व्यवहारस्तु वितसस्थाने चाम्नातक-
स्यैव । जाखवं जखूफलम्, राजादनमत्र क्षीरिणीफलम्, तोदनं रावणा-
न्जितेति प्रसिद्धम्, तिन्दुकं तिन्दुकमेदः “मधुरगाव” इति यावत्, धन्वं
“धामनी” इति प्रसिद्धस्य फलम्, अश्वकं अश्वोटकफलम् “बुकाइ”
इति प्रसिद्धस्य फलमित्येतत्, अश्वकर्णं शालविशेषस्य फलम्, फल्गु
काकोडुम्बरिकाफलम् “खत्तसियाडुमुर” इति प्रसिद्धस्य फलमित्येतत्,
परूपकं “फल्सा” इति प्रसिद्धस्य फलम्, गाङ्गेरुका नागवलायाः फलं
गाङ्गेरुकीप्रत्ययानुप् प्रकृतिवद्भावश्च छान्दसः, एवमेव विस्वीत्यपि द्रष्टव्यम् ।

फलान्येतानि शीतानि कफपित्तहराणि च ।
 संग्राहकाणि रुचाणि कषायमधुराणि च ॥ १६६ ॥
 क्षीरवृक्षफलं तेषां गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
 कषायं मधुरं साम्लं नातिमासृतकोपनम् ॥ १६७ ॥
 अत्यर्थं वातलं ग्राहि जाम्बवं कफपित्तजित् ॥ १६८ ॥
 स्निग्धं स्वादु कषायञ्च राजादनफलं गुरु ॥ १६९ ॥
 कषायं मधुरं रुचं तोदनं कफवातजित् ।
 अम्लीषां लघु संग्राहि स्निग्धं पित्ताग्निवर्द्धनम् ॥ १७० ॥
 आमं कषायं संग्राहि तिन्दुकं वातकोपनम् ।
 विपाके गुरु सम्पक्कं मधुरं कफपित्तजित् ॥ १७१ ॥
 मधुरञ्च कषायञ्च स्निग्धं संग्राहि वाक्कुलम् ।
 स्थिरीकरञ्च दन्तानां विशदं फलमुच्यते ॥ १७२ ॥
 कषायञ्च हिमं स्वादु धान्वनं कफवातजित् ॥ १७३ ॥
 तद्वह्नाङ्गैरुकां विद्यादश्मन्तकफलानि च ॥ १७४ ॥
 विष्टम्भि मधुरं स्निग्धं फल्गुजं तर्पणं गुरु ॥ १७५ ॥
 अत्यम्लमीषन्मधुरं कषायानुरसं लघु ।
 वातघ्नं पित्तजननमामं विद्यात् परूषकम् ॥
 तदेव पक्कं मधुरं वातपित्तनिवर्हणम् ।
 विपाके मधुरं शीतं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ १७६ ॥

विम्बीनामीषधिः “तेलाकुचा” इत्याख्यायते । पुष्करवर्त्तिस्तु पञ्चकर्णिका
 पञ्चफलमित्यनर्थान्तरम् । प्रभृतिग्रहणादौडुम्बरादीनामादेशः ॥ १६५-१७६ ॥

पौष्करं स्वादु विष्टम्भि बल्यं कफाकरं गुरु ॥ १७७ ॥

कफानिलहरं तीक्ष्णं स्निग्धं संग्राहि दीपनम् ।

कटुतिक्तकषायोष्णं बालं बिल्वमुदाहृतम् ॥

तदेव विद्यात् सम्यक् सधुरानुरसं गुरु ।

विदाहि विष्टम्भकरं दोषहृत् पूतिमारुतम् ॥ १७८ ॥

विम्बीफलं साश्वकर्णं स्तन्यहृत् कफपित्तजित् ।

दृड्दाहज्वरपित्तासृक्कासश्वासक्षयापहम् ॥ १७९ ॥

ताल-नारिकेल-पनस-मौचप्रभृतीनि ॥ १८० ॥

स्वादुपाकरसान्याहुर्वातपित्तहराणि च ।

बलप्रदानि स्निग्धानि वृंहणानि हिमानि च ॥ १८१ ॥

फलं स्वादुरसं तेषां तालजं गुरु पित्तजित् ।

तद्वीजं स्वादुपाकञ्च मूत्रलं वातपित्तजित् ॥ १८२ ॥

नारिकेलं गुरु स्निग्धं पित्तघ्नं स्वादु शीतलम् ।

बलमांसप्रदं हृद्यं वृंहणं वस्तिशोधनम् ॥ १८३ ॥

पनसं सकषायन्तु स्निग्धं स्वादुरसं गुरु ॥ १८४ ॥

मौचं स्वादुरसं प्रोक्तं कषायं नातिशीतलम् ।

रक्तपित्तहरं दृढ्यं रुच्यं श्लेष्मकरं गुरु ॥ १८५ ॥

द्राक्षा-काशमर्य-खर्जूर-मधूकपुष्पप्रभृतीनि ॥ १८६ ॥

पौष्करमित्यादि । पौष्करं पद्मफलम् । पूति-मारुतं दुर्गन्धाधीवायु-
प्रवर्त्तकमित्यर्थः । तालेत्यादि । मौचं कदलीफलम् । परिशिष्टं निगद-
व्याख्यातम् ॥ १७७—१८५ ॥

रक्तपित्तहराण्याहुर्गुरुणि मधुराणि च ॥ १८७ ॥

तेषां द्राक्षा सरा स्वर्ग्या मधुरा स्निग्धशीतला ।

रक्तपित्तज्वरश्वासतृष्णादाहजयापहा ॥ १८८ ॥

हृद्यं मूत्रविवन्धनं पित्तासृग्वातनाशनम् ।

केश्यं रसायनं मेध्यं काश्मर्यं फलमुच्यते ॥ १८९ ॥

क्षतजयापहं हृद्यं शीतलं तर्पणं गुरु ।

रसे पाके च मधुरं खार्जूरं रक्तपित्तजित् ॥ १९० ॥

वृंहणीयमहृद्यञ्च मधूककुसुमं गुरु ।

वातपित्तोपशमनं फलं तस्योपदिश्यते ॥ १९१ ॥

वातामाक्षोड़ाभिषुक-निचुल-पिचु-निकोचकीरुमाण-
प्रभृतीनि ॥ १९२ ॥

पित्तश्लेष्महराण्याहुः स्निग्धोष्णानि गुरुणि च ।

वृंहणान्यनिलघ्नानि वल्यानि मधुराणि च ॥ १९३ ॥

कषायं कफपित्तघ्नं किञ्चित्तिक्तं रुचिप्रदम् ।

हृद्यं सुगन्धि विशदं लवलीफलमुच्यते ॥ १९४ ॥

द्राक्षेत्यादि । काश्मर्यं नाभारीफलम्, प्रश्रुतिग्रहणात् मधूकफलादीना-
मादेशः । फलाधिकारेऽस्मिन् मधूकपुष्पस्योपदेशस्तत्फलगुणसाम्यादित्यनु-
सन्धेयम् । वृंहणीयमित्यादौ मधूककुसुमं तस्य फलचेति समन्वयः ।
वातेत्यादि । वातासं नाम “बादाम” इत्याख्यायते, अक्षोड़ं “आखरोड़”
इति, आभिषुकन्तु “आङ्गुर” इति ; निचुलं वेतसविशेषफलम्, पिचु
पिचुकम् इति पर्यायी “पिचुफल” इत्यभिधीयते, निकोचकम् “पेस्ता”
इति प्रसिद्धम्, उरुमाणन्तु “नास्पाति” इति, प्रश्रुतिग्रहणात् लवलीफला-

वसिरं शीतपाक्यञ्च सारुष्करनिबन्धनम् ।
 विष्टम्भि दुर्जरं रुचं शीतलं वातकोपनम् ।
 विपाके सधुरञ्चापि रक्तपित्तप्रणाशनम् ॥ १८५ ॥
 शीतं कषायं सधुरं टङ्गं सारुतकृद्गुरु ॥ १८६ ॥
 स्निग्धोष्णं तिक्तसधुरं वातश्लेष्मघ्नैद्गुदम् ॥ १८७ ॥
 शमीफलं गुरु स्वादु रुचोष्णं केशनाशनम् ॥ १८८ ॥
 गुरु श्लेष्मातकफलं कफघ्नन्सधुरं हिमम् ॥ १८९ ॥
 करीराक्षकपीलूनि तृणशून्यफलानि च ।
 खादुतिक्तकटूष्णानि कफवातहराणि च ॥ २०० ॥
 तिक्तं पित्तकारं तैषां सरं कटुविपाकि च ।
 तीक्ष्णोष्णं कटुकं पीलु सस्नेहं कफवातजित् ॥ २०१ ॥
 आरुष्करं तीवरकं कषायं कटुपाकि च ।
 उष्णं क्षामिज्वरानाह-मेहोदावर्तनाशनम् ॥ २०२ ॥

दीनामादेशः । पित्तेत्यादि । लवली नामौषधिः “नीयाङ्गि” इति “आता”
 इति चाख्यायते । वसिरं सूर्यावर्तफलम्, अरुष्करनिबन्धनं भङ्गातकवृन्तं
 तेन सहेति सारुष्करनिबन्धनम्, प्रासङ्गिकमेतत् । एवमेवेह फलेतरेष्वन्य-
 चापि व्याख्येयम् । टङ्गं नीलकपित्थफलम्, ऐद्गुदमिद्गुदीफलम्, शमी
 नामौषधिः “शुयावाव्ला” इत्याख्यायते ॥ १८६—१८८ ॥

शुर्वीत्यादि । श्लेष्मातको नामौषधिः “लोना” इति “वौहार” इति
 चाख्यायते, करीरोऽत्र मरुदेशजः कण्टकीवृक्षः “करील” इति परिचीयते,
 अक्षकं तिनिशफलम् चद्राक्षमित्येके, पीलु कोङ्कनदेशप्रसिद्धं गुडफलम्,
 तृणशून्यं सक्विका । एषु पीलुफलं विशिनष्टि तिक्तमित्यादिना । आरु-

कुष्ठगुल्मोदराशीघ्नं कटुपाकि तथैव च ।
 करञ्जकिंशुकारिष्टफलं जन्तुप्रमेहनुत् ॥ २०३ ॥
 रुक्षीणां कटुकं पाके लघु वातकफापहम् ।
 तिक्तसीपद्विषहितं विडङ्गं कृमिनाशनम् ॥ २०४ ॥
 ब्रह्मसुणां सरं मेध्यं दोषघ्नं शोफकुष्ठनुत् ।
 कषायं दीपनञ्चाम्लं चक्षुष्यञ्चाभयाफलम् ॥ २०५ ॥
 भेदनं लघु रुक्षीणां वैस्वर्यं कृमिनाशनम् ।
 चक्षुष्यं स्वादुपाक्यञ्च कषायं कफपित्तजित् ॥ २०६ ॥
 कफपित्तहरं रुचं वक्त्रक्लोदमलापहम् ।
 कषायसीपन्मधुरं किञ्चित् पूगफलं सरम् ॥ २०७ ॥
 जातीकोशोऽथ कर्पूरं जातीकटुकयोः फलम् ।
 कक्कोलकं लवङ्गञ्च तिक्तं कटु कफापहम् ।
 लघु तृष्णापहं वक्त्रक्लोददौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ २०८ ॥
 सतिक्तः सुरभिः शीतः कर्पूरो लघुलेखनः ।
 तृष्णायां मुखशोषे च वैरस्ये चापि पूजितः ॥ २०९ ॥
 लताकस्तूरिका तद्वच्छीता वस्तिविशोधनी ॥ २१० ॥

प्कारं भस्मातकम्, तीव्रकं प्रमेहचिकित्स्विते वक्ष्यमाणं तुवरकफलम्, करञ्जो
 नाम “डहरकरञ्जा” इति “गोकरञ्जा” इति चाभिधीयते । किंशुकः
 पलाशः, अरिष्टो निम्बः, क्रिमिपर्यायोऽयं जन्तुशब्दः । अचं विभीतक-
 फलम्, जातीकोषः “जडवी” इति प्रसिद्धः, अब लवङ्गकर्पूरजातीकोषाणां
 फलेतरत्वे सत्यपि गुणसाम्यादुपदेश इत्यनुसन्धेयम् । कटुकः कक्कोलः, कक्को-

प्रियालमज्जा मधुरो दृष्यः पित्तानिलापहः ॥ २११ ॥

वैभीतको मदकारः कफसारुतनाशनः ॥ २१२ ॥

कषायो मधुरो मज्जा कोलानां पित्तनाशनः ।

तृष्णाच्छर्द्यनिलघ्नश्च तद्वच्चामलकस्य च ॥ २१३ ॥

बीजपूरकशम्पाकमज्जा कोशास्रसम्भवः ।

स्वादुपाकोऽग्निबलकृत् स्निग्धः पित्तानिलापहः ॥ २१४ ॥

यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति यादृशम् ।

तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत् ॥ २१५ ॥

फलेषु परिपक्वं यद्गुणवत् तदुदाहृतम् ।

वित्वादन्यत्र विज्ञेयमासं तद्वि गुणोत्तरम् ।

ग्राह्याणां दीपनं तद्वि कषायं कटुतिक्तकम् ॥ २१६ ॥

व्याधितं कृमिजुष्टञ्च पाकातीतमकालजम् ।

वर्जनीयं फलं सर्व्वमप्यर्थागतमेव च ॥ २१७ ॥

इति फलवर्गः ।

शाकान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः ॥ २१८ ॥

लकन्तु वृहत्ककोलकफलम्, लताकसुरिका प्रसिद्धा, अस्याः फले तात्पर्य्यम् ।
प्रसङ्गात् केषाञ्चिन्मज्जगुणानाह प्रियालेत्यादिना । वैभीतको मज्जेत्येव
परिणान्वयः । अत्र कोलानामिति बहुवचनं सजातीयानां वदरादीनां
परिग्रहार्थम् । बीजपूरको मातुलुङ्गः । अनुक्तसङ्ग्रहणायैह यस्येत्यादि ।
व्याधितत्त्वन्तु फलानामाकृतिवैकल्या लक्षणीयम्, पाकातीतमतिपक्वम्,
अप्यर्थागतमपरिपक्वम् । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ १८८—२१७ ॥

शाकानीत्यादि । शाकानि नाम "मूल-पत्र करीराग्र-फल-काष्ठाधि-

तत्र पुष्पफलालावु-कालिन्दकप्रभृतीनि ॥ २१९ ॥

पित्तघ्नान्यनिलं कुर्युस्तथा मन्दकफानि च ।

सृष्टमूत्रपुरीषाणि स्वादुपाकरसानि च ॥ २२० ॥

पित्तघ्नं तेषु कुष्माण्डं वालं मध्यं कफापहम् ।

यक्तं लघूष्णं सचारं दीपनं वस्तिशोधनम् ।

सर्वदोषहरं हृद्यं पथ्यं चितोविकारिणाम् ॥ २२१ ॥

दृष्टिशुक्रक्षयकरं कालिन्दं कफवातहृत् ॥ २२२ ॥

अलावूर्भिन्नविट्का तु रुचा गुर्व्वतिशीतला ॥ २२३ ॥

तिक्तालावूरहृद्या तु वामनी वातपित्तजित् ॥ २२४ ॥

त्र्यपुसैर्व्वारु-कर्कारु-शीर्णहन्तप्रभृतीनि ॥ २२५ ॥

गुरुविष्टम्भिशीतानि स्वादूनि कफहन्ति च ।

सृष्टमूत्रपुरीषाणि सचारमधुराणि च ॥ २२६ ॥

वालं सुनीलं त्र्यपुसं तेषां पित्तहरं स्मृतम् ।

तत् पाण्डुकफहृज्जीर्णमग्नं वातकफापहम् ॥ २२७ ॥

रुद्रकम् । त्वक् पुष्पं कवकश्चैव शाकं दशविधं स्मृतम्” इत्युक्तलक्षणानि,
मूलन्त्रं मूलकादेः, पत्रं पटोलादेः, करीरं वंशादेः, अयं वेवादेः, फलं
कुष्माण्डादेः, काण्डं कदल्यादेः, अधिरुद्रकम् “तालास्थिमज्जंति गौडाः”
इत्यमरटीकायां रघुनाथः, त्वक् मातुलुङ्गादेः, पुष्पं कोविदारादेः, कवकं
हृत्रिकेति पर्यायौ “छातिया” इत्याख्यायते । तत्रेत्यादि । पुष्पफलम्
कुष्माण्डम्, कालिन्दकं कर्कारुमेदः कुष्माण्डाकृति-फलविशेष इति यावत् ।
अत्र प्रायेणाकृतिसाम्यादव्युत्क्रमेण कुष्माण्डानन्तरं कालिन्दकव्यपदेशः ।
त्र्यपुसेत्यादि । त्र्यपुसं कर्कटीफलं “वीरा” इत्यभिधीयते, एर्व्वारु “वाङ्गी”

एव्वीरुक्कं सक्कार्कं सम्पक्कं कफवातकृत् ।

सच्चारं मधुरं रुच्यं दीपनं नातिपित्तलम् ॥ २२८ ॥

सच्चारं मधुरञ्चैव शीर्णहृन्तं कफापहम् ।

भेदनं दीपनं हृद्यमानाहाष्ठीलनुल्लघु ॥ २२९ ॥

पिप्पली-मरीच-शृङ्गवेरार्द्रक-हिङ्गु-जीरक-कुसुम्बुरु-जम्बी-
रक-सुसुख-सुरसार्जक-भूस्तृण-सुगन्धक-कासमर्दक-कालमाल-
कुठेरक-क्षवक-खरपुष्प-शिशु-मधुशिशु-फणिज्भक-सर्पप-राजिका-
कुलाहल-वेणु-गण्डीर-तिलपर्णिका-वर्षाभू-चित्रक-मूलक-
पोतिका-लशुन-पलाण्डु-कलायप्रभृतीनि ॥ २३० ॥

इति “कौकड़” इति चाख्यायते, कर्कारु कुष्माण्ठभेदः, शीर्णहृन्तं “तरबुज”
इति प्रसिद्धम्, अष्ठीलनुदिति च्छन्दोभङ्गभयादाकारलोपः, अष्ठीलेह सूत्रा-
घातविशेषः ॥ २२८—२२९ ॥

पिप्पलीत्यादि । जीरकं पञ्चविधमित्यनन्तरं व्यक्तीभविष्यति । कुसुम्बुरु
धन्याकम्, जम्बीरकमत्र वन्यजम्बीरभेदः, सुसुखः श्वेतार्जकः “श्वेतवावडर”
इत्याख्यायते, सुरसस्तुलसी, अर्जकः “वावडर” इति प्रसिद्धः, भूस्तृणं
गन्धलग्नभेदः “गन्धखड़” इत्याभाष्यते, सुगन्धको रक्ततुलसी, कासमर्दकः
“कालकासन्दी” इति प्रसिद्धः, कालमालः कृष्णतुलसी, कुठेरकः श्वेत-
तुलसीभेदः, क्षवकः अपामार्गभेदः, खरपुष्पोऽर्जकभेदः “खुद्रवावडर” इत्यभि-
धीयते, शिशुः श्वेतशोभाञ्जनः, मधुशिशुः रक्तशोभाञ्जनः, फणिज्भक-
स्तुलसीभेदः “रामतुलसी” इति प्रसिद्धः, राजिका “राइसर्षा” इत्या-
भाष्यते, कुलाहलो भूकदम्बः प्राकृतास्तु “सुण्डेरी” इत्याहुः, वेणुरत्र
वंशकरीरः, गण्डीरं “शशा” इति प्रसिद्धम्, तिलपर्णिका रक्तचन्दनम्,
वर्षाभूश्चन्देनेह श्वेतपुनर्नवाया एव परिग्रहः क्रियते अनन्तरं पुनर्नवाशब्देन
रक्तायाः परिग्रहात्, मूलकपोतिका बालमूलकम्, पीतः शिशुरिति

कटून्युष्णानि रुच्यानि वातश्लेष्महराणि च ।
 कृतान्नेषूपयुज्यन्ते संस्कारार्थमनेकधा ॥ २३१ ॥
 तेषां गुर्वीं स्वादुशीता पिप्पल्याद्रां कफावहा ।
 शुष्का कफानिलघ्नी सा वृष्या पित्ताविरोधिनी ॥ २३२ ॥
 स्वादुपाक्यार्द्रमरिचं गुरु श्लेष्मप्रसेकि च ।
 कटूणां लघु तक्षुष्कमवृष्यं कफवातजित् ॥ २३३ ॥
 नात्युष्णं नातिशीतञ्च वीर्यतो मरिचं सितम् ।
 गुणवन्मरिचिभ्यश्च चक्षुष्यञ्च विशेषतः ॥ २३४ ॥
 नागरं कफवातघ्नं विपाके मधुरं कटु ।
 वृष्योष्णं रोचनं हृद्यं सस्नेहं लघु दीपनम् ॥ २३५ ॥
 कफानिलहरं स्वर्द्यं विवम्बानाहशूलनुत् ।
 कटूणां रोचनं हृद्यं वृष्यञ्चैवार्द्रकं स्मृतम् ॥ २३६ ॥
 लघूणां पाचनं हिङ्गु दीपनं कफवातजित् ।
 कटु स्निग्धं सरं तीक्ष्णं शूलाजीर्णविदम्बनुत् ॥ २३७ ॥

पथ्यायौ । कलायो वर्तुलकलायः, "मटर" इत्याख्यायते । प्रभृतिग्रहणात्
 वृहन्मूलकादीनांमादेशः ॥ २३० ॥

कटूनोत्यादि । कृतान्नेषु कृतान्नवर्गपरिपठितेषु लाजमण्डादिषु संस्का-
 रार्थं गुणाधानार्थमनेकधा क्वाथकल्कादिविभागेन, चकारादुपयोगसौक-
 र्यार्थमुपकरणत्वेन क्षीपयुज्यन्ते इत्यर्थः । तेषामित्यादि । समं पित्तं न
 वर्द्धयति नापि च ज्ञासयतीति पित्ताविरोधिनी, नातः पिप्पली पित्तं शम-
 यतीति द्रव्यादिविज्ञानीयोक्तं विप्रतिपिबं भवति, सामपित्तविषयत्वान्

तीक्ष्णोष्णं कटुकं पाके रुच्यं पित्ताग्निवर्द्धनम् ।
 कटु श्लेष्मानिलहरं गन्धाढ्यं जीरकद्वयम् ॥ २३८ ॥
 कारवी करवी तद्वद्विज्ञेया लोपकुञ्चिका ।
 भक्ष्यव्यञ्जनभोज्येषु विविधेष्ववचारिता ॥ २३९ ॥
 आर्द्रा कुसुम्वरी कुर्यात् स्वादुसौगन्ध्यहृद्यताम् ।
 सा शुष्का मधुरा पाके स्निग्धा तृड्दाहनाशनी ।
 दोषघ्नी कटुका किञ्चित्तिक्ता स्रोतोविशोधनी ॥ २४० ॥
 जम्बीरः पाचनस्तीक्ष्णः कृमिवातकफापहः ।
 सुरभिर्दीपनो रुच्यो मुखवैशद्यकारकः ।
 कफानिलविप्रश्वास-कासदौर्गन्ध्यनाशनः ॥ २४१ ॥
 पित्तकृत् पार्श्वशूलघ्नः सुरसः समुदाहृतः ।
 तद्वत् तु सुसुखो ज्ञेयो विशेषाद्गुणनाशनः ॥ २४२ ॥
 कफघ्ना लघवो रुक्षाः स्निग्धोष्णाः पित्तवर्द्धनाः ।
 कटुपाकारसाश्चैव सुरसार्ज्जकभूस्तृणाः ॥ २४३ ॥

श्लेष्मानुबन्धपित्तविषयत्वाद्देत्यवधेयम् । सितं मरिचं श्वेतमरिचम्, मरि-
 चेभ्यो मरिचमपेक्षेत्यर्थः, गुणवत् प्रशस्तगुणम्, प्रशंसायां वतुप् । जीरकं
 छाणजीरकञ्चेति जीरकद्वयम् । कारवी सूक्ष्मजीरकम्, करवी सूक्ष्मछाण-
 जीरकमेदः, उपकुञ्चिका तु “कालीजीरा” इत्यभिधीयते, इत्येवं जीरक-
 शब्देन पञ्चविधं जीरकं प्राप्तं भवति ॥ २३१-२३९ ॥

आर्द्रेत्यादि । शुष्का सा कुसुम्वरी किञ्चित् कटुका कटुरसा किञ्चित्
 तिक्ता चेत्यन्वयः, काकाचिगीलकन्यायात् । दोषघ्नी पित्तप्रकृतीनां मनाक

मधुरः कफवातघ्नः पाचनः कण्ठशोधनः ।
 विश्लेषतः पित्तहरः सतिक्तः कासमर्दकः ॥ २४४ ॥
 कटुः सचारमधुरः शिथुस्तिक्तोऽथ पित्तलः ।
 मधुश्लिथुः सरस्तिक्तः शोफघ्नो दीपनः कटुः ॥ २४५ ॥
 विदाहि वद्धविण्मूत्रं रुचं तीक्ष्णोष्णमेव च ।
 त्रिदोषं सार्षपं शाकं गण्डीरं वेगनाम च ॥ २४६ ॥
 चित्रकस्तिलपर्णी च कफशोफहरे लघू ॥ २४७ ॥
 वर्षाभूः कफवातघ्नो हिता शोफोदरार्शसां ॥ २४८ ॥
 कटुतिक्तारसा हृद्या रोचनी वक्त्रिदीपनी ।
 सर्वदोषहरा लघ्वी कण्ठ्या मूलकपोतिका ॥ २४९ ॥
 महत् तद्गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णमामं त्रिदोषघ्नम् ।
 तदेव स्निग्धसिद्धन्तु पित्तनुत् कफवातजित् ॥ २५० ॥
 त्रिदोषशमनं शुष्कं विषदोषहरं लघु ॥ २५१ ॥
 विष्टम्भि वातलं शाकं शुष्कमन्यत्र मूलकात् ॥ २५२ ॥

पुष्पञ्च पत्रञ्च फलं तथैव यथोत्तरं ते गुरवः प्रदिष्टाः ।

तेषान्तु पुष्पं कफपित्तहन्तु फलं निहन्त्यात्कफमासतौ च ॥ २५३ ॥

स्तंसनीत्यर्थः । विदाहीत्यादि । वेगनाम महाकालफलम् “माखाल-
 फल” इत्याख्यायते, “वेगो जवे प्रवाहे च महाकालफलेऽपि च” इति
 मेदिनी । प्रभृतिग्रहणोपात्तमपीदं गुणसाम्यात् क्रमं हित्वेहोपदिष्ट-
 मित्यनुसन्धेयम् । कट्वित्यादि । महत्तन्मूलकमित्यर्थः, अत्र बुद्ध्या समा-
 कृततया उपसर्जनीभूतस्यापि मूलकस्य तदा प्रत्यवमर्शः ॥ २४८—२५२ ॥

सामान्येनोक्तमर्थं पुनः सङ्क्षेपेण विभज्योपदिदिक्षति पुष्पमित्यादिना ।

स्निग्धोष्णतीक्ष्णः कटुपिच्छिलश्च गुरुः सरः स्वादुरसश्च वल्यः ।
 वृष्यश्च सेधास्त्रवरवर्णचक्षुर्भग्नास्थिसन्धानकरो रसोनः ॥
 हृद्भोगजीर्णज्वरकुक्षिशूलविवन्धगुल्मारुचिकासशोफान् ।
 दुर्गासकुष्ठानलसादजन्तुसमीरणप्रवासकफांश्च हन्ति ॥ २५४ ॥
 नालुष्णवीर्योऽनिलहा कटुश्च तीक्ष्णो गुरुर्नातिकफावहश्च ।
 बलावहः पित्तकरोऽथ किञ्चित्पलाण्डुरग्निश्च विवर्द्धयेच्च ॥ २५५ ॥
 स्निग्धो रुचिष्यः स्थिरधातुकर्ता वल्योऽथ सेधाकफपुष्टिदश्च ।
 स्वादुर्गुरुः शोणितपित्तशस्तः स पिच्छिलः क्षीरपलाण्डुरुक्ताः ॥ २५६ ॥
 कलायशाकं पित्तघ्नं कफघ्नं वातघ्नं गुरु ।

कषायालुरसञ्चैव विपाकी मधुरश्च तत् ॥ २५७ ॥

बुच्चू-यूथिका-तरुणी-जीवन्ती-विस्वीतिका-नन्दी-भेक्तातक-

अत्र यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाव्यक्तत्वाच्च पुष्पादयो ये शाकास्ते यथोत्तरं गुरवः
 प्रदिष्टा इत्येवं व्याख्येयम् । नेह पुंस्त्वमनुपपन्नम् “अस्त्री शाकम्” इत्य-
 मरानुशासनात् । अत्र लघवः प्रदिष्टा इत्यनाकरः पाठः, “पुष्पं पत्रं फलं
 नालं कन्दाश्च गुरवः क्रमात्” इत्यनन्तरोक्तविरोधादनुभवेनाविपर्ययीकरणाच्च ।
 पुनर्विशिनष्टि तेषामित्यादिना । तुकारेण पत्रमपि कफपित्तहन्तित्युप-
 दिश्यते । शाकावसानात् प्रागयमुपदेशः प्रायेणैषां पुष्पादिशाकत्वमवगम-
 यतीत्यनुसन्धेयम् । स्निग्धेत्यादि । रुचिष्यो रोचनः, “रुचिभुजिभ्यां कियन्”
 इति कियन् । क्षीरवन्मधुरः पलाण्डुः क्षीरपलाण्डुः, क्षुद्रपलाण्डुरिति
 यावत् । कन्दप्रधानयोरपि रसोनपलाण्डुः कन्दवर्गं हित्वेहोपदेशो नाल-
 कन्दशाकत्वमाख्यातुमित्यवधेयम् । परिशिष्टमतिरोहितार्थम् ॥ २५३-२५७ ॥

बुच्चित्यादि । अत्र बुच्चूविस्वीतिके जिज्ञासितव्ये । यूथिका नामौ-
 षधिः “यूँइ” इत्यभिधीयते, तरुणी च “मैलनी” इति, हे एव पुष्पप्रधाने ।

च्छगलान्ती-वृक्षादनी-फञ्जी-शाल्मली-शेलु-वनस्पतिप्रसव-शष्प-
कर्बुदार-कोविदारप्रभृतीनि ॥ २५८ ॥

कषायस्त्रादुतिक्तानि रक्तपित्तहराणि च ।

कफघ्नान्यनिलं कुर्युः संग्राहीणि लघूनि च ॥ २५९ ॥

लघुः पाके च जन्तुघ्नः पिच्छिलो व्रणिनां हितः ।

कषायमधुरो ग्राही चुचूस्तेषां त्रिदोषहा ॥ २६० ॥

चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवन्ती समुदाहृता ।

वृक्षादनी वातहरा फञ्जी त्वल्पवला मता ॥ २६१ ॥

क्षीरवृक्षोत्पलादीनां कषायाः पल्लवाः स्मृताः ।

शीताः संग्राहिणः शस्ता रक्तपित्तातिसारिणाम् ॥ २६२ ॥

पुनर्नवा-वरुण-तर्कार्य्यु-रुवूक-वत्सादनी-विल्वशाकप्रभृतीनि
॥ २६३ ॥

जीवन्ती खनामप्रसिद्धा, नन्दी नन्दीतरुर्ध्व इति पर्यायाः, छगलान्ती वृक्ष-
दारकः “विटताड़क” इति परिचीयते, वृक्षादनी वन्दा “परगाछा” इत्या-
ख्यायते । फञ्जी भार्गी, शेलुः श्लेष्मातकः “लोना” इति विज्ञायते ; पूर्वं
हि फलमस्योपदिष्टमिह तु शाकत्वेन पत्रं पुष्पाणि चोपदिश्यन्त इत्यपीन-
रुक्त्यम् । अत्र वनस्पतयो नामोडुम्बरादयः पञ्चक्षीरवृक्षास्तेषां पल्लवा वन-
स्पतिप्रसवाः, कर्बुदारः श्वेतकाञ्चन इत्याभाष्यते, कोविदारस्तु रक्तकाञ्चन-
इति । प्रभृतिग्रहणादुत्पलादिपल्लवानामादेशः । कषायेत्यादि । अत्रो-
त्पलादीनामित्यादिशब्देन पञ्चादीनां परिग्रहः क्रियते चरकैकवाक्यत्वात्
॥ २५८—२६२ ॥

पुनर्नवेत्यादि । वरुणः प्रसिद्धः क्वचित् “वन्धा” इत्याख्यायते । तर्कारी

उष्णानि स्वादुतिक्तानि वातप्रशमनानि च ।

तेषु पौनर्नवं शाकं विशेषाच्छोफनाशनम् ॥ २६४ ॥

तण्डुलीयकोपोदिकाश्ववला-चिल्ली-पालङ्गा-वास्तूकप्रभृतीनि

॥ २६५ ॥

सृष्टसूत्रपुरीषाणि सक्षारसधुराणि च ।

मन्दवातकफान्याह्न रक्तपित्तहराणि च ॥ २६६ ॥

सधुरो रसपाकाभ्यां रक्तपित्तमदापहः ।

तेषां शीततमो रुचस्तण्डुलीयो विषापहः ॥ २६७ ॥

स्वादुपाकरसा वृष्या वातपित्तमदापहा ।

उपोदिका सरा स्निग्धा वल्ग्या श्लेष्मकरी हिंसा ॥ २६८ ॥

कटुर्विपाकी कृसिहा मेधाग्निबलवर्द्धनः ।

सक्षारः सर्वदोषघ्नो वास्तूको रोचकः सरः ॥ २६९ ॥

चिल्ली वास्तूकवज्ज्ञेया पालङ्गा तण्डुलीयवत् ।

वातकृद्द्वविण्मूत्रा रुचा पित्तकफे हिता ॥ २७० ॥

शाकमाश्ववलं रुचं वद्वविण्मूत्रमारुतम् ॥ २७१ ॥

जयन्ती, उत्तूकोऽव श्वेतैरण्डः, वत्सादनी गुडूची, शाकः “सेगुन” इत्या-
भायते । प्रभृतिग्रहणात् हिंसादीनामादेशः । हिंसा तु “काटागड”
इति परिचीयते । तण्डुलीयकेत्यादि । तण्डुलीयकः “नव्याशाक” इति
प्रसिद्धः, उपोदिका तु “पुँड” इति, मेथिकाऽपरपर्यायोऽयमश्ववलाशब्दः,
चिल्लीवास्तूके तारतम्येन हि एव “वयुया” इत्यभिधीयते, पालङ्गा च
“पालङ्ग” इति । प्रभृतिग्रहणात् चित्रपालङ्गादीनामादेशः ॥ २६४—२७१ ॥

मण्डूकपर्णी-सप्तला-सुनिषण्णक-सुवर्चला-ब्रह्मसुवर्चला-
पिप्पली-गुडूची-गोजिह्वा-काकमाची-प्रपुन्नाड़ावल्लुज-सतीन-
वृहती-कण्टकारिकाफल-पटोल-वार्त्ताकु-कारवेल्लक-कटुका-
केवुकोरूक-पर्यटक-किराततित्त-कर्कोटकारिष्ठ-कोशातकी-
वेतकरीराटरूपकार्कपुष्पीप्रभृतीनि ॥ २७२ ॥

रक्तपित्तहराग्राहृहृद्यानि सुलघूनि च ।

कुष्ठमेहज्वरश्वासकासारुचिहराणि च ॥ २७३ ॥

कषाया तु हिता पित्ते स्वादुपाकरसा हिमा ।

लघ्वी मण्डूकपर्णी तु तद्वद्गोजिह्विका मता ॥ २७४ ॥

अविदाही विदोषघ्नः संग्राही सुनिषण्णकः ॥ २७५ ॥

अवल्लुजः कटुः पाके तिक्तः पित्तकफापहः ॥ २७६ ॥

ईषत्तिक्तं विदोषघ्नं शाकं कटु सतीनजम् ॥ २७७ ॥

मण्डूकेत्यादि । मण्डूकपर्णी नामौषधिः “धुलकुङ्गि” इति “धानकुनी”
इति च विज्ञायते, सप्तला चर्मसाक्षा, सुनिषण्णकं “सुष्णी” इति विज्ञायते,
सुवर्चला ब्रह्मसुवर्चले हे भेदेन “सूर्यमुखी” इत्युच्यते, पूर्वं हि पिप्पल्याः
फलं गुडूच्याय नालमुपदिष्टमिदानीन्तु शाकत्वेनानयोः पत्राण्युपदिश्यन्त
इति न पीनरुतयम् । गोजिह्वा दार्वाशाकम्, प्रपुन्नाड़ावल्कलमर्ह इति पर्यायी ।
“प्राकुन्दा” इति प्राकृता भाषन्ते । अवल्लुजः सोमराजी, सतीनो वर्चुल-
कलायः, कारवेल्लकं “करंला” इति प्रसिद्धम्, कटुका कटुकी इति पर्यायी,
केवुकः “कैउ” इति प्रसिद्धः, उरुकोरूक रक्तैरण्डः श्वेतो हि पूर्वमुपदिष्टः,
कर्कोटकं “काकरोल” इति प्रसिद्धम्, करीर उद्ग्रमियो मरुजः कण्टकिवृक्षः,
अटरूपको वरसकः, अर्कपुष्पी कुटुम्बिनी इति पर्यायी, प्रभृतिग्रहणात्

नात्युष्णशीतं कुष्ठघ्नं काकमाच्यास्तु तद्विधम् ॥ २७८ ॥

काण्डूकुष्ठकृमिघ्नानि कफवातहराणि च ।

फलानि बृहतीनान्तु कटुतिक्तलघूनि च ॥ २७९ ॥

कफपित्तहरं व्रण्यमुष्णं तिक्तमवातलम् ।

पटोलं कटुकं पाके वृष्यं रोचनं दीपनम् ॥ २८० ॥

कफवातहरं तिक्तं रोचनं कटुकं लघु ।

वार्त्ताकं दीपनं प्रोक्तं जीर्णं सक्षारपित्तलम् ॥ २८१ ॥

तद्वत् कर्कोटकं प्रोक्तं कारवेष्टकमेव च ॥ २८२ ॥

अटरूषकवेत्ताग्रगुडूचीनिस्त्रपर्पटाः ।

किराततिक्तसहितास्त्रिक्ताः पित्तकफापहाः ॥ २८३ ॥

कफापहं शाकमुक्तं वरुणप्रपुनाडयोः ।

रुचं लघु च शीतञ्च वातपित्तप्रकोपणम् ॥ २८४ ॥

दीपनं कालशाकन्तु गरदोषहरं कटु ॥ २८५ ॥

कौसुमं मधुरं रुच्यमुष्णं श्लेष्महरं लघु ॥ २८६ ॥

वातलं नालिकाशकं पित्तघ्नं मधुरञ्च तत् ॥ २८७ ॥

कालशाकादीनामादेशः । कफवातेत्यादि । तिक्तं वार्त्ताकं वार्त्ताकुफलं कफवातहरम्, कटुकं तत् रोचनादिगुणं जीर्णन्तु सक्षारपित्तलं प्रोक्तमित्यन्वयः । अटरूषकादिषु तिक्तस्यापि वेत्ताग्रस्य वृष्यत्वमध्यवसितव्यं चरकानुशासनात् । कालशाकं आङ्गशाकम् “नडिचा” इति प्रसिद्धम् । कौसुमम् “कुसुम” इति प्रसिद्धस्य शाकम्, नालिकाशकं मिष्टपट्टपत्रकं “नालिता पट्टशाकञ्च मिष्टपत्रे तु नालिका” इति कोषाम्बरात् । श्वेतकलस्वीति स्मार्त्ताः ॥ २७२—२८७ ॥

ग्रहण्यशीविकारघ्नी साम्ना वातकफे हिता ।
 उष्णा कषायमधुरा चाङ्गेरी चाग्निदीपनी ॥ २८८ ॥
 लोणिका-जातुकपर्णिका-पत्तूर-जीवक-सुवर्चला-कुसुवक-
 कठिञ्जर-कुन्तलिका-कुरगिटिकाप्रभृतीनि ॥ २८९ ॥
 स्वादुपाकरसाः शीताः कफघ्ना नातिपित्तलाः ।
 लघणानुरसा रुक्षाः सक्षारा वातलाः सराः ॥ २९० ॥
 स्वादुतिक्ता कुन्तलिका सक्तपाया कुरगिटिका ॥ २९१ ॥
 संग्राहि शीतलञ्चापि लघु दोषविरोधि च ।
 राजचवकंशाकन्तु शटीशाकन्तु तद्विधम् ॥ २९२ ॥
 स्वादुपाकरसं शाकं दुर्जरं हरिमन्यजम् ॥ २९३ ॥
 भेदनं मधुरं रुचं कालायमतिवातलम् ।
 संसनं कटुकं पाके लघुवातकफापहम् ॥ २९४ ॥
 शोषघ्नमुष्णवीर्यन्तु पत्रं पूतिकरञ्जजस् ॥ २९५ ॥

लोणिकेत्यादि । लोणिका क्षुद्रान्तिकेति राजनिर्घण्टः, जातुकं हिङ्गु
 तस्येव पर्णमस्या इति जातुकपर्णिका तृणभेदः “नाङ्गीहिङ्गु” इत्याख्यायते,
 पत्तूरम् “शालिञ्चीशाक” इति प्रसिद्धम्, जीवकनामौषधिपत्रम्, सुवर्चलात्
 ब्राह्मीति प्राञ्चः, कुसुवको रक्तभिण्टी, कठिञ्जरसुलसीभेदः, कुन्तलिका
 नीलभिण्टी, कुरगिटिका पीतभिण्टी, प्रभृतिग्रहणात् राजचवकशाका-
 दीनामादेशः । स्वादित्यादि । राजचवको राजसर्पपः “राइ” इति
 विज्ञायते, नेह दोषाविरोधीति पाठो न्यायः “त्रिदोषं बह्विण्मूत्रं सार्धं
 शाकमुच्यते” इति तन्वान्तरीयविरोधात् । चणकापरपर्यायोऽयं हरि-

ताम्बूलग्रन्थं तीक्ष्णोष्णं कटु पित्तप्रकोपणम् ।

सुगन्धिं विशदं तिक्तं स्वयं वातकफापहम् ॥

खंसनं कटुकं पाके कषायं वह्निदीपनम् ।

वक्त्राकारदूषलक्ष्णे-दौर्गन्धादिविशोधनम् ॥ २८६ ॥

कोविदार-शण-शाल्मलीपुष्पाणि सधुराणि सधुरविपाकानि
रक्तपित्तहराणि च । वृषागस्त्ययोः पुष्पाणि तिक्तानि कटु-
विपाकानि क्षयकासापहानि । सधुशिग्रु-करीर-कुसुमानि
कटुविपाकानि वातहराणि सृष्टमूत्रपुरीषाणि च ॥ २८७ ॥

अगस्त्यं नातिशीतोष्णं नक्ताम्बानां प्रशस्यते ॥ २८८ ॥

रक्तवृक्षस्य निखस्य मुष्ककार्कासनस्य च ।

कफपित्तहरं पुष्पं कुष्ठं कुटजस्य च ॥ २८९ ॥

सतिक्तं सधुरं शीतं पद्मं पित्तकफापहम् ॥ ३०० ॥

सधुरं पिच्छिलं स्निग्धं कुमुदं ह्लादि शीतलम् ॥ ३०१ ॥

तस्मादल्पान्तरगुणे विद्यात् कुवलयोत्पलेः ॥ ३०२ ॥

सिन्धुवारं विजानीयाद्वितं पित्तविनाशनम् ॥ ३०३ ॥

सत्यशब्दः, पूतिकरञ्जः “नाटाकरञ्ज” इति प्रसिद्धः । परिशिष्टं निगद-
व्याख्यातम् ॥ २८८—२८९ ॥

कोविदारेत्यादि । वृषो वासकः, अगस्त्यो वकः, करीरोऽत्र मरुजः
दाण्डकिवृक्षमेदः । रक्तवृक्षो बन्धूकः “वाँधुली” इति विज्ञायते, मुष्कः
“घण्टापारली” इति प्रसिद्धः, असनः पीतशालः, कुमुदं कैरवम्, ह्लादि
दाहप्रशमनत्वेनाह्लादजननम् । कुवलयं श्वेतोत्पलम्, उत्पलन्तु नीलं
रक्तञ्चेति प्रत्येतव्यमविशेषात् । सिन्धुवारस्य पुष्पं सिन्धुवारम् निर्गुण्डी-

मालतीमल्लिके तिक्ते सौरभ्यात् पित्तनाशने ॥ ३०४ ॥

सुगन्धि विशदं हृद्यं वाकुलं पाटलानि च ॥ ३०५ ॥

श्लेष्मपित्तविषघ्नन्तु नागं तद्वच्च कुङ्कुमम् ॥ ३०६ ॥

चम्पकं रक्तापित्तघ्नं शीतोष्णं कफनाशनम् ॥ ३०७ ॥

किंशुकं कफापित्तघ्नं तद्वदेव कुरुण्टकम् ॥ ३०८ ॥

यथा वृक्षं विजानीयात् पुष्पं वृक्षोचितं तथा ॥ ३०९ ॥

मधुशिशुकरीराणि कटुश्लेष्महराणि च ॥ ३१० ॥

क्षवक-कुलेचर-वंशकरीरप्रभृतीनि कफहराणि सृष्टमूत्र-
पुरीषाणि च ॥ ३११ ॥

पुष्पमिच्छेतत्, मालत्या मल्लिकायाश्च पुष्पे मालतीमल्लिके “पुष्पमूलेषु बहुलम्” इति तद्वितलुप्, सौरभ्यात् सौगन्ध्यात् सृदुत्वादिति तात्पर्यम्; भव्यति च “सुगन्धो रोचनो सृदुः” इति । पाटलायाः पुष्पाणि पाटलानि, नागं नागकेशरपुष्पम्, किंशुकं पालाशम्, कुरुण्टकं भिण्टीपुष्पम्, यथायोग-
नैषु तद्वितलुप् भव्यम् । अनुक्तमर्थसुपसंग्रहीतुमिदमुच्यते यथेति ।
तथेति समुच्चयार्थः । तथाच पुष्पमनुक्तं पुष्पजातं, वृक्षोचितं वृक्षन्यस्तं
क्षवक-कण्टकावरोहादिवस्तुजातञ्च, यथावृक्षं वृक्षानुरूपं जानीयादित्यर्थः ।
“उचितन्तु भवेन्नस्ति” इति मेदिनी । अत्र पुनर्विशिनष्टि मध्विति ।
वृक्षोचितेषु मध्ये मधुशिशुकरीराणि मधुशिशोः फलाङ्गुरास्तरुफलानीति
तात्पर्यम् । न तावदेकान्तेन करीरशब्दस्याङ्गुरपर्यायत्वमनुपपन्नम् “हिमांश-
वंशस्य करीरमेव” इति नैषधकाव्यदर्शनात् “वेणोः करीराः” इत्यनन्तरो-
पात्तप्रयोगदर्शनाच्चेत्यवधेयम् ॥ ३०७—३१० ॥

क्षवकोत्यादि । क्षवको राजिका “राइ” इत्याख्यायते तस्य पुष्पं
क्षवकम्, कुलेचरो जिह्मासितव्यः, वंशकरीरो वंशाङ्गुरः, प्रभृतिग्रहणादपा-

क्षवकं वामिलं तैषु स्वादुपाकं सपिच्छिलम् ।

विष्यन्दि वातलं नातिपित्तश्लेष्मकरञ्च तत् ॥ ३१२ ॥

वेणोः करीराः कफला सधुरा रसपाकतः ।

विदाहिनी वातकराः सक्षाया विरुक्षणाः ॥ ३१३ ॥

उद्भिदानि पलालेक्षुकरीषवेणुक्षितिजानि ॥ ३१४ ॥

तत्र पलालजातं सधुरं सधुरविपाकं रुक्षं दोषप्रशसनञ्च ॥ ३१५ ॥

द्वक्षुजं सधुरं कषायानुरसं कटुकं शीतलञ्च ॥ ३१६ ॥

तद्वदेवोष्णं कारीषं कषायं वातकोपनञ्च ॥ ३१७ ॥

वेणुजातं कषायं वातकोपनञ्च ॥ ३१८ ॥

भूमिजं गुरु नातिवातलं भूमितश्चास्यानुरसः ॥ ३१९ ॥

पिण्याक-तिलकल्कास्थूणिका-शुष्कशाकानि सर्व्वदोषप्र-
कोपणानि ॥ ३२० ॥

सार्गादीनामादेशः । अत्र कफहराणीति सामान्येनोक्तमिति “वेणोः करीराः कफलाः” इत्यनन्तरोक्तमविरुद्धम् । उद्भिदानीत्यादि । पलालः शस्यशूल्यः काण्डः, करीषं शुष्कगोमयम्, वेणुशब्दोऽयमजहत्स्वार्थया लक्ष-
णया काष्ठमात्रमप्युपलक्षयतीति निश्चीयते, वेणुजकाष्ठजयोः प्रायेणावि-
शेषात् । न चैतदश्वेयमान्वेयादिभिः सर्व्वेषामेव गुणसाम्येनोपदेशात् ।
पलालादिजानि उद्भिदानि उद्भिजानि कृत्वाकाणीति निष्कर्षः । तत्रेत्यादि ।
भूमितो भूमिगुणविशेषात् अस्य भूमिजस्योद्भिदस्य अनुरसोऽनुरसविशेष-
श्चकारात् व्यक्तरसविशेषश्च भवतीत्यर्थः ॥ ३११—३१९ ॥

पिण्याकेत्यादि । पिण्याको नाम “खैल” इति असिद्धः, तिलकल्का-
क्षता वर्त्तिका तिलकल्कास्थूणिका “तिलुया” इत्याख्यायते । अत्र शुष्क-
शाकगुणसाम्यात् शकितरयोरपि पिण्याकतिलकल्कास्थूणिकयोरुपदेश

विष्टम्भिनः स्मृताः सर्वे वटका वातकोपनाः ॥ ३२१ ॥

सिण्डाकी वातला सान्द्रा रुचिष्यानलदीपनी ॥ ३२२ ॥

विड्मेदि गुरु रुचञ्च प्रायो विष्टम्भि दुर्जरम् ।

सकषावञ्च सर्वं हि स्वादु शाकमुदाहृतम् ॥ ३२३ ॥

कर्कशं परिजीर्णञ्च क्लमिजुष्टमदेशंजम् ।

वर्जयेत् पत्रशाकं तत् यदकालविरोहि च ॥ ३२४ ॥

कन्दानत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः ॥ ३२५ ॥

विदारीकन्द-शतावरी-विस-मृणाल-शृङ्गाटक-कशेरुका-
पिण्डालुक-मध्वालुक-हस्त्यालुक-काष्ठालुक-शङ्खालुक-रक्ता लु-
केन्दीवरोत्पलकन्दप्रभृतीनि ॥ ३२६ ॥

इत्यनुसन्धेयम् । माग्वत् प्रसङ्गादेव वटका सिण्डाकी चोपदिश्येते विष्ट-
म्भिन इत्यादिना । वटका सुप्तादिशताः पिष्टकमेदाः, सिण्डाकी “सिद्धा-
र्यकखलीप्रस्थं सुधीतं निसुषं जले” इत्याद्युक्तलक्षणा, विस्तरतस्त्वामवात-
चिकित्सिते चक्रपाणिसङ्घहे द्रष्टव्या । रुचिष्या “रुचिभुजिभ्यां किप्यन्”
इति किप्यन्, रोचते इत्यर्थः । अकालविरोहि अयथासकालोत्पन्नम्
॥ ३२०—३२४ ॥

कन्दानित्यादि । विदारीकन्दो नाम “भूमिकुष्माण्ड” इति विज्ञायते,
विसं सूक्ष्ममृणालम्, तदेव सूक्ष्मं मृणालमत्रोच्यते, शृङ्गाटकं शृङ्गाटकफलं
“पाणिफल” इति विज्ञायते । कन्दवर्गेऽस्मिन् शृङ्गाटकफलस्योपदेशो
निरङ्गुरत्वेन कशेरुकादिकन्दसाभ्यादुगुणसाभ्याञ्चेति नानुपपत्तिः । कशे-
रुकश्च “केशश्चर” इति ; पिण्डालुको गोलालुकः, मध्वालुको मधुरालुकः
“मड आलु” इति श्रीहृष्टादावाभायते, हस्त्यालुकश्च “बड आलु” इति ;
काष्ठालुकः कठिनालुकः, शङ्खालुकः “शङ्ख आलु” इति प्रसिद्धः, रक्तालुको

रक्तपित्तहराख्याहुः शीतानि मधुराणि च ।
 गुरूणि बहुशुक्राणि स्तन्यवृद्धिकराणि च ॥ ३२७ ॥
 मधुरो बृंहणो वृष्यः शीतः स्वर्ग्योऽतिमूत्रलः ।
 विदारीकन्दो बल्यस्तु पित्तवातहरस्तु सः ॥ ३२८ ॥
 वातपित्तहरा वृष्या स्वादुतिक्ता शतावरी ।
 सहती चैव हृद्या च मेधाग्निवलवर्द्धिनी ॥
 ग्रहण्यशीविकारघ्नी वृष्या शीता रसायनी ।
 कफपित्तहरास्तित्तास्तस्या एवाङ्कुराः स्मृताः ॥ ३२९ ॥
 अविदाहि विसं प्रोक्तं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
 विष्टम्भि दुर्जरं रुचं विरसं सारुतापहम् ॥ ३३० ॥
 गुरू विष्टम्भिशीतौ च शृङ्गाटककशेरुकौ ॥ ३३१ ॥
 पिण्डालुकं कफकरं गुरु वातप्रकोपणम् ॥ ३३२ ॥
 कुसुदोत्पलपद्मानां कन्दा सारुतकोपनाः ।
 कषायाः पित्तशमना विपाके मधुरा हिमाः ॥ ३३३ ॥
 सुरेन्द्रकन्दः श्लेष्मघ्नो विपाके कटुपित्तकृत् ॥ ३३४ ॥
 वेणोः करीरा गुरवः कफसारुतकोपनाः ॥ ३३५ ॥

वर्णतः शङ्खालुमेदः ; इन्दीवरं नीलोत्पलम्, उत्पलन्तु श्वेतं रक्तश्चेह प्रत्ये-
 तव्यम् । प्रभृतिग्रहणात् सुरेन्द्रकन्दादीनामादेशः । सुरेन्द्रकन्दो वन्या-
 लुकः “वाघहाता” इत्युच्यते । वेणोः करीरा वंशकरीरकन्दा इति प्र-
 कारणप्राप्तिः, तथाच न पौनरुक्त्यम् ॥ ३२५—३३५ ॥

स्थूलशूणमाणकप्रभृतयः कान्दा द्वैषत्कषायाः कटुका सजा
 विष्टम्बिनो गुरवः कफवातलाः पित्तहराश्च ॥ ३३६ ॥
 माणकं खादु शीतञ्च गुरु चापि प्रकीर्तितम् ॥ ३३७ ॥
 स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः शूणो गुदकीलहा ॥ ३३८ ॥
 वाराहकन्दः श्लेष्मघ्नः कटुको रसपाकतः ।
 मेहकुष्ठन्निमिहरो बल्यो वृष्यो रसायनः ॥ ३३९ ॥
 ताल-नारिकेल-खर्जूरप्रभृतीनां मस्तकमज्जानः ॥ ३४० ॥
 खादुपाकरसानाह रक्तपित्तहरांस्तथा ।
 शुक्रलाननिलघ्नांश्च कफवृद्धिकरानपि ॥ ३४१ ॥
 बालं क्षणार्त्तवं जीर्णं व्याधितं कृमिभञ्जितम् ।
 कन्दं विवर्जयेत् सर्वं यो वा सम्यङ् रोहति ॥ ३४२ ॥
 पुष्पं पत्रं फलं नालं कान्दाश्च गुरवः क्रमात् ॥ ३४३ ॥
 इति कन्दान्तःशाकवर्गः ।

स्थूलेत्यादि । स्थूलः कन्दो वृहदाकारः शूणभेदः, स एव क्षुद्रः शूण-
 इत्युच्यते, उभाविव “शूल” इत्याख्यायते । प्रभृतिग्रहणाद्वाराहकान्दादीना-
 मादेशः । वाराहकन्दः खनामप्रसिद्धस्तदभावे चर्मकारालुकव्यवहारः
 “वाराहीणामभावे तु चर्मकारालुको मतः” इति स्मरणात् । चर्मकारा-
 लुकः “माणकक्षुरी” इत्याभाष्यते । तालेत्यादि । प्रभृतिग्रहणात् पूग-
 मज्जादीनामादेशः । अत्र तालेतरसस्तकमज्जामशाकत्वेऽपि सास्यादुप-
 देशः । बालमित्यादि । सम्यक् न रोहति न सम्यक् प्रादुर्भवतीत्यर्थः
 “रुह वीजजन्मप्रादुर्भावे च” इति धात्वर्थस्मरणात् । उपयोगसौकर्यार्थ-
 मुक्तमर्थं कथञ्चिद्विभज्योपदिदिशति पुष्पमित्यादिना । नेह पुष्पादीनां

सैन्धव-सामुद्र-विड-सौवर्चल-रोमकौडिद्रप्रभृतीनि लव-
णानि यथोत्तरमुष्णानि वातहराणि कफपित्तकराणि यथापूर्वं
स्निग्धानि स्वादूनि सृष्टमूत्रपुरीषाणि चेति ॥ ३४४ ॥

चक्षुष्यं सैन्धवं हृद्यं रुच्यं लघ्वग्निदीपनम् ।

स्निग्धं समधुरं वृष्यं शीतं दोषघ्नमुत्तमम् ॥ ३४५ ॥

सामुद्रं मधुरं पाके नात्युष्णमविदाहि च ।

भेदनं स्निग्धमीषञ्च शूलघ्नं नातिपित्तलम् ॥ ३४६ ॥

सच्चारं दीपनं रुच्यं शूलहृद्रोगनाशनम् ।

रोचनं तीक्ष्णमुष्णञ्च विडं वातानुलोमनम् ॥ ३४७ ॥

लघु सौवर्चलं पाके वीर्य्योष्णं विणदं कटु ।

गुल्मशूलविवन्धनं हृद्यं सुरभि रोचनम् ॥ ३४८ ॥

रोमकं तीक्ष्णमत्युष्णं व्यायि कटुपाकि च ।

वातघ्नं लघु विष्यन्दि सूक्ष्मं विडुभेदि मूत्रलम् ॥ ३४९ ॥

लघु तीक्ष्णोष्णमुत्केदि सूक्ष्मं वातानुलोमनम् ।

सतितां कटु सच्चारं विद्याल्लवणमौडिद्रम् ॥ ३५० ॥

त्रयाणामुपदेशः पौनरुक्त्येनासज्यते पुष्पाद्यपेक्षया नालकन्दयोस्तारतम्येन
शुरुत्वसंवेदनार्थत्वादित्यनुसन्धेयम् । अत्र कन्दाच्चेति कन्दशब्दो मज्जान-
मप्युपलक्ष्यतीति नानुपपत्तिः ॥ ३३६—३४३ ॥

न तावन्नवणानि विहाय शाकानामुपयोगः सम्भवतीति शाकानन्तरं
लवणान्यधिकरोति सैन्धवेत्यादिना । सामुद्रं नाम “कर्कश” इत्याख्या-
यते, सौवर्चलं क्षणलवणम्, रोमकं पांशुलवणम्, औडिद्रं साभ्रिलवणम् ।

कफवातकृमिहरं लेखनं पित्तकोपनम् ।
 दीपनं पाचनं मेदि लवणं गुटिकाद्वयम् ॥ ३५१ ॥
 जषसूतं बालुकैलं शैलमूलाकरोद्भवम् ।
 लवणं कटुकं छेदि विहितं कटु चोच्यते ॥ ३५२ ॥
 यवचार-खर्जिकाचारोषचार-पाकिम-टङ्कणचाराः ॥ ३५३ ॥
 गुल्मार्शोग्रहणीदोषशर्कराश्मरिनाशनाः ।
 चारास्तु पाचनाः सर्वे रक्तपित्तकराः स्मृताः ॥ ३५४ ॥
 ज्ञेयौ वल्लिसमौ चारौ खर्जिकायावशुकजौ ।
 शुक्रश्लेष्मविवम्भाशौगुल्मश्लीहविनाशनौ ॥ ३५५ ॥
 उष्णोऽनिलघ्नः प्रक्लेदी जषचारो बलापहः ॥ ३५६ ॥
 मेदीघ्नः पाकिमः चारो मूत्रवस्तिविशोधनः ॥ ३५७ ॥

प्रभृतिग्रहणात् गुटिकादिलवणानामादेशः । गुटिकालवणं सौवर्चलमेदः
 लोहितमौवर्चलमित्येतत्, जषः चारमृत्तिका ततः सूतमुत्पन्नमूपसूतम्
 “साजिमाटी” इति प्रसिद्धादुत्पन्नमिति यावत्, बालुकामयी भूमिर्बालुकेला
 “इला कलत्रे सोम्यस्य धरित्रां गवि वाचि च” इति मेदिनो, मरुभूमि-
 रिति निष्कर्षः, तत्र भवं बालुकैलं नाम लवणं योधपुरप्रदेशे “डिडुयाना”
 इति प्रसिद्धम्, शैलमूलस्थितं खनिजं शैलमूलाकरोद्भवम् । विहितं कट्विति ।
 विहितमुपशुक्तं सत्कटु, एतेन कटुविपाकीति निष्कर्षः ॥ ३४४—३५२ ॥

प्रायेण गुणसाम्याज्ञवर्णानन्तरं चारानधिकरोति यवेत्यादिना । यद्
 शूकोद्भवः चारो यवचारः, खर्जिकाचारः “साचिचारः” इति प्रसिद्धः
 जषचारः “साजिमाटी” इत्याख्यायते, पाकिमं निर्वृत्तः चारः पाकिमचारः,
 चारपाकविधायुपदिष्टः पानीयः प्रतिसारणीयश्चेत्यर्थः । टङ्कणो नाम

विरुचणोऽनिलकरः श्लेष्मघ्नः पित्तदूषणः ।
 अग्निदीप्तिकरस्तीक्ष्णपृष्णचारश्च्यवने ॥ ३५८ ॥
 सुवर्णं स्वादु हृद्यञ्च वृंहणीयं रसायनम् ।
 दोषत्रयघ्नं शीतञ्च चक्षुष्यं विषसूदनम् ॥ ३५९ ॥
 रूप्यमम्लं सरं शीतं सस्नेहं पित्तवातनुत् ॥ ३६० ॥
 तास्यं कषायं मधुरं लेखनं शीतलं सरम् ॥ ३६१ ॥
 तिक्तं कांस्थं लेखनञ्च चक्षुष्यं कफवातजित् ॥ ३६२ ॥
 वातकृच्छीतलं लोहं तृष्णापित्तकफप्रणात् ॥ ३६३ ॥
 कटुकमिध्रे लवणे चपुसीसे विलेखने ॥ ३६४ ॥
 सुक्ताविट्ठुमवचेन्द्रवैदूर्यस्फटिकादयः ।
 चक्षुष्या मणयः शीता लेखना विषसूदनाः ।
 पवित्रा धारणीयाश्च पाप्मालक्ष्मीमलापहाः ॥ ३६५ ॥
 इति लवणादिवर्गः ।

गान्धेषु मांसेषु फलेषु चैव शाकेषु चानुक्तमिहाप्रमेयात् ।
 आस्वादतो भूतगुणैश्च मत्वा तदादिशेद्द्रव्यमनल्पबुद्धिः ॥ ३६६ ॥

“सोद्भागा” इत्यभिधीयते । अत्रान्नायते हि “लवणानि पार्थिवविशेषाः”
 इति (सूः ३८ अः), तदिदं पार्थिवत्वसाधनं शास्त्रवर्णनान्तरमवसरवशा-
 द्दिदानीं सुवर्णादयोऽप्युपदिश्यन्ते सुवर्णमित्यादिना । लेखनं घ्नस्येति वि-
 क्षेयम् । चक्षु वृंहणम्, विट्ठुमं प्रवालम्, वचेन्द्रो ह्रीरकः, वैदूर्यं विडाल-
 नेत्राक्षो सणिभेदः, पाप्मा पापम्, अन्तर्लक्ष्मीर्निर्ऋतिर्नरकदेवतेति यावत्
 ॥ ३५३—३६५ ॥

अन्तर्लक्ष्मीर्निर्ऋतिर्नरकदेवतेति यावत्
 अन्तर्लक्ष्मीर्निर्ऋतिर्नरकदेवतेति यावत्

षष्टिका यवगोधूमा लोहिता ये च शालयः ।
 सुहृद्दकीमसूराश्च धान्येषु प्रवराः स्मृताः ॥ ३६७ ॥
 लावतित्तिरिसारङ्गकुरङ्गैकपिञ्जलाः ।
 मयूरवर्म्भिकूर्म्भाश्च श्रेष्ठा मांसगणेष्विह ॥ ३६८ ॥
 दाडिमामलकं द्राक्षा खर्जूरं सपरूषकम् ।
 राजादनं मातुलुङ्गं फलवर्गे प्रशस्यते ॥ ३६९ ॥
 सतीनो वास्तुकञ्चूचिल्लीमूलकपोतिकाः ।
 मण्डूकपर्णी जीवन्ती शाकवर्गे प्रशस्यते ॥ ३७० ॥
 गव्यं क्षीरं घृतं श्रेष्ठं सैन्धवं लवणेषु च ।
 धात्री दाडिममस्त्रेषु पिप्पली नागरं कटौ ॥ ३७१ ॥
 तिक्ते पटोलवार्त्ताके मधुरे घृतमुच्यते ।
 क्षौद्रं पूगफलं श्रेष्ठं कषाये सपरूषकम् ॥ ३७२ ॥
 शर्करेक्षुविकारेषु पाने मध्वासवौ तथा ।
 परिसंवत्सरं धान्यं मांसं वयसि मध्यमे ।
 अप्रयुषितमन्नन्तु संस्क्रातं मातया शुभम् ॥ ३७३ ॥
 फलं प्रय्यागतं शाकमशुष्कं तरुणं नवम् ॥ ३७४ ॥

अति धान्येष्वित्यादिना तरुणं नवमित्यन्तेन ग्रन्थेन । अप्रमेयादपरिसंख्ये-
 यत्वादनुक्तमित्यन्वयः । आस्त्रादतो मधुरादिरसविशेषेण, भूतगुणैर्गुण-
 स्वादिभिश्च सत्त्वा तं तं गुणविशेषं निरूप्य आदिशेदुच्यते इति शेषः ।
 धात्रीत्यादि । पूर्वं हि दाडिमामलकयोः फलेषु प्रशस्तत्वं सुक्तमिदानीन्तु
 तयोरेवास्त्रेषु प्रशस्तत्वं सुपदिश्यते इति फलत्वास्त्रत्वविवेचानेदाकं पीनवृत्त्य-

अतः परं प्रवक्ष्यामि कृतान्नगुणविस्तरम् ॥ ३७५ ॥

लाजमण्डो विष्णुद्वानां पथ्यः पाचनदीपनः ।

वातानुलोमनो हृद्यः पिप्पलीनागरायुतः ॥ ३७६ ॥

खेदाग्निजननी लघ्वी दीपनी वस्तिशोधनी ।

क्षुत्तृट्श्चमग्लानिहरी पेया वातानुलोमनी ॥ ३७७ ॥

विलेपी तर्पणी हृद्या ग्राहिणी बलवर्द्धनी ।

पथ्या स्वादुरसा लघ्वी दीपनी क्षुत्तृषापहा ।

वस्तिशोधनी वृष्या ज्वरातीसारयोर्हिता ॥ ३७८ ॥

शाकमांसफलैर्युक्ता यवाग्वस्ताश्च दुर्ज्वराः ॥ ३७९ ॥

मित्यनुसन्धेयम् । पथ्यागतं परिपक्वम् । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम्

॥ ३६६—३७४ ॥

अत इत्यादि । पक्वमन्नं कृतान्नम्, पिप्पलीनागरायुतः षडङ्गपरि-
भाषया कल्कविधिना वा कर्षमात्रपिप्पलीनागरयोगेन पक्व इत्यर्थः “यदप्सु
शृतशोतासु षडङ्गादि प्रयुज्यते । कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत्तास्त्रिकोऽभ्यसि ।
अर्द्धशृतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ,” तथा “कर्षादिं वा कणाशुण्ठयोः
कल्कद्रव्यस्य वा पलम् । विनीय पाचयेद्युक्त्या वारिप्रस्थेन चापराम्”
इति स्मरणात् । अत्र शृतशोतास्त्रिपलिति निमित्तार्थे सप्तमी “निमित्तमात्रे
सप्तमी सन्तव्या” इति कलापचन्द्रः । अपरां कल्कसाध्यां यवागूमिति
तदर्थः । यवाग्वस्ताश्चेति । ताः पूर्वोक्ता मण्डाद्यात्मका यवाग्वः एवेत्यर्थः,
अन्नारोऽवधारणार्थः ; न तु ताः, पृथग्यवाग्वश्चेति वाक्यार्थः ; चरकादि-
प्राग्देशेष्वायुर्वेदतन्त्रेषु कचिदपि मण्डादिभ्यः पृथग्यवाग्वः अनभिधानात्,
परन्त्वाच्चेष्टेणापामार्गतण्डुलीये पेयायवाग्वोः पथ्यायत्वेनोपदेशाच्च । न
चैवमभ्युपगते “अन्नं पञ्चगुणे साध्यं विलेपी तु चतुर्गुणे” मण्डयतुर्दशगुणे

सिक्थैर्विरहितो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता ।

यवागूर्बहुसिक्था स्याद्विलेपी विरलद्रवा ॥ ३८० ॥

विष्टम्भी पायसो वल्यो मेदःकफकरो गुरुः ॥ ३८१ ॥

कफपित्तकरी वल्यो क्लृशरानिलनाशिनी ॥ ३८२ ॥

धौतस्तु विमलः शुद्धो मनोज्ञः सुरभिः समः ।

स्विन्नः सुप्रसृतस्तूष्णी विशदस्त्वोदनो लघुः ॥ ३८३ ॥

यवागूः पङ्क्तुः स्यात्” इति पृथग्यवागूपाकाभिधायकमायुर्वेदवचनमणु-
मात्रेणापि विप्रतिपिद्धमवति, तत्र पेयायाः प्राकविधेरनुपदेशत एव यवागू-
शब्दस्य तत्परत्वेनोपलम्भात् नापि च “चतुर्विधं भवेज्ज्ञां जलदानप्रमा-
णतः । तत्र भक्तं विलेपी च यवागूः पेयया सह” इति केनचिदुक्तं कथाक्षि-
त्रिकृतं भवति, यवागूशब्दस्य सहसैव मण्डपरत्वेनाभ्युपगमात् स हि प्रागुप-
शुन्यत्वेन विशदं व्याहर्तव्योऽपि नेहोपदिश्यते गन्धमात्रेण । अतएव निपुण-
मतिना वाग्भटेन “मण्डपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम्” इत्येवंमात्रमुप-
दिष्टमित्युपपन्नं भवति मण्डादिभ्यो नान्या यवागूरिति ॥ ३७५—३७८ ॥

स्यादेतत् किं पुनरासां लिङ्गानीत्याह सिक्थकैरित्यादि । सिक्थकै-
रहितो वस्त्रपूतत्वेन निष्पुलकाको भागो मण्डो मण्डरूपा यवागूरित्यर्थः,
पिच्छिलो द्रवभाग इति निष्कर्षः । सिक्थसमन्विता यवागूः पेय्येति
संज्ञावलादर्थ्याक्षिप्तं भवति बहुद्रवेति ; बहुसिक्था विरलद्रवा च विलेपीति
समन्वयः । विष्टम्भीत्यादि । पायसि संस्कृत ओदनः पायसः, तिलकल्क-
कृता यवागूः क्लृशरेति वेदविदो भाषन्ते । धौत इत्यादि । स्विन्नः
संन्यक्पक्वः सन् धौतः शीतलजलेन प्रक्षालितः, सुप्रसृतो निःशेषेण गालित-
मण्डयेत्यर्थः, तुकारः समुच्चयार्थः, अत्र धौतत्वेनैव प्रसृतत्वे लब्धे पुनः सुप्र-
सृत इति विशेषणमेकान्तेन मण्डरहितत्वमाख्यातुम् । “सुधौतप्रसृतः
स्विन्नः सन्तप्तओदनो लघुः” इत्यात्रेयश्च । स्विन्नः सन्ः आदौ सुधौतः
पश्चात् सुप्रसृतयेति तदर्थः । विमलो धौततण्डुलजत्वेन सर्वथा मल-

अधीतोऽप्रसृतोऽस्विन्नः शीतश्चाप्योदनो गुरुः ॥ ३८४ ॥

लघुः सुगन्धिः कफहा विज्ञेयो भृष्टतण्डुलः ॥ ३८५ ॥

स्नेहैर्मांसैः फलैः कन्दैर्वैदलास्त्रैश्च संयुताः ।

गुरवो वृंहणा बल्या ये च क्षीरोपसाधिताः ॥ ३८६ ॥

सुखिन्नो निस्तुषो भृष्ट ईषत् सूपो लघुर्हितः ॥ ३८७ ॥

स्विन्नं निपीडितं शाकं हितं स्यात् स्नेहसंस्कृतम् ।

अस्विन्नं स्नेहरहितमपीडितमतोऽन्यथा ॥ ३८८ ॥

मांसं स्वभावतो वृष्यं स्नेहनं बलवर्द्धनम् ।

स्नेहगोरसधान्यास्त्र-फलास्त्रकटुकैः सह ।

सिद्धं मांसं हितं बल्यं रोचनं वृंहणं गुरु ॥ ३८९ ॥

रहितः, शुद्धसुषुप्तेशादिभिर्विनाशितः, मनोघ्नो मनःप्रियः, समो दाह्यादि-
रहितत्वेन तुल्यरूपः, विगदः शुभ्रोऽपिच्छिलो वा । भृष्टतण्डुलजे पुन-
र्विशेषयति लघुरित्यादिना । भृष्टतण्डुलोऽस्यति भृष्टतण्डुल ईषद्भृष्ट-
तण्डुलज ओदनोऽधीतोऽप्रसृतोऽपि लघ्वादिगुण इत्यर्थः ॥ “भृष्टतण्डुलज-
स्यान्नं लघु वृद्धिप्रदीपनम्” इति तन्त्रान्तरञ्च ॥ ३८०—३८५ ॥

स्नेहेरित्यादि । अस्त्ररस्त्रवगपरिपठितैर्द्वाडिममातुलुङ्गितैर्द्रव्यजातैरि-
त्याहुः । क्षीरोपसाधिताः क्षीरसंयुताः । सुखिन्न इत्यादि । ईषद्भृष्ट-
इत्यन्वयः । “निस्तुषं युक्तिभृष्टञ्च सूष्यं लघुः विपच्यते” इति तन्त्रान्तरञ्च ।
निपीडितं निपीडितरसम् । मांसमित्यादि । अवास्वभावतः इति विशेषणं
संयोगसंस्कारशक्त्यनपेक्षितमाख्यातम् । पुनर्विशिनष्टि स्नेहेत्यादिना ॥
गोरसोऽव तक्रं दधि वेति प्रत्येतव्यम् । “गोरसो दधि तक्रञ्च” इति
हेमचन्द्रः, न त्वेव क्षीरम् । “आकास्त्रपलपिण्याककुलत्यलवणामिषैः ।
क्षीरदधिमधैश्च प्रायः क्षीरं विलभ्यते” इति स्मरणात् । पलं मांसम्

तदेव गोरसादानं सुरभिद्रव्यसंस्कृतम् ।

विद्यात् पित्तकफोद्रेकि बलमांसाग्निवर्द्धनम् ॥ ३६० ॥

परिशुष्कं स्थिरं स्निग्धं हर्षणं प्रीणनं गुरु ।

रोचनं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवर्द्धनम् ॥ ३६१ ॥

तदेवोक्षुप्तपिष्टत्वादुक्षुप्तमिति पाचकाः ॥ ३६२ ॥

परिशुष्कगुणैर्युक्तं वक्त्रैः पक्वमतो लघु ।

तदेव शूलिकाप्रोतमङ्गारे परिपाचितम् ।

ज्ञेयं गुरुतरं किञ्चित् प्रदिग्धं गुरु पाकतः ॥ ३६३ ॥

मित्यनर्थान्तरम् । तदेवेत्यादि । सुरभिद्रव्यसंस्कृतमासनपाके प्रक्षिप्त-
त्वगीलादिसुगन्धिद्रव्यजातम्, उपयोगकाले गोरसस्य दध्नस्तक्रस्य वा दानं
प्रक्षेपोऽवेति गोरसादानम्, समासे पूर्वपददीर्घः, आङ्पूर्वस्य दयतेर्निष्पन्न-
आदानमेव वा शब्दः, दधितक्रमिश्रितमित्येतत् ; तत् हितत्वेनोपदिष्टं चेष्टा-
दिभिः सिद्धं मांसमेव पित्तकफोद्रेकि बलमांसाग्निवर्द्धनञ्च विद्यादित्यन्वयः
॥ ३६६—३६० ॥

परीत्यादि । परिशुष्कं नाम “सिक्तं बहुघृते भृष्टं सुहृष्टाभ्युना मृदु ।
जीरकाद्यैर्वर्धनं मांसं परिशुष्कं तदुच्यते,” इति सूदशास्त्रीकलक्षणम्, स्थिर-
मिति तत्करोतीति णिचि नेयं स्थिरत्वकदित्यर्थः । तस्यैवावस्थाविशेषे
संज्ञान्तरमवगमयति तदेवेत्यादिना । आदावुक्षुप्तमतिष्णिकं पक्वात् पिष्ट-
मित्युक्षुप्तपिष्टं तस्य भावस्तस्मादुक्षुप्तपिष्टत्वात् तत्परिशुष्कं मांसमेव पाचका-
उक्षुप्तं वदन्तीति शेषः, यथा भगवद्वस्त्रिप्रदेशदारणात् भगन्दरा इति
तद्वत् । परिशुष्कगुणैर्युक्तं स्थिरत्वादिगुर्वन्तगुणमित्यर्थः । तदुक्षुप्तश्चेज्जल-
दङ्गारे पुनः स्निग्धं भवति तर्ह्युक्षुप्ताक्षुप्तित्युक्तेयमित्याह वक्त्रावित्यादि ।
अतः उक्षुप्तादित्यर्थः । तदेवेत्यादि । तत् शुद्धं मांसमेव न पुनः परिशुष्क-
उक्षुप्तं वेत्येवकारेण नियम्यते, इति गम्यते, गुरुतरमित्यनन्तरोक्तेः, न हि

उल्लुप्तं भर्जितं पिष्टं प्रतप्तं कन्दुपाचितम् ।
 परिशुष्कं प्रदग्धञ्च शूल्यं यच्चान्यदीदृशम् ।
 मांसं यत् तैलसिद्धन्तु वीर्यींशं पित्तकृद्गुरु ॥ ३८४ ॥
 लघ्वग्निदीपनं हृद्यं रुच्यं दृष्टिप्रसादनम् ।
 अनुष्णवीर्यं पित्तघ्नं मनोज्ञं घृतसाधितम् ॥ ३८५ ॥
 प्रीणनः प्राणजननः प्रवासकासक्षयापहः ।
 वातपित्तश्रमहरो हृद्यो मांसरसः स्मृतः ॥
 स्मृत्योजःस्वरहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् ।
 भग्नविश्लिष्टसन्धीनां कृशानामल्परेतसाम् ॥
 आप्यायनः संहननः शुक्रौजोबलवर्धनः ।
 स दाडिमयुतो वृष्यः संस्कृतो दोषनाशनः ॥ ३८६ ॥

गुरोः पुनः पाके गुरुतरत्वं सहसा बुद्धिविषयमारोहति । छुद्रं शूलं
 शूलिका, सृणाल्यादिषु द्रष्टव्या, तत्र ग्रथितं शूलिकाप्रोतम्, अङ्गारे ज्वल-
 दङ्गारे परिपाचितं सम्यक् खेदितं किञ्चित् गुरुतरमिति सम्बन्धः । पुन-
 र्विशिनष्टि प्रदिग्धमिति । प्रदिग्धं घृतादिभिर्लिप्तं सत् तथैव परिपाचितं
 तन्मांसं पाकतो गुर्वित्यर्थः ॥ ३८१—३८३ ॥

उक्तानां, प्रसिद्धत्वादनुक्तानाञ्च केषाञ्चिद्गुणविशेषमुपदिदिक्षति उल्लुप्त-
 मित्यादिना । पिष्टं वटकादि, प्रतप्तं “अङ्गारादिषु यत् पक्वं प्रतप्तं तदुदा-
 हृतम्” इत्याद्युक्तलक्षणम्, कन्दुः खेदनीति पर्यायी “तुन्दुर” इत्याख्यायते
 तत्र खेदितं कन्दुपाचितम्, अत्र विशेषयति तन्त्वान्तरम् “पिशितं सौरभे-
 र्लिप्तं कन्दुपक्वं मधुप्रभम् । राजिकाकल्कलितञ्च कन्दुपाचितमुच्यते” इति ।
 प्रदग्धमित्यादिकर्मणि क्तः, वज्रिना दग्धुमारब्धमित्यर्थः । शूल्यं शूलाकृतं
 शूलिकाप्रोतमित्येतत् । ईदृशमग्निगुणबहुलं यदन्यदतिकटुत्वादिदोष-

यन्मांसमुद्धृतरसं न तत् पुष्टिवलावहम् ।
 विष्टम्नि दुर्ज्जरं रुचं विरसं मासतावहम् ॥ ३९७ ॥
 दीप्ताग्नीनां सदा पथ्यः खानिष्कस्तु परं गुरुः ॥ ३९८ ॥
 मांसं निरस्थि सुस्निग्धं पुनर्दृष्टदि चूर्णितम् ।
 पिप्पलीशुण्ठिमरिच-गुडसर्पिःसमन्वितम् ।
 एकत्र पाचयेत् सम्यग्वेशवार इति स्मृतः ॥
 वेशवारो गुरुः स्निग्धो बल्यो वातरुजापहः ।
 प्रीणनः सर्वधातूनां विशेषान्मुद्गशोषिणाम् ॥ ३९९ ॥
 क्षुत्पृष्ठापहरः श्रेष्ठः सौरावः स्वादुशीतलः ।
 कफघ्नो दीपनो हृद्यः शुद्धानां प्राणिनामपि ॥ ४०० ॥
 ज्ञेयः पथ्यतमश्चाऽपि मुद्गयूषः कृतोऽकृतः ॥ ४०१ ॥
 स तु दाडिममृद्धीकायुक्तः स्याद्रागषाडवः ॥ ४०२ ॥
 रुचिष्यो लघुपाकश्च दोषाणासविरोधकः ।
 मसूरमुद्गगोधूम-कुलत्थलवणैः कृतः ॥ ४०३ ॥

दूषितं, यच्च तैलसिद्धं तैलपक्वं तत्सर्वं वीर्यीणं पित्तकृत् गुरु चेति सम्बन्धः ;
 तुकारः समुच्चयार्थः । आप्यायन इत्यादि । आप्यायनः शरीरपोषणः,
 संजननो दृढत्वसम्पादनः । संस्कृतो घृतभर्जितः, स मांसरसो दाडिमयुतः
 सन् हृद्यो दीपनाशनश्चेति समन्वयः । खानिष्कः शुष्कमांसपिष्टमित्याहुः ।
 क्षुदित्यादि । सौरावः स्वर्णः, रसतः स्वादुर्वीर्यतय शीतलः स्वादुशीतलः,
 शुद्धानां वसितविरिक्तानामपि दीपनो हृद्य इति सम्बन्धः ॥ ३९४—४०० ॥
 ज्ञेय इत्यादि । कृतो लवण-स्नेह-कटुकैः संस्कृतोऽकृतश्चासंस्कृत इति
 वक्ष्यति परिभाषाविशेषेण । स मुद्गयूषः, मृद्धीका द्राक्षा, रागषाडव-

कफपित्ताविरोधी स्थाक्वातव्याधौ च शस्यते ।
 मृहीकादाडिमैर्युक्तः स एवोक्तोऽनिलाद्विते ।
 रोचनो दीपनो हृद्यो लघुपाक्युपदिश्यते ॥ ४०४ ॥
 पटोलनिम्बयूषौ तु कफमेदोविशोषिणौ ।
 पित्तघ्नौ दीपनौ हृद्यौ कृमिकुष्ठज्वरापहौ ॥ ४०५ ॥
 श्वासकासप्रतिश्यायप्रसेकारोचकज्वरान् ।
 हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोगलामयान् ॥ ४०६ ॥
 कुलत्थदूषोऽनिलहा श्वासपीनसनाशनः ।
 तूणीप्रतूणीकासार्षोगुल्मोदावर्त्तनाशनः ॥
 दाडिमामलकैर्दूषो हृद्यः संशमनो लघुः ।
 प्राणान्निजननो मूर्च्छामेदोघ्नः पित्तवातजित् ॥ ४०७ ॥
 सुज्ञामलकप्रूषस्तु ग्राही पित्तकफो हितः ॥ ४०८ ॥
 यवकोलकुलत्थानां यूषः कण्ठोऽनिलापहः ॥ ४०९ ॥
 सर्व्वधान्यहृतस्तद्वृंहणः प्राणवर्द्धनः ॥ ४१० ॥
 खलकास्वलिकौ हृद्यौ तथा वातकफो हितौ ॥ ४११ ॥
 बल्यः कफानिलौ हन्ति दाडिमाम्लोऽग्निदीपनः ॥ ४१२ ॥
 रूध्यस्तः कफहृद्बल्यः स्निग्धो वातहरो गुरुः ॥ ४१३ ॥

इति व्यवहारोपयोगिकी संज्ञा । रुचियो रोचिष्णुः, “रुचिभुजिभ्यां
 क्तिभ्यन्” इति क्तिभ्यन् । सर्व्वेत्यादि । प्रकृतत्वात् सर्व्वैः पुंस्वहरेतरैः
 क्लृप्तान्यैः क्लृप्तः सर्व्वधान्यहृतः । खलः खड्ग इति पर्यायी उल्लयोरिकत्वात्,
 तद्वच्च खड्गं नाम “तत्त्वं कपित्थचाङ्गेरोमरिचानाजिचिञ्चकैः, सुपर्क

तन्नास्तः पित्तघातं प्रोक्तो विषरक्तप्रदूषणः ॥ ४१४ ॥

खड्गः खड्गयवाग्वश्च पाण्डवाः पानकानि च ।

एवमादीनि चान्यानि क्रियन्ते वैद्यवाक्यतः ॥ ४१५ ॥

अज्ज्ञेहलवणं सर्वमकृतं कटुवैर्विना ।

विज्ञेय लवणज्ज्ञेह-कटुजैः संयुतं कृतम् ॥ ४१६ ॥

अथ गोरसधान्यास्त-फलास्तैरन्वितञ्च यत् ।

यथोत्तरं लघु हितं संस्कृतासंस्कृतं रसम् ॥ ४१७ ॥

खड्गयूपोऽयम्” इत्युक्तलक्षणाः ; काम्बलिकस्त्वनन्तरं वक्ष्यमाणः ॥ ४०१—
४१४ ॥

खड्ग इत्यादि । खड्गः खड्गयूपाः, बहुवचनमत्र तत्तदुपादानभूतानां
तन्नादीनां भागविशेषिणामेकवधत्वादित्यनुसन्धेयम् । एवमेवोत्तरं अपि
द्रष्टव्यम् । खड्गयूपसिद्धा यवाग्वः खड्गयवाग्वः । पाण्डवा नाम “सष्टो-
त्तमधुराऽस्यष्टकपादलवणोषणाः । अतिक्ताः पाण्डवाः कोलकुलवदरैः
कृताः” इत्युक्तलक्षणाः । पानकानि शर्करानिस्तुरसादिकृता द्राक्षाग्मा-
दिकृताश्च पक्कापक्काः पानीयविशेषाः । अन्यानि सन्धानविशेषेण तैल-
लवणादिषु स्थापितानि जम्बोरकरमर्द्दादौनि, यानि “आचार”, इत्यभि-
धीयन्ते तानौत्तर्यः । एषां वक्ष्यमाणानाञ्च केषाञ्चिदकृतान्नत्वेऽपि प्रसङ्गादि-
होपदेशः । सम्प्रति कृताकृतयोः परिभाषामाह अज्ञेहेत्यादिना । अति-
रोहितार्थमेतत् । सामान्येनोक्तमर्थं पुनर्वाञ्छिनष्टि अथेत्यादिना । सं-
स्कृतासंस्कृतं कृताकृतं रसं भांसरसम्, अथ गोरसादिभिर्दध्यादिभिर्भान्वितं
चकारात् संस्कृतासंस्कृतञ्च यत्कृतान्नं तत्सर्वं यथोत्तरम् अन्वितदध्यादिभिरनेष
कृताकृतकर्मेण च लघु हितञ्च विद्यादित्यूह्यम् । अत्र यदिति यदा परा-
मृष्टेन कृतान्नेनैव रसस्याप्युपलब्धेऽपि धृयगुपादानं नितरां तथात्वे गुरुत्व-
कथुत्वमाख्यातुमिति गम्यते, प्राप्तेण रुक्प्रतीकारविधौ कृतरसस्यानुपयोग-

दधिमस्त्वम्लसिद्धस्तु यूपः काम्बलिकः स्मृतः ॥ ४१८ ॥

तिलपिण्याकविक्षतिः शुष्कशाकं विरुद्धकम् ।

सिण्डाकी च गुरूणि स्युः कफपित्तकराणि च ॥ ४१९ ॥

तद्वच्च वटकान्याहुर्विदाहीनि गुरूणि च ॥ ४२० ॥

लघवो वृंहणा वृष्या हृद्या रोचनदीपनाः ।

तृष्णामूर्च्छाभ्रमच्छर्दि-श्रमघ्ना रागषाडवाः ॥ ४२१ ॥

रसाला वृंहणी वल्या स्निग्धा वृष्या च रोचनी ॥ ४२२ ॥

स्नेहनं गुडसंयुक्तं हृद्यं दध्यनिलापहम् ॥ ४२३ ॥

शक्तवः सर्पिषाश्रक्ताः शीतवारिपरिमुताः ।

नातिद्रवा नातिसान्द्रा मन्य इत्युभदिश्यते ॥ ४२४ ॥

मन्यः सदोबलकरः पिपासाश्रमनाशनः ॥ ४२५ ॥

साम्बस्नेहगुडो मूत्रहृच्छोदावर्तनाशनः ।

शर्करेक्षुरसद्राजायुक्तः पित्तविकारनुत् ॥ ४२६ ॥

दर्शनात्, यत्त्वस्मिन्नर्थे आत्रेयेण “अकृतं कृतयूषञ्च तनुसंस्कारिकं रसम् ।
यूपमस्त्वमनन्तञ्च गुरु विद्याद्यथोत्तरम्” इति रसयूपमात्रमधिकृतं तद-
नयोः प्रायोपयोगित्वादित्यनुसन्धेयम् । अत्र गुर्वीति यूपशब्दस्य नपुंस-
कत्वान्नालुपपन्नम्, यूपञ्चमसचिक्वसौ इत्यमरः ॥ ४१५—४१७ ॥

सन्नत्यवसरवशात् प्रागुक्तं काम्बलिकं परिभाषातो निरूपयति दधी-
त्यादिना । तिलविक्षतिस्तिललड्डुकादिः, पिण्याकविक्षतिः पिण्याक-
पिष्टकादिः, विरुद्धकमङ्कुरितं सुहादिः । सिण्डाकी तु व्याहृता प्रागेव, सा
चेह प्रकृतत्वात् पक्वत्वेन विशेष्यत इति न पौनरुक्त्यम् । रसाला नाम “अर्द्धा-
दकाः सुचिरपर्युषितस्य दध्ना, खण्डस्य प्रोक्ष्यपलानि शशिप्रभस्य । सर्पिः-

द्राक्षामधूकसंयुक्तः कफरोगनिवर्हणः ॥ ४२७ ॥
 वर्गचयेणोपहितो मलदोषानुलोमनः ॥ ४२८ ॥
 गौड़मम्लमनम्लं वा पानकं गुरु मूत्रलम् ॥ ४२९ ॥
 तदेव खण्डसृङ्गीका-शर्करासहितं पुनः ।
 साम्लं सतीक्ष्णं सहिमं पानकं स्यान्निरत्ययम् ॥ ४३० ॥
 मार्द्वीकतु श्रमहरं मूर्च्छादाहटपापहम् ॥ ४३१ ॥
 परूषकाणां कोलानां हृद्यं विष्टम्भि पानकम् ॥ ४३२ ॥
 द्रव्यसंयोगसंस्कारं ज्ञात्वा मात्राश्च सर्वतः ।
 पानकानां यथायोगं गुरुलाघवमादिशेत् ॥ ४३३ ॥
 इति कृतान्नवर्गः ।

वक्ष्याम्यतः परं भक्ष्यान् रसवैश्वविपाकतः ॥ ४३४ ॥
 भक्ष्याः क्षीरकृता वल्या वृष्या हृद्याः सुगन्धिनः ।
 अदाहिनः पुष्टिकरा दीपनाः पित्तनाशनाः ॥ ४३५ ॥

पलं मधुपलं मरिचं द्विकर्षम्, शृण्णः पलार्द्धमपि चार्द्धपलं विडुष्य ॥
 सूक्ष्मे घटे सुविमले सृष्टु पाणिष्टु, कर्पूरधूलिसुरभीकृतपात्रसंस्था । एषा
 वृकोदरकृता सरसा रसाला” इत्याद्युक्तलक्षणा । वर्गेत्यादि । वर्गचयेण
 साम्लेत्यादिनोक्तेन वर्गत्रितयेनोपहितो युक्तः मन्य इति सम्बन्धः । मल-
 दोषानुलोमनो मलमूत्रनिःसारणः । सतीक्ष्णं मरिचादितीक्ष्णद्रव्योपहितं
 सहिमं सकर्पूरम् । अनुक्तमर्थमुपसंग्रहीतुमाह द्रव्येत्यादि । परिशिष्टं
 निगदव्याख्यातम् ॥ ४१८—४३३ ॥

अहो-प्रच्युताः स्मः पदवीतः प्रासङ्गिकद्रव्यगुणविवेकेन, तिष्ठत्विदानीं
 पुनश्चमेव प्रतिपत्तितमर्थं प्रवर्त्तयिष्याम इत्येव मन्वानो भगवान् शिष्या-
 नुबोधयन् पुनः प्रतिजानीते वक्ष्याम्येत्यादिना । भक्ष्या अपूप्राद्याः । अदा-

तेषां प्राणकारा हृद्या घृतपूराः कफावहाः ।
 वातपित्तहरा वृष्या गुरवो रक्तमांसलाः ॥ ४३६ ॥
 वृंहणा गौड़िका भक्ष्या गुरवोऽनिलनाशनाः ।
 अदाहिनः पित्तहराः शुक्रलाः कफवर्द्धनाः ॥ ४३७ ॥
 मधुमस्तकसंयावाः पूपा ह्येते विशेषतः ।
 गुरवो वृंहणाश्चैव मोदकास्तु सुदुर्जराः ॥ ४३८ ॥
 रोचनो दीपनः स्वर्ग्यः पित्तघ्नः पवनाप्रहः ।
 गुरुर्मृष्टमश्चैव सट्टकः प्राणवर्द्धनः ॥ ४३९ ॥
 हृद्यः रुग्ण्विर्मधुरः स्निग्धः कफकारो गुरुः ।
 वातापहस्तृप्तिकरो बल्यो विष्यन्दनः स्मृतः ॥ ४४० ॥

हिन ईपदिदाहमञ्जननाः । घृतपूरो नाम “समितां मर्द्दितां चीरनारि-
 केलगुड़ादिभिः । अवगाह्य घृतं पक्वो घृतपूरोऽयमुच्यते” इत्युक्तलक्षणः पि-
 ष्टकभेदः । समिता गोधूमचूर्णम् । गुड़िन संश्लेषः पूपा गौड़िकाः । मधु-
 मस्तकसंयावौ नाम “मधुतलघुतेर्मध्ये वेष्टिताः समिताश्च याः । मधु-
 मस्तकमुद्दिष्टं तस्याख्या परिमार्ज्जनम्,” तथा “संयावस्तु घृतचीरगुड़गोधूम-
 याकजः” इत्युक्तलक्षणो हौ पिष्टकभेदौ । मोदकाः प्रसिद्धाः । एषु
 बहुवचनं तत्तदुपादानद्रव्याणां भागतारतम्येनानेकविधत्वान्नानुपपन्नम्,
 एवमुत्तरवापि व्याख्येयम् ॥ ४३४—४३८ ॥

रोचन इत्यादि । सट्टको नाम “लवणव्योषखण्डैस्तु दधि निर्मथ्य
 गालितम् । पक्वं दाडिमसंयुक्तं चन्द्रचूर्णावचूर्णितम् । सट्टकं पाचका
 श्राद्धः” इत्युक्तलक्षणो भक्ष्यभेदः । चन्द्रः कर्पूरः । मृष्टतमो विशेषेण वस्तु-
 धूतसेत् तर्हि प्राणवर्द्धनः, “शोधितं मृष्टम्” इत्यंभरः । विष्यन्दनो नाम
 “श्रामगोधूमचूर्णश्च सर्पिःचीरसमन्वितम्,” नातिसान्द्रं नातिघ्नं विष्यन्दो

वृंहणा वातपित्तघ्ना भक्ष्या वल्ग्यास्तु सामिताः ।

हृद्याः पथ्यतमास्तेषां लघवः फेनकादयः ॥ ४४१ ॥

सुज्ञादिवेशवाराणां पूर्णा विष्टम्भिनी मताः ।

वेशवारैः सपिशितैः सम्पूर्णा गुरुवृंहणाः ॥ ४४२ ॥

पाललाः श्लेष्मजननाः शष्कुल्यः कफपित्तलाः ॥ ४४३ ॥

वीर्यीणाः पैटिका भक्ष्याः कफपित्तप्रकोपणाः ।

विदाहिनी नातिवला गुरुवश्च विश्लेषतः ॥ ४४४ ॥

वैदला लघवी भक्ष्या कषायाः सृष्टमारुताः ।

विष्टम्भिनः पित्तसमाः श्लेष्मघ्ना भिन्नवर्चसः ॥ ४४५ ॥

नाम नामतः” इत्युक्तलक्षणः । आमानविशेषस्यापि विष्यन्दनस्येहीपदेशो गोडांदिगुणसाम्यादित्यनुसन्धेयम् । वृंहणा इत्यादि । सामिता गोधूम-चूर्णम्, तट्कताः पूपाः सामिताः । फेनकं नाम “विमर्छ विमलां शक्तां समितां नातिशर्कराम् । निर्माय पूपिकां सम्यक् खरपाकं घृते पचेत् । पिटकं फेनकं नाम फेनवत् शशिसन्निभम्” इत्युक्तलक्षणं—पिटकभेदः “ताराखाजा” इत्यभिधीयते । आदिग्रहणात् घृतभृष्टतनुसामितपिटक-दीनामादेशः । सुज्ञादिवेशवाराणामिति, करणेऽन्यतरस्यां पठो “करणे प्रसृत्यर्थयोः” इति श्रौपतिः । पूर्णाः प्रपूरितगर्भाः फेनकादय इति स-स्वन्तः । सुज्ञादिवेशवाराश्च “एवं स्निग्धं पिटञ्च सुज्ञादि चेद्गुडान्वितम् । कणोषणघृतेर्युक्तं वेशवारः स चापरः” इत्युक्तलक्षणाः । एतेनैव वेशवारै-रित्याद्यपि व्याख्यातप्रायम् । सपिशिताः वेशवाराः “मांसं निरस्य” इत्यादिना इहैव प्राशुपदिष्टाः ॥ ४३८—४४२ ॥

पालला इत्यादि । पललः तिलचूर्णम् “पललं तिलचूर्णं च” इति मेदिनी, तस्मैता इति पाललाः, शष्कुल्याऽपूपविशेषाः “मुली” इत्यभिधीयन्ते । पिटकं तण्डुलचूर्णम्, लघु भवाः पैटिकाः । वैदलाः कषारयादिकेताः ।

बल्या वृष्यास्तु गुरवो विज्ञेया माषसाधिताः ॥ ४४६ ॥

कूर्चिकाविकृता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तलाः ॥ ४४७ ॥

विरूढकृता भक्ष्या गुरवोऽनिलपित्तलाः ।

विदाहोत्क्लेशजनना रूक्षा दृष्टिप्रदूषणाः ॥ ४४८ ॥

हृद्याः सुगन्धिनो वृष्या लघवो घृतपाचिताः ।

वातपित्तहरा बल्या वर्णदृष्टिप्रसादनाः ॥ ४४९ ॥

विदाहिनस्तैलकृता गुरवः कटुपाकिनः ।

उष्णा मारुतदृष्टिघ्नाः पित्तलास्त्वक्प्रदूषणाः ॥ ४५० ॥

फलमांसेषु विकृति-तिलमाषोपसंस्कृताः ।

भक्ष्या बल्यास्तु गुरवो वृंहणा हृदयप्रियाः ॥ ४५१ ॥

कपालाङ्गारपक्वास्तु लघवो वातकोपनाः ।

सुपक्वास्तनवश्चापि भूयिष्ठं लघवो मताः ॥ ४५२ ॥

सकिलाटादयो भक्ष्या गुरवः कफवर्द्धनाः ॥ ४५३ ॥

सृष्टमारुताः बहुवाताः “सृष्टो निश्चितं बहुनि” इत्यमरः । पित्तसमा इत्यनेन पित्तवर्द्धकत्वं सूचितं भवति “सामान्यं वृद्धिकारणम्” इति न्यायात्, तैलभृष्टविषयमेतदित्युन्नेयम्, कूर्चिका क्षीरविकृतिः “क्षीरसा” इत्याख्यायते, सा विकृता अत्रेति कूर्चिकाविकृताः “वाहिताग्न्यादिषु” इति परनिपातः, कूर्चिकाविकारजाता इत्यर्थः । विरूढकृता अङ्गुरितमुन्नादिकृताः । कपालः खर्परः, अङ्गारस्तु ज्वलदङ्गारस्तत्र पक्वाः कपालाङ्गारपक्वा भक्ष्या इति सव्वन्धः । किलाटो नाम “नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः” इत्युक्तलक्षणः । आदिग्रहणादामिच्छातककूर्चिकादीनामादेशः, तैः सह वर्त्तमानाः सकिलाटादयः, शर्कराकिलाटादियोगेन कृता इति

कुल्लापा वातला रुक्षा गुरवो भिन्नवर्चसः ॥ ४५४ ॥
 उदावर्त्तहरो वाय्वः कासपीनसमेहनुत् ॥ ४५५ ॥
 धानोलुम्बास्तु लघवः कफमेदोविशोषणाः ॥ ४५६ ॥
 शक्तवो वृंहणा वृष्यास्तृष्णापित्तकफापहाः ।
 पीताः सद्यो बलकरा भेदिनः पवनापहाः ॥ ४५७ ॥
 गुर्वीं पिण्डी खरात्यर्थं लघ्वी सैव विपर्ययात् ।
 शक्तूनामाशु जीर्येत मृदुत्वादवलेहिका ॥ ४५८ ॥
 लाजाश्छर्द्यतिसारघ्ना दीपनाः कफनाशनाः ॥ ४५९ ॥
 बल्याः कषायमधुरा लघवस्तृणमलापहाः ॥ ४६० ॥
 तट्छर्दिदाहघ्नमार्तिनुदस्तच्छक्तवो मताः ।
 रक्तपित्तहराश्चैव दाहज्वरविनाशनाः ॥ ४६१ ॥
 पृथुका गुरवः स्निग्धा वृंहणाः कफवर्द्धनाः ।
 बल्याः सक्षीरभावात् तु वातघ्ना भिन्नवर्चसः ॥ ४६२ ॥
 सुदुर्जरः स्वादुरसो वृंहणस्तण्डुलो नवः ॥ ४६३ ॥

निष्कर्षः । कुल्लापा नाम "अर्द्धस्त्रिंशस गोधूमा अन्ये च चणकादयः ।
 कुल्लापा इति कथ्यन्ते" इत्युक्तलक्षणाः । मृदुत्ववक्तव्यो भक्ष्यो वाय्वः ।
 धाना मृदुयवाः, उलुम्बा अग्निपक्ताः कलायादिसिम्बाः । शक्तवस्त्वन्
 मृदुत्ववचूषाणि ॥ ४५३—४५७ ॥

गुर्वीत्यादि । शक्तूनामत्यर्थं खरा कठिना पिण्डी पिण्डिका गुर्वी,
 सैव विपर्ययात् नातिखरत्वात् लघ्वी, अवलेहिकेति "संज्ञायाम्" इति
 शब्दो भवत्येव इत्यर्थः, सा तु मृदुत्वादाय जीर्येत्यन्वयः । पृथुकाश्चिपि-

सन्धानकृद्भेदहरः पुराणस्तण्डुलः स्मृतः ॥ ४६४ ॥

यदा कारणमासाद्य भोक्तृणां कन्दतोऽपि वा ।

भक्ष्यादयः प्रकल्प्याः स्युस्तदा सुनिपुणो भिषक् ॥

द्रव्य-संयोग-संस्कार-विकारान् समवेक्ष्य तु ।

अनेकद्रव्ययोनित्वाच्चास्त्वतस्तान् विनिर्दिशेत् ॥ ४६५ ॥

अतः सर्वान्यनुपानान्युपदेक्ष्यामः ॥ ४६६ ॥

अस्त्वेन केचिद्विहता मनुष्या माधुर्ययोगे प्रणयीभवन्ति ।

तथास्तयोगे मधुरेण तृप्तास्तेषां यथेष्टं प्रवदन्ति पथ्यम् ॥ ४६७ ॥

टकाः । सक्षीरभावात् क्षीरयोगादित्यर्थः । सन्धानकृद्भेदहरः । अनुक्तमर्थमुपसंभ्रहीतुमिदमुच्यते यदेत्यादि । अपिवेति निपातसमुदायो-
ऽव्ययं पक्षान्तरद्योतनार्थं यद्युवेतिवत् । तदयमर्थः यदा कारणं सूक्ष्-
मत्तीकाररूपं निमित्तमासाद्य प्राप्य, भोक्तृणां कन्दतोऽभिलाषतो वा भक्ष्या-
दयः प्रकल्प्याः स्युस्तदा अनेकद्रव्ययोनित्वात् भक्ष्यादीनामिति शेषः,
शालतः “मधुसर्पिषो मानतस्तुल्ये नाश्नीयात्” इत्यादिशास्त्रद्वारेण द्रव्य-
संयोगसंस्कारविकारान् द्रव्याणि तत्संयोगादींश्च समवेक्ष्य गुणकर्मान्तो यथा-
वद्विशेष्य निर्दिशेत् गुणत उपदिशेदित्यर्थः । इदमत्रावधेयम्, अनेकानि
हि द्रव्याणि सन्तः संयोगादितद्यासाधारणानि कर्मास्त्वारभन्ते यानि पुन-
र्नैकैकशः, तदिदमुपपन्नं भवति अनेकेत्यादि । न चैतदवधेयम्, दृश्यते
हि मानतस्तुल्ये मधुसर्पिषी, यथाकवचित्पयसा संशुक्ता वल्लीफलदयः,
कांस्तभाजने दशरात्रं पर्युषितत्वेन संस्कृतं सर्पिः, आहितास्तत्वेन दधि-
भावमागतं क्षीरञ्च यथास्वं प्रकृतेः कर्मगुणानि हित्वाऽऽरभन्त एकांतेना-
चिन्त्यानीति ॥ ४६८—४६९ ॥

अत्रास्नायते हि “दीपवद्गुरुं वा भुक्तमतिमात्रमथापि वा । यथो-
त्तेनानुपगतेन सुखमन्नं प्रजीर्येति” इति, तदिदं कृतान्नोपदेशादनन्तरं

शीतोष्णतोयासवमद्यबूष-फलान्नधान्यान्मपयोरसानाम् ।

अस्यानुपानन्तु हितं भवेद्यत्तस्मै प्रदेयन्विह मात्रया तत् ॥४६८॥

व्याधिञ्च कालञ्च विभाव्य धीरै-

र्द्रव्याणि भोज्यानि च तानि तानि ॥ ४६९ ॥

सर्वानुपानेषु वरं वदन्ति मेध्यं यदम्नः शुचिभाजनस्थम् ।

लोकस्य जन्मप्रवृत्तिं प्रशस्तं तोयात्मकाः सर्व्वरसाश्च दृष्टाः ॥४७०॥

सङ्क्षेप एषोऽभिहितोऽनुपानेष्वतः परं विस्तरतो विधास्ये ॥४७१॥

उष्णोदकानुपानन्तु स्नेहानामय शस्यते ।

ऋते भक्ष्यातकस्नेहात् स्नेहात् तौवरकात् तथा ॥ ४७२ ॥

व्याचिख्यासितत्वेनोपस्थितमनुपानजातं व्याकर्तुं प्रतिजानीते अत इत्यादिना । आहारमनु लक्ष्मीकृत्य पीयन्ते यानि तान्यनुपानानि । अस्नेनेत्यादि । विहता उद्देजिताः, माधुर्ययोगे मधुररसोपयोगविषये, प्रणयौ भवन्त्यभिलाषिणी भवन्तीत्यर्थः । मधुरेण दृष्टा मधुरेणोद्देजिततया वीताभिलाषा इत्यर्थः ; तेषामस्त्वविहतानां मधुरदृष्टानाञ्च यथेष्टं यथेष्ठितं मधुरमन्तश्चेत्येतत्पथ्यमनुपानं प्रवदन्तीत्यन्वयः । अर्थान्तरमवतारयति शीतेत्यादिना । शीतोष्णतोयादीनां मध्ये यदनुपानं यस्य हितं सात्म्यत्वेन युक्तं भवेत्तत्तु तस्मै इहानुपानाधिकारे मात्रया प्रदेयमिति प्रवदन्तीति पूर्व्वेष्टान्वयः । पुनरप्यर्थान्तरमुपन्यस्यति व्याधिमित्यादिना । तानि तानि द्रव्याणि भोज्यान्यनुपानत्वेन योज्यानि चेत्त्वर्थः । सर्व्वेत्यादि । मेध्यं पथिध्वं निर्द्दोषमित्येतत्, कुतस्तु खल्वविशेषेण सर्व्वत्रेदमपयुज्यत इत्यत आह लोकस्येत्यादि । च हेतौ, यस्मादेवभूतमन्तस्मात् सर्व्वत्रोपयुज्यत इति भावः । नञ्चक्षसाऽतिसंक्षेपोऽल्पबुद्धीनां सामर्थ्यायोपकल्पते तदिदमुच्यते अत इत्यादि ॥ ४६६—४७१ ॥

उष्णोदकेत्यादि । भक्ष्यातकतौवरकस्नेहयोरनुपानान्वशं शृङ्गादिचिह्न-

अनुपानं वदन्त्येके तैले यूपाम्लकाञ्जिके ॥ ४७३ ॥
 शीतोदकं मालिकस्य पिष्टान्नस्य च सर्वशः ।
 दधिपायसमद्यार्ति-विषजुष्टे तथैव च ॥ ४७४ ॥
 केचित् पिष्टमयस्याहुरनुपानं सुखोदकम् ॥ ४७५ ॥
 पयो सांसरसो वापि मालिसुद्धादिभोजिनाम् ।
 युद्धाध्वातपसन्ताप-विषमद्यरुजांसु च ॥ ४७६ ॥
 माषादेरनुपानन्तु धान्याम्लं दधिमस्तु वा ॥ ४७७ ॥
 मद्यं मद्योचितानान्तु सर्व्वमांसेषु पूजितम् ॥ ४७८ ॥
 अमद्यपानासुदकं फलाम्लं वा प्रशस्यते ॥ ४७९ ॥
 क्षीरं घर्माध्वभाष्यस्त्री-क्लान्तानाममृतोपसम् ॥ ४८० ॥
 सुरा क्लेशानां स्थूलानामनुपानं मधूदकम् ॥ ४८१ ॥
 निरामयाणां चित्रन्तु भक्तमध्ये प्रकीर्तितम् ॥ ४८२ ॥
 स्निग्धोष्णं मारुते पथ्यं कफे रुक्षोष्णमिष्यते ।
 अनुपानं हितञ्चापि पित्ते मधुरशीतलम् ॥ ४८३ ॥
 हितं शोणितपित्तिभ्यः क्षीरमिक्षुरसस्तथा ॥ ४८४ ॥

क्लिते स्वयमेव निवेदयिष्यत इत्यतस्त्री प्रति नेह किञ्चिदुपदिश्यते ।
 युक्तेत्यादि । अध्वा अध्वगमनम्, सन्तापोऽग्नितापः, अत्र चकारेण पयो-
 सांसरसो वेत्यनुक्त्यते । क्षीरमित्यादि । घर्मा आतपः, भाष्यमुच्चैर्भाषणं
 शीलादि । इतः पूर्वं पयो सांसरसो वेत्यादिनोक्तानुपानयोरपि घर्माध्व-
 क्लान्तयोः पुनरिहोपदेशस्त्री प्रति मांसात् क्षीरस्य प्रशस्यतरत्वमाख्यातुम् ।
 स मांसेन मधुना मिश्रसुदकं मधूदकम् । निरामयाणासनातुराणाम् । चित्रं
 स्वास्थ्यादुपपत्त्यात् स्निग्धरुक्षोष्णमधुरशीतलमुक्तं यद्यप्यभाष्य सर्व्वमित्ये-

अर्कशेलुशिरीषाणामासवास्तु विषार्त्तिषु ॥ ४८५ ॥

अतः परन्तु वर्गाणामनुपानं पृथक् पृथक् ।

प्रवक्ष्याम्यानुपूर्व्येण सर्वेषामेव मे शृणु ॥ ४८६ ॥

तत्र पूर्वशस्यजातीनां वदरास्तं वैदलानां धान्याम्लम् ।
जङ्गलानां धन्वजानाञ्च पिप्पल्यासवः । विष्किराणां कोल-
वदरासवः । प्रतुदानां क्षीरवृक्षासवः । गुहाशयानां
खर्जूरनारिकेलासवः । प्रसहानामश्वगन्धासवः । पर्णमृगाणां
क्षणागन्धासवः । अनेकशफानां खदिरासवः । कूलचराणां
शृङ्गाटककशेरुकासवः । कोशवासिनां पादिनाञ्च स एव ।
प्लवानामिक्षुरसासवः । नादेयानां मृणालासवः । सामुद्राणां
मातुलुङ्गासवः । अम्लानां फलानां पद्मोत्पलकन्दासवः ।
कषायाणां दाडिमवेचासवः । मधुराणां त्रिकटुकयुक्तः कन्दा-
सवः । तालफलादीनां धान्याम्लम् । कटुकानां दूर्वानल-

तत् । भक्तमध्ये मध्याह्नरे, विशेषणमिदं स्वास्थ्यानुवृत्तेरेवोपात्तम्,
वक्ष्यति हि “स्थापयेन्मध्यवेवितम्” इति । अर्केत्यादि । शेलुर्नाम
“लोना” इत्याख्यायते । न खलु प्रागुक्तं पयो मांसरस एव वा विषार्त्ति-
पूपयुज्यते अपि तु अर्काद्यासवा अपीति तुकारार्थः । अत इत्यादि ।
वर्गाणां शाल्यादीनाम् ॥ ४७२—४८६ ॥

तत्रेत्यादि । पूर्वशस्यजातीनां पूर्वशस्यसामान्यानां शालिवर्गप्रति-
ष्ठितानामिति निष्कर्षः, पूर्वशब्दस्य कुधान्यवर्गव्यावृत्त्यर्थत्वात् । वै-
दलानां कलायादियूषाणाम् । धन्वजानां मरुदेशजानां मृगाणाम् । क्षीर-
वृक्षाः श्याङ्गताः । क्षणागन्धा श्रीभास्वनः । फलानि दाडिमादीनि

तदादौ कर्णयेत् पीतं स्थापयेन्मध्यसेवितम् ।
 पश्चात् पीतं वृंहयति तस्माद्दीप्य प्रयोजयेत् ॥ ४६२ ॥
 स्थिरतां गतमक्लिन्नमन्नसद्रवपायिनाम् ।
 भवत्यावाधजनन-मनुपानमतः पिवेत् ॥ ४६३ ॥
 न पिवेच्छ्वासकासार्त्तो रोगे चाप्यूर्जनुगे ।
 क्षतोरस्कः प्रसेकी च यस्य चोपहतः स्वरः ॥ ४६४ ॥
 पीत्वाध्वभाष्याध्ययन-गेयस्वप्नान् न शीलयेत् ॥ ४६५ ॥
 प्रदूष्यामाशयं तद्धि तस्य कण्ठोरसि स्थितम् ।
 स्यन्दाग्निसादच्छ्वादीनामयान् जनयेद्बहून् ॥ ४६६ ॥
 गुरुलाघवचिन्तेयं स्वभावं नातिवर्त्तते ।
 तथा संस्कारमात्रां न कालांश्चाप्युत्तरोत्तरम् ॥ ४६७ ॥

विभिन्नदिशि तदित्यादिना । आदाविति भोजनस्यैव । मध्यसेवितं भोजनमध्ये पीतं, स्थापयेदिति तिष्ठतेर्गतिनिवृत्त्यर्थत्वात् न कर्णयति नापि च वृंहयत्यपि तु समत्वेनानुवर्त्तयेदिति निष्कर्षः । प्रसेकी आस्यस्त्रावी । स्यन्दोऽभिष्यन्दो नेत्ररोगभेद इति यावत् । श्रुतमेतद्भगवतोक्तमनुपानाधिकारे वाक्यजातमिदानीन्विदमेव तावदुपदेष्टव्यम्, कथं नु खलु क्वचिद्गुरुत्वेनोपदिष्टान्यपि द्रव्याणि निर्विकारं जरां गच्छन्त्येकान्तेन नापि च क्वचिद्गुरुत्वेनोपदिष्टान्यपीत्यत आह गुर्वित्यादि । स्वभावं नैसर्गिकीं गुर्वाद्याहारसाम्यताम्, नातिवर्त्तते चातिक्लामति, तथा संस्कारमात्रां संस्कारसंहितां मात्रां संस्कारं मात्राश्चेत्यर्थः, उत्तरोत्तरं कालान् वयोऽवस्थाविशेषांश्च न अतिवर्त्तत इति क्रियापदमनुक्त्यान्वयः । एतेनैतदुक्तं भवति गुरुत्वेन लघुत्वेन चोक्तानि द्रव्याणि साम्यादितो लघुत्वेन गुरुत्वेन च प्रतिभ्रान्तीति, अतएवात्रेयेणाप्नुक्तम् “गुरुणां लाघवं विद्यात् संस्कारान्

मन्दकर्मान्तारोग्याः सुकुमाराः सुखोचिताः ।
 जन्तवो ये तु तेषां हि चिन्तेयं परिकीर्त्तिता ॥
 वलिनः खरभक्ष्या ये ये च दीप्ताग्नयो नराः ।
 कर्मनित्याश्च ये तेषां नावश्यं परिकीर्त्यते ॥ ४६८ ॥
 इति सर्वानुपानवर्गः ।

अथाहारविधिं वत्स विस्तरेणाखिलं शृणु ॥ ४६९ ॥
 आप्तान्वितमसङ्कीर्णं शुचि कार्यं महानसम् ॥ ५०० ॥
 तत्राप्तैर्गुणसम्पन्नमन्नं भक्ष्यं सुसंस्कृतम् ।
 शुचौ देशे सुसंगुप्तं समुपस्थापयेद्विषक् ॥ ५०१ ॥
 विषघ्नैरगदैः स्पष्टं प्रोक्षितं व्यजनोदकैः ।
 सिद्धैर्मन्त्रैर्हृतविषं सिद्धमन्नं निवेदयेत् ॥ ५०२ ॥

सविपर्ययम् । ब्रीहैर्लाजा यथात्र स्युः शक्तूनां सिद्धपिण्डिकाः” इत्यादि ।
 एतदेव सङ्क्षेपेण स्फोरयन्नाह मन्देत्यादि । अतिरोहितार्थमेतत् ॥ ४६८-४६९ ॥
 न ह्यन्नसा विधिमन्तरेणोपयुक्तान्याहारद्रव्याण्युक्तेन विधिना रस-
 वीर्यादिविशेषतो विज्ञातान्यपि बलवर्णसुखायुषा योजयत्युपयोक्ता रसिती-
 दानीमाहारविधिमधिकरोति अथेत्यादिना । अथेत्ययमानन्तर्यार्थः ।
 विधिः क्लृप्त इति पर्यायी । न खल्वविशुद्धेऽनाप्तसङ्कीर्णत्वादिदोषदुष्टे वा
 देहि संस्कृतान्यन्नान्येकान्तेन विशुद्धानि भवन्तीति वक्तुं युक्तम्, नापि क्षापा-
 ततो विशुद्धत्वेनानुभूतान्यसंशयं विशुद्धानीति मन्वानो भगवान् प्रथमं ताद-
 नुपोद्घातसङ्ख्या किञ्चिदुपदिदिक्षति आप्तेत्यादिना । आप्ता विशुद्धाः,
 असङ्कीर्णमनखावकाशं, महानसम्प्राकस्यानम्, सुसंगुप्तं सुरक्षितं सर्वथा
 सपत्नादिप्रवेशानर्हमित्येतत् । अत्र विषघ्नैरगदैः स्पष्टमित्यादिविशेषणं
 अन्त्या विषदुष्टिश्चानिरासार्थम् । व्यजनं तातवन्तं, तदपि विषघ्नमेषजो-

बह्याम्यतः परं कृत्स्नमाहारस्योपकल्पनाम् ।
 घृतं कार्पायसे देयं पेया देया तु राजते ॥
 फलानि सर्व्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्दलेषु च ।
 परिशुष्कप्रदिग्धानि सौवर्णेषु प्रकल्पयेत् ॥
 मद्गवाणि रसांश्चैव राजतेषूपहारयेत् ।
 कट्टराणि खड्गंश्चैव सर्व्वान् शैलेषु दापयेत् ॥
 दद्यात् ताम्रमये पात्रे सुशीतं सुमृतं पयः ।
 पानीयं पानकं मद्यं मृन्मयेषु प्रदापयेत् ॥
 काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च ।
 दद्याद्द्वैदूर्य्यपात्रेषु रागप्राङ्गवसट्टकान् ॥
 पुरस्ताद्विमले पात्रे सुविस्तीर्णे मनोरमे ।
 सूदः सूपौदनं दद्यात् प्रदेह्यंश्च सुसंस्कृतान् ॥
 फलानि सर्व्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च ।
 तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् ॥

दकैः सिक्तमेवेति सक्षणीयं दुन्दुभिस्त्रनीये वक्ष्यमाणविधिसाहचर्यात् ।
 अन्नं सिद्धं निवेदयेत् समर्पयेत् ॥ ४६८—५०२ ॥

सम्प्रति समुपस्थापयेदिति सामान्येनोक्तमर्थं सम्प्रधार्य यथाकथञ्चित्
 समुपस्थापनं कार्यमित्येवं कृतनिश्चयानां शिष्याणां मनांस्वाक्षिप्तं पुनः
 प्रतिजानीते वक्ष्यामीति । उप समीपे रचना उपकल्पना, कल्पना रचना
 विन्यासश्चेति पर्यायाः । कार्पायसे कणलीहमये चेत्यर्थः । वैदलानि
 “डाला” इत्येवं समाख्यातानि वंशादिरचितानि डल्लकादीनि । कट्टरा-
 णीतिः बहुवचनं “सौवीरान्स्तं तथाऽत्यन्तं काञ्चित् कट्टरं विदुः” इति

प्रद्रवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः ।
 खड्गान् यूषांश्च पेयांश्च सव्ये पाश्वे प्रदापयेत् ॥
 सर्वान् गुडविकारांश्च रागघातवसट्टकान् ।
 पुरस्तात् स्थापयेत् प्राज्ञो द्वयोरपि च मध्यतः ॥ ५०३ ॥
 एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् ।
 भोक्तारं विजने रस्ये निःसखाधि शुभे शुचौ ।
 सुगन्धिपुष्परचिते समे देशेऽथ भोजयेत् ॥ ५०४ ॥
 विशिष्टमिष्टसंस्कारैः पथ्यैरिष्टे रसादिभिः ।
 मनोज्ञं शुचि नात्युष्णं प्रत्यग्रमशनं हितम् ॥ ५०५ ॥
 पूर्वं मधुरमन्नीयान्मध्येऽस्तलवणौ रसौ ।
 पश्चाच्छेषान् रसान् वैद्यो भोजनेष्ववधारयेत् ॥ ५०६ ॥
 आदौ फलानि भुञ्जीत दाडिमादीनि बुद्धिमान् ।
 ततः पेयांस्ततो भोज्यान् भक्ष्यांश्चिन्तिततः परम् ।
 घनं पूर्वं समन्नीयात् केचिदाहुर्विपर्ययम् ॥ ५०७ ॥
 आदावन्ते च मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते ।
 निरत्ययं दोषहरं फलेष्वाप्तकं नृणाम् ॥ ५०८ ॥
 सृणालविसशालूक-कान्देक्षुप्रभृतीनि च ।
 पूर्वं योज्यानि भिषजा न तु भुक्ते कथञ्चनै ॥ ५०९ ॥

पारिभाषिककट्टरमादातुमित्यवधेयम् । वैदूर्यं विडालनेत्राभौ मणि-
 मेदः । प्रदेहान् “चादनी” इति प्रसिद्धान् लेहान् । प्रत्यग्रं सद्यस्कम्
 ॥ ५०३—५०६ ॥

सुखमुच्चैः समास्तोनः समदेहोऽन्नतत्परः ।
 काले सात्त्वां लघु क्षिप्रं विप्रनुष्णं द्रवोत्तरम् ।
 बुभुक्षितोऽन्नमश्नीयान्मात्रावद्विदितागमः ॥ ५१० ॥
 काले भुक्तं प्रीणयति सात्वयमन्नं न बाधते ।
 लघु शीघ्रं व्रजेत् पाकं स्निग्धोष्णं बलवह्निदम् ॥
 क्षिप्रं भुक्तं समं पाकं यात्यदोषं द्रवोत्तरम् ।
 सुखं जीर्यति मात्रावदातुसाम्यं करोति च ॥ ५११ ॥
 अतीवायतयासान्नु क्षपा येष्टृतुषु स्मृताः ।
 तेषु तत्पत्यनीकाब्धं भुञ्जीत प्रातरिव तु ॥ ५१२ ॥
 येषु चापि भवेयुश्च दिवसा शृणुमायताः ।
 तेषु तत्कालविहितमपराह्णे प्रशस्यते ॥ ५१३ ॥
 रजन्यो दिवसाश्चैव येषु चापि समाः स्मृताः ।
 कृत्वा सममहोरात्रं तेषु भुञ्जीत भोजनम् ॥ ५१४ ॥

प्रकृतमाहारक्रममुपदिदिक्षति पूर्वमित्यादिनां । अन्नतत्परोऽन्नपरा-
 यणः, एतेन जल्पनादीनि व्यवच्छिद्यन्त इति गम्यते “अजल्पन्नहसन् तन्मना
 भुञ्जीत” इत्यादिस्मरणात् । क्षिप्रं नातिक्षिप्रमित्यर्थः “नातिद्रुतमश्नीयात्
 तथा नातिविलम्बितमश्नीयात्” इत्यान्वेयानुशासनात् । विदितागमः
 “गुरुणामर्द्धसौहित्यम्” इत्यादिविदितवेदितव्यः । रजन्य इत्यादि । अत्र
 समाः प्रायेणेति बोध्यम्, संवत्सरे हि परमार्थतो, हावेव दिवसो समो
 भवतः । धातुसाम्यमिति धातुशब्देनेह दोषधातुमलानामादेशः, क्रियते
 शरीरधारकत्वसाम्यात् ॥ ५०७—५१४ ॥

नाप्राप्तातीतकालं वा हीनाधिकमथापि वा ।
 अप्राप्तकाले भुञ्जानः शरीरे ह्यलघौ नरः ।
 तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणं वा नियच्छति ॥
 अतीतकाले भुञ्जानो वायुनोपहृतेऽनले ।
 कृच्छ्रादिपच्यते भुक्तं द्वितीयञ्च न काङ्क्षति ॥
 हीनमात्रमसन्तोषं करोति च बलक्षयम् ।
 आलस्यगौरवाटोपसादांश्च कुरुतेऽधिकम् ॥ ५१५ ॥
 तस्मात् सुसंस्कृतं युक्त्या दीपैरेतैर्विवर्जितम् ।
 यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनम् ।
 विभज्य कालदोषादीन् कालयोरुभयोरपि ॥ ५१६ ॥
 अचोचं दुष्टमुच्छिष्टं पाषाणदण्डलोष्टवत् ।
 द्विष्टं व्युषितसखादु पूति चान्नं विवर्जयेत् ॥
 चिरसिद्धं स्थिरं शीतमन्नमुष्णीकृतं पुनः ।
 अशान्तमुपदग्धञ्च तथा खादु न लक्ष्यते ॥ ५१७ ॥
 यद्यत् खादुतरं तत्त्वद्विदध्यादुत्तरोत्तरम् ॥ ५१८ ॥
 प्रक्षालयेदङ्गिरास्यं भुञ्जानस्य सुहृद्भिः ।
 विशुद्धे रसने तस्मै रोचतेऽन्नमपूर्ववत् ॥ ५१९ ॥

काले सात्त्विकमित्यादिना प्राशुक्तेन ग्रन्थेन प्रतिषिद्धत्वेनार्थाच्चिन्तमर्थं पुन-
 र्विगदयन्नाह नेत्यादि । अचोचमशुचि “चोचो गीते शुचौ दत्ते तथा
 तीक्ष्णमनोज्ञयोः” इति मेदिनी । पाषाणादीनि विद्यन्ते अस्मेति पाषाण-

स्वादुना तस्य रसनं प्रथमेनापि तर्पितम् ।
 न तथा स्वादयेदन्यत् तस्मात् प्रक्षाल्यमन्तरा ॥ ५२० ॥
 सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं हर्षणं सुखम् ।
 स्वादु सञ्जनयत्यन्नमस्वादु च विपर्ययम् ॥ ५२१ ॥
 भुक्त्वा च यत् प्रार्थयते भूयस्तत् स्वादु भोजनम् ॥ ५२२ ॥
 अशितस्योदकं युक्त्या भुञ्जानश्चान्तरा पिवेत् ॥ ५२३ ॥
 दन्तान्तरगतञ्चान्नं शोधनेनाहरेच्छनैः ।
 कुर्यादिनाहृतं तद्धि मुखस्यानिष्टगन्धताम् ॥ ५२४ ॥
 जीर्णेऽन्ने वर्द्धते वायुर्विदग्धे पित्तमेव तु ।
 भुक्तमात्रे कफश्चापि तस्माद्भुक्ते हरेत् कफम् ॥
 धूमेनापोह्य हृद्यैर्वा कषायकटुतिक्तकैः ।
 पूगकक्कोलकर्पूर-लवङ्गसुमनःफलैः ॥
 कटुतिक्तकषायैर्वा मुखवैशद्यकारकैः ।
 ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणैः ॥ ५२५ ॥

दृणलोष्टवत् । द्विष्टं मनःप्रतिघाति । अग्रान्तमसम्यग्विस्तृतत्वेन न यथा-
 वन्निर्हीयम् । अपूर्ववदार्थवत् ॥ ५१५—५२१ ॥

स्वादुलक्षणमाह भुक्तेत्यादि । अशित इत्यादि । अत्र युक्त्येतिपद-
 सुभयत्रैव सम्बध्यते काकाक्षिगोलकन्यायात् । युक्त्या यथा अजीर्णाद्या-
 बाधो न भवति तथा विमृश्येत्यर्थः । भुञ्जानो भक्षयन्नन्तरा भोजनमध्ये
 चेत्यर्थः । ग्रहो हि कफः सहसैवाग्निमुपशमय्य पक्त्वाबाधमापादयति
 तदिदमुच्यते तस्मादित्यादि । हरेत् प्रशमयेत्, कथमित्याह धूमेनेत्यादि ।
 अपोह्य वितर्कं परिहृत्य, धूमेन वक्ष्यमाणेन प्रायोगिकेन, हृद्यैरनन्तरोक्तैः

भुक्त्वा राजवदासीत यावद्वक्त्रमसी गतः ।
 ततः पदशतं गत्वा वामपार्श्वे तु संविशेत् ॥
 शब्दरूपरसान् गन्धान् स्पर्शांश्च मनसः प्रियान् ।
 भुक्तवानुपसेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठति ॥
 शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाश्चापि जुगुप्सिताः ।
 अशुच्यन्नं तथा भुक्तमतिहास्यञ्च वामयेत् ॥
 शयनञ्चासनं वापि नेच्छेद्वापि द्रवोत्तरम् ।
 नाग्न्यातपौ न प्लवनं न यानं नापि वाहनम् ॥ ५२६ ॥
 न चैकरससेवायां प्रसज्येत कदाचन ।
 शाकावरान्नभूयिष्ठमस्तञ्च न समाचरेत् ॥
 एकैकशः समस्तान् वा नाप्यश्रीयाद्रसान् सदा ।
 प्राग्भुक्ते त्वविविक्तेऽग्नौ द्विरन्नं न समाचरेत् ॥

कपायादिभिर्वा । राजवदासीत भद्रासननासीतेत्यर्थः “नृपासनं यत्तद्भद्रा-
 सनम्” इत्यमरानुशासनात् । भद्रासनन्तु नाम “सीमन्त्याः पार्श्वयोर्न्यस्येद-
 शुल्फयुग्मं सुनिश्चलम् । वृषणाधः पादपार्श्विं पाणिभ्यां परिवन्धयेत् ॥
 भद्रासनं समुद्दिष्टम्” इत्युक्तलक्षणम् । संविशेत् शयीत । अर्थान्तरमव-
 तारयति शयनञ्चेत्यादिना । द्रवोत्तरं द्रवपानात् परमपि अग्न्यातपादीनि
 शयनादीनि च नेच्छेत्, अपिः समुच्चयार्थत्वात् भोजनात् परमपीत्यर्थः ।
 एतेनार्थाक्षिप्तं भवति द्रवपानात् परमपि यावद्वक्त्रमसी गतस्तावद्राजव-
 दासीतेत्यादि ॥ ५२२—५२६ ॥

पुनर्विंशति नित्यादिना । शाकं पत्रपुष्पादि, अवरान्नं वैशद्यवादि च
 भूयिष्ठं प्रचुरतरमचेति शाकावरान्नभूयिष्ठम्, अस्तञ्चेति तात्पर्यादस्तभूयिष्ठ-
 सित्यर्थः । पुनरर्थान्तरमुपन्यस्यति एकैकश इत्यादिना । नापि रसान्

पूर्वभुक्ते विदग्धेऽन्ने भुञ्जानो हन्ति पावकम् ।

मात्रागुरुं परिहरेदाहारं द्रव्यतश्च यः ॥

पिष्टान्नं नैव भुञ्जीत मात्रया वा बुभुक्षितः ।

द्विगुणञ्च पिवेत् तोयं सुखं सम्यक् प्रजीर्यति ॥ ५२७ ॥

पेयलेह्याद्यभक्ष्याणां गुरु विद्याद्यधोत्तरम् ॥ ५२८ ॥

गुरुणामर्द्धसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते ॥ ५२९ ॥

मधुरादीन् एकैकश एकमेकं कृत्वा, समस्तान् मिलितान् वा सदा
अश्नीयात्, अश्नीयात्तु काञ्चित् पृथक् काञ्चित्तु मिलितानेव, यथोक्तं “पूर्वं
मधुरमश्नीयान्मध्येऽस्तलवणी रसौ” इत्यादि । अत्रास्तलवणयोर्मिलितोप-
योगो मधुरस्य तु पृथगित्यवधेयम् । अत्र सदेति विशेषणन्तु कदाचित्तद्योप-
योगस्याकिञ्चित्करत्वमाख्यातुम् । पुनरर्थान्तरमधिकरोति प्रागित्यादिना ।
तुकारो विशेषणार्थः । प्राग्भुक्ते पूर्वं भोजने कृते अग्नौ अविविक्ते अवि-
शुद्धे सति द्वितीयमन्नं हिरन्नं न समाचरेदश्नीयादित्यर्थः । “विविक्ती पृत-
विजनी” इत्यमरः । एतदेव स्मोरयति पूर्व्वेत्यादिना । ‘मात्रातो गुरुं
मात्रागुरुं द्रव्यतस्तु लघुमिति तात्पर्यम्, यः पुनस्तण्डुलादिराहारो द्रव्यतो
गुरुः सतमपि परिहरेदित्यन्वयः । अत्र पिष्टान्नपदं संस्कारगुरुमात्रमुपलक्ष-
यतीति निश्चीयते “गुरुपिष्टमयं द्रव्यं तण्डुलान् पृथुकानपि । न जातु
भुक्तवान् खादेन्मात्रां खादेद्बुभुक्षितः” इति अरकैकवाक्यत्वात् । वाशब्दो
नियमार्थः, बुभुक्षित एव मात्रया द्रव्यतो गुरुं पिष्टकादिकञ्च भुञ्जीत न
त्वेवाबुभुक्षित इत्यर्थः । पुनर्विशिनष्टि द्विगुणश्चेत्यादिना । वचनमिद-
मद्रव्यगुरुविषयमित्यवधेयम्, वक्ष्यति हि “द्रवोत्तरो द्रवश्चापि न मात्रागुरु-
रिष्यते” इति । कुतः पुनर्द्विगुणं तोयं पिवेत् ? आह सुखमित्यादि ।
प्रजीर्यति प्रक्षिप्तत्वादित्यनुसन्धेयम् ॥ ५२७ ॥

द्रवोत्तरो द्रवश्चापि न सात्रागुरुरिष्यते ।
 द्रवाव्यमपि शुष्कन्तु सम्यगेवोपपद्यते ॥
 विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति ।
 पिण्डीकृतमसंक्लिन्नं विदाहमुपगच्छति ॥ ५३० ॥
 स्त्रोतस्यन्नवहे पित्तं पक्तौ वा यस्य तिष्ठति ।
 विदाहि भुक्तमन्यद्वा तस्याप्यन्नं विदह्यते ॥ ५३१ ॥
 शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वल्लिव्यापदमावहेत् ।
 आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ।
 अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥ ५३२ ॥

पेयेत्यादि । सहितस्य द्रवस्य भावः सौहित्यम् । द्रवात् चीरादेः परो
 द्रवोत्तरः, द्रवविशेषणमेतत् । शुष्कन्त्वविशेषाद्गुरु वा लघु वेत्युन्नेयम्,
 द्रवाव्यमेव सम्यगुपपद्यते परिणामायेति शेषः, न पुनः द्रवहीनमिति
 तात्पर्यम् । एतदेव स्फोरयन्नाह विशुष्कमिति । पूर्वस्मादपिराकृत्यते ;
 अभ्यस्तमप्यन्नं विशुष्कं सत् साधु सम्यक् न पाकं गच्छति द्रवप्राप्त्युत्पत्त्यन्तरे-
 येति शेषः । कुतः ? आह पिण्डीत्यादिना । यतः असंक्लिन्नं द्रवाप्रकर्षतो न
 सम्यक् क्लिन्नतामापन्नमतएव पिण्डीकृतं विदाहं विदग्धतां मनाक् पाक-
 मिति यावत् उपगच्छति प्राप्नोति, तदिदमुपपन्नं भवति न पाकं साधु
 गच्छतीति भावः । अन्यथा विदग्धपाकं दर्शयति स्त्रोतसीत्यादिना । अत्र
 विदाहजनकत्वात् पित्तमपि विदग्धमेव प्रत्येतव्यम्, तदयमर्थः अन्नवहे
 स्त्रोतसि आमाशये पक्तौ पित्तधरायां कलायां वा यस्य पित्तं विदग्धं
 सत् तिष्ठति तस्यापि भुक्तं विदाहि अन्यदविदाहि वा अन्नं विदह्यते
 इत्यन्वयः । अत्रान्नवहे स्त्रोतसि पित्तस्यावस्थानं पित्ताशयादुदगामित्वेनैव
 लक्षणीयम् । पारिशेष्यात् शुष्कादीनां गुणानभिधत्ते शुष्कमित्यादिना ।

अथस्वपानादिषमाशनाद्वा सन्धारणात् स्वप्नविपर्ययाच्च ।
 कालेऽपि सात्त्व्यं लघु चाधि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥ ५३३
 ईर्ष्याभयक्रोधपरिचतेन लुब्धेन रुग्दैर्न्यनिपीडितेन ।
 प्रहेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक् परिणाममेति ॥ ५३४ ॥
 माधुर्यमन्नं गतमामसंज्ञं विदग्धसंज्ञं गतमस्त्रभावम् ।
 किञ्चिद्विपक्वं भृशतोदशूलं विष्टब्धमावहविरुद्धवातम् ॥ ५३५ ॥
 उद्गारशुद्धावपि भक्तकाष्ठं न जायते हृद्गुरुता च यस्य ।
 रसावशेषेण तु सप्रसेकं चतुर्थमेतत् प्रवदन्त्यजीर्णम् ॥ ५३६ ॥

शुष्कं शुष्कशाकादि, विरुद्धं चीरमव्यादि, विष्टम्भि विरुद्धधान्यादि, वङ्गि-
 व्यापदमग्निवैयम्यादि । कथं तु पुनर्वङ्गिव्यापदं जानीम इत्यपेक्षायां
 तस्या भजीर्णानुमेयत्वादजीर्णं विभक्त्योपदिदिचति ग्राममित्यादिना ।
 रसस्य रसवदाहारस्य श्रेयोऽसम्यक्परिणतत्वेन शिष्टोऽंशो रसशेषस्ततो
 रसशेषतः ॥ ५३८—५३९ ॥

किन्तु खलु भगवन्नेतावानेवाजीर्णं हेतुरित्यत आह अतीत्यादि ।
 विषमाशनं परमती निवेदयिष्यते स्वयमेव, सन्धारणं सूत्रपुरीषादीनां
 सन्निरोधः, स्वप्नविपर्ययो दिवास्वप्नादिः, लघु चापीत्यपिना स्निग्धोष्णादीनां
 समुच्चयः क्रियते । ईर्ष्या परोक्षपासहिष्णुता, ईर्ष्यादिभिः परिपीडित-
 ईर्ष्याभयक्रोधपरिचतः । दैन्यं दुःखं शोकादि । वाक्पात्रेषोपदिष्टान्या-
 मादीनि लक्ष्यतो निरूपयति माधुर्यमित्यादिना । माधुर्यं मधुरभावं
 गतमन्नम् आमसंज्ञम्, अस्त्रभावं गतं विदग्धसंज्ञम्, किञ्चिद्विपक्वादिलिङ्गं
 विष्टब्धं विष्टब्धसंज्ञम्, अस्त्र विशेषणमावहेत्यादि । वैशुण्यादधःप्रतिषधः
 प्रतिलोमेन प्रहस्तश्च वातोऽनेति आवहविरुद्धवातम् । सप्रसेकं सास्य-
 स्तवणम् ॥ ५३३—५३६ ॥

सूच्छां प्रलापो वमथुः प्रसेकाः सदनं भ्रसः ।

उपद्रवा भवन्त्येते सरणं वाप्यजीर्णतः ॥ ५३७ ॥

तत्रामे लङ्घनं कार्यं विदग्धे वसनं हितम् ।

विष्टब्धे स्वेदनं पथ्यं रसशेषे शयीत च ॥ ५३८ ॥

वामयेदाशु तं तस्मादुष्णेन लवणाश्वुना ।

कार्यञ्चानशनं तावद्यावन्न प्रकृतिं भजित् ॥ ५३९ ॥

लघुकायसतश्चैनं लङ्घनैः समुपाचरेत् ।

यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा ॥ ५४० ॥

सूच्छेत्यादि । सरणं वाऽप्यजीर्णत इत्यतिप्रवृद्धाजीर्णविषयम् । अत्रा-
स्त्रायते हि “स्त्रले गदे महत्कार्यं क्रिया लघ्वी महागदे । हयमेतदयुक्तं
स्यादयुक्तन्तु स्यादतोऽन्यथा” इति, तदिदं विभज्योपदेष्टुं दुर्बलमामादिक-
मधिकृत्याभिधत्ते तत्रेत्यादि । वचनस्यास्यावलाजीर्णविषयत्वमनन्तरोक्तस्य
बलवद्विषयत्वादेवाध्यवसितव्यम् । रसशेषे रसशेषाजीर्णे, चकारादामादिषु
च शयीताशुक्तवान् सुहृत्तमित्येवेत्युपदेष्टव्यम् गर्भव्याकरणं नाम शारीरं
वाग्भटवचनञ्चानुसन्धाय । स्यादेतत् किं पुनर्वलवत्स्वामादिपूपदिशन्त्या-
चार्या इत्यत आह वामयेदिति । तस्मात् बलप्रकर्षतो सूच्छादि-
भयात्, तं रसशेषातुरमामाद्यातुरञ्च उष्णेन लवणाश्वुना आश्वेव वामये-
दित्यर्थः, सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायात् । अतएव निपुणमतिना
वाग्भटेनाप्युक्तम् “लङ्घनं कार्यमामे तु विष्टब्धे स्वेदनं हितम् । विदग्धे
वसनं यदा यथावस्थं हितं भवेत्” इति ; अत्र यथावस्थमिति विशेषणं
तत्तदवस्थाविशेषात् लङ्घनादिषु मध्ये यद्यस्मै हितत्वेन प्रतीतं भवति
तत्तस्मै देयमित्याख्यातुम् । कार्यञ्चानशनमिति तु व्यवसायाभिप्राये
पुनरिहोपात्तमित्यनुसन्धेयम् “प्रागुक्ते त्वविविक्तेऽग्नौ” इत्यादिनार्थस्यास्य
प्रागेवोपलम्भात् । ततः किं कार्यमित्याह लघ्विति । अतो वमनादितो,

हिताहितोपसंयुक्तमन्नं समशनं स्मृतम् ।

बहु स्तोकासकाले वा विज्ञेयं विषमाशनम् ॥

साजीर्णे भुज्यते यत् तु तदध्यशनमुच्यते ।

त्रयमेतन्निहत्याशु बह्वन् व्याधीन् करोति वा ॥ ५४१ ॥

अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीतास्वना वै परिपाकमेति ।

तद्व्यास्य गैत्रेण निहन्ति पित्तमाक्तेदिभावाच्च नयत्यधस्तात् ॥ ५४२ ॥

विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रं दह्येत हृत्कण्ठगलञ्च यस्य ।

द्राक्षाभयां साक्षिकसम्प्रयुक्तां लीढाभयां वा स सुखं लभेत ॥ ५४३ ॥

लघुकार्यं सन्धुक्षिताग्नित्वेन परिहीनगीरवम्, एनमातुरं लङ्घनैर्लघुभोजनैः
समुपाचरेत् । कियन्तं कालं समुपाचरेत् ? आह यावदिति । प्राणतो
बलतः । न केवलमाहारेष्वेकमेव विषमाशनमजीर्णे हेतुरित्याह हिते-
त्यादि । एवमपि यदाहारेषु प्राग्विषमाशनमात्रमजीर्णहेतुत्वेनोपपद्यते
तत्प्रतान्तराभिप्रायेणेति नानुपपत्तिः । अजीर्णेनाजरणेन सह वर्तमान-
मन्नं साजीर्णम्, सप्तमीयं भावे । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ५३७—५४१ ॥

अन्नमित्यादि । नेह “तीव्रार्त्तिरपि नाजीर्णं पिवेच्छूलघ्नसौपथम् ।
दोषच्छत्रोऽनलो नालं पक्तुं दोषौषधाशनम्” इत्यणुमात्रेणापि विप्रतिपिद्धं
भवति; अन्तुन इह पाकमनपेक्ष्य केवलं शैत्यादितोऽधीनयनमात्रेण प्रती-
कारोपदेशात् ; यदा विदग्धमिति सामान्येनोक्तमप्यवश्यं मनागिति विशे-
षणीयम्, अजीर्णे हि बलवत्त्वेवाग्नेर्दोषपिहितत्वेन पक्त्वत्वमपास्त्वमित्यध्य-
वस्य भेषजं प्रतिपिध्यत एकान्तेनेति निश्चीयते तीव्रार्त्तिरित्यादिनायुर्वेद-
वचनेन । अत्र तु दुष्ट इत्यनभिधाय दोषच्छन्न इतिपदं बलीयसाजीर्णे-
नाग्नेस्तिरस्कृतपक्त्वमाख्यातुमिति गम्यते, तथाच भेषजमत्रोपपन्नं भवति
अजीर्णस्यास्यावलीयस्वादिति निष्कर्षः । विदह्यत इत्यादि । अत्र
साक्षिकसम्प्रयुक्तामित्युभयत्रैव सम्बध्यते वाशब्देन समाकृष्टत्वात् । लीढा

भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का स्निग्धस्य जन्तोर्वलिनीऽन्नकाञ्चि ।
 प्रातः स शुण्ठीमभयाशङ्को भुञ्जीत सम्प्राश्य हितं हितार्थी ॥५४४
 खल्वं यदा दोषविवद्विज्ञासं लीनं न तेजःपथमावृणोति ।
 भवत्यजीर्णेऽपि तदा वुभुक्षा सा मन्दबुद्धिं विषवन्निहन्ति ॥५४५॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गुणानां कर्मविस्तरम् ।
 कर्मभिस्त्वनुमीयन्ते नानाद्रव्याश्रया गुणाः ॥ ५४६ ॥
 क्लृप्तः स्तम्भनः शीतो मूर्च्छातटस्वेददाहजित् ।
 उष्णस्तद्विपरीतः स्यात् पाचनश्च विशेषतः ॥

प्रातरेवेत्यूर्ध्वं भवति “वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनम्” इति स्मरणात् ।
 भवेदित्यादि । अजीर्णं प्रति शङ्केह स्तिमितकोष्ठत्वादिनेत्यध्यवसितव्यम्
 “आमप्रदोषेषु त्वन्नकाले जीर्णाहारं पुनर्दोषावलिप्तामाशयं स्तिमितकोष्ठ-
 मनन्नाभिलाषिणमभिसमीक्ष्य पाययेद्दोषपाचनार्थमौषधमग्निसन्मुखणार्थञ्च
 न त्वेवाजीर्णाशनम्” इत्यान्वेयानुशासनात् । शुण्ठीमभयाश्च सम्प्राश्य
 हितार्थी हितं भुञ्जीतेति समन्वयः । एवमेतेषु यथावदुपपन्नेष्वपि कश्चित्
 पचनत्रितयमेतदनार्थं केनाप्यन्येन कल्पितमजीर्णे भेषजप्रतिषेधादित्येव-
 माख्यापयन्, स्वस्यैवान्धत्वमाख्यापयतीत्येवं ब्रूमः । स्यादेतत् किन्तु खलु
 वुभुक्षायां जातायां विधिवद्भुक्तमप्यन्नं कचिद्विकाराय सम्पद्यत इत्यत आह
 खल्वसित्यादि । दोषविवद्वं दोषेणैकान्ततः सन्मिथम्, लीनं स्तोतःसु
 संक्षिप्तम्, तेजःपथमग्निप्रथं पित्तनिःसरणमार्गमित्येतत् ॥ ५४२—५४५ ॥

न ह्यज्ञसा भिषग्विद्यायां विपुलप्रज्ञोऽपि कश्चिदुपयोपदेशं द्रवद्रव्य-
 विधिसन्नपानविधिं वाधिगम्य द्रव्याणां तांस्तान् शैत्यौष्ण्यादिकान् भावान्
 युक्त्या समन्वीयोपदेष्टुमुपधारयितुं वा प्रभवत्यनायासेन कर्मानुमेयत्वात्,
 तदिदानीं पूर्वाचार्यप्रसिद्धेन क्रमेण द्वेधा विभज्य कर्मतः शीतादीन् गुणान्
 तुपदिदिक्षति अत इत्यादिना । क्लृप्त उष्णार्त्तानां सुखसञ्जननः, स्तम्भनः

स्नेहमार्दवकृत् स्निग्धो बलवर्णकरस्तथा ।
 रुक्षस्तद्विपरीतः स्याद्विशेषात् स्तम्भनः खरः ॥
 पिच्छिलो जीवनो बल्यः सन्धानः श्लेष्मलो गुरुः ।
 विशदो विपरीतोऽस्मात् क्लेदाचूषणरोपणः ॥
 दाहपाककरस्तीक्ष्णः स्रावणो मृदुरन्यथा ।
 सादोपलेपबलकृद्गुरुस्तर्पणवृंहणः ।
 लघुस्तद्विपरीतः स्यात्क्षेखनो रोपणस्तथा ॥ ५४७ ॥
 दशाद्याः कर्मतः प्रोक्तास्तेषां कर्मविशेषणैः ।
 दशैवान्यान् प्रवक्ष्यामि द्रवादींस्तान् निबोध मे ॥ ५४८ ॥
 द्रवः प्रक्लेदनः, सान्द्रः स्थूलः स्याद्वन्धकारकः ।
 श्लक्ष्णः पिच्छिलवज्ज्ञेयः कर्कशो विशदो यथा ॥

शोणितादीनां गतिमतां सन्निरोधनः । विशेषतः प्राचुर्येण पाचन इति
 सन्धन्वः, उष्णो ह्यग्निगुणवद्गुल इत्ययमाशयः । रुक्ष इत्यादि । स्तम्भनो
 मलमूत्रादीनामप्रवर्तनः, खरं कर्कशं करोतीति खरः, णिचि पचाद्यच् ।
 गुरुश्चिरपाकी, क्लेदसंशोषणो व्रणरोपणश्चेति क्लेदाचूषणरोपणः । यथा-
 विभागमर्धमिमं विभज्य शिष्टानर्थानधिकरोति दशैत्यादिना । तेषां व्या-
 धिख्यासितानां गुणानां मध्ये आद्याः पूर्वाचार्यैरादावुपदिष्टाः शीतोष्ण-
 स्निग्ध-रुक्ष-पिच्छिल-विशद-तीक्ष्ण-मृदु गुरु-लघु-समाख्याता दश गुणाः
 कर्मतः प्रोक्ताः इदानीन्तु कर्मविशेषणैः कर्मविशेषैरुक्तेतरैः कर्मभिरिति
 यावत्, दशैवान्यान् द्रवादीन् प्रवक्ष्यामि, तान् मे सत्तो निबोधेति योजना
 ॥ ५४६ — ५४८ ॥

द्रव इत्यादि । स्थूलं करोतीति स्थूलः सान्द्रविशेषणमेतत् । ये त्वङ्ग
 सान्द्रादनन्तरं श्लक्ष्णकर्कशयोः पाठात् सूक्ष्मान्ता द्रवादयो हादशैव भवन्ति

सुखानुबन्धी सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचनो मृदुः ।
 दुर्गन्धो विपरीतोऽस्माद्दृष्टासारुचिकारकः ॥
 सरोऽनुलोमनः प्रोक्तो मन्दो यात्राकरः स्मृतः ।
 व्यायी चाखिलं देहं व्याप्य पाकाय कल्पते ॥
 विकासी विकसन्नेवं धातुबन्धान् विमोक्षयेत् ।
 आशुकारी तथाशुत्वाद्भावत्यस्मसि तैलवत् ॥
 सूक्ष्मस्तु सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मेषु खोतःखनुसरः स्मृतः ।
 गुणा विंशतिरित्येवं यथावत् परिकीर्तिताः ॥ ५४६ ॥
 सम्प्रवक्ष्याम्यतश्चोद्धृमाहारगतिनिश्चयम् ।
 पञ्चभूतात्मके देहे आहारः पाञ्चभौतिकः ।
 विपक्वाः पञ्चधा सत्यगुणान् स्नानभिवर्द्धयेत् ॥

नत्वेव दशेत्येवं विप्रतिपद्यन्ते तान् पुनः कटाक्षयन्नाह श्लक्ष्ण इति । अय-
 मभिसन्धिः, संख्येयं कर्मविशेषमाश्रित्योपदिश्यते, श्लक्ष्णकर्कशौ तु पि-
 च्छिलविशदसास्यादुक्तगुणौ नातो द्वादशत्वापत्तिर्गन्धमात्रेणाप्युपलभ्यत-
 इति । कर्मतः सुगन्धदुर्गन्धगुणानुपदिश्येते सुखेत्यादिना श्लोकेन । मन्दो
 मन्दाख्यो गुणः, यात्राकरः कालक्षेपकरः “यात्रा स्यादुयापने गतौ” इत्य-
 सरः । विकासीत्यादि । एवमित्यखिलं देहं व्याप्येत्यर्थः । उक्तमर्थ-
 सुपसंहरति गुणा इत्यादिना । विंशतिरिति गीतादिभिर्द्रव-सान्द्र-सुगन्ध-
 दुर्गन्ध-सर-मन्द-व्यायि-विकास्याशुकारि-सूक्ष्मगुणानुगमादित्यनुसन्धेयम्
 ॥ ५४६ ॥

सम्प्रवक्ष्यामीत्यादि । आश्रियते रसोऽस्मादित्याहारोऽन्नपानं तस्य
 गतिः कर्मत्याहारगतिः । पञ्चधा स्नानं गुणान् अभिवर्द्धयेदित्यन्वयः ।
 एतेनैतदुक्तं भवति पार्थिव आहारः पार्थिवान् गुणान् गुरु-खर-कठिना-

अविदग्धः कफं पित्तं विदग्धः पवनं पुनः ।
 सम्यग्विपक्वो निःसार आहारः परिवृंहयेत् ॥
 विण्मूत्रमाहारमलः सारः प्रागीरितो रसः ।
 स तु व्यानेन विजिह्वः सर्जान् धातून् प्रतर्पयेत् ॥ ५५० ॥
 कफः पित्तं मलः खिपु खेदः स्यान्नखरोम च ।
 नेत्रविट्त्वक्षु च स्नेहो धातूनां क्रमशो मलाः ॥ ५५१ ॥
 दिवा विबुद्धे हृदये जाग्रतः पुरुडरीकवत् ।
 अन्नमक्लिन्नधातुत्वादजीर्णोऽपि हितं निशि ॥
 हृदि सम्प्लीलिते रात्रौ प्रसुप्तस्य विनिपतः ।
 क्लिन्नविस्मस्तधातुत्वादजीर्णो न हितं दिवा ॥ ५५२ ॥

दीन् अभिवर्द्धयेत्, आप्यादयस्त्वाहारा यथास्त्वं द्रवीण्याप्रभृतीन् गुणानिति ।
 चरकेऽप्युक्तम् “यथास्त्वेव पुप्यन्ते देहे द्रव्यगुणाः पृथक् । पार्थिवाः पार्थि-
 वानेवं शेषाः शेषांश्च कृत्स्नशः” इति । निःसारो नीरसो मलमात्रेणाव-
 स्थित इति यावत् । वक्ष्यति हि “सारः प्रागीरितो रसः” इति प्रागिति
 शोणितवर्णनीये । कफ इत्यादि । खेषु कर्णादिच्छिद्रेषु मलः कर्ण-
 गूथादिः, नखरोमेति समाहारो दर्शितेभ्योऽन्यत्र नियमस्याभावान्नानुपपन्नः ।
 नेत्रविट् नेत्रमलः, धातूनां रसादीनामेत विभक्त्यन्तेन निर्दिष्टाः कफादयः
 क्रमशो मला इत्यर्थः । नन्विदमुक्तम् अध्यशनमाश्लेव निहन्ति वह्नं
 व्याधीन् करोति वेति, दृश्यते च तदिष्टमनिष्टं वापादयत्यनियमेन ; कुत-
 एतत् ? इत्याह दिवित्यादि । धातुशब्देनेह धारणपीपणहेतुत्वादिसादयः
 पुरीषादयो वातादयश्चोच्यन्त इत्याहुः । तदयमर्थः, दिवाजाग्रतः पुरुषस्य
 पुरुडरीकवत् हृदये विबुद्धे रविकिरणजुष्टत्वेन सक्रियत्वेन च श्लेष्मणोऽपचयात्
 परिस्रुटान्तःशुषिरे सति, अक्लिन्नधातुत्वात् क्लेदेनानुगतदोषधातुमल-

५८२ सुश्रुतार्थसन्दीपनभाष्यसमेतम् सुश्रुतसंहिता-सूत्रस्थानम् । [अः ४६ ।

द्वमं विधिं योऽनुमतं महामुने-
नृपर्षिसुख्यस्य पठेद्धि यत्नतः ।
स भूमिपालाय विधातुमौषधं
महात्मनाञ्चाहति सूरिसत्तमः ॥ ५५३ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थानेऽन्नपानविधिर्नाम
षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

इति श्रीसुश्रुताचार्यविरचिते आयुर्वेदशास्त्रे सुश्रुतसंहितायां
सूत्रस्थानं समाप्तम् ।

त्वात्, अजीर्णेऽप्यन्नं निशि हितमित्यर्थः । अत्राक्लिन्नधातुत्वादिति विशेषणं
यथाकथञ्चित् क्लिन्नशरीरत्वे रात्रावपि तदात्वे भोजनप्रतिषेधार्थम् । अत
एवाक्लिन्नत्वकारिणि मनागजीर्ण एवास्य विधेर्विषय इत्यामनन्याचार्याः ।
एतद्विपर्ययासेन शेषं व्याख्येयम् । तत्र तु विस्मृतत्वं श्रेयित्यादेव लक्षणी-
यम् । सम्प्रति शिष्याणां प्रीत्यभिवृद्धये सामग्रेण सूत्रस्थानोपदिष्टानर्थान्
श्लोकेन स्तोति इममित्यादिना । अनुमतं सम्मतम् । परिशिष्टं निगद-
व्याख्यातम् ॥ ५५०—५५३ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
सूत्रस्थाने अन्नपानविधिर्नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

समाप्तश्चेदं सूत्रस्थानभाष्यम् ।

सुश्रुतसंहिता ।

निदानस्थानम् ।

रामपुरवोयालिया-प्रवासि-
श्रीहाराणचन्द्र-चक्रवर्त्ति-कविराज-
विरचित-सुश्रुतार्थसंक्षेपनभाष्य-समेतम् ।

भूतपूर्व-राजकीयसंस्कृतविद्यालयाध्यापक-पूज्यपाद-
सर्वतन्त्रसतन्त्र-तर्कालङ्कारपदाङ्कित-महामहोपाध्यायः
श्रीलचन्द्रकान्त-भट्टाचार्य्य-
प्रमुखैः संगोधितम् ।

कलिकाताराजधान्याम्
गिरिश-विद्यारत्न-वर्त्मनि चतुर्विंश-संख्यक-सप्तमि
गिरिश-विद्यारत्न-यन्त्रे
श्रीशशिभूषण-कतिरत्न-भट्टाचार्य्येण सुद्वितम्
अमु, -वि, -उपाधिधारिणा श्रीमत्-सुरेशचन्द्र-चक्रवर्त्तिना
रामपुरवोयालियातः प्रकाशितम् ।

प्रकाश्याः १८३० ।

सुश्रुतसंहिताया निदानस्थानम्

सूचीपत्रम् ।

ॐ/ॐ/ॐ

विषयः	पृष्ठाः	पंक्तयः	विषयः	पृष्ठाः	पंक्तयः
वातव्याधिनिदानाध्यायः	१	१	श्लीहोदरादीनां लक्षणानि	५८	३
प्राणादीनां लक्षणादीनि	४	१	परिस्त्राव्युदर-दकोदरयो-		
वातरक्तनिदानम्	८	४	लक्षणे	६०	१
आक्षेपकलक्षणम्	१०	५	मूढगर्भनिदानाध्यायः	६१	१
अपतनकादीनां लक्षणानि	११	१	अन्तर्मृतगर्भलक्षणम्	६५	७
पक्षाघातलक्षणम्	१२	५	विद्रधिनिदानाध्यायः	६६	१२
अपतन्त्रकादीनां लक्षणानि	१३	३	अन्तर्विद्रधिनिदानम्	६८	८
श्लेष्मसादीनां लक्षणानि	१५	१	अन्तर्विद्रधेर्विशेषलक्षणम्	६८	५
वातकण्ठकादीनां लक्षणानि	१७	१	रक्तविद्रधिलक्षणम्	७०	३
अश्लीनिदानाध्यायः	१८	१	विद्रधिगुल्मयोर्भेदः	७०	८
अश्लीनिदानाध्यायः	२८	१	विसर्पादिनिदानाध्यायः	७२	१२
भगन्दरनिदानाध्यायः	३६	१	नाडीव्रणनिदानम्	७५	१
कुष्ठनिदानाध्यायः	४०	५	स्तनरोगनिदानम्	७७	१
सप्तमहाकुष्ठलक्षणानि	४२	१३	स्तन्यपरीक्षा	७८	१०
स्थूलारक्तामहाकुष्ठयोर्लक्षणे	४३	११	ग्रन्थादिनिदानाध्यायः	७८	१४
एककुष्ठादीनां लक्षणानि	४४	१	अपचीलक्षणम्	८१	३
किन्तासलक्षणम्	४५	५	अर्बुदलक्षणम्	८१	७
त्वगादिसमाश्रितकुष्ठ-			गलगण्डलक्षणम्	८३	३
लक्षणम्	४६	८	वृद्धादिनिदानाध्यायः	८४	१०
ग्रमेहनिदानाध्यायः	४८	१२	अन्तर्वृद्धिनिदानम्	८५	१२
ग्रमेहाणां भेदाः	५०	१०	उपदंशनिदानम्	८६	६
तेषां विशेषलक्षणानि	५१	८	श्लेष्मदनिदानम्	८७	१५
तेषामुपद्रवाः	५२	१२	क्षुद्ररोगनिदानाध्यायः	८८	५
ग्रमेहपिडका-भेदाः	५३	१०	अजगस्तिकादीनां लक्षणानि	८९	१
शराविकादीनां लक्षणानि	५४	१	पनसिकादीनां लक्षणानि	८९	१
उदरनिदानाध्यायः	५६	१३	कुनखादीनां लक्षणानि	८९	३

विषयः	प्रमाणः	पंक्त्यङ्कः	विषयः	प्रमाणः	पंक्त्यङ्कः
अर्करादीनां लक्षणानि	८३	१	ओष्ठगतरोगलक्षणानि	१०५	७
यौवनपिङ्गकादीनां लक्षणानि	८४	१	शीतादादिदन्तमूलगत- रोगलक्षणानि	१०७	१
अवपाटिकादीनां लक्षणानि	८५	७	उपकुशादीनां लक्षणानि	१०८	१
अहिपूतनादीनां लक्षणानि	८६	१	दन्तगतरोगलक्षणानि	१०८	१२
शूकदोषनिदानाध्यायः	८७	१	जिह्वागतरोगलक्षणानि	११०	१
भग्ननिदानाध्यायः	१०१	१	तालुगतरोगलक्षणानि	१११	१
सुखरोगनिदानाध्यायः	१०५	१	कण्ठगतरोगलक्षणानि	११२	७
			सर्व्वसराणां लक्षणानि	११५	३

सुश्रुतसंहिताया निदानस्थानस्य

शुद्धिपत्रम् ।

अध्यायम्	अध्यायम्	प्रमाणः	पंक्त्यङ्कः
परमाप्तत्वं	परमाप्तत्वं	२	११
धमनीव्याकरणे	धमनीव्याकरणे	३२	१०
अश्वरौ वैक्तं	आश्वरिवैक्तं	३२	१७
मलाधारः ; किष्टा-	मलाधारः किष्टा-	३३	२१
द्व्यङ्गुलीपपादानं	द्व्यङ्गुलीपादानं	३८	१८
मेदप्रभृतयः	मेदःप्रभृतयः	५०	२३
स्मृता	स्मृता	५४	११
अल्पशस्तूप-	अल्पशस्तूप-	६०	१८
स्मृताः	स्मृताः	६७	१३
क्षतीक्षाः	क्षतीक्षा	६८	२
आयसीवादि	आसी वा यदि	६८	११
शुल्मश्चापि च पचते	शुल्मश्चापि न पचते	७१	५
प्रतिकारयितुं	प्रतिकारयितुं	७५	१३
अन्यतर	अन्यतर	८८	१७
कर्णोपरि	कर्णोपरि	८९	१७

सुश्रुतसंहिता ।

—ॐ—

निदानस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

धन्वन्तरिं धर्म्मभृतां वरिष्ठममृतोद्भवम् ।

चरणानुपसंगृह्य सुश्रुतः परिपृच्छति ॥

वायोः प्रकृतिभूतस्य व्यापन्नस्य च कोपनैः ।

स्थानं कर्म्म च रोगांश्च वद मे वदतां वर ॥ २ ॥

न ह्यञ्जसा स्त्रलक्षणतो विकारजातमजानन् विदितवेदितव्योऽपि कश्चिद्विषक् प्रभवति कश्चिदप्यातुरमुत्थापयितुं भेषज्योपयोगेन, तदिदानीं-
मेतच्छास्त्रानुसरणोपायभूतं सूत्रस्थानं व्याख्यायैव व्याचिख्यासितानि वि-
कारलक्षणानि व्याचिख्यासुः क्रमप्राप्तं पूर्वार्थप्रसिद्धमप्यर्थासत्त्वेन निदं-
र्शनस्वरूपं षोडशाध्यायं निदानस्थानमारिप्तमानो भगवांस्तत्त्वकारो दीपेषु
वातस्य प्रवर्त्तकत्वेन प्राधान्यात् तथैव निरूपितत्वाद्वा प्रथमं तावद्वात-
व्याधिनिदानमधिकरोति अथात इत्यादिना । नेह वातजी व्याधिर्वीर्य-
व्याधिर्नापि च “दीपा ह्यपि रोगशब्दं लभन्ते” इति स्मरणात् वात एव
व्याधिरिति वाक्यार्थः, ज्वरादावविकारिणि वाते चातिव्याप्तेः ; किन्तर्हि ?
वातजोऽसाधारणो व्याधिर्वीर्यव्याधिरुच्यते अनन्तरं तथैवोपदेशात् । नि-
दानशब्दस्त्वर्थतो व्याहृतः प्रागेव ॥ १ ॥

न निदमा मनन्ति । “नाष्टः कस्यचित् किञ्चित् ब्रूयात्” इत्येतैः

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रोब्रवीद्विषजां वरः ।
 स्वयम्भुरेष भगवान् वायुरित्यभिगच्छितः ॥
 स्वातन्त्र्याद्विल्यभावाच्च सर्व्वगत्वात् तथैव च ।
 सर्व्वेषामेव सर्व्वात्मा सर्व्वलोकानसृजतः ॥ ३ ॥
 स्थित्युत्पत्तिविनाशेषु भूतानामेष कारणम् ।
 अव्यक्तो व्यक्तकर्त्ता च रूक्षः शीतो लघुः खरः ॥
 तिर्य्यगो द्विगुणश्चैव रजोवहुल एव च ।

प्रागेव पृच्छाप्रकारं निवेदयति धन्वन्तरिमित्यादिना । आन्नायते हि “ द
 तिष्ठत्” इत्यारभ्य “अमृतापूर्णकलसं दिभ्रदलयभूयितः” इति [भागवतम्
 तदिदं श्रुयते अमृतोद्भवमिति । अमृतस्योद्भव आहतत्वेनाविर्भावो यस्मा
 तयोक्तम् । विशेषणमिदं दिष्णोरंशांशसम्भूतत्वं स्मारयति परमाप्त
 र्मृतिपद्यमानेतुम् । प्रकीर्णैर्गणप्रभे व्याहृतेः । स्मारयति हि “वायोर्यथाद्य
 क्षतिरपि भवत्यारोप्याय” इत्यतो भिषग्विद्यायामिदं श्रुयते स्वयम्भुरिति
 स्वातन्त्र्यात् स्वाधीनत्वात्, नित्यभावात् “वायुर्ह्येवैतान् सर्व्वान् संवृङ्क्षते
 [छां ४।३।२] इति श्रुतेः प्रलयेऽप्यवस्थानात्, तथैव सर्व्वगत्वात् सर्व्व
 संश्लेषितत्वात् स्वयम्भुः परमात्मेव एष वायुरित्यभिगच्छितः सर्व्वलोकान
 सृजतो भगवान् सर्व्वेषामेव प्राणिनां सर्व्वात्मा सर्व्वप्रयत्नाश्रयः, आत्मा
 चेति पर्यायी । न चैतदन्वक्ष्येयं सुसुखवस्थायां हि प्रयत्नकर्त्तृणीन्द्रिया
 वायुमेवाश्रित्यावतिष्ठन्ते, तथाच “वायुर्वीर्यं संवर्गं” इत्युपब्राम्य “अध्या
 प्राणो वाव संवर्गः स यदा स्वपिति प्राणमेव वागम्येति” [छां ४।३।
 २] इत्यादिश्रुतयः । पुनर्व्विशिनष्टि स्थितीति । स्थितौ कतिचित् का
 लानि, उत्पत्तौ स्वकारणसमवाये, विनाशे प्रध्वंसे च भूतानां चराच
 लेष वायुः कारणमित्यविशेषात् समवायिनिमित्तं वेत्यर्थः । अव्यक्तोऽनुभू
 तः, व्यक्तकर्त्ता प्राणनादिक्रियोपलभ्यः, तिर्य्यग इति सामान्यत एवो

अचिन्त्यवीर्यो दोषाणां नेता रोगसमूहराट् ।
 द्वाशुकारी मुहुञ्चारी पक्वाधानगुदालयः ।
 देहे विचरतस्तस्य लक्षणानि निबोध मे ॥ ४ ॥
 दोषधात्वग्निसमतां सम्प्राप्तिं विषयेषु च ।
 क्रियाणामानुलोम्यञ्च करोत्यकुपितोऽनिलः ॥ ५ ॥
 यथाग्निः पञ्चधा भिन्नो नामस्थानात्मकर्मभिः ।
 भिन्नोऽनिलस्तथा ह्येको नामस्थानक्रियामयैः ॥
 प्राणोदानौ समानश्च व्यानश्चापान एव च ।
 स्थानस्था सारुताः पञ्च यापयन्ति शरीरिणम् ॥ ६ ॥

शरीरे हि चरतः प्राणापानात्मकत्वेनोर्ध्वधोगतिकत्वमप्युपलभ्यते, द्विगुणः
 शब्दस्पर्शगुणो ह्यात्मकत्वात्, रजोबहुल एव चेति प्रवर्त्तकत्वादुपदिश्यते,
 तथाच सांख्याः “सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलञ्च रजः” इति,
 अतएवोक्तमचिन्त्येत्यादि । मुहुरेकविधमनेकविधं वा चरितुं शीलमस्येति
 मुहुञ्चारी । पक्वाधानं पक्वाशयः ॥ २—४ ॥

दोषेत्यादि । धातुशब्देनेह शरीरधारणात् रसादयः पुरीषादयश्चोच्यन्ते
 पारिषेव्यात् । समतां यथास्वमानताम् । विषयेषु शब्दस्पर्शादिषु
 सम्प्राप्तिं समनस्कानामिन्द्रियाणामभिसम्बन्धम् । क्रियाणां वचनादीना-
 मानुलोम्यमनुकूलत्वं यथास्वभावमिति यावत् । पञ्चधा भिन्न इति व्रणप्र-
 पाचकत्वादिभेदेनेति शेषः । नामेत्यादावामयशब्दो ह्रिकादीनेव लक्षय-
 तीति निश्चयते अनन्तरं तेषामेवोपादानात् । सङ्क्षेपेणोक्तमर्थं स्फुटीकृत्याव-
 गमयति प्राणेत्यादिना । प्रागनितीति प्राणः, आपादतलादारभ्योर्ध्वमुत्-
 क्रमणादुत्कर्षार्थञ्च कर्म कुर्वन् अनितीत्युदानः, अशितपीते समं नयतीति
 समानः, वीर्यवत् कर्म कुर्वन् विष्टञ्च वा प्राणापानौ नाना वा अनितीति
 व्यानः, सूत्रपुरीषाद्यपनयन् अधोऽनितीत्यपानः । स्थानस्था अविक्रताः

वायुर्यो वल्लसञ्चारी स प्राणो नास देहधृक् ।
 सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते ।
 प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान् गदान् ॥ ७ ॥
 उदानो नास यस्तूर्द्धमुपैति पवनोत्तमः ।
 तेन भाषितगीतादिविशेषोऽभिप्रवर्त्तते ।
 जर्ज्वजचुगतान् रोगान् करोति च विशेषतः ॥ ८ ॥
 आसपक्वाण्यचरः समानो वल्लसङ्गतः ।
 सोऽन्नं पचति तज्ज्ञांश्च विशेषान् विविनक्ति हि ।
 गुल्माग्निसङ्गातीसारप्रभृतीन् कुरुते गदान् ॥ ९ ॥

इति तात्पर्यम्, विकृतानामेव हि स्थाननियमो नास्तीति । यापयन्ति
 परिपालयन्ति । यापकत्वेनैव देहधृक्त्वे लब्धे पुनर्देहधृगिति विशेषणं
 विशेषेणास्य धारित्वमाख्यातम् । श्रूयते हि “कस्मिन्नहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्ते
 भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठितेऽहं प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणसञ्जितः”
 इति । प्राणा गर्भव्याकरणे वक्ष्यमाणा अग्नीषोमादयः ॥ ५—७ ॥

उदान इत्यादि । जर्ज्वशब्देनेह नाभ्युरःकण्ठस्य, भाषितेत्यादावादि-
 शब्देन च प्रयत्नादीनां परिग्रहः कियते “उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्युरःकण्ठ-
 एव च । वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नौजोबलवर्णादि कर्म च” इति चरकैकवाक्य-
 त्वात् । विशेषस्त्वत्र प्रतिपुरुषं भाषितादीनामेवेत्युक्तं सन्निहितत्वात् । न
 तावदेवं विशेषे हेतुः सहसा बुद्धिविषयमधिरोहतीति युक्तमुक्तं पवनोत्तम-
 इति । पवनेष्वेवं विशेषकत्वेनानिर्व्वचनीयत्वादुत्तमः पवनोत्तमः । आस-
 त्यादि । वल्लः पार्श्वे मिलितो वल्लसङ्गतः “अन्तरग्नेश्च पार्श्वस्थः समानः”
 इत्यात्रेयश्च । तज्ज्ञान् अन्नजान्, विशेषान् रसकिट्टसमाख्यातान् विशि-
 ष्टान् भावान्, विविनक्ति पृथक्करोति । रसवद्दधमनीषु रसस्य सम्यक्

कृत्स्नदेहचरो व्यानो रससंवहनोद्यतः ।
 स्वेदासृक्स्त्रावणो वापि पञ्चधा चेष्टयत्यपि ।
 क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् ॥ १० ॥
 पक्वाधानालयोऽपानः काले कर्षति चाप्ययम् ।
 समीरणः शक्तन्मूत्र-शुक्रगर्भार्त्तवान्यधः ।
 क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् घोरान् वस्तिगुदाश्रयान् ॥ ११ ॥
 शुक्रदोषप्रमेहास्तु व्यानापानप्रकोपजाः ।
 युगपत् कुपिताश्चापि देहं भिन्युरसंशयम् ॥ १२ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नानास्थानान्तराश्रितः ।
 बहुशः कुपितो वायुर्विकारान् कुरुते हि यान् ॥ १३ ॥
 वायुरामाशये क्रुद्धश्छर्द्द्यादीन् कुरुते गदान् ।
 सोहं मूर्च्छां पिपासाञ्च हृद्ग्रहं पाण्डुरवेदनाम् ॥ १४ ॥

प्रेरणे प्रवृत्तो रससंवहनोद्यतः । प्राग् व्यानेनाकुक्षिता अर्वाक् च प्रसारिता हि स्वेदवाहिन्यो धमन्यः सिराधमनीस्रोतांसि च वेगविशेषेण यथाक्रमं स्वेदमसृगभिवहन्ति सत्यदृष्टहेतुकेन तेन तेन भावेन शस्त्रायुपहतत्वेन वा यदा विवृतमुखत्वादिभिस्तैर्भावविशेषैः संयुज्यन्ते तदा स्वेदमसृक् च विस्त्रावयतीति विस्त्रावे व्यानस्य प्रयोजकत्वमध्यवस्येदमुच्यते स्वेदासृक्-स्त्रावण इति । पञ्चधेतुत्वेपणमवचेपणं प्रसारणमाकुञ्चनं गमनमित्येभिः पञ्चविधैः कर्मभिरित्यर्थः ; चरकेऽप्युक्तम् “गतिप्रसारणाच्चेपनिमेषादिक्रियः सदा” इति । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ ८—१२ ॥

अत इत्यादि । गौरवादिना हृदयस्य बन्धनमिव वेदनाविशेषो ऋद्ध-

पक्वाशयस्थोऽन्तकूर्जं शूलं नाभौ करोति च ।
 कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् ॥ १५ ॥
 श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं कुर्यात् क्रुद्धः समीरणाः ॥ १६ ॥
 वैवर्ण्यं स्फुरणं रौच्यं सुप्तिं तुमुचुमायनम् ।
 त्वक्स्थो निस्तोदनं कुर्यात् त्वग्भेदं परिपोटनम् ॥ १७ ॥
 व्रणांश्च रक्तगो ग्रन्थीन् सशूलान् मांससंश्रितः ।
 तथा मेदःश्रितः कुर्याद्ग्रन्थीन् मन्दरुजो व्रणान् ।
 कुर्याच्छिरागतः शूलं शिराकुञ्चनपूरणम् ॥ १८ ॥
 स्नायुप्राप्तः स्तम्भकम्पौ शूलमाक्षेपणं तथा ॥ १९ ॥
 हन्ति सन्धिगतः सन्धीन् शूलशोफौ करोति च ॥ २० ॥
 अस्थिशोषञ्च भेदञ्च कुर्याच्छूलञ्च तत्स्थितः ॥ २१ ॥
 तथा मज्जगते रुक् च न कदाचित् प्रशास्यति ॥ २२ ॥
 अप्रवृत्तिः प्रवृत्तिर्वा विकृतिः शुक्रगेऽनिले ॥ २३ ॥
 हस्तपादशिरोधातून्स्तथा सञ्चरति क्रमात् ।
 व्याप्नुयाद्वाखिलं देहं वायुः सर्वगतो नृणाम् ॥ २४ ॥

ग्रहः । अन्ते गुह्युद्गाद्यव्यक्तध्वनिरन्तकूर्जनम् । आनाहो नाम रोगविशेषो
 विस्त्रुचिकाप्रतिषेधे वक्ष्यमाणः, तुमुचुमायनं सर्षपकल्कलितवहेदनाविशेषः ।
 त्वग्भेदोऽत्र विरलं त्वचामवदरणम्, परिपोटनन्तु तासामेव विचूर्णनम् ।
 अप्रवृत्तिरित्यादि । अत्र न्याय्यत्वात् स्त्रिया सह संयोगे शुक्रस्यैकान्ततो-
 ऽसौक्ष्म्योऽप्रवृत्तिः, यथाकालं सोक्षः प्रवृत्तिः ; विकृतिस्तु शुक्रशोणितशुद्धौ
 शारीरे स्वयमेव निवेदयिष्यते । सम्प्रत्यवसरवशात् कृत्स्नदेहचरो व्यान
 इत्यपरिस्फुटमर्थं स्फुटयति हस्तेत्यादिना । वाशब्दः पक्षान्तरस्योत्तमार्थः ।

स्तम्भनाक्षेपणस्त्राप-शोफशूलानि सर्व्वगः ।
 स्थानेषूक्तेषु मिश्रश्च संमिश्राः कुरुते रुजः ॥ २५ ॥
 कुर्व्यादवयवप्राप्तो मारुतस्त्वभि तान् गदाम् ॥ २६ ॥
 दाहसन्तापसूर्च्छाः स्युर्वायौ पित्तसमन्विते ।
 शैत्यशोफगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफावृते ॥ २७ ॥
 सूक्ष्मीभिरिव निस्तोदः स्पर्शद्वेषः प्रसुप्तता ।
 शेषाः पित्तविकाराः स्युर्मारुते शोणितान्विते ॥ २८ ॥
 प्राणे पित्तावृते कृद्दिदाहश्चैवोपजायते ॥ २९ ॥
 दौर्बल्यं सदनं तन्द्रा वैवर्ण्यञ्च कफावृते ॥ ३० ॥
 उदाने पित्तसंयुक्ते मूर्च्छादाहश्चमक्तमाः ॥ ३१ ॥
 अस्तिदहर्षो मन्दोऽग्निः शीतस्तम्भौ कफावृते ॥ ३२ ॥
 समाने पित्तसंयुक्ते खेददाहौष्ण्यमूर्च्छनम् ॥ ३३ ॥
 कफाधिकञ्च विण्मूर्च्छं रोमहर्षः कफावृते ॥ ३४ ॥
 अपाने पित्तसंयुक्ते दाहौष्ण्ये स्यादसृग्दरः ॥ ३५ ॥

ध्याप्नुयाद्वा युगपदिति शेषः । स्तम्भनं जङ्घीभावः, स्त्रापः सुप्तिरित्यनर्थ-
 न्तरम् । उक्तेष्वामाशयादिषु, मिश्रः पित्तादिसङ्गतः । संमिश्रा यथा-
 योगं पित्तादीनां वेदनाभिः समन्विताः । तान् अवयवान्, अभि लक्ष्णी-
 कृत्येत्यर्थः ॥ १३—२६ ॥

पित्तादिभिरावृतं पुनर्वातं सामान्येनाधिकरोति दाहेत्यादिना ।
 पित्तसमन्वित इत्यावृतत्वेनैवेत्यवधेयम्, कफावृत इत्यनन्तरोक्तसाहचर्यात् ।
 एवमुत्तरत्रापि यथायोगमुच्येयम् । सामान्येनोक्तमर्थं पुनर्विभज्योपदिदि-
 शति प्राण इत्यादिना । कफाधिकं, कफगुणबहुलं कफप्रायश्चेत्यर्थः ।

अधःकाये गुरुत्वञ्च तस्मिन्नेव कफावृते ॥ ३६ ॥

व्याने पित्तावृते दाहो गात्रविक्षेपणं क्लमः ॥ ३७ ॥

गुरूणि सर्व्वगात्राणि स्तम्भनञ्चास्थिपर्व्वणाम् ।

लिङ्गं कफावृते व्याने चेष्टास्तम्भस्तथैव च ॥ ३८ ॥

प्रायशः सुकुसाराणां सिध्याहारविहारिणाम् ।

शोकाच्च प्रमदासद्य-व्यायामैश्चाक्षिपीडनात् ॥

ऋतुसात्वविपर्य्यासात् स्नेहादीनाञ्च विभ्रमात् ।

अव्यवाये तथा स्थूले वातरक्तं प्रकुप्यति ॥ ३९ ॥

हृत्स्थश्चोष्ट्रैर्गच्छतोऽन्यैश्च वायुः कोपं यातः कारणैः सेवितैः स्वैः ।

तीक्ष्णोष्णास्त्रचारशाकादिभोज्यैः सन्तापाद्यैर्भूयसा सेवितैश्च ॥

असृग्दरः प्रदरः । गात्रविक्षेपणं यदृच्छया गात्रस्येतस्ततः सञ्चलनम् ।
अस्थिं पर्व्वणाञ्चेत्यस्थिपर्व्वणाम् । ईप्सितं जिहासितं वाऽर्धमधिकृत्येष्टा
जिहासाप्रयुक्तस्य तदुपायानुष्ठानलक्षणा समीक्षा चेष्टा, तत्रासामर्थ्यं
चेष्टास्तम्भः ॥ ३७—३८ ॥

निदानविशेषेण प्रदुष्टो हि वातस्तथैव प्रदुष्टेन शोणितेनावृतो वात-
रक्तेति संज्ञामवाप्य तैस्तैर्बिक्कारजातैरुपतापयत्वातुरविशेषं तदिदानीं
क्रमगतत्वेन व्याचिख्यासितं शोणितावृतं नाम वातमासूलसुपदेष्टुमिद-
मुच्यते प्रायश इत्यादि । ऋतावुपशेते यत्तदुत्तुसात्म्यं तद्विपर्य्यासादुत्तुसात्म्य-
विपर्य्यासात्, ऋतुविपर्य्यासात् सात्म्यविपर्य्यासाद्वेत्यर्थः । स्नेहादीनां स्नेह-
स्वेदप्रभृतीनां पञ्चकर्म्मणाम्, विभ्रमादयोगातियोगमिध्यायोगतः । अव्य-
वाये अवैधव्यवायशीले इत्यर्थः, नजो ह्यत्राप्राशंस्यमर्थः ; “भजतां विधि-
हीनञ्च स्वप्नजागरमैथुनम्” इति तन्त्रान्तरञ्च । वातरक्तं प्रदुष्टवातसंसृष्टं
रक्तमित्यनन्तरं व्यक्तीभविष्यति । हृत्स्थीत्यादि । अन्यैः सङ्गोभिभिः खरा-
दिभिरित्यर्थः । स्वैर्लघुवृक्षादिभिरिति निष्कर्षः । यातौ गच्छतो वायो-

क्षिप्रं रक्तं दृष्टिमायाति तच्च वायोर्गमं संरुणद्धाशु यातः ।
 क्रुद्धोऽत्यर्थं मार्गरोधात् स वायुरत्युद्रिक्तं दूषयेद्रक्तमाशु ।
 तत्संपृक्तं वायुना दूषितेन तत्प्रावल्यादुच्यते वातरक्तम् ॥ ४० ॥
 तद्वत् पित्तं दूषितेनासृजातं श्लेष्मा दुष्टो दूषितेनासृजातः ॥ ४१ ॥
 स्पर्शीद्विग्नौ तोदभेदप्रशोष-स्वापोपेतौ वातरक्तेन पादौ ।
 पित्तासृग्भ्रामुग्रदाहौ भवेतामत्यर्थोष्णौ रक्तशोफौ सृद्रू च ।
 रक्तगडूमन्तौ श्वेतशीतौ सशोफौ पीनस्तब्धौ श्लेष्मदुष्टे तु रक्ते ॥ ४२ ॥
 सर्वेदुष्टे शोणिते चापि दोषाः स्वं स्वं रूपं पादयोर्दर्शयन्ति ॥ ४३ ॥
 प्राग्रूपे शिथिलौ खिन्नौ शीतलौ सविपर्ययौ ।
 वैवर्ण्यतोदमुपतप्त-गुरुत्वौषसमन्वितौ ॥

रिति सम्बन्धः । अतिदूषयेदित्यन्वयः । दूषितेन वायुना सम्पृक्तं मिलितं तद्रक्तं तत्प्रावल्यात् द्वयोर्दुष्टत्वेऽपि दोषत्वेन वातस्य प्राधान्यात् वातरक्तमुच्यते न तु रक्तवातं वातानुगतं रक्तमिति व्युत्पत्त्येति तात्पर्यम् । तद्वदित्यादि । अतः संयुक्तम् “अञ्चु व्यक्तिस्त्रचणकान्तिगतिषु” इति धात्वर्थ-स्मरणात् । अत्र तद्वदित्यनेन “वायोर्गमं संरुणद्धि” इत्यादि सर्वमति-दिश्यते ; तथा चैतदपि वातप्रावल्यात् वातरक्तमुच्यते इति निष्कर्षः ।
 ४ संज्ञायामस्यां सुखत्वेनोपदिष्टस्य पित्तस्य हानमुपसर्जनीभूतस्यासृजद्योपा-दानमुसृगनाक्तत्वे पित्तस्यास्य व्याध्यभिनिर्वृत्तावकिञ्चित्कारत्वेनाभ्युपगमादित्यनुसन्धेयम् । एतेनैव श्लेष्मा दुष्ट इत्यपि व्याख्यातमायम् ॥ ३८—४१ ॥

किं पुनरेषां लिङ्गानीत्याह स्पर्शेत्यादि । स्पर्शोऽयं शीत एव प्रत्येतव्यः “शीतप्रवेपथानिलोत्तरे” इति चरकैकवाक्यत्वात् ; तेनोद्दिग्नावुद्देगयुक्तौ । स्वापः सुप्तिः स्पर्शानभिन्नत्वमिति निष्कर्षः, लक्षणमिदं बलवद्वातरक्तविषय-मित्याहुः । स्वं स्वं रूपं शीतप्रवेपादिभिर्दोषलिङ्गम् । प्रागित्यादि ।

पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्वस्तयोरपि ।
 आखोर्विषमिव क्रुद्धं तद्देहमनुसर्पति ॥
 आजानु स्फुटितं यच्च प्रभिन्नं प्रसृतञ्च यत् ।
 उपद्रवैश्च यज्जुष्टं प्राणमांसक्षयादिभिः ।
 शोणितं तदसाध्यं स्याद्याप्यं संवत्सरोत्थितम् ॥ ४४ ॥
 यदा तु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः ।
 तदाक्षिपत्याशु सुहृर्मुहुर्देहं सुहृश्चरः ।
 सुहृर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृतः ॥ ४५ ॥

सविपर्ययी सुहृर्विपर्यस्तशेधित्यादिकावित्यर्थः । “सादः श्लथं गताः
 इत्युपक्रम्य “भूत्वा भूत्वा प्रणश्यन्ति सुहुराविर्भवन्ति च” इति तन्त्रा
 न्तरञ्च । शीघ्रो दाहः । अत्र पूर्वस्मात् पादावित्यनुषज्यते । पादयो
 रित्यादि । मूलमिव मूलं तलमित्यर्थः । तदयमर्थः, तदातरक्तं पादयो
 कदाचिद्वस्तयोरपि मूलं तलमास्थाय “सर्वं वाक्यं सावधारणम्” इति
 न्यायात् क्रुद्धमेव आखोर्विषमिवेति “जायन्ते ग्रन्थयः शोफाः” इत्या
 मूपिककल्पानुस्मरणात् ग्रन्थादिपुरःसरमित्यर्थः देहमनुसर्पतीति । अ
 कुपितत्वेनोपदिष्टस्यापि वातरक्तस्य पुनः क्रुद्धमिति विशेषणं नित
 कुपितत्वमाख्यातुमिति गम्यते ; तथाचातिकुपितस्यैवमनुसर्पणनियमास्माति
 कुपितन्तु ग्रन्थाद्यन्तरेणैवानुसर्पतीत्यर्थाक्षिप्तं भवति । आजानु जाशु
 पर्यन्तं स्फुटितादिविशेषणमेतत्, न पुनर्जानुपर्यन्तगतमसाध्यमिति केन
 चिदुक्तं युक्तं अश्वदेव तथाविधस्य सम्यक् प्रतीकारफलदर्शनात् । स्फु
 त्वचि किञ्चिद्विदलितं, प्रभिन्नन्तु गाढं विदीर्णमित्ययं विशेषः । प्राणमांस
 क्षयादिभिर्विच्यसाधैरित्यर्थः । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ ४२—४४ ॥

अर्थान्तरमवतारयति यदेत्यादिना । सुहृश्चरो मारुत इति सम्बन्धः ।
 सर्वा उक्ता वक्ष्यमाणाश्च चतुर्विंशतिमित्यर्थः । आक्षिपति आकुञ्चन-

सोऽपतानकसंज्ञो यः पातयत्यन्तरान्तरा ।
 कफान्वितो भृशं वायुस्तास्त्रेव यदि तिष्ठति ॥ ४६ ॥
 स दण्डवत् स्तम्भयति कृच्छ्रो दण्डापतानकः ।
 हनुग्रहस्तदात्यर्थं सोऽन्नं कृच्छ्रान्निषेवते ॥ ४७ ॥
 धनुस्तुल्यं नमेद्यस्तु स धनुःस्तम्भसंज्ञकः ।
 अङ्गुलीगुल्फजठर-हृद्वक्षोऽगलसंश्रितः ॥
 स्नायुप्रतानमनिलो यदाक्षिपति वेगवान् ।
 विष्टब्धाक्षः स्तब्धहनुर्भग्नपार्श्वः कफं वमन् ॥ ४८ ॥
 अभ्यन्तरं धनुरिव यदा नमति मानवः ।
 तदा सोऽभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो वली ।
 बाह्यस्नायुप्रतानस्थो बाह्यायामं करोति च ॥ ४९ ॥

प्रसारणविशेषेण योजयति । स इत्यादि । य आक्षेपकोऽन्तरान्तरा
 मध्ये मध्ये पातयति मोहयति सोऽपतानकसंज्ञः । तं पुनरपतानकं प्रकृत्य-
 न्तरमेदेन चतुर्धा विभज्योपदिदिक्षति कफान्वित इत्यादिनाऽभिघातजमित्य-
 न्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण । भृशं कफान्वितो मनाक् च पित्तेनानुविष्ट इत्यर्थः ।
 तासु सर्वासु धमनीष्वित्यर्थः । नेह “दण्डकः सोऽनुपक्रमः” इत्यात्रेया-
 नुशासनमणुमात्रेणापि विप्रतिपिद्धं भवति तस्य शुद्धवातजविषयत्वात् ।
 तत्रान्तरायाम-बहिरायाम समाख्ययोरपतानकयोः सामान्यतो लक्षणमुप-
 दिशति धनुरित्यादिना । उक्तमर्थं पुनः प्रपञ्चेनावगमयत्यङ्गुलीत्यादिना ।
 स्नायुप्रतानमिति स्नायुशब्देनेह सिरादीनामप्यादेशः क्रियते “सिराः स्नायु-
 कण्डराः” इत्यादितन्वान्तरीयानुस्मरणात् ; तथाच स्नायुादिजालमित्यर्थः ।
 विष्टब्धाक्षो निश्चलनेत्रः, स्तब्धहनुरिति विष्टताननत्वेन संवृताननत्वेन विलम्ब-
 येयम्, वेदनाभिः परीततया भग्ने इव पार्श्वे अस्तेति भग्नपार्श्वः, वमन्नि-

तमसाध्यं बुधाः प्राहुर्वक्षःकव्यूरुभञ्जनम् ॥ ५० ॥
 कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः ।
 कुर्यादाक्षेपकान्वन्यं चतुर्यसमिधातजम् ॥ ५१ ॥
 गर्भपातनिमित्तश्च शोणितातिहवाच्च यः ।
 अभिघातनिमित्तश्च न सिध्यत्यपतानकः ॥ ५२ ॥
 अधोगमाः सतिर्यङ्गा धमनीरुद्धदेहगाः ।
 यदा प्रकुपितोऽत्यर्थं सातरिष्वा प्रपद्यते ॥
 तदान्यतरपक्षस्य सन्धिवन्धान् विमोचयन् ।
 हन्ति पक्षं तमाहुर्हि पक्षाघातं भिषग्वराः ॥ ५३ ॥
 यस्य कृत्स्नं शरीरार्द्धमकर्षण्यमचेतनम् ।
 ततः पतत्यसून् वापि जहात्यनिलपीडितः ॥ ५४ ॥

वातेन जठरादिपीडनादेव कर्हि वेगमन्तरेणोद्भिरन् । अन्तरं क्रीडदेश
 मभिलक्षीकृत्येत्यन्तरम् । वाह्येत्यादि । वाह्यायामं पृष्ठेन नतम् “चाप
 वन्नस्यमानस्य पृष्ठतो नीयते शिरः” इत्यात्रेयस्य । वक्षःप्रभृतीनां भञ्जन-
 मचेति वक्षःकव्यूरुभञ्जनम्, तमपतानकं बुधा असाध्यं प्राहुः । एतेनार्था-
 पन्नं भवति इतरं साध्यं प्राहुरिति ॥ ४५—५२ ॥

अध इत्यादि । अत्र धमनीशब्देनैव सिरास्त्रायूरीरपि परिग्रहः कियते
 तदन्तरेणासां किञ्चिदपि कर्तृत्वेनानभ्युपगमात् । तास्य पुनरर्द्धदेहस्या एवेह
 लक्ष्यन्ते इति निश्चीयते “हन्ति पक्षम्” इत्याद्यनन्तरोक्तेः । पक्षो ह्यर्द्ध-
 नारोश्चरवत् बाहुपाश्वोरुजङ्घादिविभागेनार्द्धशरीरमुच्यते “गृहीत्वाङ्गं शरी-
 रस्य सिरास्त्रायू विशीथ च” इत्यात्रेयस्य । अत्र सिरास्त्रायुव्यपदेशेनैव धम-
 नीनां व्यपदेशान्न कश्चिद्विप्रतिषेधः । उक्तमर्थं पुनः स्फोरयन्नाह यस्येत्यादि ।
 शरीरार्द्धमिति समप्रविभागवृत्तिनाऽप्यर्द्धशब्देन पक्षीसमासोऽभिधानात्

शुद्धवातहतं पक्षं क्लृप्त्वासाध्यतमं विदुः ।
 साध्यमन्येन संसृष्टमसाध्यं क्षयहेतुकम् ॥ ५५ ॥
 वायुरूढं व्रजित् स्थानात् क्षुपितो हृदयं शिरः ।
 शङ्खौ च पीडयत्यङ्गान्याक्षिपेन्नमयेच्च सः ॥
 निमीलिताक्षो निश्चेष्टः स्वप्नाक्षो वापि कूजति ।
 निरुच्छ्वासोऽथ वा क्लृप्त्वादुच्छ्वासान्नष्टचेतनः ॥
 स्वस्थः स्याद्भृदये मुक्ते आवृते च प्रसुहति ।
 कफान्वितेन वातेन क्षेय एषोऽपतन्त्रकः ॥ ५६ ॥
 दिवास्वप्नासमस्थान-विकृतोर्द्धनिरीक्षणैः ।
 मन्यास्तम्भं प्रकुसन्ते स एव श्लेष्मणावृतः ॥ ५७ ॥
 गर्भिणीसूतिकाबाल-वृद्धक्षीणेष्वसृक्क्षये ।
 उच्चैर्व्याहरतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि च ॥
 हसतो जृम्भतो भाराद्विषमाच्छयनादपि ।
 शिरोनासौष्ठचिवुकं-ललाटेक्षणसन्धिगः ॥

पिप्पल्यर्द्धमिति वत् । अकर्मण्यं कर्मण्ययोग्यम्, अचेतनं स्पर्शानभिज्ञम्,
 भवतीति शेषः । ततस्तस्मात् पतति शय्याशायी भवतीत्यर्थः । शुद्धोऽन्ते-
 नासंसृष्टः । क्षयहेतुकं धातुक्षयकुपितवातजम् । दिवेत्यादिनाः असमे-
 उपधानादौ शिरसः स्थितिरसमस्थानं, विकृतनिरीक्षणं, तिर्यक् प्रेक्षणम् ।
 स वात एव ॥ ५३—५७ ॥

गर्भिणीत्यादि । क्षीणेष्विति सप्तमीयं षष्ठ्यर्थं, तदयमर्थः असृक्क्षये
 असृजि क्षीणलक्षणलक्षिते संति, गर्भिण्यादीनाम्, उच्चैर्व्याहरतो वदतः,
 अत्यर्थं कठिनानि खादतः, अत्यर्थं हसतः, जृम्भतश्च ; भारात् शिरसा भार-

अर्हयित्वाऽनिलो वक्तामर्दितं जनयत्यतः ।
 वक्तीभवति वक्तार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्तते ॥
 शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम् ।
 ग्रीवाचिवुक्कदन्तानां तस्मिन् पार्श्वे तु वेदना ॥
 यस्याग्रजो रोमहृषी वेपथुर्नेत्रमाविलम् ।
 वायुरूढं त्वचि स्वापस्तोदो मन्याहनुग्रहः ।
 तमर्दितमिति प्राहुर्व्याधिं व्याधिविशारदाः ॥
 क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः ।
 न सिध्यत्यर्दितं वाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च ॥ ५८ ॥

वहनात्, विषमान्तोन्नताहारुणाद्वा शयनाद्गुपधानादित्यर्थः “विषमादुप-
 धानाच्च” इत्यष्टाङ्गहृदयञ्च । अर्हयित्वा पीडयित्वा । अर्दितं जनयतीति
 लस्यन्मः । किंलक्षणोऽयमित्याह अत इति । अतोऽनार्दिते वक्तीभवती-
 त्यादि वैकृतान्तं लिङ्गजातं भवति । अत्र नेत्रादीनामित्यादिशब्देन
 भ्रूगण्ठादीनामादेशः । तुकारः समुच्चयार्थः, यस्मिन् पार्श्वे अर्दितं तस्मिन्
 पार्श्वे ग्रीवादीनां वेदना च भवतीत्यर्थः । अस्य पुनः पूर्वरूपं व्याचष्टे
 यस्येति । यस्य व्याधेरग्रजो नितरां सन्निवृत्तः पूर्वरूपो रोमहृषादिहनु-
 ग्रहान्तो लक्षणनिचयस्तं व्याधिमर्दितं प्राहुरित्यन्वयः । अत्र ऊर्ध्वमित्य-
 व्ययम्, ऊर्ध्वं इत्यर्थः, वातविशेषणमेतत् । स्वापः सुप्तिः, तोदोऽर्दित-
 वकाशे नानाविधा वातवेदना, मन्याहनुग्रहो मन्याहनुस्तम्भः । इति-
 शब्दोऽर्दितव्याख्यापरिसमाप्त्यर्थः । क्षीणस्येत्यादि । प्रकर्षणावज्ञमपरि-
 स्फुटञ्च भाषितुं शीलमस्येति प्रसक्ताव्यक्तभाषी । वाढं गाढं प्रबलमिति
 यावत् । त्रिवर्षं त्रिवार्षिकम् “वर्षांशुक् च” इति ठञ् तस्य लुक् च ॥ ५८ ॥

पाष्णीं प्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा यानिलाद्दिता ।

सक्थोः क्षेपं निगृह्णीयाद्गृध्रसीति हि सा स्मृता ॥ ५९ ॥

तलं प्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।

बाह्वोः कर्मक्षयकरी विश्वाचीति हि सा स्मृता ॥ ६० ॥

वातशोणितजः शोथो जानुमध्ये महारुजः ।

शिरः क्रोष्टुकपूर्वन्तु स्थूलः क्रोष्टुकमूर्ध्ववत् ॥ ६१ ॥

वायुः कव्यां स्थितः सक्थः कण्डरामाक्षिपेद्यदा ।

खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थोर्द्वयोर्दधात् ॥ ६२ ॥

प्रक्रामन् वेपते यस्तु खञ्जनिव च गच्छति ।

कलायखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रवन्धनम् ॥ ६३ ॥

पाष्णीत्यादि । पाष्णीं प्रति पाष्णिभागे गुल्फाधोभागे इति यावत् । अङ्गुलीनां कण्डरा अङ्गुल्यनुपङ्गिणी स्थूला स्रायुः, सक्थोः क्षेपं पादन्यास-प्रवर्तकं शक्तिसञ्चारं निगृह्णीयात् तिरस्कुर्यात्; इतिशब्दो गृध्रसी-व्याख्यापरिसमाख्यः । अत्राविशेषेऽपि गृध्रसी प्राक् स्फिचमेव स्तम्भ-रुक्तोदैर्गृह्णातीत्यवगन्तव्यम् “स्फिक्पूर्वो” इत्युपक्रम्य “गृध्रसी स्तम्भ-रुक्तोदैर्गृह्णाति” इति तन्वान्तरीयस्मरणात् । तलमित्यादि । बाहु-पृष्ठमधिकृत्येति बाहुपृष्ठतः । अङ्गुलीनां तलं प्रति तलभागे या कण्डरा वर्तत इति शेषः, सा बाह्वोः कर्मक्षयकरी विक्षतत्वेनाकुञ्चनप्रसारणाद्या-त्मकबाहुकर्मप्रध्वंसिनी सती विश्वाची स्मृता; इतिशब्दः प्राग्वह्याख्येयः । वातेत्यादि । वातशोणिताभ्यां जातो वातशोणितजः न पुनर्वातशोणित-समाख्याद्वाराधरेव जातस्तदन्तरेणाऽप्यस्योत्पत्तिदर्शनात्; महारुजः क्रोष्टुक-मूर्ध्ववत् शृगालशीर्षवत् स्थूलः शोथः क्रोष्टुकपूर्वं शिरः क्रोष्टुकशिर उच्यते इति शेषः । खञ्जो विकलगतिकः “खञ्जि गतिवैकल्ये” इति धातुः ।

न्यस्ते तु विषमे पादे रुजः कुर्यात् समीरणः ।
 चातकण्टका इत्येष विज्ञेयः खुड्काश्रितः ॥ ६४ ॥
 पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः ।
 विशेषतश्चक्रमतः पाददाहं तमादिशेत् ॥ ६५ ॥
 हृष्यतश्चरणौ यस्य भवतश्च प्रसुप्तवत् ।
 पादहर्षः स विज्ञेयः कफवातप्रकोपजः ॥ ६६ ॥
 अंसदेशस्थितो वायुः शोषयित्वांसवन्धनम् ।
 शिरास्त्वाकुच्य तत्रस्थो जनयत्यववाहकम् ॥ ६७ ॥
 यदा शब्दवहं स्तोतो वायुरावृत्य तिष्ठति ।
 शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्यं तेन जायते ॥ ६८ ॥
 हनुशङ्खशिरोग्रीवं यस्य भिन्दन्निवानिलः ।
 कर्णयोः कुरुते शूलं कर्णशूलं तदुच्यते ॥ ६९ ॥

प्रक्रामन्नित्यादि । अत्र प्रशब्द आदिकर्मद्योतकः, प्रक्रामन् गमनमारभ-
 भाणो वेपते, खञ्जन् वेपनेन गतिं विकलयन्निव च गच्छतौत्यर्थः “कम्पते
 गमनारम्भे” इति तत्त्वान्तरञ्च । सुप्तसन्धिप्रवन्धनं शिथिलीकृतसन्धि-
 बन्धनम् । न्यस्त इत्यादि । न्यस्ते पादे विषमे सतीत्यन्वयः, विषम-
 न्यस्तपादे इति निष्कर्षः । खुड्काश्रितः पार्श्वसंश्रयः, समीरणविशेषण-
 जेतत् ॥ ५६—६५ ॥

हृष्यत इत्यादि । हृष्यतो हृष्टरोमाणौ “सिरसिरि” इत्येवं वेदना-
 युक्तौ वा भवत इत्यर्थः । अंसो भुजसन्धिः । यदेत्यादि । स्तोतोऽत्र
 कर्णशङ्खुव्यवच्छिन्नो नभोभागः, वक्ष्यति हि “मूलात् खादन्तरं देहे प्रसृत-

आह्वय वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः ।
 नरान् करोत्यक्रियकान् भूकमिन्धिनगद्गदान् ॥ ७० ॥
 अधो या वेदना याति वर्चोमूत्राशयोत्थिता ।
 भिन्दतीव गुदोपस्थं सा तूणीत्युपदिश्यते ॥ ७१ ॥
 गुदोपस्थोत्थिता सैव प्रतिलोमविसर्पिणी ।
 वेगैः पक्ताशयं याति प्रतितूणी तु सा स्मृता ॥ ७२ ॥
 साटोपमत्युग्ररुजमाध्मातमुदरं भृशम् ।
 आध्मानमिति जानीयाद्दोषं वातनिरोधजम् ॥ ७३ ॥
 विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवांमाशयोत्थितम् ।
 प्रत्याध्मानं विजानीयात् कफव्याकुलितानिलम् ॥ ७४ ॥
 अष्टौलावह्वनं ग्रन्थिमूर्ध्निमायतमुन्नतम् ।
 वाताष्टौलां विजानीयाद्वह्निर्भार्गावरोधिनीम् ॥ ७५ ॥

न्वभिवाहि यत् स्रोतस्तत्” इति । आह्वयेत्यादि । शब्दवाहिन्यो
 धमन्यो धमनीव्याकरणे वक्ष्यन्ते अक्रियकान् क्रियासु न सम्यक् समर्थ-
 नित्यर्थः नञ्जयमीषदर्शे । मिन्धिनः सानुनासिकवाक्, गद्गदो विवडा-
 परिस्फुटवचनः ; एषु च भूकस्य वाक्शक्तिविनाशतत्वे सत्यव्यव्यक्तं शब्दना-
 देवेषत्क्रियकत्वमध्यवसितव्यम्, स हि तेन किमपि बोधयन् मौनादि-
 शिष्यत इत्यवश्यं वक्तव्यम् । अध इत्यादि । वर्चोमूत्राशयोत्थिता पक्ताशय-
 मूत्राशयोत्थिता । उपस्थो भगं शिश्नश्च । साटोपो गुडगुडशब्दः ।
 आध्मातं वातपूर्णहृतिवदन्तःप्रपूरितवातम् । विमुक्तेत्यादि । आमाशय-
 सन्निहितत्वेन पार्श्वहृदययोर्वेदनादिशङ्कां निरणञ्च विमुक्तेति । वेदना-
 दिभिः परित्यक्तं पार्श्वहृदयमत्रेति विमुक्तपार्श्वहृदयम् । कफव्याकुलि-
 तानिलं कफाहतवातम् । अष्टौला कूटोऽयोधन इत्यनर्थान्तरम् कर्म-

एतामेव रुजयुक्तां वातविण्मूत्ररोधिनीम् ।

प्रत्यष्ठीलासिति वदेज्जठरे तिर्य्यगुत्थिताम् ॥ ७६ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां निदानस्थाने वातव्याधिनिदानं
नाम प्रथमोऽध्यायः ।

याराणां “नेहार” इत्याख्यायते ; तथाविधपापाणभेदो वा । ऊर्ध्वमत्य-
र्धम्, आयतसुन्नतञ्च ग्रन्थिं ग्रन्थगाकारं वृत्तोन्नतं शोफमिति निष्कर्षः ।
पहिर्भार्गावरोधिनीं वातमूत्रपुरीषावरोधिनीमिति तात्पर्यम् । एतेनै-
वास्याः स्रजताऽपि सूचिता भवति वातादिनिरोधनियतत्वादुजायाः ।
एतामित्यादि । तिर्य्यगुत्थिता तिर्य्यगायता । अत्र एतामित्यनेनैव सह-
जत्वादेरप्यलम्बेऽपि पुनरुपादानं नितरां तथात्वमाख्यातम् ॥ ६६—७६ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
निदानस्थाने वातव्याधिनिदानं नाम प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातोऽर्शां निदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

षडर्शांसि भवन्ति वातपित्तकफशोणितसन्निपातैः सह-
जानि चेति ॥ २ ॥

तत्रानात्मवतां यथोक्तैः प्रकोपणैर्विरुद्धाध्यशनस्त्रीप्रसङ्गो-
त्कटकासनपृष्ठयाम्बुगविधारणादिभिर्विशेषैः प्रकुपिता दोषा-

इदमवामनन्ति “पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रयम् । सर्व-
एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे” इति पूर्वोद्धाये च वातनिचयकृता
व्याधयो व्याख्यातास्तदिदानीं यथाकथञ्चित् वातपञ्चकाऽभिनिर्वृत्तत्व-
स्याभ्यादर्शनीनिदानमधिकरोति अथात इत्यादिना ॥ १ ॥

षडित्यादि । अत्र सहजानामपि वाताद्यनुशयित्वे सत्यपि पृथगुपा-
दानं सहजत्वधर्ममेवादित्यनुसन्धेयम् । सन्निपातशब्द इह व्यामिश्रत्व-
साधर्म्यात् इन्द्रादीनपि लक्षयतीत्यवश्यं वक्तव्यम्, अनन्तरं “यथोक्तं प्रसृताः”
इत्यनेन पञ्चदशधा प्रसृतानामेव दोषाणां हेतुत्वेन परिग्रहात् ; तथाच
सन्निपातानामनेकविधत्वे सत्यपि सन्निपातत्वमेकविधं भवतीति सम्प्रधार्य
संक्षेपतः षडर्शांसीत्युपदेशो नानुपपन्नः । शोणितमत्र दोषद्रूपितमित्येवाव-
धेयम्, दूथं हि तन्नैव दोषसम्बन्धमन्तरेण किमपि कर्तुमर्हतीति । वातादि-
शब्दानाम्त्वेषां तज्जेषु तात्पर्यम् । सहजानि बलारम्भकबीजोपतापात्
शरीरेण सह जातानीत्यर्थः ॥ २ ॥

निदानादिविशेषेण विदितेषु हि विकारेषु न किञ्चिदतीकारगौरवं
भवतीति निश्चीयते “सङ्क्षेपतः क्रियायोगो निदानपरिवर्जनम्” इत्याद्यनु-
शासनात् ; तदिदानीमदृष्टवशादन्तर्गमं एव जातत्वेनापरिहार्यनिदानान्यन्-

एकशो द्विशः ससस्ताः शीणितसहिता वा यथोक्तं प्रसृताः
प्रधानधमनीरनुप्रपद्याधो गत्वा गुदसागम्य प्रदूष्य वलीर्मांस-
प्ररोहान् जनयन्ति विशेषतो मन्दाग्नेः, तथा तृणकाष्ठोपल-
लोष्ठवस्त्रादिसङ्घर्षणादभीक्ष्णं शीतोदकसंस्पर्शनाद्वा कन्दान्
परिवृज्वाल्यादयन्ति तान्यर्शांसीत्याचक्षते ॥ ३ ॥

तत्र स्थूलान्धप्रतिबद्धमर्द्धपञ्चाङ्गुलं गुदसाहः । तस्मिन्
वलवस्त्रिस्तोऽध्यर्द्धाङ्गुलान्तरभूताः प्रवाहणी विसर्जनी संवरणी
चेति । चतुरङ्गुलायताः सर्वास्तिर्यगेकाङ्गुलोच्छ्रिताः ॥ ४ ॥

बबुदप्रमराणि नाम सहजान्यर्शांस्यपाय्य जातोत्तरकालजान्विव निदानादि-
विशेषेणोपदेष्टुमिदमुच्यते तत्रेति । तत्र तेषु प्रागुक्तेषु कार्येष्वप्येषु मध्ये
अनात्मवतां मूलतत्वात् स्वास्यानुद्वेगजलप्रयत्नशून्यानामित्यर्थः । आत्मा
प्रयत्न इति पर्यायी, अज्ञानात्मनामिति वक्तव्ये सत्त्वर्थायः प्रयत्नाभावस्य
नित्ययोगमाख्यातुम् । यथोक्तेर्नृणामश्रोतैरित्यर्थः । उन्नतः पादमात्रेण कल्पित-
तथा उन्नतः कटः श्योनिफलकं यत्र तदुत्कटकं तदेवाचनमित्युत्कटकां-
लनम्, किराचयश्योनिफलकत्वेन पादाचयसुपवेशनमित्येतत् । आदि-
अहणात् जागरणादीनामादेशः । विशेषैर्विशिष्टैर्बलवत्तरैरिति यावत् ।
प्रणप्रज्ञोक्तमनतिक्रम्येति यथोक्तं पञ्चदशधेति निष्कर्षः । एकश इत्यादि-
नैवार्थस्यास्योपलक्ष्येऽपि यथोक्तमिति विशेषणं स्पष्टार्थम् । प्रसृताः प्रसृतं
भासाः । प्रधानधमन्योऽत्राधोगामिन्यो दश धमन्यः । अन्यथार्शसासुत्वर्शि
आवष्टे तथेति । कन्दान् स्थूललूलान् मांसाङ्गुरान् ॥ १ ॥

गुदं वलीश्च विशिनष्टि तत्रेत्यादिना । तत्र गुदवलिषु मध्ये इत्यर्थः ।
अर्द्धाङ्गुलं पञ्चाङ्गुलमर्द्धपञ्चाङ्गुलं शाकपार्थिवादिषु द्रष्टव्यम् । अध्यर्द्धाङ्गु-
लाग्नरभूताः सार्द्धाङ्गुलान्तरिता इत्यर्थः । अत्र चतुरङ्गुलायता इति सङ्ख्य-
वितावस्थायामित्येवावधेयमन्यथा पुंसां नारीणाञ्च यथाक्रममुपदेक्ष्यमाणं

शङ्खावर्त्तनिभाश्चापि उपव्युपरि संस्थिताः ।

गजतालुनिभाश्चापि वर्णतः संप्रकीर्त्तिताः ॥ ५ ॥

रोमान्तेभ्यो यवाध्यर्क्षी गुदीष्ठः परिकीर्त्तितः ॥ ६ ॥

प्रथमा तु गुदीष्ठादङ्गुलमात्रे । तेषान्तु भविष्यतां पूर्व-
रूपाण्यत्रे न श्रद्धा कृच्छात् पक्तिरन्तलीका सक्थिसदनमाटोपः
कार्श्यसुहृत्तारवाहुल्यमच्छोश्च श्वयथुरन्तकूजनं गुदपरिकर्त्तन-
माशङ्का पाण्डुरोगग्रहणीदोषोदराणां कासश्वासी भ्रमस्तन्द्रा-
निद्रेन्द्रियदौर्बल्यञ्च । जातेष्वेतानि रूपाणि प्रव्यक्ततराणि
भवन्ति ॥ ७ ॥

तत्र मारुतात् परिशुष्कारुणवर्णानि विषममध्यानि
कदम्बपुष्पतुण्डिकेरीनाङ्गीमुखसूचीमुखाकृतीनि च भवन्ति ।

पञ्चपङ्क्तुलपरिणाहमर्शयन्मनुपपन्नं स्यात् स्त्रीतःप्रमाणापेक्षया स्थूलतर-
त्वात् । सामान्येनोक्तं तिर्यक्त्वमासां दृष्टान्तेनावगमयति शङ्केत्यादिना ।
कुतः पुनरेता आरभ्यन्त इत्यपेक्षायां प्रथमं तावदुपयोगितया गुदीष्ठं
लक्षयति रोमेत्यादिना । रोमप्रान्तानधिकृत्येति रोमान्तेभ्यः । यवाध्यर्क्षः
सार्द्धयवपरिमितं देशः । प्रथमेत्यादि । अत्र प्रथमाव्याख्यानैवैतरे अपि
हे व्याख्याते, अध्यर्क्षङ्गुलान्तरिता इति प्राशुक्तेः, नातस्ते प्रति किञ्चिदुप-
दिश्यते । अन्तलीका अन्तोनिरणम्, सक्थिसदनं जङ्गावसादः, आटोपः कुक्षिः
सवेदनो गुडगुडाशब्दः, गुदपरिकर्त्तनं गुदे कर्त्तनवद्देनाविशेषः । पाण्डु-
रोगादेराशङ्का तत्र तत्रोपदेक्ष्यमाणानामेतत्सजातीयानां पूर्वरूपाणां बाहु-
ल्येन प्रादुर्भावादित्येव ॥ ४—७ ॥

तत्रेत्यादि । तत्रार्शःसु मध्ये इत्यर्थः ; परिशुष्कता निरास्तावता, वि-
षममध्यता निम्नोन्नतमध्यता, तुण्डिकेरीनाम ताण्डुरोगभेदः, नाङ्गीमुखता

तैरुपहतः सगूलं संहतमुपवेश्यते कटीपृष्ठपार्श्वमेद्रगुदनाभि-
प्रदेशेषु चास्य वेदना गुल्माष्ठीलाभीहोदराणि चास्य तन्नि-
मित्तान्येव भवन्ति, कृष्णत्वङ्गुणखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च
पुरुषो भवति ॥ ८ ॥

पित्तान्नीलाग्राणि तनूनि विसर्पीणि पीतावभासानि
यक्ष्मत्प्रकाशानि शुक्लजिह्वासंस्थानानि यवसंध्यानि जलौको-
वक्त्रसदृशानि प्रक्लिन्नानि च भवन्ति । तैरुपहतः सदाहं
स्रुधिरमतिसार्व्यते, ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति,
पीतत्वङ्गुणखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति ॥ ९ ॥

श्लेष्मजानि श्वेतानि महामूलानि स्थिराणि वृत्तानि
क्लिग्धानि पाण्डूनि करीरपनसास्थिगोस्तनाकाराणि न सि-
द्यन्ते न स्रवन्ति कण्डूवज्जुलानि च भवन्ति । तैरुपहतः स-
श्लेष्माणमनल्पं सांसधावनप्रकाशमतिसार्व्यते शोफशीतज्वरा-
रोचकाविपाकशिरोगौरवाणि चास्य तन्निमित्तान्येव भवन्ति,
शुक्लत्वङ्गुणखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति ॥ १० ॥

चैषां वक्तुं मुखत्वादिनेत्युन्नेयम् “वक्त्रास्तीक्ष्णा विस्फुरिताननाः” इति तन्वा-
न्तरीयेकवाक्यत्वात् । तैरर्शोभिरुपहत आर्तः सगूलं संहतं कठिनमुप-
वेश्यते पुरीषं त्याज्यते इत्यर्थः । अत्रोपहत इत्यस्योक्तत्वं विहितादन्यत्र
नियमस्याभावात्, यथा “मुक्ताज्जालं चिरपरिचितं त्याजितो देवगत्या *
* * * यास्यत्यूरुः” इति ३५, उः, मेघदूते, तद्वत् । एवमुत्तरत्रापि यथा-
योगं व्याख्येयम् । तनूनि कृशानि “कृशं तनु” इत्यमरः । विसर्पीणि

रक्तजानि न्यग्रोधप्ररोहविद्रुमकाकणान्तिकाफलसदृशानि
पित्तलक्षणानि च यदावगाढपुरीषप्रपीडितानि भवन्ति तदा-
त्यर्थं दुष्टमनल्पमसृक् सहसा विसृजन्ति । तस्यैवातिप्रवृत्तौ
शोणितातियोगोपद्रवा भवन्ति ॥ ११ ॥

सन्निपातजानि सर्व्वदोषलक्षणयुक्तानि ॥ १२ ॥

सहजानि दुष्टशोणितशुक्रनिमित्तानि तेषां दोषत एव
प्रसाधनं कर्त्तव्यम् । विशेषतश्चात्र दुर्द्दर्शनानि परुषाणि
पाण्डूनि दारुणान्यन्तर्मुखाणि तैरुपद्रुतः कृशोऽल्पभुक् शिरा-
सन्ततगात्रोऽल्पप्रजः क्षीणरेताः क्षामस्वरः क्रोधनोऽल्पाग्नि-
व्र्णाशिशिरोऽक्षिश्रवणरोगवान् सततमन्तकूजाटोपहृदयोपलेपा-
रोचकप्रभृतिभिः पीड्यते ॥ १३ ॥

भवति चात्र ।

वाह्यमध्यबलिस्थानां प्रतिकुर्याद्विषग्वरः ।

अन्तर्व्वलिसमुत्थानां प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ॥ १४ ॥

प्रपाकित्वात् परिसर्पीणि, यवमध्यानि स्थूलोदराणि । श्लेष्मजानीत्यादि ।
करीरो वंशाङ्गुरः, गवां स्तनो गोस्तनः ॥ ८—१० ॥

रक्तजानीत्यादि । प्ररोहोऽङ्गुरः । विद्रुमः प्रवालः, काकणान्तिका-
शुष्का, पित्तलक्षणानि पित्तार्शोर्लिङ्गानि । सहजानीत्यादि । प्रसाधनं
लिङ्गतः प्रमेदसाधनमिति तात्पर्य्यम्, चरकेऽप्युक्तं “तानि यथास्वं दोषानु-
बन्धवर्णानि” इति ; तानि यथास्वं दोषानुबन्धसोऽवर्णन्ति इति तदर्थः ।
दुर्द्दर्शनान्यतिदीर्घत्वादितो भयङ्कराणि “सहजान्यर्शांसि कानिचिदनूनि
कानिचिन्महानि कानिचिद्दीर्घाणि च” इत्यात्रेयः । परुषाणि कर्कशाणि,

प्रकुपितास्तु दोषा मेद्वमभिप्रपन्ना मांसशोणिते प्रदूष्य
 कण्डं जनयन्ति, ततः काण्डूयनात् जतं समुपजायते, तस्मिंश्च
 क्षते दुष्टमांसजाः प्ररोहाः पिच्छिलरुधिरस्त्राविणो जायन्ते
 कूर्चकिनोऽभ्यन्तरमुपरिष्ठाह । ते तु शिफो विनाशयन्त्युप-
 घ्नन्ति च पुंस्त्वम्, योनिमभिप्रपन्नास्तु सुकुमारान् दुर्गन्धान्
 पिच्छिलरुधिरस्त्राविणश्छत्राकारान् करीरान् जनयन्ति । त-
 एवोर्द्धमागताः श्रोत्राक्षिप्राणवदनेष्वर्शांस्युपनिर्व्वर्त्तयन्ति । तत्र
 कर्णजेषु बाधिर्यं शूलं पूतिकर्णता च । नेत्रजेषु वर्त्मावरोधो
 वेदनास्त्रावो दर्शननाशश्च । घ्राणजेषु प्रतिश्यायोऽतिमात्रं

दारुणान्यतिकठिनत्वादितो भीषणानि । अन्तर्मुखानीत्यन्तर्व्वलिसंयित-
 त्वादभ्यन्तर्मुखानि । हृदयोपलेपो हृदयस्य श्लेष्माद्याहतत्वेनावबोधाक्ष-
 णीयः । बाह्येत्यादि प्रत्याख्याय नैतानि प्रायः साध्यन्ते यथेष्टं कुरु-
 ष्वेति निराकृत्येत्यर्थः ॥ ११—१४ ॥

इदानीन्तावन्मांसप्ररोहत्वसाम्यादर्थान्तरमवतारयति प्रकुपिता इत्या-
 दिना । तुकारः पूर्व्वस्माद्विशेषणार्थः । मेद्वं मेहनमभिप्रपन्नाः प्राप्तास्तु
 दोषा इत्यर्थः । तस्मिन्नित्यादि । अभ्यन्तरं मणेरुपरि, उपरिष्ठात् त्वशु-
 परि वा कूर्चकिनः शूकरादिरोमवत् दृढस्रक्माङ्गुरानुविद्धाः प्ररोहाः इति
 समन्वयः कूर्चकं कठिनरोमेत्यनर्थान्तरम् । अङ्गुरापरपर्यायोऽयं प्ररोह-
 शब्दः । योनिमभिप्रपन्नास्तु दोषा इत्येव । इहापि मांसशोणिते प्रदू-
 षेत्यनुषङ्ग्यते । करीरोऽङ्गुर इति पथ्याथो “हिमांशवंशस्य करीरमेव”
 इति नैषधश्च ; करीरान् मांसाङ्गुरान् अशोविशेषानिति यावत् । जनयन्ति
 योनिसुपहन्तुमित्युन्नेयं, शिफो विनाशयन्तीति प्रागुक्तसाहचर्यात् । पुन-
 रर्थान्तरमवतारयति त एवेति । त एव दोषाः, उपनिर्व्वर्त्तयन्त्युत्पादय-
 त्तीत्यर्थः । पूतिकर्णो मांस रोगोऽस्मास्तीति पूतिकर्णः, अकारो मत्वर्थीय-

क्षवयुः कृच्छ्रोच्छ्वासता पूतिनखं सानुनासिकवाक्यत्वं शिरो-
दुःखञ्च । वक्त्रजेषु कण्ठौष्ठतालूनामन्यतमस्मिंस्तैर्गद्गदवाक्यता
रसाज्ञानं मुखरोगाश्च भवन्ति । व्यानस्तु प्रकुपितः श्लेष्माणं
परिगृह्य वह्निःस्थिराणि कीलवदर्शांसि निर्व्वर्त्तयन्ति तानि
चर्मकीलान्यर्शांसीत्याचक्षते ॥ १५ ॥

भवन्ति चात्र ।

तेषु कीलेषु निस्तोदो मारुतेनोपजायते ।

श्लेष्मणा तु सवर्णत्वं ग्रन्थित्वञ्च विनिर्द्दिशेत् ॥

पित्तशोणितजं कृष्णरक्तत्वं स्निग्धता तथा ।

समुदीर्णखरत्वञ्च चर्मकीलस्य लक्षणम् ॥ १६ ॥

अर्शसां लक्षणं व्यासादुक्तं सामान्यतस्तु यत् ।

तत् सर्वं प्राग्विनिर्द्दिष्टात् साधयेद्विषजां वरः ॥ १७ ॥

स्तस्य भावः पूतिकर्णता । वर्त्तावरोधो निमीलितनेत्रता, पूतिनखं नासा-
रोगभेदः, सानुनासिकवाक्यत्वं नासिकानुगतवाक्यता, शिरोदुःखं शिरः-
शूलम् ।* वक्त्रजेष्वित्यादि । तैरर्शाभिरित्यर्थः । गद्गदवाक्यता विवडा-
परिस्फुटवाक्यता । व्यान इत्यादि । ज्ञानानुक्तमपि पित्तशोणितमुन्नेयमेव,
वक्ष्यति हि “पित्तशोणितजं कृष्णरक्तत्वम्” इति । वह्निरिति त्वचामेव
“त्वञ्चो वह्निः” इति तन्त्वान्तरञ्च । कीलवत् शङ्खवत् । एतानि तु मुदीष्ट-
एव प्रादुर्भवन्तीति केचित् ॥ १५ ॥

स्तस्यार्थं पुनर्लक्षणतः स्फुटीकृत्यावगमयति तेष्वित्यादिना । सवर्णत्वं
त्वक्समानवर्णता । न तावदेतान्येवास्य लिङ्गानीत्याह स्निग्धतेति । च-
कारोऽप्यर्थे, स्निग्धता तथा समुदीर्णखरत्वमुद्रितं पारुष्यं चर्मकीलस्य

अर्शःसु दृश्यते रूपं यदा दोषद्वयस्य तु ।
 संसर्गं तं विजानीयात् संसर्गः स च षड्विधः ॥
 त्रिदोषाण्यल्पलिङ्गानि याप्यानि तु विनिर्दिशेत् ।
 हन्तृजानि द्वितीयायां बलौ यान्याश्रितानि च ॥
 कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ।
 सन्निपातसमुत्थानि सहजानि तु वर्जयेत् ॥ १८ ॥

लक्षणमित्यर्थः । अत्र स्निग्धताखरत्वयोर्दोषविशेषेणानुपदेशेऽपि स्नेषणा
 स्निग्धता वातेन च खरत्वमित्यासनन्यायुर्वेदविदः । तथाच “वातेन तोद-
 पारुष्यं पित्तादसितरक्तता । स्नेषणा स्निग्धता तस्य अथितत्वं सवर्णता”
 इति । खरत्वं पारुष्यज्ञानर्यान्तरम् । नेह शोणितस्यानुपादानं विप्रति-
 पिद्धं भवति प्रायः पित्तधन्सत्वेनास्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् । सम्प्रति साम-
 नेयणीकसर्गसुपसंहरन्नपरिष्कृतसर्गजातं स्फोरयति अर्शसामित्यादिना ।
 अर्शसां लक्षणं व्यासादुक्तं तत्र वातेत्यादिना अन्यसम्भवेति शेषः ; सामा-
 न्यतस्तु तं तं दोषविशेषमननुसन्धाय यदुक्तं “जातेष्वेतानि रूपाणि प्रव्यक्त-
 तराणि भवन्ति” तथा “कुपितासु” इत्यादिना अन्येन, प्राग्विनिर्दिष्टं
 दोषादिविज्ञानीयं व्रणप्रश्नादिकञ्चाभिसमीक्ष्येति प्राग्विनिर्दिष्टात् साधयेत्
 इदमस्माज्जातमिदञ्चास्मादित्येवं दोषतो निरूपयेदित्यर्थः ॥ १६—१७ ॥

इह हि “दोषा एकशः” इत्युपक्रम्य “यथोक्तं प्रसृताः” इत्यादिना
 प्राक्प्रसरमेदादर्शांसि पञ्चदशधा समुद्दिष्टानि, तदिदानीं परिशिष्टानि
 संसर्गजादीनि दशाभिधत्ते अर्शःस्त्रित्यादिना । दोषद्वयस्येति दोषशब्दो
 दोषातिदिष्टं शोणितमपि लक्षयतीत्यवश्यं वक्तव्यम् ; षोढा हि संसर्गो
 द्विशो दोषैरेकैकशो दोषशोणितैश्च भवतीति निश्चीयते व्रणप्रश्नोक्तं प्रसर-
 णकारमभिसमीक्ष्येति सामतमेतत् ; तथा चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्
 यत्र शोणितेन सह दोषद्वयस्य त्रयस्य वा रूपं दृश्यते तमन्यथा सन्निपातं

सर्वाः स्युर्वलयो येषां दुर्नामभिरुपद्रुताः ।
 तैस्तु प्रतिहतो वायुरपानः सन्निवर्त्तते ।
 ततो व्यानेन सङ्गम्य ज्योतिर्मृद्नाति देहिनाम् ॥ १६ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां निदानस्थानेऽर्शोनिदानं नाम
 द्वितीयोऽध्यायः ।

विजानीयादित्युच्येयम् । स पुनश्चतुर्विधो भवतीत्युपपन्नं भवति पञ्च-
 दशांशंसीति, सहजानामेवैवान्तर्भावादित्यवधेयम् । परिगतोऽतिक्रान्तः
 संकल्लरो यैस्तानि परिसंवत्सराणि । सन्निपातत्यादि । सन्निपातसमु-
 त्थानीति सामान्येनोक्तमपि बहुलिङ्गानीति विशेषणीयं प्रागल्पलिङ्गानां
 याप्यत्वेनोपदेशात् । अत्र विशेषयति भगवानात्रेयः “शेषत्वादायुपस्तानि
 चतुष्पादसमन्विते । याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा”
 इति । दुर्नामभिरर्शोभिः, ज्योतिरग्निं सृष्टुनाति नाशयतीत्यर्थः । परि-
 शिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ १८—१९ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रवक्त्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 निदानस्थाने अर्शोनिदानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातोऽश्मरीणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

चतस्रोऽश्मर्यो भवन्ति श्लेष्माधिष्ठानाः । तद्यथा—

श्लेष्मणा वातेन पित्तेन शुक्लेण चेति ॥ २ ॥

तत्रासंशोधनशीलस्यापथ्यकारिणः प्रकुपितः श्लेष्मा मूत्र-
संपृक्तोऽनुप्रविश्य वस्तिमश्मरीर्जनयति ॥ ३ ॥

तासां पूर्वरूपाणि वस्तिपीडारोचकौ मूत्रकृच्छ्रं वस्ति-
शिरोमुष्कश्लेष्मां वेदना कृच्छ्राज्ज्वरावसादौ वस्तगन्धित्वं मूत्र-
क्षेपि ॥ ४ ॥

समानसंश्रयो हि गुदवस्ती इत्यनन्तरं निवेदयिष्यते “वस्तिर्वस्तिशिर-
श्चैव” इत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण, तदिह गुदवस्त्योरैकाधिकारखात् तज्ज्ञाना-
मपि व्याधोनां यथाकथञ्चित् सजातीयत्वमस्तीति सम्प्रधार्याशीनिदाना-
नन्तमश्मरीनिदानमधिकरोति अथात इत्यादिना ॥ १ ॥

किमुपादानाः कति नाम वाश्मर्यः ? इत्याह चतस्र इत्यादि । श्ले-
ष्माधिष्ठानाः श्लेष्मसमवायिकारणाः । तत्रेत्यादि । अपथ्यकारिणो यथास्वं
निदानसेविनः । वचनमिदं दोषजाश्मरीवितयसम्प्राप्तिविषयमिति निश्ची-
यते, पृथक्त्वेन शुक्लाश्मरीसम्प्राप्तेर्वर्च्यमाणत्वात् ; तदिह श्लेष्मा शुद्धः
पित्तेन वातेन वायुविद्वेद्युन्नेयम् अनन्तरं तथैवोपदेशात् । मूत्रसम्पृक्तो
मूत्रसंश्लेषः । तासामित्यादि । तासां चतस्रणामित्यर्थः, न पुनः सन्नि-
हितत्वात्तिसृणामिति, तन्तान्तरे “अथासां पूर्वलक्षणम्” इत्यादिनाविशेषे-
णैतन्मात्रं लिङ्गानामश्मरीसामान्यपूर्वरूपत्वेनोपदेशात् । वस्तिपीडाऽत्र
वस्त्याभानमित्याहुः । कृच्छ्रान्मूत्रकृच्छ्रादेतोर्वस्तिशिरःप्रभृतीनां वेदनेति ।

यथास्वं वेदनावर्णं दुष्टं सान्द्रमथाविलम् ।

पूर्वरूपेऽश्मनः कृच्छ्रान्मूत्रं सृजति मानवः ॥ ५ ॥

अथ जातासु नाभिवस्तिसेवनीमेहनेष्वन्यतमस्मिन् मेहतो
वेदना मूत्रधारासङ्गः सरुधिरमूत्रता मूत्रविकिरणञ्च गोमेदक-
प्रकाशमनाविलं ससिकतं विसृजति धावनलङ्घनप्लवनपृष्ठ-
यानाध्वगमनेश्चास्य वेदना भवति ॥ ६ ॥

तत्रात्यर्थं श्लेष्मलमन्नमभ्यवहरतः श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य

सम्बन्धः । तत्र वस्तिशिरसी नाम कटिसन्निविष्टी वस्तेरूर्ध्वावयवभेदौ यत्र
मूत्रमुत्पद्यत इत्युपरिष्ठाद्वक्त्रोभविष्यति । सुष्कोऽगुहकोपः । श्लेफः शिशो
मेहनसित्वनर्थान्तरम् । छागस्येव गन्धोऽस्येति वस्तुगन्धि ॥ २—४ ॥

यथास्वमित्यादि । यथास्वं यथादोषं वेदनावर्णमित्यकारो मत्वर्थीयः,
वेदनावर्णवदित्यर्थः । सान्द्रं घनम्, आविलं कलुषम्, अश्मनोऽश्मरीसमूह-
स्येत्यर्थः । अथासां सामान्यलिङ्गानि व्याचष्टे अथेत्यादिना । मूत्रधारा-
सङ्गः सरुधिरमूत्रता चेति लक्षणद्वयमश्मरीनिरुद्धमार्गविषयम् । मूत्र-
विकिरणं सुखेन मूत्रप्रवृत्तिः, एतत्तु मार्गादपगताश्मरीकविषयम्, गो-
मेदको लोहितमणिविशेषः, तन्वान्तरेऽप्युक्तम् “विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तया
मार्गनिरोधने । तद्वत्पायात्सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपमम् । तत् संचोभात्
क्षतं सास्त्रम्” इति । ससिकतं सिकताकारेणाश्मर्यंशेनानुगतम् । वक्ष्यति
हि “शर्करासिकतामेहो भस्माख्योऽश्मरिवैकतम्” इति । धावनं शीघ्रगमनम्,
लङ्घनं गच्छादोनामुत्प्लवेनातिक्रमणम्, प्लवनं सन्तरणम् ॥ ५—६ ॥

सम्पत्ति तत्रासंशोधनशीलस्येत्यादिना प्रागुक्तमर्थं स्मोरयन् क्रमेणासां
लिङ्गान्युपदिदिक्षति तत्रेत्यादिना । तत्रासंशोधनशीलाप्यकारिषु मध्ये
अत्यर्थं श्लेष्मलमन्नमभ्यवहरत इति सम्बन्धः । संघातमुपगम्येति मना-
स्वातपित्तसंश्रयेणेत्यवधेयम्, वक्ष्यति हि “तद्वद्वलासं वस्तिस्थमुष्मा संहन्ति

यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्तोतो निरुणद्धि । तस्य मूत्रप्रतीघाताद्वाह्यते भिद्यते निस्तुद्यत इव च वस्ति-
र्गुरुः शीतश्च भवति । अश्मरी चात्र श्वेता स्निग्धा महती
कुक्कुटाण्डप्रतीकाशा सधूकपुष्पवर्णा वा भवति । तां श्लेष्मिकी-
सिति विद्यात् ॥ ७ ॥

पित्तयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य
वस्तिमुखमधिष्ठाय स्तोतो निरुणद्धि । तस्य मूत्रप्रतीघाता-
द्वाह्यते चूष्यते दह्यते पच्यत इव वस्तिरुष्णावातश्च भवति ।
अश्मरी चात्र सरक्ता पीतावभासा कृष्णा भस्मातकास्थिप्रतिमा
सधुवर्णा वा भवति । तां पैत्तिकीसिति विद्यात् ॥ ८ ॥

वातयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य
वस्तिमुखमधिष्ठाय स्तोतो निरुणद्धि । तस्य मूत्रप्रतीघातात्
तीव्रवेदना भवति, तथात्यर्थं पीड्यमानो दन्तान् खादति,
नाभिं पीडयति, मेढ्रं मृज्जति, पायुं स्पृशति, विशर्द्धते, वि-

सानिलः” इति । अनन्तरोक्तानां लिङ्गानामनतिक्रमो यथोक्तं तद्विद्यते
अस्या इत्येव यथोक्ता तां तथोक्ताम्, अनतिक्रान्तश्चेतादिलिङ्गासित्यर्थः ।
एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । दाह्यते कुठारेणैव दीर्यते भिद्यते आरयेव
स्फोद्यते, निस्तुद्यते व्यथ्यते ॥ ७ ॥

पित्तेत्यादि । अत्र तुकारेणात्यर्थं श्लेष्मलमम्रमभ्यवहरत इत्याहत्या-
न्वीयते । चूष्यते समीपस्थेनैव वह्निना दह्यते । दह्यते अग्निना भस्मसादिश्च
क्षियते । पच्यते चारेणैव दह्यते । उष्णवातो नाम रोगो मूत्राघातभेदः ।
धातेत्यादि । विशर्द्धते आर्तनादं करोतीत्यर्थः “शृधुङ् शब्दकुक्षायाम्”

दहति, वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण वास्य मेहतो निःसरन्ति ।
अश्वरी चात्र श्यामा परुषा विषमा खरा कदम्बपुष्पवत्
कण्टकाचिता भवति । तां वातिकीमिति विद्यात् ॥ ६ ॥

प्रायेणैतास्त्रिसोऽश्मर्यी दिवास्वप्नसमशनाध्यशनशीत-
स्निग्धगुरुमधुराहारप्रियत्वाद्विशेषेण बालानां भवन्ति । तेषा-
मेवाल्पवस्त्रिकायत्वादानुपचितमांसत्वाच्च वस्तेः सुखग्रहणा-
हरणा भवन्ति ॥ १० ॥

महतान्तु शुक्राश्वरी शुक्रनिमित्ता भवति ॥ ११ ॥

मैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा शुक्रं चलितमनिर्गच्छद्दि-
मार्गगमनादनिलोऽभितः संगृह्य मेढ्रदृषणयोरन्तरे संहरति,
संहृत्य चोपशोषयति ; सा मूत्रमार्गमावृणोति, मूत्रकृच्छ्रं
वस्तिवेदनां दृषणयोश्च प्रवययुमापादयति, पीडितमात्रे च

इति धात्वर्थस्मरणात् । विदहति बिन्दुशो निष्पन्देन परितपतीत्यर्थः “मुहु-
मेहति बिन्दुशः” इति तन्त्वान्तरञ्च । शेषं समानम् ॥ ८—१० ॥

महतामित्यादि तुकारो विशेषणार्थः । शुक्रनिमित्ता इति समवायि-
कारणापरपर्यायोऽयं निमित्तशब्दः ; न चैतदप्रसिद्धम् “सर्वसरास्तु वातापत्त-
कफशोणितनिमित्ताः” इत्यादौ तदर्थे भूरिप्रयोगदर्शनात् । मैथुर्नित्यादि ।
इदमत्रावधेयम् विद्वते हि शुक्रवेगे अतिष्ठते च संमर्गे वातवैगुण्यात् दीर्घ-
व्याच्च “वृत्तमपि शुक्रं न मय्यक् निर्गच्छति, तदिदमुच्यते मैथुनाभिघाता-
दित्यादि । मैथुनाभिघातात् स्मरणाद्यष्टविधे मैथुने शुक्रस्य वेगप्रतीक्षाता-
दित्यर्थः । “स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यव-
सायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गम्” इति स्मृतिः । अतिमै-
थुनात् मैथुनप्राप्त्युत्थात् । विमार्गगमनात् विकृतत्वादित्यर्थः । अभित-

तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रविलयसापद्यते । तां शुक्राश्मरीमिति
विद्यात् ॥ १२ ॥

भवति चात्र ।

शर्करा-सिकता-मेहो भस्माख्योऽश्मरिवैकतम् ।
अश्मर्या शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदना ॥
पवनेऽनुगुणे सा तु निरेत्यल्पा विशेषतः ।
सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्करेत्यभिधीयते ॥
हृत्पीडासक्थिसदनं कुञ्जिशूलः सवेपथुः ।
तृष्णोर्द्वगोऽनिलः कार्णां दौर्बल्यं पाण्डुगात्रता ॥

उभयपार्श्वतो धमनोव्याकरणो वक्ष्यमाणस्तोतुद्वयत इति निष्कर्षः । सं-
हरति राशीकरोति प्रविलयसापद्यत इत्यचिरजाताश्मरीविषयम्, “तस्या-
व्यञ्जनमात्रायां शुक्रमेति विलीयते” इत्यादि तन्त्रान्तरम् ॥ ११—१२ ॥

शर्करेत्यादि । न ह्यविशेषविद्रोगाणामौषधविदपि भिषक् प्रभवति
कश्चिदप्यातुरमुत्थापयितुं, तदिदं विशिनष्टि अश्मर्येत्यादिना । अश्मर्या
तुल्यव्यञ्जनवेदना अश्मरीसमानवर्णशूलादिलिङ्गा । अल्पा क्षुद्रा, सा
शर्करा, विशेषतो वाहुल्येनेत्यर्थः । प्रतिलोमे तु पवने कश्चिदिति शेषः ।
स्यादेतत् कुतश्च खल्वियमश्मरी वैकतमुच्यत इत्याह सेत्यादि । “मन्त्रं
वाक्यं सावधारणम्” इति न्यायात्, सा अश्मर्यैव वातेन भिन्नमूर्त्तिः “अणु-
गो वायुना भिन्ना” इत्यादि तन्त्रान्तरीयैकवाक्यत्वात् कणशो भिन्नाः सती
शर्करेत्यभिधीयते, उपलखण्डसाभ्यादित्ययमभिसन्धिः । शर्करा उपल-
खण्डश्चेत्यनर्थान्तरम् । शर्कराया उपद्रवमाह हृदित्यादि । अतिरोहि-
तार्थमेतत् । सिकता मेहो भस्माख्यश्च यथाक्रमं प्रमेहमूत्राघातयोर्हि
निवेदयिष्यते तदिह तौ प्रति न किञ्चिदुपदिश्यते । भस्माख्यस्तत्र मूल-
शुक्लेति प्रसिद्धः । न ह्यविशेषणोपदिष्टोऽर्थः प्रतिपिरस्त्रनां किमपि प्रति-

अरोचकाविपाकौ तु शर्करार्ते भवन्ति च ।
 मूत्रमार्गप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्व्यादुपद्रवान् ॥
 दौर्बल्यं सदनं काश्यं कुक्षिशूलमरोचकम् ।
 पाण्डुत्वमुष्णवातश्च तृष्णां हृत्पीडनं वमिन् ॥
 नाभिपृष्ठकटीमुष्क-गुदवङ्गणशिरसां ।
 एकद्वारस्तनुत्वक्को मध्ये वस्तिरधोमुखः ।
 अलाव्वा इव रूपेण शिरास्त्रायुपरिग्रहः ॥
 वस्तिर्वस्तिशिरश्चैव पौरुषं वृषणौ गुदम् ।
 एकसम्बन्धिनो ह्येते गुदास्थिविवरस्थिताः ॥ १३ ॥
 मूत्राशयो मलाधारः प्राणायतनमुत्तमम् ।
 पक्वाशयगतास्तत्र नाड्यो मूत्रवहास्तु याः ।
 तर्पयन्ति सदा मूत्रं सरितः सागरं यथा ॥

पिक्वित्तमर्थं प्रतिपादयतीति प्राङ्नाममात्रेणाभिहितं पुनर्वर्त्तिं लक्षणतो
 निरूपयति नाभीत्यादिना । नाभिप्रवृत्तीनां मध्ये इति समन्वयः ।
 तन्वी त्वगस्येति तनुत्वक्कः । अलाव्वा इव रूपेणेति नातिसञ्चितमूत्र-
 विषयम्, अतिसञ्चिते हि मूत्रे हंसडिम्बाकारतामापद्यते । शिरास्त्रायू
 अवलम्बनमस्येति शिरास्त्रायुपरिग्रहः, एतेन निश्चांसताऽपि सूचिता
 भवति । वस्तीत्यादि । पुरुषस्य प्रागुक्तस्य स्त्रीपुंसात्मकस्येदं पौरुषं भगं
 शिशुश्च । एते वस्यांदयो भावा एकसम्बन्धिनः समानसंश्रयाः, हि यस्मात्
 गुदास्थिविवरस्थिताः गुदास्थीनि तद्विवराणि चास्थिता इत्यर्थः ॥ १३ ॥

पुनर्वर्त्तिनिष्टि न्नेति । मूत्राशयो नाम मलाधारः ; किंवाधारीऽपि

सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते सुखान्यासां सहस्रशः ॥
 नाडीभिरुपनीतस्य सूत्रस्यामाशयान्तरात् ।
 जाग्रतः स्वपतथैव स निष्यन्देन पूर्यते ॥
 आ सुखात् सलिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्यते नवः ।
 घटो यथा तथा विद्धि वस्तिर्सूत्रेण पूर्यते ॥ १४ ॥
 एवमेव प्रवेशेन वातः पित्तं कफोऽपि वा ।
 सूत्रयुक्त उपस्नेहात् प्रविश्य कुरुतेऽश्मरीम् ॥

सन् उत्तमं प्राणायतनमग्नीषोमादीनामाश्रय उच्यत इति शेषः ; तत एव
 हि विक्लेदकत्वेनोपदिष्टस्य सूत्रस्यास्त्रावादक्षिन्ना धातवो नियमेन परि-
 पालयन्त्यग्नीषोमादीनीत्ययमभिमतः । स्यादेतदिदानीन्त्वदमेव ताव-
 द्भवान् प्रष्टव्यः, कुतः के नाम तत्र सूत्रमभिवहन्तीत्याह पक्षेत्यादि । पक्षा-
 शयशब्देनेह वस्तिशिरसी एवोच्यते उपचारात् “गङ्गायां घोषः” इतिवदित्य-
 वश्यं वक्तव्यम् स्वार्थे तात्पर्यानुपपत्तेः, दृश्यते हि तद्वता एव स्यन्दयन्त्यः
 सूत्राः सहस्रशो नाथो हंसपद्मनाडीमनुकुर्वता सूत्राशयसंसक्तेन स्तोतो-
 हितयेन सूत्राशयं प्रपूरयन्त्यहरहो सूत्रेनिष्यन्देनेति नानुपपत्तिः । आसां
 वस्तिशिरोगतानां नाडीनामित्यर्थः । तच्च सूत्रमाहाररसीत्यन्नत्वेनामा-
 शयादेवागच्छति, तदिदमुपपन्नं भवति नाडीभिरित्यादि । निष्यन्देन
 मन्दं मन्दं क्षरणेन । निष्यन्दतः पूरणप्रकारं दृष्टान्तेन स्फुटीकृत्यावगम-
 यति आमुखादित्यादिना । उक्तलक्षणो घटो यथा पार्श्वेभ्यश्चतुष्पार्श्व-
 गतच्छिद्राण्यवलम्ब्य पूर्यते निष्यन्तेन सलिलेनेति शेषः, तथा सूत्रवह-
 नाडीभ्यो वस्तिः पूर्यते सूत्रेण निष्यन्तेनेति विधीति धोषणम् ॥ १४ ॥

एवमित्यादि । एवं सूत्रवदेव प्रविश्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या प्रवेशेन
 प्रकृतत्वात् सूक्ष्मेण क्षिद्रनिचयेनेत्यर्थः, उपस्नेहात् स्नेहेनोपमितत्वात् घटादी
 स्नेहानुप्रवेशन्यायादिति यावत् । ये पुनरत्र स्वच्छेन सूत्रेण निर्मले वस्ता-

अप्सु स्वच्छास्त्रपि यथा निप्रित्तासु नवे घटे ।
 कालान्तरेण पङ्कः स्यादश्मरीसम्भवस्तथा ॥
 संहन्त्यपो यथा दिव्या मारुतोऽग्निश्च वैद्युतः ।
 तद्वद्वलासं वस्तिस्थमुष्मा संहन्ति सानिलः ॥
 मारुते प्रगुणे वस्तौ मूत्रं सम्यक् प्रवर्त्तते ।
 विकारा विविधाश्चापि प्रतिलोमं भवन्ति हि ॥
 मूत्राघाताः प्रमेहाश्च शुक्रदोषास्तथैव च ।
 मूत्रदोषाश्च ये केचिद्वस्तावेव भवन्ति हि ॥ १५ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां निदानस्थानेऽश्मरीनिदानं
 नाम तृतीयोऽध्यायः ।

वश्मर्युत्पत्तिं प्रति विप्रतिपद्यन्ते तान् प्रत्याह अप्स्वित्वादि । स्वच्छास्त्रा-
 पाततो निम्नलत्वेन प्रतीयमानास्त्रित्वेवार्थः, यथावन्निम्नलास्त्रान्तरीच्यासु
 तथाविधास्त्रन्यासु चाप्सु सुचिरेणापि पङ्कानुत्पत्तिदर्शनात् । अत्र नव इति
 विशेषणं नितरां निम्नलत्वमाविष्कर्तुम् । उष्मा पित्तम् । शेषोक्तः श्लोकः
 ग्रासङ्गिकः । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ १५ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 निदानस्थाने अश्मरीनिदानं नाम तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो भगन्दराणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

वातपित्तश्लेष्मसन्निपातागन्तुनिमित्ताः शतपोनकोष्ठग्रीव-
परिक्षाविण्मूकावर्तीन्मार्गिणो यथासङ्गं पञ्च भगन्दरा
भवन्ति । ते तु भगगुदवस्तिप्रदेशदारणाच्च भगन्दरा इत्यु-
च्यन्ते । अपक्वाः पिङ्गवाः, पक्वास्तु भगन्दराः । तेषाम्
पूर्व्वरूपाणि काठीकपालवेदना गुदकण्डूदाहः शोफश्च गुदस्य
भवति ॥ २ ॥

तत्रापथ्यसेविनां वायुः प्रकुपितः सन्निवृत्तः स्थिरीभूतो
गुदमभितोऽङ्गुले द्वाङ्गुले वा सांसशोणिते प्रदूष्यासृणवर्णां
पिङ्गवां जनयति । साख्य तोदादौन् वेदनाविशेषान् जन-
यति ; अप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति मूत्राशयाभ्यासगत-

अश्मरीभगन्दरो हि वस्तिगुदे अधितिष्ठतस्ते च गुदास्थिविवराख्याययत-
इत्यामनन्यायुर्व्वेदे तदिदमधिष्ठानाधिकरणस्यादश्मर्य्यनन्तरं व्याचिख्या-
सितत्वेनोपस्थितं भगन्दरनिदानं नामाधिकरोति अथात इत्यादिना ॥ १ ॥

वातत्वादि । संक्षेपेण रोगस्यास्य स्वरूपं विजिज्ञापयिषुर्भगवानिदानीं
भगन्दरशब्दं निर्व्वक्ति त इत्यादिना । भगादिविदारणात् भगन्दरशब्दः
पृजोदरादिषु द्रष्टव्यः । तत्रेत्यादि । तत्र वातादिषु मध्ये इत्यर्थः ।
सन्निवृत्तः स्वकाशविरतः, अतएव स्थिरीभूतो निश्चल इत्यर्थः । गुदमभितो
गुदचतुष्पाश्वतः । द्वावङ्गुलौ परिमाणमस्येति द्वाङ्गुलौ द्वाङ्गुलपरिमितो
देशः, एतन्नेवाङ्गुलपरिमितस्याप्युपलभ्ये अङ्गुल इति विशेषणं प्रायस्तत्रैव

त्वाच्च व्रणः प्रक्षिप्तः शतपोनकवदगुर्मुखैश्चिद्वैरापूर्यते, तानि च छिद्राण्यजस्रं फेनानुविद्धमधिकमास्रावं स्रवन्ति, व्रणश्च ताड्यते भिद्यते छिद्यते सूचीभिरिव निस्तुद्यते गुदञ्चावदीर्यते उपेक्षितश्च वातमूत्रपुरीषरेतसामप्यागमश्च तैरेव च्छिद्रैर्भवति । तं भगन्दरं शतपोनकमित्याचक्षते ॥ ३ ॥

पित्तन्तु प्रक्षुपितमनिलेनाधः प्रेरितं पूर्ववदवस्थितं रक्तां तन्वीमुच्छ्रितामुष्ट्रग्रीवाकारां पिङ्गकां जनयति । सास्य चोष्मादीन् वेदनाविशेषान् जनयति ; अप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति व्रणश्चाग्निचाराभ्यामिव दह्यते दुर्गन्धमुष्णमास्रावं स्रवति ; उपेक्षितश्च वातमूत्रपुरीषरेतांसि विस्तृजति । तं भगन्दरमुष्ट्रग्रीवमित्याचक्षते ॥ ४ ॥

जनयतीत्यावेदयितुम् । मूत्राशयसन्निवृष्टे हि देशे सञ्जाता मांसानुसारिणी वातानुविद्धा पिङ्गका व्रणो वा शोफसङ्घोचादिभिर्विशेषैर्मूत्रमवश्यं मनाक् सर्व्वशो वा निरुणद्धि, निरुद्धश्च तन्मूत्रं मांसपेशीरनुप्रविश्य परितस्तदासन्नं देशं क्लेदयतीति निश्चीयते तदिदमुच्यते मूत्राशयाभ्यासगतत्वाच्चेति । अभ्यासः आसन्नो देशः । शतपोनकवत् चालनिकावत्, आपूर्यते युज्यत इति तात्पर्य्यम् । फेनानुविद्धं फेनानुगतम्, ताड्यते दण्डेनैवाहन्यते, भिद्यते कुठारेणैव विदीर्यते, छिद्यते दात्रेणैव द्विधा क्रियते । गुदञ्चावदीर्यते व्रणानां परस्परसंस्पर्शेणेति शेषः । शतपोनक इति तत्साम्यात् व्यपदेशः ॥ २—३ ॥

पित्तमित्यादि । पूर्व्ववदवस्थितं स्थिरीभूतमित्यर्थः, उच्छ्रितामुन्मताम्, उष्ट्रग्रीवाकारां मध्ये वक्रांमिति तात्पर्य्यम् । जनयति गुदमभितोऽङ्गुले द्रङ्गुले वा मांसशोणिते प्रदूष्येत्युन्नेयं प्रागुक्तसाहचर्यात् । एवमेवो-

श्लेष्मा तु प्रकुपितः ससीरणेनाधः प्रेरितः पूर्ववदवस्थितः
 मृक्तावभासां स्थिरां कण्डूमतीं पिङ्कां जनयति । सास्य
 कण्ड्वादीन् वेदनाविशेषान् जनयति ; अप्रतिक्रियमाणा च
 पाकमुपैति व्रणश्च कठिनः संरम्भी कण्डूप्रायः पिच्छिलमजस्र-
 सास्त्रावं स्रवति ; उपेक्षितश्च वातमूत्रपुरीषरेतांसि विस्त्रजति ।
 तं भगन्दरं परिस्त्राविणमित्याचक्षते ॥ ५ ॥

वायुः प्रकुपितः प्रकुपितौ पित्तश्लेष्माणौ परिगृह्याधो गत्वा
 पूर्ववदवस्थितः पादाङ्गुष्ठप्रमाणां सर्वलिङ्गां पिङ्कां जनयति ।
 सास्य तोददाहकण्ड्वादीन् वेदनाविशेषान् जनयति ; अप्रति-
 क्रियमाणा च पाकमुपैति व्रणश्च नानाविधवर्णसास्त्रावं स्रवति ;
 पूर्णनदोशस्वूकावर्त्तवच्चात्र समुत्तिष्ठन्ति वेदनाविशेषाः तं भग-
 न्दरं शस्वूकावर्त्तमित्याचक्षते ॥ ६ ॥

मूढेन मांसलुब्धेन यदस्थिशल्यमन्नेन सहाभ्यवहृतं यदा-
 वगादपुरीषोन्मिश्रमपानेनाधः प्रेरितमसम्यगागतं गुदं क्षि-

न्तराऽपि व्याख्येयम् । श्लेष्मेत्यादि । संरम्भी निरन्तरवेदनः । वायु-
 रित्यादि । वेदनाविशेषाः पूर्णनद्या आवर्त्तवत् चक्राकारेण, शस्वूका-
 वर्त्तवत् रेखाविशेषमवलम्ब्य क्रमशस्तिर्यग्गूर्ङ्गामित्वेन वेति पूर्ण-
 नदोशस्वूकावर्त्तवत्, समुत्तिष्ठन्ति प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः । परिशिष्टं निगद-
 व्याख्यातम् ॥ ४—६ ॥

मूढेनेत्यादि । अत्रावगादपुरीषोन्मिश्रमित्यनेन शल्यस्य ऋजुभावाप-
 वर्त्तनानहर्त्तं प्रतिपाद्यं नियमेन क्षतकारित्वं विवक्षितमित्यवधेयम् ।

शीति तत्र क्षतनिमित्तः कोथ उपजायते, तस्मिंश्च क्षते पूय-
रुधिरावकीर्णमांसकोथे भूमाविव जलप्रक्षिन्नायां क्रिमयः
सञ्जायन्ते । ते भक्षयन्तो गुदमनेकधा पार्श्वतो दारयन्ति,
तैर्मांसैः कृमिस्तैर्वातमूत्रपुरीषरेतांस्यभिनि.सरन्ति । तं भग-
न्दरमुन्मार्गिणमित्याचक्षते ॥ ७ ॥

भवन्ति चात्र ।

उत्पद्यतेऽल्परुक्शोफा क्षिप्रञ्चाप्युपशान्यति ।

प्राव्यन्तदेशे पिङ्गका सा ज्ञेयान्या भगन्दरात् ॥

भागन्दरी तु विज्ञेया पिङ्गकाऽतो विपर्ययात् ।

पायोः स्याद्द्वङ्गुले देशे गूढमूला सरुग्ज्वरा ॥ ८ ॥

यानयानान्मलोत्सर्गात् कण्डूरुग्दाहशोफवान् ।

पायुर्भवेद्गुजः कव्यां पूर्वरूपं भगन्दरे ॥ ९ ॥

असम्यगागतं तिर्यगागतम् । कोथः पूतिभावः । पूयरुधिराभ्यामवकीर्णं
मांसकोथोऽत्रेति पूयरुधिरावकीर्णमांसकोथं तस्मिन् तथोक्ते क्षतविशेषण-
मेतत् । उन्मार्गं विमार्गः प्रकृतत्वात् कृमिस्तैर्मांसं इति निष्कर्षः,
सोऽस्यास्तीत्युन्मार्गं, निन्दायामिन् । न तावत् भगन्दराणां दुःखत्वेन
विवक्षितत्वात् सर्वासामेव गुदान्तप्रदेशगतानां तदाक्षतीनां पिङ्गकानां
दुःखत्वमध्यवस्य भागन्दरित्वमाशङ्कितव्यमित्याह उत्पद्यत इत्यादि । पूर्वं
द्वङ्गुल इत्युक्तेऽपि पुनरिह द्वङ्गुलोपपादानं भागन्दरीऽपि पिङ्गका क्षिप्रं
द्वङ्गुलं नातिज्ञातौति नियमार्थम्, अन्यं तु न तथेति स्थानत्वं विपर्ययः
प्रदर्शितो भवति । निदानस्याख्याप्रसङ्गात् पूर्वरूपाख्यमुच्यते यानन्त्य-
दिना । पूर्वं हि सोपद्रवाणामसाध्यत्वमवारणायै व्याहृतं तदिदानीं भारि-

घोराः साधयितुं दुःखाः सर्व्व एव भगन्दराः ।

तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च भगन्दरः ॥ १० ॥

इति सुश्रुतसंहितायां निदानस्थाने भगन्दरनिदानं
नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमीऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

मिथ्याहाराचारस्य विशेषाद्गुरुविरुद्धासात्त्याजीर्णाहिता-
ग्निः स्नेहपीतस्य वान्तस्य वा व्यायामग्रास्यधर्मसेविनो
ग्रास्यानूपौदकमांसानि वा पयसाभीक्ष्णमश्रुतः, यो वा सज्ज-

श्रेयादिदुमुच्यते त्रिदोषोत्थः क्षतजश्चेत्यनुसन्धेयम् । परिशिष्टं निगद-
व्याख्यातम् ॥ ७—१० ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
निदानस्थाने भगन्दरनिदानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

दुःसाध्यत्वमामान्याद्भगन्दरनिदानानन्तरं कुष्ठनिदानमधिकरोति अथात
इत्यादिना ॥ १ ॥

आयुर्व्वेदे हि सुख्यया वृत्त्याहितसमाख्याति अन्नपानादी मन्वायुक्ते
ज्ञानाचमनादौ चाहाराचारशब्दौ प्रवर्त्तन्ते इतरत्र तु भक्त्या अतस्मिंस्तद्व्य-
पदेशेति गम्यते “प्राणिनां पनर्म्मन्महाशयः” तथा “रक्तप्रसादनश्चापि
कायगतः स रक्तः सन्नाशुश्रुतासनात् ; अतस्मिंश्च तद्व्यपदेशो नामा-

त्वसूत्राभितप्तः सहसा छर्दिं प्रतिहन्ति तस्य पित्तश्लेष्माणौ
प्रकुपितौ परिगृह्णानिलः प्रवृत्तस्तिर्यग्गाः शिराः सम्प्रतिपद्य
सन्दूष्य वाह्यं मार्गं प्रति समन्ताद्विचित्रति । यत्र यत्र च
दाषो विचित्रो निःसरति तत्र तत्र मण्डलानि प्रादुर्भवन्त्येव-
मुत्पन्नस्त्वचि दोषस्तत्र च परिगृह्णं प्राप्याप्रतिक्रियमाणोऽभ्य-
न्तरं प्रतिपद्यते धातून् दूषयन् ॥ २ ॥

तस्य पूर्वरूपाणि त्वक्प्राप्यमकस्माद्रोमहर्षः कण्डूः

ध्यास उच्यते, स च मिथ्येति पण्डिता मन्यन्ते, तदिहाविशेषात् वैकारि-
काहाराचारशीलं लक्षयितुमिदमुच्यते मिथ्येत्यादि । मिथ्याहाराचारस्या-
हिताचारविहारस्येत्यर्थः । सामान्येनोक्तमर्थं पुनरव्यभिचारित्वादिधर्म-
मनुसन्धाय विशिनष्टि विशेषादित्यादिना । विरुद्धानि हिताहितीये
प्रागुपदिष्टानि । स्नेहेत्यादिपदद्वयं व्यायामेत्यादिना योजनीयम् । आश्व-
धर्मो मैथुनम्, उष्मणा अग्न्यातपादिना अभितप्त उष्माभितप्तः । प्रति-
हन्ति निगृह्णाति । तिर्यग्गा इति तिर्यग्गमनस्वभावात् प्रतानंभूताः
शिराः, प्रतिपद्य प्राप्य, सन्दूष्येति “शिराः प्रपद्य तिर्यग्गास्त्वल्सीकाहृगा-
मिषम् । दूषयन्ति” इति तन्त्रान्तरीयस्मरणात् त्वगादींचतुर इति शेषः ।
अम्बुपर्यायोऽयं लसीकाशब्दः । वाह्यं मार्गमिति “रक्तादयो धातवस्त्वक्
च वाह्यो रोगमार्गः” इत्यागने सत्यपि सामान्यशब्दस्य विशेषवृत्तित्वात्
“एवमुत्पन्नस्त्वचि” इत्यनन्तरोक्तेः वाह्यां त्वचं प्रति लक्ष्यीकृत्य समन्तात्
सर्वतो विचित्रतीत्येवं प्रत्येतव्यम् । एवं त्वचि उत्पन्नो मण्डलरूपेण
परिणतो वातादिरप्रतिक्रियमाणः सन् तत्र तत्र परिगृह्णं प्राप्य धातून्
दूषयन् अभ्यन्तरमाभ्यन्तरं रोगमार्गं “महास्रोतः शरीरमध्यं महानिम्न-
मामाश्रयश्चेति स रोगमार्ग आभ्यन्तरः” इति स्मरणात् महास्रोत आदिकं
प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

खेदवाहुल्यमखेदनं वाङ्मप्रदेशानां स्वापः क्षतविसर्पणमसृजः
कृष्णता चेति ॥ ३ ॥

तत्र सप्त महाकुष्ठान्येकादश क्षुद्रकुष्ठान्येवमष्टादश कुष्ठानि
भवन्ति । तत्र महाकुष्ठान्यरुणौडुस्वरर्ष्यजिह्व-कपाल-काक-
णक-पुण्डरीक-दद्रुकुष्ठानीति । क्षुद्रकुष्ठान्यपि स्थूलासृक्
महाकुष्ठमेककुष्ठं चर्मदलं विसर्पः परिसर्पः सिध्म विचर्चिका
किटिसं पामा रकसा चेति ॥ ४ ॥

सर्वाणि कुष्ठानि सवातानि सपित्तानि सश्लेष्माणि सक्त्रि-
मीणि च भवन्त्युत्सन्नतस्तु दोषग्रहणमभिभवात् ॥ ५ ॥

तत्र वातेनारुणं, पित्तेनौडुस्वरर्ष्यजिह्वकपालकाकणकानि,
श्लेष्मणा पौण्डरीकं दद्रुकुष्ठञ्चेति । तेषान्तु महत्त्वं क्रिया-
गुरुत्वमुत्तरोत्तरं धात्वनुप्रवेशादसाध्यत्वञ्चेति ॥ ६ ॥

तत्र वातेनारुणाभानि तनूनि विसर्पीणि तोदमेदस्वाप-
युक्तान्यरुणानि । पित्तेन पक्वौडुस्वरफलाकृतिवर्णान्यौडुस्व-

तस्येत्यादि । तस्येति प्रकृतत्वात् कुष्ठसामान्यस्येत्यर्थः । क्षतविसर्पणं
क्षतप्रसारः । तत्रेत्यादि । तत्र कुष्ठसामान्यमध्ये इत्यर्थः । सर्वाणीत्यादि ।
नन्वेवं त्रिदोषजानि चेदेतानि तत्कथमिदमुपदेक्ष्यते वातेनारुणमित्यादि ये
त्वेवं प्रत्यवतिष्ठन्ते तान् प्रत्याह उत्सन्नत इति । उत्सन्नत उत्कर्षत एव
दोषग्रहणं क्रियत इति शेषः । तुकारोऽवधारणार्थः । अत्र हेतुः अभि-
भवात् शास्त्रे प्रायो बलावकुष्ठानामनादरादित्यर्थः, नातो वातेनारुण-
मित्यादि वक्ष्यमाणवचनमनुपपन्नमित्ययमभिसन्धिः ॥ ३—६ ॥

तानि पुनर्विभज्य लक्षणतो निरूपयति तत्रेत्यादिना । अरुणानि

राणि ; ऋष्यजिह्वाप्रकाशखरत्वानि ऋष्यजिह्वानि ; कृष्ण-
कपालिकाप्रकाशानि कपालकुष्ठानि ; काकणन्तिकाफल-
सदृशान्यतीव रक्तकृष्णानि काकणकानि । तेषां चतुर्णां-
मध्योषचोषपरिदाहधूमायनानि क्षिप्रोत्थानप्रपाकभेदित्वानि
क्रिमिजन्म च सामान्यानि लिङ्गानि ॥ ७ ॥

पुण्डरीकपत्रप्रकाशानि पौण्डरीकाणि ; अतसीपुष्प-
वर्णानि ताम्राणि वा विसर्पीणि पिङ्गकावन्ति च दद्रुकुष्ठानि ।
तयोर्द्वयोरप्युत्सन्नता परिमण्डलता कण्डूश्चिरोत्थानत्वञ्चेति
सामान्यरूपाणि ॥ ८ ॥

क्षुद्रकुष्ठान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः ॥ ९ ॥

स्थूलानि सन्निध्वतिदारुणानि स्थूलारुषि स्युः कठिनान्यरुंषि ।
त्वक्कोचभेदस्वपनाङ्गसादाः कुष्ठे महत्पूर्वयुते भवन्ति ॥

अरुणनामानि कुष्ठानि । ऋष्यः खरजिह्वो हरिणभेदः । कृष्णकपालिका
कृष्णकपालखण्डम् । काकणन्तिका गुच्छा, रक्तकृष्णानीति मध्ये कृष्णा-
न्यन्ते रक्तानि, विपर्यस्तानि वा । तेषामित्थौडुस्वरादीनां काकणकान्ता-
नाम्, समानान्येव सामान्यानि । पुण्डरीकेत्यादि । पुण्डरीकं पद्मम्,
अत्र विशिनध्यात्रेयः “संखेतं रक्तपथ्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् । सोत्तेधश्च
सरागश्च पुण्डरीकं तदुच्यते” इति । अतसी नामौषधिः “तिसि” इति
विज्ञायते, विशेषणमिदं नीलकृष्णत्वमाख्यातुम् ॥ ७।८ ॥

क्षुद्रेत्यादि । स्थूलारुषि स्थूलारुषसंज्ञके कुष्ठे, अरुंषि त्रयाः ।
त्वक्कोचः स्फुटनं सुप्तिश्चेति त्वक्कोचभेदस्वपनानि, तानि चाङ्गसादाञ्चेति

कृष्णाक्षं येन भवेच्छरीरं तदेकाकुष्ठं प्रवदन्यसाध्यम् ।
 स्युर्येन कण्डूव्यथनौषधोपास्तलेषु तच्चर्म्मदलं वदन्ति ॥
 विसर्पवत् सर्पति सर्वतो यस्त्वग्रक्तमांसान्यभिभूय शीघ्रम् ।
 सूर्क्षाविदाहारतितोदपाकान् कृत्वा विसर्पः स भवेद्विकारः ॥
 शनैः शरीरे पिङ्गकाः स्रवन्त्यः सर्पन्ति यास्तं परिसर्पमाहुः ।
 कण्डून्वितं श्वेतमपायि सिध्दं विद्यात् तनु प्रायश ऊर्द्धकाये ॥
 राज्योऽतिकण्डूर्तिरुजः सुरूजा भवन्ति शान्तेषु विचर्द्धिकायाम् ।
 कण्डूमती दाहकजीपपन्ना विपादिका पादगतयेव ॥
 यत् स्रावि वृत्तं घनमुद्यकण्डु तत् स्निग्धकृष्णं किटिसं वदन्ति ।
 सास्त्रावकण्डूपरिदाहवह्निः पामाङ्गुकाभिः पिङ्गकाभिरुद्धा ॥
 स्फोटैः सदाहैरति लैत्र कण्डूः स्निग्धकृष्णपादप्रभवैर्निरूप्या ।
 कण्डून्विता या पिङ्गका शरीरे संस्त्रावहीना रक्तोच्यते सा ॥१०॥

हन्वः । सहत्पूर्व्ययुने कुष्ठे महाकुष्ठसमाख्याते कुष्ठे इत्यर्थः । एककुष्ठ-
 मेककुष्ठसमाख्यं कुष्ठम् । तलेष्विति हस्तपादस्येव । विसर्पवदित्यादि ।
 शीघ्रमितरकुष्ठवन्नातिविलम्बितम्, अभिभूय प्रदूष्येत्यर्थः । विसर्पाख्यमिदं
 कुष्ठं नियतदोषचित्तयानुबन्धित्वादिभिश्चिरकारित्वादिभिश्च विशेषैः प्रसि-
 द्धात् विसर्पाख्याद्रोगान्नितरां भिद्यते नातः किमपि निर्णयानुपपत्तिः ।
 कण्डूत्यादि । अपायि शीतर्त्तौ विनाशीत्यर्थः । तनु क्षुद्राकारम् ।
 ऊर्द्धकाय इति सामान्येनोक्तेऽप्युरस्येव प्रायेण भवतीत्यवगन्तव्यम् “प्राय-
 श्चोरसि तत् सिध्दं” इति चरकसंवादात् । राज्यस्त्वंगवदरणकृता वह्नयो
 रेखाः । वृत्तं प्रायेण गोलम्, घनं स्पर्शतः कठिनम्, स्निग्धकृष्णम् उज्ज्वल-
 कृष्णम् । सास्त्रावेत्यादिपदं पिङ्गकाविशेषणम्, अत्र स्त्रीप्रत्ययाभावस्त्वार्षः ।
 पामा ऊर्द्धा लक्षणीया । सम्यक्तत्वेन प्रसुतमपि कश्चिदर्थं प्रसङ्गादहङ्गुमभिप्रेति

अरुः ससिध्ना रूकसा महच्च

यच्चैककुष्ठं कफजान्यसूनि ।

वायोः प्रकोपात् परिसर्पमेकं

शेषाणि पित्तप्रभवाणि विद्यात् ॥ ११ ॥

किलासमपि कुष्ठविकल्प एव । तत् त्रिविधं—वांतेन पित्तेन श्लेष्मणा चेति । कुष्ठकिलासयोरन्तरं—त्वग्गतमेव किलासमपरिस्तावि च । तद्वातेन मण्डलमरुणं परुषं परिध्वंसि च, पित्तेन पद्मपत्रप्रतीकाशं सपरिदाहञ्च ; श्लेष्मणा च श्वेतं क्षिग्धं वहलं कण्डूमञ्च । तेषु सम्बद्धमण्डलमन्ते जातं रक्तरोम चासाध्यमग्निदग्धञ्च ॥ १२ ॥

कुष्ठेषु रुक्-त्वक्-सङ्कोच-स्वाप-स्वेद-शोफ-भेद-कौण्ड-खरोप-

स्फोटैरित्यादिना । सैव पामा सदाहैः स्फिगादिप्रभवैः अतिमहद्भिः स्फोटैः कच्छुर्निरूप्येति सम्बन्धः ; तन्वान्तरेऽप्युक्तम् “सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता ज्ञेया पाण्ड्योः कच्छुरुग्रा स्फिचोय” इति । अरुरित्यादि । अरुः स्थूला-रूपां, महत् महाकुष्ठं नाम कुष्ठम् ॥ ८—११ ॥

किलासमित्यादि । अन्तरं भेदः । तदिति किलासप्रत्यवमर्शकम् । परुषं खरस्पर्शम् । परिध्वंसि प्रायेण रोमापहारि । वहलं गाढम् । सम्बद्धमण्डलं मिथः संस्निष्टमण्डलम् । अन्ते हस्तपादतलगुह्यौष्ठे इत्यर्थः ; उक्तञ्चान्यत्र “गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् । वर्जनीयं विशेषेण किलासम्” इति । पाणिग्रहणेनैवेह पादयोरप्यादेशः क्रियते उपादान-साम्यादित्यनुसन्धेयम् । अत्र रक्तरोमेति पाठे सत्यपि शक्तरोमबहुलमप्य-साध्यमित्यवगन्तव्यम्, साध्यलक्षणे वाग्भटेन “अशक्तरोमबहुलम्” इत्युक्तेः । कुष्ठेष्वित्यादि । कुष्ठेर्भावः कौण्डं करवैकल्यमित्येतत् “कुकरे कुणिः”

घाता वातेन ; पाकावदरगाङ्गुलिपतन-कर्ण-नासाभङ्गाक्षिराग-
सत्त्वोत्पत्तयः पित्तेन ; कण्डू-वर्णभेद-शोफास्त्राव-गौरवाणि
श्लेष्मणा । तत्रादिवलप्रवृत्तं पौण्डरीकं काकणञ्चासाध्यम् ॥ १३ ॥

भवन्ति चात्र ।

यथा वनस्पतिर्जातः प्राप्य कालप्रकर्षणम् ।

अन्तर्भूमिं विगाहेत मूलैर्वृष्टिविवर्द्धितैः ॥

एवं कुष्ठं समुत्पन्नं त्वचि कालप्रकर्षतः ।

क्रमेण धातून् व्याप्नोति नरस्याप्रतिकारिणः ॥ १४ ॥

स्पर्शहानिः स्वेदनत्वसीषत्वाङ्गुल्यु जायते ।

वैवर्यं रुच्यभावश्च कुष्ठे त्वचि समाश्रिते ॥ १५ ॥

त्वक्क्षयो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनम् ।

कण्डूविप्लव्यकस्यैव कुष्ठे शोणितसंश्रिते ॥ १६ ॥

बाहुल्यं वक्त्रशोषश्च वार्कश्यं पिङ्गकोहमः ।

तोदः स्फोटः स्थिरत्वञ्च कुष्ठे मांससमाश्रिते ॥ १७ ॥

इत्यमरः । अङ्गुलिपतनं पाकप्रावत्येनाङ्गुलिसंसर्गम् । सत्त्वः क्लिमिरिति
पर्यायी । वर्णभेदो विवर्णता स चेह श्लेष्मेनैव कल्पनीयः श्लेष्मणः श्लेत्तुगुण-
योगात् “श्लेत्त्वम्” इति परकौकवाक्यत्वाच्च । तत्रेत्यादि । तत्र कुष्ठेषु
सध्ये, आदिवलप्रवृत्तं शुक्रशोणितदोषान्वयम् । चकारः समुच्चयार्थः ।
चितयमेतदसाध्यमिति निष्कर्षः ॥ १२।१३ ॥

यथेत्यादि । धातून् रक्तादीन् । विवर्ततः पूयो विप्लव्यकः पूतिगन्धिः
पूय इति निष्कर्षः । बाहुल्यं कुष्ठमण्डलानां प्राचुर्यम् । स्फोटः स्फोटा-

दौर्गन्ध्यसुपदेहश्च पूयोऽथ क्रिमियस्तथा ।
 गात्राणां भेदनञ्चापि कुष्ठे मेदः समाश्रिते ॥ १८ ॥
 नासाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षते च क्रिमिसम्भवः ।
 भवेत् स्वरोपघातश्च अस्थिमज्जसमाश्रिते ॥ १९ ॥
 कौण्ड्यं गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम् ।
 शुक्रस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च ॥ २० ॥
 स्त्रीपुंसयोः कुष्ठदोषाद्दुष्टशोणितशुक्रयोः ।
 यदपत्यं तयोर्जातं क्षेयं तदपि कुष्ठितम् ॥ २१ ॥
 कुष्ठमात्मवतः साध्यं त्वग्रक्तपिशिताश्रितम् ।
 मेदोगतं भवेद्याप्यमसाध्यमत उत्तरम् ॥ २२ ॥
 ब्रह्मस्त्रीसज्जनवध-परस्वहरणादिभिः ।
 कर्मभिः पापरोगस्य प्राहुः कुष्ठस्य सम्भवम् ॥ २३ ॥
 म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्जातेऽपि गच्छति ।
 नातः कष्टतरो रोगो यथा कुष्ठं प्रकीर्तितम् ॥ २४ ॥

कारः क्षुद्रो व्रणभेदः । दौर्गन्धमित्यादि । उपदेहः प्रलिप्तता । अत्र
 कौण्ड्यादीन्यपि लक्षणीयानि “कौण्ड्यं गतिक्षयोऽङ्गानां दलनं स्याच्च मेदसि”
 इति तन्त्रान्तरीयस्मरणात् । स्त्रीपुंसावित्यदन्तं निपात्यते, “अचतुर”
 इत्यादिषु पाठात् । कुष्ठं जातमस्येति कुष्ठितम् । आत्मवतो बुद्धिमतः
 समीक्ष्यकारिण इति निष्कर्षः, आत्मा बुद्धिरित्यनर्थान्तरम् ॥ १४—२२ ॥

भवति च पापविशेषादपि कुष्ठमित्याह ब्रह्मेति । पापमूलको रोगः
 पापरोगः, शाकपार्थिवादिः । पूर्वस्मादेतत् पुनर्विशेषयन्नाह म्रियते
 इति । कुष्ठेनेति प्रकृतत्वात् पापमूलकेनेति गम्यते । पुनर्जाते पुनर्जन्मनि,

आहाराचारयोः प्रोक्ताः सांस्थाय महतीं क्रियाम् ।

औषधीनां विणिष्टानां तपसश्च निषेवणात् ।

यस्तेन मुच्यते जन्तुः स पुण्यां गतिमाप्नुयात् ॥ २५ ॥

प्रसङ्गाद्वाचसंस्पर्शान्निष्वासात् सहभोजनात् ।

सहशय्यासनाद्यापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥

जायते तत्तदुरदृष्टवशादित्ययमभिसन्धिः । अतो जन्मान्तरानुसारित्वात्
कष्टतरः सुचिरं क्लेशकरो रोगो नान्योऽस्तीति शेषः । न्यकारार्थमिदमुक्त-
मित्यनुसन्धेयम्, सर्वेषामेवानुपशान्तानामेवंविधानां तथात्वात् । ततो
निष्कृत्युपायफले व्याचष्टे आहारेत्यादिना । क्रिया सम्प्रधारणं विचारणेति
पर्यायाः । तदयमर्थः, आहाराचारयोर्विच्यमाणयोः प्रोक्तामन्नपानादा-
नुपदिष्टां महतीं क्रियां विपुलां विचारणामास्थायावलम्ब्य विणिष्टानाम्
“प्रशस्तदेशसम्भूतम्” इत्याद्युक्तलक्षणानामौषधीनां निषेवणात् तपसश्चान्द्रा-
यणादेच निषेवणात् यस्तेन पापजेन कुष्ठेन मुच्यते, स पुण्यां निष्पापत्वात्
शुभां गतिं व्यवहार्यतां लोकान्तरे च कुष्ठविनाशतां दशामिति यावत् ।
नेह “कर्मक्षयात् कर्मक्षता दोषजाः स्वस्वभेषजैः । कर्मदोषोद्धवा यान्ति
कर्मदोषक्षयात् क्षयम्” इति स्मृतस्तपश्चरणतः पापक्षयादेव तद्गुणितानां
कुष्ठारम्भकाणां दोषाणां क्षयसम्भवादाहाराचारयोर्विचारणा भेषज्योपयोग-
क्षापार्थको भवतीति विप्रतिपत्तव्यम् ; यथाहि पतितं पुरुषं समर्थमुत्थाना-
यान्यो बलसस्यादध्यात् त्वरितमुत्थापयितुं तद्वदेव पापक्षयादुपशमोन्मुखानां
तेषां दोषाणां भटित्युपशमार्थत्वेन सार्थकत्वात्, “यथाशास्त्रं विनिर्णीतो
यथाविधिचिकित्सितः । न शमं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः”
इत्यादि स्मरणात् कर्मजदोषजोभयजानां त्रयाणां कुष्ठानां प्रतीकारात्
प्राक् विभज्य विज्ञानानुपपत्तेर्वेति सुधियो मन्यन्ते । अत्र हि दोषजस्य
कर्मजस्य च कुष्ठस्योपदेशेनैवोभयजमप्युपदिष्टं भवति प्रायेणेति पृथक्त्वेन
तत्तदुपदिश्यत इत्यवधेयम् । निदानसमाख्यातेऽस्मिन् ग्रन्थे प्रतीकारोपदेशः

कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च ।

श्रौपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम् ॥ २६ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां निदानस्थाने कुष्ठनिदानं

नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

प्रासङ्गिकः । प्रसङ्गादित्यादि । प्रसङ्गो मैथुनम्, नार्थोऽयमनुपपन्नः
“प्रसङ्गनित्यद्वुतपृष्ठयानात्” इत्यादौ तदर्थे प्रयोगदर्शनात् । श्रौपसर्गिक-
रोगा मसूरिकाद्याः, तथाच “मसूरिकाश्च रोमान्त्यो ग्रन्थिवीसर्प एव च ।
उपदंशश्च कण्डाद्या श्रौपसर्गिकसंज्ञकाः” इति । परिशिष्टं निगदव्याख्या-
तम् ॥ २३—२६ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
निदानस्थाने कुष्ठनिदानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

दिवास्वप्नाव्यायामालस्यप्रसक्तं शीतस्निग्धमधुरमेद्यद्रवान्न-
पानसेविनं पुरुषं जानीयात् प्रमेही भविष्यतीति ॥ २ ॥

यथा हि कुष्ठानि त्रिदोषजानि सन्ति प्रकर्षादिकैकदोषजानीत्युप-
दिश्यते तद्वदेव प्रमेहाच्चेति परमतो व्यक्तीभविष्यतीति तदंशे दोषतः साम्य-
मभिसमीच्य कुष्ठादनन्तरं प्रमेहनिदानमधिकरोति अथातः इत्यादिना ॥ १ ॥
रिद्वेत्नादि । मिदेष्यत् मेघं, मेदुरं मेदोऽभिवर्द्धकमित्येतत् ।

तस्य चैवं प्रवृत्तस्यापरिपक्वा एव वातपित्तश्लेष्माणो यदा
भेदसा सहैकत्वमुपेत्य मूत्रवाहिस्त्रोतांस्यनुसृत्याधो गत्वा वस्ते-
सुखमाश्रित्य निर्भिद्यन्ते तदा प्रमेहान् जनयन्ति ॥ ३ ॥

तेषान्तु पूर्व्वरूपाणि हस्तपादतलदाहः स्निग्धपिच्छिल-
शुरुता गात्राणां सधुरशुक्तमूत्रता तन्द्रा सादः पिपासा दुर्गन्धः
श्वासश्च तालुगलजिह्वादन्तेषु भ्रूलोत्पत्तिर्जटिलीभावः केशानां
वृद्धिश्च नखानाम् ॥ ४ ॥

तत्राविलप्रभूतमूत्रलक्षणाः सर्व्व एव प्रमेहाः सर्व्व एव
सर्व्वदोषसमुत्थाः सह पिङ्गकाभिः ॥ ५ ॥

तत्र कफादुदकेक्षु-सुरा-सिकाता-शनैर्लवण-पिष्ट-सान्द्र-
शुक्र-फेनमेहा दश साध्या दोषदूष्याणां समक्रियत्वात् ॥ ६ ॥

तस्येत्यादि । एवं दिवास्त्रप्रादौ प्रवृत्तस्य तस्य प्रमेहित्वेन सन्भावितस्येत्यर्थः ।
अपरिपक्वा भ्रामा इवेत्यर्थः, इवार्थोऽयमेवशब्दः । मूत्रवाहीनि वस्ति-
शिरोगतानि स्त्रोतांसि मूत्रवाहिस्त्रोतांसि । निर्भिद्यन्ते “दोषदूष्याविशेषे-
ऽपि तत्संयोगविशेषतः । मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो भेदेषु कल्प्यते” इति
स्मरणात् संयोगविशेषात् विशिष्यन्ते स्वयमेवेत्यर्थः । प्रमेहान् उदकमेहादि-
समाख्यातान् ॥ २।३ ॥

तेषामित्यादि । दुर्गन्धस्तु गात्राणामेवेत्यवगन्तव्यं चरकसंवादात् ।
तत्रेत्यादि । अस्वच्छं प्रचुरश्च मूत्रं लक्षणमेवामित्याविलप्रभूतमूत्रलक्षणाः
अत्र सहपिङ्गकाभिरित्यनेन पिङ्गकानामपि त्रिदोषसमुत्पत्तं सूचितं भवति ।
तत्रेत्यादि । तत्र सर्व्वदोषसमुत्पत्तेषु प्रमेहेषु मध्ये, कफात् कफप्रकर्षात्
उदकेत्यादिनोक्ताः दश मेहाः साध्याः । अत्र हेतुः, दोषेति । दोषस्त्वत्र
कफो दूष्याश्च भेदः प्रकृतयस्तेषां समक्रियत्वात् रुचोणादिषाध्यत्वेनाभिन्न-

पित्ताग्नील-हरिद्राम्ल-चार-मज्जिष्ठा-शोणितमेहाः षट्
याप्या दीषद्रूपाणां विषमक्रियत्वात् ॥ ७ ॥

वातात् सर्पि-र्वसा-क्षौद्र-हस्तिमेहांश्चत्वारोऽसाध्यतमा महा-
त्ययिकत्वात् ॥ ८ ॥

तत्र वातपित्तमेदोभिरन्वितः श्लेष्मा श्लेष्मप्रमेहान् जनयति,
वातकफशोणितमेदोभिरन्वितं पित्तं पित्तप्रमेहान्, कफपित्त-
वसामज्जमेदोभिरन्वितो वायुर्वातप्रमेहान् ॥ ९ ॥

तत्र श्वेतमवेदनमुदकसदृशमुदकमेही मेहति ; इक्षुरस-
तुल्यमिक्षुमेही, सुरामेही सुरातुल्यं, सरुजं सिकतानुविद्धं

क्रियत्वादित्यर्थः । न चैषां वातादिसंख्यित्वेन भिन्नक्रियत्वमभ्युपगन्तव्यम्
“विरुद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्मकत्वम्” इति जैमिनिस्मरणात् ।
पित्तादित्यादि । अत्र दीपः पित्तं शीतादिसाध्यं द्रूपाद्य मेदःप्रभृतय-
उष्णादिसाध्या इत्युपपन्नं भवति दीषद्रूपाणां विषमक्रियत्वादिति ।
वातादित्यादि । महात्ययोऽतिशयेन धातुक्षयः प्रयोजनमस्येति महात्य-
यिकः “प्रयोजनम्” इति ठञ्, तस्य भावस्तस्मात्, आप्यायनार्हप्रचुरतर-
धातुक्षयकारित्वादिति यावत् ॥ ४—८ ॥

तत्रेत्यादि । अत्रार्थे चरके सांसादीनां दूष्यत्वेन व्यपदेशेऽपीह मेदो-
मात्रग्रहणं बाहुल्यानुशयादित्यनुसन्धेयम् ; यदाह “स विसर्पेन् सर्वशरीरे
मेदसैवादितो मिश्रीभावं गच्छति मेदसो बहुवदत्वात्” इति । एतेन श्रेष्ठं
व्याख्यातम् । स श्लेष्मेति तदर्थः । सामान्येनोक्तमर्थं स्वलक्षणतो विभज्य
प्रपञ्चेनोपदिदिक्षुः प्रथमं तावत् कफजानेव व्याचष्टे तत्रेत्यादिना । अवेदनं
दाहंदिभिर्विनाकृतम् । उदकसदृशमुदकवदच्छादिगुणयुक्तम् ; इक्षुरस-
तुल्यं काण्डेक्षुरसवत् माधुर्यादिगुणानुविद्धम् ; सुरातुल्यमित्याकृत्या गन्धत-
त्वेत्येव ; सिकता बालुकेव विकृतिमापन्नः कफः सिकतोच्यते उपचारात्

सिकतामेही, शनैः सकृत् सृत्स्नं शनैर्मेही, विशदं लवणतुल्यं लवणमेही, हृष्टरोमा पिष्टरसतुल्यं पिष्टमेही, आविलं सान्द्रं सान्द्रमेही, शुक्रातुल्यं शुक्रमेही, स्तोकं स्तोकं सफेनं फेनमेही मेहति ॥ १० ॥

अत जङ्घं पित्तनिमित्तान् वक्ष्यामः । सफेनमच्छं नीलं नीलमेही मेहति ; सदाहं हरिद्राभं हरिद्रामेही, अम्लरसगन्ध-सम्लमेही, सूतचारप्रतिमं चारमेही, मञ्जिष्ठोदकप्रकाशं मञ्जिष्ठामेही, शोणितप्रकाशं शोणितमेही मेहति ॥ ११ ॥

अत जङ्घं वातनिमित्तान् वक्ष्यामः । सर्पिःप्रकाशं सर्पि-र्मेही मेहति ; वसाप्रकाशं वसामेही, चौद्ररसवर्णं चौद्रमेही, सत्तमातङ्गवदनुप्रवृद्धं हस्तिमेही मेहति ॥ १२ ॥

मक्षिकोपसर्पणमालस्यं मांसोपचयः प्रतिश्यायः शैथिल्या-

तेन युक्तं सिकतानुविद्धम् ; शनैर्मन्दं मन्दं, सृत्स्नं पिच्छिलमित्यनर्थान्तरम्, “सृद् सृत्स्न” इत्योजोलक्षणञ्च ; लवणं लवणरसम् ; पिष्टरसतुल्यं तण्डुल-चूर्णसिञ्चोदकसदृशम् “रसो गन्धरसे जले” इति मेदिनी ; सान्द्रं घनम्, अत्र विशेषयति तन्त्रान्तरम् “यस्य पर्युषितं मूत्रं सान्द्रीभवति भाजने । पुरुषं कफकोपेन तमाहुः सान्द्रमेहिनम्” इति ॥ ८।१० ॥

अत इत्यादि । नीलमेहे मूत्रस्य नीलत्वमविशुद्धशोणितान्वयाङ्गवती-त्यव्यवसितव्यम् ; अनुप्रवृद्धमित्यानुपूर्व्येऽव्ययीभावः, तदयमर्थः सत्तमातङ्गो यथा ग्रंथवैगानुपूर्व्यां प्रजस्रं मेहति तद्वदेवायमिति ; एतेनैतदुक्तं भवति प्रथमं वेगेन ततोऽजस्रमवेगं मेहतौति । मक्षिकेत्यादि । मक्षिकोपसर्पणं शरीरमाधुर्यात् स्नातानुलिप्तस्यापि शरीरे बहुशो मक्षिकानुसरणम् ।

रोचकाविपाकाः कफप्रसेकच्छर्दिनिद्राकासश्लासाश्चेति श्लेष्म-
जानामुपद्रवाः ॥ १३ ॥

वृषणयोरवदरणं वस्तिभेदो मेढ्रोदो हृदिशूलमस्त्रीका-
ज्वरातीसारारोचका वमथुः परिधूमायमानं दाहो मूर्च्छा
पिपासा निद्रानाशः पाण्डुरोगः पीतविण्मूत्रत्वञ्चेति पैत्ति-
कानाम् ॥ १४ ॥

हृद्यहो लौल्यमनिद्रा स्तम्भः कम्पः शूलं वज्रपुरीषत्वञ्चेति
वातजानाम् ॥ १५ ॥

एवमेते विंशतिः प्रमेहाः सोपद्रवा व्याख्याताः ॥ १६ ॥

तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरस्य त्रिभिर्दीर्घैश्चानुगत-
धातोः प्रमेहिणो दश पिङ्गका जायन्ते । तद्यथा—शराविका
सर्षपिका कच्छपिका जालिनी विनता पुत्लिणी मसूरिका
अलजो विदारिका विद्रधिका चेति ॥ १७ ॥

मांसोपचय इत्यग्रथेत्वेवावधेयमुपद्रवपरिपठितत्वात् । वृषणयोरवदरण-
मित्यंशपाकत्वेन । परिधूमायनमौष्ण्यग्राहून्मोहिरणमिव भावविशेषः ।
लौल्यं सर्व्वरसलोलुपत्वम् । सोपद्रवा द्विवर्णौ वक्ष्यमाणव्रणव्रणितोप-
द्रवानुविशस्तृडादियुक्ताश्चेत्यर्थः “वट्कासमांससङ्गोथमोहहिकामदज्वराः ।
वीसर्पमर्मसंरोधाः पिङ्गकानामुपद्रवाः” इति चरकोक्तेः ॥ ११—१६ ॥

तत्रेत्यादि । अभिपन्नशरीरस्य व्यापन्नशरीरस्य “अभिपन्नोऽपराद्धो-
ऽभिग्रस्तव्यापन्नतावपि” इत्यमरः । अत्र प्रमेहिण इति सामान्येनोक्तेऽपि
पिङ्गकास्त्वेता वाङ्मतेन मधुमेहिन एव प्रादुर्भवन्तीति निश्चीयते, कियन्तः

शरावमात्रा तद्रूपा निम्नमध्या शराविका ॥ १८ ॥
 गौरसर्पपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्पपी ॥ १९ ॥
 सदाहा कूर्चसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ॥ २० ॥
 जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥ २१ ॥
 सहती पिङ्का नीला पिङ्का विनता स्मृता ॥ २२ ॥
 महत्यल्पाचिता ज्ञेया पिङ्का सा तु पुच्छिणी ॥ २३ ॥
 मसूरसमसंस्थाना ज्ञेया सा तु मसूरिका ॥ २४ ॥
 रक्तसिता स्फोटवती दारुणा त्वलजी भवेत् ॥ २५ ॥
 विदारीकन्दवद्दृक्ता कठिना च विदारिका ~~॥ २६ ॥~~
 विद्रधेल्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका बुधैः ॥ २७ ॥
 ये यन्मयाः स्मृता सेहास्तेषामेतास्तु तत्कृताः ॥ २८ ॥
 गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्द्दणि चोत्थिताः ।
 सोपद्रवा दुर्बलस्य पिङ्काः परिवर्ज्येत् ॥ २९ ॥
 कृत्स्नं शरीरं निष्पीड्य मेदोमज्जवसायुतः ।
 अधः प्रक्रमते वायुस्तेनासाध्यास्तु वातजाः ॥ ३० ॥

शिरसीये भगवताच्चेयेण तमेवाधिकृत्यासामुपदेशात् । शरावेत्यादि ।
 क्षुद्राभिः पिङ्काभिर्यथिता अल्पाचिता । वातजाः पुनर्विशिनष्टि कृत्स्न-
 सित्यादिना । तुकारो विशेषणार्थः । तदयमर्थः—निष्पीड्य स्नेहजात-
 माहर्तुम् अन्नरसाहरणन्यायेनानवबुद्धं प्रपीड्य, मेदोमज्जवसायुतः आहतै-
 र्मेदःप्रभृतिभिर्नितरामन्वितो वायुर्यतः अधोऽधःशरीरे प्रक्रमते गौरवात्
 प्रसुताः पिङ्का आरभते, तेन मेद आद्यन्वयेन वातजास्ता असाध्या
 एकान्तेनेति तुकारेणाविष्क्रियते ॥ १७—३० ॥

प्रमेहपूर्वरूपाणां साकृतिर्यत्र दृश्यते ।

किञ्चिच्चाप्यधिकं मूत्रं तं प्रमेहिणमादिशेत् ॥ ३१ ॥

कृत्स्नान्यर्क्षानि वा यस्मिन् पूर्वरूपाणि मानवे ।

प्रवृत्तमूत्रमत्यर्थं तं प्रमेहिणमादिशेत् ॥ ३२ ॥

पिङ्गकापीडितं गाढमुपसृष्टमुपद्रवैः ।

मधुमेहिनमाचष्टे स चासाध्यः प्रकीर्तितः ॥ ३३ ॥

स चापि गमनात् स्थानं स्थानादासनमिच्छति ।

आसनाद्गुणुते शय्यां शयनात् स्वप्नमिच्छति ॥ ३४ ॥

यथाहि वर्णानां पञ्चानामुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण

शबल-वभ्रु-कपिल-कपोत-मेचकादीनां वर्णानामनेकेषामुत्पत्ति-

पूर्वरूपे हि व्याधयः सुखंसाध्या भवन्ति तदिदमुच्यते प्रमेहेति । प्रमेह-
पूर्वरूपाणां हस्तपादतलदाहादीनाम्, आकृतिराकारः, अत्राविशेषेऽपि
“खदिरतरूपां वनम्” इतिवत् कथञ्चिद्देदविवक्षया पठौ । नन्विदमुक्तम्
“आविलप्रभूतमूत्रलक्षणाः सर्व्व एव प्रमेहाः” इति, पूर्व्वञ्च मूत्रवृद्धिमधि-
कृत्य “मूत्रं मुहुर्मुहुः प्रवृत्तिम्” इत्यभिहितम्, तदिदानीं जिज्ञास्यं पुनरापन्नं
कथं नु खलु प्रभूतमूत्रमभिसमीक्ष्य किमयं प्रमेहो मूत्रवृद्धिर्वेति संशयमप-
नेथ्याम इत्येवमाक्षिपन्तं परिक्षिपति प्रमेहेति । आकृतिराकारो लेश-
मात्रेणाऽभिव्यक्तिरिति तात्पर्य्यम् । कृत्स्नानीत्यादि । वचनमिदं प्रप-
ञ्चार्यमित्यवधेयम्, पूर्व्वेणैवार्थस्यास्यार्थाक्षिप्तत्वात् । स एव पुनरवाप्तपूर्व्व-
रूपावस्थः प्रमेहो कचिन्मधुमेहोति संज्ञां लभत इत्याह पिङ्गकेति । उप-
द्रवैर्हृद्गुहादिभिरित्यर्थः । मधुमेहिनमाचष्टे तत्तद्गुणसम्बन्धात् यथा क्रीर्य्य-
शौर्य्यादिगुणयोगान्माणवकं सिंहं ब्रूते तद्वदित्ययमभिसन्धिः । यथेत्यादि ।
आदिमाः पञ्च वर्णा जिज्ञासितव्याः, शबलः कर्कुरवर्णो मिश्रवर्णो वा

सर्वति एवमेव दोष-धातु-मलाहार-विश्लेषणोत्कर्षापकर्षकृतेन
सयोगविश्लेषेण प्रमेहाणां नाना कारणं भवति ॥ ३५ ॥

भवति चात्र ।

सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ।

मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि ॥ ३६ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां निदानस्थाने प्रमेहनिदानं

नाम षष्ठोऽध्यायः ।

“शबला मित्रकर्बुराः” इति हलायुधः । वभ्रुः पिङ्गलवर्णः, कपिल उज्जल-
पिङ्गलः, कपोतः पारावतवर्णः, मेचकस्तु श्यामवर्ण उच्यते । परिशिष्टं
निगदव्याख्यातम् ॥ ३१—३६ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
निदानस्थाने प्रमेहनिदानं नाम षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अथात उदराणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

धन्वन्तरिर्धर्मभृतां वरिष्ठो राजर्षिरिन्द्रप्रतिमो बभूव ।

ब्रह्मर्षिपुत्रं विनयोपपन्नं शिष्यं शुभं सुश्रुतमन्वशात् सः ॥ २ ॥

प्रमेहवदुदराण्यप्यचिरजातान्येव साध्यतामुपयान्तीति सामान्यादि-
दानौमुदराणां निदानमधिकरोति अथात इत्यादिना ॥ १ ॥

धन्वन्तरिरित्यादि । राजा ऋषिरिव संयतत्वात् श्रेष्ठत्वाच्चेति राजर्षिः,

पृथक्समस्तैरपि चेह दोषैः स्त्रीहोदरं ब्रह्मगुदं तथैव ।
 आगन्तुकं सप्तममष्टमञ्च दक्तोदरञ्चेति वदन्ति तानि ॥ ३ ॥
 सुदुर्ज्वलाग्नेरहिताशनस्य संशुष्कपूत्यन्ननिषेवणाद्वा ।
 स्नेहादिमिथ्याचरणाच्च जन्तोर्वृद्धिं गताः कोष्ठमभिप्रपन्नाः ॥ ४ ॥
 गुल्माकृतिव्यञ्जितलक्षणानि कुर्वन्ति घोराण्युदराणि दोषाः ।
 कोष्ठादुपस्नेहवदन्नसारो निःसृत्य दुष्टोऽनिलवेगनुन्नः ।
 त्वचः समुन्नम्य शनैः समन्ताद्विवर्द्धमानो जठरं करोति ॥ ५ ॥

इन्द्रप्रतिम इन्द्रसदृशः एतेनास्य अदेयवाक्त्तमायुर्वेदवैशारद्यञ्चाख्यातम्,
 इन्द्रो ह्यायुर्वेदपूर्वाचार्य उच्यते । ब्रह्मर्षिशब्देनेह विश्वामित्र एवाऽभि-
 प्रेयते “विश्वामित्रं शशासाऽथ” इत्यनागतावेक्षणात् । राजर्षेरप्यस्य ब्रह्म-
 र्षित्वं तपोलब्धमित्याहुः पौराणिकाः, नातो व्याख्यानमिदमनुपपन्नम् ।
 वेदस्मर्त्तृत्वाच्चतुर्मुखतुल्यो विप्र ऋषिः ब्रह्मर्षिः । स्नेहादिमिथ्याचरणात्
 स्नेहस्वेदादिविभ्रमात् । कोष्ठोऽत्रामपित्तपक्वाशया एवेत्याहुर्वृद्धा समा-
 कृष्टत्वात्, एकवचनन्तु कोष्ठत्वस्यैकविधत्वादित्यनुसन्धेयम् । अभिलक्ष-
 णार्थः । प्रपन्ना आश्रिताः ॥ २—४ ॥

गुल्मेत्यादि । गुल्माकृतिव्यञ्जितलक्षणान्यापाततो गुल्मसमलिङ्गानि ।
 कथं कुर्वन्तीत्याह कोष्ठादिति । दुष्टः सामोऽनिलवेगनुन्नः प्रदुष्टाभ्यां
 प्राणापानाभ्यामीरितोऽन्नसारोऽन्नरसः उपासनं देशं स्नेहयतीत्युपस्नेह-
 स्नेहादिपात्रे निःसृत्य स इवेत्युपस्नेहवत् कोष्ठात् तत्तत्-
 कोष्ठगतसूक्ष्मछिद्रेभ्यो निःसृत्य वहिरावरणाभ्यन्तरे निर्गम्य त्वचः समुन्न-
 म्येति “आध्याप्य कुक्षिसुदरम्” इति तन्वान्तरीयचरणात् तत्तदाशयवर्हा-
 रावरणाभ्यन्तरावस्थितत्वेनाध्याप्य समन्तात् शनैर्विवर्द्धमानः सन् जठरं
 करोतीत्यर्थः । न तावद्दोषकर्तृत्वोपदिष्टस्यान्नरसकर्तृत्वमनुपपन्नं दोष-

तत्पूर्वरूपं बलवर्णकाङ्क्षावलीविनाशो जठरे हि राज्यः ।
 जीर्णापरिज्ञानविदाहवत्यो वस्तौ रुजः पादगतश्च शोफः ॥ ६ ॥
 संगृह्य पाश्वर्दीरपृष्ठनाभीर्यद्वर्द्धते कृष्णशिरावनद्धम् ।
 सशूलमानाहवदुग्रशब्दं सतोदमेदं पवनात्मकं तत् ॥ ७ ॥
 यच्चोषट्पणाज्वरदाहयुक्तं पीतं शिरा यत्र भवन्ति पीताः ।
 पीताक्षिविण्मूत्रनखाननस्य पित्तोदरं तत् त्वचिराभिवृद्धि ॥ ८ ॥
 यच्छीतलं शुक्लशिरावनद्धं गुरु स्थिरं शुक्लनखाननस्य ।
 स्निग्धं सहच्छोफयुतं ससादं कफोदरं तच्च चिराभिवृद्धि ॥ ९ ॥
 स्त्रियोऽन्नपानं नखरोममूत्र-विडार्त्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः ।
 यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टास्वदूषीविषसेवनाद्वा ॥
 तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्वन्ति घोरं जठरं त्रिलिङ्गम् ।
 तच्छीतवाते भृशदुर्दिने च विशेषतः कुप्यति दह्यते च ॥

दुष्टस्यैवास्य कर्तृत्वेनाभ्युपगमात् । तदित्यादि । वली श्लथचर्मात्मको-
 दरावयवविशेषः । राज्योऽत्र जठरस्याध्यातत्वेनोद्भासिताः सिरायात्मिका
 रेखाः । जीर्णापरिज्ञानं जीर्णाजीर्णानभिज्ञत्वम् विदाहो भुक्तानां तदुभय-
 वत्यो रुजो वेदनाविशेषाः ॥ ५।६ ॥

विशिष्टलिङ्गान्युपदिदिक्षति संगृह्येत्यादिना । यदित्युदरप्रत्यवसर्गकम्
 आनाहो नामातङ्गो विसृचिकाप्रतिषेधे निवेदयिष्यते । स्त्रिय इत्यादि ।
 स्त्रिय इत्यविवेकिजनोपलक्षणम्, स्त्रियः पापात्मानो जनाः चकारो वार्थे
 अरयो वा गरां संयोगजानि विषाणि यस्मै प्रयच्छन्ति तस्य तेनेति “नपुं-
 स्रकमगपुंसकेन” इत्यादिनैकत्वं, तेन नखादियुक्तेनान्नपानेन गरैश्चेत्यर्थः ।
 ह्रस्वन्तरमुपन्यस्यति दुष्टेति । दूषीविषन्तु परिभाषाविशेषेण स्यावरविष-

स चातुरो मूर्च्छति सम्प्रसक्तं पाण्डुः कृशः शुण्ध्यति तृष्णाया च ।
प्रकीर्तितं दूष्युदरन्तु घोरं—॥ १० ॥

—स्त्रीहोदरं कीर्तयतो निबोध ।

विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक् कफश्च ।
स्त्रीहाभिवृद्धिं सततं करोति स्त्रीहोदरं तत्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
वामे च पार्श्वे पस्विद्धिमेति विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र ।
मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतः क्षीणवलोऽतिपाण्डुः ॥ ११ ॥
सव्येतरस्मिन् यकृति प्रदुष्टे ज्ञेयं यकृद्दाल्युदरं तदेव ॥ १२ ॥
यस्यान्वमन्नैरुपलेपिभिर्वा बालाश्लभिर्वा पिहितं यथावत् ।
सञ्चयीते तत्र मलः सदोषः क्रमेण नाड्यामिव सङ्करो हि ॥
निरुध्यते चास्य गुदे पुरीषं निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् ।
हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति यच्चोदरं विट्समगम्भिकञ्च ।
प्रच्छेदयन् वदगुदी विभाव्यः—॥ १३ ॥

विज्ञानीय उपदेक्ष्यते सम्प्रसक्तं निरन्तरम् दूष्यं दुष्करप्रतीकारत्वान्निन्दनीय-
सुदरं दूष्युदरम् कन्दोऽनुरोधादकारलोपः । विदाहीत्यादि कफपित्तलिङ्गै-
रिति पित्तलिङ्गता रक्तान्वयात्तज्ज्ञेया । प्रवृद्धं ह्येतदुदरं यकृदपि दालय-
तीति यकृद्दाली उदरेऽस्मिन् स्त्रीहोदरलिङ्गातिदेशं कुर्वन्नाह तदेवेति । तत्
स्त्रीहोदरमिवेदमित्यर्थः । इवार्थोऽयमेवशब्दः । एतेनानयोरविशेषेणाशुप-
गमात् प्रागुक्तसुदराणामष्टविधत्वं नानुपपन्नम् ॥ ७—१२ ॥

यस्येत्यादि । उपलेपिभिः पिच्छिलैः केवुकादिभिः पिहितं निरुद्धं
मलः पुरीषं सदोषो वातादिदोषानुविद्धः नाड्यां गृहमलनिःसारणे श्वस्त्रे
सङ्करः सम्मार्जन्यादिभिः चित्तं रजः । परिवृद्धिरियमाभानरूपेत्युन्नेयम् ।

ततः परिस्त्राव्युदरं निबोध ।

शल्यं यद्वह्नीयहितं तदन्तं भिनत्ति यस्यागतमन्यथा वा ।

तस्मात् सुतोऽन्तात् सलिलप्रकाशः स्त्रावः स्रवेहैः गुदतस्तु भूयः ॥

नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं निस्तुद्यतेऽतीव विदह्यते च ।

एतत् परिस्त्राव्युदरं प्रदिष्टं ————— ॥ १४ ॥

दकोदरं कीर्तयतो निबोध ।

यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरुद्धः ।

प्रच्छेद्यन् मलप्रसारितान्त्वत्वेनामाशयपीडनात् कृद्दि कुर्वन्नित्यर्थः । मल-
निरुद्धं गुदमस्यास्तीति वृद्धगुदी ; अत्र वृद्धगुद इति वक्तव्ये मत्वर्थीयो गुदस्य
वृद्धताया नित्ययोगमाख्यातुम् । अन्ते हि यथाकथञ्चिन्ने विदस्यं
शोणितमुदकसाङ्गवदग्नेर्मान्त्वादासेनान्नरसेन मिश्रीभूय तदन्तर्बहिश्चोप-
स्नेहन्यायेन स्रन्दते, तन्नान्तःमलमुदकं शैथिल्याद्गुदतो निःसरति, वह्निः-
सन्नन्तु द्वारविरहात्तदन्तावरणमाध्याप्याधोगामिस्त्रभावान्नाभेरधस्तादारस्थ
तारतम्येन सर्वमेवोदरं परिवर्द्धयतीत्याशयेनाह शल्यमिति । यस्य यद्-
वह्नीयहितम् अन्नसंयुक्तं शल्यं मल्यकण्टकादि, अन्यथा यथाग्रस्तं तद्विपर्या-
सेन तिर्यग्भावेनेति यावत्, आगतमुपस्थितं भवति, तत् शल्यं ; वाशब्दा-
च्चरकैवाक्यतया अत्यशनं वा यदन्तं भिनत्ति तस्मादन्तात् सुतः सलिल-
प्रकाशः स्त्रावो भूयोऽत्यर्थं गुदतः स्रवेदल्यस्तुपस्नेहन्यायेनान्तःप्रविशतीति
गम्यते, भूय इति विशेषणादनुभवेन विषयीकरणाच्च । न तावदेतावदेव
लिङ्गमित्याह नाभेरिति । अत्रातीवेति सर्वत्र समन्वयादर्थाच्चित्तं भवन्ति
नाभेरुर्ध्वमपि मनाक् विवर्द्धत इति ॥ १३।१४ ॥

दकोदरमित्यादि । दकोदरमुदकोदरम्, दकमुदकस्येत्येनयान्तरम् ।

स्नेहः पीतो येनेति स्नेहपीतः “वाऽऽहिताग्न्यादिषु” इति परिनिपातः ।
इति शब्दादिषु सकर्मकत्वेन कर्त्तरि तस्यासम्भवादकारो मत्वर्थीयो वक्तव्यः ।

पिवेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्तोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि ॥
 स्नेहोपलिप्तेष्वथ वापि तेषु दंकोदरं पूर्ववदभ्युपैति ।
 स्निग्धं महत् सम्परिवृत्तनाभि मृशोन्नतं घूर्णमिवास्वना च ।
 यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दंकोदरं तत् ॥ १५ ॥
 आधानं गमनेऽशक्तिर्दौर्बल्यं दुर्बलाग्निता ।
 शोफः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ।
 दाहस्तृष्णा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ॥ १६ ॥
 अन्ते सलिलभावन्तु भजन्ते जठराणि तु ।
 सर्वाण्येव परीपाक्तात् तदा तानि विवर्जयेत् ॥ १७ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां निदानस्थाने उदरनिदानं
 नाम सप्तमोऽध्यायः ।

तद्वहानि उदकवहानि । पूर्ववदिति परिस्राव्युदरवदुपस्नेहन्वायेनेत्यर्थः ।
 उदराभिर्दृष्टहेतोः प्रायेणातीतेषु नाभिरत्रेति सम्परिवृत्तनाभि “वृत्तेऽधीते-
 ऽतीते” इति । मेदिनी । दृतिश्चर्मनिर्घृतीदकपात्रम् “भिस्ति” इति
 विज्ञायते, तस्य च जलपूर्णत्वेनैव तात्पर्यम् । शब्दायते : शुद्धं गुह्यं शब्दं
 क्लिरोतीत्यर्थः । आधानमित्यादि । परीपाकात् कालपरिणामात् ।
 विवर्जयेत् प्रायेणेत्युद्धम् “प्रायो भवत्यभावाय” इति चरकैकवाक्यत्वात् ।
 परिशिष्टमतिरोहितार्थम् ॥ १५—१७ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 निदानस्थाने उदरनिदानं नाम सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो मूढगर्भनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

ग्राम्यधर्म्म-यान-वाहनाध्वगमन-प्रस्रवण-प्रपतन-प्रपीडन-
धावनाभिघात-विषम-शयनासनीपवास-वेगाभिघातातिरुक्त-
काटु-तिक्त-भोजन-शाकातिक्षार-सेवनातिसार-वमन-विरेचन-
प्रेङ्खोलनाजीर्ण-गर्भशातन-प्रभृतिभिर्विशेषैर्वन्धनान्मुच्यन्ते गर्भः
फलमिव वृन्तवन्धनादभिघातविशेषैः ॥ २ ॥

स विमुक्तवन्धनो गर्भाशयमतिक्रम्य यकृत्प्लीहान्त्विवरै-
रवस्त्रंसमानः कोष्ठसङ्कोभमापादयति । तस्या जंठरसङ्कोभा-
द्यायुरपानो मूढः पार्श्व-वस्त्रि-शीर्षोदर-योनिशूलानाह-मूत्र-

उल्लेखसामान्यादिदानीं मूढगर्भमधिकरोति अथात इत्यादिना ।
अनन्तरं वक्ष्यमाणलक्षणो गर्भो मूढगर्भः । ग्राम्यधर्म्मी मेघुनम् । यान-
ग्रहणेनैव वाहनानामुपलभ्येऽपि पृथगुपादानमात्ययिकत्वमाख्यातम् ।
स्रवणमकस्मात् प्रस्रंशः पादापसरणं वा, प्रेङ्खोलनं दोलनम्, गर्भशातनं
गर्भपातनं चित्रकादि, बन्धनान्नाभिनाड्यीबन्धात् ॥ १।२ ॥

स गर्भः, गर्भाशयं गर्भशय्याम्, अतिक्रम्यातीत्य, यकृत्प्लीहान्त्विवरैरिति
गर्भाभिद्वया निरुद्धाधोगतिकत्वादुक्ततेन वायुना उत्तिष्ठानां यकृदादीनां
विवराणि विलान्यवकाशा इति यावत् तैः सह अवस्त्रंसमानोऽधः परिपतन्,
कोष्ठसङ्कोभं गर्भिण्या मलमूत्राशयसम्पीडामित्यर्थः । अत्र यकृदादि-
विवराणामाकाशविशेषत्वेनावस्त्रंसनानर्हत्वेऽपि यकृदाद्यवस्त्रंसनाद्विवराणां
सवस्त्रस्त्वस्यस्योच्यते यकृत्प्लीहान्त्विवरैरित्यवधेयम् । तस्या इति बुद्ध्या
समाकृष्टत्वात् गर्भिण्या इत्यर्थः । मूढो जड इवेति मूढः, निरुद्धगतिकत्वेन-

सङ्गानामन्यतममापद्य गर्भं व्यापादयति तरुणं शोणित-
स्तावेण । तमेव कदाचिद्विद्वद्वमसम्यगागतमपत्यपथमनुप्राप्त-
मनिरस्यमानमपानवैगुण्यसम्भोहितं गर्भं मूढगर्भं इत्याचक्षते ।
॥ ३ ॥

ततः स कीलः प्रतिखुरो बीजकः परिघ इति । तत्र
ऊर्ध्ववाहुशिरःपादो यो योनिमुखं निरुणद्धि कील इव स
कीलः ; निःसृतहस्तपादशिराः कायसङ्गी प्रतिखुरः ; यो नि-
र्गच्छत्येकशिरोभुजः स बीजकः ; यस्तु परिघ इव योनिमुख-
मावृत्य तिष्ठेत् स परिघ इति चतुर्विधो भवतीत्येके भाषन्ते ।
तत्तु न सम्यक् । कस्मात् ? स यदा विगुणानिलप्रपीडितो-
ऽपत्यपथमनेकधा प्रतिपद्यते तदा सङ्ख्या हीयते । तत्र
कश्चिद्द्वाभ्यां सक्थिभ्यां योनिमुखं प्रतिपद्यते ; कश्चिदा-

स्वकार्यान्तर्हं इति निष्कर्षः । तरुणमजातसारम् । प्रासङ्गिकमर्थमुपदिश्य
प्रकृतमनुसरति तमेवेत्यादिना । विद्वद्वं जातसारम्, कदाचित् असम्यक्
विकृत्या आगतम्, अपत्यपथं योन्याः प्रथमं द्वितीयं वा आवर्तमनुप्राप्तम्,
अनिरस्यमानं संस्रव्यमानम्, अपानवैगुण्यसम्भोहितमपानवैगुण्यावष्टवं
तमेव बन्धनान्मुक्तं गर्भं मूढगर्भमाचक्षते इत्यन्वयः ॥ ३ ॥

तत इत्यादि । ततोऽपानवैगुण्यादित्यर्थः ; अत्र उपसर्जनस्यापि तदा
प्रत्यवमर्शः क्रियते बुद्ध्या समाकष्टत्वात् । स मूढगर्भः, इत्येवं चतुर्विधो
भवतीति शेषः । उक्तमर्थं पुनर्विद्वद्वोति तत्रेत्यादिना । तत्र कीलादिषु
मध्ये इत्यर्थः । कीलः शङ्कुरिति पर्यायौ, परिघस्तु सुन्नर उच्यते ।
कुटिलीभूतमेकं सक्थ्यस्येत्याभुग्नैकसक्थिः । एकेनेति प्रकृतत्वात् सक्थ्ये-

सुश्रुतैकसक्थिरिवैन ; कश्चिदाभुग्नसक्थिशरीरः स्निग्धदेशेन
तिर्य्यगागतः ; कश्चिदुरःपार्श्वपृष्ठानामन्यतमेन योनिद्वारं
पिधायावतिष्ठते । अन्तःपार्श्वपृष्ठशिराः कश्चिदेकेन बाहुना ;
कश्चिदाभुग्नशिरा बाहुद्वयेन ; कश्चिदाभुग्नमध्ये हस्तपाद-
शिरोभिः ; कश्चिदेकेन सक्थ्या योनिमुखमभिप्रतिपद्यतेऽपरेण
पायुसित्यष्टविधा मूढगर्भगतिरुद्दिष्टा समासेन । तत्र द्वाव-
न्यावसाध्यौ मूढगर्भौ । शेषानपि विपरीतेन्द्रियार्थाक्षेपक-
योनिभ्योऽश-संवरण-मङ्गल-श्वस-कांस-भ्रम-निपीडितान् परि-
हरेत् ॥ ४ ॥

भवन्ति चात्र ।

कालस्य परिणामेन मुक्तं वृन्ताद्यथा फलम् ।

प्रपद्येत स्वभावेन नान्यथा पतितुं ध्रुवम् ॥

एवं कालप्रकर्षेण मुक्तो नाडीविवन्धनात् ।

गर्भाशयस्थो यो गर्भो जननाय प्रपद्यते ॥ ५ ॥

त्यवधेयम् । स्निग्धदेशेन कटिमांसपिण्डद्वितयेनेत्यर्थः । पार्श्वयोरन्त-
रित्यन्तःपार्श्वं पराङ्मुखीभूतं शिरोऽस्येत्यन्तःपार्श्वपृष्ठशिराः । वैपरीत्ये-
नानुभूताः शब्दादयो विपरीतेन्द्रियार्थाः । योनिभ्रंशो योन्या वह्निर्नि-
र्गमनम् । संवरणं सङ्कोचः । मङ्गलो नाम शूलमेदो गर्भिणीव्याकरणे
निवेदयिष्यते ॥ ४ ॥

किन्तु खलु बन्धनमुक्तेरविशेषेऽपि कालस्य परिणामेन विमुक्तबन्धनं गर्भं
हित्वा केवलं तैस्तैर्हेतुभिर्व्वन्धनान्मुक्त एव गर्भो मूढो भवतीति ब्रवीषीत्येवं
ये प्रत्यवतिष्ठन्ते तान् प्रत्याह कालस्येति । उक्तलक्षणं फलं यथा स्वभावेन

कृमिवाताभिघातैस्तु तदेवोपद्रुतं फालम् ।
 पतत्यक्वालिऽपि यथा तथा स्याद्गर्भविच्युतिः ॥ ६ ॥
 आ चतुर्थात् ततो साप्तात् प्रसवेद्गर्भविद्रवः ।
 ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमपष्ठयोः ॥ ७ ॥
 प्रविध्यति शिरो या तु शीताङ्गी निरपन्नपा ।
 नीलोदतशिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा ॥ ८ ॥
 गर्भास्पन्दनमावीनां प्रणागः श्यावपाण्डुता ।
 भवत्युच्छ्वासपूतित्वं शूनतान्तर्मृते शिशौ ॥ ९ ॥

स्वकीयेन गौरवेण अन्यथा तिर्यगादिभिर्गतिविशेषैर्भूवं पतितुं न प्रपद्येत,
 प्रपद्येत च ऋष्येव गत्येत्यर्थः । एवमिति तद्यर्थः । स गर्भो जननाय
 सुखेन प्रसवाय प्रपद्यत इति योजना । वक्ष्यति च “स योनिं शिरसा याति
 सभावात् प्रसवं प्रति” इति ॥ ५।६ ॥

आ चतुर्थादित्यादि । अथ गर्भविद्रव इति वाङ्मन्यानुशयादुपदिश्यत
 इत्यनुसन्धेयम्, नातः “चतुर्थे अङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरो भवति” इति
 वक्ष्यमाणवचनं विप्रतिपिद्धं भवति । पञ्चमपष्ठयोरिति चतुर्थमासाधिक-
 कालोपलक्षणम् । उभयोरेव गर्भगर्भशरीरसाध्यत्वमुपदिदिष्यति प्रेत्या-
 दिनां । शिरः प्रविध्यति लीठयतीत्यर्थः, निरपन्नपा लज्जाशून्या ज्ञानवि-
 रहादित्ययमभिसन्धिः । नीलोदतशिरात्वमस्याः कुष्ठं एव वेदितव्यम् ।
 गर्भेत्यादि । आवी प्रसववेदना । शूनता गर्भाशयावच्छेदे शोधनानु-
 गतता । न तावदेतावन्येव लिङ्गानि पर्याप्तानीति गम्यते “तस्याः स्तिमितं
 स्तब्धमुदरमात तं शीतमश्मान्तर्गतमिव भवत्यस्पन्दनो गर्भः शूलमधिकमुप-
 जायते, न चाव्यः प्रादुर्भवन्ति, योनिर्न प्रस्रवत्यक्षणी चास्याः स्रस्ते भवतः,
 ताम्यति, व्यथते, स्रमति, श्वसित्वरतिवहुला च भवति, न चास्या वेगप्रादु-
 र्भावी वा यथावदुपलभ्यते इत्येवंलक्षणां स्त्रियं हृतगर्भेयमिति विद्यात्”

मानसागन्तुभिर्मातुरुपतापैः प्रपीडितः ।

गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च प्रपीडितः ॥ १० ॥

वस्तिद्वारे विपन्नायाः कुक्षिः प्रस्पन्दते यदि ।

तत्क्षणाज्जन्मकाले तं पाटयित्वोद्वरेक्षिषक् ॥ ११ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां निदानस्थाने मूढगर्भनिदानं

नामाष्टमोऽध्यायः ।

इति चरकस्मरणात् । मृताया अपि जीवति गर्भे तदुद्धरणक्रममुपदिशति वस्तीत्यादिना । जन्मकाले उपस्थिते प्रसवकाले विपन्नाया मृताया यदि कुक्षिः प्रस्पन्दते, तर्हि तत्क्षणात् वस्तिद्वारे वस्तिं हारण पाटयित्वा क्षिषक् तं गर्भमुद्वरेदित्यर्थः ॥ ७—११ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
निदानस्थाने मूढगर्भनिदानं नामाष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

अथातो विद्रधीनां निदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

सर्वासरगुरुः श्रीमान् निमित्तान्तरभूमिपः ।

शिष्यायोवाच निखिलमिदं विद्रधिलक्षणम् ॥ २ ॥

उल्लेखसामान्यादिदानीं विद्रधनिदानमधिकरोति अथात इत्यादिना । सर्वेत्यादि । गुरुः पूज्यः । विष्णुपर्यायोऽयं श्रीमच्छब्दः “श्रीमान् विष्णुः” इति रत्नावली । निमित्तान्तरभूमिप इति । “काशीराजगोत्रे अवतीर्य

त्वग्रक्तमांसमेदांसि प्रदूष्यास्थिसमाश्रिताः ।

दोषाः शोफं शनैर्धीरं जनयन्त्युच्छ्रिता भृशम् ॥ ३ ॥

महामूलं रुजावन्तं वृत्तञ्चाप्यथवायतम् ।

तमाहुर्विद्रधिं धीरा विज्ञेयः षड्विधः स च ॥

पृथग्दोषैः समस्तैश्च जतेनाप्यसृजा तथा ।

षण्णामपि हि तेषान्तु लक्षणं सम्प्रवक्ष्यते ॥ ४ ॥

क्लृणोऽरुणो वा परुषो भृशमत्यर्थवेदनः ।

चित्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसम्भवः ॥ ५ ॥

पक्वोडुम्बरसङ्काशः श्यावो वा ज्वरदाहवान् ।

क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः ॥ ६ ॥

शरावसदृशः पाण्डुः शीतः स्तब्धोऽल्पवेदनः ।

चिरोत्थानप्रपाकश्च सकण्डुश्च कफोत्थितः ॥ ७ ॥

तनुपीतसितास्रैषामास्त्रावाः क्रमशः स्मृताः ।

नानारूपरुजास्त्रावो घाटालो विषमो महान् ।

विषमं पच्यते वापि विद्रधिः सान्निपातिकः ॥ ८ ॥

सम्यगायुर्वेदं करिष्यति” इत्यादि विष्णुपुराणीयस्मरणात् आयुर्वेदोपदेश-
निमित्तं भूमिपतित्वमापन्न इत्यर्थः । भूमिपो ह्यप्रतिहतमनोरथतया
सुदुष्करमपि कर्म साधयितुमर्हत्यनायासेनेति वचनमिदं नानुपपन्नम् ।
एतेनास्य यथावदायुर्वेदोपदेश एव प्रधानं कर्मेत्यपि सूचितं भवति ॥ १।२ ॥

त्वगित्यादि । घोरमात्ययिकं दुष्करप्रतीकारत्वादसाध्यत्वाच्च । उच्छ्रिताः
परिवृद्धाः । महामूलमिति गम्भीरधात्वनुप्रवेशित्वात् । रुजावन्त-
मित्यतिशयने वतुप्, महारुजमित्यर्थः । शीघ्रं विदहतीति विद्रधिः “स

तैस्तैर्भावेरभिहते क्षते चापथ्यसेविनः ।
 क्षतोष्णाः वायुविस्तृतः सरत्तां पित्तमीरयेत् ॥
 ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः ।
 एष विद्रधिरागन्तुः पित्तविद्रधिलक्षणः ॥ ८ ॥
 कृष्णस्फोटोत्पन्नः श्यावस्तीव्रदाहकृजाज्वरः ।
 पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ॥ १० ॥
 उक्ता विद्रधयो ह्येते तेष्वसाध्यस्तु सर्व्वजः ॥ ११ ॥
 आभ्यन्तरानतलूङ्घं विद्रधीन् परिचक्षते ॥ १२ ॥
 गुर्व्वसाल्यविरुद्धान्न-शुष्कसंक्लिन्नभोजनात् ।
 अतिव्यवायव्यायास-वेगाघातविदाहिभिः ॥
 पृथक् सस्मूय वा दोषाः क्षुपिता गुल्मरूपिणस् ।
 षल्लीकवत् समुन्नद्धमन्तः कुर्व्वन्ति विद्रधिम् ॥ १३ ॥
 गुदे वस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वङ्गणयोस्तथा ।

वै शीघ्रविदाहित्वात् विद्रधीत्यभिधीयते” इति तन्त्वान्तरञ्च । वायो-
 विषमक्रियत्वेनानेकप्रकाराबुद्भवप्रपाकावस्येति चित्रोत्थानप्रपाकः । नाने-
 त्यादि । घाटा कृकाटिकेवोच्छ्रितपाश्वीऽस्यास्तीति घाटालः, उन्नतपर्यन्त-
 इति निष्कर्षः । विषमो दारुणः क्लेशजनकत्वादसाध्यत्वाच्च । विषम-
 मसमं पच्यत इति सञ्चयः ॥ ३—८ ॥

तैरित्यादि । वायुविस्तृतो वायुविक्षिप्तः । कृष्णत्वादि । अन्-
 पित्तविद्रधिलिङ्गातिदेशेनैव श्यावत्वे लब्धे पृथगुपादानं श्यावप्रायताभि-
 व्यञ्जनार्थम् । आभ्यन्तरानित्यादि । समुन्नद्धं सम्यगुन्नतम् । अन्तः-
 शरीराभ्यन्तरे । अन्तरिति सामान्येनोक्तमर्थं स्फोरयति गुदे इत्यादिना ।

बुक्कयोः श्लीङ्गि यक्कति हृदये क्लोमि वा तथा ।
 तेषां लिङ्गानि जानीयाद्वाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ १४ ॥
 आमपक्वैषणीयेन पक्वापक्वं विनिर्दिशेत् ॥ १५ ॥
 अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गं शृणुं विशेषतः ॥ १६ ॥
 गुदे वातनिरोधस्तु वस्तौ कृच्छ्राल्पमूत्रता ।
 नाभ्यां हिक्का तथाटोपः कुक्षौ मासतकोपनम् ॥
 कंठीपृष्ठग्रहस्तीव्रो वङ्गणोत्थे तु विद्रधौ ।
 बुक्कयोः पार्श्वसङ्कोचः श्लीङ्गुच्छ्वासावरोधनम् ॥
 सर्वाङ्गग्रहस्तीव्रो हृदि शूलश्च दारुणः ।
 श्वासी यक्कति तृष्णा च पिपासा क्लोमजोऽधिका ॥ १७ ॥
 आयसो वा दि वा पक्वो महान् वा यदि चेतरे ।
 सर्वा मर्मीत्येतश्चापि विद्रधिः कष्ट उच्यते ॥ १८ ॥
 नाभेरुपरिजाः पक्वा यान्यूर्ध्वमितरे त्वधः ।
 जीवत्यधो निस्तुतेषु सुतेषूर्ध्वं न जीवति ॥

नाभिग्रन्थेनेह हृत्वादिमसंसङ्कुतो नाभिसन्निहितो देश एवाभिप्रेयते
 उपचारात्, न तु वक्ष्यमाणा सिराप्रभवा नाभिः, तस्या गर्भमात्रविषयत्वात्;
 नापि च जठरत्वङ्मात्राश्रिता छिन्नशुक्ला नाभिस्तस्या मर्मोत्तरत्वेन तच्च
 जातस्य हि विद्रधेरुपदेक्ष्यमाणमसाध्यत्वं नोपपत्त्यते । कुक्षिग्रन्थेन च
 पक्वाशय एवाभिप्रेयत इति निश्चीयते, “कुक्षौ मासतकोपनम्” इत्यनन्तः
 रोक्तेः । बुक्को नाम हे हृदयावरणे, क्लोमः च पिपासास्थानम्, एतच्च
 गर्भिणोऽव्यकरणे व्यक्तीभवति । आमपक्वैषणीयेन प्रागुक्तेन ॥ १५ ॥
 नाभेरित्यादि । यान्ति, स्रवन्तीत्यर्थः । ऊर्ध्वमित्यव्ययम्, सुखादिति

हृन्नाभिवस्तिवर्ज्जा ये तेषु भिन्नेषु वाह्यतः ।

जीवेत् कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कदाचन ॥ १९ ॥

स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथाऽहितैः ।

दाहज्वरकरो घोरो जायते रक्तविद्रधिः ।

अपि सस्यक्प्रजातानामसृक् कायादनिःसृतम् ॥ २० ॥

रक्तजं विद्रधिं विद्यात् कुक्षौ मक्कलसंज्ञितम् ।

सप्ताहान्नोपशान्तश्चेत् ततोऽसौ सम्प्रपच्यते ॥ २१ ॥

विशेषमथ वक्ष्यामि स्पष्टं विद्रधिगुल्मयोः ॥ २२ ॥

तुल्यदोषसमुत्थानाद्विद्रधेर्गुल्मकस्य च ।

कस्मान्न पच्यते गुल्मो विद्रधिः पाकसेति च ॥ २३ ॥

गुल्माकाराः स्वयं दोषा विद्रधिर्मांसशोणिते ।

विवरानुचरो ग्रन्थिरप्सु बुद्बुदको यथा ॥

तात्पर्यम् । इतरे नामेरधोजाः कुचिवस्तिवर्ज्जजा इति यावत् । अधो
शुदतो यातीति सखन्धः ; नाभिजस्तूभयभागित्वादुभयत इत्युक्तम् ; उक्तञ्च
“नामेरुर्द्धं मुखात् पक्ताः प्रस्रवन्त्यधरे गुदात् । उभाभ्यां नाभिजः” इति ।
अधरे नामेरधोवर्त्तिन इति तदर्थः । स्त्रीणामित्यादि । अप्रजातानां
पतितगर्भाणां निर्हुतसूदृगर्भाणाञ्चेत्यर्थः । प्रजातानां यथाकालं सुखं
प्रसूतानाम् । अहितै रक्तपित्तप्रकोपिभिराहारविहारैः । विशेषमित्यादि ।
य तावदपार्थकोऽयमारम्भ इत्यावेदयितुं विवादिनां प्रश्नमुपन्यस्यति तुल्ये-
त्यादिना । शास्त्रे ह्यस्मिन् शोणितमपि दोषवद्गुणदिश्यत इत्युक्तम्,
तदिदमुपपन्नं भवति तुल्येति । तुल्यदोषसमुत्थानात् विद्रधेर्गुल्मकस्य च
दोषतो लिङ्गतय साम्यात् कस्मादित्यादिना परेषान्वयः ॥ १९—२३ ॥

उत्तरयति गुल्मेत्यादिना । दोषा वातादयो दोषातिदिष्टत्वाच्छोषि-

एवमप्रकारो गुल्मस्तु तस्मात् पाकं न गच्छति ।
 मांसशोणितवाहुल्यात् पाकं गच्छति विद्रधिः ॥
 मांसशोणितहीनत्वाद्गुल्मः पाकं न गच्छति ।
 गुल्मस्तिष्ठति दोषे स्वे विद्रधिर्मांसशोणिते ।
 विद्रधिः पच्यते तस्माद्गुल्मश्चापि च पच्यते ॥ २४ ॥
 हृन्नाभिर्वस्तिजः पक्वो वर्ज्यो यस्य त्रिदोषजः ॥ २५ ॥
 अथ मज्जपरीपाको घोरः समुपजायते ।
 सोऽस्थिमांसनिरोधेन द्वारं न लभते यदा ॥
 ततः स व्याधिना तेन ज्वलनेनेव दह्यते ।
 अस्थिमज्जोष्मणा तेन शीर्यते दह्यमानवत् ॥

तच्च मांसशोणिते आश्रित्य स्वयं गुल्माकाराः सन्तो विद्रधिर्भवन्तीति
 योजना । अत्र दूषत्वेन परिपठितानां त्वगादीनां सर्वेषामेवोपदेष्टव्यत्वे
 सत्यपि मांसशोणितयोरुपयोगः पाकानुयोगित्वात् ; स्वयमिति विशेषणश्च
 “न रोगोऽप्येकदोषजः” इत्यागमे सत्यपि विद्रध्यभिनिर्हृत्ती प्रत्येकशो
 दोषाणामनन्यदोषसहायतेत्याख्यातुमित्यनुसन्धेयम् । विद्रधितो गुलं
 विशिनष्टि विवरेति । विवरं विलमाकाशमित्येतत् । गुल्मापरपर्यायोऽयं
 ग्रन्थिश्च, वक्ष्यति च “हृदस्थोरन्तरे ग्रन्थिः * * * स गुल्म इति
 कीर्त्तितः” इति । अप्स्रिति सप्तमीयं षष्ठ्यर्थे । तदयमर्थः अपां बुद्बुदको
 यथा विवरमाकाशमनु लक्ष्यीकृत्य चरतीति विवरानुचरः, तथैव ग्रन्थिर्गुल्मः
 “पञ्चगुल्माश्च नृणां पार्श्वे हृन्नाभिवस्त्रयः” इत्यनागतावेक्षणात् पार्श्वदि-
 विवरानुचर इति निष्कर्षः । स्यादेतत् किन्तेनेत्याह एवमिति । यस्मा-
 देवमप्रकारो विवरानुचर इत्यर्थः । एवमित्यादिनोक्तमपरिस्फुटमर्थं स्फोर-
 यति मांसशोणितहीनत्वादिति । उक्तमर्थं स्फुटीकृत्योपसंहरति गुल्म इति ।

विकारः शल्यभूतःऽयं क्लेशयेदातुं चिरम् ॥
 अथास्य कर्मणा व्याधिर्द्वारन्तु लभते यदा ।
 ततो सेदःप्रभं स्निग्धं शुक्तं शीतमथो गुरु ॥
 भिन्नेऽस्थि निस्सवेत् पूयमेतमस्थिगतं विदुः ।
 विद्रधिं शास्त्रकुशलाः सर्वदोषरुजावहम् ॥ २६ ॥
 इति सुश्रुतसंहितायां निदानस्थाने विद्रधिनिदानं
 नाम नवमोऽध्यायः ।

अत्र स्वे दोष इत्यनेन पाकसम्भावनानिरासार्थं पाकानुयोगिमांसशोणित-
 सस्वन्मं निरुणद्धि । अथेत्यादि । अथ पाकानन्तरमित्यर्थः । परिशिष्टं
 निगदव्याख्यातम् ॥ २४—२६ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रवक्त्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 निदानस्थाने विद्रधिनिदानं नाम नवमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः ।

अथातो विसर्पनाडीस्तनरोगनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

शोफपाकादिसाम्यादिदानीं विसर्पादिनिदानमधिकरोति अथात
 इत्यादिना । नेह “विद्रध्यः परिसर्पणम्” इत्यध्ययनसम्प्रदानाये विद्रधि-
 निदानानन्तरं नाडीस्तनरोगौ हित्वा केवलं विसर्पस्य परिगणनं विप्रतिषिद्धं
 भवति, तत्र विसर्पग्रहणेनानयोरपि ग्रहणात् । त्रयाणामेषां युगपदिहा-
 भिधानन्तु प्रपाकित्वादिना सजातीयेषु सध्ये तत्तत्स्वल्पाक्षराभिधानत्व-
 साधर्म्यादित्वनुसन्धेयम् । एवमुत्तरत्रापि यथायोगं द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

त्वङ्मांसशोणितगताः कुपितास्तु दोषाः
 सर्वाङ्गसारिणमिहास्थितमात्मलिङ्गम् ।
 कुर्वन्ति यं विमृतमुन्नतमाशु शोफं
 तं सर्व्वतो विसरणाच्च विसर्पमाहुः ॥ २ ॥
 वातात्मकोऽसितमृदुः परुषोऽङ्गमर्द्ध-
 सम्भेदतोदपवनञ्जरलिङ्गयुक्तः ।
 गण्डैर्यदा तु विषमैरतिदूषितत्वाद्-
 युक्तः स एव कथितः खलु वर्ज्जनौयः ॥ ३ ॥

त्वङ्मांसेत्यादि । अत्र त्वग्ग्रहणेन तदाश्रिता लसीकापि गृहीता
 भवति, आश्रयग्रहणेनाश्रितस्यापि ग्रहणात्, नातः “रक्तं लसीका त्वङ्मांसं
 दूष्यम्” इति चरकवचनं विरुध्यते । कुपितास्त्विति तुकारः सुत्यर्थोऽत्यर्थं
 कुपिता इति निष्कर्षः । दोषास्त्वत्र मिलिता एव बोध्याः सर्व्वेषामेव वि-
 सर्पाणां समधातुकत्वेन व्यपदेशात् ; तथाहि चरकः “स च समविधो दोषै-
 र्व्विज्ञेयः समधातुकः” इति । वह्निरन्तरुभयतो वा अवयवशः सर्व्वमङ्गं
 सक्तुं शीलमस्येति सर्वाङ्गसारी ; उक्तञ्च “वह्नि श्रितः श्रितश्चान्तस्तथा-
 चीभयसंश्रितः । विसर्पो वक्तमेवान्तु ज्ञेयं गुरु यथोत्तरम्” इति । इह
 उत्पत्तिभूमौ अस्थितमनिश्चलम् । एतेनायं तस्मिंस्तस्मिन् गात्रप्रदेशेऽङ्गुरितो
 भूत्वा विसर्पतीति सूचितं भवति । आत्मलिङ्गं व्यस्तसमस्तवातादिलिङ्गम् ।
 विमृतं विस्तीर्णम् । उन्नतं महान्तम् । विसरणादिसर्प इति पृषोदरादिषु
 द्रष्टव्यम् । कुड्मवत् समधातुकस्याप्यस्य विसर्पणादयो विशेषा नानुपपन्नाः
 संयोगगत्तैरचित्यत्वात् ॥ २ ॥

त्रिदोषजत्वेनोपलब्धमपि वीसर्पं प्रतीकारसुकरत्वाय दोषप्राधान्यं न
 निरूपयति वातेत्यादिना । परुषः कठोरः । विषमैर्दोषैर्जतोन्नतैर्व्वि,

पित्तात्मको द्रुतगतिज्वरदाहपाक-
 स्फोटप्रभेदवहुलः क्षतजप्रकाशः ।
 दोषप्रवृद्धिहतमांसशिरः यदा स्यात्
 स्रोतोऽजकर्द्दमनिभो न तदा स सिध्येत् ॥ ४ ॥
 श्लेष्मात्मकः सरति मन्दमशीव्रपाकः
 स्निग्धः सितः श्वयथुरल्परुग्गुग्गुकण्डूः ॥ ५ ॥
 सर्वात्मकस्त्रिविधवर्णरुजोऽवगाढः
 पक्वो न सिध्यति च मांसशिराप्रणाशात् ॥ ६ ॥
 सद्यः क्षतव्रणमुपेत्य नरस्य पित्तं
 रक्ताच्च दोषवहुलस्य करोति शोफम् ।
 श्यावं सलोहितमतिज्वरदाहपाकं
 स्फोटैः कुलत्यसदृशैरसितैश्च कीर्णम् ॥ ७ ॥
 सिध्यन्ति वातकफपित्तकृता विसर्पाः
 सर्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति ।
 पैत्तानिलावपि च दर्शितपूर्वलिङ्गौ
 सर्वे च सर्म्भसु भवन्ति हि कृच्छ्रसाध्याः ॥ ८ ॥

गण्डैः कुथितमांसादिगुडकैः । दोषाभिहृत्वा विनष्टा मांसशिरा भवेति
 दोषप्रवृद्धिहतमांसशिरः । स्रोतोऽजं स्रोतोराज्यम् । व्यवसायाभिहृत्वा
 प्रागुक्तं साध्यासाध्यत्वं संगृहीतमनुक्तञ्च किञ्चिदभिधातुमिदमुच्यते सिध्य-
 न्तीति । दर्शितपूर्वलिङ्गौ गण्डैर्यदेत्यादिना दोषप्रवृद्धीत्यादिना चोक्त-
 लिङ्गावित्यर्थः । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ ३—८ ॥

शोफो न पक्व इति पक्वमुपेक्षते यो
 यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः ।
 अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य
 स्थानानि पूर्वविहितानि ततः स पूयः ॥
 तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरित्यतश्च
 नाङ्गीव यद्वहति तेन मता तु नाङ्गी ॥ ९ ॥
 दोषैस्त्रिभिर्भवति साऽपृथगेकशश्च
 संमूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या ॥ १० ॥
 तत्रानिलात् परुषसूक्ष्ममुखी सशूला
 फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपायाम् ॥ ११ ॥
 दृष्ट्वापतोदसदनज्वरभेदहेतुः
 पीतं स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु पित्तात् ॥ १२ ॥

क्रमागतत्वान्नाङ्गीरभिधत्ते शोफ इत्यादिना । उपेक्षते प्रतिकारयितं
 नोत्सहते । असाधुवृत्तोऽनुचितकर्म्मतत्परः । तत उपेक्षणात्, तस्यातुरस्य
 पूर्वविहितानि व्रणास्त्रावविज्ञानीये निर्दिष्टानि, स्थानानि त्वगादीनि ।
 प्रविदार्य स पूयः अभ्यन्तरमन्तःशरीरं प्रविशतीत्यन्वयः । सपर्यायं नाङ्गी-
 शब्दं निर्व्वक्ति तस्येति । तस्य पूयस्येत्यर्थः । अतोऽतिमात्रगमनादेव चेत्यर्थः ।
 नाङ्गी सिरिति पर्यायी ॥ ९ ॥

दोषैरित्यादि । सा नाङ्गी संमूर्च्छितैः प्रवृद्धैः “मूर्च्छितो दृढवृद्धयोः”
 इत्यजयः । अपृथक् मिलितैः, एकशः पृथक् च त्रिभिर्दोषैर्भवतीति सम-
 न्वयः । तत्रेत्यादि । फेनानुविद्धं फेनानुगतम् । स्रवति स्त्रावयतीत्यर्थः,
 एष गुत्तरापि व्याख्येयमकर्मकत्वात् । क्षपायामधिकसुतिरत्रानिलस्य

ज्ञेया कफाद्बहुवनार्जुनपिच्छलास्रा
 रात्रिस्रुतिः स्तिमितरुक् कठिना सकण्डूः ॥ १३ ॥
 दीपद्वयाभिहितलज्जणदर्शनेन
 तिस्रो गतीर्व्यतिकरप्रभवास्तु विद्यात् ॥ १४ ॥
 दाहज्वरश्वसनमूर्च्छनवक्त्रशोषा
 यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लज्जणानि ।
 तामादिशेत् पवनपित्तकफप्रकोपाद्-
 घोरासमुच्चयकरीमिव कालरात्रिम् ॥ १५ ॥
 नष्टं कथञ्चिदणुमात्रमुदीरितेषु
 स्थानेषु शल्यसचिरेण गतिं करोति ।
 सा फेनिलं सघितमच्छमसृग्विमिश्र-
 मुष्णं करोति सहसा सतजा च नित्यम् ॥ १६ ॥

शैत्यपिहितद्वारत्वेनातितरां निरोधात्, शैत्येनाभिहृद्येयः ; अहःस्थिकन्वी-
 ष्ण्येन पित्तप्रकोपादित्यनुसन्धेयम् । ज्ञेयेत्यादि । वक्त्रादिगुणमास्रवतीति
 बहुवनार्जुनपिच्छलास्रा, बाहुलकात् डः । अर्जुनस्त्वत्र धवलः । रात्रि-
 स्रुतिरिति सौख्येन कफाभिहृद्येरित्यवधेयम् । स्तिमितरुक् स्थिररुक् मन्द-
 रुग्वा “स्तिमितो निचलार्द्रयोः” इति मेदिनी ॥ १०—११ ॥

भेषजकल्पनार्थं संसर्गजास्तिस्रो गतीः परिकल्प्योपदिदिक्षति दीपेत्या-
 दिनां । व्यतिकरो व्यतिषङ्गः, संसर्ग इति पर्यायाः । कालः संहारो
 मरणमित्यनर्थान्तरम्, तदुपलक्षिता रात्रिः कालरात्रिः ; कल्पान्तरात्रि-
 रिति केचित् । नष्टमित्यादि । नष्टमन्तःप्रविष्टतया दृष्टिपथमतिक्रान्तम् ।
 स्थूलं हि शल्यं सुखं निह्नीयते तदिदमुच्यते अणुमात्रमिति । एवञ्च स्थूल-
 चेन्नष्टं तर्हि तदपि शल्यत्वादेनायं प्रभवतीति बुद्धिमता द्रष्टव्यम् । उदी-

यावद्यो गतयो यैश्च कारणैः सम्भवन्ति हि ।

तावन्तः स्तनरोगाः स्युः स्त्रीणां तैरेव हेतुभिः ॥ १७ ॥

धसन्त्यः संततद्वाराः कन्यानां स्तनसंश्रिताः ।

दोषावितरणात् तासां न भवन्ति स्तनामयाः ॥ १८ ॥

तासामेव प्रजातानां गर्भिणीनान्तु ताः पुनः ।

स्वभावादेव विवृता जायन्ते सम्भवन्त्यतः ॥ १९ ॥

रसप्रसादो मधुरः पक्वाहारनिमित्तजः ।

ह्लात्सदेहात् स्तनौ प्राप्तः स्तन्यमित्यभिधीयते ॥ २० ॥

रितेषु स्थानेषु त्वगादिषु । प्रकृतत्वात् स्त्रावशब्दोऽत्र द्वितीयान्तत्वेनाध्या-
हार्यः । फेनिलमिति फेनिलत्वं शल्याहतद्वारत्वेन वायोर्निर्गमनासौक-
र्यात् । मथितं निर्जलं तक्रमिवेति मथितं तन्मांसप्रपाकात्, अच्छं निर्मलं
तत्पुनः मिराप्रपाकात्, उक्तं हि “पक्वासु च तोयनाड्डीभिरिव तोयागमनम्”
इति, अलृग्निमिश्रमांसस्य प्रपाकात्, उष्णन्तु शल्यकृतेनाभिघातेन पित्त-
शोणितविदाहाद्भवतीति लिङ्गानामेषामेवमवस्थाविशेषविषयत्वेनानियत-
वृत्तित्वाद्विदमुच्यते सहसेति । सहसा अकस्मादिति पर्यायौ ॥ १४—१६ ॥

पारिश्रयात् स्तनरोगनिदानमधिकरोति यावत् इत्यादिना । यावत्त्वो
यावत्परिमाणाः, गतयो नाशः, यैर्वातादिभिरित्यर्थः । कन्यानामिति
कन्याशब्दस्येह एकान्ततोऽप्राप्तगर्भासु तात्पर्यं न तु कुमारीष्वेव, वक्ष्यति
हि “तासामेव प्रजातानाम्” इत्यादि । दोषावितरणात् संततद्वारतया
स्तनामयारम्भकारणां दोषाणामविसर्जनात् । इह हि प्रतीकारविधौ
सर्जान्नवस्थासु स्तन्यनिर्दोहनं कार्यमित्युपदेक्ष्यते, तदिदानीं स्तन्यं निवे-
दयात् रसेत्यादिना । पक्वाहारो निमित्तमस्येति पक्वाहारनिमित्तो रस-
स्तस्माज्जातः पक्वाहारनिमित्तजः, मधुरो रसप्रसादो रसस्य प्रसन्नो भागः ।
अत्र “पक्वाहारनिमित्तजो मधुरः प्रसादः” इति सिद्धे, रसशब्दः कौटिल्ये-

विगस्तेष्वपि देहेषु यथा शुक्रं न दृश्यते ।
 सर्वदेहाश्रितत्वेऽपि स्तन्यं लक्षणास्तथा ॥ २१ ॥
 तदेव चैष्टयवतेर्दर्शनात् स्मरणादपि ।
 शब्दसंश्रवणात् स्पर्शात् संहर्षाच्च प्रवर्तते ॥
 सुप्रसन्नं सनस्तत्र हर्षणे हेतुरुच्यते ।
 आहाररसयोनित्वादेवं स्तन्यमपि स्त्रियाः ॥
 तदेवापत्यसंस्पर्शाद्दर्शनात् स्मरणादपि ।
 ग्रहणाच्च शरीरस्य शुक्रवत् सम्प्रवर्तते ।
 स्नेहो निरन्तरस्तत्र प्रसवे हेतुरुच्यते ॥ २२ ॥
 तत् कषायं भवेद्वातात् जिघ्रस्य भवतेऽम्भसि ।
 पित्तादम्भश्च काटुकां राज्योऽम्भसि च पीतिकाः ॥
 काफाद्वनं पिच्छिलञ्च जले चाप्यवसीदति ।
 सर्वैर्दुष्टैः सर्वलिङ्गमभिघाताच्च दुष्यति ॥ २३ ॥

न्यायेन भट्टित्यवबोधार्थः । नन्वेतच्चैतत्त्वं केथन्तर्हि स्तन्यं रसप्रसादात्
 स्थानविग्रेमसंश्रयतः संज्ञामात्रेण भिन्नमपि पाटितेषु शरीरेषु नालोक्यत
 इत्यत आह विगस्तेष्विति । सर्वदेहाश्रितत्वेऽपि “यथा पयसि सर्पिस्तु
 शुद्धश्चेक्षी रसो यथा । शरीरेषु तथा शुक्रम्” इत्यनागतावेक्षणात्, सर्व-
 शरीरव्यापित्वे सत्यपि विगस्तेष्वणुगच्छिन्नेषु देहेषु यथा शुक्रं न दृश्यते,
 लक्षणतस्तथा स्तन्यमिति समन्वयः, एतेन सूक्ष्मात् देहे नालोक्यत इति
 निष्कर्षः ॥ १७—२१ ॥

न तावदचेतनस्याऽपि सतः स्तन्यस्य चेतनवत् प्रवृत्तिरप्रसिद्धेति दृष्टान्त-
 मवतारयति तदेवेति । तदिति शुक्रमत्यवमर्शकम् । पित्तादित्यादि ।

यत् क्षीरमुदके क्षिप्तमेकीभवति पाण्डुरम् ।
 मधुरञ्चाविवर्णञ्च प्रसन्नं तद्विनिर्दिशेत् ॥ २४ ॥
 सक्षीरौ वाप्यदुग्धौ वा प्राप्य दोषः स्तनौ स्त्रियाः ।
 रक्तं मांसञ्च सन्दृष्ट्य स्तनरोगाय कल्पते ॥
 पञ्चानामपि तेषान्तु हित्वा शोणितविद्रधिम् ।
 लक्षणानि समानानि वाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ २५ ॥
 इति सुश्रुतसंहितायां निदानस्थाने विसर्प-नाडी-
 स्तनरोगनिदानं नाम दशमोऽध्यायः ।

अश्वसि क्षिप्ते सति पीतिकाः पीतवर्णा राज्यः सूक्ष्मवत् रेखा भवन्तीत्यर्थः ।
 पञ्चानामित्यादि । पञ्चानां वातादिजानां तेषां स्तनरोगाणामित्यर्थः ।
 अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ २२—२५ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 निदानस्थाने विसर्पनाडीस्तनरोगनिदानं नाम दशमोऽध्यायः ।

एकादशोऽध्यायः ।

अथातो ग्रन्थापच्यर्व्वुदगलगण्डानां निदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
 वातादयो मांसमसृक् प्रदुष्टाः सन्दृष्ट्य मेदश्च कफानुविद्धम् ।
 वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोफं कुर्व्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥ २ ॥

शोथसामान्यादिदानिं ग्रन्थादिनिदानमधिकरोति अथात इत्यादिना ।
 अत्र प्रागनुद्दिष्टत्वेनाप्रस्तुतानामप्यपचीप्रभृतीनां व्यपदेशो ग्रन्थिसाम्यादित्य-
 नुसन्धेयम् ॥ १ ॥

आयस्यते व्यध्यत एति तोदं प्रत्यस्यते कृत्यत एति मेदम् ।
 कृशोऽसृदुर्वस्तिरिवाततश्च भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छम् ॥ ३ ॥
 दन्दह्यते धूप्यति चातिमात्रं पापच्यते प्रज्वलतीव चापि ।
 रक्ताः सप्रीतोऽप्यथवापि पित्ताग्निन्नः स्रवेदुष्णमतीव चारुम् ॥ ४ ॥
 शीतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डूः पाषाणवत्संहननोपपन्नः ।
 चिराभिद्विषश्च कफप्रकोपाग्निन्नः स्रवेच्छुक्लघनञ्च पूयम् ॥ ५ ॥
 शरीरद्विचयद्विहानिः स्निग्धो महानल्परुजोऽतिकण्डूः ।
 मेदःकृतो गच्छति चातिभिन्ने पिण्याकसर्पिःप्रतिमन्तु मेदः ॥ ६ ॥
 व्यायामजातैरवलस्य तैस्तैराचिप्य वायुर्हि शिराप्रतानम् ।
 संप्रीड्य सङ्कोच्य विशोष्य वापि ग्रन्थिं करोत्युन्नतमाशुवृत्तम् ॥
 ग्रन्थिः शिराजः स तु कृच्छ्रसाध्यो भवेद्यदि स्यात्सरुजश्चलश्च ।
 अरुक् स एवाप्यचलो स्रहांश्च मर्म्मीत्यितश्चापि त्रिवर्जनीयः ॥ ७ ॥

वातेत्यादि । कफानुविद्धं कफेन संयुक्तं मेदयेति कर्तृत्वेन योजनीयं
 न त्वेव कर्मत्वेन, परमतो मेदः कृतत्वेनास्योपदेशात् । वृत्तोन्नतमिति
 प्रायिकत्वादुपात्तं तथा चाहत्तोऽनुन्नतश्च नानुपपन्नः । विग्रथितं विहृत्या
 ग्रन्थिनेवागुगतम्, विशेषणस्यास्य कठोरत्वे तात्पर्यम् । अतो वृत्तादिगुण-
 योगादित्यर्थः । आयस्यते आकृष्य दीर्घीक्रियत इव स्वयमेवेत्यर्थः । एव-
 मुत्तरत्रापि यथायोगं व्याख्येयम् । व्यध्यत इत्यारयेव । तोदं सूचीविह-
 वहेदनाविशेषम् । प्रत्यस्यते आकृष्य दूरे निक्षिप्यत इव, कृत्यते चिद्यत
 इवेत्यर्थः । मेदं कुठारेण विदारणवहेदनाविशेषम् । भिन्न इत्यामावस्था-
 यामेवेत्यवगन्तव्यम्, पक्कावस्थायामेकान्ततः पूयास्तावित्वेनोपलभ्यात् ।
 अच्छं पूयदहितत्वेन निम्नंलम् । सङ्घातेन युक्तः संहननोपपन्नः । शरीर-

हन्वस्थिकक्षाक्षकवाहुसन्धि-मन्यागलेषूपचितन्तु मेदः ।
 ग्रन्थिं स्थिरं वृत्तमथायतं वा क्षिग्धं कफश्चाल्परुजं करोति ॥ ८ ॥
 तं ग्रन्थिभिश्चासलकास्थिमात्रैर्मन्यागुजालप्रतिमैस्तथान्यैः ।
 अनन्यवर्णैरुपचीयमानं चयप्रकर्षादपचीं वदन्ति ॥ ९ ॥
 कण्डूयुतास्तेऽल्परुजः प्रभिन्नाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।
 मेदःकफाभ्यां खलु रोग एष सुदुस्तरो वर्षगणानुबन्धी ॥ १० ॥
 गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांसमच्छक् प्रदूष्य ।
 वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्धपाकम् ॥
 कुर्वन्ति मांसोपचयञ्च शोफं तद्वर्ज्यं शास्त्रविदो वदन्ति ।
 शतेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च मेदसा च ।
 तज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रन्थेः समानानि सदा भवन्ति ॥ ११ ॥

हृदिक्षयाभ्यां हि विशेषेण मेदसो हृदिक्षयादिदमुच्यते शरीरेति । पिण्याको
 निःश्लेहस्तिलकल्कः । सर्पिरत्र स्थानमेव बोध्यम् ॥ २—७ ॥

अपचीनिदानमधिकरोति हन्वित्यादिना । कक्षा अंसस्याधोभागः ।
 अक्षके अंसतो जन्तुनूलगते द्वे अस्थिनी । वाहुसन्धिपदेनेह गौण्या हत्त्या
 द्वौ वङ्गणसन्धी एवाभिप्रेयेते इत्यवश्यं वक्तव्यम्, वाहुसन्धी तथाविधमेदसो-
 ऽभावादपचीजन्मानुपपत्तेः ; अतएव वाग्भटेनाप्युक्तम् “मेदःस्याः कण्ठ-
 मन्याक्षकक्षावङ्गणगा मलाः” इति । तमित्यादि । जाले जालाकारे
 आधारे मत्स्याण्डं मत्स्याण्डजालं राजदन्तादिषु द्रष्टव्यम् ; तत्सदृशैर्मत्स्याण्ड-
 जालप्रतिमैः । अनन्यवर्णैः मेदःकफकृतत्वेन त्वक्त्वर्णैरित्यर्थः । चय-
 प्रकर्षादपचीमिति पृषोदरादिषु द्रष्टव्यम् । वर्षगणानुबन्धो बहुवर्षानु-
 सरणशील इत्यर्थः ॥ ८।९ ॥

कृत्वागतत्वाद्वर्ज्यनिदानमधिकरोति गात्रित्यादिना । अत्र क्वचिदित्य-

दोषः प्रदुष्टो रुधिरं शिरास्तु सम्प्रीड्य सङ्कोच्य गतस्तु पाकम् ।
 सास्त्रावभुज्जहति मांसपिण्डं मांसाङ्गुरैराचितमाशु वृद्धिम् ॥
 खदत्यजस्रं रुधिरं प्रदुष्टमसाध्यमेतद्रुधिरात्मकं स्यात् ।
 रक्तजयोपद्रवपीडितत्वात् पाण्डुर्भवेद्वर्दुदपीडितस्तु ॥ १२ ॥
 लुपिप्रहारादिभिरर्द्धितेऽङ्गे मांसं प्रदुष्टं प्रकरोति शोफम् ।
 अवेदनं स्निग्धसनन्यवर्णमपाकमश्लोपसमप्रचाल्यम् ॥ १३ ॥
 प्रदुष्टमांसस्य नरस्य वाङ्मेतद्भवेन्मांसपरायणस्य ।
 मांसावर्द्धितत्वेतदसाध्यमुक्तं साध्येष्वपीमान्युपवर्जयेत्तु ॥ १४ ॥
 सम्प्रसृतं मर्स्याणि यच्च जातं स्रोतःसु वा यच्च भवेदचाल्यम् ।
 यज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्वजाते ज्ञेयं तदध्यवर्द्धमवर्द्धनैः ।
 यद्वृद्धजातं युगपत् क्वासाद्वा विरवर्द्धं तच्च भवेदसाध्यम् ॥ १५ ॥

केनास्त्रापचीवन्नियतदेशवृत्तितां निरुणद्धि । संमूर्च्छितः ग्रहदाः । मांस-
 स्रक् प्रदूष्येति । अत्र मांसेन मेदोऽवच्छेदमसृजा च सित्वायुर्वेदविदो
 भाषन्ते, अनन्तरं तयोरप्युपदेशात् । वार्तनेत्यादि । तस्येति रक्तजमांसज-
 प्यतिरिक्तस्येत्युच्यम्, अनन्तरं “लक्षणानि ग्रन्थेः समानानि” इत्युक्तेः ।
 स्यादेतत् किन्तावत् रक्तजमांसजयोर्लिङ्गानीत्यत आह दोष इति । सास्त्रावं
 रक्तातिप्रपूरणेन त्वगादेरुदरणाद्रक्तास्त्रावेणाशुगतं यथा स्यात्तथा उच्यतेति
 उक्तं करोतीत्यर्थः ॥ १०—१२ ॥

सुष्टीत्यादि । अत्रादिग्रहणात् शिविकं बृहन्नादीनामांशदेशः । आश्लो-
 दमं पापाणवत् कठिनम्, अप्रचाल्यं स्थिरत्वाच्चालनानर्हं यं शोफं प्रकरोति
 प्रकृतत्वात् तदवर्द्धं वदन्तीति शेषः । एतदेव पुनरुदरस्याविशेषे विशिनष्टि
 प्रदुष्टेति । मांसपरायणस्य मांसेष्वतितरामासक्तस्य अतएव प्रदुष्टमांस-
 रक्तातिप्रवृद्धमांसस्यैतदवर्द्धं वाङ्मत्यर्थं भवेत् स्निग्धादिष्वित्यवग्रेयम्, यदुक्तं

न पाकमायान्ति कफाधिकत्वान्मेदोऽधिकत्वाच्च विशेषतस्तु ।
 दोषस्थिरत्वाद्ग्रथनाच्च तेषां सर्वावृद्धान्येव निसर्गतस्तु ॥ १६ ॥
 वातः कफश्चैव गले प्रवृद्धौ मन्ये तु संसृत्य तथैव मेदः ।
 कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः खलिकैः समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ॥ १७ ॥
 तोदान्वितः कृष्णशिरावनद्धः कृष्णोऽरुणो वा पवनात्मकस्तु ।
 मेदोऽन्वितश्चोपचितश्च कालाङ्गवेत् प्रदिग्धे च गलेऽरुजश्च ॥ १८ ॥
 पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्धपाको यदृच्छया पाकमियात् कदाचित् ।
 वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत् तथा तालुगलप्रशीषः ॥ १९ ॥
 स्थिरः सवर्णोऽल्परुगुग्रकण्डूः शीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु ।
 चिराभिष्टब्धिं कुरुते चिराद्वा प्रपच्यते मन्दरुजं कदाचित् ।
 माधुर्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत् तथा तालुगलप्रलीपः ॥ २० ॥
 स्निग्धो मृदुः पाण्डुरनिष्टगन्धो मेदःकृतो नीरुगयातिकण्डूः ।
 प्रलम्बतेऽलावुवदल्पमूलो देहानुरूपचयवृद्धियुक्तः ।
 स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तोर्गलेन शब्दं कुरुते च नित्यम् ॥ २१ ॥
 कृच्छात् प्रवसन्तं मृदु सर्वगात्रं संवत्सरातीतमरोचकार्त्तम् ।
 जीणन्तु वैद्यो गलगण्डिनं तं भिन्नस्वरञ्चैव विवर्जयेत् तु ॥

मांसाभिष्टब्धिमुपक्रुत् “मांसं स्निग्गण्डौष्ठोपस्थोरुवाहुजङ्घासु वृद्धिम्”
 इति । इमानि वक्ष्यमाणानि । सम्प्रसृतमत्यर्थं रक्तस्त्रावेणानुविद्धम् । दोष-
 स्थिरत्वात् दोषकृतकाटिल्यात्, ग्रथनात्तेषां दोषाणां ग्रथितत्वादित्यर्थः ।
 सम्प्रति पारिशेष्यात् गलगण्डानधिकरोति वात इत्यादिना । क्रमश इत्य-
 नेन शनैर्बुद्धिं दर्शयति । स्निग्धैर्बुद्ध्यामायेर्जाताद्रिलिकैः । तं तं काल-

निवृद्धः प्रत्यययुक्त्यं सुप्तावस्थस्वते गते ।

सहान् वा यदि वा ऋक्षो गलगण्डं तमादिशेत् ॥ २२ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां निदानस्थाने ग्रन्थापच्यर्जुदगलगण्ड-
निदानं नामैकादशोऽध्यायः ।

विनेषं प्राप्येति कालात् । प्रदिग्धे सेदःप्रलिप्त इत्यर्थः । स्निग्ध इत्यादि ।
गलेन गलद्वारा शब्दमव्यक्तध्वनिं कुरुते इत्यर्थः । परिशिष्टं निगदव्याख्या-
तम् ॥ १३—२२ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रवक्त्रवर्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
निदानस्थाने ग्रन्थापच्यर्जुदगलगण्डनिदानं नामैकादशोऽध्यायः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो वृद्धापदंशस्त्रीपदानां निदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

वात-पित्त-श्लेष्म-शोणित-मेदो-मूत्रान्तनिमित्ताः सप्त वृद्धयः ।
तासां मूत्रान्तनिमित्ते वृद्धी वातसमुत्पत्तिहेतुरन्य-
तमः ॥ २ ॥

शोथसामान्यादिदानीं वृद्धादिनिदानमधिकरोति अथात इत्यादिना ।
न तावदुपपत्तेःनुहेषादुपदंशस्त्रीपदयोरिहाभिधानमनुपपन्नम्, तत्र वृद्धेः
परिग्रहेणैवानयोरपि परिग्रहीतत्वेनाभ्युपगमे दोषाभावात् ॥ १ ॥

वातेत्यादि । अत्र संख्येयग्रहणेनैव संख्यालामे पुनः सप्तेति संख्यानं
ब्रह्मजादीनामेकान्ततः प्रतिषेधार्थम् । उत्पत्तिहेतुरुत्पत्तेः साक्षात्कारणम्
अन्यतमः प्रकर्षेण अन्यो मूत्रान्तरूप इत्यर्थः । अत्र हि प्रकर्षमात्रविव-

अधःप्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फलकोशवाहिनीरभि-
प्रपद्य धमनीः फलकोशयोर्वृद्धिं जनयति तां वृद्धिमित्याचक्षते
॥ ३ ॥

तासां भविष्यतीनां पूर्वरूपाणि वस्तिकटीमुष्कमेद्रेषु
वेदना सारुतनिग्रहः फलकोशशोफश्चेति ॥ ४ ॥

तत्रानिलपरिपूर्णां वस्तिमिवाततां परुषामनिमित्तानिल-
रुजं वातवृद्धिमाचक्षते । पक्वोडुम्बरसङ्काशां ज्वरदाहोष्णवती-
श्चाशुसमुत्थानपाकां पित्तवृद्धिम् । कठिनामल्पवेदनां शीतां
कण्डूमतीं श्लेष्मवृद्धिम् । कृष्णस्फोटावृतां पित्तवृद्धिलिङ्गां रक्त-
वृद्धिम् । मृदुस्निग्धां कण्डूमतीमल्पवेदनां तालफलप्रकाशां
मेदोवृद्धिम् । मूत्रसन्धारणशीलस्य मूत्रवृद्धिर्भवति सा गच्छ-
तोऽम्बुपूर्णा दृतिरिव क्षुभ्यति मूत्रकृच्छ्रं, वेदनां वृषणयोः
प्रवयथुं कोशयोश्चापादयति, तां मूत्रवृद्धिं विद्यात् ॥ ५ ॥

भारहरण-बलवद्विग्रह-वृक्षप्रपतनादिभिरायासविशेषैर्वायु-
रतिप्रवृद्धः प्रकुपितश्च स्थूलान्त्येतरस्य चैकदेशं द्विगुणमादा-

द्यायामेव तमप्, यथा प्रकृष्टो य आव्यः स आव्यतमस्तद्वत् । किन्तावद्-
वृद्धिरित्याह अध इति । फलकोषवाहिनीरण्डकोषानुसारिणीः । तन्ने-
त्यादि । अनिमित्तानिलरुजं तदात्वे निमित्तरहिता निलवेदनाम् । ताल-
फलप्रकाशां पक्वतालफलसवर्णाम् ॥ २—५ ॥

भारेत्यादि । प्रकुपितः प्रागुक्तेन कोष्ठतोदादिसमाख्येन प्रकोपलक्षणे-
नान्वितः । इतरस्य क्षुद्रान्त्यस्य चेत्यर्थः । “क्षुद्रान्तावयथं यदा” इति

याधो गत्वा वङ्गसन्धिमुपेत्य ग्रन्थिरूपेण स्थित्वाऽप्रतिक्रिय-
ज्जागे च कालान्तरेण फलकोशं प्रविश्य मुष्कशोफमाप्रादयत्या-
ध्मातो वस्तिरिवाततः प्रदीर्घः शोफो भवति सशब्दमवपीडित-
ओर्द्धमुपैति, विमुक्तश्च पुनराधमति, तामन्तवृद्धिमसाध्यामित्या-
चक्षते ॥ ६ ॥

तत्रातिमैथुनादतिब्रह्मचर्याद्वा तथा ब्रह्मचारिणीं चिरोत्-
सृष्टां रजस्वलां दीर्घरोमां कर्कशरोमां सङ्कीर्णरोमां निगूढ-
रोमामल्पद्वारां महाद्वारामप्रियामकामासचौक्ष्यसलिलप्रचा-
लितयोनिमच्चालितयोनिं योनिरोगोपसृष्टां स्वभावतो वा दुष्ट-
योनिं प्रियोनिं वा नारीमत्यर्थमुपसेवमानस्य तथा करजदशन-

तन्त्वान्तरीयन्तु प्रायिकत्वादुक्तमित्यदोषः । द्विगुणमित्याभुग्नत्वेन द्व्यंशम् ।
फलकोषं प्रविश्येति प्रवेशः फलावलम्बिनोः स्रोतसोर्द्धारविकाशेनेति प्रत्ये-
तव्यम् । आधमति आगमनेनाध्यापयति । इत्यस्मिन् शास्त्रे । असाध्या-
मित्यसाध्यत्वं प्रायः प्रतिहतक्रियत्वादेवोन्नेयम्, न पुनरेकान्ततोऽप्रतिकार्य-
त्वात्, आद्यत्वे हि शस्त्रविदो दारणसौवनादिना साधयन्ति कदाचित् ॥ ६ ॥

क्रमिकत्वादुपदंशनिदानमधिकरोति तत्रेत्यादिना । तत्र वृद्ध्यादिषु
मध्ये तमुपदंशमाचक्षत इत्यन्वयः । ब्रह्मचर्यस्य मैथुनराहित्यस्य अतिक्रमणं
सहसा परित्यागोऽतिब्रह्मचर्यम् ; वाग्भटेनाप्युक्तम् “स्त्रीव्यवायेनिवृत्तस्य
सहसा भजतः” इति । भजतो व्यवायं कुर्वत इति तदर्थः । ब्रह्मचारिणीं
मैथुनराहित्यादिब्रह्मचर्यव्रतधारिणीम् । चिरोत्सृष्टां सुचिरं व्यवायेन
परित्यक्ताम् । दीर्घरोमामित्यादौ “अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्”
४।१।२८ इति डाप् । सङ्कीर्णरोमां सङ्कशः प्रतिष्ठितरोमाम्, निगूढरोमामभ्य-
न्तरप्रविष्टत्वेनापाततोऽपरिलक्षितरोमाम्, अचोक्षमेवाचौक्ष्यम् अशुचीत्यर्थः

विष-शूकनिपातनादर्हनाच्चस्ताभिघाताच्चतुष्पदीगमनादचौक्ष्य-
सलिलप्रक्षालनादवपीडनाच्छुक्रसूत्रवेगविधारणान्मैथुनान्ते वा-
ऽप्रक्षालनादेवंविधाहान्यस्मान्मेढ्रभागस्य प्रक्षुपिता दोषाः क्षते-
ऽक्षते वा श्लेष्मयुमुपजनयन्ति तमुपदंशमित्याचक्षते ॥ ७ ॥

स पञ्चविधस्त्रिभिर्दोषैः पृथक् समस्तैरसृज्जा चैकः ॥ ८ ॥

तत्र वातिके पारुष्यं त्वक्परिपुटनं स्तब्धमेढ्रता परुषशोफता
विविधाश्च वातवेदनाः ॥ ९ ॥

पैत्तिके ज्वरः श्लेष्मयुः प्रकोटुस्वरसङ्काशस्तीव्रदाहः क्षिप्रपाकः
पित्तवेदनाश्च ॥ १० ॥

श्लैष्मिके श्लेष्मयुः कण्डूमान् कठिनः स्निग्धः श्लेष्मवेदनश्च ॥ ११ ॥

रक्तंजी कृष्णस्फोटप्रादुर्भावोऽत्यर्थमसृक्प्रवृत्तिः पित्तलिङ्गान्य-
त्यर्थं ज्वरदाहो शोषश्च याप्यश्चैव कदाचित् ॥ १२ ॥

सर्वजं सर्वलिङ्गदर्शनमवदरणं श्लेष्मसः कृमिप्रादुर्भावो मरण-
श्चेति ॥ १३ ॥

कुपितास्तु वातपित्तश्लेष्माणोऽधःप्रपन्ना वङ्गणोरुजानुजङ्घा-

“चोक्षी गीते शुचौ” इति मेदिनी । योनिरोगोपसृष्टं योनिव्यापदाकर्ताम्,
दुष्टयोनिं दोषाधुषितयोनिम्, त्रियोनिं पारुष्यादिदोषदुष्टयोनिम् । कर्तृजो
नखः । शूको नाम लिङ्गवृद्धिकारः सविप्रक्रीटशूककृतं श्लेष्मादि, निपातकं
प्रयोगः । अर्हनात् शिलादिभिः प्रपीडनात्, चतुष्पदो गवाहयः, सवपीड-
नात् रज्ज्वादिभिर्बन्धनात् ताडनाद्वा ॥ ७-१२ ॥

क्रमागतं श्लेष्मपदमधिकरोति कुपिता इत्यादिना । एकारः पूर्वकारः

स्वव्रतिष्ठमानाः कालान्तरेण पादमाश्रित्य शनैः शोफं जनयन्ति
तत् श्लोपदमित्याचक्षते ॥ १४ ॥

तत् त्रिविधं वातपित्तकफनिमित्तमिति ॥ १५ ॥

तत्र वातजं खरं कृष्णं परुषमनिमित्तानिलरुजं परिस्फुटति
च बहुशः । पित्तजन्तु पीतावभासमीषन्मृदुज्वरदाहप्रायश्च ।
श्लेष्मजन्तु श्वेतं स्निग्धावभासं मन्दवेदनं भारिकं महाग्रन्थिकं
काण्टकैरुपचितञ्च ॥ १६ ॥

तत्र संवत्सरातीतमतिमहद्वल्मीकजातं प्रसृतमिति वर्ज-
नीयानि ॥ १७ ॥

भवन्ति चात्र ।

चीख्यप्येतानि जानीयात् श्लोपदानि कफोच्छ्रयात् ।

गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफात् ॥ १८ ॥

पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्व्वर्तुषु च शीतलाः ।

ये देशास्तेषु जायन्ते श्लोपदानि विशेषतः ॥ १९ ॥

पादयोर्हस्तयोश्चापि श्लोपदं जायते नृणाम् ।

कर्णाक्षिनासिकौष्ठेषु केचिदिच्छन्ति तद्विदः ॥ २० ॥

विशेषणार्थः । शोफं जनयन्तीति शोफोऽत्र सज्वरत्वेन विशेषणीयः “यः
सज्वरो वङ्गण्णो सृशार्त्तिः” इति तन्त्रान्तरीयैकवाक्यत्वात् । परिस्फुटति
श्ववदीर्घं भवति । भारिकं गुर्व्विति पर्यायी । महाग्रन्थिकं वृहदाकारै-
र्ग्रन्थिभिरनुविद्धम् । वल्मीकजातं वल्मीकमिव बहुशिखराकारत्वेनोत्पन्नम् ।
परिशिष्टं निगदन्त्याख्यातम् ॥ १४—२० ॥

इति सुश्रुतसंहितायां निदानस्थाने वृद्धप्रपदंशश्लोपद-

निदानं नाम द्वादशोऽध्यायः ।

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
निदानस्थाने वृद्धप्रपदंशश्लोपदनिदानं नाम द्वादशोऽध्यायः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातः क्षुद्ररोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

समासेन चतुश्चत्वारिंशत् क्षुद्ररोगा भवन्ति । तद्यथा—
अजगल्लिका यवप्रख्याऽन्धालजी विवृता कच्छपिका वल्मीक-
मिन्द्रवृद्धा पनसिका पाषाणगर्दभो जालगर्दभः कक्षा विस्रो-
टकोऽग्निरोहिणी चिप्यं कुनखोऽनुशयी विदारिका शर्करार्जुदं
पामा विचर्चिका रकसा पाददारिका कदरमलसिन्द्रलुप्तौ
दारुणकोऽरुंषिका पलितं मसूरिका यौवनपिडका पद्मिनी-
काण्टको जतुमणिर्मशकश्चर्मकीलस्तिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः
परिवर्त्तिकाऽवपाटिका निरुद्धप्रकशो निरुद्धगुदोऽहिपूतनं
वृषणकच्छुर्गुदभं शस्त्रेति ॥ २ ॥

पूर्वं हि भागशोऽध्यायतितयेन खल्पाक्षराभिधाना व्याधयो व्या-
ख्याताः, इदानीन्तु तत्प्रसङ्गेन ततोऽन्यतरवचनावबुद्धान् व्याधीनधि-
करोति, अथात इत्यादिना । क्षुद्रा वचनलेशावगम्यत्वेनाल्पा इत्यर्थः ।
अस्यः क्षुद्र इति पर्यायी । समासेनेत्यादि स्पष्टम् ॥ १—२ ॥

क्षिग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा ।
 कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका ॥ ३ ॥
 यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता ।
 पिडुका श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते ॥ ४ ॥
 घनामवक्त्रां पिडुकामुन्नतां परिमण्डलाम् ।
 अन्धालजीमल्पपूयां तां विद्यात् कफवातजाम् ॥ ५ ॥
 विवृतास्यां महादाहं पक्वोडुम्बरसन्निभाम् ।
 विवृतामिति तां विद्यात् पित्तोत्थां परिमण्डलाम् ॥ ६ ॥
 ग्रन्थयः पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छपोन्नताः ।
 कफानिलाभ्यामुन्नतां विद्यात् तां कच्छपीमिति ॥ ७ ॥
 पाणिपादतले सन्धौ ग्रीवायामूर्ध्वजत्रुणि ।
 ग्रन्थिर्वल्मीकवद्यस्तु शनैः समुपचीयते ॥
 तोदक्लेदपरीदाहकण्डूसङ्घिर्गणैर्वृतः ।
 व्याधिर्वल्मीक इत्येष कफपित्तानिलोद्भवः ॥ ८ ॥
 यज्ञवर्गिकवन्मध्ये पिडुकाभिः समाचिताम् ।
 इन्द्रवृश्चान्तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक् ॥ ९ ॥

यवेत्यादावनुक्ता अपि वेदनाविशेषा कृत्वा भवन्ति पिडुकासाधर्म्यात् ।
 अन्धालजी सायुगतेत्याहुः “श्लेष्मानिलौ त्रितौ सायुं पिडुकां परिमण्डलाम् ।
 दुष्टौ जनयतोऽवक्त्रासल्पपूयासकण्डुराम् । आसीडुम्बरसङ्काशां विद्या-
 दन्धालजीन्तु ताम्” इति भोजवचनसंस्मरणम् । विवृतेत्यादावासस्या पिडुका-
 मित्यनुपपद्यते, विवृतास्यता चास्य पित्तेनातितरां पाकात् । पाणीत्यादि ।

कर्णौ परि समन्ताद्वा पृष्ठे वा पिङ्गकोग्रसक् ।
 शालूकवत् पनसिकां तां विद्यात् श्लेष्मवातजाम् ॥ १० ॥
 हनुसन्धौ समुद्भूतं शोफमल्पसृजं स्थिरम् ।
 पाषाणगर्दभं विद्याद्वलासपवनात्मकम् ॥ ११ ॥
 विसर्पवत् सर्पति यो दाहज्वरकरस्तनुः ।
 अपाकः प्रवययुः पित्तात् स क्षयो जालगर्दभः ॥ १२ ॥
 बाहुपार्श्वसकक्षासु कृष्णस्फोटां सवेदनाम् ।
 पित्तप्रकोपात् सम्भूतां कक्षामिति विनिर्दिशेत् ॥ १३ ॥
 अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्ततः ।
 क्वचित् सर्वत्र वा देहे स्मृता विस्फोटका इति ॥ १४ ॥
 कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः ।
 अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः ॥
 सप्ताहाद्वाद्दशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम् ।
 तामेग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सन्निपाततः ॥ १५ ॥
 नखमांसमधिष्ठाय पित्तं वेतिष्ठ वेदनाम् ।

वल्लीकवदित्यनेनोन्नतप्रचुरशिखरत्वमाख्यायते । पञ्चकर्णिकवत् पञ्च-
 वीजकोषवत् ; कर्णिकाशब्दस्याकारलोप आर्षः । कर्णौपरि कर्णभागे ।
 समन्तात्सर्वत्र । “कर्णस्याभ्यन्तरे जाताम्” इति तन्त्रान्तरीयन्तु बाहुल्यानु-
 शयादुपदिश्यत इत्यविरोधः । शालूकवत्कुमुदादिमुलवत् । विसर्पव-
 दिति । अपाक इति नर्जयमीषेदर्थे, पित्तप्रोधान्नेन सर्वथा पाकाभावस्या-
 युक्तत्वात् । पित्तात् पित्तोत्पन्नादित्यर्थः, यदाह भोजः “पित्तोत्पन्ना-

करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत् ।
 तदेव चतरोगारब्धं तथोपनखमित्यपि ॥ १६ ॥
 अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रुचोऽसितः खरः ।
 भवेत् तु कुनखं विद्यात् कुलीनमिति संज्ञितम् ॥ १७ ॥
 गन्तीरासत्पसंरक्षां सवर्णासुपरिस्थिताम् ।
 कफादन्तःप्रपाकां तां विद्यादनुशयीं भिषक् ॥ १८ ॥
 विदारीकान्दवद्दृत्तां कजावङ्गसन्धिषु ।
 रक्तां विदारिकां विद्यात् सर्वजां सर्वलक्षणाम् ॥ १९ ॥
 प्राप्य सांसणिरास्तायु श्लेष्मा मेदस्तथाऽनिलः ।
 यन्त्रिं कुर्वन्ति भिन्नोऽसौ सधुसर्पिर्वसान्निभम् ॥
 स्रवत्यास्त्रावसत्यर्थं तत्र हृदि गतोऽनिलः ।
 सांसं विशोष्य अघितां शर्करां जनयेत् पुनः ॥
 दुर्गन्धं क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णां ततः शिराः ।
 स्रवन्ति सहसा रक्तां तां विद्याच्छर्करावुदम् ॥ २० ॥
 पासाविचर्च्यौ कुष्ठेषु रक्ता च प्रकीर्तिता ॥ २१ ॥
 परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरुचयोः ।
 पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रिताम् ॥ २२ ॥

प्लयो दोषा जनयन्ति त्वगाश्रिताः * * * विसर्पमाहुस्तं व्याधिम-
 परे जालगर्दभम् इति । बाधित्यादि । इत्यस्मिन् शास्त्रे इत्यर्थः ॥ ३—२० ॥
 पानेत्यादि । कुष्ठोक्तानामेषां पुनरिहोपदेशः - सुद्रोगमधिकृत्य
 व ज्वरमापतीकारविशेषार्थमित्यनुसन्धेयम् । परीत्यादि । दारी दारणम् ।

शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।
 मेदोरक्तानुगैश्चैव दोषैर्वा जायते नृणाम् ॥ २३ ॥
 संकीलः कठिनो ग्रन्थिर्निम्नमध्योन्नतोऽपि वा ।
 कीलमात्रः सरुक् स्यादौ जायते कदरस्तु सः ॥ २४ ॥
 क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरो पादौ कण्डूदाहरुगन्वितौ ।
 दुष्टकर्मसंस्पर्शादलसं तं विनिर्दिष्टं ॥ २५ ॥
 रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ।
 प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥
 रुणञ्चि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः ।
 तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रुज्येति च विभाव्यते ॥ २६ ॥
 दारुणा कण्डूरा रुक्षा केशभूमिः प्रजायते ।
 कफवातप्रकोपेण विद्याद्वारुणकन्तु तम् ॥ २७ ॥
 अरूपि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदानि मूर्धनि ।
 कफासृक्कृमिकोपेण नृणां विद्यादरूपिकाम् ॥ २८ ॥
 क्रोधशोकश्चमत्तः शरीरोष्मा शिरोगतः ।
 पित्तञ्च केशान् पचति पलितं तेन जायते ॥ २९ ॥
 दाहज्वररुजावन्तस्तामाः स्फोटः सपीतकाः ।
 गात्रेषु वदने चान्तर्विज्ञेयास्तां संसूरिकाः ॥ ३० ॥

कीलेन शङ्कुना समानः संकीलः । संसूरिका नाम रोगविशेषो विस्तरश-
 क्षान्त्वान्तरादवगन्तव्यः ॥ २९—३० ॥

शालमलीकागुटकाप्रख्याः कफमारुतशोणितैः ।
 जायन्ते पिङ्गका यूनां वक्त्रे या मुखदृषिकाः ॥ ३१ ॥
 कागुटकैराक्षितं वृक्षं कागुडूमत् पागुडुमण्डलम् ।
 पद्मिनीकागुटकाप्रख्यैस्तदाख्यं कफवातजम् ॥ ३२ ॥
 नीरुजं ससमुत्पन्नं मण्डलं कफरक्तजम् ।
 सहजं रक्तमीषच्च श्लक्ष्णं जतुमणिं विदुः ॥ ३३ ॥
 अवेदनं स्थिरञ्चैव यस्य गात्रेषु दृश्यते ।
 माषवत् कृष्णमुत्सन्नमनिलान्मशकं दिशेत् ॥ ३४ ॥
 कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ।
 दातपित्तकफोद्रेकात् तान् विद्यात् तिलकालकान् ॥ ३५ ॥
 मण्डलं सहदल्पं वा श्यावं वा यदि वा सितम् ।
 सहजं नीरुजं गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ॥ ३६ ॥
 समुत्थाननिदानाभ्यां चर्मकीलं प्रकीर्तितम् ॥ ३७ ॥
 क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः ।
 सहसा सुखभागस्य मण्डलं विसृजेत् ततः ।
 नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत् ॥ ३८ ॥
 मर्द्दनात् पीडनाच्चापि तथैवात्यभिघाततः ।
 मेद्वचर्क्षं यदा वायुर्भजते सर्व्वतश्चरः ॥

. समुत्थानेत्यादि । पूर्व्वार्थाः सुद्रुतोगत्वेन परिपठितमिदं चर्मकीलं
 प्रसङ्गादर्शनिदाने प्रागभिहितमिति स्मृत्यन्नाह समुत्थानेत्यादि । मर्द-

तदा वातोपसृष्टन्तु चर्म्मः प्रतिनिवर्त्तते ।
 मणेरधस्तात् कोशंश्च ग्रन्थिरूपेण लम्बते ॥
 सवेदनः सदाहश्च पाकञ्च व्रजति क्वचित् ।
 मारुतागन्तुसम्भूतां विद्यात् तां परिवर्त्तिकाम् ।
 सकण्डूः कठिना चैव सैव श्लेष्मसमुत्थिता ॥ ३९ ॥
 अल्पौयसीं यदा हर्षाद्वालां गच्छेत् स्त्रियं नरः ।
 हस्ताभिघातादथ वाचर्म्मण्युद्धर्त्तते वज्रात् ॥
 मर्द्दनात्पीडनाद्वापि शुक्रवेगविघाततः ।
 यस्यावपाद्यते चर्म्म तां विद्यादवपाटिकाम् ॥ ४० ॥
 वातोपसृष्टमेवन्तु चर्म्म संश्रयते मणिम् ।
 मणिश्चर्म्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च ॥
 निरुद्धप्रकशे तस्मिन् मन्दधारमवेदनम् ।
 मूत्रं प्रवर्त्तते जन्तोर्मणिर्विव्रियते न च ।
 निरुद्धप्रकशं विद्यात् सरुजं वातसम्भवम् ॥ ४१ ॥
 वेगसम्भारणाद्वायुर्विहतो गुदमाश्रितः ।
 निरुणद्धि महत् स्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च ॥
 मार्गस्य सौक्ष्म्यात् क्लृप्तेण पुरीषं तस्य गच्छति ।
 सन्निरुद्धगुदं व्याधिमेनं विद्यात् सुदुस्तरम् ॥ ४२ ॥

नादित्यादि । सर्व्वतश्चरो वायुरिति सम्बन्धः । प्रतिनिवर्त्तते सम्बन्धं परि-
 वर्त्तते । वातेत्यादि । निरुद्धप्रकशो नाम रोगः “सुदा” इत्याख्यायते ।

गृह्णन्मूत्रसमायुक्तोऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।
 खिन्नस्याक्ष्माप्यमानस्य कण्डू रक्तकफोद्भवा ॥
 कण्डूयनात् ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ।
 एकीभूतं व्रणैर्घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ॥ ४३ ॥
 क्षानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंश्रितः ।
 प्रक्षिद्यते यदा खेदात् स कण्डूं जनयेत् तदा ॥
 तत्र कण्डूयनात् क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ।
 प्राहुर्वृषणकच्छूं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ॥ ४४ ॥
 प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं वह्निः ।
 रुजदुर्व्वलदेहस्य तं गुदभ्रंशमादिशेत् ॥ ४५ ॥
 इति सुश्रुतसंहितायां निदानस्थाने क्षुद्ररोगनिद
 नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

भवेदनमीषवेदनम् । । स रुजं शश्वत् सूत्रनिरोधजनितवेदनानुविद्धम् ।
 परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ ३७—४५ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 निदानस्थाने क्षुद्ररोगनिदानं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातः शूकदोषनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

लिङ्गवृद्धिमिच्छतामक्रमप्रवृत्तानां शूकदोषनिमित्ता दश
चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते । तद्यथा—सर्षपिका, अष्टौलिका,
ग्रथितं, कुम्भीका, अलजी, सृदितं, सल्लूढपिङ्का, अवसन्यः,
पुष्करिका, स्पर्शहानिः, उत्तमा, शतपोनकाः, त्वक्पाकाः,
शोणितार्बुदं, मांसार्बुदं, मांसपाकाः, विद्रधिः, तिलकालक-
श्चेति ॥ २ ॥

क्षुद्रत्वसाधर्म्यादिदानं शूकदोषनिमित्तान् व्याधीनधिकरोति अथात
इत्यादिनां । शूको नाम सविषो जलमलोद्भवो जन्तुभेदः, तत्सम्बन्धित्वात्
तत्संस्पृष्टा लिङ्गवृद्धिकरा कामशास्त्रोपदिष्टाः “भक्ष्यातकासिजलशूकमथाज-
पवमन्तर्बिदाद्य मतिमान् सह सैन्यवेन । एतद्विरूढवृद्धीफलतोयपिष्ट-
मालेपनं मद्भिषविङ्ग्विमलीकृतेऽङ्गे ॥ स्थूलं महत्तरतुरङ्गमतुल्यमाशु श्रेष्ठः
करोत्यभिमतं नहि संगयोऽस्ति” इत्याद्या योगा अपि शूका उच्यन्ते ;
तन्निमित्तांस्तु व्याधीनिह शूकदोषानाहुः “दोषा ह्यपि रोगशब्दं * * *
लभन्ते” इत्याद्येयस्मरणात् । यद्वा शूकनिमित्ता व्याधय एव शूकदोषाः
कथ्यन्ते “आयुर्वेदे हृतम्” इतिवत् ॥ १ ॥

लिङ्गेत्यादि । अक्रमप्रवृत्तानां शूकसंयोगित्वेनानिष्टफलतया चिन्दते
भक्ष्यातकाख्यादिलिङ्गवृद्धिकरकल्पे प्रवृत्तिसमाप्तित्यर्थः । “क्रामोऽनुक्रम-
कल्पयोः” इति रुद्रः । विशेषणमिदं “अश्वगंधावरीकुष्ठमांसीमिहो-
फलान्वितम् । चतुर्गुणेन दुग्धेन तिलतैले विपाचयेत् । रुग्णक्षिप्तं कर्ष-

गौरसर्षपतुल्या तु शूकदुर्भुग्नहेतुका ।

पिङ्गका कफरक्ताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका बुधैः ॥ ३ ॥

कठिका विषमैरन्तैर्मातृतस्य प्रकोपतः ।

शूकैस्तु विषसंयुक्तैः पिङ्गकाठीलिका भवेत् ॥ ४ ॥

शूकैर्यत् पूरितं शङ्खदग्धयितं नाम तत्कफात् ॥ ५ ॥

कुक्षीका रक्तपित्तीत्या जाम्बवास्थिनिभा शुभा ॥ ६ ॥

अलजीलक्ष्णैर्युक्तामलजीञ्च वितर्कयेत् ॥ ७ ॥

मृदितं पीडितं यत् तु संरब्धं वायुकोपतः ॥ ८ ॥

पाणिभ्यां मृशसंमूढे सस्मूढपिङ्गका भवेत् ॥ ९ ॥

पालिवर्द्धनं स्त्रचणादिदम्” इति शूकरहितकल्पनिकरैर्लिङ्गं विमिश्रितं व्यवच्छेदार्थम् ॥ २ ॥

गौरत्वादि । शूकस्य दुर्भुग्नं दुरवचारणादवश्यविकारित्वरूपं वलघत्कीटित्वं हेतुर्यस्याः सा शूकदुर्भुग्नहेतुका । कठिनेत्यादि । विषसंयुक्तैः “भङ्गात-कास्थि” इत्यादिनोक्तैः, शूकैरेवेति तुकारेण नियम्यते । विषमैरन्तैर्नतोन्नतैः प्रसन्तभागैरुपलक्षितेत्यर्थः । शूकैरित्यादि । यत्किञ्च शूकैरात्मगुणादिफलजातैः “शूङ्गा” इति प्रसिद्धैर्भावैरिवापूरितं पूर्णं कफादिति शूकसंमू-र्च्छितादित्येवं एवमुत्तरत्वाऽपि शूकस्यानुज्ञेये व्याख्येयम् । तत्किञ्च ग्रथित-सुच्यते, ग्रथिताख्यरोगान्वयादित्ययमभिसन्धिः । वाग्मटेनाप्युक्तं “लिङ्गं शूकैरिवापूर्णम्” इत्यादि । अलजीत्यादि । अलजी नाम प्रमेहपिङ्गका-भेदः ॥ ३—७ ॥

मृदितमित्यादि । पीडितं शूकेनात्तं यत्किञ्च संरब्धं शीथशूलादिभिरभि-भूतं तन्मृदितसुच्यते, मृदितसौसादृश्यादित्ययमाशयः । पाणिभ्यामि-त्यादि । मृशं वातकोपन इत्यनुपपद्यते । मृशसंमूढे शूकापचारादनन्तरं

दीर्घा ब्रह्माश्च पिङ्गका दीर्घ्यन्ते मध्यतस्तु याः ।
 सोऽवमन्यः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षकृत् ॥ १० ॥
 पित्तशोणितसम्भूता पिङ्गका पिङ्गकाचिता ।
 पद्मपुष्करसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिकेति सा ॥ ११ ॥
 जनयेत् स्पर्शहानिन्तु शोणितं शूकदूषितम् ॥ १२ ॥
 मुद्गमाषोपमा रक्ता पिङ्गका रक्तपित्तजा ।
 उत्तमैषा तु विज्ञेया शूकाजीर्णनिमित्तजा ॥ १३ ॥
 छिद्रेरण्णमुखैर्यत् तु चितं लिङ्गं समन्ततः ।
 वातशोणितजो व्याधिर्विज्ञेयः शतपीनकः ॥ १४ ॥
 पित्तरक्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान् ॥ १५ ॥
 कृष्णस्फोटैः सरतैश्च पिङ्गकाभिश्च पीडितम् ।
 यस्य वस्तिरुज्जशोग्रा ज्ञेयं तच्छोणितार्बुदम् ॥ १६ ॥
 मांसदोषेण जानीयाद्वर्बुदं मांससम्भवम् ॥ १७ ॥
 शीर्ष्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः ।
 विद्यात् तं मांसपाकन्तु सर्व्वदोषकृतं भिषक् ॥ १८ ॥
 विद्रधिं सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत् ॥ १९ ॥

मईनेनात्यर्थं सुप्ततमापन्ने लिङ्ग इत्येतत् । सुहेत्यादि । शूकाजीर्ण-
 निमित्तजा पुनः पुनः शूकोपयोगाभिनिर्दृष्ट-विकृतिविशेषसम्भूतेत्यर्थः ।
 कृष्णेत्यादि । अत्र लिङ्गमिति पूर्व्वम्नादाकृत्यान्वयम् । मांसेत्यादि ।
 मांसदोषेण शूकसंसृज्जितदोषप्रदुष्टमासेनित्यर्थः । विद्रधिमित्यादि ।

दृष्टानि चित्राण्यथशूकानि सविषाणि च ।
 पातितानि पचन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः ॥ २० ॥
 काष्ठानि धृत्वा मांसानि शीर्व्यन्ते यस्य देहिनः ।
 सन्निपातसमुत्थानं तं विद्यात् तिलकालकम् ॥ २१ ॥
 तत्र मांसाव्युदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः ।
 विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च सुस्तिलकालकाः ॥ २२ ॥
 इति सुश्रुतसंहितायां निदानस्थाने शूकदोषनिदानं
 नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

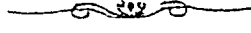

यथोक्तमिति सन्निपातानुसङ्गादुक्तं सन्निपातजविद्रधिमनतिक्रम्येत्यर्थः ।
 दृष्टानांत्वादि । चित्राणि नानावर्णानि, सविषाणि जलशूकादिदुक्तानि ।
 पातितानि प्रयुक्तानि । मांसानि मेढ्रमांसानि । तस्य तं रोगं तिल-
 कालकं विद्यादिति योजना । तत्र सर्पपादिषु मध्ये इत्यर्थः । परिशिष्टं
 निगदव्याख्यातम् ॥ ८—२२ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 निदानस्थाने शूकदोषनिदानं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातो भग्नानां निदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

पतन-प्रीडन-प्रहाराच्चेपण-व्याल-मृगदशनप्रभृतिभिरभि-
घातविशेषैरनेकविधमंस्थां भङ्गमुपदिशन्ति । तत् तु भङ्गजात-
मनुसार्थ्यमाणं द्विविधमेवोत्पद्यते सन्धिसुक्तं काण्डभग्नञ्च ॥२॥

तत्र सन्धिसुक्तमुत्पिष्टं विश्लिष्टं विवर्तितमवक्षिप्तमतिक्षिप्तं
तिर्य्यक्क्षिप्तमिति षड्विधम् ॥ ३ ॥

तत्र प्रसारणाकुञ्चनविवर्तनाच्चेपणाशक्तिसगरुजत्वं स्पर्श-
सहत्वञ्चेति सामान्यं सन्धिसुक्तलक्षणमुक्तम् ॥ ४ ॥

विश्लेषिणोत्पिष्टे सन्धावुभयतः शोफो वेदनाप्रादुर्भावी
विश्लेषतश्च नानाप्रकारा वेदना रात्रौ प्रादुर्भवन्ति । विश्लिष्टे-
ऽल्पशोफो वेदनासातव्यं सन्धिविक्रिया च । विवर्तिते तु

भग्नान्यपि हि शूकदोषवत्स्तोकेनैवाऽभिधातुं शक्यन्ते तदिदानीं क्षुद्रत्व-
साधन्येयात् भग्ननिदानमधिकरोति अथात इत्यादिना ॥ १ ॥

पतनेत्यादि । आच्चेपणमाकर्षणं, व्यालाः सिंहादयः, रुगा हरिणा-
दयः, प्रभृतिग्रहणाइलवद्विग्रहादीनामादेशः । अनुसार्थ्यमाणं तत्त्वतोऽनु-
सन्धीयमानम् । सन्धिसुक्तं सन्धिमोक्षस्तस्य च भग्नेतरत्वे सत्यपि तत्ताम्या-
द्वयपदेशः । तत्रेत्यादि । उत्पिष्टं चूर्णितम्, विवर्तितं सव्यदक्षिणविभागे-
नापवर्तितम्, अवक्षिप्तमूर्द्धमधो वा क्षिप्तम्, अतिक्षिप्तं मांसादीनि विदा-
र्य्यापगतम्, तिर्य्यक्क्षिप्तं वक्रत्वेन सनाक्क्षिप्तम् । उक्तमर्थं स्फुटौक्त्याव-

सन्धिपार्श्वपगमनाद्विषमाङ्गता वेदना च । अविच्छिप्ते सन्धि-
विश्लेषस्तीव्ररुजत्वञ्च । अतिच्छिप्ते द्वयोः सन्ध्यस्थोरतिक्रान्तता
वेदना च । तिर्य्यक्छिप्ते त्वेकास्थिपार्श्वपगमनमत्यर्थं वेदना
चेति ॥ ५ ॥

काण्डभग्नमत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः । कर्कटकमश्वकर्णं चूर्णितं
पिच्छितमस्थिच्छलितं काण्डभग्नं सज्जानुगतमतिपातितं वक्रं
छिन्नं पाटितं स्फुटितमिति द्वादशविधम् ॥ ६ ॥

श्वयथुबाहुल्यं स्पन्दनविवर्त्तनस्पर्शासहिष्णुत्वमवपीड्यमाने
शब्दः क्षस्ताङ्गता विविधवेदनाप्रादुर्भावः सर्वास्ववस्थासु न
शर्मेलाभ इति समासेन काण्डभग्नलक्षणेणमुक्तम् ॥ ७ ॥

विशेषतस्तु संमूढसुभयतोऽस्थिसध्यभग्नं ग्रन्थिरिवोन्नतं
कर्कटकम् । अश्वकर्णवदुन्नतमश्वकर्णकम् । चूर्णितमस्थि तत्तु
शब्दस्पर्शाभ्यां बोद्धव्यम् । पिच्छितं पृथुतां गतसनल्पशोफम् ।
पार्श्वयोरस्थि हीनोन्नतमस्थिच्छलितम् । खलितं प्रकम्पमानं

गमयति तत्रेत्यादिना । उभयतः उभयपार्श्वतः, अपगमनमपसरणम्,
अतिक्रान्तता दूरवर्त्तिता ॥ २—५ ॥

काण्डेत्यादि । काण्डशब्देनेह गलकान्धेवाऽभिप्रेयन्त इत्याहुः ।
त्यादेतत्किन्तावदेषां कर्कटकादीनां प्रत्येकशो विशिष्टानि लिङ्गानीत्यत
प्राह विशेषत इत्यादि । मध्यभग्नमस्थि उभयतः ऊर्ध्वमधश्च संमूढं
कार्यानर्हम् ग्रन्थिरिवोन्नतमिति भग्नावच्छेदे सास्थिमांसशून्यत्वात्तद-
पीयम् । कर्कटो नाम जलजन्तुभेदः “काँकड़ा” इति विज्ञायते, तदाकार-
त्वाङ्गनमिदं कर्कटमुच्यत इत्यनुसन्धेयम् । हीनोन्नतं किञ्चिदुन्नतम्, खलो-

खाण्डभग्नम् । अस्थ्यवयवोऽस्थिमध्यमनुप्रविश्य मज्जानुग-
 ह्यतीति मज्जानुगतम् । अस्थि निःशेषतश्छिन्नमतिपातितम् ।
 अभुग्नमविसुक्तमस्थि वक्रम् । अन्यतरपाश्चावशिष्टं छिन्नम् ।
 पाटितमणु बहुविदारितं वेदनावच्च । शूकपूर्णमिवाध्मातं
 विपुलं विस्फुटीकृतं स्फुटितमिति । तेषु चूर्णितच्छिन्नाति-
 पातितमज्जानुगतानि कृच्छ्रसाध्यानि कृशवृद्धवालानां जन-
 चीणकुष्ठप्रवासिनां सन्ध्युपगतञ्चेति ॥ ८ ॥

भवन्ति चान्न ।

भिन्नं कपालं कव्यान्तु सन्धिसुक्तं तथा च्युतम् ।

जघनं प्रतिपिष्टञ्च वर्जयेत् तच्चिकित्सकः ॥ ९ ॥

असंश्लिष्टं कपालन्तु ललाटे चूर्णितञ्च यत् ।

भग्नं स्तनान्तरे शङ्खे पृष्ठे मूर्ध्नि च वर्जयेत् ॥ १० ॥

गर्ही जातोऽस्येति खलितम् “खलो वस्त्रप्रभेदे स्याद्वर्त्त” इति मेदिनी ।
 अस्थ्यवयवोऽस्थिखण्डम् उन्नह्यति उत्क्षिपति । अन्यतरपाश्चावशिष्टं
 भग्नेनाननुविद्धमन्वेत्यन्यतरपाश्चावशिष्टम् अणुशो बहुविदारितमणुबहुविदा-
 रितम् । शूकपूर्णमिवेति वेदनाविशेषे तात्पर्यम् । विस्फुटीकृतं विदली-
 कृतं कणशो भिन्नमित्येतत् ॥ ९-१० ॥

भिन्नमित्यादि । कपालं नामास्थिभेदः जघनं कटिरिति पञ्चांगी
 प्रतीतिभागेऽर्थे कर्मप्रवचनीयः । एतच्चातिपीडितसिरासोऽयुक्ताटिभग्नविषयं
 वक्ष्यमाणप्रतीकारविधितु तदितरेविषय इत्यविरोधः । असंश्लिष्टमन-
 गतसंज्ञेयं स्तनान्तरे स्तनयोर्मध्ये शङ्खो नाम वक्ष्यमाणं हे मर्मणी पृष्ठे पृष्ठ-
 वंशे वर्जनमिदं मज्जादमिघातमूलमित्युन्नेयमन्यथा प्रतीकारफलदर्शनात् ।

आदितो यच्च दुर्जातमस्थि सन्धिरथापि वा ।
 सस्यक्संहितमयस्थि दुर्न्यासाद्दुर्निवन्धनात् ।
 सङ्क्षोभाद्वापि यद्गच्छेद्विक्रियां तत् तु वर्ज्येत् ॥ ११ ॥
 मध्यस्थ वयसोऽवस्थास्तिस्त्रो याः परिकीर्त्तिताः ।
 तत्र स्थिरो भवेज्जलुरुपक्रान्तो विजानता ॥ १२ ॥
 तरुणास्थीनि नम्यन्ते भ्रज्यन्ते नलकानि तु ।
 कपालानि विशिद्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥ १३ ॥
 इति सुश्रुतसंहितायां निदानस्थाने भग्ननिदानं
 नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

आदितो भग्नात् पूर्वतो यदस्थि दुर्जातं शोषादिना दूषितमित्यर्थः ।
 संहितं कृतसन्धानमपिशब्दादसंहितमपीत्यर्थः । सङ्क्षोभात् सङ्क्षतनात् ।
 विक्रियेह पाक्तेन विकृतिरित्येव निश्चीयते तदितरत्र प्रतीकारफलावाप्तेः ।
 सम्प्रति वयोऽवस्थाविशेषे संक्षेपेण साध्यासाध्यत्वे उपदिदिक्षति मध्यस्थे-
 त्यादिना । तिस्रोऽवस्था अत्र वृद्धिर्यौवनं सम्पूर्णता चैवेति बुद्धिविषयसारी-
 हति स्थिरत्वं प्रति ज्ञानिरनुपयोगिकत्वेनोपलभ्यात् । परिकीर्त्तिता इत्यातु-
 रोपक्रमणीय इत्येव । अत्रोपक्रान्तस्य स्थिरत्वेनोपदेशात् वात्ये च सुख-
 साध्यत्वेन वक्ष्यमाणत्वाच्च चत्वारिंशत ऊर्ध्वं सप्ततिं यावत् क्रमेण कच्छत्वं
 तदुर्द्ध्वं आतिकच्छत्वमसाध्यत्वञ्चाध्यवसितव्यं तत्राह न्यहनि धात्वादीनां क्षीय-
 माणत्वेनोपदेशात् । मा सूत् “अभिघातविशेषैरनेकविधमस्थूनां भङ्गमुप-
 दिगन्ति” इति प्रागुक्तेन भङ्गं प्रत्यस्थिसामान्यस्याविशेषेणोपलब्धिरित्यतो
 विशिनष्टि तदुच्येति । अतिरोहितार्थमेतत् ॥ ८—१३ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रवक्त्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 निदानस्थाने भग्ननिदानं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

षोडशोऽध्यायः ।

अथातो मुखरोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

मुखरोगाः पञ्चषष्टिः सप्तस्त्रायतनेषु । तत्रायतनान्योष्ठौ
दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा तालु कण्ठः सर्वाणि चेति ॥ २ ॥

तत्राष्टावोष्ठयोः । पञ्चदश दन्तमूलेषु । अष्टौ दन्तेषु ।
पञ्च जिह्वायाम् । नव तालुनि । सप्तदश कण्ठे । त्रयः
सर्वेष्वायतनेषु ॥ ३ ॥

तत्रौष्ठप्रकोपा वातपित्तश्लेष्मसन्निपातरक्तमांसमेदोऽभि-
घातनिमित्ताः ॥ ४ ॥

कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ कृष्णौ तीव्ररुगन्वितौ ।

दाह्येते परिपाच्येते ओष्ठौ सारुतकोपतः ॥ ५ ॥

सर्वं एव हि मुखरोगाः स्वस्वाचराऽभिधानत्वेन प्रागुक्ताननुकरोतीति
साधर्म्यादिदानीं मुखरोगाणां निदानमधिकरोति अथात इत्यादिना ॥ १ ॥

मुखरोगा इत्यादि । भिद्यते हि समुदायेभ्यः समुदायी तदिदमुच्यते
सर्वाणीति । सर्वाणीति सामान्येनोक्तमपि दन्तव्यतिरिक्तानीति प्रत्येतव्यम्
साधारणशब्दविशेषात् दृश्यते हि दन्तेषु सर्व्वसरा नाम कचिदपि नोप्-
पद्यन्ते । तत्रेत्यादि । तत्राष्टादिषु मध्ये वातादिनिमित्ता अष्टावोष्ठप्रकोपा
इति योजना । ओष्ठप्रकोपशब्देनेह तन्मूला व्याधय एवोच्यन्ते उपचारा-
दायुर्व्वै - घृतमिति वत्तदिदमनन्तरोक्तमुपपन्नं भवति कर्कशावित्यादि ।
कर्कशौ खरस्पर्शौ परुषौ कठोरी स्तब्धौ निश्चली दाह्येते गाढं विदाह्येते

आचितौ पिङ्काभिस्तु सर्षपाकृतिभिर्भृशम् ।
 सदाहपाकसंस्त्रावौ नीलौ पीतौ च पित्ततः ॥ ६ ॥
 सवर्णाभिस्तु चीयेते पिङ्काभिरवेदनौ ।
 कण्डूमन्तौ कफाच्छूनौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरु ॥ ७ ॥
 सक्लृष्णौ सक्लृप्तीतौ सक्लृष्टौ तथैव च ।
 सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिङ्काचितौ ॥ ८ ॥
 खर्जूरफलवर्णाभिः पिङ्काभिः समाचितौ ।
 रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥ ९ ॥
 सांसदुष्टौ गुरु स्थूलौ सांसपिण्डवदुद्गतौ ।
 जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति सृक्स्थोभयतो मुखात् ॥ १० ॥
 सेदसा घृतसगुडाभौ कण्डूमन्तौ स्थिरौ सृद्रू ।
 अच्छस्फटिकसङ्काशमास्त्रावं स्रवतो गुरु ॥ ११ ॥
 क्षतजाभौ विदीर्येते पाप्येते चाभिघाततः ।
 ग्रथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ ॥ १२ ॥
 दन्तमूलगतास्तु शीतादो दन्तपुष्पुटको दन्तवैष्टकः शौषिरौ
 महाशौषिरः परिदर उपकुशो दन्तवैदभीर्बर्द्धनोऽधिमांसो
 नाद्यः पञ्चेति ॥ १३ ॥

परिपाप्येते त्वङ्मात्रेण विदीर्येते इत्यर्थः । सृक्स्थोऽपान्तेदित्यस्य उभयतः
 उभयपार्श्वोऽपिणी मुखात् व्रणास्यात् मूर्च्छन्ति प्रकायन्त इत्यर्थः ।
 “मूर्च्छन्ति चात्र क्रिमयः” इत्यादौ तदर्थं प्रयोगदर्शनात् । घृतमन्त्रो
 घृतस्योपरितनो भागः ॥ २—१२ ॥

शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्तते ।
 दुर्गन्धीनि सक्लृष्णानि प्रक्लेदीनि बृदूनि च ॥
 दन्तमांसानि शीर्यन्ते पचन्ति च परस्परम् ।
 शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ॥ १४ ॥
 दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वययुः स रुजो महान् ।
 दन्तपुष्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥ १५ ॥
 स्रवन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।
 दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥ १६ ॥
 श्वययुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः ।
 लालासावी स विज्ञेयः कण्डूमान् शौषिरो गदः ॥ १७ ॥
 दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्यते ।
 दन्तमांसानि पचन्ते सुखञ्च परिपीड्यते ।
 यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महाशौषिरसंज्ञकः ॥ १८ ॥
 दन्तमांसानि शीर्यन्ते यस्मिन् छीवति चाप्यक्ष्ण् ।
 पित्ताक्ष्णफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥ १९ ॥

दन्तेत्यादि । दन्तवेष्टेभ्यो दन्तवेष्टनमांसेभ्यः । अकस्मादिति तदात्वे
 हित्वन्तरानपेक्षितमाख्यातुम् । प्रक्लेदीनि दन्तादिप्रक्लेदनानि बृदूनि
 स्थानत्वेन स्पर्शसुखानि शीर्यन्ते कुथितत्वेन विक्षिप्यन्ते श्वयनेव, परस्पर-
 सन्धोऽन्यं पचन्तीत्यनेन पचने योगपदं सूचितमित्यनुसन्धेयम् । दन्ता
 इत्यादि । परिपीड्यत इत्यतिक्रुथितत्वेनेत्यवधेयम् । अत्र “विहृदो ह्यनिशं
 दन्तान् तास्वीष्टमपि क्षारयेत् । महाशौषिर इत्येष सप्तरात्रानिहन्त्यसून्”

वेष्टेषु दाहः प्राक्च तेभ्यो दन्ताश्चलन्ति च ।
 आघट्टिताः प्रक्षवन्ति शोणितं मन्दवेदनाः ॥
 आध्वायन्ते क्षुते रक्ते सुखं पूति च जायते ।
 यस्मिन्नुपकुशः स स्यात् पित्तरक्तकृतो गदः ॥ २० ॥
 घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान् ।
 भवन्ति च चला दन्ताः स वैदर्भीऽभिघातजः ॥ २१ ॥
 मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
 वर्धनः स सतो व्याधिर्जाति रुक् च प्रशाम्यति ॥ २२ ॥
 हानव्ये पश्चिमे दन्ते महाञ्छोथो महारुजः ।
 लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ॥ २३ ॥
 दन्तमूलगतो नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ॥ २४ ॥
 दन्तगतास्तु दालनः क्रिमिदन्तको दन्तहर्षो भङ्गनकः
 शर्करा कपालिका श्यावदन्तको हनुसोचश्चेति ॥ २५ ॥
 दाल्यन्ते बहुधा दन्ता यस्मिंस्तीव्ररुगन्विताः ।
 दालनः स हूति ज्ञेयः सदागतिनिमित्तजः ॥ २६ ॥

इति तन्त्रान्तरीयमनुसर्तव्यम् । दन्तमूलगता इत्यादि । यथेरिताः प्राक्
 नाडीनिदान इत्येव, नाडीमलक्षणानामप्येषां पृथगिहोपदेशो दन्तोद्ध-
 यादिरुपपत्तीकारविशेषादित्युच्यते ॥ २३—२४ ॥

दन्तेत्यादि । दाल्यन्ते विदीर्यन्ते इत्यर्थः । “दीर्यमाणेष्विव रुजा” इति
 तन्त्रान्तरञ्च । संरम्भः शोथरागादिभिरनुविद्धः । क्रिमिदुष्टो दन्तः
 क्रिमिदन्तकः । संज्ञायां कः । वाग्भटोऽप्याह “पूतित्वात् क्रिमयः स्रज्जा

कृष्णश्छिद्रौ चलः स्रावी ससंरम्भो महारुजः ।
 अनिमित्तरुजो वाताद्विज्ञेयः कृमिदन्तकः ॥ २७ ॥
 दशनाः शीतमुष्णञ्च सहन्ते स्पर्शनं न च ।
 यस्य तं दन्तहर्षन्तु व्याधिं विद्यात् समीरणात् ॥ २८ ॥
 वक्त्रं वक्त्रं भवेद्यस्मिन् दन्तभङ्गश्च तीव्ररुक् ।
 कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनकसंज्ञितः ॥ २९ ॥
 शर्करेव स्थिरीभूतो मलो दन्तेषु यस्य वै ।
 सा दन्तानां गुणघ्नी तु विज्ञेया दन्तशर्करा ॥ ३० ॥
 दलन्ति दन्तवल्कानि यदा शर्करया सह ।
 ज्ञेया कपालिका सैव दशनानां विनाशिनी ॥ ३१ ॥
 योऽसृङ्गिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः ।
 श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥ ३२ ॥
 वातेन तैस्तैर्भावैस्तु हनुसन्धिर्विसंहतः ।
 हनुमोक्ष इति ज्ञेयो व्याधिरर्दितलक्षणः ॥ ३३ ॥

जायन्ते” इत्यादि । वक्त्रमित्यादि अत्र वक्त्रता दोषशक्तेरचिन्त्यत्वात्तद्व-
 षीया, शर्करा उपलखण्डं गुणघ्नी स्वेय्यनाशिनी । दन्तवल्कानि वल्कला-
 काराणि दन्तखण्डानि दलन्ति भिन्दन्ति दोषा इति शेषः । कपालाकार-
 दन्तखण्डसंश्रितत्वात् कपालिकेति नाम । संग्रत्यग्रस्तुतमपि हनुमोक्षं
 दन्तपीडाकरत्वादुपदिदिक्षति वातेनिति । तैस्तैरिति वातव्याधिनिदाना-
 ऽभिहितैरुच्चैर्व्याहारादिभिरित्यर्थः । अर्दितलक्षणमिव लक्ष्यमस्येत्यर्दित-
 लक्षणः ; एतेनास्य दन्तपीडाकरत्वमपि सूचितं भवत्यर्दितस्य तथाविध-
 त्वात् ॥ २५—३३ ॥

जिह्वागतास्तु कण्टकास्त्रिविधास्त्रिभिर्दीपैरलास उप
जिह्विका चेति ॥ ३४ ॥

जिह्वानिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता

भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ।

पित्तेन पीता परिदह्यते च

चिता सरत्तोरपि कण्टकैश्च ।

काफेन गुर्वी वहला चिता च

मांसोद्गमैः शाल्मलिकण्टकाभैः ॥ ३५ ॥

जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः

सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः ।

जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो

मूले तु जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥ ३६ ॥

जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वा-

मुन्नस्य जातः कफरक्तयोनिः ।

प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्ता

प्रकाश्यतेऽसावुपजिह्विकेति ॥ ३७ ॥

जिह्वेत्यादि । स्फुटिता मनाक् विदीर्णा, प्रसुप्ता रसस्पर्शानभिज्ञेत्यर्थः ।
शाकतो नाम खरपत्तो वृक्षमेदः, “शेगुन” इत्याख्यायते । वहला दृढा
स्थूला वा । कफरक्तयोर्मूर्तिरिव मूर्तिरस्येति कफरक्तमूर्तिः, स श्वयथु-
मूले, प्रवृद्धः सन् जिह्वां स्तम्भयति प्राकञ्च भृशमेतीति तुकारेणाविष्क्रियते
व्याधिरयं सान्निपातिक इत्यवगन्तव्यं स्तम्भादीनां जिह्वोपलिप्तेनानुविष्ट-

तालुगतास्तु गलशुण्डिका तुण्डिकैर्यधुषो मांसकच्छपो-
ऽव्वुदं मांससङ्घातस्तालुपुप्फुटस्तालुशोषस्तालुपाक इति ॥ ३८ ॥

श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूलात् प्रवृद्धो

दीर्घः शोफो धातवस्तिप्रकाशः ।

वृष्णाकासश्वासकृत् सम्प्रदिष्टो

व्याधिवैद्यैः कण्ठशुण्डीति नाम्ना ॥ ३९ ॥

शोफः स्थूलस्तोददाहप्रपाकी

प्रागुक्ताभ्यां तुण्डिकैरी मता तु ॥ ४० ॥

शोफः स्तब्धो लोहितस्तालुदेशे

रक्ताज्ज्ञेयः सोऽधुषो रुग्ज्वराढ्यः ॥ ४१ ॥

कूर्मीत्सन्नोऽवेदनोऽशीघ्रजन्मा

रोगो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा स्यात् ॥ ४२ ॥

पद्माकारं तालुमध्ये तु शोफं

विद्याद्रक्तादव्वुदं प्रोक्तलिङ्गम् ॥ ४३ ॥

दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजञ्च

तात्वन्तस्थं मांससङ्घातमाहुः ॥ ४४ ॥

त्वात् । अत्र विशेषयति तन्त्रान्तरम् “प्रायस्तोयं तदा जिह्वा शोणितं
धान्तरान्तरा । प्रचुरं स्नावयेत् सद्यः शिराच्छेदादलासके” इति
॥ ३४—३७ ॥

तास्त्वित्यादि । वातप्रपूरितो वस्तिर्धातवस्तिः । प्रागुक्ताभ्यां श्लेष्मण-
सङ्घातम् । तुण्डिकैरी नाम वनकापार्सीफेणम् । तस्मादव्यादयाधिरयं

नीसक् स्थायी कोलमात्रः कफात् स्या-

न्नेदोयुक्तात् पुष्पुटस्तालुदेशे ॥ ४५ ॥

शोषोऽत्यर्थं दीर्यते चापि तालु

श्वसो वातात् तालुशोषः सपित्तात् ॥ ४६ ॥

पित्तं कुर्व्यात् पाकमत्यर्थघोरं

तालुन्येनं तालुपाकं वदन्ति ॥ ४७ ॥

कण्ठगतास्तु रोहिण्यः पञ्च कण्ठशालूकमधिजिह्वो वलयो
वलास एकवृन्दो वृन्दः शतघ्नी गिलायुर्गलविद्रधिर्गलोघः
स्वरघ्नी सांसतानो विदारी चेति ॥ ४८ ॥

गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ

पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् ।

प्रदूष्य सांसं गलरोधिनीऽङ्कुरान्

सृजन्ति यान् सासुह्वरा तु रोहिणी ॥ ४९ ॥

जिह्वां समन्ताद्भृशवेदना ये

सांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधिनः स्युः ।

तां रोहिणीं वातकृतां वदन्ति

वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ताम् ॥ ५० ॥

तुष्टिकेरीत्युच्यते । प्रोक्तलिङ्गं प्रागुक्तारत्नार्बुदलिङ्गम् । पद्माकारं पद्म-
कार्णिकासदृशम्, अत्र रक्तादिति बाहुल्यानुशयादुपदिश्यते नातः “श्लेष्म-
रक्तसमुत्थानं तत्तात्त्वर्बुदसंज्ञितम्” इति भोजवचनं विप्रतिषिद्धम् ॥ ४८—४९ ॥
कण्ठेत्यादि । जिह्वामिति “द्वितीया आम्नेष्ठितान्तेषु ततोऽन्यथापि-

क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका

तीव्रज्वरा पित्तनिमित्ततः स्यात् ॥ ५१ ॥

स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका

गुर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा वै ॥ ५२ ॥

गम्भीरपाकाप्रतिवारवीर्यां त्रिदोषलिङ्गा त्रयसम्भवा स्यात् ॥ ५३ ॥

स्पोटाचिता पित्तसमानलिङ्गासाध्या प्रदिष्टारुधिरात्मिकेयम् ॥ ५४ ॥

कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो ग्रन्थिर्गले कण्ठकशूकभूतः ।

खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्यस्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥ ५५ ॥

जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्तु जिह्वाप्रबन्धोपरि रक्तमिश्रात् ।

ज्ञेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष विवर्ज्येदागतपाकमेनम् ॥ ५६ ॥

वलास एवायतमुन्नतञ्च शोफं करोत्यन्नगतिं निवार्य्य ।

तं सर्व्वेवाप्रतिवारवीर्य्यं विवर्ज्जनीयं बलयं वदन्ति ॥ ५७ ॥

गले च शोफं कुरुतः प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ।

सर्म्मच्छिदं दुस्तरमेनमाहुर्वलाससंज्ञं निपुणा विकारम् ॥ ५८ ॥

वृत्तोन्नतो यः श्वयथुः सदाहः कण्ठन्वितोऽपाक्यमृदुर्गुरुश्च ।

जाम्बैकवृन्दः परिकल्पितोऽसौ व्याधिर्वलासस्तजप्रसूतः ॥ ५९ ॥

दृश्यते" इति समन्ताद्योगे द्वितीया । वातात्मकोपद्रवा मन्यास्तन्मादयः ।

स्रोत इत्यादावपिना प्रतियोगिपदं समुच्चीयते ॥ ४८—५२ ॥

गम्भीरेत्यादि । अधिजिह्वलक्षणे प्रबन्धशब्दो जिह्वाया उपरितन-
वन्धमेवाधिकरोति प्रकृतत्वात् तथाच कण्ठदेश इति निष्कर्षः । वलास
इत्यादिसंज्ञाबलादेव वलयाकारतास्य वेदितव्या । सर्म्मच्छिदं प्राणाना-

समुन्नतं वृत्तमसन्ददाहं तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति ।
 तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपाद्विद्यात् सतोदं पवनास्रजं तम् ॥६०॥
 वर्त्तिर्धना कण्ठनिरोधिनी या चितातिमात्रं पिशितप्ररोहैः ।
 नानास्रजोच्छ्रायकरी त्रिदोषाज्ज्ञेया शतघ्नीव शतघ्नासाध्या ॥६१॥
 ग्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्रः स्थिरोऽल्यङ्गः स्यात् कफरक्तमूर्तिः ।
 संलक्ष्यते सक्तमिवाशनञ्च स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥ ६२ ॥
 सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः शोफो रुजो यत्र वसन्ति सर्वाः ।
 स सर्वदोषो गलविद्रधिस्तु तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजस्य ॥ ६३ ॥
 शोफो सहान्नजलावरोधी तीव्रज्वरो वातगतेर्निहन्ता ।
 कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गलौघः परिकीर्त्यतेऽसौ ॥६४॥
 योऽतिप्रताप्यन् प्रवसिति प्रसक्तं भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः ।
 कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु ज्ञेयः स रोगः प्रवसनात् स्वरघ्नः ॥६५॥
 प्रतानवान् यः प्रयथुः सुकष्टो गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ।
 स सांसतानः कथितोऽवलम्बी प्राणप्रणुत् सर्वकृतो विकारः ॥६६॥

सुपघातकमित्यर्थः, प्राणा हि मर्त्यस्त्रेव विशेषेणावतिष्ठन्ते । अपाक्यः
 पाकानर्हः ॥ ५३—५६ ॥

समुन्नतमित्यादि । शतघ्नी शस्त्रभेदः कण्ठकाकीर्णमयः पिण्डमित्येतत् ।
 सक्तमासक्तम्, अशनं भक्षम् । सर्वमित्यादि । सर्वा वातादिजा रुज इति
 सख्यम् । तस्य प्रागुक्तस्य सर्वजस्यैव विद्रधिस्तुल्य इत्यर्थः ॥ ६०—६४ ॥

य इत्यादि । अतिप्रताप्यन् अत्यर्थं तमः पश्यन्, प्रसक्तं निरन्तरं
 कफोपदिग्धेषु कफलिप्तेषु सत्स्वित्यर्थः, प्रतानवान् विस्तृतः ।

सदाहतोदं प्रवययुं सरक्तमन्तर्गले पूरिविशीर्णसांसम् ।

पित्तेन विद्याद्वदने विदारौ पाण्वे विशेषात् स तु येन श्रेते ॥६७॥

सर्वसरास्तु वातपित्तकफशोणितनिमित्ताः ॥ ६८ ॥

स्फोटैः सतोदैर्वदनं समन्ताद्व्याचितं सर्वसरः स वातात् ॥६९॥

रक्तैः सदाहैस्तनुभिः सपीतैर्यस्याचितं वापि स पित्तकोपात् ॥७०॥

काण्डूयुतेरल्पस्रजैः सवर्णैर्यस्याचितञ्चापि स वै कफेन ॥ ७१ ॥

रक्तेन पित्तोदित एक एव कैश्चित् प्रदिष्टो सुखपाकसंज्ञः ॥ ७२ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां निदानस्थाने सुखरोगनिदानं

नाम षोडशोऽध्यायः ।

इति श्रीसुश्रुताचार्यविरचिते आयुर्वेदशास्त्रे सुश्रुतसंहितायां

निदानस्थानं समाप्तम् ।

सर्वेत्यादि । शोणितोपादानमत्र मतान्तराभिप्रायेणेति परमतो व्यक्तीभविष्यति नातो “सुखरोगाः पञ्चषष्टिः” इति प्रागुक्तं विप्रतिपन्नं भवति । रक्तेनेत्यादि । इवार्थोऽयमेवशब्दः । पित्तोदित इवेति निष्कर्षः । प्रदिष्ट इति “सुखस्य पित्तजे पाके दाहोपी तिक्तवक्त्रता । चारोक्षितचतसमा व्रणा दुःखास्तु रक्तजे” इत्येवमकारणेत्यवधेयम् । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ ६५—७२ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये

निदानस्थाने सुखरोगनिदानं नाम षोडशोऽध्यायः ।

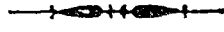
समाप्तमिदं निदानस्थानभाष्यम् ।

सुश्रुतसंहिता ।

शारीरस्थानम् ।

रामपुरबोयालिया-प्रवासि-

श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्तिकविराज-

विरचित-सुश्रुतार्थसन्दीपनभाष्य-समेतम् ।

भूतपूर्व-राजकीय संस्कृतविद्यालयाध्यापक-पूज्यपाद-
सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-तर्कालङ्कारपदाङ्कित महामहोपाध्याय-

स्वर्गीय-चन्द्रकान्तभट्टाचार्य-

प्रमुखैः संशोधितम् ।

कलिकाताराजधान्याम्

घोषिस्-लेनीय सप्तविंशसंख्याकभवनस्य-

सत्ययन्त्रे

श्रीहितव्रतचट्टोपाध्यायेण मुद्रितम् ।

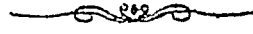
श्रील योगेशचन्द्रवसाकेन कलिकाताराजधानीतः प्रकाशितम् ।

शकाब्दाः १८३२ ।

मूल्याम्—साहसिकसुनप्रिणययययय-आणकदयम् !

शरीरस्थानस्य सूचीपत्रम् ।

विषयः	पृ	पं	विषयः	पृ	पं
सर्वभूतचिन्ताशरीराध्यायः -	१	१	गर्भस्य वाताद्यप्रवृत्तौ कार-		
पूर्वार्चार्थमतेन सृष्टिप्रक-			णम् ।	२७	१३
रणम् ।	१	२	गर्भावक्रान्तिःशरीराध्यायः	२८	१
प्रकृतिपुरुषयोः साधर्म्य-			कृतुमत्या लक्षणम् ।	३१	६
वैधर्म्यम् ।	७	८	सद्योऽष्टहीतगर्भाया लक्ष-		
स्थूलदर्शनां मतम् ।	१०	२	णम् ।	३२	१०
वैद्यकमतम् ।	१०	४	दौहृद विशेषात् सन्तान-		
इन्द्रियाणां भौतिकत्वम् ।	११	३	गुणनिर्णयः ।	३४	११
वैद्यके चेतनस्वरूपम् ।	१२	१	गर्भव्याकरणशरीराध्यायः ।	३८	१
शुक्रशोणितशुद्धिःशरीरा-			कलालक्षणम् ।	४०	८
ध्यायः ।	१७	१	निद्रानाश निदानम्	४८	१८
शुक्रदुष्टिनिदानम् ।	१७	४	निद्रानाश चिकित्सा ।	४८	६
शुक्रार्त्तव दोष प्रतिषेधः ।	१८	८	अतिनिद्राचिकित्सा ।	४८	८
शुद्ध शुक्रार्त्तव लक्षणम् ।	२०	८	रान्द्रादि लक्षणम् ।	४८	१२
असृग्दर लक्षणम् ।	२०	१३	वात प्रकृत्यादि लक्षणम् ।	५१	१०
मष्टार्त्तव चिकित्सा ।	२१	६	नक्षत्रायादि लक्षणम् ।	५४	५
यमोत्पत्तिकारणम् ।	२५	७	आसुर सत्त्वादि लक्षणम्	५५	१
आसेकादि लक्षणम् ।	२५	८	पशु सत्त्वादि लक्षणम् ।	५५	१४

विषयः	पृ	पं	विषयः	पृ	पं
शरीरसंख्याव्याकरण शरीरा-			वेध स्थान निर्देशः ।	१११	३
ध्यायः ।	५६	६	धमनीव्याकरण शरीरा-		
आशयादि विभागः ।	५८	१३	ध्यायः ।	११८	१
कूर्चादि विभागः ।	६१	३	स्त्रोतसां मूलविजलक्षणम् ।	१२५	३
अस्थिसंख्याव्याकरणम् ।	६२	४	स्त्रोतोलक्षणम् ।	१२८	१
अस्थ्यां प्रभेदः ।	६५	१	गर्भिणीव्याकरण शरीरा-		
सन्धिसंख्याव्याकरणम् ।	६६	१	ध्यायः ।	१३०	१
सन्धिप्रभेदः ।	६७	३	सूतिकागारनिर्माणविधिः ।	१३१	१४
स्तनयुग्मसंख्याव्याकरणम् ।	६८	७	आसन्नप्रसवाया लक्षणम् ।	१३३	५
पेशीसंख्याव्याकरणम् ।	७०	८	अमरासङ्गे चिकित्सा ।	१३८	३
श्वव्यवच्छेदः ।	७३	८	मक्कलशूल लक्षणं चिकित्सा		
प्रत्येकसर्म्भनिर्देश शरीरा-			च ।	१३८	१२
ध्यायः ।	७५	१	धात्रीलक्षणम् ।	१४०	४
प्रत्येक सर्म्भस्थाननिर्देशः ।	८१	२	स्तन्यनाश चिकित्सा ।	१४१	८
शिरावर्णनविभक्तिशरीरा-			वालरोगनिदानम् ।	१४२	८
ध्यायः ।	८६	१	वातरोग चिकित्सा ।	१४५	१
शिराव्यधिविधि शरीराध्यायः ।			गर्भपात चिकित्सा ।	१४७	४
	१०५	१	लीनादि गर्भ लक्षणम् ।	१४८	१
यन्त्रण विधिः	१०७	१	मासानुमासिक गर्भपात-		
व्याधि विशेषतः शिरा-			प्रतीकारः ।	१५०	२

शारीरस्थानत्र शुद्धिपत्रम् ।

—॥॥॥॥॥॥॥—

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्याङ्कः
१२-१४	१२—	११	१६
इत्यादिन-	इत्यादिना	११	२४
अतिराध-	अतिरीध	१३	१३
मर्ज्यान्वेतानि	मर्ज्यान्वेतानि	१५	११
धर्मा	धर्मा	१५	१४
तप्त्वाद्यान्	तप्त्वाद्यान्	१८	८
करदिनोक्तिः	करणेनोक्तिः	१८	१४
पर्यमिमं	पर्यमिमं	१८	२३
२२-२५	२१-२५	२५	१०
रूपश्रेष्ठो	रूपश्रेष्ठो	२५	१८
प्राप्तीय	प्राप्तीय	३०	१
मिथ्यीभाव	मिथ्यीभाव	३०	१०
यथात्	यथात्	४५	१६
निदिशन्	निदिशन्	४८	१
उद्वे	उद्वे	५१	२
पाट्रादिष्ट	पाट्रादिष्ट	५७	२०
यदुपलब्ध-	यदुपलब्ध-	५६	११
अपगत	अपगत	५६	१९
मलेयानि	मलेयानि	५७	१२
प्रतिपक्षार्थम् ।	प्रतिपक्षार्थम्	५७	१८

अष्टमम्	शुद्धम्	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
शिवोऽत्रसग्रीवमेव	शिरोऽत्रसग्रीवमेव	५७	२०
सङ्गाताः	सङ्गाताः	५८	८
सङ्क्षेप	सङ्क्षेप	५८	१५
दक्षिण	दक्षिण	५९	१२
अवणादीन्धे	अवणादीन्धे	६०	१०
सङ्गाता	सङ्गाता	६२	१०
पङ्क्तिवात्	पङ्क्तिवात्,	६२	१४
या योग	यथा योग	६२	१५
द्वयोः	द्वयोः	६२	१७
सङ्गाता	सङ्गाता	६२	१८
सङ्गात	सङ्गात	६२	१९
सङ्गाताः	सङ्गाताः	६२	२२
सङ्ग	सङ्ग	६२	१८
प्राग्वग्रहृतः	प्राग्वग्रहृतः	७१	१५
द्रव्याना	द्रव्याणा	७२	१३
निमंशय	निःसंशय	७३	२१
सर्मान्धेव	सर्मान्धेव	७५	१४
भावा	भावा	७८	१३
शल्या	शल्यो	७९	२
सुस्तलुङ्ग	सस्तलुङ्ग	८१	१५
सुस्तलुङ्ग	सस्तलुङ्ग	८१	२३
वेदितव्याः	वेदितव्यः	८८	२१
यन्त्रेनैव	यन्त्रेणैव	१००	१८
मुङ्गः	मुङ्गः	११५	१५

[४]

अक्षरम्	शब्दम्	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
निपुण	निपुण-	११६	१६
भाष्यादां	सापागां	१२१	११
प्रवाह्याप	प्रवाह्या	१२४	३
यवाचार	यवचार	१२८	५
परिस्तुत	परिस्तुत	१४०	११
पाययेत्	पाययेत्	१४८	६
पति यत्त्वकास्ते	पतिपत्त्वकास्ते	१४८	१४
निष्ठताध्याग	निष्ठताध्याग	१५०	१८

सुश्रुतसंहिता ।

—२४३७१२३७३—

शारीरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः सर्वभूतचिन्ताशारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

सर्वभूतानां कारणमकारणं सत्त्वरजस्तमोलक्षणमष्टरूप-

न तावद्विदिते शरीरतत्त्वे व्याधीनां विज्ञानार्थमधीतमपि निदानस्थानं प्रभवति किमपि यथावद्वृत्तिपतुं प्रतिपादयितुं वा, विगम्यन्ते हि व्याधयः संशयविशेषेण, तदिदानीं तेषां संशयभूतान् तांस्तान् भावानुपदिदिक्षुः, क्रमवाप्तं शारीरस्थानमारिप्तमानो भगवान्, सत्यपि सनुष्यस्यैव क्रियाधिष्ठानत्वे, उपकरणत्वेनेतरेषामपि प्रतीकारविधानात्, प्रथमन्तावत् सर्वभूतचिन्ताशारीरं नामाधिकरोति अथात इत्यादिना । सर्वभूतानीह सर्वप्राणिशरीराण्येवेति प्रत्येतव्यम्, “भूतस्यो हि परं यच्चात् नास्ति चिन्ता चिकित्सिते” इत्यनागतावेक्षणात् । शारीरोयाशेषभावमधिकृत्य कृतोऽध्यायश्च शारीरः, “अधिकृत्य कृते ग्रन्थे” इत्यण्, सर्वभूतचिन्तार्थः शारीरः सर्वभूतचिन्ताशारीरः, शाकपार्थिवादिषु द्रष्टव्यः । शेषं समानम् ॥ १ ॥

कार्याणां त्रिगुणात्मकत्वमभिधातुं प्रागेवादिकारणं लिखन्त्ययिषु-र्भगवान् प्रसिद्धत्वात् प्रायेण स्वमतानुसारित्वाच्च कापिलमतमाश्रित्वाऽभिधत्ते सर्वेति । सर्वभूतानां कारणमव्यक्तं नामेत्यन्वयः । न व्यक्त इत्यव्यक्तं प्रत्यक्षागोचर इत्यर्थः । व्युत्पत्तिमात्रमेतत् मूलकारण-पर्यायोऽयमव्यक्तशब्दः । नन्वव्यक्तस्य कारणापेक्षायामनवस्था स्यादित्यत-प्राह अकारणमिति । नास्ति कारणमस्येत्यकारणम् । तथाच साङ्ख्य-

सखिलस्य जगतः सञ्भवहेतुरव्यक्तं नाम । तदेकं बहूनां
क्षेत्रज्ञानामधिष्ठानं समुद्र इवौदकानां भावानाम् ॥ २ ॥

तस्मादव्यक्तान्महानुत्पद्यते तल्लिङ्ग एव । तल्लिङ्गाच्च

कारिका—“मूलप्रकृतिरविकृतिः” इति, मूलप्रकृतिर्न कस्यचिद्विकृतिरिति
तदर्थः । साङ्ख्यमूत्रञ्च “मूले मूलाभावादमूलं मूलम्” इति । तस्य
स्वरूपमाह सत्वेति । सत्त्वरजस्तमांसि तत्रैवं स्वरूपमस्येति सत्त्वरज-
स्तमोलक्षणम् । तथाच साङ्ख्याः “सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः”
इति, सत्त्वादीनि द्रव्याणि न वैशेषिका गुणाः, संयोगविभागवत्त्वात् लघुत्व-
चलत्वादिधर्मवत्त्वाच्च । गुणशब्दस्तु पुरुषपशुबन्धकत्रिगुणात्मकसहदादि-
रञ्जुनिर्मातृत्वादेव प्रयुज्यते । तेषां सत्त्वादिद्रव्याणां साम्यावस्था
चाकार्यावस्थेत्येव । साम्यावस्थोपलक्षितं सत्त्वादित्रितयं प्रकृतिरित्यध्यव-
क्षितव्यम्, यथाश्रुते सर्गावस्थायां प्रकृत्युच्छेदापत्तेः । इह कार्यसत्त्वादि-
वारणाय साम्यावस्थोपलक्षितमित्युक्तम् । तदिदमखिलस्य जगतः सञ्भव-
हेतुः । तस्य विभागोऽष्टरूपमिति अष्टौ रूपाण्यस्य तत्तथोक्तम् । एतच्च
परमतो व्यक्तीभविष्यति । तदव्यक्तमेकमनेकेषां क्षेत्रज्ञानां जीवानामधि-
ष्ठानमात्रयः । अत्र दृष्टान्तः समुद्र इवेति, औदकानामुदकसम्बन्धनां
भावानां पदार्थानां, यथा बहूनि यादांसि एकं समुद्रमाश्रित्य तिष्ठन्ति तथा
बहवः क्षेत्रज्ञा एकमव्यक्तमाश्रित्य तिष्ठन्ति संसरन्तीत्यर्थः अव्यक्तात् पृथग्-
भावे हि सुच्यन्त इत्यभिप्रेत्यः ॥ २ ॥

तस्मादिति तस्मादव्यक्तान्महानुत्पद्यते । महानिति प्रकृतेराद्यं कार्यं
बुधितत्त्वज्ञाख्यायते । तथाच साङ्ख्यप्रवचनभाष्यम् “यदेतत् विस्तृतं
बीजं प्रधानपुरुषाल्लक्षम् । सहस्रतत्त्वमिति प्रीतं बुधितत्त्वं तदुच्यते” इति ।
तच्च निश्चयवृत्तिकमिति बोध्यम् । “अध्यवसायो बुद्धिः” इति सूत्रान्तर-
स्तरणात् । एतत्तु वृत्तिवृत्तिमतोरभेदविवक्षया सूत्रितमित्यवधेयम् ।
तल्लिङ्ग एवेति तस्मादव्यक्तस्य लिङ्गमिव लिङ्गमस्येति तल्लिङ्गः । यथाव्यक्तं

सहस्रसंज्ञिह एवाहङ्कार उत्पद्यते । स च त्रिविधो वैकारिकस्तैजसो भूतादिरिति ॥ ३ ॥

तत्र वैकारिकादहङ्कारात् तैजससहायात् तल्लक्षणान्येवैकादशेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते ॥ ४ ॥

तद्वयथा—श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाग्धस्तोपस्थपायुपादमनांसीति । तत्र पूर्व्याणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । दूतराणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । उभयात्मकं मनः ॥ ५ ॥

सत्त्वरजस्तमोःलक्षणं तथा महानप्येत्यर्थः । विशेषस्त्वत्र सत्त्वादीनां वैषम्यमेव । एतेनैव तल्लिङ्गाच्चेति व्याख्यातप्रायम् । अहङ्कारोऽभिमानधर्मा “अभिमानोऽहङ्कारः” इति साङ्ख्याचार्याद्यः । अत्र विशदयन्ति वाचस्पतिमिश्राः, तथाहि “यत् खल्वालोचितं मतश्च अचाहमधिकृतः शक्तः खल्वहमत्र मदर्थं एवामी दिपयाः, मत्तो नान्योऽत्राधिकृतः कचिदस्ति अतोऽहमस्मीति योऽभिमानः सोऽसाधारणव्यापारत्वात् अहङ्कारः, तमुपजीव्य हि बुद्धिरध्यवस्यति कर्त्तव्यमेतन्नयेति” इति । सोऽहङ्कारस्य त्रिविधः वैकारिकः सात्त्विकः, तैजसो राजसः, भूतादिस्तामसः ॥ ३ ॥

तत्रेत्यादि । तत्र अहङ्कारेषु मध्ये तैजससहायात् राजससहायात् वैकारिकात् सात्त्विकादहङ्कारात् तल्लक्षणानि सत्त्वलक्षणानि प्रकाशकत्वात् सत्त्वप्रधानानीति तात्पर्यम् । अत्रैषां सत्त्वप्राधान्यं प्रत्यविशेषेऽपि बुद्धीन्द्रियमनसां यथा सत्त्वोत्कर्षो न तथा कर्मेन्द्रियाणामित्यनुसन्धेयम् । यदा राजसस्यापि सहकारित्वात् कर्मेन्द्रियाणां रजःप्राधान्यमितरेषान्तु सत्त्वप्राधान्यमचिन्तयत्वाद्बुद्ध्युत्पत्तेः । कानि नाम तावदिन्द्रियाणीत्याह तद्वयेति, उभयात्मकं मन इत्येकादशेन्द्रियेषु मध्ये मन उभयात्मकं बुद्धीन्द्रियं कर्मेन्द्रियञ्चोभयेषामेवैषां मनोऽधिष्ठितत्वं एव सत्त्वविषयेषु अद्वैतेरित्यसाशयः ॥ ४—५ ॥

भूतादेरपि तैजससहायात् तत्तत्तन्मात्रा-
ण्युत्पद्यन्ते । तद्व्यथा—शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं
रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रमिति । तेषां विशेषाः शब्दस्पर्शरूप-
रसगन्धाः ; तैस्यो भूतानि व्योसानिलानलजलोर्वाः । एवमेषा
तत्त्वचतुर्विधमिति व्याख्याता ॥ ६ ॥

भूतादेरित्यादि । भूतादेस्तामसाङ्गारात्तत्तत्तन्मात्राणि तमोलक्षणानि ।
यद्यद्यन्तश्चङ्कारिषु मध्ये यथा सात्त्विकतामसयोर्यथामसमाधारणं कार्य-
रस्ति न तथा राजसाङ्गारस्य किमपि, तथापि सात्त्विकतामसयोः
कार्येणैव तस्य कार्यत्वमभवसितव्यम्, तदन्तरिणानयोरिकान्ततः कार्य-
बुत्तयोः । अतएव साङ्ख्याः “सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकारिका-
दङ्गारात् । भूतादेस्तत्तावः य तामसस्तैजसादुभयम्” इति । अत्र
“सत्त्वतमसौ स्वयत्क्रिये असमर्थे यतो न स्वस्य कार्यं कुरुतः, रजस्तु चल-
तया ते यदा चालयति तदा स्वस्य कार्यं कुरुत इति तदुभयमिति कार्यं
सत्त्वतमसोः क्रियोत्पादनधारिणास्ति रजसः कारणत्वम्” इति वाचस्पति-
मित्राः । तन्मात्राणि निर्दिशति तद्यथेति । शब्दतन्मात्रादिशब्दानां
संज्ञासाधनत्वं वारयन्नाचष्टे तेषामिति । तेषां तन्मात्रपञ्चकानां यथासङ्ख्यं
शब्दादयो विशेषाः विशेषकाः, शब्देन हि विशेषेण शब्दतन्मात्रं स्पर्श-
तन्मात्रादिभ्यो विशिष्यते, स्पर्शेन च स्पर्शतन्मात्रं शब्दतन्मात्रादिभ्यः, एतेन
शेषं व्याख्यातम् । तथाच विष्णुपुराणम् “तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा तेन
तन्मात्रता स्मृता । तन्मात्राण्यविशेषास्ततो हि ते” इति ।
अविशेषत्वमनभिव्यक्तत्वेनैवेत्यविरोधः । अथवा तेषां शब्दादितन्मात्राणां
विशेषा अक्षदाद्युपलब्ध्या आकाशादिगुणाः स्थूलाः शब्दादयः । तेषां
विशेषा इत्यनेन शब्दतन्मात्रादीनामविशेषत्वं सूचितं, तथाच विष्णुपुराण-
वाक्येन न विरोधः । विशेषाणामाश्रयानाह तैस्य इति । तैस्यः पूर्व-
पूर्वतन्मात्रसहायेभ्यः शब्दादितन्मात्रेभ्यो यथासङ्ख्यं व्योमादीनि पञ्च

तत्र बुद्धीन्द्रियाणां शब्दादयो विषयाः । कर्मेन्द्रियाणां यथासङ्गं वचनादानानन्दविसर्गविहरणानि । अव्यक्तं महान् अहङ्कारः पञ्च तन्मात्राणि चेत्यष्टौ प्रकृतयः, शेषाः षोडश विवाराः ॥ ७ ॥

स्थूलानि सूक्ष्मानुत्पद्यन्त इत्यर्थः । तथाच “पूर्वं पूर्वो गुणश्चैव क्रमशो गुणिषु स्मृतः” इति । अत्र विशेषयन्ति साङ्ख्याचार्याः । “तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्चपञ्चम्यः । एते स्मृता विशेषाः शान्ता घोराश्च सूक्ष्माश्च” इति । अत्र आकाशादिषु स्थूलेषु सत्त्वप्रधानतया केचिच्छान्ताः सुखाः प्रसन्ना लघवः, केचिद्भजःप्रधानतया घोरा दुःखा अनवस्थिताः, केचित्तमः-प्रधानतया सूक्ष्मा विषयाः । तेऽस्मी परस्परव्यवृत्ता अनुभूयमाना विशेषा इति स्थूला इति चोच्यन्ते” इति वाचस्पतिसिन्धुः । एवमित्यादि । तत्त्वानां पदार्थानां चतुर्विंशतिः (अव्यक्तं महानहङ्कार एकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणि पञ्चमहाभूतानि चेति) तत्त्वचतुर्विंशतिः ॥ ६ ॥

पण्डिता हि विषयावबोधाय बुद्धेर्निमित्तमिन्द्रियं बुद्धीन्द्रियं कर्माणामिन्द्रियञ्च कर्मेन्द्रियमित्यामनन्ति, तदिदानीं प्राधान्याद्बुद्धीन्द्रियाणां विषयान् कर्मेन्द्रियाणाञ्च कर्माण्यभिधत्ते तत्रेत्यादिना । तत्र चतुर्विंशति-तत्त्वेषु मध्ये बुद्धीन्द्रियाणां ओष्मादीनां शब्दादय इत्यादिना स्वर्गरूपरस-गन्धानां परिग्रहः क्रियते । विप्रवृत्तिं विषयिणं सात्मकतया निरूपय-न्तीति विषयाः कर्मेन्द्रियाणामित्यादौ, यथासङ्ख्यमिति वाचो वचनं, हस्तयोरादानं, उपस्थानन्दः, पायोर्विसर्गः, पादयोर्विहरणमिति प्रत्येतव्यं प्रागुक्तानुक्रमात् । अव्यक्तमित्यादि । अव्यक्तापेक्षया महदादीनां विक्रितित्वेऽपि महत्तत्त्वमहङ्कारस्याहङ्कार एकादशेन्द्रियाणां पञ्चतन्मात्रा-णाञ्च, पञ्चतन्मात्राणि च पञ्चमहाभूतानां प्रकृतिरित्युक्तमष्टौ प्रकृतय-इति । अतएव कापिलाः “मूलप्रकृतिरविक्रतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त” इति । नन्वेवं पृथिव्यादयोऽपि गोघटादीनां प्रकृतय इति

रुः स्वयैषां विषयोऽधिभूतम् । स्वयमध्यात्ममधिदैवतञ्च ।
अथ बुद्धेर्ज्ञाता । सहङ्कारस्येश्वरः । मनसश्चन्द्रमाः । दिशः

तेषामपि प्रकृतित्वं प्रसज्येतेति चेन्न, येषां हि तत्त्वान्तरोपादानत्वमस्ति
तेषामेव प्रकृतित्वेनाभ्युपगमात् । तत्त्वान्तरत्वन्तु खलु पदार्थविभाजकी-
याधिमत्त्वम्, अतोऽव्यक्तादीनामष्टानां तत्त्वान्तरोपादानत्वात् प्रकृतित्वं
नत्वेवं पृथिव्यादीनां तद्विपर्ययात्, गोघटादयो हि स्थूलतेन्द्रियग्राह्यतयोः
समत्वेन तत्त्वान्तराद्भियन्ते, तथाच “तत्त्वान्तरोपादानत्वञ्च प्रकृतित्वमिहा-
भिप्रेतम्” इति सर्वतन्त्रसूत्रतन्त्रो वाचस्पतिमिश्रः । इदमत्रावधेयं पूर्वमष्ट-
रूपमिति यदुक्तं तान्येतानि प्रकृतेरष्टौ रूपाणि प्रदर्शितानि । येषां एका-
दशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि चेत्यर्थः ॥ ७ ॥

सम्प्रति संक्षेपेणोक्तानि महदहङ्कारैकादशेन्द्रियाणि विषयादितः स्फुटी-
कृत्यावगमयति रुः स्व इत्यादिना । एषां महदहङ्कारैकादशेन्द्रियाणा-
मित्येव, अधिदैवते तेषामेवोपादानात् । अधिभूतमिति विभक्त्यर्थेऽव्ययी-
भावः, एषां स्वः स्व आत्मीय आत्मीयो विषयो भूतेष्विति निष्कर्षः ।
अत्रैषां सत्यपि भूतेतरविषयत्वेऽधिभूतमिति विशेषणमायुर्वेदाभिमतत्वा-
दविरुद्धम्, वक्ष्यति हि “भूतेभ्यो हि परं यस्मान्नास्ति चिन्ता चिकित्स्वित्”
इति । स्वयमध्यात्ममित्यात्मनि देहे स्वयमित्यर्थः । न चैवं निष्क्रिये
नष्टशरीरेऽप्यध्यवसायादिप्रमङ्ग इति पाच्यं, तस्य शरीरत्वेनानभ्युपगमात्,
तथाहि “चेष्टेन्द्रियार्थाश्चयः शरीरम्” इति गीतमसूत्रम् । चेष्टाश्च-
चेष्टेन्द्रियाश्चयः सुखाश्चयो दुःखाश्चयश्च शरीरमिति तदर्थः । आसनन्ति
हि “अग्निर्वाग्भूत्वा सुखं प्राविशत्” इत्यादि, स्मृतावपि “वाग्ध्यात्म-
मिति प्राहुर्वाङ्मनास्तत्त्वदर्शनः । वक्ताव्यमधिभूतन्तु वक्त्रिस्तत्राधिदैवतम्”
इत्यादि । दृश्यते च शक्तान्यपि शकटादीन्यनडुहाद्यनधिष्ठितानि नैव
प्रवर्तन्ते, तदिदमप्युच्यते अधीति । देवतैव दैवतम्, तद्वितोऽयमन-
न्यार्थः । अधिष्ठातृत्वेनाधिकं दैवतमधिदैवतम् । तद्विद्वन्तीति बुद्धेरित्या-
दिना । बुद्धेरधिष्ठाता ब्रह्मेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । नन्वेवं

श्रोत्रस्य । त्वचो वायुः । सूर्यश्चक्षुषोः । रसनस्यापः । पृथिवी
 घ्राणस्य । वचसोऽग्निः । हस्तयोरिन्द्रः । पादयोर्विशुः ।
 पायोर्मित्रः । प्रजापतिरुपस्थस्येति ॥ ८ ॥

तत्र सर्व्व एवाचेतन एष वर्गः ; पुरुषः पञ्चविंशतितमः ।
 स च कार्य्यकारणसंयुक्तश्चेतयिता भवति । सत्यप्यचेतन्ये
 प्रधानस्य पुरुषकैवल्यार्थं प्रवृत्तिमुपदिशन्ति क्षीरादींश्च हेतू-
 नुदाहरन्ति ॥ ९ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रकृतिपुरुषयोः साधर्म्यवैधर्म्यं व्याख्यास्यामः ।

य एवाधिष्ठाता स एव भोक्तेति देवतानां भोक्तृत्वप्रसङ्गेन शारीरस्य भोक्तृत्वं
 प्रलीयत इति चेन्न, वागादिष्वधिष्ठातृत्वेनाग्न्याद्युपचारो हि प्रकाशकत्वा-
 दिना केनचिन्निमित्तमात्रेण गमयितव्यः स्वरूपेणाग्न्यादिदेवतानां सुखा-
 द्यननुप्रवेशात्, तथाचाणमात्रेणापि देवतानां नैव भोक्तृत्वप्रसङ्गस्ताव-
 द्मात्रेणासामधिष्ठातृत्वाभ्युपगमात् ॥ ८ ॥

तत्रेत्यादि । तत्र प्रसुतेषु सर्व्वभूतेषु मध्ये षतुर्विंशतितत्त्वरूपो वर्गः
 सर्व्व एवाचेतनः पुरुषः पञ्चविंशतितमः पञ्चविंशतितत्त्वरूपः चेतन इति
 तात्पर्य्यम् । स्यादेतत् कथं नु खल्वस्य शश्वदेव ज्ञानं न प्रवर्त्तत इत्याह स
 चेति । स पुरुषः कार्य्यकरणसंयुक्तः कार्य्यं शरीरं करणानीन्द्रियाणि तत्-
 संयुक्तः सन् चेतयिता चैतन्याश्रयो भवति चेतनां प्रति शरीरस्येन्द्रियाणाञ्च
 हेतुत्वात् । सत्यपीति प्रधानस्य प्रकृतेरचेतन्ये सत्यपि पुरुषस्य कैवल्यार्थं
 मोक्षार्थं प्रधानस्य प्रवृत्तिं कार्य्यकारेण परिणाममुपदिशन्ति । अचेत-
 नस्यास्य प्रवृत्तौ क्षीरादींश्च हेतून् दृष्टान्तानुदाहरन्ति कापिला इति शेषः ।
 तथाच “वत्सविद्वद्भिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरन्नस्य । पुरुषस्य विमो-
 क्षार्थं प्रवर्त्तते तद्वदव्यक्तम्” इति ॥ ९ ॥

अत इत्यादि । समानो धर्मः साधर्म्यं विरुद्धो धर्मो वैधर्म्यमिति

तद्व्यधा—उभावप्यनादी उभावप्यनन्तौ उभावप्यलिङ्गौ उभा-
नपि नित्यौ उभावप्यपरौ उभौ च सर्व्वगताविति । एका तु
प्रकृतिरचेतना त्रिगुणा वीजधर्मिणी प्रसवधर्मिण्यसध्यस्थ-
धर्मिणी चेति । बहवस्तु पुरुषाश्चेतनावन्तोऽगुणा अवीज-
धर्मिणोऽप्रसवधर्मिणो मध्यस्थधर्मिणश्चेति ॥ १० ॥

फलितार्थः । तत्र प्रथमं तावत् प्रकृतिपुरुषयोः साधर्म्यं दर्शयति उभावित्या-
दिना । उभौ प्रकृतिपुरुषौ अनादी आदिः कारणं तच्छून्यौ ; अनन्तौ अवि-
नाशिनौ, अलिङ्गौ लिङ्गयतेऽनेनेति लिङ्गमाकारस्तद्रहितौ अतएव अपरौ
न विद्यते परः श्रेष्ठो याभ्यां तौ तथोक्तौ सर्व्वगतौ सर्व्वमूर्त्तसंयोगिनौ व्याप-
काविति यावत् । सम्प्रति वैधर्म्यमुपदिदिक्षुः प्रथमतः प्रकृतिसेवाश्रित्याभि-
धत्ते एकेत्यादिना । अचेतना जड्वा त्रिगुणा त्रयो गुणाः सुखदुःखमोहाः
सन्त्यस्या इति त्रिगुणा तदनेन सुखादीनामात्मगुणत्वं पराभिमतमपाकृतम् ।
न तावन्मियो विरुद्धानामेषां गुणानां सहावस्थानमनुपपन्नं तथाविधानां
वातपित्तश्लेष्मणां सन्निपातदर्शनात् । वीजधर्मिणी वीजस्य धर्मो वीज-
धर्मः सोऽस्या अस्तीति वीजधर्मिणी वीजधर्मेति वक्तव्ये सत्वर्थीयो वीज-
धर्मस्य नित्ययोगमाख्यातुम् । अस्यैव विवरणं प्रसवेति । प्रसवधर्मिणी
सर्गावस्थायां कार्याकारेण परिणामिनोत्यर्थः । असध्यस्थधर्मिणी सुख-
दुःखभोगवतीत्यर्थः । तथाचाहुः “तस्मान्न बध्यतेऽध्वा न सुच्यते नापि
संसरति कश्चित् । संसरति बध्यते सुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः” इति ।
सुखदुःखभोग एव संसारः । न चाचेतनायाः प्रकृतेः संसारोऽनुपपन्न इति
वाच्यं पुरुषसंयोगे तच्छायापत्त्या बुद्धेश्चेतनायमानत्वात्, तथाचोक्तम् “तस्मात्
तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्” इति । पुरुषस्य वैधर्म्यं दर्शयन्नाह
बहव इति । पुरि लिङ्गे श्रेते इति पुरुषः । अत्र “चेतनः पुरुषः” इति
सत्यामपि साङ्ख्योक्तौ चेतनावन्त इति लिङ्गान्वयान्नानुपपन्नम् । प्रकृतिधर्म-
विपर्य्यासेन हि पुरुषधर्मा द्रष्टव्या इत्यतिरोहितार्थमन्यत् ॥ १० ॥

तत्र कारणानुरूपं कार्यमिति कृत्वा सर्व एवैते विशेषाः
सत्त्वरजस्तमोमया भवन्ति, तदञ्जनत्वात् तन्मयत्वाच्च तद्गुणा-
श्चैव पुरुषा भवन्तीत्येके भाषन्ते ॥ ११ ॥

तत्रेत्यादि । कारणानुरूपं कार्यमिति श्रुतेभ्यस्तन्तुभ्यः शुक्तस्य पट-
स्योत्पत्तिदर्शनात् विपर्ययस्यादर्शनादिति भावः । इति कृत्वा इत्यालोच्य
इति हेतोरिति यावत् । एते विशेषा भूतभौतिकरूपाः सत्त्वरजस्तमो-
मयाः शान्तघोरसूदृशभावाः सुखदुःखमोहस्तभावा इति निष्कर्षः ।
सत्त्वादीनां सुखदुःखमोहात्मकत्वादिति तात्पर्यम् । अतएव साङ्ख्यश्च
“तन्मात्राख्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः । एते स्मृता विशेषाः
शान्ता घोराश्च सूदृशश्च” इति । तत्रैकस्यैव कार्यस्य सुखदुःखमोहात्मकत्व-
मेवमुन्नेयम्—यथा एकैव स्त्री रूपयौवनकुलशीलसम्पन्ना स्वामिनं सुखा-
करोति, सपत्नी दुःखाकरोति, तामलभमानं पुरुषान्तरं मोहयतीत्येतेनैव
सर्वे भावा व्याख्याताः । तदञ्जनत्वादिति । तदञ्जनत्वात् तदाकारत्वादि-
त्यर्थः “तदञ्जनता तदाकारता” इति तत्त्ववैशारद्यां वाचस्पतिमित्राः ।
कथमेषां तदञ्जनतेत्याह तन्मयत्वादिति । तन्मयत्वात् बुद्धिहृत्तौ प्रतिविम्ब-
नेन पुरुषाणां तद्भावापन्नत्वादित्यर्थः । तथाच पातञ्जलसूत्रम् “वृत्ति-
सारूप्यमितरत्र” इति । जवाकुसुमस्फटिकयोरिव बुद्धिपुरुषयोः सन्निधाना-
दभेदग्रहे बुद्धिहृत्तौ समारोप्य शान्तोऽस्मि दुःखितोऽस्मि सूदृहोऽस्मीत्यध्यव-
स्यतीति तदर्थः । अर्थमिमं दृष्टान्तेन स्फुटीकृत्यावगमयति तत्रभवान् वाच-
स्पतिमित्रः—“यथा मलिने दर्पणतले प्रतिविम्बितं सुखं मलिनमारोप्य
शोचत्यात्मानं मलिनोऽस्मीति” इति । सुखादिमत्यन्तकारणे प्रतिविम्बितः
पुरुषस्तदाकारापत्त्या सुखादिमानिव भवतीत्ययमाशयः । साङ्ख्यभाष्य-
कारमते तु पुरुषेषु बुद्धिहृत्तौनां प्रतिविम्बनाङ्गीकारात् पुरुषाणां तन्मयत्व-
मुन्नेयम् । तथाच “तस्मिंश्चिदर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः । इमाः स्ताः
प्रतिविम्बन्ति सरसीव तटदुमाः” इति । स्फारे विपुले प्रतिविम्बन्ति प्रति-

वैद्यके तु—

स्वभावसौश्वरं कालं यदृच्छां नियतिं तथा ।

परिणामञ्च सन्यन्ते प्रकृतिं पृथुदर्शिनः ॥

लक्ष्म्यान्वेव भूतानि तद्गुणान्येव चादिशेत् ।

तैश्च तल्लक्षणः क्लृप्तो भूतग्रामो व्यजन्यत ॥ १२ ॥

विज्वायन्ते । “सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिप्” इति क्तिप् । एके साङ्ख्यशास्त्रार्थाः ॥ ११ ॥

एवं सतान्तरमनुसन्धाय स्वमतमुपदिदिक्षुः प्रथमं तावत् कानिचित् परकीयमतानि कटाक्षयन्नरह वैद्यक इत्यादि । वैद्यं चिकित्सकमधिकृत्य क्लृप्तो ग्रन्थो वैद्यकः । तुकारेण प्रागुक्तं प्रकृतिं निरुणद्धि । प्रकृतिं जगती- स्तूलकारणम् । न खल्वेति प्रकृतिवादाः कथमपि प्रभवन्ति तात्त्विकीं बुद्धि- सधिरोढुं सोढुं वा कसपि विचारमित्यसूक्ष्मदर्शित्वेनैवंवादिनां न्यकारार्थ- सिद्धमुच्यते पृथुदर्शिन इति । तथाहि स्वभावश्चेन्नकृतिः किन्तर्हि स्वैव भावः प्रकृतिः आहोस्त्रित् स्वीयो भावः । तत्राद्ये स्वं प्रति स्वस्य हेतुत्वं प्रसंज्येत तल्लेख्यते पूर्ववर्तिन एव हेतुत्वादन्त्योऽन्यत्रयप्रसङ्गाच्च, द्वितीयेऽपि स एव दोषो धर्मस्य धर्म्मिणि हेतुत्वात् । ये तु पुनः पृथिव्यादीनां नित्यत्वमभ्युप- गम्य तेषां स्वभावः प्रकृतिरित्याहुस्तन्मतमप्यश्लेष्टम्, अचेतनेभ्यः प्राणि- शरीराणामुत्पत्त्यनुपपत्तेः अज्ञायते हि “द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यम्” इति । सदशक्तिवत्कमच्चिदभ्युपगमेऽपि योऽहं वाक्ये पितरा- वन्वभवं स एवेतर्हि प्रणमूननुभवामीति वाक्येऽनुभूतस्यार्थस्य स्थाविरे स्मरणं नोपपद्यते, अवयवोपचयापचयतः शरीराणामुत्पादविनाशित्वाभ्युपगमात्, तथाच कुत्सुमाञ्जलिः “नान्यदृष्टं स्मरत्यन्तो नैकं भूतमपक्रमात्” इति, एवं भूतलेखं शरीरं, अपक्रमात् तत्तत्शरीरपरिमाणनाशेन परिमेयस्य शरीर- स्याऽपि नाशादित्यर्थः । एतेनैव परिणामवादिनां मतमप्यपास्तम्, परि- णामो हि पञ्चानां पृथिव्यादीनां परिणतिरुच्यते । ईश्वरः सुर्वभूतोत्पत्ती

तस्योपयोगोऽभिहितश्चिकित्सां प्रति सर्वदा ।

भूतस्यो हि परं यस्मान्नास्ति चिन्ता चिकित्सिते ॥ १३ ॥

यतोऽभिहितं तत्सम्भवद्रव्यसमूहो भूतादिरुक्तः । भौति-
कानि चेन्द्रियाण्यायुर्वेदे वर्ण्यन्ते तथेन्द्रियार्थाः ॥ १४ ॥

भवति चात्र ।

इन्द्रियेणेन्द्रियार्थन्तु खं खं गृह्णाति मानवः ।

नियतं तुल्ययोनित्वान्नान्येनोन्यमिति स्थितिः ॥ १५ ॥

निमित्तकारणम् न तु मूलं तत्तत्पौर्व्वदैहिककर्मसापेक्षत्वात्, अन्यथा वैषम्य-
नैर्घृण्ये प्रसज्येयाताम्, तथाच भगवान् वादरायणः “वैषम्यनैर्घृण्ये न सा-
पेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति” इति । कालखेदोश्चरादनन्यस्तर्हि नैवोपादानम्,
क्रियात्मकत्वे तु क्रियाया उत्पत्तिमत्त्वान्मूलकारणत्वोक्तिरविचारिताऽभि-
धानभावम् । यदृच्छावादे कार्यस्याकस्मिकत्वपर्यवसानात् नियतत्वम-
सङ्गतं स्यात्, नोपपद्यन्ते च “एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमूर्ध्वं निनीः
पति” इत्याद्याः कर्मविशेषतः फलविशेषाऽभिधायिन्यः श्रुतयः । नियतित्वं
कर्मजन्यमदृष्टं तदपि निमित्तकारणमेकानोपादानमित्युपपन्नं भवत्येतेषां
पृथुदर्शित्वम् ॥ १२—१४ ॥

स्यादेतत् किन्तु खल्लागुर्व्वेदे भूतानामुत्पत्तिं प्रति मूलकारणं मन्यन्त-
इत्याह तन्मयानीत्यादि । भूतानि तन्मयानि प्रागुक्तप्रकृतिसमाध्यादिशेष-
कार्यकारणयोरभिदादिति भावः । तस्याः प्रकृतेर्गुणा इव गुणा येषां तानि
तद्गुणानि, कारणानुरूपकार्यमिति स्थितेरित्ययमभिसन्धिः । तैर्मूतैस्त-
लक्षणैः तेषां भूतानां लक्षणमिव लक्षणं यस्य स तथोक्तः, भूतग्रामः प्राणि-
शरीराणि । तस्य भूतग्रामस्य चिकित्सां प्रत्युपयोगः । अत्र हेतुभूतैश्च इति
भूतैश्च परं चैवञ्चे इत्यर्थः । चिकित्सिते चिन्ता नास्तीति सुखदुःखविना-
कृतत्वादित्ययमाशयः । उक्तमर्थं द्रष्टव्यं प्रागुक्तं स्मारयति यत इत्यादिना

न चायुर्वेदशास्त्रेषूपदिश्यन्ते सर्व्वगताः चेन्नज्ञा नित्याश्च ।

नन्विदमनुपपन्नं भवतावलम्बिते प्रागुक्ते कापिलीये इन्द्रियाणामभौतिक-
त्वेनोपदेशादित्यत्र आह भौतिकानीति । इन्द्रियार्थाः शब्दादयः । उक्तमर्थं
प्राचीनसंवादेन स्फुटीकृत्यावगमयन्नाह भवतीति । नियतमव्यभिचारेण
गृह्णाति पुरुष इति शेषः । अन्येनातुल्ययोनिना इन्द्रियेण अन्यमतुल्ययोनि-
मर्थं न गृह्णातीति पूर्व्वेणान्वयः । अयस्मादयः । ओत्रेन्द्रियमाकाशीय-
मित्याकाशगुणं शब्दं तेन गृह्णाति पुरुषस्तुल्ययोनित्वात् । आकाशं हि यथा
ओत्रेन्द्रियस्य योनिस्तथा शब्दस्य । ओत्रेन्द्रियेण गन्धन्तु न गृह्णात्यतुल्य-
योनित्वात् । ओत्रेन्द्रियस्य हि योनिराकाशं गन्धस्य योनिस्तु पृथिवीति ।
अतएव वैशेषिकैरप्युक्तम् “प्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्ज-
कत्वात् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जककृतादिवत्” इत्येवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।
एतेनेन्द्रियाणि स्वस्वप्रकृतिभूतानामसाधारणगुणानां ग्राहकत्वात् भौति-
कानीत्युपलम्भात् “भौतिकानि चेन्द्रियाणि” इति प्रागुक्तं समन्वितं भव-
तीति भावः । न तावदायुर्वेदाचार्याः केवलमिन्द्रियाणां भौतिकत्वाभ्युप-
गमादेव पूर्व्वत्वात् भिद्यन्ते किन्तर्हि पुरुषस्यासर्व्वगतत्वेनापीत्याह न चेति ।
असर्व्वगतेष्वनुपरिसारेणैवित्यर्थः । ज्ञेयज्ञः पुरुष इति पर्यायी । न ह्यज्ञसा-
मतसिद्धमप्रसिद्धं विशिष्टाद्वैतवादिनी हि वैदान्तिकाः ज्ञेयज्ञानरूपरि-
त्याणान् वदन्ति नित्यांश्चाचक्षते । अणुत्वनित्यत्वख्यापकाश्च हेतवः पूर्व्वदेह-
परित्यागापरदेहपरिग्रहपरलोकगमनासम्भवादयः कृतनाशाकृताभ्यागमा-
दयश्च ये तत्र विस्तरेणोपदिष्टास्त एवेह हेतुत्वेन लक्षणीयाः । वस्तुतस्तु
विशुद्धान्तःकरणत्वादयोगिभिरेव ज्ञेयज्ञो विभुरित्युपदिश्यते न त्वितरैरिति
निश्चीयते, आसन्नन्ति हि “बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।
भागो जीवः स विज्ञेयः सचानन्त्याय कल्पते । प्राणैश्चित्तं सर्व्वमोतं प्रजानां
यस्मिन् विशुद्धे विभवत्यन्तरात्मा” इति । अत्राह ब्रह्मविद्याभरणकारः
“विशुद्धेऽन्तःकरणे आत्मनो विभुत्वं दर्शयति विपूर्व्वस्य भवतेर्व्याप्तार्थत्वात्”

असर्वगतेषु च क्षेत्रज्ञेषु नित्यपुरुषख्यापकान् हेतूनुदा-
हरन्ति ॥ १६ ॥

आयुर्वेदशास्त्रेष्वसर्वगताः क्षेत्रज्ञा नित्याश्च तिर्यग्-
योनिमानुषदेवेषु सञ्चरन्ति धर्माधर्मनिमित्तम् । त एते-
ऽनुमानग्राह्याः परमसूक्ष्माश्चेतनावन्तः शाश्वता लोहित-
रेतसोः सन्निपातेष्वभिव्यज्यन्ते यतोऽभिहितं पञ्चमहाभूत-
शरीरिसमवायः पुरुष इति । स एव कर्मपुरुषश्चिकित्सा-
धिकृतः ॥ १७ ॥

इति । अतएव “बुद्धेर्गुणैर्नात्मगुणेन चैव आरायमानो ह्यवरोऽपि दृष्टः” इति ॥
श्रुतिरपि बुद्धिगुणसम्बन्धेनैवारायमात्रतां शास्ति न तु स्वेनैवात्मना । न
तावदणुत्वेनेकदेशस्थितस्य सर्वशरीरोपलब्धिर्विरुध्यत इति वाच्यम् ।
तथाविधस्य चन्दनविन्दोः सर्वशरीराह्लादजनकत्वदर्शनात्, तथाच शरी-
रकसूत्रम् “अविराधचन्दनवत्” इति दिङ्मात्रमिदमुक्तम्, विस्तरशस्तु शरी-
रकभाष्ये द्रष्टव्यम् । तथाचासुसुक्षुप्तेषु आयुर्वेदे क्षेत्रज्ञस्याणुत्वेनोपदेशे
नानुपपन्नः ॥ १५—१६ ॥

उपसंहरति आयुर्वेदेति । “तिर्यग्योनिमानुषदेवेषु सञ्चरन्ति” इत्य-
नेनाणुत्वे हेतुरपि सूचितः, सर्वगतस्य सञ्चारासम्भवात् । “धर्माधर्मनिमि-
त्तम्” इत्यनेन च धर्माधर्मफलभोक्ता क्षेत्रज्ञः सुतरां नित्य इति सूचितम् ।
त एते क्षेत्रज्ञा यतः परमसूक्ष्मा अतोऽनुमानग्राह्याः परमसूक्ष्मत्वादेव न
ग्रन्थज्ञा इति निष्कर्षः । लोहितरेतसोः सन्निपातेष्वित्यधिकरणे घञ्,
श्रुतगोणितारम्भेषु शरीरेष्वित्यर्थः । विशेषणमिदं मनुष्यानेवाऽधिकरोति
प्रकृतत्वादित्यवश्यं वक्तव्यम् देवादीनां तेजसादित्वेनोपदेशात् । उक्तमर्थं
दृढयति यत इति । कर्मस्वधिकृतः पुरुषः कर्मपुरुषः ॥ १७ ॥

तस्य सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नः प्राणापानावुन्मेषनिमेषौ
बुद्धिर्मनःसङ्कल्पो विचारणा स्मृतिर्विज्ञानमध्यवसायो विषयो-
पलब्धिश्च गुणाः ॥ १८ ॥

सात्त्विकास्तु आनृशंस्यं संविभागरुचिता तितिक्षा सत्यं
धर्म आस्तिक्यं ज्ञानं बुद्धिर्मेधा स्मृतिर्धृतिरनभिषङ्गश्च ।
राजसास्तु दुःखकहुलताटनशीलताधृतिरहङ्कार आनृतिकत्व-
सकारुण्यं दम्भो मानो हर्षः कामः क्रोधश्च । तामसास्तु
विषादित्वं नास्तिक्यमधर्मशीलता बुद्धेर्निरोधोऽज्ञानं दुर्मे-
धस्त्वमकर्मशीलता निद्रालुत्वञ्चेति ॥ १९ ॥

नन्विदमुक्तं “त एतेऽनुमानयाह्वयः” इति तदिदानीं जिज्ञास्यमिदम-
पन्नम्, कैलिङ्गेरनुमीयन्ते चेतज्ञा इत्येवं विवक्षून्पाकरोति तस्येत्यादिना ।
तस्य चेतज्ञस्य गुणाः अनुमानसाधना धर्मा इत्यर्थः । प्रयत्नो नाम “प्रवृ-
त्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम्” इत्युक्तं यत्नत्रितयम् । जीवनकारणं
तत्र श्वासप्रश्वासादिकारणम् । प्राण ऊर्ध्वगो वायुरपानस्त्वधोगः । तिर्य्य-
गमनस्त्वभावस्याऽपि वायोरूर्ध्वधःप्रेरणं चेतज्ञधर्म इत्यभिसन्धिः । बुद्धिर्ज्ञानं
विज्ञानं चेतनामात्रमालोचनं वा, सङ्कल्पस्त्विदमित्यमेव कार्यमित्येवं मानस-
व्यापारविशेषो विशेष्यविशेषणभावकल्पना वा, विचारणा प्रमाणैरर्थतत्त्व-
परीक्षणम्, अव्यवसायो निश्चयाख्य इदं मया कर्तव्यमित्येवंरूपः, विषयो-
पलब्धिः स एवायमित्येवं बुद्धिः, एभिरनुमीयन्ते चेतज्ञा स्मृतशरीरे एषामनुप-
लब्धादिति तात्पर्यम् । सात्त्विका इत्यादि । तस्य गुणा इत्यनुपङ्गः । एव-
मुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । आनृशंस्यमनैष्ठुर्यम् दयेति यावत् । विभज्यान्नादेर्दाने
द्विचिर्य्यस्य तस्य भावः संविभागरुचिता, तितिक्षा इन्द्रसहिष्णुता, धृतिर्धैर्यम्,
अनभिषङ्गोऽनासक्तिः, आनृतिकत्वमनृतवादित्वम्, बुद्धेर्निरोधो बुद्धेः प्रती-

आन्तरीक्षास्तु शब्दः शब्देन्द्रियं सर्वच्छिद्रसमूहो विवि-
क्तता च । वायव्यास्तु स्पर्शः स्पर्शेन्द्रियं सर्वचेष्टासमूहः सर्व-
शरीरस्पन्दनं लघुता च । तेजसास्तु रूपं रूपेन्द्रियं वर्णसन्तापौ
भ्राजिष्णुता पक्तिरमर्षस्तैज्ज्ञां शौर्येच्च । आप्यास्तु रसो
रसनेन्द्रियं सर्वद्रवसमूहो गुरुता शैत्यं स्नेहो रेतश्च । पार्थि-
वास्तु गन्धो गन्धेन्द्रियं सर्वमूर्तिसमूहो गुरुता चेति ॥ २० ॥

तत्र सत्त्वबहुलमाकाशम् । रजोबहुलो वायुः । सत्त्व-
रजोबहुलोऽग्निः । सत्त्वतमोबहुला आपः । तमोबहुला
पृथिवीति ॥ २१ ॥

श्लोकैश्चात्र भवतः ।

अन्योन्यानुप्रविष्टानि सर्वान्येतानि निर्दिशेत् ।

स्वे स्वे द्रव्ये तु सर्वेषां व्यक्तं लक्षणमिष्यते ॥ २२ ॥

घातोऽज्ञानतेति यावत् । आन्तरीक्षा इत्यादि । आन्तरीक्षा आकाश-
धर्मा इत्यर्थः । शब्देन्द्रियं श्रोत्रम्, विविक्तता निर्लिप्तता, स्पर्शेन्द्रियं त्वक्,
रूपेन्द्रियं चक्षुः, वर्णो गौरादि, भ्राजिष्णुता दीप्तिः, पक्तिः परिपाकः, अमर्षः
क्रोधः, रसनेन्द्रियं रसना, गन्धेन्द्रियं घ्राणम्, मूर्तिः काठिन्यम् ॥ १८—२० ॥

पुनर्विशिनष्टि अन्योऽन्येति । सर्वान्येतान्याकाशादीनि अन्योऽन्यानु-
प्रविष्टानि । सोऽयमन्योऽन्यस्मिन्नन्योऽन्यस्यानुप्रवेशः पञ्चीकरणकारितः ।
यद्यप्यन्योऽन्यस्मिन्नन्योऽन्यस्यानुप्रवेशोऽस्तीति सर्वेषां धर्माणां सर्वत्राव-
स्थितिरस्ति तथाऽपि स्वे स्वे द्रव्ये पञ्चीकृतपृथिव्यादौ सर्वेषां भूतानां लक्षणं
(यथा पृथिव्यादीनां गन्धादि) व्यक्तं पञ्चीकरणात् भूतान्तरेषु सदपि गन्धा-

अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराः षोडशैव तु ।
 क्षेत्रज्ञश्च समासेन स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः ॥ २३ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां शारीरस्थाने सर्वभूतचिन्ता-
 शारीरं नाम प्रथमोऽध्यायः ।

दिकं पृथिव्याद्यंशस्याल्पत्वान्न व्यक्तमिति भावः । पञ्चीकरणप्रकारस्तु
 प्रागेव व्याहृतोऽस्माभिः । उपसंहरति अष्टावित्यादिना । स्वतन्त्रमायु-
 र्वेदशास्त्रं परतन्त्रं साङ्ग्यादिकम् । क्षेत्रज्ञाः स्वतन्त्रे अणवः परतन्त्रे तु सर्व-
 गता इति समानेन संचेषेणोक्तमिति निष्कर्षः ॥ २२—२३ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 शारीरस्थाने सर्वभूतचिन्ताशारीरं नाम प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः शुक्रशोणितशुद्धिनाम शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

वात-पित्त-श्लेष्म-कुण्ठ-गन्धि-पूतिपूय-क्षीण-मूत्रपुरीष-
रेतसः प्रजीत्पादने न समर्था भवन्ति ॥ २ ॥

तेषु वातवर्णवेदनं वातेन । पित्तवर्णवेदनं पित्तेन । श्लेष्म-
वर्णवेदनं श्लेष्मणा । शोणितवर्णवेदनं कुण्ठगन्धनल्पं रक्तेन ।
गन्धिभूतं श्लेष्मवाताभ्याम् । पूतिपूयनिभं पित्तश्लेष्मभ्याम् ।

पूर्वाध्याये शुक्रशोणितयोः सन्निपाते चेत्तज्ज्ञा अभिव्यज्यन्तइत्यविशेषा-
न्निरदिक्षत्, इदानीन्त्व वीजत्वादविशुद्धयोस्तयोः प्रतीकारार्थं शुक्रशोणित
शुद्धिं नाम शारीरं सधिकरोति अथात इत्यादिना । शुक्रशोणितयोः शुद्धिं
शुद्धिर्विधि माचष्ट इति णिचि “सर्वधातुभ्य इन्” इत्यौणादिका इति च शुक्र-
शोणित शुद्धिः शेषं समानम् ॥ १ ॥

न तावदविदितेहि विकृतिविशेषे भिषजां सहस्रमपि सम्भूय प्रभवति
क्रमप्रातुर सुत्यापयितुम्, आमनन्ति च “रोगमादौ परीक्षेत” इति । तदादौ
विकृति प्रकार सुपदिशति वातेत्यादिना । वातादिदुष्टं कुण्ठगन्धि गन्धि-
भूतं पूतिपूयनिभं क्षीणं मूत्रपुरीषगन्धिवरेतो येषां त इह वातेत्यादिना
पदेनाभिप्रेयन्त इति निश्चीयते अनन्तरं तद्येवोपदेशात् । पुनर्बिंशिनष्टि
तेष्विति । तेषु वातादिदुष्टेषु रेतःसु मध्ये इत्यर्थः । अत्रोपसर्जनस्यापि
तदा प्रत्यवमर्शः क्रियते बुद्ध्यासमाकृत्वात् । वातस्य वर्णान्तरादीन् वेद-
नाद्य रौक्षादीन् करोतीति णिचि अचि च वातवर्णवेदनम् । एवमेवोत्तर-
त्वापि यथायोगं व्याख्येयम् । श्वस्येव गन्धोऽस्येति कुण्ठगन्धि । पूतिपूय-

क्षीणं प्रागुक्तं पित्तमारुताभ्याम् । सूत्रपुरीषगन्धि सान्निपाते-
नेति । तेषु कुणप-ग्रन्थि-पूतिपूय-क्षीणरेतसः कृच्छ्रसाध्याः ।
सूत्रपुरीषरेतसस्त्वसाध्याः । साध्यमन्यच्चेति ॥ ३ ॥

आर्तवमपि त्रिभिर्दीपैः शोणितचतुर्थैः पृथग्द्वन्द्वैः सम-
स्तैश्चोपसृष्टमवीजं भवति । तदपि दोषवर्णवेदनादिभिर्विज्ञे-
यम् । तेषु कुणप-ग्रन्थि-पूतिपूय-क्षीण-सूत्रपुरीषप्रकाशमसाध्यं
साध्यमन्यङ्गवति ॥ ४ ॥

भवन्ति-चान्न ।

तेष्वाद्यान् शुक्रदोषांस्त्रीन् स्नेहस्नेदादिभिर्जयेत् ।

क्रियाविशेषैर्मतिसंस्तथाचोत्तरवस्त्रिभिः ॥ ५ ॥

पाययेत नरं सर्पिर्भिषक् कुणपरेतसि ।

घातकीपुष्प-खदिर-दाडिसार्जुनसाधितम् ॥

निभं दुर्गन्धिपूयोपमम् । प्रागिति दोषादिविज्ञानीय इत्येव । अत्र विशेषयति
भगवानात्रेयः— “फेनिलं तनुरुचञ्च कच्छेणाल्पञ्च मारुतात् । भवत्युपहतं
शुक्रं न तद्गर्भाय कल्पते । सनीलमथवा पीतमत्युष्णं पूतिगन्धिवा । दहसिद्धं
विनिर्याति शुक्रं पित्तेन दूषितम् । श्लेष्मणा रुद्धमार्गन्तु भवत्यत्यर्थपिच्छिलम् ।
इति दोषाः समाख्याताः शुक्रस्यतुविशेषतः” इति । तेषु रेतोदुष्टेषु मध्ये
इत्यर्थः । अन्यद्रेतोदुष्टजातम् । आर्तवमित्यादि । शुक्रदोषोक्तानि लिङ्गानि
दुष्ट आर्तवे ऽतिदिग्गन्नाह तदपौति । अत्रदोषवर्णवेदनादिभि रित्यादीनां
प्रागुक्तानां शोणितवर्णवेदनादीनां मादेशः ॥ २—४ ॥

तेष्वित्यादि आद्यान् वातपित्तकफकृतान् । क्रियाविशेषे यथास्त्रीषध-
सिद्धैः सर्पिः प्रभृतिभि स्तन्त्रान्तरीयाश्रुतसारस्त्रीहाश्रुतप्राशगोधूमाद्यष्टादिभि

पाययेदथवा सर्पिः शालसारादिसाधितम् ॥ ६ ॥
 मन्थिभूते शठीसिद्धं पालाशे वापि भस्मनि ॥ ७ ॥
 परुषक-वटादिभ्यां पूयप्रस्थे च साधितम् ॥ ८ ॥
 प्रागुक्तं वक्ष्यते यच्च तत् कार्यं चीणरेतसि ॥ ९ ॥
 विट्प्रभे पाययेत् सिद्धं चित्रकोशीरहिङ्गुभिः ॥ १० ॥
 स्निग्धं वान्तं विरिक्तञ्च निरुद्धमनुवासितम् ।
 योजयेच्छुक्रदोषार्त्तं सम्यगुत्तरवस्तिना ॥ ११ ॥
 विधिमुत्तरवस्थन्तं कुर्यादार्त्तवशुद्धये ॥ १२ ॥

अथकायुक्तान्नाद्यादिरसायनादिभिर्वैद्यैः । आसनन्ति हि “कुर्याद्वातादि-
 भिर्दुष्टे स्त्रीषधम्” तथा वातान्वित इत्युपक्रम्य “नाद्याप्रसामलकीयञ्च पौत्ते
 शस्तं विरेचनं । मगधासृतलोहानां त्रिफलाया रसायनं । कफोद्भवं शुक्रदोषं
 हन्याद्भक्ष्यकस्तु च” इति । पाययेत् इत्यादि । अतथातक्यादीनि त्रीण्यपि
 घृतानि कायकल्पाभ्यामेव साधयन्ति भिषजोऽनन्तरात्तपालाशघृतसाह-
 चर्यात् । आन्नायते हि “यत्राधिकारणेनोत्तिः + + + तत्रैव कल्कनिर्व्यूहा
 विधेते” इति । अत्राविशेषात् काय्यादष्टगुणं जलं पादशेषः कायः सर्पिष-
 सतुर्गुणः कल्कस्तु पादिकः । परुषकादिघृतान्तु कल्कमात्रसाध्यमित्याहुः कर-
 णनिर्देशात् । प्रागिति दोषादिविज्ञानीये, वक्ष्यते चेति चीणवलीयादौ ।
 अर्त्रसिमं प्रपञ्चेनावगमयति भगवानात्रेयः “वाजीकरणयोगैस्तै रूपयुक्तैः शुभै
 र्हितम् । रक्तपित्तहृदरैर्योगैर्योन्यापादिकैस्तथा । दुष्टं तावत् यदा शुक्रं तदा
 तत् समुपाचरेत् । घृतं यज्जोवनीयोक्तं च्यवनप्राश एवच गिरिजस्य प्रयोगश्च
 रेतोदोषान् व्यपोहति” इति । गिरिजं शिलाजत्विति पर्यायी ; विडिषं
 प्रभाति गन्धेनेति विट्प्रभम् । अत्रापि पूर्व्वस्मात् घृतमित्यनुषज्यते । यापना-
 र्थीत्यमारम्भ इति गम्यते व्याधिरस्यासाध्यत्वात् । एवमेवोत्तरत्रापि सप्रतीकारे-

स्त्रीणां स्नेहादियुक्तानां चतसृष्वार्त्तवार्त्तिषु ।
 कुर्यात् कल्कान् पिचूंश्चापि पथ्यान्याचमनानि च ॥ १३ ॥
 ग्रन्थिभूते पिवेत् पाठां चूर्णशं वृक्षकाणि च ॥ १४ ॥
 दुर्गन्धे दूयसङ्काग्ने सज्जतुल्ये तथार्त्तवे ।
 पिवेद्भद्रश्रियः क्वाथं चन्दनक्वाथमेव च ॥ १५ ॥
 शुक्रदोषहराणाञ्च यथास्वमवचारणम् ।
 दोषाणां शुद्धिकरणं शेषास्वप्यार्त्तवार्त्तिषु ।
 अन्नं शालियवं सद्यं हितं मांसञ्च पित्तलम् ॥ १६ ॥
 स्फटिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि च ।
 शुक्रमिच्छन्ति केचित् तु तैलचौद्रनिभं तथा ॥ १७ ॥
 शशाङ्कप्रतिमं यत् तु यद्वा लाक्षारसोपसम् ।
 तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यद्वासी न विरञ्जयेत् ॥ १८ ॥
 तदेवातिप्रसङ्गेन प्रवृत्तमनृतावपि ।
 असृग्दरं विजानीयादतोऽन्यद्रक्तलक्षणात् ॥ १९ ॥

प्वसाधेषु द्रष्टव्यम् । सम्यग् यथायोगमीषधसिद्धनेत्येतत् । स्त्रीणामित्यादि
 चतसृष्वित्याद्यासु वातपित्तकफरक्तजास्त्रित्यर्थः । कल्कादयो योनिचिकि-
 त्सितं द्रव्यसङ्गहणीयादिकञ्चाभिसमीक्ष्य लक्षणीयाः । आचमनमत्रोत्तर-
 वस्त्रिवदुपयोज्याः प्रक्षालनार्थास्त्रिफलादिक्वाथाः । भद्रश्रीर्हरिचन्दनं व्यव-
 हारसु देवदारुणाऽपि दृश्यन्ते चन्दनमत्र प्रवेतमेवेत्युपदेशः । शेषास्त्रितरासु अपि-
 नेतासुचेत्यर्थः । शशेत्यादि । विरञ्जयेत् विशेषेण रञ्जितं कुर्यात् ॥ ५—१८ ॥

प्रसङ्गादसृग्दरमभिधत्ते तदेवेत्यादिना । रक्तस्य लक्षणमिव लक्षण-

असृग्दरो भवेत् सर्व्वः साङ्गमर्द्दः सवेदनः ।

तस्यातिवृत्तौ दीर्घ्वल्यं भ्रमो मूर्च्छा तमस्तृषा ।

दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः ॥ २० ॥

तरुण्या हितसेविन्यास्तमल्पोपद्रवं भिषक् ।

रक्तपित्तविधानेन यथावत् ससुपाचरेत् ॥ २१ ॥

दोषैरावृतमार्गत्वादार्त्तवं नश्यति स्त्रियाः ।

तत्र मत्स्य-कुलल्यास्त-तिल-माष-सुरा हिताः ।

पाने मूत्रमुदश्विच्च दधि शुक्तञ्च भोजने ॥ २२ ॥

क्षीणं प्रागीरितं रक्तं सलक्षणचिकित्सितम् ।

मस्येतिरक्तलक्षणम्, अतः शश्यादिनोक्ताद्रक्तलक्षणादार्त्तवादित्यदपश्यन् त-
दार्त्तवमेव नत्वर्थं आदिरक्तमित्येवकारेणाविक्रियते, अतिप्रसङ्गेनातिमात्रया
दीर्घकालानुवर्त्तित्वेन चानृतावतावपि ग्रहत्तमसृग्दरं विजानीयादित्यर्थः ।
न तावदनृतावार्त्तवग्रहत्तिरनुपपन्ना, प्रवर्त्तकस्य वायो विवृणुतत्वेनानियत-
क्रियकत्वात् । सवेदनः कव्युस्वङ्क्षणादिवेदनानुविद्धः, तमोऽन्धकारदर्श-
नम्, वातजारीगाः कम्पादयः । तरुण्या इत्यादि । अत्राल्पोपद्रवेति विशेषणे-
नार्थाभिन्नं भवति वङ्गपद्रवोऽसाध्य इति । उपद्रवास्त्वत्र प्रागुक्ता दीर्घ्वल्या-
दयः श्वश्वत् स्त्रावादयश्च । “श्वश्वत् स्त्रवन्तीमास्त्रावं” इत्युपक्रम्य “ताम-
साध्यां विनिर्दिशेत्” इत्युक्तेः । अत्र रक्तपित्तग्रहणेन रक्ताशीरक्तातिसारावप्यु-
पलक्ष्येते फलसाध्याद्रित्याहुः । आर्त्तवानुशायित्वान्नष्टार्त्तवमप्याचष्टे, दोषै-
रित्यादिना । मूत्रमिति स्त्रीणां गवामेव, स्मरन्ति हि “स्त्रीणांतीक्ष्णम्”
इत्यादि । उदश्विदर्थोदकं तक्रं, शुक्तं प्रागुक्तम् । प्रसङ्गान्नष्टार्त्तवविधिं स्त्रीणा-

तथाप्यत्र विधातव्यं विधानं नष्टरक्तवत् ॥ २३ ॥

एवमदुष्टशुक्रः शुद्धार्त्तवा च । ऋतौ प्रथमदिवसात् प्रभृति ब्रह्म-
चारिणी दिवास्नानान्नायुपात-स्नानानुलेपनाभ्यङ्ग-नखच्छे-
दन-प्रधावन-हसन-कथनातिशब्दश्रवणावलेखनानिलायासान्
परिहरेत् । किं कारणम् ? दिवा स्वपत्याः स्वापभीलः, अन्न-
नादम्बः, रोदनाद्विह्वलदृष्टिः, स्नानानुलेपनाद् दुःखशीलः, तै-
लाभ्यङ्गात् कुष्टी, नखापकर्त्तनात् कुनखी, प्रधावनात् चञ्चलः,
हसनाच्छ्रावदन्तौष्ठतालुजिह्वः, प्रलापी चातिकथनात्, अदि-
शब्दश्रवणाद्वधिरः, अवलेखनात् खलतिः, साकृतायाससेवना-
दुन्मत्तो गर्भी भवतीत्येवमेतान् परिहरेत् ॥ २४ ॥

दर्भसंस्तरशायिनीं करतलशरावपणान्यतसभोजिनीं ह-
विष्यं चरहञ्च भर्तुः संरजेत् । ततः शुद्धस्नातां चतुर्थेऽहन्यहत-
वाससमलङ्कृतां कृतमङ्गलस्तिवाचनां भर्तारं दर्शयेत् ॥ २५ ॥

तत् कस्य हेतोः ?

र्त्तवे ऽतिदिशन्नाह क्षीणमिति । प्रागिति दोषाद्विज्ञानीये, रक्तमित्यार्त्तव
मेव प्रकृतत्वात्, अत्रक्षीणार्त्तव इत्यर्थः ॥ १८—२३ ॥

एव सित्यादि । ऋतुर्नाम शोणितदर्शनोपलक्षितो गर्भधारणयोग्यः स्त्री-
णामवस्थाविशेषः । ब्रह्मचारिणी अष्टाङ्गमैथुनराहित्यादिव्रतचारिणी, कथन-
मित्यर्थमेव वक्ष्यति हि— “प्रलापी चातिकथनात्” । अवलेखनं केशप्रसाधनं
खलतिरिन्द्रलुप्ती ॥ २४ । २५ ॥

पूवं पश्येदुक्ताता यादृशं नरमङ्गना ।

तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्तारं दर्शयेदतः ॥ २६ ॥

ततो विधानं पुत्त्रीयेम्पाध्यायः समाचरेत् ।

कर्मान्ते च क्रमं ह्येनेमारभेत विचक्षणः ॥ २७ ॥

ततोऽपराह्णे पुमान् मांसं ब्रह्मचारी सर्पिःस्निग्धः सर्पिः-
क्षीराभ्यां शाल्योदनं भुक्त्वा मांसं ब्रह्मचारिणीं तैलस्निग्धां
तैलमाषोत्तराहारां नारीमुपेयाद्रात्रौ सामादिभिराश्वाद्य
विकल्पैर्वचतुर्थ्यां षष्ठ्यामष्टस्यां दशस्यां द्वादश्याञ्चोपेया-
दिति पुत्रकामः ॥ २८ ॥

एषूत्तरोत्तरं विद्यादायुरारोग्यमेव च ।

प्रजासौभाग्यमैश्वर्यं बलञ्च दिवसेषु वै ॥ २९ ॥

अतः परं पञ्चस्यां सप्तस्यां नवस्यामेकादश्याञ्च स्त्रीकामः ।
त्रयोदशीप्रभृतयो निन्द्याः ॥ ३० ॥

तत्र प्रथमे दिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसां
भवति । यच्च तत्राधीयते गर्भः स प्रसवमानो विमुच्यते । द्वि-

विधानमतं समुद्धिकरो यज्ञविशेषः, उपाध्यायस्तु वैदिककर्माभिज्ञो
याज्ञिकः । कर्मान्ते कर्मावसाने, एनं वक्ष्यमाणम्, एतदर्थोऽयमेनशब्दः “एनं
युवानं पतिम्” इति वृषोत्सर्गमन्त्रवत् । तत इत्यादि तत इति सप्तम्याः
सार्वविभक्तिकस्तसिल्, तत्र कर्मदिन इत्यर्थः । रात्राविति पुत्रसमृद्धयर्थ-
मुच्यते वक्ष्यति हि “एवंजाता रूपवन्तः” इत्यादि । साम प्रियवाक्यम्
आश्वास सात्वयित्वा ॥ २६—३० ॥

तीयेऽप्येवं नूतिकाग्रहे वा । तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णाङ्गोऽल्पायुर्व
भवति । चतुर्थे तु सम्पूर्णाङ्गो दीर्घायुश्च भवति । न च प्रवर्त्त-
माने रक्ते बीजं प्रविष्टं गुणकरं भवति, यथा नद्यां प्रतिस्रोतः
स्त्रावि द्रव्यं प्रक्षिप्तं प्रतिनिवर्त्तते नोर्द्धं गच्छति तद्वदेव द्रष्ट-
व्यम् । तस्मान्नियमवतीं निरात्रं परिहरेत् । अतः परं मासा-
दुपेयात् ॥ ३१ ॥

लब्धगर्भायाञ्चैतेष्वहःसु लक्षणावटशुक्लासहदेवाविश्वदेवा-
नामन्यतमं क्षीरेणाभिषुष्य त्रींश्चतुरो वा विन्दून् दद्याद्दक्षिणे
नासापुटे पुत्रकामायै । न च तान् निष्ठीवेत् ॥ ३२ ॥

ध्रुवं चतुर्णां सान्निध्याद्गर्भः स्याद्विधिपूर्वकः ।

ऋतुक्षेताम्बुबीजानां सामग्र्यादङ्कुरो यथा ॥

एवं जाता रूपवन्तो महासत्त्वाश्चिरायुषः ।

भवन्त्युण्णस्य सोक्तारः सत्पुत्राः पुत्रिणो हिताः ॥ ३३ ॥

तच्च तेजोधातुः सर्व्ववर्णानां प्रभवः । स यदा गर्भोत्पत्ता-
वध्वातुप्रायो भवति तदा गर्भं गौरं करोति, पृथिवीधातुप्रायः
कृष्णं, पृथिव्याकाशधातुप्रायः कृष्णश्यामं, तीयाकाशधातु-
प्रायो गौरश्यासम् । यादृग्वर्णमाहारमुपसेवते गर्भिणी तादृ-
ग्वर्णप्रसवा भवतीत्येके भाषन्ते ॥ ३४ ॥

ध्रुवक्षित्वादि । दृष्टान्ते ऋत्वादयो ऽतिरोहितार्थाः दार्ष्टान्तिकेतु ऋतु-
व्याहतः स्त्रीणामवस्थाविशेषः, चेवं गर्भाशयः अम्बु आहाररसः बीजम्

तत्र दृष्टिभागमप्रतिपन्नं तेजीजात्यन्धं करोति, तदेव
रक्तानुगतं रक्ताक्षं, पित्तानुगतं पिङ्गाक्षं, श्लेष्मानुगतं शुक्लाक्षं,
वातानुगतं विह्वताक्षमिति ॥ ३५ ॥

भवन्ति चान्न ।

घृतपिण्डो यद्यैवाग्निमाश्रितः प्रविलीयते ।

विसर्पत्यार्त्तवं नार्थ्यास्तथा पुंसां समागमे ॥ ३६ ॥

बीजेऽन्तर्ज्यायुना भिन्ने द्वौ जीवौ कुक्षिमागतौ ।

यमावित्यभिधीयेते धर्म्मतरपुरःसरौ ॥ ३७ ॥

पित्तोरत्यल्पबीजत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् ।

स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोच्छायमसंशयम् ॥ ३८ ॥

यः पृतियोनौ जायेत स सौगन्धिकसंज्ञितः ।

स योनिशेषसोर्गन्धमाप्राय लभते वलम् ॥ ३९ ॥

स्त्रे गुदेऽब्रह्मचर्यादयः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्त्तते ।

कुम्भीकः स च विज्ञेय ईर्ष्यकं शृणु चापरम् ॥ ४० ॥

शुक्रगोणितम् । एवमुक्तेन विधिनैत्यर्थः । ऋणस्येति “पितुर्ऋणं पिण्डदानात्”
इत्यादिभिरणात् पिण्डदानादिना पित्रादेर्ऋणसमूहस्य मोक्षारः शोधयितारः
अतएव सत्पुत्रा इति योजना ॥ ३३—३५ ॥

घृतेत्यादि—धर्म्मतरपुरःसराविति इदमत्रावधेयम् कष्टं हि मूत्रपुरीष-
स्त्रेमादिसंघटस्योल्वाशुचिपटाहतस्य मातुरुपश्लेषापस्त्रेदाभ्यां विवर्द्धमानस्य
निरुद्धशक्तिप्रज्ञस्त्रेकस्यापि गर्भस्य क्षणमप्यवस्थातुमयोग्ये मूत्रादिसंघटे सङ्कीर्णं
मातुः कुचावन्तः शयनं नव वा दश वा मासान् यावदाऽवजायते, तत्रच पर-

दृष्ट्वा व्यवसन्नेषां व्यवये यः प्रवर्त्तते ।
 ईर्ष्याः स च विज्ञेयः षण्डकं शृणु पञ्चमम् ॥ ४१ ॥
 मोहाद्याद्याहृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते ।
 ततः स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्डसंज्ञितः ॥ ४२ ॥
 ज्ञतौ पुरुषवद्वापि प्रवर्त्तताङ्गना यदि ।
 तत्र कान्या यदि भवेत् सा भवेन्नरचेष्टिता ॥ ४३ ॥
 आसिक्वश्च सुनन्वी च कुम्भीकश्चेर्ध्यकस्तथा ।
 सरेतसस्त्वन्वी स्त्रीवा अशुक्रः षण्डसंज्ञितः ॥ ४४ ॥
 अनया विप्रकृत्या तु तेषां शुक्रवहाः शिराः ॥
 हर्षात् समुटत्वमायान्ति ध्वजोच्छ्रायस्ततो भवेत् ॥ ४५ ॥
 आहाराचारचेष्टाभिर्यादृशीभिः समन्वितौ ।
 स्त्रीपुंसौ समुपेयातां तयोः पुत्त्रोऽपि तादृशः ॥ ४६ ॥

स्वरं पीडयमानयो द्वयोरविसङ्गो न दुःखेनावस्थानं किमिव कर्मणः फलमिति
 विचिन्तयानेन केवलसधर्ममन्तरेण किमपि कारणं नोपलभ्यते तदिदमुच्यते
 धर्मेतरपुरुःसराविति । धर्मेतरोऽधर्मः । स्वइत्यादि । यः स्वे स्त्रीये गुदे
 अन्नप्राचर्यात् सैद्युनात् पुंवत् पुमानिवोच्छ्रितध्वजः सन् स्त्रीषु प्रवर्त्तते स
 कुम्भीको विज्ञेयः । य इत्यादि अङ्गनेव उत्तानीभूय विपरीतवन्धेनेतियावत्
 मोहादङ्गानतः स्वरसादिति निष्कर्षः । एतेनोभयोरेवैवमभिलाषे नैषदोष-
 इति सूचितं भवति । पुंसांमिव स्त्रीणामपि स्वारसिकविपरीतप्रवृत्तिफलमभि-
 धत्ते ज्ञतावित्यादिना । इहापि मोहादित्यनुपपद्यत इत्यस्याः स्वारसिकत्व-
 सुपपन्नं भवति । पुरुषवद्भुजोभूयेत्यर्थः । विप्रकृत्या शुक्रप्राशनादिरूपेण

यदा नाय्यावुपेयातां हृष्यन्त्यौ कथञ्चन ।
 मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योन्यमनस्थितत्र जायते ॥ ४७ ॥
 ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने सैद्युनमावहेत् ।
 आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥
 मासि मासि विवर्द्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम् ।
 कललं जायते तस्या वर्जितं पैटकैर्गुणैः ॥ ४८ ॥
 सर्प-वृश्चिक-कुष्माण्ड-विकृताकृतयश्च ये ।
 गर्भास्त्वेते स्त्रियाश्चैव ज्ञेयाः पापकृता मृशम् ॥ ४९ ॥
 गर्भी वातप्रकोपेण दौहदे चावमानिते ।
 भवेत् कुजः कुणिः पङ्गुर्मूको मिन्धिन एव च ॥ ५० ॥
 मातापितृभ्यां नास्तिक्यादशुभैश्च पुराकृतैः ।
 वातादीनाञ्च कोपेन गर्भी विकृतिमाप्नुयात् ॥ ५१ ॥
 मलाल्पत्वाद्योगाच्च वायोः पक्षाशयश्च च ।
 वातमूत्रपुरीषाणि न गर्भस्थः करोति हि ॥
 जरायुणा सुखे च्छन्ने कण्ठे च कालवेष्टिते ।
 वायोर्मार्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति ॥
 निश्वासोच्छ्वाससङ्क्षोभस्वप्नान् गर्भीऽधिगच्छति ।
 मातुर्निश्वासितोच्छ्वाससङ्क्षोभस्वप्नसन्धवान् ॥ ५२ ॥

विपरीतस्वभावेनेत्यर्थः । प्रकृतिः स्वभाव इति पर्यायी ॥ ३६—४६ ॥

सन्निवेशः शरीराणां दन्तानां पतनोद्भवौ ।
 तलेष्प्रसन्धवो यश्च रोज्जामेतत् स्वभावतः ॥ ५३ ॥
 भाविताः पूर्वदेहेषु सततं शास्त्रबुद्धयः ।
 भवन्ति सत्त्वभूयिष्ठाः पूर्वजातिस्मरा नराः ॥ ५४ ॥
 कर्त्तव्या चोदितो येन तदाप्नोति पुनर्भवे ।
 अभ्यस्ताः पूर्वदेहे ये तानेव भजते गुणान् ॥ ५५ ॥
 इति सुश्रुतसंहितायां शरीरस्थाने शुक्रशोणितशुद्धि-
 शरीरं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

यदेत्यादि । हृदयस्यन्ती कासुकी शुक्रमिव शुक्रमार्त्तवमित्येतत् , न त्वेव
 शुक्रं स्त्रीणां तद्वहस्रोतसोऽभावात् । श्लोकत्रितयमेतत् युक्तिपथमतिक्रामतीति
 नार्पत्वेनाङ्गीकृष्यन्ति केचित् । स्त्रहृदयेन गर्भहृदयेनच द्वे हृदये यस्याः सा
 द्विहृदयेत्याचक्षते, तस्या इदं दौहृदं गर्भिन्यभिलाषः । कुणिः कुक्षितकरः ।
 सन्निवेशो यथावदवस्थितिः । भाविता इत्यादि । पूर्वदेहेष्विति बहुवचनात्
 पूर्वपूर्वदेहेषु भाविताः “भृशुद्धौ चिन्तने मिथ्यनेच” इति धात्वर्थस्मरणात् ज्ञा-
 नविज्ञानादिना परिशुद्धा इत्यर्थः । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ ४७—५५ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 शरीरस्थाने शुक्रशोणितशुद्धिर्नामशरीरं द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो गर्भावक्रान्तिशरीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

सौम्यं शुक्रमार्तवमानेयमितरेषामप्यत्र भूतानां सान्नि-
ध्यमस्त्यगुना विशेषेण परस्परसंसर्गात् परस्परानुग्रहात्
परस्परानुप्रवेशाच्च ॥ २ ॥

तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायुरुदीरयति । तत-
स्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनिसभिप्रतिपद्यते संसृ-

पूर्वाध्यायेचतुर्णां मृत्वादीनां सान्निध्याद्गर्भोभवतीत्युपदिष्टमपरिस्फुटमर्थं
स्फुटीकृत्यावगमयन् गर्भावक्रान्तिशरीरं नामाधिकरोति अथात इत्यादिना ।
गर्भस्तु खलु गर्भाशयस्यमात्मप्रकृतिविकारसंमूर्च्छितं शुक्रशोणितमित्यतः परं
निवेदयिष्यते तस्यागतिर्गर्भावक्रान्तिः तदभिधायकः शरीरोगर्भावक्रान्ति-
शरीरः । शेषं समानम् ॥ १ ॥

पूर्वं हि “पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः-पुरुषः” इति निरदिक्षत् तस्माच्च
गर्भोनातिरिच्यत इत्यवोचाम, तत्रपञ्चमहाभूतशब्देन भक्त्या शुक्रशोणितारव्यस्य
शरीरस्य शरीरिण्यदेन च चेतनस्य परिग्रहात्, तदिदानीं प्रतिपिपादयिषितं
गर्भशरीरारम्भकयोः शुक्रशोणितयोः पाञ्चभौतिकत्वं प्रतिपादयति सौम्य-
मित्यादिना । ननु कुतएतदुच्यते “इतरेषामप्यत्र भूतानां सान्निध्यमस्ति”
इत्यतो हेतुनुदीरयति परस्परं इति । हेतुत्रितयमेतद्रसविशेषविज्ञानीयवद्वाख्ये-
यम् ॥ २ ॥

स्यादेतदिदानीन्त्वस्माकमनुजिष्टचया प्रकृतामेवार्थविचारणां प्रवर्त्तयतु
भगवानित्येवमनुनीतो गुरुराह तत्रेति । तत्र ऋतुकाले स्त्रीपुंसयोः संयोगे
वायुः शरीरं सर्वावयवं विच्छुभ्येति शरीरात् तेजः शरीरगतमानेयमंशमुदी-
रयत्युद्भिक्तं करोति । ततस्तन्तत्त्वं तेजोऽनिलसन्निपातात् तेजोऽनिलाभ्यां

ज्यते चार्त्तवेन । ततोऽग्निषोमीयसंयोगात् संसृज्यमानो गर्भो
गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते । चेन्नज्ञो वेदयिता स्पृष्टा घ्राता द्रष्टा
श्रोता रसयिता पुरुषः स्रष्टा गन्ता साक्षी धाता वक्ता योऽसा-
वित्येवमादिभिः पर्यायवाचकैर्नामभिरभिधीयते दैवसंयोगा-
दह्योऽव्ययोऽचिन्त्योभूतात्मना सहान्वजं सत्त्वरजस्तमोभि-
र्देवासुरैरपरैश्च भावैर्वायुनाभिप्रेर्यमाणो गर्भाशयमनुप्रवि-
श्यावतिष्ठते ॥ ३ ॥

सिलितत्वाच्चरतं द्रवीभावमापन्नं सत् स्खलितं शुक्रं योनिमुखं मभिलक्ष्यीकृत्य
प्रतिपद्यते गच्छति, आर्त्तवेन पूर्यन्मादेव हेतोर्वक्ष्यमाणादार्त्तववहात् स्त्रोतसो
विच्युतेन स्त्रीबीजेन संसृज्यते मिक्षीभावमापद्यते चेत्यर्थः । ततोमिश्रीभावा-
दनन्तरमग्नीषोमीयसंयोगात् तत्तद्बीजगतान्नीषोमगुणसम्बन्धात् संसृज्यमानः
पाकविशेषात् गर्भाकारेण परिणम्यमानो गर्भो गर्भारम्भकं मिश्रीभावमा-
पन्नं शुक्रशोणितमित्यर्थः ; गर्भशब्दस्यात्मादिसंमूर्च्छितशुक्रशोणितविषयत्वेन
विवक्षिततया यथाश्रुतस्यार्थस्यासामञ्जस्यात् । गर्भाशयमन्वित्यनुर्भागेऽर्थेकस्मै-
प्रवचनीयः, गर्भाशयस्यांशविशेषं योन्यास्तृतीयमावर्त्तमित्येतत्, वक्ष्यति हि
“तस्यास्तृतीयेत्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता” इति । प्रतिपद्यते प्राप्नोति । न ह्या-
त्मसम्बन्धमन्तरेण केवलं गर्भाशयस्थं शुक्रशोणितं गर्भं इति वक्तुमुचितं “शुक्र
शोणितं गर्भाशयस्य मालप्रकृतिविकारसंमूर्च्छितं गर्भं इत्युच्यते” इत्यादिनागता
वेक्षणात्तदिदमुच्यते चेन्नज्ञ इत्यादि । चेन्न देहमात्मत्वेन जानातीति चेन्नज्ञः
रसयिता आस्वादयिता । इत्येवमादिभिः चेन्नज्ञादिभिः पर्याय्य वाचकैर्नाम
भिर्योऽभिधीयते सोऽसौ अक्षयो नित्यः अव्ययो निर्विकारः अचिन्त्यः “मनसात्
प्रसन्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिभिः” इति स्मरणात् रजस्तमः परीतेन मनसाप्यगम्यः
दैवसंयोगात् प्राक्तनकर्म्मसम्बन्धात् । भूतात्मना देहबीजेन सूक्ष्मभूतससु-

तत्र शुक्रवाहुल्यात् पुमान् आर्त्तववाहुल्यात् स्त्री, सा-
भ्यादुभयोर्नपुंसकमिति । ऋतुस्तु द्वादशरात्रं भवति दृष्टा-
वर्त्तवः ॥ ४-॥

अदृष्टार्त्तवाप्यस्त्रीत्येके भाषन्ते ॥ ५ ॥

भवन्ति चान्न ।

(पीनप्रसन्नवदनां प्रक्लिन्नात्ममुखद्विजाम् ।

नरकामां प्रियकर्थां सस्तकुक्ष्यचिमूर्द्धजाम् ॥

स्फुरद्भुजकुचश्रीणि-नाभ्युज्जघनस्फिचम् ।

दायेन सह, परिष्वत्तात्वेन सहभावमापन्नइत्यर्थः । यदाह भगवान् वादरायणः
“तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिषृक्तः” इति । देहादेहान्तरप्रतिपत्तौ देह-
वीजैर्भूतसूक्ष्मेः सम्परिष्वक्तोरंहति गच्छतीति तदर्थः । अन्वचमित्यनुः सहायं
कर्मप्रवचनीयः, अक्षेरिन्द्रियैः सहेत्यर्थः । अन्वक्षेरिति पाठेतु भूतात्मना लिङ्ग-
शरीरेणेत्येव, अन्वक्षेरनुगतैः “अन्वगन्वचमनुगे” इत्यमरः । प्राग्भवीयै रिति
निष्कर्षः, आमनन्ति हि ‘अभ्यस्ताः पूर्वदेहे ये तानेव भजते गुणान्’ इति ।
सत्त्वादिभिर्गुणैर्देवासुरैरपरैः पाशवादिभिश्च भावै रूपलक्षितः सन् वायुना-
ऽभिप्रेर्यमाणइति, वायुना शुक्रपञ्चावक्तेनेति गम्यते, क्षेत्रज्ञस्य रेतोऽधिष्ठितत्वेन
योपितो गर्भाशयेऽन्तःप्रवेशात् । एतच्च “तस्मिन् यावत् सम्पातमुपित्वा”
इत्यादिह्यन्दीग्यसूत्रभाष्यतात्पर्यमनुसन्धायाध्यवसितव्यम् । गर्भाशयं अनु-
लक्ष्योक्तव्यं प्रविश्यावतिष्ठते ॥ ३ ॥

तत्रेत्यादि । तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे इत्यर्थः । ऋतुस्त्विति तुकारः
संमुच्चेयार्थः, तदयमर्थः, दृष्टार्त्तव ऋतु द्वादशरात्रं दृष्टादृष्टमिश्रस्तु
षोडशरात्रमित्येवं स्मर्यते हि “षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणाम्” इति ।

हर्षोत्सुक्च पराञ्चापि विद्यादृतुमतीमिति ॥ ६ ॥

नियतं दिवसेऽतीते सङ्गुचत्यम्बुजं यथा ।

ऋतौ व्यतीते नार्य्यास्तु योनिः संव्रियते तथा ॥

मासिनोपचितं काले धमनीभ्यां तदार्त्तवम् ।

दूषतक्लृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत् ॥ ७ ॥

तद्वर्षात् द्वादशात् काले वर्त्तमानमसृक् पुनः ।

जरापक्वणरीराणां याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ ८ ॥

युग्मेषु तु पुमान् प्रोक्तो दिवसेष्वन्यथाऽवला ।

पुष्पकाले शुचिस्तस्मादपत्यार्थी स्त्रियं व्रजेत् ॥ ९ ॥

तत्र सद्योग्रहीतगर्भाया लिङ्गानि—ग्रसो ग्लानिः पिपासा
सक्थिसदनं-शुक्लशोणितयोर्ववम्भः स्फुरणञ्च योनिः ॥ १० ॥

स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा ।

अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संसील्यन्ते विशेषतः ॥

अकामतश्छर्दयति गन्धादुद्विजते शुभात् ।

युग्मेष्वित्यादि । अन्यथा अयुग्मेष्वित्यर्थः । तस्मादिति लवलोपे पञ्चमी तं तं
युग्मायुग्मकालप्रभावमभित्तसीत्येत्यर्थः । शुचिर्विधिवद्ब्रह्मचर्यादिपरः, यद्योक्तः
पूर्वार्ध्याये । वचनसिद्धं सामान्येनोक्तमपि “शुक्लवाङ्मुखात् पुमान्” इत्यादि-
चरणात् युग्मायां रात्रौ शोणिताधिक्ये स्थेव भवति पुरुषाकृतिः अयुग्मा-
याञ्च शुक्लाधिक्ये पुमानेव भवति स्त्रियाकृतिरित्येव प्रत्येतव्यम् कालस्य
निमित्तत्वात् शुक्लशोणितयोश्चोपादानकारणत्वेन प्रावल्यात् । परिशिष्टं
निगदव्याख्यातम् ॥ ४—९ ॥

प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥ ११॥

तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यायामपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्वप्नं
रात्रिजागरणं शोकं यानावरोहणं भयसुत्कटकासनञ्चैकान्ततः
स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणञ्चाकाले वेगविधारणञ्च न
सेवेत ॥ १२॥

दोषाभिघातैर्गर्भिण्या योयो भागः प्रपीड्यते ।

स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते ॥ १३॥

तत्र प्रथमे मासि कललं जायते । द्वितीये शीतोष्णानि-
लैरभिप्रपच्यमानानां महाभूतानां सङ्घातो घनः सञ्जायते ;
यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री चेत् पेशी, नपुंसकं चेद्वर्दुदमिति ।
तृतीये हस्तपादशिरसां पञ्च पिण्डका निर्व्वर्त्तन्तेऽङ्गप्रत्यङ्ग-
विभागश्च सूक्ष्मो भवति । चतुर्थे सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्त-
तरो भवति, गर्भहृदयप्रव्यक्तभावाच्चेतनाधातुरभिव्यक्तो भव-
ति । कस्मात् ? तत् स्थानत्वात् । तस्माद्गर्भश्चतुर्थे मास्य-
भिप्रायमिन्द्रियार्थेषु करोति । द्विहृदयाञ्च नारीं दौहृदिनी-
माचक्षते । दौहृदविभाननात् कुब्जं कुक्षिं खञ्जं जडं वामनं

तत्रेत्यादि अवबन्धोऽत्रानुद्गिरणम् स्फुरणमीषत् कम्पनम् । तदेत्यादि ।
स्नेहादिक्रियाभित्यादिग्रहणात् स्नेहादीनामवरोधः । अकालेऽविषोपसर्गा-
दावनात्ययिके काले शोणितमोक्षणञ्चेति सम्बन्धः, तासां तत्रतत्रात्ययिक एव-
दि काले शोणितमोक्षणं कार्यमित्युपदेक्ष्यते । तत्रेत्यादि । कललं गर्भाकृति-

विहताजसन्तं वा नारी सुतं जनयति । तज्जातु सा यद्
यदिच्छेत् तत् तस्यै दापयेत् । लब्धदौहृदा हि वीर्यवन्तं
चिरायुषश्च पुत्रं जनयति ॥ १४ ॥

भवन्ति चान्न ।

इन्द्रियार्थास्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी ।
गर्भादाधमयात् तांस्तान् भिषगाहृत्य दापयेत् ॥
सा प्राप्तदौहृदा पुत्रं जनयेत् गुणान्वितम् ।
अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम् ॥
येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना ।
प्रजायेत सुतस्यार्त्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये ॥
राजसन्दर्शने यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः ।
अर्थवन्तं सहाभागं कुमारं सा प्रसूयते ॥
दुकूल-पट्ट-कीषिय-भूषणादिषु दौहृदात् ।
अलङ्कारैषिणं पुत्रं ललितं सा प्रसूयते ॥
आश्रमे संयतात्मानं धर्म्मशीलं प्रसूयते ॥

भूतं शुक्लशोणितसन्निपातमात्मम् । सांसपेजीवेति पेशी दीर्घाक्षतिरित्यभि-
सन्धिः । अर्जुदमिवेत्यर्जुदम् अर्धपिण्डाक्षतिरित्येतत् । गर्भहृदयान्वयाद्
गर्भिणी द्विहृदवेत्युच्यते । तल्लम्बित्वात्तदभिलाषोदौहृद इत्याचक्षते ॥
॥ १०—१४ ॥

इन्द्रियेत्वादि दुकूलं स्त्रीसं पट्टं चित्तकीषियं ललितं सुन्दरम् । आश्रमो

देवताप्रतिमायान्तु प्रसूते पार्षदीपसम् ॥
 दर्शने व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते ॥
 गोधासांसाशने पुच्छं सुपुष्पं धावनात्मकम् ॥
 गवां मांसे च वलिनं सर्व्वक्लेशसहं तथा ॥
 माहिषे दौहृदाच्छूरं रक्ताक्षं लोमसंयुतम् ॥
 वराहमांसात् स्वप्नालुं शूरं सञ्जनयेत् सुतम् ॥
 मार्गाद्विक्रान्तजङ्गालं सदा वनचरं सुतम् ॥
 रुमरादिग्नमनसं नित्यभीतञ्च तैत्तिरात् ॥
 अतोऽनुक्तेषु या नारी ससभिध्याति दौहृदम् ।
 शरीराचारशीलैः सा समानं जनयिष्यति ।
 कर्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत् ।
 यथा तथा देवयोगाद्दौहृदं जनयेद्बुद्धि ॥ १५ ॥

पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति । पष्टे बुद्धिः । सप्तमे
 सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरः । अष्टमेऽस्थिरंभवत्योजस्तत्र

मुनीनां वासस्थानम्, पार्षदा रुद्रानुचराः, “रुद्रेर्वलाय्यै वृषभादिरुद्रेः सपा
 पदैरस्वरमापुपूरे” इति पुराणञ्च । धावनं शीघ्रगतिः । मार्गं रुग्मांसम्,
 विक्रान्तं जङ्गालं वेगवज्जङ्गायुक्तम् । रुमरो गतिशीलो रुग्मेदः, विन्नं चञ्चलं
 कुतस्तु खल्वेवं पृथग्विधं दौहृदमुपजायत इत्याह कर्मणेति । यथा कर्मणा
 प्राग्भवीयेन चोदितं जन्तोर्भवितव्यमवश्यमव्यं नानाविधमेदभिन्नं प्रज्ञा-मेधा
 प्रकर्ष-निकर्षादिकं पुनरिह जन्मनि भवेत्, तथा देवयोगात् प्राक्तन कर्म-
 सम्यग्भात् दौहृदं विचित्रीगर्भिण्यभिलाषो हृदि जायत इति निष्कर्षः ॥ १५ ॥

पञ्चम इत्यादि । अस्थिरमिति गर्भतो गर्भिण्यां ततश्च गर्भे गमनागमना-

जातश्चेन्न जीवेन्निरोजस्त्वान्नैर्ऋतयागत्वाच्च ततो बलिं मांसौ-
दनसस्यै दापयेत् । नवसदंशमैकादशद्वादशानामन्यतमस्मिन्
जायते । अतोऽन्यथा विकारी भवति ॥ १६ ॥

सातुस्तु खलु रसवहायां नाड्यां गर्भनाभिनाडी प्रतिवद्धा,
सास्य सातुराहाररस-वीर्यसमिवहति । तेनोपस्तेहेनास्याभि-
वृद्धिर्भवति । असञ्जाताङ्गप्रत्यङ्गप्रविभागन्तुगर्भं निषेकात् प्र-
भृति सर्वशरीरावयवानुसारिणीनां रसवहानां तिर्य्यक्तानां
धसनीनामुपस्तेहो जीवयति ॥ १७ ॥

गर्भस्य हि सत्त्ववतः पूर्वं शिरः संक्षवतीत्याह भौनकः
शिरोमूलत्वाद्देहेन्द्रियाणाम् । हृदयमिति ह्यनवीर्यो बुद्धेर्भन-
सन्न स्यात्तत्वात् । नाभिरिति पारागव्यस्ततो हि वर्द्धते देहो
देहिनः । पाणिपादमिति मार्जण्डेयस्तन्मूलत्वाच्चेष्टाया गर्भस्य
सध्यशरीरमिति सुभृतिर्गीतसल्लिखितत्वात् सर्वगान्नसत्त्व-
वत् । तत्तु न सत्यम् । सर्वङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत् सत्त्ववन्ती-
त्याह धन्वन्तरिर्गर्भस्य सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते वंशाङ्कुरवत् चूत-
फलवच्च । तद्यथा—चूतफले परिपक्वे केशरमांसास्थिमज्जान-

दित्यानेयावुशासनाच्चस्तव्यम् । निरोजस्त्वात् माता गृहीतौजोऽवस्थायां सर्वथ
भोजः शूण्यत्वादित्यर्थः । स्यादेतत् किन्तर्हि मातृतोऽगृहीतौजोऽवस्थायां जातो
जीवति? नेत्याह नैर्ऋतेति । राजसानामौजोऽपोऽ' शोऽनेति नैर्ऋतभागः,
आमनन्ति च “अष्टमे मासि जातस्य हरन्त्यौजोनिशाचराः” इति । अस्तेनैर्ऋता-
वेत्यर्थः । अन्नोपमर्जनस्यापि प्रत्यवसर्गे बुद्ध्या समाकृतत्वात् ॥ १६ ॥

पृथग्दृश्यन्ते कालप्रकर्षात्, तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्म-
त्वात्, तेषां सूक्ष्माणां केशरादीनां कालः प्रव्यक्तातां करोति ।
एतेनैव वंशाङ्कुरोऽपि व्याख्यातः । एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्व्व-
ष्वङ्गप्रत्यङ्गेषु सत्स्वपि सौक्ष्मादनुपलब्धिः, तान्येव कालप्रक-
र्षात् प्रव्यक्तानि भवन्ति ॥ १८ ॥

तत्र गर्भस्य पित्तज-सातज-रसजात्मज-सत्त्वज-सात्माजानि
शरीरलक्षणानि व्याख्यास्यामः । गर्भस्य केश-श्लेष्म-लोमास्थि-नख-
दन्त-शिरा-स्नायु-धमनी-रेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पित्तजानि ।
मांस-शोणित-मेदोमज्जहृन्नाभि-यकृत-प्लीहान्त-गुदप्रभृतीनि
मृदूनि सातजानि । शरीरोपचयो बलं वर्णाः स्थितिर्हानिश्च रस-
जानि । इन्द्रियाणि ज्ञानं विज्ञानमायुः सुखदुःखादिकाच्चात्म-
जानि । सत्त्वजान्युत्तरं वक्ष्यामः । वीर्य्यमारोग्यं बल-वर्णौ
मेधा च सात्त्विकजानि ॥ १९ ॥

तत्र यस्या दक्षिणे स्तने प्राक् पयोदर्शनं भवति, दक्षिणा-
क्षिमहत्त्वञ्च, पूर्व्वञ्च दक्षिणं सक्थ्युत्कर्षति, बाहुल्याच्च
पुंनामधेयेषु द्रव्येषु दौहृदमभिधायति, खप्रेषु चोपलभते
पद्मोत्पलकुमुदास्रातकादीनि पुंनामान्येव, प्रसन्नमुखवर्णा च

मातुरित्यादि । नाभ्यां गर्भाशयोर्जावयवसंस्थितायां धमन्यां गर्भस्य नाभि
प्रसृतासिराद्याहतानाङ्गी गर्भनाभिनाङ्गी प्रतिवद्धा सिराध्यायेव्याचिख्यासित
प्रकारेण सदृढं स्थापिता । उपासन्नं निश्चन्द्रेण स्नेहवतीत्युपस्नेही इति मातु-
राहाररसयीर्यम् । आरभ्याशीऽयं प्रभृतिशब्दोऽन्यत्र ॥ २० ॥

भवति, तां ब्रूयात् पुच्छमियं जनयिष्यतीति ; तद्विपर्यये क-
न्यास् । यस्याः पार्श्वद्वयसुन्नतं, पुरस्तान्निर्गतमुदरं, प्रागभि-
हितलक्षणञ्च तत्त्वानपुंसकमिति विद्यात् । यस्या मध्ये निम्नं
द्रोणीसूतमुदरं सा युग्मं प्रसूयत इति ॥ २० ॥

भवन्ति चात्र ।

देवताब्राह्मणपराः शौचाचारहिते रताः ।

सहागुणान् प्रसूयन्ते विपरीतास्तु निर्गुणान् ॥ २१ ॥

अङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृत्तिः स्वभावादेव जायते ।

अङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृत्तौ ये भवन्ति गुणागुणाः ॥

ते ते गर्भस्य विज्ञेया धर्माधर्मनिमित्तजाः ॥ २२ ॥

इति शरीरस्थाने गर्भावक्रान्तिशारीरं नाम तृतीयऽध्यायः ॥

गर्भस्थेत्यादि । अत्रेन्द्रियाणां सात्मजत्वेनाऽभिधानं पराऽभिप्रायेणेत्यध्य-
वसितव्यम्, इह हि तानि भौतिकाणीति निरदिचत् । चेतज्ञापरपर्यायीऽयं
सात्म शब्दः । अतिरोहितार्थं मन्यत् ॥ १८—२२ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रवक्त्रवर्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
शरीरस्थाने गर्भावक्रान्तिशारीरं नाम तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो गर्भव्याकरणं नाम शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अग्निः सीमो वायुः सत्त्वं रजस्तमः पञ्चेन्द्रियाणि सूता-
त्मेति प्राणाः ॥ २ ॥

तस्य खल्वेवं प्रवृत्तस्य शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य क्षीर-
खेव सन्तानिकाः सप्त त्वचो भवन्ति । तासां अथमावभासिनी
नाम, या सर्व्ववर्णानवभासयति पञ्चविधाञ्च च्छायां प्रका-
शयति । सा ब्रीहिरष्टादशभागप्रमाणा, सिध्मपद्मकण्टकाधि-
ष्ठाना । द्वितीया लोहिता नाम ब्रीहि षोडशभागप्रमाणा तिल-
कालकन्यक्कव्यङ्गाधिष्ठाना । तृतीया श्वेता नाम ब्रीहिद्वादश-
भागप्रमाणा चर्मदलाजगल्लीमशकाधिष्ठाना । चतुर्थी ताम्रा

पूर्वाध्याये समासेनाभिहितस्य गर्भस्य पुनर्विस्तरशो व्याख्यानार्थमिदानीं
गर्भव्याकरणं नामाधिकरोति अथात इत्यादिना व्याक्रियते विस्तरशो व्याख्या-
यते प्रत्येतव्योऽर्थोऽनेनेति व्याकरणम् । अत्र हि व्याकर्त्तव्येष्वर्थेष्वन्याद्य एव
भावाः प्राणनस्रभावात् प्रधानानीति प्रथमं तावत् तानेवाधिकृत्याभिधत्ते अग्नि-
रित्यादिना । अग्निरत्र पित्तं सीमः स्नेषा भूतात्मा जीवः । प्राणनात् प्राणाः ।
संज्ञेयमन्यशास्त्रासामान्येति श्रुत्यादौ वाय्विन्द्रियाणामेव प्राणत्वेनाभिधानं मवि-
रुद्धम् ॥ १—२ ॥

तस्येत्यादि खल्वितिनिपातो वाक्यालङ्कारार्थः । प्राणा हि प्रसृता स्त एवं
शब्देन परामृश्यते, तस्मादेवं प्रवृत्तस्य प्राणैर्युक्तस्येत्यर्थः । सन्तानिका सरः ।

नाम व्रीहेरष्टसभागप्रमाणा विविधकिलासकुष्ठाधिष्ठाना । पञ्चमी
वेदिनी नाम व्रीहिपञ्चसभागप्रमाणा कुष्ठविसर्पाधिष्ठाना । षष्ठी
रोहिणी नाम व्रीहिप्रमाणा ग्रन्थप्रच्यवर्तुदक्षीपदगलगण्डाधि-
ष्ठाना । सप्तमी सांसधरा नाम व्रीहिद्वयप्रमाणा भगन्दरविद्व-
ध्यर्गोऽधिष्ठाना यदेतत् प्रमाणं निर्दिष्टं तन्मांसलेष्मवकाशेषु
न ललाटे लृज्ज्वाङ्गुल्यादिषु । यतो वक्ष्यत्युदरेषु व्रीहिमुखे-
णाङ्गुलीदरप्रमाणसवगाढं विध्येदिति ॥ ३ ॥

कलाः खल्वपि सप्त सन्धवन्ति धात्वाशयान्तरमर्यादाः ॥ ४ ॥

सप्ततस्यात् ।

यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु दृश्यते ।

तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु दृश्यते ॥ ५ ॥

स्नायुभिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्ततांश्च जरायुणा ।

स्नेहणा वेष्टितांश्चापि कलाभागांस्तु तान् विदुः ॥ ६ ॥

तासां प्रथमा सांसधरा नाम, यस्यां मांसगतानां शिरा-
स्नायुधमनीस्रोतसां प्रताना भवन्ति ॥ ७ ॥

काया कान्तिरिति पर्यायी, अस्यापञ्चविधत्वञ्च प्राग्वगाहृतमस्त्राभिः । इहो-
क्तानि त्वचां प्रमाणानि मध्यशरीराकृतानीत्यवगन्तव्यम् । उक्तमर्थं द्रढयति
यत इति । यद्येवं नस्यात्तर्ज्युदरेष्वित्यपार्थक्यमभविष्यदित्यभिसन्धिः ॥ ३ ॥

कला इत्यादि । धातुशब्देनेह मांस-शोणित-मेदः स्नेह-शुक्रान्येव लक्ष्यन्ते
आशयशब्देन च पित्तपक्वाशयाविति गम्यते । अनन्तरं तदधिकृत्योपदेशात् ।
धातूनामाशयमध्यस्थं च मर्यादा धात्वाशयान्तरमर्यादा । अन्तरं मध्यमित्य-

भवति चात्र ।

यथा विसृष्टाणालानि विवर्द्धन्ते समन्ततः ।

सृमौ पङ्क्तौदकस्थानि तथा मांसे शिरादयः ॥ ८ ॥

द्वितीया रक्तधरा नाम, मांसस्याभ्यन्तरतस्तस्यां शोणितं
विशेषतश्च शिरासु यक्तृप्लीकौश्च भवति ॥ ९ ॥

भवति चात्र ।

वृक्षाद्यथाभिप्रहतात् क्षीरिणः क्षीरमावहेत् ।

मांसादेवं चतात् क्षिप्रं शोणितं सम्प्रसिच्यते ॥ १० ॥

तृतीया मेदोधरा नाम । मेदो हि सर्वभूतानामुदरस्थ-
मण्डलिषु च महत्सु च मज्जा भवति ॥ ११ ॥

भवति चात्र ।

स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तराश्रितः ।

अधेतरेषु सर्वेषु सरत्तं मेद उच्यते ॥ १२ ॥

शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्तिता ॥ १३ ॥

मर्थान्तरम् । न तावत् वक्ष्यमाणानु कलासु मध्ये सौक्ष्म्यान्मांसान्तर्गता नाम
सहसा चक्षुर्निपयीभवतीत्याह यथेति । धातुः शोणितादिस्तद्दृग्भादेव तद्गताः
कला लक्षणीयाः । शब्देव तस्य तस्य धातोः कलानुशयित्वादित्ययमाशयः ।
कलाः पुनर्लक्षणतो निरूपयति स्नायित्वादिना । जरायुणा जरायुसदृशेन पटे-
नेत्यर्थः । कलाख्याभागाः कलाभामाः । एतेन धात्वाशयान्तरावरणानि कला
इत्युन्नेयम् । द्वितीयेत्यादि । विशेषत इत्यादी चकारेण पूर्वकात्तस्यामिल-
शुक्लपान्वेयम् । शोणितं सम्प्रसिच्यत इति रक्तधराकलानुविद्धत्वादिति भावः
॥ ४—१२ ॥

चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम सर्व्वसन्धिषु प्राणभृतां भवति ॥१४॥

भवति चात्र ।

श्लेष्माभ्यन्ते यथा त्वचे चक्रं साधु प्रवर्त्तते ।

सन्धयः साधु वर्त्तन्ते संश्लिष्टाः श्लेष्मणा तथा ॥ १५ ॥

पञ्चमी पुरीषधरा नाम, यान्तःकोष्ठे मलसमिधिमजते
प्रकाशयत्या ॥ १६ ॥

भवति चात्र ।

यकृत् समन्तात् कोष्ठञ्च यथान्त्राणि समाश्रिता ।

उण्डुकस्यं विभजते मलं मलधरा कला ॥ १७ ॥

षष्ठी पित्तधरा नाम, या चतुर्विधमन्नपानमुपयुक्तमामा-
शयात् प्रच्युतं प्रकाशयोपस्थितं धारयति ॥ १८ ॥

भवति चात्र ।

अशितं खादितं पीतं लीढं कोष्ठगतं नृणाम् ।

तज्जीर्य्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा ॥ १९ ॥

सप्तमी शुक्लधरा नाम, या सर्व्वप्राणिनां सर्व्वशरीर-
व्यापिनी ॥ २० ॥

पञ्चमीत्यादि । मलसमि समन्ताद्विभजते पक्ष्मपक्षञ्च पृथक् करोतीत्यर्थः ।
उक्तमर्थं स्फुटीकृत्वावगमयति यकृदिति । यकृदित्यादौ “द्वितीयास्मेरिता-
न्तेषु” इत्यादिना द्वितीया । अन्त्राणीति बहुवचनमाचिन्त्यं । भूरिप्रयोगदर्श-
नात् । यकृत्समन्तात् कोष्ठञ्चेति । यकृतः कोष्ठस्यामाशयादेश्च समन्तात् समीपत-
इत्यर्थः । एतेनैतदुक्तं भवति । यथा नाभेरधो दक्षिणतः स्थितस्य शुद्रान्त्रसीमा-

भवन्ति चान्न ।

यथा पयसि सर्पिस्तु गुडश्चेक्षुरसे यथा ।

शरीरेषु तथा शुक्रं नृणां विद्याद्विषग्वरः ॥ २१ ॥

वाङ्मुखे दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाप्यधः ।

मूत्रस्रोतःपथाच्छुक्रं पुरुषस्य प्रवर्तते ॥ २२ ॥

कुत्सदेहाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा ।

स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात् तत् सम्प्रवर्तते ॥ २३ ॥

गृहीतगर्भाणामार्त्तवहानां स्रोतसां वर्तमान्यवक्ष्यन्ते
गर्भेण, तस्माद्गृहीतगर्भाणामार्त्तवं न दृश्यते । ततस्तदधः
प्रतिहतमूर्ध्निमागतमपरज्झोपचीयमानमपरेत्यभिधीयते । शेष-
ज्जोर्ध्वतरमागतं पयोधरावभिप्रतिपद्यते, तस्माद्गर्भिण्यः पी-
नोन्नतपयोधरा भवन्ति ॥ २४ ॥

सन्निविष्टस्योण्डुकस्यापरप्रान्तेन सम्यङ् सहदन्तमूर्ध्वमुखीभूय ग्रहण्यदक्षिण-
पार्श्वतोयुक्तोऽधस्तादामाययमपसव्यं कृत्वा गुदमनुगतम् । तथैव तदन्त-
र्वर्त्तिनी मलधरा नाम कला उण्डुकस्यं पक्वं मलं विच्छजतीति । उण्डुकोनाम
व्याचिख्यासितो यन्त्रभेदः । पठ्ठीत्यादि । इयमेव ग्रहणीति निर्द्देश्यते । यथे-
त्यादि । यथा पयसीक्षुरसे च व्यापकावनुद्भूतरूपौ सर्पिर्गुडौ मन्यनादिनाऽऽवि-
र्भवतस्तद्वदेव स्त्रीप्रसङ्गेन शुक्रमिति भावः । स्त्रीषु व्यायच्छतो व्यायामं कुर्वतः
स्त्रीप्रसङ्गं कुर्वतइति निष्कर्षः ॥ २३—२४ ॥

गृहीतेत्यादि । ततो गर्भग्रहणादनन्तरं ग्रथने मासीति यावत्, अपरमर्द्धा-
चीनम्, द्वितीयमासिकश्चेत्येतत्, तददृष्टमासं वमधः प्रतिहतं स्रोतसामवरुष-
त्वेनाधस्तात् प्रत्यावृत्तमतएवोर्ध्वमागतं सदपरेत्यभिधीयते जरायुरूपेण परिणमत-
इत्यर्थः । अपरा जरायुरमरेति पर्यायाः । शेषं तृतीयादिमासिकम् ॥ २४ ॥

गर्भस्य यद्वत्स्नीहानौ शोणितजौ । शोणितफेनप्रभवः
 भुक्फुसः । शोणितक्लिष्टप्रभवः उण्डुकः ॥ २५ ॥
 अलजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
 तं पच्यमानं पित्तेन वायुश्चाप्यनुधावति ॥
 ततोऽन्यान्लाणि जायन्ते गुदं वस्तिश्च देहिनः ॥ २६ ॥
 उदरे पच्यमानानामाध्मानाद्गुक्लसारवत् ।
 कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते ॥ २७ ॥
 यथार्थमूष्मणा युक्तो वायुः स्लोतांसि दारयेत् ।

गर्भस्येति । यद्यदिदं दक्षिणेभागे नवमपर्शुकावधि स्वेरङ्गुलैश्चतु-
 र्दशाङ्गुलमायामेनाष्टाङ्गुलं विस्तारेण, चतुरङ्गुलञ्चोत्सेधेनोपलभ्यते । न
 चैतद्रज्जकस्यैवस्थानं किन्तर्हि पाचकस्यापीत्युन्नेयम्, दृश्यते हि शोणितात्
 निष्ठं पाचकं नाम पित्तं द्वेधा विभक्तस्याधःप्रदेशस्योपरिष्ठात् प्रति-
 ष्ठिते प्रायः पञ्चाङ्गुलायते सार्द्धाङ्गुलपरिणाहे पित्ताशये सञ्चित्य हंसपच-
 नाञ्जनुकारिण्या नाड्या ग्रहण्यां निःसरतीति । स्नीहाचाष्टमपर्शुकां यावद-
 धिष्ठितः षडङ्गुलश्चतुरङ्गुलविस्तारः सार्द्धाङ्गुलोत्सेधश्च । फुफ्फुसोनाम प्रायेण
 कण्ठप्रदेशादारभ्य षष्ठीं समसीं वा पर्शुकामवधीकृत्य लम्बमानः समन्तात्,
 सममपर्शुकासमदेशवर्त्तिनं क्षुत्तिवचोविभाजिनन्तदपवारणपटं स्पृष्ट्वैव विस्तार-
 रेण प्रायः सर्व्वपुरोव्याप्यावतिष्ठते । स चाधस्तात् कोविदारपत्रवद्देहा विभज्यते
 विभक्तस्य च तस्य दक्षिणे भागे वामात् विशालः किञ्चित् पुरःसरश्च वामस्तु
 दक्षिणादायतः किञ्चित् पृष्ठानुसारी च । उण्डुकस्तु स्थूल-क्षुद्रान्तयोराद्यन्त-
 स्त्रीसासन्निविष्टो सलोहमप्रतिवन्धिनाऽनुलोमसन्निविष्टेन कपाटद्वितयेनानु-
 विद्धः पार्श्वोद्धतयैकद्वारया प्रायः षडङ्गुलिमितयाऽननुभूतक्रियया नाड्या स-
 मेतः पुरीषविभाजको गोलो यन्त्रमेदः ॥ २५ ॥

अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा ॥ २८ ॥

मेदसः स्नेहमादाय शिरा स्नायुत्वमाप्नुयात् ।

शिराणाञ्च मृदुः पाकः स्नायुनाञ्च ततः खरः ।

आशय्याभ्यासयोगेन करोत्याशयसम्भवम् ॥ २९ ॥

रक्तमेदःप्रसादाद्बृको । मांसासृक्कफमेदःप्रसादाद् वृषणौ ।

शोणितकफसादजं हृदयं, यदाश्रया हि धमन्यः प्राणवहाः ।

तस्याधोवामतः श्लेहा फुफ्फुसश्च, दक्षिणतो यकृत् क्लोम

च ॥ ३० ॥

तद्दृढयं विशेषेण चेतनास्थानमतस्तस्मिंस्तमसावृते सर्व-

प्राणिनः स्वपन्ति ॥ ३१ ॥

असृज इत्यादि । प्रसादः प्रसन्नोभागः । रक्तं सुवर्णम् । यथार्थं यथा-
प्रयोजनं दारयेदिति सम्बन्धः । तथेति समुच्चयार्थः । यथार्थं पेशीमांस-
पिण्डानि विभजतेत्यर्थः । अभ्यासयोगेन पौनः पुन्येन आशय्याशयानुरूपो-
भूत्वा करोति वायुरिति पूर्वोक्तान्वयः । वृकोवृकश्च पर्यायी वृक्षावाभ्यन्तरे
हे हृदयावरणे इति प्राञ्चः, शल्यविदस्तु वस्तिशिरसी इत्याहुः । हृदयं हि
दक्षिणतत्तृतीयपर्गुकाववधात् वामं स्तनं दाङ्गुलतो हिजा षष्ठपर्गुका-
सन्निधावतिष्ठति तदिदमुच्यते तस्येति । तस्य हृदयस्याधः श्लेहे-
त्यष्टमपर्गुकासन्निहितत्वादित्युच्येत्यम्, फुफ्फुसश्च प्रायेणोरोव्यापकापि बाहु-
ल्यानुशयादामत इति योजना । क्लोम पिपासास्थानं तथाच “अधस्तु
दक्षिणे भागे हृदयात् क्लोम तिष्ठति । जलवाहिः सिरामूलं तृणास्थानं मतं
बुधेः” इति । हृदयादक्षिणदेशवर्तित्वत्वंसुखमात्रेण लक्षणीयम्, यदाह
“आमाशयादधस्ताच्च यहस्था उपरिस्थिताम् । पित्तपातस्थानं हृदयमुखात् श्लेहा-

भवति चात्र ।

पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं व्यादधोमुखम् ।

जाग्रतस्तद्विकशति स्वपतश्च निमीलति ॥ ३२ ॥

निद्रान्तु वैशाखीं पाप्मानमुपदिशन्ति । सा स्वभावत एव
तत्त्वप्राणिनोऽभिस्पृशति ॥ ३३ ॥

तत्र यदा संज्ञावहानि खोतांसि तमोभूयिष्ठः श्लेष्मा प्रति-
पद्यते तदा तामसी नाम निद्रा सम्भवति ; अनवबोधिनी सा
अलयकाले । तमोभूयिष्ठानामहःसु निशासु च भवति । रजो-
भूयिष्ठानामनिसित्तम् । सत्त्वभूयिष्ठानामर्द्धरात्रे । क्षीणश्लेष्मणा-

वधिस्यितात् । लोचो विनिश्चयेनाय सञ्चारेण रसेन च । भिद्यतेऽन्नमनिर्मिकं
यदासाशयं शक्तिः” इति ॥ २६—३१ ॥

पुण्डरीकेत्यादि । पुण्डरीकेण सङ्कुचिरेण पद्मेनेत्यर्थः । अधोमुखम् अधो-
वर्त्तिसुखाकारभागमित्याहुस्तमोभूयिष्ठोऽसुखत्वात् । अत्र विशेषयति तन्त्रान्त-
रम् “चतुःप्रकोष्ठं हृदयं वामदक्षिणभागतः । तेषां द्वौ दक्षिणी कोष्ठी
गृहीत्वा ऽशुद्ध शोणितम् । सनाक् संशोध्यविच्छेजेत् सिरया फुफ्फुसेऽनिशम् ।
तत्र शुद्धं व्रजेत् कोष्ठी वामोच तदनन्तरम् । तस्मात् सृतं शरीरञ्च जीवयेद्
हवेच्च तत्” इति । तच्च हृदयं अश्वदेव स्यन्दी विशेषतस्तु जाग्रदवस्थायां
चेष्टावशात् शोणितवेगवाहुल्येन किञ्चित् प्रफुल्लमिवावभातीति व्याजिनोप-
दिदिक्षति जाग्रत इति । निमीलति चेष्टा विरहेण शोणितवेगक्षयात् सङ्कु-
चितमिवावभातीत्यर्थः । ननु किमिदमुच्यते “स्वपतश्च निमीलति” इति,
पश्य ! स्वप्नोनिद्राचेति पर्यायी, निद्राच शुद्धबुद्धादिस्वभावस्येश्वरस्य माये-
त्याख्यायते, सा च शक्तिः, तथाच तदावेशे शक्तिशक्तिमतोरभेदात् सत्त्व-
शक्त्या हृदयं विकशतीत्येवमेवक्तुं युज्यते न पुनर्निमीलतीति य एवमाशङ्कते

मनिलवहुलानां मनःशरीराभितापवताञ्च नैव; सा वैकारिकी
भवति ॥ ३४ ॥

भवन्ति चान्न ।

हृदयं चेतनास्थानमुक्तं सुश्रुत देहिनाम् ।
तमोऽभिभूते तस्मिंस्तु निद्रा विशति देहिनाम् ॥
निद्राहेतुस्तमः, सत्त्वं बोधने हेतुरुच्यते ।
स्वभाव एष वा हेतुर्गरीयान् परिकीर्त्यते ॥
पूर्वदेहानुभूतांस्तु भृतात्मा स्वपतः प्रभुः ।
रजोयुक्तेन मनसा गृह्णात्यर्थाञ्कुभाशुमान् ॥
करणानान्तु वैकल्ये तमसाभिप्रवर्द्धिते ।

तं प्रत्याह निद्रामिति । तु कारोऽप्यर्थे । वैष्णवीसैशीं मायामपिनिद्रां पाप्मानं
गुरुवरणस्वभावात् तामसीति सम्प्रदाय्ये योगादिप्रतिबन्धात् पापमिश्रोपदि-
शन्तीति नानुपपत्तिः । स्यादेतत् कथं पुनस्तामसीयं निद्रा तमःप्रतिबन्धि
सत्त्वं सर्वज्ञोऽभिभूय सात्त्विकानप्यभिसृशतीत्याह सेति । स्वभावतो निःस-
र्गतः अव्ययघटनपटीयस्वादिति यावत् ॥ ३२—३३ ॥

कदातु सा सम्भवतीत्याह तत्रेति । यदा तत्र हृदये संज्ञावहानि स्तोतांसि
परमसूक्ष्मत्वाद्योगिभिर्योगगम्यानि तद्गतधमनीसंश्रयात् परम्परासम्बन्धेन सं-
स्थितानि चक्षुरादौ प्रसृतानि वेतिशेषः । पुनर्विंशिनष्टि अनवेति । प्रलयकाले
मृत्युकाले अनवबोधिनीति बोधगतेः समूलकापमाकापादित्यभिसन्धिः । अनि-
मित्तमिति क्रियाविशेषणम्, ईषदर्थोऽयं नञ् निमित्तं निमित्तसामान्यं काल
इति यावत् अल्पकालमित्यर्थः । रजसश्चलतया क्षणभङ्गुरमिति तात्पर्यम् ।
क्षीणेत्यादि नैवेति पूर्वमात्रनिद्राशब्द-माकृत्यान्वेषम्, सा अनिद्रेत्यर्थः ॥ ३४ ॥
हृदय मित्यादि । करणानामिन्द्रियाणां वैकल्ये वैकल्ये प्रवर्द्धिते संती-

अस्वपन्नपि भूतात्मा प्रसुप्त इव चोच्यते ॥ ३५ ॥

सर्व्वर्त्तुषु दिवास्वपः प्रतिषिद्धोऽन्यत्र ग्रीष्मात् । प्रतिषिद्धे-
ष्वपि तु बालवृद्धस्त्रीकर्षितक्षतक्षीणमद्यनित्ययानवाहनाध्व-
कर्मपरिश्रान्तानामभुक्तवतां मेदःखेदकफरसरक्तक्षीणानाम-
जीर्णानाञ्च सुहृत्तं दिवास्वपनमप्रतिषिद्धम् । रात्रावपि
जागरितवतां जागरितकालादर्द्धमिष्यते दिवास्वपः । विहृ-
तिर्हि दिवास्वप्नो नाम । तत्र स्वपतामधर्मः सर्व्वदोषप्रको-
पश्च । तत्प्रकोपाच्च कास-श्वास-प्रतिश्याय-शिरोगौरवाङ्गमर्द्दरो-
चक-ज्वराग्निदौर्व्वल्यानि भवन्ति । रात्रावपि जागरितवतां
वात-पित्त-निमित्तास्तएवोपद्रवा भवन्ति ॥ ३६ ॥

भवन्ति चात्र ।

तस्मान्न जाग्रयाद्रात्रौ दिवास्वप्नञ्च वर्ज्जयेत् ।

ज्ञात्वा दोषकरावेतौ बुधः स्वप्नं सितं चरेत् ॥ ३७ ॥

अरोगः सुमनो ह्येवं बलवर्णान्वितो वृषः ।

नातिस्थूलकृणः श्रीमान् नरो जीवेत् समाः शतम् ॥ ३८ ॥

निद्रा सात्त्विकता यैस्तु रात्रौ च यदि वा दिवा ।

न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां वा विधीयते ॥ ३९ ॥

निद्रानाशोऽनिलात् पित्तान्मनस्तापात् क्षयादपि ।

सम्भवत्यभिघाताच्च प्रत्यनीकैः प्रशास्यति ॥ ४० ॥

त्यर्थः । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ ३५ ॥

निद्रानाशेऽभ्यङ्गयोगो मूर्द्ध्नि तैलनिषेवनम् ।
 गात्रस्योद्वर्त्तनञ्चैव हितं संवाहनानि च ॥
 शालि-गोधूम-पिष्टान्न-भक्ष्यैरैजवसंस्कृतैः ।
 भोजनं मधुरं स्निग्धं क्षीर-मांसरसादिभिः ।
 रसैर्विलेपयान् च विष्किराणां तथैव च ॥
 द्राक्षा-सितेक्षुद्रव्याणामुपयोगो भवेन्निशि ।
 शयनासन-यानानि मनोज्ञानि शृद्दनि च ॥
 निद्रानाशे तु कुर्वीत तथान्यान्यपि बुद्धिमान् ॥ ४१ ॥
 वसेन्निद्रातियोगे तु कुर्व्यात् संशोधनानि च ।
 लङ्घनं रक्तमोक्षञ्च मनोव्याकुलनानि च ॥ ४२ ॥
 कफ-मेदोविप्रार्त्तानां रात्रौ जागरणं हितम् ।
 दिवास्त्रप्रञ्च तटशूल-हृक्काजीर्णतिसारिणाम् ॥ ४३ ॥
 इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ।
 निद्रार्त्तस्यैव यत्नेहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ॥ ४४ ॥
 पीत्वैकमनिलोच्छाससूहेष्टन् विवृताननः ।
 यन्मुञ्चति सनेचास्त्रं स ज्वृम्भ इति संज्ञितः ॥ ४५ ॥

तक्षादित्यादि । हृषः शुक्लः उद्वर्त्तनं घर्षणं संवाहनं मर्दनम् । निद्रे-
 त्यादि । ऐश्वर्यगुडादिः अन्यानि अमादीनि । सरलमन्यत् ॥ ३७—४३ ॥

प्रसङ्गात् किञ्चिदुपदिशन्नाह इन्द्रियेत्यादि । इन्द्रियार्थेषु शब्दादिष्व-
 सम्प्राप्तिरस्यक्सम्बन्धः । ईहेह पक्षुर्निमीलनादिः । उहेष्टन् पृष्ठतः शिरो-
 व्याचिपन् विवृताननः पुरुषो यद्विलोच्छासमुच्छासानिलं पीत्वा सनेचास्त्रं

योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः ।
 क्लृप्तः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रवाधकः ॥ ४६ ॥
 सुखस्पर्शप्रसङ्गित्वं दुःखद्वेषणलोलता ।
 शतत्र चाप्यनुत्साहः कर्मस्त्रालयमुच्यते ॥ ४७ ॥
 उत्क्लिष्टयान्नं न निर्गच्छेत् प्रसेकष्टीवनेरितम् ।
 हृदयं चीडयते चास्य तमुत्क्लेशं विनिर्दिशेत् ॥ ४८ ॥
 बल्ले सधुरता तन्द्रा हृदयोद्द्वेष्टनं क्षमः ।
 नचान्नसभिकाङ्क्षेत क्लान्तिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ ४९ ॥
 आर्द्रचर्म्मावनद्धं हि योगान्नमभिमन्यते ।
 तथा गुरु शिरोऽत्यर्थं गौरवं तद्विनिर्दिशेत् ॥ ५० ॥
 मूर्च्छां पित्ततप्तप्राया रजःपित्तानिलादक्षमः ।
 तप्तोवातकफात् तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ॥ ५१ ॥
 गर्भस्य खलु रसनिसित्ता मारुताधाननिमित्ता च परि-
 वृद्धिर्भवति ॥ ५२ ॥

भवन्ति चान्न ।

तद्यान्तरेण नासेस्तु ज्योतिःस्थानं ध्रुवं स्मृतम् ।
 सदा धमति वातस्तु देहस्तेनास्य वर्द्धते ॥ ५३ ॥

नेत्राशुसहितं सुचलनिलोच्छ्वासमिति शेषः स जृम्भेत्यर्थः । उत्क्लिष्टोपतप्तं
 भूत्वा प्रसेकमास्यस्त्ववर्णंष्टीवनमुज्जिगीर्षा । हृदयोद्द्वेष्टनं हृदये बन्धनमिव
 वेदना विशेषः । सुगममन्यत् ॥ ४४—५१ ॥

गर्भस्येलादि । रसोमातुराहाररसः । मारुताधाननिमित्तेत्यपरिस्फुटमर्थं

उष्मणा सहितश्चापि दारयत्यस्य मारुतः ।

उर्ध्वं तिर्य्यग्धस्ताच्च स्त्रोतांश्चपि यथा तथा ॥ ५४ ॥

दृष्टिश्च रोमकूपाश्च न वर्द्धन्ते कदाचन ।

ध्रुवाख्येतानि मर्त्यानामिति धन्वन्तरिर्मतम् ॥ ५५ ॥

शरीरे क्षीयमाणेऽपि वर्द्धते द्वाविमौ सदा ।

स्वभावं प्रकृतिं कृत्वा नखकेशाविति स्थितिः ॥ ५६ ॥

सप्त प्रकृतयो भवन्ति । दोषैः पृथक् द्विशः समस्तैश्च ॥ ५७ ॥

शुक्रशोणितसंयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः ।

प्रकृतिर्जायते तेन तस्या मे लक्षणं शृणु ॥ ५८ ॥

तत्र जागरूकः शीतद्वेषी दुर्भगः स्तेनो मत्स्यार्थनार्थी
गन्धर्व्वचित्तः स्फुटितकरचरणोऽतिरुक्षस्मश्रु-नख-केशः क्रोधी
दन्तनखखादी च भवति ॥

अधृतिरदृढसौहृदः कृतघ्नः

कृशपरुषो धमनीततः प्रलापी ।

स्फुटीकृत्यावगमयति तस्येति । तस्य गर्भस्य नामेरन्तरेण मध्ये ज्योतिरग्निः
“ज्योतिर्दीप्यग्नितारासु” इत्यजयः । आधमत्याधातं करोति । इदमन्तावधेयम् ।
ज्योतिरवगम्यशरीरं तस्याऽभितप्तमयोवत् सृष्ट्वाकरोति, वातस्तूष्णेपनादिनाऽऽ-
यच्छतीति युक्तं सुक्तं देह इति । स्यादेतत् कुतस्तुखलु स्त्रोतांसि नानाकाराणि
जायन्त इत्याह उष्मणेति यथास्त्रोतांसिदारयति तथा स्त्रोतांसि जायन्त इति
योजनम् ॥ ५२--५६ ॥

वसेति । उत्कटः प्रवक्तुः, अनार्थः क्षुद्राशयः, सङ्गीति चित्तमस्येति

द्रुतगतिरटनोऽनवस्थितात्मा

वियदपि गच्छति सस्रमेण सुप्तः ॥

अव्यवस्थितमतिश्चलदृष्टिर्मन्दरत्नधनसञ्चयमिन्नः ।

क्लिञ्चिदेव विलपत्यनिवद्धस्माकृतप्रकृतिरेष मनुष्यः ॥ ५६ ॥

वातिकाश्चाजगोसायु-शशाखूष्णशुनां तथा ।

गृध्र-काक-खरादीनामनूकैः कीर्त्तिता नराः ॥ ६० ॥

खेदनी दुर्गन्धः पीतशिथिलाङ्गस्ताम्बनखनयनतालुजिह्वीष्ट-
पाणिपादतलो दुर्भगो वलीपलितखालित्यजुष्टीवहुभुगुष्णवेणी
क्षिप्रकीपप्रसादो मध्यमवलो मध्यमायुश्च भवति ॥ ६१ ॥

मेधावी निपुणमतिर्विगृह्य वक्ता

तेजस्वी समितिषु दुर्निवारवीर्यः ।

सुप्तः सन् कानक-पलाश-कर्णिकारान्

सम्यग्येदपि च हुताशविलुदुल्काः ॥ ६२ ॥

न भयात् प्रणमेदनतेष्वमृदुः

प्रणतेष्वपि सान्त्वन-दानरुचिः ।

भवतीह सदा व्यथितास्रगतिः

स भवेदिह पित्तकृतप्रकृतिः ॥ ६३ ॥

भुजङ्गोलूक-गन्धर्व-यक्ष-साज्जार-वानरैः ।

व्याघ्र-नकुलानूकैः पैत्तिकास्तु नराः स्मृताः ॥ ६४ ॥

गान्धर्वचित्तः, सङ्गीतं गान्धर्वमित्यनर्थोत्तरम् । सस्रमेण वेगेन, अनुकैः
श्रीलैः, खालित्यमिन्द्रलुप्तम्, सान्त्वनं प्रियवाक्यादिना भयाव्यपनयनम् व्रणा-
दिना प्रपीडिता सुखावस्थाऽस्येति व्यथितास्रगतिः ॥ ५७-६४ ॥

दूर्ध्वेन्दीवर-निस्त्रिंशार्द्रारिष्ट-शरकाण्डानासन्यतमवर्णः
सुभगः प्रियदर्शनो मधुरप्रियः कृतज्ञो धृतिमान् सहिष्णुरलो-
लुपो बलवांश्चिरयाही दृढवैरश्च भवति ॥ ६५ ॥

शुक्लान्तः स्थिरकुटिलातिनीलकेशो

लक्ष्मीवान् जलदसृदङ्गसिंहघोषः ।

सुप्तः सन् सकमलहंसचक्रवाकान्

सम्पश्येदपि च जलाशयान् मनोज्ञान् ॥ ६६ ॥

रक्तान्तनेत्रः सुविभक्तगात्रः स्निग्धच्छविः सत्त्वगुणोपपन्नः ।

क्लेशजसो मानयिता गुरुणां क्षयो बलासप्रकृतिर्मनुष्यः ॥

दृढशास्त्रमतिः स्थिरमित्रधनः परिगण्य चिरात् प्रददाति बहु ।

परिनिश्चितवाक्यपदः सततं गुरुमानकरश्च भवेत् स सदा ॥ ६७ ॥

ब्रह्मक्षेत्रेन्द्रवरुणैः सिंहाश्वगजगोवृषैः ।

तार्क्ष्यहंससमानूकाः श्लेष्मप्रकृतयो नराः ॥ ६८ ॥

द्वयोर्वा तिसृणां वापि प्रकृतीनान्तु लक्षणैः ।

ज्ञात्वा संसर्गजा वैद्यः प्रकृतीरभिनिर्दिशेत् ॥ ६९ ॥

प्रकोपो वान्यथाभावः क्षयो वा नोपजायते ।

प्रकृतीनां स्वभावेन जायते तु गतायुषः ॥ ७० ॥

विषजातो यथा कीटो न विषेण विपद्यते ।

तद्वत् प्रकृतयो मर्त्या शक्नुवन्ति न बाधितुम् ॥ ७१ ॥

निस्त्रिंशः खड्गः, आर्द्रारिष्टमार्द्रनिम्बपत्रम्, सुविभक्तगात्रः सुसंस्निष्ट-शरीरः,
मानयिता वस्त्रालङ्कारादिना पूजकाः, मानकरः सम्मानकरः । छविः कान्ति-
इति एर्यायौ परिगण्यपरिगण्यविस्तृत्यर्थः ॥ ६४—७१ ॥

प्रकृतांसह नराणां भौतिकीं केचिदाहुः
 पवन-दहन-तोयैः कौर्त्तितास्तास्तु तिस्रः ।
 स्थिरविपुलगरीरः पार्थिवश्च क्षमावान्
 शुचिरथ चिरजीवी नाभसः खैर्महद्भिः ॥ ७२ ॥

शौचमास्तिक्यसम्भासो वेदेषु गुरुपूजनम् ।
 प्रियातिथित्वमिज्या च ब्रह्मकायस्य लक्षणम् ॥
 साहात्म्यं शौर्यमाज्ञा च सततं शास्त्रवृद्धिता ।
 भृत्यानां भरणञ्चापि साहेन्द्रं कायलक्षणम् ॥
 शीतसेवा सहिष्णुत्वं पैङ्गल्यं हरिकेशता ।
 प्रियवादित्वमित्येतद्वारुणं कायलक्षणम् ॥
 सध्यस्थता सहिष्णुत्वमर्थस्वागमसञ्चयौ ।
 सहाप्रसवशक्तित्वं कौवेरं कायलक्षणम् ॥
 गन्धमाल्यप्रियत्वञ्च नृत्यवादित्रकामिता ।
 विहारशीलता चैव गान्धर्व्यं कायलक्षणम् ॥
 प्राप्तकारी दृढोत्थानो निर्भयः स्मृतिमान् शुचिः ।
 रागमोहभयद्वेषैर्वर्जितो यास्यसत्त्ववान् ॥
 जपव्रतब्रह्मचर्य्य-होमाध्ययनसेविनम् ।
 ज्ञानविज्ञानसम्पन्नसृष्टिसत्त्वं नरं विदुः ॥
 सप्तैते सात्त्विकाः काया राजसांस्तु निबोध मे ॥ ७३ ॥

प्रकृति मित्यादि । पैङ्गल्यं पिङ्गलाक्षलं, हरिः पिङ्गलः, प्रसर शक्तिरिह
 तवाविष्कारशक्तिः, प्राप्तकारी युक्तकारी दृढोत्थानो दृढोद्यमः ॥ ७२—७३ ॥

ऐश्वर्यवन्तं रौद्रञ्च शूरं चण्डमसूयकम् ।
 एकाशिनञ्चौदरिकमासुरं सत्त्वमीदृशम् ॥
 तीक्ष्णमायासिनं भीरुं चण्डं मायान्वितं तथा ।
 विहाराचारचपलं सर्पसत्त्वं विदुर्नरम् ॥
 प्रवृद्धकामसेवी चाप्यजस्त्राहार एव च ।
 अमर्षणोऽनवस्थायी शाकूनं कायलक्षणम् ।
 एकान्तयाहिता रौद्रमसूया धर्मवाह्यता ॥
 भृशमात्रं तमश्चापि राक्षसं कायलक्षणम् ॥
 उच्छिष्टाहारता तेक्ष्णा साहसप्रियता तथा ।
 स्त्रीलोलुपत्वं नैर्लज्जं पेशाच्च कायलक्षणम् ॥
 असंविभागमलसं दुःखशीलमसूयकम् ।
 लोलुपञ्चाप्यदातारं प्रेतसत्त्वं विदुर्नरम् ॥
 षडेते राजसाः कायात्तामसास्तु निबोध मे ॥ ७४ ॥
 दुर्मेधस्त्वं मन्दता च स्वप्ने मैथुननित्यता ।
 निराकर्षिष्णुता चैव विज्ञेयाः पाशवा गुणाः ॥ ७५ ॥
 अनवस्थितता मौर्ख्यं भीरुत्वं सलिलार्थिता ।
 परस्पराभिमर्दश्च मत्स्यसत्त्वश्च लक्षणम् ॥ ७६ ॥
 एकस्थानेरतिर्नित्यमाहारे केवले रतः ।
 वानस्पत्यो नरः सत्त्वधर्मकामार्थवर्जितः ॥ ७७ ॥
 ब्रूयते त्रिविधाः कायाः प्रोक्ता वै तामसास्तथा ।
 क्रायानां प्रकृतीर्ज्ञात्वा त्वनुरूपां क्रियां चरेत् ॥ ७८ ॥

महाप्रकृतयस्त्वेता रजःसत्त्वतमःकृताः ।

प्रोक्ता लक्षणतः सम्यग्भिषक् तांश्च विभावयेत् ॥ ७६ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां शरीरस्थाने गर्भव्याकरणं
नामशरीरं चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः शरीरसङ्ख्याव्याकरणं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

ऐख्यंत्यादि । रौद्रं भीषणं चण्डं कोपनम्, अनुरूपां यथायोग्याम्
॥ ७४—७८ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
शरीरस्थाने गर्भव्याकरणं नामशरीरं चतुर्थोऽध्यायः ।

न खलु गर्भव्याकरणादेव शरीरतत्त्वं सर्व्वशी विज्ञातं भवति, यदुपलभ्य-
विसुक्तसन्देहाः सुदुष्करमपि कर्म समादयन्त्यनायासेनेति भगवानिदानीं
शरीरसंख्याव्याकरणं नामाधिकरोति अथात इत्यादिना । शरीरस्य संख्या
पाङ्गप्रत्यङ्गादीनामेकत्वादिरिमाणं सा नामतोऽभिधीयतेऽनेनेति शरीरसंख्या
व्याकरणम् ॥ १ ॥

(शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकारसंस्मृच्छितं गर्भं
इत्युच्यते । तच्च चेतनावस्थितं वायुर्विभजति ; तेज एनं
पचति ; आपः स्नेदयन्ति ; पृथिवी संहन्ति ; आकाशं विवर्द्ध-
यति । एवं विवर्द्धितः स यदा हस्त-पाद-जिह्वा-घ्राण-कर्ण-नित-
स्वादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीरमिति संज्ञां लभते । तच्च षडङ्गं
शाखाश्चतस्रो, मध्यं पञ्चमं, षष्ठं शिर इति ॥ १ ॥

अतःपरं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते । मस्तकोदर-पृष्ठ-नाभि-ललाट-
नासा-चिवुक-वस्ति-ग्रीवा इत्येता एकैकाः । कर्ण-नेत्र-नासाभु-
शङ्कांस-गण्ड-कक्ष-स्तन-वृषण-पाश्र्व-स्निग्जानु-वाङ्मूत्रप्रभृतयो
हे हे । विंशतिरङ्गुल्यः । स्तोतांसि च वक्ष्यमाणानि । एष प्रत्य-
ङ्गविभाग उक्तः ॥ २ ॥

तस्य पुनः सङ्ख्येयानि—त्वचः कला धातवो मला दोषा
यकृत्-प्लीहानौ फुफ्फुसउण्डकोहृदयमाशया अन्त्राणि वृक्को
स्तोतांसि कण्ठरा जालानि कूर्चा रज्जवः सेवन्त्यः सङ्घाताः

प्रथमन्तावत् व्याचिख्यासितार्थविषयीभूतत्वादाभूलं शरीरमुपदिशन्नाह
शुक्रेति । आत्मा चेतज्ञः प्रकृतयोविकाराद्योपदिष्टाः सर्वभूतचिन्तायाम्,
तैरभिव्याप्तमात्मप्रकृतिविकारसंस्मृच्छितम् । “संस्मृच्छनमभिव्याप्नोति” इति
मेदिनी । अत्रात्मसंस्मृच्छितत्वेनैव विनष्टगर्भव्यवच्छेदे पुनश्चेतनावस्थितमिति
विशेषणं सुखप्रतिपत्त्यर्थम् । संहन्ति संहतं करोति । प्रकृतमनुसरति तच्चेति ।
शाखा हस्तपादम्, शिरोऽत्रसग्रीवमेव मस्तकं मस्तकमात्रस्य प्रत्यङ्गत्वेन विवक्षित-
त्वात् । प्रागुक्तोऽप्ययमर्थः, स्थूलान्निखनन्यायादिहोपदिश्यत इत्यदोषः ॥ २—३ ॥

स्त्रीमन्त्रा चक्षीनि सन्धयः स्नायवः पेश्यो मर्माणि शिरा
धसन्त्यो योगवहानि स्तोतांसि च ॥ ४ ॥

त्वचः सप्त । कलाः सप्त । आशयाः सप्त । धातवः सप्त ।
सप्त शिराशतानि । पञ्च पेशीशतानि । नव स्नायुशतानि ।
वीर्यस्थिशतानि । द्वे दशोत्तरे सन्धिषते । सप्तोत्तरं मर्म-
शतम् । चतुर्विंशतिर्धसन्त्यः । त्रयो दोषाः । त्रयो मलाः । नव
स्तोतांसि । षोडश कण्डराः । षोडशजालाणि । षट् कूर्चाः ।
चतस्रो रज्जवः । सप्तसैवन्यः । चतुर्दश सङ्घाताः । चतुर्दश
स्त्रीमन्त्राः । द्वाविंशतिर्योगवहानि स्तोतांसि । द्विकान्यन्त्राणि
चेति ॥ ५ ॥

विस्तारोऽत ऊर्ध्वम् । त्वचोऽभिहिताः, कला धातवो मला
दोषा यकृत्स्त्रीहानौ फुफ्फुस उरुको हृदयं वृक्कौ च ॥ ६ ॥

आशयास्तु वाताशयः पित्ताशयः श्लेष्माशयो रक्ताशय आमा-

तस्येत्यादि । योगः कर्म्मसुकौशलं तेन प्राणादीन् वोढुं शीलमेषां तानि
योगवहानि प्राणादिवहानीत्यर्थः । सङ्घेयान्युपदिश्य सङ्घातुमारभते त्वच इति
॥ ४—६ ॥

विस्तारइत्यादि । अभिहिताः धातवो मलादोषाश्च सू० १४।१५।२१
ख०, शेषाश्च शां । ४ अ० इत्यवधेयम् । वाताशयः पक्ताधानं “पक्ताशयो विशेषेण
वातस्थानम्” इति स्मरणात् । पित्ताशयो नाम स्थूलां नाडीमनुकुर्वन्नामाशय-
पार्श्ववल्गुस्त्रिषिरान्निर्गत्य यकृतोऽधस्तात् पित्तकोषपर्यन्तं प्रायस्त्र्यङ्गुल-
मानोन्नतस्य पुनः किञ्चिदवनस्य पित्तकोषान्निर्गतेन पित्तनिःसरणार्थेन हंस-
पक्षनालाकारेण स्तोतसा क्लोममुखानुविष्टे स्वावकाशे संविष्टोऽष्टाङ्गुल-

शयः पक्ताशयो मूत्राशयः स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टम इति ॥ ७ ॥

सार्द्धं त्रिव्यामान्यन्त्राणि पुंसां, स्त्रीणामर्द्धव्यामहीनानि ॥ ८ ॥

श्रवण-नयन-वदन-घ्राण-गुद-मेढ्राणि नव स्त्रोतांसि नराणां

मानेनोन्नम्य दक्षिणवस्तिगिरः पृष्ठे कृत्वा पृष्ठवंशस्याधःपर्व्वहयं परिहृत्य-
पञ्चाङ्गुलमानेन तिर्यग्भूयामाशयादधः चुद्रान्त्रेण योगमुपैतीति लक्षणीयम् ।
श्लेष्माशयस्त्वामाशयान्नातिरिच्यते “आमाशयः श्लेष्मणः” इत्यनुशासनात् । न
चैवं गते पृथक्तेन संख्यानमनुपपन्नम्, एकस्यैव गाथकत्वपाचकत्वभेदात् पृथ-
क्तेन परिगणनवत् । एवमेव वाताशयपक्ताशययोरपि समाधेयम् । “शोणितस्य
स्थानं यकृत् श्लोहानी” इति स्थितेऽपि रक्ताशयशब्देनेह त्वगादय एवाभिप्रेयन्ते
पारिशेष्यात् “रक्तस्याधः क्रमात्परे” इति तन्त्रान्तरीयाच्च । अभ्यवहृताना-
मामानामग्रामाशय आमाशयः सचार्द्धचन्द्राकृतिरक्लिन्नान्नप्रतिरोधिकपा-
टानुविद्धोदक्षिणपार्श्वबलस्विशुषिरोवजोगतानामस्थामधः सन्निकृष्टहृत्वेन
वामानुसारी च । पक्ताशयोऽन्त्राणीत्यनर्थान्तरम् । मूत्राशयो दक्षिर्गाम प्राग्-
व्याहृतः नि० २ । अं । वक्ष्यतेच शा० ६ । अं । गर्भाशयस्तु परमतो निवेदयि-
ष्यते स्वयमेव । आशयेष्वेषु केचिद्वर्णप्रश्ने उपदिष्टा अपीष्ट पुनः प्रसङ्गादुप-
दिश्यन्त इत्यनुसन्धेयम् । सार्द्धंति । वाताशयत्वेन पक्ताशयत्वेन चान्त्राणा-
मुपदेशेऽपि पुनरखान्तरभेदेन प्रमाणाभिधानार्थमुपात्तानीत्यवधेयम् । व्यामं-
स्तिर्यक् पार्श्वतः प्रसारितयोर्वाहोरन्तरालपरिमाणम् ॥ ७—८ ॥

अनभिहितेषु मध्ये क्रमागतत्वात् स्त्रोतांस्यधिकरोति श्रवणेत्यादिना ।
छिद्रापरपर्यायोऽयं स्त्रोतःशब्दः “स्त्रोतांसिखानिछिद्राणि” इति राज-
निघण्टुः । इ “अधः समशिरसि खानि” इति तन्त्रान्तरञ्च । नतावन्नेद्राणीति
मेढ्रशब्दस्येह क्लोषत्वमनुपपन्नम् । “मेढ्रश्चोन्मादशुक्राभ्यां हीनं क्लीवः स
उच्यते” इत्यादाविहच भूरिप्रयोगदर्शनात् । शब्दस्यास्य मूलमार्ग एव तात्-
पर्य्यम् न पुनः पुंसोऽसंज्ञाधारणे चिह्ने इत्यवश्यं वक्तव्यम्, अनन्तरमेतानीत्यादिना

वह्निर्मुखाणि । एतान्येव स्त्रीणामपराणि च त्रीणि ; हे स्तनयो-
रधस्ताद्रतावहञ्च ॥ ६ ॥

षोडश कण्डराः । तासां चतस्रः पादयोस्तावत्यो हस्त-
ग्रीवा-पृष्ठेषु । तत्र हस्त-पादगतानां कण्डराणां नखाः प्ररोहाः ।
ग्रीवा-हृदय-निवन्निनीनामधोभागगतानां मेढ्रम् । श्रोणि-पृष्ठ-
निवन्निनीनामधोभागगतानां विष्वः । ऊरु-वक्षोऽक्षप्रिण्डादि-
गतानान्चमूर्ध्वा ॥ १० ॥

सांस-शिरा-स्नायुस्थिजालानि प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि ।
तानि सणिवन्ध-गुल्फसंश्रितानि परस्परनिवद्धानि परस्पर-

स्त्रियः प्रत्येतेषामप्युपदेशात् । एतान्येवेति । एतानि श्रवणादीन्ये नव,
अपराणिच त्रीणि वह्निर्मुखाणि स्त्रोतांसि स्त्रीणां सन्तीति निष्कर्षः । तानि पुन
स्त्रीणि विवृणोति हे इति । सङ्ख्यानमिदं बाल्यमभिप्रेयत इति निश्चीयते धीवने
पुचुकयोरेकच्छिद्रदर्शनात् । अधस्तान्मूलमार्गादधोभागे इत्यर्थः ॥ ६ ॥

षोडशेति । कण्डराः स्थूलाः स्नायवः । तासुच तारतम्येन हे हे सूक्ष्मे
हे हे स्थूले पादादिषु वर्तन्ते तदिदमुच्यते तासामिति । पादशब्देनैव आपाद-
तलात् कटिफलकं यावदभिधीयते, हस्तशब्देन पाणितलात् कक्षान्तो देशः,
ग्रीवाशब्देन तत्पार्श्वपृष्ठं पृष्ठशब्देन च पृष्ठवंशसोभयपार्श्वे इत्यनुसन्धेयम् ।
तासुच हस्तपादगते सूक्ष्मे हे हे स्वच्छन्दतः सुषुप्तप्रवस्थादिष्वाकुञ्चनप्रसारणे
क्षुब्धतः स्थूलेषु कर्तुरभिप्रायमपेक्षते इत्याहुः । प्ररोहा अङ्गुराद्वान्यप्रदेश-
संस्निष्टा इत्यर्थः । जननेन्द्रियवचनोऽयं मेढ्रशब्दः । तथाच पुंसां मेढ्रः स्त्रीणां

संश्लिष्टानि परस्परगवाक्षितानि चेति ; यैर्गवाक्षितमिदं शरी-
रम् ॥ ११ ॥

षट् कूर्चास्ते हस्त-पाद-ग्रीवा-मेढ्रेषु । हस्तयोर्द्वौ पादयोर्द्वौ
ग्रीवामेढ्रयोरेकैकः ॥ १२ ॥

महत्सो मांसरज्जवश्चतस्रः । पृष्ठवंशमुभयतः पेशीनिवन्ध-
नार्थं द्वे बाह्वे आभ्यन्तरे च द्वे ॥ १३ ॥

सप्त सेवन्यः । शिरसि विभक्ताः पञ्च, जिह्वाशेषसोरेकै-
का । ताः परिहर्त्तव्याः शस्त्रेण ॥ १४ ॥

चतुर्दशाङ्गुली सङ्घाताः । तेषां जघो गुल्फ-जानु-वङ्गणेषु ।

योनिरिति निष्कर्षः । विष्वः सच्छिद्रं त्रिकाङ्गीत्युच्यते । मूर्ध्ना शिरः सर्व्वत
वचनव्यत्यासेन प्ररोहशब्दोऽनुक्तप्यान्वयः ॥ मांसेत्यादि । मांसादिकृतानि
जालानि मांसशिरास्त्रायुस्थिजालानि । जालं गवाक्ष इति पर्यायी । अस्थि-
मांसगतशोणितसंशोधनार्थं शिराःस्त्रायवच्च पाणिप्रकोष्ठसन्धौ पादसन्धौचास्थि
मांसात्मकं स्वमाश्रयपदमात्मानञ्च जालाकारेण परिणमय्यास्थिमांसयोरन्तः
प्रविशन्ति तदिदमुच्यते तानीति । गवाक्षा जाता एषां तानि गवाक्षितानि
यैर्जालैर्गवाक्षितं विरलसञ्जातगवाक्षमित्यर्थः ॥ पङ्क्त्यादि । कूर्चानाम
स्त्रायुधसन्निपाता स्तेष्वेकैकाः स्त्रायुसन्निपाताः पञ्चसु ग्रीवाकक्षावङ्गण-
भागेष्वेकैश्च धमनीसन्निपातोमेढ्रे दृश्यत इत्युच्यते पङ्क्ति ॥ महत्सु इत्यादि ।
पृष्ठवंशमुभयतः पृष्ठवंशस्योभयपार्श्व इत्यर्थः । “उभसर्व्वतसोः” इति द्वितीया
॥ १०—१३ ॥

सतेति । अल्पं सेवनं सेवनी मृणाल्यादिषु द्रष्टव्या “स्त्रीस्यात् काचि-
न्मृणाल्यादिर्विवक्षापचये” इत्यमरः । शस्त्रप्रतिषेधोऽत्र सन्धानार्थं कर्त्तव्यत्वात्

एतेनेतरसक्थिवोह च व्याख्यातौ । त्रिकशिरसोरिकैकः ॥१५॥

चतुर्दशैव सीमन्ताः । ते चास्थिसङ्घातवद्गणनीयाः, यत-
स्तेर्युक्ता अस्थिसङ्घातायेच्छ्रुताः । सीमन्तास्तु खल्वष्टादशैकेषाम् ।

॥ १६-॥

त्रीणि सषष्ठीन्यस्थिशताति वेदवादिनो भाषन्ते । शल्य-
तन्त्रे तु त्रीण्येव शतानि । तेषामष्टादशोत्तरं शतं शाखास्तु ।
पञ्चाधिकं शतं श्रोणि-पार्श्व-पृष्ठोरःकण्ठनाडीषु । त्रीणां
प्रत्यूङ्गं सप्तसप्ततिः । एवमस्यां त्रीणि शतानि पूर्यन्ते ॥ १७ ॥

एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रीणित्रीणि, अङ्गुष्ठे द्वे, तानि चतु-

त्यधिकत्वादित्यवधेयम् ॥ चतुर्दशेति । सङ्घाता दृढसंयोगास्ते च प्रधानभूता-
इहाधिज्ञाता नातश्चतुर्दशेत्यनुपपन्नम् । गुल्फजानुवङ्गणा नाम यथाक्रमं
पादाद्यमध्योर्ध्वसन्धयः । यथाहि पादयोर्गुल्फजानुवङ्गणाः प्रायस्तथैव हस्तयो-
र्मणिवन्धकूर्परकचास्तदिदमुच्यते एतेनेति । सक्थिशब्देनेह पादादिस-
मुदितस्यैव सक्थः परिरुद्धः क्लियते प्रकृतानुयायिगुल्फाद्यनुषङ्गित्वात्
। यायोगमेवमेवोत्तरत्रापि व्याख्येयम् । पृष्ठवंशस्याधः संहतमस्थि त्रिक-
मुच्यते । अत्राविशेषेऽप्येतेषु मध्ये गुल्फे मणिवन्धे च समानां, कूर्परे
तत्राणां, जानुनि चतुर्णां कक्षवङ्कणग्राह्यो ह्ययोः शिरसि षण्णां त्रिके-
चचित्त्वेन विजृम्भितानां चतुर्णामस्यां सङ्घाता इत्यवधेयम् । सीमन्ताः केश-
वर्त्मवद्विक्ताशिताः सङ्घातनिवन्धना भावविशेषाः । कुतस्त्वस्थिसङ्घातवद्गण-
नीयाः ? आह यत इति । हि शब्दोऽवधारणार्थः । यतो य अस्थिसङ्घाता उक्ता
स्ते सर्व एव तैः सीमन्तैः कारणभूतेर्युक्ता योगं संज्ञेयं प्राप्ता इत्यर्थः । एकेषां
वाग्भटेनोपासितानामित्यर्थः । “यदाह चतुर्दशास्थिसङ्घाताः सीमन्ता-

दृश । तलकूर्चगुल्फसंश्रितान्येकादश, पाष्णांशिकं, जङ्घायां
द्वे, जानुन्येकम्, एकसुराविति त्रिंशदेकस्मिन् सक्थि भवन्ति ।
द्वितीयेऽप्येवम् । एतेनैव च जानुवर्ज्जेन बाह्व च व्याख्यातौ
॥ १८ ॥

श्रोण्यां पञ्च, तेषां गुदभगनितस्वेषु चत्वारि, त्रिकसंश्रित-
मेकम्, पार्श्वयोरष्टचत्वारिंशत् । पृष्ठे चतुर्विंशतिः, द्वे शंस-
प्रीठे, उरसि त्रीणि, अक्षकसंज्ञे द्वे, फुफ्फुसनिवद्धायां काष्ठ-
संसक्तायां नाड्यामेकविंशतिः ॥ १९ ॥

द्विगुणानव" इति । सीमन्तानां सङ्घातनिवन्धनत्वेनाभ्युपगमात् सङ्घातान-
पेक्ष्येकेनाप्याधिक्यमसाम्यतं स्यात्, दूरत एव चतुर्मिरित्यभिसन्धाय न प्रप-
ञ्चयते मतमेतत् । त्रीणीत्यादि--वेदवादिनो याज्ञवल्क्यादयः यदाहुः "अस्यां
सहस्रपञ्चाशत्तत्रयम्" इति । त्रीण्येव शतानीति संयोगविज्ञेयेण तावतामेवा-
विष्कतत्वान्नखादोनामस्थित्वेनापरिग्रहादित्यविरोधः । उक्तमर्थं विवृणोति एकै-
कस्यामिति । तले पञ्च, कूर्चः स्नायु मर्मभेद इति व्यक्तीभविष्यति तदुपल-
क्षिते देशे त्रीणि, गुल्फे च त्रीणीति युक्तमुक्तं तलेत्यादि गुल्फयोरधोभागः पाष्णिं
कूर्पराक्षि जानुन्येकमस्थितिरिच्यते तदिदमुच्यते जानु वर्ज्जेनेति ॥ १७--१८ ॥

२५ श्रोणिः कटिः भगगुदोपलक्षिते देशे द्वे नितम्बयोश्च द्वे इत्येतानि संहतानि
चत्वार्यापाततस्त्रित्वेनावभान्तीति त्रयाणां सङ्घ इति व्युत्पत्त्यात्रिकमित्यु-
च्यते । तत्रिकसंश्रितमेकं पृष्ठवंशपुच्छमित्यर्थः । पार्श्वस्थीनि हि पृष्ठवंशा-
दागत्य वक्षःसन्निकर्षं संयुक्ततरुणानि सन्त्येकैकस्मिन् पार्श्वे द्वादश वर्तन्ते
इत्युभयतो वर्त्तमानानां द्विविधानामस्यां संख्यानादाह अष्टचत्वारिंशदिति ।
तेषाञ्चोपरितनानि सप्त सप्तोरसा सह संयुज्यन्ते, द्वे द्वे अन्ये हित्वा शेषाणि-

ग्रीवायाः पुरस्तात् नवकं, तदूर्ध्वमेकम्, अभ्यन्तरतः कर्ण-
शङ्खुल्योरधस्तात् षट्, गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकम्, हनुसमाख्य-
मेकम्, दन्ताद्वात्रिंशत्, नासायामष्टौ, नासायामुपकनीनकं द्वे,
अपाङ्गयोरधस्ताद्द्वे, वर्त्यसंज्ञे द्वे, षट् शिरसि, शिरसोऽभ्यन्तरेच
द्वे ॥ २० ॥

चाग्रमात्रेण पूर्वपूर्ववर्तिनासहेत्ययं विशेषः । पृष्ठे पृष्ठवंशे चतुर्विंशतिरिति
सामान्येनोक्तेऽपि ग्रीवायाः पञ्चाङ्गाणि सप्त ततः स्त्रिकपर्यन्तञ्च सप्तदशेत्यूह्यम् ।
शुजशिरसो रासने इव द्वे अस्थिनी अंसपीठे उच्येते । वक्रत्वेन स्थूलप्रान्तत्वेनच
कुत्सितोऽक्षः पाशकोऽक्षकः, तत् सट्शे द्वे जत्रुतोऽंससन्धिसंसंज्ञे अस्थिनी
अक्षकेनाम । फुफ्फुसेत्यादि । नाड्यामिति श्वासवहायामित्येव ॥ १९ ॥

ग्रीवायाः पुरस्तात् कण्ठ इत्यर्थः । तदूर्ध्वं कण्ठस्यार्धदेश इति निष्कर्षः ।
शङ्खोनाम कर्णापाङ्गयोरन्तरालम् । हनुस्तु कपोलद्वयादधस्तनच्चिबुकादिसुखा-
वयव विशेषः । शालाक्यतन्त्रे नासासन्निकृष्टोनेत्रप्रान्तःकनीनकउच्यते तस्यसमीप
इत्युपकनीनकम् । अत्र “तेषां सविंशमस्थिशतं शाखासु । सप्तदशोत्तरं शतं
अङ्गिपाश्वपृष्ठोरस्मृ । ग्रीवां प्रत्यूहं त्रिषष्टिः । एवमस्थ्यां त्रीणि शतानि पूर्यन्ते ।
एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश । तलकूर्चगुल्फसंश्रि-
तानि दश । पाष्णरामिकम् । जङ्घायां द्वे । जानुन्येकम् । एकमुराविति त्रिंश-
देवमेकस्मिन् सक्थि भवन्ति । एतेनेतर सक्थि बाह्वच व्याख्यातौ । ओण्यां पञ्च
तेषां गुदभग्नितस्वेषु चत्वारि, त्रिकसंश्रितमेकम् । पाश्वे षट्त्रिंशदेवमेकस्मिन्
द्वितीयेष्वेवम् । पृष्ठे त्रिंशत् । अष्टावुरसि । द्वे अक्षकसंज्ञे । ग्रीवायां नव-
कम् । कण्ठनाड्यां चत्वारि । द्वे हन्वोः दन्ताद्वात्रिंशत्, नासायां त्रीणि, एकं
तालुनि, गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकम् । षट् शिरसि” इति पाठान्तरमनाकारं
दृष्टविरोधात् ॥ २० ॥

एतानि पञ्चविधानि भवन्ति । तद्यथा-कपाल-रुचक-तरुण-
वलय-नलकसंज्ञानि । तेषां जानु-नितम्बांस-गण्ड-शङ्ख-शिरः-
सु कपालानि । दशनाम्बु रुचकानि । घ्राण-कर्ण-ग्रीवाक्षि-
कोष-कण्ठनाडीषु तरुणानि । पाणि-पाद-पार्श्व-पृष्ठोरःसु वल-
यानि । शेषाणि नलकसंज्ञानि ॥ २१ ॥

भवन्ति चात्र ।

अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुद्धाः ।
अस्थिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिनां ध्रुवम् ॥
तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम् ।
अस्थीनि न विनश्यन्ति साराख्येतानि देहिनाम् ॥
मांसान्यत्र निवृद्धानि शिराभिः स्नायुभिस्तथा ।
अस्थीन्यालस्वनं कृत्वा न शीर्यन्ते पतन्ति वा ॥ २२ ॥

एतानीत्यादि । कपालं घटादेरवयवः, रुचकं सौवर्चललवणखण्डं,
तरुणं नूतनं, वलयोऽहस्तादिभूषणं, क्लृप्तो नलो नलकम् । शब्दानामेवामस्थि
तत्साम्याद्व्यपदेशः, तत्र तरुणसाम्यं सौकुमार्यात्, वलयसाम्यञ्च यथा
कथञ्चिद्गोलाकारत्वाच्चक्षणीयम् । अक्षिकोपोऽक्षिपिधानं वर्त्ततेतत्, कण्ठ-
मंसस्ता नाडी कण्ठनाडी फुफ्फुसनिवृद्धा श्वासनाडीति यावत् ॥ २१ ॥

अस्थीनिस्तीति अभ्यन्तरेत्यादिना । सारःस्थिरांशः अस्थ्यात्मकाः साराः
अस्थिसाराः शरीरिणां स्थूलपुरुषाणां, विशेषणमिदं निष्क्रियनष्टशरीरं
निरुणद्धि । परिशिष्टमतिरिद्धितार्थम् ॥ २२ ॥

सन्धयस्तु द्विविधाश्चेष्टावन्तः स्थिराश्च ।

शाखास्तु हन्वोः कव्याच्च चेष्टावन्तस्तु सन्धयः ।

शेषास्तु सन्धयः सर्वे विज्ञेया हि स्थिरा वुधैः ॥ २३ ॥

सङ्घातस्तु दशोत्तरे द्वे शते । तेषां शाखास्वष्टषष्टिः, एकोन-
नवतिः कोष्ठे, ग्रीवां प्रत्यूङ्घ्रं त्रिपञ्चाशत् ॥ २४ ॥

एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रयस्त्रयः, हावङ्गुष्ठे, ते चतुर्दश ।
जानु-गुल्फ-वङ्गुणेष्वेकैकः । एवं सप्तदशैकस्मिन् संक्षिप्ति-
भवन्ति । एतेनेतरसंक्षिप्तिवाङ्गं च व्याख्यातो ॥ २५ ॥

पञ्च कटीकपालेषु, चतुर्विंशतिः पृष्ठवंशे, तावन्त एव पार्श्व-
योः, उरसि षोडश, फुफ्फुस निवशायां कण्ठसंसक्तायां नाड्यां
विंशतिः, त्रयः कण्ठे, दन्तपरिमाणा दन्तमूलेषु, नासायामेकः,

सन्धय इत्यादि । हन्वोर्हनुमूलयोः, ईषच्चेष्टाहि लोकेऽचेष्टा उच्यन्ते तदिह
पृष्ठवंशगतानासीषच्चेष्टानां स्थिरेष्वन्तर्भावाद्द्विविधा इति नानुपपन्नम् । चेष्टा-
वन्त इति शुक्लिवतुप् प्रचूरचेष्टा इत्यर्थः । नेह व्याचिख्यासिताः सन्धयः
संयोगसामान्यं किन्तहि कोरादयः सन्धिविशेषाः इत्यनन्तरं व्यक्तीकरि-
ष्यति, तेचाख्यां शतत्रये यथास्थूलं दशोत्तरे द्वे एव शते दृश्येते ; समान्नाय-
तेच “प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति” इत्यतः सन्धीनां प्रभूतत्वे सत्यपि युक्तसुक्तं
सङ्घातइत्यादि । पार्श्वयोः पृष्ठवंशोभयपार्श्वे पशुकास्थिसमवायेनेत्यर्थः ।
उरसीत्युरोगतपर्शुकान्वयादुभयतश्चतुर्दश, अक्षकान्वयाच्च हाविति षोडश ;
कण्ठे ग्रीवायाः पुरोभागे काकलकादधो द्वौ, काकलकसमाख्ये कण्ठस्योन्नत-

द्वौवर्त्मसण्डलजौ नेत्राश्रयौ गण्ड कर्णशङ्खेष्वेकौकः, द्वौ हनुसन्धी
दावधस्ताच्छङ्खयोः, पञ्च शिरःकपालेषु ॥ २६ ॥

त एते सन्धयोऽष्टविधाः । कोरोदूखल-सासुङ्ग-प्रतर-तुन्नसेवनी-
वायसतुण्ड-मण्डल-शङ्खावर्त्ताः । तेषासङ्गुलि-सण्णिवन्ध-गुल्फ-
जानु-कूर्परेषु कोराः सन्धयः । कक्षा-वङ्गण-दशनैषूदूखलाः ।

प्रदेशे चैक इति त्रयः । नासायामित्युपमृज्जाटकम्, नेत्राश्रयौ नेत्रयोः कनी-
नकाश्रयावित्यर्थः । गण्डशब्देनेह हनुसंश्रिते नासाद्यधिष्ठानभूते तात्त्वाद्यभि-
निर्वर्त्तके हे अस्थिनी लक्ष्येते । शङ्खयोरधस्तादित्यपाङ्गसन्निकर्ष एवेत्युच्येयम् ।
अत्र “तयः कटी कपालेषु, चतुर्विंशतिः पृष्ठवंशे, तावन्त एव पार्श्वयोः
उरस्यष्टौ, तावन्त एव ग्रीवायां, तयः कण्ठे नाडीषु हृदयक्लोमनिवहानाष्टौ-
दश, दन्तपरिमाणा दन्तमूलेषु, एकाः काकल्लके नासायाश्च, द्वौ वर्त्मसण्ड-
लजौ नेत्राश्रयौ, गण्डकर्णशङ्खेष्वेकौकः द्वौ हनुसन्धी, द्वावुपरिष्ठादुन्धूवोः
शङ्खयोश्च, पञ्च शिरःकपालेषु एको मुङ्गि” इति पाठान्तरं कतमाः कतमा
हृदयक्लोमनिवहानाष्टः, कियन्तो वा सन्धयः कस्मिन् कस्मिन् वर्त्तन्ते, आहो-
स्वित् ग्रीवासन्धीन् विहाय उताहो उपादाय पृष्ठवंशसन्धयः पूर्यन्त इत्यवबोध-
पराहतेन केनचित् साहसिकेन कल्पितमित्यश्लेषम् ॥ २६ ॥

पुनर्विशिनष्टि त इति । कोरोनाम कपाटादिनिवन्धनार्थो यन्त्रभेदः
“कवजा” इत्याख्यायते । उदूखलशब्देनेह सुपलस्यापि परिग्रहः क्रियते “धनु-
र्धरेति धनुः शब्देन वाणस्यापि परिग्रहवत् । छिन्नानामल्पं सेवनं तुन्नसेवनी,
वायसतुण्डं काकसुखम् । शङ्खावर्त्तः शङ्खभ्रमः सन्धिपुच शब्दानामेषां तत्-
साम्यादपदेशः सिंहो माणवक इतिवत् । सम्मुटाकारेण निर्वृत्तः सासुङ्गः ।
चिह्नटा नाम मत्स्याः प्रकर्षेन तरन्त्यनेनेति प्रतरः स द्वाश्लेषिशेषोऽज्यस्येति
व्युत्पत्त्या प्रतरशब्दोऽस्मिन् शब्दे “चिह्नरी” इति प्रसिद्धेषु सङ्घेषु मध्ये

अंसपीठ-गुद-भग-नितम्बेषु सामुङ्गाः, ग्रीवा-पृष्ठवंशयोः प्रतराः ।
 शिरःकटीकपालेषु तुन्नसेवनी । हनोरुभयतस्तु वायसतुण्डाः ।
 कण्ठ-नेत्र-फुफ्फुसनाडीषु मण्डलाः । श्रोत्र-शृङ्गाटकेषु शङ्खा-
 वर्त्ताः । तेषां नामभिरेवाहृतयः प्रायेण व्याख्याताः ॥ २७ ॥

अस्थान्तु सन्धयो ह्येते केवलाः परिकीर्त्तिताः ।

पेशी-क्षायु-शिराणान्तु सन्धिसङ्ख्या न विद्यते ॥ २८ ॥

नव क्षायुशतानि । तासां शाखास्तु षट् शतानि । द्वे शः
 त्रिंशच्चकोष्ठे । ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं सप्ततिः ॥ २९ ॥

बृहच्छरीरस्य शिरःकण्ठकवदुद्गतास्थिमति सन्धौ रुद्ध इति गम्यते, प्रतर-
 संज्ञया विवक्षितानां ग्रीवादिसन्धीनां तथात्वात् । अथापिचेत् केषाञ्चित्
 अङ्गमनुसृज्यमाना मत्स्यस्यास्य शिरो हित्वा ग्रीवादिभागनिव प्रतरणसाधनत्वे-
 नोरीकृत्य प्रतरणशब्दवाच्यमभ्युपगच्छेम तदापि नानुपपत्तिस्तदनूकत्वात्
 तेषां तेषां सन्धीनाम् । मण्डलसुगोलः । अंसेत्यादि इहापि गुदभग-
 शब्दौ तत्तन्निष्कृष्टास्थिपरी । ग्रीवेत्यादौ ग्रीवाशब्दः पृष्ठवंशस्योर्ध्वभागे प्रवर्त्तते,
 पृष्ठवंशग्रहणेनैव ग्रीवाया उपलभ्येऽपि पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम् । कण्ठेत्यादि ।
 फुफ्फुसनिवद्धा नाडी फुफ्फुसनाडी श्वासनाडीति यावत् । अनेन कण्ठ-
 गतानां मण्डलत्वेनोपदेशात् काकलस्य यन्मण्डलत्वं प्राप्तं तत् “एकदेशविकृत-
 मनन्धवत्” इतिन्यायान्नानुपपन्नम् । अतः “कण्ठहृदयनेत्रलोमनाडीषु”
 इत्यनार्षः पाठो हृदयलोमनाडीनां सन्निहितेऽपि गन्धमात्रेणास्थिसन्धेरदर्श-
 नात् । शृङ्गाटकशब्देनेह तत्तन्निष्कृष्टो नासासूलवर्त्ती देश एवाभिप्रेयत इति
 गम्यते यथाश्रुतस्यासामञ्जस्यात्, शृङ्गाटकं हि सिरासन्निपात इत्यतः परं
 निवेदयिष्यते, प्रकरणच्चेदमस्थिसन्धीनाम् । केवला यथास्थूलं कर्तृत्वा
 द्वावर्थः ॥ २७—२८ ॥

एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां षट् निचितास्तास्त्रिंशत् । तावत्य-
एव तलकूर्चगुल्फेषु । तावत्य एव जङ्घायाम् । दश जानुनि ।
चत्वारिंशद्वरौ । दश वङ्गणे शतमध्यर्द्धमेवमेकस्मिन् सक्थि
भवन्ति । एतेनेतरसक्थिनाह च व्याख्यातौ ॥ ३० ॥

षष्टिः कक्ष्याम् । अशीतिः पृष्ठे । पार्श्वयोः षष्टिः । उरसि
चिंशत् ॥ ३१ ॥

षट्चिंशद्ग्रीवायाम् । मूर्द्ध्नि चतुस्त्रिंशत् । एवं नव स्नायु-
शतानि व्याख्यातानि ॥ ३२ ॥

भवन्ति चात्र ।

स्नायुश्चतुर्विधा विद्यात् तास्तु सर्वा निबोध मे ।

प्रतानवत्यो वृत्ताश्च पृथ्वाश्च शुषिरास्तथा ॥ ३३ ॥

प्रतानवत्यः शाखास्तु सर्व्वसन्धिस्तु चाप्यथ ।

वृत्तास्तु कण्डराः सर्वा विज्ञेयाः कुशलैरिह ॥ ३४ ॥

आमपक्वाशयान्तेषु वस्तौ च शुषिराः खलु ।

पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्यथ ॥ ३५ ॥

नौर्यथा फलकास्तीर्णा वन्धनैर्वहुभिर्युता ।

नवेत्यादि । अधिकमर्द्धमत्रेत्यर्द्धम् ॥ २८—३२ ॥

स्नायुरित्यादि । प्रतानवत्यः शाखाप्रशाखाभिर्विस्तारवत्यः शुषिराः
सच्छिद्राः । वृत्ताः सर्वाः कण्डराः स्थूलाः स्नायवो विज्ञेया स्ता अपि शाखास्तु
सर्व्वसन्धिषु चेति सन्धयः ।

भारक्षसा भवेदप्सु नृयुक्ता सुसमाहिता ॥

एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः ॥

स्नायुभिर्वहुभिर्वद्वास्तेन-भारसह्य नराः ॥

न ह्यस्थीनि न वा पेश्यो न शिरा न च सन्धयः ।

व्यापादितास्तथा हन्युर्यथा स्नायुः शरीरिणम् ॥

यः स्नायूः प्रविजानाति वाह्याश्चाभ्यन्तरास्तथा ।

स गूढं शल्यमाहर्तुं देहाच्छक्नोति देहिनाम् ॥ ३६ ॥

पञ्च पेशीशतानि भवन्ति । तासां चत्वारि शतानि शाखासु ।

कोष्ठे षट्षष्टिः । ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं चतुस्त्रिंशत् ॥ ३७ ॥

एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां तिस्रस्त्रिस्तस्तः पञ्चदश । दश
प्रपदे । पादोपरि कूर्चसन्निविष्टास्तावत्य एव । दश गुल्फ-
तलयोः । गुल्फ-जान्वन्तरे विंशतिः । पञ्च जानुनि । विंशति-
सुरौ । दश वङ्गणे । शतमेवमेकस्मिन् सक्थि भवन्ति । एते
नेतरसक्थिवाह्य च व्याख्यातौ ॥ ३८ ॥

तिस्रः पायौ । एका मेढ्रे । सेवन्त्याञ्चापरा । द्वे वृषणयोः ।
स्फिचोः पञ्च पञ्च । द्वे वस्तिशिरसि । पञ्चोदरे । नाभ्यामेका ।

फलकं काष्ठपट्टकं “तक्ता” इत्यभिधीयते । तानि आस्तीर्णान्यत्रेति
फलकास्तीर्णा । बन्धनैर्वहुभिर्धृतेति समुद्रनीविषयम्, सुसमाहिता सुदृढे-
त्यर्थः । नृयुक्ता नाविकवाहितेत्यर्थः । हेतुगर्भविशेषणमेतत् । स्नायवः स्तूर्यन्ते
नेत्यादिना । हन्युः स्पर्शादिक्षयेणाकस्मिन् क्षुर्युरित्यर्थः ॥ ३३—३६ ॥

पञ्चेति । प्रपदे पादाग्रे स्फिचोः कटिमांसपिण्डयोः, वस्तिशिरसि वृषणयोः,

पृष्ठोर्ध्वसन्निविष्टाः पञ्च पञ्च दीर्घाः । षट् पार्श्वयोः । दश
वक्षसि । अक्षकांसौ प्रति समन्तात् सप्त । द्वे हृदयाभाशययोः ।
षट् यकृत् स्त्रीहोण्डुकेषु ॥ ३८ ॥

श्रीवायां चतस्रः । षष्टौ हनुसमाखे एकैका काकलका-
श्लयोः । द्वे तालुनि । एका जिह्वायाम् । श्रोष्ठयोर्द्वे । घोणायां
द्वे । द्वे नेत्रयोः । गण्डयोश्चतस्रः कर्णयोर्द्वे । चतस्रो ललाटे ।
एकां शिरसि । इत्येवमेतानि पञ्चपेशीशतानि ॥ ४० ॥

शिरास्त्रायुस्त्रिपञ्चाणि सन्धयश्च शरीरिणाम् । ।

पेशीभिः संहतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः ॥ ४१ ॥

। स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका । दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन्
पञ्च पञ्च, यौवने तासां परिद्विः । अपत्यपथे चतस्रः तासां
प्रसूतेऽन्यन्तरतो द्वे, सुखाश्रिते बाह्वौ च प्रवृत्ते द्वे । गर्भच्छिद्र-
संश्रितास्त्रिः । शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्यस्त्रि एव ॥ ४२ ॥

पित्तपक्वाशयमध्ये गर्भाशयो यत्र गर्भस्तिष्ठति ॥ ४३ ॥

हृदयाभाशययोरित्याभाशयः पित्ताशयसहितइत्युक्तम् । उण्डुकः प्राग्ग्रहतः ।
काकलकं कण्ठमणिः कण्ठस्थोन्नत प्रदेश इतियावत् । घोणा नासेति पर्यायौ ।
स्त्रीणामित्यादि । प्रसूते प्रसारिते इत्यर्थः । शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्य इत्यावर्त्तकारा
एव ॥ ३७—४२ ॥

कतुखलु तद्वर्गच्छिद्रमित्याह पित्तेति । स्थूलक्षुद्रान्वचनोऽपि हि पक्वा-
शयशब्दो मुख्यवाह्यास्थूलान्तेषुप्रवर्त्तत इत्यवश्यं वक्तव्यम् । विशेषेण पक्वाना-

तासां वहल-पेलव-स्थूलाणु-पृथु-वृत्त-ऋस्व-दीर्घ-स्थिर-मृदु-
अक्ष-कर्कशभावाः सन्ध्यस्थि-शिरा-क्षायुप्रच्छादका यथादेशं
स्वभावत एव भवन्ति ॥ ४४ ॥

भवन्ति चान्न ।

पुंसां पेश्यः पुरस्ताद्याः प्रोक्ता लक्षणसुष्कजाः ।
स्त्रीणामावृत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः ॥ ४५ ॥
सर्म्भशिराधमनीस्त्रोतसामन्यच प्रविभागः ॥ ४६ ॥
शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्रयावर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता ।
तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥
यथा रोहितमल्यच्च सुखं भवति रूपतः ।
तत्संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्वुधाः ॥ ४७ ॥
आमुष्मोऽभिसुखः श्रुते गर्भो गर्भाशये स्थितः ।

माहारद्रव्यानामधिष्ठानत्वात्, गर्भाशयसु पुनस्तस्यूलभागादूर्ध्वं पित्ताशयाच्चाधः
क्षुद्रान्द्रोपरि वर्त्तते तदिदमुक्तं पित्तपक्वाशयमध्य इति । तासां पेशीनां,
वहली दृढः, पेलवोऽतिकोमलः, स्थिरः कठिनः, मृदुः कोमलः, अक्षः चिक्कणः ।
द्रव्याणि हि गुणान् विहाय किमपि कर्तुं न शक्नुवन्तीति पेशीनां सन्ध्यादिप्रच्छा-
दकत्वादेव तद्वतानां भावानामपि तथात्वमभ्युपगतं भवति तदिदमुच्यते सन्ध्या-
त्यादि । वहलादिभावविशेषणमेतत् । न तावत् स्त्रीणां मेढ्राद्यभावात् तासु
पेश्योहीयन्तइत्याह पुंसांमिति । लक्षणं मेढ्रः । अन्तर्गतं गर्भाशयोभयपार्श्व-
जातस्त्रोतोऽवलम्बित्वेनान्तरवस्थितम् । फलमण्डमित्यनर्थान्तरम् । अत्र फले
इति वाच्ये फलमिति फलत्वस्यैकविधत्वान्नानुपपन्नम् ॥ ४३—४५ ॥

सर्म्भेत्यादि । अन्यत्र षष्ठसप्तमनवमाध्यायेष्वित्यर्थः ॥ ४६ ॥

स योनिं शिरसा याति स्वभावात् प्रसवं प्रति ॥ ४८ ॥

त्वक्पर्यन्तस्य देहस्य योऽयमङ्गविनिश्चयः ।

शल्यज्ञानादृते नैष वर्ण्यतेऽङ्गेषु केषुचित् ॥

तस्मान्निःसंशयं ज्ञानं हर्षां शल्यस्य वाञ्छता ।

शोधयित्वा सृतं सम्यग्द्रष्टव्योऽङ्गविनिश्चयः ॥

प्रत्यक्षतो हि यद्दृष्टं शास्त्रदृष्टञ्च यज्ञवेत् ।

समासतस्तदुभयं भूयो ज्ञानविवर्द्धनम् ॥ ४९ ॥

तस्मात् समस्तगात्रमविषोपहतमदीर्घव्याधिपीडितमवर्ष-
ातिकं निःसृष्टान्त्रपुरीषं पुरुषमवहन्त्यामापगायां निवर्द्धं पञ्च-
रस्यं मुञ्चवल्कलकुशशणादीनामन्यतमेनावेष्टिताङ्गमप्रकाशे देशे

शङ्खेत्यादि । आभुग्नः कुटिलीकताङ्गः सङ्कुचिताङ्ग इति निष्कर्षः । अभि-
मुखो मातुः पृष्ठाभिमुखः । प्रसवं प्रसवकालं प्रति लक्ष्मीकृत्य, उपस्थिते जन्म-
ताले इति यावत् । स्वभावात् स्वभावबलप्रवृत्तात्, सूतिमारुतवेगात् । योनिं
योनिमुखमपत्यपथमित्येतत् । शिरसा याति परिहृत्यावाग्भूत्वा निष्क्रमितुमि-
त्याकृतम् । शल्यतन्त्रे दृष्टश्रुताभ्यां निःसंशयावबोधादृते केषुचिदङ्गेष्ववयवेषु न
वर्ण्यते “वर्णवर्णक्रिया विस्तारगुणवचनेषु” इति धात्वर्थप्रारणात् विस्तीर्यते
विशदमुपदेष्टुं शक्यते इति तात्पर्यम् । तथाच शल्यतन्त्रे निःसंशयं ज्ञानमे-
कान्तेनान्वेष्टयमित्याह तस्मादिति । अज्ञानां संशयपरीहारेण निर्णयोऽङ्गविनि-
श्चयः । अत्रयुक्तिमनुकूलयति प्रत्यक्षत इति । हि यस्मात् प्रत्यक्षतो यद्दृष्टं दर्शनं
यच्च शास्त्रदृष्टं शास्त्रेण दर्शनं तदुभयं दर्शनं समासतो मेलनाद्भूयोऽतितरां
ज्ञानविवर्द्धनं निःसंशयकारमित्यर्थः ॥ ४७—४९ ॥

तस्मादित्यादि । नष्टकृत्ये नापि तैस्तेर्भावैरुपहते विवर्द्धते वा शरीरे

क्षीययेत् । सस्यक् प्रकुथितञ्चोद्धृत्य ततो देहं सप्तरात्रादुशीर-
वालवेणुवल्कलवूचीनामन्यतमेन शनैः शनैरवघर्षयंस्त्वगादीन्
सर्वानिव बाह्याभ्यन्तराङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथोक्तान् लक्षयेच्चक्षुषा
॥ ५० ॥

श्लोकौ चात्र भवतः ।

न शक्यञ्चक्षुषा द्रष्टुं देहे सूक्ष्मतमो विभुः ।

दृश्यते ज्ञानचक्षुर्मिस्तपश्चक्षुर्मिरेव च ॥

शरीरे चैव शास्त्रे च दृष्टार्थः स्याद्विशारदः ।

दृष्टश्रुताभ्यां सन्देहमवापोह्याचरेत् क्रियाः ॥ ५१ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां शारीरस्थाने शरीरसंख्याव्याकरण-

शारीरं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

क्षतृक्षंशरीरतत्त्वं विज्ञातं भवतीत्याह समस्तेत्यादि । अन्तर्गतं पुरीषमन्त-
पुरीषम् । अवहन्यां स्तोतोविरहितायाम्, आपगायां नद्याम् । सूक्ष्मतमः
परमच्छलः यदाह श्रुतिः “वालाग्रशतभागस्य शतधा कक्षिपतस्य च भागो-
जीवः” इति । विभुः प्रभुः क्षेत्रज्ञ इत्यर्थः । तपश्चक्षुर्मिरालोचनादिभिरित्यर्थः ।
तप आलोचनं निदिध्यासनमित्येतत् । “सतपोऽकुत” इति श्रुतिः । अवा-
पोह्यदूरीकृत्य परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
शारीरस्थाने गर्भव्याकरणं नामशारीरं पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठीऽध्यायः ।

अथातः प्रत्येकमर्म्हनिर्द्देशनास शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

सप्तोत्तरं मर्म्हशतम् । तानि मर्म्हाणि पञ्चात्मकानि । तद्-
यथा मांसमर्म्हाणि, शिरामर्म्हाणि, स्नायुमर्म्हाणि, अस्थि-
मर्म्हाणि, सन्धिमर्म्हाणि चेति । न खलु मांसशिरास्नायुस्थि-
सन्धिव्यतिरेकेणान्यानि मर्म्हाणि भवन्ति यस्मान्नोपलभ्यन्ते ॥ २ ॥
तत्रैकादश मांसमर्म्हाणि । एकवत्वारिंशत् शिरामर्म्हाणि ।
सप्तविंशतिः स्नायुमर्म्हाणि । अष्टावस्थिमर्म्हाणि । विंशतिः
सन्धिमर्म्हाणि । तदेतत् सप्तोत्तरं मर्म्हशतम् ॥ ३ ॥

तेषामेकादशैकस्त्रिंशत् सक्थि भवन्ति । तेनेतरसक्थि-
वाह्यं च व्याख्यातौ । उदरोरसोर्द्वादश । चतुर्दश पृष्ठे । ग्रीवां
प्रत्यूर्ध्वं सप्तत्रिंशत् ॥ ४ ॥

पूर्वाध्याये मर्म्हसिराधमनीस्रोतसामन्यत्र प्रविभाग इति निरदिक्षदिदानी-
न्त्वसरवशान्निर्द्दिक्षितेषु तेष्वतितरामात्ययिकत्वेन प्राधान्यात् क्रमागतत्वाच्च
प्रथमं तावन्मर्म्हान्येव निर्द्दिष्टं प्रत्येकमर्म्हनिर्द्देशं नामाऽधिकरोति अथात इत्या-
दिना । एकैकेषां मर्म्हणामुपदेशमधिकृत्य कतोग्रन्थः प्रत्येकमर्म्हनिर्द्देशः ॥ १ ॥

समेत्यादि । मांसवहुलानि मर्म्हाणि मांसमर्म्हाणि न पुनर्मांसान्येव मर्म्हा-
णीति वाक्यार्थः । वक्ष्यति हि “मर्म्हाणि नाम मांससिरास्नायुस्थिसन्धि-
सन्निपाताः” इति । एतेन शेषं व्याख्यातम् । इदमत्रावधेयं मर्म्हाभिनिर्वृत्ता-
वनात्ययिकमपि मांसमुपादानकारणत्वेनाभ्युपगम्य पृथक्तेन मांसमर्म्हव्यपदेश-
स्वत्र लक्षणविशेषोपलम्भात्, यदुक्तम् “स्पर्शं न जानाति विपाण्डुवर्णो योमांस-
मर्म्हण्यभिधाडितः स्यात्” इति ॥ २—४ ॥

तत्र सक्थिमर्माणि क्षिप्र-तलहृदय-कूर्च-कूर्च-शिरो-गुल्फे-
न्द्रवस्ति-जान्वाण्यूर्वी-लोहिताक्षाणि विटपञ्चेति । एतेनेतरत्
सक्थि व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

उदरोसोस्तु गुद-वस्ति-नाभि-हृदय-स्तनमूल-स्तनरोहिता-
पलापान्यपस्तक्षौ चेति ॥ ६ ॥

पृष्ठमर्माणि तु कटौकतरुण-कुक्कुन्दर-नितम्ब-पार्श्वसन्धि-
वृहत्सफलकान्यसौ चेति ॥ ७ ॥

वाहुमर्माणि तु क्षिप्र-तलहृदय-कूर्च-कूर्च-शिरो-मणि-
वन्धेन्द्रवस्ति-कूर्पराण्यूर्वीलोहिताक्षाणि कक्षधरञ्चेति । एते-
नेतरो वाहुर्व्याख्यातः ॥ ८ ॥

जतूर्द्ध्वं सर्माणि चतस्रो धमन्यः, अष्टौ मातृकाः, द्वे कृका-
टिके, द्वे विधुरे, द्वौ फणौ, द्वावपाङ्गौ, द्वावावर्त्तौ, द्वावुत्क्षेपौ,
द्वौ शङ्खौ, एका स्थपनी, पञ्च सीमन्ताः, चत्वारि शृङ्गाटकानि,
एकोऽधिपतिरिति ॥ ९ ॥

तत्र तलहृदयेन्द्रवस्ति-गुद-स्तनरोहितानि सांसमर्माणि ।
॥ १० ॥

तानि पुनरधिष्ठानभेदानामतो निर्दिशति तत्रेत्यादिना । क्षिप्रादीन्ये-
कैकान्येकादशेत्युभयस्मिन् सक्थि द्वाविंशतिर्भवन्ति । उदरेति । आद्यानि
चत्वार्येकैकानि शेषाणि च द्वे द्वे इति द्वादश । पृष्ठेति । एतानि द्वे द्वे
इति चतुर्दश । वाह्विति सक्थिवत् । जतूर्द्ध्वं सप्तत्रिंशदित्येवं सप्तोत्तरं
सर्मांशतम्, अत्र चतस्रो धमन्य इति नीलामन्याविभागेन वक्ष्यति ॥ ५-९ ॥

नीला-धमनी-मातृका-शृङ्गाटकापाङ्ग-स्वपनी-फण-स्तनमू-
लापलापापस्तम्भ-हृदय-नाभि-पार्श्वसन्धि-वृहती-लोहिताक्षो-
र्व्वः शिरासर्माणि ॥ ११ ॥

आणि-विटप-कक्षधर-कूर्च-कूर्चशिरोवस्ति-क्षिप्रांस-विधुरोत्-
क्षेपाः स्नायुसर्माणि ॥ १२ ॥

कटीकतरुण-नितम्बांसफलक-शङ्खास्त्वस्त्रिमर्माणि ॥ १३ ॥

जानु-कूर्पर-सीमन्ताधिपति-गुल्फ-सणिवन्ध-कुकुन्दरावर्त्त-
कृत्वाटिकाञ्चेति सन्धिमर्माणि ॥ १४ ॥

तान्येतानि पञ्चविकल्पानि मर्माणि भवन्ति । तद्यथा—
सद्यःप्राणहराणि, कालान्तरप्राणहराणि, विशल्यघ्नानि, वैकल्य-
कराणि, रुजाकराणीति । तत्र सद्यःप्राणहराण्येकोनविंशतिः ।
कालान्तरप्राणहराणि त्रयस्त्रिंशत् । त्रीणि विशल्यघ्नानि ।
चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्यकराणि । अष्टौ रुजाकराणीति ॥ १५ ॥

भवन्ति चात्र ।

शृङ्गाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठशिरा-गुदम् ।

हृदयं वस्तिनाभी च घ्नन्ति सद्यो हतानि तु ॥ १६ ॥

वक्षोमर्माणि सीमन्त-तल-क्षिप्रेन्द्रवस्तयः ।

पुनर्व्विशिनष्टि तत्रेति । धमनीशब्देनेह मन्ये लक्ष्येते । तानीत्यादि । सद्यः
शब्दोऽयं सप्तरात्रं, कालान्तरशब्दश्च विकल्पवत्त्वा पञ्च मासश्च लक्षयतीति
परमतो व्यक्तीकरिष्यति । निहृतशल्यं घ्नन्तीति विशल्यघ्नानि ॥ १०—१५ ॥

कटीकतरुणे सन्धी पाश्वर्जौ बृहती च या ।

नितस्वाविति चैतानि कालान्तरहराणि तु ॥ १७ ॥

उत्क्षेपौ स्थपनी चैव विशल्यघ्नानि निर्दिशेत् ॥ १८ ॥

लोहिताक्षणि जानूर्वी-कूर्चा विटप-कूर्पराः ।

कुकुन्दरे कक्षधरे विधुरे सक्लकाटिके ॥

अंसांसफलकापाङ्गा नीले मन्धे फणी तथा ।

वैकलाकरणान्याहुरावर्त्तौ द्वौ तथैव च ॥ १९ ॥

गुल्फौ द्वौ मणिवन्धौ द्वौ द्वे द्वे कूर्चशिरांसि च ।

क्षजाकराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान् ॥ २० ॥

क्षिप्राणि विद्वमानाणि घ्नन्ति कालान्तरेण च ॥ २१ ॥

सर्साणि नाम सांस-शिरा-क्षायुस्त्रि-सन्धिसन्निपाताः । तेषु
स्वभावत एव त्रिंशेषिण प्राणास्तिष्ठन्ति तस्मान्मर्म्मस्वभिहताक्षां-
स्तान् भवानापद्यन्ते ॥ २२ ॥

तत्र सद्यःप्राणहराख्याग्नेयान्यग्निगुणेष्वाम्नी चोणेषु क्षप-
यन्ति । कालान्तरप्राणहराणि सौम्याग्नेयान्यग्निगुणेष्वाम्नी
चोणेषु क्रमेण च सौमगुणेषु कालान्तरेण क्षपयन्ति । विशल्य-
प्राणहराणि वायव्यानि शल्यमुखनिरुद्धोयावदन्तर्वायुस्तिष्ठति

शृङ्गाटकेत्यादि । कण्ठशिरा मातृकाः । तलं तलहृदयम् । अर्थाच्चेति
प्रपञ्चेन स्वयमेव निवेदयिष्यन्त इत्यतो जोषमासहे ॥ १९—२१ ॥

सर्साणीत्यादि । यथासम्भवं व्यस्तसमस्तानां सांसादीनां मेलनानि सांस-

तावज्जीवति, उद्धृतमात्रे तु शल्ये मर्मस्थानाश्रितो वायु-
निष्क्रामति ; तस्मात् सशल्यो जीवत्युद्धृतशल्यो म्रियते ।
वैकल्यकराणि सौम्यानि ; सोमो हि स्थिरत्वाच्चेत्याच्च प्राणा-
वलम्बनं करोति । रुजाकराण्यग्निवायुगुणभुयिष्ठानि विशे-
षतश्च तौ रुजाकरौ । पाञ्चभौतिकीञ्च रुजामाहुरेके ॥२३॥

केचिदाहुर्मांसादीनां पञ्चानामपि समस्तानां विवृद्धानाञ्च
समवायात् सद्यःप्राणहराणि । एकहीनानामल्पानां वा
कालान्तरप्राणहराणि । द्विहीनानां विशलप्राणहराणि त्रि-
हीनानां वैकल्पकराणि एकस्मिन्नेव रुजाकराणीति ॥ २४ ॥

यतश्चैवमतोऽस्थिमर्मस्त्वभिहतेषु शोणितागमनं भवति
॥ २५ ॥

चतुर्विधा यास्तु शिराः शरीरे प्रायेण ता मर्मसु सन्नि-
विष्टाः । स्नायुस्थिमांसानि तथैव सन्धीन् सन्तर्प्य देहं प्रति-
पालयन्ति ॥ २६ ॥

शिरास्नायुस्थिसन्धिसन्निपाताः । प्राणाः प्राणुता अग्नीषोमादयः ॥२२—२३॥

केचिदित्यादि । एकस्मिन्निति संख्याशब्दस्य समच्छेदेत्यादौ वीप्सामन्त-
रेणापि वीप्सार्थता दर्शनादेकैकस्मिन्नित्यर्थः । मर्मस्त्वभिहतेषु शोणिताति
प्रवृत्तौ हेतुः शिराऽन्वय इत्युपदिशन् व्याजिनं पराभिमतमिदमपाचिकी-
र्यति यत इत्यादिना । एवंशब्देनानन्तरमुपदेक्ष्यमाणोऽर्थः परामृश्यते,
तदयमर्थः । यतः एवं चतुर्विधाः शिराः प्रायेण मर्मसु सन्निविष्टा अतोऽस्थि-
मर्मस्त्वभिहतेषु शोणितागमनं वेगेन शोणितप्रवृत्तिर्भवति किं पुनरित-

ततः क्षते मर्म्माणि ताः प्रवृद्धः समन्ततो वायुरभिस्तृणोति ।
विवर्द्धमानस्तु स मातरिष्वा रुजः सुतीव्राः प्रतनोति
काये ॥ २७ ॥

रुजाभिभूतन्तु पुन शरीरं प्रलीयते नश्यति चाख्य संज्ञा ।
अतो हि शलां विनिहर्तुमिच्छन्मर्माण्यत्नेनपरीक्ष्य कर्षेत्
॥ २८ ॥

एतेन श्रेष्ठं व्याख्यातम् ॥ २८ ॥

तत्र सद्यःप्राणहरमन्ते विद्धं कालान्तरेण मारयति ।
कालान्तरप्राणहरमन्ते विद्धं वैकलापमापादयति । विशला-
प्राणहरमन्ते विद्धं कालान्तरेण क्षेपयति रुजान्ध करोति ।
रुजाकरमतीववेदनं भवति ॥ २९ ॥

तत्र सद्यःप्राणहराणि सप्तरात्राभ्यन्तरान्मारयन्ति । काला-
न्तरप्राणहराणि पक्षान्मासाद्वा । तेष्वपि तु क्षिप्राणि कदाचि-
दाशु मारयन्ति । विशलाप्राणहराणि वैकलापकराणि च कदा-
चिदत्यभिहतानि मारयन्ति ॥ ३१ ॥

रेखित्यर्थः । इदमताकृतम् यदिह्येकस्मिन्नेव रुजाकराणीत्यभ्युपगमो न्या-
योऽभविष्यत्तर्हि सिरासम्बन्धविरहितत्वादस्थिमात्रसंसिद्धत्वेन शोणितगन्धवत्-
स्वस्थिमर्म्माभिहितेषु प्रचुरं शोणितं नागमिष्यदतोमत्तोन्मसवचनवन्मर्म्मा
प्रत्युक्तं परमतमसङ्गतमित्युपेक्षितव्यम् । ततइत्यादि । ताः सिरा अभिस्तृ-
णोत्याच्छादयतीत्यर्थः, “स्तृज् आच्छादने” इति धात्वर्थस्मरणात् । मर्म्माणि
क्षते सिरावस्थापकारं मांसादावतिदिशति एतेनेति ॥ २८—३१ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रत्येकशो सर्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः ॥ ३२ ॥

तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम सर्म ; तत्र विद्वस्या-
लेपकीण सरणम् ॥ ३३ ॥

मध्यमाङ्गुलीमनुपूर्वेण मध्ये पादतलस्य तलहृदयं नास
तत्रापि सजाभिर्मरणात् ॥ ३४ ॥

अत इत्यादि । अङ्गुलीशब्देनेह तर्जनेवाभिधीयते साधारणशब्दविशे-
षात् । मध्ये शेषसन्धिद्वयोः किञ्चिदूर्ध्वमन्तराले क्षिप्रकारित्वात् क्षिप्रं नाम
विभक्तयोः शाखयोः प्रभवभूतोऽङ्गुलिमितस्तलेऽस्यनुशायी स्नायुस्तन्मः ।
सर्मत्वेनास्य व्यपदेशस्तु प्रायेणैवं व्यापत्तिकरत्वादिति गम्यते, शाखान्तः-
प्रदेशवर्तिस्नायुमात्रे विद्वस्याप्यन्तरान्तरा तद्रूपगतिदर्शनात् । मध्यमे-
त्यादि । तले हृदयमिव परिरक्षितव्यं तलहृदयम् । मांसमस्रमाख्ये सर्म-
ण्यस्मिन् शिरा स्नायुश्च व्यापादयत इति निधीयते, ते हित्वा क्लृप्तमपि हि
मांसं हस्तमकिञ्चित्कारमिवावभाति । पश्य ! शिराहि सा स्नायुसञ्चिवा सती
वङ्गणसन्धेरधस्ताद्वाह्यत एकां शाखां जनयित्वा ऊरुमतीत्य जानुपृष्ठस्य
ह्यङ्गुलादधो द्वेधा विभज्यते तथा विभक्तायाश्च बाह्योभागो जङ्घास्त्रिहयसंयोग-
सन्निहृष्टमपवारणं भित्त्वा पादपृष्ठमनुसरति, भागश्चाभ्यन्तरोऽस्यनुशायित्वे-
नैवाधोगच्छन् पाणिं प्रत्यूढं दादशाङ्गुले पुनर्द्विधाभूत्वाऽभ्यन्तरानुसारि-
णाऽग्नेन पादपृष्ठमाश्रयते, अपरेण च पाणिं तलमनुसरन् शाखाद्वितय-
रूपेण परिणमति तथा भूतस्थान्तर्वर्तिनी शाखा प्रसरविशेषेण पुष्पात्मा-
भ्यन्तरं भागम् । अथापरा च सा शाखा कनिठासंसक्तनलकामूलात् कथ-
ञ्चिद्वलुराकारेण साचीभूयापरे नलकामूले स्पृशन्ती तर्जनीनलकामूले
प्रलीयते, स्वभावाच्चातितराभापदमापादयत्युपहता तु पुनर्मध्यमानलकालजि-
कटे तट्टिमच्यते मध्यमेत्यभिसन्धायास्मिन् शिरास्नायुश्च व्यापादयत इत्य-

क्षिप्रक्षीपलिष्टादुभयतः कूर्चो नाम ; तत्र पादस्य भ्रमण-
घेषणे भवतः ॥ ३५ ॥

गुल्फसन्धेरध उभयतः कूर्चशिरो नाम ; तत्र रुजा-
शोफो ॥ ३६ ॥

पदजङ्घयोः सन्धाने गुल्फो नाम ; तत्र रुजः स्तब्धपादता
खञ्जता वा ॥ ३७ ॥

पार्श्विं प्रति जङ्घामध्ये इन्द्रवास्तिर्नाम ; तत्र शोणित-
क्षये मरणम् ॥ ३८ ॥

बोचाम । अनुरयं लक्षणार्थः पूर्व्वेणेतिच एनवन्तमव्ययम्, एनपं प्रकृत्य
“दिक्छब्दमात्रात् प्रत्ययं मन्यन्ते” इत्याह काशिका । तदयमर्थः । पाद-
तलस्य मध्येऽन्तर्व्वर्त्तिनि प्रदेशे मध्यमाङ्गुलीमगु लक्ष्यीकृत्य पूर्व्वेण पूर्व्वस्याम-
दूरवर्त्तिन्यां दिश्यनामिकामध्यमानलकान्तराल इति यावत् । अत्रापिना पूर्व्व-
स्याद्विद्वस्येत्याकथ्यान्वीयते । एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यम् । रुजाभिः शोणितक्षयक-
ताभिः स्नायूपघातकताभिश्च नानाविधाभिर्वेदनाभिरित्यर्थः । एतेनोपरिष्ठात्
बन्धेन चेत् शोणितमवतिष्ठते सीवनेन स्नायुश्च संयुज्यते तर्हि न मरणमित्यापा-
ततोऽर्थाच्चिते सत्यपि कथञ्चिद्वन्धनसीवनयोरत्यये श्रेयित्वे वा प्रभावात् पुन-
रपि शोणितं प्रवर्त्तते वेदनाश्च प्रवर्द्धन्ते इत्यस्य मर्मत्वेनोपदेशो नानुपपन्नः ।
एवमेवेतरत्रापि निपुनं विभाव्य मर्मत्वे हेतुर्व्विवेकाव्यः ॥ ३२—३४ ॥

क्षिप्रस्येति । उभयत उभयाङ्गुलितो ह्यङ्गुले इतियावत् “तस्योर्ध्वं
ह्यङ्गुले कूर्चः” इति तन्त्रान्तरञ्च । कुच्यते आकुच्यत इति कूर्चः । क्षिप्रघटि-
कायाः स्नाया स्तदङ्गुलप्रधानो मर्मविशेषः । एवमेवकूर्चशिरोऽपि आख्ये-
यम् । पार्श्वमित्यादि । अथ जङ्घामध्ये इत्यविशेषेऽपि मांसपिण्डिकावच्छेद-

जङ्घोर्वीः सन्धाने जानु नास ; तत्र खञ्जता ॥ ३९ ॥

जानुन ऊर्ध्वसुभयतस्त्रङ्गुलाद्वाणिर्नास ; तत्र शोफाभि-
वृद्धिः सत्वसक्थिता च ॥ ४० ॥

जखमध्ये ऊर्ध्वी नास ; तत्र शोणितक्षयात् सक्थिशोषः ॥ ४१ ॥

जज्ज्या ऊर्ध्वमधोवङ्गणसन्धेरुसमूले लोहिताक्षं नास ;
तत्र लोहितक्षयेण पक्षाघातः ॥ ४२ ॥

वङ्गणवृषणयोरन्तरे विटपं नाम ; तत्र षाण्डासल्पशुक्रता
वा भवति । एवमेतान्येकादश सक्थिसंज्ञाणि व्याख्यातानि ॥
॥ ४३ ॥

इत्युक्तम् । इन्द्रस्य जीवाभिधेयस्वैस्वरस्य वस्तिर्वसतिरिवेतीन्द्रवस्तिर्नाम
तलहृदयव्याख्यानावसरे व्याहृतायाः सिरायाः शाखाद्वितयप्रभवभूतास्थनु-
शाय्यर्द्धाङ्गुलमितः शाखास्तन्धसंपृक्तो मांससर्म्मविशेषः । जानुनो जानुपृष्ठस्य,
उभयतो द्व्यङ्गुलादित्यर्थः । आणी रथचक्राग्रवर्ती कीलको यथा रथचक्रं
यथावहारयति तथेयं शरीरसमाख्यस्य रथस्य चक्रभूतं पादमित्याणिसाम्यात्
जानुपृष्ठगता त्वगनन्तरा स्नायुरप्याणिरुच्यते । अत्र “जानुनस्त्रङ्गुलादूर्ध्वमाणी”
इति तन्त्रान्तरन्तु प्रायिकत्वादविरुद्धम् । ऊरुमध्ये इति त्रैधाविभक्तस्योरोरुपरि-
शेनभागद्वयावसाने ऊरुगतगम्भीरधात्वगुणविष्टसिरैकाङ्गुलप्रधानोमर्म्मभेदः ।
शोणितक्षयादित्यल्पादेव विपर्यये हि मरणमनिवार्यं भवति ॥ ३५—४१ ॥

ऊर्ध्वा इत्यादि । वङ्गणसन्धेरध इति सार्द्धाङ्गुलात् द्व्यङ्गुलादित्येव । यस्मिन्-
यथाकथञ्चिदुपपद्यते लोहितं सम्यक् चायति स्त्रावेण क्षिणोति तल्लोहिताक्षं
नाम मांससंश्रयः शिराशाखासन्धिभेदः । विटपं शाखाविस्तारं करोतीति
विटपम् ॥ ४२—४३ ॥

एतेष्वेतादृशसक्थिनाह च व्याख्यातौ ॥ ४४ ॥

विनिमित्तान् यानि सक्थि शुल्फजानुविटपानि, तानि
वाही सगिवत्कर्पूरकजधराणि । यथा वङ्गगावृषणायोरन्तरे
विटपनिव वङ्गगावृषणयोर्मध्ये कजधरस् ; तस्मिन् विद्धे त एवो-
पद्रवाः । विनिमित्तान् सगिवत्से कुण्डता । कूर्पराखेत्र कुणिः ।
कजधरे पञ्चावातः ॥ ४५ ॥

एतेष्वेतादृश चतुष्टयत्वारिंशच्छाखासु सर्माणि व्याख्यातानि
॥ ४६ ॥

अत उर्जुदुर्दोरत्तोर्जस्मस्थानान्यनुव्याख्यात्यासः ॥ ४७ ॥

तत्र वातवर्ज्यनिरस्तं स्थूलान्तप्रतिवद्धं गुदं नाम सर्म
तत्र सख्योजरणम् ॥ ४८ ॥

अतिद्विष्टे मध्ये लीणि सर्माणि नामतो विनिगष्टि विनिपत इति । तुकारः
पूर्वपक्षस्यावच्छेदः । न तावदेतावता केऽपि भिषजो वाही विटपं निद्विष्टु-
नर्हन्तीति स्फोरयति यथेति । वचः कजयोर्गध्यइति तु पृष्ठवंशात् श्रीवामांसा-
भ्यन्तरतः कजपार्श्ववृत्तित्वेन कल्पनीयम् । सक्थिमर्मीपदिष्टा एवोपद्रवा
वाहुमर्मीकृतिदिश्वत्से तस्मिन्निति । तस्मिन्निति तदा क्षिप्रादीनि वाहुमर्माणि
पराश्वत्से, तेऽप्येकवचनन्तु “नपुंसकमनपुंसकेन” इत्येकशेषएकवक्तावात्
वाहुनतक्षिप्रादिष्वित्यर्थः । ते सक्थिमर्माविद्धोपदिष्टा एवेत्यर्थः । उक्ता-
पवादसाह विनिपत इति । कुण्डताऽकर्माख्यता हस्तस्येति तात्पर्यम्, कुणिः
कुत्सितकरः ॥ ४४—४६ ॥

अत इत्यादि । स्थूलान्वाभिसुखे संसक्तं स्थूलान्तप्रतिवद्धम् । न तावत्
गुदोर्जप्रदेशस्यैव शिरादिभिः समभिव्याहारात् सर्माधिष्ठानत्वेऽभ्युपगमेऽपि ।

अल्पमांसशोणितोऽभ्यन्तरतः अस्यां सूत्राशयो वस्तिर्नाम;
तत्रापि सदोसरणमश्मरीव्रणादने । तत्राप्युभयतो भिन्ने न
जीवति, एकतो भिन्ने सूत्रं स्याद्वी व्रणो भवति, स तु यत्नेनो-
पक्रान्तो रोहति ॥ ४६ ॥

पक्वासाशययोर्मध्ये गिराप्रभवा नाभिर्नाम तत्रापि सद्य
एव सरणम् ॥ ५० ॥

गुदं नाम मर्म्मेति विप्रतिषिद्धं भवति तदधिष्ठानत्वान्मन्त्राः क्रीशन्तीतिवत् ।
तथाच भगन्दरं प्रतीकर्तुं गिरादिविरहिते गुदावकाशे विवक्षितश्चेदो गानु-
पपन्नः । अल्पेत्यादि । वस्तिरयमधोमुखः सावरणश्चोपरिगतेन पश्चाद्वेनेत्यवो-
चास । तत्र हि विद्धे तदावरणानुप्रविष्टं सूत्रमुपस्नेहय्यायेन मांसमनुप्रविश्य
रक्तं द्रव्यच्छेद्यादींश्च नानाविधानुपद्रवानापादयत् समूलघातमुपहन्यातुर-
माश्वेव, यत्र पुन निर्वावरणत्वेन निरत्यये वस्तेः पूर्वार्धे अश्मर्याहरणार्थं व्रणः
क्रियते तत्रतु विद्धे दुःखेनोत्तिष्ठन्त्यातुराः प्रादेणेत्याह अश्मरीति । अश्मरीव्रणा-
दश्मरीव्रणाधिष्ठानादने सावरणे देगे इति यावत्, तत्र वस्ती विहस्यापीति यो-
जना । पुनर्विशिनष्टि तत्रापीति । तत्राऽश्मरीव्रणाऽधिष्ठाने ऽप्युभयतः उभयस्मिन्
पार्श्वे भिन्ने न जीवति वस्तेरल्पमांसशोणितत्वेन व्रणयोरनुपसंरोहदित्याकृतम् ।
नाऽपि चैकस्मिन् भिन्ने सुखमुपरोहेदित्याह एकत इति । यत्नेन सूत्रस्य स्त-
सार्गप्रतिपत्तये शलाकाप्रणयनादिना यथावद्वेपजोपयोगेनेत्यर्थः ॥ ४७—४८ ॥

अत्राप्रयोजकत्वेऽपि प्रसङ्गाद्गर्भशरीरमात्रविषयं नाभिसमाख्यं मर्म्मेपदि-
शति पक्षेत्यादिना । पक्वासाशययोर्मध्ये क्षुद्रान्वासाशयांशविशेषयोरन्त-
राले प्रायेणादिमपचाङ्गुलीनाविनाकृतस्य क्षुद्रान्तस्योपरिष्ठादमाशयदक्षि-
णांशस्याधस्तादिति यावत् । दृश्यते हि पृष्ठवंशस्याभ्यन्तरवर्त्तिपार्श्व-
वलम्बिनीभ्यां स्थूलसिराभ्यां निःसृते द्वे शाखे वस्तिमुभयतोऽनुसृत्य नाभ्या-

स्तनदीर्घसन्धिष्ठायोरस्त्राभाशयद्वारं सत्त्वरजस्तमसामधि-
ष्ठानं हृदयं नाम ; तच्च सद्यएव सरणम् ॥ ५१ ॥

स्तनयोरधस्ताद्वाङ्गुलमुभयतः स्तनमूले नाम समशी ; तच्च
कासपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां स्थियते ॥ ५२ ॥

स्तनचूचयोर्द्वे वाङ्गुलमुभयतः स्तनरोहितौ नाम ; तच्च
लोहितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्याञ्च स्थियते ॥ ५३ ॥

त्र्यंशकूटयोरधस्तात् पार्श्वीपरिभागयोरपलापी नाम ;
तच्च रक्तेन पूयभावं गतेन सरणम् ॥ ५४ ॥

कारेण परिणमतस्तदिदमुच्यते सिरिति । सिरि प्रभव उत्पत्तिस्थानमस्या इति
सिराप्रभवा । तेहि पुनः सिराशाखे जातास्तत्तरकालं नाडीच्छेदेक्यते सर्व्वेभ्यः
काशेना तिरस्त्रियते तदस्य गर्भशरीरमात्रविषयत्वं साम्प्रतमित्यध्यवस्यामः ॥
॥ ५० ॥

हृदयं हि दक्षिणेभानि तृतीयपर्शुकासंययोरोस्थिमूलात् द्वाङ्गुलान्तरितं
रेषा विभक्तयोः फुफ्फुसयोः सन्धिसमाख्यं देशं मूलेनाऽधिष्ठाय तयोर्विभक्त-
भागयोरन्तराले तिर्यग्भावेन वामं स्तनं द्वाङ्गुलतो वामे हित्वा षष्ठपर्शुका-
लान्निध्वमधितिष्ठति तदिदमुच्यते स्तनयोरिति । आमाशयाभिमुखं द्वारं
द्वाराकारोभागोऽस्यास्तीत्यामाशयद्वारं, तस्मिंश्च हृदये मनोऽवतिष्ठते तच्च
सत्त्वादिसत् तदिदमुच्यते सत्त्वेत्यादि । स्तनयोरिति । अक्षकपृष्ठतोनिःस्तने
हेसिरे षष्ठीं समसीं वा तरुणास्थिपर्शुकासवाप्य हे हे भयतः शाखाकारेण,
तयोरैकैकया शाखया सायूदिसमन्वयात् स्तनयोरधस्तादेते समशी निर्व-
र्जते इत्यध्यवसितव्यम् । उभयत इति प्रथमान्तात् सार्व्वविभक्तिकास्तसिल्
उभयं द्वाङ्गुलं स्थानमित्यर्थः । कोष्ठोऽत्र फुफ्फुसः । स्तनेत्यादि । वचन-
मिदमनुसन्धेयम् । अंशेत्यादि । ककुदपरपर्यायोऽयमसकूटशब्दो भक्त्या

उभयत्रोरसी नाड्यौ वातवहे अपस्तम्भौ नाम ; तत्र वात-
पूर्णकोष्ठतया कासश्वासाश्वाञ्च मरणम् ॥ ५५ ॥

एवमेतान्युदरीरसीर्द्वादश मर्मणि व्याख्यातानि ॥ ५६ ॥

अतज्जं पृष्ठमर्मण्यनुव्याख्यास्यामः ॥ ५७ ॥

तत्र पृष्ठवंशमुभयतः प्रतिश्रीणीकाण्डमस्थिनी कटीक-
तरुणे नाम मर्मणी ; तत्र शोणितजयात् पाण्डुर्विवर्णी हीन-
रूपश्च म्रियते ॥ ५८ ॥

पार्श्वजघनवह्निभर्गि पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने कुक्कुन्दरे
नाम मर्मणी ; तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टोपघातश्च ॥ ५९ ॥

नराणां स्नातृस्थे मांसे प्रवर्तते इत्यवश्यं वक्तव्यं मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्थे-
त्युच्यते । उभयवेति । त्राडोशब्देनेह वातवहत्वेन विवक्षितासु वक्षोगतास-
सिरासु मध्ये फफ्फुमादृदयगामिन्यौ स्यादुसचिवे हे सिरा लक्ष्येते इति गम्यते
तत्र विद्वस्य मरणप्रकारमाभसमोक्ष । इह । इ काष्ठशब्देन फफ्फुस एवावबु-
ध्यते कासेत्यादिविशेषणात् ॥ ५१—५६ ॥

अत इत्यादि । पृष्ठवंशं पृष्ठवंशपुच्छसंज्ञकत्वेन तद्व्यतिभातस्य नितम्ब-
प्रदेशस्योभयत उभयपार्श्वे इत्यर्थः । प्रतिश्रीणीकाण्डमिति प्रतिरयं
भागार्थः, काण्डं शाखेतिपर्यायो, श्रोण्याः सव्यापसव्येभागइत्यर्थः । अस्थिनी
अधच्छिद्रे किञ्चित् साचीकृते जर्द्वा धोमिथः संयुक्ते द्वेकपाले इत्यर्थः । शो-
णितजयस्त्वत्र सिराभिघातः हेदित्यः । पार्श्वेत्यादि । अत्र संशयः किं
जघन शब्देन कटिसामान्यमभिधीयते उत स्त्रीकयाः पुरोभाग इति, कुतः
संशयः, उभयत्र प्रयोगदर्शनात् । स्त्रीकयाः पुरोभागे तावत् सुप्रसिद्धो
जघनशब्दः कटिसामान्येऽपि क्वचित् प्रयुज्यमानो दृश्यते “पीनस्तन जघ-
नायाः” इति । किंपुनरत्र युक्तं कटिसामान्यमिति, कुतः, अविशिषेणैह

श्रीणिक्काण्डयोस्तपर्व्याशयाच्छादनौ पाश्वान्तरप्रतिवक्षौ
नितम्बौ नाम ; तदाधःकायशोषो दीर्घ्वल्याच्च संरणम् ॥ ६० ॥

अधःपाश्वान्तरप्रतिवक्षौ जघनपार्श्वसंध्योस्तिर्य्यगूर्ध्वञ्च
जघनात् पार्श्वसंध्यौ नाम ; तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया सि-
ञ्जते ॥ ६१ ॥

स्त्रीपुंसोत्तमयोरेव मन्त्रोपदेशात् । एवं कटिसामान्यवचनस्यास्य जघन-
शब्दस्य तद्वगतेऽस्मिन् तात्पर्यमिति बुद्धिमारोहति कुकुन्दराधिष्ठानत्वेनाऽभि-
धानात् । तथाच पार्श्वजघनवहिर्भागे इति जघनयोः कटिकपालयोः पार्श्वे
इतिपार्श्वजघने तयोर्वहिर्भागेऽधःप्रदेशे, पृष्ठवंशसंभयतः पृष्ठवंशत्वेन विजृम्भि-
तयोर्नितम्बास्थोत्तमयपार्श्वे नातिनिम्नेऽधस्तादावृतत्वेनानतिगम्भीरे कुकु-
न्दरे आवर्त्तकारे हेमुपिरे इत्यर्थः । तत्रविद्यस्यस्पर्शाज्ञानतादि सायूप-
घाताद्भवतीति प्रत्येतव्यम् ॥ ५७—५८ ॥

इदमत्रासन्नन्ति “श्रीणिगुदयो रूपर्व्यधो नाभेः पक्वाशयः” इति । श्रीणि-
क्काण्डे प्रत्यवस्थिते च हे कपाले किञ्चित् साचीकृते इत्यावीचाम, तदिदानी-
न्मूर्ध्नाधःसंयुक्तयोरनयोर्मध्यगतेनान्तरेण पक्वाशयस्य योऽंशो दृष्टिपथमारुह-
यति तदाच्छादनौतु नितम्बावित्युपदिशन्नाह श्रीणीति । श्रीणिक्काण्डयोर्द्वयोः
श्रीणिक्काण्डयोः समुद्रितायाः श्रीण्वा इति यावत्, उपर्व्युपरिगतस्याशयस्य
पक्वाशयस्याच्छादनौ उपर्व्याशयाच्छादनौ, अन्यानि पार्श्वानि पार्श्वान्तराणि
श्रीणिक्काण्डगतयोः प्रायुक्तयोरस्थोच्चतुष्पाश्वानीति यावत्, तैर्दृढमासक्तौ,
पार्श्वान्तरप्रतिवक्षौ जहाधः संयोगसचिवौ नितम्बौ नामेति योजना ॥ ६० ॥

सन्ध्यति पृष्ठवंशसंभयपार्श्वोत्तिर्य्यग्भावेन कटिकपालयोः पार्श्वे मध्यज्ञा-
धिष्ठाय कुकुन्दरमध्यतोऽधः प्रसृते हे सिरे पार्श्वसंध्यौति प्रसिद्धे इत्याह अध-
इति । अधः पार्श्वान्तरेति प्रत्यासत्त्या श्रीणिक्काण्डयोरेव अन्तरं छिद्रमिति

स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशस्य वृहत्वी नाम ; तत्र शोणि-
तातिप्रवृत्तिनिसितैरुपद्रवैर्नियते ॥ ६२ ॥

पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमूभयतस्त्रिकसस्वद्ये अंसफलके नाम ;
तत्र बाह्वोः स्नापः शोपो वा ॥ ६३ ॥

बाहुमूर्ध्नीशोवासध्येऽसपीठस्कन्धनिबन्धनावंसौ नाम ; तत्र
स्तव्यबाहुता ॥ ६४ ॥

एवमेतानि चतुर्दश पृष्ठमर्माणि व्याख्यातानि ॥ ६५ ॥

अत ऊर्ध्वमूर्ध्नीजङ्गुतानि व्याख्यास्यामः ॥ ६६ ॥

तत्र काण्ठनाडीमुभयतश्चतस्रो धमन्यः—द्वे नीले द्वे श्व
मन्ये व्यत्यासेन ; तत्र सूकता खरवैकृतमरसग्राहिता च ॥ ६७ ॥

पर्यायी । तथाच अधःपार्श्वान्तरप्रतिवर्द्धौ कुकुन्दरप्रतिवर्द्धाविति तात्पर्यम् ।
जघनपार्श्वमध्ययोः कटिकपालयोः पार्श्वे मध्येच, तथा जघनोत्तिर्यग्ूर्ध्वमूर्ध्नी-
प्रदेशे पृष्ठवंशस्योभयपार्श्वे इति यावत्, सिरामर्म्मेनोपदेशात् वर्तमानौ
सायुसहकृतौ सिराविशेषौ पार्श्वसन्धी नामेति प्रत्येतव्यम् । स्तनमूले लचीकृत्य
ऋजुशलाकावेधन्यायेन पृष्ठवंशस्योभयपार्श्वे हि वृहत्वी वर्त्तते तदिदमुच्यते
स्तनेत्यादि । उभयत उभयपार्श्वे । पृष्ठेत्यादि । असगतं हि त्रिकसंसाच्चकांस-
फलाग्रसन्निपातमुपदिशन्ति तदिदं सुच्यते त्रिकेति । त्रिकसस्वद्ये इति संपूर्वस्य
वन्धेरर्थासुसन्धानात् त्रिकासग्वन्धिनी इत्यर्थः, त्रिकोपादानभृते इति निष्कर्षः ।
अनयोद्याक्षकेण सह संयोगसन्निकर्षेऽधोभागेऽर्द्धाङ्गुलं मर्मेति विवेक्तव्यम् ।
तत्रैव स्नायुन्वयादित्याहुः । बाह्वेत्यादि । बाहुमूर्ध्नी बाहुशिरः ॥ ६१—६५ ॥

अत इत्यादि । सिरं च धमन्वीचेति धमन्यः “विरूपाणामपि समानार्था-
नाम्” इत्येकशेषः । सिराधमन्योः समानार्थतात् कथञ्चित् धमनीव्याकरणे

ग्रीवावातुभयतस्तलः शिरामाहकाः ; तत्र सद्योमरणम्

श्रियोचीवयोः सन्धाने कृकाटिके नाम ; तत्र चक्षुसूर्जता

कर्णपृष्ठतोऽधःसंश्रिते विधुरे नाम ; तत्र वार्धिर्यम् ॥ ७० ॥

ब्राह्मसार्गलुभयतः स्तोतोमार्गप्रतिवष्टे अथ्यन्तरतः फणो
नाम ; तत्र गन्वाज्ञानम् ॥ ७१ ॥

क्षूपुच्छान्तयोर्धोऽक्षोर्वाह्यतोऽपाङ्गौ नाम ; तत्रान्यं दृष्टु-
पघातो वा ॥ ७२ ॥

क्षुवोरुपरिनिलयोरावर्त्तौ नाम ; तत्रान्यं दृष्टुपघातश्च
॥ ७३ ॥

क्षुवोः पुच्छान्तयोरुपरि कर्णललाटयोर्मध्ये शङ्खौ नाम ;
तत्र सद्योमरणम् ॥ ७४ ॥

शङ्खयोरुपरि केशान्त उत्तेपी नाम ; तत्र सशल्यो जीव-
ति पाकात् पतितशल्यो वा, नोद्धृतशल्यः ॥ ७५ ॥

व्याप्तीभविष्यति । नीला नीलवर्णा धमनीति यावत्, सन्धा कण्ठशिरेत्यायुर्व्वेदे
प्रसिद्धम् । व्यत्यासेन विपर्य्ययेण नीलामन्धाविभागेनित्येतत् । एतां हि शिरस्तः
कण्ठनाडीलुभयतः प्रसृत्य शाखाविभागेन कण्ठाऽधोभागं जिह्वातलञ्चाधि-
लिङ्गन्ति तदिदं साम्प्रतं भवति तत्र सूकतेत्यादि । ग्रीवायामित्यादि । शिराणां
लातर ध्रुव शिरामाहकाः ककारोऽयमनन्धार्धः । सन्धानं सन्धिः । कर्णेत्यादि ।
कर्णपृष्ठतः कर्णपृष्ठस्याभ्यन्तरतः प्रत्यर्धः, तथैव परिलक्षितत्वात् । विधुरेनाम

भ्रुवोर्मध्ये स्पृपनी नाम ; तत्रोत्क्षेपवत् ॥ ७६ ॥

पञ्च सन्धयः शिरसि विभक्ताः सीसन्ता नाम ; तन्नी-
न्मादभयचित्तनाशैर्मरणम् ॥ ७७ ॥

प्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासन्तर्पणीनां शिराणां मध्ये शिरा-
सन्निपातः शृङ्गाटकानि ; तानि चत्वारि सस्माणि ; तत्रापि
सद्योमरणम् ॥ ७८ ॥

मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्ठात् शिरासन्धिसन्निपातो रोमावर्त्ती-
ऽधिपतिः ; तत्रापि सद्योमरणम् ॥ ७९ ॥

एवमेतानि सप्तचिंशदूर्ध्वजवृगतानि सस्माणि व्याख्या-
तानि ॥ ८० ॥

स्नायुमर्मविशेषौ । प्राणेत्यादि । स्त्रोतोमार्गप्रतिवदे स्त्रोतोमार्गत्वगाहते इति
तात्पर्यम् । भ्रूपुच्छेत्यादि । अत्र पूर्वस्मादभ्यन्तरत इत्यनुक्त्यान्वेयम् । भ्रुवो-
रित्यादि । भ्रुवोरिति भ्रूयदो भ्रूपुच्छात्तभागमेव लज्जयतीति गम्यते आव-
र्त्तेतिसंज्ञाकरणात् । आवर्त्तीजलभ्रमस्तस्यास्यादावर्त्ती नाम शङ्खसन्धी
इत्युपदेष्टव्यम् । मस्तकेति । पृष्ठवंशादुद्गतं हि शिराजातं सुसुलुङ्गाधिष्ठानभूतं
शिरसोऽधःकपालं प्रोक्षित्य तदुपरि सन्निपतत्यश्वरोन्नामावर्त्ताकारेणेति
युक्तमुक्तमस्तकेति । उपरिष्ठादिति शिरसोऽधः कपालस्येत्येव । नेह
रोमावर्त्तेति दृष्टान्तोऽनुपपन्नोविवक्षितरोमानूकसिरास्नायुनुविद्धगोलत्वात् ।
न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः कश्चित् किञ्चित् विवक्षितांशं मुक्त्वा सर्वसारूप्यं
केनचिद्दृश्यितुं शक्यते, सर्वसारूप्ये हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोच्छेद एव
स्यात् । स च रोमावर्त्ताकारः सिरासन्निपातो ऽनिर्व्वचनीयं विन्यस्तेन शाखा
प्रशाखाविशेषेण सर्वं सुसुलुङ्गमाप्याययन्करीरमिदं परिपाति शश्वदित्युप-
यक्तं भवत्यधिपतिरिति ॥ ६६—८० ॥

भवन्ति चात्र ।

जर्जरः शिरांसि विटपे च सकचपाश्वे
 एकैकसङ्कुलमितं तनपूर्वमूलम् ।
 विटपाङ्कुलद्वयमितं सगिवन्धगुल्फं
 क्षीण्येव जानु सपरं सह कूर्पराभ्याम् ॥
 हृदस्तिवूर्चगुदनाभि वदन्ति सूर्द्धिं
 चत्वारि पञ्च च गले दश यानि च द्वे ।
 तानि स्वपाणितलकुञ्चितसम्मितानि
 शेषाण्यवेहि परिविस्तरतोऽङ्गुलार्द्धम् ॥
 एतत् प्रमाणसमिवीक्ष्य वदन्ति तज्ज्ञाः
 शस्त्रेण कर्त्तव्यकरणं परिहृत्य सस्मं ।
 पाश्वर्वाभिघातितसपीह निहन्ति सस्मं
 तस्माच्चि सस्मसदनं परिदूर्जनीयम् ॥ ८१ ॥
 छिन्नेषु पाणिचरणेषु शिरा नराणां
 सङ्क्षोचसीयुरक्षगल्पमतो निरेति ।

जर्जर इत्यादि । शिरांसीलनेन कूर्चशिरांस्त्रेवाभिप्रेयन्ते भीमोभीमचेन
 इतिवदेकदेशेन समुदायार्थावगमात् । कचयोः समीपभवाभ्यां कचधराभ्यां
 सह वर्त्तमाने इति सकचपाश्वे “पाश्वः समीपे” इति हेम चन्द्रः ॥

एकैकं प्रत्येकम् अङ्कुलमित मिति “नपुंसकमनपुंसकेन”-इत्येकवत् नपुं-
 सकल्पञ्च । कूर्पराभ्यां सह सपरं सद्वितीयं जानु च । क्षीण्येव प्रत्येकं तत्रङ्कुल-

प्राप्यामितव्यसनमुग्रमतो मनुष्याः
 संछिन्नशाखतत्त्वन्निधनं न यान्ति ॥
 क्षिप्रेषु तत्र सतलेषु हतेषु रक्तं
 गच्छत्यतीव पवनश्च रुजं करोति ।
 एवं विनाशमुपयान्ति हि तत्र विद्धा
 हृत्ता इवायुधविघातनिकृत्तमूलाः ॥
 तस्मात् तयोरभिहतस्य तु पाणिपादं
 छेत्तव्यमाशु मणिवन्धनगुल्फदेशे ॥ ८२ ॥
 मर्माणि शल्यविषयार्द्धमुदाहरन्ति
 यस्माच्च मर्मसु हता न भवन्ति सद्यः ।
 जीवन्ति तत्र यदि वैद्यगुणेन केचित्
 ते प्राप्नुवन्ति विकलत्वसंशयं हि ॥ ८३ ॥
 सन्निन्नजर्जरितकोष्ठशिरःकपाला
 जीवन्ति शस्त्रविहतैश्च शरीरदेशैः ।

मेव न पुनरन्यथेत्येवकारार्थः । हृदादीनां समाहारो हृदस्तिक्कूर्चगुदनाभि, मूर्ध्नि
 चत्वारि शृङ्गाटकानि, पञ्चच सीमन्ताः गले दशह इति नीला-मन्या-मातृका-
 संख्यामात् प्रत्येतव्यम् स्वपाणितलकुञ्चितसन्निप्तानि मुष्टिप्रमाणानीत्यर्थः ।
 एकान्ततो मर्माणि परिहर्त्तव्यानीत्याह पाश्वेति । क्षिप्रेषु तलहृदयेषु चोप-
 हतेषु विवक्षितं मणिवन्धनगुल्फच्छेदं युक्त्या समन्वेतुमिदमुच्यते छिन्नेष्विति ।
 एतच्च प्रतिहतवन्सादिक्रियान्तरविषयमित्युपदिशान्याचार्याः ॥ ८१—८२ ॥

द्विजैश्च सक्थिभुजपादकरैरशेषै-

र्वेषां न सर्पपतिता विविधाः प्रहाराः ॥ ८४ ॥

सोसमाक्षततेजांसि रजःसत्त्वतमांसि च ।

सस्मसु प्रायशः पुंसां भृतात्मा चावतिष्ठते ॥

सस्मस्वभिहतास्तस्मान्न जीवन्ति शरीरिणः ॥ ८५ ॥

हृन्न्द्रियार्थेष्वसम्प्राप्तिर्मनोवृद्धिविपर्ययः ।

रजश्च विविधास्तीव्रा भवन्त्याशुहरे हते ॥

हते कान्तान्तरघ्ने तु ध्रुवो धातुक्षयो नृणाम् ।

ततो धातुक्षयाज्जन्तुर्वेदनाभिश्च नश्यति ॥

हते वैकल्यजनने केवलं वैद्यनैपुणात् ।

शरीरं क्रियया युक्तं विकलत्वमवाप्नुयात् ।

विशल्यघ्नेषु विज्ञेयं पूर्वोक्तं यच्च कारणम् ॥

रुजाकराणि मर्माणि क्षतानि विविधा रजः ।

कुर्वन्त्यन्ते च वैकल्यं कुवैद्यवशगो यदि ॥ ८६ ॥

केदमेदाभिघातेभ्यो दहनाहारणादपि ।

उपघातं विजानीयान्मर्मणां तुल्यलक्षणम् ॥ ८७ ॥

सर्माणीत्यादि । अकारेण “तेषु” इत्युपक्रमस्य “प्राणास्तिष्ठन्ति” इति प्राशुक्तमनुकर्षति तथाच सति प्राणाधिष्ठानत्वाच्चेत्यर्थः । उक्तमर्थं प्रपञ्चेनाव-
गमयति सोमेत्यादिना । विशल्यघ्नेष्विति । अशब्दोऽयं तु यद्दस्याननिवेशी

मर्माभिघातश्च न कश्चिदस्ति
 योऽस्त्पात्ययो वापि निरत्ययो वा ।
 प्रायेण मर्मस्वभिताडितास्तु
 वैकल्यमृच्छन्त्यथ वा म्रियन्ते ॥ ८८ ॥
 सम्सांख्यभिष्टाय हि ये विकारा
 मूर्च्छन्ति काये विविधानराणाम् ।
 प्रायेण ते कृच्छ्रतमा भवन्ति
 नरस्य यत्नैरपि साध्यमानाः ॥ ८९ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां शारीरस्थाने प्रत्येकमर्मनिर्देश-
 शारीरं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वाक्चमेदप्रयोजनः । अयमर्थः विशल्यन्नेषु विहतेषु तत्कारणं तन्मृत्युहेतु-
 विज्ञेयं यत्तु पूर्वोक्तं वायोनिर्गमनरूपमित्येतत् । रुजित्यादि । अन्ते परिणामे ।
 मर्मविद्वज्ज्ञानानि मर्मच्छेदादावतिदिशति च्छेदेत्यादिना । परिशिष्टं
 निगदव्याख्यातम् ॥ ८३—८९ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 शारीरस्थाने प्रत्येकमर्मनिर्देशोनाम षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः सिरावर्णनविभक्तिनाम शरीरं व्याख्यास्यामः ॥१॥

सप्त शिरागतानि भवन्ति ; याभिरिदं शरीरमाराम इव
जलहारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपस्त्रिह्यतेऽनुगृह्यते
चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः । द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां
प्रतानाः । तासां नाभिर्मूलं, ततश्च प्रसरन्त्यूर्ध्वमधस्तिर्व्यक्
च ॥ २ ॥

प्रान्वराचिख्यासितत्वेनोदरीकृतैष्वर्थेषु मध्ये इदानीं सिरैवानुक्रान्तेति
सिरावर्णनविभक्तिं नाम शरीरमधिकरोति अथात इत्यादिना । वर्णनं गुण-
कक्षाभिधानं विभक्तिश्च तैस्तैर्भावाविशेषैर्विभागः । सिराणां वर्णनविभक्तौ
अनेति सिरावर्णनविभक्तिः ॥ १ ॥

भगवन् कांकारिं कुर्व्यत्यः कति नाम शिरा अस्मिन् शरीरे वर्तन्ते
आहोस्त्रित् किमिवैताः प्रतन्वन्त्युताहो किंभूलाश्च ता इत्येवं विवक्षूनपाक-
रोति सप्तेति । शरीराम उपवनं, जलहारिणी प्रणाली, केदारः चित्रम्,
कुल्या अस्या कृत्रिसा नदी, सेवनीनां सेवनीसदृशानां शिराणां, प्रतानाः
विस्ताराः । अत्र नाभिर्मूलमिति नाभिश्चोऽविशेषप्रवृत्तोऽपि गर्भस्य नाभि-
निवाधिकरोतितीति निश्चीयते तस्याएव द्वेकसिराधमन्यात्मकत्वेन शिरा-
नूततया विवृणितत्वात्, जातोत्तरकालन्तु पुनरष्टमे नवमे वाऽङ्गि सिरा-
स्यन्धविनाशतत्वेन समूलकाषमाकाषाच्च ॥ २ ॥

भवतश्चान्न ।

यावत्पुस्तु शिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम् ।

नाभ्यां सर्वा निवद्वास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥ ३ ॥

नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिव्युपाश्रिता ।

शिराभिराहता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥ ४ ॥

तासामित्याद्युक्तमर्थं स्फुटीकृत्य श्लोकेनावगमयति । यावत्पुस्तु इति । इहापि शरीरिणामिति शरीरिणश्चेन गर्भेणवाभिप्रेयतइति गम्यते सम्भवन्तीति निर्दिष्टात्, सम्पूर्वादि भवतिरुत्पत्त्यर्थः । शिराश्च गर्भावस्थायामेवोत्पद्यन्ते नत्वेवोर्ध्वमित्यतः प्राङ्नाभिश्चेन गर्भनाभेरुपादानमेकान्तेन निरक्षुण्णं भवतीत्यध्यवसितव्यम् । समन्ततः सर्व्वतः प्रतन्वन्ति विस्तृन्वन्ति शरीर-मूलं मातुराहाररसमाहर्तुमिति शेषः । यथावन्नाभिं स्तीति नाभिस्था इति । प्राणिनां प्रकृतत्वात् प्राणवतां गर्भाणामित्यर्थः । प्राणाः इहाग्नी-पोमादयः प्रागुक्ता भावविशेषाः । न चात्रेयमाशङ्का कर्त्तव्या कथं नु खलु सर्व्वस्मिन् शरीरे शरीरैकदेशे चावस्थिताः प्राणा गर्भाणान्तु नाभ्यां तिष्ठन्तीत्यासन्नन्त्याद्यर्था इत्याह प्राणानिति । यतो नाभिरियं प्राणान् प्राण-मूलत्वेन प्राणातिदिष्टान् मातुराहाररसाहारिणो गर्भाशयगतान् शिराविशेषान् व्युपाश्रिता उत्वोद्ग्रेदिस्त्रिणाडीमूलसंसक्तपिठराकारभावविशेषानुसारिणीभिः “मूल” इति प्रसिद्धानुविज्ञाभिरिति यावत्, मातुराहाररसवाहिनीभिः शिराभिरभिसृष्टा प्राणानां परिपोषकं तमेवाहाररसमाहर्तुमिति शेषः, तदिदमुपपन्नं भवति “नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः” इत्यत्राकृतम् । न तावदद्यापि समस्मिन्नर्थे सम्यक् प्रत्ययो जायते, यथाच नाभिवन्धवद्वास्ताः शिरा नाभेर्वह्निः स्थित्वाऽपि प्रभवन्त्यन्तर्गतं मातुराहाररसमाहर्तुं येनोक्तं नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणा इत्यतः पुनरपि विशदं विज्ञापयतु भगवानित्याह

तासां स्रूजशिराश्चत्वारिंशत्—तासां वातवाहिन्यो दश,
पित्तवाहिन्यो दश, कफवाहिन्यो दश, दश रक्तवाहिन्यः ।
तासां वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं
भवति, तावत् एव पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने, कफवाहिन्यश्च
कफस्थाने, रक्तवाहिन्यश्च यक्षत्प्रीक्रीः—एवमेतानि सप्त
शिराशतानि ॥ ५ ॥

तत्र वातवाहिन्यः शिरा एकस्मिन् संक्थि पञ्चविंशतिः ।
एतेनेतरसंक्थिवाह्यं च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु कोष्ठे
चतुस्त्रिंशत् ; तासां गुदमेढ्राश्रिताः श्रोण्यासष्टौ ; द्वे द्वे
पाश्वर्योः, षट् पृष्ठे, तावत् एव चोदरे, दश वक्षसि । एक-
चत्वारिंशज्जुगुणं जर्द्धं ; तासां चतुर्दश घ्रीवायां, कर्णयो-
श्चतस्रः, नव जिह्वायां षट् नासिकायाम्, अष्टौ नेत्रयोः ।

शिराभिरिति । नाभिरियमरकैर्निखातैर्नेमिप्रसक्तैः काष्ठैश्चक्रनाभिचक्र-
पिण्डिकैव शिराभिरिति तस्मिन् “फुल्ल” इतिप्रसिद्धे पिठराकारे वस्तुनि
निखाताभिरन्तःशुपिरानुसारिणीभिर्मातुराहाररसहारिणीभिरेवावृता सम-
न्ताद्दृष्टित्यर्थः । अतो वाहःस्वत्वेन प्रतिभाता अपि ताः शिरा नाभिरन्तः
शुपिरानुसारिणीत्वात् प्रभवन्त्यन्तर्गतं मातुराहाररसमाहर्तुमनायासेनेत्य-
न्वाशयः ॥ ३—४ ॥

अवसितमिदं संचितं शिराणां वर्णनं नामेदानीन्त्वासां प्रक्रान्तां विभक्ति-
त्वेन प्रवर्तयिष्याम प्रत्याह तासामित्यादि । सर्व्ववहत्वेन विवक्षितानामासां
वातादिवाहिनीत्वेन व्यपदेशो बाहुल्यानुश्रयाद्देदितव्याः । वातादीनां स्थानानि

एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहानां शिराणां व्याख्या-
तम् ॥ ६ ॥

एष एव विभागः शेषाणामपि । विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो
नेत्रयोर्दृश, कर्णयोर्दृश । एवं रक्तवहाः कफवहाश्च । एवमेतानि
सप्त शिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि ॥ ७ ॥

भवन्ति चान्न ।

क्रियाणामप्रतीघातमसौहं बुद्धिकर्मेणाम् ।

करोत्यन्यान् गुणांश्चापि स्वाः शिराः पवनञ्चरन् ॥ १

यदा तु कुपितो वायुः स्वाः शिराः प्रतिपद्यते ।

तदाह्य विविधा रोगा जायन्ते वातसम्भवाः ॥ ८ ॥

आजिष्णुतामन्नरुचिसन्निदीप्तिमरोगताम् ।

संसर्पत् स्वाः शिराः पित्तं कुर्व्याच्चान्यान् गुणानपि ॥ ९

यदा प्रकुपितं पित्तं सेवते स्ववहाः शिराः ।

तु प्राग्ज्ञानप्रश्ने व्याख्यातानि । इहापि प्राग्वात् सक्थिग्रहस्य पादाया-
दूरुपर्यन्ते देशे तात्पर्यम् । विशेषस्त्विति तुकारेणावधारयन् कोष्ठेषु शिराणां
सक्थिवत् साध्येनावस्थानमेकान्तेन निरूपयति । कोष्ठे कोष्ठसामान्ये विशेषतः
प्रमेदेन तत्तत्तस्यैवेति यावत् । ताः पुनर्विभज्योपदिदिच्छति तासामिति ।
पृष्ठे पृष्ठधंशस्योभयस इत्यर्थः । तावत् पङ्क्तिर्यः । तासां कोष्ठगताना-
सित्वर्थः ॥ ५—७ ॥

क्रियाणा मिति । बुद्धिकर्मेणां बुद्धिकर्मेन्द्रियाणात्मसौहं दुःखाभावम् ।
उदीर्णतोक्ताहशीलता आजिष्णुता कान्तिः । तत्रेत्यादि । आभामारुण-

तदाह्य विविधा रोगा जायन्ते पित्तसंश्लवाः ॥ ८ ॥
 स्नेहसङ्गेषु सन्धीनां स्नेह्यै वलमुदीर्णताम् ।
 कान्तोत्प्लव्यान् गुणांश्चापि वलासः स्वाः शिराश्चरन् ॥
 यदा तु कुपितः श्लेष्मा स्वाः शिराः प्रतिपद्यते ।
 तदाह्य विविधा रोगा जायन्ते श्लेष्मसंश्लवाः ॥ १० ॥
 धातूनां पूरणं वर्णं स्पर्शज्ञानमसंशयम् ।
 स्वाः शिराः सञ्चरद्रक्तं कुप्याच्चान्यान् गुणानपि ॥
 यदा तु कुपितं रक्तं सेवते खवहाः शिराः ।
 तदाह्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसंश्लवाः ॥ ११ ॥
 नहि वातं शिराः काश्चिन्नं पित्तं केवलं तथा ।
 श्लेष्माणं वा वहन्त्येता ततः सर्व्ववहाः श्रृताः ॥
 प्रदुष्टानां हि दोषाणामुच्छितानां प्रधावताम् ।
 भ्रुवमुन्मार्गमनसतः सर्व्ववहाः श्रृताः ॥ १२ ॥
 तत्राक्षणा वातवहाः पृथ्यन्ते वायुना शिराः ।
 पित्तादुष्णाश्च नीलाश्च शीता गौर्य्यः स्थिराः कफात् ॥
 अक्षवहास्तु रोहिण्यः शिरा नात्युष्णशीतलाः ॥ १३ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि न विध्येद्याः शिरा सिषक्

स्वादीद्य भावान् यन्तेनैव निरुपयन्ति कुशलाः । रोहिण्योरक्तवर्णाः
 ॥ ८—१३ ॥

अत इत्यादि । व्याससमासाभ्यामुपदिष्टं हि शास्त्रं प्रतिपिक्तोः सद्य

वैकल्यं मरणञ्चापि व्यधात् तासां ध्रुवं भवेत् ॥ १४ ॥

शिराशतानि चत्वारि विद्याच्छाखासु बुद्धिमान् ।

षट्त्रिंशच्च शतं कोष्ठे चतुःषष्टिञ्च मूर्धनि ॥

शाखासु षोडश शिराः कोष्ठे द्वात्रिंशदेव तु ।

पञ्चाशज्जलुणश्चोर्ध्वमव्यध्याः परिकीर्त्तिताः ॥ १५ ॥

तत्र शिराशतमेकैकस्मिन् सक्थि भवति । तासां जाल-
धरा त्वेका, तिस्रश्चाभ्यन्तराः—तत्रोर्वीसंज्ञे द्वे, लोहि-
ताक्षसंज्ञा चैका, एतास्त्वव्यध्याः । एतेनेतरसक्थिवाह्यं च
व्याख्यातौ । एवमशस्त्रकृत्याः षोडश शाखासु ॥ १६ ॥

द्वात्रिंशत् श्रोण्याम् । तासामष्टावशस्त्रकृत्याः—द्वे द्वे
विटपयोः कटीकतरुणयोश्च ॥ १७ ॥

अष्टावष्टावैकैकस्मिन् पार्श्वे तासामेकैकामूर्ध्वगां परिहरत्
पार्श्वसन्धिगते च द्वे ॥ १८ ॥

प्रत्ययकरं भवतीति मन्वानः प्रथमं तावत् यत्र यावतीषु यावत्योऽव्यध्या-
स्तन्मात्रमुपदिदिक्षुराह शिरेति । चत्वारि शिराशतानीति चतसृणां वातादि-
वाहिनीनां सङ्ख्यानादेवमेवोत्तरत्वापि लक्षणीयम् । चतुःषष्टिञ्चेति चकारेण
शतमित्यनुक्त्यते शतं चतुःषष्टिञ्चेन्निष्कर्षः । उक्तमर्थं प्रपञ्चेनावगमयति
तत्रेति । अत्र चतुःशतेषु मध्ये इत्यर्थः । ऊर्वीलोहिताक्षश्च द्वे मर्मणी
प्रागुक्ते । अत्र तु तत्सम्बन्धित्वात् तदुपलक्षितास्तादृशकाः शिरास्तात्
संज्ञयोपदिश्यन्ते उपचारादित्यनुसन्धेयम् । कोष्ठगताः शिराश्चाधिकरोति

चतुष्टो विंशतिश्च पृष्ठवंशमुभयतः । तासामूर्ध्वगामिन्यौ
हे परिहरेद्दृष्टीगिरि ॥ १६ ॥

तावत् एवोदरे । तासां मेढ्रोपरि रोमराजीमुभयतो
हे हे परिहरेत् ॥ २० ॥

चत्वारिंशद्वज्रसि । तासां चतुर्दशाशखकृत्याः, हृदये
हे, हे हे स्तनमूले, स्तनरोहितापलापस्तस्त्रेषूभयतोऽष्टौ—एवं
द्वात्रिंशदशखकृत्याः पृष्ठोदरोरसु भवन्ति ॥ २१ ॥

चतुःषष्टिशिराशतं जन्तुण ऊर्ध्वं भवति । तत्र षट्पञ्चा-
शच्छिरोधरायाम्; तासामष्टौ चतस्रश्च सर्मसंज्ञाः परिहरेत्,
हे कृक्काटिकयोः, हे विधुरयोः । एवं ग्रीवायां षोडशावध्याः ।
हनीमुभयतोऽष्टावष्टौ ; तासान्तु सन्निधमन्यौ हे हे परि-
हरेत् ॥ २२ ॥

षट्त्रिंशज्जिह्वायाम् । तासामधःषोडशाशखकृत्याः—
दसवहे हे, वाग्वहे च हे ॥ २३ ॥

द्वात्रिंशदित्यादिना भवन्तीत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण । विटपादिगतानामपि
सिराणासुक्तेन सर्मसलघणेन विटपाद्वारश्चकत्वेनाभ्युपगमेऽपि हे हे विट-
पयोरित्येवं सप्तमीनिर्देशद्वयं यने तिलका इतिवत्—कथञ्चिद्भेदविवक्षयेति
गन्तेत्यस्य । तावत्तद्यत्त्रिंशति इत्यर्थः—चत्वारिंशदिति । उपदिश्यते हि
स्तनरोहितयोः उभयतो हे हे द्वात्रयोश्चैकैकं युक्तमुक्तमुभयतोऽष्टाविति ॥
॥ १४—२१ ॥

द्विर्द्वादश नासायाम् । तासामौपनासिक्यश्चतस्रः परि-
हरेत् । तासामेव च तालुन्येकां मृदाबुद्देशे ॥ २४ ॥

अष्टात्रिंशदुभयोर्नेत्रयोः । तासामेकैकामपाङ्गयोः परि-
हरेत् ॥ २५ ॥

कर्णयोर्दश । तासां शब्दवाहिनीमेकैकां परिहरेत् ॥
॥ २६ ॥

नासानेत्रगतास्तु ललाटे षष्टिः । तासां केशान्तानुगताः
श्चतस्रः ॥ २७ ॥

आवर्त्तयोरेकैका स्थपन्याञ्चैका परिहर्त्तव्या ॥ २८ ॥

शङ्खयोर्दश । तासां शङ्खसन्धिगतामेकैकां परिहरेत् ॥
॥ २९ ॥

द्वादश मूर्द्ध्नि । तासामुत्क्षेपयोर्द्वे परिहरेत् , सीमन्ते-
ष्वेकैकामेकामधिपताविति ॥ ३० ॥

चतुरित्यादि । अष्टौ मातृकाः चतस्र इति तु मन्यानीलासङ्ख्यानात् ।
हृनोक्तभयतो ऽष्टावष्टावित्यपि शिरोधरागता एवेत्युच्येयम् । अधःषोडशेष्वश-
क्त्याः अधःषोडशाशक्त्याः । रसवहे ह्ये इत्यादिना ऽनन्तरोपदिष्टाश्चतस्र-
इति योजना । रसवहे ह्ये सेवन्त्या उभयतो लक्षितव्ये वाग्वहे च ह्ये
तदुपरीत्युपदिश्यन्त्याचार्याः । औपनासिक्योनासासमीपवर्त्तिन्यो नासा-
तलेपार्श्वगता इति निष्कर्षः । उद्दिश्यते अन्विष्यतेऽत्रेति उद्देशो ऽवकाशः ।
नाखेत्यादि । अत्र षष्टिरित्युक्तेऽपि नासागताः षट् नेत्रगताश्चतुर्विंशतिरेव-

एवमगन्धकृत्याः पञ्चाशज्जनुगं जर्ह्वमिति ॥ ३१ ॥

भवति चात्र ।

व्याघ्रवन्ताभितो देहं नाभितः प्रसृताः शिराः ।

प्रतानाः पद्मिनीकन्दादिसादीनां यथा जलम् ॥ ३२ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां शारीरस्थाने शिरावर्णनविभक्तिर्नाम

शारीरं सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

ललाटे दृश्यते, अथ चेत् शिराशब्देन “शिराविकारा एव धमन्धः” इति परा-
भिमतमाश्रित्योक्षे एव शिराधमन्धौ परिगृह्येते तर्हि नाशुपपत्तिः । तासा-
मित्युत्तरत्वाप्यनुपपद्यते । तासां ललाटानुसारिणीनां नासानेत्रगतानाश्रित्यर्थः ।
सीमन्तेषु पञ्चस्त्रित्युक्षेयम् । उपसंहरति व्याघ्रवन्तीति । यथा पद्मिनीकन्दात्
प्रसृता निर्गता विसादीनां विसृष्टणालानां प्रताना जलं व्याघ्रवन्तीत्यन्वयः ।
परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ २२—३२ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
शारीरस्थाने शिरावर्णनविभक्तिर्नाम शारीरं सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातः शिराव्यधविधिगारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

वात-स्यविर-सूक्ष्म-क्षतजीण-भीरु-परिश्रान्त-क्लीमद्याध्व-
क्षर्शित-सक्त-वान्त-विरिक्तास्यापितानुवासित-जांगरित-क्लीव-
क्षश-गर्भिणीनां कास-श्वास-शोष-प्रवृद्धज्वराक्षेपक-पक्षाघातो-
पवास-पिपासा-मृच्छाप्रपीडितानाञ्च शिरां न विध्येत्, याश्चा-
व्यध्याः व्यध्याद्यादृष्टाः, दृष्टाश्चायन्त्रिताः, यन्त्रिताश्चानुत्थिता
इति ॥ २ ॥

शोणितान्वसेकसाध्याश्च विकाराः प्रागभिहितास्तेषु चाप-

नष्टज्वरोपदिष्टानां व्यधेन परिहृत्तव्यानां शिराणां विज्ञानादेवं शिराव्यधं
चिकीर्षन्ती भिषजः सहस्रमपि सम्भूय प्रभवन्ति कच्चिदप्यातुरं सुखायुपा योजे-
यितुं विधिवज्ज्ञानापेक्षत्वाद्यथावद्वधनस्येति कृत्वेदानीं शिराव्यधविधिमधि-
करोति अथात इत्यादिना । परिदृष्टकर्माणां शल्यविदस्त्वत्र शिराधमन्योः
प्रायेष्टैकरूपत्वमभिममौच्य व्यधने फलं प्रत्यविशेषाच्च शिराग्रहणेनैव धमनी-
नामपि परिग्रहं कुर्वन्ति तत्तु नासाम्प्रतमित्यनुसन्धेयम् ॥ १ ॥

न खलु विधिरयं सर्वत्र सिद्धिमारोहति कच्चिदपि चापादयति कष्टतमा-
न्नापदमुपघातायेति प्रथमं तावद्विच्छेदं पर्युदस्यति वालेति । अव्यध्याः
प्रागुक्ताजालधरादयः, अदृष्टा गन्धीरगतिकत्वादृष्टिपथमनाक्रान्ताः, अय-
न्त्रिता अनुत्थिताश्च रक्ता न विस्त्रावयन्तीति प्रतिषिध्यन्ते । शोणितेत्यादि ।
प्रागिति शोणितवर्णनीयेऽष्टविधेश्लेककर्मस्येव । अनुक्तेषु सुखमंजीहांदिषु, यथा-

क्षौद्रत्वेषु चानुक्तेषु यथाभ्यासं यथान्यायञ्च शिरां विध्येत्
॥ ३ ॥

प्रतिप्रिधानासपि च विषोपसर्गं आत्ययिकेषु शिराव्यधन-
नप्रतिषिद्धम् ॥ ४ ॥

तच्च स्निग्धस्निग्धमातुरं यथादोषप्रत्यनीकं द्रवप्रायमन्नं
शुक्तवन्तं यवान् पीतवन्तं वा यथाकालमुपस्थाप्यासीनं स्थितं
वा प्राणानवाधमानो वस्त्रपट्टचर्मन्तर्व्वल्कललतानामन्य-
तमेन यन्त्रयित्वा नातिगाढं नातिभिष्विलं शरीरप्रदेशमा-
लाद्य यथोक्तं शस्त्रं गृहीत्वा शिरां विध्येत् ॥ ५ ॥

नैवातिशीते नात्युष्णे न प्रवाते न चाभिते ।

शिराणां व्यधनं कार्य्यसरोने वा कदाचन ॥ ६ ॥

अथासं यथासन्नम्, एतत्तु सुख्यानामदर्शनविषयम् । स्मरन्ति च “× ×
यथोक्तानामदर्शने । सर्गहीने यथासन्ने देशेऽन्यां व्यधयेच्छिराम् ।” इति ।
यथान्यायं यथोचिताम्, इति तु व्यध्यासु वक्षीयूत्येतासु विमृश्य व्यधनार्थम् ।
प्रतीति । विषोपसर्गे सर्पदंशनाद्युपस्थिते तस्मिन् तस्मिन् विकारे, आत्ययि-
कत्वेनैवास्थोपलब्धेऽपि पृथगुपादानमेकागतेनाप्रतिषिद्धत्वमाख्यातुम् । आत्य-
यिकेषु विसर्पादिषु । तत्रेति । उपस्थाप्य पुरोधसा देवानर्चयित्वेत्यर्थः ।
उपपूर्व्वोहि तिष्ठतिरर्चार्थः । “कृतस्तन्ययनः स्निग्धरसान्नामतिभोजितः” इति
तन्वान्तरश्च । आसीनं ललाटादिगतशिराव्यधनार्थमुपविष्टम् । स्थितं पादादि-
गतशिराव्यधनार्थं दण्डवदवस्थितमित्यर्थः । प्राणान् यथासम्भवं प्राणत्वेनोप-
दिष्टान् वाय्वादीन्, अवाधमानोऽपीडयन्, यन्त्रयित्वा शोणितगतिनिरोधेन
विरोधायनार्थं यथावद्व्येनोपस्थाप्य, आसाप्यासाप्य शिरासिति शेषः ॥ २—६ ॥

तत्र व्यध्यशिरं पुरुषं प्रत्यादित्यसुखमरत्तिमात्रोच्छ्रिते
उपवेश्यासने सक्थोराकुञ्चितयोरुपरि कूर्परसन्निधयं निवेश्य
हस्तावन्तर्गूढाङ्गुष्ठकृतमुष्टी मन्ययोः स्थापयित्वा यन्त्रणशाटकां
ग्रीवासुष्टोरुपरि परिक्षिप्यान्वेन पुरुषेण पश्चात्स्थितेन वाम-
हस्तेनोत्तानेन शाटकान्तर्द्वयं ग्राहयित्वा ततो वैद्यो ब्रूया-
द्वक्षिणहस्तेन शिरोत्यापनार्धं नात्यायतशिथिलं यन्त्रसावे-
ष्टयेत्यङ्गुक्स्त्रावणार्धं यन्त्रं पृष्ठमध्ये च पीडयेति, कर्मपुरुषञ्च
वायुपूर्णमुखं स्थापयेत्, एष उत्तमाङ्गगतानामन्तर्मुखवर्जानां
शिराणां व्यधने यन्त्रणविधिः ॥ ७ ॥

तत्रेत्यादि । प्रत्यादित्यसुखमिति दर्शनसौकर्यार्थमिदमुच्यते तेन
यथेयं शिरां स्फुटं दृष्टिपथमाक्रामति विशेषणस्यास्य तथाभूतत्वे तात्पर्य-
मिति निश्चीयते, अक्षरार्थपरिचये हि मध्यन्दिने कर्मणि कर्त्तव्ये कर्मपुरुष-
स्योदक्षितसुखत्वं प्रसज्येत, तन्नेष्यते क्रियाऽसौकर्यात् । अरत्तिमात्रोच्छ्रित-
इत्यकिञ्चित्कारमिवावभाति, अक्षदेव भूमावुपवेश्य कर्मकुर्व्वाणानामस्माकं
नियमेन सिद्धयवाप्तेः । निवेश्य संस्थाप्य, तत्तत्संस्तुताङ्गुष्ठेन पाणिना कृता
मुष्टिर्यत तावन्तर्गूढाङ्गुष्ठकृतमुष्टी परिक्षिप्य विन्यस्य यन्त्रणशाटकां यन्त्रण-
पञ्चम्, तत इति द्वितीयांतात् सार्वविभक्तिकस्तसि तं पुरुषमित्यर्थः ।
नात्यायतशिथिलं नात्याकृष्टं नाऽपि च शिथिलं सममित्येतत्, यन्त्रणं यन्त्रण-
शाटकान्, आवेष्टय द्वित्रिर्ध्वऽवर्त्तय चकारात् यन्त्रं यन्त्रणं यथास्यास्तथा
पृष्ठमध्ये स्तन्त्रयोरन्तराले पीडय आकर्षय इति च ब्रूयादित्यन्वयः । जिह्वादि-
वतानां हि शिराणां यन्त्रणविधिः परमतो निवेदयिष्यते तदिदमुच्यतेऽन्त-
रिति । सुखस्यान्तरित्यन्तर्मुखं तद्वर्ज्यस्थान्ययत्नेन परित्यज्यतीति कर्म-

तत्र पादव्यध्यगिरश्च पादं ससे स्थाने सुस्थिरं स्थाप-
यित्वान्यं पादसीपत्यङ्गुचितसुच्चैः कृत्वा व्यध्यपादं जानु-
सन्धेरधः शाटकेनावेष्ट्य हस्ताभ्यां प्रपीड्यागुल्फं व्यध्यप्रदे-
शस्त्रोपरि चतुरङ्गुलं पट्टादीनामन्यतमेन बद्धा वा पादगिरां
विध्येत् ॥ ८ ॥

अथोपरिष्ठाङ्गुली गूढाङ्गुष्ठकृतमुष्टी सम्यगासने स्थापयित्वा
सुखोपविष्टस्य पूर्ववदन्तं बद्धा हस्तगिरां विध्येत् ॥ ९ ॥

गृध्रसीविज्ञाच्योः सङ्गुचितजानुकूर्परः स्यात् ॥ १० ॥

स्थनीयन्तर्मुखवर्जा जिह्वादिगतेतरा इत्यर्थः । अत्र “सक्थीराकुञ्चितयो
निर्विश्य कूर्परसन्निध्यस्योपरि” इत्ययं विमंष्टुलः पाठो नार्हति यथावत्यन्वय-
प्रकारमाख्यातुम् ॥ ७ ॥

तत्रेत्यादि । अत्र ससे देश इत्यसांसलपादविषयम् । सांसलन्त्विक-
गुहकादीनामन्यतमस्त्रिन्नेव स्थापनीयम् अन्यथा हि नोत्तिष्ठन्ति गिराः प्रायेण ।
उच्चैः कृत्वाऽवलम्बनार्थं प्रपदमात्रेण भूमौ विन्यसेत्यर्थः । आगुल्फं
गुल्फमभिव्याप्य गुल्फादूर्वाग्वा जानुसन्धेरधो हस्ताभ्यां प्रपीड्य शाटकेन
वस्त्रेणावेष्ट्य, पचान्तरमाह व्यध्यप्रदेशस्येति । अत्र “ग्लोनादीनामन्यतमेन वशां
पादगिरां विध्येत्” इत्यसमञ्जसः पाठः आगुल्फं जानुसन्धेरधो बद्धस्य पुन-
र्व्यध्यप्रदेशस्योपरि चतुरङ्गुले बन्धनानर्थक्यात्, उक्तेऽस्मिन् चतुरङ्गुलमात्रे
बन्धनेनापि शिरोत्यानाच्च । अथेत्यादि । पूर्ववत् पादवत् कूर्परसन्धि-
रधःशाटकेनावेध्य व्यध्यप्रदेशस्योर्ध्वं चतुरङ्गुले वा पट्टादीनामन्यतमेन
बद्धेत्यर्थः । गूढाङ्गुष्ठकृतमुष्टी हस्तो उपरिष्ठादूर्ध्ववर्तिन्यासने सम्यक्
स्थापयित्वा सुखोपविष्टस्य हस्तगिरां विध्येदित्यन्वयः । अत्र गूढाङ्गुष्ठ-

श्रीणीपृष्ठस्कन्धेषून्नमितपृष्ठलावाक्शिरस्कन्धोपविष्टस्य विस्फूर्जितपृष्ठस्य विध्येत् ॥ ११ ॥

उदरोरसोः प्रसारितोरस्कन्धोन्नमितशिरस्कन्धस्य विस्फूर्जितदेहस्य ॥ १२ ॥

बाहुभ्यामवलम्ब्यमानदेहस्य पार्श्वयोः ॥ १३ ॥

अवनामितमेढ्रस्य मेढ्रे ॥ १४ ॥

उन्नमितविदष्टजिह्वाग्रस्याधोजिह्वायाम् ॥ १५ ॥

अतिव्याप्ताननस्य तालुनि दन्तमूलेषु च ॥ १६ ॥

एवं यन्त्रोपायानन्यांश्च शिरोत्यापनहेतून् बुद्ध्यावेक्ष्य शरीरवशेन व्याधिवशेन च विदध्यात् ॥ १७ ॥

सांसलेष्ववकाशेषु यवमात्रं शस्तं निदध्यादतोऽन्येष्वर्द्धयवमात्रं व्रीहिमात्रं वा व्रीहिमुखेण ॥ १८ ॥

अस्यामुपरि कुठारिकया विध्येदर्द्धयवमात्रम् ॥ १९ ॥

कृतमुष्टित्वे चेच्छिरा नोत्तिष्ठेत्तर्ज्यान्त्रफलाकारं पाषाणाद्विखण्डं हस्तेन ग्राहयित्वा तलेन विधिना यन्त्रणं कार्यमित्युपदेशः । श्रीभ्रसीविश्लाघ्यी प्रति प्रागुक्तेषु यन्त्रणप्रकारेषु मध्ये प्रसारितसक्थिवाहुत्वमात्रं निरस्यन्नाह श्रीभ्रसीति । विस्फूर्जितपृष्ठस्य आन्वितत्वेन दृढविस्फारितपृष्ठस्य । बाहुभ्यामिति वृक्षशाखाद्यालम्बिताभ्यामेव, अवलम्ब्यमानदेहस्य उच्चैरवस्थाप्यमानशरीरस्य । अवनामितमेढ्रस्य आनमितमेढ्रस्य यक्तीकृतमेढ्रस्येति यावत् ॥ ८—१८ ॥

सर्वान्ति चात्र ।

अक्षे वर्षासु विध्येत् ग्रीष्मकाले तु गीतले ।
 हेमन्तकाले मध्याह्ने शस्त्रकालास्तयः स्मृताः ॥ २० ॥
 सस्यक्शस्त्रनिपातेन धारया या स्रवेदसृक् ।
 मुहूर्त्तं रुद्धा तिष्ठेच्च सुविद्धां तां विनिर्दिशेत् ॥ २१ ॥
 यथा कुसुम्भपुष्पेभ्यः पूर्वं स्रवति पीतिका ।
 तथा शिरासु विद्धासु दुष्टसंघे प्रवर्तते ॥ २२ ॥
 मूर्च्छितस्यातिभीतस्य श्रान्तस्य तृपितस्य च ।
 न वहन्ति शिरा विद्धास्तथानुत्थितयन्त्रिताः ॥ २३ ॥
 जीणस्य बहुदोषस्य मूर्च्छयाभिद्रुतस्य च ।
 भूयोऽपराह्णे विस्त्राव्या सापरेद्युख्यहेऽपि वा ॥ २४ ॥
 रक्तं सश्लेष्दोषन्तु कुर्यादपि विचक्षणः ।
 नचातिप्रसृतं कुर्याच्छेषं संशसनैर्जयेत् ॥ २५ ॥

अस्य इत्यादि । अक्षे मेघरहिते काले स्रवेत् स्रावयेत्, रुद्धा यन्त्रं विमुच्य
 अङ्गुल्या पीडिता, वस्त्रेणावेष्टिता वा तिष्ठेत् स्वापवेदसृगितिशेषः ।
 जीणस्य मूलभयेन विस्त्राव्य न पुनर्दुर्वलस्येति वक्तव्यमेव तस्य प्राक्प्राप्ति-
 पेधात्, एवमेव मूर्च्छयाभिद्रुतस्येत्यपि व्याख्येयम् प्राशुक्तानुष्मरणात् ।
 बहुदोषस्येत्युभयतैवान्वीयते । अथ बहुदोषस्येति विशेषणात् स्वल्पदोषेष्वे-
 तेषु नैव विधिरित्यर्थाक्षिप्तं भवति । अपरदिवसपर्यायोऽयमपरेद्युः-
 ऋद्धोऽव्ययम् । सा शिरस्तर्यः । अथ कालतयनिर्देशोऽवस्थाविशेषमभि-

वलिनो बहुदोषस्तु वयःस्थस्तु शरीरिणः ।

परं प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थं शोणितमोज्ज्वले ॥ २६ ॥

तत्र पाददाह-पादहर्ष-चिप्प-विसर्प-वातशोणित-वात-
क्षण्टक-विचर्चिका-पाददारीप्रभृतिषु क्षिप्रमर्त्येण उपरिष्ठाद्-
ह्यङ्गुले त्रीहिमुखेण शिरां विध्येत् ॥ २७ ॥

श्लीपदे तच्चिकित्सिते यथा वक्ष्यते ॥ २८ ॥

क्रोष्टुकशिरःखलपङ्गुलवातवेदनासु जङ्घायां गुल्फलोपरि
चतुरङ्गुले ॥ २९ ॥

अपचामिन्द्रवस्तेरधस्ताद्द्व्यङ्गुले ॥ ३० ॥

जालुसन्धेर्नूपर्व्यधो वा चतुरङ्गुले गृध्रस्याम् ॥ ३१ ॥

उरुमूलसंश्रितान्तु गलगण्डे ॥ ३२ ॥

एतेनेतरसक्थिवाह च व्याख्यातौ ॥ ३३ ॥

समीक्ष्य यथाऽवसरं व्यधनार्थम् । वलिन इति । अत्र “वसने च विरेकीच
तथा शोणितमोज्ज्वले । सार्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः” इति स्थिते-
ऽपि बहुशोऽभिवीक्ष्य बलवत्त्वादिधर्मवतामिदानीं द्विपलमेव परं प्रमाण-
मित्यध्यवस्यामः ॥ २०—२६ ॥

तत्रेत्यादि । पादशब्दावेतौ शाखामात्रमुपलक्षयत इति गम्यते हस्त-
दाहदावप्यस्य विधेरुपयोगात् । क्षिप्रमर्त्येण इति जातवेकवचनं यथासम्भवं
क्षिप्रमर्त्येण इत्यर्थः । केनचिदत्राववाहुकोऽपि पठ्यते तत्र समीचीनं प्रती-
कारविधावस्य व्यधेन जिह्वासितत्वात् । शिरां विध्येदित्युत्तरत्राप्यनुपपद्यते ।

विशेषतस्तु वासवाहौ कूर्परसन्धेरभ्यन्तरतो वाहुमध्ये
लीलि कनिष्ठिकानासिकयोर्मध्ये वा ॥ ३४ ॥

एवं दक्षिणवाहौ यक्ष्ण्वाख्ये एतामेव च कासश्वासयो-
रप्यादिशन्ति ॥ ३५ ॥

गृध्रस्यासिव विश्वाच्याम् ॥ ३६ ॥

श्रीणिप्रति ससन्ताद्द्वारङ्गुले प्रवाहिकायां शूलिन्याम् ॥ ३७ ॥

परिवर्त्तिकोपदंशशूकदोषशूकव्यापत्सु मेढ्रमध्ये ॥ ३८ ॥

वासपाश्वे कक्षास्तनयोरन्तरेऽन्तर्विद्रधौ पाश्वे शूले च ॥

॥ ३९ ॥

न तावदेकसक्थिगतशिराव्यधेनोभयसक्थिसंञ्चिताव्याधयः प्रशान्तिमापद्यन्ते
नापि चोभयसक्थिगतानां शिराणां व्यधेन वाहुसंञ्चिता इत्याह एतेनेति ।
इदमत्रावधेयम्, सक्थि यानि शुल्फजानूरुमूलानि वाहौ तु तानि सणि-
वन्धकूर्परकक्षमूलानीति विशेषः । सक्थितो वाहोः कश्चित् विशेषं दर्शयति
विशेषत इति । अत्रादिशन्तीत्यनेन कासश्वासयोः शिराव्यधनं नाभिनन्द-
त्याचार्ये इत्याविष्कृतं भवति । अत्र “यक्ष्ण्वाख्ये कफोदरे च” इत्याकारः
पाठः कफोदरे शिराव्यधस्यानुपयोगात् । गृध्रस्यासिवेत्यनेन विश्वाच्यां
कूर्परसन्धेरपर्यधौ वा चतुरङ्गुल इत्याख्यातं भवति । श्रीणीत्यादि । परि-
वर्त्तिका क्षुद्ररोगमेदः । अहो गुरोरश्रुतसुश्रुतः कश्चित् सूत्रहारां दको-
दरे च दोषोदकावसेवनार्थं विधित्वेति व्यधने एव शिराव्यधौ मन्यमानोऽत्र
“हृषण्योः पाश्वे सूत्रहारां” तथा “नाभेरधश्चतुरङ्गुले सेवन्त्यावामपाश्वे
दकोदरे” इत्यश्रुतपूर्वमसमञ्जसञ्चाचचारणः स्वस्यैवाश्रुतत्वमदृष्टकर्मत्वमस्या-
नवादित्वेन पुनर्व्यध्यशिरत्वञ्चाख्यापयतीति सुधियः शृणुष्वम् ॥ २७—३९ ॥

बाहुशोषाववाहुकयोरप्येके वदन्त्यंसयोरन्तरे ॥ ४० ॥
 त्रिकसन्धिभध्यगतां तृतीयके ॥ ४१ ॥
 अधःस्कन्धसन्धिगतामन्यतरपाण्डुसंस्थितां चतुर्थके ॥ ४२ ॥
 हनुसन्धिसमध्यगतामपस्मारे ॥ ४३ ॥
 शङ्खकेशान्तसन्धिगतासुरोऽपाङ्गललाटेषु चीन्मादेऽपस्मारे
 च ॥ ४४ ॥
 जिह्वारोगेष्वधोजिह्वायां दन्तव्याधिषु च ॥ ४५ ॥
 तालुनि तालवेषु ॥ ४६ ॥
 कर्णयोरुपरि समन्तात् कर्णशूले तद्रोगेषु च ॥ ४७ ॥
 गन्ध्याग्रहणे नासारोगेषु च नासाग्रे ॥ ४८ ॥
 तिमिराक्षिपाकप्रभृतिष्वामयेषूपनासिके ललाट्यामपाङ्ग्या-
 च्छ्वेता एव शिरोरोगाधिसम्यप्रभृतिषु रोगेष्विति ॥ ४९ ॥

घातेत्यादि । विधिरयं कफजविद्रधिष्वप्येवेति प्रत्येतव्यम् । वक्ष्यति
 हि “यद्योद्दिष्टं शिरां विधेत् कफजविद्रधौ” इति । वाक्षित्यादि । पर-
 मतमेतत् स्वाभिमतविरुद्धमित्युपरिष्ठाद्वक्ताभविष्यति । उरोऽपाङ्गलला-
 टेषु गताच्चेति शेषः । दन्तव्याधिषु चेति चकारेणाधइत्याकृत्यते दन्तव्याधिषु
 जानाधिषु त्रिभिर्दन्तेष्वधोदन्तमूले इति निष्कर्षः । तालव्येषु तालुभवेषु
 रोगेष्वित्यर्थः । कर्णयोरिति । तद्रोगेषु कर्णरोगेष्वित्यर्थः । एतेनैव कर्ण-
 शूलस्याप्युपलम्बोऽपि पृथगुपादानं विशेषणौपयोगिकत्वमाख्यातम् । उप-
 नासिके नासिकायाः समीपे प्रकृतत्वात् शिरां विधेदिति योजना । ललाट-
 भवा ललाट्या एवमेवापाङ्ग्या च प्रत्येतव्या । एता औपनासिकादयः, प्रभृति

यत जङ्घं दुष्टव्यधनमनुवाख्याख्यामः ॥ ५० ॥

तत्र दुर्विद्वातिविद्या कुञ्चिता पिञ्चिता कुट्टिता अप्रस्तुता
अशुदीर्णा अन्तेऽभिहता परिशुष्का कूणिता वेपिता अनु-
व्यतविद्या शस्त्रहता तिर्य्यग्विद्या अपविद्या अवग्रह्या विद्रुता
धेनुका पुनःपुनर्विद्वा सांसशिरास्त्रायस्थिसन्धिसर्गसु चेति
विंशतिर्दुष्टव्रधाः ॥ ५१ ॥

तत्र या सूक्ष्मशस्त्रविद्या न व्रत्तमसृक् स्रवति रुजाशोफ-
वती च सा दुर्विद्वा । प्रसाणातिरिक्तविद्यायामन्तःप्रविशति
शोणितं शोणितातिप्रवृत्तिर्वा सातिविद्या । कुञ्चितायामग्रे-
वम् । कुण्ठशस्त्रप्रमथितर पृथुलीभावसापन्ना पिञ्चिता । अना-
सादिता पुनःपुनरन्तयोश्च बहुशः शस्त्राभिहता कुट्टिता । शीत-
मयसूक्ष्माभिरप्रवृत्तशोणिता अप्रस्तुता । तीक्ष्णमहामुखशस्त्र-
विद्या अत्युदीर्णा । अल्परक्तस्त्राविश्रयन्तेविद्याऽन्तेऽभिहता । क्षीण-
शोणितक्षानिलपूर्णा परिशुष्का । चतुर्भागावसादिता किञ्चित्
प्रवृत्तशोणिता कूणिता । दुःस्थानवत्स्थनाद्वेपमानायाः शोणित-

गहणादभिषन्दादीनामादेशः । उल्लेख्येतेषुरोगेषु व्यध्या इत्युल्लेखम् । इति शब्दे
व्यध्यानासुपदेशपरिसमाप्तार्थः ॥ ४०—४८ ॥

यत इत्यादि । दुष्टो व्यधो यासां ता दुष्टव्यधाः । कुञ्चिता स्रतः सङ्कुचिता ।
यवमतिविद्वोक्तं लिङ्गमित्यर्थः । धारादिविरहितत्वेनाकर्म्मण्यं शस्त्रं कुण्ठशस्त्र-
मुच्यते । पृथुलीभावः पृथुभावः लजयमनस्यार्थः । अज्ञासादिता सम्यग्मुखि-

सम्नोहो भवति सा वेपिता । अनुत्थितविज्ञायामप्येवम् ।
 छिन्नातिप्रवृत्तशोणिता क्रियासङ्गकरी शस्त्रहता । तिर्य्यक्-
 प्रणिहितशस्ता किञ्चिच्छेषा तिर्य्यग्विद्धा । बहुशःक्षता हीन-
 शस्त्रप्रणिधानेनापविद्धा । अशस्त्रकृत्या अव्यध्या । अनवस्थित-
 विद्धा विद्रुता । प्रदेशे च बहुशोऽवघट्टनादारोहव्याधा सुहु-
 र्मुहुः शोणितस्त्रावा धेनुका । सूक्ष्मशस्त्रव्यधनाद्बहुशो विच्छिन्ना
 पुनःपुनर्विद्धा । मांसशिरास्त्रायुस्त्रिसन्धिसन्धिसु विद्धा वा
 रज्जां शोषं वैकल्यं मरणं वापादयति ॥ ५२ ॥

तत्वेनालम्बा । चतुर्थोभागश्चतुर्भागोऽन्तर्गता शोणितधरा कलेति यावत् तत्रा-
 ऽवसादिता सङ्कुचिततया रक्तं विस्त्रावयितुमक्षमा चतुर्भागावसादिता, न ताव-
 दर्थोऽयमनुपपन्नः “कृणु सङ्कोचे” धातुस्तस्य कूणितेति रूपेण संज्ञाकरणात् ।
 दुःस्थानम् अयथास्थानम् सुदूरमित्येत् तत्र यन्त्रणादस्थानबन्धनात् वेपमानायाः
 कम्पमानायाः शोणितसम्नोहः शोणितगतिनिरोधोभवति यथावदयन्त्रित-
 त्वादित्याकृगम् । अनुत्थितेत्यादावेवंशब्देन शोणितसम्नोहः परानुत्थ्यते ।
 शोणितसम्नोहोमुहुर्मुहुः शोणितगतिनिरोधः । क्रियासङ्गकरी वन्धेना-
 योजिता सती क्रियाणां शोणितवर्णनीयोक्तानां शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तानां
 शिरोऽभितापादीनां सम्बन्धं करोतीत्यर्थः । सङ्को मेलनं सम्बन्धइत्यनर्था-
 न्तरम् । हीनशस्त्रं कुण्ठशस्त्रम् । अनवस्थितमनवस्थानं चञ्चलत्वमित्येत्,
 तथाभावे विद्धा अनवस्थितविद्धा । बहुशोऽवघट्टनात् कर्म्मकर्त्तुरनैपुण्ये-
 नान्तःप्रविश्य स्पन्दितस्य शस्त्रस्यानेकशङ्कलनात् आरोहव्याधा आरोहो
 देहिणोपलज्जितो व्यधो यस्या सा तथोक्ता । मांसेत्यादि । मांसादिसमा-
 स्त्रीषुमर्म्मस्त्रित्यर्थः । अत्र मर्म्मणां मांसादिसन्निपातत्वेनोपदेशास्मर्म्मस्त्रिति
 सिद्धमांसादिशब्दः प्रपञ्चार्थः । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ ५१—५२ ॥

भवन्ति चात्र ।

शिरासु शिञ्जितो नास्ति चला ह्येताः स्वभावतः ।

नत्त्वदत् परिवर्त्तन्तै तस्माद्यत्नेन ताडयेत् ॥

अज्ञानता लुह्यते तु शस्त्रे कायनिपातिते ।

भवन्ति व्यापदञ्चैता वहवन्नाप्युपद्रवाः ॥

क्षेहादिसिः स्त्रियायोगैर्न तथा लेपनैरपि ।

यान्त्याशु व्याधयः शान्तिं यथा सस्यक् शिराव्यधात् ॥

शिराव्यधस्त्रिकित्साङ्गं शल्यतन्त्रे प्रकीर्त्तितः ।

यथा प्रणिहितः सस्यग्वस्तिः कायचिकित्सिते ॥-५३॥

तत्र स्निग्ध-खिन्न-वान्त-विरिक्ताख्यापितानुवासित-शिरा-
विद्धैः परिहर्त्तव्यानि क्रोधायास-सैद्युन-दिवास्वप्न-वाग्-व्यायास-
वानोत्थानासन-चञ्क्रमण-शीत-वातातप-विषद्वासाख्याजीर्णान्या-
वललाभान्नासनेके सन्त्यन्ते । एतेषां विस्तररूपपरिष्ठादध्यासः

॥ ५४ ॥

शिराविषाणुस्त्वैस्तु जलौकोभिः पदैस्तथा ।

शिरास्त्रित्वादि । शिरासु यथावच्छिराव्यधेषु शिञ्जितः संसिद्धनिपुण
इत्यर्थः । ताडयेद्विधेदिति तात्पर्यम् । तत्रेत्यादि । अत्र प्रकृतत्वात्
शिराविद्धैरिति वक्तव्ये स्निग्धादीनामुपदेशः प्रासङ्गिकः । शिराविद्धै-
रिति “वाहितान्यादिषु” द्रष्टव्यं । वाग्-व्यायास उच्चैर्भाषणम् । यान-
सलाक्षादिद्रुतयानमेव उत्थानं चिरं दण्डवदवस्थानम्, आसनं चिरोपवेशनम्

अवगाढं यथा पूर्वं निर्हरेद्दुष्टशोणितम् ॥ ५५ ॥
 अवगाढे जलौका स्यात् प्रच्छानं पिण्डिते हितम् ।
 शिराङ्गव्यापके रक्ते शृङ्गालावू त्वचि स्थिते ॥ ५६ ॥
 इति सुश्रुतसंहितायां शारीरस्थाने शिराव्यधविधिशारीरं
 नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

उपरिष्ठादित्यासुरोपद्रवचिकित्सित इत्येव । उपसंहरति सिरिति । यथा-
 पूर्वं पूर्वाननतिक्रान्तिः शिरादिभिरवगाढमन्तःप्रविष्टं दुष्टशोणितं निर्हरे-
 दित्यर्थः । एतेनात्यवगाढतमं दुष्टशोणितं शिराव्यधेन गाढतमं शृङ्गेण
 गाढतरमलावुना गाढं जलौकोभिः पारिशेष्यात्त्वक्गतत्वेनानवगाढन्तु पदैः
 प्रच्छानैरुपरिष्ठाद्वा अधस्तादूर्ध्वप्रसृतेन बहुशोऽवचारितेन शस्त्रेण त्वचिक्तैः
 सरलविरलैश्चेदैरितियावत् निर्हरेदित्युक्तं भवति । पक्षान्तरमवतारयति
 अवेति । पिण्डितं संहतं घनीभूतमित्येतत् । शिरा शिराव्यधः । न ताव-
 द्दहनस्यास्य पक्षान्तरविषयत्वमश्वेयम् “× × प्रच्छानं पिण्डिते वा
 स्यादवगाढे जलौकसः । त्वक्स्थेऽलावुघटीशृङ्गं शिरैव व्यापके ऽस्तजि” इति
 स्फुटवादिना वाग्भटेन वाशब्दोपादानात् । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ५३—५७ ॥

इति श्रीछाराणचन्द्रवक्त्रवर्त्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 शारीरस्थाने शिराव्यधविधिर्नाम शारीरमष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

अथातो धमनीव्याकरणं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

चतुर्विंशतिर्धमन्योनाभिप्रभवा अभिहिताः । तच्च
केचिदाहुः शिराधमनीस्रोतसामविभागः, शिराविकारा एव
धमन्यः स्रोतांसि चेति । तच्च न सम्यक् । अन्या एव हि
धमन्यः स्रोतांसि च शिराभ्यः । कस्मात् ? व्यञ्जनान्यत्वान्मूल-

---

सिरानन्तरं हि धमन्यः स्रोतांसि चैव प्रक्रान्तानीति तान्युपदेष्टुमिदानीं
धमनीव्याकरणं नामाऽधिकरोति अथात इत्यादिना । धमन्यादिव्याक-
रणं धमनीव्याकरणं शाकपार्थिवादिषु द्रष्टव्यं, धमनीस्रोतोव्याकरण-
मित्येतत् परमतः स्रोतसामप्युपदेशात् ॥ १ ॥

चतुरित्यादि । अभिहिताः शोणितवर्णनीयादावुपदिष्टाश्चतुर्विंशति-
र्धमन्यो नाभिप्रभवा गर्मनाभिसम्भूता इत्यर्थः । एतेन “नाभिस्थाः प्राणिनां
प्राणाः” इति प्रागुक्तं सम्यङ्ङिरवद्यं भवति तदात्वे धमनीनामपि संश्रयेण
प्राणानासमिहृदेः प्रकृतमर्थमसंशयं प्रतिपिपादयिषुः प्रथमन्तावत् प्रतिकूल-
वादिनां मतं दूषयति तत्रेति । तत्र धमनीव्याकरणइत्यर्थः । अविभा-
गोऽविशेषः स च पुनरितरावृत्त्येकजातिमत्वमेव एतदेव स्मोरयति सिरेति ।
धमन्यः स्रोतांसि च शिराविकारा एव, न पुनरन्यथेत्येवकारार्थः । तथाच
शिरात्वमेवां सामान्यमिति निष्कर्षः । इति शब्दः परमतावसानार्थः ।
स्वमतमुपक्रमते तदिति सर्व्वथा प्रकृत्यनुरूपा एव विकारा भवन्तीत्यभि-
सानेन प्रति प्रतिपन्नं हेतुमुपन्यस्यति, व्यञ्जनेति । व्यञ्जनान्यत्वास्तिज्ञान्यत्वात्

सन्निमयात् कर्मवैशिष्ट्यादागमाच्च । केवलन्तु परस्परसन्निकर्षात्

सिराणामिव धमनीनामपि हिराहतमांसात्मकनाडीस्वरूपत्वे सत्यपि किञ्चिन्मृदुत्वेन मन्दसङ्कोचविकाशित्वेन च, स्त्रोतसां पुनः स्वच्छतरतनु-
कोसलपटावृतानाहतत्वेनातितरां मृदुत्वेन मन्दतरसङ्कोचविकाशित्वेन च
वैशिष्ट्यादिति यावत् । अथ न खल्वेतावता दोषोऽनुपपद्येत सिराविकारत्वे-
नैषामुपदेशात् तथाहि विकारोनाम प्रकृतेरन्यथापरिणतिरुच्यते तथा
परिणताश्च भावा दध्नादिनिदर्शनादन्यव्यञ्जनवहुला एव भवन्तीति वक्तुं
साम्प्रतमित्यत आह मूलेति । नियमोऽभ्युपगमश्चेति पर्यायी । तदयमर्थः ।
मूलानां पृथक्कोनाभ्युपगमो यस्मात्तस्मान्मूलसन्नियमात् सङ्ख्यातानां मूल-
सिरादीनां विजातीयत्वेनावहितमनसां प्रत्यक्षोपलब्धादिति निष्कर्षः ।
नहि तावत् प्रत्यक्षमात्रं नामैकान्तेन प्रमितिकरणं दृश्यते हि सतामपि
भावानां करणदौर्बल्यादिदोषात् प्रत्यक्षानुपलब्धिरेव ज्ञेयमिति तर्हि तेषां
ऽपि नैव दोषान्निर्माणोऽस्तीत्याह कर्मन्ति कर्मवैशिष्ट्यात् सिराणां धमनी-
स्त्रोतोनिचयाजन्यकर्मविशेषजनकत्वादित्यर्थः । इदमत्राकृतम् महता
परिकरवन्त्वेन शोणितसहितानां त्रयाणां वातादीनां वहनं हि सरणं
तदात्मककर्मविशेषजनकतावच्छेदकतया निरूपिता हि सिरात्वजाति-
स्तादृशकर्मजननीषु धमनीषु स्त्रोतःसु च वर्तितुं नैवोत्सहते अगति-
प्रसक्तस्यैवावच्छेदकत्वनियमात् ; जोषमास्र वर्तते पुनरपरमपि प्रगाढं
प्रमाणमित्यागम माश्रयते आगमाच्चेति । आगमात् “सिराधमन्यो योगवहानि
स्त्रोतांसिच” तथा “सिरास्रायुधमनीःपरिहरन्” इत्यादेराप्तवचनाच्चान्या
एवहि धमन्यः स्त्रोतांसिच सिराभ्य इत्यसंशयमध्यवसितव्यम्, आमास्रावि-
तवचना. ऋषयो नैवाप्रमाणन्ते भाषन्त इति हृदयम् । नन्वयमागमनिचयः
शिरादीनां विजातीयत्वं वक्ष्यामीति न प्रवृत्तः किन्तु हिं प्रकृतिविकृति-
भेदेन विभिन्नानामेषां व्याचिख्यासितत्वं शस्त्रेण परिहरन् शक्यत्वे परि-

सहजागलकर्त्तृत्वात् सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्मणामप्यविभाग इव
कर्त्तृसु भवति ॥ २ ॥

तासान्तु नासिप्रभवाणो धमनीनामूर्द्धगा दश, दश चाधो-
नासिन्यः, चतस्रस्त्रिव्यङ्गाः ॥ ३ ॥

जर्द्धगाः शब्दरूप-रस-गन्ध-प्रश्वासोच्छ्वास-जृम्भित-क्षुब्धसित-

हार्थ्यत्वञ्चेति शास्त्रमिदमवगाह्यनिश्चीयते तदिदमनुपपन्नं भयत्यागमाञ्चेति,
नाऽपिच भवतः अद्यामनुकथ्यमानाः कर्मवैशेष्यं कथमपि नियमिनाभ्यु-
पगन्तुं शक्यामो नेदिष्ठं कर्मस्वविभागं पश्यन्त इत्याह केवलमिति ।
तुकारः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । नन्वत्र परस्परसन्निकर्षश्चेदविभागवत् प्रतीती
हेतुस्तर्हिच्छायातपयोरपि तथा प्रतीतिः प्रसज्येत तयोरपि परस्परसन्नि-
कर्षादित्याह संप्रति । आगमः प्रकृतिः कर्मश्चेह प्रकृतत्वात्तत्तदातूनां
वहनं, तुल्यरूपे आगमकर्त्तृणी येषां तेषां भावस्तस्मात् सहजागमकर्त्तृत्वात् ।
नन्वेवं गते एकशकटवाहिनोः सव्यदक्षिणयोर्गोमहिषयोरप्यविभागप्रतीति-
रापद्येतेत्याह सौक्ष्म्याच्चेति । सौक्ष्म्याद्यन्ताहिना सहसा वेगवत्तरणादि-
रूपतत्तदसाधारणकर्मवत्तयानुभवेनाविषयीकरणादित्यर्थः । नचैतद्वाग्वन्तु
मात्रमित्यवधेयम् निर्वृत्ति हि भगवानात्रेयः “धानाद्रसमन्यः स्तवणात्
स्त्रोतांसि सरणात् सिरा” इति । धानाद्रसादीनां यथावदीरणेनान्तर-
जेर्दीपनादसमन्यः स्तवणान्मांसादीनां प्र्याययितुं रसादीनां चरणात्
स्त्रोतांसि, सरणाद्देगेन शोणितसहितानां त्रयाणां वातादीनां वहनात् सिरा
तदर्थः । तथाच वलवत्तरविरोधिप्रमाणसत्त्वाद्वाटशं प्रत्यक्षे नाश्वासः,
विष्टहोतं हि भवतैव प्रत्यक्षमात्रं न प्रमाणमिति तु रहस्यम् ॥ २ ॥

तासामित्यादि । जर्द्धगाः शिरः प्रपन्नाः, अधोगामिन्यः पादानुसारिण्यः
तिर्यङ्गाः पार्श्वप्रवृत्ताः । ताः पुनः कर्मसंती विभज्योपदिदिक्षति जर्द्धगा-

कथित-रुदितादीन् विशेषानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति ।
 तासु हृदयमभिप्रपन्नास्त्रिधा जायन्ते—तास्त्रिंशत् । तासान्
 वात-पित्त कफ-शोणित-रसान् द्वे द्वे वहतः—ता दश ।
 शब्द-रूप-रस-गन्धानष्टाभिर्गृहीते, द्वाभ्यां भाषते, द्वाभ्यां
 घोषं करोति, द्वाभ्यां स्वपिति, द्वाभ्यां प्रतिबुध्यते । द्वे
 चाश्रुवाहिण्यौ । द्वे स्तन्यं स्त्रिया वहतः स्तनसंश्रिते ।
 ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभिवहतः । तास्त्वेतास्त्रिंशत्
 सविभागाः व्याख्याताः । एताभिरुद्धं नामेक्ष्मर-पार्श्व-पृष्ठोरः
 स्कन्ध-ग्रीवा-वाहवो धार्यन्ते याप्यन्ते च ॥ ४ ॥

इत्यादिना । अत्राहुरपरे यथा श्रोत्रादिगतासु तासुतासु स्रायुषु दुष्टासु
 च्छिन्नासुवा सन्तोऽपि शब्दादयो नैव श्रोत्रादिविषयीभवन्ति अपिचापरे-
 केचिद्वावा विनश्यन्त्येकान्तेन न तथा धमनीषु तथाविधासु किमपीति स्रायव-
 एव शब्दादीनभिवहन्ति न पुनर्धमन्य इति तत्तु न सम्यक्, धमन्यस्ताव-
 दाक्षररससमर्पणेन स्रायूर्विभ्रति विभ्रत्यसु ताद्येदिपद्यन्ते तर्ह्यणुना कालेन
 तदाश्रितत्वात् स्रायूनामपि समूलघातमुपहतत्वेनोपलभ्यात् । नचैतदंशद्वयं
 राज्ञा करोतीति मृत्यैः कृतेषु कर्म्मसु भर्तृकर्म्मकत्वप्रसिद्धिदर्शनात् । एव-
 मेवोत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । पुनर्विशिनष्टि तास्त्रिति । अभिरयमित्यभूतार्थः ।
 तदयमर्थः हृदयमभिप्रपन्ना हृदयविषये प्रपन्नत्वलक्षणं कथञ्चिदाश्रितत्व-
 लक्षणं कश्चिन्नकारमापन्नासु ता धमन्यस्त्रिधेति रसवाहिनीमूलत्वेन हृद-
 योर्हृदयसंसक्तत्वेन हृदयपृष्ठानुशायित्वेन चेत्यध्यवसितव्यम् । तास्त्रिंशदिति
 यथा प्रधानं शाखाप्रशाखापरिसंख्याननेति बोध्यम् । वातादयस्त्वत्र रस-

भवति चान्न ।

जह्वं गतास्तु कुर्वन्ति कर्माण्येतानि सर्व्वशः ।

अधोगसास्तु वक्ष्यामि कर्म तासां यथायथम् ॥ ५ ॥

अधोगसास्तु वात-सूत्र-पुरीष-शुक्रार्तवादीन्यधो वहन्ति ।

तास्तु पित्ताशयसभिप्रपन्नास्तत्रस्थ सेवान्नपानरसं विप्रक्क-
सौष्ण्ण्रादिरेचयन्त्योऽभिवहन्त्यः शरीरं तर्पयन्ति, अर्पयन्ति
चोह्वं गतानां, तिर्य्यग्गतानां रसस्थानञ्चाभिपूरयन्ति,
सूत्र-पुरीष-स्त्रेदांश्च विरेचयन्ति, आम-पक्वाशयान्तरं च त्रिधा
जायन्ते—तास्त्रिंशत् । तासान्तु वात-पित्त-कफ-शोणित-रसान्
हे हे वहतस्ता दश, हे अन्नवाहिन्यावन्ताश्रिते, तोयवहे

शोणितसहिता एवेत्यवगन्तव्यम्, शरीरेऽस्मिन् शुद्धवातादिवाहिनीनामद-
र्शनात् । शब्देत्यादि । अष्टाभिरिति श्रोतनेचरसनाप्राणिन्द्रियप्रसृताभि-
रेव गृह्णीते प्रत्येकं द्वाभ्यां द्वाभ्यामिति शेषः । अत्रेन्द्रियार्थेषु मध्ये स्पर्श-
स्तिर्य्यग्गन्धां धमनीनां कर्मत्वेन वक्ष्यतइति नेहोपदिश्यते । द्वाभ्यामित्यादा-
वविशेषेऽपि भाषते जिह्वागताभ्यां, घोषमव्यक्तध्वनिं करोति कण्ठगताभ्याम् ।
स्त्रपिति प्रतिबुध्यते च हृदयोर्ध्वदेशसंज्ञायाः चतसृभिः शाखाभिरित्यु-
क्तम्, स्त्रापवोधी प्रति हृदयस्य निमित्तत्वेनोपदेशात् । सर्व्वीस्त्वेता धमन्यो
सस्त्रिंशः संश्रयिण्य एव लक्ष्यन्ते । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ ३—५ ॥

अथ इत्यादि । अधोवहन्त्युपरिष्ठात् क्रमशस्तत्तदधिष्ठानसङ्कोच-
विकाशाभ्यामधोनयन्तीत्यर्थः । पुनर्विशिनष्टि ता इति, अभिप्रपन्ता इति
समानं, तथाच पित्ताशयसभिप्रपन्ताः समन्तादग्रहणीमाश्रिताइति

हे, मूत्रवस्त्रिमभिप्रपन्ने मूत्रवहे हे, शुक्रवहे हे शुक्रप्रादुर्भावाय,
 हे विसर्गाय, ते एव रक्तमभिवहतो नारीणामार्त्तवसंज्ञम् ।
 हे वर्द्धो निरसन्यौ स्थूलान्तप्रतिवहे, अष्टावन्यास्तिर्य्यग्गाणां
 धमनीनां स्नेदसर्पयन्ति । तास्त्वेतास्तिंशत् सविभागा-
 व्याख्याताः । एताभिरधो नाभेः पक्षाशय-कटी-मूत्र-पुरीष-
 गुद-वस्ति-मेढ्र-सक्थीनि धार्य्यन्ते याप्यन्ते च ॥ ६ ॥

भवति चात्र ।

अधोगमास्तु कुर्व्वन्ति कर्म्मण्येतानि सर्व्वशः ।

तिर्य्यग्गाः संप्रवक्ष्यामि कर्म्म तासां यथायथम् ॥ ७ ॥

निष्कर्षः । तत्रस्थं पित्ताशयस्थमेव न पुनर्गवाद्याकारेण विन्यस्तानां वक्ष्य-
 माणाणां तिर्य्यग्गाणां रसहारिणीनां धमनीनां सर्व्वशरीरानुसारित्वेनासुखाद्
 गुदपर्य्यन्तेष्वखिलेष्वन्नपानाश्रयेष्ववस्थितमित्येवकारेणावगमयति । औष्ण्येनात्
 पित्तान्वयाद् विरेचयन्त्योऽन्नपानात् पृथक्कुर्व्वत्यसु ताधमन्यः शरीरमभि
 सर्व्वतस्तर्पयन्ति प्रीणयन्ति, अर्पयन्ति निक्षिपन्ति चोर्द्ध्वगतानां तिर्य्यग्-
 गतानामिति शेषे पठेत् । रसस्थानं नाभेर्नैदिष्टं पृष्ठवंशभागमाश्रित्य धामं
 स्कन्धं यावदुत्थाय रक्तवाहिन्या धमन्या योगमुपगतं रसाधिष्ठानभूतं नाडी-
 मेदज्ञाभि समन्तात् पूरयन्ति, विरेचयन्ति वह्निर्निःसारयन्ति । आमपक्वा-
 शयान्तरे पित्ताशयइत्यर्थः । त्रिवेति समानम् । मूत्रवस्त्रिमभि प्रपन्ने
 कथञ्चिन्मूत्रवस्त्रिमाश्रिते वस्तेरुर्द्ध्वदेशसंसक्ते इति यावत् । मूत्रवहे हे
 इति वृक्ततः प्रसूते एव । शुक्रप्रादुर्भावाय शुक्रजननाय शुक्रवहे हे, हे
 विसर्गाय शुक्रनिःसरणाय शुक्रवहे हे इत्यर्थः । ते चाण्डाधस्तास्तिङ्गमूल
 संसक्ते, तासु च वाह्ये हे शुक्रप्रादुर्भावाय आभ्यन्तरे च हे विसर्गाय इति द्रष्ट-
 व्यम्, स्नेदं वस्त्रम् ॥ ६-७ ॥

तिथ्यङ्गाणान्तु चतसृणां धमनीनामेकैका भूतधा सहस्रधा
 क्षीप्तरोत्तमं विभज्यन्ते, तास्त्वसंश्लेषाः । ताभिरिदं शरीरं
 यवाक्षितं विवक्षसाततञ्च । तासां मुखानि रोमकूपप्रति-
 कृद्धानि ; यैः स्नेहमभिवहन्ति रसञ्चापि सन्तर्पयन्तान्तर्व्वहिश्च,
 तैरेव चास्यङ्गपरिषेकावगाहानिपनवीर्याण्यन्तःशरीरमभि-
 प्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्वानि, तैरेव स्पर्शसुखमसुखं वा
 गृह्णाति । तास्त्वेताश्चतस्रो धमन्यः सर्वाङ्गगताः सविभागा
 व्याख्याताः ॥ ८ ॥

भवतश्चात्र ।

यथा स्वभावतः खानि सृणालेषु विसेषु च ।

धमनीनां तथा खानि रसो यैरुपचीयते ॥ ९ ॥

पञ्चाभिभूतास्त्वथ पञ्चकृत्वः पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयन्ति ।

तिथ्यङ्गाणामित्यादि । गवाक्षितं सञ्ज्ञातगवाक्षं जालेनेवाकीर्णमित्ये-
 तत्, विवक्षं वन्धेनोपगतं, आततं व्यासम्, स्पर्शसुखं नातिशीतोष्णस्पर्शम्,
 असुखमिति स्पर्शानुषङ्गादतिशीतोष्णस्पर्शमित्यर्थः ॥ ८ ॥

यथेत्यादि अत्र धमनीत्रैविध्यात् त्रिविधसृणालसौसादृश्यं दर्शयितु-
 मिदमुच्यते सृणालेष्विति, विसमत्र सूक्ष्मतरसृणालं, सृणालान्तु स्थूलं
 सूक्ष्मञ्चेति त्रैविध्यं दर्शितं भवति ॥ ९ ॥

सर्व्वमिदमवबुद्धमिदानीन्विदमेव तावज्जिज्ञास्यं किन्तु खलु भगवन्
 शब्ददेवेन्द्रियप्रकृताः शब्दादिवाहिन्यो धमन्यो युगपच्छब्दादीनामिव हन्ती-

पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयित्वा पञ्चत्वमायान्ति विनाश-
काले ॥ १० ॥

अत ऊर्ध्वं स्त्रोतसां मूलविद्वलक्षणमुपदेक्ष्यामः ॥ ११ ॥

त्वेवं ये प्रत्यवतिष्ठन्ते तान् प्रत्याह पञ्चेति पञ्चेन्द्रियाणां भिमुखेन प्राप्ताः
पञ्चाभिभृताः पञ्चेन्द्रियप्रसृता इति यावत्, तुकारेण धमन्यन्तरं व्यव-
च्छिनन्ति, अथेत्ययमारम्भार्थः । आन्नायते च “मनः पुरःसराणीन्द्रियाण्यर्थं
ग्रहणसमर्थानि भवन्ति” इति, श्रूयते च “यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा
वदति” इत्यादि । तथा च प्रकृतत्वादुक्तलक्षणा धमन्यः अथ अर्थानां
परिग्रहोपक्रमे पञ्चसु शब्दादिष्वर्थेषु पञ्चेन्द्रियं श्रोत्रादिकम्, असति वाधे
वाक्यानां सावधारणत्वनियमात्, पञ्चकत्वमेव भावयन्ति तेषु तेष्विन्द्रि-
येषु मनसः समावेशेनालोचयन्ति न पुनर्युगपन्मनसोऽणुत्वादेकत्वाच्चेति
भावः । तथाच युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिलिङ्गकमनःसंयोगसम्पादकत्वेन पञ्चकत्वो-
भावनोपयोगित्वमासां नानुपपन्नमित्यवधेयम् । अथ पञ्चस्त्रित्युपदेशेन
समानजातीये विषये सहस्रशोभावनमप्यविरुद्धमित्यर्थात्तिष्ठं भवति । अथ
यदि इन्द्रियाभिमुखमेव प्रसृतास्ताधमन्यः किन्तर्हि विनाशकाले “पुरुषस्य
प्रयतो वाङ्मनसि, मनः प्राणि” इत्यादिना श्रुतं पुनरिन्द्रियाणां प्रतिलोमगम-
नाभिनिर्व्वृत्त्यं प्राणोपसंहारं प्रति मार्गान्तरमभ्युपगच्छसि नेत्याह पञ्चेति । वि-
नाशकाले पञ्चसु प्राणादिपञ्चके पञ्चेन्द्रियमिति “प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति”
इति न्यायादुपदिश्यते वाङ्मकरण निचयमित्यर्थः, यदाह भगवान् भाष्यकारः
“प्राणस्य तदोर्ध्वीच्छासी स्वात्मन्युपसंहृत वाङ्मकरणः” इत्यादि । नेह प्राण
इत्येकवचनं विप्रतिषिद्धं भवति “अतएव प्राणः” इति शारीरकसूत्रभाष्ये
प्राणस्य पञ्चदशौ वातविकारे प्रसिद्धतरत्वेनाभ्युपगमात् । भावयित्वा प्रापयित्वा

तानि तु प्राणान्नोदक-रस-रक्त-मांस-मेदोमूत्र-पुरीष-शुक्रा-
र्त्तववहानि, येष्वधिकारः, एकेषां वह्निः । एतेषां विशेषा
वहवः । तत्र प्राणवहे द्वे, तयोर्मूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च
धमन्यः । तत्र विद्वस्य क्रोशन-विनसन-मोहन-भ्रमण-वेपनानि
सरणं वा भवति । अन्नवहे द्वे तयोर्मूलमामाशयोऽन्न-
वाहिन्यश्च धमन्यः । तत्र विद्वस्याधानं शूलान्नदेषौ कर्द्दिः
पिपासान्यं सरणं वा । उदकवहे द्वे, तयोर्मूलं तालु क्लोम
च । तत्र विद्वस्य पिपासा सद्योमरणञ्च । रसवहे द्वे,
तयोर्मूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यः । तत्र विद्वस्य शोषः

उपसंहृत्येति यावत् । इदमत्राकृतम् विनाशकाले ऊर्ध्वोच्छासिप्राणाकर्षण-
विद्वलास्ता एव धमन्यः प्रतिलोमवृत्तया सर्वप्राणेनेन्द्रियजातमाकर्षन्तं
पञ्चतयं प्राणं प्रापयित्वैव निष्क्रियत्वेन पञ्चभूतावशेषत्वं प्राप्नुवन्ति । एवञ्च
धमनीनामेव तादृशप्राणोपसंहारसाधनक्रमत्वेन तावत्कालमवस्थाननिय-
सान्नमार्गान्तरमपेक्षितव्यमित्यध्यवसेयम् ॥ १० ॥

धमन्यस्तावदवसिता इदानीन्तु प्रकान्तानि स्त्रोतांसि प्रकृत्य दुरधि-
गमत्वादेकान्तेन प्रवर्त्तयितव्यानि तन्मूलविद्वलक्षणानि संक्षेपेण प्रवर्त्तयित्वा
इत्यभिसन्धाय प्रतिजानीते अत इत्यादिना । नन्वस्मिन् शास्त्रे द्विविधानि
स्त्रोतांस्युपदिश्यन्ते वह्निर्मुखाद्यन्तर्मुखानि चेति तदिदं जिज्ञासामहे कतरा-
णीह स्त्रोतांस्यभिप्रेयन्ते मूलविद्वलक्षणमुपदेष्टुमित्यपेक्षायामाह तानीति,
येषु स्त्रोतःस्वधिकारः “द्वाविंशति र्योगवहानि स्त्रोतांसि च” इत्येवं प्रस्ताव-
सावं कृतं तदुपन्याकरणं तानि प्राणवहादीन्येवात्राभिप्रेयन्त इति तात्पर्यम्

प्राणवहविद्धवच्च सरणं तल्लिङ्गानि च । रक्तवहे द्वे, तयोर्मूलं
 यकृतप्लीहानौ रक्तवाहिन्यश्च धमन्यः । तत्र विद्धस्य श्यावा-
 कृता ज्वरो दाहः पाण्डुता शोणितातिगमनं रक्तनेत्रता
 चेति । मांसवहे द्वे तयोर्मूलं स्नायुत्वचं रक्तवहाश्च धमन्यः ।
 तत्र विद्धस्य श्वयथुर्मांसशोषः शिराग्रन्ययो सरणं वा । मेदो-
 वहे द्वे, तयोर्मूलं कटी वृक्कौ च । तत्र विद्धस्य स्नेदागमनं
 स्निग्धाङ्गता तालुशोषः स्थूलशोफता पिपासा च । मूत्रवहे
 द्वे, तयोर्मूलं वस्तिर्मेढ्रञ्च । तत्र विद्धस्यानङ्गवस्तिता मूत्र-
 निरोधः स्तब्धमेढ्रता च । पुरीषवहे द्वे, तयोर्मूलं पक्वा-

एकेषामन्येषान्तु मते तानि स्तोतांसि वहनीत्यर्थः । स्मरन्ति हि “अति
 बहुत्वात् खलु केचिदपरिसंख्येयान्याचक्षते” इति । नन्वेवं गते किन्तावदध्य-
 यामोऽपरिसंख्येयान्याहोस्विदेतावन्तीति संशयमपाकरोति एतेषामिति ।
 शरीरं हि तत्त्वतोऽविचिन्वानाः प्राणवहादीनामेव पृथग्विधान् प्रमेदानभि-
 सप्तमीत्यापरिसंख्येयानीत्याचक्षते न पुनरेवं वस्तुगतिरित्यतः परमतं नाध्य-
 वसेयमित्याकृतम् । प्रसृतमर्थं स्फुटीकृत्यावगमयति तत्रेति । प्राणवहे
 द्वे फुफ्फुससव्यापसव्यभागालके । क्रौशनमतं सहसा हा हतोस्त्रीत्येवं
 मूर्च्छाश्वजमुच्चैः सकृत् प्रचण्डमाक्रन्दनम्, विनमनमानतपृष्ठत्वम् । अत्रवहं
 हि स्तोतो जिह्वातलात् काकलकाधोयावत् स्थूलं ततश्चाभाशयपथ्यन्तं
 किञ्चित् सूक्ष्ममित्युक्तं द्वे इति । क्लोमानुविद्धमेकमेकचोपतालुकमुदकमाव-
 हतीत्युक्तमुदकवहे द्वे इति । अत्र सद्योमरणं मित्याभानकण्ठावरोधादिने-
 त्यध्यवसितव्यम् । रसवहे द्वे इति रसस्थानोर्द्धाधोविभागेनेत्येव । प्राणवह-

शयो गुदश्च । तच्च विद्वत्स्थानाहो दुर्गन्धता ग्रथितान्धता च ।
 शुक्रवहे हे, तयोर्मूलं स्तनौ वृषणी च । तच्च विद्वद्य क्लीवता
 चिरात् प्रसेको रक्तशुक्रता च । आर्त्तववहे हे, तयोर्मूलं
 गर्भाशय आर्त्तववाहिन्यश्च धमन्यः । तच्च विद्धायां वन्ध्यात्वं
 मैथुनात्तहिष्णुत्वसारत्तवनाशश्च । सेवनीच्छेदाद्रुजाप्रादुर्भावः ।
 वस्ति-गुद-विद्वलक्षणञ्च प्रागुक्तमिति । स्त्रीतोविद्वन्तु प्रत्या-
 खयायोपचरेदुद्धृतशल्यन्तु चतविधानेनोपचरेत् ॥ १२ ॥

विद्वन्तु प्राणवहमूलविद्वदित्यर्थः । अत्र प्राणवहविद्वद्विज्ञानि चेति सिद्धे
 मरणमिति प्रपञ्चार्यम् प्रभावान्मरणस्य सद्यस्कात्वमाख्यातुं वा । रक्तवहे
 हे पृष्ठवंशदक्षिणतोयकृत्प्लीहानुप्रविष्टे । मांसवहे मेदोवहे च हे हे
 विजिज्ञासितव्ये । स्नायुश्च त्वक् चेति स्नायुत्वचं “हन्दाशुदपहान्तात् समाहारे”
 इति पा०सू० ५।४।१०६। टच् । स्त्रवहे हे वृकतः प्रसृते एव । पुरीषवहे उण्डुका
 क्षुद्रान्वसमाख्ये, परिपक्वानामाहारद्रव्याणामाशय इति व्युत्पत्त्या प्रकाशय-
 शब्दस्वेह वृहदन्ते तात्पर्यमित्याहुः, अत्र दुर्गन्धतेति मलनिर्गमनादित्येव ।
 शुक्रवहे आर्त्तववहे च हे हे प्रायेण शुक्रार्त्तववहधमनीसहचरे इत्युन्नेयम् ।
 लक्षणतः प्रकृतानुरूपत्वादिदानोपपत्तुतमपि सेवनीच्छेदलक्षणमभिधत्ते,
 सेवनीति । सेवनीह गुदतोवृषणमूलं यावदवस्थितेति प्रत्येतव्यम् । प्रागिति
 स्त्रीतोऽधिकारे, उक्तं “तत्रविद्वत्स्थानहवस्तिता” इत्यादिना “ग्रथितान्ध-
 ताच” इत्यन्तेनचाभिहितम् । इदन्तु कादाचित्कविषयमित्यवगन्तव्यम् ॥

मूलात् खादन्तरं देहे प्रसृतन्त्वभिवाहि यत् ।

स्रोतस्तदिति विज्ञेयं शिराधमनिवर्जितम् ॥ १३ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां शारीरस्थाने धमनीव्याकरणं
नाम शारीरं नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सम्प्रति सुखपक्षिपक्ष्यर्थं परिभाषाविशेषेण स्रोतांस्त्रयवगमयति मूलादिति ।
देहे देहमध्ये मूलात् मूलीभूतात् खात् यथास्वं व्याहृतात् हृदयाद्यात् श्वभात्
प्रसृतं निर्गतम् , अमिवाहि प्राणादिवहनशीलं शिराधमनिवर्जितं यदन्तरं
छिद्रं तत्स्रोतोविज्ञेयम् धमनिर्धमनीतिपर्यायी इति शब्दः स्रोतोलक्षणपरि-
समाख्यर्थः । नखत्वेतावता शुपिरासु स्रायुष्वतिव्याप्तिरितिवाच्यम् अनभिवाहि-
त्वात् । अत्र विशेषयति भगवानात्रेयः “स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनिच ।
स्रोतांसि दीर्घाण्याकृत्या प्रतानसदृशानिच” इति । अत्र चकारद्वयं वृत्तादि-
गुणयोगात् महसा स्रोतस्त्वेन बुद्धिविषयं नारुरुचूणां फुफ्फुसादीनामसंशयं
स्रोतस्त्वमाख्यापयतीति नापार्थक्यम् ॥ १३ ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
शारीरस्थाने धमनीव्याकरणं नाम शारीरं नवमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः ।

अथातो गर्भिणीव्याकरणं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

गर्भिणी प्रथमदिवसात् प्रभृति नित्यं प्रष्टृष्टा शुच्यलङ्कृता
शुक्लवसना शान्तिमङ्गलदेवताब्राह्मणगुरुपरा च भवेत्, मलिन-
नित्ततहीनगान्नाणि न स्पृशेत्, दुर्गन्धदुर्दृशानि परिहरे-
दुद्देजनीयाश्च कथाः, शुष्कं पर्युषितं कुपितं क्लिन्नघ्नं
नोपभुञ्जीत, वह्निर्निष्क्रमणं शूच्यागारचैत्यस्मशानवृक्षाश्रयान्
क्रोधभयसङ्करांश्च भावानुच्चैर्भाष्यादिकं परिहरेद्यानि च गर्भं
व्यापादयन्ति, नचाभीक्ष्णं तैलाभ्यङ्गोत्पादनादीनि निषेवेत,
नचायासयेच्छरीरं, पूर्वोक्तानि च परिहरेत् । शयनासनं
सृङ्खलरथं नात्युच्चसपाश्रयोपेतमसस्वाधं विदध्यात् । दृढं
द्रवं सधुरप्रायं स्निग्धं दीपनीयसंस्कृतञ्च भोजनं भोजयेत्,
लासान्यसेतदाप्रसवात् ॥ २ ॥

सम्प्रति “गर्भिण्या व्याकृतिस्तथा” इत्युद्देशकमागतत्वाद् गर्भिणी-
व्याकरणं नाम शारीरमधिकरोति अथात इत्यादिना । गर्भिण्या व्याकरणं
गर्भिणीव्याकरणं गर्भिण्याहाराचारादिविहितसाधनमित्येतत् ॥ १ ॥

गर्भिणीत्यादि । विज्ञातोरुक्तः हीनोऽधमश्चण्डालादिः । उद्देजनीया इति
बाहुल्यकात् करणेऽनीयः व्याकुलचित्ततासञ्जननीरित्यर्थः । सङ्करान् सञ्जन-
नान् । यानि तीक्ष्णोष्णादीनीत्यर्थः । पूर्वोक्तानि गर्भावक्रान्तावसेव्यत्वे-
नोपदिष्टानि । दृढप्रत्ययार्थं पुनरिदमुक्तमित्यदोषः । सपाश्रयश्चम्रातप-
येति पर्मायी । असस्वाधं मत्कुणादिविरहितम् ॥ २ ॥

विशेषतस्तु गर्भिणी प्रथमद्वितीयतृतीयमासेषु मधुरशीत-
द्रवप्रायसाहारमुपसेवेत् । विशेषतस्तु तृतीये षष्टिकौदनं
पयसा भोजयेत्, चतुर्थे दध्ना, पञ्चमे पयसा, षष्ठे सर्पिषा
चेत्येके । चतुर्थे पयोनवनीतसंसृष्टसाधारयेज्जाङ्गलमांस-
सहितं हृद्यमन्नं भोजयेत् । पञ्चमे क्षीरसर्पिःसंसृष्टम्,
षष्ठे श्वदंष्ट्रासिद्धस्य सर्पिषो मात्रां पाययेद्यवागूं वा ।
सप्तमे सर्पिः पृथक्पर्णादिसिद्धमेवमाप्याय्यते गर्भः । अष्टमे
वदरोदकेन वलातिवला-शतपुष्पा-पल्ल-पयोदधि-मस्तु-तैल-
लवण-मदनफल-मधु-घृतमिश्रेणास्यापयेत् पुराणपुरीषशुद्धार्थ-
मनुलोमनार्यञ्च वायोः । ततः पयोमधुरकषायसिद्धेन तैले-
नानुषासयेदनुलोमे हि वायौ सुखं प्रसूयते निरुपद्रवा
च भवति । अत ऊर्ध्वं स्निग्धाभिर्यवागूभिर्जाङ्गलरसैश्चोप-
क्रमेदाप्रसवकालादेवमुपक्रान्ता स्निग्धा वलवती सुखमनु-
पद्रवा प्रसूयते । नवमे मासि सूतिकागारमेनां प्रवेशयेत्
प्रशस्ततिथ्यादौ । तच्चारिष्टं ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्राणां श्वेत-

विशेषत इत्यादि । अत्र पराऽभिमतमाचक्ष्णाः पुनराचष्टे विशेषत-
इति । पृथक्पर्णादिर्विदारीगम्यादिगणे द्रष्टव्यः । पल्लशब्देनात्र
ग्राम्यजाङ्गलमांसयोरेव परिग्रहः क्रियते । अत्र वलादीनां चतुर्णां
शरावमितः क्षायः पयः प्रभृतीनां त्रयाणामर्धशरावो मधुतैलघृतानां प्रत्येकशः
क्षयोऽलवणमदनयोस्तु शण्णवालमास्यापनाय ॥ स्मरन्ति हि “सादित्य”
इत्युपक्रम्य “विष्टित्यक्तदिने वदन्ति सुनयो वैश्मादि कार्यं शुभम्” इत्यादि,

रत्न-प्रीत-द्वन्द्वेषु भृतिप्रदेशेषु विल्व-न्यग्रोध-तिन्दुक-भस्मातक-
निर्दिष्टसर्वांगारं यथासङ्गं तन्मयपर्यङ्कमुपलिप्तभित्तिं
सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्द्वारं दक्षिणद्वारं वाष्टहस्तायतं चतु-
र्हस्तदिकृतं रक्षासङ्गलसम्पन्नं विधेयम् ॥ ३ ॥

जाते हि शिथिले कुक्षौ सुक्ते हृदयवन्धने ।

लग्नले जघने नारी ज्ञेया सा तु प्रजायिनी ॥ ४ ॥

तदीपस्थितप्रसवायाः कटीपृष्ठं प्रति समन्ताद्दिनां
भवत्यभीक्ष्णं पुरीषप्रवृत्तिर्मूर्ध्नि प्रसिच्यते योनिमुखात् श्लेष्मा
च ॥ ५ ॥

तदिदं विशिनष्टि तत्रेति । तत्र प्रशस्ततिथ्यादावित्यर्थः अरिष्टं सूतिका-
गृहम् । ब्राह्मणेत्यादौ ब्राह्मणादिजातीयानां स्त्रीणाम् । विरवेत्यादौ
च यथा क्रमं विल्वादिनिर्दिष्टेन नक्षत्रसर्वांगारांशमित्यर्थः । यथाक्रमं
तादृश्यादि क्रमेण विल्वादिसयी खट्वाऽस्त्राचेति तन्मयपर्यङ्कम् । सुविभक्त-
परिच्छदं यथावद्विन्यस्तोदूखल-मुषल-तैल-सर्पिरादिकं वसनाच्छादनादि-
रुन्मदुपेतञ्चेत्यर्थः । रवेह आदानीप्रभृतिभिः समन्ततः परिवारणरूपा,
सर्षपादिविकीरणरूपा च, सङ्गलन्तु मन्त्रीपमन्त्रितोदकुञ्चस्थापनादि, एतच्च
चरकादि तन्त्रान्तराण्यधिगम्याध्यवसेयम् ॥ ३ ॥

जात इत्यादि । शिथिलतेह गर्भस्य स्नांसनादेव भवतीति गम्यते ।
प्रदमत्तावधेयम् रोहितमव्यत्य सुखाकारत्वेनोपदिष्टा हि योनिरवश्यं हृदय-
सम्यगुकरोति भूयिष्ठं तदाकारत्वात् । विशेषतस्त्वापन्ने गर्भे समं गर्भाभिहृदरा
ऽभितुष्टा, अपिचोपस्थिते प्रजननकाले वह्निर्हारं प्रत्यङ्मुख्यग्राऽभिलक्षित-
त्वेनासन्नमुखी निसर्गत एव विगुक्तवन्धना भवत्याख्येन तदिदमुच्यते सुक्ता इति ।

प्रजनयिष्यमाणां कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनां कुमारपरिवृतां
पुत्रामफलहस्तां स्वभ्यक्तामुष्णोदकपरिषिक्तामधेनां सम्भृतां
यवागूसाक्षगृहात् पाययेत् । ततः कृतोपधाने सृष्टुर्विस्तीर्णे
शयने स्थितामाभुज्जसक्थीमुत्तानासजङ्घनीयाश्चतस्रः स्त्रियः
परिणतवयसः प्रजननकुशलाः कर्त्तितनखाः परिचरेयुरिति
॥ ६ ॥

अथाद्या विशिखान्तरमनुलोममनुसुखमभ्यज्याद् ब्रूयाच्चै-
नामेका सुभगे प्रवाहस्वेति नचाप्राप्तावी प्रवाहस्व । ततो
विसृते गर्भनाडीप्रवन्धे सशूलेषु श्रोणिवङ्कणवन्तिशिरःसुच

तथाच सिंहोमाणवक इति वक्षीणोऽयं हृदयगव्दो योनिं लक्षयतीति हृदय-
वन्धने योनिमुखवन्धे मुक्ते ऽङ्गुल्यग्रेण स्फुटितत्वेनानुभूतइत्यर्थः । जघनं
स्त्रीश्रोणिः । तच्चेह कुक्षिसहितमेव ग्राहयन्ति कुशलाः । प्रेत्यादि ।
कुमारपरिवृतामिति हर्षेण क्लेशापवारणार्थमुपदिश्यत इति गम्यते, अतः
कुमारशब्देन स्निग्धानां कुमारीणामपि परिग्रहोन्वाव्यः । पुत्रामफलहस्तां
पुनः सुखप्रसवं प्रत्येनां त्वरयतीत्याचक्षते तदिदं मुक्तं पुत्रामिति । पुत्रामा
पुत्रागः “पुत्रागः × × × × पुत्रामा पाटल द्रुमः” इति राजनिर्घण्टः ।
सम्भृतां क्षीरादिसंस्फुटत्वेन बलकरीमित्यर्थः । उपधानं शिरोधानं “वालीश”
इत्याख्यायते परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ ४—६ ॥

अथेत्यादि विशिखान्तरं योनिं बहिर्हारमपत्यपथमित्येतत् । अभ्यज्यात्
कीष्णेन तैक्ष्णेनेतिशेषः । अथ विशिखान्तरग्रहणेनैव कटिपार्श्वेष्टसक्थिदे-
शानामपि परिग्रहः क्रियते प्रजननसौकर्याच्चरकैकवाक्यत्वाच्च । एका चतसृणां-
मध्ये काचिदित्यर्थः, प्रवाहस्वेति वाहतेर्लोट् वेगेन प्रवर्त्तयितुं यतस्वेति सन्दर्भः ।

प्रवाहेथाः शनैः शनैः । ततो गर्भनिर्गमे प्रगाढम् । ततो गर्भं
योनिमुखं प्रपन्ने गाढतरसाविशत्यभावात् ॥ ७ ॥

अकालप्रवाहाणवधिरं मूकं व्यस्तहनुं मूर्धाभिघातिनं
कासश्वासशोषोपद्रुतं कुल्लं विकटं वा जनयति ॥ ८ ॥

तत्र प्रतिलोसमनुलोमयेत् ॥ ९ ॥

गर्भसङ्गे तु योनिं धूपयेत् कृष्णसर्पनिर्मोकिण पिण्डीत-
केन वा । वक्षीयाद्विरण्यपुष्पीमूलं हस्तपादयोर्धारयेत् सुव-
र्चलां विशल्यां वा ॥ १० ॥

अथ जातस्योत्सवनीय सुखञ्च सैश्वर्यमर्पिषा विशोध्य
घृताक्तं सूङ्घिं पिचुं दद्यात् । ततो नाभिनाडीमष्टाङ्गुलमायम्य
सूत्रेण षड्धा छेदयेत् तत्सूत्रैकदेशञ्च कुमारस्य ग्रीवायां
सस्यम्बुक्षीयात् ॥ ११ ॥

आग्नी, प्रसववेदना गर्भनाड्याः सूतिमारुतवेगेनावस्रंसमानस्य गर्भाशयस्य
प्रवन्धः प्रकर्षेण गतिरोधो यत्र तन्निन् गर्भनाडीप्रवन्धे योनिर्वह्निहारे, विमुहं
प्रस्फुटिते इत्यर्थः । आविशत्यभावादाप्रमवादिति सन्दर्भः । व्यस्तहनुंतिथ्यङ्
न्यस्तहनुं मूर्धाभिघातिनं विकृतमस्तिष्कम् । प्रतिलोमं वैपरीत्येनापत्यपथ
मनुप्राप्तम् अनुलोमयेत् मूढगर्भचिकित्सितमभिसमीक्ष्य वद्विनिष्कमणीपयो-
गिनं कुर्यादित्यर्थः । पिण्डीतकं मदनफलम् । हिरण्यपुष्पी स्वर्णकेतकी
धारग्वध इत्यन्ते । सुवर्चलाः सूर्यमुखी विशल्या गुडूची । सम्प्रत्यात्ययिकत्वात्
प्रकृतमर्थं दित्वा प्रासङ्गिकं किञ्चिदभिधत्ते अथेत्यादिना । अतोत्सवनीयेति

अथ कुमारं शीताभिरक्षिराश्लास्य जातकर्मणि कृते मधु-
सर्पिरनन्तास्त्रीरसेन सुवर्णचूर्णमङ्गुल्यानामिकया लेहयेत् ।
ततो वल्गातैलेनाभ्यज्य क्षीरवृक्षकषायेण सर्व्वगन्धोदकेन वा
सूप्यहेमप्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदनं कपित्थपत्रकषायेण
वा कोष्णेन यथाकालं यथादोषं यथाविभवञ्च ॥ १२ ॥

धमनीनां हृदिस्थानां विवृतत्वादनन्तरम् ।

चतूरात्रात् त्रिरात्राद्वा स्त्रीणां स्नानं प्रपत्तंते ॥ १३ ॥

तस्मात् प्रथमेऽङ्गि मधुसर्पिरनन्तामिश्रं मन्त्रपूतं त्रिकालं
पाययेद्द्वितीये लक्षणासिद्धं सर्पिस्तृतीये च ततः प्राङ्-

सामान्येगोक्तेऽप्युक्ताहतत्वइत्यवश्यं वक्तव्यम् । प्रजननात् प्राग्वीरस्य प्रायशो
जिह्वासितत्वेन परिलक्षितत्वात्, संशोध्य श्लेष्मापकर्षणेन निर्मली-
कृतम् । पिचुं दद्यादित्यत्र तालून्मध्येति परिशिनष्टि तन्वान्तरं, तथाच
“दक्षिणतर्ज्ज्या तालून्मयावगुण्ठयेत् । शिरसि स्नेहपिचुना” इति । आयस्य
दैर्घ्येण परिमाय वद्धेति वन्धनं शोणितगतिनिरोधार्थं ग्रीवायां वध्नीयादिति
तु नितरां रसादिगतिप्रतिबन्धेन त्वरितमुच्छोषयितुमित्युन्नेयम् । आश्लास्य
चक्षुरादी शीतलजलावसेचनेन व्यपगतक्तमं कृत्वेत्यर्थः । अनन्ता शारिवा । अथ
सुवर्णचूर्णमित्युक्तेऽपि सर्पपमात्रं सुवर्णसिन्दुरमेवोपयुञ्जन्ति कुशलाः ।
सर्व्वगन्धं नाम “चातुर्जातककर्पूरककोलागुरुकुङ्कुमम् । लवङ्गसहितैव
सर्व्वगन्धं प्रकीर्तितम्” इत्युक्तं द्रव्यजातम् ॥ ७—१३ ॥

तस्मादित्यादि । तस्माच्चतूरात्रात् त्रिरात्राद्वा स्नानप्रवृत्तेः । मन्त्रपूत-
मिति “तदेदस्मिन्निधुनम्” इत्यादि छान्दोग्यश्रुतिभाष्ये ॐकारस्य सर्व्व-
कामावाप्तिगुणवत्त्वेनाभ्युपगमादोङ्काराभिर्मन्त्रितमित्यर्थः । पाययेत् स्नाना-

निवारितस्तन्यं मधुसर्पिः स्वपाणितलसन्मितं द्विकालं
पाययेत् ॥ १४ ॥

अथ सूतिकां वक्त्रातैलाभ्यक्तां वातहरीषधनिःकाथे-
नीपचरेत् सश्लेपदोषान्तु तदहः पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्ति-
पिप्पलीचित्रकशृङ्गवेरचूर्णं गुडोदकेनीप्थेन पाययेत् । एवं
द्विरात्रं चिरात्रं वा कुप्यादादुष्टशोणितात् । विशुद्धे
ततो विदारिगन्धादिसिद्धां स्नेहयवागूं क्षीरयवागूं वा पाय-
येत् त्रिरात्रम् । ततो यवकोलकुलत्थसिद्धेन जाङ्गलरसेन
शाल्योदनं भोजयेदलमन्निवलञ्चावेक्ष्य । अनेन विधि-
नाध्यर्ज्यमासमुपसंस्कृता विमुक्ताहाराचारा विगतसूतिकाभि-
धाना ह्यात् पुनरार्त्तवदर्शनादित्येके ॥ १५ ॥

भावजनितदोषोपशमार्थं न पुनराहारार्थमिति निश्चीयते ऽग्नेरणीयस्त्वेन
सन्धादीनां गन्धमात्रेणोपयोगात् तथाच तत्र तत्र आहारार्थं “स्तन्याभावे
पयच्छागं गव्यं वा तद्गुणं हितम्” इत्यागमानुसरणं नानुपपन्नम् ।
वक्ष्यतिच “क्षीरसात्प्रतयाक्षीरमाजम्” इत्यादि, चकारात्तृतीयेऽप्यहनि
लक्षणासिद्धमेव । लक्षणा स्तनामप्रसिद्धा । ततस्तदनन्तरश्चतुर्थेऽहनी-
त्यर्थः । स्वपाणितलसन्मितं कुमारपाणितलधारणाहं पाययेत् स्तन्यानु-
पानमित्यर्थाक्षिप्तं भवति प्राङ्निवारितस्तन्यमिति विशेषणात् । उक्तञ्च
“प्राङ्निविद्धस्तनस्यास्य तत्पाणितलसन्मितम् । स्तन्यानुपानम्” इत्या-
दि । मङ्गतमनुसरति अथेति । अथोत्थापनयनादितदहःकृत्यावसाना-
न्तरम् । वक्त्रातैलं मूढगर्भचिकित्सिते वक्ष्यमाणम् । वातहरीषधानि

धन्वभूमिजातां सूतिकां घृततैलयोरन्यतरस्य मात्रां
पाययेत् पिप्पल्यादिकषायानुपानं स्नेहनित्या च स्नात् त्रिरात्रं
पञ्चरात्रं वा । वलवतीमवलां यत्रागूं पाययेत् त्रिरात्रं पञ्च-
रात्रं वा । अत ऊर्ध्वं स्निग्धेनान्नसंसर्गेणोपचरेत् प्रायशश्चैनां
प्रभूतेनीष्णोदकेन परिपिञ्चेत् । क्रोधायासमैथुनादीन् परि-
हरेत् ॥ १६ ॥

भवतश्चात्र ।

मिथ्याचारात् सूतिकाया यो व्याधिरुपजायते ।

स कृच्छ्रसाध्योऽसाध्यो वा भवेदत्यपतर्पणात् ॥

सू० ३८ । ३८ अ० उपदिष्टानि वीरतर्वादिप्रभृतीनि भद्रदार्वादीनि
च । उपचरेत् सेवेत शरीरमंष्ट्रकृते दापनयनार्थं प्रचालयेदिति तात्पर्यम् ।
सशेषदोषां सावशेषदुष्टशोणिताम् । जाह्नवे हि देशे निसर्गत एव वात-
पित्ते प्रकोपमापद्येते विशेषतश्च प्रजातायाः शूखशरीरत्वेनेति तां प्रति
विशिनष्टि धन्वेति । धन्वा मरुर्जाह्नवेति पर्यायाः । धन्वभूमिजातेति
धन्वभूमौ जातं जननं गर्भमोचनमस्तरसा इत्यकारो मत्वर्थीयः । मात्रां
यथायोगं परिमाणं स्नेहनित्या स्नेहाभ्यङ्गनित्येत्यर्थः । त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वेति
स्निग्धलक्षणापेक्षोनिग्रम इति गम्यते तथाचास्निग्धभावादिति तात्पर्यम् ।
अवलां नारीं सूतिकांमिति यावत्, अत्र वलवतीमिति विशेषणात् दुर्वलान्तु
मण्डादिकं पाययेदित्यर्थादाक्षिप्यते ॥ १४—१६ ॥

प्रजाता हि स्त्रियः प्रवाहगवेदनाक्तेदरक्तश्रुतिविशेषेण विशेषतः शूख-
शरीरा भवन्ति, तदिदानीं तासां व्याधेः कृच्छ्रत्वमत्यपतर्पणादसाध्यत्वञ्चा-
ख्याय प्रतीकारक्रममुपदिदिक्षति मिथ्याद्यादिना । मिथ्याचारात् परिहा-
त्याणामपरिहाराद्विहितानामाहारविहाराणां विभ्रमादयथावदवधारणादिति

तस्मात् तां देशकालौ च व्याधिसाक्ष्येन कर्मणा ।

परीक्ष्योपचरेदेवं नेयमत्ययमाप्नुयात् ॥ १७ ॥

अथापराऽपतन्त्यानाहाधानौ कुरुते तस्मात् कण्ठमस्याः
केशवेष्टितयाङ्गुल्या प्रसृजेत् । कटुकालावुक्ततवेधनसर्प-
सर्पनिर्लीकैर्वा कटुतैलविमिश्रैर्योनिमुखं धूपयेत् । लाङ्गली-
मूलकत्वेन वास्याः पाणिपादतलभगलिम्येत् । मूर्द्ध्नि वाद्या-
महावृक्षक्षीरमनुश्रेचयेत् । कुष्ठलाङ्गलीमूलकत्वं वा मद्य-
मूत्रयोरन्यतरेण पाययेत् । शालिमूलकत्वं वा पिप्पल्यादिं
वा मद्येन । सिद्धार्थक-कुष्ठ-लाङ्गली-महावृक्षक्षीरमिश्रेण सुरा-
मण्डेन वास्थापयेत् । एतैरेव सिद्धेन सिद्धार्थकतैलेनोत्तरवस्तिं
दद्यात् स्त्रिधेन वा क्लृप्तनखेन हस्तेनापहरेत् ॥ १८ ॥

प्रजातायाश्च नार्थ्या रुक्षशरीरायास्तीक्ष्णैरविशोधितं रक्तं
वायुना तद्देशगेनातिसंख्यं नाभेरधः पार्श्वयोर्वस्तौ वस्ति-

यावत् । अपतर्पणं लङ्घनमित्यनर्थान्तरम् । परीक्ष्य यस्मादेवंगुणौ
देशकालावेवं दोषवलसात्म्यसत्त्वप्रकृतिषयस्त्वा चेयं तस्मादेवमेशहाराचारौ-
बधानि न्याय्यानीति निरूप्य उपचरेत् प्रतिकुर्यादित्यर्थः । अत्ययं विना-
शम् ॥ १७ ॥

अहो एवमात्ययिकमर्थं हित्वा सुदूरमाक्षिप्तोऽस्मि कथाप्रसङ्गेन तिष्ठल-
धुना तमेवार्थं प्रवर्त्तयिष्यामीत्यभिसन्धायाह अथेति । अथ प्रजनानन्तरम्,
अपरा जरायुसरेति पर्यायाः, कृतवेधनं जाली 'तितपोक्षा' इत्यभिधीयते ।
लाङ्गली 'क्षिप्तलाङ्गली' इत्याख्यायते । महावृक्षः सुही, पिप्पल्यादिः सू० ३८

शिरसि वा ग्रन्थिं करोति । ततश्च नाभि-वस्त्युदर-शूलानि
भवन्ति सूचीभिरिव निस्तुद्यते भिद्यते दीर्यत इव च
पक्षाशयः । समन्तादाध्मानमुदरे सूत्रसङ्गश्च भवतीति
मङ्गललक्षणम् । तत्र वीरतर्ज्वादिसिद्धं जलसूषकादिप्रती-
वापं पाययेत्, यवाक्षारचूर्णं वा सर्पिषा सुखोदकेन वा,
लवणचूर्णं वा पिप्पल्यादिक्वाथेन, पिप्पल्यादिचूर्णं वा सुरा-
मण्डेन, वरुणादिक्वाथं वा पञ्चकोलैलाप्रतीवापं, पृथक्पण्यादि-
क्वाथं वा भद्रदारुमरिचसंसृष्टं, पुराणगुडं वा त्रिकटुकचतु-
र्ज्जातककुस्तुम्बुरुमिश्रं खादेदच्छं वा पिवेदरिष्टमिति ॥ १८ ॥

अथ बालं क्षौमपरिहृतं क्षौमवस्त्रास्तृतायां शय्यायां
शाययेत् । पीलु-वदरी-निम्ब-परूषकशाखाभिश्चैनं बीजयेत् ।
सूद्धिं चाङ्गुष्ठाहरहस्तैलपिचुमवचारयेत् । धूपयेच्चैनं रक्षोघ्ने-
र्धूपैः । रक्षोघ्नानि चास्य पाणि-पाद-शिरोग्रीवास्त्रवसृजेत् ।
तिल्लातसी-सर्षपकर्णाञ्चात्र प्रकिरेत् । अधिष्ठाने चाग्निं

अध्यायोक्तः । प्रजाताया इत्यादि । प्रजातायाः प्रसूतायाः । वीरतर्ज्वा-
द्यूपकादी सू० ३८ अ० द्रष्टव्यौ । प्रतीवापः कल्कोऽल प्रक्षेपविधिना प्रदेयः ।
पृथक्पण्यादि विदारोगन्यायवयवविशेषः । चतुर्ज्जातं त्वगीलापत्रकेशरम्,
अरिष्टं चिकित्सिते वक्ष्यमाणमरिष्टजातम् ॥ १८—१९ ॥

अवसितमिदं सद्यः सूतिकापरिरक्षणं नाम सम्प्रति तु सुकुमारत्वेनाति-
तरां प्रयत्नाहं कुमारं प्रत्येव व्याचिख्यासितं किञ्चिद्व्याख्यास्याम इति सम्प्र-
धाय्याह अथेति । अथोक्तेन विधिना स्नापनानन्तरं पीलुः कोकतदेशप्रसिद्धो

प्रञ्चालयेत् । द्रणितोपासनीयञ्चावेक्षेत ॥ २० ॥

ततोद्गमेऽहनि सातप्रपितरौ कृतमङ्गलकौतुकौ स्वस्ति-
वाचनं कृत्वा नास कुर्व्यातां यद्भिमेतं नक्षत्रनाम वा ॥ २१ ॥

ततो यथावर्णं धात्रीमुपेयान्मध्यमप्रसाणां मध्यमवयस-
सरोयां क्षीरवतीसचपलामलोलुपासकृशसखूनां प्रसन्नक्षीरा-
मलखौष्टीमलखोर्द्ध्वस्तनीमव्यङ्गासव्यसनिनीं जीवदत्त्वां दोग्ध्रीं
वत्सलामक्षुद्रकर्मिणीं कुले जातामतो भूयिष्ठैश्च गुणैरन्वितां
श्यामामारोग्यवल्लह्वये बालञ्च । ततोर्द्ध्वस्तनीं करालं कुर्व्यात् ।
लघ्वस्तनीं नासिकामुखं छादयित्वा मरणमापादयेत् । ततः-
प्रशस्तायां तिथौ शिरःस्नातसहतवाससखूदङ्मुखं शिशुमुपवेश्य
धात्रीं प्राङ्मुखीमुपवेश्य दक्षिणं तनं धौतमीपत् परिश्रुत-
सभिसन्त्र सन्निगाढेन पाययेत् ।

शुद्धफलोद्वहः । परुषकः “फलमा” इत्यभिधीयते । रक्षोघ्ने रात्रेयाद्युक्तेन
रक्षोघ्नसमाख्यातेन वचाकुष्ठक्षीमकङ्गिङ्गुसर्षपातसीलसुनादिना कृतैरित्यर्थः ।
अवसृजेत् विस्ृजेत् । कणोऽति सूक्ष्मांशः । ज्योतिःशास्त्राभिहितशतपद-
चक्रोद्धृतं नक्षत्रानुयायि नाम नक्षत्रनाम ॥ २० ॥

तत इत्यादि । यथावर्णं समानजातीयाम्, अचपलां विनीताम् प्रसन्न-
क्षीरां स्तन्यदोषविनाशिताम् अव्यङ्गाम् अविक्लताङ्गीम्, कुले जातां सङ्ग-
जाम्, श्यामां “शीतकाले भवेदुष्णा ग्रीष्मे च सुखशीतला । तप्तकाञ्चन-
वर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कीर्तिता” इत्युक्तलक्षणाम् । आपाततोऽनवबोध्य
दोषत्वेनोर्ध्वस्तन्योरिवदोषं दर्शयति तत्रेति । तत्र तासु मध्ये जर्जस्तनी

चत्वारः सागरास्तुभ्यं स्तनयोः क्षीरवाहिणः ।

भवन्तु सुभगे नित्यं बालस्य बलवृद्धये ॥

पयोऽनृतरसं पीत्वा कुमारस्ते शुभानने ।

दीर्घमायुरवाप्नोतु देवाः प्राश्यासृतं यथा ॥ २२ ॥

अतोऽन्यथा नानास्तन्योपयोगस्यासात्मग्राद् व्याधिजन्म
भवति । अपरिस्तुतऽप्यतिस्तव्यस्तन्यपूर्णस्तनपानादुत्सृष्ट-
स्तोतसः शिशोः कासश्वासवसीप्रादुर्भावः । तस्मादेवं विधानं
स्तन्यं न पाययेत् ॥ २३ ॥

क्रोधशोकावात्सल्यादिभिश्च स्त्रियाः स्तन्यनाशो भवति ।
अथाद्याः क्षीरजननार्थं सौमनस्यमुत्पाद्य यव-गोधूम शालि-
षट्ठिक-मांसरस-सुरा-सौवीरक-पिण्याक-लशुन-मत्स्य-कशे-
रक-शृङ्गाटक-विस-विदारिकन्द-मधुक-शतावरौ-नलिकालावू-
कालशाकप्रभृतीनि विदध्यात् ॥ २४ ॥

करालं स्तनाभ्यां दन्तमूलान्युन्नेतुमीरणादुन्नतदन्त मित्यर्थः । 'करालो-
दन्तुरे' इत्यमरः । धातुरपदेशोऽयं मातुर्विशुद्धस्तन्याभावविषयइत्यवगन्तव्यम्
“मातुरेव पिवेत् स्तन्यं तत्परं देह वृद्धये । स्तन्यधात्रावुभौ कार्यं तद-
सम्पदि वत्सले ।” इति स्मरणात् । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ २१—२२ ॥

अत इत्यादि । अपिशब्दोऽयं तु शब्दस्थानसन्निवेशी अपरिस्तुतत्वे फलं
दिशिनष्टि । उत्सृष्टं परितृप्तं परिपूर्णमित्येतत् । वात्सल्यं स्नेहानुगुणो-
रसविशेषः । नलिका नलीतिपर्यायी कालशाकं, आक्षीयः, शाकभेदः ।

अथाद्याः स्तन्यसप्सु परीक्षेत ; तच्चेच्छीतलममलं तनु
 गङ्गावभासमप्सु न्यस्तमेकीभावं गच्छत्यफेनिलमतनुमनोत-
 भवते न सीदति वा तच्छुद्धमिति विद्यात् तेन कुमारद्या-
 रोग्यं शरीरोपचयो बलवृद्धिश्च भवति । न च क्षुधित-
 शोकात्त-श्रान्त-प्रदुष्टधातु-गर्भिणी-ज्वरितातिघ्नीणातिस्थूल-वि-
 दग्धभक्ष्य-विस्वाहारतर्पितायाः स्तन्यं पाययेन्नाजीर्णौषधञ्च
 बालं दोषौषधाशनानां तीव्रवेगोत्पत्तिभयात् ॥ २५ ॥

भवन्ति चात्र ।

ध्यात्रास्तु गुरुभिर्भोज्यैर्विषमैर्दीपलैस्तथा ।

दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति ॥ २६ ॥

मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयः स्त्रियाः ।

प्रभृतिग्रहणात् वीरणादीनामादेशः । अथेत्यादि सीदति निमज्जति ।
 शुद्धेतरत् सर्वमशुद्धमित्यर्थापन्नमर्थं मन्दबुद्धीनां सुखप्रत्ययार्थं प्रपञ्चेना-
 वगमयति तन्त्रान्तरम्, तथाच “कषायं फेनिलं रुचं वर्ष्नीमूलविवन्धवात् ।
 पित्तादुष्टान्लकटुकं पीतरान्यप्सु दाहकात् । कफात् सलवणं सान्द्रं जले
 मज्जति पिच्छिलम् । संसृष्टलिङ्गं संसर्गात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम्” इति ।
 यथा कथञ्चिदजीर्णं ह्यग्निर्मन्दोभवत्यान्नायते च “दोषच्छत्रोऽनलोनालं”-
 पक्तुं दोषौषधाशनम्” इत्यत्र आह दोषेति । तीव्रोऽजीर्णजो वेगः तीव्रवेगः ।
 एतेनाजीर्णशनौषधमपि न पाययेदित्यर्थापन्नं भवति फलसाम्यात् ॥
 ॥ २३-२५ ॥

धात्रा इत्यादि । विषमैः “बहुस्तीकमकाले वा विज्ञेयं विष-
 साशनम्” इत्युक्तलक्षणैः दोपलैर्दीपसञ्जनने रितरैराहारविहार निषेधै-

दूषयन्ति पयस्तेन शारीरा व्याधयः शिशोः ।

भवन्ति कुशलस्तांश्च भिषक् सम्यग्विभावयेत् ॥ २७ ॥

अङ्गप्रत्यङ्गदेशे तु रुजा यत्रास्य जायते ।

मुहुर्मुहुः स्पृशति तं स्पृश्यमाने च रोदिति ॥

निमीलिताक्षो मूर्धस्थे शिरोरोगे न धारयेत् ।

वस्तिस्थे मूत्रसङ्घातो रुजा तृप्यति मूर्च्छति ॥

विस्मृतसङ्गवैवर्त्यच्छर्द्याधानान्त्वक्जनैः ।

क्रोष्ठे दोषान् विजानीयात् सर्व्वत्रस्थांश्च रोदनैः ॥ २८ ॥

तेषु च यथाभिहितं सृङ्खलेदनीयमौषधं मात्रया क्षीर-
पक्ष क्षीरसर्पिषा धात्र्याश्च विदध्यात्, क्षीरान्नादद्यात्मनि
धात्र्याश्च; अन्नादस्य कषायादीनात्मन्वेव न धात्र्याः । तत्र
मासादूर्ध्वं क्षीरपायाङ्गुलिपर्व्वद्वयग्रहेणसस्मितामौषधमात्रां वि-
दध्यात्, कोलास्थिसस्मितां कल्कमात्रां क्षीरान्नादाय,
कोलसस्मितासन्नादायेति ॥ २९ ॥

रित्यर्थः । उक्तमर्थप्रपञ्चेनावगमयति मिथ्येति । तान् व्याधीन् विभावयेत्
स्थानतो निर्णेतुं चिन्तयेदित्यर्थः । निर्णयप्रकारमाह अङ्गेति । तत्स्वि-
त्यादि । यथाविहितमिति भाविनि भूतवदुपचारादुपदिश्यते । यथाभिधास्य-
मानमित्यर्थः । अत्राविशेषेऽपि बलवति स्तन्यदोषे धात्र्यास्तु विरेचनादयो
न प्रतिषिध्यन्ते, वदन्ति हि “युञ्ज्याद्विरेचनादींस्तु धात्र्या एवं यद्योदितान्”
इति । अत्र मासादूर्ध्वमिति विशेषणान्मासं यावत्स्वितोऽपि कनीयसी मात्रा
परिकल्पेति गम्यते । मातोपदेशोऽयं कल्पनासोपानमात्रप्रदर्शनार्थ इति

येषां गदानां ये योगाः प्रवक्ष्यन्तेऽगदङ्गराः ।
 तेषु तत्कल्कसंलिप्तौ पाययेत् शिशुं स्तनौ ॥ ३० ॥
 एकां ह्ये चीणि चाहानि वातपित्तकफज्वरे ।
 स्तन्यपायाहितं सर्पिरितराभ्यां यथार्थतः ॥ ३१ ॥
 नच तृणाभयादत्र पाययेत् शिशुं स्तनौ ।
 विरेकवस्तिवसनान्यते कुर्व्याच्च नात्ययात् ॥ ३२ ॥
 मस्तुलुङ्गचयाद्यच्च वायुस्ताल्वस्थि गामयेत् ।
 तच्च तड्ढेन्ययुक्तञ्च सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ।
 पानाभ्यञ्जनयोर्थोज्यं शीताम्बूदेजनं तथा ॥ ३३ ॥
 वातेनाध्मापितां नाभिं सरुजां तुण्डिसंज्ञिताम् ।
 साक्षतघ्नैः प्रशसयेत् स्नेहस्वेदोपनाह्नैः ॥ ३४ ॥
 गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।

निश्चीयते । “मात्राया नास्त्ववस्थानं दोषमग्निं बलवयः । व्याधिं द्रव्यञ्च
 कोष्ठञ्च वीक्ष्यमात्रां प्रयोजयेत्” इति स्मरणात् । चीरशब्दस्येहस्तन्ये तात्पर्य-
 मन्नशब्दस्य च तदितरस्मिन्नित्यनुसन्धेयम् ॥ ३६—३८ ॥

येषामित्यादि । यथार्थत इति निहत्यपरपर्यायोऽयमर्थशब्दो यथा
 जगकार्यो धूम इति । तथाच अर्थः “निर्देशाहमपि ज्ञात्वा कफोत्तरं मल-
 ङ्गितम् । न सर्पिः पाययेत्” इत्युक्तं ज्वरप्रतिषेधे वक्ष्यमाणञ्च प्रतिषेध-
 सनतिक्रमस्य इतराभ्यामन्नादचीरान्नादाभ्यान्तु सर्पिरहितमुपदिशेदित्यर्थः ।
 न चेति प्रतिषेधोऽयमजीर्णशङ्कयेति गम्यते, अतो यावन्नासावाशङ्का बुद्धि-
 मधितिष्ठति तावदप्यमस्य पाययेदेव, उपस्थितायाञ्च तस्यामाशङ्कायां

रसाञ्जनं विश्लेषणं पानालेपनयोर्हितम् ॥ ३५ ॥

क्षीराहाराय सर्पिः पाययेत् सिद्धार्थक-वचा-मांसी-पयस्या-
पामार्ग-शतावरी-सारिवा-ब्राह्मी-पिप्पली-हरिद्रा-कुष्ठ-सैन्धव-
सिद्धं, क्षीरान्नादाय नधुक्त-वचा-पिप्पली-चित्रक-त्रिफलासि-
द्धम्, अन्नादाय द्विपञ्चदूलौ क्षीरविदारी-तगर-भद्रदास-सरिच-
नधुक्त-विडङ्ग-द्राक्षा-द्विब्राह्मीसिद्धम् ॥ ३६ ॥

तेनारोग्यवल्लभेभ्योऽपि शिशोर्भवन्ति ॥ ३७ ॥

बालं पुनर्गन्धसुखं गृह्णीयात्, नचैनं तर्जयेत्, सहसा
न प्रतिबोधयेद्विनासभयात्, सहसा नापहरेदुत्तिष्ठपेक्षा वाता-
दिविघातभयात्, नोपवेशयेत् कौञ्जभयात्, निष्यञ्चैन-
मनुवर्त्तेत प्रियशतैरजिघांसुः । एवमनभिहतमनास्त्वभिवर्द्धते
नित्यसुदयसत्त्वसम्पन्नो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च भवति ।
वातातप-विद्युत्प्रभा-पादप-लता-शून्यागार-निम्नस्थान-गृह-
च्छायादिभ्यो दुर्ग्रहोपसर्गतश्च बालं रक्षेत् ॥ ३८ ॥

नाशुचौ विष्टजेद्बालं नाकाशे विप्रमे न च ।

नोपमास्तवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च ॥

क्षीरसात्यतया क्षीरमाजं गव्यमथापि वा ।

मात्रयाऽन्तरान्तरा यथास्त्रीपथसिद्धं जलमेव पाययेदित्युपदिशन्त्याचार्याः ।
शीताम्बूद्वेजनं चक्षुरादौ शीतलजलावसेकः ॥ ३०—३५ ॥

क्षीरेत्यादि । पयस्या क्षीरकाकोली भार्गी ब्राह्मीनाम शाकश्चेति द्वि-
ब्राह्मी, तर्जयेत् भर्त्सयेत्, प्रतिबोधयेत् जागरितं कुर्यात्, नापहरेत्
नाकर्षेत् नोत्क्षिपेत् क्रीडनार्थमपि नोर्द्धमुत्क्षिपेत्, वातादिभिर्वाधनं
वातादिविघातः, अनुवर्त्तेत सेवेत, अजिघांसुः स्निग्धः, उदयमुन्नतम् । दुष्टानां

दद्यादास्तन्यपय्याग्निर्वालानां वीक्ष्य मात्रया ॥ ३८ ॥

पश्यासाच्चैनसन्नं प्राणयेह्येषु हितञ्च । नित्यमवरोध-
रतश्च स्यात् हततरश्च उपसर्गभयात् । प्रयत्नतश्च ग्रहोप-
सर्गस्थो रक्ष्या वाला भवन्ति ॥ ४० ॥

अथ कुसार उद्भिजते तल्लति रोदिति नष्टसंज्ञो भवति
नखदशनैर्धानीमात्मानञ्च परिणुदति दन्तान् खादति कूजति
जृम्भते क्षुवौ विक्षिपत्यूर्ध्वं निरीक्षते फेनमुदमति सन्दंष्टौष्ठः
क्रूरो भिन्नामवर्चा दीनार्त्तस्वरो निशि जागर्त्ति दुर्बलो
स्नानाङ्गो सत्यच्छुब्दुन्दरिसत्कुणगन्धो यथा पुरा धात्र्याः
स्तन्यमभिलषति तथा नाभिलषतीति सामान्येन ग्रहोपसृष्ट-
लक्षणमुक्तं, विस्तरेणीत्तरे वक्ष्यामः ॥ ४१ ॥

शक्तिसन्तञ्जैनं ज्ञात्वा यथावर्णं विद्या ग्राहयेत् ।
अथास्त्रैः पञ्चविंशतिवर्षाय द्वादशवर्षां पत्नीमाहरेत् पित्रा-
धर्म्मार्थकासप्रजाः प्राप्स्यतीति ॥ ४२ ॥

ऊनषोडशवर्षायासप्राप्तः पञ्चविंशतिम् ।

यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते ॥

जातो वा न चिरं जीवेज्जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः ।

तस्मादत्यन्तवालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥ ४३ ॥

वक्ष्यमाणानां स्नानादिग्रहाणानुत्पातो यस्मात् स दुर्ग्रहोपसर्गः शीघ्राचार-
ञ्जंशादिरिति परमतोव्यक्तीभविष्यति ॥ ३६—३८ ॥

पश्यासादिति । पश्यासादिति मुख्यकालविषयमवधेयम् “षष्ठेऽन्न-
प्राशनं कुर्याच्चक्षेष्टं सङ्गलं कुले” इति, मनूक्तेः । उक्तमर्थं द्रढयति प्रयत्नत-
द्रव्यादिना । हि शब्दस्थानाधिष्ठानोऽयं चशब्दोविधेरस्यैकान्ततोऽवचार्यत्वं

अतिवृद्धायां दीर्घरोगिण्यामन्येन वा विकारेणोपसृष्टायां गर्भाधानं नैव कुर्वीत । पुरुषस्याप्येवंविधस्य त एव दोषाः सम्भवन्ति ॥ ४४ ॥

तत्र पूर्वोक्तैः कारणैः पतिष्यति गर्भे गर्भाशय-काटी-वङ्ग-वस्तिशूलानि रक्तदर्शनञ्च । तत्र शीतैः परिषेकावगाह-प्रदेहादिभिरुपचरेज्जीवनीयशृतक्षीरपानैश्च । गर्भस्फुरणे सुहृ-स्मृहृस्तत्सन्धारणार्थं क्षीरमुत्पलादिसिद्धं प्राययेत् ॥ ४५ ॥

प्रसंसमाने सदाहपार्श्व-पृष्ठ-शूलासृग्दरानाह-मूत्रसंज्ञाः, स्थानात् स्थानञ्चाक्रामति गर्भे कोष्ठे संरम्भाः ; तत्र सिग्ध-शीताः क्रियाः ॥ ४६ ॥

वेदनायां महासहा-क्षुद्रसहा-मधुक-ग्वदंष्ट्रा-कण्टकारिका-सिद्धं पयः शर्कराक्षौद्रमिश्रं प्राययेत् ; मूत्रसङ्गे दर्भादिसिद्धम् ; आनाहे हिङ्गु-सौवर्चल-लशुन-वचासिद्धम् । अत्यर्थं स्रवति रक्ते कोष्ठागारिकागारसृत्पिण्ड-समज्ञा-धातकीकुसुम-नवमालिका-गैरिक-सर्जरस-रसाञ्जनचूर्णं मधुनावलिद्याद्यथालाभम् ।

प्रतिपादयति । स्वस्थेतत् किन्तावदुपसृष्टलिङ्गानि यतएवं विभेसीत्याह अवेति । अथोपसर्गारम्भे इत्यर्थः । कुक्षुन्दरी गन्धमूषिका, मत्कुणः शय्याकीटः 'छारपीका' इत्याख्यायते । शक्तीत्यादि । यथावर्णं यथास्ववर्णोचिताम् । पञ्च-विंशतिवर्षाणि वयःपरिमाणमस्येति खः "वर्षाक्षुक् च" इति पा० सू० ५।१।५८ तस्य लुक् पञ्चविंशतिवर्षः । पितृन् आह्लादि, धर्मोऽग्निहोत्रादिः, अर्थस्तदर्थ-मर्थसंग्रहः । न तावत् स्त्रीतोषमार्थयोः प्राप्तिरनुपपन्ना "सस्त्रीकोषममाचरेत्" तथा "अर्थस्य संग्रहे चैनां व्ययेचैव नियोजयेत्" इति स्मरणात् ॥ ४०—४४ ॥

रक्तेत्यादि । पूर्वोक्तैः गर्भावक्रान्तावुपदिष्टैः कारणैर्व्यायासादिभिस्तत्र

न्यग्रोधादित्वक्प्रवालकल्कं वा पयसा पाययेत्, उत्पलादिकल्कं वा कशेरु-शृङ्गाटक-शालूककल्कं वा शृतेन पयसा, उडुस्वर-फलौदककन्दक्षायेन वा शर्करासधुसधुरेण शालिपिष्टम् । न्यग्रोधादिल्लरसपरिपीतं वा वस्त्रावयवं योन्यां धारयेत् ॥ ४७ ॥

अथादृष्टशोणितवेदनायां सधुक-देवदारु-पयस्यासिद्धं पयः पाययेत्, तदेवाश्लक्तक-शतावरी-पयस्यासिद्धं विदारिगन्धादि-सिद्धं वा बृहतीद्वयोत्पल-शतावरी-सारिवा-पयस्या-सधुकसिद्धं वा एवं क्षिप्रमुपक्रान्ताया उपावर्त्तन्ते रजो गर्भश्चाप्यायते ॥ ४८ ॥

व्यवस्थिते च गर्भे गन्धेनोडुस्वरशलाटुसिद्धेन पयसा भोजयेत् । अतीते लवण-क्षेहवज्ज्याभिर्यवागूभिरुद्दालकादीनां पाचनीयोपसंस्कृताभिरुपक्रमेत यावन्तो माप्ता गर्भं च तादृग्न्यहानि । वस्त्युदरशूलेषु पुराणगुडं दीपनीयसंयुतं पाययेदरिष्टं वा ॥ ४९ ॥

गर्भे पति यत्काले पिपतिपतीत्यर्थः । जीवनीयोत्पलादी सू० ३८ अ० उपदिष्टौ तत्रायः काकोल्यादिरिति शब्दप्रते, संरक्षोऽत्रानिर्व्वचनीयः सशब्दो वेदनाविशेषः । महास्रहा माषपर्णी, चुद्रस्रहा सुद्रपर्णी, दर्भादिर्नाम प्रागुक्तः कुशादिर्गणः । कोष्ठाकारेण स्रदागारेण चरतीति कोष्ठागारिका कीटभेदः 'कुसडा पोका' इत्याख्यायते तस्यागारं कोष्ठागारिकागारम् । समस्ता वराहक्रान्ता, दनमालिका वनसल्लिकेति पठ्यायो "वनवेल्ली" इति विज्ञायते । न्यग्रोधादिर्गणभेदः, प्रवालं नवपल्लवः कशेरुः "कालकेशुर" इति प्राकृताः । शालूकम् कुशुदादिकन्दः । अथेत्यादि उपावर्त्तन्ते निवर्त्तन्ते ॥ ४५—४८ ॥

व्यवस्थित इत्यादि । व्यवस्थिते स्थिरीभूते सन्दनेनविनालते इति निष्कर्षः ।

वातोपद्रवगृहीतत्वात् स्त्रोतसां लीयते गर्भः ; सोऽति-
कालमवतिष्ठमानो व्यापद्यते, तां मृदुना स्नेहादिक्रमेणो-
पचरेत् । उत्क्रोशरससंसिद्धामनल्पस्नेहां यवागूं पाययेत् ।
माषतिलविल्वशलाटुसिद्धान् वा कुल्माषान् भक्षयेत् मधु
माध्वीकञ्चानुपिवेत् सप्तरात्रम् । कालातीतस्थायिनि तु गर्भे
विशेषतः सधान्यमुदूखलं सुषलेनाभिहन्याद्विषमे वा याना-
सने सेवेत ॥ ५० ॥

वाताभिपन्न एव शुष्यति गर्भः । स मातुः कुक्षिं न
पूरयति मन्दं स्पन्दते च, तं हृहणीयैः पयोभिर्मांसरसै-
श्चोपचरेत् ॥ ५१ ॥

शुक्रशोणितं वायुनाभिप्रपन्नमवक्रान्तजीवमाभापयत्यु-
दरम् । तत् कदाचिद्यदृच्छयोपशान्तं नैगमेषापहतमिति

अतीति गते पतित इति यावत् । उद्दालको वनकोद्रवः 'कोदो' इति प्रसिद्धस्यैव
भेदः । आदिना शात्यादीनामादेशः । सम्प्रति सप्रतीकारं लीनं नाम गर्भमधि-
करोति वातेत्यादिना । स्त्रोतसामार्त्तववहादीनां वातोपद्रवगृहीतत्वाच्छोषादि-
भि रूपद्रुतत्वाल्लीयते श्लिष्यति नितरामनाप्यायितत्वेन लीनो भवतीति यावत् ।
उत्क्रोशः कुररी, कुल्माषा अर्द्धस्त्रिन्ना गोधूमादयः । लीनादनन्तरं प्रायः
प्रतीकारसाम्यादाह कालेति । कालातीतस्थायिनीति । "सञ्जातसारे
महतिगर्भे योनिपरिस्त्रवात् । वृद्धिमप्राप्नुवन् गर्भः कोष्ठे तिष्ठति सस्फुरः"
इत्यादि स्मरणात् योनिः परिस्त्रवादन्यस्माद्वा कारणात् सञ्जातसारत्वेऽप्य-
सम्यक् परिवृद्धत्वेन सुसङ्कुचिताशयद्वारत्वेनच प्रजननकालमतिक्रामिणी-
त्यर्थः । अत्र लीनप्रतीकाराद्भिन्नं किञ्चिदुपदेष्टुमिदमुच्यते । विशेषत इति ।
अत्राऽविभागेऽपि लीनोक्तेनाप्याय्यैव सुषलाभिहननादिकमुपदिशन्ति बुद्धि-

क्षापन्ते । तदेव कदाचित् प्रलीयमानं नागोदरमित्याहुः ;
तत्रापि लीनवत् प्रतीकारः ॥ ५२ ॥

अत जङ्घं सासानुमासिकं वक्ष्यामः ॥

मधुकं शाकबीजञ्च पयस्या सुरदारु च ।

अश्वत्थकस्तिलाः कृष्णास्ताम्रवल्ली भतावरी ॥

दृक्षादनी पयस्या च लता चीत्यलसारिवा ।

अनन्ता सारिवा रास्ना पद्मा मधुकमेव च ॥

वृहत्थी काश्लरी चापि चीरिशुङ्गास्त्वचो घृतम् ।

पृश्निपर्णी वला शिगु श्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ॥

शृङ्गाटकं विमं द्राक्षा कशेरु मधुकं सिता ॥

वत्सैते सप्त योगाः क्षुरर्द्धश्लोकसमापनाः ।

यथासंख्यं प्रयोक्तव्या गर्भस्त्रावे पयोयुताः ॥ ५३ ॥

मन्तः । यदाह “तैरेवच सुहृतायाः जीभणां यानवाहनैः” इति । वाता-
ऽभिपन्नइति । शोकोपवासादिभिः प्रवृद्धेन वायुना प्रपीडितोवाता-
ऽभिपन्नः । लीनस्तु “लीनाख्ये निस्फुरे” इत्यादितन्त्रान्तरीयस्तरणान्न
स्यन्दते नाऽपि च श्रुयतीति गम्यते अयन्तु न तथेत्यस्योपदेशस्यापार्थ-
क्यत्वेन पर्यनुयोगस्यानवकाशः । शुक्लेत्यादि । अवक्रान्तजीवं शुक्रशोणितं
गर्भं इति यावत् , वायुनाऽभिपन्नं प्रपीडितं सदुदरमाधापयतीत्यन्वयः ।
उपशान्तं निवृत्ताध्वानमित्यर्थः । नैगमेषो नाम वक्ष्यमाणोऽग्रविशेषस्तेना-
पचितं नैगमेषापहृतम् । न तावदर्थोऽयमनुपपन्नोऽपपूर्वस्य हरतेरपहारेति
तदर्थे प्रयोगदर्शनात् । लीनवत् लीनगर्भवत् ॥ ४८—५२ ॥

अत इत्यादि । सासानुक्रमेण सासिभवं भेषजं सासानुमासिकम् “कालाद्
ठञ्” पा० सू० ४।१।११ इति ठञ् । शाकः ‘शेगुन्’ इत्याख्यायते । अश्वत्थकः

कपित्थवृहतीविल्व-पटोलैश्चुनिदिग्धिकाः ।

मूलानि क्षीरसिद्धानि पाययेद्भिषगष्टमे ॥ ५४ ॥

नवमे मधुकानन्तापयद्यासारिवाः पिवेत् ॥ ५५ ॥

क्षीरं शुण्ठीपयद्याभ्यां सिद्धं द्वादशमे हितम् ।

सक्षीरा वा हिता शुण्ठी मधुकं सुरदारु च ॥ ५६ ॥

एवमप्याव्यते गर्भस्त्रीत्रा रुक् चोपशाम्यति ॥ ५७ ॥

निवृत्तप्रसवायास्तु पुनः षड्भ्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वं प्रसवमानाया
नार्य्याः कुमारोऽल्पायुर्भवति ॥ ५८ ॥

अथ गर्भिणीं व्याध्युत्पत्तावत्ये च्छेद्येत्, मधुराम्ले-
नाम्नोपहितेनानुलोमयेच्च, संशमनीयञ्च सृदु विदध्यात्,
अन्नपानयोरश्नीयाच्च सृदुर्वीर्यं मधुरप्रायं गर्भाविस्त्रञ्च, गर्भा-
विस्त्रञ्चाञ्च क्रिया यथायोगं विदधीत सृदुप्रायाः ॥ ५९ ॥

पाषाणभेदः ताम्रवल्ली मष्तिष्ठा, वृक्षादनी वन्दा 'परगाढा' इति प्राकृताः ।
लतेह गुडुची अगन्ता श्यामालता, पद्मा भार्गी क्षीरिशुक्ला वटादिप्ररोहाः
त्वक् गुडत्वक् मधुपर्णिका गुडुची, कपित्थेत्यादि । पटोलमूलमत्र सनागैवो-
पयोष्यं विरेचनभयात् ॥ ५३—५७ ॥

स्त्रीणां हि पञ्चाशति वर्षे आर्त्तवं क्षयं याति इत्युपदिष्टम्, अथापि
) षेत् कस्याञ्चिदाहारगुणप्रकर्षादुपादानविशेषाद्वा ऽधिकं कालं तत् प्रवर्त्तते
तर्हि षट्पञ्चाशतः परं प्रसवमानायास्तस्याः प्रह्वीनवलवीर्यत्वेन कुमारो ऽल्पा-
युर्भवतीत्यावेदयितुमिदमुच्यते निवृत्तेति । प्रसूते ऽवेति प्रसवः पञ्चाशद्वर्षपर्यन्तं
कालस्तावदेव प्रायेणार्त्तवस्याक्षय्यत्वेनाभ्युपगमात् । तथाच निवृत्तप्राया
अतीतपञ्चाशद्वर्षायाः षड्भ्योवर्षेभ्य ऊर्ध्वम् । प्रसवमानाया ऋतुर्न प्रसवं
कुर्वन्त्या इत्यर्थः । अथेत्यादि अत्ययेदोषाणामतिक्रमे संशोद्धे प्रसूतदोषे

भवन्ति चात्र ।

सौवर्णं सुकृतं चूर्णं कुष्ठं सधु घृतं वचा ।
 सत्स्राक्षकाः शङ्खपुष्पी सधुसर्पिः सकाञ्चनम् ॥
 चर्कपुष्पी सधु घृतं चूर्णितं कानकं वचा ।
 हेमचूर्णानि कौटर्क्यः श्वेता दूर्वा घृतं सधु ॥
 चत्वारोऽभिहिताः प्राणाः श्लोकार्क्षेष्णु चतुर्वर्षि ।
 कुमाराणां वपुर्मेधावलबुद्धिविवर्द्धनाः ॥ ६० ॥
 इति सुश्रुतसंहितायां शारीरस्थाने गर्भिणीव्याकरणं
 शारीरं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

इति श्रीसुश्रुताचार्यविरचित आयुर्वेदशास्त्रे
 सुश्रुतसंहितायां शारीरस्थानं समाप्तम् ।

इति यावत् । अन्नपानयोर्मध्ये मृदुवीर्यादिकमश्रीयदित्यन्वयः । सौवर्ण-
 मित्यादि । सत्स्राक्षको त्राक्षी शङ्खपुष्पी स्वनामप्रसिद्धा व्यवहारन्तु 'ढील
 कलसी' इत्यभिहितस्यैव । चर्कपुष्पी कुटुम्बिनीति पर्यायी । कौटर्क्यः कटु-
 फलः । परिशिष्टमतिरोहितार्थम् ॥ ५८—६० ॥

इति श्रीहाराणचन्द्रवक्रवर्तिविरचिते सुश्रुतार्थसन्दीपने सुश्रुतभाष्ये
 शारीरस्थाने गर्भिणीव्याकरणं नाम शारीरं दशमोऽध्यायः ।
 समाप्तश्चेदं शारीरस्थानभाष्यम् ।

